

ՉԱՆ
ԿԻՐԱԿԱՍՅԱՆ

ԲՆՏՐԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԿԱԾ Է ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԵՐՈՎ

ՆԿԻՐՎՈՒՄ Է
ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 85-ԱՄՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ԶՈՂԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ДЖОН КИРАКОСЯН

ИЗБРАННОЕ

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ТИТУТЮН» НАН РА
2014

32(56)

Գ-53

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

5014

ՉՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԸՆՏՐԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԳ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Կ 530

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Կազմող, խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԱՐՄԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Կիրակոսյան Ջ.

Կ 530 Ընտրանի. Ջ. Կիրակոսյան.- Նր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2014.- 730 էջ:

Հայ ականավոր պետական և քաղաքական գործիչ, պատմաբան, հրապարակախոս Ջոն Մահակի Կիրակոսյանի (1929-1985) ծննդյան 85-ամյակին և Հայոց Մեծ եղեռնի գոհերի հիշատակին նվիրված ժողովածուն ներառում է նրա հեղինակած գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, գրախոսականները, ելույթները, նամակները, հարցազրույցները և այլ նյութեր, որոնց մի մասը տպագրվում է առաջին անգամ: Գրքում զետեղված երկերի միջոցով ընթերցողին է ներկայացվում Ջոն Կիրակոսյանի ոչ միայն գիտական, քաղաքական և հրապարակախոսական գործունեությունը, այլև պատկերացում է տրվում հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման համար կարևոր մի ժամանակաշրջանի մասին:

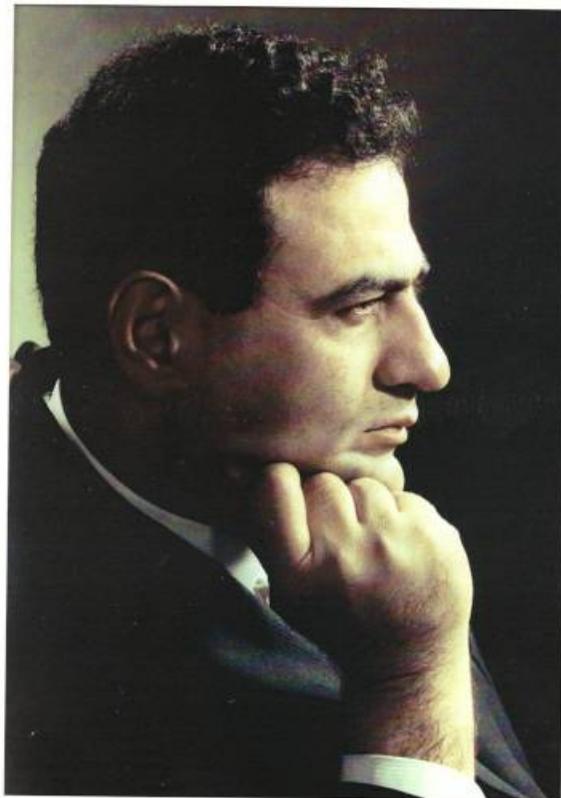
Նախատեսվում է պատմաբանների, քուրբագետների, քաղաքագետների, դիվանագետների, ուսանողների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԳ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8080-1074-1

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2014

ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Ջոն Կիրակոսյանը ծնվել է 1929 թ. մայիսի 6-ին Երևանում Սահակ Կիրակոսյանի¹ և Անահիտ Խաչատրյանի² ընտանիքում: Մովորել է Երևանի Խաչատուր Արուսեանի անվան դպրոցում, 1951 թ. ավարտել է ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը՝ ստանալով միջազգայնագետ-պատմաբանի մասնագիտություն: 1951-1954 թթ. սովորել է ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի (Մոսկվա) Մերձավոր ու Միջին Արևելքի բաժնի ասպիրանտուրայում: 1955-1962 թթ. աշխատել է ՀԿԿ ԿԿ «Լենինյան ուղիով» (Երևան) հանդեսի պրոպագանդայի և տեսության բաժնի վարիչ, 1962-1966 թթ.³ ՀԿԿ ԿԿ պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալ, 1964-1966 թթ. միաժամանակ վարելով բաժնի մամուլի, ուղիղի ու հեռուստատեսության սեկտորը: Եղել է ՀԿԿ ԿԿ արդյունաբերության և շինարարության ղեկավարման բյուրոյի անդամ: 1966 թ. նշանակվել է ՀԽՍՀ ՆԽ հեռուստատեսության ու ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի մասնագետ: 1969-1975 թթ. աշխատել է ՀԿԿ ԿԿ գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնի վարիչ: 1975 թ. հուլիսից մինչև կյանքի վերջը ՀԽՍՀ արագորժմախարարն էր: Ջոն Կիրակոսյանը ՀԿԿ ԿԿ անդամ էր (1966-1985), ՀԽՍՀ 7-11-րդ գումարումների ԳԽ պատգամավոր (1967-1985):

1954 թ. Ջոն Կիրակոսյանը պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Անգլիական ինտերվենցիան Իրանում (1918-1921 թթ.)» քննալով, 1957 թ. լույս է տեսել նրա առաջին գիրքը՝ «Հնդիկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական էջը»⁴: 1965 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ.» քննալով: Այն հիմք է հանդիսացել համաժողովրդական մեծագրության⁵ համար, որն ունեցավ երեք հրատարակություն (1965,

¹ Սահակ Ղուկասի Կիրակոսյան (Քամվոր Սահակ) (1895-1970) - լրագրող, գրականագետ, բան. գիտ. թեկնածու, ծնվել է Ալաշկերտի գավառի Երիցու գյուղում, 1914 թ. ընտանիքով գաղթել է Թիֆլիս, քանվորություն է արել Ջարդախյանի կաշկերծարանում, Քյոտոյանների տեքստիլ ֆաբրիկայում, տեղափոխվել է Երևան, սովորել է ԵՊՀ իրավաբանագիտական ֆակուլտետում, Մոսկվայի Կայսեր պրոֆեսորայի գրականության և արվեստի ինստիտուտում, աշխատել է «Սովետական Հայաստան» (Ե.) թերթում, Կուսերատում, Հայկեստիբատում, Ռադիոկոմիտետում, դասախոսել է Երևանի ուսումնական հաստատություններում:

² Անահիտ Պեարոսի Խաչատրյան (1902-1941) - ծնվել է Ալաշկերտի գավառի Երիցու գյուղում, ունեցել է չորս զավակ՝ Ջենման (ծնվ. 1926), Նորան (1927-1978), Ջոնը և Իվետան (1936-1997):

³ Կիրակոսյան Ջ. Հնդիկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական էջը (1857 թ. հակամանգիական ապստամբության 100-ամյակի առթիվ), Ե., Հայպետհրատ, 80 էջ:

⁴ Կիրակոսյան Ջ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Ե., Հայաստան, 1965, 510 էջ:

1967¹ հայերեն¹, 1971² ռուսերեն²): 1972 թ. հրատարակվեց «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուն³, որի կազմողներից մեկը, առաջաբանի հեղինակը և խմբագիրն էր Ջոն Կիրակոսյանը: 1978 և 1980 թթ. հրատարակվել է «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» երկհատոր աշխատությունը: Հատորներից առաջինը, որը լույս տեսավ մաս ռուսերեն (1981), ընդգրկում էր 19-րդ դարի 70-ական, իսկ երկրորդը՝ 80-ական թթ. վերաբերող պատմական շրջանը⁴: Դրանց հետևեց «Երիտուրբերը պատմության դատաստանի առաջ» երկհատոր մեծագրությունը (1982, 1983)⁵: Ռուսաց լեզվով գիրքը լույս է տեսել 1986 և 1989 թթ. (Երևան)⁶, բուլղարերեն՝ 1988 թ. (Բուլղարիա)⁷, անգլերեն՝ 1992 թ. (ԱՄՆ)⁸: «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» և «Երիտուրբերը պատմության դատաստանի առաջ» աշխատությունների համար Ջոն Կիրակոսյանը 1985 թ. հետմահու արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցամակի: 1986 թ. լուսաց լեզվով լույս է տեսել նրա «Ալեքսեյ Ջիվելևոյի և նրա պատմա-հրապարակախոսական ժառանգությունը» գիրքը, որը վերահրատարակվեց 2007 թ.⁹: Ջոն Կիրակոսյանի գրչին են պատկանում բազմաթիվ գիտական և հրապարակախոսական հոդվածներ և բրոշյուրներ՝ նվիրված միջազգային քաղաքականության, հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության, Հայկական հարցի դիվանագիտական

պատմության, Եղեռնի միջազգային ճանաչման, պատմական անցյալի կեղծարարության քննադատության խնդիրներին:

Ջոն Կիրակոսյանն ուներ պրոֆեսորի (1966) գիտական կոչում, գլխավորում էր ԵՊՀ արտասահմանյան արևելքի երկրների պատմության ամբիոնը: Նա եղել է Հայկական սովետական համրագիտարանի գլխավոր գիտական խմբագրության, Սվյուտոբախյության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի նախագահության, Արտասահմանյան երկրների հետ քարեկամության և մշակութային կապերի հայկական ընկերության նախագահության, ԽՍՀՄ Ժուռնալիստների միության անդամ, ԽՍՀՄ-ԳԳՀ քարեկամության ընկերության հայկական բաժանմունքի նախագահ:

Ջոն Կիրակոսյանի անունը կապված է Հայաստանի սպորտի, մասնավորապես հայկական վոլեյբոլի պատմության հետ: 1946-1952 թթ. ՀԽՍՀ «Նասուկա» և տղամարդկանց հավաքական քիմերի կազմում նա մասնակցել է ԽՍՀՄ վոլեյբոլի առաջնություններին, գավաթի խաղարկություններին, ԽՍՀՄ ժողովուրդների սպորտափառանքին:

Ջոն Կիրակոսյանը պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով (1971), մեդալներով, ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահության պատվոգրերով (1962, 1979), Ֆրիտյոֆ Նանսեն հիմնադրամի «Ֆրիտյոֆ Նանսեն» ոսկե հուշանշագրով (հետմահու, 2006):

Ջոն Կիրակոսյանը վախճանվել է 1985 թ. հունիսի 20-ին Մոսկվայում, քաղված է Երևանի քաղաքային գերեզմանոցի պանթեոնում:

Ջոն Կիրակոսյանի կինը՝ Լիա Արամի Դազախեցյանը (1933-2003), մասնագիտությամբ կենսաբան էր, աշխատել է ՀԽՍՀ գիտատեխնիկական ինֆորմացիայի ինստիտուտում, որդին՝ Արման Կիրակոսյանը (ծնվ. 1956) ներկայումս ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպանն է Ավստրիայում, ՀՀ մշտական ներկայացուցիչը ԵԱՀԿ-ում և Վիեննայում տեղակայված ՄԱԿ-ի կազմակերպություններում, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր է, ունի մեկ որդի: Գուտորը՝ Նոնա Կիրակոսյանը (ծնվ. 1958), կենսաբանական գիտությունների քիկնաժու է, աշխատում է ՀՀ ԿԲ-ում, ունի երկու որդի:

Ջոն Կիրակոսյանի անունն են կրում Երևանի հ. 20 համրակրթական դպրոցը (1999), ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի լատիններից մեկը, նրա անվան կրթաթոշակ է սահմանված նույն ֆակուլտետի գերազանցիկ ուսանողների համար, Երևանում հուշատախտակ է փակցված Մոսկվայում 31 տան պատին (1999), որտեղ 1969 թ.-ից ապրել է Ջոն Կիրակոսյանը (հեղինակ՝ ճարտարապետ Էմիլ Դազախեցյան), 2010 թ. նույն շենքում բացվել է նրա աշխատասենյակ-գրադարանը, սահմանված է Հայաստանի Հանրապետության ԱԳՆ «Ջոն Կիրակոսյանի անվան» մեդալ (2009):

¹ Կիրակոսյան Ջ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914-1916 թթ.), 2-րդ լրացված հրատարակություն, Ե., Հայաստան, 1967, 557 էջ:

² Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны, Е.: Изд-во Ереванского университета, 1971, 476 с.

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.) / Խմբ.՝ Ջ.Ս.Կիրակոսյան, Ե.: Հայաստան, 1972, 848 էջ:

⁴ Կիրակոսյան Ջ. Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 70-ական թթ.), Ե.: Հայաստան, 1978, 362 էջ, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.), Ե., Հայաստան, 1980, 454 էջ:

⁵ Կիրակոսյան Ջ. Երիտուրբերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ., 1914 թ.), Ե.: Հայաստան, 1982, 357 էջ, Երիտուրբերը պատմության դատաստանի առաջ (1915 թ. մինչև մեր օրերը), Ե., Հայաստան, 1983, 462 էջ:

⁶ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, Е.: Адастан, 1986, 478 с.; Младотурки перед судом истории, 2-ое доп. издание, Е.: Адастан, 1989, 494 с.

⁷ Киракосян Дж. Младотурците пред съда на историята, София: Партизлат, 1989, 494 с.

⁸ Kirakosyan J. The Armenian Genocide: The Young Turks before the Judgment of History, Madison, Connecticut: Sphinx Press, Inc, 1992, 277 p.

⁹ Киракосян Дж. А.К.Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, Е.: Изд-во АН Арм.ССР, 1986, 87 с.; Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, 2-ое доп. издание, Е.: НАН РА, Институт истории, 2007, 262 с.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ընթերցողին ներկայացվող ժողովածուն նվիրված է հայ ականավոր պետական և քաղաքական գործիչ, պատմաբան, հրապարակախոս Ջոն Սահակի Կիրակոսյանի ծննդյան 85-ամյակին և 2009 թ. հրատարակված «Ջոն Կիրակոսյան. Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում» գրքի¹ շարունակությունն է: Առաջին գրքի առաջաբանում մենք խոստացել էինք ընթերցողին առանձին հատորով ներկայացնել Ջոն Կիրակոսյանի քիչ հայտնի ընտիր երկերը: Եթե առաջին հատորը ներառում էր նրա կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող ժամանակակիցների տպագիր և ձեռագիր բազմաթիվ նյութեր և փաստաթղթեր՝ գրախոսականներ նրա հրապարակումների մասին, մամակներ, հեռագրեր, հատվածներ հուշապատմաններից ու օրագրերից, պատմվածքների, էսսեների, հուշեր, բանաստեղծություններ, ապա սույն ժողովածուի համար ընտրված են նրա հեղինակած գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, գրախոսականները, էլույթները, մամակները, հարցազրույցները, Հայաստանի դեկլարությանը ներկայացված տեղեկանքները, առաջարկները և այլ նյութեր, որոնց մի մասը տպագրվում է առաջին անգամ: Անտիպ փաստաթղթերը հիմնականում վերցված են Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվից (ՋԿԱԱ): Գրքում զետեղված նյութերի միջոցով մենք փորձել ենք ընթերցողին ներկայացնել ոչ միայն Ջոն Կիրակոսյանի գիտական, հրապարակախոսական և քաղաքական գործունեությունը, այլև պատկերացում տալ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման համար հետաքրքիր և կարևոր մի ժամանակաշրջանի մասին:

Ջոն Կիրակոսյանն իր գիտական գործունեությունը սկսել է ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի Մերձավոր և Միջին Արևելքի բաժնի ասպիրանտուրայում սովորելիս, 1954 թ. պաշտպանել է «Անգլիական ինտերվենցիան Իրանում (1918-1921թթ.)» թեկնածուական ատենախոսությունը: 1955-1962 թթ., աշխատելով ՀԿԿ ԿԿ «Լենինյան ուղիով» հանդեսի խմբագրությունում, նա հեղինակել է «Հնդկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական էջը (1857 թ. հակաանգլիական ապստամբության 100-ամյակի

¹ Ջոն Կիրակոսյան, Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում / Խմբ. Ա.Ջ.Կիրակոսյան, Ե., «Տիգրան Մեծ», 2009, 679 էջ:

առթիվ)» գիրքը, 60-ից ավելի հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնք վերաբերում են ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության, գաղութատիրության, Արևելքի և Աֆրիկայի ժողովուրդների անկախության համար մղված ազատագրական պայքարի, Խորհրդային Հայաստանում գաղութարախոսական բնագավառում տարվող աշխատանքի հարցերին: Այդ շրջանին բնորոշ աշխատանքներից ներկա ժողովածուի համար ընտրվել է «Այդպես էլ սպասելի էր» (1958) հոդվածը, որը նվիրված է Բաղդադի պակտի Անկարայի նստաշրջանին, թուրք-ամերիկյան հարաբերություններին և ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը Մերձավոր Արևելքում:

1963 թ. սկսած՝ Ջոն Կիրակոսյանը նվիրվում է Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի խնդիրների քաղաքական լուսարանմանն ու գիտական ուսումնասիրությանը: 1965 թ. լույս է տեսնում Ջոն Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աշխատությունը, որը դարձավ նրա ղոկտորական ատենախոսությունը: Թեև հրապարակում արդեն հայտնվել էին ցեղասպանության շրջանին վերաբերող գիտական մի շարք աշխատություններ, Ջոն Կիրակոսյանի գիրքը իր նորովի մտնեցումներով, գիտականությամբ և հրապարակախոսական ոգով մեծ արձագանք գտավ Հայաստանում և Սփյուռքում: Այս գրքում տեղ են գտել Ջոն Կիրակոսյանի այդ շրջանի ոչ միայն գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, այլև Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու ամերիսեշտության մասին նրա տեղեկանքը ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Յակով Ջարոբյանին, ինչպես նաև Մատուր Աղայանի և Հովհաննես Ինճեկյանի հետ ստորագրված և ՀԿԿ ԿԿ նախագահությանը ուղղված «Արևմտյան Հայաստանում հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի առթիվ միջոցառումների անցկացման մասին» մամակի հայերեն և ռուսերեն տարբերակները:

ՀԽՍՀ հեռուստատեսության ու ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի նախագահի պաշտոնում (1966-1969) Ջոն Կիրակոսյանը հաճախ հանդես էր գալիս բնագավառի խնդիրները լուսարանող հոդվածներով և հարցազրույցներով: Այդ շարքում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում «Շտեռն»-ին (Հաննովեր) և «Գրական բերք»-ին (Երևան) տրված հարցազրույցները, Մոսկվայի «Ռադիո և հեռուստատեսություն» պարբերականում տպագրված հոդվածը:

Ջոն Կիրակոսյանը նախածնունդ և ՀԿԿ ԿԿ ինժեռնոմիսիայի և արտաքին կապերի բաժնի վարչի տեղակալ, պատմաբան Ռուբեն Մահակյանի հետ միասին սկսում է Հայաստանին վերաբերող դիվանագիտական փաստաթղթերն ի մի բերելու և քարգմանելու հսկայածավալ աշխատանքը: Նրա խմբագրությամբ 1972 թ. լույս տեսած «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում

(1828-1923 թթ.)» ժողովածուն առ այսօր էլ չի կորցրել իր քաղաքական և պատմագիտական նշանակությունը: Գրքի գիտական առաջաբանում ցա ներդրվի է լուսարանում, մեկնաբանում և գնահատում հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությունը, Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմության կարևոր այդ ժամանակաշրջանը՝ միաժամանակ փորձելով դուրս չգալ գործող գաղափարախոսության թույլատրելի շրջանակներից: Այդ փաստաթղթերի հիման վրա գրված վերլուծական աշխատանքներից են «Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը և Հայաստանը», «Քե-դ'Օրսեի կոնֆերանսը» հոդվածները և «Հայաստանը 1917-1921 թթ., քաղաքական և դիվանագիտական պատմության համառոտ ուրվագիծ» աշխատանքային օգտագործման համար տեղեկանքը:

Խրուշչովյան «ազատականացման» տարիներին հաջորդած բրեժնեյան «վճայման» շրջանը քարացած մտածելակերպ և մտահորիզոն ունեցող որոշ կուսակցական աշխատողների և գիտնականների կրկին հնարավորություն էր ընձեռել վերակենդանանալու և կերպարանափոխվելու, անցնելու վերին կուսակցական առյուծակներին և անվավերության մարմիններին մեղադրանքներ և գրադատանքներ ուղղելու գործելակերպին: Թեև Ջոն Կիրակոսյանը բավականին բարձր դիրք էր զբաղեցնում այդ ժամանակվա կուսակցական վերնախավում, կուսակցական ղեկավարությունը բացասաբար ընդունեց «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» գրքի հրատարակումը և, հիմնվելով ազգայնամոլության և «բուրժուական օբյեկտիվիզմի» մեջ իր իսկ կողմից հրատարակ նետված մեղադրանքների վրա, սանձազերծեց գրադատչական մամուլների հոսք իշխանական վերին առյուծակներ: Հիմնական մամուլներից մեկն էլ ստորագրվեց նույնիսկ ՀԿԿ ԿԿ գաղափարախոսության գծով քարտուղարի կողմից¹:

Ջոն Կիրակոսյանը չսպասեց ԽՍՀՄ ԿԿ «դատավճռին», պատրաստեց և Մոսկվա ուղարկեց բացատրական տեղեկանք ժողովածուի, առաջաբանի և իր դեմ ուղղված գրադատանքի մասին: ԽՍՀՄ ԿԿ համապատասխան բաժիններում գրքի վերաբերյալ տեղի ունեցած քննարկումների արդյունքում այդպես էլ ազգայնամոլության նշույլ անգամ չգտան աշխատության մեջ: Այդ տեղեկանքը նույնպես ընդգրկված է ժողովածուի մեջ:

Ստանձնելով ՀԽՍՀ արտգործնախարարի պաշտոնը՝ Ջոն Կիրակոսյանը շարունակեց իր գիտական և մանկավարժական բեղուն գործունեությունը՝ միաժամանակ փորձելով բացարձակապես նոր որակ և ոճ հաղորդել նախարարության աշխատանքներին: ՀԽՍՀ արտգործնախարարության գործունեությունը կրում էր ավելի ձևական, քան քաղաքական բնույթ, քանի որ

¹ Տե՛ս Ջոն Կիրակոսյան. Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում, էջ 135-144:

«ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող որոշումներն ընդունվում և իրականացվում էին Մոսկվայում, և այն սահմանափակվում էր հիմնականում արարողակարգային և հյուպատոսական հարցերով: Ջոն Կիրակոսյանը փորձեց ակտիվացնել նախարարության քաղաքական-տեղեկատվական գործառույթը՝ միաձուլելով այն քաղաքական հայագիտության բնագավառում իր գիտահրապարակախոսական գործունեության հետ: Նա համոզված էր, որ ԽՍՀՄ հանրապետությունները, տվյալ պարագայում՝ Հայաստանը, ելնելով պատմական առանձնահատկություններից և Սփյուռքի առկայության համազանցեցից, երկրի ընդհանուր քաղաքականության շրջանակներում պետք է իրականացնի շատ ավելի ինքնուրույն գիծ:

1978, 1980 թթ. Ջոն Կիրակոսյանը հրատարակեց «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» երկհատոր աշխատությունը, որը նվիրված էր եվրոպական տերությունների քաղաքականությանը Հայկական հարցում, ազգային գաղափարախոսության զարգացման և 1870-1880-ական թթ. հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության խնդիրներին: Ներկա ժողովածուի մաս են կազմել այդ շրջանում Ջոն Կիրակոսյանի հեղինակած 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերի վերլուծությանը, տերությունների դիվանագիտական պայքարին, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի քաղաքականությանը, Արևելյան հարցի պատմությանը, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշմանը, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու 150-ամյակին վերաբերող մի շարք հոդվածներ:

1978 թ. Ջոն Կիրակոսյանը ԽՍՀՄ պատվիրակության կազմում մասնակցեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասանդրեայի 33-րդ նստաշրջանի աշխատանքներին, ելույթներ ունեցավ չորրորդ կոմիտեում՝ «Գաղութային տարածքներում և Աֆրիկայի հարավում օտարերկրյա տնտեսական շրջանների գործունեության մասին» հարցի շուրջ: Գաղութային տարածքներում և Աֆրիկայի հարավում օտարերկրյա տնտեսական ու մյուս շրջանների գործունեության վերաբերյալ Ջոն Կիրակոսյանի «Ռասիստների հանցակիցները» ելույթը տպագրվել է «Մովետական Հայաստան» պաշտոնաթերթում և ընդգրկված է ժողովածուում:

1982, 1983 թթ. հրատարակված «Երիտրոպրերը պատմության դատաստանի առաջ» երկհատոր աշխատությունից բացի, իր կյանքի վերջին տարիներին Ջոն Կիրակոսյանը հեղինակեց նախադեպ չունեցող մի շարք քաղաքագիտական բնույթի հոդվածներ, որոնք Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի միջոցով ուղարկվեցին և արտատպվեցին մաս սփյուռքահայ մամուլում, այդ բժույժ՝ օտարալեզու: Ներկա ժողովածուի համար ընտրվել են հետևյալ հոդվածները՝ «Սփյուռքահայության պատմական իրավունքը», «Պատմության բուրբական կեղծարարների ուղիտները»,

«Հայերի վերաբնակեցումը», «Պատմության փաստերը à la turk», «Կեղծարարությունը շարունակվում է», «Նկարչի միջոցով ազդեցիկ դոկտրինան», «Պատմության միջոցով ազդեցիկ դոկտրինան երեկ է այսօր», «Ինչու ստում եք, պոփ-ստը», «Թուրքիայի էկոնոմիկան», «Անկարելի է մթազնել պատմության ճշմարտությունը», «Օսմանյան կայսրության հայերի 1915-1916 թթ. ողբերգությունը արևմտյան պատմագրության լույսի մեքերը»: Նշված հոդվածները ՀՆՍՀ արտաքին գործերի նախարարի կողմից բարձրագույն խնդիրները դուրս էին բերում միջազգային հարաբերությունների ոլորտ, դասնում բռնեք քննարկումների առարկա ոչ միայն սփյուռքահայ մամուլի էջերում, այլև արևմտյան մայրաքաղաքներում, մասնավորապես՝ Անկարայում:

Իր գրքերով և հոդվածներով, որոնք բացի պատմագիտական նշանակությունից, ունեին նաև հրավարակախտական և գաղափարախտական բնույթ, Ջոն Կիրակոսյանը նպատակադրվել էր քաղաքական գիտելիք հարողելու միջոցով ինքնուրույն մտածելակերպ սերմանել հասարակության հնարավորին լայն զանգվածներին: Պատմագիտություն, հրավարակախտություն և դիվանագիտություն ներառող իր գործունեությունը Ջոն Կիրակոսյանը բնորոշում էր որպես «քաղաքական հայագիտություն», նոր բնագավառ, որը ոչ միայն պետք է քաղաքական տեղեկատվությամբ ապահովեր Հայաստանի ղեկավարությանը, գիտական և հասարակայնության լայն շրջաններին, այլև պարունակեր Սփյուռքին, Խորհրդային Միության այլ հանրապետություններին և արտասահմանյան երկրներին ուղղված Հայաստանին և հայկական խնդիրներին վերաբերող քարոզչություն: Այդ բնագավառում տարվող աշխատանքի կարևորությանն են նվիրված Ջոն Կիրակոսյանի ելույթը ՀՆՍՀ ԳԱ 1983 թ. տարեկան ժողովում, արտասահմանյան երկրներ կատարած ուղևորությունների հաշվետվությունները, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանն ուղղված իր նամակներն ու տեղեկանքները:

Իր գործունեության մեջ Ջոն Կիրակոսյանը զգալի տեղ էր հատկացնում Սփյուռքի հետ հարաբերություններին և համագործակցությանը: Նա իրավամբ համարում էր, որ տարբեր երկրներում ապրող և գործող մեր հայրենակիցներն ու սփյուռքահայ կառույցները մեծ հնարավորություններ ունեն հաջողությամբ իրականացնելու համատեղ մշակված քաղաքական ուղեգծ՝ մասնավորապես սփյուռքահայությանը մշտապես արթուն պահելու և նրա ուժերը պատմության խելաբայութման քաղաքականությունից դեմ պայքարում օգտագործելու նպատակով: Նա մեծ նշանակություն էր տալիս Սփյուռքի հետ համադրված իրականացվող հակաքարոզչությանը, այսինքն՝ Թուրքիայի պատմաբանների, քաղաքական գործիչների կողմից հայ ժողովրդի պատմության կեղծարարության դեմ պայքարին: Ջոն Կիրակոսյանի հանդեպմամբ այդ աշխատանքը պետք է տարվեր պետական մակարդակով, այդ թվում

ՀՆՍՀ արտգործնախարարության միջոցով՝ «արևմտյան ինպերիալիզմի», ներառյալ Թուրքիայի հակաազգային քաղաքականության, ՆԱՏՕ-ի դեմ ուղղված խորհրդային գաղափարախտության շրջանակներում: Այս խնաստով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում սփյուռքահայ համայնքների ազգև նրա ունեցած կույթները, ուղիղտեղեկներն ու հարցազույցները:

Ջոն Կիրակոսյանի գիտական գործունեության կարևորագույն մասն են կազմել կենսագրական բնույթի նյութերը (տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյանի, Համազասպ Հարությունյանի, Ալեքսեյ Ջիվելեզովի, Նիկոլայոս Արոնցի կյանքի ու գործունեության մասին հոդվածները), ինչպես նաև նրա հեղինակած գրախոսականները: Նա ուշադրությամբ հետևում էր քաղաքական հայագիտության և քաղաքագիտության բնագավառում Հայաստանում, Խորհրդային Միությունում, ԱՄՆ-ում, Եվրոպայում և այլուր հրատարակվող պատմագիտական և քաղաքագիտական նորույթներին, ամփոփապես արձագանքում էր և համոզես գալիս գրախոսություններով մամուլում կամ գիտական հանդեսներում: Հատորում ներկայացված են շուրջ 20 գրախոսականներ, այդ թվում՝ Հայաստանի, Խորհրդային Միության, սփյուռքահայ և բուրք հեղինակների, պատմաբանների, քուրքագետների, գրողների աշխատությունների, գրքերի և ժողովածուների մասին:

Ջոն Կիրակոսյանի գիտական և գիտահրավարակախտական երկերն առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը: Նրա գործունեության մեջ առանցքային էին հայ ժողովրդի պատմությունից դասեր քաղելու, ազգային խնդիրների շուրջ համախմբվելու ու միասնականություն հանդես բերելու, ազգային արժեքները գնահատելու ու պահպանելու սկզբունքները, այսինքն՝ այն, ինչն այդպես անհրաժեշտ է մեզ նաև այսօր: Լուսարանելով 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի պատմության բարդ և դժվարին շրջանը՝ նա հայ ժողովրդի հետ կատարվածի համար ոչ միայն մեղադրում էր Արդու Համիդ II-ին, ներսորբերին և քեմալականներին իրենց որդեգրած հայաչինջ ծրագրերի համար և քննադատում մեծ տերությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում, այլև շեշտում արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի թույլ լինելու, միասնականության և քնդիանոր կենտրոնի բացակայության, միջկուսակցական անիմաստ պայքարի բացասական հանգամանքները, կամավորական շարժումը սկսելուց առաջ լուրջ և կշտադատված մոտեցում հանդես բերելու, 1918-1920 թթ. ընթացքում իրատեսական և հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն որդեգրելու, Սփյուռքի հետ արևմտահայության պայքարին և Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը վերաբերող միասնական ծրագիր մշակելու, պատմության խելաբայությունների դեմ համադրված աշխատանք իրականացնելու անհրաժեշտությունը:

Ընթերցողին մատչելի դարձնելու նպատակով գրքում զետեղված երկերը ներկայացված են ժամանակագրական կարգով, բնագրի տեսքով՝ հայերեն և ռուսերեն, իսկ արևմտահայերենով հրատարակված նյութերը՝ ժամանակակից ուղղագրությամբ: Միակ թարգմանությունը՝ գերմաներենից կատարված, «*Հտեռն*» պարբերականին Ջոն Կիրակոսյանի տված հարցազրույցն է: Յուրաքանչյուր հոդված, գրախոսական, էյույթ, հարցազրույց, նամակ օժտված են օգտագործված աղբյուրի մասին համապատասխան ծանոթագրություններով և կենսագրական տվյալներով:

ԱՐՄԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ¹

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ, ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ, ԵԼՈՒՅԹՆԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

¹ Արման Կիրակոսյան (ծնվ. 1956) – Ջոն Կիրակոսյանի որդին, պատմաբան, դիվանագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1981-1990 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտ. գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնում, ՀԿԿ ԿԿ-ում, ՀԽՍՀ ԳԱ սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնում, եղել է ՀՀ արտգործնախարարի առաջին տեղակալ (1991-1994), պաշտոնակատար (1992-1993), ՀՀ դեսպան Հունաստանում (1994-1999), ԱՄՆ-ում (1999-2005), արտգործնախարարի տեղակալ (2005-2011), 2011-ից՝ ՀՀ դեսպան Ավստրիայում, ԵԱՀԿ-ում և Կիևնախյում տեղակալված ՄԱԿ-ի կազմակերպություններում ՀՀ մշտական ներկայացուցիչ, դասավանդում է ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում, հիմնական աշխատությունները՝ «Великобритания и Армянский вопрос (90-е гг. 19-го в.)», «Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (1830-ական թթ, 1914 թ.)», «The Armenian Massacres, 1894-1896. US Media Testimony», «Ավանդակներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության», «Armenia-US: Current Realities and Vision for Future», «The Armenian Massacres, 1894-1896. British Media Testimony», «Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.»:

ԱՅԳՊԵՍ ԷԼ ՍՊԱՍԵԼԻ ԷՐ¹

Ստորատեգիա և նավթ՝ ահա այն գլխավոր մտիվները, որոնք բնորոշում են աներիկա-անգլիական իմպերիալիստների գաղութային, ագրեսիվ քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում:

Տարբեր ճանապարհներով ու միջոցներով՝ սկսած Բաղդադի պակտից², Էյզենհաուերի դոկտրինայից³, տնտեսական ճնշումից ու կառավարական բռնի հեղաշրջումներից մինչև այդ երկրները գործ ուղարկելը, նրանք ուզում են իրենց ենթարկել արաբական երկրները, իրենց շահատենչ ագրեսիվ նպատակներով օգտագործել նրանց բնական հարստություններն ու տարածքը: Իմպերիալիստների գլխավոր ջանքերն ուղղված են այն բանին, որպեսզի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներին կապելով տարբեր դաշինքներով և ռազմական բլոկներով, խախտեն նրանց միասնությունը, մեկուսացնեն, բաժանեն և ստրկացնեն նրանց առանձին-առանձին: Այդ երկրների մասնատվածությունը գաղութարարների փրկությունն է: Նրանց միասնությունը՝ գաղութարարների պարտությունը:

Ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները դիմեցին ագրեսիայի, փորձեցին մեկուսացնել Եգիպտոսը և Սիրիան՝ արաբական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման առաջավոր ուժերին, բայց պարտություն կրեցին: Իմպերիալիստների ռոնձգություններն ամհաջողության կմատնվեն առավել ևս այժմ, երբ Եգիպտոսը և Սիրիան արդեն միավորվել են մեկ միասնական՝ Արաբական Միացյալ Ռեսպուբլիկայի⁴ մեջ, որի նպատակն է անրապնդել արաբների միասնությունը՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի:

504

¹ Կիրակոսյան Ջ. Այդպես էլ սպասելի էր // «Լենինյան ուղիով» (Ե.), 1958, N 2, էջ 63-69:

² Բաղդադի պակտ կամ Կենտրոնական պայմանագրի կազմակերպություն (CENTO) - 1955-1979 թթ. Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող, հակախորհրդային ուղղվածություն ունեցող երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորում, որի մասնաձեռնողներն էին Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և Թուրքիան: Կազմակերպության անդամներ էին նաև Իրանը և Պակիստանը: ԱՄՆ-ը պաշտոնապես կազմակերպության անդամ չէր - Ա.Կ.:

³ Էյզենհաուերի դոկտրինա - առաջին անգամ հնչել է ԱՄՆ-ի 34-րդ պրեզիդենտ (1953-1961) Դուայթ Էյզենհաուերի (1890-1969) կողմից 1957 թ. հունվարի 5-ին ԱՄՆ-ի Լոնգբեքսի մերկայացված տարեկան ռազմական համաձայն որի յուրաքանչյուր երկիր կարող է տնտեսական կամ ռազմական օգնություն հայցել ԱՄՆ-ից, եթե ագրեսիայի է ենթարկվել համայնակարական ճամբարի որևէ պետության կողմից - Ա.Կ.:

⁴ Արաբական Միացյալ Հանրապետություն - Սիրիայի և Եգիպտոսի միացյալ պետական միավորում, որը ստեղծվեց 1958 թ.: Թեև 1961 թ. Սիրիան դուրս եկավ միավորումից, Եգիպտոսը Արաբական Միացյալ Հանրապետություն էր կոչվում մինչև 1971 թ. - Ա.Կ.:

Միրիայի արտաքին գործերի մինիստր Սալախ Էդ-Դին Բիթարը՝ վերջերս հայտարարեց, որ արաբական պետությունների և ԱՄՆ-ի նորմալ հարաբերությունների վերականգնումը հնարավոր չէ այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամերիկացիները չեն փոխել իրենց քաղաքականությունը, որը հիմնված է եռյակ համաձայնության (նկատի ունի 1950 թ. ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեկլարացիան, որտեղ Մերձավոր և Միջին Արևելքում խաղաղությունը պահպանելու պատրվակի տակ նրանք իրենց հավակնությունները հռչակեցին այդ շրջանում իրենց տիրապետությունն ապահովելու վերաբերյալ), Բաղդադի պակտի և Էյզենհաուերի դոկտրինայի վրա, որոնք ժողովուրդների ներքին գործերին միջամտելու արտահայտություն են:

Սակայն ամերիկա-անգլիական գաղութարարները չեն դադարեցնում իրենց մերենայությունները: Գաղութային լծից ազատագրված ժողովուրդներին քաղաքականապես և տնտեսապես սարկացնելու նպատակով նրանք դիմում են, այսպես կոչված, «օգնության» քաղաքականությանը, որը տրվում է այն երկրներին, որոնք համաձայնվում են կատարել իմպերիալիստների պահանջները:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը զգալի չափով ավելացրեց ռազմական «օգնությունը» Իրանին և Պակիստանին միայն այն թանկից հետո, երբ նրանք միացան Բաղդադի պակտին: Այդ «օգնության» մեջ է մտնում ամերիկյան ռազմական խորհրդատուներ ուղարկելը այդ երկրներ: Միայն Թուրքիայում ամերիկյան ռազմական միսիան հաշվվում է 1500 մարդ: ԱՄՆ-ի քանակի ռազմական «խորհրդատուների» խմբեր կան Պակիստանում (250 մարդ) և Իրանում (450 մարդ): Սպառազինությունների համար քաղաքատուրք են տրամադրվող «օգնության» ոչ ավելի, քան 10-20 տոկոսն են կազմում, այսպես կոչված, «տնտեսական զարգացմանը» հատկացվող ասիզնացիաները: Բայց դրանք նույնպես ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ռազմական նավահանգիստների, ստրատեգիական ճանապարհների և այլ «ոչ ռազմական» օբյեկտների շինարարության համար տրամադրվող հատկացումներ: Ըստ բնորոշ է «*Էքզիստան-թե Հաֆտեգի*» իրանական շաբաթաթերթի խոստովանությունը: Ըստ այդ թերթի՝ Իրանը նոր տարում (այն սկսվում է մարտի 22-ից) պետական բյուջեում 10 մլրդ դիալ դեֆիցիտ կունենա: Թերթը եզրակացնում է, որ դա ռազմական մեծ ծախսերի (8 մլրդ դիալ) հետևանք է, և եթե Իրանը Բաղդադի պակտի անդամ չլիներ, ապա նրա էկոնոմիկան այդպիսի ծանր դրության մեջ չէր ընկնի:

Նմանօրինակ «օգնությունը» շատ շահութաբեր ձեռնարկում է, առաջին հերթին, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների համար, որոնք փոխարին շահույթներ են ստանում այդ շրջանի քնակառուցումը և քնակալ հարստությունները շահագործելուց: Հայտնի է, որ Էյզենհաուերի դոկտրինայով ԱՄՆ-ի կառավարությունն արաբական պետություններին 200 մլն դոլար է խոստացել 1958-1959 թթ. ընթացքում: Սակայն միայն ամերիկյան «ԱԲԱՄԿ» ընկերու-

բյուրը, որը գործում է հիմնականում Մատույան Արաբիայում, 1955 թ. 581,2 մլն դոլար շահույթ էր ստացել:

Սակայն որքան էլ ամերիկյան «օգնության» փշրանքներով և դրանով իսկ սպառնալիքի տակ են դնում իրենց երկրների ազգային անկախությունը և սուվերենությունը:

Թե ուր է տանում այդ «օգնությունը», և ինչպիսին են նրա նպատակները, շատ լավ երևում է Թուրքիայի օրինակով: Հայտնի է, որ այդեն տարտարի է, ինչ Թուրքիան ամերիկյան իմպերիալիստների հատուկ խնամակալության տակ է գտնվում: «*Ֆորչուն*» հանդեսը նույնիսկ Թուրքիան համարում է ամերիկյան «օգնության» «փորձադաշտ»: Սակայն Թուրքիային ցույց տրվող ԱՄՆ-ի անբողջ «օգնությունը» ուղղված է սուկ նրա ռազմականացմանը: 1947-1956 թթ. Թուրքիայի ռազմական ծախսերը ավելի քան մեկ ու կես անգամ գերազանցել են ԱՄՆ-ի «օգնությանը» ստացված ընդհանուր գումարը: Թուրքական էկոնոմիկան ուժասպառ է լինում ռազմականացման ծանր բեռի տակ: Ռազմական ծախսերը կազմում են երկրի բյուջեի 40 տոկոսը: Թուրքիայի արտաքին պարտքը հսկայական գումարի է հասնում՝ 400 մլն ֆունտ ստեռլինգ: ԱՄՆ-ից կախվածություն, տնտեսության միլիտարիզացիա, ինֆլացիա, հարկերի աճ, ժողովրդի աղքատության ուժեղացում՝ ահա թե ինչ է «անեցրել» ամերիկյան «օգնությունը» իր «փորձադաշտում»:

Սակայն թուրքական կառավարող շրջանները շարունակում են իրենց հակաժողովրդական և ավանտյուրիստական քաղաքականությունը: Թուրքիայի կառավարությունը, ի տարբերություն ՆԱՏՕ-ի մասնակից մի շարք ուրիշ երկրների կառավարությունների, ՆԱՏՕ-ի խորհրդի ղեկնեմանը սեպիստան գրավելով առանձնապես ագրեսիվ դիրք է կոչելով սպառազինությունների մրցավազքի հետագա ուժեղացման, Թուրքիային անհավասար կայուն ու հրթիռային զենք մատակարարելու, ցույց տվեց, որ ինքը մտադիր է այսուհետև նույնպես վարել այնպիսի քաղաքականություն, որը առաջին հերթին լուրջ վտանգ է ստեղծում հենց իր՝ Թուրքիայի համար:

Ի՞նչ է բնորոշ թուրքական ագրեսիվ, ավանտյուրիստական շրջանների նման վարքագծին:

Քաղաքատնտեսությունից հայտնի է, որ կապիտալիզմի պայմաններում ամենամասնավասելի թանկերը կարող են ապրանքի վերածվել: Ազգային սուվերենություն, քաղաքական ու տնտեսական անկախություն - ի՞նչ ասես, որ վաճառքի չեն հանում մեր ժամանակներում որոշ պետությունների շահատենչ գործիչները: Նրանց «ապրանքը» գովաբանում և քննակաարում են թե՛ քաղաքական գործիչները, թե՛ ծախված մամուլը: Սակայն այդ ի՞նչ է դրված վաճառատեսիլում: Դա Մովսեսյան Միությունը ամենամտոնիկ մեր տարածքն է, իրար առաջ կտրելով բացատրում են նրանք: Ամերիկացիները պետք է վերջապես հասկանան, գրում է «*Ջումուրիթթե*» թերթում ոմն Ջուշար, որ «Մովսեսյանին ամենատեղեղ հարվածը կհասցվի Թուրքիայի տարածքից, քանի որ այդ

¹ Սալախ Էդ-Դին Բիթար (1912-1980) - Միրիայի արտգործնախարար (1956-1958, 1963, 1966), վարչապետ (1963, 1964, 1966) - Ա.Կ.:

Բաղդադի պակտի Անկարայի սեսիայի հիմնական նպատակն այն էր, որ պակտի անդամ պետություններին ստիպի համաձայնել իրենց տարածքներում ամերիկյան միջուկային և հրթիռային զենքի քաղաքներ ստեղծել: Ընդ որում այդ նպատակին հասնելու համար փորձեր արվեցին սպեկուլյացիա անել այդ երկրների տնտեսական դժվարությունների շուրջ: Նրանց զայրակոծում էին այն բանով, թե ամերիկյան հրթիռների ատկալությունը իր հնարավորություն կտա կրճատելու իրենց երկրների զինված ուժերը, իսկ ազատված միջոցներն օգտագործելու էկոնոմիկայի զարգացման նպատակով: Բայց այդ փաստարկը, որն ամբողջովին կեղծ է և մտացածին, պահանջող էֆեկտը չունեցավ: Համենայն դեպս Անկարայի սեսիայի գումարման նախաձեռնողները համարձակություն չունեցան իրենց հրապարակած կոմյունիկեյտն հիշատակել Բաղդադի պակտի մասնակից բոլոր պետությունների տարածքներում ամերիկյան հրթիռային զենքի քաղաքներ ստեղծելու մասին:

Ամերիկյան իմպերիալիզմի ներկայացուցիչ Դալլեսը նորից փորձեց սեսիայի մասնակիցներին ահաբեկել «կոմունիստական վտանգով», նա հանդես եկավ հակաառևտարական ամենազգրեղի գրաբարություններով: Դալլեսից հետ չմնաց Թուրքիայի պրեմիեր մինիստր Ադնան Մենդերեթը¹, որի ելույթը ամբողջապես հակասում է խաղաղության և անվտանգության ձգտման մասին այն հավաստիացումներին, որ պարունակում էր նրա պատասխանը սովետական կառավարության ուղերձին:

Սակայն, դատելով քաղաքիվ թերթերի հաղորդագրություններից, Իրաքի, Իրանի և Պակիստանի ներկայացուցիչներն ակնարկեցին, որ ոչ մի ռեալ «կոմունիստական վտանգ» գոյություն չունի իրենց երկրների համար: Դա պատասխանն է: Իրադարձությունների զարգացումը Մերձավոր և Միջին Արևելքում այդ շրջանի երկրներին ցույց է տվել, թե որտեղից է գալիս ռեալ վտանգը: Եզիպտոսը հարձակման ենթարկվեց ոչ թե կոմունիզմի կողմից, այլ Բաղդադի պակտի անդամ Անգլիայի և նրա դաշնակիցների՝ Ֆրանսիայի և Իսրայելի կողմից: Արաբական մյուս երկրների՝ Եմենի և Օմանի դեմ ագրեսիվ պատերազմ է մղում Բաղդադի պակտի նույն անդամը՝ Անգլիան: Միջինասիական սպառնում էր Թուրքիան, որին զրգոտում ու քաջալերում էին ամերիկյան իմպերիալիստները: Այս փաստերից հետո, պարզ է, որ ոչ ոք չի հավատա «կոմունիստական վտանգի»: Առաջին մտացածին խտասկություններին: Միայն կույր մարդը կարող է չտեսնել, թե ով է իսկապես սպառնում Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ազատությանն ու անկախությանը:

Այժմ ավելի, քան երբևէ, դատարկահունչ են Դալլեսի այն հավաստիացումները, թե Բաղդադի պակտը ռեզիոնալ կազմակերպություն է: Այսօր այնև քչերն են կաակածում, որ այդ բոլոր ստեղծվել է որպես ռազմական կազմակերպություն, որը ագրեսիվ և զավթողական նպատակներ է հետապնդում:

¹ Ադնան Մենդերեթ (1899-1961) - Թուրքիայի վարչապետ (1950-1960), արտգործնախարար (1955) - Ա.Կ.:

Պետք չէ աշխարհագրության մեծ մասնագետ լինել՝ հասկանալու համար, թե որտեղ է գտնվում Բաղդադի պակտի անդամ Անգլիան: Եթե Մեծ Բրիտանիան համարներ Մերձավոր Արևելքի մեջ մտնող երկիր, ապա նույնպիսի հաջողությամբ, օրինակ, կարելի է պահանջել, որ Պակիստանն էլ տեղ ունենա Եվրոպական խորհրդում: Բաղդադի պակտը այնքանով է «պաշտպանական», որքանով որ «ռեզիոնալ» է: Ո՞ւմ դեմ է ուղղված այն. «դեսպի հյուսիս», - առանց թաքցնելու հայտարարել է Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Մեվլին Լոյդը՝: «Վառողի հոտ է գալիս Բաղդադի պակտի Անկարայի սեսիայի որոշումներից», - գրում է լիբանանյան «Տելեգրաֆ» թերթը:

Եթե Դալլեսը Անկարայի սեսիա էր եկել Բաղդադի պակտը ԱՄՆ-ի ռազմական պլաններին համապատասխան ավելի հուսալի զենք և ՆԱՏՕ-ի կույր հավելված դարձնելու մտադրությամբ, ապա Բաղդադի պակտի անդամ ասիական երկրները պատում էին, որ Մյացալ Նախագետը հոգ կտանեն իրենց տնտեսական զարգացման մասին: Եզիպտոսի և Միջինասի օրինակը, որոնք առանց քաղաքական կամ որևիցե այլ պայմանի անշահախնդիր տնտեսական և տեխնիկական օգնություն են ստանում Սովետական Միությունից, չի կարող խոր ազդեցություն չունենալ և իր վրա չբեռնել Ասիայի և Աֆրիկայի մնացած երկրների հասարակամության ուշադրությունը: Այդ օրինակով նրանք տեսնում են, թե ինչպես են պրակտիկայում կենսագործվում Բանդունգում ձևակերպված խաղաղ գոյակցության և համագործակցության սկզբունքները, որոնք հիմնված են հավասարության և փոխադարձ օգուտի վրա:

Սեսիայի քացման նախօրյակին թուրքական «Ալիս» հանդեսը գրում էր. պատվիրակների մտքում միայն մի բան կա՝ «փող, փող և փող», իսկ Դալլեսը այդ ժամանակ միայն մի բան էր մտածում. «Իրթիռային քաղաքներ, հրթիռային քաղաքներ և հրթիռային քաղաքներ»: Ինչպե՞ս դրանք համատեղել: Դալլեսը ստիպված էր տնտեսական օգնություն խոստանալ: Բայց այդ օգնության մասին կարելի է ասել. լեղ երկնեց, քայց մուկ ծնեց: Սեսիայում հավանություն տրվեց Բաղդադի պակտի երկրների տարածքում տնտեսական զարգացման 7 նախագծերի, որոնք փաստորեն ենթարկված են ամերիկյան ստրատեգիական նպատակներին և գլխավորապես կոմունիկացիաների շինարարություն են նախատեսում: Այդ աշխատանքների արժեքը հավասար է 350 մլն դոլարի: Ինչպես հաղորդել է «Ատոշիյեսեդ Պրես» գործակալությունը, ամերիկյան մեդդումը կազմելու է ընդամենը 13 մլն դոլար, իսկ Անգլիայինը՝ 5 մլն դոլար: Մնացած մասը, ակնհայտ է, որ պետք է կատարվի այն երկրների

¹ Ջոն Մեվլին Բոուկ Լոյդ (1904-1978) - քրիտանացի պետական գործիչ, պահպանողական կուսակցության անդամ, Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության նախարար (1955), արտգործնախարար (1955-1960), Խորհրդարանի Համայնքների պալատի խոսնակ (1971-1976) - Ա.Կ.:

հաշվին, որոնց տարածքի վրա կկատուվեն կոմունիկացիոն միջոցները: Այս-տեղից պարզ է դառնում, թե ով է ում օգնում:

Անկարայի սեսիայում Դալլեսի արած այն հայտարարությունը, թե ԱՄՆ-ը Բաղդադի պակտի մասնակից երկրներին որպես «նվեր» 10 մլն կտրամադրի, «եթե ԱՄՆ-ի կոնգրեսը համաձայնի դրան», առաջ է բերել հուսախաբություն, որը չեն բացքնում նույնիսկ պրոամերիկյան թերթերը:

Թուրքական «Ջումհուրիեթ» թերթը, որը Անկարայի սեսիայի նախօրյակին պնդում էր, թե ամերիկյան «օգնության» միայն նշանակալի ավելացումը կարող է փրկել Բաղդադի պակտը, ստիպված է խոստովանել, որ սեսիայում չհաջողվեց այդպիսի «օգնություն» ստանալ: «Ուլուս» թերթը կրկնեց այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ «ԱՄՆ-ը միայն այն ժամանակ է օգնություն ցույց տալիս, երբ նա համոզված է, որ դա օգտավետ կլինի իր համար»: Ռոշ մեկնաբաններ դատը հեզմանքով նկատում են, որ Բաղդադի պակտը իր ստեղծողների «ժույսերն արդարացնում» է մի տեսակետից, որ պակտի անդամները հավասար իրավունքներից չեն օգտվում: Այս տեսակետից թուրքա-վին էլ զարմանալի չէ, որ Անկարայի սեսիան ուժեղացրեց հակասությունները պակտի ներսում: Բացի ամզլո-ամերիկյան հակասություններից և, մի կողմից, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի ու, մյուս կողմից, ասիական երկրների միջև եղած հակասություններից, կան մաս ալ կարգի տարածայնություններ: Անգլիայի և Թուրքիայի միջև՝ Կիպրոսի հարցի շուրջը, Անգլիայի և Իրանի միջև՝ Բահ-րեյան կղզիների պատկանելության հարցի շուրջը: Իրաքը տարածայնում է Թուրքիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հետ՝ Իսրայելի նկատմամբ նրանց դիրքի կապակցությամբ: Թուրքական ընդդիմադիր թերթերը հատկապես նշում են թուրք-իրաքյան հակասությունները Բաղդադի պակտում և առանձնապես այն հանգամանքը, որ Իրաքը Անկարայի սեսիա չողարկեց իր պոնեմիեր մինիստր-ին, ինչպես դա արեցին Բաղդադի պակտի մյուս անդամները:

Անդրադառնալով Անկարայի սեսիայի արդյունքներին՝ ֆրանսիական «Կրուս» թերթը հեզմանքով հայտարարել է, որ «Բաղդադի պակտի միակ հաջողությունը սոսկ այն է, որ նա դեռ գոյություն ունի»:

Իրոք, դա այդպես է: Ինքնուրույն զարգացման ուղիով ընթացող երկրնե-րի առաջընթացը չի կարելի կասեցնել զաղոթակալական որևէ բյուրի կամ դոկտրինայի միջոցով: Ժողովուրդները, այդ թվում՝ Բաղդադի պակտի մեջ մտնող ասիական պետությունների ժողովուրդները, պահանջում են մեղմաց-նել միջազգային լարվածությունը, նրանք խաղաղ գոյակցություն են ցան-կանում, որը, ինչպես ցույց է տալիս Եգիպտոսի, Սիրիայի, Հնդկաստանի, Բիրմայի և ուրիշ շատ պետությունների օրինակը, նրանց համար տնտեսա-կան ազատ զարգացման և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման հեռանկարներ է բաց անում:

Խաղաղության և ժողովուրդների համագործակցության զաղափար-ները, որոնց իրականացման համար հաստատակամորեն պայքարում են Սովետական Միությունը և խաղաղասեր մյուս պետությունները, գտնում են

Արևելյի ժողովուրդների հավանությունն ու պաշտպանությունը: Այդպիսի քա-ղաքականության օգտին արտահայտվեց նաև Ասիայի և Աֆրիկայի երկրնե-րի՝ Կանիերի համերաշխության կոնֆերանսը, որը վճռականորեն դատա-պարտեց Մերձավոր և Միջին Արևելքում արևմտյան տերությունների կողմից տարվող ռազմական բյուրեղ ստեղծելու և դրանք ընդլայնելու իմպերիա-լիստական քաղաքականությունը: Կոնֆերանսը արդարացիորեն ընդգծեց, որ ինչպես Բաղդադի պակտը, այնպես էլ էլզեմհաուեր-Դալլեսի դոկտրինան հակասում են արաբական երկրների անկախության շահերին, ռոտնոգություն են նրանց սովերենության հանդեպ, սպառնալիքի տակ են դնում նրանց անվտանգությունը:

Առա թև ինչու Անկարայի սեսիան իսկապես հիշեցնում է թմրկահարված ամերիկյան հրքիռները, որոնք հրաժարվում են ծրագրված ուղղությամբ սուրալուց: Անկարայում Դալլեսին չհաջողվեց հասնել այն բանին, ինչին ձգտում էին ԱՄՆ-ի որոշակի շրջանները: Այդպես էլ սպասելի էր: Նա, ով ուզում է կանգնեցնել պատմական պրոցեսը, ինքը կճգմվի նրա առաջըն-թացով:

ԿԱՐԵՎՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ¹

ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակությամբ լույս է տեսել Ե. Գ. Սարգսյանի² «Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունն Անդրկովկասում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին»³ ծավալուն աշխատությունը: Ուսումնասիրության շրջանակներն ընդգրկում են պատմական իրադարձությունների հարուստ, բայց միաժամանակ բարդ ժամանակաշրջան: Ալեհայտ է, որ երկարամյա քրտնաջան աշխատանքի և պրպտումների շնորհիվ միայն կարող էր ստեղծվել գրախոսվող աշխատությունը: Հեղինակը մեծ աշխատանք է կատարել, ուսումնասիրել է Մոսկվայի, Լենինգրադի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի պետական, պարտիայի արխիվներում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթեր ու նյութեր, օգտագործել սովետական, արևմտաեվրոպական և թուրքական հեղինակների բազմաթիվ գործեր, պաշտոնական փաստաթղթեր, բերթեր և ամսագրեր: Աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկն այն է, որ այնտեղ լայնորեն օգտագործված են թուրքական հեղինակների գործերը, բացահայտված է այն սև դերը, որ կատարում են թուրքական հեղինակները պատմական դեպքերն անմոռաբար մենագիտիկաբար, թուրքական կառավարողների նվաճողական, ժողովրդասպան քաղաքականությունն արդարացնելու ուղղությամբ:

Պետք է ասել, որ մեր պատմագրության մեջ տակավին քիչ բան է արված այս հարցում: Մինչդեռ թուրքական աղբյուրների ուսումնասիրությունը, թուրք պատմաբանների կեղծարարության բացահայտումն ու գիտակնորեն հիմնավորված մերկացումը, պատմաբաններ, որոնք այսօր հանդես են գալիս թուրք քաղաքարների ոճրագործություններն արդարացնողների դերում, խիստ կարևոր և անհրաժեշտ խնդիր է: Այս տեսակետից ողջունելի ուսումնասիրություն է կատարել ընկ. Ե. Սարգսյանը, որի մենագրությունը վերջին տարիներս մեզ մոտ ստեղծված թուրքագիտական աշխատությունների շարքում լավագույններից մեկն է:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Կարևոր ուսումնասիրություն // «Լենինյան ուղիով» (Ե.), 1963, N 2, էջ 99-104: Տպագրվում է կրճատումներով:

² Երվանդ Սարգսյան (1913-2011) - թուրքագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտում, հիմնական աշխատությունները՝ «Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ.», «Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործումը երիտթուրքերի կողմից 1915-1916 թթ.», «Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և տերությունները XIX դարի վերջին քառորդում և XX դարի սկզբին» - Ա. 4.:

³ Саркисян Е.К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Е.: Изд-во АН Арм. ССР, 1962, 495 с.

Որոշ հեղինակներ (այդ թվում նաև սովետական առանձին պատմաբաններ), իրենց գործերում հանգամանորեն վերլուծելով ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, միաժամանակ անհրաժեշտ խորությամբ չէին բացահայտում երիտասարդ թուրքերի հետադիմական, պանթուրքիստական ու նվաճողական քաղաքականությունը: Որոշ աշխատություններում թուրքիան միակողմանիորեն ներկայացվել է միայն որպես կիսագաղութային, ինպերիալիզմի կողմից ճնշված երկիր, ցույց չի տրվել, որ օսմանյան պետությունը ժանդարմի դեր էր կատարում կայսրության փոքր ժողովուրդների նկատմամբ, որ նա, ենթարկվելով արևմտյան գաղութարարների տնտեսական ու քաղաքական էքսպանսիային, միաժամանակ հարստահարող և գաղութացնող էր արաբների, հայերի, քրդերի, սլավոնական և այլ ժողովուրդների համար, ուներ զավթողական որոշակի ծրագրեր Անդրկովկասի նկատմամբ, որոնք գործնականում ցայտուն կերպով դրսևորվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին փուլում: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին շրջանում (1914-1917) Օսմանյան կայսրության ռազմական մեքենան Արևելյան Անատոլիայում ռուսական բանակի հարվածների տակ ստիպված եղավ հիմնականում պաշտպանողական մարտեր մղել, նահանջել, ապա այդ չի նշանակում, որ երիտասարդ թուրքերի կառավարող շրջանները էքսպանսիայի չէին ձգտում: Ընդհակառակը. «Մենք, - հայտարարում էին երիտասարդ թուրքերի պարագլուխները, - պետք է նոր նվաճումների ու կոմպլեքսացիաների ձգտենք Արևելքում, Արարատի կողմում» (էջ 98): Ե. Սարգսյանին հաջողվել է փաստացի հարուստ նյութի հիման վրա բացահայտել նրանց հետադիմական ներքին քաղաքականությունը, հերքել թուրք պատմաբանների մի շարք կեղծիքներ, վեր հանել Անդրկովկասի նկատմամբ էնվերի⁴, Ջենալի², Թալեա-

¹ Էնվեր-փաշա (1881-1922) - թուրք պետական և ռազմական գործիչ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ԿԿ անդամ, 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման կազմակերպիչներից և իրականացնողներից, 1913-ից՝ ռազմական նախարար, գլխավոր սպայախույտի պետ, երիտթուրքական «Նասպետության» անդամ, հայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից, փախել է Գերմանիա, 1919-ին Կ. Պոլսի ռազմական առյուծի կողմից հետևյալ կարգով մահվան է դատապարտվել իրրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանման ու քաղաքների կազմակերպիչ, Միջին Ասիայում ղեկավարել է բանակների գործողությունները, սպանվել է խորհրդային զորքերի հետ բախման ժամանակ - Ա. 4.:

² Միմեդ Ջենալ-փաշա (1872-1922) - թուրք պետական գործիչ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտթուրքական «Նասպետության» անդամ, ծովային նախարար, Միջիայում գործող 4-րդ բանակի հրամանատար (1914-1918), գործում մասնակցություն է ունեցել հայերի զանգվածային տեղահանությանն ու կոտորածին, ճնշել է Ռեֆայի հայերի ինքնապաշտպանությունը, արաբների ազգային-ազատագրական շարժումները, 1919-ին Կ. Պոլսի ռազմական առյուծի կողմից հետևյալ կարգով մահվան է դատապարտ-

քի¹ և նրանց բեմադրված հետևորդների գավորական ծրագրերը, ցույց է տվել նրանց կատարած ոճագործությունները:

Գրված գիրքը բաղկացած է ներածությունից, վեց գլուխներից և վերջաբանից: Տրված են մաս օգտագործված աղբյուրների և գրականության, աշխարհագրական և հատուկ անունների ցանկեր:

Առաջին գլխում՝ «Օսմանյան կայսրությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին», ցույց է տրված օսմանյան պետության կիսազարգացած վիճակը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, ինպեսզի հաստատվեն տերությունների գաղութային քաղաքականությունն ու տնտեսական դիրքերը թուրքիայում, նրանց հետապնդած նպատակները: Հեղինակին հաջողվել է բազմաթիվ նոր նյութերով նկարագրել ազգային փոքրամասնություններին և առանձնապես հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ծանր վիճակը օսմանյան կառավարողների տիրապետության տակ, կառավարողներ, որոնք պլանավորված կերպով, պարբերաբար հայերի մասսայական ջարդեր էին կազմակերպում: Հեղինակը այդ բանը հաստատող քաղաքապետներն է բերում բուրբակյան կառավարողների, պետական գործիչների ասույթներից, որոնք հենց հերքում են բուրբակյան պատմաբանների այդ պնդումները, թե իբր «բուրբակը երբեք մի ամբողջ ազգի նկատմամբ բռնություն չեն գործադրել» (էջ 33):

Հեղինակը ճշում է արևմտահայերի ազգային-ազատագրական ելույթները Սասունում, Երզրումում, Տրապիզոնում, Բիթլիսում, Վանում և Ամասոնիայի արևելյան մյուս վիլայեթներում: ...Առաջին գլխում վերլուծված է երիտասարդ բուրբակի կատարած հեղաշրջման (1908-1909 թթ.) էությունը, նրանց ստեղծած իշխանության ներքին քաղաքականությունը, նշված է, որ երիտբուրբակի հեղափոխությունը չլուծեց բուրբակադինոկրատական հեղափոխության և ոչ մի խնդիր:

Հեղինակը կոնկրետ օրինակներով ցույց է տալիս երիտբուրբակի շուփնիստական քաղաքականությունն ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, որ նրանք շարունակում էին արդուլիսմիդյան պանիսլամիզմի և պան-

վել իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանման ու ջարդերի կազմակերպիչ, սպանվել է Թիֆլիսում հայ վրիժառուների կողմից - Ա.Կ.:

¹ **Մեհմեդ Թալաթ-փաշա** (1874-1921) – թուրք պետական գործիչ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտթուրքական «Նապետության» անդամ, 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ընտրվել է Մեջլիսի պատգամավոր, եղել է ներքին գործերի, փոստի և հեռագրատան նախարար, 1913 թ. պետական հեղաշրջման գլխավոր կազմակերպիչներից, դարձյալ ներքին գործերի նախարար և կուսակցության ԿԿ նախագահ, հայերի զանգվածային տեղահանության և կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից, փախել է Գերմանիա, 1919-ին Կ.Պոլսի ռազմական ատյանի կողմից հետախա կարգով մահվան է դատապարտվել իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանման ու ջարդերի կազմակերպիչ, սպանվել է Բեռլինում Մողոմոն Թեհլիրյանի կողմից - Ա.Կ.:

բուրբակի կուրսը, հայտարարում, որ երկրում բացի օսմանցիներից այլ ազգեր չկան: 1909 թ. գարնանը Ադանայի և Կիլիկիայի այլ շրջանների հայկական խաղաղ բնակչության կոտորածի օրինակով ցույց է տրվում, որ երիտբուրբակը Արդուլ Համիդի¹ հայաջինջ քաղաքականության հարազատ շարունակողները հանդիսացան: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է բրդերի, արարների ազատագրական ելույթներին, քննարկում Արևմտյան Հայաստանում ռեժիմներ իրականացնելու ցարական կառավարության քաղաքականությունը, արևմտաեվրոպական պետությունների և Ռուսաստանի հակապետություններն այդ հարցում և այլն:

Երկրորդ գլխում՝ «Երիտթուրքական գործակալությունը Անդրկովկասում պատերազմի նախօրյակին», ցույց է տրվում, թե ինչպես երիտթուրքերը պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի արուպագանդայի, գործակալներ ուղարկելու միջոցով ձգտում էին իրենց կողմը գրավել Անդրկովկասի մահադեղականներին, կրոնական, ֆանատիկ կրթիչ բուրբակում միջոցով խարխել ցարիզմի դիրքերը և դյուրացնել իրենց նվաճողական պլանների իրագործումն Անդրկովկասում:

Աշխատության երրորդ գլուխը՝ «Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելը», նվիրված է պատերազմի նախօրյակին դիվանագիտական պայքարին, գերմանական ինպերիալիզմի մերձավորարևելյան քաղաքականության, պատերազմի նախապատրաստման հարցերին: Այստեղ հեղինակի շուշափած գլխավոր հարցն այն է, որ ոչ թե Ռուսաստանն իր քաղաքականությամբ թուրքիային ստիպեց Գեորմանիայի հետ դաշինք կնքել և պատերազմի մեջ մտնել նրա կազմում ընդդեմ Ռուսաստանի և Անտանտայի մյուս պետությունների, այլ նման դիրքորոշումը արյույնք էր երիտթուրքերի հետապնդած նվաճողական քաղաքականության: Այդ թեզը հիմնավորելու համար հեղինակը շատ արդարացի կերպով քննադատում է թուրք հեղինակների տեսակետները, որոնք թուրքիային դուրս են բերում խաղաղության աղավաղի, չեզոք քաղաքականության կողմնակից, ինչպես նաև՝ արևմտաեվրոպական մի շարք պատմաբանների գործերը, որտեղ այն միտքն է անցկացվում, թե իբր Ռուսաստանն իր քաղաքականությամբ ստիպեց թուրքիային պատերազմի մեջ մտնել Գեորմանիայի կողմում:

... Մենք արդեն վերը նշեցինք, որ ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության մասին տվեցական պատմագրության մեջ ավելի շատ է խոսվել, քան թուրքիայի: Սակայն տվյալ դեպքում թուրքիայի ազդեցիկ նպա-

¹ **Արդուլ Համիդ II** (1842-1918) – Օսմանյան կայսրության սուլթան (1876-1909), 1876 թ. իշխելով է օսմանյան սահմանադրությունը, սակայն 1878-ին արձակել է խորհրդարանը, հաստատել դաժան վարչակարգ («զուլում»), դաժանորեն ճնշել բուլղարների, մակեդոնացիների, արարների, հայերի ազատագրական շարժումները, 1894-1896 թթ. կազմակերպել է հայ բնակչության համառոտաժ ջարդ, որի համար ստացել է «վարձիք սուլթան» մականունը, 1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերականգնել է սահմանադրությունը, սակայն 1909-ի հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո գահընկեց է արվել և արտրվել - Ա.Կ.:

տակները բացահայտելու համար ամենևին հարկ չկա անտեսելու նաև այն հանգամանքը, որ ցարական Ռուսաստանը «կոչվում էր... Հայաստանի համար և Կոստանդնուպոլսի համար» (Վ.Ի.Լենին¹), որ ցարիզմը նույնիսկ պաշտոնապես պատերազմի նպատակ հռչակել էր Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների ազատագրումը: Օսմանյան կայսրության մասնատմանն էին ձգտում նաև Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և արևմտասկզբուպական այլ տերություններ, որոնց միջև առկա էին խոր հակասություններ, և նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ավելի յուրափ պատաս թողնել: Գերմանական ինպերիալիզմն իր նպատակներին Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ուզում էր հասնել այլ միջոցներով, հենվելով Թուրքիայի վրա, վերացնելով այն «խոչընդոտները», տվյալ դեպքում, օրինակ, հայերին, որոնք առիթ էին ծառայում Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտությունների և, հետևաբար, այնտեղ իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Գերմանիայի հետապնդած նպատակները պարզ երևում են իր ժամանակին պրոպագանդիստական լայն գործունեություն ծավալած «Գերմանա-ասիական ընկերության» գործիչներից մեկի՝ Պաուլ Ռոբբսի² խոսքերից, որ մեջ է բերել Ե.Սարգսյանը. «...Գերմանական քաղաքականությունն ամենից առաջ պետք է ձգտի նրան, որպեսզի Թուրքիան մնա անկախ պետություն և հակազդի սուրբանական կայսրության մասնատման և թուրքական որևէ տերիտորիալ գավառի այլ տերությունների ունեցություններին» (էջ 137): Այնուհետև նույն Ռոբբսի² թուրքական կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս աստիճանաբար ոչնչացնել հայերին Թուրքահայաստանում: Գերմանական շահերը, նրա կարծիքով, այստեղ նույնպես համընկնում էին թուրքականին երկու պատճառով. առաջին՝ Գերմանիայի համար կարևոր էր թուրքական տիրապետության ամրապնդումը Արևմտյան Հայաստանում, իսկ երկրորդ՝ հայերի ծանր դրությունն ստիպում է նրանց վերաբնակվել Միջագետքում, որտեղ նրանք, ըստ գերմանական ինպերիալիստների, «ձեռներեց» տարր կհանդիսանային գերմանական տնտեսական էքսպանսիան իրականացնելու դեպքում (էջ 139):

Գերմանիայի հետ երիտթուրքերի դաշինքը ոչ թե պատահական գործոնների կամ Անտանտայի պետությունների դիվանագիտական սխալների արդյունք էր, այլ գերմանական գաղութարարների էքսպանսիոնիստական, բայց համեմատաբար քողարկված ու երեսպաշտ քաղաքականության հաղթանակ, որին ապավինելով երիտթուրքերը ոչ միայն ձգտում էին պահպանել

¹ Վլադիմիր Լենին (Ուլյանով) (1870-1924) – 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության կազմակերպիչ, խորհրդային պետության հիմնադիր և ղեկավար - Ա.Կ.:

² Պաուլ Ռոբբսի (1869-1956) – գերմանական քաղաքագետ և հասարակական գործիչ, Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահի տեղակալ, նախագահ, աշխատությունները նվիրված են Մերձավոր Արևելքում Գերմանիայի քաղաքականությանը - Ա.Կ.:

Օսմանյան կայսրության անձեռնմխելիությունը, այլև իրականացնել սեփական տարածողական, պանիսլամական պլանները:

Գլխում ցույց է տրված գերմանական միլիտարիզմի էքսպանսիան Թուրքիայում, նկարագրված են 1914 թ. օգոստոսի 2-ի գերմանա-թուրքական դաշնակցային գաղտնի պայմանագրի կնքման մանրամասները, Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի¹ գործունեությունը Թուրքիայում, բացահայտված են նրա իրականացրած ռազմական ռեֆորմների էությունը, Ռուսաստանի հետ չեզոքության հարցի շուրջ էնվերի նախաձեռնած բանակցությունների ճնշողիտավորությունները, «Գեբեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերի ֆիկտիվ զննան նպատակները և այլն:

Չորրորդ՝ «Կովկասյան ճակատը 1914-1917 թթ.» գլխում հեղինակը փաստացի նյութերի հիման վրա հիմնավորում է, որ երիտթուրքերը պատերազմի հենց սկզբից թե՛ պրոպագանդայի միջոցով և թե՛ գործնական քայլերով ձգտում էին իրագործել իրենց հեռու գնացող գավառական պլանները Կովկասի, Միջին Ասիայի, Պովոլժիեի, Գրինի, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի, Աֆղանստանի և այլ երկրների նկատմամբ: Էնվերը հայտարարում էր, որ Գերմանիայի օժանդակությամբ թուրքերը կնվաճեն Մակեդոնիան, Կովկասը ու Եգիպտոսը և կկարողանան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության «իշխանությունը աշխարհի ամենագոր կայսրության վերածել» (էջ 176): Այս բանը ապացուցող բազմաթիվ վկայություններ ու փաստեր են բերված հեղինակի կողմից: Այստեղ գերազանցապես նկարագրվում են պատերազմական գործողությունների ընթացքը, ռուսական բանակի տարած հաղթանակները, իսկ դրանց հետ կապված քաղաքական հարցերը լուսաբանվում են ավելի պակաս հանգամանորեն:

Պրորեկտների արձարման քաղաքական ապակտի թուլությամբ հավանաբար պետք է բացատրել այն, որ օրինակ՝ 1917 թ. կեսերից ռուսական կովկասյան բանակի անհաջողությունները մեկնաբանելիս հեղինակը նշում է միայն բանակում տիրած ինքնատիպ, թափփվածության, զորահրամանատարների անպատասխանատվության, վատ մատակարարման, զինամթերքի

¹ Գեներալ Լիման Օտտո ֆոն Սանդերսի գլխավորած զինվորական առաքելությունը Թուրքիա էր ուղարկվել Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին՝ թուրքական բանակը վերակառուցելու, մարտական և ծարրավարական կարողությունները բարձրացնելու նպատակով: Սանդերսը նշանակվել էր Ջինվերոսական գերագույն խորհրդի անդամ և ռազմական դպրոցների տեսուչ, իսկ առաքելության մյուս անդամները ստանձնել էին հրամանատարական ու շտաբային կարևոր պաշտոններ: Սանդերսին և առաքելության մյուս անդամներին հայտնի էին երիտթուրքերի մտադրությունները հայ բնակչության տեղահանության մասին: Սանդերսը նույնիսկ հայտարարել էր, որ հայերի տեղահանության հրամանը թելադրված էր «ռազմական և քաղաքական անհրաժեշտությամբ»: Ըստ մասնակցել էր Ստոլունոն Թեհլիրյանի դատավարությանը, փորձում էր ծխտել գերմանական հրամանատարության հանցավոր մեղապատվությունը հայ բնակչության ջարդերին - Ա.Կ.:

և հանդերձանքի պակասի մասին (էջ 221), միաժամանակ չհիշատակելով, որ հեղափոխական գաղափարները համակել էին զինվորների հոծ զանգվածներին, որ ժամանակավոր կառավարության կողմից շարունակվող խնայերիախտական պատերազմի քաղաքականությունը սնանկացել էր: Այստեղ ցանկալի կլիներ վկայակոչել ոչ միայն դասայության, այլև զինվորների հեղափոխվելու մասին փաստերը:

Դժբախտաբար, հեղինակը գրեթե չի քննարկում պատերազմին հայերի ունեցած մասնակցության, բուրքահայերի քախտը տնօրինողների դերը ստանձնած բուրժուական կուսակցությունների հետապնդած նպատակների, նրանց գործելակերպի, նրանց ու ցարիզմի առնչությունների հարցերը: Պատերազմական գործողությունները գուտ ռազմական առումով քննարկելը չի ընդգրկում պատերազմական անցուղարձն իր ամբողջությամբ, պատասխան չի տալիս շատ կենդանու հարցերի: Մի շարք առիթներով հիշատակվում են կամավորական խմբերը, քայց ընթերցողը չի գտնում նրանց ստեղծման նպատակների, նրանց խաղացած դերի գնահատականը: Իսկ սրանք հարցեր են, որոնք չի կարելի շրջանցել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան պետության ժողովրդասպան քաղաքականությունը, արևմտահայերի ողբերգությունն ուսումնասիրելիս:

Այդ ողբերգության, բուրքահայերի զանգվածային եղևոնի մանրամասնությունների մասին հարուստ նյութեր են օգտագործված հինգերորդ՝ «Օսմանյան կայսրության ներքին դրությունը պատերազմի տարիներին» գլխում: Հեղինակին հաջողվել է ցույց տալ, որ երիտթուրքերի կլիկը տակավին պատերազմի սկզբին որոշել էր ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: Այդ նպատակով հրավիրված գաղտնի խորհրդակցությունները երիտթուրքական կուսակցության կոմիտեի քարտուղար դոկտոր Նազիմը՝ պահանջում էր չքավարարվել մասնակի կոտորածով, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1909 թ. Ադանայում և այլ շրջաններում, այլ ոչնչացնել ամբողջ հայ ժողովրդին, որպեսզի ոչ մի հայ չնման թուրքական հողում, և մոռացվի նրա անունը (էջ 231-232): Հայ ժողովրդի ոչնչացման մասին խորհրդակցության որոշման հիման վրա 1915 թ. ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին այն գործնականում իրագործելու ցուցում տրվեց: Վերջինս ստորագրել էին ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը, ռազմական մինիստր Էնվերը և դոկտոր Նազիմը: Այնու-

հետև հեղինակը տալիս է հայ խաղաղ բնակչության տեղահանման և կոտորածի հանգամանքները Կիլիկիայում և Կոստանդնուպոլսում, Էրզրումում ու Վանում, Բիթլիսում ու Սվազում և այլուր:

Գրքի 253-261-րդ էջերում փաստեր են բերված այն մասին, որ թուրք և բուրժ աշխատավորները մեղասկից չէին կառավարության հայաջիջ գործողություններին, առանձին դեպքերում հակադրվում էին նրան, հանդես գալիս իրենց դարավոր առևանների՝ հայերի պաշտպանության: Փաստեր են բերված նաև հայերի նկատմամբ արարների բարեկամական վերաբերմունքի մասին, երկրի էկոնոմիկայի, առաջին հերթին գյուղատնտեսության քայքայման, տնտեսական դժվարությունների, թուրք աշխատավորության ծանր վիճակի, արարների պայքարի, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի գաղափարների տարածման, նրանց ազդեցության ուժեղացման և այլ հարցերի մասին:

Հեղինակին հաջողվել է համոզիչ փաստերով քացահայտել գերմանական իմպերիալիստների սև դերը հայկական ջարդերի գործում: Յուրյ է տրված նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի կառավարությունների թողովության, նրանց «թղթային բողոքների» անուժ լինելը կոտորածները կամխելու հարցում:

Սակայն մեր կարծիքով հեղինակի նպատակին չի համընկնում արևմտյան մի շարք գործիչների՝ հայկական կոտորածների վերաբերյալ ասույթների վկայակոչումը այն դեպքում, երբ գրքում հանգամանալի վերլուծված չէ իմպերիալիստական Եվրոպայի ու ցարիզմի այդ իրողությանը վերաբերող քաղաքական կուրսը:

Այս գլխում, այնուհետև, կան մեջբերումներ և հարցադրումներ, որոնց վրա ուզում ենք կանգ առնել: 259-րդ էջում կարդում ենք. «Երիտթուրքերը տարածում էին սուտ լուրեր, թե իբր հայերը Ռուսաստանի հետ գաղտնի համաձայնություն էին կնքել, ըստ որի ռուսները պարտավորվել էին օգնել հայերին զավթելու Արևմտյան Հայաստանը և Զուրդիստանը»: 268-րդ էջում. «Հայերի նկատմամբ ձեռնարկված դաժան ռեպրեսիաները արդարացնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը մոգոնեց նոր սուտ այն մասին, որ «հայկական անկարգությունները» ճնշելիս գտնվել են ռևոլյուցիոն դրոշակներ, ռուսներ, ռուսական զենք և փաստաթղթեր, որոնք իբր թե ապացուցում էին, թե շարժումը խրախուսվում էր Թիֆլիսում, Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող կոմիտեների և Անտանոյի երկրների կառավարությունների կողմից»: Այնուհետև 289-րդ էջում կարդում ենք, որ թուրք պատմաբան Թևֆիկ Բիյեքիօղլուն և ամերիկյան պատմաբան Ֆիշերն այն կարծիքին են, որ «Վանում և Էրզրումում բնակվող հայերը 1915 թ. հատկապես զենք վերցրին, որպեսզի օգնեին ռուսական զորքերին»: Ե՛հ չէ, է, որ հեղինակը, քացահայտելով թուրք պատմաբանների կեղծիքներն ու հերյուրանքները, ցույց է տալիս, որ Արևմտյան Հայաստանում ընդհանուր ապստամբություն չի եղել, քացի ինքնապաշտպանություն: Հասկանալի է, որ թուրքական պաշտոնական շրջանակներն ամեն կերպ չափազանցում էին հայերի ապստամբական տրամա-

¹ Նազիմ-բեյ Սելանկլի (1870-1926) – «Մլուրյուն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղափարախոս և գլխավոր քարտուղար. մասնակցել է պանթուրքիզմի և կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին վերացնելու անհրաժեշտության գաղափարների մշակմանը, պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո փախել է Գերմանիա, 1919-ին Կ.Պոլսի ռազմական առյաճի կողմից հեռակա կարգով մահվան է դատապարտվել իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանման ու ջարդերի կազմակերպիչ, 1923-ին վերադարձել է Թուրքիա, հարել Մուստաֆա Բենալի հակաապարտություն, մասնակցել նրա դեմ դավադրությանը, որի համար կախաղան է հանվել - Ա.Կ.:

դրությունները՝ արդարացնելու համար իրենց չարագործությունները: Բայց հեղինակը մի շարք ձևակերպումներով, որոնցից մի քանիսը մենք մեջբերեցինք վերևում, փաստորեն անտեսում է ռուսական բանակի հետ հայկական ջոկատների ունեցած կապը, Արևմտյան Հայաստանում ազգային-ազատագրական շարժման առկայությունը, որի մասին մա հիշատակում է գրքի տարբեր մասերում, բայց չի քննարկում հարցն ըստ էության: Կարո՞ղ ենք սասել, որ հայերը կապեր չունեին ռուսական բանակի հետ, կամ Թիֆլիսում հաստատված Հայ ազգային խորհուրդը¹, Գաշնակցության արևելյան բյուրոն մի՞թե կապ չէին պահպանում փոխարքայի հետ, դեկավորում Թուրքիայի տարածքում գործող կամավորական զեղերին: Որ հայերի մասսայական ապստամբություն չեղավ Թուրքահայաստանում, դա փաստ է: Բայց որ հայերի ինքնապաշտպանությունն էլ չկազմակերպվեց այդ գործը ստանձնած կազմակերպությունների կողմից, դա ևս անմիտելի է:

Սակայն թուրք հեղինակների նեոգամիտ մարզանքները հայերի ապստամբելու, թե չապստամբելու մասին չեն կարող մեղմել թուրք ջարդարարների նկատմամբ պատմության արդարացի դատավճիռը: Թուրք հեղինակների «փաստարկները» միայն զազույթ են հարուցում, վկայում այն մասին, որ նրանք այժմ էլ համոզե են գալիս մի ամբողջ ժողովրդի գեներոզը արդարացուցիչների դերում, թուրք մարդասպանների ոճրագործությունները պատճառաբանելով Թուրքիայում գործունեություն ծավալելու մասին ավելի շատ արժույթի համաձայն, բայց գործնականում իմպերիալիստական Անտանտայի հետ հույսերը կապած և ոչ թե բուն թուրքահայ աշխատավոր ժողովրդի ձգտումների ու ռեալ պայմանների վրա իրենց գործելակերպը խարսխած հայ բուրժուազայնական կուսակցությունների կարճատես քաղաքականությանը: Օրինական ժամին պարզվեց, որ զինվելու մասին տարիների խոսակցությունները սոսկ խոսակցություններ էլ մնացել էին, որ գործնականում բնաջնջումից հայ աշխատավոր զանգվածներին պաշտպանելու գործը իրականում բարձրորդի վիճակում էր, նրանց ավանդուրդիստական գործելակերպի մասին շատ ապացույցներ կարելի էր բերել, որոնք սակայն տեղ չեն գտել գոյատևող աշխատության մեջ:

Գրքի վերջին² վեցերորդ գլուխը նվիրված է Անդրկովկասում 1918 թ. Օսմանյան կայսրության ագրեսիայի և երիտթուրքական զավթիչների դեմ

¹ Հայոց ազգային խորհուրդը (ՀԱԽ) կամ Արևելահայ ազգային խորհուրդը ստեղծվել է Թիֆլիսում 1917-ի սեպտեմբերի 23-ից-հոկտեմբերի 13-ը կայացած Հայ ազգային խորհրդակցության ժամանակ: ՀԱԽ-ը կազմված էր 15 անդամներից, որոնց բոլորն էլ 6 դաշնակցական, 2 սոցիալիստ-հեղափոխական, 1 հնչակյան, 1 մենջևիկ, 2 ներկայացուցիչ հայ ժողովրդական կուսակցությունից և 3 անկուսակցական: ՀԱԽ-ը մեծ դեր է կատարել հայ ժողովրդի գոյապահպանման, թուրքական սպառնալիքի դեմ ազգային-ազատագրական շարժման կազմակերպման ու հայ ժողովրդի համախմբման գործում, այն դադարեց գործել 1918 թ. հուլիսի 20-ին ՀՀ խորհրդարանի ստեղծումով - Ա.Կ.:

անդրկովկասյան ժողովուրդների պայքարի հարցերին: Այստեղ քննարկված են Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո Անդրկովկասում ստեղծված իրադրության, հանուն տվետական իշխանության բուշիկյան կազմակերպությունների մղած պայքարի հանդուցային հարցերը, նշված է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի մեծ նշանակությունը: «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով, - գրում է Ե.Սարգսյանը, - տվետական կառավարությունը ձգտում էր կամխել նրա զավթումը թուրքական ագրեսորների կողմից: Բայց այդ դեկրետի կենսագործմանը խանգարեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի¹ և նրան ենթարկված Կովկասյան բանակի հակառույտացիոն հրամանատարության դավաճանական, սեպարատիստական քաղաքականությունը» (էջ 324-325): Հեղինակը ցույց է տվել Անդրկովկասի բուրժուական կուսակցությունների, մասնավորապես վրացական մենջևիկների, աղբրեջանական մուսավաթականների, հայկական դաշնակցների վարած դավաճանական քաղաքականությունը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ապա Սեյմի² հակառույտացիոն, հակասովետական գործունեությունը, ազգային զորամասեր ստեղծելու ձախողված քայլերը, ռազմաճակատը պահելու անկարողությունը, ինչը հանգեցրեց կապիտուլյացիայի թուրքական զավթիչների առջև և վերջիններիս համար հնարավորություն ստեղծեց ռեալիստ-Լիտովսկի զինադադարի համաձայնագիրը, օկուպացնելու Հայաստանի տարածքները, ներխուժելու Անդրկովկասի խորքը:

Հեղինակը մի շարք նոր տվյալների հիման վրա հատկապես ընդգծում է Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքական զավթիչների հետապնդած նեոգ մպատակները, ցույց է տալիս, թե ինչպես նրանք դրժեցին թուրք համաձայնագրերը և 1918 թ. փետրվարին հարձակման անցան ամբողջ Կովկասյան ճակատով: Այն, ինչ որ չէր հաջողվել թուրքական իմպերիալիստներին իրագործել 1914-1915 թթ., նրանք փորձեցին իրականացնել 1918 թ.: Անդրկովկասում թուրքական ինտերվենցիայից հատկապես տուժեց հայ բնակչությունը, որի նկատմամբ թուրքական օկուպանտները

¹ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ - պետական իշխանության մարմին Անդրկովկասում, կազմավորվել է 1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասի առաջատար ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչների՝ Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցությունում, Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասի երկրամասային մարմնի՝ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի փոխարեն, վերացվել է 1918 թ. փետրվարին Թիֆլիսում ստեղծված նոր մարմնի՝ Անդրկովկասյան սեյմի կողմից - Ա.Կ.:

² Անդրկովկասյան սեյմ - պետական իշխանության մարմին Անդրկովկասում, կազմավորվել է 1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում, քաղաքական լուրջ ճգնաժամի պայմաններում: Սեյմի մեջ մտան Սահմանադիր ժողովի Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորները. 36 վրաց մենջևիկ, 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական, 19 էսեռ, 14 այլ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, բուշիկները հրաժարվեցին մասնակցել սեյմին: Սեյմը ցրվեց 1918 թ. մայիսի 26-ին - Ա.Կ.:

գործադրեցին ջարդերի միևնույն քաղաքականությունը: Գլխում ցույց են տրված գերմանա-բուրքական հակամարտությունները Անդրկովկասում տիրապետության հասնելու համար, անդրկովկասյան ժողովուրդների զինված պայքարը բուրքական ինտերվենտների դեմ:

Բոլոր դրական կողմերով հանդերձ, այս գլխում բազմաթիվ հատվածներ գուտ նկարագրական են: Օրինակ, հեղինակը նշում է Սարգարապատի հերոսամարտի մասին, բայց չի ընդգծում նրա խոշոր քաղաքական նշանակությունը, նրա ինքնաբերական, ժողովրդական բնույթը (տես էջ 398-399, 402-404): Էրզրումի անկման մասին խոսելիս (էջ 349) նշվում է միայն բուրքական գրքի գերազանցության փաստը, առանց ընդգծելու, որ բացի բանակի հակառակույցից իր հրամանատարության, Անդրկովկասի կառավարության խաղաղամտ կապիտալիստական դիրքից, այդ գործում փաստորեն դավաճանական գիծ վարեցին հայկական բուրժուազայական կուսակցությունները:

Մինչդեռ դաշնակ պարագլուխները հետագայում իրենց հիշողություններում և այլ գործերում ձգտում են չքմեղ ձևանալ և ամեն ինչի մեղքը բարդել այլոց վրա, իրենց արդարացնելու համար օբյեկտիվ պատճառներ փնտրել ամեն ինչում, բայց լեռ իրենց ապիկարության ու դավաճանական գործելակերպի մասին: Այդպես է վարվել նաև Ա. Խառնաթըլը¹, որից հեղինակը զրտում է այն միտքը, թե հայկական ազգային գործաների կազմակերպումը համընդհանուր էր մեծ դժվարությունների, գլխավորապես այն պատճառով, որ հայերը չափազանց դժկամությամբ էին քանակ գնում (ընդգծումը մերն է - Ջ.Կ., էջ 333): Նման հարցադրումը գրապարտություն է հայ ժողովրդի հասցեին: Որ հայ ժողովուրդը հերոսաբար կռվել է իր ինքնապաշտպանության համար, ընդդեմ բուրքական զավթիչների, դա փաստ է: Բայց որ նա երես էր թեքել հայ բուրժուական կուսակցություններից, որոնք վարկաբեկվել էին, դա նույնպես փաստ է: Ուրեմն բանն այն չէ, որ հայերը բանակից և կռվից հրաժարվում էին, այլ հրաժարվում էին իրենց կործանման դատապարտող դեկլարանից:

Գրքի «Վերջաբանը» մեծագույն ամփոփման հետ միասին նվիրված է 1920-1921 թթ. Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքական հարցերին, սովետա-բուրքական հարաբերություններին, քեմալական շարժման նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի դիրքի, բուրք ժողովրդի հակախիզարկային ակտիվության պայքարի, քեմալիզմի երկակի, հակասական բնույթի, Անդրկովկասի և, մասնավորապես, Հայաստանի նկատմամբ երիտթուրքերից ժա-

¹ Ալեքսանդր Խառնաթըլ (1876-1945) – քաղաքական գործիչ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, 1909-1917 թթ.՝ Կովկասյան քաղաքների միության նախագահ, միաժամանակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ (1910-1917), Հայոց ազգային բյուրոյի նախագահ (1915-1917), 1917-ին՝ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ, 1918-ին՝ Անդրկովկասյան սելյուկ Ֆինանսների նախարար, 1918-1919 թթ.՝ ՀՀ արտգործնախարար, 1919-1920 թթ.՝ վարչապետ, ստորագրել է 1920 թ. Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ապրել է Փարիզում, գրել է «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» (1930) հուշագրությունը - Ա.Կ.:

նանգած նվաճողական պլանների, Ջյազըմ Կարաբեքիրի¹ բանակի կառավարած նոր շարագործությունների լուսաբանմանը:

«Всемирная история»-ի 8-րդ հատորում («Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը» գլխի վերաբերյալ հեղինակի դիտողությունը համգում է նրան, որ 1920 թ. Անդրկովկասի նկատմամբ Թուրքիայի շվիցնիստական, ինչպե՞րիստական քաղաքականությունն արդյունք էր ոչ թե Քեմալի² հակառակույցների գործունեության, այլ ամբողջ քեմալիզմի, բուրքական մացիոնալիստների զավթողական ձգտումների (էջ 438): «...Քեմալի կողմից գլխավորած բուրժուա-կապիտալիստական կառավարությունը, - գրում է հեղինակը, - մի կողմից, ընդդեմ ինտերվենտների, օգնության համար դիմելով Սովետական կառավարությանը, մյուս կողմից, շարունակում էր երիտթուրքերի էքսպանսիոնիստական քաղաքականությունը և պատրաստվում էր զավթել Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեյջանը և Հյուսիսային Կովկասը» (էջ 429):

Հեղինակն այնուհետև փաստեր է բերում 1921 թ. փետրվարյան պահանջարկի դաշնակ ղեկավարների և, մասնավորապես, Ս.Վրացյանի³, վրա-

¹ Ջյազըմ Կարաբեքիր-փաշա (1882-1948) – բուրք ռազմական գործիչ, գեներալ, 1918-1919 թթ. եղել է 1-ին, 2-րդ, 15-րդ Կովկասյան բանակային կորպուսների հրամանատար, մասնակցել էրզնկայի, Էրզրումի և Կարսի գրավմանը, հետագայում՝ Արևելյան ռազմաճակատի գործերի հրամանատար, 1920-ի սեպտեմբերին ներխուժել է Հայաստան, գլխավորել է բուրքական պատվիրակությունները Ալեքսանդրապոլի (1920) և Կարսի (1921) կոնֆերանսներում - Ա.Կ.:

² Մուստաֆա Քեմալ (Աբադուլթը) (1881-1938) – բուրք պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչ, ազգայնական շարժման ղեկավար (1918-1923), ԹՀ առաջին նախագահ (վերընտրվել է 1927-ին, 1931-ին, 1935-ին), ժողովրդահամարակալական կուսակցության հիմնադիր, իրականացրել է հայկական տարածքների զավթման, հայ բնակչության բռնի տեղահանման, ազգային փոքրամասնությունների բուրքացման քաղաքականություն, եղել է Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մերձեցման կողմնակից, օգտագործել է այդ երկրի հետ բարեկամական հարաբերությունները Անտանտայի և ոչ բուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ իր պայքարում - Ա.Կ.:

³ Սիմոն Վրացյան (Գոտույան, Գոտզինյան) (1882-1969) – քաղաքական և պետական գործիչ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, խմբագրել է «Հասարակ» (Կարին), «Հայրենիք» (Բուստոն), «Հորիզոն» (Թ.) թերթերը, զբաղվել է հայկական կամավորական զոհերի կազմակերպման գործով, Հայոց ազգային խորհրդի, Անդրկովկասյան սելյուկ անդամ, 1918-ին որպես Անդրկովկասի պատվիրակության անդամ մասնակցել է Բաբուրի բանակցություններին, Հարավային Ռուսաստանի կամավորական բանակում ՀՀ դիվանագիտական առաքելության ղեկավար, 1919-ին ընտրվել է ՀՀ Խորհրդարանի պատգամավոր, գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար, վարչապետ (1920), 1921-ի Փետրվարյան ապստամբության մասնակից, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ, ապրել է Զրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Լիբանանում, Նշան Փալանճյան ճեմարանի (Բեյրութ) տնօրեն, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», «Կյանքի ողիներով», «Հին բրդեր նոր պատմության համար» - Ա.Կ.:

ցական մեղշիկների՝ քեմալականների հետ ունեցած կապերի, նրանց հակասովետական քաղաքականության, 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի և քեմալականների կողմից վերջինիս ուխտադրուժ խախտման վերաբերյալ, ինչպես նաև տալիս է 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի մանրամասները:

Վերջում նշենք, որ աշխատության առանձին մասեր ծանրաբեռնված են անհարկի մեջբերումներով: Որոշ տեղերում հեղինակը հրապուրվել է շատ փաստեր արձանագրելով՝ առանց անհրաժեշտ վերլուծությունների և համոզիչ եզրակացությունների: Գիրքը զերծ չէ նաև որոշ կրկնություններից, խմբագրական կարգի մասնակի թերություններից:

Սակայն այս ամենը չեն նսեմացնում մենագրության արժանիքները: Ե.Ղ.Սարգսյանի ուսումնասիրությունը արժեքավոր ներդրում է սովետահայ արևելագիտության մեջ:

СІПАВКА¹ Тов. Заровяну Я.Н.²

Каждый год в апреле месяце зарубежные армяне с осовой торжественностью отмечают годовщину великой трагедии – резни армян в Турции в 1915 году. Повсеместно в зарубежных армянских колониях организуются траурные торжественные собрания, митинги, на которых не только отмечается память жертв этой трагедии, но и речь часто заходит о прошлой и настоящей жизни армянского народа, о его будущем. В эти дни зарубежные армянские газеты публикуют множество статей и материалов, в которых излагаются подробности резни, публикуются также документы, разовлачающие злодеяния реакционных властей султанской Турции – истребление западных армян. На этих же собраниях отмечаются экономические, культурные завосания трудящихся Советской Армении, перспективы дальнейших судеб зарубежных армян.

Годовщину великой резни армян отмечают партии и группы, представляющие различные политические течения – коммунисты, гичакисты, рамкавары, прогрессивные союзы, дашнаки и их газеты. Коммунисты и подавляющее большинство зарубежных армянских прогрессивных организаций проводят в основном ту линию, что разросанные по всему миру трудящиеся армяне не имеют в будущем другой реальной возможности существования, чем объединение со своей настоящей и единственной родиной – с Советской Арменией, присоединив к ней армянские овласть, находящиеся под чужим владением (особенно Турции). Партия Дашнакцутюн и ее газеты всячески пытаются использовать данный вопрос в целях создания антикоммунистических настроений среди зарубежных армян, они твердят, что будто бы к этому великому национальному делу индифферентно относятся правительства Советского Союза и нашей республики, и что такая нейтральность мешает осуществлению чаяний зарубежных армян.

Историей резни западных армян, вопросом армянских земель занимались и отдельные иностранные политические деятели. Еще в дни Второй мировой войны и сразу же после войны в вопросе о возвращении армянских земель

¹ ՋԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի տեղեկանքը ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Յակով Ջարոբյանին՝ Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու կարևորության մասին, 1963 թ. մեքենագիր:

² Յակով Ջարոբյան (1908-1980) - կուսակցական, պետական գործիչ, 1953-1958-ին՝ ՀԿԿ ԿԿ երկրորդ քարտուղար, 1958-1960-ին՝ ՀԽՍՀ ՆԽ նախագահի առաջին տեղակալ, 1960-1966-ին՝ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար, 1966-1980-ին՝ ԽՍՀՄ էկեկտրատեխնիկական արդյունաբերության նախարարի տեղակալ, ԽՍՀՄ (1954-1966), ՀԽՍՀ (1951-1967) ԳԽ պետգամավոր - Ա.Կ.:

своему законному владельцу – армянскому народу, проявил инициативу известный английский политический деятель, настоятель Кентерверийского собора Хьюлетт Джонсон¹.

Эти вопросы снова были поставлены перед мировым общественным мнением в последние годы, когда польский писатель и журналист Богдан Гембарский² напечатал статью под заглавием «Письмо турецкому другу». Эта статья нашла широкий отклик во многих странах и особенно горячо была принята зарубежными армянами. Однако, по-видимому, чувствуя, что в нынешних международных условиях не так уж легко разрешить вопрос о возвращении армянских земель армянскому народу тот же Б.Гембарский написал приложение к своему письму под заглавием «Дать, что ты должен дать» (газета «Еритасард Айастан» («Երիտասարդ Հայաստան») от 21 мая 1963 г.), в котором польский писатель на пути решения вопроса о возвращении армянских земель считает особенно необходимым широко отметить во всемирном масштабе 50-летие трагедии 1915 г., которое исполнится в 1965 году. Он считает это своей программой-минимумом.

Б.Гембарский в частности отмечает, что «1965 год должен стать юбилейной датой гивели не только армян, но и тех турок, которые пожертвовали своей жизнью для защиты гнившего народа и одновременно для защиты своей национальной чести, хотя сами они еще полностью не осознавали героичность и все величие своих действий». Гембарский особо подчеркивает, что необходимо отметить и память этих убитых турок. Он пишет: «Более чем достойны простого упоминания те неграмотные простые турецкие крестьяне Анатолии, которые были убиты за то, что посмели дать кружку воды приговоренным к казни

¹ Հյուլեթ Ջոնսոն (1874-1966) – բրիտանացի կրոնական և հասարակական գործիչ, աստվածաբանության դ-ր, Քենտերբերիի մայր տաճարի ավագ քահանա, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հանդես էր գալիս Եվրոպայում երկրորդ ճակատի բացման օգտին, ԽՍՀՄ-ի համար օգնության ինժեներային գործուն մասնակից, 1948-ից՝ Անգլո-խորհրդային ընկերության նախագահ, 1950-ից՝ Խաղաղության համաշխարհային խորհրդի անդամ, «Ժողովուրդների միջև խաղաղության անրապնդման» միջազգային լեռնիյան մրցանակի դափնեկիր (1951) - Ա.Կ.:

² Բոգդան (Ալեքսանդր) Հեմբարսկի (1905-1978) – լեհ հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, արևելագետ, գրող, քարզմանիչ, եղել է 1944-ի Վարշավայի հակաֆաշիստական ապստամբության կազմակերպիչներից, ընկել համակենտրոնացման ճամբար, 1935-ից դասախոսություններ է կարդացել հայկական մշակույթի և հայ ինք ու նոր գրականության մասին, 1956-ին եղել է Հայաստանում, 1961-ից գրավել է Հայկական հարցով, գրել ցեղասպանության, հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի, Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայերի իրավունքների վերականգնման անհրաժեշտության մասին հոդվածներ, նրա գործունեության դեմ բողոքել է Թուրքիան, նրան արգելվել է լեհական մամուլում հանդես գալ Հայկական հարցի մասին հրապարակումներով, գրել է Մեծ եղեռնին նվիրված «Մորիտորի» վիպակը, քարգանակ է հրատարակել է հայ գրողների երկերը - Ա.Կ.:

христианам, которые были расстреляны за то, что приютили армян у себя». Затем автор продолжает: «...Это должен быть годом почитания наших мученическую смерть армян, ...убитых или доведенных до сумасшествия, начиная с великого Комитаса, ...тех неродившихся шести миллионов сыновей и дочерей одного из самых талантливых народов мира, которые, очень возможно, не ушли бы от жизни без оставления следа. Это должен быть годом почитания отторгнутых и поруганных людьми, для которых единственной основой права на владение Арменией является позорный факт истребления всех жителей этой страны.

Наконец, это должен быть годом предостережения для христиан, магометан и нерелигиозных овицев, которые должны в будущем избегать человекоубийства, ибо эта дорога ведет ...вечному позору народа, допустившего такое злодеяние.

И мы горячо желаем, чтобы этот год стал годом полного восстановления вашей чести в глазах всего человечества».

В конце своего письма Б.Гембарский намекает туркам о необходимости возвращения армянских земель армянскому народу. Он пишет: «...В современный период возмещения прежних овид ваш народ должен сделать определенный выбор между истинным величием и ...оправданием геноцида, совершенного в прежние голы, геноцида, который не принес вам ни славы, ни богатства и тем более ни уважения других народов. В настоящее время разбросанные по всему миру 2,5 млн армян более 50-ти лет безуспешно взирают на те земли, которые вами искусственно превращены в безлюдные места. Эти земли были их родиной еще тогда, когда на свете не существовали ни англичане, ни французы, поляки и даже римляне, которые оставили миру следующую поговорку: «Дать, что ты должен дать».

Последовательно развивая свою инициативу, польский писатель обратился к видным мыслителям ряда европейских стран («католического мира», как отмечает сам Гембарский) с предложением совместно обратиться к ЮНЕСКО по вопросу об организации в 1965 г. 50-летия великой трагедии. Подписи неармянских политических деятелей под это обращение «очень важны, - говорил Б.Гембарский во время своей беседы с сотрудником издающегося в Бейруте коммунистического еженедельника «Арач Гракан» («Համար գրված») А.Тертерьяном, - ибо те усилия, которые мы прилагаем для достижения этих целей, является делом исключительно иностранцев-интеллигентов и не охватывают армян. Пусть армяне знают, что есть на свете чужеземцы, которые выражают свое глубокое соболезнование пострадавшему армянскому народу и которые желают показать, что еще водружает человеческое правосудие».

В апреле этого года издающаяся в США прогрессивная (коммунистическая) газета «Прэвер» («Լրբեր») напечатала сообщение о том, что ряд армянских овиши в Америке обратился по вопросу о годовщине резни к генеральному

секретарю ООН У Тану¹ с просьбой рассмотреть в ООН «Армянский вопрос». Много обращений по этому поводу было направлено У Тану и от других зарубежных армянских колоний.

Для осуществления своей программы-минимума – организации 50-летней годовщины массовой резни в международном масштабе Б.Гембарский обратился и к другим выдающимся государственным и политическим деятелям, прося их содействия, чтобы поставить этот вопрос в ООН. Он «для защиты прав армян в частности обратился к председателю Совета Министров СССР тов. Н.С.Хрущеву и премьер-министру Индии Джавахарлалу Неру², с просьбой об их практическом содействии» (газета «Заргонк» от 30 августа 1963 г.). Последний уже дал свой положительный ответ, написав Гембарскому, что «...согласен с ним, и в связи с 50-летием армянской резни, в 1965 г. лично предложит этот вопрос ООН и защитит его» (там же, с. 2). В этой же статье газета рамкаваров отмечает, что это осуществимо только в случае единства всех армянских политических партий и течений, особенно подчеркивая, что «сводная рамкаварская партия верит в вечную Армению и ... всегда будет придерживаться идеи родины и защищать ту здоровую точку зрения, что только правительство Армении (речь идет о Советской Армении) может предстать в качестве полноправного хозяина наших земель и обратиться по этому поводу к международным организациям». Газета одновременно высказывает мысль о том, что «будет глупостью безразлично сидеть и ждать всей нашей, что великие державы вспомнят о нас, исправят беззакония к нашему народу. История народов показывает, что национальные права не даются, а вернутся в упорной, длительной и непосредственной борьбе».

Письмо Б.Гембарского к тов. Н.С.Хрущеву и Дж.Неру, положительный ответ последнего вызвали оживленный обмен мнениями в широких кругах зарубежных армян. В последние месяцы многие армянские газеты различных направлений сосредоточили свое внимание на внешнюю политику Советского Союза в Армянском вопросе, начиная с 1918 г. до наших дней. Положительный ответ Неру Гембарскому и молчание руководителей Советского правительства интерпретируются в этих газетах в разных аспектах. Касаясь заявления тов. Н.С.Хрущева летом этого года во время встречи с делегацией Национального собрания Турции о том, что Советский Союз не имеет никаких территориальных претензий к Турции еженедельник «Сторк» («Միջուր») (24 августа 1963 г.) пишет: «Когда тов. Хрушев в качестве представителя всех советских республик делает такое серьезное заявление, то это юридически неправильно,

¹ Մանս Թիբայ Սիբիու Ռու թան (1909-1974) - բիբոսացի դիվանագետ, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար (1962-1971) - Ա.Կ.:

² Ջավահարլալ (Պանդիտ) Ներսի (1889-1964) - հնդիկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի և Ազգային կոնգրեսի առաջնորդ, Հնդկաստանի առաջին վարչապետ, միաժամանակ արտգործնախարար (1947-1964) - Ա.Կ.:

...затем мы квалифицируем это незаконное заявление как произвольное и бесчеловечное».

Общественное мнение зарубежных армян в настоящее время занято вопросами, ставшими материалом для ожесточенной дискуссии в печати между коммунистами, гичкаками и рамкаварами с одной стороны и дашнаками – с другой. В сентябре этого года газета «Арарат» («Արարատ», ԲՅՐԻՐ) напечатала направленную против дашнаков серию статей под заглавием «Так искажаются исторические факты», в которых она критикует антисоветские измышления известного дашнака Р.Дарбиняна¹. Последний, ссылаясь на заявление А.Вышинского² в ООН в 1947 году, писал, что «в случае отторжения армянских земель от Турции, они будут присоединены не к Советской Армении, а к Грузии». Отвечая Дарбиняну «Арарат» пишет: «Дарбиняны знают, почему они сочиняют столь чудовищную рожи. Они это делают для того, чтобы завтра оправдать отрицательную позицию в вопросе о присоединении армянских земель к матери – Армении. Они хотят обосновать турецкую и западную клевету о «красной агрессии», а цель этого – похоронить вопрос об армянских землях». Затем газета продолжает: «Когда говорят, что Советский Союз не имеет территориальных претензий к Турции, то это еще не означает отрицание правособственности армянского народа на западноармянские земли. Насколько неприемлема эта оголовка для нас – для армян, все же она понятна. Мы за эту позицию считаем ответственными тех, кто всякий раз осуждает эту страну, когда она выдвигает предложение о справедливом решении вопроса об армянских землях».

Следует сказать, что тот факт, что в Советской Армении не отмечается годовщина резни армян, всякий раз служит дашнакским шефам поводом для антисоветских наскоков. Они каждый раз развязывают враждебную кампанию как против прогрессивных организаций зарубежных армян, так и против правительства Советской Армении и СССР.

Вопреки этой кампании прогрессивные круги зарубежных армянских колоний вопрос об освобождении армянских земель связывают с Советским Союзом. «Мы придерживаемся мнения, что всякая попытка придать вопросу об армянских землях международный резонанс, предпринимается ли она Неру, Гембарскими или зарубежными армянами, должна получить полную и мощную

¹ Ռոբերտ Գարրինյան (Արուսեա Չիլիկարյան) (1883-1968) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀ-ի կուսակցության անդամ, Գերմանա-հայկական բնկերության էինստիտյուններից, խմբագրել է Բարվի «Արև» թերթը և «Գործ» ամսագիրը, 1917-ից՝ ՀԱԽ-ի քարտուղար, ՀՀ արդարադատության նախարար (1920), սպորել է ԱՄՆ-ում, խմբագրել է «Հարկները» (Բոստոն) օրաթերթը և ամսագիրը - Ա.Կ.:

² Անդրեյ Վիշինսկի (1883-1954) - խորհրդային պետական գործիչ, իրավաբան, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, ՄՊՀ-ի նկատոր (1925-1928), ԽՍՀՄ դատախազ (1935-1939), արտգործնախարար (1949-1953), ԱՄՆ-ում ԽՍՀՄ մշտական ներկայացուցիչ (1953-1954) - Ա.Կ.:

поддержку Советского Союза. Эта великая страна, которая на международном арене смело защищает право туземцев Центральной Африки на национальное самоопределение, безусловно, не может быть безразличной к справедливому протесту и требованию народа, находящегося в рядах передовых борцов цивилизации». Так писала гичакская газета «Арарат» (8 сентября 1963 г.).

Помимо связи с матерью-родиной, зарубежные армяне единственной возможностью решения своих будущих судеб логически видят в единении с Советским Союзом, с Советской Арменией. В этой связи свои надежды на окончательное и справедливое решение вопроса об армянских землях зарубежные армяне опять же связывают с нашей страной.

«Будущее предстает перед нами в горячих надеждах на желаемую окончательную победу, на расширение матери-родины за счет принадлежавших ей земель и увеличение его народа.

Государственные руководители Армении безусловно думают об этом. Следует, чтобы разумные руководящие деятели зарубежных армян держали в центре внимания этот вопрос и в удобный момент представили вниманию Организации Объединенных Наций во имя справедливости и наших жертв. Каждый истинный армянин, отмечая их бессмертную память, должен эту почетную обязанность сделать своей целью.

Через два года исполнится полвека этих черных страниц всемирной истории, которые никак нельзя забыть. Об этих ужасных событиях следует напомнить всему человечеству и в особенности защитникам малых наций.

Когда мы вспоминаем о печальных днях прошлого и воздаем должное немеркнувшей памяти наших мучеников, наши сердца еще раз должны быть наполнены любовью и чувством верности к нашей Армении – к единственному источнику наших надежд, света и веры», – вот вывод органа прогрессивных сил американских армян газеты «Лавер» (Статья «Никогда нельзя забыть» от 25 апреля 1963 г.), который как-будто приводит к общему знаменателю стремления и чаяния всех зарубежных армян.

Киракосян Дж.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՒՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ
ԱՐԵՎԱՏՏԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳԱԾԱՅԻՆ
ԲՆԱԶՆՋՄԱՆ 50-ԱՄՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆԻ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՑԿԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

Օտար նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի բազմադարյան պայքարում Հայաստանում օտար լուծ, անարեկչության և լուծակալության վարչակարգ հաստատում սուլթանական թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի դեմ մղած ազատագրական շարժումը հատուկ տեղ է զբաղեցնում: Ամնավասար պայքարում իր գոյությունը պաշտպանելով՝ հայ ժողովուրդը երբեք թուրքական յանդիարների և պարսկական սատրապների լծի հետ չհաշտվեց՝ համառորեն փրկության ուղիներ փնտրելով:

Արդեն 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին Հայաստանում պարսկական լծի տապալման համար ենարավորություն ստեղծվեց: Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացմամբ երկրի այդ մասի բնակչությունը իր ճակատագիրը կապեց պատմության դժվարին ժամանակաշրջանում ճրան օգնության եկած ռուս մեծ ժողովրդի ճակատագրի հետ: Սակայն Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, բացառապես բնակեցված բնիկ հայերով, շարունակեց մնալ թուրքիայի լծի տակ:

Հայաստանի վերամիավորումը, թուրքական լծի տապալումը դեռ անցյալ դարի կեսերին հայկական իրականության առավել հրատապ հարցերը դարձան: Հայկական հարցը դառնում է միջազգային քաղաքականության առարկա:

Առավել առաջադիմական գործիչները, ինչպես Խաչատուր Աբովյանը², Հայաստանի ճակատագիրը Ռուսաստանի, իսկ մյուսները՝ արևմտյան տե-

¹ Աղայան Ծ.Պ., Ինճեկյան Հ.Գ., Կիրակոսյան Ջ.Ս. Արևմտյան Հայաստանում հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի կապակցությամբ միջոցառումների անցկացման մասին, 1964 թ., 16 հունիսի // Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Ավագ Հարությունյանի), Ե., ՀԱԱ, 2005, էջ 30-36:

Անշուշտ, այս ծրագրային փաստաթղթի իմնական նախաձեռնողը ու հեղինակը Ջոն Կիրակոսյանն է: Այն հիմք է ծառայել ԽՄԿԿ ԿԿ-ին ուղարկված ՀԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար Յա. Չարոբյանի նամակի համար: Այս փաստաթուղթը գրեթե նույնությամբ (առանձին ոճական և ոչ էական ձևափոխություններով) նույն հեղինակները ՀԿԿ ԿԿ-ին հասցեագրել են նաև 1964 թ. սեպտեմբերի 17-ին, որի վրա կա Յա. Չարոբյանի հետևյալ մակագրությունը. «Հայոց գաղտնի: Ընկ. Խ.Խաչխաչյանին: Խնդրում եմ բազմացնել և բաժանել Կենտրոնի Նախագահության անդամներին և անդամության քեկնածուներին: 18.09.1964 թ.»»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 44, գ. 73, ք. 105-109:

² Խաչատուր Աբովյան (1809-1848) – Հայ մեծ գրող, լուսավորիչ, հայ նոր գրականության հիմնադիր, ստեղծագործության գլուխգործոցը՝ «Արք Հայաստանի» – Ա.Կ.:

րությունների հետ էին կապում: Հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը¹ Հայաստանի ազատագրումը ռուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ էր կապում:

Սոցիալ-դեմոկրատական շարժման և բոլշևիզմի առաջացմամբ բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազատագրությունը, այդ թվում և հայ ժողովրդի, ավելի հստակ ծրագիր ստացավ:

Հայ բոլշևիզմները, Վ.Լենինի ցուցումներով ղեկավարվելով, սոցիալական և ազգային լծից հայ և մյուս ժողովուրդների ազատագրության նոր, աննկատելի իրական ուղին պրոլետարական հեղափոխության, ազգերի ինքնորոշման մասին կուսակցության ռազմավարական ծրագրի իրականացման մեջ էին տեսնում՝ ռուսական ցարիզմի և բուրժուական բռնատիրության տապալման ճանապարհով:

Հայկական բուրժուական կուսակցությունների, մասնավորապես Դաշնակցություն կուսակցության, կողմից ղեկավարված մյուս գիծը հարևց ցարիզմի ու արևմտյան կայսերապաշտական տերությունների քաղաքականությանը:

Քաղաքական ուժերի հենց այսպիսի դասավորությամբ սկսվեց առաջին կայսերապաշտական պատերազմը: Վ.Լենինի գլխավորությամբ բոլշևիզմները դեմ հանդես եկան քաղաքական կայսերապաշտական պատերազմին՝ նվաճողական պատերազմը քաղաքացիականի վերափոխելու նշանաբան տալով, կոչ արեցին սվինները ուղղել սեփական բուրժուազիայի, կայսերապաշտության դեմ, բարեկամության ձեռք մեկնել բոլոր ազգությունների աշխատավորներին և քարծրացնել հանուն սոցիալիզմի պայքարի դրոշմը:

Հայկական բուրժուազիան և նրա կուսակցությունները ձգտում էին Անտանտի օգնությամբ Հայկական հարցի լուծմանը հասնել: Նրանք կարծում էին, որ կայսերապաշտների օգնությամբ իրենց կհաջողվի թուրքիայի լծից հայկական վիլայեթները ազատագրել և բուրժուական պետություն ստեղծել: Այդպիսի խոստում, Կովկասյան ռազմաճակատում հայկական կամավորական ջոկատների օգնությունը ստանալու նպատակով, նրանց տվել էին ցարական սատրապները (Վորոնցով-Դաշկով² և ուրիշներ): Դրա հետ մեկտեղ, ցարական իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ կառավարությանը խոստում տվեցին բոլոր ուժերով հայկական ազատագրական շարժման ընդդիմանալ: Ոչ հեռուտես նյաշնակ քաղաքագետները, ինչպես միշտ, կրկին խաբվեցին, քանզի այդ ժամանակ Անտանտի տերությունների միջև գաղտնի պայմա-

նագրեր կնքվեցին, համաձայն որոնց Սերժավոր Արևելքը, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը, Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտությունից հետո պետք է Անտանտի պետությունների միջև բաժանվեին: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո մեծ տերությունների քաղաքականության հակաժողովրդական կայսերապաշտական էությունը ցույց տվող այդ պայմանագրերի տեքստերը հրատարակվեցին:

Մակայն, նույն ժամանակ, դարերով բուրժուական բռնապետների լծի տակ տանջվող ազատասեր հայ ժողովուրդը մեծ ցանկությամբ ձգտում էր օգտվել ռուսական բանակի մտնեցումից (ի դեմս ռուսական զինվորների՝ հայերը միշտ իրենց անշահախնդիր բարեկամին են տեսել) և ազատագրության հասնել: Մակայն, կայսերապաշտական տերությունները, իրենց «Բաժանիր և տիրիր» ազան նշանաբանին հավատարիմ, հայ ժողովրդին համձնեցին բուրժուական բարբարոսների հոշտմանը (1915):

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով Հայկական հարցի «լուծման» ծրագրերը դեռ 19-րդ դարի 90-ական թթ. Արդուլ Համիդ սուլթանի կողմից առաջ քաշվեցին: Այդ պլաններն իրականացնելով մի քանի տարվա ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում հազարավոր բնակավայրեր հրի ու սրի մատնվեցին, ինչի արդյունքում զոհվեցին հարյուր հազարավոր հայեր:

Հայերի բնաջնջման քաղաքականությունն առավել լայն ծավալներով երիտրուրքերը շարունակեցին: Նրանց ծրագիրը սուլթանական Թուրքիայի տիրապետող շրջանակների համաբուրժանական նվաճողական ձգտումներից էր բխում: Նրանք ձգտում էին խլել Կովկասը և Ռուսաստանի այլ տարածքներ: Այդ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին, երիտրուրքերի հայտարարությամբ, ավանդականորեն ռուսական կողմնորոշման հետևող հայ ժողովուրդն էր կանգնած:

Մկսած 1915 թ. գարնանից, ռազմական դրությունից օգտվելով, բուրժուական կառավարությունն անմիջականորեն ձեռնարկեց հայերի հանցավոր ցեղասպանության քաղաքականության իրականացումը:

Անգլեն բնակչությունն ամիցողորեն ոչնչացվում էր: Բնաջնջվեցին շուրջ մեկ ու կես միլիոն հայեր, այդքան էլ իրկվեցին փախուստով և սփռվեցին ամբողջ աշխարհում: Հայկական շրջաններն ամայացան: Մարդկության պատմության մեջ անմիջապես հանցագործություն կատարվեց: Ներքին գործերի մախարաթ Թալեթ-փաշայի ցինիկ հայտարարության համաձայն՝ երեք ամսում երիտրուրքերն արեցին այն, ինչ երեսուն տարիների ընթացքում սուլթան Արդուլ Համիդը չկարողացավ կատարել: Թուրքական բարբարոսները, արևմտյան կայսերապաշտները Հայկական հարցը ողջ ժողովրդի ոչնչացմամբ «լուծեցին»: Այդ բոլոր սարսափները մարդկանց հիշողության մեջ դեռ վառ են:

Այդ նոր ժամանակների պատմության մեջ ազգային հարցի լուծման եղանակի մարդակերական ցեղասպանության քաղաքականության առաջին

¹ Միքայել Նալբանդյան (1829-1866) – իրապարակախոս, բանաստեղծ, հեղափոխական-դեմոկրատ, հայ բնաճաղատական ռեստիզմի հիմնադիր - Ա.Կ.:

² Կլարիոն Վորոնցով-Դաշկով (1837-1916) – ռուս պետական գործիչ, գեներալ-լեյտենանտ, կոմս, 1905-1915 թթ.՝ Կովկասի փոխարքա, Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին բանակցել է Հայ ազգային բյուրոյի հետ և ձեռնամուխ եղել ռուսական բանակի կազմում հայկական կամավորական զորքերի կազմակերպմանը՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմելու նպատակով - Ա.Կ.:

դրստորումն էր: Պատահական չէ, որ իրականացնելով հրեաների, սլավոնների և Արևելյան Եվրոպայի ուրիշ ժողովուրդների ստրկացման և քնազնջման քաղաքականությունը՝ Ա.Հիտլերը¹ 1939 թ.՝ օգոստոսին ասաց, որ պատմությունը չի դատապարտի իրենց դրա համար, բանզի «Ձեռքբերայուն հայերի կոտորածը մեր ժամանակ ոչ որ չի ինչու»²:

Մարդկության պատմության մեջ անմասխաղեպ ցեղասպանության քաղաքականությունն անբողջ աշխարհում գայրույթ առաջացրեց: Առաջաին հասարակայնության լավագույն ներկայացուցիչներն այդ շարագործությունների դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին: Նրանց թվում հատկապես համարձակ հնչեց գերմանական ժողովրդի ակամավոր գավակ Կարլ Լիբկնիխտի³ ձայնը, ով 1916 թ. հունվարին Ռայխստագում իր ելույթում գայրույթով դատապարտեց երիտթուրքերի քարբարոս քաղաքականությունը և նրանց հովանավորներին՝ ի դեմ գերմանական կայսերապաշտության:

Հայերի քնազնջման թուրքական կառավարող շրջանների ծրագրած հանցավոր քաղաքականության գայրալից դատապարտմամբ հանդես եկան նաև Սերգեյ Կիրովը⁴, Մարսին Գոդկին⁵, Վալերի Բրյուսովը⁶, Անատոլ Ֆրան-

¹ Ադոլֆ Հիտլեր (1889-1945) - գերմանական մացիոնալ-սոցիալիզմի հիմնադիրներից, մացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության առաջնորդ, Գերմանիայի կանցլեր (1933-1945), ֆյուրեր (1934-1945) - Ա.Կ.:

² Ադոլֆ Հիտլերը 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Օրենքագրությունում հրամանատարական կազմին ուղղված Լեհաստանի հարցին նվիրված ելույթում ասել է. «Երբեվերջո, ո՞վ է այսօր ինչու հայերի ցեղասպանությունը»: Ըստ՝ *The New York Times*, 1942, October 18:

³ Կարլ Լիբկնիխտ (1871-1919) - գերմանական և միջազգային բանվորական շարժման գործիչ, Գերմանիայի կոմկուսի էիմնադիրներից, II Ինտերմացիոնալի անդամ, բազմիցս հանդես է եկել բուրժուական կառավարության և նրա հովանավոր Գերմանիայի հակահայկական քաղաքականության դեմ, պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը, 1916-ին գերմանական Ռայխստագում հարցապնդում է արել հայերի կոտորածների վերաբերյալ, պահանջել արդարացի հատուցում - Ա.Կ.:

⁴ Սերգեյ Կիրով (Կոտորիկով) (1886-1934) - խորհրդային եղբայրականության քաղաքական գործիչ, Ռուսաստանյան կոմկուսի ԿԿ Կովկասյան բյուրոյի անդամ, Վրաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ, 1921-1925 թթ.՝ Ալյբրեջանի կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար, 1926-1934 թթ.՝ Ռուսաստանյան կոմկուսի Լենինգրադյան մարզկոմի և քաղկոմի առաջին քարտուղար, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից հանդես է եկել արևմտահայության տեղահանությունը և կոտորածները դատապարտող հողվածներով - Ա.Կ.:

⁵ Մարսին Գոդկին (Ալեքսեյ Պեչկով) (1868-1936) - ռուս գրող, հասարակական գործիչ, հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի խոր և բազմակողմանի գիտակ, բազմիցս անդրադարձել է հայ ժողովրդի ճակատագրին, հանդես եկել նրա շահերի պաշտպանությանը - Ա.Կ.:

⁶ Վալերի Բրյուսով (1873-1924) - ռուս գրող, գրականագետ, բարձրմանիչ, պատմաբան, ուսումնասիրել է հայոց լեզուն, Հայաստանի պատմությունն ու մշակույթը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, բացի Հայաստանին նվիր-

սը¹, Ռոմեն Ռոլլանը² և ուրիշներ:

Ռուսաստանում պրոլետարական եղբայրության հաղթանակով հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ և որբացած երեխաներ իրենց փրկությունը գտնեցին մեծ դրոշի ներքո գտան:

Հայ ժողովրդի պատմության այդ ողբերգական պահին միայն Խորհրդային Ռուսաստանը նրա իսկական բարեկամն ու փրկիչը դարձավ: Նա միջազգային ասպարեզում հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկավ: 1917 թ. դեկտեմբերին իրապարակվեց «Մորթախայտսամի մասին» դեկրետը: Վ.Լենինի և նրա համախոհների՝ Ս.Շահումյանի³, Ս.Օրջոնիկիձեի⁴, Գ.Չիչերինի⁵ և շատերի, աշխատավոր ժողովրդի շահերին համապատասխան Հայկական հարցի լուծման մեջ հսկայական շահագրգռվածությունը ցույց տվող բազմաթիվ ուրիշ փաստաթղթեր կան: Կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությունը հայ ժողովրդին հնարավորություն տվեց բարձրաճանալ մոխրից, ոտքի կանգնել, սոցիալիզմի և կոմունիզմի կառուցման ուղի մտնել:

ԽՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում հայ ժողովուրդը գի-

ված գեղարվեստական ստեղծագործություններից, գրել է մի շարք հայագիտական գործեր՝ «Արարատյան քաղաքականություններ», «Էմիլ Վերհայնը Հայաստանի մասին», «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրություն» - Ա.Կ.:

¹ Անատոլ Ֆրանս (1844-1924) - ֆրանսիացի գրող, ակադեմիկոս, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1921), հանդես է եկել ճշված ժողովուրդների, մասնավորապես արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությանը, սպասան Արթուր Համիդի և երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության դեմ, մասնաձեռնել է բազմաթիվ հայանպաստ հասարակական միջոցառումներ, հանգանակություն է կազմակերպել հայ որբերի համար, «Պրո Արմենիա» (Փ.) ամսագրի խմբագրության անդամ - Ա.Կ.:

² Ռոմեն Ռոլլան (1866-1944) - ֆրանսիացի գրող, հասարակական գործիչ, երաժշտագետ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1915), հայտնի է իր հակապատերազմական դիրքորոշմամբ, հանդես է եկել օսմանյան իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության դեմ - Ա.Կ.:

³ Մտեփան Շահումյան (1878-1918) - քաղաքական գործիչ, քաղաքագետ, իրապարակախոս, Կովկասում բուլշևիկյան շարժման ղեկավարներից, Կովկասի հարցերով Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովուրդների համձեռնակության անդամ (1917), 1918-ից՝ Բաքվի Ժողովուրդի նախագահ, Բաքվի կոմունայի արտագործկոմիսար - Ա.Կ.:

⁴ Գրիգորի (Մերգո) Օրջոնիկիձե (1866-1937) - խորհրդային պետական և քաղաքական գործիչ, կոմկուսի Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի առաջին քարտուղար (1922-1926), ԽՍՀՄ բանվորագյուղացիական տեսչության ժողկոմ (1926-1930), ծանր արդյունաբերության ժողկոմ (1932-1937) - Ա.Կ.:

⁵ Գեորգի Չիչերին (1872-1936) - խորհրդային պետական գործիչ, դիվանագետ, 1918-1930 թթ.՝ Խորհրդային Ռուսաստանի (1923-ից՝ ԽՍՀՄ-ի) արտգործնախարար, ստորագրել է 1918 թ. Բրեստի պայմանագիրը, գլխավորել է խորհրդային պատվիրակությունը խորհրդա-թուրքական և խորհրդա-հայկական բանակցություններում - Ա.Կ.:

տության, տնտեսության և մշակույթի բոլոր բնագավառներում հսկայական հաջողությունների հասավ: Հենց այդ պատճառով արտասահմանում հայ առաջադեմ հասարակայնությունն իր ապագան Խորհրդային Հայաստանում է տեսնում: Հազար և հազարավոր հայեր ձգտում են Խորհրդային Հայաստան վերադառնալ:

Դրա հետ մեկտեղ, իրենց հայրենիքից արտաքսված հայերը 1915 թ. ողբերգությունը չեն կարող մոռանալ և ամեն տարի ապրիլին, ցեղասպանության քաղաքականությունը դատապարտելով, այդ տարեթիվը նշում են: 1965 թ. ապրիլին լրանում է ողբերգական իրադարձության՝ հայերի զանգվածային կոտորածի 50 տարին:

Արտասահմանում հայերը պատրաստվում են այդ տարեթիվը լայնորեն նշել:

Նախապատրաստական շախատանքների ծավալի մասին է վկայում սփյուռքահայ առաջադիմական թերթերի էջերում այդ հարցին նվիրված հոդվածների և նյութերի օրեցօր աճող քանակը: Սփյուռքահայերի տարբեր հասարակական, մշակութային և ուրիշ կազմակերպություններ իրենց գործունեությունը նկատելիորեն աշխուժացրել են: Անցկացվում են մրցույթներ, կատարվում են փորձեր 50-ամյակի նախապատրաստման հատուկ մարմիններ ստեղծելու, Հայկական հարցի պատմության հետ համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնելու համար օտար լեզուներով գրականության հրատարակման, ինչպես նաև սփյուռքահայերի ազգային համագումարի նախապատրաստման համար: Պատրաստվում են ուղերձներ ԱՄԿ-ին:

Հակահեղափոխական, ազգայնական Դաշնակցություն կուսակցությունը ամեն կերպ փորձում է այդ հարցը հակախորհրդային տրամադրությունների բորբոքման նպատակով օգտագործել: Որպես հիմնական փաստարկ օգտագործելով այն փաստը, որ Խորհրդային Հայաստանում, որտեղ ապրում են Արևմտյան Հայաստանից հարյուր հազարավոր հայ զաղթականներ, որոնց հիշողության մեջ դեռ վառ են 1915 թ. ողբերգական իրադարձությունները, ոչ մի ձևով չի նշվում հայերի զանգվածային կոտորածի կտորածի լայնակցությունը պնդում են այն մասին, իբր մեր երկրում թուրքական դահիճների ձեռքից անմեղ զոհված մեր հարյուր հազարավոր հայրենակիցների հիշատակին անտարբեր են վերաբերվում, և դրանով հանդերձ ցեղասպանության քաղաքականությունն առարկայաբար արդարացվում է: Մեզ թվում է, որ հայերի զանգվածային կոտորածների 50-ամյակի լուրջան մատնելը քաղաքականապես ձեռնուռ չի լինի:

Կայսերապաշտների և համաքուրանականների քաղաքականության մերկացման նպատակով, ինչպես նաև արտասահմանում բնակվող և աշխույժ լազարությունն առարկայաբար արդարացվում է: Մեզ թվում է, որ հայերի զանգվածային կոտորածների 50-ամյակի առթիվ կազմակերպել հետևյալ միջոցառումները.

1. 1965 թ. ապրիլին ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի, ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի և Երևանի պետական համալսարանի հետ համատեղ գիտական նստաշրջան անցկացնել:

2. Հրատարակել հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը մերկացնող փաստաթղթերի նյութերի հավաքածու²:

3. Մամուլում և ռադիոյով այդ տարեթիվն նվիրված հոդվածներ և նյութեր հրատարակել: Կազմակերպել կենտրոնական մամուլում հոդվածների հրատարակում³:

4. Հանձնարարել Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեին և Մշակութային կապերի հայկական ընկերությանը արտասահմանյան մամուլին ուղարկելու համար հոդվածներ և նյութեր պատրաստել:

5. Հանձնարարել Մշակույթի նախարարությանը, Հայաստանի նկարիչների և ժողովրդական միությունների պատրաստել ցուցահանդես «Կենտրոնական հայ ժողովուրդը Խորհրդային ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում» թեմայով⁴:

6. Նպատակահարմար գտնել Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման 44-րդ տարեդարձին նվիրված զեկույցում նշել հայերի կոտորածների 50-ամյակի քաղաքական նշանակությունը⁵:

7. Հանձնարարել մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղին, ԳԱ պատմության ինստիտուտին, Արևելագիտության սեկտորին ու «Գիտելիք» ընկերությանը ՀԿԿ Կենտկոմի հաստատմանը ներկայացնել զեկույցումների և դասախոսությունների թեմաներ, որակյալ զեկույցողների և դասախոսների ցուցակ⁶:

8. Բնակչության միջոցների հաշվին կառուցել Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի զոհերի հուշարձան: Հուշարձանը պետք է Խորհրդաճշի հայ ժողովրդի վերածնունդը⁷:

¹ Այդ գիտական նստաշրջանն անցկացվեց 1965 թ. ապրիլի 20-ին:

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ), Ե, 1966, 1982 (ռուսերեն), 1991 (հայերեն):

³ Ներսիսյան Մ., Ուշակով Ն. Գեոցիոլոգ ամենաձան հանցագործությունն է մարդկության հանդեպ // «Պրավդա» (Մ.), 1965, 25 ապրիլի: Հայերեն թարգմանությունը տես «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1965, 25 ապրիլի:

⁴ Նման միջոցառում կազմակերպվել է:

⁵ Նման նշում եղել է:

⁶ Նման հանձնարարություն տրվել է:

⁷ Ծիծեռնակաբերդի բլրի վրա 1967 թ. նոյեմբերի 29-ին բացվել է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության նահատակների հուշահամալիրը:

9. Հանրապետության կինեմատոգրաֆիայի կոմիտեին հանձնարարել 1965 թ. գարնանը թողարկել «Կերածնված ժողովուրդ» վավերագրական շարժանկարը¹:

10. 1965 թ. գարնանը սփյուռքահայ խոշոր գաղութներում խորհրդային շարժանկարների փառատոներ կազմակերպել: Այդ շրջանում Հայաստանի ծեղրբերումների թարգմտության համար գիտության, գրականության ու արվեստի աշխատողների ներկայացուցիչներին պատվիրակություններ ուղարկել արտասահման:

11. ԽՍՀՄ եղբայրական հանրապետությունների և սփյուռքահայ առաջադիմական կազմակերպությունների մասնակցությամբ 1965թ. մայիսի սկզբին Երևանում «Գարնան և վերածննդի տոն» անցկացնել²:

Մ.Ի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն

Աղայան Ծ.Պ.³

ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի վարիչ

Ինճիկյան Հ.Գ.⁴

ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախոսության բաժնի վարիչի տեղակալ

Կիրակոսյան Ջ.Ս.

16 հուլիսի 1964 թ.

ք. Երևան

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 44, գ. 54, քք. 66-73

Թարգմանություն ռուսերենից:

¹ 1965 թ. «Երևան» կինոստուդիան նկարահանել է 19 րոպեանոց «Նամակները պատմում են» վավերագրական շարժանկարը (բեմադրիչներ՝ Մ. Սաղաթյան, Շ. Տատուրյան) հայրենադարձների՝ հարազատներին գրած նամակների հիման վրա: Տես Հայկական կինո: Լիակատար կատալոգ, 1924-1999, Ե, 2000:

² Ապրիլի 24-ի նախօրեին մի քանի օր շարունակ Երևանում տեղի էին ունենում Ուկրաինայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի մայրաքաղաքների օրեր:

³ Տատուր Աղայան (1912-1982) - պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1961-1968-ին՝ ԽՍՀՄ ԿԿ առընթեր Մ.Ի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն, 1968-1977-ին՝ ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀԽՍՀ ԳԽ պատգամավոր, հիմնական աշխատությունները՝ «Մեծ Հոկտեմբերը և Հայաստանի աշխատավորների պայքարը սովետական իշխանության հանրաձայն համար», «Արշավոր Մելիքյան», «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», «Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», «Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում» - Ա.Կ.:

⁴ Հովհաննես Ինճիկյան (1913-1990) - պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի վարիչ (1958-1971), Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն (1971-1984), հիմնական աշխատությունները՝ «Քրոնիկա Կոմենյանց», «Օսմանյան կայսրության անկումը», «Սոցիալական ինքնաբերությունը և ցեղասպանությունը», «Օսմանյան կայսրության բյուրուագիան» - Ա.Կ.:

О МЕРОПРИЯТИЯХ В СВЯЗИ С 50-ЛЕТИЕМ МАССОВОГО ИСТРЕБЛЕНИЯ АРМЯН¹

50 лет назад, во время Первой мировой империалистической войны двух-миллионное армянское население Западной Армении подверглось варварской депортации и истреблению. Впервые в истории нового времени в самых крупных масштабах, на практике, турецкими шовинистами применялась человеконенавистническая политика геноцида.

Планы «решения» Армянского вопроса путем физического истребления армян в Османской империи вынашивались еще в 90-х гг. 19-го века султаном Авдул-Гамидом. Осуществляя эти планы, за несколько лет было предано огню и мечу тысячи населенных пунктов в Западной Армении, в результате чего погибли сотни тысяч армян.

Политику истребления армян в более широких масштабах продолжили младотурки. Их план вытекал из пантюркских захватнических устремлений господствующих кругов султанской Турции. Они стремились отторгнуть Кавказ и другие территории России. На пути осуществления этих планов, по заявлению младотурков, стоял армянский народ, традиционно придерживавшийся русско-орентации.

Начиная с весны 1915 г., воспользовавшись военным положением, турецкое правительство непосредственно приступило к практическому осуществлению политики чудовищного геноцида армян. Было истревлено около полутора миллиона армян, столько же спаслось бегством и рассеялось по всему миру. Армянские районы были опустошены. Свершилось небывалое в истории человечества преступление. По личному заявлению министра внутренних дел Талаата-паша за три месяца младотурки сделали то, чего не смог сделать султан Авдул-Гамид за тридцать лет. Турецкие варвары, западные империалисты Армянский вопрос «разрешили» уничтожением целого народа. Все эти ужасы еще живы в памяти людей.

Это было первым в истории нового времени проявлением политики канибальского геноцида, как метода решения национального вопроса. (Не случайно, что осуществляя политику порабощения и истребления евреев, славян и других народов Восточной Европы, Гитлер в августе 1939 г. говорил, что история не осудит их за это, ведь «в наше время никто не вспоминает истребление армян в Турции»).

Беспреседентная в истории человечества политика геноцида вызвала возмущение во всем мире. Лучшие представители прогрессивной общественности

¹ ՀԱԱ, Աղայան Ծ.Պ., Ինճիկյան Հ.Գ., Կիրակոսյան Ջ.Ս. Հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի կապակցությամբ միջոցառումների անցկացման մասին, 1964, 17 սեպտեմբերի, ռուսերեն, մեքենագիր:

подняли голос протеста против этих злодеяний. Среди них особенно мужественно прозвучал голос выдающегося сына немецкого народа Карла Либкнехта, который в своем выступлении в рейхстаге в январе 1916 г. гневно осудил варварскую политику младотурок и их покровителей в лице германской империи.

С гневным осуждением чудовищной политики турецких правящих кругов в истреблении армян выступили также Сергей Киров, Максим Горький, Валерий Брюсов, Анатолий Франс, Ромен Роллан и другие.

С победой пролетарской революции в России сотни тысяч армян-беженцев и осиротевших детей нашли свое спасение под великим знаменем Октября.

В этот трагический момент истории армянского народа только Советская Россия стала его истинным другом и спасителем. Она выступила в защиту интересов армянского народа на международной арене. В декабре 1917 г. был издан декрет «О Турецкой Армении». Имеется много других документов, показывающих огромную заинтересованность В.Ленина и его соратников — С.Шаумяна, С.Орджоникидзе, Г.Чичерина и многих других в решении Армянского вопроса в интересах трудового народа. Политика Коммунистической партии дала возможность армянскому народу подняться из пепелища, встать на ноги, вступить на путь построения социализма и коммунизма.

Армянский народ в братской семье народов СССР достиг огромных успехов во всех областях развития науки, экономики и культуры. Именно поэтому армянская прогрессивная общественность за рубежом связывает свое будущее с Советской Арменией. Тысячи и тысячи армян стремятся вернуться в Советскую Армению.

Вместе с тем изгнанные из своей родины армяне не могут забыть трагедию 1915 г. и ежегодно в апреле отмечают эту дату, осуждая политику геноцида. В апреле 1965 г. исполняется 50 лет трагического события массовой резни армян.

Армяне за рубежом готовятся широко отметить эту дату.

О масштабах подготовительных работ свидетельствует увеличивающееся с каждым днем количество статей и материалов на страницах зарубежных армянских прогрессивных газет, посвященных этому вопросу. Заметно активизировали свою деятельность различные общественные, культурные и другие организации зарубежных армян. Проводятся конкурсы, делаются попытки создать специальные комитеты по подготовке к 50-летию, выпуску литературы на иностранных языках для ознакомления мировой общественности с историей Армянского вопроса, а также подготовке национального съезда зарубежных армян. Готовятся обращения в ООН. Контрреволюционная, националистическая партия Дашнакцутюн всячески пытается использовать этот вопрос в целях разжигания антисоветских настроений. Используя в качестве основного аргумента тот факт, что в Советской Армении, где проживают сотни тысяч армян, выхо-

дцев из Западной Армении, в памяти которых еще живы трагические события 1915 г., ни в какой форме не отмечается годовщина массовой резни армян, дашнаки твердят о том, будто в нашей стране безразлично относятся к памяти сотен тысяч наших соотечественников, везинно павших от рук турецких палачей и, тем самым, объективно оправдывается политика геноцида.

Нам кажется, что умалчивание 50-летия массовой резни армян будет политически невыгодным.

С целью разовлачения политики империалистов и пантюркистов, а также для усиления наших контактов и влияния над армянскими трудящимися, проживающими за рубежом и активно борющимися за мир и демократию, считаем целесообразным в связи с 50-летием этой даты организовать следующие мероприятия:

1. Провести в апреле 1965 г. совместную научную сессию отделения общественных наук АН Армянской ССР и Ереванского государственного университета.
2. Издать сборник документов и материалов, разовлачающих политику истребления армянского народа.
3. В печати и по радио опубликовать статьи и материалы, посвященные данной дате.
4. Поручить Армянскому комитету по культурным связям с соотечественниками и АОКС-у подготовить статьи и материалы для отправки в зарубежную прессу.
5. Министерству культуры, союзам художников и журналистов Армении подготовить выставки по теме «Возрожденный армянский народ в братской семье советских народов».
6. Считать целесообразным в докладе, посвященном 44-ой годовщине установления советской власти в Армении, дать политическую оценку 50-летия резни армян.
7. Поручить Армянскому филиалу ИМЛ, Институту истории и сектору востоковедения АН Арм. ССР и обществу «Знание» представить на утверждение ЦК темы докладов и лекций, список квалифицированных докладчиков и лекторов.
8. На средства населения соорудить памятник жертвам армянского народа в Первой мировой войне. Памятник должен символизировать возрождение армянского народа.
9. Комитету кинематографии республики выпустить весной 1965 г. документальный фильм «Возрожденный народ».
10. Весной 1965 г. организовать в крупных зарубежных армянских колониях фестивали советских кинофильмов. В этот период послать за рубеж делегации из представителей работников науки, литературы и искусства для пропаганды достижений Советской Армении.

11. В начале мая 1965 г. в г. Ереване провести «Праздник весны и рождения» с участием представителей братских республик Советского Союза и прогрессивных зарубежных армянских организаций.

Агаян Ш.П. – директор Армянского филлала ИМЛ

(подпись)

Инджикян О.Г. – зав. сектором востоковедения АН Арм. ССР

(подпись)

Киракосян Дж.С. – зам. зав. идеологическим отделом ЦК КП Армении

(подпись)

17 сентября 1964 г.

г. Ереван

ՄԵՐԴԵՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ, ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ¹

Դարեր շարունակ աշխատանքի մարդիկ երազել են ապրել հաշտ ու խաղաղ, առանց պատերազմի ու ավերածությունների: Բայց միայն երազել են՝ ի վիճակի չլինելով երազանքը վերածել իրականության, վերջ դնել այրու-նահեղություններին և փոխել պատմության ընթացքը: Հնարավոր չէ քվարկել այն բոլոր մեծ ու փոքր պատերազմները, որոնց արհավիրքները կրել է մարդկությունը: Գիտնականները «չլեկտրոնային ուղեղի» միջոցով հաշվել են, որ միայն վերջին 5.560 տարվա ընթացքում տեղի են ունեցել 14 500-ից ավելի մեծ ու փոքր պատերազմներ, որոնց զոհ է գնացել 3.640 մլն մարդ, այսինքն՝ շատ ավելի, քան այժմ մեր երկրագնդի բնակչությունն է:

Որքան առաջ է ընթացել մարդկային հասարակությունը, այնքան ավերիչ են դարձել պատերազմները: Իսկ կապիտալիզմն ավելի ահավոր ու կործանարար պատերազմներ բերեց մարդկությանը՝ ժողովուրդներին պատճառելով անբուր գրկանքներ ու տառապանքներ: Նրա պատմության մեջ շատ են մռայլ, արյունոտ էջերը: Այդ էջերից է Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը:

Հիսուն տարի առաջ՝ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին (հուլիսի 19-ին), կայգերական Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային, իսկ օգոստոսի 4-ին Մեծ Բրիտանիան՝ Գերմանիային: Կարճ ժամանակի ընթացքում պատերազմի մեջ ներքաշվեցին բազմաթիվ երկրներ ու ժողովուրդներ: Սկսվեց Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը: Նրան սկզբում մասնակցում էր ութ պետություն՝ 732 մլն բնակչությամբ (զաղութների հետ միասին), իսկ վերջում դրանց թիվը հասավ 33-ի՝ 1.5 մլրդ բնակչությամբ: Պատերազմն ընդգրկեց Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի մի հսկայական տարածք՝ 4 մլն քառակուսի կիլոմետր տարածություն, ամբողջ երկրագնդի բնակչության 75 տոկոսը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ծագեց կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի հետևանքով: Դա իմպերիալիզմի ստադիայում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման, «սանձարձակ իմպերիալիզմի» (Վ.Լենին) հակաառաջնորդների ծնունդ էր, երկար տարիների ընթացքում կայացած Ավստրո-Գերմանական և Ամերիկայի խմբավորումների իմպերիալիստական քաղաքականության շարունակությունն էր, մի քաղաքականություն, որը «իմպերիալիստական դարաշրջանի հարաբերությունների ամբողջականությունից է առաջացել ու նրանով է սմվում» (Լենին Վ.Ի. Ընտիր երկեր, հ. 1, էջ 888):

Աշխարհի վերաբաժանման, նոր շուկաների ու զաղութների ձգտող իմպերիալիստական բուրժուազիան փորձում էր ժողովուրդներին հավատացնել,

¹ Կիրակոսյան Ջ. Ընդդեմ պատերազմի, համուն խաղաղության // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1964, 1 օգոստոսի:

թն իբր պատերազմը մղվում է հանուն ազգի, կրոնի փրկության, բուրժուական հայրենիքի պաշտպանության կոչ էր անում, փարիսեցիաբար համոզում, թե դա վերջին պատերազմն է: Բայց դա բացարձակ խաբեություն էր:

Բնութագրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմում իմպերիալիստական տերությունների հետապնդած նպատակները՝ Վ.Լենինը 1914 թ. աշնանը գրում էր. «Երկրների գրավում և օտար ազգերի նվաճում, մրցակից ազգի քայքայում, նրա հարստությունների բալանում, Ռուսաստանի, Գերմանիայի և այլ երկրների ներքին քաղաքական ճգնաժամերից աշխատավոր մասսաների ուշադրության հեռացում, բանվորների իրարից բաժանում ու ազգայնականությանը հիմնարացում և նրանց ավանգարդի ոչնչացում՝ պրոլետարիատի ռևոլյուցիոն շարժումը թողացնելու նպատակով - այս է արդի պատերազմի միակ իսկական բովանդակությունը, նշանակությունն ու իմաստը» (նույն տեղում, էջ 749):

Հակառակ օպորտունիզմի, շովինիզմի գիրկն ընկած արևմտավերոպական սոցիալ-դեմոկրատիայի, բուլշևիկները, Վ.Լենինի գլխավորությամբ, համոզես եկան քաղաքական իմպերիալիստական պատերազմի դեմ անխնա մերկացնելով նույնը, սովիետություններն ու «հայրենասիրական» ֆրոնտները, որ տիրող դասակարգերը, կալվածատերերն ու բուրժուազիան տարածում էին ի պաշտպանություն պատերազմի: Վ.Լենինը, բուլշևիկները զավթողական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու լուրջ տվեցին, կոչ արեցին ավիներն ուղղել սեփական բուրժուազիայի, տիրապետող դասակարգի, իմպերիալիզմի դեմ, քարեկամության ձեռք մեկնել բոլոր ազգերի աշխատավորներին և պայքարի դրոշ քարծրացնել հանուն սոցիալիզմի: Պատերազմը փառաբանող իմպերիալիզմի սպասարկուների ընդհանուր խմբերգին հակառակ հնչեց սոցիալիզմի, ժողովուրդների շահերի համար պայքարող մարտիկների առնական ձայնը: Միայն սոցիալիզմի հաղթանակով վերջ կտրվեր պատերազմին, որն այնքան արհավիրքներ պատճառեց ժողովուրդներին:

Հիրավի, Առաջին համաշխարհային պատերազմն իր կործանարար բնույթով անմասնադեպ էր մարդկության պատմության մեջ: Պատերազմական գործողությունների գոտում, թե նրանից հեռու ժողովուրդներն անլուր գրկամքների ենթարկվեցին, անհաշիվ զոհեր տվեցին: Պատերազմը գերազանցեց նախընթաց 125 տարիներին տեղի ունեցած բոլոր պատերազմների պատճառած մարդկային զոհերի թիվը և նյութական կորուստները: Նրա ընթացքում զորահավաքի ենթարկված 74 մլն-ից սպանվեցին և վերքերից մահացան 10 մլն, իսկ խեղդահաղա դարձան 20 մլն մարդ: Մոտ 10 մլն մարդ էլ մեռավ սովից ու համաճարակներից: Պատերազմող կողմերի ռազմական ծախսերի գումարն այն ժամանակվա գներով կազմեց 260 մլրդ դոլար: Ռոքի տակ տրվեցին ու ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ նյութական արժեքներ, համամարդկային կուլտուրայի քանակի կորոզներ:

Պատերազմի տարիներին առանձնապես դաժան փորձության ենթարկվեց հայ ժողովուրդը: Չնայած այն բանին, որ նա գուրկ էր պետականություն

նից և, քնակամարար, չէր կարող հանդես գալ որպես պատերազմող կողմ, իր երկրի աշխարհագրական դիրքի, պատմական ու քաղաքական մի շարք համազանգեքների հետևանքով հանդիսացավ ինպերիալիստական գիշատիչների սանձազերծած համաշխարհային սպանողի առավել տուժողը: Թուրքական իմպերիալիզմը, որ պատերազմի միջոցով ուզում էր լուծել իր տարածողական պլանները՝ գավթել ամբողջ Անդրկովկասը, հասնել Վոլգայի ափերը և Աբխա, հայ ժողովուրդին համարում էր իր ճանապարհին էակամ խոչընդոտը:

Հայկական բուրժուազիան և նրա պարտիաները Հայկական հարցի լուծումը կսպում էին պատերազմում Անտանտայի հաղթանակի հետ: Նրանք կարծում էին, որ փարիսեցիաբար փոքր ազգերի ազատագրության կեղծ նշանաբանով հանդես եկող, հայ ժողովուրդին «փոքրիկ դաշնակից» անվանող իմպերիալիստական տերությունների դիվանագետները կստեղծեն հայկական պետություն:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո հրապարակված իմպերիալիստական տերությունների միջև կնքված զաղտնի պայմանագրերով, ինչպես ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, այնպես և Արևմտյան Հայաստանը բաժանվել էին Անտանտայի երկրների միջև: Իսկ արևմտահայությունը բողոքել էր թուրքական արյունաբերու շովինիստների բզկտմանը: Թուրքական իբբիալիստական կառավարությունը, կայզերական Գերմանիայի հավանությամբ ու գործնական մասնակցությամբ, Անտանտայի դեկլարների թողտվությամբ 1915 թ. գարնանը, օգտագործելով պատերազմական վիճակը, ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովուրդի քնազնջման՝ սուլթան Աբդուլ Համիդից ժառանգած ծրագրի իրականացմանը: Աշխարհը վերաբաժանելու նպատակով պատերազմ հրահրած, ժողովուրդների միջև առելություն ու բշմամանք սերմանած իմպերիալիստական տերությունների կառավարող շրջանները ոչ միայն շխոչընդոտեցին ժողովրդասպան այդ պլանի իրագործումը, այլև իրենց քաղաքականությամբ նպաստեցին դրան: Պատերազմի տարիներին տեղահանվեց և կոտորվեց արևմտահայության մեծ մասը: Թուրքիայում հայկական շրջաններն ամայացան. ոչնչացվեցին հազարամյակների կուլտուրական արժեքները: Դա նոր ժամանակների պատմության մեջ կանխալական գեմոցիդի՝ մասսայական ժողովրդասպանության քաղաքականության սկիզբն էր, որն ավելի լայն մասշտաբներով ու տեխնիկական տեսակետից ավելի կատարելագործված մեթոդներով Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կիրառեցին գերմանական ֆաշիստները իրենցների, սլավոնների և այլ ժողովուրդների նկատմամբ:

Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը չարդարացրեց նրա կազմակերպիչների հույսերը: Ընդհակառակը, այն ստեղծեց այնպիսի անընդգրկելի ճգնաժամ, որը ցնցեց կապիտալիզմի ամբողջ սխառնը, նրա թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ գաղափարական ասպարեզներում: «Պատերազմի թողած տասնվեց-միլիոնավոր դիվանդներն ու հաշմանդամները, պատերազմ, որ մղվում էր նրա համար, թե արդյոք ֆինանսական

ավագանիների անգլիական, թե՛ գերմանական խումբը պետք է ավելի ավարտաճանաչ, - գրել է Վ.Լենինը, - քացեցին «բուրժուազիայի կողմից ծնված, տրորված, խարված, հիմարացած միլիոնավոր ու տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց աչքերը» (նույն տեղում, էջ 777):

Պատերազմի ստեղծած համաշխարհային քայքայման հողի վրա խրաքայքավ համաշխարհային ռոյտյուցիոն ճգնաժամը:

Վ.Լենինը 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8-ին) Մեծ հոկտեմբերի հենց հաջորդ օրը, հռչակեց Խաղաղության դեկրետը՝ կոչ անելով վերջ դնել պատերազմին, անբողջ մարդկությանը ցույց տալով ինպես խաղաղության և պանդեմիկ դուրս գալու ելքը: Կոմունիստները խաղաղության համար մղվող պայքարը համարեցին իրենց առաջնահերթ խնդիրը, գործնականում ցույց տալով, որ սոցիալիզմը, աշխատանքը և խաղաղությունն անբաժանելի են:

Իր գոյության հենց սկզբից աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը կանգնեց միլիտարիզմի դեմ, զինաթափման համար մղվող պայքարի առաջին դիրքերում: Արդեն մոտ կես դար է, ինչ սովետական պետությունն իրականացնում է ակտիվ պայքարի քաղաքականությունը ընդդեմ պատերազմի վտանգի, հանուն խաղաղության:

Բայց քանի դեռ Սովետական Միությունը միակ սոցիալիստական երկիրն էր, իսկ ինպերիալիզմի տիրապետությունը ընդգրկում էր երկրագնդի տերիտորիայի մեծ մասը՝ իր ձեռքում պահելով միջազգային հարաբերությունների դեկլը, նրա ազդեցությունը միջազգային հարաբերությունների ասպարեզում, աշխարհում խաղաղության և պատերազմի ուժերի փոխհարաբերությունների վրա քննականաբար սահմանափակ էր: Այդպիսի պայմաններում միջազգային ինպերիալիզմի, նրա մարտական ջոկատ գերմանական Ֆաշիզմի սանձազերծած Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը մարդկությանը պատճառեց նոր աղետներ, իսկ 75 մլն մարդկային կյանքեր:

Համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի ստեղծումով միջազգային ասպարեզում տնտեսական ու քաղաքական ուժերի տեղաբաշխման մեջ հոգուտ սոցիալիզմի տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Ինպերիալիզմի տիրապետության ոլորտի խիստ կրճատման և, ընդհակառակը, սոցիալիզմի ուժերի աճի, նրա քաղաքական ու տնտեսական դիրքերի ամրապնդման, գաղութային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների հուժկու ազգային-ազատագրական պայքարի հաջողությունների հետևանքով միանգամայն նոր պայմաններ ստեղծվեցին պատերազմի ու խաղաղության պոթենցիալը ժողովրդական մասսաների շահերին համապատասխան լուծելու համար:

Վերջին տարիներին Սովետական Միության խաղաղասիրական հետևողական քաղաքականության շնորհիվ միջուկային զենքի փորձարկումների սահմանափակման, միջազգային ասպարեզում վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու հաջողություններն արժանանում են աշխարհի առաջադեմ ուժերի հավանությանը, գտնում նրանց պաշտպանությունը: Խաղաղություն: Կորչի պատերազմը: Ընդհանուր և լրիվ զինաթափում: Տարբեր սո-

ցիալական սիստեմների խաղաղ գոյակցություն: Ահա մեր դարաշրջանի հրամայական պահանջը:

Սովետական Միության կոմունիստական պարտիան, սովետական կառավարությունը ջանք չեն խնայում, որպեսզի արդի միջազգային հարաբերություններում հաղթանակի տարբեր սոցիալական կարգ ունեցող պետությունների խաղաղ գոյակցության՝ մեր դարաշրջանի օբյեկտիվ անհրաժեշտության սկզբունքը: Այն համապատասխանում է բոլոր ժողովուրդների շահերին, նրանց մոբիլիզացնում է պատերազմի հրձիգների դեմ ակտիվ գործողությունների, նախատախիդ պայքարի, դեմոկրատական ու ազգային-ազատագրական ռոյտյուցիաների համար: Համաշխարհային կոմունիստական շարժումը մերժում է չինական պատակտիզների ավանտյուրիստական կուրսը, որը չի նպաստում նոր համաշխարհային պատերազմը կանխելուն, ՄՄԿՊ-ն և մյուս մարքս-լենինյան պարտիաները պարզ հայտարարում են, որ համաշխարհային ջերմամիջուկային պատերազմի սանձազերծման ոչ մի արդարացում չի կարող լինել:

Աշխարհի ժողովուրդները, որոնք տեսել ու լավ են հիշում անցյալ պատերազմների աղետները, այսօր, գիտակցելով ժամանակակից զենքի կործանարար ուժը, չեն ուզում տեսնել նոր սարսափներ ու գոհեր: Նրանք ձգտում են խաղաղ կյանքի ու առաջադիմության, վճռականապես հանդես են գալիս ընդդեմ պատերազմի, հանուն խաղաղության:

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆՐ ԿԻՃԱԿԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱՆՕՐՅԱԿԻՆ¹

Պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունը միևնույն քանոն էր այնտեղ ապրող ժողովուրդների համար, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության ժամանակ: Կայսրության կազմի մեջ բացի Թուրքիայից մտնում էին Արևմտյան Հայաստանը, Սիրիան, Արևելյան Թրակիան, Իրաքը, Արարիան, Պաղեստինը, ինչպես նաև անվանապես՝ Լիբանանը և Եգիպտոսը, որտեղ փաստորեն հաստատվել և տեղ ու տնօրինություն էին անում անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիստները: Ամբողջ կայսրության բնակչության ընդհանուր թվի միայն երրորդ մասն էին կազմում թուրքերը: Թուրքական պետականությունը բռնակալական միջոցներով շարունակում էր իր տիրապետությունն իրականացնել սլավոնների ու արաբների, հայերի ու քրդերի և այլ ժողովուրդների վրա:

Հսկա պետության մեջ իր իշխանությունն էր հաստատել «Իթքիհալ վե բերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության պարագլուխներ Էնվերի, Թալեթի, Ջեմալի և այլոց հակաժողովրդական, ռեակցիոն կլիկա: Այս կուսակցությունն արտահայտում էր վեր բարձրացող թուրքական ազգային առևտրական բուրժուազիայի, լիբերալ կալվածատերերի, բանակի սպայության ու թուրքական ազգային-բուրժուական մտավորականության շահերը: Գլխավորելով 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի ազդեցության տակ սկսված շարժումը, 1908 թ. հեղաշրջումով գահընկեց անելով երեսուն տարի թագավորած արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդին և 1876 թ. թուրքական սահմանադրությունը վերականգնելու ուղղությամբ մի շարք կիսատ-պոստ քայլերից ու խոստումներից հետո, այս կուսակցության վերնախավն իր ղեկավարության հաստատեց երկրում:

Վերնախավային հեղաշրջում կատարելով՝ երիտասարդ թուրքերը փաստորեն իրենց գործն ավարտված համարեցին: Նրանք չուծեցին հեղափոխության առաջադրած և ոչ մի սոցիալական խնդիր, խոչընդոտեցին նրա վերածումը բուրժուադեմոկրատականի՝ սարսափելիվ ժողովրդական մասսաների ակտիվությունից ու ինքնուրույն պահանջներից: «Եթե օրինակի համար վերցնենք 20-րդ դարի ռևոլյուցիաները, - գրել է Վ.Լ.Ենիկը, - ապա հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական ռևոլյուցիաներն էլ բուրժուական համարել: Բայց նրանցից ոչ մեկը, ոչ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, դրով-հետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնու-

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Արևմտահայության ծանր վիճակը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., 1965, N 1, էջ 51-68:

րոյն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ռևոլյուցիաներից և ոչ մեկի մեջ»¹:

Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը հենց սկզբից լիակատար կախման մեջ մնաց օտարերկրյա կապիտալից: Իրենց առաջին քայլերին արտաքինապես հակաիմպերիալիստական ձև տված երիտթուրքերը շատ շուտով անցան հին ռեժիմի դիրքերին, իմպերիալիստական այս կամ այն խմբավորմանը հարելուն, նրանց հովանավորությունից օգտվելուն:

Ագրարային ոլորտում ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Շահագործման տիպիկ ֆեոդալական, թուրքական ձևերը շարունակվում էին: Հարկային քաղաքականության հին ասիական սկզբունքը՝ ժողովրդից խլել որքան հնարավոր է շատ, իսկ դրա դիմաց չուտ, պահպանվում էր իր ամբողջ այլանդակությամբ:

Արևմտահայ անվանի գրող Երվանդ Օտյանը² շատ դիպուկ է բնորոշել երիտթուրքերի իշխանությունը: «Նուր, ամեն բան խոսքով եղավ, գործով՝ ու՛չինչ», - գրել է նա: «...Գյուղացին, ինչպես համիդյան բռնակալության օրով, այսօր սահմանադրական ռեժիմին մեջ ալ պիտի մեռնի անոթաբեռն», «ոչ մեկ փոփոխություն նշած է այդ «զուլումի» երկրին համար, հոս ուրպիտություններու, հրճվանքներու, խորտկկներու ու համադամներու առատության մեջ ոչ մեկը միտքեն կանգնեն, ոչ մեկը թե՛ ինչ կրնն անդին գավառը»³:

Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանի տիրապետող վերնախավի, կալվածատերերի, բեկերի, պետական մեծաթիվ բյուրոկրատիայի, զինվորականության, կոմպրադորական բուրժուազիայի մակաբույծ կյանքը ոչնչով չէր փոխվել: Տնտեսական, քաղաքական, կրոնական հողի վրա հալածանքները շարունակվում էին: «Իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու փոխարեն իթքիհաղականները կանգնեցին իրենց սեփական ժողովրդի դեմ պայքարելու ուղու վրա»⁴: Սկսվեց տեռորի նոր շրջան: Համիդի 50-հազարանոց գաղտնի ռազմականների ու լրտեսների ունակը Թալեթի ու Ջեմալի գլխավորությամբ շատ ավելի կատարելագործեց քաղաքական պրոպագանդաների և հալածանքների իր փորձը: Կախաղանը նորից դարձավ քաղաքական հակառակորդների հետ հարաբերություն ունենալու միակ միջոցը⁵:

¹ Լենին Վ.Ի. Երկեր, հ. 25, էջ 537:

² Երվանդ Օտյան (1869-1926) - գրող-երգիծաբան, հրապարակախոս, ճաղկել է Կոստանդնուպոլսում տիրող բարքերը, իշխանությունների կողմից համարվել է «անբարեկեց», 1915-ին արտքուլվել է Գեյր Էջ-Չոք, ապրել է Ռուսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, հրատարակել է երգիծական պարբերականներ, իմնական աշխատությունները՝ «Ընկեր Փանջուրի», «Ապտուլ Համիդ և Շերքո Հոլմ», «Մալիհա հանրմ կամ բանակը բռնավորին դեմ», «Նոր հարուստներ», «Կալի հերոսներ կամ մեր ազգայինները», «Հայ Տխարտրան» - Ա.Կ.:

³ Օտյան Ե. Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 678-679:

⁴ Новичев А. Очерки экономики Турции до мировой войны, М.-Л.-д, 1937, с. 40.

⁵ «Պայքար» (Թ.), 1917, N 6, 12 փետրվարի:

Երիտասարդ բուրքերի իշխանության օրոք չափազանց սրվեց ազգային հարցը: Թուրքական նոր կառավարությունը ազգային հարցում շարունակեց Համիդի գործը: Կայսրության ոչ բուրք ժողովուրդների և, մասնավորապես, արևմտահայության սոցիալական և ազգային անտանելի գոյավիճակը ավելի վատացավ: Երիտասարդ բուրքերը համառոտին քաջասուտ էին ազգային հարցի գոյությունը իսկ Թուրքիայում, ձգտում էին այն տեսնել և մեկնաբանել մեծապետական ոգով¹, փորձում էին ամուսնել այն իրողությունը, որ դարերի ընթացքում բուրք բռնակալների կողմից կայսրության փոքր ազգերի նկատմամբ վարած բիրտ ճնշման, ազգային ամեն ինչ ոտնահարելու, կոխկրտելու քաղաքականությունը մերկապարանոց սրի վրա հենվող ճնշողի, տիրապետողի և ճնշվողի, արհամարհվողի փոխհարաբերություններից, ազգամիջյան խոր ներհակություններից բացի ուրիշ ոչինչ չէր ստեղծել:

Նրանք հենց սկզբից փորձում էին հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ «Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների ամենաբարոյը գիծն այն էր, որ քաջատուրքյանը Անատոլիայի, տիրապետող ազգը, այսինքն՝ բուրք-օսմանները, ոչ մի տեղ բնակչության գերակշռող տարրը չէին հանդիսանում: Ե՛վ Հայաստանում, և՛ Միջագետքում, և՛ Բուլղարիայում բուրքերը ներկայացված էին լոկ պաշտոնյաների և զինվորների խմբով, որոնք ամբողջապես օտար էին այդ երկրների բուն բնակչությանը: Դեռ ավելին, բժով փոքրամասնություն կազմելով, օսմանները կուլտուրապես զգալի չափով զիջում էին և՛ արաբներին, և՛ հայերին»²:

Թուրքական բռնակալական ռեժիմը խոր անդունդ էր ստեղծել տիրապետող ազգի շահագործող վերնախավի և ճնշված, արյունաքամ եղած, տարրական իրավունքներից զրկված, նորմալ զարգացման և բարգավաճման հնարավորությունը կորցրած, բուրքական յաթաղանի պարբերական հարվածներից ենթարկված մյուս ժողովուրդների միջև: Այդ ռեժիմը խափանում էր ճնշված ժողովուրդների հետագա առաջընթաց զարգացումը բուրքական պետության շրջանակներում:

Թուրք աշխատավորը, առաջին հերթին՝ աղքատության, խավարի ու ամենաբիրտ շահագործման ճիրաններում գալարվող հողագործ կյուղացին՝ բեկի կամ հարկահավարի անլուր կեղեքումներին ենթարկված բուրք կամ բուրդ մարտան անշուշտ կարող էր խաղաղ հարևան լինել այլազգի իր սոցիալական եղբայրների հետ: Սակայն դարերի ընթացքում երկրի աշխարհիկ ու կրոնական տերերը Ղուրամի ու նրա սպասավորների միջոցով մահնեղական զանգվածին ներշնչել էին, որ քրիստոնյան «ընտրյալ չէ» մարգարեից, այլ «գալուր է», արժանի դոմնահարության ու ոչնչացման:

¹ Гавдулин Х. Младотурецкая революция, М, 1936, с. 107.

² Гурко-Кряжин В. И. История революции в Турции, М, 1923, с. 46.

Կ.Մարքսն¹ իր «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածում գրել է, որ մահնեղական ֆանատիզմով վարակված բուրքական «խաժամուժը» արգելափակում էր Թուրքիային կանգնելու առաջադիմության ուղու վրա, որ նա «խանդավառությամբ պաշտպանում էր իր երևակայական գերազանցությունը և իր սրիադիցիոն արտոնությունը՝ անպատիժ կերպով էքսցեսներ կատարելով քրիստոնյաների նկատմամբ»²: Ինչպես նկատում էր Ալը-Ջուրաբյանը³, «...բուրքական ֆեոդալիզմը տարբերվում էր եվրոպականից գլխավորապես նրանով, որ Թուրքիայում հասարակության շերտավորումն անցնում էր ոչ միայն սեփականատիրական հարաբերությունների, այլև ազգային ու դավաճանական մակարդակում»⁴: Հենց բուրքական ֆեոդալիզմն էր, որ իր բիրտ շահագործումն ու կեղեքումն իրականացնում էր բուրքական զանգվածի սոցիալական դժգոհությունն ազգային անհաշտության ուղին մղելով: «Թուրք կամ տաճիկ մասսան երբեք և ոչ մի դեպքում չի եղել, որ ինքնաբերաբար որևէ մասսայական հարձակում գործած լինի իր հարևան ուայ ժողովրդի վրա: Այդ միշտ և համապազ բխլադրվել է վերևից, բարձրից, սուլթանների և իր պնակալեզ արքայականների՝ փաշաների և շեյխերի կողմից, և տաճիկ մասսաները տարաբախտաբար, գրեթե միշտ էլ ենթարկվել են այդ արյունախառն պրոլոկատորներին»⁵ շնորհիվ իրենց ծայրաստիճան ազդեցության⁶:

Երիտասարդ բուրքերը նույնպես շարունակեցին ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ այն քաղաքականությունը, որ երեսուն տարի շարունակ վարում էր սուլթան Աբդուլ Համիդը: Ինչպես նկատում է սովետական գիտնական Ա.Գ.Նովիչևը⁷, «ազգային հարցում նրանք իրենց դրսևորեցին որպես ամենակտի շովինիստներ, գերազանցելով դրանում նույնիսկ Աբդուլ Համիդին»⁷:

¹ Кларк Маркс (1818-1883) – գերմանացի փիլիսոփա, սոցիոլոգ, տնտեսագետ, լրագրող, հասարակական գործիչ, փիլիսոփայության մեջ՝ դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի, տնտեսագիտության մեջ՝ հավելյալ արժեքի և քաղաքականության մեջ՝ դասակարգային պայքարի տեսությունները ինքն հանդիսացան մարքսիզմի գաղափարախոսության, համայնավարական և ընկերվարական շարժման հիմար - Ա.Կ.:

² Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 1, т. 9, с. 374.

³ Արշակ Ջուրաբյան (Ջուրաբով) (1873-1920) - Անդրկովկասում հեղափոխական շարժման մասնակից, սոցիալ-դեմոկրատ, հրապարակախոս, «Հոսանք» (Թ.) թերթի խմբագիր, II Պետական դոմայի պատգամավոր (1907), Պետրոգրատյան խորհրդի գործկոմի անդամ - Ա.Կ.:

⁴ «Պայքար» (Թ.), 1917, N 3 (56):

⁵ «Կարմիր դրոշակ» (Մ.), 1919, N 13, 10 օգոստոսի:

⁶ Արոմ Նովիչև (1902-1987) - խորհրդային թուրքագետ, պատմաբան, տնտեսագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., հիմնական աշխատությունները՝ «Թուրքիայի տնտեսությունը համաշխարհային պատերազմի շրջանում», «Թուրքիայի բանվոր դասակարգի պատմությունը», «Թուրքիայի գյուղացիությունը նորագույն շրջանում», «Թուրքիայի պատմությունը» - Ա.Կ.:

⁷ Новичев А. Указ. соч., с. 38.

Նախ, երիտասարդ թուրքերը մայիսիկնի նման փորձում էին անտեսել Արևելյան Ամատոլիայի (Արևմտյան Հայաստանի) յոթ վիլայեթների՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Խարպուտի (Խարբերդի կամ Մամուրեթ Ուլ-Ազիզի), Էրզրումի (Կարինի), Սվազի (Սեբաստիայի), Դիարբեքրի (Տիգրանակերտի), Տրապիզոնի՝ 1.198 հազար, Կիլիկիայի՝ 205 հազար, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերի՝ 440 հազար, Կ.Պոլսի ու Եվրոպական Թուրքիայի՝ 183 հազար հայ բնակչության ազգային գոյությունը, փորձում էին ոտնահարել նրա ամենատարրական իրավունքները¹։ Մեծ Հայքը՝ հայ ժողովրդի բնօրրանը, սոսկ աշխարհագրական հասկացություն չէր, այլ նրա հայրենիքն իր որոշակի սահմաններով։ Ինչպես գրել է Վահան Տեղյանը², հայերն իրենց հարազատ երկրում՝ Հայաստանում տակավին 17-րդ դարում կազմում էին ամբողջ բնակչության 98 տոկոսը³։ Մինչև 19-րդ դարի կեսը Արևմտյան Հայաստանում հայերն ունեին բացարձակ մեծամասնություն։ Սակայն երկարամյա հալածանքները, բռնի կոտորածները, կամխամառածված ջարդերը, տեղահանությունն ու արտագաղթը ժամանակի ընթացքում փոխում էին այդ հարաբերակցությունը։ Թուրքական բռնակալները որդեգրել էին «Հայլ մեծամասնություն չունի» նշանաբանը և գործնականում ամեն ինչ անում էին դրան հասնելու համար։ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից սկսած՝ Թուրքիան նվազեցված էր ցույց տալիս հայերի թիվը։ Անհրաժեշտ էր ի չիք դարձնել Հայաստանի ինքնավարության կամ այնտեղ բարենորոգումներ իրականացնելու հիմքերը։

Միատարր մահնդական բնակչությունը ստեղծելու, այս կամ այն մահանգում նրա թվական գերազանցությունը ցույց տալու նպատակով սկսեցին երկիրը արհեստական վարչական բաժանումների ենթարկել, վերացնել հայկական մահանգների մասին հասկացությունը։ Այս միջոցառումները բզկտում էին հայ ժողովրդի ուժերը, խոչընդոտում նրա նորմալ աճն ու զարգացումը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած 50 տարիների ընթացքում համալոյան և երիտթուրքական ռեժիմների օրոք հայ ժողովրդի թիվը պակասել էր կիսով չափ։ Հայրուրավոր հայկական գյուղեր, որոնք նկարագրությունը կա հայ և օտար հեղինակների գրվածքներում, անհետացան, թուրք կառավարությունը նրանց տեղում բնակեցրել էր թուրքերի, քրդերի և Բալկաններից ու Կովկասից գաղթած մահմեդականների։ Մյուս կողմից, կյանքի անապահովությունը, թշվառությունը, արդարության բացարձակ չզո-

¹ ՀՍՍՌ-ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 2, ք. 311-347, տե՛ս նաև՝ Ваядаль А. Армянне и турецкие реформы, СПб., 1908, с. 6:

² Վահան Տեղյան (Տեղ-Գրիգորյան) (1885-1920) – բանաստեղծ, քաղաքական գործիչ, 1917-ից՝ բուլղարական կուսակցության անդամ, ընտրվել է Համառուսաստանյան կենտրոնական անդամ, Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների գործերի կոմիտեի անդամ հայկական գործերի բաժնի վարիչ, «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկընտի նախագծի հեղինակ, որպես խորհրդային պատվիրակության հայկական գործերի խորհրդական մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններին - Ա.Կ.:

³ Տեղյան Վ. Երկերի ժողովածու, հ. 1, Կ.Պոլիս, 1924, էջ 394:

յությունը, բռնապետությունն ու հալածանքը ստիպել էին բազմաթիվ հայերի գաղթել Ռուսաստան, Բալկանյան երկրներ ու Ամերիկա։

Այնուամենայնիվ, չնայած թուրք բռնակալների բոլոր ճիգերին ու մեքենայություններին, հայ ժողովրդի գլխավոր մասը համառ տոկոմությամբ մնացել էր իր հայրենի հողին կռքնած. նա մինչև պատերազմի սկիզբը կազմում էր հայ ժողովրդի ամենակարևոր հատվածը՝ իր թվով, տարածքի և տնտեսական կապերի ընդհանրությամբ, մշակույթի օջախներով ու պատմական կոթողներով։

Թուրքական կառավարությունը միշտ միտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, թե հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն էին կազմում։

Օրինակ, թուրքական կառավարությունը Վանի վիլայեթի հայերի թիվը պատերազմից առաջ ցույց էր տալիս 80 000։ Մինչդեռ 1915 թ. միայն Ռուսաստանում ապաստանած Վանի վիլայեթի հայերի թիվը 150 հազարից ավելի էր։ Վանի վիլայեթի բնակչության 53 տոկոսը հայեր էին¹։

Թուրքական կառավարությունը երբեք ցույց չէր տալիս ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորում էր ըստ կրոնի։

Բեռլինի դաշնագրից հետո, որ իբրև պետք է երաշխավորեր «հայերի կյանքի ու ինչքի ապահովությունը», Հայաստանի ազգագրական պատկերն արմատապես փոխվեց բռնությամբ ու կոտորածով։ Բաղդատեղով հայոց պատրիարքարանի 1882 և 1912 թթ. կազմած վիճակագրությունները, մենք տեսնում ենք, որ 1882 թ. Թուրքիայում հայերի թիվը 2.600.000 էր, որից 1.680.000-ը արևելյան վեց վիլայեթներում²։ 1914 թ. այդ թիվն արդեն նվազել էր մինչև 2.100.000-ի։ Նույնիսկ Թուրքիայի պայմաններում բնակաճն աճի դեպքում 30 տարվա ժամանակամիջոցում հայերի թիվը պետք է ավելանար ստովակց 500.000 նոր ծնունդով։ Դրանից հետևում է, որ այդ 30 տարվա միջոցին թուրքական սուլթանի կողմից կոտորված հայերի թիվն իրականության մեջ կազմում էր մեկ միլիոն մարդ։

Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդից ստացած երկրի ազգաբնակչության ժառանգության հետ վարվում էին նույն սկզբունքով։ Նրանք փորձում էին անտեսել այն իրողությունը, որ պատերազմի նախօրյակին էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սվազի և Դիարբեքրի վիլայեթներում թուրքերի թիվը բնակչության միայն 25,24 տոկոսն էր կազմում, իսկ հայերինը՝ 38,9 տոկոսը, որ «թվով ուրեմն հայերը այս շրջաններում... ամեն ցեղից գերակշռող են»³։

Բուլղարական «Պրավդա»-ն գրել է, որ երիտթուրքերի «իշխանությունը

¹ «Մշակ» (Թ), 1914, N 266, 25 նոյեմբերի։

² ՀՍՍՌ-ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, ք. 311-347:

³ Լեխիտա Յ. Հայկական հարց // Հոփոզն (Թ), 1913, N 139, 26 հունիսի, տե՛ս նաև՝ Der Christliche Orient, 1913, Mai-Juni.

խարսխվում է քաջառապես կոպիտ ֆիզիկական ուժի վրա: Թուրքական չքավորությունը և Թուրքիային ենթարկված ժողովուրդները շահագործվում և ոչնչացվում էին մասիկիմի մեան, թեև գոյություն ուներ «պառլամենտ»: Նոր ռեժիմի գազաճարտարները, կաշառքը, կաշառակերությունը համարյա ոչնչով չէին տարբերվում «բարմիր սուլթանի» ժամանակների մեան երևույթներից»¹:

1909 թ. Աղանայում 25-30 հազար հայերի կոտորածի մնորը փորձեցին բարդել հին ռեժիմի պաշտոնյաների վրա: Այս ուղղությամբ նրանց պրոպագանդան շատ քանաց: Բայց ապացուցվեց հակառակը: Հարցը ուսումնասիրելու համար Աղանա ուղարկված քննիչներից մեկը՝ Հակոբ-էֆենդի Պապիկյանը, որը թրքասերի համարում ուներ, այնուամենայնիվ իր եզրակացության մեջ գրել էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» «կոմիտեի անդամներն ու պարագլուխներն Աղանայում օգնել են կազմակերպելու և իրագործելու հարձակումը հայ համայնքի վրա»²: Նույն թեթրը ապացուցված էր համարում երիտթուրքերի «մեղսակցությունը այն ավազակների հետ, որոնք բռնություններ են գործում անպաշտպան հայ բնակչության վրա»:

Ոչ որ արդեն չէր տարակուսում, որ ոչ թուրք ժողովուրդների դեմ գործադրվող միջոցառումները խրախուսվում և կազմակերպվում էին երիտասարդ թուրքերի դեկավարության կողմից:

Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատները՝ «տեմայակները», 1910 թ. օգոստոսի 10-ին սերբական սոցիալ-դեմոկրատների հետ համատեղ դիմեցին II ինտերնացիոնալի Կոպենհագենի կոնգրեսին մի հուշագրով, որտեղ քայքայախոսում և դատապարտում էին երիտասարդ թուրքերի բարբարոսական քաղաքականությունը քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ: Նրանք պահանջում էին, որ սոցիալիստական կուսակցությունների կոնգրեսը հանդես գա թուրքական կանխարության դեմ և մերկացնի երիտթուրքական ռեժիմը: Բուլղարիայի բանվորները իրենց միտիցներում բողոքի բանձման էին քնդումում ընդդեմ այդ ռեժիմի»³:

Էրզրումում ռուսական գլխավոր հյուպատոս Շարիտտերը 1910 թ. սեպտեմբերի 29-ին Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանությանը հղած իր մի գրության մեջ շատ դիպուկ կերպով քննադատել է իրավիճակը: «Չմայած սահմանադրությանը, - գրում է նա, - որ մտցված է երկու տարի առաջ, և թուրքերի ու հայերի քաղաքական իրավունքների կարծեցյալ հավասարությանը, վերջիններս թուրքերի հետ ընդհարումների ժամանակ միշտ մեղավոր են դուրս գալիս և պատժվում ամենայն խստությամբ հին սկզբունքով՝ հայ է, մշամակում է մեղավոր է»⁴: Արևմտյան Հայաստանում տնտեսական ճնշումը որպես կանոն ուժեղացել էր ընդգծված ազգային սկզբունքով: Այնտեղ տներն ու տնօրենը նա

էր, ով գեներ ուներ: Իսկ գեներ ունեին մահմեդական ֆեոդալը, ավազակախմբերի գործակալները: Կ.Պոլսում ռուսական դեսպան Գիլրալ՝ ավելի ուշ՝ 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին, արտաքին գործերի մինիստրությանը հղած իր գրության մեջ նշում էր, որ 1894-1896 թթ. հայկական բարդերից հետո հայերի վիճակը «բոլորովին չէր փոխվել դեպի լավը», որ «գաղարային հարցը օրավոր սրվում է»։ հայերի հողերը գավթում են, իսկ իշխանությունները չեն խոչընդոտում, այլ հովանավորում են օրինազանցներին: Դեսպանը հյուպատոսների վկայությունների հիման վրա հիշատակում էր հայերի նկատմամբ կատարվող ավազակությունների, կողոպուտների, առևանգումների, բռնի մահմեդականացման մասին և նշում, որ սանձարձակությունների համար մեղավորները երբեք պատասխանատվության չէին կանչվում⁵: Հիրալի, հայերի անձը, նրանց սեփականությունը թուրքական իշխանությունների, քրդական քեկերի ոտնձգությունների ամենահարժար օբյեկտ էին: Սովորական բան էին հարկը երկու անգամ գանձելը, ստացական չտալը, ունեցվածքի անպատիժ բռնագրավումը, սպանությունը:

Միայն 1913 թ. ոչ լրիվ տվյալներով թուրք կալվածատերերը և քուրդ քեկերը հայերից 30 հազար գյուղացիական հողամաս էին խլել: Թուրքական իշխանությունները հայերից խլված հողերը բաժանում էին՝ հենվելով ամենառեսակցիոն ուժերի վրա, խորացնում և կրճատում հակամարտությունը, խոչընդոտում տարրեր ազգությունների պատկանող աշխատավորների բարեկամության ամրապնդումը: Ինչպես նշում է Լեոն⁶, «Երիտասարդ թուրքերը շտապեցին ցույց տալ, որ քուրդ կալվածատերերն իրենց համար նույնքան սքանկ էին, որքան և հին ռեժիմի համար»⁷:

1912 թ. վերջին և 1913 թ. առաջին ամիսներին պատրիարք Աղաբաբունի 176 բազրիի՝ զեկուցակիր էր ներկայացրել կառավարությանը: Բայց այդ բոլոր դիմումները մնում էին «ծայն բարբառո անապատի»: «1896 թ. կոտորածից հետո հայերից խլված հողերը նրանց չվերադարձվեցին, - գրում է Մամեդել-շտադը⁸, - իսկ հայկական պատրիարքարանի բոլոր բողոքները անհետևանք

¹ «Правда» (М.), 1912, N 93.

² «Новое время» (СПб), 1913, N 13359.

³ История дипломатии, Т. 3, М., 1963, с. 734-735.

⁴ Турецкая политика истребления армян (1820-1922). Документы и материалы, Составитель - проф. М.Нерсисян (машиннопись).

⁵ Միխայիլ Գիլրա (1856-1932) - ռուս դիվանագետ, դեսպան Օսմանյան կայսրությունում (1911-1914), Իտալիայում (1915-1917) - Ա.Կ.:

⁶ ՀԱՍՄ, ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), Զարվածքների ֆոնդ, գ. 33, ք. 87-89:

⁷ Լեո (Մաաբել Բաբախանյան) (1860-1932) - պատմաբան, հրապարակախոս, գրող, պրոֆ., ՀԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ, աշխատությունները նվիրված են Հայկական հարցի, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությանը՝ «Հայոց հարցը», «Հայոց հարցի վավերագրերը», «Հայոց պատմություն», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» - Ա.Կ.:

⁸ Լեո. Անցյալից, Թ, 1925, էջ 240:

⁹ Անդրեյ Մամեդելշտադ (1869-1939) - ռուս դիվանագետ, իրավաբան, պատմաբան, Պետրոգրադի համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆ., Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանության առաջին քարգան (1898-1915), գործում մասնակցություն է

էին մնում»¹:

Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գլխը 1912 թ. հունիսի 16-ին հաղորդում էր Պետերբուրգ՝ արտաքին գործերի մինիստրին. «Դրությունը Հաստատման իսկապես այնքան է ցավալի, որքան ինձ ռեժիմի օրոք էր: Հայկական թերթերի բոլոր հոդվածները և պատիարարքարանի դիմումները Դռանը մնում են անհետևանք: Անվտանգության քացակալությունը ինչպես անձի, այնպես և ունեցվածքի նկատմամբ, մշտական սպառնությունները, կողոպուտները և բռնությունները քղեղի կողմից, կառավարման անարդարությունը և ուրիշ ռեժիմների անհրաժեշտությունը ամբողջապես ճնշում են հայերին»²: «Ամբողջ 1912 թ. ամառվա ընթացքում հայ բնակչության նկատմամբ կողոպուտի, բռնությունների, սպառնությունների, իշխանությունների անարդարացի դիրքի մասին բողոքները չէին դադարում»³:

Հակահայկական գործողություններն առանձնապես սաստկացել էին Վանի, Բաղեշի, Մշո, Սղեղի և այլ շրջաններում, որտեղ դրանք արտահայտվում էին ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում: «Հայերը կջարդվին, հայերը կկողոպուտվին, հայ կնիկները կառևանգվին, հայերուն հողերը կհափշտակվին», - գրում էր Երվանդ Օսյանը 1913 թ.⁴:

Անցնում էին օրերը, բայց բողոքները, թղթակցությունները, հավարի կոչերը, օգնություն աղերսող աղեկատու աղաղակները չէին դադարում, իսկ վիճակը չէր փոխվում: Համիդը չկար, «բայց համիդական հայաջինջ քաղաքակառույցները հավատարմաբար շարունակում էր»⁵:

Անս թե ինչպես էր նկարագրում Տարնում տիրող վիճակը Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Մուշից Եջմիածին՝ կաթողիկոսին ուղղված մի գրության մեջ, որը մենք բերում ենք քաղվածաբար.

«Մեր գավառի ցանկերու մեջ մույնպես կարևոր տեղ մը կրօնն տասանորդի կապալառուներու (մինրթեզիմ) ի հործ դրած բռնությունները, որոնք պատրվակներով հայ և քրտոյր գյուղացին կկեղեքեն և կկողոպտեն, շարքաներով կպելը երեսի վրա կծգեն, մարքոված ցորենը չեն չափեր, ավելորդ հարկ պահանջելով մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ գլուխ, այսինքն չափը դիզված, առանց փայտ զարնելու կառնեն, գիշերով ցորենի շեղչերու կնիքը զաղտնի ավրել տալով՝ առավոտյան տուգանք կպահանջեն: Դատախազն այ դատավորն ալ իրենք ըլլալով, ո՞վ կարող է դիմադրել, եթե

ունեցել հայկական բարենորոգումների ծրագրերի նախապատրաստման աշխատանքներին, հիմնական աշխատությունները՝ «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը», «Ազգերի լիզան և Հայկական հարցը տերությունների առջ» - Ա. Կ.:

¹ Мандельштам А. Н. Меллотурецкая держава. М., 1915, с. 20.

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, ք. 84:

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, ք. 13, 14, 22, 23:

⁴ Օսյան Ե. Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 655:

⁵ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, ք. 44:

երբեք գտնվին ոմանք, որ համարձակին կառավարությանը դիմել, ոչ միայն ապարդյուն ետ կդառնան, այլ ավելի ծանր վնասներու կենթարկվին:

Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանդարմ), որոնց պաշտոնը գլխավորապես գավառի ապահովության հսկելն է, չարագործները հավանելով և ձեռքակալելով, սակայն իրենք ավազակներն ոչ նվազ չարիք մըն են գյուղացի ժողովոյան, զորս կծեծեն, կխաշտանգեն, կկեղեքեն, որոնցմն ձրի կտասվան իրենց և ձիերու կերակուրը, ասոնք սովորական գործորին է, մանավանդ, երբ հայ զինվորները ժողովելու կկրթան ու զանոնք պատրաստ չեն գտնել, կրակ ու բոց կդառնան անոր ազգականներու գլխի: Ասոնց քարքարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս հետազոնելով բողոք քարծրացրած են... բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղավ ճշմարտությունը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնել ու անոնք իրենց պետերու և կառավարության այդ գաղտնի պաշտպանութենն քաջալերված կշարունակեն իրենց բռնությունները անօգնական ժողովոյան հանդեպ:

Իսկ սպանություններու ու պլան թալանի մասին ավելորդ կիսմարեն մանրամասն նկարագրություններով ժամրացնել Չերոյ վեհափառությանը: Ի տեղեկություն կներփակեն այս մեկ տարվան մեջ պատահած սպանություններու և անառակություններու ցանկը, սակայն ըստ իմ խոնարհ կարծյաց խորին ուշադրության արժանի և նկատելի կետը ոչ թե այդ դեպքերն են, որոնց մասին բոլոր պաշտոնյայի ստորագրություններն մինչև քարծրագույնները միշտ ջանադիր եղած են իրր իրրև մասնավոր դեպքեր ցույց տալ, այլ այն վնասակար և հայակեր ուղղությունը, սև ատելության ոգին ու բունավոր զգացումը, որ ընդհանուր է ոչ միայն բուրք պաշտոնեից, այլ նաև ամոր հարուստ ու զարգացյալ դասակարգին, շատ ցանցառ բացառությամբ, հայերու զանգատներու նկատմամբ, անոնց բոլոր խոսքերը, խոստումները կեղծ են, կխաբեն թե՛ հայտնի, թե՛ գաղտնի և կխաբեն առանց ամաչելու, թերև մտրովներ կծիծաղեն դյուրահավատներու վրա ալ: Անոնց տգետներ սոսկալի մոլեռանդ են և աչքերնին տնկած հայու ունեցածին, իսկան չեղողի սը վրա արև անգամ չեն ուզեր, որ դպի, իսկ կքրվածները կամ ժեռն բուրքերը սոսկալի ազգայնամուլ են և ավելի վտանգավոր»¹:

Անտարակույս, Օսմանյան կայսրության բողոք ժողովուրդներն էլ ենթարկված էին ֆեոդալական ճնշման և շահագործման: Բայց, ինչպես նշում է Ա. Նովիչևը, «իատկապես ծանր էր հայ գյուղացիների դրությունը, որոնք իրենց անպաշտպան և ազգային ճնշման հետևանքով, համրիսանում էին շահագործման անենահարմար օրյեկտը: Դրան ավելացրած նաև այն, որ բողոք բեկերը հայերին կողոպուտելու համար ոչ միայն չէին պատժվում կենտրոնական սուլթանական կառավարության կողմից, այլև դեռ ամեն կերպ խրախուսվում էին, քանի որ նա ձգտում էր դրանով իր կողմը քաշել հաճախակի ապստամբող Քուրդիստանի բեյերին»²:

¹ Նույն տեղում, ք. 45-50:

² Новичев А. Д. Указ. соч., с. 62.

Մի այլ ռուս հեղինակ՝ Լ.Օշերովսկին նույնպես ընդգծում էր, որ «Թուրքիայի տարածքի վրա բնակվող բոլոր ժողովուրդներից հայերն ամենից շատ էին ծառայում Թուրքիայի կողմից որպես շահագործման, բռնության, ջարդի և գայրացուցիչ դաժանության օբյեկտ»¹:

Համընդհանուր դժգոհությունը երիտուրբերի ներքին քաղաքականությունից՝ թե՛ սոցիալական և թե՛ ազգային մարզերում բնականաբար ուժեղացավ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական դժվարություններից զուգընթաց: Բալկանյան առաջին պատերազմում (1912-1913 թթ.) Թուրքիան պարտվեց 4-5 դար շարունակ թուրքական յաթաղանից տրոբված ու կծկված բալկանյան ժողովուրդների հարվածներից: Թուրք գինվորը վերադառնում էր պատերազմի դաշտից, որտեղ երեկվա «ալան» հաղթանակ էր տարել: Թուրքական պրոպագանդան շարաշահում էր մահմեդական ֆանատիզմը, նրան հաղորդում ավելի սանձարձակ բնավորություն: Ջարդ ու փշուր եղած թուրքական գործմասերը վերադառնում էին Ամասոխի՝ իրենց ետևից բերելով տեղահանված մահմեդական գաղթականության զանգված: Ոչչազուրկ և քաղցած ամբոխը իր դժբախտության մեղավոր պետք է տեսներ ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ անհա պաշտոնական քաղաքականության հետապնդած նպատակը: Այս ամենը ավելի էին խորացնում ազգամիջյան ներհակությունները:

Արևմտահայ ժողովուրդը թուրքական կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների հետ մեկտեղ օրավոր իր դժգոհությունն էր արտահայտում երիտուրբական ռեժիմից, որը ոչ մի սոցիալական առաջադիմական բայլ չանելով շարունակում և ավելի էր կատարելագործում թուրք ազգի բացառիկության շուրջնիստական գաղափարախոսության վրա խարսխված իր հակաժողովրդական քաղաքականությունը:

Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը շարունակում էր միջնադարյան քիչուտ մեթոդներով իրականացնել իր տիրապետությունը հին և հարուստ մշակույթ ունեցող ժողովուրդների վրա: Հայ ժողովրդի լայն խավերը հանգում են այն եզրակացության, որ այդ նոր ռեժիմի պայմաններում հայերը դատապարտված են աստիճանական չքացման, որ հայ մարդու կյանքի, գույքի, պատվի ապահովության խնդիրը չի կարող լուծվել թուրքական պետականության շրջանակներում:

1913 թ. հուլիսին՝ քալկանյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ, թուրքական բանակի գորավար Մամի-բեյն ամսինս ջարդ էր կազմակերպել բուլղարների բողոք Ռոդոստո, Մալգարա և Մյրիտիտո քաղաքների հայերի և մյուս քրիստոնյաների նկատմամբ: Ոչ թե վերացական դատադրությունները, այլ դեպքերի ընթացքը համոզում էր հայ մարդկանց, որ ոչ մի լավ բան այլևս թուրքական կառավարողներից հնարավոր չէ սպասել: Շատերը բռնում էին հայրենի հողից ու տնից հեռանալու ճանապարհը: Ա. Մանդելշտամն ապացուցում է, որ երիտուրբական կառավարության միջոցառումներն ուղղված

¹ Ошеровский Л. Трагедия армян-беженцев, Пятигорск, 1915, с. 21.

էին քրիստոնյաների մասալական արտագաղթ առաջացնելու, տեղահանված քրիստոնյաների հողերը թուրք օսմաններով բնակեցնելու նպատակին¹:

Ելանքի ծանր պայմանները, քաղաքական տեղոքն ու հետապնդումներն ավելի ուժեղացրին Արդու Համիդի օրոք մեծ չափերի հասած հայերի արտագաղթը (նկատենք, որ 1890-ական թթ. ջարդերից հետո ԱՄՆ, Եգիպտոս, Բալկաններ էին գաղթել մոտ 200 հազար մարդ)²:

Եթե 1903-1907 թթ. միայն ԱՄՆ-ը գաղթել 9 000 հայ, ապա 1908-1913 թթ. այդ թիվն անցավ 28 հազարից³: Միայն 1913 թ. գարնանը Խարբերդից ԱՄՆ գաղթեցին 1300 հայեր: Արտագաղթը կատարվում էր աշխարհի շատ երկրներ: Հատկապես մասալական էր հայ աշխատավորների արտագաղթը Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ Ռուսաստանի ամենատարբեր շրջանները:

Շատ շատերը օգնություն էին ակնկալում դրսից, մտածում բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ազատագրվել թուրքական լծից, հույսեր էին կապում Եվրոպայի և Ռուսաստանի պաշտպանության ու հովանավորության հետ: Բալկանյան պատերազմների շրջանում ավելի արժատավորվեցին հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման հիմքերը: Այդ կողմնորոշումը դարձավ արևմտահայության կողմից օսմանյան լծի թոթափման շրջափելի հույսը: Մյուս նպատակն էր նաև ռուսական պետականության որդեգրած պաշտոնական քաղաքականությունը: «...Ռուսաստանը ոչ միայն կարող է, այլև պարտավոր է իր վրա վերցնել դժբախտ հայ ժողովրդի ազատության փառավոր միսիան», - հուշակում էր կառավարող շրջաններից մոտ կանգնած «Նովոյե վրեյն» բերքը⁴:

Գրիգոր Չոխրապը⁵ 1913 թ. հունվարին անդրադառնալով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ճակատագրում Ռուսաստանի ունենալից դերին, նշում էր. «Մեր գլխավոր հենարանը Հայկական հարցում՝ Ռուսաստանն է, հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով⁶: Նա այն կարծիքին էր, որ ցարիզմի ճնշումից չպետք է վախենալ և այդ պատճառով խուսափել Ռուսաստանի ազդեցությունից: Իր այս միտքը հիմնավորելով, Չոխրապը ասում էր, թե հայերը «...չէին գրկվի ռուսական քաղաքական իշխանու-

¹ Манделштам А.Н. Указ. соч. с. 33-34.

² Hascobian A. Armenia and the War, London, 1917, p. 170.

³ «Նորիզն» (Թ.), 1913, N 149:

⁴ «Новое время» (СПб), 1913, 2 апреля.

⁵ Գրիգոր Չոխրապ (1861-1915) - գրող, հրապարակախոս, փաստաբան-իրավագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1895-1896 թթ. ստանձնել է Օսմանյան կայսրության հայ քաղաքական ամբաստանյալների պաշտպանությունը, ընտրվել է ԱԺ և օսմանյան Մեջլիսի պատգամավոր (1908-1915), հանդես է եկել իբրիհադական կառավարության կողմից հայերի հանդեպ կիրառվող համայնա մեթոդների դեմ, 1912-1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբերյալ բանակցություններ է վարել մեծ տերությունների դեսպանությունների հետ, 1915-ին ձերբակալվել է, սպանվել է արտոյի ճանապարհին - Ա.Կ.:

⁶ ՀՍՍՌ, ՊԿԳԱ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, ք. 15-16:

բյան պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից, մանավանդ որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն, և այն ճնշումը, որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»¹:

1912 թ. նոյեմբերի 26-ին Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ.Գիրսը հաղորդում էր արտաքին գործերի մինիստրին, որ Թուրքիայում ամենուր ուժեղանում է հայ մասսաների ճգնումը դեպի Ռուսաստան, որ այդ համակերանքը բավանցել է նաև բուրժուական բուրժուազիայի և մտավորականության մեջ: Դեսպանը հայտնում էր, որ ռուսական հյուպատոսները Վանում, Բայազետում, Բիրիխում, Էրզրումում և Տրապիզոնում միահամուռ հաստատում էին ամխտիր բոլոր հայերի համակերանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Օրինակ, Վանի փոխհյուպատոսը հաղորդել էր, թե «...ներկայումս բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմում են, անկեղծորեն ցանկանում են մեր գործերին կամ ռեֆորմներ՝ Ռուսաստանի հսկողությամբ»: Բայազետի փոխհյուպատոսը հայտնում էր, որ «...հայերն առանց կուսակցությունների տարբերության, շատ բընամարտ են վերաբերվում այժմ Թուրքիային և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի պրոտեկտորատ»: Գիրսին այցելած Ջոնրապը և Մարտիկանը հայտարարել էին, որ հայ ժողովուրդը ուրիշ ոչ մի երբ չէր տեսնում, բացի Ռուսաստանից դիմելուց, որ նրան կփրկեր սարսափելի դրությունից² (հետագայում՝ 1916 թ. օգոստոսին, Ջոնրապի սպանությունից հետո, ռուս դիվանագետ Ներսիսյանը³ նշում էր, որ «...հանգուցյալը աչքի էր ընկնում Ռուսաստանին իր նվիրվածությամբ»: Նա դիմում էր Հռոմում ռուսական դեսպանին Կոստանդուպոլսում գտնվող չեզոք պետությունների դեսպանների միջոցով հոգ տանել Ջոնրապի այրու և քույրերի մասին, որոնք մնացել էին այնտեղ⁴:

Հայ ժողովուրդը բաղկանյան ժողովուրդների նման ձգտում էր ազատվել օսմանյան տիրապետությունից: Լիբիան, ապա Ալբանիան, իսկ հետո Մակեդոնիան կորցնելուց հետո կատաղած բուրքական շովինիստները ձգտում էին բոլոր միջոցներով կամխել արևելյան նահանգների կորուստը, պահպանել բուրքական հանրաբանությունը: Դա պետք է կատարվեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային և ֆիզիկական գոյության հաշվին: «Նրանք գիտակցում էին, - գրում էր Պետերբուրգի «Նովոյե կրեմյա» թերթը, - որ Հայաստանի բուրքացման միջոցով Թուրքիան կշարունակի իր քիչ թե շատ պատշաճ գոյությունը, հակառակ դեպքում բուրքերի փոքրասիական տիրապե-

¹ Նույն տեղում, թ. 18:

² Նույն տեղում, Զաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 87-89:

³ Անատոլի Ներսիսյան (1863-1938) - ռուս դիվանագետ, Ռուսաստանի արտգործնախարարի օգնական (1910-1916, 1917), նախարարի պաշտոնակատար (1916), ԱԳ-ն գործերի կատավարիչ (1917) - Ա.Կ.:

⁴ Նույն տեղում, գ. 45, թ. 11-12:

տությունները կկործանվեն նույն ձևով, ինչը պատահեց Բաղկանյան թեթևակոմունիստներին հետ»¹:

Երիտասարդ բուրքերի իշխանությունը ձգտում էր կայսրությունում ապահովել բուրքական փոքրամասնության բռնակալական պետականության գերիշխանությունը մնացած ժողովուրդների վրա:

Իթքիհադի շարքերում 1908 թ. հաշվվում էր 75 հազար անղամ, իսկ 1909թ. արդեն 100 հազար անղամ²: Առա այս քաղաքացիական կազմակերպությունը որդեգրեց բուրքական շովինիզմի գաղափարները և սկսեց դրանք տարածել և արմատավորել բուրք ազգաբնակչության մեջ: Եղբայրության մասին լուսնալուսնի փոխարինելու էր գալիս եղբայրասպանության գործելակերպը: Պանիսամիզմը՝ «խաների, կալվածատերերի, մոլլաների և այլնի դիրքերի ամրապնդման» (Վ.Լենին) նպատակ հետապնդող կրոնաքաղաքական այդ գաղափարախոսությունը, այլևս չէր բավարարում երիտբուրքերին: Չէ՞ որ արաբները և կայսրության մյուս մահմեդականները ձգտում էին ազատագրվել բուրքական լծից: Արաբների հետ մերձենալու փորձեր անելով՝ երիտբուրքերը ուզում էին պետության մեջ ստեղծել իսլամական մի գործը բոլոր և այդպիսով ամրապնդել իրենց տիրապետությունը: Բայց այդ ճիգերը վերջանում էին անհաջողությամբ, քանի որ իսլամը ի վիճակի չէր խանգարել բուրքական կայսրության դեմ ուղղված արաբական ազատագրական շարժմանը: Այն արդեն անկարող էր ապահովել բուրքական պետության միասնությունը: Առաջ քաշվեց և գործողության մեջ դրվեց «Թուրքիան՝ բուրքերի համար» գաղափարը, այսինքն՝ այն քաղաքականությունը, ըստ որի հայրենիքի իսկական քաղաքացի էին հռչակվում միայն նրանք, ովքեր բուրք էին, կամ բուրք կդառնային, կնոտանային սեփական լեզուն, կծուլվեին բուրքերի հետ:

Երիտբուրքական պրոպագանդան բուրքերին ամենաբարձր ուսա էր հռչակում, նրանք համարում ամենաընդունակ և ամենաքաջ ժողովուրդ, որը ստեղծվել է միայն տիրապետելու համար: Պանբուրքիստներն ատելություն էին սերմանում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, այդ ուղին միակն էին հարում բուրքերի գերիշխանությունը պահպանելու համար: Պանիսլամիզմի-պանբուրքիզմի գաղափարախոսներ Թեքինալի³, Ջիա Գյոքալի⁴,

¹ «Новое время» (СПб), 1913, 31 мая.

² Гаяндзлян Х. Указ. соч., с. 106.

³ Մյունիս Թեքինալի (Մոիզ Զոհնե) (1883-1961) - բուրք գրող, փիլիսոփա, պանբուրքիզմի և բուրքական ազգայնականության գաղափարախոս, ծագումով՝ հրեա, հիննական աշխատությունները՝ «Թուրքան», «Թուրքական և պանբուրքական իրեալները», «Ջենալիզմ» - Ա.Կ.:

⁴ Ջիա Գյոքալի (Սեհմեղ Ջիա) (1876-1924) - բուրք քաղաքական գործիչ, գրող, բանաստեղծ, պանբուրքիզմի և պանբուրքիզմի գաղափարախոս, վեր է դասել ազգային արժեքները կրոնականներից, համարել է, որ մահմեդականությունը վաղուց սպառել է իրեն և արգելադրում է բուրք հասարակության առաջընթացը, նրա գաղափարները տեսական հիմք են հանդիսացել երիտբուրքերի հակահայկական

Ջելալ Նուրիի¹, Յուսուֆ Արշուրայի², Ահմեդ Աղաևի³ և այլոց գաղափարները անճանաբարատյալ ռասիզմի, բուրք ազգի բացառիկության և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ բշնամական ատելության ոգով էին դաստիարակում բուրք երիտասարդությանը:

Երիտրուրբերի՝ Մալմեհիի համագումարի (1911) ընդունած որոշումներում զարգացվեցին և կոնկրետ բնույթ ընդունեցին բուրքական մարտաշունչ շովինիզմի այդ գաղափարները: Այնտեղ ուղղակի ասված էր Թուրքիան «խսկական մահմեդական երկիր» դարձնելու, մահմեդական տարրի գերիշխանությունը նույնիսկ այն շրջաններում ապահովելու մասին, որտեղ նրանք փոքրամասնություն էին կազմում: Մահմեդականությունը համապարփակ էր դառնալու, մյուս կրոնների ազդեցությունը վերանալու էր, ոչ բուրք ազգությունները գրկվելու էին կազմակերպվելու, քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու իրավունքից՝ ահա համագումարի հարցադրումները: Միաժամանակ երիտրուրբերի պարագլուխները պահանջում էին բուրք ջանքերը գործադրել ոչ բուրքերին անշարժ գույքից, հատկապես հողային ունեցվածքից գրկելու, ֆինանսապես սնանկացնելու և նրանց հաշվին բուրքական տարրը գրկացնելու համար⁴: Համագումարում հավանություն ստացած բանձանի համաձայն, մերժվում էր քացի բուրքերենից որևէ այլ լեզվի պաշտոնապես ճանաչումը: Թուրքերեն լեզուն պետք է տիրապետեր և ծուլման ենթարկեր մյուս ազգություններին: Անտեսելով ազգությունը երկրում՝ բանաձևում նրանք ար-

քաղաքականության համար, եղել է Թալեթ-փաշայի տեղակալը, 1919-ին Ա. Գուլպի ռազմական առյուծի կողմից դատապարտվել է իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանման ու քարոզի կազմակերպիչ, արքայվել է Մալքա - Ա. Կ.:

¹ Ջելալ Նուրի (1877-1909) - բուրք քաղաքական գործիչ, օսմանիզմի, պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարախոս, 1908-ին ընտրվել է Մեջլիսի անդամ, հիմնական աշխատությունները՝ «Իսլամի միություն», «Օսմանյան կայսրության անկման պատմություն», «Պատմություն ապագայի մասին» - Ա. Կ.:

² Յուսուֆ Արշուրա (Արշուրաօղլու) (1879-1935) - բուրք պատմաբան, ազգայնականության և համաբուրքականության գաղափարախոս, 1911-ին ստեղծել է «Թուրք յուրդու» կազմակերպությունը և ամսագիրը, մասնակցել է քննադական շարժմանը, Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության ընկերության անդամ - Ա. Կ.:

³ Ահմեդ-բեկ Աղաև (Աղաօղլու) (1868-1939) - արդրեջանցի և բուրք քաղաքական գործիչ, լրագրող, պանթուրքիզմի գաղափարախոս, Բարվի «Հայասր», «Երջադր», «Թերաքքի» թերթերի խմբագիր, 1909-ից՝ երիտրուրքական շարժման գործում մասնակից, 1915-ից՝ Ռուսաստանի բյուրք-բարար մահմեդականների իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի անդամ, 1918-ից՝ Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի-փաշայի խորհրդակալ, Արդրեջանի Մեջլիսի անդամ, մեքալակվել է Մտամբուլում և արքայվել Մալքա, 1921-ից՝ Անկարայի կուսակառուցության պաշտոնակատար խմբագիր, Թուրքիայի Սևն ազգային ժողովի պատգամավոր Կարսից - Ա. Կ.:

⁴ *Новое время* (СПб.), 1913, 28 мая.

համարիանքով հիշատակվում էին որպես «չնչին մեծություն»¹: Մամուլի էջերում կառավարությանը կոչ էր արվում ոչ բուրք ժողովուրդներին ստիպել խոսել միայն բուրքերեն²: Այդ համագումարում արդեն որոշվել էր աշխարհագրական քարտեզից ջնջել Հայաստան անվանումը³:

Այսպիսով, ժխտելով ազգային հարցի առկայությունը, անտեսելով, որ բուրք ժողովուրդի ազգային գիտակցության քարձրանալուն գուզեցրաց, քարձրանում էր նաև մյուս ժողովուրդների ազգային գիտակցությունը, երիտրուրբերը գործնական հողի վրա էին դնում կայսրության ոչ բուրք ազգություններին ակտիվ ծուլման ենթարկելու հարցը: Պետական օրգանները, բուրքական մամուլը, զինվորական իշխանությունները իրենց գործունեությունը կառուցում էին՝ ելնելով այդ շովինիստական պահանջից: Օրվա կրատապ հարց էր դարձնել պետական հիմնարկներից քրիստոնյաներին հեռացնելու և նրանց բուրքերով փոխարինելու խնդիրը⁴: Ռազմական ուսումնարանի սովորողների համար կազմված մի շրջաբերականում ուղղակի ընդգծվում էր բուրքերին ռասայական «առտակություններ»՝ հալարությունսը դաստիարակելու անհրաժեշտությունը⁵: «Բուրքն այժմ օսմանյան քաղաքացիներ են, - հայտարարում էին նրանք, - և դրա համար անհրաժեշտություն չկա առանձին ազգությունների համար հատուկ հիմնարկներ հիմնել՝ հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական», այսինքն՝ զուտ բուրքական⁶: Մկան-գաղն Ռիֆաթը՝ նշում է, որ երիտրուրբերի ղեկավարները ձգտում էին բուրքական տարրը տիրապետող դարձնել մյուսների նկատմամբ, նրանց քացայիկ դիրք վերապահել և մյուսներին վերացնելով կամ բնաջնջելով զուտ բուրքական պետություն ստեղծել⁷:

Իթթիհադական աչքի ընկնող գործիչ դոկտոր Նազիմը Աղանայի կոտորածի նախօրյակին ասում էր. «Պետությունը պետք է տարանջրժոյն բուրք լինի. օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եկրպական միջանտության»:

¹ Toynbee A. Turkey: A Past and a Future. New York, 1917, p. 26.

² Ibid, p. 28-30:

³ «L'Asie» (Ն. Յ.), 1963, 27 ապրիլի:

⁴ Macler G. La nation Arménienne; son passé; ses malheur. Paris, 1923, p. 49.

⁵ Toynbee A. Op. cit., p. 20.

⁶ Голосорольско Н.И. Турция. М, 1912, с. 288.

⁷ Մկան-գաղն Ռիֆաթ (1872-1950) - բուրք լրագրող, ծագումով՝ բուրք, մասնակցել է «Միություն և առաջադիմություն» երիտրուրքական կուսակցության գաղտնի ժողովներին և քաջատեղյակ էր կուսակցության գործունեությանը, գրել է «Օսմանյան հեղափոխության մութ ծայրերը» (1929) աշխատությունը, որը քացայիստում է երիտրուրբերի կառավարության արևմտահայերին տեղահանելու և կոտորածներ կազմակերպելու պատճառներն ու կանխամտաված բնույթը - Ա. Կ.:

⁸ Մկան-գաղն Ռիֆաթ. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծայրերը, Բիյուրք, 1938, էջ 170:

պետք է բռնի բորքացնել նրանց»¹: Նա գտնում էր, որ պետք է զուգակցել համալսարանային գաղափարը համաթուրանականության հետ, որը պետք է դառնար իրենց գործունեության հիմնարարը, ոգին և խանդավառոր նրանց գործնական տեսակետից²:

Թուրքերի «գերազանցության», նրանց իշխող դիրքի պրոպագանդան օրավար լայն չափեր էր ընդունում: Մարտաշունչ պանթուրքիզմի տեսարան Յուսուֆ Աքչուրան 1911 թ. Կոստանդնուպոլսում իր հիմնած «Թուրք Յուրթու» («Թուրքական տուն») ամսագրում սխտեմատիկորեն առաջ էր տանում այն միտքը, որ Օսմանյան կայսրությանը վտանգ է սպառնում և որ տարրեր ազգերի համերաշխության քարոզով, հնացած կրոնական հասկացություններով հնարավոր չէ փրկել այն: Միակ միջոցը նա համարում էր թուրքերի անվերապահ տիրապետությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: «Թուրքը, - ասում էր նա, - տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար»³: Թուրքիզմի մի այլ ջերմեստեղ պրոպագանդիստ՝ Չիա Գոթր Ալփը իր քանաստեղծությունների մեջ ստեղծություն էր քարոզում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, բշտանալով սերմանում ժողովուրդների միջև: Նա հայտարարում էր. «Նրանց, որ չեն թուրքին հետ» ինձնից անձեք քարծրածայն»⁴: Փաստորեն սրան էր պատկանում պատերազմի ժամանակ արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության «տեսական» հիմնավորումը⁵:

Գործնական քայլեր էին արվում մահմեդական կրոնը պանթուրքիզմի պրոպագանդայի հետ զուգակցելու, կրոնին ազգային՝ թուրքական ոգի ներարկելու ուղղությամբ: Թարգմանվեց և «Իսլամ Մեճմուսար» հանդեսում առաջին անգամ թուրքերին հրատարակվեց Ղուրանը, մի բան, որը մինչև այդ խստորեն արգելված էր և մեծ մեղք էր համարվում: Յուրաքանչյուր միջոցառում իրականացնելիս թուրքական շուկիստները մահմեդական զանգվածի մոտ իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար դիմում էին կրոնին, հիմնավորում իրենց քայլերը Ղուրանով, սիրաշահում մահմեդական հոգևորականությանը:

Առանձնապես բունդ ազգայնական պրոպագանդա էր մղում 1912 թ. Կ.Պոլսում տեղեփված թուրքական ուսանողական «Թուրք օջախի» («Թուրքական ընտանիք») ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում վաթսուս մասնաճյուղեր՝ ազգային ակումբներ ստեղծեց Անատոլիայի տարբեր մասերում, ինչպես նաև Կովկասում և Թուրքմենստանում: Կ.Պոլսում այս կազմակերպության միջոցառումներին որպես կանոն ներկա էին լինում թուրքական կառավարության անդամները: Կազմակերպության անդամ կարող էին լինել միայն թուրքերը: Սրանց հավաքույթների, միջոցառումների, դասախոսու-

թյունների գլխավոր բովանդակությունը բուրք ազգի քացառիկության, նրա տիրապետության և գերիշխանության ուսմատական քարոզն էր: Նման գործունեություն էր ծավալել նաև «Թուրքական ուժ» կոչվող կազմակերպությունը, որի խորհրդանիշը սպիտակ գայլն էր⁶:

Այս կազմակերպությունների գործունեության, իբրիհադական կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքական գծի շնորհիվ «գաղմամալիոնին կարճ ժամանակվա մեջ ամբողջ մտավորականությունը հավատացյալ, համոզված, կատաղած պանթուրքիստ էր դարձել»⁷:

Իբրիհադի պարագլուխներից դոկտոր Նահիմը հայտարարում էր, թե «...սուլթանները մեղապարտ թուրքային թույլ տվին, որ իրեն գրաված երկրներում բնիկ տարրերը ապրեն, զարգանան, փոխանակ բորքացման քաղաքականությամբ նրանց ձուլելու, լուծելու թուրք ազնվական ժողովրդի մեջ»⁸: Նշելով Բալկաններում իրենց պարտությունները նա գտնում էր, որ դրանից հետո ուշադրություն պետք է դարձնել Անատոլիայի վրա, որից արևելք անասիան հնարավորություններ կան թուրքական պետության զարգացման և ընդարձակման համար: «Մյ՛՛ մոռացեք, - ասում էր նա, որ մեր նախահայրերը Թուրանից են եկել, և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք ընդարձակ հողամասերի վրա թուրք ցեղերն ապրում են գրեթե միատարր, ավա՛ղ, մեր դարավոր թշնամի Ռուսաստանի լծի տակ: Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է մնում այդ ուղղությամբ միայն, և մենք պետք է իրականացնենք բուրք ցեղի միությունը Միջերկրականից մինչև Արալի ծովը: Իրենց ծագումին և պատմական կոչումին գիտակից թուրք մտավորական և քաղաքական գործիչներն այս հեռանկարով միայն կկարողանան առաջնորդվել և դրանով խանդավառել նաև ժողովուրդը և երիտասարդությանը, որ իրար հաջորդող պարտություններից և ծախսողուններից կարծես մատնված է հուսալքություն»⁹:

Այս տեսակի զարգացմանը մեծապես նպաստում էր արևմտաեվրոպական և, մասնավորապես, գերմանական ինպերիալիզմը, որը հակառուսական դիրքերից էր մտածնում Թուրքիայում կատարվող անցույթածին:

1915 թ. Գերմանիայում հրապարակված իր գրքում թուրքական շուկիզմի գաղափարախոսներից Թեքինալիք տվել է իբրիհադականների հետապնդած նպատակների, գործելակերպի սպառիչ պատկերը¹⁰: Այն է՝ տարածքային նոր զավթումներ կատարել Արևելքում, համախմբել աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող թուրքական ցեղերին (իր հաշվումներով 60-ից 70 մլն մարդ), «ազատագրել» նրանց օտարերկրյա տիրապետությունից, նրանց միավորել թուրքական մեկ պետության մեջ, ճգնել մյուս ազգերի դիմադրու-

¹ Ջարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ինչ կծրագրեն թուրքերը, 1926, էջ 53:

² «Արարատ» (Բեյրութ), 1963, 8 սեպտեմբերի:

³ Ջարևանդ, նշվ. աշխ., էջ 70, 71, 75:

⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

⁵ Атамян С. Армянская община. М., 1956, с. 48.

⁶ Toynbee A. Op. cit, p. 38.

⁷ Ջարևանդ, նշվ. աշխ., էջ 105-106:

⁸ «Արարատ» (Բեյրութ), 1963, N 6542:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Tekin Alp. The Turkish and Pan-Turkish Ideals. Weimar, 1915.

բյուրն իրենց պլանների իրագործման ճանապարհին: Եվ ինչպիսի ֆանտաստիկ մասշտաբներ. հյուսիսում՝ Վոլգայից ու Կամայից մինչև Եվրոպական Ռուսաստան, արևելքում՝ մինչև Ալթայ, Մոնղոլիա ու Պարսկաստան, արևմուտքում՝ մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա, Թունիս և Մարոկկո: Պանթոպրիստները գաղտնի գործակալներ էին ուղարկում այդ երկրները, աշխույժ պրոպագանդա մղում թուրքական ռասայի միավորման համար¹, ձգտում այդ երկրներին ժողովուրդներին ենթարկել Ստամբուլի իշխանությանը²:

Նման նկրտումների, ֆանտաստիկ պլանների առկայության դեպքում քննականաբար լուրջ խոչընդոտ էին համարվում հայկական ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի ու Եվրոպայի մյուս պետությունների օգնությամբ հայկական ինքնավարության կամ անկախ պետության ստեղծման գաղափարը՝ թուրքական նվաճողական ծրագրի տեսակետից: Նույն Նազիմը հայտարարում էր, թե իրենց «քաղաքական ծրագրի իրականացման մասնավայմանը հայկական հարցի արմատական լուծումն է... Պատկերացրեք մի պահ արևելյան նահանգներում հայկական մի պետության կազմվելը, նման մի պետություն տապանաբարն է թուրքական ծրագրին»³:

Թուրքական մամուլի օրգանները՝ «Թասֆիրը-էֆթյարը», «Թամին», «Փեյլան», «Թերթինեն», «Շեռն բուրը», հայեցում ու վատարանում էին հայերին, հայտարարում, թե չկա և չի լինելու Հայաստան:

Գործողության ուղեցույց էր դառնում «Ուլ մեզ դեմ է, պետք է կոտորենք» սկզբունքը: Ուրեմն մեկնակետը պարզ էր. հայկական շարժումը համարվում էր գլխավոր խոչընդոտ համաթուրքանական պլանների իրականացման ճանապարհին, և թուրքական կառավարության հարվածներն ուղղվելու էին հայ ժողովրդի միանգամայն արդարացի ձգտման դեմ: Բավկանյան պատերազմներից հետո հայ բնակչության ղանդաղ հարստահարության, կոռուպտի, սպանությունների, բռնի կրոնափոխության, առևանգումների ավանդական քաղաքականությանը փոխարինելու էր գալիս մեծ չափերի հասնող տեռորը ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու մշակութային ասպարեզներում:

Յուրաքանչյուր հակահայկական որոշում, միջոցառում խիստ կերպով գաղտնի էր պահվում: Ոչ որ չի կարող ժխտել, որ երիտթուրքական կառավարողները ապրիներ շարունակ իրականացնում էին թուրք բնակչությանը լքողրեն գինելու և ընդհակառակը, հայերի և մյուս ժողովուրդների դիմադրողականությունը խարխուլությանը ու մատուցություններով, բռնի ուժով օկուպացնելու քաղաքականություն: Հարցը միայն ժամանակի մեջ էր: Պատենի առիթ էր պետք, որպեսզի կենտրոնի ազդանշանով սկսվեր հաշվհարդարը թուրք նրանց նկատմամբ, ովքեր հարում էին ապակենտրոնացման որևէ գաղափարի: 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների դիվանագիտական քննարկման ամ-

բողջ ընթացքում թուրքական մամուլի էջերը լի էին սպառնալիքներով հայ հասարակական գործիչների, ուս պետական գործիչների և ընդհանրապես ռուս ժողովրդի և հայերի հասցեին:

1913 թ. վերջին Էրզրումից ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը հաղորդում էր, որ այնտեղ իթքիհաքականները արդեն իրենց ժողովներում քննարկում էին հայերին կոտորելու հարցերը: Մոլլաների պահանջով մահմեդականներն սկսել էին սպիտակ չալմաներ կրել: «Հետ լուրերի, - հաղորդում է հյուպատոսը, ամեն ինչ պատրաստ էր կոտորած սկսելու, և սպասում էին միայն ազդանշանի՝ մայրաքաղաքից»⁴: Ավելի ուշ նույն Ադամովը հաղորդում էր, որ հակահայ տրամադրությունները զրգռում էր Կ.Պոլսից Էրզրում ժամանած իթքիհաքական գործիչ Հիլմի-բեյը, իսկ զինավարժություններ էր կազմակերպում գերմանական հյուպատոս Անդերսը⁵:

Իթքիհաքական գործակալները քրդական ապստամբական առկայծումները հաղթահարելու, հայ-քրդական ընդհարումներ առաջացնելու նպատակով նույնիսկ հայերին գեներ էին առաջարկում⁶: Ամենուրեք կառավարությունը հակահայկական պրովոկացիաներ էր պատրաստել:

Կ.Պոլսում, Արևելյան Անատոլիայի և Կիլիկիայի քաղաքներում երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած զինված խուժանի խմբերը անցնում էին հայկական բաղամասերով, ֆանատիկ, սպառնալից կոչեր անում կամ այդ ոգով գրառումներ կատարում տների, եկեղեցիների, դպրոցների դռներին ու պատերին: Երիտասարդ թուրքերի օրգան «Թասֆիրը-էֆթյարը» թեթեղ մղեռանդ ատելությանը տողորված հակահայկական նյութեր էր տպագրում: Իր համարներից մեկում նա գրում էր, թե «հայկական խնդիրը պիտի վերանա, և այլևս անոր հետ զբաղվելու բնավ պետք պիտի չտեսնվի»⁷:

Թուրքական շովինիզմը դառնում էր չհանդուրժող, այլամերժ և հարձակողական: «Պետք է քնաջնջել հայերը կայսրության մեջ, - հայտարարում է նույն մարդակեր Նազիմը, հայ ժողովրդի գեներոլի տեսաբանը: - Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, քայց հարցը խղճին խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր: Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր»: Նա պահանջում էր համաձայնվել «հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին, ապահովելով մեր զարգացման ու զորացման ուղին»⁸:

¹ Сборник дипломатических документов, П.-д., 1915. Реформы в Армении. 26 ноября, 1912, 10 мая, 1914, с. 133.

² Там же, с. 144:

³ «Մշակ» (Թ), 1914, N 8, տե՛ս նաև՝ Ալկնոնի Ս. Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 151-155:

⁴ «Հորիզոն» (Թ), 1913, N 252:

⁵ «Արարատ» (Բեյրութ), 1963, N 6543 (255):

¹ Мандельштам А.Н. Указ. соч., с. 35.

² Тоунбеа А. Ор. cit., p. 29-41.

³ «Արարատ» (Բեյրութ), 1963, N 6542 (254):

Կանխիբալական այսպիսի անսքող հարցադրումները ցույց են տալիս, որ դեռ մինչև 1914 թ. երիտթուրքերի որդեգրած հայաջինջ գործելակերպը բարձրացված էր պետական քաղաքականության աստիճանի և միայն առիթ էր պետք, որ նա դառնար համապարփակ, ընդգրկել ամբողջ արևմտահայույթյունը:

Լեւինյան «Պրավդա»-ն, անդրադառնալով երիտթուրքերի հայահաված քաղաքականությանը, ընդգծում էր նրա ռեակցիոն էությունը, դատապարտում հայերին թուրքացնելու շտվինիստական նկրտումները, որոնք ավելի կոպիտ և մշտական բնույթ էին ընդունել, քան Արդուլ Համիդի թագավորության օրոք էր: «Պրավդա»-ն գրում էր, որ պրոլետարիատն իր բողոքն է արտահայտում Թուրքիայում կատարվող գազանությունների դեմ¹:

Նորվեգացի մեծ դեմոկրատ Ֆրիտյոֆ Նանսենը², որ քաջածանոթ էր հայ ժողովրդի պատմական բախտին, թուրքահայերի արյունոտ ճակատագրին, հաստատում է, որ երիտթուրքերի պարագլուխները դեռևս մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը որոշել էին հայերին արմատախիլ անել³: Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը⁴, որ նույնպես Հայաստանին նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ է և իր գործերում, հրապարակախոսական հոդվածներում հանգամանորեն անդրադարձել է երիտթուրքերի վարած ներքին քաղաքականության հարցերին, տակավին 1912 թ. նշում էր, «Քե առաջիկա գարնանը թուրքերը կոտորած պիտի ընեն Հայաստանի մեջ»⁵:

Բազմաթիվ այլ իրազեկ հեղինակներ հաստատում են, որ հայերին մասսայաբար կոտորելը Իթթիհադի կողմից պատերազմից շատ առաջ մշակված ծրագրի արդյունք էր, որ մարմին առավ բավկանյան առաջին պատերազմի և ապա հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում: 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին գրած իր մի նամակում Սիամանթոն⁶ արդեն կանխագույն

էր հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը. «Ամեն քան արդեն կը մոլտան, - գրում էր նա, - պիտի կոտորեն»¹: Եվ նա չէր սխալվում: Պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրավիճակը սանձազերծեց թուրքական քարոզարարներին: Կազմակերպական Գեղամիայի աջակցությամբ, ինստրիալիստական մյուս տերությունների թողտվությամբ էնվեր-ժալեռա-Ջեմալ ռեակցիոն կլիկը պատմության մեջ աննախադեպ ոճրագործությամբ իրականացրեց արևմտահայության տեղահանման և քնաջնջման կանխաբախական ծրագիրը:

¹ «Правда» (М.), 1912, 27 июня; «Путь Правды», 1914, 1 февраля.

² Ֆրիտյոֆ Նանսեն (1861-1930) – նորվեգացի գիտնական, բեռնախույզ, օվկիանոսագետ, հումանիստ, հասարակական գործիչ, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո որպես Ազգերի լիգայի գերագույն կոմիսար գրադվել է ռազմագերիներին հայրենիք վերադարձնելու և գաղթականների խնդիրներով, դատապարտել է երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի ցեղասպանությունը, մեծ օգնություն է ցուցաբերել հայ գաղթականներին տրամադրելով նրանց «Նանսենյան անձնագրեր», գրադվել է հայ գաղթականներին Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձելու հարցով, գլխավորել հայրենադարձության հանձնաժողովը (1925-1929), 1925-ին այցելել է Հայաստան, ստացել է Նոբելյան մրցանակ (1922), աշխատությունները՝ «Հայաստանում», «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը», «Խարված ժողովուրդը» - Ա. 4.:

³ Nansen F. Armenia and the Near East. London, 1928, p. 297.

⁴ Վիկտոր Բերար (1864-1931) – ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, գիտնական, գրող, հումագետ, բարձրագույն, 1920-1931 թթ. Ֆրանսիայի սենատի անդամ - Ա. 4.:

⁵ Մերոյան Մ. Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բոստոն, 1937, էջ 132:

⁶ Սիամանթոն (Ատոմ Յարճանյան) (1878-1915) – բանաստեղծ, եղևնի գոհ, «Դյուցազնորեն», «Հայրդիներ», «Հոգեվարքի և հույսի քահանա», «Կարմիր լուրեր

բարեկաման», «Հայրենի հրավեր» բանաստեղծական ժողովածուների հեղինակ - Ա. 4.:

¹ «Արև» (Կահիրե), 1963, N 13493:

ԳԵՆՈՑԻԴԸ ԵՄԸՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ Է՛

Ժողովուրդներին ստրկացնելու, միմյանց հակադրելու ու թշնամացնելու, նրանց միասնությունը ջլատելու նպատակով բռնակալ տիրապետողները, գաղութարարները միշտ ջանացել են սոցիալական և ազգային անհավասարությունը հիմնավորել բիոլոգիական բնույթի պատճառներով, մարդկային խմբերի ռասայական առանձնահատկություններով: Ռասիզմի ծայրահեղ արտահայտությունը գենոցիդն է (հունարեն՝ ցեղ և լատիներեն՝ սպանել բառերից)՝ ցեղասպանություն:

Մարդկային ռասաների «անհավասարության» մասին 19-րդ դարի կեսերին ֆրանսիացի սոցիոլոգ Ա. Գոբիմոնի² ստեղծած ռեակցիոն տեսությունը, ապա սոցիալ-դարվինիզմը՝ «անտրոպոսոցիոլոգիան», գերմանական ֆաշիզմը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին իր նվաճած երկրներում գործնականում կիրառեց հրեշային սաղիզմով:

Համաշխարհային հասարակայնության, ֆաշիզմի դեմ պայքարած առաջադիմական ուժերի ճնշման տակ Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեան 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին հաստատեց «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու» մասին կոնվենցիան: Սովետական Միության Գերագույն սովետի նախագահության վավերացրած այդ փաստաթուղթը դատապարտում է լրիվ կամ մասնակիորեն այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերը ոչնչացնելու նպատակով կատարվող հետևյալ գործողությունները. ա/ այդպիսի խմբի սպանությունը. բ/ այդպիսի խմբի անդամներին պատճառելու. գ/ որևէ խմբի համար կանխական կերպով կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք նպատակ ունեն նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումը. դ/ միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեն կանխել երեխաների ծնունդն այդպիսի խմբում. ե/ մարդկային մեկ խմբից բռնի կերպով երկխառնելի հանձնումը մյուսին և այլն: Կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածում ասված է, որ պատժվում են հետևյալ արարքները. գենոցիդը, գենոցիդ կատարելու համար կազմակերպված դավադրությունը, գենոցիդի օգտին ուղղակի և հրապարակապես ելույթները, գենոցիդին մասնակցելը և այլն (տե՛ս Вездомости Вреховного Совета. – 1954. – No. 12):

Թե՛ն գենոցիդի քաղաքականությունն ավելի մասսայական կիրառություն և տարածում ստացավ իմպերիալիզմի դարաշրջանում, քազմաքիվ ժողովուրդների գաղութացմանը, ֆաշիստական մարդատյաց տեսության ծագմանն ու պրակտիկային զուգընթաց, սակայն նրա արմատները ձգվում են դա-

րերի խորքը: Մարդկության պատմությանը հայտնի են քազմաքիվ ժողովուրդների, ազգային փոքրամասնությունների, էթնիկական և կրոնական խմբերի որոնի ասիմիլյացիայի, տեղահանությունների, ուղղակի բնաջնջման փաստեր, որն կիրառում էին ֆեոդալական բռնակալները, ստրկավաճառության միջոցով կապիտալի նախասկզբնական կուտակում իրականացնող եվրոպական կապիտալիստները, Ասիայի ու Աֆրիկայի ժողովուրդներին գաղութացնող իմպերիալիստները:

Օսմանյան կայսրության պատմությունը վառ կերպով վկայում է, որ այդ պետության բռնակալ կառավարողները դարերի ընթացքում իրենց ներքին և արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը մշտապես խարսխում էին ռասայական և կրոնական խտրականության հիմքերի վրա: Տասնյակ ժողովուրդների ճնշելու և հպատակեցնելու, նրանց ազգային ինքնությունը ոչնչացնելու, ազգային-ազատագրական պայքարը հրով ու սրով արմատախիլ անելու թուրքական սուլթանների գլխավոր և մշտական զենքը յաթաղանի միջոցով իրականացվող ռասիզմն էր, բուրք ազգի քացատիկության, իշխում և տիրապետող լինելու մասին քարոզն ու դրանից բխող ինքնակամ քաղաքականությունը: Հույների, ալբանացիների, արաբների, հայերի, թուրքալուրերի, սերբերի, մակեդոնացիների, կիպրացիների, քրդերի և քազմաքիվ այլ ժողովուրդների նկատմամբ իրականացված ազգային մշակութային ճնշումը, բռնի տեղահանությունները, կրոնավտիությունները, պարբերական կոտորածները ոչ այլ ինչ էլին, եթե ոչ գենոցիդ:

Թուրքական բռնակալ սուլթանների, ռազմա-ֆեոդալների բյուրոկրատիայի տրադիցիոն այդ գործելակերպը առավել սուկայի ձևով դրսևորվեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած և իր գազաքնակետին հասավ երիտասարդ թուրքերի ռեակցիոն դիկտատորայի շրջանում, երբ մեծապետական շովինիզմը, պամբուրդիզմը պաշտոնապես հռչակվեցին որպես պետական քաղաքականություն:

1913 թ. մայիսի 22-ին «Նուրյի վրեժնա» բերթը գրում էր. «Հայերի նկատմամբ կատարվող դաժանությունները, անցակամ, խրախուսվում կամ նույնիսկ կազմակերպվում են Կ.Պոլսի երիտասարդ թուրքերի կողմից, այսինքն՝ կենտրոնական կառավարության կողմից»: Լեհինյան «Պրավդա»-ն, անդրադառնալով երիտթուրքերի հայախալած քաղաքականությանը, ընդգծում էր նրա ռեակցիոն էությունը, դատապարտում հայերին թուրքացնելու շովինիստական ներուժները, որոնք ավելի կոպիտ և մշտական բնույթ էին լինումնե, քան Աբդուլ Համիդի քազավորության օրոք էր: «Պրավդա»-ն գրում էր, որ պրոլետարիատն իր բողոքն է արտահայտում Թուրքիայում կատարվող գազաճությունների դեմ (տե՛ս *Правда*. – 1912. – 27 июня; *Пусть правды*. – 1914. – 1 февраля):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը կանխարկական դաժանությամբ տեղահանվեց, հոշոտվեց երկու քաղցամահ եղավ անապատային վայրերում: Ինչպես միշտ, գենոցի-

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Գենոցիդը ծանրագույն հանցագործություն է // «Գրական բերք» (Ե. 1965, 23 ապրիլի, նույնը՝ «Արարատ» (Քեյրոս), 18, 19 մայիսի):

² Ժողով Արթուր դե Գոբիմոն (1816-1882) – ֆրանսիացի գրող, սոցիոլոգ, ռասայական տեսության հեղինակ - Ա.Կ.:

դի քաղաքականությունը մեծ մասշտաբներով գործնական հիմքերի վրա է դրվում պատերազմների ժամանակ: Թուրքական ջարդարարները փորձում էին իրենց վանդալիզմը «պատճառաբանել» պատերազմական անհրաժեշտությամբ: Սակայն պատմական փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ արևմտահայության դեմ իրականացված գենոցիդի քաղաքականությունը բխում էր ամբողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու նախօրոք սնված պանթուր-քիստական մարդատյաց ծրագրից:

Կյանքում ռասիստական գաղափարախոսության կիրառման ծայրահեղ ձևի՝ գենոցիդի իրականացումը հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվեց իր ամբողջ գարիտրելիությամբ, իր բոլոր կործանարար տարրերի գործադրմամբ: Տղամարդկանց առանձնացում կամանցից, երեխաների խլում ծնողներից և մասսայարար ոչնչացում, գազանային սպանություններ, կախարհան, խոշտանգումներ, այրում խարույկի վրա, կանանց բռնաբարություններ, երեխաների պղծում, ստիպողական ամուսնություններ, բռնի կրոնափոխություններ և այլն. ահա երիտթուրքական կառավարող կլիկի կիրառած միջոցները:

Համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թ. Մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական Ֆաշիզմի կազմակերպած միլիոնավոր անգլեն, խաղաղ մարդկանց ոչնչացման, Մայդանեկի, Օսվենցիմի, Բուխենվալդի, Մաուսհաուզենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի գանգվածային սպանությունների հետ: Թեև Հիտլերի կողմից իրականացված գենոցիդի քաղաքականության «գիտական» մեթոդների, դիակիզարանների և այլ հարմարանքների, գանգվածային սպանություններ իրագործելու նպատակով գերմանաֆաշիստների ստեղծած դժոխային սիստեմի համեմատությամբ հայկական կոտորածները պրիմիտիվ ձևերով էին իրականացվում (այն ժամանակ չկային գազի խցիկներ, տեխնիկական կատարելագործված միջոցներ), այնուամենայնիվ, հայկական եղեռնը պարունակում էր այն տարրերը, որոնք հետագայում այնքան կատարելագործեցին գերմանական մացիստները: Արիական ռասայի մասին գազանային հարցադրման կիրառողները ձգտում էին ոչ միայն նոր տերիտորիաներ գավթել, ժողովուրդների ստրկացնել, այլև «ավելորդ» մարդկանցից մարրել «կենսական տարածությունը»: «Եթե մենք ուզում ենք ստեղծել մեր մեծ գերմանական կայսրությունը, - հայտարարում էր Հիտլերը, - մենք պետք է դուրս մղենք և բնաջնջենք սլավոնական ժողովուրդներին՝ ռուսներին, ուկրաինացիներին, չեխերին, բուլղարներին, լեհերին, սլովակներին, բելոռուսներին»: Պատահական չէ, որ ի հիմնավորումն իր երեշավոր պահանջի, նա հիշեցնում էր 1915 թ. արևմտահայության բնաջնջումը: «Այժմ մեր ժամանակներում, - ասում էր Հիտլերը, - այլևս ո՞վ է հիշում Թուրքիայում հայերի բնաջնջման մասին»: Արևմտահայության բնաջնջման գործի կազմակերպիչների, նրանց իմպերիալիստական հովանավորողների անպատիժ մնալը, այդ ջարդարարության հեղինակների, նրանց գործընկերայի ու մեթոդների

հետևողական, նպատակասլաց դատապարտման քաջակայությունը ավելի ասնճարձակ էին դարձնում մարդատյաց ֆաշիզմի պարագլխին:

Այս օրերին, երբ աշխարհի առաջադեմ մարդկությունը պատրաստվում է հանդիսավոր կերպով նշելու հիտլերյան Գերմանիայի դեմ տարած փրկարար հաղթանակի 20 տարին, պատշաճը մատուցելու տասնյակ միլիոնավոր զոհերի հիշատակին, արևմտագերմանական ռևանշիստները փորձում են կամայականորեն դադարեցնել ֆաշիստական ռազմական հանցագործների կենսագրումները, ներսյալ շնորհի նրանց: Չնայած նրան, որ միջազգային իրավունքն ընդհանրապես չի ընդունում վաղեմության ինստիտուտը, նրանք ուզում են ռուսահարկ այդ իրավունքը, վկայակոչում են 1871 թ. գերմանական քրեական կոդեքսը և վաղեմության անցնելու պատրվակի տակ ձգտում են ներում շնորհի հազարավոր դահիճներին: Ֆաշիստական չարագործությունների միջազգային բնույթն ապացուցված և արձանագրված է Նյուրնբերգի միջազգային զինվորական դատարանի կողմից, ՄԱԿ-ի վկայվոր ասամբլեայի 1946 թ. միաձայն ընդունված քանաձևով: Ժողովուրդների հիշողության մեջ տակավին բարձր են ֆաշիստական չարագործությունները, և արևմտագերմանական ռևանշիստների նկրտումներն առաջացնում են ազնիվ մարդկանց անհուն գայտյոթը: Միլիոնավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացրած հանցագործներին փրկելու փորձերը ամենայն խստությամբ դատապարտում են Մովսեսական Միության բոլոր ժողովուրդները: Արտահայտելով մեր երկրի աշխատավորների ցանկությունը՝ ՍՍՍՄ Գերագույն սովետի նախագահությունը օրերս հատուկ հրամանագիր ընդունեց պատերազմի հանցագործների մասին: Այնտեղ ասված է. «Ռադալոյության ու մարդկայնության դեմ խիստ, ծանր չարագործությունների և պատերազմական հանցագործությունների համար նշեալվոր նացիստ ոճրագործները ենթակա են դատի և պատժի, անկախ նրանից, թե որքան ժամանակ է անցել հանցագործությունները կատարելուց հետո»:

Հիտլերյան հորդանների հարձակման ծանրությունն իրենց ուսերի վրա տարած սլավոնական մարդիկ չեն կարող մոռանալ ֆաշիզմի չարագործությունները. 20 միլիոն սպանված և տանջամահ արված իրենց հարազատներին, 1700 ոչնչացված քաղաքները, 70 հազարից ավելի հրդեհված և կործանված գյուղերը: Չէ՞ որ միայն Բելոռուսիայում գերմանական մացիստները 2,2 մլն խաղաղ բնակչություն և ռազմագերիներ են ոչնչացրել, 300 հազար մարդու բռնությամբ տաժմանակիր աշխատանքի բշել Գերմանիա: Մեր Միության բոլոր ժողովուրդների գաղակներին հետ սովետական բաժնի հրդեհները, հիտլերյան համակենտրոնացման ճամբարների դժոխքն ասլրած հայ մարդիկ այսօր իրենց ձայնն են բարձրացնում և հայտարարում՝ մենք չենք մոռանա այդ ամենը, մենք չենք ների մացիստական բարբարոսներին: Այսօր գանգվածային սպանություններից փրկված հայ մարդիկ, անմեղ զոհերի շառավղները, Մովսեսական Հայաստանում թե Սփյուռքում, արդար գայրույթով են հիշում թուրքական կառավարողների ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորողների ժողովր-

դասական չարագործությունը: Այսօր նրանք իրենց ծայնն են միացնում համաշխարհային առաջադեմ հասարակության հուժկու բողոքին՝ ֆաշիստական մարդակերներին արդարացնելու փորձեր կատարողների դեմ, պահանջում են՝ ոչ մի ներում մարդասպաններին:

Սովետական Միությունը, աշխարհի բոլոր սոցիալիստական, առաջադիմական ուժերը հետևողականորեն պայքարում են գեմոցիդի քաղաքականության յուրաքանչյուր արտահայտության՝ հականեղրական ռասիզմի, ապարտեիդի և այլ մարդատյաց երևույթների դեմ: Նրանք դատապարտում են միջազգային ինպերիալիզմի ժողովրդասպան դավերը Կիպրոսում, Կոնգոյում, Վիետնամում և այլուր, հանդես գալիս ճշմարիտ ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությամբ, պահանջում են վերջ դնել ինպերիալիստական դավադրություններին: «Ֆաշիստական քարքարոտության դեմ մղված պայքարում զոհվածների հիշատակը, - Վաշլավայում տեղի ունեցած լեհ-սովետական բարեկամության միտինգում հայտարարեց ընկ. Լ.Բրեժնևը¹, - մեզ կոչ է անում ամրապնդել այդքան թանկ գնով ձեռք բերված խաղաղությունը»: Սոցիալիստական մեր մեծ հայրենիքը, ժողովուրդների միջև բարեկամություն և համագործակցություն հաստատելու իր լեհիմյան քաղաքականությամբ, վայելում է միջազգային ինպերիալիզմի դեմ մաքառող ժողովուրդների անսահման սերն ու համակրանքը:

ԱՌՀԱՎԻՐՔԻՑ՝ ԿԵՐԱՄՆՈՒՄՆԵՂ՝

Սոցիալական և ազգային ազատության համար պայքարի ծանր ու դաժան ուղի է անցել հայ ժողովուրդը: Նրա մինչև սովետական ժամանակաշրջանի պատմությունը լի է ողբերգական էջերով: Միայն Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, կոմունիստների լեհիմյան պարտիան հայ ժողովրդին փրկեցին համազգային աղետից:

Սովետական իշխանության հաստատումով դրվեցին հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի վերածնության հիմքերը: Հայ ժողովուրդն ընթացավ իր վերելքն ապահովելու, նոր կյանքի, սոցիալիզմի կառուցման ուղիով: Կարճ ժամանակում փոխվեց երկրի տնտեսության պատկերը: Հայաստանը դարձավ առաջավոր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, համատարած գրագիտության, ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական, զարգացած կուլտուրայի երկիր: Սովետական իշխանության տարիներին հայ ժողովուրդը կառուցեց ու ստեղծեց այնքան, որքան չէր ստեղծել իր բազմադարյան պատմության ընթացքում:

***

Հիսուն տարի առաջ աշխարհը ցնցվեց Օսմանյան կայսրության կառավարող կլիկի կատարած ահավոր ոճրագործությունից: 1915 թ. երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպեց արևմտահայության զանգվածային տեղահանումն ու բնաջնջումը: Դա մարդկության պատմության մեջ անմասխաղեղ ոճրագործություն էր:

Դարեր շարունակ թուրքական սուլթաններն իրենց ներքին քաղաքականությունը խարսխում էին ռասայական և կրոնական սանձարձակ խտրականության վրա, միջնադարյան ֆեոդալական նորմաներով կառավարվող օսմանյան պետականության հարվածներն ուղղում ճնշված ժողովուրդների՝ պավոնների, հայերի, հույների, արաբների և այլ ազգերի արդարացի ազատական պայքարը ճնշելու նպատակին:

«Արյունոտ» սուլթանի տիպոսն ստացած Արդուլ Համիդը անցյալ դարի 90-ական թթ. հարյուր հազարավոր հայերի կոտորեց: 1908 թ. իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքական «Իթթիհադ»՝ շուլիմիստական գաղափարներ և գործելակերպ որդեգրած պարտիան ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ ավելի սանձարձակ և դաժան քաղաքականություն վարեց: Պատմական փաստերը հաստատում են, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը երիտթուրքական կլիկն արդեն մշակել էր արևմտահայության բնաջնջման ծրագիրը: Իսկ ինպերիալիստական պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ

¹ Լեոնիդ Բրեժնև (1906-1982) - ԽՍՀՄ քաղաքական և պետական գործիչ, 1964-1966 թթ.՝ ԽՄԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար, 1966-1982 թթ.՝ գլխավոր քարտուղար, 1960-1964, 1977-1982 թթ.՝ ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահ - Ա.Կ.:

¹ Գալյան Գ., Կիրակոսյան Ջ. Արևալիքից՝ վերածնունդ // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1965, 24 ապրիլի:

պետք է ձեռքբերվեն ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու համար: Չէ՞ որ գեներալի (ցեղասպանության) քաղաքականությունը մեծ մասշտաբներով գործնական հիմքի վրա է դրվում պատերազմների ժամանակ:

Էնվեր-Ֆալախ-Ջենալ-Նազիմ երիտթուրքական կլիկը, գերմանական միլիտարիստների աջակցությամբ, պատերազմի հենց սկզբից ձեռնամուխ եղավ արևմտահայության մասսայական տեղահանության և բնաջնջման ոճապարտ ծրագրի իրականացմանը: Այդ մասին բուրջական կառավարության արձևակազմ գաղտնի հրամաններից մեկում ուղղակի ասված էր, որ «Բոքի-հաղը» «որոշել է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող հայությանը»: Այդ նպատակով ստեղծված երիտթուրքական գործադիր հանձնաժողովի պլանով զինթափվեց, քիկուրբային աշխատանքների ուղարկվեց, ապա ոչնչացվեց օսմանյան բանակում ծառայող տասնյակ հազարավոր հայ երիտասարդությունը: 1915 թ. ապրիլի 24-ից սկսած՝ կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսից տարագրվեցին, ապա արտրի ճանապարհին խումբ-խումբ ոչնչացվեցին հայ անվանի մտավորականները՝ գրողներ, բժիշկներ, ինքնավարներ, արվեստագետներ, որոնք մեծ ծառայություն էին մատուցել ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական մշակույթի զարգացման գործին: Հայ ժողովուրդը կորցրեց այնպիսի ակնաճակոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Գրիգոր Ջեղրապալ, Սիամանթոն, Դանիել Վարուժանը¹, Կոմիտասը² և շատ ուրիշներ: Երկրի առանձին վայրերում հայ ժողովրդի մղած ինքնապաշտպանական խիզախ գոյատևությունը, դիմադրության փորձերով օջախներն անկարող էին կանխել այն ռոբերտությունը, որին ենթարկվեց արևմտահայությունը: 1909 թ. աշմանը դաշակների և «Բոքիհաղի» միջև կնքված «ուխտը», որով «օսմանյան նվիրական հայրենիքի» գաղափարներն էին սրբազործվում, զգալի չափով թուլացրեց հայ ժողովրդի դիմադրական ոգին: 1915-1916 թթ. ընթացքում ամենայն վանդալությամբ ոչնչացվեց մեկ ու կես միլիոն մարդ: Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ մահաճգնրեն ամառացան: Հարյուր հազարավոր մարդիկ դարձան անօթևան քափառականներ, հանգրված գտան ռուսական հողում, ցրվեցին աշխարհի տարբեր մասերում:

Արևմտահայության զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչն ու հրահրողներն էին երիտթուրքական կառավարությունը, թուրքական ռեակցիոն դասակարգը: «Թուրք կամ տաճիկ մասսան երբեք և ոչ մի դեպքում չի եղել, որ ինքնաբերաբար որևէ մասսայական հարձակում գործած լինի իր հարևան ռայա ժողովրդի վրա: Այդ միշտ հանսպաղ թելադրվել է վերևից,

¹ Դանիել Վարուժան (Չալոբյարյան) (1884-1915) – բանաստեղծ, գրական-հասարակական գործիչ, Մեծ եղեռնի գոհ, հիմնական ստեղծագործությունների ժողովածուները՝ «Մարտուններ», «Յեղիմ սիրտը», «Հերանոս երգեր», «Հացին երգը» – Ա.Կ.:

² Կոմիտաս (Մողոմոն Մողոմոնյան) (1869-1935) – ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիրը, երգահան, երաժիշտ-բանահավար, տեսարան, խմբավար, մանկավարժ – Ա.Կ.:

քարձրից, սուբանների և նրանց պնակակն արբանյակների՝ փաշաների և շեյխերի կողմից, և տաճիկ մասսաները, տարաբախտաբար, ենթարկվել են այդ արյուն քանող պրովոկատորներին...», - գրել է քուլիկյան «Կարմիր դրոշակ» (Մոսկվա) թերթը (1919, 10 օգոստոսի . . N 13):

Այն, ինչ կատարվեց արևմտահայության հետ Առաջին համաշխարհային պատերազմի դճնակ տարիներին, նոր ժամանակների պատմության մեջ ամենամասսայական գեներալի քաղաքականության սկիզբն էր, որն ավելի մեծ մասշտաբներով և ավելի կատարելագործված մեթոդներով Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կրկնեցին գերմանական Ֆաշիստները հրեաների, սլավոնական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ:

Հիրազի, համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թ. Մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական Ֆաշիստների կողմից կատարված ավելի մեծ մասշտաբի զանգվածային սպանությունների՝ 12 միլիոն մարդկանց զազանային ոչնչացման հետ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ամստնտի կառավարող շրջանները, բուրժուական գործիչները, բացի փարիսեցիական ճաներից ու երկրիմի, նեճգ քաղաքականությունից, ոչինչ չձեռնարկեցին թուրքական ոճրագործների ձեռքը բռնելու, արևմտահայությունը կործանումից փրկելու ուղղությամբ: Եվ դա հասկանալի է, քալանչիական պատերազմ սանձագերծելու, նոր երկրներ գաղթելու, գաղութներ նվաճելու, ժողովուրդներին ստրկացնելու տեճնով բռնված իմպերիալիստական մեծ տերությունների կառավարողներին հնարավորություն էր ըճճեճելու՝ դիվանագիտական գաղտնի սակարկության առարկա դարճնելու այն տարածքը, որի տերը՝ արևմտահայությունը, տեղահանվել կամ ոչնչացվել էր: Նոր խարեության զոհ դարճած հայկական բուրճուական այն ոչ հեռատես քաղաքականագետները, որոնք սակնկալություններ ունեին իմպերիալիստական Արևմտուրբից, նրա հետ էին կապում թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրման հույսերը:

Արևմտյան իմպերիալիզմն իր սանճագերծած գաղթողական պատերազմով, Հայկական հարցում վարած ավանդական աղետաբեր քաղաքականությանը մեծապես նպաստեց արևմտահայության գեներալիցին: «Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը, - հետագայում խոստովանել է Լյուդ Ջորջը¹, - ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանճեցրեց 1895-1897 և 1909 թթ. սարսափելի սպանոներին և 1915 թ. ամենատուկալի կոտորածին»:

Այն ժամանակվա թուրքական հանցավոր կառավարողների ոճրագործ-

¹ Դեյվիդ Լյուդ Ջորջ (1863-1945) – քրիստոնացի պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, լիբերալ կոսակցության ղեկավար, 1890-1945 թթ.՝ Խորհրդարանի Համայնքների պալատի անդամ, 1905-1908 թթ.՝ առևտրի նախարար, 1908-1915 թթ.՝ ֆինանսների նախարար, 1916 թ.՝ ռաճնական նախարար, 1916-1922 թթ.՝ վարչապետ – Ա.Կ.:

ծուրյան ու նրանց ինպերիալիստական հովանավորողների հետևողական դատապարտմամբ հանդես եկան համաշխարհային սոցիալիստական ու բանվորական շարժման ականավոր գործիչները, պատերազմի դեմ պայքարող, ժողովուրդների միջև բարեկամության և խաղաղության հաստատմանը նվիրված մարտիկները, առաջադեմ հասարակայնությունը:

1916 թ. հուլիսի 4-ին հակապատերազմական պրոպագանդայի և գործունեության ամբաստանությանը բանտ նետված գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ Կարլ Լիբկեխտը դատարանին հղած իր նամակում քարը քարի վրա չէր բողմում պատերազմում Գերմանիայի հետապնդած «ազատագրական միսիայի» մասին խաբեությունից, դատապարտում դաշինքը թուրքիայի հետ, որն «իր ձեռքերը բաբախել է հայերի արյան մեջ և այս պատերազմի ժամանակ անսահմանորեն ավելացրել է իր մեղքը, ամենադաժան կոտորած սարքելով դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ»:

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականությանը համդես եկավ Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական (տեսնյակների) պարտիան, որը պայքարում էր միլիտարիզմի և պատերազմի դեմ, պահպանել էր իր հավատարմությունը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին: Իրենց 21-րդ համագումարում բուլղարական սոցիալիստները բողոքի հատուկ բանաձև ընդունեցին «ժայ ժողովրդին բուլղարական բարբարոսական օլիգարխիայի կողմից ոչնչացնելու դեմ»:

Բուլճիկները, ռուս առաջադեմ, դեմոկրատ գործիչները համդես էին գալիս մահվան դատապարտված արևմտահայության բեկորները փրկելու պահանջով, անարգանքի պյունին էին զանում թուրքական ջարդարարներից և նրանց ինպերիալիստական հովանավորողներին: Հյուսիսային Կովկասում լույս տեսած «Ժերեր» թերթի էջերում 1916 թ. սկզբին հրապարակված իր հոդվածաշարում ականավոր բուլճիկ Ա.Կիրովը բողոքի խորխտ ձայն բարձրացրեց ի պաշտպանություն հայ «տառապլալ ժողովրդի»:

Հայ բուլճիկները, որ ի սկզբանե դեմ էին եվրոպական դիվանագիտությանն ավավիճելուն, ցարիզմի միջոցով թուրքահայ դատը լուծելու դաշնակցական մտայնությանն ու գործելակերպին, դատապարտելով ինպերիալիստական պատերազմը՝ որպես զավթողական, հակաժողովրդական պատերազմ, մերկացնում էին ինպերիալիստական կառավարությունների կողմից փոքր ազգերին ազատագրելու մասին պատերազմի ժամանակ հռչակված լուզունգի ողջ խաբեությունը: Ժողովրդական մասսաներին դատախարակելով ինպերիալիստական պատերազմի և նրա կազմակերպիչների դեմ ռևոլյուցիոն պայքար մղելու ոգով, բուլճիկները նրանց գզուշացնում էին այն վտանգից, որ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը, թուրք բարբարոս կառավարության տիրապետության տակ գտնվելով, ամեն վայրկյան կարող էր զոհ դառնալ թուրքական յարադանին: Սակայն, ինչպես նշում է Ա.Շահունյանը. «Մեր «ազգասերները», ընդհակառակը, կարծես դիտմամբ ամեն ջանք գործ էին դնում...

հուլ պատրաստելու՝ սուբյանի ու Նիկոլայ Ռոմանովի՝ դժոխային ծրագրերը իրականացնելու համար» (Երկեր, հ. 2, էջ 408):

Վ.Լենինը, բուլճիկյան պարտիան դատապարտում էին Գուչկով-Միլյուկովի՝ քաղաքական կառավարության՝ ինպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը, որը ոչ մի նպատակ չուներ ինչ-որ քայլ կատարելու Հայաստանի ինքնորոշման, հայ ժողովրդի կենսական շահերը հարգելու ուղղությամբ: Հայ ժողովրդի մեծ բարևն «Վ.Լենինը լիակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ» (Երկեր, հ. 26, էջ 58):

***

1917 թ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիոն եզրափակեց մարտիկության «մախապատմությունը» և դրեց նրա նոր, իսկական պատմության սկիզբը: Ռուսաստանում պրոլետարիատի հաղթանակն ազգաբարեց աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության, նոր քաղաքակրթության ծնունդը: Համարելով Լենինի գլխավորած սովետական կառավարության առաջին իսկ քայլը՝ հաշտության մասին դեկրետը, ժողովուրդներին ելք ցույց տվեց ինպերիալիստական պատերազմի սպանդանոցից: Պատերազմի դեմ, սոցիալիստական ռևոլյուցիայի հաղթանակի համար իր պայքարը բուլճիկյան պարտիան խաբսխում էր «ազատություն բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր ազգությունների բանվորների ու գյուղացիների ներայրական միության» սկզբունքի վրա:

Մինչդեռ երիտթուրքական կլիկը ջարդել էր արևմտահայերին, ավերել նրանց շենքերը, զրկել նրանց սեփական հողից ու ջրից, ինպերիալիստական դիվանագետները խոսքով հայանպաստ փարիսեցիություն էին անում, իսկ գործով գաղութային նոր զավթումներ իրականացնում, ապա Միլևտական Ռուսաստանի կառավարությունը՝ Վ.Լենինի ստորագրած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով հռչակեց, որ պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանը:

¹ Նիկոլայ II (1868-1918) – Ռուսաստանի 14-րդ և վերջին կայսրը (1894-1917) – Ա.Կ.:

² Պետրոգրադյան բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի հետ բանակցությունների արդյունքում 1917 թ. մարտի 2-ին Ռուսաստանի Պետական դրամա ստեղծեց Ժամանակավոր կառավարություն, որի կազմի մեջ էին արտգործնախարար Պավել Միլյուկովը (1859-1943) և ռազմական նախարար Ալեքսանդր Գուչկովը (1860-1935): Ապրիլի 18-ին Միլյուկովը հայտագիր ներկայացրեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին առ այն, որ Ռուսաստանը շարունակելու է պատերազմը մինչև իր հաղթական ավարտը, ինչն առաջացրեց համատարած ցույցեր կառավարության դեմ՝ պատերազմի դաշաբեցման և Միլյուկովի ու Գուչկովի հրաժարականի պահանջով: Մայիսի 5-ին նրանք դուրս եկան կառավարության կազմից, Ժամանակավոր կառավարության և Պետրոգրադյան խորհրդի միջև համաձայնության արդյունքում ստեղծվեց կոալիցիոն կառավարություն – Ա.Կ.:

տանի «ագատ ինքնորոշման իրավունքը»: Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել բուրքահայերի վերադարձն իրենց հայրենի հողերը: Վ.Լենինն ասում էր. «Հանցագործ է այն կառավարությունը, որը զինադադար չի ուզում...» (Երկեր, հ. 26, էջ 305): Իսկ բուրքական կառավարողները զինադադար չէին ուզում, նրանք ձգտում էին նոր զավթումների, նոր արյունահեղության: Սովետական պետության դեմ միջազգային իմպերիալիզմի հրահրած ինտերվենցիայի առաջին իրականացողներից մեկը հանդիսացավ երիտրոբրակյան կառավարությունը:

Անդրկովկասի հակառուսոցիոն պարտիաները՝ մենշևիկները, մուսավաթականները, դաշնակները, դավաճանելով աշխատավորների շահերին, երկրամասն անջատեցին Ռուսաստանից և հեշտացրին բուրքական ու մյուս իմպերիալիստական ինտերվենցիան: «Դաշնակցությունը փոխանակ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու, - գրել է Վահան Տեյաանը, - դաշն կապեց հակահեղափոխական և արյունարբու քեզերի ու դավաճան մենշևիկների հետ... Արյունարբու իմպերիալիստ Տաճկաստանն էլ հենց այդ էր ուզում: Երբ նա տեսավ, որ Կովկասը կտրվեց Ռուսաստանից, իսկույն նեք զորքը շարժեց առաջ և գրավեց Կովկասի հայաբնակ երկրները»: Նա գտնում էր, որ «...միայն Ռուսաստանի բանվորական ու գյուղացիական խորհուրդների իշխանության կարմիր գնդերն են, որ կարող կլինեն ազատություն ավետել արյունամեղ երկրին» («*Կոմունիստ*») (Մոսկվա), 1918, 22 հունիսի):

Ելնելով Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերից, երկրամասը օտարերկրյա զավթիչների ներխուժումից պաշտպանելու ձգտումով սոցիալիզմ, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը անդուլ աշխատում էր. անշահախնդիր օգնություն ցույց տալիս երկրամասի աշխատավորներին՝ օտարերկրյա ինտերվենտների և ներքին հակառուսոցիայի դեմ ազգային ու սոցիալիստական ազատագրման համար նրանց մղած պայքարում:

1918 թ. հունվարին նյութական ծանր պայմանների մեջ գտնվող Սովետական Ռուսաստանը 6 միլիոն ռուբլի տրամադրեց Ռուսաստանում և Հյուսիսային Կովկասում ապաստանած հայ գաղթականներին՝ օգնություն կազմակերպելու համար: Երբ բուրքական զավթիչները ներխուժեցին Հայաստան, միակ կառավարությունը, որ վճռականորեն բողոքեց բուրքական վայրագությունների դեմ, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր:

1918-1920 թթ. Դաշնակցության տիրապետության օրոք Հայաստանում, Մարգին Կասյանի¹ խոսքերով ասած, «գոյությունը դարձել էր անձեք, կյանքը՝

¹ Մարգին Կասյան (Տեղ-Կասպարյան) (1876-1937) – քաղաքական և պետական գործիչ, հրապարակախոս, Հնչակյան կուսակցության անդամ (1903-1904), 1905-ից սոցիալ-դեմոկրատ, խմբագրել է «Մանվորի ձայնը» (Բաքու), «Կայծ», «Նոր խոսք» (Թ.) թերթերը, Հայաստանը խորհրդային հռչակած Հեղկոմի նախագահ, հանդես է եկել գաղափարի հակառակորդների նկատմամբ բռնության միջոցներ գործադրելու դեմ, բունդադատվել է, հետմահու արդարացվել - Ա. Կ.:

դժոխք»: Հայաստանը վերածվել էր սովի ու թշվառության, որրերի ու համաճարակների, արցունքի ու արյան երկրի:

Հայ ժողովրդին փրկություն բերեց ռուսոցիոն հյուսիսը՝ մեծ Լենինի գլխավորած բանվորագյուղացիական Սովետական Ռուսաստանը, որի օգնությամբ նա տապալեց դաշնակցական կառավարությունը և 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հաստատեց սովետական կարգեր: Վ.Լենինը առաջինը ողջունեց «իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Հայաստանին», քաղաքական ու տնտեսական անշահախնդիր օգնություն կազմակերպեց անդունդի եզրին կանգնած մեր ժողովրդին:

Սովետական իշխանության տարիներին, կոմունիստական պարտիայի քաղաքականության շնորհիվ, իսկական վերածնունդ ապրեց հայ ժողովուրդը: Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում առաջին անգամ, խաղաղ կյանքի պայմաններում, եղբայրական ժողովուրդների սոցիալիստական մեծ ընտանիքում նա շնչեց լիաբող, դրսևորեց իր բոլոր ունակությունները հողեր և նյութական արժեքների ստեղծման ասպարեզում: Հայաստանը դարձավ սոցիալիստական առաջավոր ռեսպուբլիկա:

Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1913 թ. համեմատությամբ աճել է 95 անգամ, իսկ 1919 թ. համեմատությամբ՝ 235 անգամ: Մեր ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական արտադրանքի բազմաթիվ տեսակներ այժմ արտահանվում են աշխարհի 62 երկրներ:

Արդյունաբերության զարգացման հետ մեկտեղ աճում և սովաբանում են բանվոր դասակարգի շարքերը, ավելանում է մասնագետների թիվը: Ստեղծվել է ազգային տեխնիկական ինտելիգենցիայի, արտադրության հմուտ ու տաղանդավոր հրամանատարների մի մեծ բանակ: Ներկայումս բարձրագույն և միջնակարգ կրթությամբ մասնագետների թիվը հասնում է մոտ 96 հազարի: Ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանն այսօր դարձել է երկրի արդյունաբերության, գիտության և կուլտուրայի խաղաղագույն օջախներից մեկը: Ժամանակակից քաղաքներ են դարձել Լենինականն ու Կիրովականը, Ալավերդին ու Դափանը, Հայաստանի քարտեզի վրա երևան են եկել նոր քաղաքներ ու ավաններ:

Սովետական կարգերը մեծագույն հեղաշրջում առաջ բերեցին մահ գյուղերում: Գյուղի կոլեկտիվացումը, արտադրական պրոցեսների մեքենայացումը, հողամշակման մեջ ագրոտեխնիկայի ու քիմիական գիտության կիրառումը հիմնովին կերպարանափոխել են գյուղատնտեսությունը: Սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման համար նոր, պայծառ հեռանկարներ են բաց անում ՍՄԿԿ Կենտկոմի մարտյան պլենումի որոշումները, որոնք մեծ գոտնականությամբ ընդունվեցին Հայաստանի աշխատավորների կողմից:

Սովետական Հայաստանում փաթեամբոն ծաղկում են ազգային կուլտուրան, գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը: Նախասովետական Հայաստանը չունեց ոչ մի գիտահետազոտական ինժեների, իսկ այժմ այդ ինժեներների թիվը հասնում է 85-ի, որտեղ աշխատում են 6 500 գիտնական-

ներ, այդ բվում՝ 58 ակադեմիկոսներ, գիտության ավելի քան 200 դոկտորներ և 1817 բեկնածուներ: Մեր ռեսպուբլիկայի գիտնականների շատ աշխատանքներ լայնորեն հայտնի են համաշխարհային գիտական շրջաններին:

Բարձր զարգացման է հասել ժողովրդական կրթությունը: Հայաստանում այժմ գործում են 1247 ութամյա և լրիվ միջնակարգ դպրոցներ՝ ավելի քան 450 հազար աշակերտներով, 42 միջնակարգ մասնագիտական ուսումնարաններ և 11 բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: Ռեսպուբլիկայում 10 հազար բնակչին ընկնող ուսանողների թիվը 1963-1964 ուսումնական տարում կազմում էր 141 մարդ, իսկ Ավստրիայում՝ 47, Անգլիայում՝ 44, Գերմանական Ֆեդերատիվ Ռեսպուբլիկայում՝ 40, Թուրքիայում՝ 25, Իրանում՝ 11:

Մեր ռեսպուբլիկան պատված է թատրոնների, ակումբ-գրադարանների, կուլտուրայի պալատների ու տների, կինոթատրոնների խիտ ցանցով:

Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի անընդհատ զարգացումը պայմանավորեցին բնակչության նյութական բարեկեցության ու կուլտուրական մակարդակի անշեղ բարձրացումը: Դրա լավագույն վկայությունը Սովետական Հայաստանի բնակչության արագ աճն է: 1920 թ. Հայաստանի բնակչությունը 770 հազար մարդ էր, իսկ այժմ՝ մոտ 2 մլն 200 հազար:

Սովետական Հայաստանն այսօր դարձել է սփյուռքահայ աշխատավորության փարոսը: Դարեր ի վեր հայ ժողովրդի համար կործանարար արտագաղթը վերածվել է թուրքական ջարդարանների մեղքով աշխարհի տարբեր երկրներում սփռված հայ տարագիրների մերգաղթի՝ դեպի իրենց մայր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան: Սովետական իշխանության տարիներին հայրենիք են դարձել մոտ 200 հազար մարդ: «Օտար երկինքներու տակ ապրող հայրենիքի կարտոզ քաշող պանդուխտ հայուն հառաչանքն ու իղճն է եղել հայրենիք ունենալը: Դարավոր այդ իղճն իրագործված է ազատագրված նոր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի փառահեղ իրակամությունը... Որքան բախտավոր է սփյուռքի հայությունը, որ արժանացած է հայրենիքի կանչին» («Լրաբեր» (Ն.Յ.), 1962, 27 սեպտեմբերի): Այսպիսին է սփյուռքահայ աշխատավորների դիրքորոշումը:

Ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու կուլտուրայի զարգացման, աշխատավորության կենսամակարդակի հարաճումն բարձրացման գործում հայ ժողովրդի ձեռք բերած հիրավի պատմական հաջողություններն ամենից առաջ սովետական կարգերի արդյունք են, սովետական բոլոր ժողովուրդների եղբայրական բարեկամության ու սոցիալիստական համագործակցության արգասիքը:

Արդարև, ամենաբանկ նվաճումը բարեկամությունն է, հավերժ և անխախտ բարեկամությունը, որ կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազգային քաղաքականության շնորհիվ սովետական իշխանության տարիներին հաստատվել է մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների միջև: Հայաստանում հայերի հետ միասին ուս ուսի տված, եղբայրաբար, համերաշխ ապրում և աշխատում

են ռուսները և ադրբեյջանցիները, վրացիներն ու ուկրաինացիները, բելոռուսներն ու քրդերը: Անդրկովկասի սովետական բոլոր ժողովուրդների բարեկամությունը ներկայումս ստացել է նոր որակ, նոր բովանդակություն, դարձել է իսկական եղբայրություն: Հայ ժողովուրդը երախտապարտ է ռուս ժողովրդին՝ իր անշահախնդիր բարեկամին և ավագ եղբորը:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները մեր երկրի մյուս ժողովուրդների հետ միասին ակտիվորեն պաշտպանում են սովետական կառավարության լենինյան արտաքին քաղաքականությունը: Սովետական Միությունը սոցիալիստական մյուս երկրների հետ միասին հետևողականորեն պայքարում է խաղաղության համար, միջազգային լարվածության թուլացման և սպառազինությունների մրցավազքի դադարեցման համար: Սոցիալիզմի լազերը, աշխարհի բոլոր կոմունիստական ուժերը հանդես են գալիս ճնշված ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության, հակահարված են տալիս միջազգային իմպերիալիզմի ավանտյուրիստական դավադրություններին: Սովետական Միությունը բազմակողմանի օգնություն է ցույց տալիս վիետնամական ժողովրդին՝ ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ նրա արդարացի և հերոսական պայքարում:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները մեր երկրի մյուս ժողովուրդների հետ միասին պաշտպանում են կոմունիստական պարտիայի և սովետական կառավարության լենինյան արտաքին խաղաղասիրական քաղաքականությունը, բոլոր երկրների և պետությունների ու ամենից առաջ հարևան երկրների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելու քաղաքականությունը:

Հայ ժողովուրդը, մոխիրներից հառեճելով, սովետական իշխանության 45 տարիների ընթացքում վիթխարի նվաճումներ է ձեռք բերել, կերտել իր երջանիկ կյանքը: Էլ ավելի մեծ խնդիրներ են կանգնած նրա առջև ներկայումս: Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքում Հայաստանի աշխատավորները ջանք կեն խնայում մեր հայրենիքն ավելի շեն ու ծաղկուն դարձնելու, կոմունիզմի կառուցման հոյակապ ծրագիրը իրականացնելու համար:

ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՈՂԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՆԱՐԿՅՈՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝

Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան պատմության բառուղիներում գոյատևուման, սոցիալական ու ազգային ազատագրության համար մաքառումներին դաժան ուղի է անցել, օրհասական պահեր է ապրել: Նա առանձնապես ծանր փորձության ենթարկվեց հիսուն տարի առաջ՝ ինպերիալիստների սանձազերծած Առաջին համաշխարհային պատերազմի դժնդակ տարիներին:

Հիսուն երկար ու ձիգ տարիներն անկարող են եղել մտացույթյան տալու այն ողբերգությունը, որ ապրեց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը 1915 թ.: Եվ այսօր զանգվածային ոճիրից վերապրող հայ մարդիկ, երեկվա ողբերը, նրանց զավակներն ու որբերը, Սովետական Հայաստանում թե Սփյուռքում նրադր գայությունով են հիշում թուրքական ռեակցիոն կառավարողների ու նրանց ինպերիալիստական հովանավորողների ժողովրդասպան չարագործությունները:

Գարեը շարունակ թուրքական սուլթաններն իրենց ներքին քաղաքականությունը խարխալում էին ռասայական և կրոնական սանձադրակ խտրականության վրա, միջնադարյան, ֆեոդալական մորմաներով կառավարվող օսմանյան պետականության հարվածներն ուղղում ճնշված ժողովուրդների՝ հայերի, արաբների, սլավոնների արդարացի պատագրական պայքարը ճնշելու նպատակին: Իրենց ռեակցիոն, բռնակալական տիրապետությունը պահպանելու գլխավոր և մշտական զենքը նրանք տեսնում էին յաթաղանի միջոցով իրականացվող ռախվի, գործնականում թուրք ազգի բացառիկության քարոզը իրականացնելու մեջ: Երեսուն տարի կառավարած և «արյունոտ» սուլթանի տիրողոսն ստացած Արդուլ Համիդը հարյուր հազարավոր հայերի խողխողեց:

1908 թ. Թուրքիայում կատարված հեղաշրջումից հետո իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքական «Խթիհադ» շովինիստական գաղափարներ և գործելակերպ որդեգրած պարտիան երկրում և ոչ մի էական վերափոխություն չիրականացրեց: Սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակվա համեմատությամբ աշխատավորության դրությունը ոչնչով չբարելավվեց: Ազրաբային ու լորտում շահագործման ֆեոդալական, թուրքական ձևերը շարունակվում էին: Առանձնապես սրվել էր ազգային հարցը: Արտաքին քաղաքական պարտություններ կրելով Արդիկայում, Բալկաններում և ներքին կյանքում մերձեկնալով հետադիմական ուժերի հետ, երիտթուրքական շովինիստները ձգտում էին պահպանել թուրքական բռնակալական կայսրությունը: Նրանք իրենց կատաղությունն ուղղեցին Օսմանյան կայսրության ո՛չ թուրք ժողովուրդներին, մաս-

նավորապես հայ ժողովրդի դեմ: Որդեգրելով «Թուրքիան» թուրքերի համար» նշանաբանը՝ նրանք պետական քաղաքականության աստիճանի բարձրացրին պանիալամիզմի, պանթուրքիզմի գաղափարախոսության պրոպագանդան և արևակտիկան:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը հաղթահարելու, նրանց ազգային և կուլտուրական ինքնությունն անոնսելու և ոտնահարելու, պանթուրքիզմի կենսագործման ճանապարհին հայ ժողովրդի դիմադրությունը երով ու սրով վերացնելու քաղաքականությունը դրվեց գործնական հիմքի վրա: Պատմական փաստերը հաստատում են, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը երիտթուրքական կլիկան արդեն մշակել էր արևմտահայության բնաջնջման կանխիկալական կլիկան: Այդ բովանդակությամբ հատուկ որոշում էր ընդունվել տակավին 1911 թ. Սալոնիկում կայացած իրենց համագումարում:

Առաջին համաշխարհային ինպերիալիստական պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ պետք է ձերբազատել ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժամանակ, այդ գործողությունը պատերազմական իրավիճակով պատճառարանները համար: Չէ՞ որ գեմոցիդի (բառացի՝ ցեղասպանություն) քաղաքականությունը մեծ մասշտաբներով գործնական հիմքի վրա է դրվում պատերազմների ժամանակ: Թուրքական ինպերիալիստները Գերմանիային փարվելով ձգտում էին իրագործել իրենց էքսպանսիոնիստական, պանթուրքական ֆանտաստիկ պլանները՝ զավթել Անդրկովկասը, հասնել Վոլգայի ափերը և Միջին Ասիա:

Համաշխարհային ասպարեզում տնտեսական, ռազմական և քաղաքական տեսակետից ելակետային դիրքեր նվաճած ինպերիալիստական մեծ տերությունների համեմատությամբ, թուրքական ինպերիալիզմը լրար էր, որոշել էր չէր կարող խաղալ միջազգային կյանքում: Բայց այն ռազմատենչ ձգտումներն ու գործելակերպը, որ դրսևորում էր այդ ինպերիալիզմը, մասնացույց փտանց էին հարևան երկրների և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի համար: «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացելու է մեր ազգային իդեալով», – պատերազմի մեջ մտնելու օրը հայտարարեցին երիտթուրքական կառավարողները: Նրանք հայտարարում էին, որ ձգտելու են հաստատել «կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց մեջ կառնեն և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղերը»: Այս նպատակին հասնելու ճանապարհին թուրքական մարտաշունչ շովինիզմն առաջին հերթին ձրագրել էր ոչնչացնել հայերին, կայսրությունը վերակազմել միայն զուտ «համաթուրքական հիմքի վրա»:

Արևմտահայության կեսից ավելին ապրում էր Արևելյան Անատոլիայի վեց մահանգներում: Մեծ Հայքի իր բնօրրանում, կոթնած իր պապենական հողին, մահու և կենաց կոխվ մղելով իր տարրական իրավունքների, սոցիալական և ազգային ազատության համար, նա իր հայացքը միշտ հառում էր դեպի հյուսիս՝ իր ավանդական հովանավոր Ռուսաստանին: Պատերազմը Թուր-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Արևմտյան ողբերգությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին // «Լեռնիցյան ուղիով» (Ե.), 1965, N 4, էջ 41-54. «Լրաբեր» (Ն.Յ.), 1965, 25, 29 մայիսի, 5 հունիսի:

քիայի դեմ նրան ներկայանում էր որպես փրկություն, բուրքական ջարդարանների դարավոր լուծը թորափելու մի միջոց:

Ռեալ իրականությունը, ազատագրական պայքարի կոնկրետ պայմանները հաշվի չառնելով, ռուսահայ բուրժուազիան, նրա կուսակցությունները, սրանց հետևից ընթացող հայ հասարակական ուժերը կարծում էին, թե խառն է պատմական պահեց, որպեսզի ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկընդմիջտ ընտրություն կատարեր արյունառուշտ թուրքական ֆեոդալական բռնակալության և ցարական Ռուսաստանի՝ ճիշտ է, նույնպես բռնապետության, բայց և միաժամանակ Թուրքիայի համեմատությամբ զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող, պատմական փորձով դարավոր հովանավորի միջև: Անտեսվում էր այն հանգամանքը, որ «պատերազմը մղում են բոլոր մեծ տերությունները՝ աշխարհը կողոպտելու, բաժանելու համար, շուկաների համար, ժողովուրդներին ստրկացնելու համար», որ «Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի հաղթանակը» նույնպես «հեքթամահ կանի Հայաստանին»¹:

«Այսօրվա սահավոր կռիվի սկզբից իսկ մեզ բոլորիս համար պարզ է այն, գուցե և դառը, սակայն ակներև հանգամանքը, - 1914 թ. հոկտեմբերին գրել է Վահան Տերյանը, - որ մեր առջև դրված է ոչ միայն մեր ազգային կուլտուրական ապագայի հարցը, այլև հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը»²:

Թուրքական դժնի իրականությանը քաջաճանոթ մարդիկ կանխագույն էին, թե ինչպիսի անելանելի վիճակ կստեղծվի արևմտահայության համար պատերազմական գործողությունների, հակահայկական շովինիստական բշտամության զրգոման հետևանքով: Հիրավի, պատերազմը մի պատեն առիթ էր, որպեսզի էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ երիտթուրքական կլիկը ձեռնամուխ լիներ արևմտահայության զանգվածային տեղահանության և քնազնջման ռճրապարտ ծրագրի իրականացմանը: Այդ մասին թուրքական կառավարության արձակած գաղտնի հրամաններից մեկում ուղղակի ասված էր, որ Բոքիհազը «որոշել է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող հայությանը: Այս հրամանի ու որոշման հակառակորդները պետական պաշտոնական կազմում չեն կարող մնալ: Կին, երեխա, ծերունի նկատի չառնելով, խզնի խայթին ականջ չդնելով, ոչնչացման միջոցները որքան էլ զարհուրելի լինեն, նրանց գոյությանը վերջ պետք է առալ: Բազմաթիվ այլ հրամաններում բուրքական արյունհեղ կառավարողները տեղական իշխանություններից պահանջում էին ամխման ոչնչացնել հայ մանուկներին ու կանանց, երիտասարդներին ու ծերերին: Այդ նպատակով ստեղծված երիտթուրքական գործադիր հանձնաժողովի պլանով նախ զինաթափվեց, քիկուրքային աշխատանքների ուղարկվեց, ապա մոթրոսովեց սամալյան բանակում ծառայող 50-60 հազարի հասնող հայ երիտասարդությունը: 1915 թ. ապրիլի 24-ից սկսած՝ կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդուպոլսից տարագրվեցին, ապա արտրի ճանապարհին

¹ Լեւին Վ.Բ. Երկեր, հ. 21, էջ 560-562:

² «Մշակ» (Թ.), 1914, 2 հոկտեմբերի:

խումբ-խումբ ոչնչացվեցին հայ անվանի մտավորականները՝ գրողները, բժիշկները, իրավաբանները, արվեստագետները, որոնք մեծ ծառայություն էին մատուցել ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական մշակույթի զարգացման գործին: Հայ ժողովուրդը կորցրեց այնպիսի ակամավոր ղեմեր, որպիսիք են՝ Գրիգոր Ջուրապը, Միամանթոն, Գանիել Վարուժանը, Կոմիտասը, Ռուբեն Սևակը՝ և շատ ուրիշ քանքարավոր գործիչներ:

Այնուհետև ամբողջ 1915 և հետո 1916 թթ. ընթացքում ամենայն վանդալությամբ տեղահանվեց, Միջագետքի անապատները արտրվեց ու բնաջնջվեց արևմտահայության մեծ մասը: Արևմտյան Հայաստանը լիապես և ընդմիջտ կլանելու, հայ ժողովրդի ազգային ընդհանրությունը ոչնչացնելու, նրա ազատագրական միանգամայն արդարացի ձգտումները խեղդելու վաղորդ մշակված ծրագիրն իրականացնելու ճանապարհին թուրքական ջարդարանները գործադրեցին ճիզվիտական մեթոդներ, եղեռնական եղանակներ. երեխաներին խեղդեցին գետերում, մայրերին այրեցին խարույկների վրա, ավերեցին ու ոչնչացրին պատմական կոթողները, կուլտուրայի մեծագույն արժեքները: Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներն ամառացան: Հարյուր հազարավոր մարդիկ դարձան անօթևան թափառականներ, հանգրվան գտան ռուսական հողում, օտար երկրներում: Երկրից 31-ին Թալեաթը ցինկոդրեն հայտարարում էր, թե Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, թե իրենք այդ հարցը «լուծեցին» երեք ամսում, ինչը չէր կարողացել անել Արդու Համիդը երեսուն տարում: Թալեաթին լրացնում էր մյուս արմախումը՝ Էնվերը, պահանջելով մահի ճիւղաններից մազապուրծ և կենդանի մնացած հայերին ցրել կայսրության տարբեր մասերում, նրանց ծովի թուրքերի հետ: Թուրքական «Թամին» թերթը 1915 թ. աշմանը կառավարությանը կոչ էր անում «ոչնչացնել կամ բռնի կերպով մահնեղականացնել հայ կամանց Թուրքիայում»:

Այդ, ամենուրեք՝ Խոնտսոս թե Մանակերտում, Բուլանխում թե Խլաբում. «...կոտորածներու գլուխ կանգնած էր իսկ կառավարությունը»²: Հայաստանի արխիվներում պահպանվում են բազմաթիվ ակամատեսների վկայություններն իրենց հայրենի գյուղերում և քաղաքներում թուրքական իշխանությունների կատարած զարհուրելի վայրագությունների մասին: Առանձին նկագրություններ այնպիսի փաստեր են վկայակոչում, որ մարդկային քանականությունն ու խիղճը անուծ են նույնիսկ ընկալելու այն ամենը, որ հայ ժողովրդի հետ կատարում էին թուրքական ճիզվողները: 1915 թ. սեպտեմբերի 21-ին տրված իր հրամանում մարդասպան Թալեաթը Հայնպի նահանգապետից պահանջում էր հայ երկնանների որբամոց չբացել, «զոգացմունքների ան-

¹ Ռուբեն Սևակ (Չիլիկյան) (1885-1915) - քանաստեղծ, արձակագիր, բժիշկ. Մեծ եղեռնի զոհ, հիմնական քանաստեղծությունների ժողովածուները՝ «Կարմիր գիրքը», «Լեքցիոն հայերը» - Ա.Կ.:

² ՀՍՄԸ-ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 57, գ. 692, ք. 19:

սարով» նրանց կերակրելու և կյանքը երկարածեցնելու վրա ժամանակ չվատեցելու համար՝ 1939 թ. օգոստոսին Օբերգայցերուգում կայացած ֆաշիստական վերնախառնի մի խորհրդակցությունում, երբ Հիտլերը պահանջում էր

Պատերազմի մախոթյակին, ինչպես հայտնի է, արևմտահայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը բարձիթողի վիճակում էր. չկար գնքը, զինամթերքը, կռվելու միահամուռ ոգին, բացակայում էր կազմակերպվածությունը: Իրեն ազատագրական պայքարի ակտիվ մասնակցի փետուրներով գաղափարող Դաշնակցությունը երիտասարդ թուրքերի հետ համագործակցելու իր արկածախնդրական ու վճատակար գործելակերպով, 1908 թ. մինչև պատերազմի սկիզբը դավաճանական հարված էր հասցրել այդ պայքարի գործին: Թուրքական կառավարությանը փարվելու հետ մեկտեղ, այդ կուսակցությունը դաշն էր կապել Անտանտայի, ցարիզմի հետ, դարձել վերջինիս կամակատարը Կովկասում: «Պատերազմի մախոթյակին խոսքով ընդունում էին, որ «տաճակական մացիոնալիզմը դեռ ոչ մի բարիք չի կատարել իր հայրենիքի համար, բայց նա շատ բան կարող է անել Տաճկաստանը կործանելու համար: Օր առօրե պատրաստվե՞նք, որպեսզի այդ կործանման անմիջական զոհը մենք չլինենք»:¹ Բայց գործով հայկական բուրժուական կուսակցությունները ոչ միայն ոչինչ չարեցին այդ վտանգին դիմագրավելու համար, այլև իրենց վարած քաղաքականությամբ նպաստեցին արևմտահայության ողբերգության աստղակայանը: Նրանք բացի աղմկարարությունից, բազմաթիվ ու բազմազան թերթերի էջերում իրարամերժ, անպատասխանատու, սնապարծ հայտարարություններից կամ հեզության քարոզներից, ոչինչ չէին արել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Դա մի դժմի շրջան էր, երբ ավելի ակնառու, քան երբեք, դրսևորվեց Դաշնակցության բռնած կուրսի իրոք հակաժողովրդական ու ավանտյուրիստական բնույթը: Եվ եթե հայ ժողովուրդը ինքնագոհ խիզախությամբ ինքնապաշտպանական արի մարտեր մղեց քջմամու գերագանց ուժերի դեմ Վանում և Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռան վրա և Ուրֆայում, ապա դա ապրելու ու գոյատևելու համար նրա անհաղթելի ոգու ճիգն էր:

Հերոսական դիմադրության այդ փառաբանիվ օջախները, սակայն, անկարող էին կանխել այն ողբերգությունը, որին ենթարկվեց ամբողջ արևմտահայությունը: Թուրքական կառավարողների մարդակերական գործելակերպը նոր ժամանակների պատմության մեջ ամենամասսայական բիոլոգիական գենոցիդի քաղաքականության սկիզբն էր, որն ավելի լայն մասշտաբներով ու տեխնիկական տեսակետից ավելի կատարելագործված մեթոդներով կիրառեցին գերմանական ֆաշիստները հրեաների, սլավոնական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ: 1939 թ. օգոստոսին Օբերգայցերուգում կայացած ֆաշիստական վերնախառնի մի խորհրդակցությունում, երբ Հիտլերը պահանջում էր

¹ «Հորիզոն» (Թ), 1913, 7 դեկտեմբերի:

«դուրս մղել և քնազնջել ռուսներին, ուկրաինացիներին, չեխերին, բուլղարներին, լեհերին, բելուսներին», նա ներկաներին ցինկիդրեն հիշեցնում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքական ջարդարարների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված մեթոդները և բացակայում. «Այժմ, մեր ժամանակներում, այլևս ո՛վ է հիշում Թուրքիայում հայերի քնազնջման մասին»:

Հիրավի, համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թ. Մեծ եղևունը կարելի է համեմատել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված միլիոնավոր խաղաղ մարդկանց ոչնչացման, Մայդանեկի, Օսլինցիմի, Մաուսոբաուգենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի մասսայական մարդասպանությունների հետ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ավագ դաշնակից կայսերական Գերմանիան, որը էքսպանսիոնիստական հենու գնացող նպատակներ էր հետապնդում Մերձավոր և Միջին Արևելքում, ուսումնական թե կազմակերպչական տեսակետից հովանավորեց և օժանդակեց երիտթուրքական մարդասպաններին արևմտահայության քնազնջման գործում:

Անտանտայի կառավարող շրջանները, բուրժուական գործիչները, բացի փարիսեցիական ճառերից ու երկդիմի նեցզ քաղաքականությունից, «ուչինչ չձեռնարկեցին թուրքական ոճրագործների ձեռքը բռնելու, արևմտահայությունը կործանումից փրկելու ուղղությամբ: Շատ բնական է, որ թալանչիական պատերազմ սանձազերծած, նոր երկրներ գավթելու, գաղութներ նվաճելու, ժողովուրդներին ստրկացնելու տենդով բռնված Անգլիան և Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը ու ցարական Ռուսաստանն անմիջապես դիվանագիտական գաղտնի սակարկության առարկա դարձրին այն տարածքը, որի տեղը՝ արևմտահայությունը, ոչնչացվել էր:

Արևմտահայության համար ստեղծված դժոխային կացության ամենակրիտիկական պահին արևմտյան իմպերիալիստներն ամենակտիվ փարիսեցիությամբ հայանպաստ հայտարարություններ էին անում, իսկ գործնականում դիվանագիտության պատմության մեջ «Մայքս-Պիկոյի» համաձայնագրի անվանումն ստացած բանակցություններով իրականացնում իրենց զավթողական, գաղութատիրական պլանները Մերձավոր Արևելքում: Եվ ինչպես Ա.Լենինն է նկատել. «Եթե գերմանական ավազակները չեկորդ են խլիել իրենց ռազմական դատաստանների զազանության տեսակետից, ապա անգլիական ավազակները չեկորդ են խլիել ոչ միայն կողոպտված գաղութների քանակությամբ, այլև իրենց նողկալի կեղծավորության նրբությամբ»¹:

¹ Լենին Ա.Ի. Ընտիր երկեր, հ. 3, էջ 21:

1916 թ. հունվարին միջպարտիական զգվտոցի ժամանակ ԱՄՆ-ի նախկին պրեզիդենտ Թ.Ռուզվելտը¹ մեղադրանք էր չարտուն Վիլսոնի² գլխավորած կառավարությանը՝ հայտարարելով, թե քանի որ ԱՄՆ-ը «չփորձեց հանդես գալ այդ զագամությունների (հայկական կոտորածների) դեմ», ապա պետք է քաժանի «կատարված հանցագործության գլխավոր պատասխանատվությունը»։ Պատահական չէ, որ Կ.Պոլսից մեկնող ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուի³ ճանապարհող այրունկակ Թալեաթը շնորհակալություն էր հայտնում նրան «արդարանտության» համար։

Նոր խաբեության զոհ դարձան հայկական քաղաքական-հասարակական այն շրջանները, այն միամիտ քաղաքագետները, որոնք ակնկալություններ ունեին իմպերիալիստական Արևմուտքից, նրա հետ էին կապում իրենց ժողովրդի ազատագրման, սեփական պետականություն ստեղծելու հույսը, կարծում էին, թե «Եվրոպան, որ անասուններին հովանավորելու հնարավորություններ ունի, մի՞թե կարող է թողնել, որ միլիոնավոր մարդիկ յաթաղանի զոհ դառնան»⁴։ Իմպերիալիստական տերությունները սառը ջուր լցրին այդպիսի տղայամիտ մարդկանց ակնկալությունների վրա։

Արևմտյան իմպերիալիզմն իր սանձազերծած գավթողական պատերազմով, Հայկական հարցում վարած ավանդական աղետաբեր քաղաքականությամբ նպաստեց արևմտահայության գեոցոլիին, որը գործնականում քուրբակյան շովինիստներն իրականացրին գերմանական միլիտարիստների հետ ձեռք ձեռքի տված։ «...Կրկին քաղաքակիրթ ազգերի աչքի առաջ կոտորվեց, մորթվեց հայ ժողովուրդը անմոռն ռուսականության...», - արձանագրում էր դեռևս երեկ եվրոպական իմպերիալիստական տերությունների գովքն անող

¹ Թեոդոր Ռուզվելտ (1858-1919) - ԱՄՆ-ի 26-րդ պրեզիդենտ (1901-1909), հանրապետական, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1906) - Ա.Կ.:

² Թոմաս Վուդրո Վիլսոն (1856-1924) - ԱՄՆ-ի 28-րդ պրեզիդենտ (1913-1921), դեմոկրատ, փիլիսոփայության դոկտոր, «Տասնչորս կետեր» խաղաղության ժրագրի հեղինակ, ամլախ հայկական պետության ստեղծման, Հայաստանի մանդատը ստանձնելու կողմնակից, Ազգերի լիգայի համձեռնարարությամբ հանձն առավ 1920 թ. Սևրի հաշտության պայմանագրով ստեղծվող հայկական պետության սահմանները որոշող դեղը - Ա.Կ.:

³ Հենրի Մորգենթաու (1856-1946) - ամերիկացի դիվանագետ, իրավաբան, 1913-1916 թթ.՝ ԱՄՆ-ի դեսպան Օսմանյան կայսրությունում, պատերազմի ընթացքում ներկայացնում էր նաև Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի և Բելգիայի շահերը, Մերձավոր Արևելքում օգնության ամերիկյան կոմիտեի (Ամերկոմ) փոխնախագահ, փորձում էր կամխել հայերի արտաքսումն ու կոտորածը, նրա «Հայկական ջարդերի առթիվ» (1918), «Ինչո՞ւ պետք է կործանել Օսմանյան կայսրությունը» (1918), «Հայաստանը կանչում է» (1918), «Հայերի կոտորածները 1915-ին» (1922) հոդվածները, «Հայաստանի ողբերգությունը» (1918), «Բուսիդի գաղտնիքները. 1913-1916» (1918), «Նեպալի Մորգենթաուի հուշերը» (1919) գրքերը կարևոր վկայություններ են պարունակում Մեծ եղեռնի մասին - Ա.Կ.:

⁴ «Հորիզոն» (Թ), 1913, 18 մայիսի :

«Մշակը»։ Թեքքը խոստովանում էր, որ «ծավալողական, իմպերիալիստական ձգտումները կկոխեն կանցնեն հավատարմության, նահատակության և արդարության վրային։ Դիվանագիտությունը խի՞ը չունի...» (1916, 24 սեպտեմբերի)։ «Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը, - հետագայում գրել է Լեյոլ Ջորջը, - ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թթ. սարսափելի սպանդներին և 1915 թ. ամենատակալի կոտորածին»։ Պատմությունը կրկին ու կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ միջազգային իմպերիալիզմը Հայկական հարցը միշտ որպես խրտվիլակ է օգտագործել Թուրքիային վախեցնելու, նրան ստիպելու անել այն, ինչը համապատասխանում էր եվրոպական մեծ տերությունների շահերին։ Սակայն մեծան գործելակերպի ամենացայտուն դրսևորման պահին անգամ որքան երեսպաշտություն և քստմեկի կեղծավորություն կար եվրոպական դիվանագետների ճառերում, որքան կեղծիք կար նրանց համոզման հարձակակական լրագրողների ու գրչակների ստեղծած թղթի սարերում։

«Վայ հայերին, - գրել է հայ ժողովրդի բարեկամ, ճորվեգացի դեմոկրատ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, - որ նրանք երբևիցե ներքաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ։ Շատ ավելի լավ կլիներ նրանց համար, եթե Հայաստանի անունը երբեք չարտասանվեր որևէ եվրոպական դիվանագետի կողմից»⁵։

Թուրքական հանցավոր կառավարողների ոճրագործությունն ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորողների հետևողական դատապարտմանը հանդես եկան համաշխարհային սոցիալիստական, բանվորական շարժման ակնաավոր գործիչները, պատերազմի դեմ, ժողովուրդների միջև բարեկամության և խաղաղության հաստատման պայքարին նվիրված մարտիկները։

Հանդես գալով գերմանական միլիտարիզմի հետևողական դատապարտմանը՝ գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ, համաշխարհային սոցիալիստական շարժման ակնաավոր գործիչ Կարլ Լիբկնիխտն անարգանքի սյունին գամեց թուրքական ջարդարարներին և նրանց գերմանական հովանավորողներին։ Հայ ժողովրդի դեմ սարքված այրուհուտ դավադրության կրակակցությամբ նրա հարցապնդումները գերմանական Ռայխստագում 1916 թ. սկզբին պատռում էին թուրքական դաիինների գերմանական հովանավորողների դիմակը։

1916 թ. հուլիսի 4-ին հակապատերազմական պրոպագանդայի և գործունեության ամբաստանությամբ բանտ նետված Կարլ Լիբկնիխտը դատախանին հոգած իր նամակում քարք քարի վրա չէր թողնում պատերազմում Գերմանիայի հետապնդած «ազատագրական միսիայի» մասին գերմանական իմպերիալիստների խաբեությունից, դատապարտում էր նրանց դաշինքը Թուրքիայի հետ, որն «իր ձեռքերը թաթախել է հայերի արյան մեջ և այս պատև-

⁵ Nansen F. Op. cit. p. 328.

րազմի ժամանակ անսահմանորեն ավելացրել իր մեղքը, ամենադաժան կոտորած սարքելով դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ»¹:

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության դատապարտմամբ հանդես եկավ Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական (տեսնյակների) պարտիան, որը պայքարում էր միլիտարիզմի դեմ, հանուն պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վեհ սկզբունքների: Իրենց 21-րդ համագումարում բուլղարական սոցիալիստները բողոքի հատուկ բանաձև ընդունեցին «հայ ժողովրդին թուրքական բարբարոսական օլիգարխիայի կողմից ոչնչացնելու դեմ»:

Ելույթ ունենալով կոմունիստական ինտերնացիոնալի երրորդ կոնգրեսում (1921 թ.) Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից և համաշխարհային բանվորական ու կոմունիստական շարժման ակադեմիոյ գործիչներից մեկը՝ Վ.Կոլարով² ասում էր, որ «հայ ժողովուրդը ունի ամենաաղքերակա պատմությունը: Այդ պատմության ամբողջ ընթացքում նա առանձին ազգերի միջև թշնամության առարկա է հանդիսացել, մի թշնամություն, որ համառորեն պաշտպանում էր թուրքական հին կարգի բարբարոսական բռնակալությունը: Այդ ժողովուրդը գուր կերպով բազմիցս դիմում էր, այսպես կոչված, քաղաքակրթված պետությունների մարդկային զգացումներին: Այդ կոչերին հետևում էին լույս նոր արյունահեղություններ: Վերջին ամսվա, եվրոպական պատերազմի ժամանակ, հայ ժողովուրդն ուզում էր Անտանտայի տերություններից ցույց տրված օգնության միջոցով ազատություն և ապրելու իրավունք նվաճել, բայց նրան խաբեցին իր սպասումների մեջ: Նա նորից ֆանատիզմի գոհ դարձավ: Բայց այդ արյունահեղությունից հետո հայ ժողովուրդն իր հայացքն ուղղեց Ռուսաստանին և հետևեց նրա պրոլետարիատի օրինակին»:

Ֆրանսիական ակադեմիոյ դեմոկրատ, գրող Անատոլ Գրանը «առեղի ոճրագործություն» էր որակում հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը, որը «կրկնվել էր բազմիցս և որ ավելի քան մեկ միլիոն ժողովրդի կորստյան պատճառ դարձավ»: Բազմաթիվ առաջադիմական գործիչներ թուրքական ոճրագործության օրերին իրենց նվիրեցին արևմտահայության ծանր վիճակը համաշխարհային հասարակայնությանը ներկայացնելու գործին, հանդես եկան թուրքական ջարդարարության, ինպերիալիստական պատերազմի կազմակերպիչների դատապարտմամբ: Ռուս առաջադեմ, դեմոկրատ գործիչները հանդես էին գալիս մահվան դատապարտված արևմտահայության բեկորները փրկելու պահանջով, ամաբզանքի սյունին էին գանում թուրք ջարդարարներին ու նրանց ինպերիալիստական իռլանդավորներին: Այս գործում առանձնապես մեծ են Վալերի Բրյուսովի գործարարած ջանքերը

¹ Липскневт К. Мой процесс по документам, II-а, 1918, с. 54.

² Վալերի Կոլարով (1877-1950) - բուլղարացի քաղաքական գործիչ, ակադեմիկոս, կոմկուսի ղեկավար, Բուլղարիայի վարչապետ (1949-1950), Աժ նախագահ (1945-1947) - Ա.Կ.:

ու ծանայությունները: Վ.Բրյուսովը «Էմիլ Վերիարնը¹ Հայաստանի մասին» հոդվածում ցույց էր տալիս մեծ բեղիկացու հունանիզմը, նրա համակրանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Բրյուսովը գրում էր, որ «...Գերմանիայի թելադրանքով և տանիկների ձեռքով կատարված հայկական կոտորածների սարսուղն է գզում ընթերցողը բանաստեղծի...» գործերը կարդալիս:

Հայ ժողովրդի պաշտպանության կոչեր էին անում սոցիալիստ Էդգար Լոնգեն², ֆրանսիացի անվանի հայագետներ Մեյեն³, Մակելեր⁴, գերմանացի Մարկվարտը⁵, շվեյցարացի Լեոպոլդ Ֆավրը⁶, որը հրապարակել էր 1915-1916 թթ. արևմտահայ աղետի փաստաթղթերի երեք պրակ, որտեղ ցույց էր տրվել, որ «մի ընդհանուր և միաձև պլան, բխած մի կենտրոնական կամքից, ուղղել է այդ կոտորածները»:

Թուրքիայի դժոխքից փրկված, ռուսական հողում ապաստանած և տիրոջ կարգերի անտարբերության արժանացած արևմտահայ գաղթականության իսկական բարեկամները նրանց աշխատավոր եղբայրներն էին, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բազմազգ բանվոր դասակարգը՝ իր ինտերնացիոնալիստական անկաշառ վերաբերմունքով: Հայ գաղթականության օգտին կատարվող հանգանակություններին իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին քննում առաջին հերթին աշխատանքի մտրդիկ:

Ի հեճուկա ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, հայ ժողովրդի տատապանքների նկատմամբ անտարբեր դիրք բռնած կառավարության դիրքին, ռուս հրապարակախոս, դոկտոր Լ.Օշերովսկին անարգանքի սյունին էր գանում թուրքական վանպիրներին և հայ այրի կամանց, երիտանդերի օգնելու ու պատասխարելու կոչ էր անում ռուս հասարակայնությանը: Նա գրում էր.

¹ Էմիլ Վերիարն (1855-1916) - բելգիացի բանաստեղծ-սիմվոլիստ - Ա.Կ.:

² Էդգար Լոնգեն (1879-1950) - ֆրանսիացի բժիշկ, հասարակական գործիչ, Ֆրանսիայի սոցիալիստական, այնուհետև կոմունիստական կուսակցության անդամ, Դիմադրության շարժման մասնակից - Ա.Կ.:

³ Անտուան Մեյեն (1866-1936) - 20-րդ դարի ակադեմիոյ ֆրանսիացի լեզվաբան, հնդեվրոպական լեզուների մասնագետ, հայագետ, 1902-ից հայերեն է դասավանդել Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում, հրատարակել է «Ռեվյու դեզ Ետյուդ արմենիեն» ամսագիրը - Ա.Կ.:

⁴ Ֆրեդերիկ Մակելեր (1869-1938) - ֆրանսիացի գիտնական, հայագետ, 1911-1937 թթ. հայերեն է դասավանդել Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում, հրատարակել է «Ռեվյու դեզ Ետյուդ արմենիեն» ամսագիրը - Ա.Կ.:

⁵ Յոզեֆ Մարկվարտ (1864-1930) - գերմանացի գիտնական-արևելագետ, հայագետ, հանդես է եկել հայ ժողովրդի պաշտպանությանը, մեղադրել է երիտուրբերին հայերի զանգվածային ջարդ կազմակերպելու համար - Ա.Կ.:

⁶ Լեոպոլդ Ֆավր (1846-1922) - շվեյցարացի հասարակական գործիչ, 1896-ից հայերի իրավունքների պաշտպանության օգտին շարժման ակտիվ մասնակից, 1918-ից՝ Հայերի օգնության կոմիտեների կոմիտեանի նախագահ, 1920-ից՝ Միջազգային հայասիրական լիգայի պատվո նախագահ - Ա.Կ.:

«Մենք չենք կարող անտարբեր մնալ այդպիսի սարսափելի վշտի, այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք դատապարտված են տվածանորայան և փրկության համար են աղոթում»: «Ներկայումս մեր առջև բացվում է մեծ և ազնիվ նպատակ՝ օգնել հայ փախստականներին: Մենք չենք կարող համագտանալ մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ այդ կարևորագույն և հրամայական խնդիրը չլուծվի»:

Հյուսիսային Կովկասում լույս տեսնող «Թերեր» բերրի էջերում 1916 թ. սկզբին հրատարակված իր հոդվածաշարում ակամափոր բուլշևիկ Ս.Կիրովը բողոքի խրոխտ ձայն բարձրացրեց ի պաշտպանություն «տառապյալ ժողովրդի»:

«Սիրտս կսկծում է, արյունոտվում, երբ կարդում եմ այն հազարավոր փախստականների մասին, այն խեղճ ու տառապյալ, անլուր տանջվող ու արյունոտ ժողովրդի, բռնաբարված կամանց ու մորթված երևանների մասին», - արտոքից գրում էր բուլշևիկ Մուրեն Սպանդարյանը¹:

Հիրավի, հայ բուլշևիկները, որ ի սկզբանե դեմ էին եվրոպական դիվանագիտությանն ապախնդելու, ցարիզմի միջոցով բուրքահայ դատը լուծելու մտայնությանն ու գործելակերպին, դատապարտելով իմպերիալիստական պատերազմը որպես զավթողական, հակաժողովրդական պատերազմ, տեղությունների երկու խմբերի հակամարտ շահերի բախման, տնտեսական և քաղաքական սուր մրցակցության արդյունք, նշում էին նրա ողջ կործանարար բնույթը նաև աշխատավոր հայ ժողովրդի համար: Նրանք ցույց էին տալիս ինպես իմպերիալիստական կառավարությունների կողմից փոքր ազգերին ազատագրելու մասին պատերազմի ժամանակ հռչակված լուծումը ողջ խարեությունը: Հայ բուլշևիկյան մամուլը, ժողովրդական մասսաներին դաստիարակելով իմպերիալիստական պատերազմի և նրա կազմակերպիչների դեմ ռևոլյուցիոն պայքար մղելու անհրաժեշտության ոգով, նրանց զգուշացնում էին այն վտանգից, որին ենթարկում են նրան դաշնակցական պարագլուխները պատերազմին մասնակցելու, կամավորական խմբեր ստեղծելու իրենց արկածախնդրությանը ու քաղաքական մտքի սնանկությանը: Գլխավոր միտքը, որ չեչտվում էր նրանց կողմից, դա այն էր, որ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը, բուրք բարբարոս կառավարության տիրապետության տակ գտնվելով, ամեն վայրկյան կարող էր գոն դառնալ բուրքական ավանդական յաթաղանին: Սակայն, ինչպես նշում է Ս.Շահումյանը. «Մեր «ազգասերները», ընդհատակային, կարծես դիտմամբ ամեն ջանք գործ էին դնում... հող պատրաստելու համար»:

Վերլուծելով հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժոխսային կացությունը՝ Ս.Սպանդարյանը ցույց էր տալիս այն դատը պատմները, որ տվել էին ինպերիալիստական պատերազմը, ցարիզմի ու նրա հետ միասին գործակցած հայկական բուրժուական «քաղաքագետների» քաղաքականությունը: Նա գրում

¹ Մուրեն Սպանդարյան (1882-1916) - հեղափոխական գործիչ, համայնավար, գրաբնեմատ և հրատարակախոս - Ա.Կ.:

էր. «Այո՛, «ազատություն», քայց առանց հայերի, այո՛, «ազատություն», որը դառնում է Պուրիշկեկիչների¹ և Միլյուկովների զավթումը»: Նա դատապարտում էր հայ ազգային ջոջերին, պահանջում էր հարվածել նրանց «վզին» և արևմտահայության բեկորները «ազատել», «պահպանել» վերջնական կործանումից:

Վ.Լենինը, բուլշևիկյան պարտիան դատապարտում էին Գուլյով-Միլյուկովի բուրժուական կառավարության՝ ինպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, մի գործելակերպ, որը ոչ մի նպատակ չունեց ինչ-որ բայ կատարելու Հայաստանի ինքնորոշման, հայ ժողովրդի կենսական շահերը հարգելու ուղղությամբ: Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վ.Լենինը լիակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ»:

Հանդես գալով 1917 թ. հունիսին տեղի ունեցած սովետների առաջին համագումարում՝ բուլշևիկների պարտիայի և աշխատավորության առաջնորդ Վ.Լենինը պահանջում էր հրաժարվել նման գործելակերպից, հրաժարվել անբարոյանական պատերազմ մղելուց, Հայաստանը խեղդելուց: Նա պարտիայի անունից ազդարարում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ պահին իրագործվելիք ծրագիրը: Դիմելով ժամանակավոր կառավարության դեկավարներին՝ նա ասում էր. այն քանակը, որ «այժմ պահվում է Հայաստանում և անընդունելի է կատարում, որը դուք հանդուրժում եք, քարոզելով մյուս ժողովուրդներին հաշտություն առանց անբարոյանների, քեև ձեր ձեռքին է ուժը և իշխանությունը, երև այդ քանակն անցներ այդ ծրագրին, եթե նա Հայաստանը դարձնեք անկախ հայկական ռեսպուբլիկա, և այն դրանք, որ մեզմիջ վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրան, ապա այդ լավ կլինեք»: «Ապագուցեցեք, որ դուք ազատագրում եք հայկական ռեսպուբլիկան, համաձայնության մեջ եք ստնում բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների սովետների հետ յուրաքանչյուր երկրում, - շարունակում էր Լենինը. - որ դուք ազատ ռեսպուբլիկայի կողմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական ռևոլյուցիայի արտաքին քաղաքականությունը կզառնա իրոք ռևոլյուցիոն, իրոք դեմոկրատական»:

Իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, սոցիալիստական ռևոլյուցիայի հարթմանակի համար մղած իր պայքարը բուլշևիկյան կուսակցությունը խարսխում էր «ազատություն բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր ազգությունների բանվորների ու գյուղացիների եղբայրական միություն» լենինյան սկզբունքի վրա: Հնդկներին ռևոլյուցիան հռչակեց «մարդու ամեն մի շահագործման ոչնչացումը մարդու կողմից, հասարակության դասակարգերի բաժանման լիա-

¹ Վլադիմիր Պուրիշկեկիչ (1870-1920) - ռուս ծայրահեղ աջ քաղաքական գործիչ, միապետական, սեխարյուրական - Ա.Կ.:

կատար վերացումը, շահագործողների դիմադրության անխնա ճնշումը, հասարակության սոցիալիստական կազմակերպության հաստատումը...»¹:

Ակտիվորեն պաշտպանելով ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը՝ Վ.Լենինը, բոլշևիկների պարտիան ձգտում էին սեփա բարեկամություն հաստատել Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի և ճնշված ու գաղութացված երկրների աշխատավորության միջև: Սովետական կառավարության կողմից 1917 թ. նոյեմբերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիայում» հռչակվում էին Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու սովերենությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Ազգային և ազգային-կրոնական բոլոր ու ամեն տեսակի արտոնություններն ու սահմանափակումները վերացվում էին: Սովետական կառավարությունն ազդարարում էր, որ ազատ զարգացում է ապահովելու Ռուսաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների և էթնիկական խմբերի համար: Դրանք այն սկզբունքներն էին, որոնց կենսագործունով միայն հայ ժողովուրդը կատանար իր իսկական սոցիալական և ազգային ազատությունը, կիրկեր իր ֆիզիկական գոյությունը, ապրելու հնարավորություն կատեղծեր քվառության ու վերջնական կործանման եզրին հասցված իր քեկորների համար:

Սովետական կառավարության ընդունած առաջին որոշումներից էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը: Ի հակադրություն թուրքական մարդասպանների հայաջինջ քաղաքականության, ինպերիալիստական տերությունների զավթողական պլանների, «Թուրքահայաստանի մասին» ժողովրդական կոմիտեների սովետի դեկրետով սովետական իշխանությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»: Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կամ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Օսմանյան կայսրության խորքերն արտրված հայերի անարգել վերադարձն իրենց հայրենի հողերը:

Մինչդեռ երիտթուրքական կլիկը ջարդել էր արևմտահայերին, ավերել նրանց շենքերը, գրկել նրանց սեփական հողից ու ջրից, ինպերիալիստական դիվանագետները խոսքով հայանպատ փարիսեցիություն էին անում, իսկ գործով գաղութային նոր զավթումներ իրականացնում, ապա սոցիալիստական առաջին պետությունը հռչակում էր, որ ճանաչում է հայ ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքները և գործնականում միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար:

Վ.Լենինն ասում էր. «Հանցագործ է այն կառավարությունը, որը զինադադար չի ուզում...»²: Իսկ թուրքական կառավարողները զինադադար չէին ուզում, նրանք ձգտում էին նոր զավթումների, նոր արյունահեղության:

¹ Լենին Վ.Լ. Ընտրի երկեր, հ. 2, էջ 608:

² Լույս տեղում, էջ 541:

1918 թ. թուրքական ինտերվենցիան ոչ միայն տապալեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մասին սովետական կառավարության դեկրետի կենսագործումը, այլև մահացու սպառնալիք ստեղծեց հեղափոխության հաղթանակի և Անդրկովկասի ժողովուրդների ֆիզիկական գոյության համար: «Այն միտքը, որ հեղափոխությունը կարող է Կովկասից անցնել այդ սովալունկ երկիրը (Թուրքիա), - 1918 թ. մարտի սկզբին գրում էր Ս.Կասյանը, - սուկացնում է նրանց: Սուկացնում է նրանց նաև այն, որ խորհրդային իշխանությունը Կովկասում կարող է տերիտորիական վնաս հասցնել նրանց գիշատիչ իշխանությանը և ավազակային շահագործությանը, պնդելով և պաշտպանելով ժողովրդական կոմիտեների դեկրետը Տաճկական Հայաստանի ինքնորոշման վերաբերյալ»³: Ս.Կասյանը ցույց է տալիս, որ թուրքական ինպերիալիստների «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել քեզական գերիշխանությունը Անդրկովկասում», որ նրանք «նոր ու կրակի, սուր ու քրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «քիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա», ինպերիալիստական մյուս զավթիչների հետ միասին «երկաթե օղակ կազմելով՝ խնդրել սոցիալիստական իշխանությունը»: «Թույլ տալ, որ այդ ծրագիրը ամենալայն կերպով իրագործվի, - շարունակում է Ս.Կասյանը, - նշանակում է ոչ միայն ինքնասպանություն գործել, այլև դավաճանել սոցիալիզմին»: Նա բոլշևիկների, բոլոր հեղափոխական ուժերի «սրբազան պարտականությունն էր» համարում «ամենահամաձայն կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի քիկունքը»⁴:

Անդրկովկասյան կոմիտարիատը, ապա Մեյնը իրենց իսկատվետական քաղաքականությանը, երկրամասի ազգությունների միջև երկպառակությունները խորացնելու գործելակերպով ջլատեցին աշխատավորության ուժերը, անուժ գունվեցին թուրքական հարձակումը կանխելու, երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Թե՛ Տրապիզոնի և քե՛ Բարսիլի բանակցությունների ժամանակ նրանք խաղալիքի վերածվեցին թուրքական ինպերիալիստների ձեռքում, որոնք այսօր դոժմ էին այն, ընդունել էին երեկ, կտրի կերպով ոսոնահարում էին միջազգային իրավունքի ամենատարրական նորմերը: Անդրկովկասի ինքնակուշ տերթնները ոչ միայն անօրինական կերպով չմանաչեցին սովետական կառավարության կողմից նշանակված Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիտար Ս.Շահումյանի լիազորությունները, պայքար ամենազերծեցին նրա դեմ, այլև խոչընդոտեցին նրա գործողությունները «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետն իրագործելու ուղղությամբ, խանգարեցին բոլշևիկյան կազմակերպություններին երկրամասը պաշտպանելու թուրքական և մյուս ինպերիալիստների ինտերվենցիայից:

Իսկ թուրքական վայրենաբար ինպերիալիզմը «ոչ քե հետզհետ էր բաժնում մվաճած, բունագրված երկրի հյուսքը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի»

³ Կասյան Ս. Մեր տակտիկան // «Բանվոր» (Թ.), 1918, N 5, 6, մարտ:

⁴ Լույս տեղում:

արյունը և որոշ չափով օգնում երկրի տնտեսությունը պահպանելուն, ո՛չ, տանկական ինվերիալիզմը թալանի ու ավերածության, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից: Հայաստանի հողը ռոտզվում է արյունով, դաշտերն ու ձորերը ծածկվում դիակներով... Երկիրն ամբողջապես ավերվում, թալանվում է և ծայր աղքատության մատնվում...» (Մ. Կասյան):

1918-1920 թթ. հայ ժողովրդի որբերգական դրությունն ավելի խորացավ բուրքական ասպատակությունների, դաշնակցական կառավարության վարած հակաժողովրդական, Սովետական Ռուսաստանից նրան կտրելու և ինվերիալիստական տերությունների թելադրանքին ենթարկվելու քաղաքականության հետևանքով:

Երկրամասն անջատելով հեղափոխական Ռուսաստանից, պայքարելով սովետական իշխանության դեմ, հայկական ջոջերը օրեցօր գործում էին բուրքական կառավարողների գիրկը, ձեռք մեկնում իրենց ժողովրդի դաժիճներին:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Ա.Խատիսովն անանորարար ասում էր, թե «մենք և թուրքերը այժմ մեկա մեկու կարիքն ունենք», «այժմ պետք է լավ հարաբերություններ պահպանել թուրքերի հետ»¹: 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին Ա.Ահարյոյանը Կ.Պոլսում շնորհակալություն էր հայտնում սուլթանին այն բանի համար, որ նա էր հղացել «անկախ Հայաստանի» գաղափարը²: Նրանք հայտարարում էին, թե թուրքերի ցանկությունից «Հայկական հարցը լուծելու» գործում ավելի շատ բան են սպասում³: Թուրքական ինվերիալիստները ձգտում էին Անդրկովկասի «ամկախ» հանրապետությունները հակադրել Սովետական Ռուսաստանին, նրանց դարձնել Թուրքիայի վասալը, անմիջական սահման չունենալ Ռուսաստանի հետ և Թուրքիան հեռու պահել Հնդկաստանից: Իսկ դաշնակցական «Ազատ Հայաստանը» շուտով իր մի խմբագրականում սևով սպիտակի վրա գրում էր. «Իրերի պատմական թերունով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը...»⁴:

Դաշնակցության տիրապետության օրոք Հայաստանն ամբողջապես մեկուսացված էր: Երկրի ներսում դրությունը հուսահատական էր: Հայաստանի փոքր տարածքի բնակչության կեսից ավելին կազմում էին գաղթականները՝ անտուն, մերկ ու քաղցած:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր մի վիճակ, որի բնորոշումն այնքան պատկերավոր կերպով տվել է Սարգիս Կապյանը: «Երկրագնդի վրա թրեխ ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի

¹ ՀՍՍՌ-ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 222, գ. 12, ք. 192-193:

² Նույն տեղում, ք. 199:

³ Նույն տեղում, ք. 190:

⁴ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայնը» (Կ.Պոլիս), 1921, 27 հունիսի:

վրա, - գրում է նա: - Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեղոտ օդ և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը: Մի հսկայական ճուրճ տխրություն և մտալուրջություն, տանջանքի և մրմունջի կնիք է գամել այդ դժբախտ երկրի արյունամեղի ճակատին: Ընչավոր Խակները թե անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե գանգերով լեցուն ձորերն ու արյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, դաշտերում ու քարձրավանդակներում ապրող չունևոր գյուղացիները, թե քաղաքների ծուցերում ու ավերակներում գոյությունը քաշչ տվող քաղքենիները, տեղական բնիկ՝ խեղճացած ու բշվատության մատնված ազգաբնակչությունը, թե քալանված ու սովալլուլ, լքված ու վայրենացած գաղթականությունը, բոլորն էլ վշտալից հայացքը արճճապատ երկնականարին հառած՝ օգնություն են հայցում, ելք են որոնում: Հայաստանում գոյությունը դարձել է անձեք, կյանքը՝ դժոխք»¹:

Իսկ այդ օրերին անգլիական պահպանողական «*Դեյլի Սեյը*» թերթը չաբախնդում էր, հայտարարելով, եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները մտադիր չեն հանձն առնել Հայաստանի մանդատը, ապա «որքան էլ սոսկալի լինի այդպիսի հեռակախարհ՝ հայերը պիտի բնաջնջվեն»:

Չարաչար սխալվում էին պարոնայք ինվերիալիստները: Հայ ժողովրդի փրկությունը ոչ թե նրանց կամքից էր կախված, այլ ռեյույցիոն հյուսիսից՝ մեծ Լենինի գլխավորած բանվորագյուղացիական Սովետական Ռուսաստանից, որի օգնությամբ նա տապալեց դաշնակցական կառավարությունը և 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հաստատեց սովետական կարգեր:

Սովետական իշխանության հաստատումով դրվեցին հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի վերածնության հիմքերը: Ձեռքերի շաշյունին, բշվատների ողբին ու լացին փոխարինեցին սոցիալական և ազգային ազատություն նվաճած մարդու աշխատանքի պարտքը, մատաղ սերունդի երգն ու ծիծաղը: Հայ ժողովուրդն ընթացավ իր վերբերն ապարհներու, նոր կյանքի, սոցիալիզմի կառուցման ուղիով: Կարճ ժամանակում փոխվեց երկրի տնտեսության պատկերը: Մեր ռեսպուբլիկան դարձավ առաջավոր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, համատարած գրագիտության, մեծով ազգային, բովանդակությանը սոցիալիստական կուլտուրայի երկիր:

Միայն սովետական իշխանության տարիներին խաղաղ և ապահով կյանքի պայմաններում հայ ժողովուրդը շնչեց լիաթոք, դրսևորեց իր բոլոր ունակությունները հողակոր և նյութական արժեքների ստեղծման ասպարեզում, կատուցեց և ստեղծեց այնքան, որքան չէր ստեղծել իր հազարամյակների պատմության ընթացքում: Դարերից ի վեր հայ ժողովրդի համար այնքան վտանգավոր արտագաղթը վերածվեց բուրքական ջարդարարների մեղքով աշխարհի տարբեր մասերում սփռված հայ տարագիրների ներգաղթի՝ դեպի

¹ Ատենյան (Կասյան) Ս. Ու՛ր է ելքը, էջ 3:

իրենց մայր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան, բոլոր պայմանները ստեղծելով նրանց նորմալ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար: Սովետական Հայաստանն այսօր սփյուռքահայ աշխատավորության միակ հույսն է, միակ փարոսը:

Սովետական ժողովուրդների եղբայրական կուռ ընտանիքի իրավահավասար անդամ հայ ժողովուրդը հպարտ է, որ հարազատ կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությանը ընթանում է կոմունիզմ կառուցողների անպարտելի շարքերում, որ իր ստեղծագործական կորովն է ներդնում մեր հզոր հայրենիքի համաշխարհային պատմական հաղթանակների մեջ:

ГАСАНОВА Э.Ю. ИДЕОЛОГИЯ БУРЖУАЗНОГО
НАЦИОНАЛИЗМА В ТУРЦИИ В ПЕРИОД МЛАДОТУРОК
(1908-1914 ГГ.). – БАКУ: ИЗДАТЕЛЬСТВО АН
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР. – 1966. – 161 С.¹

Выпущенная в свет Институтом народов Ближнего и Среднего Востока Академии наук Азербайджанской ССР работа Э.Гасановой посвящена критике идеологии турецкого буржуазного национализма. Она охватывает 1908-1914 гг., т.е. период, когда младотурецкими шовинистами идейно и практически готовилось дело уничтожения западных армян. С этой точки зрения исследуемая книга представляет определенный интерес и для советской армянской историографии.

Как известно, перед исследователями доступ к турецким государственным архивам пока еще закрыт, и использованные Гасановой материалы дают много дополнительных сведений, касающихся идеологических концепций шовинистической программы младотурок.

В частности, автор широко использовал турецкие источники. Это в первую очередь относится к материалам, опубликованным на страницах журнала «Тюрк юрду», книгам турецких авторов Ниязи Беркеса, Кемала Карпата, Фуада Башгиля, Халиде Эдлив², Бехзат Ай и многих других. Автором использованы также многочисленные работы русских, советских и иностранных туркологов, которые в той или иной мере занимались проблемами идеологии турецкого национализма.

Упомянутая работа является кандидатской диссертацией автора, выполненная под руководством А.Ф.Миллера³. Он же является и редактором книги Гасановой. Книга состоит из вступления (обзор источников и использованной литературы), трех глав («Общественная мысль в Турции в период буржуазной революции 1908 года», Журнал «Тюрк юрду» как выразитель идеологии туркизма», «Пантюркистская направленность идеологии младотурок») и библиографии. Автор, пользуясь методом критического анализа, показывает генезис и

¹ Киракосян Дж. Э.Ю.Гасанова. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914 гг.), Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1966, 161 с. // Вестник Ереванского университета (Е.) – 1967, N 3, с. 253-257.

² Խալիլյե Էդիպ Արիվար (1884-1964) – բարձր կին գրող, ֆեմինիստական շարժման առաջնորդ, երիտուրքական կուսակցության գործուն քարոզիչներից, 1916-1917 թթ.՝ Դանասկոսի, Քեյրուքի և Լեռնային Լիբանանի դպրոցների և որսանոցների տեսչ. Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարած ազգայնական շարժման մասնակից, 1950-1954 թթ.՝ Թուրքիայի Մեջլիսի պատգամավոր - Ա.Կ.:

³ Անատոլի Միլլեր (1901-1973) – խորհրդային պատմաբան-արևելագետ, բուրգագետ, դիվանագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի փորձագետ Թուրքիայի և սևծովյան նեղուցների հարցերով - Ա.Կ.:

развитие идеологии буржуазного национализма младотурок, ее противоречивость, ее проявления в области турецкой литературы, языка, просвещения и государственной политики. Во введении автор правильно отмечает, что «определение сути тюркизма постоянно вызывало и до сих пор продолжает вызывать среди специалистов глубокие, подчас резкие расхождения» (с. 7).

О ценности рецензируемой работы свидетельствует именно то, что на ее страницах критически осуждаются взгляды идеологов турецкого буржуазного национализма, его противоречивые тенденции, раскрываются многие темные для нас страницы, делается попытка преодолеть противоречивые оценки, расхождения по проблемам буржуазного национализма в Турции, хотя это не всегда удается.

Автор поставил перед собой задачу изучить одну из разновидностей буржуазного национализма – так называемый тюркизм (по-турецки «тюрклюк») или «тюркчюлюк»), который возник и получил свое развитие главным образом в период младотурецкой революции 1908 г., доказать, что турецкий буржуазный национализм противоречив, что тюркизм в своей основе прогрессивен, является национализмом угнетенной нации, а пантюркизм – реакционен. Эту же самую цель преследовал автор и в ряде своих статей (См. О концепции тюркизма в идеологии младотурок. – М. – 1966; Прогрессивные мотивы в журнале «Тюрк юрду» // *Известия АН Азербайджанской ССР* (Баку). – 1961. – No. 3).

Согласно автору, «в тюркизме нашло свое отражение историческое, экономическое, политическое и культурное обоснование турецкой буржуазной нации, находившейся тогда еще на стадии становления» (с. 39). И далее: «В турецком буржуазном национализме – тюркизме, прогрессивными являлись его, хотя и ограниченная, но все же определенная антиимпериалистическая направленность, стремление наиболее передовых представителей нации пробудить массы от средневековой феодальной спячки, невежества, привести к борьбе за суверенность нации» (с. 40).

Идеологи турецкого национализма, призывая к сопротивлению колониальной, захватнической политике империалистических государств Запада, в то же время не отказывались от политики удушения угнетенных наций внутри страны, от своих экспансионистских планов и фактически не отвергали ни султанскую власть, ни ислам. Поэтому провозглашать их «наиболее передовыми представителями нации», по меньшей мере, заклуждение. Дело в том, что тюркизм никогда не являлся национализмом угнетенной нации. Он всегда был воинствующим, непримиримым, всегда преследовал одну цель – сохранить и расширить Османскую империю.

Скажем сразу, что провозглашая турецкий буржуазный национализм национализмом угнетенной нации, автор становится на неправильную исходную позицию, лишая тем самым себя возможности объективно оценить исследуемую им историческую действительность.

В конце XIX и начале XX веков Османская империя действительно являлась полуколонией западных капиталистов. Это – исторический факт. Турецкая буржуазия, ее идеологи, чтобы защитить свои национально-классовые интересы, вне всякого сомнения, должны были занять оппозицию в отношении к Западу. Но, одновременно, они не отказывались от политики удушения национально-освободительного движения угнетенных наций внутри страны, стремясь такой ценой сохранить свою империю, эту трижды проклятую тюрьму народов.

Вот почему неправильно считать тюркизм, даже без пантюркистских устремлений, национализмом угнетенной нации. По отношению к аравам, армянам, балканским народам тюркизм определенно играл роль реакционную. Его идеологи не намерены были уважать национальную самостоятельность этих народов. Более того, они встали на путь их физического уничтожения и стяжали себе на этом попроче более «громкую славу», чем султан Абдул Гамид.

Отмечая классовую однородность тюркизма и пантюркизма, что совершенно верно, автор, однако, тут же говорит об «объективно существующем глубоком различии» между ними. Доказать это различие автору, естественно, не удается. Он пишет: «Тюркизм – это идеология турецкой национальной буржуазии, заинтересованной в создании независимого национального буржуазного государства на исторически сложившейся территории турецкой нации» (с. 7).

Какими способами, за чей счет должно было создаваться это национальное буржуазное государство? Какими должны были быть, хотя бы приблизительно, границы этого государства? Думали ли младотурки считаться со стремлениями малых угнетенных наций внутри империи или нет? Какова суть кредо их идеологов по отношению к армянам, аравам и другим народам империи?

Ответов на эти вопросы в книге читатель – увы! – не находит.

Несомненно, что только выяснив эти вопросы, можно дать правильную оценку тем целям, которые преследовались тюркизмом, бесспорно, являвшимся знаменем национальной буржуазии. Бесспорно и то, что под этим знаменем были объединены многие реакционные силы турецкого общества. В конечном итоге, на деле, тюркизм прославился куда большими злодеяниями (вспомним геноцид западных армян, преследования и гонения арабов, балканских славян и др.), чем пантюркизм, который так и остался теорией.

«Пантюркизм, – пишет автор, – основан не на национальном, а на расистском принципе, к тому же неправильно понимаемом: пантюркисты называют турецкой «нацией»..., по их мнению, расовую, а в действительности лингвистическую общность тюркоязычных народов. Пантюркизм не содержит в себе ничего прогрессивного» (с. 7).

Согласясь с этой оценкой, читатель, естественно, спросит: а в чем же прогрессивная суть тюркизма? Выдержки, приведенные из журнала «Тюрк юрду», показывают, что идеологи тюркизма, ратуя за чистоту языка, за его «отуречивание», охищание от аравских и персидских слов, создание национальной

литературы, изменение алфавита, стремясь ускорить процесс созревания национального самосознания, в то же время оставались по отношению к угнетенным нациям самыми изощренными шовинистами. Это противоречие автор пытается преодолеть, заняв позитивную позицию по отношению к тюркизму. Однако даже факты, приведенные им самим, литературное наследие идеологов турецкого национализма доказывают обратное. Отсюда и противоречия в формулировках автора. К примеру, на 42-ой странице он пишет: «В действительности идеология турецкого буржуазного национализма – тюркизм (тюркчюлюк) с самого начала проявлялась не в чистом виде, а с большой примесью пантюркизма. Поэтому, наряду с прогрессивными, демократическими, национальными тенденциями, тюркисты уделяли большое место в своей пропаганде шовинизму, проповеди нетерпимости к правам нетурецких народов Османской империи, расизму, утверждениям о национальной и культурной исключительности турок, а вместе с тем и призывам к военной экспансии с целью покорения тюркоязычных и мусульманских народов (в чем проявилось смешение тюркизма с панисламизмом)».

Строго противопоставляя пантюркизм тюркизму, Э.Гасанова на этот раз впадает в новую крайность, считая первый антигезой второго (с. 7). Не отрицая, что тюркизм и пантюркизм выступали, да и сегодня выступают в тесной органичной связи друг с другом, что они вытекают один из другого, обусловлены друг другом и лишь благодаря стечению исторических обстоятельств проявляются в различных формах, она в то же время несколько затуманивает эту истину.

Хотя использованные автором материалы доказывают единство пантюркизма и тюркизма, их взаимную обусловленность, однако он не выявляет реакционной роли великодержавного турецкого национализма и чудовищной политики младотурок, проводимой по отношению к угнетенным нациям. Не меняя сути дела и отдельные утверждения автора о том, что младотурки видели в децентрализации опасность «развала» империи, поэтому-де усиливали «шовинистическую политику» (с. 31).

Возникает вопрос: а если бы Османская империя не погибла, выиграли бы от этого прогресс, угнетенные народы? Выходит, что народы, завоевавшие свободу и национальную независимость в результате гибели Османской империи, должны быть за это благодарны пантюркистам?

Такой подход является ошибочным, следствием глубокого заблуждения. Лидеры турецкого буржуазного национализма, стремясь сохранить деспотическую турецкую империю, выступали не как представители прогрессивного национализма угнетенной нации, а как воинствующие великодержавные националисты. Поднятые далее в книге вопросы, выдержки, приведенные автором, доказывают именно это.

Про деятелей, которые стояли на откровенно шовинистических позициях, автор пишет, что якобы «среди пантюркистов были и люди, искренне заслужившиеся» (с. 46). Кто же были они, как не заклятые шовинисты: Зия Гекальп, Халиде Эдип, Кеprюлю-заде Мехмед Фуад, Мехмед Эмин и другие, именуемые автором «выдающимися турецкими литераторами, учеными, общественными деятелями». На 96-ой странице автор по сути дела опровергает сам себя, утверждая, что Ахмед Хикмет¹, Кязим Намз, Халиде Эдип, Зия Гекальп выступали с позиций шовинизма исключительно турецкой нации, оправдывали экспансионистскую политику.

«Пантюркистское учение Зия Гекальпа, - пишет советский историк О. Гигинейшвили, - рассматривала всех нетурок, живущих в Турции, несмотря на то, являлись они христианами или мусульманами, врагами турок, и требовала превратить Турцию в этнически в чисто турецкую империю» (Гигинейшвили О.И. Из истории экспансионистской политики младотурок (автореферат). - Тбилиси. - 1954. - с. 10).

Отмечая то обстоятельство, что даже в пределах Османской империи турецкая буржуазная нация складывалась медленнее других наций (с. 65), что «историческое развитие (?) страны привело к тому, что турки занимали незначительное место в торговой и промышленной сферах» (с. 106), автор, однако, не делает даже попытки углубиться в корни этих явлений. Выражение «историческое развитие» в данном случае не спасает его. Автор обходит молчанием такие важные моменты, характеризующие турецкую военно-феодалную государственность, как паразитизм, традиционное стремление к властвованию, захватничеству, к уничтожению и неспособность создать хоть что-нибудь взамен уничтоженного.

Турецкая буржуазная нация развивалась медленно, но по сравнению с кем? Что это за более развитые нации и каковы были причины подобного явления?

Вот вопросы, на которые автор не дает ответы. Э.Гасанова не рисует общей картины, не охватывает тех важнейших сторон экономической и общественно-политической жизни страны, на основе которых зародился и получил свое развитие турецкий национализм, направленный против национально-освободительной борьбы арабов, армян и других народов. Как это ни странно, однако, армяне, Армянский вопрос в книге почти не упоминаются.

Журнал «Тюрк юрду» выразил пантюркистские и пантуранские устремления младотурок. Даже те материалы журнала, которые призваны служить идеям просвещения, насквозь пропитаны воинствующим национализмом и про-

¹ Մեծն Հիքմետ-բեյ – նոր բարբախտ գրականության և քաղաքական ներկայացուցիչ, «Թուրք յուրդու» կազմակերպության նախագահ - Ա.Կ.:

поведуют идею национальной исключительности турок, дышат презрением и великодержанным шовинизмом по отношению к угнетенным ими нациям.

Третья глава, посвященная пантюркистской направленности идеологии младотурок, фактически сводит на нет ту положительную оценку, которую автор дает тюркизму на предыдущих страницах. Он подчеркивает, что с самого начала в журнале «Тюрк юрду» можно было обнаружить пантюркистские тенденции, что статьи Кепрюлю-заде Мехмед Фуада, Зия Гекальпа, Халиде Эднв, эмигрантов – азербайджанца Ахмеда Агаева и татарина Юсуфа Акчура-оглы пропитаны разнузданным пантюркизмом.

Совершенно справедливо замечание относительно того, что тюркизм был лишь игрой для младотурок, которые, цепляясь за патриотические лозунги, на деле осуществляли свою шовинистическую захватническую политику.

Упомянув обширную статью Ахмеда Агаева «Тюркский мир», которая дышит неприкрытым пантюркизмом, автор вскрывает всю бредовость изложенных в ней идей. «Турецкий мир» или же турецкую империю Агаев представлял себе следующим образом. Это территория, которая должна была включать в себя: Крым, Балканы, Кавказ, Баку, Дербент, реку Терек, северную часть Каспийского моря, Астрахань, часть Сибири, Монголию, Туркменистан, определенную часть Китая, Афганистан, Багдад, Мосул, Эгейское море и т.д. То же самое можно видеть и у Юсуфа Акчура-оглы в его статье «В тюркском мире» (с. 118) с той, однако, разницей, что этот претендует еще и на Тайвань, Курильские острова, Японию, Китай, Финляндию, Монголию и Венгрию. Небезызвестный Мехмед Эмин (Ялман), этот турецкий журналист фашистского типа, писал, что пантюркисты вначале стремились к объединению «всех турок», а затем к братанию с другими народами, «тяготеющими к Турции», в том числе с венграми, финнами, болгарями (с. 118). Халиде Эднв в своих воспоминаниях отмечал, что Талат-паша однажды с удовлетворением высказался по поводу того, что пантюркизм их «приведет к Желтому морю» (с. 119). Выдвинутый лозунг «Назад к Турану», турецкие шовинисты выступали за восстановление старых турецких обычаев, возвеличивали Атиллу¹, Чингиз-хана², Огуз-хана³. О разнузданной бредовости идей турецких шовинистов особенно ярко свидетельствует стихотворение Зия Гекальпа «Туран». «Где теперь Туран, где Крым,

что стало с Кавказом? От Казани до Тибета всюду русские». Он молит аллаха вернуть туркам «золотую эпоху», чтобы «отечество турок было единым и чтобы не было беженцев» (с. 125).

Анализируя целый ряд художественных произведений Ахмеда Хикмета, Халиде Эднв, Э.Гасанова доказывает, что и они насильственно проникнуты теми же идеями (с. 132-133). Она пишет: «Даже в произведении такого прогрессивного поэта того времени, каким был Мехмед Эмин, довольно сильно звучали идеи пантюркизма. Наряду с мотивами демократизма и народничества в его стихах звучат также шовинистические и расистские мотивы» (с. 134). В книге высказаны критические замечания в адрес Ахмеда Агаева, Мехмеда Эмина Расул-заде и других, кто в своих писаниях доходит до «вершин» расизма, проповедуя исключительность турок. По их мнению, в жилах «великой турецкой нации» «течет голубая кровь», и «за исключением японцев, турки являются самой прогрессивной и культурной нацией» в Азии и т. д. Принимая другие нации, Агаев прямо заявляет, что «ни земли Кавказа и ни русские Казани не могут соревноваться с турецкими купцами и мастерами» (с. 131).

В книге приведены образчики сумасбродных заявлений современных пантюркистов. Полковник Алпарслан Тюркеш¹ (ныне лидер Республиканско-крестьянской национальной партии) напечатал в журнале «Анен» (21 марта 1962 г.) статью, в которой призывал: «Действуй, о турок! Действуй же! Нет у нас больше Румелии, Венгрии, Сирии, Ирака, Палестины, Египта, Триполи, Туниса, Алжира, Крыма и Кавказа. Остался у нас лишь кусочек нашей Родины! Последний кусочек Родины...

Действуй как серый волк, образумься! Трудись. Пусть возродятся былые времена... Пусть вновь развеваются знамена победы и славы. Пусть над всеми возвысится Турция. Эта великая Турция выходит за пределы начертанных Национальным обетом границ и простирается вплоть до Турана» (с. 148).

Факты, приведенные в книге Э.Гасановой, проливают дополнительный свет на идеологические истоки политики младотурок.

¹ Արիլա – նվաճող, զորավար, հոների առաջնորդ 434-453 թթ., որոնք վարում էին թուլոր կյանք Գանուրից ու Աև ծովից հյուսիս ընկած տափաստաններում, ստեղծում է հզոր ցեղային միություն, որը վերահսկում է Հռոմոս գետից մինչև Չինաստանի սահմանն ընկած տարածքները - Ա.Կ.:

² Չինգիզ-խան (Թեմուչին) (1155-1227) – նվաճող, Մոնղոլական կայսրության հիմնադիր, միավորելով մոնղոլական թուլոր ցեղերը՝ նվաճեց Եվրասիայի մեծ մասը - Ա.Կ.:

³ Օգուզ-խան (Օգուզ Կազան) – օգուզական (բյուրական) ցեղերի առապելական հերոսը և նախահայրը - Ա.Կ.:

¹ Ալփարսլան Թյուրքեշ (1917-1997) – թուրք ազգայնական և պանթյուրիստական քաղաքական գործիչ, 1945-ին մեղադրվել է ֆաշիստական և ռասիստական գործունեության մեջ, Հանրապետական գյուղատնտեսական ազգային, իսկ 1969-ից՝ Ազգայնական շարժում կուսակցության ղեկավար, «Գործ գայեր» երիտասարդական ազգայնական կազմակերպության հիմնադիր (1948), Թյուրքիայի փոխվարչապետ (1933-1960), 1960 թ. պետական հեղաշրջման մասնակից, 1992-ին մեկնել է Բարսե, նախագահական ընտրություններում պաշտպանել Արուժապ Էլչիբեյի թեկնածությունը - Ա.Կ.:

ՀԱՐՑ ՓՈՐՁԱԳԵՏԻՆ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՂԻՈՒՅԻ ԵՎ ՇՆՈՒՄՍՏՆԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏՆՕՐԵՆ ԶՆՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ՝

ՇՏԵՌՆ – Գոյություն ունի*, իսկապես, Երևանի ռադիոն:

Ես մեծ հաճույքով եմ կարդում «*Cutben*»-ում ժամանակ առ ժամանակ տպվող «Հարց Երևանի ռադիոյին» խորագրի տակ կատակները, որոնց մասին պատմում են Արևելյան Եվրոպայի բոլոր պետություններում: Այդ ռադիոկայանն իրո՞ք գոյություն ունի, թե՞ «Երևանի ռադիոն» ժողովրդական հունձրի հայտնություններից է:

Պետեր Լետտով,

Համբուրգ, Ռեյլինի փող. 34, տուն No. 19

«Երևանի ռադիոն» իսկապես գոյություն ունի: Դա Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության ռադիո-հեռուստալայանն է: «*Cutben*»-ի թղթակից Գյունթեր Եվարթերը գրավոր հարցազրույց ունեցավ Երևանի ռադիոյի տնօրեն Զոն Սահակի Կիրակոսյանի հետ:

ՇՏԵՌՆ. Պարոն Կիրակոսյան, ինչպե՞ս եք Դուք բացատրում այն համագամբը, որ «Հարցեր Երևանի ռադիոյին» վերագրում են հենց Ձեր կայանին:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. Կարծում եմ, կընդունենք, որ Ձեր հարցերն անսովոր են, և ես չեի ուզեմ իմ պատասխանն ուղղել մեկին, ով միանգամայն ոչ հստակ պատկերացումներ ունի Հայաստանի մասին: Երևանի ռադիոն հիմնադրվել է 1926 թ., մի ժամանակ, երբ իրենց հեռարձակումներն են սկսել նաև բազմաթիվ եվրոպական ռադիոկայաններ: Արդեն Երկրորդ աշխարհամարտի նվաճումներից հաղորդումները կարողանում էին լսել երկրի ամենամատչելի գյուղերում: Հավանաբար գիտեք, որ Հայաստանը լեռնային երկիր է: Այսօր «Երևանի ռադիոն» հեռարձակում է օրական 31, 5 ժամ 4 տարբեր ծրագրերով՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներով: Մեր այլընտրանքն՝ 1181,1 մ, 4,5 մ, 74,26 մ, 347,6 մ, 41, 27 մ և 248, 42:

ՇՏԵՌՆ. Որքա՞ն ունկնդիր ունեք Դուք:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. Ստույգ թիվ դժվար է նշել. Հայաստանի բնակչության թիվը 2,2 մլն է, խորհրդային այլ հանրապետություններում բնակվում է 1,5 մլն հայ: Մենք գիտենք, որ մեր հաղորդումները շատ սիրված են: Այլ հանրապետություններում բնակվող հայերը, թեև մեծ դժվարություններով, պահպանում են իրենց մայրենի լեզուն, իրենց դպրոցները, իրենց ազգային առանձնահատ-

* Gibt es Radio Eriwan wirklich // Stern (Hannover), 1967 (գերմաներենից թարգմանելով Կարդուտի Խելոյանը):

կոթյունները և ազգային հետաքրքրությունները: Նրանք մեծ ուշադրությամբ լսում են Երևանից հեռարձակումները: Բայց մեզ լսում են ոչ միայն հայեր: «Երևանի ռադիոն» երեքազարամյա պատմություն և հիմնավորը մշակույթ, 2000 տարվա բատրոն և 1600 տարվա գիր ունեցող ժողովրդի ծայրն է: «Երևանն է խոսում», սա մի քաղաքի ծայրն է, որն այս տարի տոնում է իր 2750-ամյա հոբելյանը, նորվի ծաղկած երկրի և նորվի արթնացած ժողովրդի ծայրը: Դա ծայրն է այն մարդկանց, ովքեր իրենց ձեռքերով արարում են օգտակար արտադրանք՝ սինթետիկ կաուչուկ, մեքենաներ, էլեկտրոնային հաշվիչներ: Ներկայումս ավելի քան 170 տարբեր տեսակի արտադրանք է արտահանվում աշխարհի 70 երկիր: Դա ծայրն է մի երկրի՝ առանց անգրագետների, 30 հազար ուսանողներով, 500 հազար աշակերտներով և 10 հազար գիտնականներով, որոնք աշխատում են ավելի քան 100 գիտահետազոտական ինստիտուտներում: Ամերիկացի գրող Ռոբուել Քենթի՝ խոսքերը հնչում են որպես օրհներգ հայ ժողովրդին. «Երև ինձ հարցնելու լինեն, թե աշխարհում որտեղ կարելի է ամենաշատ հրաշքերի համոզվել, ես ամենից առաջ կնշեի Հայաստանը... երկրագնդի մի փոքրիկ անկյուն, որտեղ մարդիկ ողջ աշխարհի զարդն են: Թող օր օրհնվի հայկական հողը՝ համաճարների ու մեծ արարքների այս օրրանը...»:

ՇՏԵՌՆ. Չե՞զ մոտ կա՞, արդյոք, նամակագիրների բաժին, որտեղ պատասխանում են «Երևանի ռադիոյի» հարցերին:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. Իհարկե: Մենք շատ նամակներ ենք ստանում աշխարհի տարբեր մայրցամաքներից՝ բազմաթիվ հարցերով, որոնց մեր աշխատակիցները պատասխանում են պատշաճ ուշադրությամբ և հարգանքով: Դրանց մեջ երբեմն ծիծաղելի հարցեր են համոզվում, սակայն նման նամակներից և ոչ մեկի հեղինակը խորհրդային Միության ծագում չունի: «Հարց Երևանի ռադիոյին» արդեն 10-15 տարի է, ինչ գոյություն ունի: Չեմ կարծում, թե Արևմտյան Եվրոպայում որևէ մեկը լրջորեն հավատում է այդ հարցերը պատասխանողի գոյությանը: Իմ կարծիքով նման քան բացառվում է նույնիսկ այն երկրներում, որտեղ ոգևորվում են ոչինչի մրցապայքից կամ ուտելու մրցույթներից: Հայտնի է, որ կատակները վերագրվում են ուրիշներին, ինչպես, օրինակ, Թիլ Ուլենշլայխելիմ¹ կամ Հոջա Նաարեղիյին²: Հայաստանում հնագույն ժամանակներից հայտնի է սիրված հերոսների կամ սրամիտ մարդկանց վերաբերյալ զգարմանի «հարց ու պատասխան» խաղը: Թարգմանու-

¹ Ռոբուել Քենթ (1882-1971) - ամերիկացի նկարիչ, գրող, հասարակական գործիչ, խորհրդային-ամերիկյան բարեկամության կոմիտեից, Խաղաղության լեճինյան մրցանակի դափնեկիր - Ա.Կ.:
² Թիլ Ուլենշլայխել - գիտալուսավարական և գերմանական առասպելների և ժողովրդական գրքերի հերոս - Ա.Կ.:
³ Հոջա Նաարեղիյն - մահմեդական Արևելքի, Միջերկրականի և Բալկանների ժողովուրդների ժողովրդական բանակապետության գործող անձ, կարճ երգիծական և կատակերգական պատմվածքների հերոս - Ա.Կ.:

բյան մեջ, սակայն, իմաստն ու դրա հետ միասին գունագեղությունը կորչում են: Հայաստանի պատմության անգամ ողբերգական օրերին ծիծաղն ու կատակը մեր ժողովրդի մշտական ուղեկիցներն են եղել. այդ ժամանակներում հայ երգիծարան երվանդ Օսյանը, ով ապրում էր Կոստանդնուպոլսում, հայկական բերրեբերում տպագրել է հարց ու պատասխաններ: Օրինակ. «Ինչո՞ւ են հաճախ բռնարարում ճշմարտությանը: Որովհետև նա միշտ մերկ է»:

ՇՏԵՆԵ. Արդյոք Դուք և Չեր աշխատակիցները ցնցվում կամ վիրավորվո՞ւմ եք «Երևանի ռադիոյի» հարցերից:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. Ընդհանուր առմամբ՝ ոչ մի դեպքում: Հետևապես այն հարցին, թե ինչու են այդ կատակները վերագրվում մեր ռադիոկայանին, մենք պատասխանում ենք, որովհետև մենք մեր ունկնդիրների բոլոր հարցերին ու կարիքներին բարեխղճորեն ու հոգածությամբ ենք մոտենում: Սակայն երբևէ, ցավոք սրտի, համոզվում ենք, որ որոշ խղճով կատակներ՝ մերք ընդ մերք անճաշակ հակակոմունիստական սաղոյիչ երանգավորմամբ, հեղինակվել են այնպիսի մարդկանց կողմից, ովքեր մեր հանդեպ բարեկամական չեն տրամադրված և միջամտում են մեր անվան կատակների ու առողջ ծիծաղին: Այդ իսկ պատճառով «Ինչո՞ւ են «Երևանի ռադիոյի» պատասխաններն այդքան բարձրաձայն» հարցին կա մեկ պատասխան. «Որովհետև հաճախ մեր փոխարեն ուրիշներն են պատասխանում»: Մենք ոչ մի դեպքում չենք ուզենա, որ մեր փոխարեն ուրիշները պատասխանեն, առավել ևս չենք ուզենա, որ մեր կատակները մոդայից դուրս գան: Անկեղծ ասած, չենք ուզենա նաև, որ **ՇՏԵՆԵ**-ը այդօրինակ «զվարճալի հարցերով» կատակներ աներ:

ՊԱՏԱՄԻԱՆՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ՌԱԴԻՈՆ.

Հարց Երևանի ռադիոյին. Արդյո՞ք սովետական տղամարդիկ գործուղումների ժամանակ հավատարիմ են մնում իրենց կամեանց:

Երևանի ռադիոն պատասխանում է. Սկզբունքորեն այո: Հատկապես մեր հերոս տիեզերագնացները:

Հարց Երևանի ռադիոյին. Արդյո՞ք ընտանեկան ճառագայթները հայտնագործվել են Ռուսաստանում:

Երևանի ռադիոն պատասխանում է. Սկզբունքորեն այո: Դեռ 1604 թ. մոսկովացի բոյար Մորոզովը գրել էր իր կնոջը. «Ես տեսա քո ներսը, դու, անիծյալ անասակ»:

Հարց Երևանի ռադիոյին. Ինչո՞ւ է «Երևանի ռադիոն» հաճախ հարցին հարցով պատասխանում:

Երևանի ռադիոն պատասխանում է. Իսկ ինչո՞ւ ոչ:

СВОБОДНЫЙ ДОМ ЗОВЕТ...¹

Осенним вечером 1947 г. новая радиоволна, минуя все границы, разнесла по всему миру голос Еревана. Это было большим событием для зарубежных армян. Свидетельством тому — тысячи писем, которые со всех концов земного шара полетели по адресу: Ереван Радио, главной редакции иновещания. Чтобы яснее представить значение этого события, отметим, что в Советском Союзе, в частности в Советской Армении, проживает лишь немногим более половины всего армянского народа. А остальные? Они в странах Ближнего и Среднего Востока, во Франции, в США, в Латинской Америке, Канаде, Австралии и в других местах.

Не по доброй воле уехали они из родных мест. Кто знаком с трагедией армянского народа в годы Первой мировой войны, тот знает, что обострившиеся за рубежом армяне — жертвы войны, вражды народов, геноцида.

И вот сейчас, пережив тяжёлые испытания, зарубежные армяне стремятся с чужих берегов к Советской Армении, живут и дышат ею, вдохновляются ее достижениями.

Письма, письма, полные тоски по далекой Родине. Письма, которые рассказывают о чаяниях, помыслах людей, оторванных от родной земли и разбросанных по всему миру. Вот одно из них:

«Когда звучит голос Еревана, — пишет из Рио-де-Жанейро Вардан Саргсян, — я поворачиваю до отказа ручку регулятора приемника, распахиваю двери и окна моей квартиры, чтобы мои соседи слышали голос Еревана и знали бы, что я тоже армянин, сын народа, имеющего большую культуру, имеющего государственность».

Голос Еревана стал надежным мостом, связывающим мать-Армению с зарубежными армянскими колониями. Шесть часов ежедневно голос Еревана, звучащий на армянском, арабском, английском и французском языках, слышен на Ближнем и Среднем Востоке, в Европе и Америке.

Главная редакция иновещания, используя многочисленные и разнообразные средства журналистики, освещает достижения народного хозяйства республики, рассказывает об успехах Советского Союза. Голос Еревана делает зарубежного армянина свидетелем того, что происходит на его Родине, помогает установить взаимную связь между зарубежными армянскими колониями.

В отношении трудовой и общественной деятельности зарубежные армяне очень активны. Достаточно сказать, что армянские партии и организации издадут около 130 названий газет и журналов. Поэтому, готова свои передачи, ре-

¹ Киракосян Дж. Свободный дом зовет... // Советское радио и телевидение (М.), 1968, N 1, с. 37.

дакция учитывает и это важное обстоятельство, ведет непримиримую, повседневно идеологическую борьбу с теми организациями и группами, которые стремятся оторвать зарубежных армян от матери-Родины. В зарубежных армянских колониях действуют партии и отдельные люди, которые давно изменили Родине, пытаются отравить сознание зарубежных армян антисоветской клеветой. Их число невелико, славы их доводы. Однако мы в нашей повседневной деятельности считаем необходимым донести правдивое слово до наших далеких соотечественников, разоблачить доводы врагов Советской Армении, показать их ничтожество. С этой целью мы посвящаем наши передачи не только внутренним делам Советской Армении, но и ориентируем зарубежных армян в современной международной жизни.

Мир... Это заветное слово звучит во многих передачах. Редакция получает много откликов.

«Я мать троих детей. И, как все матери, чувствую надвигающуюся опасность, - пишет из Тегерана Варсеник Давтян. - Слышу зов матерей, оставшихся под развалинами мирных деревень Вьетнама, вижу страдания людей. Смертоносные облака Вьетнама покроют все небо над миром, если не поднимется миролюбивое человечество. Из ваших передач я узнала, что Советский Союз предпринял новые решительные шаги для упрочения мира. Пусть в этом деле вам поможет бог!»

Зарубежные армяне во всем мире считают мир важным условием для процветания своей Родины. Назик Керсеян из Сирии желает мира, чтобы возле селоглавы Арарата и Арагаца армянский народ жил спокойно, чтобы исполнилась мечта - собрать всех армян на земле их отцов. А это - вековая мечта армянского народа. Сейчас изменились времена. Сводный дом зовет к себе скитальца-сына. Репатриация - большое историческое событие. Одна из первоочередных задач радио - способствовать ей.

«Родина притягивает меня, как магнит». Буквально в каждом письме можно встретить подобные строки. И в этом тоже великая заслуга радио Еревана. «Я родился на берегах Средиземного моря и никогда не видел Армении. Но благодаря вашим передачам, знаю ее, как свои пять пальцев. Мысленным взором вижу розовый Ереван, Леннакан и Кировакан, слышу плеск волн голубоглазого Севана, шепот цветов на изумрудных склонах Арагаца».

Мы стремимся сделать передачи направленными на определенные категории слушателей. Но цикл «Говорят письма», идущий в эфир ежедневно, близок и дорог каждому зарубежному армянину. Письма эти откровенны, задушевные. В них - патриотизм слушателей, их отношение к Советскому Союзу, к его миролюбивой политике. В этой передаче рассказывается о репатриации, об учебе в Армении, о возможности послать или получить книгу, картину, запись любимой песни. Живушие на чужбине наши соотечественники слышат голоса родственников, которые рассказывают о своей семье, работе, учебе.

Многообразны связи редакции с проживающей за границей армянской молодежью, подростками и детьми. Ежедневные передачи - будь то музыкальные или текстовые, радиожурналы или выступления - находят горячий отклик у слушателей, принимая им любовь и уважение к Советской Родине.

Читаешь письма, перелистываешь сотни страниц и убеждаешься в этом еще и еще раз. Вот, например, Арам Егиян и Вазпур Капаян мечтают приехать в Армению, чтобы получить высшее образование. Сейчас в вузах Армении учатся более трехсот юношей и девушек, приехавших из зарубежных армянских колоний. И те, кто, окончивая вуз, возвращался обратно, не забывали нашу республику и ее столицу.

Вот что пишет Аюп Саакян, окончивший Ереванский медицинский институт: «Мой сладостный Ереван, любимые преподаватели, товарищи! Сегодня здесь меня зовут доктором. Знаете, как дорого мне это одно-единственное слово. Им я обязан своей Родине, советской медицине и вам. Работая в одной из вейрутских больниц. «Хорошо лечит, в Армении учился», - говорят люди. А вера во врача - самая дорогая и заветная вещь в мире. Спасибо!»

В разных концах мира голос Еревана имеет младших братьев. На правах старшего брата радио Еревана помогает им.

В местечке Монте-Белло, штат Филлиппины, один час в день звучит по местному радио армянская речь. Организатор этих передач Мхитар Минасян пишет: «С радостью сообщаем, что получили посланную вами ленту с записью произведений литературы и музыки, получили также сворник песен Комитаса. Музыкально-литературную ленту мы немедленно передали, что вызвало большое ликование у наших слушателей».

Директор-распорядитель радиоузла «Радио-Армения» в Монтевидео Арутюн Рувенян отмечает: «Уже тридцать один год на берегах Латинской Америки звучит голос нашего «Радио-Армения» для 10 тысяч армян. Никакое вознаграждение не выло для нас таким дорогим, как ваша братская помощь».

Многогранна деятельность коллектива радио Армении в подготовке передач на заграницу. Большой опыт накопила за двадцать лет своего существования главная редакция информации нашего Комитета. И нельзя не отметить вклад ветеранов этой редакции Шаге Татуряна¹, Вагана Вартагяна, Клары Терзян², Аршалуйса Маркаряна, Халила Муралова и других.

¹ **Տահե-Ջառիկ Տաուրյան** (1911-1990) - հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, Յրանսիայի Դիմադրության շարժման հայկական կազմակերպության ղեկավարներից, Հայ ազգային ճակատի հիմնադիրներից, «Հայ ճակատ», «Ժողովուրդ» հակաֆաշիստական թերթի խմբագիր, հայրենադարձվել է 1947-ին, 1948-1982 թթ. աշխատել է հեռուստատիլուպիկոմում, 1972-1982 թթ.՝ փոխնախագահ - Ա.Կ.:

² **Կլարա Թերզյան** (ծնվ. 1929) - պատվավորների, փառավորների, ուղիտպիսների, կինոսցենարիսների, արձակ բանաստեղծությունների հեղինակ, Հայաստանի

Велики и те задачи, которые ставит жизнь перед нашим коллективом. Вперед! еще много дел...

Ереван говорит... Говорит Армения и, как мать, зовет домой сына: «Отбрось посох скитальца! У тебя есть Родина, возвращайся домой и вместе с братьями пользуйся благами на земле свободной Армянши».

գրողների և ժողովախոսների միությունների անդամ, աշխատել է «Սովետական Հայաստան» (Ե.) ամսագրում, ուղիովի գրական-գեղարվեստական հաղորդումների խմբագրությունում - Ա.Կ.:

ՀԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ (ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՍԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ԱՌԻՅՈՎ)

Հիսուն տարի է անցել այն օրերից, երբ հայ ժողովրդի քաջարի զավակները՝ շարքերը խտացրած, ցամառ ու արժանապատվության բռունցք դարձած՝ Երևանի մատույցներում կենաց-մահու կռիվ էին տալիս թուրքական արյունարբու հրոսակների դեմ՝ հանուն կյանքի, հանուն փրկության ու գոյատևման: 1915 թ. ապրիլի ազգային ողբերգությունը մտել էր իր նոր փուլի մեջ: 1918 թ. զարնանը արևմտահայության ճակատագիրը չորել էր արևելահայության դրանը:

Երիտթուրքական կառավարողներն առաջիններից էին, որ ծրագրված գործողությունների դիմեցին սոցիալիզմի առաջին երկրի դեմ: Թուրքական զինված հրոսակներն առաջինը ռոք դրեցին մեր հայրենի հողը, փորձեցին օգտվել ցարիզմի կործանումից՝ նոր հողեր զավթելու, անեքսիաներ կատարելու նպատակով: Պանթուրքիզմի պարագլուխները պահը հարմար էին համարում իրենց վաղեմի ծրագրերն իրականացնելու համար: Նրանք արդեն գտնում էին, որ «Աև ծովը պետք է թուրքական լինի, որի առափնյա պետությունները պետք է գտնվեն Թուրքիայի պրոտեկտորատի ներքո, իսկ թուրքական փաղիշահը տիրապետի Ղրիմում և Ադրբեջանում»²: Թուրքիան իր հայացքն ուղղել էր Կովկասի կողմը, արդեն պահանջներ էր առաջադրում Անդրկովկասի, Ղրիմի, Թավրիզի և Ուրմիայի շրջանների նկատմամբ³:

Երիտթուրքական ոճրագործները միևնույն պլաններն էին ծրագրել Անդրկովկասի հայության նկատմամբ, ինչը նրանք բարբարոսաբար կատարեցին 1915-ին արևմտահայության հետ: Դա հաստատվեց պատմական իրողությամբ, ինչպես 1918 թ. նրանց ինտերվենցիայով, այնպես էլ 1920 թ. աշնանը, երբ թուրքական զինված հրոսակները ներխուժեցին Հայաստան, սրի քաշելով ևս 200 հազար մարդու:

Վ.Լենինը նկատել է. «Հանցագործ է այն կառավարությունը, որը զինադադար չի ուզում...»⁴: Երիտթուրքական կառավարողները զինադադար չէին ուզում, նրանք ձգտում էին նոր զավթումների, նոր արյունահեղության, իրենց մահաբեր տիրապետության ընդարձակման: 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում ստորագրված զինադադարը թուրքական հրամանատարության կողմից

¹ Կիրակոսյան Ջ. Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի առիթով) // «Թանրեր Երևանի համալսարանի» (Ե.), 1968, N 2, էջ 36-53: «Աշխարհ» (Փ.), 1968, 5, 9, 12, 16, 19, 23 հոկտեմբերի: Տես նաև Սարդարապատի հերոսամարտի 50-ամյակի առիթով // «Հայրենիքի ծայն» (Ե.), 1968, 22 մայիսի: «Աշխարհ» (Փ.), 1968, 26, 29 հունիսի: «Նոր աշխարհ» (Աթենք, 1968, 13, 20, 27 հուլիսի:

² ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 290, գ. 57, ք. 85:

³ «Кавказское слово» (Ե.), 1918, N 194.

⁴ Լենին Վ.Ի. Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 541:

տակ մի խաղ էր, ժամանակ շահելու, ռազմական ուժերը համախմբելու և հարձակման անցնելու համար ձևոնու մի գործողություն:

1918 թ. փետրվարին բուրքական բանակը նորից զավթեց Արևմտյան Հայաստանի տարածքները, հայ ժողովրդին զրկելով ինքնորոշման իրավունքից օգտվելու հնարավորությունից: Թուրքական զինված ուժերը փետրվարին զրավեցին Երզնկան, Բաբերդը, Մամախաթունը, մարտի 12-ին՝ Էրզրումը, ապրիլի 27-ին՝ արդեն Կարսը և ընդհուպ մոտեցան Անդրկովկասի այժմյան սահմաններին: 1918 թ. փետրվարի 27-ին Ենվեր-փաշան նորից զաղտնի հրահանգ էր հղում բուրքական զինվորական հրամանատարներին «հայ ցեղը ոչնչացնելու մասին» և այս ոճիրը կատարելու համար նույնիսկ ժամկետ էր սահմանում¹:

Թուրքական պետականությունը նորից ցույց տվեց իր մահաբեր ժանդարները: Նրա նպատակները կարող էին չհասկանալ ու չզիտակցել միայն միամիտները: Ձիմադադարի բոլոր պայմանները ուխտադրժորեն ոտնահարած բուրքական կառավարողները, քնակամաբար, չէին կարող որևէ քաղաքական վստահություն ներշնչել: «Թուրքական տիրակալությունը կալվածատերերի հաղթանակն է և կործանում՝ ամբողջ Անդրկովկասի գյուղացիների ու քանվորների համար»², - այդ օրերին գրում էր Ս.Շահումյանը: 1918 թ. մարտին Ս.Կասյանը մատնանշում էր, որ թուրք ինպերիալիստների «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պատկված տեսնել բեզական գերիշխանությունը Անդրկովկասում», որ նրանք «հուր ու կրակի, սուր ու քրի տալով Հայաստանը, ձգտում են բիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա»:

Անդրկովկասի կոմիսարիատը, ապա և սեյմը իրենց հակահեղափոխական գործողություններով ջլատեցին երկրամասի աշխատավորների ուժերը, ոչ միայն նրանց չհամախմբեցին վերահաս բուրքական վտանգի դեմ, այլև հակադրեցին միմյանց, հրահրեցին ազգամիջյան նոր բախումներ: 'Անկախությունը ռուսական «գործը բոլշևիկյան վտանգ է, ապա ուրեմն պետք է ազատվել գործից»³ աղետաբեր նշանաբանով, կոմիսարիատի և սեյմի տնօրենները զինաբափում էին ռազմաճակատից վերադարձող ռուս զինվորներին, քչնամություն սերմանում նրանց և իրենց կողմից ստեղծված ազգային գորհմասերի միջև: «Կովկասյան մացիդոնալիզմի ամենացավալի հետևանքը ռազմաճակատի կազմալուծումն է»⁴, - ցավով մատնանշում էր այն օրերին Ս.Շահումյանը:

Թիֆլիսում արդեն ղեկտեներին 7-ի իր միտում Հայոց ազգային խորհուրդը քննարկում էր հայկական նրորող գունդը Թիֆլիս փոխադրելու,

¹ Անտոնյան Ա. Մեծ ոճիրը, Հայկական կոտորածները և Թալեաթ Փաշա, Բոստոն, 1921, էջ 232-233:

² Շահումյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 244:

³ Կոմունիստ (Մ.), 1918, N 1:

⁴ Շահումյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 34:

«բոլշևիկների առաջն առնելու» հարցը: Ոչ անհայտ Համո Օհանջանյան¹ ասում էր. «Թեև բոլշևիկյան շարժումը ուժեղանում է, բայց նրա դեմը կարելի է առնել քիչ գործով... Ռուսի անհրաժեշտ է համարվում հայկական գնդի փոխադրությունը իբրև վստահելի տարրի»²: Դաշնակցական պարագլուխները հաջող նիստերից մեկում ուղղակի ամահագտատում էին, որ ճակատը պահելու հարցերով զբաղվելով կկորցնեին Կովկասը³:

1917 թ. ուշ շամանը և 1918-ի սկզբին ռազմաճակատը պահելու, բուրքական հարձակմանը դիմագրավելու ուղղությամբ հայ բուրժուական կուսակցությունների ղեկավարների գործունեության շատ կողմերի մասին պատկերացում ունենալու համար պետք է ծանոթանալ Հայոց ազգային խորհրդի արձանագրություններին: Այդտեղից պարզ է դառնում, թե որքան խղճուկ ու անհետառես, ոչ գործնական էր նրանց ըմբացրը: Վիճում էին երկար ու քարակ' միլիցիա, կորպուս, երկրապահ գործ կազմելու մասին: Չնական վիճաբանություններն ու քննարկումները շարունակվում էին, իսկ ինքնապաշտպանության գործը մնում էր անշարժ:

***

Այդպիսի դիրքորոշման նշանաբանով էլ զարգացան հարաբերությունները Անդրկովկասյան սեյմի ու Թուրքիայի միջև: Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին էր մեծշևիկների, մուսավաթականների ու դաշնակցականների, նրանց ազգային խորհուրդների գործելակերպը բուրքական առաջխաղացման պայմաններում, Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցությունների ժամանակ: Նախապես նկատենք, որ 1918 թ. զարմանը Անդրկովկասի համար ստեղծված օրհասական կացության ժամանակ այդ ուժերը չունեցան հստակ, պարզորոշ քաղաքականություն, անկարող գտնվեցին գլխավորելու բուրքական վտանգին ռազմականապես և դիվանագիտորեն դիմագրավելու գործը: Նրանք փայվախում էին բուրքական զիշատչին «խեքի քերելու», նրա հետ լեզու գտնելու հույսով:

Թուրքական հետախուզությանը հայտնի էին Անդրկովկասի ներքին կյանքի մանրամասները: Իսկ Անդրկովկասում ոչինչ չզիտեին արևելյան ճակատում բուրքական զինված ուժերի մարտունակության մասին:

¹ Համո Օհանջանյան (Համազասպ, Մեծ Մեծրյան) (1873-1947) - քաղաքական, պետական գործիչ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի պատգամավոր (1917), ՀՀ պատվիրակության անդամ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում, ՀՀ արտգործնախարար, վարչապետ (1920), 1923-ից ապրել է Կահիրեում, զբաղվել թվկությունը և հասարակական գործունեությամբ - Ա.Կ.:

² Հայոց ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 49:

³ Նույն տեղում, ք. 76:

«Տաճկական շպիոնաժը և գործակալությունը, - գրում է Գ.Ղարաջյանը (Ս.Տ. Արևմուտ)՝, - սաստիկ զարգացավ մանավանդ զինադաշարի ամիսների ընթացքում. տաճկական կոմիսարները վիստում էին մեր երկրի բուրբաբնակ վայրերում: Տաճկական պրոպագանդը և ազիտացիան բուրբական խավերում մղվում էր անարգել և ազատորեն: Այդ դերում մեծապես աջակցեց և օգնեց Թուրքիային տեղական բուրբ բեգությունը»¹:

Անդրկովկասի տնօրենները, շրճոտներով Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, դրանով իսկ Մովսեսյան Ռուսաստանից անկախ դիրքորոշում էին որդեգրում, ընկնում բուրբական մեղադրանքի քաղաքականության ծուղակը:

1918 թ. հունվարի 14-ին օսմանյան կառավարությունը իր հրամանատարության միջոցով Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև «խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու համար» դիմեց Անդրկովկասի կառավարությանը, նրան կոչելով անկախ: Փետրվարի 14-ին օսմանյան կառավարությունը նորից դիմեց Անդրկովկասյան կառավարությանը, պատրաստակամությունը հայտնեց իր աջակցել Անդրկովկասի անկախությունը ճանաչելուն²: Սա մի հեռանալով խարդախ խաղ էր, որով բուրբական կառավարողները նախ ձգտում էին Անդրկովկասը իրավաբանորեն անջատել Ռուսաստանից և հետո իրենց հայեցողությամբ հաշիվ տեսնել նրա հետ: «Բրեստի հաշտության» ժամանակ, - նշում էր Մ.Յիսակյան³, - վրաց մեծշնչիկները վերջնականապես կապը խզեցին ռուսական հեղափոխական ճակատի հետ, բուրբերին համճնելով Կարսը, Բարսումը և Արդահանը:

Իսկ հարդարացումն ռուսական հեղափոխությանը դավաճանելու, այդ երեսպաշտները ամբողջ աշխարհով մեկ քղապեցին, թե բոլշևիկներն են իրենց ծախել, Թուրքիային համճնելով վերոհիշյալ շրջանները»⁴:

Անդրադաճառով այդ հարցին՝ Մ.Շահումյանը նշում էր, որ շնեհներին դիրքորոշումն էր՝ ավելի լավ է ընկնել Թուրքիայի, քան բոլշևիկների գիրկը⁵:

1918 թ. մարտի 1-ին Անդրկովկասյան սեյմի միատուն լավում էր հաշտության պատվիրակության գեներալը: Ահա թե ինչ դիրքերից էր ճառում Նոյ

¹ Գեորգ Ղարաջյան (Ս.Տ.Արևմուտ) (1861-1936) – քաղաքական գործիչ, սոցիալ-դեմոկրատ, հայ առաջին մարքսիստներից, 1898-ին Թիֆլիսում իրենց է առաջին հայկական բանվորական մարքսիստական ընդհատակյա խմբակը, 1917-ին ընտրվել է բանվորների և զինվորների Թիֆլիսի խորհրդի պատգամավոր և Երևանի քաղաքային դումայի անդամ, 1922-ից դասատես է ԵՊՀ-ում - Ա.Կ.:

² Ղարաջյան Գ. (Ս.Տ. Արևմուտ). Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը, 1918, Թ, 1919, էջ 26:

³ Մ.Ն. Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 223, թ. 1:

⁴ Միխայիլ Յիսակյան (1865-1950) – վրացի խորհրդային պետական և կուսակցական գործիչ, ՎԽՍՀ ներկայացուցիչ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունում (1921-1922), ՎԽՍՀ կենտրոնի մարտահան (1923-1930), ԽՍՀՄ կենտրոնի անդամ (1922-1937) – Ա.Կ.:

⁵ Цкакая М. Грузия и Армения под пятой империализма. т. 1925, с. 36.

⁶ Շահումյան Մտ. Երկեր, հ. 3, էջ 275:

Ռամիշվիլին¹. «Հաճախ Թուրքիայի կայսրության հայտնակ ազգությունների ազատագրման լուրերով բողոքակցում էին ինպերիալիստները, որոնք իրենց գիշատիչ ձգտումներով աշխատում էին հողուտել Թուրքիայի կայսրության մարմինը...»: Նա շատ լավատես էր և գտնում էր, որ «Թուրքական կայսրության շահերը թեկուզում են միանգամ ընդմիջտ լուծել այդ չափազանց բարդ ու հիվանդոտ հարցը» (Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման հարցը – Ջ.Կ.): «Մենք կարծում ենք, - ասում էր նա, - որ Թուրքիայում կան հասում պետական գործիչներ, իսկ մենք ուզում ենք հավատալ, որ իրոք կան...»²: Եվ ոչ ավել, ոչ պակաս նա պահանջում էր Թուրքիայի հետ բանակցությունների հիմքում դնել 1914 թ. պետական սահմանը վերականգնելու հարցը³: Սա ոչ այլ ինչ էր, քան բուրբական ծավալապաշտական քաղաքականության փաստաբանի դիրքորոշում:

Անդրկովկասյան սեյմի 1918 թ. ապրիլի 22-ի միատուն Օմիաշվիլին հայտարարում էր. «Ռուսական (սովետական – Ջ.Կ.) օրինադրական ըստ Լուբյան հանդիսանում է ռեակցիոն օրինադրական» և հարց էր դնում «որոնք են նրա ավելի լավ օրինադրական»⁴, այսինքն՝ բուրբական օրինադրական:

Այն ժամանակ շատերն էին գիտակցում, որ Անդրկովկասի անկախության, ինքնուրույնության «զաղափարը... թխում է տաճկական ինպերիալիստներից»⁵, որ անկախության հռչակումը նշանակում է «ստրկացում Թուրքիայի ձեռքով»: Հռետորներից մեկն ուղղակի ասում էր, որ բուրբական օրինադրական ծնված մամուլը «մի հրեշավոր հաշմանդամ զավակ պետք է լինի, և նրա կնքահայրը պետք է լինի Տաճկաց սուլթանը»⁶: Շատերն էին տեսնում, որ այդ երևույթը առաջ էր եկել Թուրքիայի հետ որևէ կերպ, որևէ պայմանով խաղաղություն կնքելու, գիշատիչ երախը մի քան գցելու միջոցով հետագա խորտակումը կանխելու համար: Բայց ի՞նչ, ո՞ւմ հաշվից: Այստեղ արդեն շատերը տարբեր էին, հակոտնյա: Նացիոնալիզմը կուրացրել էր վրաց մեծշնչիկներին, մուսավաթականներին ու դաշնակցականներին սովետական իշխանության հարցում: Բայց նրանք ամենևին էլ կույր էին մեկը մյուսին խաբելու, դավաճանելու, առանձին-առանձին հովանավոր փնտրելու գործում: Վրացի մեծշնչիկները պատրաստ էին ամեն ինչ անելու Հայաստանի, հայ ժողովրդի հաշվին՝ հազարը տալու բուրբական հրոսակներից: Ել չենք խոսում աղբրեցանական խսաների ու բեկերի, մուսավաթականների մասին, որոնք իրենց գիրկը լայն

¹ Նոյ Ռամիշվիլի (1881-1930) – վրացի մեծշնչիկ, Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի անդամ (1917), ԱԳՖՀ ներքին գործերի նախարար (1918), ՎԿՀ վարչապետ (1918), արտգործնախարար (1918-1921), Ա.Կ.:

² Մ.Ն. հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047, գ. 1, գ. 196, թ. 7-9:

³ Նույն տեղում, թ. 7:

⁴ Նույն տեղում, գ. 217, թ. 2:

⁵ Նույն տեղում, թ. 11:

⁶ Նույն տեղում, գ. 209, թ. 3:

բաց արած աղոթում ու գործում էին հանուն բուրքական բանակի զարթոյան, որը նրանց պետք է փրկեր մահ իրենց իսկ ճնշած մահմեդական աշխատավոր զանգվածների ընդդատությունից: Այդ նրանք կազմակերպեցին 1918 թ. Շամխորի սպանող, զինաթափելով և սրի քաշելով հազարավոր ռուս զինվորների՝ նրանցից խլեցին 15 հազար հրացան, 70 զնդացիր, ավելի քան 20 թնդանոթ և այլն¹: Ս.Շահունյանը նկատում է, որ «Անդրկովկասի սեյնը հայտարարեց Անդրկովկասի անկախությունը «Մուսավաթի» պահանջով և բուրքական ինպերիալիստների ճնշման տակ»²:

Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության հայ անդամների, ազգային խորհրդի, կուսակցությունների ներկայացուցիչների ու հրավիրված անդամների արտակարգ խորհրդակցությունում (1918 թ. ապրիլի 19-21) հայկական շատ գործիչներ ցուցադրեցին իրենց կարճատեսությունը, քաղաքական կացության մեջ կողմնորոշվելու անընդունակությունը, շրջադրվելով հայ ժողովրդի համար վերահաս վտանգի ողջ կործանարարությունը: «Հույսեր կապել բուլշևիզմից՝ ցնորք է», - ասում էր Ս.Վրացյանը³:

Միայն բուլշևիկներն էին, որ ռեալիստորեն էին մտածում ստեղծված կացությանը, պնդելով, թե «պիտի...ընդունել Կովկասում խորհուրդների իշխանությունը»⁴: Այսպես էր դնում հարցը Արտակ Ստամբուլյանը: «Ինչպե՞ս կազմակերպել իշխանությունը, - հարց էր տալիս Բագրատ Ղարիբջանյանը⁵ և պատասխանում. - Ծանաչել ժողովրդական կոմիսարներին, դա կիրկի միայն հեղափոխությունը և ժողովրդին»⁶: «Մեր գիտակից ընկերները, - ասում էր Ս.Շահունյանը, - պետք է գործի մի մասին պահեն ռազմաճակատում ինչպես այդ բնակչության շահերից ելնելով, այնպես էլ... պետական նկատառումներով և սեփական օգուտի նկատառումներով»⁷: Իրադարձությունները եկան հաստատելու նրա պահանջի ճշմարտացիությունը, ինչպես և կոմիսարիատի սեպարատիստական, նացիոնալիստական քաղաքականության, Կովկասյան բանակի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի ողջ «զայադայական» դավաճանությունը⁸:

¹ Նույն տեղում, ֆ. 4047/1, գ. 343, թ. 1:

² Շահունյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 215:

³ Ա.Լ. Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047 (1457), ց. 1, գ. 213, թ. 15:

⁴ Նույն տեղում, թ. 21:

⁵ Բագրատ Ղարիբջանյան (1890-1920) - կուսակցական գործիչ, բուլշևիկ, 1917-1918 թթ.՝ ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության անդամ, 1919-ին ընտրվել է Ալեքսանդրապոլի ընդհատակյա բուլշևիկյան կազմակերպության կոմիտեի քարտուղար, մասնակցել է 1920-ի Մայիսյան ապստամբությանը, ձերբակալվել է, դատապարտվել մահապատժի - Ա.Կ.:

⁶ Նույն տեղում, թ. 15:

⁷ Շահունյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 38-39:

⁸ Նույն տեղում, էջ 109:

Բոլոր տվյալները խտում էին այն մասին, որ սկսած Երզնկայի զինադադարը բուրքերի կողմից ուխտագրծորեն խախտելու պահից՝ ռազմական ուժի տեսակետից երբեք էլ բուրքական առավելություն չունեն:

1918 թ. սկզբին արևելյան ճակատում գտնված բուրքական 3-րդ բանակը միայն անվանապես էր բանակ: Նրա կողմից քիչ թե շատ մարտունակ էին միայն 10 հազարը: Միայն հետո՝ մարտին, այդ քիչը հասավ 25 հազարի: Իսկ սրա դիմաց կանգնած էին ոչ պակաս ուժեր: Բանն այն է, որ միասնություն, կազմակերպվածություն չկար: 24 հրաձգային գումարտակներից և ութ կամավորական գումարտակներից կազմված հայկական զինված ուժերը իրենց կազմում ունեին, իրենց իսկ՝ դաշնակցականների տվյալներով՝ ավելի քան 16 հազար հետևակ, 1000 հոգուց անցնող հեծելազոր և մոտ 4000 միլիցիոներ¹: «Նրանց ձեռքին կար մոտ 30.000 հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել»², - ասում էր Ս.Շահունյանը: Նա գտնում էր, որ Անդրկովկասում կար հսկայական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու «բուլլ թուրքիայի դեմ», որ «միմիայն հայկական ուժերը բավական էին թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու»: Նա, խոսքն ուղղելով դաշնակցականներին, ասում էր. «Մակայն դուք մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ կազմալուծելիք գործերի շարքերը, ոչ թե այն գործերի, որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ծարավի, այլ այն հայկական գործերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել և պահել իրենց երկիրը: Դուք այլասերեցիք այդ գործերը, - ահա այդ է ձեր մեղքը, ահա թե որն է ձեր ռժրագործությունը»³:

Բանը ոչ միայն այն էր, որ բուրքական ինպերիալիստները իրենց արշավանքը ուղղակի «սեփական» մահանգները վերագրավելով էին պատճառաբանում, պատերազմ չէին հայտարարում, այլև ճարակորեն օգտագործում էին Անդրկովկասյան բրկի ներսում ծայր առած բոլոր հակասությունները, բուրքություններն ու զզվուտը: Արթրեզական բեզակյան-խանական-մուսավաթական բրկն ուղղակի թուրք զավթիչներին Անդրկովկաս հրավիրելու դիրք էր բռնել: Վրաց մենշևիկներին հետաքրքրում էր առաջին հերթին Վրաստանի «անկախությունը», երկրի ներսում հեղափոխությունը խեղդելը: Իսկ սեյմ կոչված խառնարանում, անդրկովկասյան կառավարության գլխավոր օղակներում նրանք էին տնօրինում, նրանց էր վերապահված առաջին ջութակի դերը:

Օղիչելիծեն⁴ Կովկասյան բանակի հրամանատար էր նշանակված 1917 թ. հոկտեմբերին: Նրա վարած ռազմաքաղաքական կուրսը ոչ այլ ինչ էր, քան քացահայտ դավաճանություն Անդրկովկասի և, մասնավորապես, հայ

¹ Հայրենիք (Բոստոն), 1955, N 10, էջ 30:

² Շահունյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 224:

³ Նույն տեղում, էջ 229:

⁴ Իսյա Օղիչելիծեն (1865-1921) - վրացի ռազմական գործիչ, զինեյալ, Ռուսաստանի Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար (1917-1918), ՎԿԷ բանակի գլխավոր հրամանատար (1920) - Ա.Կ.:

ժողովրդի շահերին: Վեհիք-փաշային¹ հղած մի նամակում նա նշում էր իր բարեկամությունը թուրքիայի հետ, հիշեցնելով, որ իր քույրը թուրք բժիշկ Մահ-մուդ-բեյի կինն էր Կ. Պոլսում: Երբ թուրքական բանակը հարձակման անցավ Երզնկայի ճակատում, Օղիշելիձեն էր, որ պահանջեց չպայթեցնել Էրզրումի զինապահեստները և դրանք համձեռն թուրքական հրամանատարությանը: Նրա խորք որդին ծառայում էր թուրքական բանակում²: Չխենկելի³ նույնպես մոտ էր կանգնած պրոթուրական խմբին (Մաղալով, Վեշապելի, Կերեսելիձե, Մուրզուլաձե), որոնք պատերազմի տարիներին հանդես էին գալիս թուրքիայի և Գերմանիայի օժանդակությամբ Վրաստանի անկախության օգտին⁴: Չափազանց բնորոշ է Ն.Ժորդանիայի⁵ հայտարարությունը. «Հայերի ճակատագիրը կանխորոշված է. նրանք իբրև մի քար կախված են մեր վզից և մեզ էլ իրենց հետ տանում են դեպի ծովի հատակը. անհրաժեշտ է ազատվել նրանցից»⁶:

«Մինչդեռ դավաճան Չխենկելին և ընկերները երևակայում են, քն իրենք փրկեցին Վրաստանը, - մատնանշում էր Ս.Շահումյանը, - ամբողջ մնացյալ Անդրկովկասի համար մնում է հետևյալը. կամ ամբողջ Հայաստանի միացումը թուրքիային, մնացած մասն ինքնավար Ադրբեջան հայտարարելով, կամ Ենվեր-փաշայի ծրագիրը, ըստ որի թուրքիան օկուպացիայի է ենթարկելու ամբողջ Անդրկովկասը»⁷:

Չափազանց հեղեղուկ էր հայկական բուրժուական քաղաքական շրջանների ընթացքը, գուրկ որևէ նպատակապայցությունից, վաղվա օրը տեսնելու ունակությունից: «Գաշնակցությունը փոխանակ Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու, - գրել է Վ.Տերյանը, - դաշն կապեց հակահեղափոխական և արյունարբու բեգերի ու դավաճան մենշևիկների հետ... Ահա քն ինչպես հայ աշխատավոր ժողովրդի տունը քանդեցին ժողովրդին բարեկամ ձևացող դաշ-

նակցականները՝ միանալով թուրք մուսավաթական բեգերի և դավաճան մենշևիկների հետ»¹:

Քաղաքական ու տնտեսական այն մեկուսացած, անկանելի վիճակում, որ ստեղծվել էր հայ ժողովրդի համար, նրա անունից խտրողները չընթանցին, որ հեղափոխական Ռուսաստանը էր ժողովրդի միակ փրկությունը, նրա հետ էին կապված ոչ միայն հայ աշխատավորների սոցիալական ազատագրությունն ու առաջադիմությունը, այլև նրանց փրկության, գոյատևման երաշխիքը: Լինել հեղափոխական Ռուսաստանի հետ, ընթանալ միևնույն շարքում նրա պրոլետարիատի հետ, - հայ բուլշևիկների այս հավատա հանգանակն իր կիսբնում ուներ ոչ միայն դասակարգային մասնատող պայքարի կենսական անհրաժեշտությունը, բլորը ազգերի աշխատավորների ինտերնացիոնալ միասնությունը, որ առանց Ռուսաստանի օգնության նա փրկություն չուներ:

Սակայն Գաշնակցություն կուսակցության պարագլուխները, Հայոց Ազգային խորհրդի շուրջը խմբված մյուս գործիչներն ընթացան մեր ժողովրդի համար ամենավնասակար ուղիով: Նրանց միջև նույնպես միասնություն չկար: Պետական մտածելակերպի բացակայություն, անկազմակերպվածություն, դիվանագիտական ճկունություն բանեցնելու անկարողություն. ահա քն ինչն էր բնորոշ նրանց գործելակերպին մասնավորապես 1918 թ. ամբողջ առաջին կեսում: Տրապիզոնի և Բարումի կոնֆերանսներում նրանք ընկան լրիվ մեկուսացման մեջ: Էրզրումի և Կարսի անկման տխուր փաստը հետևանք էր ոչ միայն զինվորական անկազմակերպվածության, այնտեղ գտնված ուժերի հակոտնյա ձգտումների, Գեգեկորու² և Օղիշելիձեի վարած պարտուղիական գործելակերպի, այլև բուն հայկական ղեկավար մարմինների դրսևորած անճարակության, միացյալ գործողությունների բացակայության: Այսպես օրինակ, դաշնակների պարագլուխներից մեկը՝ Տիգրան Բեկզադյանը³, 1918 թ. մարտին հեռագրում էր Ալեքսանդրապոլ տեղական կոմիտեին՝ Անդրամիկի⁴ գործառնելի դեմ արգելքներ հարուցելու մասին. «Այս րուպիս

¹ Մեծնդ Վեհիք-փաշա (1877-1940) - թուրք ռազմական գործիչ, զենքար, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքական Հյուսիսային խմբի, այնուհետև՝ Կովկասյան ճակատի հրամանատար, 1918-ի հունվարին հարձակում է սկսել Կովկասյան ռազմաճակատում, կազմակերպել է հայկական կոտորածներ Արևելյան Հայաստանում - Ա.Կ.:

² ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, ք. 41-42, 43:

³ Ալակի Չխենկելի (1874-1959) - վրացի քաղաքական և պետական գործիչ, իրավաբան, մենշևիկ, Ռուսաստանի 4-րդ Պետական դումայի պատգամավոր, 1918-ից՝ ԱԳՅՀ կառավարության նախագահ, ՎԳՀ արագործնախարար (1918) - Ա.Կ.:

⁴ Գարայջյան Գ. Նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵ Նոյ Ժորդանիա (1869-1953) - վրացի քաղաքական և պետական գործիչ, մենշևիկ, ՎԳՀ վարչապետ (1918-1921) - Ա.Կ.:

⁶ Երզնկյան Ար. Աշխատավորության դատարանին, էջ 48:

⁷ Շահումյան Մտ. Երկեր, հ. 3, էջ 221:

¹ Տերյան Վ. Նամակներ հայ գյուղացիներին և բանվորներին // «Կոմունիստ» (Մ.), 1918, N 1:

² Երզնկի Գեգեկորու (1881-1954) - վրացի քաղաքական և պետական գործիչ, Ռուսաստանի 3-րդ Պետական դումայի պատգամավոր, վրացական մենշևիկների սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարներից, Անդրկովկասյան կոմիտարիատի նախագահ, 1918-ից ՎԳՀ արագործնախարար, արդարադատության նախարար (1921) - Ա.Կ.:

³ Տիգրան Բեկզադյան - քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, ՀՀԳ կուսակցության անդամ, ՀԱԽ-ի անդամ, ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեջանում (1919) և Վրաստանում (1920) - Ա.Կ.:

⁴ Անդրամիկ (Անդրանիկ Օզանյան) (1865-1927) - ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ազգային հերոս, գորավար, 1890-ականներից՝ հայրենասիրական շարժման, Առաջիկոց վանքի (1901) և Արժանի (1904) կոիվների, բուլղարական բանակի կազմում Բալկանյան պատերազմների մասնակից, հրատարակել է «Մարտական Իրահանգներ» (ԺՆՆ) կանոնագիրը (1906), «Հայաստան» (Ժ.)

մեկնում է սփրիթական վաշտը, քաղկացած տաճկահայ գերիներից՝ ռուս սպաների գլխավորությամբ: Վաշտը կարգապահ գործամասի տպավորություն է բողոմու: Այդ էշելոնում են գտնվում մահ 800 հոգի տաճկահայեր՝ Անդրանիկի հետ միասին: Իմքնապաշտպանության խորհրդի ասեղով, Անդրանիկը ինքն է կազմակերպել այդ գործախումբը: Ազգային խորհուրդը, դեմ լինելով նրան ճակատ ուղարկելուն, ինչո՞ւ ոչ մի միջոց ձեռք չի առել նրա մեկնումը խափանելու համար: Տեղեկացնելով Չեզ այդ մասին, ազգային խորհուրդը կարծում է, որ Դուք կարող եք Անդրանիկին այնպիսի խնդիր առաջադրել որևէ հետավոր շրջանում, որ գործունեություն վատ ազդեցություն չանի Չեք գործամասերի վրա: Սփրիթական վաշտը ցանկալի է թողնել Չեք գործախմբում: Անհրաժեշտ է, որ Չեք ցուցմունքները Անդրանիկը ստանա Ալեքսանդրապոլի հենց կայարանում»¹:

Կարսի նահանգի գաղթականները 1918 թ. մայիսի 5-ին Ալեքսանդրապոլից գրում էին դեկավար մարմինների, կուսակցական դեկավարների անկարողության, անգործության, անկազմակերպվածության մասին. «Մեզ խաբեցին և ծայր աստիճան բշվառության հասցրին»²:

1918 թ. մայիսի սկզբին Հայոց Ազգային խորհրդի նիստերից մեկում մի հռետոր այսպես էր խոսում. «Գնվորական գործի գլուխ անցել են «հին բյուրոկրատ, հասարակական ջիդ չունեցող զինվորականներ... որոնք գործը վարում են դանդաղկոտությամբ... մի թուրք օրերով պատվում է մի բաժնից մյուսը...», զենքերը ծախում են... Դասայությունը բուն է դրել զինվորական վարիչի (զենքերալ Կորգանով³ – Ջ.Կ.) բաժնիցներում, այնտեղ հարուստի զավակներ են աշխատում պատերազմից խուսափելով... Հարուստների տղաները պրոտեկցիայի շնորհիվ ետ են կանչվում պահեստի գնդերից գրագրի անվան տակ»⁴: Տակավին այն ժամանակ նշվում էր, որ «ինքը կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովը⁵ միանգամայն անհարմար է այդ բարձր և պատասխա-

բերող (1917-1918), Կովկասյան ճակատում հայ կամավորների 1-ին ջոկատի հրամանատար, 1918-ից՝ հայկական բանակային կորպուսի երկրապահ դիվիզիայի հրամանատար, օգնություն է ցուցաբերել հայ փախստականներին, 1919-ից ապրել է Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ԱՄՆ-ում - Ա.Կ.:

¹ ՎՄԱՀ ՊԿՊԱ (Վրաստանի ազգային արևիվ, Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվ), ֆ. 1082, ց. 5, գ. 183, ք. 6:

² ՀՄԱՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 797, ք. 2:

³ Գավրիլի Կորգանով (1880-1954) - ռուսական բանակի գեներալ, զենքերալ-մայոր (1907), ՀՀ ռազմական նախարարության գլխավոր շտաբի սպա - Ա.Կ.:

⁴ Հայոց Ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 195-198:

⁵ Թովմաս Նազարբեկով (Նազարբեկյան) (1855-1931) - ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր (1915), ռուսական 2-րդ կովկասյան հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, 1916-ից՝ Վան-Կոփ ուղղությամբ գործող գործիչ խմբավորման, 1917-ից՝ Հայկական առանձին բանակային կորպուսի հրամանատար, նրա ընդհանուր հրամանատարությամբ հայկական զորքերն ու կամավորները 1918-ի մայիսին Դարաբախիայի, Բաշ Ալաբանի և Սարդարապատի ճակատամարտերում կանգնեցրին թուրքական զորքի առաջխաղացումը - Ա.Կ.:

նատու պաշտոնի համար. հուսահատ, գործի հաջողության չհավատացող և պանիկայի՝ ենթակա մարդուն թողնել այդ պաշտոնում՝ հանցագործություն է»¹:

***

Մինչդեռ Անդրկովկասի սեյմը ինչ-որ հույսեր էր կապում Տրապիզոնում խաղաղության հասնելու հետ, հրապարակվեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Թուրքական դիվանագիտությունն ու զինվորական հրամանատարությունն օգտագործում էին բոլոր միջոցները՝ ամեն գնով Անդրկովկասի տնօրեններին կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելու համար:

Տրապիզոնի բանակցությունները մի անգամ ևս հաստատեցին թուրքական քաղաքականության ողջ նողկալիությունը²: Երեսպաշտություն, շողոքորթություն դիվանագիտության բնագավառում, ուխտադրություն, արյունաքրու դաժանություն ռազմական ասպարեզում՝ ահա թուրքական գործելակերպի ընդհանուր պատկերը: Թուրքական ներկայացուցիչները հավաստիացումներ էին տալիս, քե հարգելու էին Բրեստում որոշված սահմանները, կեղծավոր բաժակաճանոթ էին առում, շատախոսում բարեկամություն հաստատելու մասին: Վարագույրի ետևում տեղի էր ունենում թուրքական գործամասերի վերախմբավորում: Իսկ թուրքական «Թանին» պաշտոնաթերթը «Կովկասյան հարցը» հոդվածում ցինիկորեն փորձում էր ապացուցել, որ Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրի խախտում տեղի ունեցավ այն ռեալ պայմանների հետևանքով, որոնք «պատճառում էին Թուրքիայի շահերին» և այն վտանգի պատճառով, որը Թուրքիայի համար ստեղծել էր «անբարխիսան Կովկասում»³:

Ապրիլի 22-ին Անդրկովկասի հակատվտական, բուրժուա-ազգայնական կուսիցիան թուրքական ճնշման տակ երկրամասը հռչակեց անկախ, համաձայնեց ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները: Սակայն թուրքական գիշտախիչը, չնայած զինադադարին, ապրիլի 25-ին առանց կռվի տիրելով Կարսին, նոր, շատ ավելի վտանգավոր, երկրամասի ժողովուրդների, հեղափոխական ուժերի համար մահասարսուտ թռիչքի էր պատրաստվում: Դրան սպասելու համար շատ ժամանակ չպահանջվեց: Շուտով (մայիսի 11-ին) Բաթումում թուրքական և անդրկովկասյան պատվիրակությունների միջև ծայր առած բանակցությունների ժամանակ պարզվեց մի կողմից՝ թուրքական կատարությանը⁴ Անդրկովկասը ստրկացնելու ծրագիրը, մյուս կողմից՝ նրանց անդրկովկասյան քուրժուազգայնական կառավարող շրջանների խայտառակ պարտվողական վարքագիծը:

¹ Լույն տեղում, ք. 199:

² Տրապիզոնի կոնֆերանսի մամրամասները տե՛ս ՀՄԱՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, ք. 179-181:

³ *Кавказское слово* (Т.), 1918, N 160.

Անդրկովկասի կառավարությունը հրամայեց գործին մարքել տարածքը մինչև Արվաչայ: Ալեքսանդրապոլի աջափնյա ֆորտերը պետք է պայթեցվեին¹: Չնայած զինադադարին՝ թուրքական զորքերը շարունակում էին ռազմական գործողությունները: Ապրիլի 15-ին թուրքերը գրավեցին Օրգովը՝ շաբուանկելով հարձակումը Իզդիրի ուղղությամբ: Նույն օրը Կարսի շրջանի թուրքերը հայաթարարեցին, քե ռուսահայատակությունից հրամարվում են և իրենց պատերազմի մեջ են հայտարարում հայերի դեմ: 1918 թ. ապրիլի 29-ին պայթեցվեցին Ալեքսանդրապոլի աջափնյա ֆորտերը, և զորքերն անցան ձախ ափը: Մայիսի 6-ին հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը հաղորդում էր քանակի հրամանատարին, որ թուրքերը առիթ էին վնասում զինադադարը խախտելու համար: Նա խնդրում էր հաղորդել թուրքական հրամանատարությանը թուրքերի կողմից Ախալքալաքի ուղղությամբ սահմանը խախտելու, Ալեքսանդրապոլի մոտակա գյուղերում բնակչությանը կողոպտելու, սպանությունների փաստերի մասին²: Երբ Վեհիբին և Խալիլ-փաշային³ Բաթումում հարց տրվեց, քե ինչու է շարունակվում հարձակումը, Վեհիբ-փաշան ցինիկորեն պատասխանեց. «Դա մի միջոց է մեր պայմաններն ընդունել տալու համար»⁴:

Իսկ Ազգային խորհրդի մայիսի 8-ի նիստում Ռուբեն Տեր-Մինասյանը⁵ ասում էր. «Հիմա գործը չգիտի, քե ինչու է կռվելու, լրգումը չունի, դրա համար էլ լքվում է, քայքայվում... Պատերազմ է, քե՞՞ հաշտություն, հայտնի չէ. պետք է պարզել մեր նպատակը, որ գործը էլ իմանա»⁶:

***

Մայիսի 15-ին թուրքական հրամանատարությունը անընթեռնելի մի վերջնագիր ներկայացրեց Ալեքսանդրապոլի ամրոցի պարետին: Թուրք

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 194, ք. 14-15:

² Նույն տեղում:

³ Խալիլ-փաշա Քուր (1882-1957) – թուրք ռազմական գործիչ, գեներալ, Եվեկր-փաշայի հրետոցային, «Թեշքիլար-ը մահաան»-ի ղեկավար, 1916-1918 թթ.՝ 6-րդ քանակի հրամանատար, 1918-ի մայիսին նրա զորքերը զավթել են Ալեքսանդրապոլը, այնուհետև Աուրպատակամով արշավել և սպանեցիկորեն գրավել Բաթում, կոտորել շուրջ 30 հազար հայ, 1920-ի մարտին հրդեհել են Շուշի քաղաքը – Ա.Կ.:

⁴ Հայոց Ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 236:

⁵ Ռուբեն (Սինաս Տեր-Մինասյան) (1882-1951) – քաղաքական և պետական գործիչ, ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից, 1915-ի Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, 1917-1918 թթ.՝ ՀԱԽ-ի անդամ, զբաղվել է արևմտահայ գաղթականների տեղավորմամբ, ՀՀ զինվորական նախարար, ապրել է Եփրատում, Պաղեստինում, Լիբանանում, Ֆրանսիայում, «Հայ հեղափոխականի մր հիշատակները» բազմաատոր գրքի հեղինակ – Ա.Կ.:

⁶ Նույն տեղում, ք. 199:

սպան անհապաղ պատասխան էր պահանջում: Մինչև պարետը կգար մոտակա թուրքական պահակակետը՝ թուրքը բարգձմանել տալու (այդտեղ պահանջվում էր հանձնել Ալեքսանդրապոլը, Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղակի-ծը, գորքերը 20 կմ հեռաքաշել Ալեքսանդրապոլից)՝ թուրքական զորամասերն անցան սահմանը, իսկ նրանց հրետամին տեղատարափ կրակ քսեցեց¹: Նույն օրը՝ գիշերը, Ալեքսանդրապոլը գրավված էր: Թուրքիան արդեն խախտեց Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը, որի անունից ճառում էին նրա ներկայացուցիչները Տրապիզոնի խորհրդատուրովում: Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի վրայով խուժեցին, մի կողմից՝ արևելք՝ դեպի Արարատյան դաշտ, Երևան, մյուս կողմից՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Փամբակ, Լոռի, դեպի Թիֆլիս: Իսկ Թիֆլիսում Ազգային խորհրդի ղեկավարները, մայիսի 16-ին ամփոփելով իրենց նիստը, Ա.Մարտնյանի² բերանով արձանագրում էին. «Ընդունել ասանց վարձմունքների ավտորո-գերմանա-թուրքական օրինետացիան...: Երկաթուղու օկուպացիան հանձնել Գերմանիային, հայկական շրջանները ներարկել Գերմանիայի օկուպացիային, բեկուզ Անդրկովկասից անջատվելով»³:

Անորոշություն, խուճապ էր տիրում ամենուրեք: Թուրքական հրամանատարությունը պահանջում էր Սուրմալում, Շարուրը, Նախիջևանը, Երևանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի գավառների մեծ մասը: Հայկական հրամանատարությունը անգոր էր գտնվել թուրքական նոր հարձակումը կանխելու, պաշտպանություն կազմակերպելու գործում: Սկզբն ազգաբնակչության նոր տեղահանություն: Ազգային խորհրդի տվյալներով գաղթականների թիվը մայիսի 19-ին հասնում էր մոտ 475 հազարի, որից արևմտահայեր՝ 135 հազար և ոչ պակաս, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և այլ շրջաններից՝ 135 հազար և մոտ 25 հազար Արշակունի և Բաթումի կողմերից: Եթե սրանց ավելացնենք Սուրմալուի, Էջմիածնի գավառների տեղահան եղած ազգաբնակչությունը, ապա գաղթականների թիվը հասնում էր 700-800 հազարի: Այս թիվն օրեցօր ավելանում էր: Դրությունը սոսկալի էր դառնում, և տեղ չկար նրանց տեղավորելու, սարերում ցուրտ էր, հաց չկար, ճանապարհ, նահանջի հեռակար չկար:

¹ ՀԱԱՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, ք. 49-56:

² Ալեխիս Անարոնյան (1866-1948) – քաղաքական գործիչ, գրող, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, 1907-1909 թթ.՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի անօրեն, 1909-ին քանտարկվել է «Կաշնակցության գործով», 1917-ից՝ ՀԱԽ-ի նախագահ, 1919-ից՝ ՀՀ խորհրդարանի անդամ, ապա՝ նախագահ, ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում, ատուրագել է Սևրի հաշտության պայմանագիրը, մասնակցել Լոռուի (1921) և Լոգանի (1922-1923) կոնֆերանսներին, ապրել է Ֆրանսիայում, հիմնական աշխատությունները՝ «Ազատության ճանապարհին», «Մարդաբանության մինչև Արև և Լոգան» – Ա.Կ.:

³ Հայոց Ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 212:

Ազգային խորհրդի նիստում բժիշկ Բարսեղյանն¹ ասում էր. «Թողնել իրեն ժողովրդին, որտեղ կարող է դիմադրել, դիմադրի, որտեղ չի կարող, բող գաղթի»: Նիկոլ Աղբալյանը² շարունակում էր. «Ով կզատվի, բող ազատվի»³: Այնտեղ արդեն խոսում էին այն մասին, որ «իրամամատարությունը հեռու լինելով ռազմական վայրերից, սխալ ղեկավարությամբ նպաստեց ռազմական գործողությունների անհաջողությանը»:

Փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, թե ինչ էր նշանակում բուրքական օկուպացիան հայ բնակչության համար: Ախարալաքի բնակիչների մեծ մասը բողել էր հայրենի օջախը և ապաստանել մասամբ հարևան Բաբուրիանի անտառներում, մասամբ էլ մոտակա Մոլկայի լեռներում: «Գավառից իր ժամանակին անկարող եղան դուրս գալ Թաղա, Խորենիս և այլ գյուղերի մոտ երկու հազար բնակիչները, որոնց բողրին տաճիկները ջարդեցին»⁴: Ախարալաք քաղաքում մույս բանը կատարվեց:

Ալեքսանդրապոլի մասին, երբ այն բուրքական հրոսակների ձեռքին էր, փաստաթղթերից մեկում ասվում էր. «Իսպառ արգելվեց բրիտանյանների մուտքը քաղաք և գավառ: Ու այդ օրերից քաղաքում սկսվում է կազմակերպված քայլան... Բայ են անում խամութներն ու տները... Օրը ցերեկով դուրս են բերում ապրանքը և սայլերով ու ֆուրգոններով կրում... Պետական գույքը համարյա ամբողջովին տարված է, տարել են իմիջիայլոց փոստ-հեռագրատան, գանձարանի, երկաթուղու կայարանի, դեպոյի գույքը, տարած են մույսիակ հեռագրաթելերը»⁵: Նույն աղբյուրը հաղորդում է, որ քաղաքի տղամարդկանց զանգվածաբար բռնում և ուղարկում էին Էրզրում: «Տարել են տեղական բնակիչներին և Կարսի, Սարիղամիշի և ուրիշ շրջանների փախստականներից: Քաղաքային վարչության կազմած ցուցակում կա դրանցից միայն 3000-ի ամուրը... Շատերին գազամային տոսկայի տանջանքներով սպանել են գերության վայրերում ու աշխատանքների ժամանակ»: Գերությունից փախած մի զինվոր վկայում էր, որ հայ զինվորներից շատերին քար են կրել տվել ու հենց այդ քարերով էլ սպանել: Եզիլի գերիներին կենդանի քաղել են իրենց իսկ փո-

¹ Արտաշես Բարսեղյան (1886-1959) - բժիշկ, քաղաքական գործիչ, ՀՀԳ կուսակցության անդամ, ՀԱԽ-ի անդամ, ՀՀ հանրային խնամակալության և աշխատանքի, ապա՝ հանրային խնամակալության և վերաշինության նախարար (1919-1920), ապրել է Իրանում - Ա.Կ.:

² Նիկոլ Աղբալյան (1875-1947) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրականագետ, ՀՀԳ կուսակցության անդամ, Ազգային բյուրոյի և կամավորական զնդերի կարգադրիչ մարմնի անդամ, գրադպիվ էր հայ գաղթականների տեղափոխման հարցերով, ՀՀ խորհրդարանի անդամ, լուսավորության նախարար (1919-1920), Բեյրութի Նշան Փալանճյան ճեմարանի տնօրեն, հիմնական աշխատությունը՝ «Պատմություն հայոց գրականության» (1947) - Ա.Կ.:

³ Նույն տեղում, ք. 218:

⁴ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 13, ք. 186:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 126, ք. 85-95:

րած զերեզմաններում:¹ Հայ և ռուս զերի զինվորներին, սպաներին ոչնչացնում էին: Չաճախչի գյուղի մոտ սպանեցին քազմաբիվ սպաների, որոնց անվտանգությունը գերի ընկնելուց առաջ իբր թե երաշխավորել էին բողրերը: Գնդապետ Վլադիմիրովին և 32 սպաների, շատ զինվորների, մոտ 600 երեխաների Սանահին կայարանից ուղարկում են Ստալալու և բողրին կոտորում²:

Ղարաքիխայում մույսիակ Բաբուրի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո էլ կոտորածի զոհ դարձան 2000 տղամարդ, կին և երեխա³: Կողմալովեց համարյա ամեն ինչ: Ընդհանուր առմամբ մայիսյան դեպքերի ժամանակ Ղարաքիխայում և շրջակայքում զոհվեց 7000 մարդ⁴:

1918 թ. մայիսի 16-ին փախստականների արտակարգ գործադիր հանձնաժողովը Գիլիցյանից կաթողիկոսին ուղարկած հայտարարության մեջ տեղեկացնում էր, որ հայկական կորպուսի շտաբը ոչ մի տեղեկություն չունեց բողրերի առաջխաղացման սահմանի վերաբերյալ և լուրերի վրա հենված են-բողրում էր, որ բողրերը մտել են ոչ միայն Ղարաքիխաս, այլև Վարդաբլու գյուղը: «Երբ գեներալի մոտ մեր առաջարկներն էինք անում, - ասված է փաստաթղթում, - հայտնեցին, որ դուրսը հավաքված քազմաբիվ զինվորներ պահանջում են կազմակերպել իրենց և ուղարկել քշմամու դեմ...: Բողրը պատրաստակամություն էին հայտնում իրենց զենքերով, գյուղացիք մի քանի օրվա իրենց պաշարով գնալ կռվելու»: «Հայկական հետախուզություն համարյա թե գյուրություն չունի, - հայտնում էր հանձնաժողովը: - Շտաբը, հավատարիմ իր վարամոտ ընթացքին, փոխանակ ընդդիմության մասին մտածելու և ընդհարված գործին օգնության հասնելու, սայլեր լծած դեպի Ելենովկա է ընթանում»⁵:

Գեներալ Նազարբեկովն ամեն ինչ վերջացած էր համարում⁶: Մայիսի 16-ին նա հաղորդում էր Ալեքսանդրապոլի ջոկատի անհուսալի դրության մասին: Մայիսի 17-ին նա համաձայնեց Շեքի-փաշայի⁷ պահանջին՝ բացելու Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա ճանապարհը: Մայիսի 18-ին նա Ղարաքիխայից հեռագրում էր Թիֆլիս՝ ազգային խորհրդին, համապատասխան ցուցում ստանալու, խունապաշար հաղորդելով, որ գորքը «մասսայորեն փախչում է», որ «ճակատում համարյա զորք չի մնացել. գնդերում մնացել են 100-ական հոգի»: Ինքը մտադիր է «եղած գորքն էլ ցրել, կամ բողրերի գալուն պես ամճա-տուր լինել»⁸: Գեներալը կազմալուծվելու, կամ բողրերի գալուն սպանելու և նրանց ողորմաժությանը հանձնվելու դիրքից էր մոտենում, չգիտեր «մեզ հաշ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, գ. 39, ք. 1-3:

³ ԱԼԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 251, ք. 107:

⁴ Նույն տեղում, գ. 319, ք. 1:

⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 797, ք. 9-10:

⁶ ԱԼԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 194, ք. 22:

⁷ Յաղոբ Շեքի-փաշա (1876-1939) - բողբ ռազմական գործիչ, գեներալ, 36-րդ կովկասյան դիվիզիայի հրամանատար - Ա.Կ.:

⁸ Հայոց Ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 213:

վել բուրբերի հետ պատերազմի¹, բե՞ օհմադարի վիճակում²: Բանը հանգում էր պարզապես դիմադրությունը դադարեցնելուն: Այդ էին պահանջում բուրբ միլիտարիստները. Բաբունի կոմիտեանում խափը շտապում էր ազդարարել, որ «հայերը պարտված են և պետք է ենթարկվեն»³: Ստեղծված դրությունից այլ ելք չէին գտնում Թիֆլիսում նստած Ազգային խորհրդի պատգամավորները: Այդ խորհուրդը Նազարբեկովի հաղորդագրությունների, Բաբունի իր պատվիրակներ Քաջագունու⁴ ու խառնախմբի տեղեկությունների հիման վրա, առանց բուն երկրում ստեղծված կացությանը իրազեկ լինելու, առանց իր ընդունելիք որոշման մահաբեր հետևանքները կշռադատելու, եզրակացնում էր, որ դիմադրությունն այլևս անիմաստ է, անհնարին:

Ազգային խորհրդի մայիսի 25-ի նիստում, այսինքն՝ նույնիսկ Երևանի մատույցներում հայկական դիմադրության առաջին հաջողություններից հետո Ադրապառն ասում էր. «Պետք է հայտարարենք, որ պարտված ենք և կրենք դրա բոլոր հետևանքները», «գործը ցրել և ընդունել Թուրքիայի պահանջները»⁵:

Երևանի Ազգային խորհուրդը Թիֆլիսի Ազգային խորհրդից կարգադրություն է ստանում՝ առանց դիմադրության քաղաքը բուրբերին հանձնելու մասին: Այստեղ էլ Դաշնակցության ներկայացուցիչներն էին պաշտոնապես գլուխ կանգնած: Քաղաքային դումայում դաշնակցական Թաշչյանը միևնույն տեսակետն էր պաշտպանում՝ քաղաքն առանց դիմադրության հանձնելը բշնամուն: Քաղաքի պարետ, դերասան Շահխաբունին⁶ աղ ու հացով բուրբերին պետք է դիմավորեր քաղաքի մատույցներում: Երևանի բուրբ բանագնացն ուղարկվել էր Շնքի-փաշայի մոտ, այդ որոշման մասին նրան իրազեկ պահելու:

Սակայն ժողովրդի մեջ տարերայնորեն տիրապետող էր դառնում բշնամուն հակահարված տալու տրամաբանությունը: Մայիսի 18-ին, 19-ին, երբ

¹ ՄԼԽ Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 175, ք. 57-58:

² ՀԱԱՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 68/900, գ. 23, ք. 112:

³ Հովհաննես Քաջագունու (Բզիխյանյան) (1868-1938) – քաղաքական գործիչ, ճարտարապետ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, 1905-1906 թթ. հայ-թարթարական ընդհարումների ժամանակ մասնակցել է «Խաղաղարար հանձնաժողովի» աշխատանքներին, դեմ էր կամավորական շարժմանը, 1917-1918 թթ.՝ ՀԱԽ-ի անդամ, Անդրկովկասյան սելուճում՝ ՀՀԿ ներկայացուցիչ, ստորագրել է Բաբունի պայմանագիրը, 1918-1919 թթ.՝ ՀՀ վարչապետ, 1923-ին հրատարակել է «Հ.Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» գրքույկը և վերադարձել Խորհրդային Հայաստան, 1937-ին ամիսն քրեադատվել է, մահացել է բանտում - Ա.Կ.:

⁴ Հայոց ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 223:

⁵ Արշավիր Շահխաբունի (1885-1957) – դերասան, խաղացել է Թիֆլիսի հայոց դրամատիկական ընկերության, ապա՝ Բաբլի մշակութային միության բառերախմբիչում, պատերազմի ժամանակ ծառայել է ռուսական բանակում, մինչև 1920-ի վերջերը՝ Երևանի զինվորական պարետ, ապրել է Փարիզում, նկարահանվել ֆրանսիական կինոֆիլմերում, նկարահանել է «Անդրանիկ» ֆիլմը - Ա.Կ.:

արդեն պարզ էր դարձել քաղաքային դումայի որոշումը, երբ արդեն գծավորվում էր բուրբական օկուպացիայի դժնի պատկերը, քաղաքի կենտրոնական մասում երկու օր շարունակ չէր դադարում բողոքի միտինգը պարտվողական դիրքորոշման դեմ: Սա հաշվի չառնել արդեն հնարավոր չէր: Ահա այդպիսին էր կացությունը: «Այլևս դաժնակ ուկորին էր հասած. մեր ժողովրդի առողջ և անխալակական բնազդն զգաց մոտալուտ սարսափելի աղետը, նա այլևս թավ համարեց Բաբունում ու Թիֆլիսում նստողներու խառը-խախտառակությունները և ծառայավ իր բշնամին դեմ այն բուրբին, երբ րուպիկա հարմար առիթը համարած էր հայությանն մահացու հարված տալու, զայն իր սիրտն զարնելու»¹:

«Երևանի ամբողջ հայ ժողովուրդը վճռել է դիմադրել, - ասվում էր արդեն Երևանի Ազգային խորհրդի 1918 թ. մայիսի 21-ի կոչում: - Դիմում ենք բոլոր հայ սպաներին, որպեսզի նրանք զան և կամավորական խմբերի գլուխ անցած ընդատառնել բշնամուն»²:

Երևանի Ազգային խորհրդի մի այլ կոչում (1918 թ. մայիսի 23) ասված էր. «Տանկները գրավել են Դարբասիխան: Կորսուսի շտաբը փոխադրվել է Դիլիջան: Նույնիսկ Դիլիջանից ահազին գաղթականություն է սկսվել դեպի Նոր Բայազետի գավառը:

Այստայից հայտնում են, որ այդ շրջանում կուտակվել է հարյուրհազարանոց գաղթականություն, որը խելակորույս, սոված, ծարավ թափառում է սարիերում: Նրանց դրությունը ստեղծվել է: Նույնիսկ շատ տները գաղթականների մեջ արյունահեղ դեպքեր են տեսի ունենում: Հենց այս բուրբին հացի մեծ պակաս է զգացվում:

Պարզ է, որ գաղթելու տեղ չկա, և գաղթը միանգամայն կորստաբեր է:

Իմացնք և հետևյալը: Երբ որ տանկները որևէ տեղ տիրապետում են, այնտեղից ժողովրդին նրանք այլևս թույլ չեն տալիս վերադառնալ իրենց մայրենի բնակավայրերը:

Ուրեմն երկու չարիքից փոքրագույնն այն է, որ ժողովուրդը չգաղթի և մնա իր տեղերում»³:

Գեներալ Սիլիկովը⁴ նույնպես խուճանայի մեջ էր: Մայիսի 20-ին նա հայտնում էր Երևանյան ջոկատի ուղերգական դրության մասին, գալիս այն

¹ «Աշխատանք» (Ե.), 1918, 19 մայիսի:

² ՄԼԽ Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047 (1457), գ. 1, գ. 206:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մովսես Սիլիկով (Սիլիկյան) (1862-1937) – ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր (1917), Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ եղել է գեղի, ապա՝ Վանի գործախմբի հրամանատար, Երզրում քաղաքի պարետ, 1918-ից՝ 1-ին հայկական հրաձգային դիվիզիայի, Երևանյան զորամասի հրամանատար, բուրբական հարձակման ժամանակ ստանձնել է կանոնավոր զորամասերի և աշխարհագրայինների ընդհանուր հրամանատարությունը, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերում ջախջախիչ հարված է հասցրել

եզրակացության, որ «գործերի հետագա ղեկավարումը անհնարին է դառնում»: Նա գտնում էր, որ իրադրությունը պահանջում է անհասպող խաղաղություն կնքել: Նա նույնիսկ պաշտամենություններ է ուղարկում թուրքերի մոտ հայտնելու, որ Անդրկովկասյան կառավարությունն իրեն զինադադարի մեջ է համարում թուրքերի հետ: Սակայն նրանք վերադարձան ձեռնմուսյան, քանզի թուրքերը պահանջում էին մեկ ժամվա ընթացքում վայր դնել զենքերը¹: Մայիսի 21-ին կորպուսն հրամանատարը հաղորդում էր Շերի-փաշային, որ ինքը կառավարության կողմից լիազորված է համաձայնության գալ թուրքական հրամանատարության հետ Ալեքսանդրապոլից դեպի Ջուլֆա թուրքական գործերը տեղափոխելու համար: Միաժամանակ նա քանակի հրամանատարին և Ազգային խորհրդին հայտնում էր, որ իրեն զարմացնում է, թե ինչու են իր վրա բանակցություններ վարելու պարտականություն դրել այն ժամանակ, երբ թուրքերը չեն ցանկանում խոսել²: Թեև մայիսի 21-ին ժամը 17-ին Սարղարապատի մոտ սկսվել էին մարտերը, Սարղարապատի ջոկատը նահանջել էր Քերպալա և Հայկական Ջելվա գիծը, նա նորից քանակի հրամանատարին և ազգային խորհրդին զեկուցում էր գործի քայքայված լինելու, սննդամթերքի, սպասարկմանը պահանջում մասին և պահանջում էր հաշտություն կնքել: Մայիսի 23-ին նորից զինադադար կնքելու հարց էր դնում³:

Մայիսի 26-ի նիստում Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը որոշեց քանակի գրումը թողնել Նազարբեկովի հայեցողությանը⁴: Անա թե ինչու Սարղարապատի հարթամակը նրանք «անսպասելի» համարեցին:

Ինչ խոսք, որ ժողովրդին վաղուց օտարացած գեներալներն ու մյուս «մեծերը» հասու չէին այն բեկմանը, այն հիրավի շրջադարձային փոփոխություններին, որ կարճ ժամանակում տեղի էին ունենում մարդկանց գիտակցության մեջ: Նրանք ոչ միայն անգործ էին մտածելու բջնամու դեմ ուժերը համախմբելու համար, այլև ի վիճակի չէին նկատելու ժողովրդի տրամադրության փոփոխությունը, դիմադրելու, բռնամուսնի հակահարված տալու նրա պատրաստականությունը: Ջորամասերից երկը հեռացած, ցրված զինվորները այսօր վերադառնում էին շարք, համայնում կազմալուծված զորաջոկատները:

Իսկ դաշնակցական «քաղաքագետները» փրկությունը տեսնում էին այն բանում, որ շատ որոշ Գերմանիային ասենք. «Մենք խոնարհվում ենք Չեր Կեր Կեր, ընդունում ենք Չեր հովանավորությունը և գործելու ենք ձեզ հետ»⁵: Նրանք որտեղի՞ց իմանային, որ Երևանի մատույցներում՝ Սարղարապատում

թուրքական գործերին, կասեցրել նրանց հարձակումը, 1920-ից՝ հայկական գործերի հրամանատար Կարս-Ալեքսանդրապոլ ճակատում, 1937-ին անհիմն բռնադատվել է - Ա.Կ.:

¹ Նույն տեղում, գ. 194, ք. 24:

² Նույն տեղում, ք. 25:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4047/1 (1457), գ. 194, ք. 25-26:

⁴ Հայոց Ազգային խորհրդի արձանագրությունները, ք. 229:

⁵ ՄԼԽ Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 232, ք. 1:

ու Բաշ Ապարանում, Ղարաքիլիսայի մոտ հայ շարքային մարդիկ՝ քաղցած ու մերկ, վատ զինված՝ օրհասական, քայց և հերոսական կռիվ էին տալու օսմանյան հրոսակներին: Նրանց ներկայացուցիչները Բաթումից խորհուրդ էին տալիս «ռազմական դիմադրություն ցույց չտալ թուրքերին»¹, իսկ Թիֆլիսում ձվարած Հայոց Ազգային խորհուրդը, ժողովրդից ու սեփական երկրից կտրված, մտածում էր միայն թուրքերի գոյքը շարժելու մասին, ամեն կերպ ընդհատաբան էր՝ նրանց «չզայրացնելու» համար: Անա թե ինչու պարտվողական տեսակետը գործի վերածելու նպատակով Երևանի Ազգային խորհրդին Թիֆլիսից ցուցում էր տրվում կամակորություն հանդես չբերել և դիմադրությունը դադարեցնել: Այս էր պահանջում Դաշնակցության Արևելյան քյուրուն, որի ցուցումը ստորագրել էր ոչ անհայտ Համո Օհանջանյանը:

Իսկ ի՞նչ էր նշանակում դա, եթե ոչ Հայաստանի վերջնական կործանում, հայ ժողովրդի բեկորների խապառ քնաջնջում թուրքական հրոսակների կողմից: Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական գործը արդեն ձեռնամուխ էր ևղել այդ բանին: Մայիսի 19-ին թուրքերը հասել էին Սպիտակի լեռները: Ակա-մատեսը պատմում է, որ մայիսի 19-ից 20-ը Համանդուլից մինչև Համազիսան, փոքր տարածության վրա, ձորում հավաքվել էին տասնյակ հազարավոր փախտակալներ: Նրանց քարավանը «ոչ դադար ունեյ, ոչ էլ ծայր», իսկ «քչմամին կրնկակոխ հետևում էր խունայի մատնված, բռնությունից տուժած բազմահազար զարթակաճուրջանը»²: Մայիսի 21-ին թուրքերը գրավեցին Համանյուն:

Մայիսի 22-ին Սարղարապատի մոտ հայկական զորամասերը, հին և նոր հայրուկների խմբերը և նրանց հետ միացած աշխարհագրայինները առաջին վճռական հակահարվածը տվին թուրքական կանոնավոր բանակին՝ նույն օրը՝ երեկոյան, վերագրավելով Սարղարապատ գյուղն ու կայարանը:

Առաջին իսկ կռիվներում առանձնապես աչքի ընկավ 5-րդ հայկական հրաձգային՝ Մահապարտների գումը, որի հրամանատարն էր գեղապետ Պավել Փիրումյանը³՝ Սարղարապատի հերոսամարտի հիքրալի ոգեշնչող ու ղեկավար՝ Մուրմալովի ռազմաճակատի հրամանատար, գեղապետ Գանիել-Բեկ-Փիրումյանի⁴ հորեղբոր որդին: Այս գումը որպես գումարտակ կազմա-

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 68/200, գ. 23, ք. 112:

² Մ.Ը. Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թ. 1920, էջ 5-6:

³ Պողոս (Պավել) Փիրումյան (Փիրումով) քեկ Կարամանի (1856-1921) – ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեղապետ, 1916-ից՝ հայկական 5-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, մասնակցել է Վանի, Մուշի համար ժողոված մարտերին, Սարղարապատի ճակատամարտում եղել է 5-րդ (Սարղարապատ) գնդի հրամանատար - Ա.Կ.:

⁴ Գանիել Բեկ-Փիրումյան (Փիրումով) (1861-1921) – ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեղապետ, 1914-ից կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում, եղել է գումարտակի, գնդի հրամանատար, մասնակցել է Սարղարապատի ճակատամարտին՝ որպես Սարղարապատի զորաջոկատի ընդհանուր հրամանատար - Ա.Կ.:

վորվել էր տակավին 1916 թ. մայիսին Մարանդում (Պարսկաստան), ակտիվ մասնակցություն ունեցել Վանի շրջանի կոիվներին, Հայոց ծոռի և Ռստանի շրջանի գրավմանը և 1917 թ. հուլիսին վերակազմվել 5-րդ կովկասյան հրաձգային գնդի: Նրա կորիզը դարաբաղցիներ էին: Հերոսամարտի մախթորին այն կանգնած էր Արաքսի ափին՝ Մարգարա և Ղուրդղուլի գյուղերում: Թշնամու վրա առաջին հրետանային կրակ բացողը կապիտան Նորին Իգիթխանյանի մարտկոցն էր, որը ցար ու ցրիվ արեց Վերին ու Ներքին Կովիկներու գյուղերը մտած և Ղամշլու կիսակայարանի շրջանը հասած թուրքական աս-բյարներին:

Սարդարապատի հերոսամարտի առաջին գծում էին գնդապետ Գոլուխանյանի 6-րդ գունդը, գնդապետներ Սիլինի և Պերեկյուստկովի զորամասերը, կապիտաններ Սակիլյարիի, Կիչի, Արանեսյանի մարտկոցները, Թուրցիկ Հովսեփի, Մուրադի, Մակեդոնի հեծյալ ջոկատները, Քուչոյի, Գրիգորի, Ռաշտյի և այլոց հետևակ խմբերը: Կովի դաշտում էին քաղաքական տարբեր հասանքների ու կուսակցությունների պատկանող մարդիկ, եկեղեցականներ ու մտավորականներ, քանվորներ, արհեստավորներ ու հողագործներ, երիտասարդներ ու ծերեր, կանայք ու պատանիներ: Կովի դաշտում էին Ղուկաս Ղուկասյանը¹ ու Բատիկ Բատիկյանը², Ալսեյ Բակունցը³ ու Գրիգոր Ղափանցյանը⁴, Հովհաննես Բաղդամյանը⁵ ու Հատիկ Ազիզյանը, Արամ Կոստանյանն ու Լիպարիտ Արարելյանը և շատ ուրիշներ:

¹ **Ղուկաս Ղուկասյան** (1899-1920) - բուլղար-հեղափոխական, 1919-ին մասնակցել է «Մալաթակ» երիտասարդական կազմակերպության հիմնադրմանը, մասնակցել է Մայիսյան ապստամբությանը - Ա.Կ.:

² **Բատիկ Բատիկյան** (1892-1920) - բուլղար-հեղափոխական, ՌՍԳԲԿ անդամ, հեղափոխական գործունեություն է ծավալել Նոր Բայազետում, 1919-ին ստեղծել է երիտասարդական միություն, գնդակահարվել է Մայիսյան ապստամբությունից հետո - Ա.Կ.:

³ **Ալսեյ Բակունց (Ալեքսանդր Թևոսյան)** (1899-1937) - գրող, քանասեր, թարգմանիչ, կինոդրամատուրգ, 1918-ին կամավորական խմբերի կազմում մասնակցել է ազատագրական պայքարին (Էրզրում, Կարս, Մարդարապատ), 1924-1926 թթ.՝ Զանգեզուր գավառի գլխավոր գյուղատնտես, անհիմն բռնադատվել է և գնդակահարվել: «Մթնածոթ», «Սև ցեղերի սերմնացանդ», «Անճրկը», «Եղբայրության ընկուղեմիները» գրական ժողովածուների, «Սև թևի տակ», «Տրագեդիա Արագածի վրա», «Զանգեզուր» կինոկարճերի սցենարների, «Սալառուր Արմյանի «Անհայտ քաջակայունը» ուսումնասիրության հեղինակ - Ա.Կ.:

⁴ **Գրիգոր Ղափանցյան** (1886-1957) - լեզվաբան, բան, գիտ. դ-ր, պրոֆ., ՀԽՍՀ ԳԱ անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ, 1950-1956 թթ.: ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի անօրեն, հիմնական աշխատությունները՝ «Լեզվական ընդհանուր տարրեր ուրարական և խեթական լեզուների միջև», «Հին Հայաստանի տեղանունների պատմա-լեզվաբանական նշանակությունը», «Ներքին աստվածները հայերի մոտ», «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը», «Հայաստան-հայերի բնօրրան» - Ա.Կ.:

⁵ **Հովհաննես (Դիան) Բաղդամյան** (1897-1982) - ԽՍՀՄ մարշալ, կրկնակի հերոս, 1918-ին մասնակցել է Քերմանշահի, Սարիղամիշի, Կարսի շրջաններում թուր-

Մայիսի 24-ին գեներալ Սիլիկովը հայտնում էր, որ օրվա ընթացքում հայկական զորամասերը հետապնդում էին երկաթուղու երկայնքով և Արագածի փեշերին մահացող թշնամուն: Թշնամու զորամասերը Սարդարապատի և Արաքսի շրջանից մեծ խմբերով հեռանում էին հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ¹:

Թուրքական զորամասերը բռնեցին մահանցի ճանապարհը՝ մայիսի 22-ից 26-ը նոր հարվածներ ստանալով անճմուրացությամբ ու խիզախությամբ համակված հայ մարտիկներից:

Մայիսի 24-25-ին Ղարաքիլիսայի, Բաշ Ապարանի և Սարդարապատի ուղղություններով հարձակման անցած թուրքական զորամասերը այլևս անկարող էին հաջողությամբ հասնել:

Մայիսի 28-ին տակավին շարունակվում էին արյունալի կոիվները: Մայիսի 29-ին թուրքական զորամասերը թողեցին Ներքին Թրալինը և Ղառա-Բուռուն կայարանը, անկանոն փախուստի դիմեցին դեպի Համամու և Ալեքսանդրապոլ: Բայց միաժամանակ նրանք, զինադադարի բանագանցանք ուղարկելով, ազդարարեցին, իբր թե, Բաթումում կնքված հաշտության մասին: Սա խաբեություն էր, լսանի որ այդպիսի պայմանագիր կնքվեց միայն հունիսի 4-ին:

Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը փրկեցին հայոց երկիրը վերջնական գրավումից և ժողովրդին՝ վերջնական բնաջնջումից: «Հանուն հայ ժողովրդի գոյատևության ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարարներին, - գրում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, - Սարդարապատի մարտիկները փաստորեն պատերազմում էին այն ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին հայ ժողովրդի կրծքավանդակի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ նպատակ ունենալով արյան մեջ խնդրել Բաքվի կոտուցան, տիրանալով նաև Բաքվի նավթին, որի կարիքն օդի ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական կռպիցիան»²:

բական զորքի դեմ մղված կոիվներին, որպես 1-ին հատուկ հեծելազորային գնդի դասակի հրամանատար՝ Սարդարապատի ճակատամարտին, եղել է Հայկական հրաձգային դիվիզիայի գնդաթային էսկադրոնի, ապա՝ հեծելազորի հրամանատար (1923-1931), 5-րդ հեծյալ դիվիզիայի շտաբի պետ, Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ՝ հարավարևմտյան ուղղության օպերատիվ շտաբի պետ, 16-րդ բանակի, 1-ին մեծբալթյան ռազմաճակատի, 3-րդ բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար, 1945-1954 թթ.՝ Սերժապոլյան ռազմական օկրուգի հրամանատար, 1954-ից՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության փոխնախարար, 1959-ից՝ ՉՈՒ Բիկուրնի պետ, ԽՍՀՄ, ՀԽՍՀ, Լատվիական ԽՍՀ գերագույն խորհուրդների պատգամավոր, ռազմագիտական և հուշագրական բնույթի աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ Մ.Լ. Հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 194, ք. 25-26:
² Թուրքյան Հ. Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 7:

Չկարողանալով կոտրել հայ ժողովրդի դիմադրությունը՝ Թուրքիան զենքադասեց ճանաչել Հայաստանի «անկախությունը», զինադադար կնքել և ամբողջ ուժն ուղղել Բաքվի դեմ:

Տրասպիզոնում թուրքական պատվիրակությունը լսել անգամ չէր ուզում հայերի մասին, և պատվիրակության նախագահին իր բացման խոսքում հայ ահունն անգամ չտվեց և հայտարարեց՝ ուր հասնի թուրք զինվորը, այնտեղ էլ հայ չի կարող գոյություն ունենալ¹: Թիֆլիսում Գեորգիանի ներկայացուցիչը Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահին փաստաթղթեր էր ցույց տվել, որոնք հաստատում էին, որ թուրքերը վճռել էին հայերին քննազնջել մահ Կովկասում: Թուրք ղեկավարների տրամադրությունը ստակալի բշմամական էր հայերի հանդեպ մինչև մայիսի վերջին օրերը, և հանկարծ հեղաշրջում և կատարվում նրանց տրամադրության մեջ:

Կ.Պոլսում 1918 թ. հունիսին Թուրքիայում Գեորգիանի դեսպան Բերնարդոթի գարմանք էր հայտնել, թե «Թուրքիան, որ ուր օր ստաջ լսել անգամ չէր ուզում Հայաստան ստեղծելու մասին (մանավանդ էնվեր և Թալեաթ-փաշաները), հանկարծ համաձայնություն տվեց...»² Այս բողոք կարծես թե պետք է հասկանալի լիներ անգամ ոչ քաղաքագետներին: Բայց դաշնակցական ղեկավարները միայն շոյվեցին, երբ մայիսի 27-ին Խալիլն ու Վեհիբը իրենց մոտ հրավիրեցին Քաջազնունուն ու Խատիսուլին և բարեկամական տոնով խոսեցին: Խալիլը հաճոյախոսում է հայերի հասցեին, Խատիսուլին խմորում հաղորդել Հայոց ազգային խորհրդին, թե թուրքերը դեմ չեն Կովկասի սահմաններում «Հայաստան կազմելուն»: Իսկ Վեհիբը ավելացնում է. «Հայ գործը հիանալի է կռվել... Շատ Շեքի-փաշայի տեղեկություն»՝ մա մնան կռիվ չի տեսել տանկական ոչ մեկ զորանակատում, չնայած մեր ուժերին (10 հազար կանոնավոր զորք, չհաշված կամավոր հրոսակներին, իսկ հայերը՝ 7000) ու տեխնիկական առավելություններին, կռիվը 4 օր տևեց: Այդ կռիվը զանազան խորհրդածությունների նյութ է դառնում, - որ Կովկասում դուք բռնելու եք Բուլղարիայի տեղը»³: Նա առաջարկում է հայերի հետ պայմանագիր կնքել:

Վեհիբը լռում էր թուրքական զորքի պարտության ու փայտուտի մասին: Իսկ հայ «դիվանագետները» չէին գարմանում, թե ինչ փոփոխություն է դա. չէ՞ որ մինչ այդ թուրքերը կտրականապես պահանջում էին ազատել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գիծը, դադարեցնել դիմադրությունը, քանի որ, նրանց կարծիքով, դա անօգուտ էր:

Մարտի դաշտում հաղթանակել էր հայ զինվորը, իսկ Բաթումում պարտվում էին Խատիսուլ-Քաջազնունի «դիվանագետները»:

Սարդարապատը զգաստացրեց Խալիլ-Վեհիբին, իսկ հայկական պատվիրակությունը Բաթումում շարունակում էր իրն ընթացքը՝ ամիրազեկ բուն երկրի իրադարձություններին, անգիտակ մարտի դաշտում տարած հաղթա-

մակից: Թուրքական հորդաները հեշտությամբ անցան Երզնկայից մինչև Ալեքսանդրապոլ, ստանց ճիգերի տիրեցին Էրզրում և Կարս բերդաքաղաքներին, և Վեհիբը մեծամտորեն հայտարարում էր, թե «ուզած թուպին կարող է հանդիսավոր մարշով անցնել մինչև Ջուլֆա»: Բայց Սարդարապատի հերոսական դիմադրությունը «հարգանք» էր ներշնչել նրան հայերի հանդեպ: Վեհիբի շողոքոթությունները բնավ չէին համում օրակարգից թուրքական հայաչինջ քաղաքականության իրագործումը, այն միայն հետաձգվում էր հայկական ինքնապաշտպանության շնորհիվ: Իսկ դաշնակցական պարագլուխները դառնում էին «տեսիլատ», այսինքն՝ ոչ ավելի, ոչ պակաս թուրքոֆիլ: Շուտով Անարոնյանը Կ.Պոլսում թերթերից մեկի թղթակցին ասում էր, թե Կ.Պոլիս ժամանած հայկական պատվիրակության խնդիրների մեջ ամենևին չի մտնում թուրքահայերի հարցը, իսկ կովկասահայերի հարցը կարող է լուծվել միայն Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքի դեպքում: Նա արդեն հայտարարում էր, թե «եվրոպական տերությունների բարեկամությունը և հովանավորությունը մեզ շատ բան կնստեցին, նրանցից այժմ մենք որևէ օգուտ սպասել չենք կարող»: Նա հույս էր տածում, որ առաջիկա բանակցությունների ժամանակ թուրքական կառավարությունը իրենց նկատմամբ «կգործեր ներողամտորեն-բարյացակամորեն»⁴:

Բաթումի պայմանագրով (1918 թ. հունիսի 4) դաշնակցականները պարտավորվեցին հայկական գործատները դուրս բերել Բաքվից, դադարեցնել կռիվը Թուրքիայի դեմ մահ այնտեղ:

Բաթումի դաշնագրով Թուրքիան առաջինը ճանաչեց Հայաստանի «անկախությունը»: Ինչպիսի պարտադրա: Դա ոչ թե ծրագրված քայլ էր, կանխատեսված արևմտահայության դաժնների կողմից, այլ հետևանք քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական այն կացության, որ ստեղծվեց Թուրքիայի համար Սարդարապատի և Ղարաբաղի սայի շրջաններում հայ ժողովրդի ցույց տված աննախընթաց դիմադրության, ապրելու համար նրա մղած կենսազմառու պայքարի շնորհիվ:

Սարդարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու: Այդ հերոսամարտը մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական բազմադարյան պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկն է, որն անցնելի է նրա պատմությունից:

¹ ՄԼԻ Հանրական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 241, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 260, թ. 2:

³ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 241, թ. 2:

⁴ ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 200/1, գ. 7, թ. 239:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՅՆՈՂ

Ռադիոյի օրվա կապակցությամբ «Գրական թերթ»-ի աշխատակիցը և-դավ Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի ռադիոյի և հեռուստատեսության պետական կոմիտեի նախագահ ընկ. Ջոն Կիրակոսյանի մոտ և նրա հետ հարցազրույց ունեցավ:

Ի՞նչ կցանկանայիք պատմել մեր ընթերցողներին Հայաստանի ռադիո-յի և հեռուստատեսության այսօրվա վիճակի մասին:

Հայաստանում ռադիոն գործում է 1926 թվականից: Այն ժամանակ ռա-դիոկայանն ուներ չնչին հզորություն: Բոլորիս հայտնի է, թե անցած 42 տարի-ների ընթացքում ինչպիսի փոփոխություններ տեղի ունեցան մեր ժողովրդի հոգևոր ու մշակութային կյանքում: Այժմ Երևանն ունի հզոր ռադիոկայաններ: Երևանի ռադիոն մի քանի ծրագրերով օրական 30 ժամից ավելի հաղորդում-ներ է սփռում հանրապետության աշխատավորության և նրա սահմաններից դուրս ապրող հայության համար: Հեշտ է ասել՝ օրական 30 ժամ հաղորդում. չէ՞ որ դա անընդմեջ է, ամեն օր, տարբեր հալույթների, մտավոր տարբեր կա-րողությունների, տարբեր ճաշակի ռադիոլուսողների համար: Նույնը կարելի է ասել նաև ամենօրյա մեր հեռուստատեսային հաղորդումների մասին: Մեր մեծ կղեկավար առջև դրված է մշտական, հրամայական խնդիր՝ լինել ճկուն, շրջահայաց, արձագանքել օրվա հրատապ հարցերին, կազմակերպել բազ-մազան ու հետաքրքիր հաղորդումներ, բարելավել դրանց որակը: Ռադիոյի և հեռուստատեսության խմբագրությունները ձգտում են ուժեղացնել հաղոր-դումների ներգործությունը, ձեռքագտավել վերամբարձ ոճից, վերացական հայտարարությունների փոխարեն վերլուծական մոտեցում ցուցաբերել կյան-քի բազմազան երևույթների նկատմամբ:

Ռադիոն և հեռուստատեսությունը մշտական ուշադրություն են պահան-ջում, երբեմն քնահիմն ռադիոլուսող կամ հեռուստադիտողը, ցանկացած պահի սեղանելով ընդունելի կոճակը, հանդիպում է այնպիսի հաղորդման, որն այդ պահին, հավանաբար, չի համապատասխանում իր տրամադրությանը և ան-ջատում է այն: Ցավոք, դեռևս շատերը չգիտեն, որ նույն ժամին տարբեր ալիք-ներով միանգամայն տարբեր հաղորդումներ են լինում: Ինչ խոսք, երբեմն տրվում են անհաջող հաղորդումներ, որոնք իրավացիորեն առաջացնում են ունկնդիրների և դիտողների դժգոհությունը: Այժմ մեր կղեկավար յուրաքանչ-յուր օղակ հոգ է տանում, որ հաղորդումներում արտացոլվի իրական կյանքն իր հաջողություններով և սովորուս կողմերով, որ հաշվի առնվեն աշխատավո-րության բոլոր խավերի ցանկություններն ու պահանջները: Մենք հոգ ենք տանում՝ միջազգային կյանքին, երիտասարդությանը, արդյունաբերության, շինարարության հարցերին նվիրված հաղորդումները բազմազան ու հետաքր-

քիր դարձնելու համար: Մեր կարծիքով բավականաչափ աշխուժացել են ե-րաժշտական հաղորդումները: Մասնավորապես պետք է նշել սիմֆոնիկ նոր նվագախմբի գովելի գործունեությունը:

Մեր խմբագրությունները ջանք չեն խնայում կատարելագործելու գա-ղափարական աշխատանքի հզոր միջոցը՝ ռադիոն և հեռուստատեսությունը: Այդ է պահանջում կուսակցության Կենտկոմի ապրիլյան պլենումի որոշումը:

Ինչպիսի՞ կապերի մեջ է Հայաստանի ռադիոն Միության տարբեր հան-րապետությունների, ինչպես նաև սոցիալիստական երկրների ռադիոհեռու-ստատեսության հետ:

Վերջին տարիներս առանձնապես աշխուժացել է կոմիտեի գործու-նությունը միութենական հանրապետությունների և սոցիալիստական երկր-ների ռադիոյի և հեռուստատեսության հետ կապերը ընդլայնելու ուղղությամբ: Այդ կապերն իրականացվում են ոչ միայն մեծ ծավալի հասնող ռադիոյի և հե-ռուստատեսային ծրագրերի փոխանակությամբ, այլև ռադիո-հեռուստատե-սային փաստաթղթերի ուղղակի տրանսլյացիայով: Մեր ժողովրդի կյանքի զանազան հարցերին նվիրված ռադիո-հեռուստատեսային հաղորդումներ են լսել ու դիտել Վարշավայում ու Պրագայում, Բեռլինում ու Մոսկվայում: Անցած տարի կոմիտեն պարբերաբար կազմակերպել է միութենական հանրապե-տությունների ռադիո-հեռուստատեսային ժողովուրդների աշխատանքային խառնակողները ծանոթացան եղբայրական ժողովուրդների աշխատանքային առօրյային, մշակույթին, տնտեսության բնագավառում ձեռք բերած նվաճում-ներին: Առաջիկայում նույնպիսի օրեր էլի կկազմակերպվեն: Մեծ հոկտեմբերի 50-ամյակի տոնակատարության օրերին Մոսկվայում, ինչպես նաև հանրա-պետությունների մայրաքաղաքներում ու քաղաքներում հաջողությամբ ըն-դունվեցին մեր հեռուստատեսային ծրագրերը: Դրա վկայությունը հեռուստա-տեսային ստուդիայի նկարահանած ֆիլմերի ստացած մրցանակներն են, քայքայ գնահատականի խոսքեր պարունակող այն հազարավոր նամակները, որ մենք ստացանք մեր հաղորդումները լսած ու դիտած մարդկանցից: Այս տարվա աշնանը Մոսկվայի ռադիո-փառատոնի միջոցով Սովետական Միու-թյան ժողովուրդներին կներկայացնենք հայ ժողովրդի դարավոր ու հավերժ երիտասարդ մշակույթը՝ արվեստը, գրականությունը, երաժշտությունը: Ինչ-պես հայտնի է, շուտով Հունգարիայում կկայանա հայ արվեստի և գրականու-թյան շաբար: Բազմաթիվ ու բազմաձև միջոցառումներին կմասնակցի նաև մեր կոմիտեն իր գրական-երաժշտական հաղորդումներով, մեր ժողովրդի մա-սին պատմող մի շարք հեռուստատեսային կինոնկարներով:

Ինչպե՞ս են մասնակցում սովետահայ գրողները ռադիոյի գրական-դրամատիկական հաղորդումների խմբագրության աշխատանքին: Ի՞նչ ակնկալիքներ ունենք նրանցից:

Ինչ խոսք, ռադիոյի և հեռուստատեսության գրական-դրամատիկական հաղորդումներին ակտիվորեն մասնակցում են սովետահայ գրողները, որոնք այնքան սիրված են մեր ժողովրդի կողմից: Մեր կյանքի յուրաքանչյուր

¹ Երևանի ծայնը // «Գրական թերթ» (Ե.), 1968, 9 մայիսի:

կարևոր երևույթ գտնվում է գրողի ուշադրության կենտրոնում: Ռադիոն և հեռուստատեսությունը այն միջոցներն են, որոնցով նա ամմիջակամ շփման մեջ է մտնում հազարավոր մարդկանց հետ: Գրողները միշտ ցանկալի հյուրեր են մեզ մոտ: Բացի գիտական-հասարակական հրատապ խնդիրներ շոշափող նրանց ելույթներից, բազմաթիվ հաղորդումներ են նվիրվում հայ դասական և ժամանակակից գրականության ներկայացուցիչներին: Հպարտությամբ կարող ենք ասել, որ սովետահայ գրականության առաջին պրոպագանդիստը ռադիոն և հեռուստատեսությունն են՝ իրենց ընդգրկած լսարանով, ներգործունությանը, հաղորդումների քանակով: Սակայն ցանկալի է, որ ավելի ամրապնդվի գրողների միության և մեր կոմիտեի համագործակցությունը: Սովետահայ բարերազիրների ստեղծագործությունները դեռևս հազվագյուտ են հեռուստատեսային ծրագրերում: Ուզում ենք հուսալ, որ առաջիկայում հեռուստատեսային պիեսների շարքում արժանի տեղ կգրավեն մեր բարերազիրների արժեքավոր ստեղծագործությունները:

Ի՞նչ կասեիք սփյուռքահայության համար տրվող հաղորդումների մասին:

Այրտասահմանի համար տրվող հաղորդումների քանակով Երևանի ռադիոն Մոսկվայի ռադիոյից հետո Միության մեջ երկրորդն է: Օրական վեց ու կես ժամ տրվում են հայերեն, ռուսերեն, արաբերեն, քրդերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն հաղորդումներ, որոնք խիստ մասսայական են, սրտամոտ ու հարազատ սփյուռքահայ յուրաքանչյուր մարդու: Այս բանի վառ վկայությունը նորից հազարավոր նամակներն են, որ կոմիտեն ստանում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում ապրող մեր հայրենակիցներից: Բազմաթիվ ու բազմաթիվ են արտասահմանի հայերի համար տրվող հաղորդումների խմբագրության կապերը սփյուռքահայության հետ: Ամենօրյա հաղորդումները՝ երաժշտական, թե տեքստային, նպատակային ռադիոհանդեսները, կենդանի ելույթները ջերմ արձագանք են գտնում մեր ունկնդիրների կողմից: Տարեցտարի հզորանում են մեր ռադիոկայանները, ավելի ներգործում է դառնում «Երևանն է խոսում» ձայնը:

Ե՞րբ շահագործման կհանճնվի հեռուստատեսային ստուդիայի նոր շենքը: Ի՞նչ առավելություններ կունենա այն:

Պետական պլանով նախատեսված է այս տարվա վերջին շահագործման հանճնել հայկական հեռուստատեսության նոր ստուդիան: Ուզում ենք հուսալ, որ շինարարական 3-րդ տրեստի կոլեկտիվը ոչ մի ջանք չի խնայի այդ պատվավոր խնդիրը ժամանակին իրականացնելու համար: Այդ նոր շենքում մենք կունենանք անհամեմատելի լավ պայմաններ, երեք ստուդիա, կինոարտադրության հարմարություններ, նոր տեխնիկայով հագեցած, հարմարավետ պայմաններ ժամանակահատվածների, ռեժիսորների, նկարիչների, օպերատորների, ինժեներների, տեխնիկների համար:

ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐՈՎ¹

Երիտասարդ պատմաբան, արևելագետ Ռուբեն Սահակյանի² սույն աշխատությունը³ նվիրված է նորագույն պատմության մի շարք կարևոր, հայ ժողովրդի մոտիկ անցյալի՝ տակավին չլուսարանված խնդիրների պարզաբանմանը: Այս առիվով ևս Ռ.Սահակյանը փորձում է հասու լինել իրադարձությունների, պատմական անցքերի, որոնք, ցավոք, սովետահայ պատմագրության կողմից չեն արժանացել ուշադրության, թեև դրանք զբաղեցրել են մարդկանց մտքերը, հետաքրքրասիրությունը:

Խոսքը վերաբերում է ամենից առաջ քեմալական շարժման առաջին քայլերին, որը սոցիալական և քաղաքական էությանը: Հեղինակը համոզվի կերպով վերլուծում է բուրջական նացիոնալիստական շարժման ղեկավարների՝ հայության նկատմամբ վարած ռեակցիոն կուրսը, ինչպես և արևմտյան տերությունների հանդեպ բռնած նրանց դիրքի, վարած հարաբերությունների, հայ ժողովրդի ողբերգության վերջին գործողության մեջ նրանց ու ֆրանսիական ինպերիալիստների խաղաղած նուկլայի դերի խիստ ուշագրավ իրողությունները:

Ռ.Սահակյանը համոզվի փաստերով բացահայտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ ինպերիալիստական քաղաքականության, ինչպես և Քեմալ Աթաբուրքի վարած քաղաքականության դաժանությունը: Հեղինակին հաջողվել է ցույց տալ բուրջական ազգային-ազատագրական շարժման երկակիության, Անտանտայի, նրա մասնակից տերությունների քաղաքականության հակասությունների, բուրջ-ֆրանսիական հարաբերությունների, Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինպերիալիզմի դիրքորոշման և բազմաթիվ հարակից խնդիրների քարոզ հանգույցը: Հեղինակն ուսումնասիրել է ֆրանսիական, բուրջական, անգլիական բազմաթիվ աղբյուրներ, արխիվային նյութեր՝ վեր հանելով դրանց ակներև հակասությունները, տարակարծությունները:

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Պատմության փաստերով // «Լեռնյան ուղիով» (Ե.), 1971, N 10, էջ 108-111:

² Ռուբեն Սահակյան (1929-1998) – պատմաբան, բուրջագետ, դիվանագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, աշխատել է ՀԿԿ ԿԿ-ում, ՀԽՍՀ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում, Ֆրանսիայում՝ ԽՍՀՄ դեսպանությունում, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը բուրջ պատմագիտության մեջ», «Սովետա-բուրջական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսարանումը ժամանակակից բուրջ պատմագրության մեջ», «Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.», «Նեղոսպանության պատմությունից» - Ա.Կ.:

³ Սահակյան Ռ.Գ. Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ. ե.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970:

Գրախոսվող աշխատության անտարկելի առավելություններից գլխավորը օտարերկրյա, հիմնականում ֆրանսիական և թուրքական աղբյուրների, ուսումնասիրությունների հանգամանալի օգտագործումն է: Ընդ որում, հեղինակը յուրաքանչյուր աշխատության նկատմամբ դրսևորում է կոնկրետ մտեցում, փորձում քննադատորեն բացահայտել թուրքական հեղինակների անընդունելի տեսակետները, նրանց սուբյեկտիվ կերպահանգումները, թուրքական հեղինակների խեղաբաշխումները:

Ռ.Սահակյանը հանգամանորեն անդրադառնում է ժամանակակից տվետական թուրքագետներ Ա.Ֆ.Սյլերի, Ա.Մ.Շամսուտդինովի, Դ.Ն.Ֆիլիպենկոյի, Ա.Դ.Ժելյայկովի, Ն.Յ.Լեֆենդիևայի և այլոց՝ քննարկվող թեմային վերաբերող կարծիքներին, հարցադրումներին: Նշելով նրանց աշխատությունների դրական կողմերը՝ հեղինակը միաժամանակ ցույց է տալիս տեղ գտած բյուր եզրակացությունները, միակողմանի մոտեցումը: Դրանք գլխավորապես հանգում են քննադական շարժման ղեկավարների մեծապետական, շովինիստական քաղաքականության ամոնեմանը, ոչ թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես հայության նկատմամբ եղած թշնամական ակցիաների ուրացմանը:

Օրինակ, Ա.Մ.Շամսուտդինովը, անտեսելով Կիլիկիայի հայության հետ թուրքական մացիոնալիստների կատարած չարագործությունները, միակողմանիորեն ընդգծում է, թե «ուչնացվեցին հայրուրավոր թուրքական պուլեր և գնդակահարվեցին թուրքիայի անկախության հազարավոր մարտիկներ» (էջ 12):

Ն.Ջ.Լեֆենդիևան, խոսելով «Ազգային ուխտի» (1920 թ. հունվարի 28) մասին, միայն գովասանքներ է շռայլում, փորձում է առաջադիմական հռչակել քննադականների պայքարը՝ ուղղված օսմանյան պետության ամբողջականությունն ամեն գնով պահպանելու նպատակին: Լեֆենդիևան ամոնեում է այն կարևոր հանգամանքը, որ «Ազգային ուխտը» պահանջում էր փրկել ինչպես թունակալ սուլթանի իշխանությունը, այնպես և մահմեդական ռեակցիոն խալիֆաթը:

Այստեղ ակնհայտ է մի հանգամանք, որի վրա չի կարելի չհրավիրել ընթերցողի ուշադրությունը:

Տարիներ շարունակ բազմաթիվ հեղինակներ, գրելով իր անկախության համար ընդդեմ իմպերիալիզմի խարյավամբների թուրք ժողովրդի նկատմամբ արդարացի պայքարի օրինակաբանության մասին, մյուս կողմից շրջանցել են քննադակի սոցիալ-քաղաքական գլխավոր գծերի քննարկումը փորձելով աչք փակել այն ճշմարտության առջև, որ Օսմանյան նախկին կայսրության ճնշված ժողովուրդների պայքարը հանդիպեց քննադակի դաժան դիմադրությանը, որ քննադակը խոչընդոտեց արևմտահայության միավորումը իր պայմանական հողի վրա, արդուհամիլյան, երիտթուրքական արյունակալ մեթոդներով ջարդուփշուր արեց Կիլիկիայում և այլուր 1918 թ. հետո հավաքված հայության բեկորները:

Բանն այն է, որ ֆրանսիական իմպերիալիզմի դեմ գրող մարքսիստ պատմաբանը չպետք է անտեսի թուրքական պետականության հակաժողովրդական էությունը, ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ նրա կործանարար կեցվածքի ողջ դատապարտելիությունը:

Հեղինակը ճիշտ է նկատում, որ քննադականների ընդունած առաջին իսկ փաստաթղթերում բացառվում, մերժվում էին Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների անկախության ու ազգային ինքնորոշման իրավունքը, օսմանյան դարավոր լծից ազատագրվելու նրանց արդարացի, բուն ձգտումը:

Գրքում վերլուծված են Էրզրումի ու Սըվակի՝ 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին կայացած համաժողովների ընդունած փաստաթղթերը: «Արևելյան Անատոլիայի» իրավունքների պաշտպանության ընկերության կողմից 1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը տեղի ունեցած Էրզրումի համաժողովի ընդունած որոշումների հիմնական կետերն ունեն հակահայկական ուղղվածություն: Հեղինակն առաջին անգամ հայերեն հրատարակել է համուն այդ կրճուրակի ընդունած քաղաքական որոշումների բովանդակությունը: Հենց առաջին կետում նշվում էր թուրքական մացիոնալիստների վճռակառությունը Անատոլիայի արևելյան վիլայեթները (Արևմտյան Հայաստանը) Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու խնդրում: Այստեղ «հայկական համայնքի ստեղծումը» կանխելը հռչակվում է թուրքերի սրբազան գործը:

Հեղինակը հիշատակում է, որ Վ.Լեմինը մի շարք առիթներով անդրադարձել է թուրքիայի անկախության պայքարի հարցերին, տվել է այդ պայքարը գլխավորած ուժերի քնուրպագիրը:

«...Թուրքիայում իշխանության զուլիս են կանգնած կադետները, օկուտաբիստները, մացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»: Վ.Լեմինի այս քննադատումն առաջին անգամ հրատարակվել է 1963 թ.: Այն վերաբերում է 1920 թ. դեկտեմբերին և կարևոր է ոչ միայն քննադականների դասակարգային էությունն ըմբռնելու տեսակետից: Այստեղ բացահայտվում են Անտանտի իմպերիալիստների հետ գործարքի մեջ մտնելու քննադականների այն հակումները, որոնք դրսևորվեցին ինչպես այդ տարիներին Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ հակատվետական գործարքի մեջ մտնելու մի շարք փորձերում, այնպես էլ հետագայում, երբ թուրքիան մերձեցավ ու դաշնակցեց արևմտյան իմպերիալիստական տերությունների հետ՝ ընդդեմ Սովետական Միության:

Առաջին գլխում հեղինակը համառոտակի վերլուծում է Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքիայում տեղծված իրադրությունը: Այստեղ ընթերցողը ծանոթանում է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ միջազգային դիվանագիտության վարած քաղաքականության մանրամասնեցումին, միջնակարգի մագիստրատական հակասություններին, միջազգային խորհրդածրույթների ընդունած որոշումներին: Անտանտի տերությունները, տակավին պատերազմի տարիներին, մի շարք համաձայնագրերով կանխորոշել էին Օս-

Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Արիստիդ Բրիանը¹ Ազգային ժողովի անբեռնից կոչ էր անում վերադառնալ ֆրանս-բուրբակյան բարեկամությանը: «Ֆրանսիան մահնեղական տերություն է, և նա պետք է վերականգնի իր հին ավանդական քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ: Այս նույն Բրիանն էր, որ հայ ազգային գործիչների կողմից քանիցս հորջորջվել էր մեծագույն հայասեր: Ֆրանսիական պետական գործիչները, հասնելով Սիրիայի վրա իրենց տիրապետության հաստատման, արդեն խոսում էին «Օսմանյան կայսրության տերիտորիալ անճեռնմխելիության պահպանման մասին»: Նրանցից մեկն ասում էր. «Թուրքիայի մասնատումը հավասարագոր է Սերմավոր Արևելքում ֆրանսիական ազդեցության ուշնչացման» (էջ 68):

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը 1919 թ. վերջին առաջին լուրջ փորձն արեց իր «բուրբակյան գործերը» կարգավորելու Անգլիայից անջատ, համաձայնության գալով Սըլվազում ստեղծված ներկայացուցչական կոմիտեի հետ: Ֆրանսիական դիվանագետ Շորժ-Պիկոն² 1919 թ. դեկտեմբերին ուղևորվեց Սըլվազ և ամնիջական շփման մեջ մտավ Մուստաֆա Քեմալի հետ:

Հեղինակը հանգամանորեն քննարկում է Սերի պայմանագրի էությունը, նրա առանձին հոդվածների հետապնդած նպատակները: Նա փաստեր է բերում, ըստ որոնց՝ ֆրանսիական դիվանագիտությունը պատրաստ էր որոշ մասնավորություններում հեռանալ այդ պայմանագրից, միայն թե բուրբեղը չմերձենային Ռուսաստանին, միայն թե «աշխարհում միակ բանակը» (բուրբակյանը) հանդես գար բոլշևիկների դեմ: Այդ էր պատճառը, որ 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Լոնդոնում կայացած կոնֆերանսում 1921 թ. հունվարին Փարիզում գումարված Ամտանտի Գերագույն խորհրդի նիստում Ֆրանսիան վերստին հանդես էր գալիս Սերի պայմանագիրը փոփոխելու պահանջով: Օգտագործելով Ֆրանսիայի այդ դիրքը, անգլո-ֆրանսիական իսկաստությունները, Անկարայի ղեկավար շրջանները հասան այն բանին, որ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքվեց ֆրանս-բուրբակյան պայմանագիրը: Ֆրանսիական իմպերիալիստները մոռացան «փոքրիկ դաշնակիցներ» իռլանդիվաձ հայերին և փարեցին քեմալական Թուրքիային:

Այդ քաղաքականության դառնադետ հետևանքներն են քննարկված հեղինակի գրքի երրորդ գլխում՝ «Իրադարձությունները Կիլիկիայում 1919-1921 թթ.»։ Մարաշ, Հանճը, Այնթապ, Ուրֆա՝ ահա այն վայրերը, որտեղ տեղի ունեցած անցողաբոր, հայերի դիմադրական շարժումը, քեմալականների ջարդա-

յարական գործողությունները, ֆրանսիական գաղութարարների խարդավանքների քացահայտումը կազմում են այս գլխի բովանդակությունը:

Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների և Մերձավոր Արևելքում նրանց ծրագրերն իրականացնող զինվորականության խարդախ, հայերի համար աղետաբեր քաղաքականությունը մի կողմից և կիլիկիահայության բախտը տնօրինած գործիչների անհեռատես քայլերը՝ մյուս կողմից, հնարավորություն ընճեռեցին Անկարայի ղեկավար շրջաններին՝ շարունակելու երկիրը հայերից մաքրելու բուրբակյան ավանդական քաղաքականությունը: Մարաշից հետո սրի քաշելով Հանճի վեց հազար հայությանը, որը 7-ամյա խիզախ դիմադրությունից հետո քնաջնջվեց քեմալական բանակի կողմից:

Հեղինակը շարադրում է Ուրֆայի, Այնթապի հայության հետ տեղի ունեցածը, քննարկում նրանց բռնագաղթի հանգամանքները և եղրակացնում. «Քեմալականների գլխավորած պայքարը Կիլիկիայում, որքան որ արդարացի էր երկրամասը գրաված ֆրանսիական օկուպացիոն գործերի դեմ, նույնքան անարդարացի, ազգայնամոլ ու ջարդարարական էր քրիստոնյա, հիմնականում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ... Այսպիսով, առաջին անգամ Կիլիկիայում դրսևորվեց քեմալական շարժման հակառակական բնույթը՝ այդ շարժման հակաիմպերիալիստական և ազգայնամոլ, ջարդարարական կողմերով» (էջ 227):

Գրքի չորրորդ՝ «1921 թ. Անկարայի պայմանագիրը» գլխում հեղինակը քննարկում է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված ֆրանս-բուրբակյան պայմանագրի էությունը, նրա նշանակությունը Թուրքիայի համար միջազգային քաղաքականության ոլորտում:

Առանձին անճշտությունները, լեզվական սայթաքումները չեն նսեմացնում գրքի արժանիքները: Իհարկե, գիրքն ավելի կշահեր, եթե հեղինակը Կիլիկիայում ծավալված իրադարձությունները, միջազգային դիվանագիտության գործողությունները քննարկելիս կարողանար կապել դրանք այդ ժամանակահատվածում Անգրիկովկասում, բուն Հայաստանում, Երևանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ: Այսպիսի մտաեցումը կօգներ ընթերցողին՝ ավելի համապարփակ պատկերացում կազմելու 1919-1921 թթ. հայոց հարցի և առընչվող խնդիրների մասին:

¹ Արիստիդ Բրիան (1862-1932) – ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ, Ֆրանսիայի վարչապետ (1909-1911, 1913, 1915-1917, 1921-1922, 1925-1926, 1929), միաժամանակ՝ ներքին գործերի, ապա՝ արտգործնախարար, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1926) – Ա.Կ.:

² Ֆրանսուա Շորժ-Պիկո (1870-1951) – ֆրանսիացի դիվանագետ, Բելյուրում Ֆրանսիայի հյուպատոս, քրիստոնեացի դիվանագետ Մարկ Մայքսի հետ 1916-ին ստորագրել է Մայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը տերությունների միջև Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման մասին – Ա.Կ.:

ԹՈՒՐԲԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՐՁ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ՝

Թուրքիայի պատմության, թուրք ժողովրդի ծագման և զարգացման հարցերը միշտ էլ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացրել մեզ համար: Դա պայմանավորված է պատմական բազմաթիվ համգամանքներով, որոնք բացառում են անտարբերությունը այդ խնդիրների նկատմամբ: Թուրքական պատմականության հովանավորությամբ վերջին տասնամյակների ընթացքում թուրք պատմաբաններն ու բանասերները ճիգ ու ջանք չեն խնայել ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու պատմությունը, խճողելու, աղավաղելու ոչ միայն թուրք ժողովրդի ծագման ու զարգացման, այլև հարևան և ճնշված ժողովուրդների հետ թուրքերի ունեցած ամոչությունների հարցերը:

Դ.Ն.Երեմենի՝ վերջերս լույս տեսած աշխատությունը¹ սովետական թուրքագիտության վաղուց ակնկալված լուրջ խոսքն է թուրք ժողովրդի ծագման ու զարգացման, նրա անցած ուղու, այնուհետև թուրքական ազգի կազմավորման վերաբերյալ: Հենց սկզբից նշենք, որ իր առջև դրված բարդ խնդիրները հեղինակը լուծել է հաջողությամբ: Աշխատությունն ըստ էության քննարկվող խնդրի շուրջ առկա աղբյուրների, ստեղծված հարուստ գիտական գրականության քննական տեսություն է: Ավելին, այն ընդհանրացնող, բազմաթիվ խնդիրներում պարզություն մտցնող, շատ ու շատ խճողված հարցերի պատասխան տվող լուրջ ուսումնասիրություն է: Հեղինակը գուսպ է ու խստապահանջ իր ձևակերպումների, զննատականների նկատմամբ: Գիտական բարեխղճությունը միանշաղկապ է գրքի էջերում օրյելտիվության, այս կամ այն խնդիրը բազմակողմանիորեն պարզաբանելու ձգտման հետ:

Ըննաբար օգտագործելով համաշխարհային թուրքագիտության ողջ ժառանգությունը՝ հեղինակին հաջողվել է տալ թուրքերի անցած դարավոր ուղու ազգագրական, պատմագիտական բազմակողմանի և համապարփակ պատկերը:

Արդեն աղբյուրների և գրականության տեսության մեջ հեղինակը ցույց է տալիս թուրքական պատմագիտության հակագիտական նկրտումները՝ թուրքերին Փոքր Ասիայի արտիզները հռչակելու անսրող ձգտումը: Նա անհրաժեշտ չի համարել լայնորեն օգտագործել հնէաբանական տվյալներ, քանի որ դրանք կարող են հիմք ծառայել ոչ թե թուրքերի, այլ ավելի հին փոքրասիական ժողովուրդների՝ հեթիթների, փուրգացիների, հույների, հայերի և ուրիշ ժողովուրդների ծագումը քննելու համար:

Իրավացի է հեղինակը՝ գրելով, թե իզուր է սպասել թուրք գիտնականներից թուրք ժողովրդի, ազգի կազմավորման խնդրի մշակում, քանի որ դա կարող են անել մարքսիստական դիրքերում կանգնած գիտնականները (էջ 41): Սակայն տեղին կլինեք ավելացնել նաև, որ պատմության մեծ միակողմանի մեկնաբանումը, այդպիսի չափերով բացառապես աղավաղումներն ու կեղծիքը թուրքական պատմագիտության բնորոշ գիծն են:

Ժամանակակից թուրքական պատմագիտության ծագումնաբանական չհիմնավորված կոնցեպցիաները, զարգացված հիպոթեզների շարժիչը հեղինակը համարում է քաղաքական մտովիները, որոնց զարկ տվեցին քննալականները 20-րդ դարի 20-ական թթ. (էջ 20-21): Բենավ Աբաթուրքը թուրք պատմաբաններին կոչ էր անում ժամանակակից թուրք մայնիներին որոնել և պահել Փոքր Ասիայի հնագույն բնակիչների, օրինակ՝ հեթիթների մոտ: Թուրք պատմաբաններն ավելի հեռուն գնացին, թուրքերի՝ որպես էքնիկական ընդհանրության արմատները որոնելով Անատոլիայում՝ սկսած մուլինիս բարե դարի շրջանից: Երեմենը քննադատաբար վեր է հանում թուրք հեղինակների աղավաղումները, հակագիտական մարզանքները, որոնց գլխավոր շարժիչը մացիոնալ-շովինիզմն է, թուրքերի բացառիկության, մյուս ժողովուրդների նկատմամբ առավելություն ունենալու վնասակար քարոզը: Նրանցից ոմանք թուրքեր են հռչակել Փոքր Ասիայի բոլոր հնագույն ժողովուրդներին, շրջանառության մեջ դրել ոչնչով չհիմնավորված «հեթիթական թուրքեր» կամ «թուրք-հեթիթներ» բնորոշումը, բարբառում են ամբողջ աշխարհում թուրքերի կատարած «քաղաքակրթիչ» դերի մասին:

Անդրադառնալով թուրք հեղինակների հակագիտական պնդումներին, ծիծաղելի հնարանքներին՝ հեղինակը երբեմն խիստ ներողամիտ դիրք է բռնում՝ առաջնությունը տալով գիտական տակտին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ թուրք ժողովուրդը, ինչպես և համարյա բոլոր ժողովուրդները, չի ծագել ինչ-որ մեկ նախնիից, ինչ-որ մեկ, օրինակ՝ թուրքական ժողովրդից կամ ցեղից, այլ կազմավորվել է բազմաթիվ էքնիկական քաղաքայալներից: Այդ քաղաքայալներից մեկը թուրքական տարբեր ցեղերն են՝ օգուզները, թուրքմենները, ինչպես նաև ավելի պակաս չափով պելենցները, դիչաղները, ուզերը և այլք, որոնք Անատոլիա ներքոջեցին հիմնականում 11-13-րդ դարերում:

Մյուս քաղաքայալը տեղացի փոքրասիացիներն էին (հույներ, հայեր, քրդեր, լազեր, վրացիներ) և ավելի ուշ՝ քալկանյան սլավոնները:

Թուրք թռչվորները, անցնելով նատակյաց կյանքի և շփման մեջ մտնելով տեղացի նատակյաց բնակչության հետ, ասիմիլացրին նրա մի մասը լեզվի և տեսակետից, բայց այնքան մեծ չափով ընդօրինակեցին տեղացիների տնտեսության և կուլտուրայի արժեքները, որ իրենք ասիմիլացվեցին տեղական բնակչության կողմից տնտեսակուլտուրական տեսակետից: Հեղինակը հիշատակում է Կ.Մարքի միտքը բարբարոսների վերաբերյալ. վերջիններս նվաճողներ էին, բայց նվաճվեցին իրենց հայատակեցրած ժողովուրդների ավելի բարձր քաղաքակրթության կողմից (էջ 250): Սակայն տիրապետող դարձավ

¹ Կիրակոսյան Ջ. Թուրքագիտական լուրջ ուսումնասիրություն // «Սովետական գրականություն» (Ե.), 1972, N 10, էջ 128-131; Նույնը՝ «Աշխարհ» (Փ.), 1973, 27 հոկտեմբերի:

² Еремеев Д.Е. Этногенез турок: Происхождение и основные этапы этнической истории, М.: Наука, 1971, 272 с.

բուրբական լեզուն, քեև իր վրա կրեց տեղական լեզուների շատ ուժեղ ազդեցությունը: Դա տեղի ունեցավ 12-14-րդ դարերում, այնուհետև ավելի ուշ՝ 15-16-րդ դարերում, երբ բուրբերը կազմում էին Անատոլիայի ամենամեծաքիվ և քաղաքակազմապես տիրապետող ընդհանրությունը: Իհարկե, բուրբական ցեղերի մտակարաց երկրագործության անցնելու պրոցեսը երկարեց, ինչը և խոչընդոտեց նրանց զարգացումը այդ ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական զարգացման համար:

Տարբեր աղբյուրների, տվյալների վերլուծության միջոցով հեղինակը գալիս է այն հետևության, որ 11-րդ դարում Անատոլիա վերաբնակեցված բուրբական ժողովուրդների (դրանց հիմնական զանգվածը կազմում էին օգուզական և բուրբմեական ցեղերը) քիվը հասնում է մոտավորապես 500-700 հազարի, իսկ 12-րդ դարում և 13-րդ դարի սկզբին նրանց քիվը հազիվ մեկ միլիոնի էր մոտենում (էջ 91): Գրքում տրվում է բուրբական տարբեր ցեղերի նկարագիրը, քննարկվում են նրանց փոխադարձ առնչությունները, փոխազդեցությունները և էթնիկական միացությունները Փոքր Ասիայի տեղացիների հետ: 11-13-րդ դարերում բուրբական ցեղերը փոքրամասնություն էին Փոքր Ասիայում (էջ 101-102): Տակավին չկար միասնական լեզու: Պաշտոնական (պետական) և գրավոր գրական լեզուն՝ արաբերենը: Չկար միասնական էրմոնի: «Փոքր Ասիայում 11-րդ դարի վերջին, 12-րդ դարի սկզբին, - գրում է հեղինակը, - միասնական բուրբական ժողովրդի կազմավորում տեղի չունեցավ (եթև կազմավորվել, ապա այն կարելի կլիներ կոչել հին բուրբական)»: Այնուհետև հեղինակը բացատրում է այդ պրոցեսի նախադրյալները, պայմանները, Անատոլիայի էթնիկական պատմության և ֆեոդալական մասնատվածության առանձնահատկությունները:

15-16-րդ դարերում (և ավելի ուշ) դեռևս չկար միասնական էրմոնի, միասնական ինքնակազմում: Իրենց բուրբեր էին կոչում միայն բուրբ գյուղացիները:

Ֆեոդալական վերնախավի մոտ նույնիսկ, որի մի մասը իսլամ ընդունած ոչ բուրբեր էին, զարգացած չէր բուրբական ժողովրդին պատկանելու զգացումը:

Առաջանյալին օսմանյան պետության գլխավորին՝ սուլթան-խալիֆին նվիրվածության զգացումն էր (էջ 159): Թուրքերենը չէր կազմավորվել որպես միասնական ամբողջություն: Բարբառները խիստ տարբերվում էին միմյանցից: Հասարակ ժողովուրդը պաշտոնական լեզուն չէր հասկանում:

Հանգամանորեն է վերլուծված իսլամի դերը բուրբերի տիրապետության հաստատման պրոցեսում: Ուժացումը տեղի էր ունենում մահմեդականացմանը զուգընթաց: Ոչ մահմեդականները շատ ավելի պակաս իրավունքներից էին օգտվում օսմանյան ռազմաֆեոդալական մահմեդական բեռլատական միասնական պայմաններում: Նրանք ենթակա էին կողոպուտի, ճնշման ու կոտորածի, համարվում էին անհավատներ՝ գյավուրներ, երկրորդ տեսակի մարդիկ, որոնք ըստ էության օրենքից դուրս էին գտնվում: Չնայած այս ամենին՝

բուրբ-օսմանների կուլտուրական մակարդակը զգալի չափով ավելի ցածր էր, քան նրանց ենթակա Փոքր Ասիայի և Բալկանների ենթակա ժողովուրդներինը (էջ 150): Թուրքերը մարդկային կյանքի բոլոր բնագավառներում ընդօրինակում էին, իրացնում ավելի հին քաղաքակրթված ժողովուրդների նյութական և կուլտուրական ժառանգությունը: Նույնիսկ կիսալատիկը, որ հետագայում դարձավ Իսլամի խորհրդանիշը, օսմաններն ընդօրինակել են բյուզանդացիներից: Այդ էնթելեման Կ.Պոլսի գերբն էր մինչև բուրբական նվաճումը (էջ 156):

Գրքում բացահայտված են 17-18-րդ դարերում Թուրքիայի զարգացման առանձնահատկությունները, քոչվորական ցեղերի քնորոշ գծերը, բուրբերի հետ նրանց էթնիկական առնչությունները:

Հետաքրքրությամբ են կարդացվում 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության ներքին պրոցեսներին նվիրված էջերը: Ընդհանուր առմամբ ճիշտ եզրակացություններ, ձևակերպումների հետ մեկտեղ որոշ հարցերի պատասխաններ կարող են լրացուցիչ ճշգրտումներ: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է բուրբական պետականության կրճիկի տակ հայ ժողովրդի իրավիճակի, նրա պայքարի և գոյատևման խնդիրներին: Բացառությամբ Անատոլիայի և Արևելյան Թրակիայի, - գրում է հեղինակը, - ամբողջ նվաճված տերիտորիայում բուրբերը շարունակում էին մնալ որպես օկուպանտներ (էջ 162): Խուսափելով Հայաստան, Արևմտյան Հայաստան անվանումներից՝ հեղինակը Անատոլիայի մեջ ներառում է նաև Հայաստանը: Նախ՝ Հայաստանում նույնպես բուրբերը միշտ էլ գտնվեցին ռազմական օկուպանտների դերում: Եվ հետո՝ հեղինակը տուրք է տալիս Անատոլիայի շրջանակները արհեստականորեն ընդլայնող, Հայաստանի, Քրդստանի աշխարհագրական և քաղաքական տեղը ամտեսող բուրբական պետական տեսակետներին: Գեմոցիդի քաղաքականությանը զոն դարձած արևմտահայության հաշվին դեպի արևելք բուրբական տարածումը տեղի ունեցավ միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների առումով պատմության մոդելնացումը, պատմականության ամտեսումը ճշմարտությունը պարզելու չեն նպաստում: Ընդունելով բուրբերի տնտեսական-կուլտուրական մակարդակի ցածր լինելը ազգային փոքրամասնությունների համեմատությամբ, հեղինակը դա բացատրում է «օրյեկտիվ պատմական գործոններով» (էջ 166): Բայց որո՞նք են այդ գործոնները:

Այդ հարցի պատասխանը գրքում չենք գտնում: Հեղինակը գրում է, որ բուրբերը տեղեղել են «քոչվորական անասնապահության շատ զարգացած մ» (էջ 166): Եթե քոչվորական է անասնապահությունը, ապա այն զարգացած պիտակին չի բռնում: Նույնիսկ ծի պայտելու արհեստը օտար էր բուրբերին, ինչը հիշատակում է ինքը՝ հեղինակը (էջ 179):

Օսմանյան կայսրությունում պետության ռազմական քնույթը, ազգային հավաքականության խնդրում նվաճողների տնտեսական շահագրգռվածության բացակայությունը, քնակության էթնիկական և կրոնական խայտարակ-

տությունը խոչընդոտում էին թուրքերի ազգ դառնալը: Հեղինակը ճիշտ է նկատում, որ բազմազգ կայսրության փլուզումը սկսվել է շատ ավելի վաղ, նախքան թուրքերի ազգ դառնալը: Անա թե ինչու թուրքական տիրապետությունը այլ ժողովուրդների վրա, որոնցից շատերը զարգանում էին թուրքերից արագ, դարձավ տեսելիս մնացուկ (էջ 163):

«Թուրքիայում արտադրողական ուժերի և սոցիալական հարաբերությունների զարգացումը, - գրում է հեղինակը, - 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբում հանգեցրեց կապիտալիստական հարաբերությունների, ինչպես նաև ընդհանուր կուլտուրական մակարդակի առավելագույն աճի ճնշված ազգային փոքրամասնությունների, քայքայ ոչ թուրքերի մոտ» (էջ 195):

20-րդ դարի սկզբին թուրքերի 90 տոկոսն անգրագետ էր, մինչդեռ այդ տոկոսը հույների մոտ 50 էր, իսկ հայերի մոտ՝ 33 (էջ 181): Կրթությունն օտար էր մասնավոր կամանց շրջանում: Մահմեդական դպրոցները սխոլաստիկայի և խավարամոլության կենտրոններ էին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ առաջվա կուլտուրան և նրա նյութատեխնիկական ապահովումն ավելի արագ էին զարգանում հույների, հայերի, հրեաների, սլավոնների մոտ (էջ 180): Մտավորականության գերակշռող մասը նույնպես ոչ թուրքեր էին: Որպես կանոն՝ ինժեներ, բժիշկ, փաստաբան էին հույները, հայերը, հրեաները: Պրոլետարիատը հիմնականում նույնպես կազմված էր ոչ թուրքերից (էջ 194):

Տեղին է հեղինակի նկատմամբ այն մասին, որ թեև առևտուրը գտնվում էր հույների և հայերի ձեռքում, չպետք է եզրակացնել, որ նրանց զբաղմունքը միայն առևտուրն էր: Արևմտյան Ամատոլիայի հույների և Արևելյան Ամատոլիայի հայերի մեծամասնությունը գյուղացիներ էին, հաճախ ամենաաղքատ գյուղացիներ, որոնց շահագործում էին ինչպես մահմեդական ֆեոդալները, այնպես էլ սեփական կուլակները, վաշխառուներն ու առևտրականները:

Թուրքերի կազմավորումը որպես բուրժուական ազգ, ըստ հեղինակի, տեղի ունեցավ քեմալական հեղափոխության շրջանում, երբ ավարտվեց ազգային համախմբման պրոցեսը (էջ 210): Նախկին «մահմեդական» կամ «սունանցի» անվանումներին փոխարինեց «թուրքեր» էթնոհիմը: Մտադրություն կար նույնիսկ կիրառության մեջ դնել «ամատոլիացի» անվանումը՝ վերջնականապես վերացնելու համար «թուրք» և «թյուրք» էթնոհիմների պատճառով մշտապես առկա շփոթը:

Հետաքրքիր տվյալներ է բերում հեղինակը 1933-ից 1965 թթ. թուրք զարգացման պրոցեսի վերաբերյալ:

Ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանները շարունակեցին թուրքացման քաղաքականությունը: Քաղաքացիության մասին օրենքը թուրքեր է համարում նույնիսկ ոչ թուրք ծնողներից երկրում ծնված բոլոր անձանց: Ազգային փոքրամասնությունների համար փակ են պետական ծառայության, սպայական կորպուսի, արտաքին առևտրով և որոշ արհեստներով զբաղվելու դռները: Նրանց համար սահմանափակված են նաև տեղաշարժերը երկրում: Հեղինակը փաստեր է բերում

հայերի թվի, նրանց քաղաքական և քաղաքացիական իրավակրթության, նրանց թիվը կեղծելու, նույն ավանդական-թուրքական բարբերի վերաբերյալ (էջ 214-215): Չնայած վերջին տասնամյակների ընթացքում ազգային կազմի փոփոխություններին, թուրքական բնակչության տեղաշարժերին և վերաբնակեցումներին (20-30-ական թթ. թուրքերը զգալի չափով վերաբնակեցվեցին հայերի, հույների և ասորիների բնակավայրերում)՝ ազգային փոքրամասնություններն այսօր էլ կազմում են երկրի բնակչության 20 տոկոսը և գրառեցման տարածքի համարյա մեկ քառորդը: Գտնելով, որ Թուրքիայի այսօրվա ազգային պրոցեսներում գերակշռում է թուրքերի կողմից ազգային փոքրամասնությունների ասիմիլացման պրոցեսը, հեղինակը միաժամանակ հանգում է միակողմանի հետևության: Նրա կարծիքով, «ասիմիլացիոն պրոցեսները արագացնում են էկոնոմիկայի և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը» (էջ 217): Ուրեմն, երեք միլիոն քրդերին կապիտալիստական արտադրաձևաբարբերությունների մեջ ներքաշելու համար անհրաժեշտություն է նրանց թրքացումը: Անկասկած, սխալ հարցադրում և սխալ մոտեցում է այսօրինակ մտածելակերպը:

Մասամբ ճիշտ է հեղինակը՝ գրելով, թե քեմալականները թուրքական մացիոնալիզմը մաքրեցին պանթուրքական և պանիսլամական նստվածքներից (էջ 209): Բայց այստեղ չափազանցությունը չէր համապատասխանի պատմականությանը, որովհետև թուրքական մացիոնալիզմը իր մեջ մշտապես բովանդակում է այդ տարրերը, որոնք որոշակի միջավայրում, պայմաններում դրսևորվում են ավելի կամ պակաս չափով: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, նույն՝ ժողովրդահանրապետական կուսակցության տիրապետության տարիներին պանթուրքիզմն արտահայտվեց իր բոլոր երանգներով: Ներկայումս նույնպես թուրքական քաղաքական միտքը գերծ չէ սանձարձակ, մարտաշունչ ազգայնականությունից:

Գ.Երեմեևի ուսումնասիրությունը ուշագրավ երևույթ է, լուրջ ներդրում սովետական թուրքագիտության մեջ: Հույժ կարևոր է նրա բարգավաճումն ու իրատարակումը հայերեն¹:

¹ Թուրքագետ Գ-մարի Երեմեևի գիրքը բարգավաճել է Հակոբ Մարտիրոսյանը, այն իրատարակել էր «Հայաստան» իրատարակչությունը 1975 թ. (Երեմեև Գ.Ե. Թուրքերի ծագումը (Մագումը և Երեմեևի պատմության էտապները), Ե.: Հայաստան, 1975, 356 էջ) - Ա.Կ.:

ԵՐԻՏՈՒՐՔԱԿԱՆ ՇԱՐՈՒՄ. ԾԱԳՈՒՄԸ, ԸՆԹՅՈՒՆ¹

Մոսկվայի «Նաուկա» հրատարակչության արևելյան գրականության գլխավոր խմբագրությունը վերջերս լույս ընծայեց Յու.Ա.Պետրոսյանի² «Երիտթուրքական շարժում» մենագրությունը³:

Գրքի տպարանակը ընդամենը 2300 օրինակ է: Բայց ամենևին չենք տարակուսում, որ նրա էջերում արժարժված հարցերը հետաքրքրում են և չեն կարող չհետաքրքրել շատ ավելի մեծ թվով ընթերցողների, մասնավորապես հայ ընթերցողներին, երիտասարդությանը: Խոսքը վերաբերում է թուրքական իրականության մեջ մոտ հարյուր տարի առաջ ծնված մի քաղաքական շարժման, որին աղերսվեց արևմտահայության պատմության ճակատագիրը, որը միայն ու միայն այդպես էր չարիքի, ավերածության հետքեր բողեց մեր ժողովրդի պատմության մեջ, մաս վնասակար հանդիսանալով իր իսկ՝ թուրք ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական զարգացման ճանապարհին:

Ովքե՞ր էին երիտասարդ թուրքերը: Ի՞նչ հողի վրա առաջացավ նրանց շարժումը: Որո՞նք էին նրանց հետապնդած նպատակները, հավատամքը, ի՞նչ գաղափարներ էին նրանք փայտալույս, ո՞րն էր նրանց սոցիալական հեմարանը, վերջապես ինչպիսի՞ ընթացք ունեցավ, ինչի՞՞ հասավ այդ շարժումը: Ահա այն հարցերը, խնդիրները, որոնց ուսումնասիրմանն ու լուսարանմանն է մվիրել իր աշխատությունը ՄՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի տնօրեն, թուրքագետ Յու.Պետրոսյանը:

Երիտթուրքական շարժման ծագման ու զարգացման հարցերին, նրա սոցիալ-քաղաքական էությանը քիչ չեն անդրադարձել սովետական արևելագետները (Ալիմով, Վալույսկի, Հասանովա, Մյուլեր, Նովիչև և ուրիշներ): Սակայն գոհունակությամբ պետք է նշել, որ ներկա ուսումնասիրությունն իր ընդգրկված ժամանակագրական շրջանակներով (19-րդ դարի կեսերից մինչև 1908 թ. բուրժուական հեղափոխությունը), քննարկված խնդիրների, օգտագործված աղբյուրների և գրականության առումով առավել հասնապարփակ է:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Երիտթուրքական շարժում. ծագումը, ընթացքը // «Գարուն» (Ե.), 1972, N 3, էջ 88-92:

² Յուրի Պետրոսյան (ծնվ. 1930) – պատմաբան-թուրքագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1963-1996 թթ.: ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի լեհինգրադյան բաժանմունքի, 1991-ից՝ ՌԴ ԳԱ Ս.Պետերբուրգի մասնաճյուղի տնօրեն, աշխատությունները վերաբերում են XIX դ. և XX դ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունում կատարված բարեփոխումների պատմությանը, «նոր օսմանները» շարժման և երիտթուրքերի գաղափարախոսության հարցերին - Ա.Կ.:

³ Петросян Ю.А. Млалотурецкое движение (вторая половина XIX века), М.: Наука, 1971, 326 с.

Հեղինակին հաջողվել է տալ Օսմանյան կայսրության պատմության 19-րդ դարի 60-70-ական թթ. մինչև 20-րդ դարի սկիզբը ժամանակահատվածի քաղաքական պատմության պատկերը: Նրան հաջողվել է շեշտել իր հետաքրքրության առարկան՝ երիտթուրքական շարժման էությունը, նրա հետապնդած նպատակները, պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Սա էլ կազմում է գրքի առանցքը: Այս տեսակետից էլ այն հետաքրքրական է մեզ համար:

«Երիտթուրքեր» տերմինը եվրոպական պատմագրության և իրապարակախոսության կողմից սկսել է օգտագործվել 19-րդ դարի 60-70-ական թվականներից, բուրժուական ասիանագրականների գործունեության հետ կապված: Սահմանադրականներն իրենք իրենց որպես կանոն անվանում էին «նոր օսմաններ»: Սա պատահականություն չէր, քանի որ մինչև 1908 թ. բուրժուական հեղափոխությունը թուրքական գաղտնի խմբերը, այնուհետև «Ժթրիհաղ վե քեռաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կազմակերպության անդամները հանդես էին գալիս «համակայսերական», «օսմանյան» հայրենասիրության նշանաբանով: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո, երբ թուրքական բուրժուակալի գաղափարախոսության մեջ առաջին պլանի վրա դրվեցին մեծ, թուրքական ազգայնական գաղափարները և կոնցեպցիաները, «երիտթուրքեր» տերմինն իր ֆրանսերեն ձևով սկսեց օգտագործվել մաս բուրքերեմում:

19-րդ դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը գալարվում էր ներքին և արտաքին հակասություններից: Թուրքական փտած պետականությունն արդեն վաղուց ապացուցել էր իր պոտոսությունը բնույթը, բազմաթիվ ճնշված ժողովուրդների, երկրների վրա իր իշխանությունը պահպանելու անկարողությունը: Այդ հսկայական կայսրությունը, որը «կարկատված», «հիվանդ մարդ» անվանումն էր ստացել, գտնվում էր կործանման, փլուզման եզրին: Եվրոպական տերությունները ձգտում էին յուրովի օգտագործել սուլթանների տիրապետության դեմ ճնշվածների ազատագրական շարժումները, մաքսիմում օգտու քաղել թուրքական ժառանգությունից: Եվրոպական հսկողությունը թուրքական առևտրի, ֆինանսների, երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում ավելի ու ավելի էր ուժեղանում: Օսմանյան կայսրությունը վերածվում էր կիսագաղութի: Սուլթանները ճկունորեն խաղում էին եվրոպական տերությունների ներակախությունների վրա, փորձում բուլցանել ներքին ու արտաքին հարվածները: Ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժման դեմ նրանք կիրառում էին ավանդական յարադասի քաղաքականությունը:

Թուրքական ազգային, քաղաքական կյանքի ասպարեզ իջած «նոր օսմանները» կայսրության ամբողջության անվերապահ պահպանումը համարում էին իրենց ծրագրի կարևորագույն կետերից մեկը: Սա նշանակում էր, որ թուրքական սուլթանների իշխանության տակ հեծող ժողովուրդները Հայաստանից մինչև Բալկաններ, Հյուսիսային Աֆրիկայից մինչև Արաբական թերակղզի պետք է շարունակեին մաս կազմել Օսմանյան բռնավտանական կայսրության: «Նոր օսմանները» սուլթանին քննադատում էին, նրա դեմ ծառայում էր նրան մեղադրելով անվճարակամության, Եվրոպայի դեմ վատ պայքար-

Հնդինակը բերում է մի շարք փաստեր, քե որքան խորն էին թուրքերի կարծեցյալ բացառիկության մասին գաղափարները գրող և բանաստեղծ, Մոնտեսքյոյի¹ «Օրենքների ոգին» բարգձմանած, թուրքական նոր գրականության ստեղծողներից մեկը, լուսավորիչ հռչակված Նամիկ Քեմալի գրվածքներում: Նրա մյուս գործընկեր համախոհը՝ Ալի Սուալիմ, պնդում էր, քե թուրքը ամենաբարձր և հին ռասան է իր պատմական, քաղաքական, ռազմական և կուլտուրական դերով, իսկ թուրքերենը՝ աշխարհի ամենահարուստ և կատարյալ լեզուն: Հենց այս «նոր օսմաններն» էին, որ Թուրքիայի քաղաքական հողի մեջ գցեցին թուրքական սանձարձակ նացիոնալիզմի այն սերմերը, որոնք հետագայում դարձան պանթյուրքիզմի ռեակցիոն վարդապետության հիմքը:

Հետաքրքրական է, որ «նոր օսմաններին» դեկավարները, շատախոսելով կայսրության փրկության, իշխանության ապահովության մասին, կողմնորոշվում էին դեպի Անգլիան, որը հանդես էր գալիս «ստատոս քվոյի» քաղաքականության ջերմեհամը պաշտպանի դիրքերից: Իրականում, պատմական փաստերին իրազեկ յուրաբանչյուր ոք գիտե, որ այդ քաղաքականության իմաստը, ըստ Ֆ.Էնգելսի², քրիստոնյա հայատակների ճնշման հավերժացում էր անգլիական կապիտալիստների վախով, որ բալկանյան ժողովուրդները, ինչպես նաև հայ ժողովուրդը թուրքական լուծը կթոթափեն ռուսների օգնությամբ, ցարական Ռուսաստանի շահերին համապատասխան: «Նոր օսմաններին» անգլիական կողմնորոշումը շարունակվեց դեռ երկար ժամանակ, քեև խորամանկ Ալքիոնը իրեն հատուկ խաբկանքներով Օսմանյան կայսրությունից մեթոդիկ կերպով տարածքային պատաններ էր խլում, տնտեսական ու ֆինանսական նոր դիրքեր նվաճում:

Չորրորդ՝ «Օսմանյան կայսրության վերածումը կիսագաղութի և արդու-համիդյան ռեժիմը» գլխում հեղինակը ցույց է տալիս ֆրանսիական և անգլիական, այնուհետև նաև գերմանական կապիտալի ներխուժումը Օսմանյան կայսրություն, նրանց հսկողության հաստատումը երկրի ֆինանսների, բանկերի, առևտրի, երկաթուղիների կառուցման և տնտեսական կյանքի մյուս ելակետային դիրքերի վրա: Մի կողմից՝ օսմանյան պետությունը դարձավ իմպերիալիստական տերությունների «տնտեսական տերիտորիա», մյուս կողմից՝ այնտեղ հաստատվեց Արդու-Համիդի ծայրահեղ ֆեոդալական միաեծան բռնապետությունը, որը պատմագիտական գրականության մեջ հայտնի է որպես «զուլումի» ժամանակաշրջան:

Իհարկե, Յու.Պետրոսյանը թուրքական տնտեսության հետամնացության պատճառները նույնպես փորձում է միակողմանիորեն փնտրել օտա-

յերկրյա կապիտալի խաղացած դերի մեջ: Մա այն ոչ պատմական մոտեցման կրկնությունն է, որ կարելի է հանդիպել նաև Թուրքիայի պատմությանը գրադված այլ հեղինակների գործերում:

Հարկ չկա այստեղ կանգ առնելու Օսմանյան կայսրության հետամնացության սոցիալ-քաղաքական, նաև ազգային՝ թուրքական բնույթի հետամնացության բուն պատճառների վրա: Իրողությունն այն էր, որ իրենց դարավոր տիրապետության ընթացքում թուրքական տիրակալներն ավելի բանդեցին, քան շինեցին, ավելի վայելում էին, քան վերարտադրում:

Պատմական ճշմարտություն է, որ մինչև եվրոպական տնտեսական ներխուժումը սուլթանների պետությունն արդեն գտնվում էր տնտեսական անկման, քայքայման պրոցեսում: Բուն պատճառը թուրքականության մեջ փնտրելը, այն թուրքականի մեջ, օրինակ, որի տակ Վ.Լենինը հասկանում էր գյուղատնտեսությունը վարելու ամենահետամնաց, ամենավայրենի ձևը, ինչ խառք, որ կիսմապատասխաներ ռեալականությանը, պատմականությանը:

19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքական դրությունը բնութագրվում էր ֆեոդալական-սուլթանական ծայրահեղ բռնապետական ռեժիմի հաստատումով, սոցիալական և ազգային պայքարների, ներկայությունների հետագա արմավ, երկրի քաղաքական և հասարակական կյանքում ֆեոդալական-կղերական ռեակցիայի տիրապետությանը:

Սուլթանի հպատակների կյանքի և ունեցվածքի իրական երաշխիքների բացարձակ բացակայությունը, վարչական անկաշկանդ կամայականությունը, պետական ապարատում խոր արժաններ ձգած հրեշավոր կոռուպցիան՝ արդուլիամիդյան ռեժիմի բոլոր այս գծերը Օսմանյան կայսրությունը դարձրել էին իրավազրկության և կամայականության երկիր, միջնադարյան խավարի երկիր:

Պետության կառավարման բոլոր բեկերը կենտրոնացված էին սուլթանի և պալատական վերնխավի ձեռքերում: Սուլթանը շրջապատված էր մահմեդական ռեակցիոն հոգևորականներով, արաբ, չերքեզ, բուրք ֆեոդալներով, որոնք և Արդու-Համիդի անձնական հենարաններն էին: Նրա մահաբեր իշխանության խորհրդանիշը տիրահույակ «Յըլքզ» պալատն էր: Այստեղ էին բնդումվում սուլթանական որոշումները, այստեղ էր լրտեսության, սպանությունների կենտրոնատեղին: Մրելով ազգային և կրոնական հակամարտությունը՝ Համիդը շեղում էր ժողովրդական զանգվածների ուղարկությունը սոցիալական, դատակարգային պայքարից: Նրա գաղափարական-քաղաքական վարդապետությունը պանիսլամիզմն էր: Ընդ որում, ընդգծվում և պրոպագանդվում էին պանիսլամիզմի այն դրսևորումները, որոնք ապահովելու, ամրապնդելու էին սուլթանի՝ որպես խալիֆի իշխանությունը ոչ միայն Օսմանյան կայսրության մահմեդական հպատակների, այլև ամբողջ աշխարհի մահմեդականների վրա:

¹ Շարլ-Լուի դե Սեյնոնյա Մոնտեսքյո (1689-1775) – ֆրանսիացի գրող, իրավագետ, փիլիսոփա - Ա.Վ.

² Ֆրիդրիխ Էնգելս (1820-1895) - գերմանացի փիլիսոփա, գիտական կոմունիզմի հիմնադիրներից, համակրանքով է վերաբերվել հայ ժողովուրդին, հետաքրքրվել նրա պատմական անցյալով, թուրքական բռնակալության և ցարական ինքնակալության դեմ նրա մղած ազգային-ազատագրական պայքարով - Ա.Վ.:

Հեղինակը բնորոշ փաստերով բնութագրում է սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարման մեթոդները, գույումի շրջանում թուրքական վերնախավի ելույթները: Օրինակ, 1898 թ. թուրքական կառավարության անդամներից և ոչ մեկը բարձրագույն կրթություն չունեն: Կառավարական պաշտոնյաների մեծամասնությունը տգետ էր կամ ուղղակի անգրագետ: Հեղինակը նկատում է. «Առանց չափազանցելու կարելի է ասել, որ գույումի տարիներին պետական պաշտոնյայի կրթվածությունը նրա քաղաքական անբարեհուսության նշան էր համարվում» (էջ 156):

Հինգերորդ՝ «Երիտթուրքական կազմակերպությունները և նրանց գործունեությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին» գլխում հեղինակը ցույց է տվել երիտթուրքական ցանցի տարածումը Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում, մասնավորապես Բալկաններում: Երիտթուրքական քեյօները ստեղծվում էին ռազմական ուսումնարաններում, կայագործների սպայության շրջանում: Հեղինակը վերլուծում է խմբերի աշխատանքի մեթոդների, գաղափարական հայացքների տարբերությունը, անլեզու աշխատանքի ձևերը: Այս շրջանի գործիչների հայացքներն ու հավատամքը բացահայտելիս նա բազմաթիվ փաստերով ապացուցում է «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության սկնառու գործիչների (Իբրահիմ Տևնո, Մահմուդ Ռեշիդ, Ահմեդ Ռիզա, Մուրադ-բեյ և շատ ուրիշներ) հայացքների օրգանական կապը, միասնությունը «նոր օսմանների» ծրագրերին՝ երկրի հասարակական և քաղաքական կյանքի վերափոխման գլխավոր հարցերում: Սուլթանի իշխանության լիբերալ քննադատությունից այն կողմ տրանք չէին անցնում, չունեին կայսրության ապագա վերակառուցման քիչ թե շատ մշակված պոզիտիվ ծրագիր:

Այստեղ մենք նորից անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել ճշշված ազգերի հակասության, ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ երիտասարդ թուրքերի բռնած դիրքի, նրանց հայացքների բնութագրման վրա:

Մասնավորապես, բնորոշ է անցյալ դարի 90-ական թթ. հայ ժողովրդի դեմ սկսված զանգվածային կոտորածների նկատմամբ երիտթուրքական պարագլուխների դիրքորոշումը: 1896 թ. Գ.Պոլսում օստմանյան բանկի վրա դաշնակցական խմբի կատարած հարձակման առիթով նրանց իրապարակաբար բռնուցիլ-դիմումում (ընդ որում, առաջին անգամ այս փաստաթղթի տակ էր հիշատակվում «Միություն և առաջադիմություն» անվանումը) ցավ էր հայտնվում, որ հայերը ձեռք են բարձրացրել Բ.Ղոսան վրա, կոչ էր արվում միասնաբար պայքարել սուլթանի իշխանության դեմ: Կարծես թե որևէ մեկը խանգարում էր նրանց Եվրոպայի մայրաքաղաքներում թեթրերի էջերի գրավոր մարգամներից բուն թուրքիայում գործի անցնելուն:

Յու.Պետրոսյանն այն միտքն է արտահայտում, որ 1894-1895 թթ. հայկական կոտորածը «զգալի դեր խաղաց թուրքական մտավորականության գաղափարական զարթոնքի մեջ» (էջ 172):

Այս պահին էլ մեծ թվով երիտթուրքական գործիչներ ձերբակալվեցին, իսկ մի մասին հաջողվեց փրկվել փախուստով: 1895 թ. Փարիզում Ահմեդ Ռիզան իրապարակեց «Մեշվերթ» («Ըննարկում») թերթի առաջին համարը: 1895 թ. դեկտեմբերի 3-ին նրա էջերում տպագրված «Միություն և առաջադիմություն» օսմանյան կոմիտեի ծրագրում շարադրված էին երիտթուրքերի փրկելու, ռեֆորմիստական հայացքները: «Մենք ձգտում ենք, - կարդում ենք այնտեղ, - աշխատել ոչ թե կառավարող դիմաստիայի տապալման համար, որի գոյությունը մենք անհրաժեշտ ենք համարում կարգուկանոնը պահպանելու, այլ առաջադիմության տարածման, խաղաղ ճանապարհով նրա հարթանակի համար»: «Մենք բարեփոխումներ ենք ուզում, բայց ոչ այս կամ այն նախնու համար» (էջ 174): Այստեղ բացահայտ է եվրոպական օժանդակությանը հայերի կամ ուրիշ ճնշված ազգերի ազատագրական շարժման դեմ երիտթուրքերի ընդդիմությունը: Ավելի ուշ՝ 1897 թ. օգոստոսի 15-ին նույն թերթում տպագրված «Երիտասարդ Թուրքիայի Ծրագրում» Ահմեդ Ռիզան ու նրա համախոհները ուղղակի հայտարարում էին. «մեր հոգերի միասնություն և անբաժանելիություն»: «Ովքեր ձգտում են պետությունից անջատել մեր հողերի մի մասը, հայրենիքի թշնամիներ են»: «Միասնություն, կայսրության անբողջականություն և անբաժանելիություն, գահի վրա օսմանի դիմաստիայի պահպանում» (էջ 180-181): Հիմնական դժգոհությունը, մտահոգությունը հանգում էր Օսմանյան կայսրությունը փլուզումից փրկելու Համիդի անկարողությանը:

Երիտթուրքերի ջանքերն ուղղված էին ժողովուրդների բանտը կիսատուրքաբար բարեփոխություններով կանգուն պահելու, քոյր ճնշված ժողովուրդներից այդ սպանիչ, մահաբեր վաճառական դատապարտելու նպատակին: Երիտթուրքական պարագլուխներից Միզանջի Մուրադ-բեյը (պատմաբան, լրագրող, ծագումով դաղստանցի դարզին) իր խմբագրած «Միզան» («Կշեռք») թերթում Հայկական հարցում բացորոշ համերաշխստ էր սուլթան Աբդուլ Համիդի հետ (էջ 181):

19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում թուրքերը քրիստոնյա ազգություններից հետ էին մնում ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական և կոլտնտրական մակարդակի, այլև ազգային ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման, ազգային գաղափարների զարգացման առումով (տե՛ս Բարձրացել ճնշված ազգերի առաջադիմական ուժերի բնական պահանջները ընթանելու մակարդակին: Սրան նրանք ի սկզբանե հակադրում էին իրենց այլամերձ կեցվածքը: Նրանք ի վիճակի չէին ընկալելու «ազգությունների բնական ձգտումը»՝ պոկվելու Օսմանյան կայսրության ամբողջությունից և անկախ գոյությանը՝ «բնագոյաբար որոշելու սոցիալական ավելի բարձր զարգացման ուղի» (տե՛ս Լյուբսենբուրգ Ռ. Ազգային պայքարը Թուրքիայում և սոցիալ-դեմոկրատիան // «Բանբեր երևանի համալսարանի» (Ե.), 1971, N 2, էջ 141-142):

ժխտելով ազգային-ազատագրական շարժման ինքնաբերական քնույրջը, Մուրադ-բեյը ամեն ինչ վերագրում էր դիվանագիտությանը, հայերի ցանկությունը՝ բորբակի սուլթանական լուծը, մա համարում էր «վիրավորական մահմեդականների հպարտության համար» (էջ 182): Երիտթուրքական գաղափարախոսները ոչ միայն փորձում էին ապացուցել անկախության համար ոչ բոլոր ժողովուրդների պայքարի աննպատակահարմարությունը, այլև ժխտում էին այդ բանն ամբողջ մրանց իրավունքը: Եվ ամեն անգամ հիշեցվում էր հայերի կոտորածը:

Գրքի էջերում ապացուցվում է այն պատմական ճշմարտությունը, որ կայսրության տնտեսական հետամնացության, կիսազաղութային դրության խնդիրները քննարկելիս երիտասարդ թուրքերի պարագլուխները հանդես էին բերում լրիվ անտեղյակություն: «Կարողավո՞ւմ եմ ասել, որ Գրքում է հեղինակը, - կարելի է կարծել, թե այլ սուլթանի դեպքում Օսմանյան կայսրությունը չէր լինի տնտեսական և քաղաքական այդպիսի կախյալ վիճակում ինչպիսիսիտական տերություններից: Օսմանյան կայսրության կիսազաղութային դրության պրոբլեմները քննարկելիս երիտթուրքերի անտարակուսելի կուրությունը նրանց՝ որպես թուրքական ազգային բուրժուազիայի տնտեսական ու քաղաքական շահերի արտահայտիչների սոցիալական բուլության և քաղաքական տեսության հետևանք էր» (էջ 273):

Երիտթուրքերը երբեք ագրարային հարց լուծելու խնդիր չդրեցին: Նրանց համար օտար էին դասակարգային պայքար, դասակարգեր հասկացությունները և երկրում «ընդհանուր կարգ» հաստատելու տակ չէին քննարկում և ոչ մի արմատական սոցիալ-տնտեսական խնդիր, չէին նշում, թե այն որ դասակարգերի, որ խավերի շահերին է համապատասխանելու: Նրանք մնում էին չափավոր լիբերալ-բուրժուական ռեֆորմիզմի դիրքերում: Մրան զուգընթաց, երիտասարդ թուրքերն առանձնապես մեր դարասկզբին սկսեցին ավելի տարվել պանթուրքիստական ռեակցիոն գաղափարներով, «Աղրիատիկի ավերից մինչև Չինաստանի սահմաններն ընդգրկող կայսրություն ստեղծելու» ցնդաբանություններով (էջ 276):

Հեղինակն անդրադառնում է 20-րդ դարի սկզբին երիտթուրքական շարժման մեջ առաջացած երկու հոսանքներին, նրանց հարցադրումների տարբերությանը: Մեկը Ահմեդ Ռիզայի հետևորդներն էին, մյուսը՝ Սապահեդդինի՝: Մինչդեռ առաջինը ակնկալվող հեղափոխության հաջողության դեպ-

քում օսմանյան կենտրոնացած պետության կողմնակից էր, եվրոպական պետությունների որևէ միջամտության, մասնակցության հակառակորդ, ապա Սապահեդդինի խումբը (մա 1902 թ. Փարիզում տեղի ունեցած կոնգրեսում մեծամասնություն նվաճեց), համեմայն դեպս, խոսքով հանդես էր գալիս կայսրության ապակենտրոնացման, ճնշված ազգերի ավտոնոմ իրավունքները հաշվի առնելու, հարգելու դիրքերից:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում հրավիրված հակասուլթանական կազմակերպությունների համաժողովում նույն տարակարծությունները շարունակվեցին: Այստեղ ավելի բացորոշ դարձան Ահմեդ Ռիզայի և նրա համախոհների խոսքի դիրքերը, ճնշված ազգերի իրավունքները չհարգելու նրանց մտադրությունը: Հեղինակը հիշատակում է պատմական այն ճշմարտությունը, որ կոնգրեսը հրավիրելու նախաձեռնությունը պատկանում էր «հայկական բուրժուա-ազգային կազմակերպություններին» (էջ 243), որոնց ձգտումն էր ապահովել բռնակալական արդուլիստիկայի ռեֆորմի դեմ համատեղ գործողություններ: Հատկանշական է, որ այդ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները համաձայնություն տվին գլխավոր՝ «կայսրության անբաժանելիության և անկախության մասին» հարցին: Այն լինելու էր սահմանադրական միապետություն: Հետարքրական է նաև, որ կայսրությունը վերափոխելու երիտթուրքական գլխավոր տեսաբանը համաժողովից պահանջում էր «ճանաչել սուլթանատի և խալիֆատի իրավունքները»: Այն բանից հետո, երբ հայ պատվիրակները բողոքեցին, թե կոնգրես չեն եկել պաշտպանելու այդ իրավունքները, Ահմեդ Ռիզան ի նշան դժգոհության հրաժարվեց կոնգրեսի փոխնախագահի պաշտոնից (էջ 247):

«Սուլթանատի և խալիֆատի» իրավունքները պաշտպանելու դիրքերից հանդես եկող, քաղաքական այդպիսի հայացքներ ունեցող մարդկանց գլխավորած հեղափոխությունն էլ պետք է լիներ վերնախավային, անարյուն, կիսատ-պոստ: Ինչպես Լ.Ենիմն է նշել, այն ժողովրդական հեղափոխություն չէր, կիսահարթամակ էր, իսկ հետագա զարգացման մեջ պարտություն կրեց՝ անձեռնմխելի թողնելով ֆեոդալական կարգի հիմքերը (էջ 315):

Գրքի վերջին՝ 8-րդ գլուխը նվիրված է հենց այդ խնդիրների լուսաբանությանը: Այստեղ մենք կարդում ենք, որ տակավին նոր իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերը 1908 թ. հուլիս-օգոստոսին նշեցին Թուրքիայի բանվոր դասակարգի առաջին ելույթները (էջ 308), իսկ 1909 թ. կազմակերպեցին Ալանայի 30 հազար հայերի կոտորածը: Սա սկիզբն էր: Իսկ 1915 թ. ոճրագործությունը հայտնի է բոլորին:

Յու. Պետրոսյանի աշխատությունը լուրջ ուսումնասիրություն է: Այնտեղ արծարծված հարցերը սերտորեն առնչվում են արևմտահայության նոր պատ-

¹ Սապահեդդին (1877-1948) - թուրք հասարակական-քաղաքական գործիչ, երիտթուրքական շարժման հիմնադիրներից և դեկավարներից, պաշտպանել է օտարերկրյա, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի միջամտության անխափելիության գաղափարը, կողմնակից էր ոչ թուրք ազգերին լայն ինքնուրույնություն շնորհելուն, քնդիտալ իրավահավասար պետական կազմավորումների ստեղծումը, նրա ջանքերով հնարավոր է դարձել երիտթուրքերի ժամանակավոր դաշինքը ոչ թուրք ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպությունների հետ, ամհաջող փորձեր է կատարել դավադրություն կազմակերպելու սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ,

1908-ի հեղաշրջումից հետո, երբ իշխանությունն անցել է երիտթուրքերի ազգայնական թևի ներկայացուցիչներին, փախել է Եվրոպա, ապրել Շվեյցարիայում - Ա.Կ.:

մության հանգուցային պրորեմների ճիշտ լուսարանմանը: Այս տեսակետից գրախոսվող գիրքն անբերի չէ: Աղբյուրների քննական տեսությանը նվիրված մերաժայտունից պարզ է դառնում, որ տարբեր լեզուներով հեղինակի օգտագործած գրականության ու աղբյուրների շարքում չկան հայկական աղբյուրները, մամուլը և ռուսամասիրությունները: Հայտնի է, որ Ստամբուլում տպագրական գործը հայերը հիմնել են 1565 թ. (հրեաներից հետո – 1494 թ.), իսկ թուրքերը միայն 1729 թ.: 1851 թ. Ստամբուլում լույս տեսավ առաջին հայկական ամսագիրը՝ «Բանասեր» անունով: Գրախոսվող գրքի խմբագիր Ժելտյակովի տվյալներով 1850 թ. Ստամբուլում լույս էին տեսնում 2 թուրքերեն, մեկ հայերեն թերթ, Իզմիրում՝ մեկ հայերեն թերթ, իսկ թուրքերեն պարբերական չկար, 1876 թ. Ստամբուլի 13 թուրքերեն թերթերի կողքին լույս էին տեսնում 9 անուն հայերեն թերթեր (տե՛ս *Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики // Тюркологический сборник. – М. – 1970. – с. 254.*)

Անա այս, այնուհետև դարավերջի բազմաարուստ արևմտահայ մամուլի, այլ աղբյուրների օգտագործումը, ինչ խոսք, որ ավելի կոլորացներ բազմաթիվ պրորեմների ավելի հանգամանալի պարզաբանումը:

Գիրքը կշահեր, եթե հեղինակը երիտթուրքերի և ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումների դեկավար կազմակերպությունների, մասնավորապես հայկական կուսակցությունների փոխհարաբերությունների, նրանց ծրագրերի և տակտիկայի հարցերի քննարկումը, համադրումը, համեմատությունը համարեր իր ռուսամասիրության բեմայի շատ կարևոր, բաղկացուցիչ մասը: Այս բանը արված չէ: Այնուհետև հեղինակը վերջակետ է դնում 1908 թ., այսինքն՝ երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո նրանց վարած պետական քաղաքականության, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարած մեծագույն ոճրագործությանը չի անդրադառնում նույնիսկ եզրափակման մեջ: Սա նույնպես գրքի թերի կողմերից է: Վերջին հաշվով երիտթուրքերը կառավարող կուսակցություն դառնալով էր, որ խոսքից անցան գործի՝ բացահայտելով իրենց սոցիալ-քաղաքական գործունեության ողորմելիությունը, իրենց մարդատյաց, ժողովրդասպան գործելակերպի նուդկալի մերկությունը:

Անկախ այս բերություններից, Յու.Պետրոսյանի աշխատությունն օգտակար է բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են Օսմանյան կայսրության մոտիկ անցյալի քաղաքական պատմությամբ:

ՍԱՆ ՌԵՄՈՅԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ¹

1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը չէր կարող և չլուծեց Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի ավարտի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր: Վերսալի, Սեն Ժերմենի, Տրիանոնի և մի շարք այլ պայմանագրերի կնքումից հետո էլ քիչ չէին բաց մնացած խնդիրները: Տակավին բաշխված չէին պարտված տերությունների գաղութները և օկուպացված տարածքները (այդ բվում Օսմանյան կայսրության), չկար խաղաղության պայմանագիր Թուրքիայի հետ, որտեղ արդեն սկիզբ էր առել և ծավալվում էր քեմալական շարժումը: Անտանտի երկրների միջև խորացած հակասությունները նոր պրորեմներ էին առաջադրել և՛ Եվրոպայում, և՛ Ասիայում:

Այսպիսի իրավիճակում 1920 թ. ապրիլի 18-ից 26-ը Սան Ռեմոյի (Իտալիա) Դեաշան վիլլայում գումարվեց Անտանտի տերությունների Գերագույն խորհրդի նիստ, որին մասնակցում էին Լյուդ Ջորջը, Քերզոլը² (Անգլիա), Միլյեթանը³, Քերտուլը⁴ (Ֆրանսիա), Նիտոտին⁵, Սիլադյան (Իտալիա), Մաչուրի (Վապոնիա): ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը կոնֆերանսին մասնակցում էր որպես դիտորդ: Հայաստանին վերաբերող հարցերի քննարկման նիստերին իրավիճակում էին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը և ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուրբը⁶:

¹ Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ. Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը և Հայաստանը // *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* (Ե.), 1972, N 3, էջ 19-24: Կից՝ Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի փաստաթղթերը, էջ 24-66:

² Ջորջ Նաբանիկ Քերզոլ (1859-1925) - բրիտանացի պետական գործիչ, ղեկավարված, պահպանողական, 1898-1905 թթ.՝ Հնդկաստանի փոխարքա, 1901-ից՝ Լորդերի պալատի անդամ, 1919-1924 թթ.՝ արտգործնախարար, ակտիվ դեր է խաղացել հետպատերազմյան Փարիզի, Լոնդոնի, Լոզանի միջազգային կոնֆերանսներում - Ա.Կ.:

³ Ալբերտո Միլյեթան (1859-1943) - ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ, առևտրի նախարար (1899-1902), ռազմական նախարար (1914-1915), վարչապետ (1920), Ֆրանսիայի նախագահ (1920-1924) - Ա.Կ.:

⁴ Անրի Քերտուլ (1861-1931) - ֆրանսիացի ռազմական գործիչ, զինեղբայր, Բալկաններում և Ռուսաստանի հարավում դաշնակիցների զորքերի գլխավոր իրամասնատար, Մեցի (1919-1922) և Մտրապուրզի (1923-1926) ռազմական նահանգապետ, բարձրագույն ռազմական խորհրդի անդամ (1920-1926) - Ա.Կ.:

⁵ Ֆրանչեսկո Սավերիո Նիտտի (1868-1953) - իտալացի քաղաքական գործիչ, գյուղատնտեսության, առևտրի և արդյունաբերության նախարար (1911-1914), ֆինանսների նախարար (1917-1919), վարչապետ (1919-1920) - Ա.Կ.:

⁶ Պողոս Նուբար (Նուրբարյան) (1851-1930) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, ղեկավար պաշտոններ է զբաղեցրել Եգիպտոսի տրանսպորտի գերատեսչու-

Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում քննարկված խնդիրների շարքում (Հունաստանին, Բելգիային վերաբերող հարցեր, պարտված Գերմանիայի ռազմական ռեպարացիաներ, մերձարևելյան նավթ, դաշնակիցների դիրքորոշումը Մովսեսյան Ռուսաստանի նկատմամբ և այլն) մեզ հետաքրքրողը Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագրի նախագծի և դրան օրգանապես շաղկապված Հայաստանի հարցն է:

Ստորև հրապարակվող նյութերը Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում Հայաստանին վերաբերող խնդիրների քննարկման արձանագրություններն են (քրիտանական պատվիրակության քարտուղարի նոթագրությունները), որ ամփոփված են «Documents on British Foreign Policy» (DBFP) անգլիական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերի քաղաքականոր հրատարակության 8-րդ հատորում: Ժամանակին դրանք մասամբ օգտագործել է Լյուդ Ջորջը իր մեմուարներում: Տասնյակ տարիներ անց միայն մենք հնարավորություն ունենք ծանոթանալու «Foreign Office»-ի այդ փաստաթղթերին, որոնց հայերեն տպագրությունը, մեր կարծիքով, կարևոր է, քանի որ դրանք բացահայտում են Հայկական հարցում Անտանտի տերությունների քաղաքականության էությունը, նրանց հետապնդած նպատակները:

1920 թ. հունվարի 28-ին Կ.Պոլսում թուրքական պառլամենտի ընդունած «Թուրքական ազգային ուխտը» բանաձևն 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին Էրզրումի և Մրվազի համաժողովների ծրագրային հարցադրումները, քեմալական ազգայնական պայքարի նպատակներն ու ծրագրային դրույթները: Ակնբախ էր քեմալական շարժման երկակիությունը, անկախության համար, իմպերիալիզմի դեմ պայքարի արդարացի բնույթը և թուրքական կայսրության ամբողջականությունը փրկելու, ճնշված ժողովուրդների իրավունքները դաժանությամբ ոտնահարելու, մահմեդական հետադիմական խալիֆայքը, սուլթանի իշխանությունը պահպանելու ձգտումը: Էրզրումի համաժողովի ընդունած որոշման հենց առաջին կետում նշվում էր թուրք մացիոնիստների վճռականությունը Անատոլիայի վեց վիլայեթները (Արևմտյան Հայաստան) Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու հարցում: Այստեղ «ժայկական համայնքի ստեղծումը» կամխելը հռչակվում էր թուրքերի սրբազան գործը: Առանձնահատուկ շեշտվում էր հակահայկականությունը, փորձ էր արվում հաստատել Թուրքիայի «անվիճելի» իրավունքը այն տարածքների նկատմամբ, որոնք Օսմանյան կայսրության փլուզման պայմաններում պետք է անցնեին սուլթանական բռնապետության դարավոր լուծը թոքափել ցանկացող ժողովուրդներին: Այդ օրերին Քեմալն անհնարին էր համարում գեթ մի քիչ հող հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության: Քեմալականներն ինքնուրույն և անկախ պետական գոյություն էին պահանջում պետք կամ բուրժուազու ժողովուրդների համար և վճռակաճորեն հանդես էին գալիս արաբների, հույների,

թյունում, ՀԲԸՄ հիմնադիր (1906), 1912-ից՝ Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ - Ա. Կ.:

քրդերի, հայերի ինքնորոշման դեմ: Մուստաֆա Քեմալն ասում էր. «Մենք կապրենք կամ կկործանվենք Ազգային ուխտի հետ միասին»:

Արդեն 1919 թ. կեսերից Անատոլիայի վրա իր հսկողությունը հաստատած Մուստաֆա Քեմալից որևէ բան ստանալ, զինված ուժի միջոցով, Հայաստանի Հանրապետությունն ի վիճակի չէր: Գլխավանգիտական ուղին, որևէ ուղղակի կոնտակտի հաստատումը նրանց միջև երբեք չէր քննարկվում: Միակ ուղին դաշնակցական գործիչները շարունակում էին որոնել տասնամյակների ընթացքում հայ ժողովրդին ոչինչ չտված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի ու Իտալիայի կառավարությունների մոտ, վերստան դիվանագիտության ֆորումներում նրանց կայացրած որոշումներում: Անտանտի տերություններն իրենց ընդունած որոշումները Սան Ռեմոյում անկարող էին պարտադրել Թուրքիային ոչ միայն այն պատճառով, որ երկրում, բացի Կ.Պոլսից ու առափնյա մի շարք շրջաններից, իրականության տնօրենը սուլթանը չէր, այլ Անտանտի դեմ պայքարի դրոշ պարզած Քեմալը, այլև այն պարզ պատճառով, որ միջինադրիախտական հակասությունները Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում արդեն բացառում էին համատեղ գործողությունների հնարավորությունը Թուրքիայի նկատմամբ:

Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում ավելի ցայտուն դրսևորվեցին միջնադարիախտական գլոբալ հակասությունները: Մերձավոր Արևելքում մեկը մյուսին խարխուլ, միմյանցից առաջ անցնելու մուտքը օտարացնում էր երկվա դաշնակիցներին: Այս բանն ավելի բնորոշ էր Թուրքիայի հետ կնքվելիք խաղաղության պայմանները մշակելիս: Ամբողջ 1920 թ. իրադարձությունները եկան հաստատելու այս ճշմարտությունը: Սան Ռեմոյում գլխավոր կռիվը մավրի համար էր: ԱՄՆ-ի կառավարողները դժգոհ էին Մասուլի մավրից գրկվելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան տակավին 1919 թ. ապրիլին «Բեյրանժե-Լոնգ» համաձայնագրով միմյանց միջև բաժանել էին այդ մավրը, իսկ այժմ Սան Ռեմոյում ձևակերպեցին այն «միջազգային իրավունքով»: Այստեղ քննարկվեցին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը, մերձավորարևելյան երկրների վրա իմպերիալիստական մանդատների սիստեմը, բայց պայքարը ծավալվեց ավելի մեծ ուժգնությամբ:

Շուտով ֆրանսիական զորքերի փվը Մերձավոր Արևելքում հասավ 80 հազարի: Ֆրանսիան իր հարվածներն ուղղեց գաղութատիրության դեմ պայքարող արաբների դեմ: Այստեղ ֆրանսիական կառավարողները չէին տրոնցում ուժերի պակասությունից, ինչը նրանք անում էին ամեն անգամ, երբ քննարկվում էր Հայաստանի Հանրապետությանը զինված ուժով օգնելու հարցը: Ֆրանսիական բանակը Լիբանանում ցրում էր արաբական ազգային ֆուրունները, Սիրիայում իր հսկողությունը տարածում էր արաբական և չեչեկ վրա՝ կախաղան բարձրացնելով արաբ հայրենասերներին: Նույն բանն անգլիացիներն անում էին Պաղեստինում և Իրաքում:

Այս իսկ տեսակետից արևմտյան դիվանագիտության ակցիաները Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բան չէին. այն պետք է տեսնել ու մեկնարկա-

նել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր իմպերիալիստական քաղաքականության և Մերձավոր Արևելքում նվաճողական պլանների լույսով: Հայաստանի հարցը երբեք լուրջ խնդիր չէր արևմտյան դիվանագիտության համար, և վերջինս չէր ղեկավարվում հայասիրական, ֆիլանտրոպիական մղումներով: Փոփոխված իրադրության մեջ, պատմական նոր պայմաններում արևմտյան դիվանագիտությունը խաղում էր նույն դերը, ծառայում էր կապիտալիստական մեծ գիշատիչների նվաճողական պլաններին: Տվյալ դեպքում Հայաստանը նրանց հետաքրքրում էր. ա/ հակառակորդական պլանների իրականացման առումով, բ/ մերձավորարևելյան քարտեզը իմպերիալիստական տերությունների ռազմաքաղաքական, տնտեսական շահերին համապատասխան վերածնելու առումով: Ընդ որում այս խնդիրները իրականացնելու համար մանր դրամի դեր պետք է կատարեին Հունաստանն՝ Արևմուտքում, իսկ Հայաստանը՝ Արևելքում: Այս միջոցով պետք է ճնշում գործադրվեր Թուրքիայի վրա՝ համաձայնվելու Անտանտի «հաշտության» պայմաններին:

Անգլիական դիվանագիտության այս փաստաթղթերն ուր լույս են սփռում Մերձավոր Արևելքում իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականության որոշ մանրամասների, Հայաստանի հարցում նրանց բռնած երկդիմի, մեծամասամբ վերացական դիրքորոշման վրա: Լլոյդ Ջորջի և Քերզոնի, Կլեմանտոյի՝ և Միլերանի, ամերիկյան պետական գործիչների խոսքի ու գործի միջև տարբերությունը ակնբախ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Մերձավոր Արևելքի տարբեր մասերում Անտանտի տերությունների գաղութային շեփոնց հաստատելու մանրամասներին, գործերի տեղաշարժերին, դիվանագիտական խարդախվածքներին: Ակնբախ է դառնում նաև, որ հայ ազգայնական գործիչները մեկ անգամ ևս ապացուցեցին իրենց շոմանտիզմը, քաղաքականության մեջ անօգնական լինելը՝ հույսը կապելով իմպերիալիստական Եվրոպայի և Ամերիկայի այն ուժերի հետ, որոնք և ոչ մի գործնական մտադրություն չունեին ինչ-որ չափով հոգալու թուրք-հայկական հարաբերությունները կարգավորելու, Հայաստանը թուրքական գաղթողական ծրագրերից զերծ պահելու մասին: Նրանց հետաքրքրում էր հակառակորդները: Այս նպատակի համար նրանք պատրաստ էին հենվելու և՛ դաշնակների, և՛ քեմալականների վրա: Նրանց հետաքրքրում էր Մերձավոր Արևելքի բնական հարստությունների կոտորուտը: Քերզոնը չէր տարակուսում, որ ֆիլանտրոպիան չի հաղթահարի «նպատակահարմարության հետ մրցակցայարարում»: Հիրավի, մարդասիրական դիրքերից տարիներ շարունակ փարիսեցիական ճառեր ասած արևմտյան գործիչները ելակետ ունեին հաշիվը, հաշվեմկատությունը, շահը, այլ ոչ թե հայ ժողովրդի կենսական պահանջների բավարարումը:

¹ Ժորժ Բենժամեն Կլեմանտո (1841-1929) – ֆրանսիացի քաղաքական և պետական գործիչ, Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ, ծախ արմատականների կոտակցության ղեկավար, 1906-1909, 1917-1920 թթ.՝ վարչապետ, Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի նախագահ - Ա.Կ.:

Գերագույն խորհրդում խաղաղության կոնֆերանսի նախագահ Կլեմանտոն, ամփոփելով միտքը, եզրակացնում էր. «Ֆրանսիան ոչինչ չի կարող անել, ներկայումս Ամերիկան ևս ոչինչ չի կարող անել: Մնում է տեսնել որպես արդյունք հայերը կճանա՞ն»:

Այո՛, հայերը նրանց հետաքրքրում էին իրենց շահերին առաջնությունը տալու շրջանակներում:

Սառն Ռենդլի կոնֆերանսի հենց առաջին օրը Միլերանը հրաժարվում էր որևէ դրական բան ասել Հայաստանին վարկ բաց թողնելու կամ փոխառություն երաշխավորելու մասին: Ռազմական օգնության մասին ոչ մի խոստում չէր տալիս: Գաղութային քաղաքականության շահը պահանջում էր, և Ֆրանսիայի կառավարողներն իրենց ռազմական ուժը, ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էին Սիրիայում ու Լիբանանում:

Լլոյդ Ջորջն ապրիլի 20-ի նիստում ուղղակի հայտարարում էր. եթե հայերը «ի վիճակի չեն պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշխարհում նրանց ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա և դաշնակից կառավարություններից ոչ մեկը պատրաստ չի լինելու օգնելու նրանց թեկուզ մեկ գումարտակով»: Միայն սա էր իմպերիալիստական քաղաքագետների բարոյականությունը: Առանց մի գումարտակ տալու՝ արևմտյան դիվանագիտությունը Սերի սեղանի վրա էր դնելու Սառն Ռենդլի նախագիծը՝ նախապես իմանալով, որ այն գործնականում դատապարտված է ձախողման:

Քերզոնը մտահոգված էր ամբողջ Արևելքում բրիտանական գաղութների և կախյալ երկրների մի անընդմեջ, ամբողջական սիստեմ ստեղծելու խնդրով: Սա էր նրա հավատո հանգանակը, սրան էին ենթարկվելու բոլոր մնացած խնդիրները: Դրա համար նա հիշեցնում էր, թե ցանկալի է սեպ խրել Թուրքիայի մահնեղականների և Հեռավոր Արևելքի մահնեղականների միջև բրիտանոյա հասարակության ձևով, որը լինելու է նոր հայկական պետությունը: «Հույս կար, որ Ամերիկան կվերցնի Հայաստանի մանդատը, բայց այս հույսը, դժբախտաբար, պատրանք դուրս եկավ», - ասում էր նա: Իսկ այլ, տեսլ օգնություն կազմակերպելու միջոցներ նա չէր տեսնում:

Կլեմանտոն ուղղակի ասում էր. «Ֆրանսիան չի կարող դրամ ծախսել Հայաստանում»: Ռազմական հանճնաժողովի նախագահ, մարշալ Ֆոշը հաստատում էր նրա ասածը, թե ինքը ոչ մի հնարավորություն չի տեսնում, որ դաշնակիցները օգնություն ուղարկեն Հայաստանին: Նա գտնում էր, որ դաշնակիցները չեն կարող «պաշտպանել փոքրամասնություններին Թուրքիայում առանց ռազմական ուժերի ճնշող ցուցադրման»: Իսկ ռազմական ուժը նրանք ցուցադրում էին Սիրիայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, բայց ոչ Հայաստանում:

Սառն Ռենդլում հիշատակվում էր այն կողմը, որ «ներկայումս Երզրումը թուրք ազգայնականների կենտրոնն է: Որևէ մեկը պետք է թուրքերին դուրս բշի այնտեղից»: Լլոյդ Ջորջը կրկնում էր, թե «դաշնակից տերություններն ի վիճակի չեն ուժերը ուղարկելու հայերին օգնության»: Եթե Երզրումը զիջվի

հայերին, միակ պատասխանը, որ կտան թուրքերը, կլինի հայերին կոտորելը: Այս դեպքում ի՞նչ պետք է անեն դաշնակից տերությունները: Նրանք շարունակելով՝ են մեկը մյուսի հետևից կոնֆերանսներ գումարել, քուր ծեծել և ասել, որ իրենք այն արեցին, որպեսզի քաջալերեն «մեծ հույսը»: Միակ «մեծ հույսը», որ ինքը տեսնում է, հայկական կոտորածներն են: Նա շարունակում է. «Կոնֆերանսների իրական վտանգն այն է, որ իրենք ապրում են պատրանքների աշխարհում և չեն տեսնում փաստերը: Կոնֆերանսները հակված են մտածելու, թե երբ մշակել են քանաձևեր և ընդունել հողվածներ, արդեն լուծել են դժվարությունները»:

Եթե սեղանի շուրջը նստած վեց ներկայացուցիչները կարգադրեն մախագծային կոմիտեներին Էրզրումը հռչակել հայկական, պոն Բերտելոյի կարծիքով, դա կտա՞ Էրզրումը Հայաստանին: Էրզրումը պետք է վերցվի գեներալի ուժով և վերցնելիս էլ արյուն պետք է հեղվի:

«...Հավատո՞ւմ է նա, որ հայերը, որոնք չկարողացան պաշտպանվել կոտորվելուց, դեռ մի քան էլ կշարժվեն դեպի քչնամական երկիր և կգրավեն մի ամրոց, որը ռուսական բանակներին է դիմադրել: Եթե կոնֆերանսը հռչակեր պայմանագրում, որ Էրզրումը պատկանում է Հայաստանին, գործարքը կմնար գործարք թրթի վրա, առանց կենսագործվելու հույսի...»:

Պատասխանելով Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակների պնդմանը, թե առանց Էրզրումի հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ, Լյուդ Ջորջն ասում էր. «Եթե Հայաստանը չի կարող գոյություն ունենալ առանց Էրզրումի, հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ առհասարակ: Տերությունները չեն կարող վերցնել այն և հանձնել նրանց, իսկ նրանք էլ իրենք չեն կարող վերցնել»:

Այս այն Լյուդ Ջորջն էր, որ 1917 թ. գարնանը Գլխավորում արտասանած իր ճառում պահանջում էր «ազատագրել» Միջագետքը և Հայաստանը թուրքական լծից և նրանց քախտը հանձնել «ավելի արդարացի կառավարման»:

Իսկ այժմ այլ քան էր անում:

Իսկ Դաշնակցության «դիվանագետները»: Նրանք շարունակում էին հավատալ և ղեկավարվել Արևմտաթի վերացական ու սին հայտարարություններով, խոստումներով, արևմտյան «դաշնակիցների» ոչ մի լավ քան շխտատաքող քաղաքականությամբ և ոչ թե Մերձավոր Արևելքում, Անդրկովկասում ստեղծված ռեալ կացությամբ:

Սան Ռեմոյում ու Սկրամ, այնուհետև Փարիզի և Լոնդոնի կոնֆերանսներում Լյուդ Ջորջը և Կլեմանսոն, արևմտյան դիվանագիտության մյուս մեծերը ընդհանուր, վերացական դատողություններից այն կողմ չէին անցնում, Ահարոնյանին և Պողոս Նուբար-փաշային ռազմական թե այլ օգնություն չէին խոստանում: Այնուամենայնիվ, վերջիններս շարունակեցին իրենց քանիցս չարդարացրած ընթացքը, իրենց անմիտ ակնկալությունները Լոնդոնից ու Փարիզից:

Սովետական արտաքին քաղաքականության կոնստրուկտիվ քայլերը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման բնագավառում հանդիպում էին թուրք մացիոնախոսների հակահայկական մերժողական կեցվածքին: Անտարակուսելի է, որ Հայաստանի Հանրապետության այն ժամանակվա կառավարության ինչ թե շատ բնական դիրքորոշումը, Անտանտի ձեռքի խաղալիքի դերից ռեալիստական քաղաքականության անցնելու, Սովետական Ռուսաստանի վրա հենվելու դեպքում անհնար չէր թուրք մացիոնախոսների սանձարձակության չափավորումը: Սակայն դաշնակցական պարագլուխներն ընտրեցին քաղաքականության վատթարագույն, սզգակործան տարրերակը:

АЛИЕВ Г.З. ТУРЦИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МЛАДОТУРОК (1908-1918 гг.)¹

Рецензируемая монография посвящена исследованию десятилетней истории правления младотурок – с 1908 по 1918 гг.

В первой главе рассматриваются социально-экономические предпосылки революции 1908-1909 гг. в Турции, делается попытка объяснить причины экономической отсталости Османской империи, рисуется страшная картина внутренней жизни Османской империи при деспотическом режиме султана Абдул-Гамида II. Автор считает, что «помимо социально-экономических и внешнеполитических факторов в распаде Османской империи значительную роль сыграли и реакционная внутренняя политика правительства Абдул Гамида II» (с. 28).

Приводится много фактов, данных, показывающих, что режим «зулюм» стал главным источником бедствий многомиллионных народных масс. Разлагался государственный аппарат. Внутренний грабёж стал двигательной пружиной феодально-теократического режима Гамида. Казнокрадство, взяточничество, другие злоупотребления приобрели право гражданства во всей внутренней жизни империи. Официальной идеологией «эпохи зулюм» был панисламизм самого реакционного толка. Правосудие в Турции было пустой фикцией. Власть Гамида как по своей форме, так и по внутреннему духу представляла собой воплощение реакции и насилия.

В главе рассмотрены вопросы возникновения буржуазно-революционного движения, образования партии «Единение и прогресс» («Иттихад ве теракки»), членов которой называли «иттихадистами» или «младотурками». Автор замечает, что им с самого начала присущи были непоследовательность, беспринципность, что они часто меняли свое политическое направление. Так, испугавшись усиления армянского движения в 1894 г., младотурецкий комитет выпустил манифест, призывавший уже не к свержению деспотизма с его государственных институтов, а к либеральным реформам (с. 57). В целом младотурецкое движение отражало интересы зарождающейся турецкой национальной буржуазии и либеральных кругов помещичьего класса. Младотурки, как указывает автор, стремились объединить все недовольные существующим режимом элементы независимо от их политической окраски. Пестрый социальный состав, идейный разброд, отсутствие четкой политической платформы и тактической линии – все это ослабляло и без того немощное младотурецкое общество «Иттихад ве теракки», лишало его поддержки широких народных масс. «Младотурецкое движение, - отмечает автор, - не пользовалось поддержкой и прог-

¹ Киракосян Дж.С., Симонян А.П. Г.З. Алиев. Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.) // *Вестник общественных наук АН Арм. ССР* (Е.), 1973, N 6. с. 107-111.

рессивной общественности Европы, которая не верила в жизнеспособность и силу этого движения и видела единственный выход для Турции в проведении реформ под непосредственным контролем великих держав» (с. 330).

В книге приведены факты преемственной связи между младотурками и кемалистами. Автор показывает, что инициатива создания Османского общества свободы принадлежит не Талаату, а Мустафе Кемалю (с. 84-86), который вообще играл видную роль в младотурецком движении. Впоследствии многие младотурки «составили довольно значительную часть сторонников Мустафы Кемалю» (с. 286). Среди них был также министр иностранных дел Кемаль Бекир Сами-вей¹, известный своей прозападной, антисоветской деятельностью. При младотурецком режиме он был губернатором Багдада (с. 280). В этом отношении заслуживает внимания замечание автора о том, что изучение истории Турецкой республики невозможно без анализа тех социально-экономических и политических факторов, на базе которых возникло современное турецкое государство, а большинство этих факторов сложилось накануне и в период правления младотурок (с. 5).

Вторая глава посвящена рассмотрению вопросов революции 1908-1909 гг. и прихода к власти младотурок.

Половинчатый, поверхностный характер революции автор объясняет ее социально-экономическими и политическими предпосылками, соотношением классовых сил и «самой природой турецкой буржуазии». К сожалению, эта «природа» так и не раскрыта на страницах книги. Следует отметить, что младотурецкая конституция сохраняла за султаном такие значительные права, как право назначения великого везира, шейх-уль-ислама, роспуска палаты депутатов. Султан оставался главнокомандующим вооруженными силами, имел право объявлять войну и заключать мир. «Совпадение по ряду вопросов интересов султанского двора и турецких буржуазных националистов, - пишет автор, - обусловленное недостаточной зрелостью капиталистических отношений в стране и другими факторами, лишь отсрочило крушение Османской империи» (с. 119).

Автор подробно останавливается на контрреволюционном мятеже 31 марта (13 апреля) 1909 г. и его подавлении, рассматривает ход второго этапа революции. Он отмечает, что ограниченность младотурецкой революции проявилась в том, что она была направлена по существу только против султанского самодержавия. Младотурецкая верхушка в конечном итоге капитулировала пе-

¹ Բեկիր Սամի-բեյ (1865-1933) – բուրժուազական գործիչ, դիվանագետ, եղև է Բաղդադի, Վանի, Տրապիզոնի նահանգապետ, 1919-ին հարել է քեմալական շարժմանը, 1920-1921 թթ.՝ Անկարայի կառավարության արտգործնախարար, գլխավորել է բուրժուական պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլի հայ-բուրժուական քանակություններում, բուրժուական պատվիրակության կազմում մասնակցել է Մոսկվայի քանակություններին - Ա.Կ.:

ред феодально-клерикальными группировками, компрадорами и империалистами.

В третьей главе рассматриваются основные аспекты внутренней политики младотурок до 1914 г. Восенная реформа, некоторые другие мероприятия младотурок по укреплению своей власти носили узкий, ограниченный характер. Аграрная политика младотурок не была направлена против устоев феодализма, она защищала интересы крупных помещиков. Младотурки и не собирались наделить земель безземельных и малоземельных крестьян. Еще в 1908 г. В. Ленин отмечал, что политика младотурок «враждебна начинающейся пролетарской борьбе в империи османов» (Соч., Т. 17, с. 223). Пролетариат в Османской империи страдал не столько от капитализма, сколько от недостатка развития капитализма. Автор рассматривает вопросы отношения младотурок к рабочему движению, характеризует первые шаги рабочего, социалистического движения.

Специальный раздел посвящен реакционной сущности национальной политики младотурок. Нельзя не согласиться с общими оценками, характеристиками, данными автором младотурецкой политике. Младотурецкая буржуазия, читаем в книге, «стремилась с одной стороны, сохранить и пропагандировать идеи «османизма», чтобы разоружить народы, ведущие борьбу за свой национальный суверенитет, а с другой – разрабатывать идеологию пантюркизма – оголтелого шовинизма и расизма, чтобы подготовить «свой» турецкий народ к продолжению захватнической политики султанов» (с. 180). Младотурки не только не признавали национального равенства, но все более склонялись к политике ассимиляции национальных меньшинств. В работе в общих чертах рассмотрено национально-освободительное движение арабов, курдов, армян, албанцев и других народов империи. Г.З.Алшев правильно замечает, что самым трудным звеном в национальной политике младотурок в 1908-1914 гг. был Армянский вопрос и что «реакционная великодержавная доктрина – пантюркизм, ставшая официальной идеологией после после революции 1908-1909 гг., шла в противовес справедливым требованиям армянских трудящихся о полном равноправии всех граждан империи, о предоставлении Турецкой Армении автономных прав» (с. 197). Он заключает, что младотурки, являясь представителями эксплуататорских классов, были заинтересованы в сохранении Османской империи и возможности эксплуатации турецких народов. Это и определило основное направление их великодержавного шовинизма.

Последние главы книги охватывают период Первой мировой войны. Война ускорила кризис младотурецкого режима. Турция оказалась на пороге экономического краха. Военное поражение Турции означало и полное банкротство младотурок. Аграрная и экспансионистская политика младотурок потерпела фиаско.

Тема книги Г.З.Алшева не нова. Хотя она и впервые подвергается монографическому исследованию, все же достаточно широко разработана в русской,

советской и зарубежной исторической науке. Автору удалось собрать и систематизировать материал, дать общую картину младотурецкого режима. Однако избежать повторов он не сумел. Оперирование работами турецких авторов ничего существенного не добавляет к объективно-научному изучению действительности Османской империи в период младотурецкого правления. Наряду с удачным критическим анализом государственной деятельности младотурок, в общем правильной характеристикой их агитационной, авантюристической политики, в книге имеются недостатки, порой однобокие утверждения. Судя по библиографии, автор пользовался богатыми архивными материалами, исторической литературой. Но он не всегда критически подходит к используемой литературе. Необоснованное доверие проявляет автор, например, к мемуарам Талаата или Джемала, других турецких авторов, искажающих исторические факты.

Г.Алшев зачастую ограничивается лишь выдержками из различных источников, не выражая своего отношения к ним. Такой подход не может не снижать ценность работы. К чему, например, приводить слова Явуза Абдана о том, что при султанах Абдул Гамиде II «земля и ее обработка усилила только одно сословие; налоговая система была далека от справедливости» (с. 13), если не будет сказано, что вопрос о справедливости или несправедливости налоговой системы в империи был обусловлен социально-политическим строем, а не личностью того или иного султана. Ничего общего с темой не имеют письма принца Савахеда англическому министру иностранных дел Эдуарду Грей¹, в которых по существу оправдывается панисламизм (с. 41-42). Никакой ценности не представляет мнение лорда Гладстона² об Абдул Гамиде II (с. 35), так как оно зависело от хода межпартийной борьбы в британском парламенте и отражало интересы британских колонизаторов. Автор обильно цитирует царских дипломатов, принимая на веру все их высказывания и забывая, что они оценивали события с точки зрения своего класса.

Непонятно, какую цель преследует автор, повторяя туркофила Вамверн³ (в библиографии Арминус В., с. 383) и приписывая характеру султана Абдул -

¹ Էդուարդ Գրեյ (1862-1933) - բրիտանացի պետական գործիչ, դիվանագետ, 1885-ից՝ պառլամենտի անդամ լիբերալ կուսակցությունից, 1905-1916 թթ.՝ արտգործնախարար, Անտանտի կազմակերպիչներից - Ա.Կ.:

² Ռիչարդ Յուարդ Գլադստոն (1809-1898) - բրիտանացի պետական գործիչ, 1868-ից՝ լիբերալների պարագլուխը, 1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894 թթ.՝ վարչապետ, Մեծ Բրիտանիայում իտալանապետ հանրային կարծիքի ստեղծման և Անգլո-հայկական ընկերակցության նախաձեռնողներից - Ա.Կ.:

³ Արմին Վամբերնի (1832-1913) - հունգարացի արևելագետ, ճանապարհորդ, արևելյան լեզուների դասախոս Բուդապեշտի համալսարանում (1865-1905), հունգարերենի բուրբակյան ծագման կողմնակից, օգտագործելով իր կապերը Օսմանյան կայսրության ղեկավար շքանների հետ՝ 1900-1901 թթ. փորձել է կազմակերպել սուլթան Աբդուլ Համիդի հանդիպումը սինդիստական շարժման ղեկավար Թեոդոր Հեբդիցի հետ - Ա.Կ.:

солютного большинства в империи. Вот этот спецификум османского национального конгломерата со всеми политическими и национальными проблемами недостаточно глубоко раскрыт на страницах книги.

В книге нет четкого ответа на вопрос: был ли в интересах прогресса развал Османской империи – этого восточного реакционного, средневекового, отсталого, тюремного народа?

В работе имеются нечеткие формулировки и утверждения. Так, автор считает интеллигенцию передовой частью буржуазии, приписывая ей вовсе несвойственные функции. «Причины поражения конституционного движения во главе с Мидхат-пашой, - пишет он, - нужно искать главным образом в слабости и неорганизованности турецкой буржуазии и, в первую очередь, ее передовой части – интеллигенции, которая действовала весьма нерешительно, не опираясь на широкие слои народных масс, не могла поднять эти массы против феодально-клерикальной реакции» (с. 39, подч. нап. – Дж.К., А.С.). В другом месте автор заявляет о том, что младотурки развернули организационную и пропагандистскую работу также в соседнем с Турцией Закавказье (с. 87). Для подтверждения этой мысли он ссылается на организацию партии «Дифаи» («Партия национальной защиты») в Азербайджане, говорит о ее «крупных комитетах» в ряде городов, о том, что в городах Закавказья наряду с русской революционной литературой появилось много (?) брошюр на французском (?) и турецком языках (с. 88). В Закавказье, в отличие от Турции, тогда уже действовали социал-демократические организации, воровшие за революционное объединение трудящихся. Восхваляя «Дифаи», называя распространенную этой организацией литературу «революционной» (с. 89), автор обязан был показать, в чем ее заслуги перед народом, чем она помогла революционному воспитанию масс.

Действия младотурок в Закавказье преследовали лишь антирусские, пантюркистские цели.

Показывая влияние Великой Октябрьской революции на страны Востока, автор останавливается на первых внешнеполитических актах Советского государства, стремится вскрыть их роль в решении социальных и национальных проблем. Однако он почему-то обходит молчанием подписанный В. Лениным Декрет «О Турецкой Армении», имеющий прямое отношение к некоторым важным вопросам, непосредственно относящимся к теме. Интервенция турецких захватчиков в Закавказье в 1918 г. в книге представлена почти как легкая прогулка. Между тем народы Закавказья в трудных условиях господства буржуазно-националистических партий вели упорную борьбу против турецких интервентов. Славной страницей в историю этой борьбы вошла Сарларапатская битва, о которой даже нет упоминания в монографии.

Слишком много места отведено в книге верхушечным интригам, заговорами, восприимчивым взаимоотношениям младотурецких главарей, второстепен-

ным, трехстепенным лицам, не заслуживающим такого внимания (см. с. 233-234, 272-273, 290-292, 299-302). В книге есть элементы модернизации, отхода от историчности. Частые упоминания фраз – «широкие народные массы» (с. 69), которые «не сомневались» (с. 306), «начали все более ясно понимать» (с. 307), боролась «за хлеб и мир» против империализма, «сокращение штатов» (с. 19), «единый фронт» (с. 65, 93), «организационно-пропагандистская работа» (с. 84) и т.д., не подходят турецкой действительности того времени.

В одном случае автор утверждает, что из Восточной Анатолии было эвакуировано во внутренние районы почти 1 млн. мусульман (с. 243), в другом – он берет под сомнение даже цифру 600 тыс. эвакуированных (с. 355). Автор пишет и Хамид и Гамид (с. 345). Не Казанчун (с. 359), а Качануни, не Нораплингяй, а Норагунгяй¹, не К. Малумян (с. 93), а Х. Малумян². В одном месте Норагунгяй представитель инонациональной компрадорской буржуазии (с. 218), в другом – приверженец младотурок (с. 204). Наконец, об одном курьезе, нашедшем место в книге. Автор приводит рассказ о том, что «турецкая цензура иногда ухитрялась находить скрытый смысл в алгебраических или химических формулах. Так, формулу «АН=О» цензура подозревала как желание автора сказать, что Абдул Гамид равен нулю и представляет из себя ничтожество» (с. 55). Все правильно, кроме формулы, ибо такой формулы вообще нет. Сказанное относится к формуле воды (H₂O), которую действительно порою произносили как «Гамид второй – нуль», и которая поэтому вычеркивалась цензурой.

¹ Գարրիկ Նորատունցյան (1852-1936) – քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, 1875-ից աշխատել է Օսմանյան կայսրության ԱԳՆ-ում, 1883-ից՝ Բարձր դաս իրավագետ-խորհրդական, 1908-ից՝ առևտրի, ապա՝ հանրօրոտ աշխատանքների, 1912-1913 թթ.՝ արդարործնախարար, դեմ է եղել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը եվրոպական դիվանագիտության հարց դարձնելուն, Պողոս Նորարից հետո գլխավորել է Հայոց ազգային պատվիրակությունը Լոզանի կոնֆերանսում, հրատարակել է «Օսմանյան կայսրության միջազգային վավերագրերի հավաքածու» գիրքը - Ա.Կ.:

² Խաչատր Մալումյան (Է.Ալմուհի) (1863-1915) – հրապարակախոս, բարձմանիչ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, 1899-ից աշխատել է «Գրոշակ»-ի (Ժնև) խմբագրությունում, 1910-ին ԱՄՆ-ում հիմնադրել է ՀՕՄ-ի կանանց բարեգործական կազմակերպությունը, հիմնական գործերը՝ «Ստրի մշակը», «Կուկլայան վերքեր» - Ա.Կ.:

ՔԵ-Դ՝ՕՐՍԵԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԱԸ (1922 թ., ՄԱՐՏ)¹

1922 թ. մարտին Փարիզում, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրությունում՝ «Քե-դ՝Օրսեում» Անտանտի տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստրները նորից քննարկում էին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքելու խնդիրները: Ֆրանսիան ներկայացնում էին Պուանկարեն², Դ-Ե Պերետտի դե լա Ռոկկան և Բարժետոնը, Անգլիան՝ Քերզոնը, Վանսիտարթը, Ֆորբս Ադամը, Իտալիան՝ Շանցերը³, Վիսկոնտի-Վինտտան, Գուարիլիան:

Անտանտի ներկայացուցիչների այս հանդիպման արձանագրությունները, որոնք հրապարակվեցին 1970 թ. Անգլիայում⁴, լրացուցիչ պատկերացում են տալիս Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Լոզանի կոնֆերանսի նախօրյակին, Անտանտի տերությունների իմպերիալիստական արտաքինության, Մերձավոր Արևելքում նրանց ներհակությունների, Թուրքիայի և հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց դիրքորոշման մասին: Այդ արձանագրությունների՝ Թուրքիային, Հայաստանին վերաբերող հիմնական մասերը քարզամարտի հրապարակվեցին վերջերս⁵:

Արդ, ինչպիսի՞ն էր իմպերիալիստական տերությունների դիվանագիտության դիրքորոշումը թուրքական հարցում Մալդոսի զինադադարից (1918 թ. հոկտեմբերի 30) երեք և կես տարի հետո, ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան Մերձավոր Արևելքում: Արձանագրությունները մեզ օգնում են ավելի համզամտորեն պարզելու այս խնդիրները:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին պարտված Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց Անտանտի թելադրած Մալդոսի զինադադարի պայմանները: Սակայն Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը չիրագործվեց մինչև 1923 թ.: Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Քե-դ՝Օրսեի կոնֆերանսը (1922 թ., մարտ) // ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (Ե.), 1974, N 3, էջ 10-21:

² Ռայմոն Պուանկարեն (1860-1934) – ֆրանսիացի պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, 1893, 1895 թթ.՝ լուսավորության նախարար, 1894-1895, 1906 թթ.՝ ֆինանսների նախարար, 1912-1913 թթ.՝ վարչապետ, 1913-1920 թթ.՝ Ֆրանսիայի նախագահ, 1922-1924 թթ.՝ վարչապետ և արտգործնախարար, 1926-1929 թթ.՝ վարչապետ, ֆինանսների նախարար - Ա.Կ.:

³ Կարլո Շանցեր (1865-1953) – իտալացի քաղաքական գործիչ, Իտալիայի խորհրդարանի անդամ (1900-1919), փոստի և հեռագրատան նախարար (1906-1909), ֆինանսների նախարար (1919-1920), արտգործնախարար (1922) - Ա.Կ.:

⁴ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Vol XVII, London, 1970.

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) / Պրոֆ. Ջ.Ս.Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1972:

նխտերը, այնուհետև Սան Ռեմոյի, Լոնդոնի կոնֆերանսները քեև ավարտվեցին Սերի պայմանագրի ստորագրումով (1920 թ. օգոստոսի 10), բայց վերջինս մնում էր մեռյալ տառ: Ի՞նչն է պատճառը: Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված էր: Անտանտի տերությունները փորձում էին իրենց շահերին համապատասխան վերածնել նրա հսկայական տարածքները: Միջազգային, Սիլիան, Լիբանանը, Արաբիան, Եվրոպական Թուրքիան, Հայաստանը, նեղուցները անցնում էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Հունաստանի տնօրինությանը: ԱՄՆ-ը նույնպես ձգտում էր քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ոլորտներ ձեռք բերել: Այստեղ բախվում էին ոչ միայն ինպերիալիստական տերությունների և ճնշված ու ազատագրության ձգտող ժողովուրդների շահերը, այլև խիստ սրվել էին միջինասիական տնտեսական ներհակությունները: Թուրքիայում սկիզբ էր առել ազգային-ազատագրական շարժում, որի գլուխ անցած թուրքական քուրժուազիան ձգտում էր ոչ միայն երկիրը փրկել օտարերկրյա տիրապետությունից, այլև փորձում էր հաշվի չառնել մյուս ազգությունների շահերը, նրանց ենթարկել թուրքական պետականությունը պահպանելու շահերին: Դրա վկայությունը թուրքական «Ազգային ուխտան» էր, որը պաշտոնական հիմքի վրա էր դրվել տակավին 1920 թ. հունվարին⁶:

Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը յուրովի տնօրինելու իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականությունը հանդիպեց լուրջ խոչընդոտների: Արևելքի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի հռչակած նոր սկզբունքները լայն արձագանք էին գտել Չինաստանի ու Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների գիտակից զանգվածների մոտ: Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անտանտի սանձազերծած դատան կռիվը օր-օրվապես միահյուսվում էր Արևելքում հակազգային պայքարը խեղդելու իմպերիալիստական պլանների հետ: Հենվելով հեղափոխական Ռուսաստանի հզոր հակաիմպերիալիստական պայքարի վրա, բեմախական շարժումը բռնեց օտարերկրյա տերությունների թելադրանքին չենթարկվելու, նրանց կողմից պարտադրված Սերի պայմանագրի պահանջները մերժելու ուղին:

Սակայն Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները վարում էին երկդիմի քաղաքականություն, խուսանալով թուրք ժողովրդի շահերի նկատմամբ արդարացի դիրք բռնած Սովետական Ռուսաստանի և իմպերիալիստական Արևմուտքի միջև: Քեմալական Թուրքիայի հետ դիվանագիտական առաջին իսկ կոնտակտներից սկսած՝ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը արտաքին քաղաքականության իր բոլոր գործողություններով աստար էր կանգնում հայ ժողովրդին: Միջազգային ամենաբարդ իրադրության պայմաններում, երբ սոցիալիզմի առաջին պետությունը կենաց-մահու կռիվ էր մղում իր լինելության համար, երբ Դաշնակցությունը կուսակցության դեկլարները Հայաստանի Հանրապետության գոյատևման, միջազգային ճանաչման, տա-

⁶ Կուլյև տեղում, էջ 606-607:

քաճքային հարցերը լուծելու գործն ամբողջապես կապում էին Անտանտի տե-
րությունների հետ, Վ.Լեւինի գլխավորած սովետական կառավարությունը
հետևողական համերա տարություն մտնում էր ներագոյն Հայաստանի Հան-
րապետության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունների
վրա, օպտիմալ եզրեր գտնել երկու երկրների միջև վիճելի սահմանային և
մյուս հարցերը լուծելու: Ասում ենք օպտիմալ, որովհետև քննարկական շարժ-
ման առաջին իսկ քայլերը թուրքական ազգայնական վերնախավը մղում էր
հակահայկական հունով, հայ ժողովրդի արդարացի իրավունքները ոտնահա-
րելու ուղիով: 1920 թ. մայիս-հուլիսին սովետա-թուրքական բանակցություննե-
րի ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը (ղեկավար՝ Բեքիր Սամի) մեր-
ժողական դիրք բռնեց սովետական արդարացի առաջարկների նկատմամբ:
Բեքիր Սամին Հայաստանի հետ «թուրքական սահմանագիծը շտկելու մասին
Չիչերինի հետ ունեցած իր զրույցներն օգտագործեց այն բանի համար, որ-
պեսզի Անգորա վերադառնալուց պես փորձի ազգային Թուրքիային սաղել
Սովետական Ռուսաստանի դեմ»¹: Դաշնակցական կառավարությունը, շա-
րունակելով հայ ժողովրդի շահերը գոնաքերել արևմտյան դիվանագիտության
խարդավանքներին, հեշտացրեց քննարկական Թուրքիայի հակահայկական
գործողությունները: «Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում սկսեց պարզ դառնալ
կոմպրոմիսային ազգագրական սահմանագիծ հաստատելու փորձերի անհու-
սալիությունը, թուրքական կառավարությունը որշեց սրով կտրել գորոյան
հանգույցը»²: Քննարկական Թուրքիայի բանակը հարձակվեց հայկական հան-
րապետության վրա, որը, որք, քրված Անտանտի կողմից, չարաչար պարտություն
կրեց, թշնամուն հանձնելով հայկական տարածքները: Հայաստանի Հանրա-
պետությունը հակասովետական պլաններում օգտագործելուց հետո Անտան-
տը այժմ փորձում էր նույն նպատակին ծառայեցնել Թուրքիային, առաջաց-
նել սովետա-թուրքական ընդհարում: Վ.Լեւինը 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին
Բաբու հղած հեռագրում քաջահայտում էր Հայաստանի վրա թուրքական
հարձակման նպատակները, որ Անտանտը ուզում է խլել Բաբունը, ապա Բա-
բունը³: Չիչերինը նկատում էր, որ Թուրքիայի կառավարողների մեջ կային ազ-
դեցիկ ուժեր, որոնք անում էին ամեն բան՝ խարդավանքով ու վնասակար դի-
վանագիտական գործողություններով վնասելու Սովետական Ռուսաստանի
գործողություններին: Այդ օրերին անդրադառնալով քննարկական շարժման տ-
ցիալ-քաղաքական էությանը, նրա պարագլուխների ղվանագիտական զիզ-
զագներին, Արևմտքի հետ մերձենալու նրանց հակումներին, Վ.Լեւինը
նշում էր, որ «թուրքական հարձակումը մեր դեմ էր ուղղված: Անտանտը մեզ
համար էր փոս փորում, և ինքն էլ ընկավ այնտեղ, որովհետև մենք ձեռք բերե-
ցինք Սովետական Հայաստանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 482:

² Նույն տեղում:

³ Լեւինը Վ.Լ. Երկեր, հ. 33, էջ 453:

Թուրքիան ղեկավարում են կաղեւոները, օկտյաբրիստները, ազգա-
նականները, որոնք պատրաստ են մեզ վաճառելու Անտանտին...»⁴:

Սովետական պատմաբան, պրոֆեսոր Ն.Լ.Ռուբինշտեյնը նկատում է,
որ «Թուրքիայի համար Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հա-
րաբերությունների ամրապնդումից բխող քաղաքական օգուտն ու առավելու-
թյունները չէին վերացրել սովետական տերիտորիաների նկատմամբ քննար-
կական կառավարության զավթողական հավակնությունները»:

Այն պահին, երբ Մոսկվայում տեղի էին ունենում սովետա-թուրքական
բանակցությունները (1921 թ. մարտ), Լոնդոնում քննարկվածները մասնակ-
ցում էին Անտանտի հրավիրած կոնֆերանսին (1921 թ. փետրվար-մարտ), որ-
տեղ քննարկվում էին հույն-թուրքական պատերազմի, Սևրի պայմանագրի վե-
րանայնաց հարցերը: Կոնֆերանսում Խուլիայի պատվիրակները հանդես ե-
կան Սևրի պայմանագրի վերանայնաց դիրքերից, ֆրանսիացի Բիլիանը նույն-
պես հանդես եկավ պայմանագիրը մասնակիորեն վերանայելու պահանջով:
Ֆրանսիական պատվիրակությունը խարդավանքներ սարքելով Անգլիայի
դեմ, միաժամանակ ջանում էր քննարկականներին հեռացնել Սովետական
Ռուսաստանից⁵:

Անգլիական դիվանագետները նույնպես փորձում էին համաձայնու-
թյան գալ քննարկական Թուրքիայի հետ, կամիսել սովետա-թուրքական պայ-
մանագրի ստորագրումը Մոսկվայում, պահպանել իրենց գաղութային դիրքե-
րը Սերժավոր Արևելքում:

Կոնֆերանսում Լյոյդ Ջորջը, քացի պաշտոնական բանակցություննե-
րից, գաղտնի զրույցներ էր վարում Մոսկվայից ժամանած Բեքիր Սամիի հետ:
Անգլիական պրեմիերը քննարկական Թուրքիայի ներկայացուցչին առաջար-
կեց զինված ուժերը շուտ տալ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, զավթել Անդր-
կովկասը, Բաբուն: Ընդ որում, այս պայմանագրով Լյոյդ Ջորջը խոստանում
էր խաղաղություն և համաձայնություն Թուրքիայի հետ: Այս զրույցի բոլոր
մանրամասները, որ արձանագրվել էին գաղտնապես Լյոյդ Ջորջի կարգա-
դրությամբ, դարձան հանրության սեփականություն, սփռվեցին մամուլի էջե-
րում: Բեքիր Սամին խայտառակված էր իր երկրի ներքին, քանի որ հավա-
նություն էր տվել Լյոյդ Ջորջի առաջարկին: Նա Լյոյդ Ջորջին անվանեց «վեղ-
տառ մարդ»⁶:

Քննարկական Թուրքիան պաշտպանում էր մեմշելիյան Վրաստանին,
որի կառավարության միջոցով Կարաբեքիր-փաշան «համաձայնության» հա-
տավ Արդվինը, Արդահանը և Բաբունը Թուրքիային հանձնելու մասին: 1921 թ.
մարտի 18-20-ը Բաբունի շրջանում փոխիրաձգություն էր տեղի ունենում քն-

⁴ Նույն տեղում, հ. 42, էջ 271:

⁵ Рубинштейн Н.Л. Ближний и Средний Восток после первой мировой войны. Лозаннская конференция, М, 1952, с. 21.

⁶ История дипломатии, т. III, М, 1965, с. 216.

⁷ Рубинштейн Н.Л. Указ. соч. с. 21:

մալական և տվիտական գործառնների միջև, իսկ Արևմուտքում սպասում էին, որ Սովետական Ռուսաստանը և Թուրքիան կընդհարվեն Բաքումի կամ Ալեքսանդրապոլի համար, որը թուրքերը չէին ուզում հանձնել ցույցիակ 1921 թ. մարտի 16-ի տվիտա-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո:

Այսպիսով, քննալական Թուրքիան սիրախաղում էր Անտանտի տերությունների հետ, մասնակցում նրանց հակասովետական խարդախվածքներին:

Անտանտի կողմից հրահրված հունական ինտերվենցիան Անատոլիայի արևմտյան և ներքին շրջաններում հանդիպեց թուրքական ազատագրական շարժման համառ դիմադրությանը և, ի վերջո, մատնվեց անհաջողության: Փարիզը, գրգռված Գերմանիային անգլիական դիվանագիտության ցույց տված օժանդակությունից, իր ներկայացուցիչների միջոցով բանակցություններ ձեռնարկեց Անկարայում: Այս միսիան իրականացնում էր Ֆրանսիայի պառլամենտի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ֆրանկլեն-Բուլոնը: Սա նպատակ ուներ ոչ միայն բարդացնել անգլո-թուրքական հարաբերությունները, այլև սեպ խրել Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Սաքարիայի տակ հայերի պարտությունից հետո՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Ֆրանսիան պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, որտեղ ոչ մի հիշատակություն չկար հայերի մասին: Ըստ այդ գործարքի՝ ֆրանսիական զորքերը հեռանում էին Կիլիկիայից՝ հայերին բողոքելով բախտի քնահանույթին: Հետագայում Ֆրանկլեն-Բուլոնը ֆրանսիական պառլամենտի նիստում բացատրում էր, որ Կիլիկիայի պարպումը համապատասխանում էր 1921 թ. մարտին Լոնդոնում կայացած համաձայնագրին: Սակայն Անկարայի Ազգային մեծ ժողովը այն չվավերացրեց: Ֆրանկլեն-Բուլոնը արդարանում էր ասելով, թե իբր Անկարայում նա փորքամասնությունների համար «վճռական ապահովություններ էր» ստացել¹:

Այս ժամանակահատվածը հայտնի է արևմտյան մեծ տերությունների մրցապայքարով և դիվանագիտական պայտանությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր առավելագույնը շահել Օսմանյան կայսրության ժառանգությունից, մտնում էր գաղտնի բանակցությունների մեջ քննալական շարժման ղեկավարության հետ (որը դեռևս երկև արհամարքիված էր), փորձում խոչընդոտել իր դաշնակցի, բայց արդեն հակառակորդի առաջխաղացումն ու հաստատումը Մերձավոր Արևելքի այս կամ այն մասում: Դիվանագիտական չդադարող ակտիվությունը, մեկը մյուսի հետևից գումարվող հանդիպումներն ու կոնֆերանսները (1919-ից մինչև 1923 թ.) այդ նպատակին էին ծառայում: Այդ ֆորումներում, իհարկե, խոսակցությունները թուրքական հարցը «արդարացի» լուծելու, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու մասին մոլորից հանդիսանում էին մի յուրատեսակ ծխածամկույթ իրական նպատակները քողարկելու ճանապարհին:

¹ «Երկիր» (Կ.Պոլիս), 1921, 18 հունիսբերի:

Ահա այսպիսի ֆորումներից մեկն էր «Քե-դ'Օրսեում» 1922 թ. մարտին տեղի ունեցած դաշնակիցների արտաքին գործերի մինիստրների հանդիպում-կոնֆերանսը:

«Քե-դ'Օրսեի» կոնֆերանսում արտաքին գործերի մինիստրները վերջին քայլերն էին անում այն զիջումները մշակելու և համատեղ ընդունելի դարձնելու ուղղությամբ, որոնք դրվելու էին նոր Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի հիմքում: Մասնավորապես ակտիվ և անապարող էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նոր մինիստր Պուանկարեն: Ասենք, սակայն, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նոր մինիստր Պուանկարենը չէին շոշափելու իրենց՝ ինպերիալիստա-որ Թուրքիային արվելիք զիջումները չէին շոշափելու իրենց՝ ինպերիալիստական տերությունների գաղութային շահերը՝ դա վերաբերեր Սիրիային, թե Մատուլի նավթին: Ինպերիալիստական դիվանագիտության արվեստը հանգում էր այն բանին, որ զիջումներն արվեին Թուրքիային ուրիշների՝ թեկուզ, օրինակ, Հայաստանի հաշվին: Նպատակն այն էր, որ վերջինիս մասին խոսակցություններն ու բանակոխվել արտաքնապես հայերի մասին Արևմուտքի «մտահոգությունը» վկայեին: Խճճված հետպատերազմյան ներհակություններն «մտահոգությունը» վկայեին: Խճճված հետպատերազմյան ներհակություններն ու մեջ Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչները կարծես թե հայկական հարցն էին դարձրել գլխավոր խնդիր՝ միմյանց հետ հաշիվ մաքրելու համար: Իրականում դա խաբեություն էր: Նրանք հայ ժողովրդի հարցով մտահոգված չէին:

1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Քերզոնը անգլիական պառլամենտի անդամ Ուիլյամսին¹ գրած նամակում արդարացնում էր Անգլիայի մեղակցությունը հայկական ողբերգությանը և երեսպաշտորեն Անգլիան հուշակում էր հայերի «գավազույն բարեկամն ու առավել մնայուն աջակիցը»: Նա փորձում էր Հայաստանի ծանր վիճակը բացատրել «բացառապես աշխարհագրական, քաղաքական և ստրատեգիական» պարագաներով, որոնց համար «պատասխանատուն մենք չենք», - ասում էր նա: Ըստ Քերզոնի ղվարությունները հաղթահարել անհնարին էր առանց Թուրքիայի դեմ «ուժ օգտագործելու, որը մենք չունենք», «առանց կանապահա մղելու, որին Համայնքների պալատում տարը մարդ էլ չի աջակցի թվեով և առանց դրան ծախսելու, որի, ի նկատի ունենալով մեր սեփական կարիքները, ոչ գանձարանը և ոչ էլ Համայնքների պալատը կօտնի, որպեսզի վավերացնի»²:

Իրաքը գրավելու համար անգլիական զորքեր ու միջոցներ կային: Սիրիան գրավելու համար ֆրանսիական զորքեր և միջոցներ կային: Հայերին օգնելու համար «այդ միջոցները չկային»: «Ի՞նչ արժեք ունի հարյուր հազար թվով թշվառների կյանքը նավթի սաջև: ...Կոտորվող, հարստահարվող ու տարագրվող ժողովուրդներ... փրկությունը, նրանց արդար պահանջների

¹ Անգլիկ Ուիլյամս (Մերթի Թիլդի) (1859-1924) - քրիտանացի քաղաքական գործիչ, 1910, 1914-1922 թթ.՝ պառլամենտի անդամ լիբերալ կուսակցությունից, 1913-ից՝ Բրիտանա-հայկական կոմիտեի նախագահ, Հայկական հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ - Ա.Կ.:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... էջ 705:

գոհացում տալը «կենսական» գործ չէ, ցրանց համար ամերիկյան ու անգլիական նավերը չեն կարող տեղից շարժվել: Նավթը – առ ուրիշ հարց է: Նավթի համար կոնֆերանսն էլ կանեն, ռազմաճակատները էլ շարժման մեջ կդնեն, պատերազմ էլ կմղեն»: Իմպերիալիստական «պետությունների համար արյունը գին չունի – նավթն է արժեքավորը: Այ, եթե մեկ միլիոն կոտորված հայերի երակներին արյան փոխարեն նավթ հոսեր – արդյունքը բոլորովին ուրիշ կլիներ:

Այն ժամանակ Մուսուլի կողքին, ամշուշտ, հայկական խնդիրն էլ «կենսական» հարցերի շարքում կդրվեր»¹:

Բրիտանական իշխանությունները մերժում էին գաղթական հայերին տեղ տալ, հովանավորել իրենց նվաճած նոր տարածքներում՝ Միջագետքում, Հորդանանում, Եգիպտոսում, Կիպրոսում քե Պաղեստինում: Քերզոնը հայտարարում էր, թե անհնարին է հայկական ազգային գոյության կազմակերպումը բրիտանական հարկատուների հսկայական ծախսերի հաշվին: Բեյրութում անգլիական գլխավոր հյուպատոս Սաթոուն պահանջում էր. «ոչ մի վիզա չպետք է տրվի» գաղթական հայերին, իսկ Քերզոնը դա պատճառաբանում էր դրամի բացակայությամբ: «Բոլոր դեպքերում, – ասում էր նա, – ֆիզիկապես մեզ համար անհնար է հարյուր հիսուն հազար մի քնակչություն վերաբնակեցնել»²:

Պատահական չէ, որ նույն ժամանակ թուրքական պետական գործիչ Ֆետհի-բեյը (Ենվերական գործիչ, որին Քեմալը ուղարկել էր Բեյրութ, Փարիզ, Լոնդոն՝ գաղտնի բանակցությունների) Լոնդոնում անգլիական մամուլին հայտարարում էր, թե Թուրքիայում այլևս Հայկական հարց գոյություն չունի³:

Հիրավի, գաղութարարները փնտրում էին իրենց շահը, ավելի քիչ կորուստներով ավելի շատ բան ստանալու ձգտումն էր ղեկավարում ցրանց: 1922 թ. մարտի 23-ին «Քե-դ'Օրսեի» հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Պուանկարեն մեղադրում էր Սերի պայմանագրի հեղինակներին: Նա հայտարարում էր, թե իրենք «այն ուժը չունեն, որպեսզի պարտադրեն ուզած պայմանները», «իրենք չեն կարող հարություն տալ Սերի պայմանագրին» և այլն: Քերզոնը, պատասխանելով ցրանց, ասում էր, թե նա «շատ ծանր բաներ ասաց Սերի պայմանագրի հասցին», թե «ինքը պետք է հիշեցնի, որ Ֆրանսիայի Հանրապետության ներկայիս պրեզիդենտը՝ արև Միլերանը որս համար պատասխանատվությունը թաժանում է: Պրն Պուանկարեն հարցը դիտեց գրեթե անրոզդովին թուրքերի տեսանկյունից», – Եզրակացնում էր Քերզոնը⁴:

Հանրահայտ է՝ առաջինը Ֆրանսիան ձեռք մեկնեց Մուստաֆա Քեմալին, դիվանագիտական և այլ միջոցներով փորձեց սիրախաղ անել նրա հետ՝

¹ «Հայաստանի ծայրը» (Փ.), 1922, 22 դեկտեմբերի:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 706:

³ «Հայաստանի ծայրը» (Փ.), 1922, 2 հուլիսեմբերի:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 715 (ընդգծումը մերն է - Ջ.Կ.):

յունելու համար Ֆրանսիայի գաղութատիրական նկրտումները Մերձավոր Արևելքում առաջացած նոր իրադրությանը համապատասխան: Թե՛ Կիլիկիայում, թե՛ այլուր Ֆրանսիական այս դիրքորոշումից տուժողներն առաջին հերթին նորից հայերն էին: Այժմ «Քե-դ'Օրսեի» կոնֆերանսում Ֆրանս-անգլիական հակամարտությունը դրսևորվում էր նաև հայ ժողովրդին վերաբերող խնդիրներում: Այստեղ Քերզոնը ոչինչ չտվող բանակալից այն կողմ չէր անցնում, վերջին հաշվով ինքն էլ գտնելով, թե «պետք է Սերի պայմանագրից բաց թողնեն այն հոդվածները, որոնք հնացած են կամ անհարկի գրգռեցուցիչ կերպով խիստ են»⁵:

Պուանկարեն ավելի առաջ էր անցնում և հաղորդում, թե «Ֆրանսիական ոչ մի կառավարություն չէր կարող պաշտպանել Սերի պայմանագիրը»: Նա գտնում էր, որ այսօր անհնարին է պարտադրել պայմաններ, ինչ որ անհնարին եղավ հարկադրել անգամ 1921 թ., որ իրենք պետք է նայեն ճշմարտության երեսին, իրենք չեն կարող հարություն տալ Սերի պայմանագրին: Նա հիշեցնում էր, որ Սերի պայմանագիրը պատրաստվել էր Լոնդոնում՝ բրիտանական կառավարության հովանավորության տակ, որ Ֆրանսիական շահերը հաշվի չէին առնվել: Հիրավի, Մերձավոր Արևելքում հետպատերազմյան հարցերը լուծվել էին գերազանցապես անգլիական շահերին համապատասխան: Ֆրանսիան խիստ ոգճոհ էր Մուսուլում անգլիական մենաշնորհի վիճակից, մանավանդ որ 1916 թ. Սալբու-Պիկոյի համաձայնագրով Մուսուլը նախատեսված էր որպես Ֆրանսիական գոտու բաղկացուցիչ մաս: Քերզոնն էլ հիշեցնում էր Պուանկարենին, որ Սերի պայմանագիրը մշակվել էր Ֆրանսիացի դիվանագետների, մասնավորապես Բերտոլոյի անմիջական մասնակցությամբ, «մասնավորապես կերպով կետ առ կետ քննվել և տող առ տող ու գրեթե բառ առ բառ վերանայվել էր Սան Ռեմոյում»⁶:

1922 թ. մարտի 23-ին «Քե-դ'Օրսեում» Անտանտի երկրների արտաքին գործերի մինիստրների երրորդ հանդիպման ժամանակ բանակալիվ ընթացավ նույն հուճուկ: Հանդիպելով Պուանկարենի կատաղի դիմադրությանը՝ Քերզոնը հիշեցնում էր այն խոստումները, որ տարբեր ժամանակներում, տարբեր ձևերով արվել էին հայերին: «Հայաստանի հարցում տրված խոստումները, անկասկած, շատ լուրջ էին», – ասում էր նա: «Ինքը պարոն Պուանկարենի կիլիշեցնի հատկապես դաշնակիցների մի կոնֆերանսը պատերազմի ընթացքում, 1917 թ., որին իր կարծիքով պրն Ռիբոն կամ պրն Բրիանն էր մասնակցում՝ նախագծելու համար հաշտության վերաբերյալ պայմանների դաշնակիցների հայտարարությունը, որոնք թվում ընդգրկված էր նաև անկախ կամ ինքնավար հայկական պետության պահանջը»⁷:

⁵ Նույն տեղում, էջ 716:

⁶ Նույն տեղում, էջ 717:

⁷ Նույն տեղում, էջ 718-719:

Արդեն ժամանակ էր, որ ֆրանսիացիները հիշեին 1916 թ. ֆրանսիական կառավարության կողմից Պոդոս Նուբար-փաշային տրված հավաստագրումը ֆրանսիական հովանավորության ներքո Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին: Ֆրանսիական զաղութային իշխանությունների դավաճանական գործողությունների հետևանքով Մարաշում քենապականների ձեռքով գտնվեց 20 հազար հայ: «Պաշարված Այնթապին քառօրյա լքվելուց հետո Մարաշի ողբերգական ճակատագիրը, - կարդում ենք 1920 թ. կազմված մի փաստաթղթում, - եթե հայերը հիմնարանային և լսելի Արևելքի փոքր ժողովուրդների «մեծ պաշտպանի»՝ «ղեմնկրատական» Ֆրանսիայի «քարի խորհուրդները», որը առանց հայ ղեկավար օրգանի իրազեկության և համաձայնության զինադադար կնքեց թուրքերի հետ և հայերին առաջարկեց հեռանալ քաղաքից...»¹: Հի-րավի, ֆրանսիացիները իրենց «հայ բարեկամներին մեծակ թողնելու հարավային թուրքիայում»², թեև նույն Պուանկարեն, որ Ֆրանսիայի պրեզիդենտն էր, 1921 թ. մարտի 8-ին փարիսեցիական նամակ էր գրել Կիլիկիայի հայ կաթողիկոսին³:

Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քենալ-բեյի⁴ հետ 1922 թ. մարտի 8-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Քերզոնը անդրադառնում է ֆրանս-թուրքական հարաբերություններին և փորձում Հայկական հարցն օգտագործել թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու համար: «Հարավում, - ասում էր նա, - հայերն այնքան վախեցած են Անգորայի կառավարումից, որ երբ Կիլիկիան էվակուացվեց, նրանք հազարներով փախան և ավելի շուտ գերադասեցին մալ մստել, քան մնալ: Հետևաբար, Անգորայի կառավարությանը չի հաջողվել հայերին համոզել իր բարեկամության և հովանավորության մեջ»⁵: Կիլիկիայում հայերին տեղ չտալու հարցում քենապական մինիստրը մնաց անդողվելի:

Այնուամենայնիվ, Քերզոնը ճկուն ձևով օգտագործում էր Հայկական հարցը թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի ժամանակ ոչ միայն թուրքիայի, այլև Ֆրանսիայի վրա ճնշում գործադրելու, անգլիական զարդաքային շահերն ավելի ապահով հիմքի վրա դնելու համար: Նա շատ երկար ճառում էր այն մասին, թե ինչ ուղի է անցել Հայկական հարցի քննարկումը դաշնակիցների տարբեր ֆորումներում և մնացել անարդյունք: Նա հիշեցնում էր, որ Ազգերի լիգան և Ասամբլեան չկարողացան գտնել մի պետություն, որը ստանձներ Հայաստանի մանդատը: Նա հիշեցնում էր, որ տապալվեցին

Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներից Հայաստանին տարածք հատկացնելու, 1920 թ. աշնանը Հայաստանի սահմանները պրեզիդենտ Վիլսոնի համձնարարականով ճշտելու փորձերը: Նա, իհարկե, չէր խոսում ըստ էության, չէր բացահայտում իմպերիալիստական Արևմուտքի խաղաղացած կործանարար դերը Հայաստանը թուրքիայի շահերին գոհաբերելու գործում: Նա Հայկական հարցի դիվանագիտական էվոլյուցիան փորձում էր ներկայացնել օբյեկտիվիստական չափանիշներով, առանց գնահատականների և բնորոշումների: Համեմայն դեպ, Սևրի պայմանագրով նախատեսված Հայաստանն արդեն 1921 թ. մարտին Լոնդոնի կոնֆերանսում, իրենց իսկ՝ անգլիական կառավարողների նախաձեռնությամբ, դառնում էր հայերի «ազգային օջախ» թուրքիայի արևելյան սահմանագլխին: Սա, իհարկե, դիվանագիտական թղթերի վրա: Իրականում Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան մտահոգված էին քենապական շարժումը հաղթահարելով՝ առանց սեփական զաղութային տիրույթների կորուստների, բայց ոչ հոգում հայերի որևէ քայլի կամ գործողության:

«Ազգային օջախ» տերմինը կամ ֆորմուլան առաջին անգամ հրապարակ հանվեց 1921 թ. մարտին Լոնդոնի կոնֆերանսում: Այստեղ հաղթական Անտանտը ստիպված էր հաշվի առնել Արևելքի սոցիալ-քաղաքական նոր պայմանները և, ի գին Սևրի դաշնագրի, ի նպաստ թուրքիայի բարեփոխման, մի բացահայտ նահանգ, մի փորձ հաշտություն կնքելու թուրքիայի հետ: Սևրի դաշնագրի վերաբնդության այս շրջանում Անտանտը իր մի շարք այլ գիշումների հետ միասին հրաժարվում էր Սևրի Վիլսոնյան Հայաստանի տրամադրությունից»⁶:

1922 թ. մարտի 23-ին Քերզոնը հիշեցնում էր. «Մասնավորապես ֆրանսիական կառավարությունը, ստեղծելով Արևելյան լեզիոնը, որը ընդհանուր բնույթի հավաստիացում էր տվել իր հատուկ հոգատարության մասին Հայաստանի ապագա անկախության հարցում»⁷: Երբ Ֆրանսիան էվակուացրեց Կիլիկիան, նա թուրքիայից գոնե ձևավորեց «հատուկ երաշխիքներ» պահանջեց փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայերի համար:

Քերզոնը հիշեցնում էր Պուանկարեն, որ Ֆրանսիան «հատուկ պարտավորություններ» ուներ Կիլիկիայի հայության նկատմամբ ոչ միայն նուազ կողմ համաձայնագրի, այլև Սիրիայում գրաված իր դիրքի պատճառով, ինչպես նաև ավելի ձևական բնույթի հավաստիացումների, որ տվել էր հայերին պատերազմի ընթացքում⁸: Իհարկե, հայության բեկորները Կիլիկիայում հավաքելու հնարավորությունը նա կապում էր հայ հարուստների նվիրատվությունների, բայց ոչ անգլիական պետական միջոցների կես: Քենապական շարժման նշանդրում հակառակորդ Քերզոնը հրաժարվում էր թուրքիայի հաշվին աշխարհի տարբեր մասերում սփռված հայ զարթուցմանը օգնելու:

¹ ՀՄՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 114, գ. 1, գ. 3, ք. 29-32:

² Robinson R.D. The First Turkish Republic. A Case Study in National Development, Harvard University Press, 1963, p. 74.

³ «Հայաստանի մայրը» (Փ.), 1922, 23 դեկտեմբերի:

⁴ Յուսուֆ Քենալ Թենգիլիզնեկ - 1921-1922 թթ.՝ Անկարայի կառավարության արտգործնախարար- Ա. և.:

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 707-711:

⁶ «Նոր Արևելք» (Ե.), 1923, 3 մարտի:

⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 719:

⁸ Նույն տեղում, էջ 720:

լուց: Նրա եզրահանգումները մնում էին գաղտնի, կոնֆերանսի պատերի ներսում: Սրանց հետ տակավին հույսեր կապող հայ բուրժուազազայնական քաղաքական ղեկավարները, մամուլի օրգանները Սովետական Հայաստանից դուրս, աշխարհի տարբեր մասերում, շարունակում էին աշխուժորեն քննարկել առաջիկայում Լոզանում կայանալիք խորհրդաժողովում խաղաղության դաշնագիրը կնքելիս Հայկական հարցի հուսադրող անդրադարձները: Նրանք անտեղյակ էին Քերզոն-Պուանկարե երկխոսությանը: Բայց ինչպե՞րիպիտական դիվանագիտության փորձ-ինճ ծանոթ մարդիկ պետք է, որ կռահեին դիվանագիտական հին խարդավանքների նորագույն դրսևորումները: Սակայն «լինելով ապիկար քաղաքական գործերում, անպատրաստ քաղաքական հարցերում, հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները... դարձան գործիք և խաղալիք մերք սրա, մերք նրա ձեռքը, հաճախակի փոխեցին իրենց օրինատացիան, սին ու խարուսիկ խոսքերն ընդունեցին հաստատ խոստումների տեղ և, ի վերջո կանգնած լինելով դիվանագիտական ցեխով շաղախված հողի վրա, ամեն բուսե սալթակելով, պարտվեցին, ինչպես կասակերգության հերոսներ»¹:

Պուանկարեն անմիջապես մերժում էր Կիլիկիայում հայոց համար որևէ բան անելու հնարավորությունը՝ դա պատճառաբանելով հայերի բացակայությամբ: Մի այլ առիթով նա պնդում էր, թե «այժմ Թուրքիան երբք Կիլիկիան ետ չի տա հայերին, թեկուզ և միմիայն այս տերիտորիայի հարստության պատճառով»: Նա ակնարկում էր Սիրիայի սահմանագիծն ավելի հյուսիսով անցկացնելու ուղղությամբ Ֆրանկլեն-Բույոնի ջանքերը, որ վերջինս գործադրել էր Քեմալի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ, դրանով իսկ հասկացնելով, թե մեծ Սիրիայի դեպքում գուցե հնարավոր լիներ հայ գաղթականներին պահել Ալեքսանդրետի և Հալեպի շրջաններում՝ Ֆրանսիայի մանդատի ներքո²: Հետաքրքրական է, որ Քեմալի հետ ֆրանսիացիների կնքած գործարքը ընդգծելով՝ Քերզոնն ասում էր, թե Ֆրանկլեն-Բույոնը, ըստ էության, կալանավորի դերում է եղել Անկարայում և չէր կարող պարզել Թուրքիայի հյուսիսարևելյան վիլայեթներում հայերի թվաքանակը:

Մտքերի փոխանակության ժամանակ «Էն-դ'Օրսեյ» կոնֆերանսում աստիճանաբար կրքերն ավելի բորբոքվեցին, և նոր ուժով հաստատվեց այն իրողությունը, որ աշխարհի վերաբաժանման համար պայքարող ինչպե՞րիպիտական տերությունների դիվանագետ-միմիստրները ամենայն կատաղությամբ պաշտպանում էին իրենց նվաճած մյուսների պահանջախնդրություններից, և հայերի մասին խոսակցություններն իսկապես որ դատարկ շատխոսություն էին: Պուանկարեն հարց էր դնում, թե ինչո՞ւ հայերին չեն առաջարկում տեղավորել իտալական գոտում: «Իսկ ինչու պետք է Ֆրանսիայից պահանջվի իր շահերի այդ գոհողությունը համուն դաշնակիցների: Ինչո՞ւ Կիլիկիան և ոչ թե այլուր մեկ այլ գոտի պետք է ընտրվի հայերի համար: Եթե Անգլիան այս կամ այն կերպ իրեն համարում է հայերի հովանավորը, ինչո՞ւ

¹ «Երկիր» (Գ.Պոլիս), 1922, 13 մարտի:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 721:

Անգլիան չպետք է ապաստան տա նրանց իր սեփական տերիտորիաներում»³, - կատաղորեն քնդդիմանում էր Պուանկարեն:

Նա չէր թաքցնում իր մտահոգությունը, որ «հայերի տեղավորումը տնտեսություններից մեկի տնտեսական գոտում տնտեսական բնույթի հարցեր կրաժքացնի և լուրջ դժվարություններ կպատճառի այդ տերությանը»⁴: Պուանկարենը Քերզոնին, որ փորձում էր կշտամբել Ֆրանսիային քեմալական միտքիայի հետ անջատ համաձայնություն կնքելու համար, Պուանկարեն խոսում էր իրավիճակի փոփոխման մասին և պնդում, որ Ֆրանսիան իր գոտում ոչ մի նոր պարտավորություն չի ստանձնի: Ընդունված բանաձևում հիշատակելով ճախկինում հայերին տրված խոստումները՝ դաշնակից տերությունների արտաքին գործերի միմիստրները մշտապատ արձանագրում էին. «Թե որտեղ ենք օջախ լավազային կապահովվի, կախված է քաղաքական, տնտեսական և հասարակական այն պայմաններից, որոնց վերաբերյալ ներկայումս անհնար է որոշակիորեն որևէ բան ասել»⁵: Համաձայնարվում էր այդ լսնդիրը Ազգերի լիգային, որը պետք է կապի մեջ մտներ թուրքական կառավարության հետ՝ լուծելու համար հայկական ազգային օջախ ստեղծելու հարցը: Ընդ որում, այդ լսնդիրը ոչ թե համարվում էր Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու բաղկացուցիչ տարր, ոչ թե լուծված էր նրա մեջ, այլ խոսվում էր հաշտություն կնքելուց հետո կատարվելիք մի գործողության մասին:

1922 թ. մարտի 24-ին կայացած չորրորդ միատուն Քերզոնն արդեն գնում էր Պուանկարենի քնդառաջ. նա ասում էր, թե հայերի «բաղձանքները շատ վեր են, և նրանք չպատկերացրեցին ճանապարհին եղած դժվարությունները»⁶:

Արևմտային դիվանագետների մախասենյակներում ծվարած Պողոս Նուբարը, Ա.Մաթրոնյանը և նրանց համախոհները ամտորեն շարունակում էին հուսալ: Ս.Վարցյանը հույսեր էր կապում ֆաշիստ Մուստոլինի⁷ հետ, Հռոմում այցելում Իտալիայի նորարարիս վարչապետին⁸: Ալեքսանդր Երվանդյանը՝ 1922 թ. մարտին տեղին շեշտում էր. «Մասնակցել մի քաղաքականու-

¹ Նույն տեղում, էջ 724:

² Նույն տեղում, էջ 728:

³ Նույն տեղում, էջ 730:

⁴ Նույն տեղում, էջ 727:

⁵ Բենիտո Մուստոլինի (1883-1945) - իտալացի քաղաքական գործիչ, ֆաշիստական կուսակցության ղեկավար, 1922-1943 թթ.՝ Իտալիայի վարչապետ, 1943-1945 թթ.՝ Իտալական օղիակական հանրապետության վարչապետ և արտգործնախարար - Ա.Կ.:

⁶ «Հայաստանի ճայքը» (Փարիզ), 1922, 21 սեպտեմբերի:

⁷ Ալեքսանդր Երվանդյան (Մովսիսյան) (1858-1935) - գրող, դրամատուրգ, «Քեսոս», «Նամոս», «Ջոր հույսեր», «Արևի Դիմաքայան» վեպերի, «Կործանվածը», «Արևալիքի օրերին», «Պատվի համար», «Միզանի խնամին» դրամաների հեղինակ - Ա.Կ.:

քյան, որի առանցքն է ռուսներին արտաքսել Կովկասից, նշանակում է բշնամանալ մի հզոր ժողովրդի հետ և մի փոքրիկ ու տկար ժողովրդի գոյությունը ենթարկել ակնհայտ վտանգի»։ Նա գտնելով, որ «Ահարոնյանի պատգամավորությունը վտանգավոր խաղ է խաղում հայ ժողովրդի գլխին», դա համարում էր հոռի, անխոհեմ և վտանգավոր¹։

Հայկական հարցում Արևմուտքի ինպերիալիստական պետությունների դիվանագիտության փարիսեցիական դեկլարացիաները, երեսպաշտական խոստումները բացի վնասից ոչ մի օգուտ չտվին հայ ժողովրդին։ Միայն սովետական իշխանության շնորհիվ, ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ հայ ժողովուրդը սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ստեղծեց իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքը, ապաքինեց իր վերքերը և ընթացավ վերածննդի հաստատուն ուղիով։

БЮРО ЦК КП АРМЕНИИ

ОБЪЯСНИТЕЛЬНА ЗАПИСКА ПО ПОВОДУ СПРАВКИ СЕКРЕТАРЯ ЦК КП АРМЕНИИ ТОВ. С.С.ТОВМАСЯНА «О СБОРНИКЕ «АРМЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ И СОВЕТСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ» (ЕРЕВАН: АЙАСТАН, 1973 г.)¹

Документ направлен в ЦК КПСС

О Г Л А В Л Е Н И Е

Вступление

1. Наша позиция в оценке контрреволюционной партии Дашнакцутюн, армянского довровольческого движения в 1914-1916 гг. и роли России в судьбах армянского народа в кривом зеркале секретаря ЦК КП Армении тов. С.С.Товмасыана²

II. Антинаучные упражнения автора «Справки» в области исторической науки

III. Appendix

IV. Послесловие

Вступление

По поводу сборника «Армения в документах международной дипломатии и внешней политики СССР» (составители Дж.Киракосян, Р.Саакян, автор предисловия и редактор проф. Дж.Киракосян, Ереван: Айастан, 1972 г.) считаю необходимым сказать следующее.

Подготовленный для обсуждения на Бюро ЦК КП Армении вопрос соз-

¹ ՋԿԱԱ, Կիրակոսյան Ջ. ՀԿԿ ԿԿ-ի Բյուրոյին: Բացատրագիր «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (Ե., Հայաստան, 1973) ժողովածուի վերաբերյալ» ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար Ս.Ս.Թովմասյանի տեղեկանքի մասին, մեքենագիր: Տպագրվում է կրճատումներով: Ս.Ս. Թովմասյանի տեղեկանքը տես՝ Ջոն Կիրակոսյան, Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում, Ե, 2009, էջ 135-144:

² Ստեփան Թովմասյան (1923-1996) - փիլիսոփա, փիլ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1969-1973, 1976-1990 թթ.: ՀԽՍՀ ԳԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի տնօրեն, 1973-1976 թթ.: ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար - Ա.Կ.:

¹ «Երկիր», 1922, 21 մարտի:

дан искусственно, злоумышленно, тенденциозно. В этом сфаврикованном деле пальму первенства оспаривают шантаж и научно-политическое невежество, зажим критики и стремление к расправе, но отнюдь не партийная объективность и не забота о партийности в исторической науке. Да, действительно, усилились, но не составителей «Сборника», а тов. Товмасыяна и его наставников-единомышленников («вокруг этого издания была создана обстановка вума и сенсационности» (с. 16 «Справки»)).

Я должен дать оценку всему тому, что было создано вокруг меня в последнее время. «Быть скромным по отношению к нескромности, - говорит К.Маркс, - это самая серьезная нескромность духа» (Соч., 1-ое изд., т. 1, с. 113).

Предприняв составление сборника, авторы руководствовались ленинским указанием о том, что государство сильно сознательностью масс, что оно сильно тогда, когда массы знают все, могут судить обо всем и все делают сознательно.

На наш взгляд, нельзя рассматривать тематику «Сборника» в отрыве от проблематики трагического прошлого нашего народа, политики истребления армян, осуществленной младотурками в соучастии с международным империализмом. В течение десятилетий у нас, в Советской Армении, эти вопросы искусственно предавались забвению. Однако упоминание о турецком злодеянии было чревато тяжелыми последствиями для человека, в особенности в середине 30-х гг..

Завылалось, что еще осенью 1915 г., на Шиммервальдской конференции левых социалистов были приняты резолюции, осудившие уничтожение нашего народа турецкими головорезами, осудившие политику империалистических держав по отношению к Армении. И под этими резолюциями тогда подписали Владимира Ильича Ленина.

Об этом у нас умалчивалось, между тем в Москве и Ленинграде выходили книги, где трагическим событиям в годы Первой мировой войны придавалось огромное значение. Вспомним монографию академика Тарле¹ «Европа в эпоху империализма», учебник МГУ «История стран зарубежного Востока» (1952 г., тираж 25 тыс., раздел «Истребление армянского народа младотурками»), работы Хвостова², Кальшвева, Новичева и других. Многие издалось в

¹ Եվգենի Տարլե (1874-1955) – պատմաբան, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, «Արևմուտքը և Ռուսաստանը», «Եվրոպական իմպերիալիզմի դարաշրջանում», «Կրիմի պատերազմը», «Նավադրոն», «Թալեյրան», «Նախիճով», «Յրամսիական հեղափոխությունը և Անգլիան», «Ֆուսիայի պատմությունը» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

² Կալիշեվը Խոլոստով (1905-1972) – ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, «Յրանս-ուսական դաշինքը և նրա պատմական նշանակությունը», «Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը 1880-ական թթ.», «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը և միջազգային հարաբերությունների պատմության խնդիրները 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին» աշխատությունների, «Իվանովիտյան պատ-

зарубежных армянских колониях и просачивалось к нам. Молодежь обо всем этом читала на русском языке, знакомилась со многими зарубежными тенденциозными, антинаучными утверждениями и концепциями. У нас сохранялось молчание. Но печатались книги...о колониальной политике царской России в Армении, в Турции.

Пришло время, когда нужно было нам самим – коммунистам Советской Армении, вратясь за это дело, ознакомиться нашего читателя с трагическими событиями недавнего прошлого нашего народа, правдиво, с партийных, марксистско-ленинских позиций дать оценку многим явлениям, осветить многие темные страницы истории, вызывающие бурную реакцию, в особенности у молодежи. Тот факт, что в результате войны, канниварской политики турецких правителей одна часть армянской семьи оказалась в странах Ближнего Востока, другая - в Советском Союзе, уже говорил о существовании сложной проблемы.

18 марта 1954 г. Президиум Верховного Совета СССР ратифицировал принятую Генеральной Ассамблеей ООН конвенцию «О предотвращении преступления геноцида и наказании за него». Был принят указ «О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности, и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступления». Такая постановка давала основание для широкого осуждения, наряду с германскими фашистами, также младотурецких злодеев.

Бурно откликнулись на это зарубежные армянские прогрессивные организации. Предан забвению свое соучастие в трагедии нашего народа, лашнакские писатели приступили к беспардонной фальсификации исторических событий, вели шумную антисоветскую, антирусскую кампанию.

У нас, в Советской Армении, мы с опозданием среагировали на все это. Интересы политической работы требовали активности, наступательности на идеологическом поприще. Чтобы не оказаться в хвосте событий, нужно было ответственность за это. Многие начали понимать, что отказ от предрассудков – первое условие познания исторической истины, эффективной политической работы.

Из-за сложности проблемы (не мне объяснять Вам ее трудные аспекты) одни политики и именитые историки уходили в кусты, другие вели себя безответственно в борьбе за умы людей, завлуждались из страха впасть в завлуждение. И вот апрель 1965 г., со всеми последствиями... Книги на эту тему у нас

մուրյուն» բազմահատորյալի 2-րդ հատորի, «ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականություն» ուսմանախրոթյան հեղինակ - Ա.Կ.:

вышли с опозданием. Авторы (Арзуманян¹, Саркисян, Минацаканян², Нерсисян, Гусян, Есяян и другие) Вам известны.

Моя монография («Первая мировая война и западные армяне») в первом своем издании вышла после апреля и поступила в продажу в мае-июне 1965 г.. Всем, кто прочитал эту монографию, ясны мои партийные позиции в вопросе критики турецкой антиярменской политики, дашнакского авантюризма, западно-европейского фарисейства.

В 1965 г. все было поставлено на официальную почту. Было проведено собрание под эгидой ЦК партии и правительства. По решению ЦК КПСС был сооружен памятник-obelisk, увековечивший память жертв геноцида 1915 г. и символизировавший социалистическое возрождение нашего народа. В 1967 г. на открытии памятника ленту прорезал тов. А.Е.Кочинян³.

«Сборник», который является поводом для очернения моей личности и стал предметом обсуждения, имеет цель осветить дипломатическую историю Армянского вопроса.

Должен напомнить, что одним из первых политических шагов молодого Советского государства было широкое обнародование дипломатических документов империалистических держав. Публикация этих документов, осуществленная по инициативе В.И.Ленина уже в ноябре 1917 г., преследовала цель - раскрыть тайные замыслы и сговоры буржуазных правительств, ознакомить с их преступными деяниями широкие массы трудящихся. «Упразднение тайной дипломатии, - говорилось в заявлении от 9 ноября 1917 г., - есть первейшее условие честности народной, действительно демократической внешней политики. Проводить такую политику на деле ставит своей задачей Советская власть».

В 20-30-х гг. в Советском Союзе были опубликованы многочисленные сборники (под редакцией Ключникова⁴, Саванина, Адамова, Покровско-

го¹ и других). Ряд дипломатических документов был помещен на страницах «Красного Архива». Широкие круги общественности на фактическом материале ознакомились с антинародными замыслами, продажностью и фарисейством дипломатов европейских государств. В 50-х гг. вышел в свет многотомник внешней политики СССР (под редакцией А.Громыко²). Издается многотомник «Внешняя политика России в XIX и начале XX века». Эти сборники содержат богатый материал об Армении, дипломатической истории Армянского вопроса.

Между тем на армянском языке мы располагали только небольшим изданием в несколько печатных листов, вышедшим в свет в 1924 г..

Изданные в республике тематические историко-источниковедческие сборники не охватывают относящихся к Армении дипломатических документов.

Таким образом, издание, хотя и с опозданием, сборника «Армения в документах международной дипломатии и внешней политики СССР» на армянском языке, по нашему мнению, полезная инициатива. Книга представляет интерес, и будет служить значительным подспорьем как для исследователей-историков, так и для широкого круга читателей. В основу «Сборника» положены принципы таких же советских изданий. Даны обстоятельные примечания. С «Предисловием», моими научно-политическими концепциями Вы знакомы. Предисловие к первому тому «Документы внешней политики СССР» составляет всего полторы страницы. Наше «Предисловие» - 58 страниц. Мы сочли нужным шире и обстоятельнее прокомментировать и охарактеризовать проблемы и документы, помещенные в «Сборнике».

Все вошедшие в сборник документы взяты из источников открытых фондов библиотек Советского Союза. Впервые собраны и изданы на армянском языке документы Советской внешней политики, относящиеся к Армении, к армянскому народу.

В структуре сборника, в «Предисловии» к нему и примечаниях нашло - уважительное выражение гуманная, миролюбивая суть ленинских принципов советской дипломатии, внешней политики СССР, в корне отличающихся от дипломатии западноевропейских государств и царского правительства.

Читатель на фактическом материале убеждается в той истине, что доведенный турецкой политикой до грани гивели армянский народ был спасен вла-

¹ Մակի Արզումանյան (1919-1988) - պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1979-1988 թթ.՝ Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայաստան. 1914-1917», «Արհավիրքից վերածնունդ», «Նահանգներ և Հայաստանը» - Ա.Կ.:

² Արամիա Մնացականյան (1911-1984) - պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1954-1958 թթ.՝ ԽՍՀՄ ԿԿ-ին ադրներ ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի տնօրեն, հիմնական աշխատությունները՝ «Ալեքսանդր Մյասնիկյան», «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուսու համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ», «Մարշալ Բաղրամյան» - Ա.Կ.:

³ Անտոն Բոլդինյան (1913-1990) - կուսակցական, պետական գործիչ, 1952-1966 թթ.՝ ՀԽՍՀ ՆԽ-ի նախագահ, 1966-1974 թթ.՝ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար - Ա.Կ.:

⁴ Զորի Կլյուզնիկով (1886-1938) - ռուս և խորհրդային իրավաբան, դիվանագետ, միջազգային իրավունքի և հարաբերությունների մասնագետ, ԱՄՍարմինի հետ կազմել է «Նորագույն շրջանի միջազգային քաղաքականությունը պայմանագրերում, հայտարարում և հռչակագրերում» ժողովածուն (1925) - Ա.Կ.:

¹ Միխայիլ Գոլոբովսկի (1868-1932) - ռուս և խորհրդային պատմաբան, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, հիմնական աշխատությունները՝ «Ռուսական պատմությունը հնագույն ժամանակներից...», «Ռուսական մշակույթի պատմության ակնարկ», «Հոկտեմբերյան հեղափոխություն», «Գիվանագիտությունը և Ռուսաստանի պատմությանը 19-րդ դարում» - Ա.Կ.:

² Անդրեյ Գրոմիկո (1909-1989) - խորհրդային դիվանագետ և պետական գործիչ, 1957-1985 թթ.՝ ԽՍՀՄ արտգործնախարար, 1985-1988 թթ.՝ ԽՍՀՄ ԳԿ նախագահության նախագահ - Ա.Կ.:

годаря Советской власти, партии коммунистов во главе с В.И.Лениным, благодаря интернациональной помощи великого русского народа. Без этой помощи не было бы и сегодняшней Социалистической Армении.

Западноевропейская дипломатия, ее руководители (Ллойд Джордж, Клемансо, Керзон, Бриан, Вильсон, Пуанкаре и другие) осуществляли захватническую, колониальную политику, безжалостно растаптывали права малых наций. На словах они демагогически и фарисейски склоняли имя Армении, а на деле преследовали свои корыстные, антисоветские цели – такова генеральная, определяющая мысль книги.

Вместе с тем документы сворника – пощечина дашнакским «шефам», тем армянским национальным деятелям, которые связывали судьбу армянского народа с западноевропейской дипломатией и сегодня продолжают выполнять волю реакционных империалистических кругов.

Сворник нашел хороший резонанс как в республике, так и за ее пределами. Многие газеты и журналы положительно отзывались о нем. («Сворнику» посвящены рецензии, опубликованные на страницах органа ЦК КП Армении, газеты «Советакан Айастан» от 28.03.1973 г., зарубежных прогрессивных изданий «Ашхар» (Париж, 02.04.1973 г.), «Канч» (Бейрут, 19.05.1973 г.), а также журналов «Новая и новейшая история» (М., 1974 г., No. 1), «Советакан Айастан» (Е., 1973 г., No. 5).

Доктор исторических наук Г.Казарян¹, автор рецензии, опубликованной в газете «Советакан Айастан», в частности, отмечает: «Издательство «Айастан» проявило заслуживающую похвалы инициативу, преподнеся вниманию армянского читателя объемистый, ценный сворник «Армения в документах международной дипломатии и внешней политики СССР», научная и политическая ценность которого огромна». «Предисловие к сворнику написано марксистско-ленинской методологией, с позиций высокой партийности».

В журнале «Новая и новейшая история» (М., 1974, No. 1) отмечается: «Содержащийся в сворнике богатейший материал, связанный с дипломатическими отношениями Советской России с Турцией, одной из первых участниц интервенции против молодой республики Советов, показывает titanicские усилия Советского правительства, направленные на защиту интересов армянского народа, на облегчение его участи».

Для людей, которые десятки лет связывали свои надежды с западноевропейской дипломатией, будет особенно горьким ознакомление с документами, помещенными в третьей части сворника. Здесь четко прослеживается, как в

1921-1923 гг. на западноевропейских дипломатических форумах «Армянский вопрос» формировался все абстрактнее, а разговоры об армянском «национальном очаге» превращались в переливание из пустого в порожнее.

Ознакомление с этим сворником документов показывает, как много дала Советская власть армянскому народу (с. 205).

***

В мае с.г., будучи в Москве на курсах заведующих отделами науки, где должен был выступить с докладом, я узнал об анонимных материалах в ЦК КПСС на меня. По возвращению в Ереван я счел нужным сообщить об этом тов. Кочиняну, с просьбой установить авторов и пресечь злоумышления. Ничего внятного я не услышал от первого секретаря.

8 июля 1974 г., за день до моего отъезда в отпуск, секретарь ЦК КП Армении тов. Товмасыян меня пригласил на «тяжелый разговор». Ово всем этом я писал в своем заявлении в Бюро ЦК КП Армении от 28.08.1974 г..

Он говорил о книге, которую не читал. Говорил от имени анонимных и неназванных материалов, которых мне не показал. О научном разборе слышать не хотел. Но счел нужным докладывать о вопросе «Сворника» на заседании Секретариата ЦК КП Армении без моего присутствия и потребовал моего освобождения с должности заведующего отделом.

В своем заявлении я уже дал оценку формам и методам работы тов. Товмасыяна при изучении «дела» «Сворника». Они заговорщицкие, но не партийные, не откровенно-товарищеские. Я уже писал, что тов. Товмасыян месяцами ходил и ледел анонимные доносы. И все это он делал келейно, в потемках, тайне от меня. А почему так, что, собственно, случилось? Издана книга. Есть общепринятые нормы: рецензирование, рассмотрение на заседании компетентного ученого Совета, разбор, а потом вынесение того или иного решения. Он дважды признавался, что «Сворника» не читал, а лишь просматривал, перелистывал. Может быть, ему было трудно прочитать 800 страниц на армянском языке? И тем не менее он поспешил вынести приговор «Сворнику» и его составителям. Тов. Товмасыян работал в области науки и ему известно, что в науке так не делается. Он предал забвению один «несущественный» момент: что, в отличие от него, я специалист, историк-международник, немного лучше него представляю эти вопросы, что я его товарищ, коллега, заведующий отделом ЦК КП Армении, наконец, партийный работник с определенным опытом.

Вместо организации рецензирования, обсуждения «Сворника» в рамках общепринятых норм, в кабинетах, в нарушение партийных принципов и научной этики, велась «переговоры», принимались невежественный Бадалаян¹, зна-

¹ Հայկ Գազարյան (ծնվ. 1930) – պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., աշխատություններ՝ «Գրիգոր Չիլիկիրյան», «Մատուցա Մամուրյան», «Արևմտահայերի սցիպալ տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ.», «Հայություն Սվանյան», «Հայ հասարակական-քաղաքական շարժումը 19-րդ դարի 50-60 թթ. և Ռուսաստանը», «Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախորդական» - Ա.Կ.:

¹ Խաչատուր Բադալայան (1905-1990) – պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., աշխատություններ՝ «Հայկական հարցը Ման Ստեֆանովի պայմանագրում և Բեռլինի միջազ-

комый Вам обструкционист и клеветник, исключенный из рядов партии парторганизацией телестудии еще в 1967 г., Аюкян¹ и другие «рецензенты» «Сворника». Их уговаривали писать против Джона. Были организованы анонимные письма в ЦК КПСС. Не специалист по этой тематике тов. Аюкян попытался устроить обструкцию в Институте истории, но получил достойный научный отпор. Он Ллойд Джорджа назвал Лорд Джорджем. Вот его уровень. И он стал одним из консультантов тов. Товмасына. (О его «ошибочных», «порочных» взглядах см. «Известия» (М.), 1963 г., No. 56, 7 марта)...

Тов. Товмасын и его наставники добивались составления в Москве официальной справки, осуждающей политические «ошибки» Джона Киракосяна. Было приложено немало усилий для организации и опубликования отрицательной рецензии на наш «Сворник» в центральной печати, с последующей перспективой «оправдываться» перед общественностью: «дескать мы не причем, там в верхах хотят громить эту тематику». Вот Вам и излюбленная схема действий некоторых руководящих работников нашей республики, тактика грязная и провокационная. А председатель президиума Верховного Совета Арм. ССР Нагуш Хачатурович Арутюнян², механик по специальности, ассистировал Степана Товмасына по исторической науке в организации разгромной рецензии в центральной печати. ...Вот Вам и классовый подход к исторической науке, к сыну старого коммуниста, члена КПСС с 1919 г., рабочего Саака, чудом спасшегося от пуля озверевших классовых врагов (о терроре против Банвор Саака см. газету «Кармир агт» – «Красная звезда» (Сухуми), орган ЦК КП Грузии от 23 августа, 10 сентября 1922 г.). Вот Вам и «научная» позиция Нагуша Арутюняна к взглядам и концепциям Джона Киракосяна.

Вот по отношению к кому должен проявить идеологическую и политическую внимательность секретарь ЦК КП Армении тов. Ст.Товмасын.

После многочисленных усилий, шумихи и ажиотажа, вопиющих нарушений научной этики и ленинских норм партийного руководства, наконец, тов. Товмасын, по поручению тов. Кочиняна, составил «Справку о сворнике «Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики» (Айвастан, 1973 г.).

գային կոնգրեսում, 1878», «Անգլո-ամերիկյան զիշատիչ ինվերիալիզմի արեւելիկ քաղաքականությունը Հայաստանում (1919-1920)», «Գերմանա-բուրժուական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թ.» - Ա.Կ.:

¹ Արշավիր Հակոբյան (1908-1993) – պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., աշխատությունների «Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թ.», «Կովկասյան նախալեռներից մինչև Բեռլին-Էրա» - Ա.Կ.:

² Նազուշ Հարությունյան (1912-1993) – պետական գործիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1961-1963 թթ. ԵՊՀ ռեկտոր, 1962-1975 թթ. ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահության նախագահ - Ա.Կ.:

По поручению тов. Кочиняна (11.11.74 г.) я внимательно, обстоятельно ознакомился с содержанием, аргументами, критическими замечаниями и обвинениями, содержащимися в «Справке», и спешу дать ответ.

Наш оппонент по исторической науке в «Сворнике» не замечает ничего хорошего, положительного. Жертвой такого отношения оказались также 59 документов ленинской внешней политики, ленинских декретов и высказываний, распоряжений, в своем большинстве опубликованных на армянском языке впервые (см. «Сворник», с. 407-531).

И это понятно. Ведь цель автора «Справки» ясна: доказать «крайнюю» политическую беззаботность и легкомыслие» (с. 16 «Справки»).

Скажем прямо: лишенный научного фундамента «трактат» т. Товмасына – букет из передергивания и подтасовки фактов, злоумышленных извращений и фальсификаций, беспочвенных оскорбительных выпадов на наше научное и партийное достоинство.

По мнению автора «Справки», мы проявили «непозволительную» для ученых-марксистов и партийных работников политическую безответственность и идеологическую близорукость» (с. 2), «крайний политический дилетантизм и недомыслие». Он берет под сомнение наш «политический и профессиональный уровень» (с. 7), утверждая, что мы якобы отодвигаем «на второй план социальные противоречия» и «практически становимся на позиции несостоятельной и порочной концепции» (с. 9). Он считает, что мы «назойливо», «политически целесообразно» подчеркиваем весь корыстный, империалистический характер политики царской России по отношению к армянскому народу и решению Армянского вопроса» (с. 13-14), что нами был нарушен порядок издания книги (с. 16), а «в ходе издания использовали служебное положение в личных целях» (с. 16), что мы злоупотребляли служебным положением будучи председателем Гос. комитета по радиовещанию и телевидению Совета Министров Арм. ССР и т.д. и т.д.

И человеку, партийному работнику, доктору исторических наук с такими грехами научно-политического плана тов. Товмасын 8 июля 1974 г. во время «тяжелого разговора» предлагал возглавить сложный и ответственный участок – Комитет по культурным связям с зарубежными армянами. Где логика?

Посмотрим так ли это.

Столько путаницы, ошибок и неточностей в этой «Справке», столько антинаучных утверждений и приписок, что от нас потребовалось вооружиться терпением и разобраться во всем этом и дать достойный, партийный отпор нечистоплотному писанию. Тем более, что мы не располагали таким сроком, как наш научно-политический оппонент (почти год), и такими влиятельными консультантами.

Важно не то, кем тебя считает не специалист, в партийном и политическом отношении неуравновешенный человек, а кто ты на самом деле.

Есть оружие сильнее клеветы. Это – истина.

1. Наша позиция в оценке контрреволюционной партии Дашнакцутюн, армянского добровольческого движения в 1914-1916 гг. и роли России в судьбах армянского народа в кривом зеркале тов. С.С. Товмасына

Истина так же мало скромна, как свет
К.Маркс

А. Наша позиция в оценке партии Дашнакцутюн была всегда четкой и ясной, последовательно принципиальной и партийной. Причем я вхожу в число тех авторов-журналистов, публицистов, научных работников, которые активно выступают против буржуазно-националистической идеологии, деятельности этой контрреволюционной, антисоветской партии, как в историческом плане, так и в сегодняшней политической борьбе.

...В своем заявлении Бюро ЦК КП Армении от 28 августа с.г. я уже отмечал, что «писать и бороться против Дашнакцутюн это не профессия, а чувство долга, обязанность каждого активного работника идеологического фронта. Не напечатал ни одной строки против дашнакской «философии», он (тов. Товмасын) злоумышляет против автора десятка работ, организовавшего и отредактировавшего не одну сотню статей и материалов, разоблачающих буржуазных националистов».

«Мои книги, статьи постоянно находились под огнем вешенной критики буржуазно-националистических дашнакских писак. Парадокс? Об этом знают все, кроме секретаря ЦК КП Армении по идеологии и его вдохновителей? Что это фарс или чрезмерное влечение к тенденциозности, желанию оклеветать, опорочить партийного работника?»

Критика партии Дашнакцутюн на страницах «Предисловия» дана в рамках рассмотрения проблем международных отношений, истории дипломатии. На с. 27-28 раскрыта суть вредной, авантюристической тактики партии Дашнакцутюн в 90-х гг. XIX века, в период активизации дипломатической борьбы держав на Ближнем Востоке. На с. 33 дана критика программы и тактики дашнаков, сотрудничества с младотурками. Обе партии были буржуазными. Здесь речь идет о том вреде, который нанес этот акт национально-освободительному движению. Термины «недалновидность», «вредный» принадлежат не мне, а Ст.Шаумяну. Обращаясь к дашнакам, гичакам он даже говорил: «У вас добрые намерения, но ваши дела, ваш путь является пагубным для армянского народа» (см. Ст.Шаумян, соч., т. 2, с. 407-409).

Нашу критику вредной позиции дашнакских шегов в 1918 г. см. на с. 45 предисловия, в 1920 г. – на с. 48, там подчеркивается, что они отвергли спасительную ориентацию на Советскую Россию, исходя из своих классовых пози-

ций. На с. 50 подчеркивается, что дашнаков с западноевропейскими империалистами объединял антисоветизм. Далее, на с. 53-54, «Главарь партии Дашнакцутюн враждебно отнеслись к установлению Советской власти в Азербайджане, к появлению Красной Армии в Закавказье. Они потопили в крови Майское восстание, подавили попытки армянских вольшевиков – истинных патриотов – заключить союз с Советской Россией, установить Советскую власть. Весной и летом 1920 г. дашнакские «политики» пошли по пути авантюризма, по гивельному для армянского народа пути, причинив новые бедствия Армении», - читаем там.

Далее: «И в Сан-Ремо, и в Севре, и на Парижской и Лондонской конференциях Ллойд Джордж, Клемансо и другие лидеры западной дипломатии не шли дальше общих, абстрактных рассуждений, не обещали Агароняну и Погосу Нувар-паше ни военной, ни другой какой-либо помощи. Однако это не волновало дашнакских «дипломатов». В овозе дипломатии западных держав они продолжали идти по старому, не оправдавшему себя курсу, продолжали связывать старые, но никогда не оправдавшие себя надежды с Лондоном и Парижем» (с. 54-55).

Таковы факты, такова наша позиция в оценке дашнаков. Чего же еще хочет т. Товмасын?

...Содержание, политическая целенаправленность моих научно-политических публикаций не могут вызвать никакого сомнения у тех, кто разбирается и политике, кто их читал и знает. Тов. Товмасын или их не читал, не изучал, или просто слишком склонен к тенденциозности, к желанию опорочить меня. Он безапелляционно заявляет: «Политически насколько целесообразно заниматься такой тематикой?» Я хочу напомнить ему, что в те годы, когда я выступал со статьями на остро-политические темы, С.С.Товмасын пропагандировал взгляды представителя национально-консервативного течения, клерикального деятеля Эчмиадзина 80-х гг. XIX века Степана Паласаняна¹, человека с антирусской ориентацией, посвятив ему книжечку (см. Товмасын С.С. Эстетические воззрения Ст.Паласаняна. - Ереван. - 1959. - на арм. языке. - 124 с.). Теперь позволите спросить: тематика моих или его работ соответствует задачам интернационального, коммунистического воспитания молодежи? Имеет ли моральное право автор этой книжечки так неразборчиво, так беспардонно злоумышлять против меня? И эта книжечка дала ему возможность войти в святой храм науки, марксистской философии.

Моя научно-политическая, публицистическая деятельность за все эти го-

¹ Ստեփան Պալասանյան (1837-1889) – լեզվաբան, պատմաբան, քանադպր, մանկավարժ, հիմնական աշխատությունները՝ «Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրավոր լեզվի հայոց», «Զերպակմություն մայրենի լեզվի», «Պատմություն հայոց գրավանդության», «Պատմություն հայոց» - Ա.Կ.:

ды только подвергалась критике на страницах зарубежной реакционной печати. Достаточно обратиться к статьям, опубликованным на страницах газет «Алж» (Тегеран), «Аздак» (Бейрут), «Айреник» (Бостон), чтобы воочию убедиться в их винтующие-враждебном отношении к моим партийно-классовым взглядам и принципам.

Считаю нужным привести несколько выдержек:

«...Киракосян проявил воинствующую и так называемую «ленинскую - партийность». То есть, старался любой ценой принизить и очернить те армянские организации и тех деятелей, которые, конечно, не были коммунистами или не любили коммунистов, но на своих плечах несли всю тяжесть организации национально-освободительной борьбы и самозащиты против варварских сил.

... В книге Киракосяна прямо фальсифицирована политическая действительность того времени и, следовательно, к его слову нельзя относиться с доверием.

... Ему помешали особенно темные очки «ленинской партийности».

Радиостанция «Свобода», Мюнхен, см. газету «Алж», 14.05.1970 г.

Профессор Калифорнийского университета (Лос-Анджелес) Ричард Оганесян¹ критикует нас за то, что мы подчеркиваем решающую роль Советской России, Совнаркома и лично В.И.Ленина в деле спасения армянского народа от окончательной гибели.

«Сборнику» посвящена серия критических статей старого дашнакского шефа Грант-Самуеля² на страницах газеты «Арач» (Париж, 8, 9, 11, 12, 17, 18.08.1973 г.). Автор рецензии негодует: «Зря Киракосян лезет из кожи вон оправдывая большевиков, ссылаясь на известный декрет Ленина-Сталина от 31 декабря 1917 г. «О Турецкой Армении», называет «смешным» этот декрет.

«Как оправдать Дж.Киракосяна, который в своем предисловии употребляет такие иностранные (русские слова), замечательные синонимы которых давно имеются в армянском» («Арач», 12, 18.08.1973 г.).

Пережевчик Л.Мкртчян¹ также выступил с явными нападками в наш адрес (см. «Аздак» еженедельник, Бейрут, 11, 18.11.1973 г., No. 48, 49), возмущаясь тем, что составители сборника не сочли нужным использовать или упомянуть зарубежные издания, в частности, публикации дашнакского деятеля Г.Лазяна². Автор не разделяет наши концепции, изложенные в предисловии. Он пишет:

«Вместо библиографического обзора к сборнику приложено предисловие из 58 страниц, что преследует цель на основе содержащихся в сборнике материалов дать историко-политические обобщения, тем самым подкавав читателям некоторые готовые положения. Этого предисловия могло и не быть: от этого - сборник не пострадал бы.

... Там читателя считают недоросшим и поэтому предпринимают предупредительные меры с тем, чтобы он все понимал так, как хотелось бы издателю, иначе может возникнуть вольшой и непредусмотренный союз. И таких вольшых и малых предупреджений имеется много в предисловии Джона Киракосяна и в примечаниях Рувена Саакяна».

Ни для кого не секрет, что дашнакские авантюристы всегда претендовали на роль вершителей судеб нашего народа. С этих позиций они пытаются «приснашивать» и Комитаса, и Тумавяна³, и Сардарпатскую битву, и освещение истории армянского народа. ... В руки армянских зарубежных писак попал готовый «Сборник» и они по своему среагировали на многие проблемы трагедии нашего народа, соучастниками которой они или их отцы являются. Автор этой «рецензии» тов. Товмасяну представляется авторитетным специалистом и он со всей серьезностью, но и односторонне интерпретирует его явно враждебные мысли к составителям и автору предисловия «Сборника». Автор «Справки» не замечает, что там имеется явно враждебное, классовое отношение к нашим положениям, взглядам и концепциям, высказанным в «Предисловии», «Примечаниях». Не-

¹ **Ռիչարդ Հովհաննիսյան** (ծնվ. 1932) – պատմաբան, պատմ. գիտ. դ-ր, ՀՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամ, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայաստանը անկախության ճանապարհին», «Հայաստանի Հանրապետություն», «Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն», «Հայերի ցեղասպանությունը»: Չնայած ժամանակաշրջանին բերող գաղափարախոսական առանձնահատկություններին Ջոն Կիրակոսյանի և Ռիչարդ Հովհաննիսյանի միջև հաստատվել էին ջերմ, բարեկամական հարաբերություններ, որոնք հիմնված էին փոխադարձ հարգանքի, համակրանքի և հայրենասիրության վրա: Տե՛ս՝ Ջոն Կիրակոսյան, Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում..., էջ 14, 103-107, 610 - Ա.Կ.:

² **Հրանտ-Սամուել (Սամուելյան Հրանտ)** (1891-1977) – սփյուռքահայ գրադարձարակիչ, լրագրող, խմբագիր, ՀՀԴ կուսակցության անդամ: Հրանտ-Սամուելի հոդվածը տե՛ս՝ Ջոն Կիրակոսյան, Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում..., էջ 119-123 - Ա.Կ.:

¹ **Լևոն Սկրտչյան (Քարոսյան)** (1919-1998) - գրականագետ, հրատարակափոր, «Ազատություն» ռադիոկայանի հայկական խմբագրության գլխավոր խմբագիր: Լևոն Սկրտչյանի հոդվածը տե՛ս՝ Ջոն Կիրակոսյան, Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում..., էջ 124-129 - Ա.Կ.:

² **Գաբրիել Լազյան** (1893-1959) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան, ՀՀԴ կուսակցության անդամ, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագրերի», «Հայաստան և հայ դատը: Կավերագրեր», «Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումին» - Ա.Կ.:

³ **Հովհաննես Թումանյան** (1869-1923) – բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ, 1905-1906 թթ. մեծ ջանքեր է գործադրել ցարական իշխանությունների հրահրած հայ-բաթարական ընդհարումներին վերջ տալու համար, սերունդի համագործակցել է գորավար Անդրամիդի հետ, մասնակցել էլճմամուտ հավաքված գաղթականության, մասնավորապես որք երեխաների խնամքի կազմակերպմանը, 1918-ին հիմնել է Հայոց հայրենակցական միությունների միություն - Ա.Կ.:

чество, когда провокатора в провокационных целях пытаются использовать против коммуниста.

Б. В «Справке» (с. 2) читаем: «Публикация в сборнике материалов, положительно характеризующих добровольческое движение и его дашиакских руководителей, для Дж.С.Киракосяна не случайна. Он еще в 1965 г. в монографии «Первая мировая война и Турецкая Армения...» и т.д.

Во-первых, тов. Товмасын неправильно воспроизводит заглавие нашей монографии, во-вторых, грешит против истины, приписывая нам чушь.

В нашей исторической литературе действительно есть споры, разногласия вокруг освещения данной проблемы. Одни исходят из той истины, что война являлась империалистической и с учетом ленинских, большевистских оценок считают это движение отрицательным явлением. Я придерживаюсь этой точки зрения, т.к. изучил его политический резонанс в младотурецких правительственных кругах и знаю, что оно было использовано ими как повод для разжигания шовинистического угара вокруг масс западноармянского населения с последующими трагическими последствиями.

Другие делают упор на то, что участие армянских добровольческих отрядов в составе русской армии было положительным явлением, проявлением вековой русской ориентации нашего народа. Они исходят из той точки зрения, что для какой-нибудь сотой доли участников теперешней войны, война являлась продолжением буржуазно-освободительного движения (см. Ленин В.И. Соч. - 4-ое изд. - т. 21. - с. 210), в данном случае направленного против турецкого ига, за освобождение западных армян. Что это было своеобразное продолжение той борьбы, «основным объективным содержанием исторических явлений», которой были «буржуазно-национальные движения или «судороги» освобождающегося от разных видов феодализма буржуазного общества» (см. Ленин В.И. Соч. - 4-ое изд. - т. 21. - с. 127).

В нашей монографии мы постарались осветить и этот аспект вопроса. Мы писали: «И накануне войны армянская буржуазия России, ее партии, идущие за ними армянские общественные силы, не учитывали реальной действительности и конкретных условий освободительной борьбы, полагали, что настал момент, когда весь армянский народ должен сделать раз и навсегда выбор между кровавым турецким феодальным деспотизмом и царской Россией, правда, царская Россия также означала деспотизм, но она находилась по сравнению с Турцией - на более высоком уровне развития, являлась по народной традиции и вековому историческому опыту покровительницей армянского народа» (Киракосян Дж. Первая мировая война и западные армяне. - 1965. - на арм. языке. - с. 166-167).

Еще в 1965 г. мы писали: «Добровольческое движение и с политической, и с дипломатической, и с тактической точки зрения было результатом неслышимой политики».

Далее мы приводим мнение А.И.Микояна¹ об этом вопросе и продолжаем: «Добровольческое движение было неуравновешенным и неорганизованным вызовом, который неизбежно должен был нанести вред армянскому народу. Что могло дать в военном отношении армянское добровольчество из нескольких тысяч человек, в то время как на Кавказском фронте действовала несколько сот тысячная русская армия, если не возмуждение турецкого фанатического шовинизма?» и так далее (см. Киракосян Дж. Первая мировая война и западные армяне. - 1965. - на арм. языке. - с. 426-427).

Нашу критику, отношение к этому движению большевиков С.Касяна, А.Амиряна², Ст.Шаумяна подробно см. также на с. 172, 188, 428-437 и др..

Наша точка зрения полностью совпадает с формулировками, данными в «Очерках истории Коммунистической партии Армении» (Ереван, 1967 г. на арм. яз., с. 172-173).

Автор «Справки» «приукрасил» свои страницы (с. 2-3) грязными именами из нечистоплотного желания сделать веским свое беспочвенное обвинение против нас. Эти имена нигде не упомянуты нами, ни в одной книге. Это не заслужение, а бессовестная инсинуация.

В одной рецензии, посвященной научному «подвигу» тов. Товмасына мы читаем: «Комментирование тезиса Маркса тов. Товмасыном нам напоминает русскую поговорку: «В огороде бузина, а в Киеве дядька».

Приписывать своим противникам то, в чем они не грешны, и лгать, чтобы опозорить их, - значит давать им огромное преимущество перед собой и наносить вред самому себе. Историкам известно это меткое замечание Жан де Лабрюера³, а философу, автору «Справки»?

В. На с. 9 «Справки» нам предъявляется претензия такого характера: «Кажется невероятным, но в предисловии нет ни одного слова о позиции большевиков в армянском вопросе». Это кощунство со стороны авторов «Справки».

О позиции В.И.Ленина, партии большевиков, ленинском декрете «О Турецкой Армении», первых дипломатических акциях помощи армянскому наро-

¹ Ամատաս Միկոյան (1895-1978) - պետական և կուսակցական գործիչ, խմբագրել է «Սոցիալ-դեմոկրատ», «Բարձր խորհրդի տեղեկագիր» թերթերը, բոլշևիկյան կուսակցության Բարձրի ընդհատակյա քաղաքական կոմիտեի նախագահ, 1926-ից՝ ԽՍՀՄ արտաքին և ներքին առևտրի, մատակարարման, սննդի արդյունաբերության մոլոմ, 1937-1946 թթ.՝ Ժողովուրդի փոխնախագահ, 1946-1964 թթ.՝ ԽՍՀՄ ՆԽ փոխնախագահ, առաջին փոխնախագահ, 1964-1974 թթ.՝ նախագահության անդամ, 1935-1966 թթ.՝ ԽՍՀՄ ԿԿ քարոզչության անդամ - Ա.Կ.:

² Արսեն Ամիրյան (1881-1918) - քաղաքական գործիչ, հարել է ՀԿԿ կուսակցությանը, ղեկավարել երիտզանակականների շարժումը, այնուհետև անցել է ԽՍՀՄ-ի շարքերը, իսկ Բարձրի կոմունայի օրերին (1918) մտել է բոլշևիկյան ղեկավար խմբի մեջ, գնդակահարվել է Բարձրի 26 կոմիսարների հետ - Ա.Կ.:

³ Ժան դը Լաբրյուեր (1645-1696) - ֆրանսիացի բարոյախոս, էսեիստ, «Քննվող արյուններ» երկի հեղինակ - Ա.Կ.:

ду смотрите на с. 42, 43, 44, 45 «Предисловия». Декрет Советского правительства «О Турецкой Армении» в истории дипломатии нового времени был первым документом в практике международных отношений, который признавал за армянским народом право на самоопределение и право на создание своей государственности, ... первое социалистическое государство гарантировало беспспорное право армянского народа на самоопределение, стремясь на деле осуществить эти принципы (с. 43-44), - пишем мы в «Предисловии».

Да, видимо тов. Товмасян нигде не читал, что в составлении проекта ленинского декрета «О Турецкой Армении» принимали непосредственное участие соратник В.И.Ленина Ст.Шаумян, поэт-большевик В.Терян. Нужно посоветовать тов. Товмасяну, хотя бы с опозданием, приступить к изучению армянской политической мысли, богатого наследия большевиков.

Ведь «Сборник» посвящен межгосударственным, дипломатическим отношениям и поэтому мы в «Предисловии» в сжатой форме читателя знакомим с этими аспектами истории. Поэтому и беспочвенны, тенденциозны претензии автора «Справки» (с. 10, 11). Мы подчеркиваем государственно-дипломатический аспект вопроса.

«В течение всего 1918 г. Советское правительство в сложных внутренних и внешних условиях стремилось облегчить тяжелое положение, сложившееся для армянского народа» (с. 45), - подчеркиваем мы в «Предисловии».

«Начиная с первых же дипломатических контактов с кемалистской Турцией, правительство Советской России всеми действиями своей внешней политики встало на защиту армянского народа» (с. 46), - пишем мы в «Предисловии».

«Документы советской внешней политики раскрывают стремление Москвы защитить интересы Армении, картину предпринятых мероприятий» (с. 55 «Предисловия»).

Далее: «В трудных условиях международной обстановки защитой интересов армянского народа выступало только правительство Советской России. Нет ни одной официальной ноты, заявления западной дипломатии, которые бы осуждали традиционную политику геноцида армян как в Киликии, так и Восточной Армении, предлагали турецкой стороне прекратить эту политику» (с. 60 «Предисловия»).

А отношение социал-демократов, большевиков к Армянскому вопросу нами освещалось обстоятельно и не раз.

Еще в 1967 г. о нашей монографии журнал «Вопросы истории» писал: «Автор приводит высказывания С.Г.Шаумяна и С.С.Спандаряна, осуждавших деятельность армянских партий и отмечавших вред «гичакинско-дашнакского патриотизма» (№ 3, с. 143-147).

Мы писали: «С того момента, как Армянский вопрос стал предметом «заботы» международной дипломатии, социалисты, большевики выступали в защи-

ту интересов армянского трудового народа, разоблачали планы европейской дипломатии и царизма в отношении Армении» (см. В.И.Ленин, соч., т. 21, с. 194).

Армянские марксисты не только не были против освободительной борьбы западных армян, ускорявшей падение турецкого деспотизма, что приписывали им дашнаки, но и выступали за то, чтобы движение шло по правильному пути, завершилось поведой. Еще на 2-ом Съезде РСДРП Богдан Кнунянц¹ говорил: «Тяжелые политические условия, в которых живет три миллиона армян в Турции, варварские преследования, массовые извращения и резня, учиненная несколько раз курдами в Малой Азии, не могли не обратить внимания русско-полданных армян, особенно радикальной части интеллигенции» (Второй Съезд РСДРП, протоколы. - М. - 1959. - с. 530).

В 1903 г. орган Кавказского союзного комитета партии газета «*Пролетариати крик*» (Тифлис, «*Борьба пролетариата*») послала социалистический привет «борющимся в турецкой Армении братьям». «Мы открыто заявляли о нашем сочувствии делу освобождения многострадального западноармянского народа, и наше искреннее желание, чтобы эта свовода наступила как можно раньше». И далее: «Сыны армянского народа Б.Кнунянц, С.Касьян и многие другие встали под знамя самого передового учения времени - марксизма-ленинизма, принимали под руководством великого Ленина участие в единой борьбе российского пролетариата, разрушавшую царскую тюрьму народов. Именно поведа в этой борьбе позволила армянскому народу в конце концов завоевать право иметь собственную родину».

Обо всем этом Вы можете читать на с. 183, 184 нашей монографии «Западная Армения в годы первой мировой войны» (русское издание).

«Социальные противоречия» мы не только не «отодвигали на второй план», а наоборот - рассматривали вопросы социально-экономического развития в условиях Османской империи на основе указаний К.Маркса и Ф.Энгельса, уделяли большое внимание особенностям первых шагов капитализма в этом государстве, под властью которого находилась Западная Армения (см. «Сборник», с. 10-15, 28 и др.). Здесь нами дана оценка идеологии младососманов или новых османов, их социально-политической сущности. В основном мы опирались на исследования русского востоковеда П.А.Чихачева¹, Р.Люксембург (хорошего знатока восточного вопроса), советских востоковедов, туркологов

¹ Բոգդան Կնույանց (1878-1911) - հասարակական-կուսակցական գործիչ, ՌՍԴԲԿ անդամ. «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» և նրա օրգան «Պրոլետարիատ» (Ժնև-Թ.) բերրի հիմնադիրներից, ընտրվել է ՌՍԴԲԿ Մոսկվայի, Ս.Պետերբուրգի կոմիտեների անդամ, մասնակցել է II Ինտերնացիոնալի կոնգրեսին - Ա.Կ.:

¹ Պյոտր Չիխաչով (1808-1890) - ռուս աշխարհագրագետ, երկրաբան, արևելագետ, ճանապարհորդ - Ա.Կ.:

Д.Е.Еремеева, Ю.А.Петросяна (директора Ленинградского филиала Института Востоковедения АН СССР).

Подробно и обстоятельно о нашей партийно-классовой позиции в вопросах освещения роли армянской буржуазии и ее партий накануне и в годы Первой мировой войны, критику большевиками, газетой «Правда» позиции в Армянском вопросе см. нашу монографию «Первая мировая война и западные армяне», 1967 г. (с. 115-116, 181, Ал.Мясникян, 196-197, 199-200, Ал.Мясникян, В.Терян, 202, Ф.Энгельс об Армянском вопросе, 210-211, 218-219, критика партии Дашнакцутюн, 220-221, критика гичаков, 237-238, критика армянского кадетов), вся последняя часть главы IV этой монографии посвящена анализу и критике армянской буржуазии, ее партий, организаций.

«С.Спандарян показывал те горькие плоды, что принесли империалистическая война, политика царизма и сотрудничавших с ним армянских буржуазных «политиков».

...Он осуждал армянских национальных лидеров – «дырявого философа» Варандяна¹, «лишенного таланта адвоката, типичного филлистера» Самсона Арутюняна², требовал дать им по шее, «спасти», сохранить осколки западных армян от окончательной гвельи» (см. там же, с. 482).

В свое время мы писали: «Когда с 6 по 8 апреля 1918 г. в Александрополе на совещании армянских членов Закавказского сейма, Армянского национального совета, представителей партий и других обсуждались вопросы тяжелого положения, создавшегося вследствие турецкого наступления, и необходимых мер по оказанию сопротивления туркам, армянские большевики, хорошо понимавшие роль Советской России в судьбе своего народа, выступили против гвельного курса дашнакских главарей... Большевики видели единственный и правильный выход в признании власти Совета Народных комиссаров, в установлении в крае Советской власти».

¹ Միքայիլ Վարանդյան (1870-1934) - ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, փիլիսոփա, պատմաբան, 1907-ից ՀՀ-ի կուսակցության ներկայացուցիչ II Ինտերնացիոնալում, 1918-1920 թթ.: ՀՀ խորհրդարանի անդամ, ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հռոմում, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայրենիքի գաղափարը», «Դաշնակցությունը և նրա հակառակորդները», «Հայկական շարժման մայրապատմություն», «Հայաստանը և Հայկական հարցը», «Հայ-վրացական կոնֆլիկտը և Կովկասյան պատերազմը», «ՀՀ դաշնակցության պատմություն» - Ա.Կ.:

² Մամոն Հարությունյան (1869-1941) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1906-ից՝ Ռուսաստանի կադետական կուսակցության անդամ, ընտրվել է Կովկասի հայոց քաղաքական ընկերության, Ազգային բյուրոյի միապահ, ՀԱԽ-ի անդամ, մասնակցել է հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորմանը, խմբագրել է «Համրակարեք» (Թ.) շաբաթաթերթը, 1917-ից՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ - Ա.Կ.:

Արի.Зуравян говорил: «Цель Турции – отделить нас от России и подчинить себе. Но можем ли мы оставить Россию, отказаться от северной ориентации, можем ли мы отвести взоры от севера? Нет». Он считал, что «независимость Закавказья разрывает все исторические связи с Россией, демократия и политика которой уже более века питают местные народы». Он считал, что этот разрыв «обрекает нас на изоляцию, которая приведет к поравнению Закавказья Турции со всеми отрицательными последствиями». Большевик Б.Гаринджанян в своем выступлении показал, что «...в настоящий критический момент есть один выход – протянуть руку к власти народных комиссаров. В противном случае – спасения нет». Он требовал признать власть народных комиссаров: «только это спасет революцию и народ».

Когда дашнаки задумали по примеру мусаватистов разоружить возвращавшихся на родину солдат, Андраник швырнул в лицо их главарей гвельные слова: «Нашим единственным другом является Россия, и вы вашим пагубным предприятием хотите и ее отдалить от нас. Мы не нуждаемся в винтовках, мы нуждаемся в их дружбе».

Однако закавказская контрреволюция пошла по пути предательства интересов собственных народов, по пути отделения Закавказья от России. «Вместо того, чтобы заключить союз с революционной Россией, писал Ваан Терян, - партия Дашнакцутюн заключила союз с контрреволюционными и кровавыми бесками и предателями-меньшевиками» (Западная Армения в годы первой мировой войны. - рус. изд. - с. 443-444).

Нало напомнить тов. Товмасыну, что международные отношения складываются между государствами, дипломатия осуществляется правительствами, а не партиями. В конце XIX и начале XX вв. армянской государственности не существовало.

Он путает две вещи. Западная Армения становилась объектом международного права, вокруг нее государства вели дипломатическую игру, созывали конференции в 90-х гг. XIX в., и в 1912-1914 гг. и т.д.

А Восточная Армения входила в состав России и ее статус после присоединения никогда не служил объектом международного права.

Так как «Предисловие» призвано осветить узловые вопросы дипломатической борьбы вокруг «Армянского вопроса», т.е. Западной Армении, мы в первую очередь постарались разрешить проблемы именно этого плана. Политические, дипломатические вопросы, связанные с дипломатической борьбой освещены нами достаточно четко и обстоятельно, на основе указаний Маркса, Энгельса, Ленина.

Тут речь идет об истории дипломатии, в основном в связи с Османской империей.

До пробуждения Азии в странах Востока (в том числе и в Османской империи, Западной Армении) рабочий класс еще не сложился в класс для себя,

еще не выходил на арену сознательной политической борьбы. В национально-освободительной борьбе (перхушечное движение буржуазии, стихийная борьба крестьян, заговорщическая деятельность мелкобуржуазных демократов) участвовали национальная буржуазия, часть помещиков, буржуазная интеллигенция, рабочие, крестьяне и мелкая буржуазия. Хотя она и была пронизана классовым содержанием, во носила национальную форму. Под гнетом Авдуд Гамилда в Западной Армении народ стонал от ужасов (в середине 90-х гг. перебито 300 тыс. армян). Поэтому широкие общественно-политические круги и слои населения цеплялись и за реформы, и за гарантии.

Обо всем этом автор «Справки» может узнать в учебниках (например, см. Новая история стран зарубежного Востока. - М. - с. 24-29, 377-378 и т.д.).

А автор халтурной «Справки» хочет, чтобы все аспекты армянского национально-освободительного движения (социально-экономические условия, классовую борьбу, деятельность национально-буржуазных партий в Османской империи, социал-демократического движения на Кавказе и т.д., поместил бы в небольшом предисловии-путеводителе к тематическому сборнику, посвященному истории дипломатии, международных отношений?

Да ведь мои научно-исторические концепции, взгляды, высказанные во многих статьях, книгах, а также в «Предисловии» к «Сборнику», надо рассматривать в едином целом, как, ссылаясь на В.И.Ленина, указывается на с. 2 «Справки»: «Если факты «берутся вне целого, вне связи, если они отрывчатые и произвольны, они являются... шрушкой или кое-чем похуже» (Ленинский - сборник. - Т. XXX. - с. 303).

«Все» это азвучные истины, хорошо известные любому марксисту-историку, однако они последовательно (и произвольно, добавляю я) игнорируются не автором предисловия, а авторами «Справки».

Г. Утверждение автора «Справки» о том, что «Дж.Киракосян подвергает последовательной критике все основные этапы политики России по Армянскому вопросу (см. с. 13 «Справки») является злостным, провокационным вымыслом.

Начнем с выдержек из «Предисловия»:

«Дальновидные сыны армянского народа с давних пор связывали задачу спасения и светлого будущего своей родины с севером - Россией, ее правительством и помощью. Россия считалась той спасительной силой, которая сумела бы вырвать из когтей восточной деспотии, обеспечить мирную жизнь армянскому народу, стонущему от ударов ятагана. Восточная политика царской России объективно совпадала с политическими стремлениями народов Закавказья, особенно армянского народа» (с. 5).

С присоединением Восточной Армении к России «часть армянского народа получила возможность жить и существовать в условиях несравнимо мир-

ной жизни под покровительством русского государства. Была положена основа русской Армении, которая впоследствии стала ядром политических устремлений всего армянского народа. Народ приобщился к великой русской культуре и передовым движениям, навсегда избавившись от угрозы физического истребления. С высоты полуторавековой истории еще более ясно видно величайшее значение этого акта в исторических судьбах нашего народа. Неоспоримая истина, что русская Армения является сегодня Армянской Советской Социалистической Республикой, Родиной армян, с прочным настоящим и светлым грядущим.

По другому сложилась историческая судьба западных армян, подвластных Османской империи» (с. 6).

«Препятствование продвижению России на Ближнем Востоке, Англия и Франция осматривали одной из главных гарантий капиталистической эксплуатации Османской империи» (с. 9).

«Иной была роль России в деле антитурецкой освободительной борьбы балканских славян и армянского народа. Успех борьбы балканских народов, их освобождение из-под турецкого ига почти всегда обуславливались военно-политической поддержкой России.

Частичное освобождение армянского народа от ярма иностранной деспотии, его дальнейшая освободительная борьба также находилась в непосредственной связи с восточной политикой России» (с. 13-14).

«Русская политика на Балканах, которая объективно способствовала развитию антитурецкой борьбы, сталкивалась с махинациями европейских держав. Повеждало русское оружие, а вопросы решались европейской дипломатией. Русский царизм рука об руку с европейскими державами сам выступал в роли влохпровишка освободительных, революционных путей народов» (с. 15-16).

«Освобождение христианских народов и стран от турецкого владычества являлось поистине неоспоримым прогрессом в международной политической жизни. Русская политика на Балканах способствовала углублению этого процесса» (с. 17).

«Балканские войны 1912-1913 гг. явились увертюрой втягивания европейского континента в большую войну. Возобновление Армянского вопроса в «репертуаре» европейской дипломатии в период балканского кризиса было проявлением тенденций более всеобъемлюще использовать агонию Османской империи.

...Особая заинтересованность России в Армянском вопросе придавала оптимистический оттенок ожиданиям даже самых скептически настроенных людей, которые снова обсуждали в публичных выступлениях, печати варианты объединения армянского народа, создания армянской автономии и обеспечения гарантированных условий для его жизни.

еще не выходил на арену сознательной политической борьбы. В национально-освободительной борьбе (верхушечное движение буржуазии, стихийная борьба крестьян, заговорщическая деятельность мелкобуржуазных демократов) участвовали национальная буржуазия, часть помещиков, буржуазная интеллигенция, рабочие, крестьяне и мелкая буржуазия. Хотя она и была пронизана классовым содержанием, но носила национальную форму. Под гнетом Абул Гамида в Западной Армении народ стонал от ужасов (в середине 90-х гг. перебито 300 тыс. армян). Поэтому широкие общественно-политические круги и слои населения цеплялись и за реформы, и за гарантии.

Обо всем этом автор «Справки» может узнать в учебниках (например, см. Новая история стран зарубежного Востока. - 1952. - М. - с. 24-29, 377-378 и т.д.).

А автор халтурной «Справки» хочет, чтобы все аспекты армянского национально-освободительного движения (социально-экономические условия, классовую борьбу, деятельность национально-буржуазных партий в Османской империи, социал-демократического движения на Кавказе и т.д., поместили бы в небольшом предисловии-путеводителе к тематическому сборнику, посвященному истории дипломатии, международных отношений?

Да ведь мои научно-исторические концепции, взгляды, высказанные во многих статьях, книгах, а также в «Предисловии» к «Сборнику», надо рассматривать в едином целом, как, ссылаясь на В.И.Ленина, указывается на с. 2 «Справки»: «Если факты «вернутся вне целого, вне связи, если они отрывчаты и произвольны, они являются... шрушкой или кое-чем похуже» (Ленинский - сборник. - Т. XXX. - с. 303).

«Все» это азбучные истины, хорошо известные любому марксисту-исторiku, однако они последовательно (и произвольно, добавляю я) игнорируются не автором предисловия, а авторам «Справки».

Г. Утверждение автора «Справки» о том, что «Дж.Киракосян подвергает последовательной критике все основные этапы политики России по Армянскому вопросу (см. с. 13 «Справки») является злостным, провокационным вымыслом.

Начнем с выдержек из «Предисловия»:

«Дальновидные сыны армянского народа с давних пор связывали задачу спасения и светлого будущего своей родины с севером – Россией, ее правительством и помощью. Россия считалась той спасительной силой, которая сумела бы вырвать из когтей восточной деспотии, обеспечить мирную жизнь армянскому народу, стонущему от ударов ятагана. Восточная политика царской России объективно совпадала с политическими стремлениями народов Закавказья, особенно армянского народа» (с. 5).

С присоединением Восточной Армении к России «часть армянского народа получила возможность жить и существовать в условиях несравнимо мир-

ной жизни под покровительством русского государства. Была положена основа русской Армении, которая впоследствии стала ядром политических устремлений всего армянского народа. Народ приобщился к великой русской культуре и передовым движениям, навсегда избавившись от угрозы физического истребления. С высоты полутораековой истории еще более ясно видно величайшее значение этого акта в исторических судьбах нашего народа. Неоспоримая истина, что русская Армения является сегодня Армянской Советской Социалистической Республкой, Родной армия, с прочным настоящим и светлым грядущим.

По другому сложилась историческая судьба западных армян, подвластных Османской империи» (с. 6).

«Препятствование продвижению России на Ближнем Востоке, Англия и Франция усматривали одной из главных гарантий капиталистической эксплуатации Османской империи» (с. 9).

«Иной была роль России в деле антитурецкой освободительной борьбы балканских славян и армянского народа. Успех борьбы балканских народов, их освобождение из-под турецкого ига почти всегда обуславливались военно-политической поддержкой России.

Частичное освобождение армянского народа от ярма иностранной деспотии, его дальнейшая освободительная борьба также находилась в непосредственной связи с восточной политикой России» (с. 13-14).

«Русская политика на Балканах, которая объективно способствовала развитию антитурецкой борьбы, сталкивалась с махинациями европейских держав. Побеждало русское оружие, а вопросы решались европейской дипломатией. Русский царизм рука об руку с европейскими державами сам выступал в роли блокировщика освободительных, революционных путей народов» (с. 15-16).

«Освобождение христианских народов и стран от турецкого владычества явилось поистине неоспоримым прогрессом в международной политической жизни. Русская политика на Балканах способствовала углублению этого процесса» (с. 17).

«Балканские войны 1912-1913 гг. явились уверткой втягивания европейского континента в большую войну. Возобновление Армянского вопроса в «репертуаре» европейской дипломатии в период балканского кризиса было проявлением тенденций более всеобъемлюще использовать агонию Османской империи.

...Особая заинтересованность России в Армянском вопросе придавала оптимистический оттенок ожиданиям даже самых скептически настроенных людей, которые снова обсуждали в публичных выступлениях, печати варианты объединения армянского народа, создания армянской автономии и обеспечения гарантированных условий для его жизни.

Различие между розовыми ожиданиями армянского общественного мнения и отношением европейских держав к данному вопросу с позиций собственной выгоды, отчетливо выявляется в документах, приведенных на страницах сворника. В вопросе реформ наибольшая активность принадлежала царской дипломатии. Изменились времена, появились новые задачи. Россия отошла от своих позиций 90-х гг. XIX в. и выступала в роли главного защитника армян» (с. 35).

«В августе 1914 г., как сообщал посол Гирс, Россия не должна была отказать от армянских реформ и давать Турции гарантию на территориальную неприкосновенность. В одной телеграмме Гирса прямо говорилось, что «мы ни в коем случае не желаем столкнуться с ними (т.е. турками). В то же время Сазонов¹ писал председателю Совета Министров, что «еще не исключена возможность предотвратить разрыв при помощи дипломатических переговоров», он считал: прежде чем выяснится полностью и окончательно политическая ситуация, вызывать какое-либо восстание среди армян преждевременно, ибо оно может иметь тяжелые последствия для этого народа», «если мы не сможем... оказать ему военную помощь» (с. 38).

«Дипломатические документы выявляют некоторые подробности резни 1915 г., роль европейской дипломатии в трагедии армянского народа. В апреле 1915 г., в момент начала армянской резни, первым с разовключением действий турецкого правительства, направленных на уничтожение целых народов, выступило русское правительство» (с. 39).

Документы, относящиеся к Первой мировой войне, прокомментированы нами на основе указаний, замечаний В.И.Ленина (см. «Сворник», с. 42-43).

Как видите, авторами «Справки» бесовестно фальсифицировано наше отношение к роли царской России в судьбах нашего народа. Ложь и клевета – главная характерная черта этого нечестоплотного писания.

С одной стороны, он призывает нас к классовому подходу к событиям, явлениям истории, с другой стороны – упрекает за якобы строгую критику царизма, внешней политики царской России. Злоумышленные инсинуации толкают его на путь ревизии указания В.И.Ленина о двух Россиях: о России Чернышевского², Герцена³ и о России Пуришкевича и Лорис-Меликова¹. Ему не по

¹ Մերգեյ Մազոզով (1860-1927) – ռուս պետական գործիչ, դիվանագետ, 1910-1916 թթ.՝ Ռուսաստանի արտգործնախարար - Ա.Կ.:

² Նիկոլայ Չեռնիշևսկի (1828-1889) – ռուս փիլիսոփա, հեղափոխական-դեմոկրատ, գրող, գրաքննադատ, հրապարակախոս - Ա.Կ.:

³ Ալեքսանդր Գերցեն (1812-1870) – ռուս հրապարակախոս, գրող, փիլիսոփա - Ա.Կ.:

¹ Միքայել Լորիս-Մելիքով (1825-1888) – Ռուսաստանի պետական և ռազմական գործիչ, կոմս, ռուսական քաճակի հեծելազորի գեներալ, գեներալ-համարգ, 1860-1873 թթ.՝ Հարավային Դաղստանի զինվորական պետ և Դերբենդի թաղարապետ, Թերեքի մարզի պետ, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար, 1879-1880 թթ.՝ Ասորիայանի,

душе упоминание роли Игнатьева¹ в период Сан-Стефанского соглашения и, увелившись стараниями приписать нам чуждые нашим взглядам утверждения, сам поневоле выступает в роли адвоката царских дипломатов и сановников (с. 12 «Справки»). Мы подчеркнули: «Однако, Балканы – это одно, совершенно другое – Восточная Анатолия, Западная Армения и связанная с нею политика. Одно дело желание, возможности, совсем другое – реальность, соотношение сил основоидетельных движений и европейской дипломатии» (с. 18 «Предисловие»). Автор «Справки» оспаривает ту мысль, что Россия и Франция были «едины в вопросе сохранения статус-кво Турции» (с. 13 «Справки»). У тов. Товмасыана или недомыслие, или стремление в кривом зеркале представить исторические факты. В начале 90-х гг. в уже существовавшем «франко-русском союзе» также имелись разногласия, - пишем в предисловии (с. 25). Однако оба союзных государства были единого мнения в вопросе турецкого «статус-кво». Они не были готовы противостоять развитию событий, связанных с Восточным вопросом и так далее.

Вынуждены разъяснить тов. Товмасыану, что царская Россия (а не Россия, как пишет он) находилась в определенной зависимости от, в первую очередь, французского капитала, «всемирного ростовщика», который кредитовал промышленность, железнодорожное строительство, военные приготовления России.

«Все это – азучные истины, хорошо известные любому марксисту-историку» (см. с. 9 «Справки»), а я вы довавил – студенту, а тов. Товмасыану – нет. Его политически-научный дилетантизм очевиден. «Невежество, - писал Галилей², - мать злости, зависти и всех прочих низких и грубых пороков, а также грехов».

В свое время мы писали: «Мнение о том, что именно Россия является спасительницей армянского народа, давно уже пустившее глубокие корни в душе армянского народа, становилось преобладающим. Действительно, лучшие представители армянского народа в многолетней борьбе против колониального ига царизма, за социальное и национальное освобождение армянского народа опирались на демократические прогрессивные силы России, связывали с ними будущее своего народа. В противовес политике грубого угнетения и эксплуата-

Մարատովի, Մամարայի և Խարկովի ժամանակավոր գեներալ-համարգապետ, 1880-1881 թթ.՝ Գերագույն կարգադրիչ հանձնաժողովի նախագահ, ներքին գործերի նախարար - Ա.Կ.:

¹ Նիկոլայ Իգնատև (1832-1908) – ռուս պետական գործիչ, գեներալ-համարգ, դիվանագետ, Ռուսաստանի պետական ոմեցվածքի (1881), ներքին գործերի (1881-1882) նախարար, մասնակցել է 1878 թ. Սան Ստեֆանյի ռուս-թուրքական քաճակցություններին - Ա.Կ.:

² Գալիլեո Գալիլեյ (1564-1642) – իտալացի ֆիզիկոս, աստղագետ և փիլիսոփա - Ա.Կ.:

ции, проводимым русским черносотенным дворянством и буржуазией, установилось родство духа между силами малых наций, в данном случае армянского народа, и русского народа. Армянской трудящийся крестьянин, рабочий, интеллигент-демократ видели в лице великого русского народа старшего врата, своего защитника. Передовая Россия была для армянина очагом света и надежды. Армянская мысль тысячами нитей была связана с прогрессивной русской культурой».

И далее: «В противоположность колониальной политике царизма, равнодушной позиции правительства в отношении страданий армянского народа, прогрессивные демократические русские деятели, большевики выступали с требованием спасти осужденные на смерть остатки западных армян, клеймившие позором турецких палачей и их империалистических покровителей. В этих целях многочисленные русские интеллигенты – Брюсов, Родичев, проф. Сперанский¹, Державин², Гиппиус³ и многие другие выступали с лекциями и статьями в защиту армян, призывали протянуть руку помощи западным армянам, ставшим жертвами жестокого рока. В этом деле особенно велики заслуги Валерия Брюсова.

... Л.Ошеровский призывал русскую общественность оказать помощь армянским вдовам и детям – сиротам.

...В начале 1916 г. на страницах издававшейся на Северном Кавказе газеты «Терек» в защиту «страдающего народа» выступил верный друг армянского народа, выдающийся большевик С.М.Киров» (см. Западная Армения в годы первой мировой войны. - рус. изд. - с. 182-183, 427).

Таковы исторические факты. И наше отношение к ним всегда было четким и ясным. Вышеприведенные примеры убедительно показывают: во-первых, несостоятельность примитивных утверждений автора «Справки» о недопустимости критики царской политики; во-вторых, он «не замечает», что у нас нет такой строгой критики (т.к. мы всегда руководствовались той исторической правдой, что независимо от колебаний царской внешней политики, судьбы нашего народа неразрывно были связаны с русским народом, его революционной борьбой, с Россией вообще); в-третьих, тов. Товмасыян в карьеристических целях, ради грязной афректации, дабы оклеветать нас не останавливается перед выбором средств, спекулирует таким святым чувством, каким является признательность нашего народа великому русскому народу, спасаемому армянский народ от угрозы исчезновения с лица земли.

¹ Միխայիլ Սպերանսկի (1863-1938) – ռուս բանասեր, բյուզանդագետ, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս - Ա.Կ.:

² Նիկոլայ Դերձավին (1877-1953) – ռուս բանասեր-պալեոնագետ, պատմաբան, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս - Ա.Կ.:

³ Վասիլի Գիպիլուս (1890-1942) – ռուս բանաստեղծ, քարգծանիշ, գրականագետ - Ա.Կ.:

Приписывая нам «грехи», он с антинаучных позиций призывает к искажению и модернизации исторической действительности, к презентизму, к игнорированию принципа историзма. Право же, императоры, поведоносцевы¹, Витте², Дурново³, Голицыны⁴ и пр. и не подозревали, что когда-нибудь, в советское время, в лице «марксиста-философа» – С.Товмасыяна, у них появится такой услужливый адвокат.

А привел его к этому отсутствие партийного, классового подхода в оценке явлений, событий истории. не политика, а политиканство и интриганство. Он предал забвению, что партией осуждена практика подмены товарищеских дискуссий голым администрированием, нетерпимым при решении научных вопросов, когда претенциозно декларированное выдается за реально существующее. Ради злопыхательства он навязывает историческому познанию рассудочные схемы и построения, абсолютно отвлеченные от реального хода событий или искусственно выпрямляющие его.

Тов. Товмасыян забывает, что своим огульным подходом к царской России, политике ее правителей он умаляет значение борьбы пролетариата России, партии большевиков, Октябрьской революции. Разве мне напоминать об этом «марксисту-философу», секретарю ЦК. Советуем ему еще и еще раз читать и перечитывать В.И.Леннина, изучить его характеристики и оценки, данные внешней и внутренней, национальной политике царизма, что «история России, многовековая история царизма сделала то, - писал В.И.Леннин, - что в начале XX в. у нас нет и не может быть иной монархии кроме черносотеннопогромной монархии» (ПСС, т. 21, с. 16-17).

«Правдоподобие упражнения в политике, исторической науке, не знающих моих научно-политических взглядов людей.

Такое провокационное, огульное, «назойливое», «политически целесообразное подчеркивание» (с. 13 «Справки») «правдоподобия» – самый опасный праг истины. Пронзвол для нравственности – то же, что чума для плоти.

II. Антинаучные упражнения автора «Справки» в области исторической науки

Наука требует судить о предмете лишь после обстоятельного и досконального его изучения

¹ Կոնստանտին Պոբեդոնոսցև (1827-1907) – ռուս պետական գործիչ, իրավագետ, 1880-1905 թթ.՝ Սրբազնագույն սինոդի օրեր-պրոկուրոր - Ա.Կ.:

² Մերգել Վիտտե (1849-1915) – ռուս պետական գործիչ, 1892-1903 թթ.՝ Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար, 1903-1906թթ.՝ Նևա նախագահ - Ա.Կ.:

³ Պյոտր Դուրնով (1845-1915) – ռուս պետական գործիչ, 1905-1906 թթ.՝ ներքին գործերի նախարար - Ա.Կ.:

⁴ Նիկոլայ Գոլիցին (1850-1925) – ռուս պետական գործիչ, 1916-1917 թթ.՝ Նևա-ի նախագահ - Ա.Կ.:

Разным бывает чтение книг. Одно читают книгу и ничего не могут в ней понять; другие думают, что им все понятно; умные люди иной раз понимают не все; запутанное они находят запутанным, а ясное – ясным.

Так называемые «умники» изволят находить неясным то, что ясно, и не понимают того, что вполне очевидно.

Судя по нечистоплотным манипуляциям автора «Справки», нам встретился последний вариант. Наш оппонент по исторической науке не только не понял, но и вдобавок еще искажил, перестолковал все по-своему. Вульгарность «Справки» – в стремлении к сенсации.

Вынуждены еще раз повторить, что все вошедшие в «Сборник» документы взяты из опубликованных изданий открытых фондов библиотек Советского Союза. Это обстоятельство уже сводит на нет попытки искусственного раздувания недостатков «Сборника» тов. Товмасыном, другими анонимными и неанонимными критиками.

Не наша вина, что у наших критиков смутные и вульгарные представления об издании исторических документов, об источниковедении вообще. Народная мудрость гласит: «Спорить с незнающим предмета человеком – хуже зубной боли». Овстоятельства вынудили нас иметь дело с таким человеком, вдобавок, с явно выраженными склонностями к администрированию в научно-творческих вопросах.

Попытаемся втолковать ему.

Удастся ли?

Я должен напомнить тов. Товмасыну, что история по нашему желанию не делается. Принцип партийности в исторической науке ничего общего не имеет с субъективизмом, прагматическим приспособлением истории к злобе дня, с наивным резонерством и подгонкой исторической действительности под заранее заданные схемы.

Субъективный подход к исторической действительности не раз порождал крайний нигилизм вульгарно-социологического толка в нашей армянской действительности. Видно, лавры бесславных нигилистов, вульгарных социологов, практика осужденных партий времен не дают покоя тов. Товмасыну.

Строгая научность историзма, вместе с тем, несовместима с нейтральностью, с принятием всего существующего как необходимого. Она исключает объективизм. Одна из задач интерпретации источников – установление существенного в них, вскрытие их причин, их правильная оценка, что должно содействовать объективному воспроизведению фактов прошлого.

Мы так и поступили при оценке исторических явлений, интерпретации фактов дипломатической практики в нашем «Предисловии», руководствуясь тем принципом, что нет партийности без объективности, и не может быть объективности без партийности.

Известно, что извлечение из источников исторических фактов составляет основную задачу источниковедения. Изучение источников, положенных в основу исторического исследования, это первая и совершенно необходимая стадия в работе историка.

Курс источниковедения преподается в качестве обязательного предмета на исторических факультетах университетов и педагогических институтов.

Выявление источников по любой теме должно быть, по возможности, всеобъемлющим, фундаментом исторического исследования являются факты. «Чтобы это был действительно фундамент, – писал Ленин, – необходимо брать не отдельные факты, а всю совокупность относящихся к рассматриваемому вопросу фактов, без единого исключения, ибо иначе неизбежно возникает подозрение и вполне законное подозрение, в том, что факты выбраны или полураны произвольно, что, вместо объективной связи и взаимозависимости исторических явлений в их целом, приписывается «субъективная» стряпня для оправдания, может быть, грязного дела» (соч., т. 23, с. 266-267).

Тов. Товмасын и другие наши критики проявляют слишком примитивный, упрощенческий подход. Они претенциозно предъявляют обвинения под девизом: «Вы почему тот или иной факт, документ не скрываете от читателя?» Это псевдонаучность. Такие, с позволения сказать, горе критики являются тормозом на пути политической активности, наступательной позиции в идеологической работе.

Совесть коммуниста чиста перед трагическим прошлым армянского народа, и нечего скрывать от него причины, те или другие аспекты этой трагедии.

Произвольно истолковывая содержание некоторых документов «Сборника», наши оппоненты ставят перед собой цель просто опорочить нас. «Еретичность» «Сборника» они определяют не его содержанием, не нашими политическими воззрениями и концепциями, а тем, насколько его можно использовать против нас. В истории полно примеров, когда истинные суждения, хорошие начинания влекли за собой порицание, наказание, в то время, как ложные суждения приносили почет и славу. Поэтому истинное мужество – это способность устоять, когда тебя незаслуженно осуждают...

Чтобы, несмотря на клевету и оскорбления не свернуть с пути, избранного совестью.

Перейдем к фактам.

Чтобы испробовать, дегустовать вино (в данном случае фальшивое), не обязательно выпить целую бутку. Однако для убедительности вынуждены нарушить общепринятый принцип и на многих примерах показать несостоятельность доводов автора «Справки», что его невежество «в действительности лишь для духовенства» (Гельевич. О человеке. - с. 242).

Претензии к неправильному выбору нами документов, автор предъявляет уже на с. 2 «Справки».

Так, на с. 152 (русский посол в Константинополе министру иностранных дел, 16.11.1912 г.) говорится лишь только об усилении тяги армян к России, их усиливавшейся симпатии к России. Причем ярко и убедительно обо всем этом сказано там.

Документ No. 22 (с. 166-168) - также депеша русского посла Гирса министру иностранных дел (27.12.1912 г.) об отношении армянских кругов Константинополя к реформам. Документы из петроградского издания «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, 1915 г.». Имеется на русском и армянском языках в открытых фондах многих библиотек Советского Союза. Документ No. 211 (с. 371) приведен из 7-го тома 3-ей серии советского издания «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительства. 1878-1917 гг.». Документ No. 223 (с. 386) взят из советского издания «Раздел Азиатской Турции». Документ из серии дипломатического стовора Антанты («договор Сайкс-Пико»), изданный впервые в ноябре-декабре 1917 г. по инициативе В.И.Ленина. Вышеупомянутый документ очень интересен по своему содержанию для понимания империалистической политики западных держав, направленной на удушение малых наций.

И это секретарем ЦК КП Армении преподносится как «политическая безответственность и идеологическая близорукость» (см. с. 2 «Справки»). Пускай прочтает его тов. Товмасын и в этом он тоже убедится. Только с неперменным условием, что завлаговременно снимет темные очки.

Интересующие тов. Товмасына пороки, при желании, он может легко найти в работах своих же «научных» консультантов, например, у Х.Бадальяна (см. сборник «Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 году», изд. ЕГУ, 1971 г.), где неразборчиво, без примечаний и комментариев приводятся многие дашнакские документы.

Вот так политически вульгарно звучат помещенные в сборнике слова одного из турецких лидеров, заявившего, что «...перел Оттоманской империей и тремя закавказскими республиками стоит насущнейшая задача: ...употребить усилия на то, чтобы не дать русскому потоку захлестнуть их через Кавказских хребет» (с. 197). Автор не выражает своего отношения к кощунственным словам турецкого палача, взятым из дашнакского документа о том, что он «не доверяет большевикам и не уверен, что они станут уважать великий флаг и не уьют делегатов» (с. 184).

Как правило, «сочинения» Х.Бадальяна подобного рода неизменно и вполне естественно вызвали отрицательный резонанс. На страницах печати публиковались выступления ученых, которые подвергали резкой критике псевдонаучные, объективистские «труды» Х.Бадальяна. Так, одна из работ Х.Бадальяна была осуждена в решении бюро ЦК КП Армении. Общеизвестно, насколько низок уровень его лекций в университете, что отдел науки и учебных заведений

требовал отстранения его от заведования кафедрой. А теперь он правая рука, консультант тов. Товмасына первой гильдии.

...В «Справке» к нам представляется претензия по поводу документа No. 316 (с. 3 «Справки»). Бог с ним, что наш критик не замечает форму мышления, наблюдения американца Харворда¹ (что Закавказье живет за счет имущества, оставшегося от России, что усиливается большевистское влияние и т.д.). Гаскель² всего навсего, как чиновник, докладывает о своих подсчетах количества пшеничной муки, требуемой для голодной дашнакской Армении.

У автора «Справки» недомыслие: подсчеты еще не поставки. Для убедительности документу навязаны автором «Справки» еще слова «гуманность и человечекость». Это же фальсификация, таких слов в документе нет.

Чтобы равов эксплуатировать, их кормят. Чтобы закавказскую контрреволюцию использовать против Советской власти, против трудящихся края, англо-американские империалисты действительно поставляли правительствам меньшевиков, дашнаков и мусаватистов и оружие, и обмундирование, и продовольствие. Бывало также и вискинт (об этом см. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Сборник документов и материалов. - Ереван: Институт истории АН Арм. ССР, Арм. филиал ИМЛ, Архивное управление. - 1960. - с. 359. В этом сборнике помещены также документы, взятые из иностранных изданий: так, документ No. 98, с. 142, No. 167, с. 264. Двое из пяти членов редколлегии этого издания входили в число «консультантов» тов. Товмасына).

Не случайно, что автор «Справки» тенденциозно предаст забвению, умалчиванию документы Советской внешней политики, распоряжения В.И.Ленина о действительной политической и экономической помощи армянскому народу со стороны правительства Советской России, вождя революции (см. с. 462-463, 467-468, 477, 510-511, 528 и др. «Сборника»).

Наиболее наглядно ложь, обман западноевропейских дипломатов, государственных деятелей видны по тем документам, на которые указывает автор «Справки» на с. 3. Там очень ясно и однозначно обозначаются фарисейство, обман, фальсификация западных дипломатов, антисоветская направленность их акций, изощренные методы империалистов в деле осуществления экспансии,

¹ Ջեյմս Հարվորդ (1866-1947) - ամերիկյան բանակի գեներալ, գլխավորել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի՝ 1919-ի մարտի 20-ի որոշմանը և ԱՄՆ կառավարության կողմից Հայաստան և Արժավոր Արևելք ուղարկված զինվորական առաքելությունը, որը պետք է ուսումնասիրեր Արժավոր Արևելքի իրավոտրյունը՝ Հայաստանի մանդատը ստանձնելու ԱՄՆ մտադրությանը կապակցությամբ: Առաքելության գեկուցագիրը ներկայացվել էր Կոնգրեսի քննարկմանը 1920-ի մայիսին - Ա.Կ.:

² Ուիլյամ Հասկել - ամերիկացի ռազմական գործիչ, գնդապետ, 1919-ի հուլիսի՝ Հայաստանում Գաշնակից պետությունների գերագույն կոմիսար - Ա.Կ.:

колониальных захватов. Ллойд Джордж (или Керзон, все равно) не был бы Ллойд Джорджем, если бы сказав «дать», дал бы, или не взял бы. По поводу такой полноти В.И. Ленин замечал, что характер английского капитализма «...давно уже, в течение многих десятилетий, заставлял англичан в их завоевательных походах... предпочитать метод удушения под предлогом помощи методу прямого, непосредственного крутого резкого военного насилия» (В.И. Ленин, соч. 28, 4-ое изд., с. 3).

Цель наша в этом и заключалась. Мы писали: «Документы выявляют характерную для буржуазной дипломатии пропасть между словом и делом, всю живность обещаний и «Обязательств», данных армянскому народу» (см. «Сборник», «От авторов», с. 3).

«Борьба против империализма, овескровившего и разорившего народы Европы, означает вместе с тем борьбу против капиталистической дипломатии, которая имеет достаточно причин бояться дневного света, - читаем в заявлении революционной России от 9/22/ ноября 1917 г. Русский народ и с ним вместе - народы Европы и всего мира должны узнать документальную правду о тех планах, которые тайно ковали финансисты и промышленники совместно со своими парламентскими и дипломатическими агентами» (см. Документы внешней политики СССР - Т. 1. - с. 21).

Речь идет о том, что «антитурклизм» и «армянофильство» западноевропейских дипломатов в пользу интересов буржуазной Армении также был мифом. А тов. Товмасын взялся нам объяснить империалистическое содержание - мандатной системы Лиги наций *à la* X. Бадалаян (см. с. 7 «Справки»).

Нам нечего бояться высказываний западноевропейских и американских дипломатов. Всем известны их классовая принадлежность, преследуемые ими цели. Их книги, мемуары довольно часто издавались в Советском Союзе (См. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. - пять томов. - М.-Л.; Его же. Правда о мирных договорах. - 2 тома. - М.; Никольсон Г. Как делается мир; «Дневник» полковника Хауза; мемуары Беккера; Исин и много других. Материалы Севрской и Лозаннской конференций изданы на русском языке в Москве).

Преимущество опубликования документов их дипломатической практики заключается в том, что выявляются ложь, фальсификация, обман, которыми заполняются страницы их мемуаров. При первом ознакомлении с ними в этом убеждается каждый читатель. Такой подход, такое обстоятельное освещение только способствует тому, чтобы армянские читатели, особенно молодежь, воспринимали уроки истории в духе реалистического понимания сложных проблем прошлого нашего народа, в антинародной сущности империалистической дипломатии. Когда говорит история, такие критики должны умолкнуть.

Проявив «политическую беззаботность и идеологическую близорукость» автор «Справки», тов. Товмасын бойко цитирует (см. с. 4-7 «Справки») издания США (Congressional Records), забывая, что они находятся в закрытых фондах,

и нас упрекает, винит за то, что дескать мы сознательно обошли те или другие документы американской внешней политики. Он мог этого не знать, а его эксперты, советчики?

Очень нескромно со стороны тов. Товмасына, не увидев, не прочитав закрытые материалы конгресса США, не только так самоуверенно ссылаться на них, но и нас призывать к опубликованию этих бумаг. Не слишком ли неразборчив наш критик? Несведущим в геометрии вход запрещен (Платон).

Нас упрекают в том (с. 6 «Справки»), что мы якобы пренебрежительно-инертно относимся к фактам колониального грабежа Англии в Армении. «Английские военные власти с открытым шизмом реквизируют и отравили в большом количестве военной амуниции, железнодорожного инвентаря, хлопка и других товаров». Это мы писали в 1967 г. А неуместные претензии к нам предъявляются в 1974 г. (См. Первая мировая война и западные армяне. - 1967. - 2-ое изд. - с. 543, где использован такой же архивный документ, как в «Справке»).

О вынужденных признаниях хатисовых, качазнуни и прочих дашнакских шефов (с. 6) по поводу колониаторских акций английских и американских империалистов мы писали и не раз (См. Первая мировая война и западные армяне. - 1967. - на арм. яз. - с. 453, 542-543). Показали также туркофильство Хатисова (там же, с. 537). Мы указали на один лейбористский документ, где говорилось о необходимости управления Арменией, как тропической Африкой (там же, с. 445).

«Фельдфельский» окрик наших «оппонентов» вызовет улыбку только у ивренной курицы. Крайне безрассудно осуждать то, чего не знаешь.

Далее, он упоминает архивные материалы, давно нам известные и использованные в разное время в тех или других публикациях. Да ведь мы оговаривались, что «невозможно в одном сборнике поместить все относящиеся к Армянской дипломатические документы», что материалы сборника в основном подобраны из официальных изданий (См. с. 3 «Сборника»). А тов. Товмасын призывает нас к изданию всех архивных материалов. Это дело будущего. Нам не удалось поместить в «Сборнике» ни немецких, ни болгарских, ни арабских, ни тем более турецких официальных документов. Если тов. Товмасын «позволит», это сделают другие, дополнив наш «Сборник».

Может быть, автору «Справки» не было известно, что дашнаки, меньшевики и мусаватисты боролись против Советской России, против большевиков, поэтому и отделили Закавказье от Советской России. Ведь бывший кадет, впоследствии дашнак, мэр города Тифлиса, холуй наместника Воронцова-Дашкова, «руссофил» Ал. Хатисов, конечно, должен был отвернуться от Советской России на классовой основе. Несмотря на то, что из этого документа не видно, какую Россию имеет в виду дашнакский премьер в своем заклинании в разговоре с английскими колонизатором (документ относится к сентябрю 1919 г., когда Се-

верный Кавказ находился под властью Деникина¹), все же мы сочли нужным в примечании к этому документу дать принципиальную оценку (автор «Справки» дабы оклеветать нас, ее не замечает). «Безответственные заявления Ал.Хатисяна об отделении от России во время беседы с британским представителем – явное свидетельство авантюристической и антисоветской политики дашнакских лидеров» (См. «Примечание» No. 20 «Сборника», с. 773). А чего еще хочет тов. Товмасын! Он хотел бы, чтобы мы скрывали от читателей антисоветское нутро Ал.Хатисова? В одном месте (с. 11) тов. Товмасын сочиняет, что мы их считаем «легковерными политиками», а здесь он выступает против вскрытия их принципиального антисоветизма.

Депеша Уордрона Керзону (см. с. 4 «Справки»), документ (No. 318, с. 576-578), на наш взгляд, не содержит ничего такого, что могло бы послужить причиной паники тов. Товмасына. Это информация о положении дел в Армении: об отношении дашнаков к Деникину, их занесение перед английскими колонизаторами с надеждой получить медикаменты, о 200 тыс. голодающих беженцах-западных армян. Он отмечает, что положение за 9 последних месяцев ухудшилось, говорит о неизбежности массовой смертности зимой, об отсутствии транспортных средств и т.д. Дашнаки могли и организовать ему хорошую встречу - что же из этого? Ведь они связывали определенные надежды с хитрым Альбином.

Наш долг – раскрыть все аспекты трагедии нашего народа до установления Советской власти, показать черную роль в этом деле и турецких погромщиков, и английских обманщиков, и дашнакских авантюристов, холоуев западных империалистов. В этом плане мы советуем авторам «Справки» просмотреть, прочитать Советские издания «Совершенно секретно», «Нюрнбергский процесс», где приводится много документов, высказываний, главное содержание которых – антикоммунизм, антисоветизм фашистских головорезов. Да ведь документы нашего «Сборника» – 150-летней, 60-летней давности.

Приписываемые нам «грехи» (с. 7 «Справки») на сс. 693-964 (напомним, что «Сборник» состоит из 810 с.), 699-700, 702, 709, 738 – это плод вольного воображения консультантов автора «Справки». Эти замечания нам встречались на страницах анонимных и неанонимных доносов.

Да ведь организаторами февральской авантюры были коллеги Аветиса Агароняна по партии Дашнакцутюн. И он, будучи в Париже, действительно ратовал этой антисоветской вылазке (в книге о февральской аванюре дашнаков,

¹ Անտոն Դենիկին (1872-1947) – ռուս ռազմական գործիչ, ռուս-ճապոնական և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ինքու, Գլխավոր շտաբի գեներալ-լեյտենանտ (1916), Սախտակ շարժման ղեկավարներից, Կամավորական բանակի հրամանատար (1918-1919), Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի հրամանատար (1919-1920), գրող-հրապարակախոս - Ա.Կ.:

автором которой является один из ассистентов тов. Товмасына, много фактов, подтверждающих это).

Да ведь в «Сборнике» нет ни одного дашнакского документа!

В адрес царизма, старой России говорилось много отрицательного в первых декретах Советского правительства (в особенности, в документах, обращениях, относящихся к народам Востока, См. «Ко всем мусульманам Востока»), с трибуны съездов, Коминтерна. Сефа-бей, Немец Иненю¹ (с. 7-8 «Справки»), да и Мустафа Кемаль, рядившиеся в тогу революционеров, выдававшие себя за ворцов, также позволяли себе критиковать царское правительство старой России. Об этом Вы можете узнать из многочисленных советских изданий.

Приведем идентичный пример из сборника «Документы внешней политики СССР». Комиссар иностранных дел кемалистской Турции хвалит Александропольский договор, навязанный нашему народу турками и дашнаками исключительно, демагогически оправдывает насилие и гравежи турецких властей в Александрополе (в 1920-1921 гг.), но все это не помешало поместить документ в 3-й том (См. с. 484-488).

В другом документе, тоже помещенном в этом сборнике, министр иностранных дел Турции уверяет, что турки заняли Ардаган и Ардвин с целью помочь грузинским рабочим установить Советскую власть в Грузии (См. ДВП СССР, Т. 3, с. 556). Как вы думаете, поверить пантюркисту?

В сборник «Кемаль Ататюрк – избранные речи и выступления» (редакция и вступительная статья профессора А.Ф.Миллера, М., 1966) включены материалы, где в кривом зеркале представляется историческая правда.

Несколько примеров: Кемаль утверждает, что армяне напали на турок, а турецкие власти «оградили» армянское население от каких бы то ни было преследований» (с. 81), говорит о «помощи» кемалистов в деле установления Советской власти в Азербайджане (с. 102), фальсифицированно преподносит многие исторические события.

Суть историзма в том и заключается, чтобы уметь понимать документы в рамках своего времени. Не каждый документ может нравиться нам, но он нужен для правильного восприятия исторического процесса, того или другого события.

Автор «Справки» заявляет: «Воспроизводится провокационное заявление дашнакского лидера Погося Нузара о том, что якобы «Советская власть навязана Армении» (См. с. 7-8 «Справки»).

¹ Մուստաֆա Իսենյու (1884-1973) – քուրդ քաղաքական գործիչ, Թուրքիայի արևոգործնախարար (1922-1924), փարչապետ (1925-1937, 1961-1965), նախագահ (1938-1950) - Ա.Կ.:

Во-первых, до 6 ноября 1974 г. Погос Нубар никогда не был дашнаком. Погос Нубар «вступил» в партию Дашнакцутюн, сделавшись лидером посмертно, по «рекомендации» тов. Товмасыяна.

Будучи лидером партии Рамкавар Погос Нубар был занят в Париже грызней с лидером партии Дашнакцутюн Аветисом Агаровяном. Тов. Товмасыян зря отодвигает на «второй план социальные противоречия» (с. 9 «Справки»), «классовый подход», путая рамкаваров с дашнаками. Вот это «дилетантизм»!

Во-вторых, элементарная добросовестность требует, чтобы автор «Справки» на этой же странице «Сборника» (с. 699) заметил подстрочное примечание: «Историческое событие представляется в кривом зеркале» (Дж.К., Р.С.).

Невольно вспоминается герой одной греческой комической поэмы Маргит, который едва мог считать до пяти, но взялся сосчитать число морских волн. Эта аналогия в свое время была использована для оценки философских знаний тов. Товмасыяна.

Кстати, на этом примере можно показать политический и профессиональный уровень «интерпретаций» документов «Сборника» тов. Товмасыяном вообще.

Да, тов. Товмасыяну явно не удалось выполнить указание тов. Кочиняна. Он провалил его «важное» поручение.

Таковы горькие итоги тщетных попыток тов. Товмасыяна за несколько месяцев стать не только историком, международником, востоковедом, но и с ответственной высоты подменять науку администрированием.

Да вель кому-кому, но тов. Товмасыяну должно быть известно требование КПСС о том, что «важно, чтобы в каждом научном коллективе существовали подлинно творческая обстановка, атмосфера смелого поиска, плодотворных дискуссий, товарищеской выскательности» (См. Брежнев Л.И. Отчетный доклад Центрального комитета КПСС XXIV съезду Коммунистической партии Советского Союза. - М. - 1971. - с. 107).

Автор «Справки» грубо попирает требование XXIV съезда КПСС. Поскольку тов. Товмасыян «кропотливо» искал фактики из моей трудовой деятельности периода 50-60-х гг., завершив наше слово напоминанием о горькой были из его научной биографии 50-х гг.

Мне вспоминается статья Бурова, опубликованная в «Литературной газете» (Москва, 04.08.1956 г.). Там мы читаем, что тов. Товмасыян в книге «К вопросу об объективных критериях оценки произведений искусства» проявил «редкую беспомощность и путаницу» (теперь уже в анализе фактов искусства), что в книге «чудовищный разрыв между теорией и практикой, между эстетикой и искусством», что там «просто нет эстетики».

В «критике» «Сборника» тов. Товмасыян проявил не только «редкую беспомощность и путаницу» (теперь уже в анализе фактов истории), не только «чудовищный разрыв» между нашими научно-политическими взглядами и его ин-

синузиями, но и чудовищную провокационность, политическое шарлатанство. Говоря словами автора статьи в «Литературной газете», в данной «Справке» также налицо полное отсутствие эстетики. Бедная история.

III. APPENDIX

Заглавие «Справки» относится исключительно к нашему «Сборнику». Как известно, ни в «Сборнике», ни в «Предисловии» к нему нет упоминания о моей деятельности на должности председателя Гос. Комитета по Радиовещанию и Телевидению Совета Министров Арм. ССР (с февраля 1966 г. по начало июня 1969 г.).

Однако, автор «Справки» свою научно-идеологическую «вдлительность» и лживый дилетантизм в политике и исторической науке «приукрасил» измышлениями из другой области. Как говорят у нас в народе, он «станцевал все танцы, остался танец с саблями».

А. Вокруг «Сборника» «обстановка нездорового бума и сенсационности» (с. 16) была создана не составителями, а тов. Товмасыяном, в эгоистичных, карьеристических целях, ради аффектации.

«Изучение» остоятельств издания «Сборника» показало (с. 15 «Справки»), что он издан в строгом соответствии со всеми нормами издательского дела: заявка составителей, рецензирование, утверждение в издательском плане Гос. Комитета по печати Арм. ССР, ЦК КП Армении (на уровне секретаря Р. Хачатряна¹), с последующим утверждением Госкомиздатом СССР (справка прилагается).

Очень хорошо, что с положительной рецензией на «Сборник» отозвалась газета «Советская Агастан» (орган ЦК КП Армении). Автор – доктор исторических наук Г. Казарян – один из лучших специалистов истории Западной Армении нового периода.

Тов. Товмасыян путает и дату выхода в свет «Сборника», и рецензии, и адрес куда обратиться со своими беспочвенными претензиями.

В печатных органах республики вышла еще одна рецензия (журнал «Советская Агастан», No. 5, 1973 г.), а не «ряд рецензий» (надо правильно подсчитать хоть число рецензий), как утверждает автор «Справки» (с. 16).

Автор рецензии в журнале «Новая и новейшая история» (Москва, орган АН СССР), кандидат юридических (а не исторических) наук В. Геворкян – опытный международник (окончил Московский институт международных отно-

¹ Մերերտ Խաչատրյան (1921-1996) – կուսակցական և պետական գործիչ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1964-1966 թթ.՝ ՀԽՍՀ մշակույթի նախարար, 1966-1973 թթ.՝ ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար, հիմնական աշխատությունները՝ «Արտասահմանի հայ կոմունիստական ճանաչի պատմությունից», «Ռուսական պատմագիտական միտքը և Հայաստանը» - Ա.Կ.:

шений, дипломную работу защитил по дипломатической истории Армянского вопроса, работал корреспондентом в Лондоне, ученым секретарем Института мировой экономики и международных отношений, теперь работает в Институте США АН СССР, вполне компетентный человек и в написании рецензии инициативу проявил сам. Его сценарий («Шаловливые старики») был принят вполне законно, причем не по нашей личной инициативе, аванс оплачен также законно (справка прилагается).

Тов. Товмасян, злоупотребляя своим служебным положением, сводит счеты с тов. В.Геворкяном, своим же товарищем, за старый конфликт (времен совместной учебы в аспирантуре в 1951-1952 гг. в Москве) личного плана, с целью оклеветать московского ученого спустя 22 года.

Статья «Против ревизионизма марксизма-ленинизма» (журнал «Ленинградский вестник», No. 5, 1958 г.) была написана по поручению II секретаря ЦК КП Армении Гр.Маргаряна (ныне покойного). В основу статьи положены общественные положения В.И.Ленина, постановления ЦК КПСС, в частности, по ревизионистской программе Союза Коммунистов Югославии.

Тов. Товмасян нашу научно-публицистическую активную деятельность беспочвенно преподносит как злоупотребление служебным положением. Легко говорить, не мешало бы подумать, да еще доказать все это. Я просто переполнял свои служебные обязанности. Кто писал книгу, тому должно быть известно, сколько энергии, времени и здоровья стоило этот «Сборник» и, что дал он авторам в меркантильном отношении. Я бы посоветовал С.С.Товмасяну найти более подходящий пример для применения слова «злоупотребление».

Оба упомянутых им сценария посвящены политически актуальным, пледно выдержанным темам (учебный фильм о революционере-демократе М.Намбуяндре, в соавторстве с М.Андрасовым, ростовским писателем, и первая серия «Летопись полувека Армении»). Оба договора заключены законно. Оба фильма вошли в тематический план и утверждены в Москве. Первый фильм был принят в марте 1971 г., когда я уже два года не был председателем и мне никаких претензий – ни творческого, ни финансового плана не предъявлялось. По второму фильму руководство Комитета по радиовещанию и телевидению заключило договор, когда я уже 6-7 месяцев работал в ЦК КП Армении. Фильм был принят с оценкой «хорошо» перед 50-летием Советской Армении (в ноябре 1970 г.), продолжительностью, указанной в договоре. Изменения внесены без нашего ведома, а нам, как автору сценария, никаких финансовых претензий не было предъявлено.

Справка за подписью бывшего министра МВД, по своему содержанию, форме, непроверенным декларациям построена на анонимных материалах. Она была состряпана по указке, с умыслом, весной 1971 г., после моего доклада, посвященного 70-летию бывшего первого секретаря ЦК КП Армении А.Ханд-

жяна¹. В этой справке столько правды, сколько в «Справке» за подписью тов. Товмасяна. В этом можно убедиться при сравнении с материалами квалифицированной проверки финансовой, хозяйственной деятельности телестудии Советом Министров Арм. ССР за 1970-1971 гг., когда я уже 2 года работал в ЦК КП Армении.

Да ведь эти вопросы были рассмотрены в ЦК КП Армении и Совете Министров Арм. ССР, имеются документы.

Я горд своей активной, честной, интенсивной деятельностью на должности председателя Гос. Комитета по радиовещанию и телевидению Совета Министров Арм. ССР. В те годы я в сутки работал по 10-12 часов, с хорошей отдачей. Нам удалось поднять уровень этого важного участка массовой информации (коренная ломка и улучшение общественно-политических и музыкальных передач, создание симфонического оркестра, строительство новой телестудии, ежегодные союзные призы нашим фильмам). Есть общественное мнение (социологу тов. Товмасяну надо учитывать этот фактор), коллектив, партийные организации, с определенным положительным отношением к нашей личности и деятельности (формы социологического опроса автору «Справки» известны).

Оценкой моей активной деятельности на радио явлюсь мое выдвижение на должность заведующего отделом ЦК КП Армении.

В «Справке» нет никаких претензий к нашей работе на должности заведующего отделом науки и учебных заведений ЦК КП Армении, которую занимаю 6-ой год.

Автор «Справки» ушел в анналы истории, с целью выпячивать фактики, запачкать нас.

Характерные для него самого, его деятельности порочные черты он приписывает нам. «Нетерпимо плохо и то, что в отдельных случаях у такого автора (речь идет о тов. Товмасяне – Дж. К.) имеются присяжные рецензенты, которые готовы выступить даже с дифферандами по сигнальным экземплярам, не дожидаясь пока общественность хоть немного ознакомится с опубликованной работой...».

...Мы уже показали, что новый рекорд плагиаторства установлен тов. Товмасяном в «Справке», тоже претендующей на научность. Здесь яркие, но черные следы, повторы, факты, полностью совпадающие с анонимными материалами, доносами. Запросите и ознакомьтесь с этими материалами, и Вы увидите в компеятивном характере, плагиаторстве алтота «трактата» по истории. Это нам напоминает «сочинение Гаспаряна» из школьного учебника.

¹ Արամի Կառնյան (1901-1936) – կուսակցական և պետական գործիչ, 1920-ից՝ ՀԿ(Բ)Կ Երևանի քաղաքային քարտուղար, 1928-1930 թթ.՝ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ Երկրորդ, 1930-1936 թթ.՝ առաջին քարտուղար - Ա.Կ.:

Пока еще никто не видел великого произведения, сочиненного совместно несколькими писателями. Злопыхатели коллективно подвели автора «Справки».

Под рукой тов. Товмасына имеются свежие факты настоящего плагиаторства. Но он, злоупотребляя служебным положением, пока молчит. Говорит, из субъективных побуждений он этот факт расценивает как «оплошность».

Б. «Беспринципность в выборе средств и использование служебного положения в корыстных целях характерны для деятельности С.С.Товмасына вообще».

Голое администрирование в науке со стороны тов. Товмасына есть вопиющее злоупотребление своим должностным положением.

Злоупотребив своим служебным положением на должности заведующего отделом науки и учебных заведений ЦК КП Армении еще в 1967 г., он присуждал звание заслуженного учителя, нарушив действующие в республике законы. В этом он признался на заседании Бюро ЦК КП Армении 12.11.1974 г. (об этом см. решение Комитета народного контроля республики от 17.06.1974 г., постановление секретариата ЦК КП Армении от 12.11.1974 г., протокол № 57).

Только злоупотреблением должностным положением, тов. Товмасын хотел...запретить тираж журнала ЦК КП Армении «*Ленинцы угнов*» (№ 4, 1974), выступившего с принципиальной критикой книги (также изд. ЕГУ), которая содержит серьезные политические ошибки. И до сих пор этот вопрос не рассмотрен ЦК КП Армении, так как тов. Товмасын субъективно, непартийно оберегает своих консультантов по исторической науке.

Став зав. отделом науки, он, злоупотребив служебным положением, сделался директором Института философии АН Арм. ССР, хотя был еще кандидатом, а авторитетных философов, докторов наук в республике было предостаточно. В свое время поступили в ЦК КП Армении материалы о том, что он Институт философии превратил в свою вотчину.

Став секретарем ЦК КП Армении, он аннулировал вакансию члена-корреспондента по философии, руководствуясь явной нескромностью, тем, что при его неучастии в выборах в АН Арм. ССР в республике нет другого, достойного философа-претендента на это место (дважды АН Арм. ССР входила в ЦК КП Армении с предложением о члене-корреспонденте по философии).

Подобных примеров, свидетельствующих о злоупотреблении тов. Товмасыном своим служебным положением, можно привести немало.

Вот еще один вопиющий факт, раскрывающий некоторые черты его характера. Злобно злоупотребляя своим партийным положением, приняв эстафету у других, тов. Товмасын в течение последнего года всеми незаконными средствами, нарушая партийную этику, беспардонно войкотировал отдел науки и учебных заведений, организационные, кадровые вопросы решал (в большинстве случаев ошибочно) в обход отделу, его заведующему. Примеров достаточно. Тот факт, что с умыслом, злонамеренно уже полтора года мне не дают

заместителя по науке и высшему образованию, а с начала этого учебного года я лишился права преподавания в Ереванском университете, профессором которого являюсь (преподаю много лет), уже говорит о существовании вопиющего в партийной практике факта преследования, расправы, сведения личных счетов по отношению ко мне со стороны тов. Кочиняна и тов. Товмасына.

Все вышесказанное дает мне основание потребовать осуждения поведения автора «Справки» тов. Товмасына, расценить его акции как клеветнические и провокационные, как вопиющее нарушение ленинских норм партийной жизни.

Возникает вопрос: может ли человек с такими эксцентричными методами работы, с нравами чуждыми партийной этике, не уважающий общечеловеческие нормы, человек, плохо знающий историю, язык, литературу своего народа, занимать столь ответственный пост, успешно выполнять требования партии по идеологическим вопросам?

Год его работы на этой должности, вернее бездействие (он больше болел, отдыхал, остальное время посвящал фабрикации «Справки») подсказывает нам нечто другое.

Его кооптация на этом важном посту была ошибкой. Кто сегодня еще не убежден в этом, убедится завтра.

Такой горе-идеолог, каким является тов. Товмасын, проявляя «несмысленность» в понимании курса КПСС в области ленинской национальной политики, в вопросах трагического прошлого нашего народа, может своими неуравновешенными, провокационными акциями лишь нанести огромный вред делу интернационального, коммунистического воспитания трудящихся республики.

IV. Послесловие

«Некоторым руководителям недостает выдержки и такта, умения внимательно выслушать критические замечания, правильно реагировать на критику. Но тот, кто недооценивает критику, игнорирует ее, заведомо обрекает себя на провал» (Брежнев Л.И. Из отчетного доклада ЦК КПСС XXIV съезду КПСС).

Спрашивается: почему возник этот вопрос и почему не вышло оперативно-го внесения ясности в нем?

Неужели многоопытный первый секретарь ЦК КП Армении тов. Кочинян не знал моих научно-политических взглядов, не читал моих книг? А если знал, почему допустил, санкционировал создание такой фальшивой «Справки»?

Вместо того, чтобы усилить борьбу со всеми демагогами, анонимщиками, антиподами общества, жажущими оклеветать кадры, у нас стали покровительствовать демагогам, которые обливают грязью честных людей, а сами становятся в позу спасителей принципиальности в науке и политике. Одно ясно, что без вдохновения, поддержки не всплыли бы на поверхность воды многие

старые, услужливые «активисты» по делам вудгарного политиканства, демагогии. Демагог потому и является демагогом, что белое выдает за черное, ложь за правду.

Испытанные ленинские формы и методы партийного строительства были подменены интригами с целью отдать нашу честь и достоинство на поругание злостных злопыхателей.

Да, «выдают и факты прямой мести за критику. Необходимо давать принципиальную оценку такому поведению» («Правда», передовая. 19.11.1974 г.).

Специалистов, учрежденный по исторической науке в республике предостаточно. Можно было передать «Сворник» на авторитетное рецензирование, в крайнем случае, образовать комиссию из специалистов и установить истину.

Нет, такой общепринятый партийный и научный подход видимо был неприемлем ни для тов. Кочиняна, ни для тов. Товмасыяна. Они пошли по пути шумихи и ажиотажа: тут и анонимки, звонки и посещения высокопоставленных товарищей в Москве и т.д. Цель – отомстить, расправиться с Д.Ж.Киракосяном, а потом пускай разбираются в истине и правоте. От хулигански-гангстерских телефонных звонков осени 1972 г. до фальсификации содержания моих научно-политических публикаций – вот что мы, моя семья пережили за два года.

Я никогда не цеплялся за должность, куда направлял ЦК КП Армении, там и работал. Уже двадцать лет нахожусь я на партийной работе. Вечных должностей и должностных лиц нет. Но надо ли моего отстранения добиваться путем шантажа, интриги и провокации, вопреки ленинским нормам партийного руководства? Это и есть грувейшее нарушение устава КПСС.

Нет, такие ошибки случайно не совершаются. Они – результат определенной «системы» работы. Мы располагаем вескими аргументами, что и в данном случае шлюзы грязи, сплетен открывались в определенной, чуждой нашей партии манере, с определенной целью. Это и есть форма отмщения, расправы.

23 ноября 1972 г. с трибуны пленума ЦК КП Армении, пользуясь правом члена ЦК КП Армении, я подверг критике деятельность тов. Кочиняна на посту первого секретаря ЦК КП Армении.

Тогда я говорил: «...Судя по стилю его работы за последние годы на посту первого секретаря ЦК, а также, принимая во внимание применяемые им неприемлемые методы, его субъективизм, непростительные ошибки в деле выдвижения и расстановки кадров, многочисленные нерешенные вопросы идеологической жизни, терпимую, нерешительную позицию в борьбе против чуждых социализму явлений и нравов, против беззаконий, зла коррупции, судя по наносимому вред делу безразлично, медлительности в деле решения насущных вопросов и проблем, а также по его усталости, то не трудно придти к тому выводу, что интересы общего дела требуют много, требуют солидаризироваться с мнением тех членов Бюро ЦК, которые не считают целесообразным дальнейшую работу тов. Кочиняна на этом высоком и ответственном посту».

Во имя авторитета ЦК и в интересах партийной организации нашей республики, я сознательно говорил с вольным тактом в адрес руководителя республики.

О личных недостатках, примере руководителя да и сейчас не считаю нужным говорить. Зачем доказывать то, что давно доказано жизнью. Мне понятно, что должны дорожить авторитетом руководящих работников, авторитетом партии. Но как? А если руководитель сам все делает наоборот? Авторитет испытывается на примерах жизни, работы, в конкретных делах. А если этот авторитет подорван?

В ноябре 1972 г. с высокой трибуны пленума ЦК КП Армении тов. Кочинян сам признался в недостатках, грубых промахах и ошибках в своей работе, заверил, что приложит приложить усилия для улучшения положения дел в руководстве республикой.

С тех пор прошло два года. Прошедшие два года полностью подтвердили правоту тех товарищей, которые с принципиальных позиций выражали беспокойство за положение дел в руководстве партийной организации в нашей республике, не уходили в кусты, а смотрели правде в глаза, рискуя многим.

ЦК КП Армении предостит приложить максимум усилий для исправления грубых ошибок прошлых лет, для коренного улучшения руководства партийной организации республики.

Несмотря на назревшие идеологические вопросы, многочисленные сложные проблемы, вопреки постановлениям ЦК КПСС об усилении политической, идеологической работы по подбору и воспитанию идеологических кадров, активности деятельности средств массовой информации, учреждений культуры, творческих союзов, за последние 9 лет вопросы идеологии ни разу не были внесены на обсуждение пленума ЦК КП Армении.

За целый год пребывания на должности секретаря ЦК КП Армении тов. Товмасыян также занял позицию проволочек и волокиты на этом важном участке работы.

Это не первый случай, когда у нас прибегают к недозванным методам, сенсациям, цель которых – отвлечь внимание ЦК КП Армении, ЦК КПСС, партийных организаций республики от ошибок, недостатков в работе, фактов покровительства злостным нарушителям государственной и партийной дисциплины, тенденциозной шумихой отвлечь партийные организации от неовходности вдумчивого, целенаправленного, умного осуществления курса ЦК КПСС. «Правде, как бы она ни была горька, надо смотреть прямо в лицо, - указывал В.И. Ленин (ПСС, т. 32, с. 12).

Третий месяц жду обсуждения моего заявления Бюро ЦК КП Армении (от 28.08.1974 г.), где дана принципиальная оценка провокационному ажиотажу вокруг «Сворника» и моей личности.

Вторично обращайтесь к Вам, хочу надеяться, что Бюро ЦК КП Армении до конца разберется в вышеназженных вопросах, даст принципиальную оценку и призовет к порядку авторов «Справки», грубо попирающих научную этику, ленинские нормы партийного руководства.

12-22.11.1974 г.
г. Ереван

Дж. КИРАКОСЯН
член ЦК КП Армении

(подпись)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1917-1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ:
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ
ՈՐԿԱԿԻԾ¹

Աշխատանքային օգտագործման համար

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախոթյակին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր 2,5 միլիոն հայություն, որից 1,2 միլիոնից ոչ պակաս բուն Արևմտյան Հայաստանում:

Ռուսաստանում և Անդրկովկասում հայերի քիվը կազմում էր մոտ 2 միլիոն:

1828 թ.² Արևելյան Հայաստանը (կամ Ռուսահայաստան) Ռուսաստանին միանալուց հետո, հարյուր տարվա ընթացքում հայ ժողովրդի մի մասի համար հնարավորություն տեսողվեց անհամեմատ խաղաղ պայմաններում ապրելու և գոյատևելու ռուսական պետության հովանու տակ: Նա հաղորդակից դարձավ ռուսական սեծ կուլտուրային, սոցիալ-քաղաքական, հեղափոխական շարժումներին, ընթացավ առաջադիմելու ուղիով: Նրա լավագույն զավակները իրենց ժողովրդի ազատագրության, ապագայի խնդիրը կապեցին մարքսիզմ-լենինիզմի ուսմունքի, սոցիալիզմի հաղթանակի հետ, զինվորագրվեցին Վ.Ի.Լենինի զխավորած բոլշևիկյան կուսակցությանը:

Այլ ընթացք ունեցավ Օսմանյան կայսրությանը ենթակա արևմտահայության պատմական ճակատագիրը: Տասնամյակների ընթացքում իրականացված կրոնական, ազգային հալածանքները, սոցիալական կեղեքումները, զանգվածային կոտորածները բուրքական բռնակալ կառավարողներն ամփոփեցին հրեշավոր գեոցիդով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայ ժողովուրդը բնաջնջվեց, ցար ու ցրիվ արվեց: 1921 թ. թուրքիայում հազիվ 100-150 հազար հայ էր մնացել: Երիտթուրքերը ավարտեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի սկսած սև գործը:

Արևմտահայությունը ոչնչացավ³

ա/ երիտթուրքերի պետականության որդեգրած հայասպան պանթուրքական քաղաքականության,

բ/ արևմտաեվրոպական իմպերիալիստական տերությունների (մասնավորապես կայզերական Գերմանիայի) սանձազերծած կործանարար պատերազմի, երիտթուրքական մարդասպանների նկատմամբ բոլորովորյան,

գ/ հայկական բուրժուանացիոնալիստական հասարակական-քաղաքական շրջանների, մասնավորապես Դաշնակցություն կուսակցության որդեգրած ավանտյուրիստական գործելակերպի հետևանքով: Իմպերիալիստական

¹ ՋԿԱԱ, Կիրակոսյան Ջ. Հայաստանը 1917-1921 թթ.: Քաղաքական և դիվանագիտական պատմության համառոտ ուրվագիծ, մեքենագիր:

պատերազմի միջոցով, բուրժուական պետությունների դիվանագիտության օգնությամբ Հայոց հարցի լուծումը ֆիասկո ապրեց, ինչի մասին շատ վաղուց գզուլացնում էին սոցիալ-դեմոկրատիան, բոլշևիկները:

Պատերազմի բոցերի, սուլթանական թուրքիայի երիտորդական կառավարողների կազմակերպած կոտորածների արյան մեջ ողջակիզվեց հայ ժողովրդի երկու հատվածները միավորելու, միասնական հայրենիք ստեղծելու ազգային շրջանների կողմից տասնամյակների ընթացքում փայփայված հույսը:

***

Հայ ժողովուրդը 1917 թ. թևակոխեց ջարդված ու բզկտված, անթիվ ու անհամար օրերով, տեղահանված և միայն ռուսական հող հասած և տարբեր վայրերում սփռված 300-350 հազար գաղթականությանը:

1917 թ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը գրեց մարդկության մոր, իսկական պատմությունը: Հաշտության մասին լեճմյան դեկրետը ժողովուրդներին ելք ցույց տվեց իմպերիալիստական պատերազմի սպանդանոցից, ավերածությունից ու ժողովրդական զանգվածների բշվառությունից: Սովետական կառավարության կողմից 1917 թ. նոյեմբերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիայում»¹ հռչակվում էին Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու սովերենությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Լենինի կառավարությունը ազդարարում էր, որ ազատ գարգացում է ապահովելու Ռուսաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների համար: Դրանք այն սկզբունքներն էին, որոնց կենսագործումով միայն հայ ժողովուրդը կտանար իր իսկական սոցիալական և ազգային ազատությունը, կիրկեր իր ֆիզիկական գոյությունը, ապրելու հնարավորություն կստեղծեր բշվառության ու վերջնական կործանման եզրին հասցված իր ընկերներին:

Վ.Լենինը հաստիկ ուշադրություն էր նվիրում հայ ժողովրդին, Հայկական հարցին: Դատապարտելով Գուշկով-Միլյուկովի բուրժուական կառավարության՝ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, մի գործելակերպ, որը ոչ մի նպատակ չունեի որևէ քայլ կատարելու Հայաստանի ինքնորոշման, հայ ժողովրդի շահերը հարգելու ուղղությամբ, Վ.Լենինը փակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ»²: Հանդես գալով 1917 թ. հունիսին տեղի ունեցած Սովետների առաջին համագումարում՝ նա կոմունիստների անունից ազդարարում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ պահին իրագործվելիք ծրարքները: Դիմելով ժամանակավոր կառավարությանը՝ ղեկավարներին՝ Վ.Լենինն ասում էր. այն քանակը, որ «այժմ պահվում է Հայաս-

տանում... եթե Հայաստանը դարձներ անկախ հայկական հանրապետություն, և այն դրանք, որ մեզինք վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրան, ապա այդ լավ կլինեն»³: «Ապացուցեք, որ դուք ազատագրում եք հայկական հանրապետությունը, համաձայնության մեջ եք մտնում բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների հետ յուրաքանչյուր երկրում, - ասում էր նա, - որ դուք ազատ հանրապետության կողմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական հեղափոխության արտաքին քաղաքականությունը կդառնա իրոք հեղափոխական, իրոք դեմոկրատական»⁴: Սովետական իշխանությունն իրականացնել սկսեց միանգամայն մոր արտաքին քաղաքականությունը, որն իր էությունը ամբողջապես տարբերվում էր կապիտալիստական պետությունների դիվանագիտական պրակտիկայից: Վ.Լենինի նախաձեռնությամբ հրապարակվեցին և հանրության դատաստանին հանձնվեցին իմպերիալիստական դիվանագիտության փաստաթղթերը: Պատվեց իմպերիալիստական գլխառնիցների դիմակը, ջրի երես դուրս բերվեցին աշխարհի վերաբաժանման ծրագրերը, նրանց խոսքի և գործի հակադիր պատկերը: Պարզվեց, որ հայ ժողովրդի օգտին ճանաչվեցին արևմտաեվրոպական դիվանագետները իրենց կնքած գաղտնի համաձայնագրերում Մերձավոր Արևելքի տարածքները նախատեսելով որպես անգլիական և ֆրանսիական, ցարական և մի փոքր ուշ նաև իտալական ազդեցության գոտիներ, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու մասին ոչ մի միայն չունեին:

Ի հակադրություն այդ քաղաքականության, սովետական կառավարության ընդունած առաջին որոշումներից էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը (1917 թ. դեկտեմբեր 29 - 1918 թ. հունվարի 11): «Թուրքահայաստանի մասին» սովետական կառավարության դեկրետը մոր ժամանակների դիվանագիտության պատմության մեջ, միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առաջին փաստաթուղթն էր, որ ճանաչում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման, դարձրեց առաջ կորցրած պետականություն ստեղծելու իրավունքը: Այս փաստաթուղթով սովետական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը»՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն: Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կառավարության իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Օսմանյան կայսրության խորքերն աքաղված հայերի ամբողջ վերադարձն իրենց հայրենի հողերը:

Մյուսչեղ երիտորդական մացիոնալիստները կործանման եզրին էին հասցրել արևմտաեվրոպացի, իմպերիալիստական տերությունների ղեկավարներն ու դիվանագետները բավարարվում էին հայանպաստ փարիսեցիությանը և դատարկահեղյուց, անորոշ խոստումներով, սոցիալիստական առա-

¹ Լենին Վ.Ի. Երկեր, հ. 26, էջ 58:

² Կույն տեղում, հ. 25, էջ 31:

³ Կույն տեղում, էջ 38:

չին պետությունը հռչակում էր, որ հարգում է հայ ժողովրդի ինքնությունը և գործնական միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար:

Մրանից էլ բխում էր այն փաստը, որ Վ.Լենինը համաձայնություն տվեց կազմվածիտն ստեղծելու և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն կազմակերպելու ուղղությամբ աշխատանք տանելու համար: Հայաստանում սովետական պետականություն ստեղծելու, «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկընտրելու իրագործելու հսկողությունը Վ.Լենինի կողմից դրվում էր Կովկասում սովետական արտակարգ կոմիսար կարգված Ս.Շահումյանի վրա: Անդրկովկասի նացիոնալիստական հակահեղափոխությունը (վրաց մենշևիկները, ադրբեջանական մուսավաթը, հայկական դաշնակցությունը), Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ապա Սեյմը, Ազգային խորհուրդները, չճանաչելով Վ.Լենինի գլխավորած սովետական կառավարությունը, արտակարգ կոմիսար Ս.Շահումյանի լիազորությունները, պայքար սանձազերծեցին սոցիալիզմի հարթանակի դեմ, ազգայնական գործելակերպով խորացրին երկրամասի ազգությունների երկպառակությունները, ջլատեցին աշխատավորության ուժերը՝ դեմ առ դեմ միայնակ մնալով գիշատիչ օսմանյան պետության առջև:

* * *

1917 թ. վերջին ռուս-բուրջական սահմանը (մոտ 500 կմ երկարությամբ) անցնում էր Տրապիզոն-Երզնկա-Խնուս-Վան գծով: Պատերազմի տարիներին ռուսական բանակը գրավել էր Ալաշկերտը, Բայազետը, Վանը, Էրզրումը, Տրապիզոնը, հասել էրզնկա: Ռուսական բանակի հաղթանակներին իրենց մասնակցությունն էին բերել հայկական կամավորական զոհերը, որոնց կազմակերպիչները (հայկական բուրժուական շրջանները, կաղեւտներն ու դաշնակները) հույս ունեին պատերազմին ակտիվ մասնակցության միջոցով հասնել հայ ժողովրդի երկու հատվածների միավորման Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Ռուսական բանակի գրաված Արևմտյան Հայաստանի հայրենի շրջաններն էր վերադարձել երեկվա մագապուրծ գաղթականության մի մասը՝ փորձելով վերաշինել իր բունը: Ռուսական ռազմական իշխանությունների հովանու տակ 1916-1917 թթ. աստիճանաբար վերականգնամանում էր կյանքն այդ մասերում:

Երբ 1917 թ. նոյեմբերին բուրջական արևելյան բանակի հրամանատար Վեհիբ-փաշան կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց «մշտական բարեկամության», հանուն «մարդասիրության» եղբայրապալան պատերազմին վերջ տալու, հաշտություն կնքելու մասին առաջարկությամբ, երիտուրքական կառավարողների նպատակը խաղաղությունը չէր: Չճայած այն բանին, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին Երզնկայում զինադադար կնքվեց ռուսական և բուրջական բանակների միջև, Էնվեր-Քալեբաթի կառավարությունը միտք չունեի հարգելու այդ փաստաթուղթը: Համաշխարհային պատե-

րազմը շարունակվում էր: Թուրքիան, հետևելով իր ավագ դաշնակցի կայգերական Գերմանիայի օրինակին, հեղափոխությունը Ռուսաստանում դիտում էր որպես մի պատեհ առիթ՝ իր ծավալողական պլանները իրագործելու, տարածրային ավարտության համար: Չինադադարը միայն միջոց էր ժամանակ շահելու, սեփական ուժերը համախմբելու ու հարձակման նախապատրաստվելու համար: Չինադադարի մոտ երեք ամիսների ընթացքում (մինչև Տրապիզոնի հաշտարար բանակցությունները Թուրքիայի և Անդրկովկասի հակահեղափոխական տնօրենների միջև) բուրջերի առաջխաղացումը փաստորեն շարունակվեց: Թուրքական զինված ուժերը 1918 թ. հունվար-ապրիլին գրավեցին Երզնկան, Բայրուրը (Բաբերդ), Մամախարունը, Էրզրումը, Կարսը և այլն: Չճայած այն բանին, որ Անդրկովկասյան Սեյմի կառավարությունը ապրիլի 1-ին, այնուամենայնիվ, բեև ուշացած ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները, Թուրքիան ոչ միայն ի խախտումն այդ պայմանների գրավեց Կարսը, այլև Ալեքսանդրապոլը և միջրձեց Անդրկովկասի խորքը:

Թուրքական զորքերը նորից զավթեցին Արևմտյան Հայաստանի տարածքները: Ներխուժեցին Արևմտյան Հայաստան՝ հայ ժողովրդին զրկելով ինքնուրուշման իր իրավունքն իրականացնելու, հայրենի երկրում իր բեկորներին հավաքելու, համախմբելու հնարավորությունից: Բրեստ-Լիտովսկում Սովետական Ռուսաստանին իր կամքն էր բեկադրում կայգերական Գերմանիան, կովկասյան ճակատում բուրջական միլիտարիզմը շարունակում էր կենսագործել պանթուրքիզմի ծրագրերը: Թուրքիան դարձավ հակասովետական ինտերվենցիայի առաջին իրականացնողներից մեկը: Էնվեր-Քալեբաթ երիտուրքական կիլիք ոչ մի միտք չունեի հարգելու միջազգային իրավունքը, իր իսկ կնքած զինադադարի պայմանները, երբեք չունեի Սովետական Ռուսաստանի հռչակած՝ ժողովուրդների եղբայրության, խաղաղության և նոր հասարակարգի կառուցման սկզբունքները: Նա դեկավարվում էր Անդրկովկասը նվաճելու պանթուրքական սկզբունքներով:

Բրեստ-Լիտովսկում Գերմանիան պահանջում էր, որ «Ռուսաստանը իր պրամադրության տակ ունեցած բոլոր միջոցներով պետք է նպաստի ամենակարճ ժամանակամիջոցում պլանաչափ կերպով Թուրքիային վերադարձնելու նրա անատոլիական մարզերը...»¹: Սրանք դեռ կոնկրետացված պահանջներ չէին:

Օգտվելով զինադադար կնքելու լեհինյան տակտիկայի դեմ Տրոցկու² և «ձախ կոմունիստների» հարցած ղեկավարություններից, կայգերական Գերմանիան ավելի ասնձարձակ պահանջներ առաջադրեց: «Այն բանից հետո, - գլուում է Գ.Չիչերինը, - երբ մենք ժամանեցինք Բրեստ-Լիտովսկ, մեզ ներկա-

¹ Документы внешней политики СССР, т. 1, М., 1957, с. 113.

² Լև Տրոցկի (Լեյբա Բրոնշտեյն) (1879-1940) - խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության կազմակերպիչներից և կարմիր բանակի հիմնադիրներից մեկը - Ա.Կ.:

յացվեց էլի մի նոր պայման, որը վատացնում էր առաջվա վերջնագիրը, այն է՝ Ռուսաստանից Կարսը, Բաթումը և Արդահանը անջատելու պահանջը, միաժամանակ մեզ հայտնեցին, որ դա հակառակ կողմի մինիմալ պահանջն է»¹։ Բրեստի պայմանագրի (կնքված 1918 թ. մարտի 3-ին) 4-րդ հոդվածով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջաններում բնակչությունը նոր իրավակարգ էր ստեղծելու հարևան պետությունների, «հատկապես Թուրքիայի համաձայնությամբ», բեև սովետական ներկայացուցիչները (1918 թ. փետրվարի 21-ին) բողոքեցին Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը իրենց հռչակում Թուրքիայի Ռուսաստանից անջատելու դեմ²։ Սովետական կառավարության պահանջը մերժվեց, և նա ստիպված էր կնքել «անասելի ծանր, բռնակալական և ստորացուցիչ հաշտություն», որը փաթաթեցին «մեր վզին բացահայտ ուղտիմատունով և անողոր բռնությամբ»³։

Այսպիսով, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածով ռուսական բանակը պետք է ազատեր Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները։ Կարսի և Արդահանի մարզերում պետք է անցկացվեր հանրապել, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հողերը Թուրքիան սեփականացնում էր՝ անտեսելով հայ ժողովրդի իրավունքները։

Երիտթուրքական կառավարությունը չէր ճանաչում «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետի դրույթները՝ շարունակելով իր դրդեգրած հակահայկական ուղեգիծը։

Մականտ բռնելով ընդդեմ սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի Անդրկովկասում, չճանաչելով սովետական իշխանությունը, պայքարելով բանվորական, գյուղացիական և բանակային հեղափոխական զանգվածների դեմ, Անդրկովկասյան Սեյմը, ազնվական, բեգախանական և բուրժուական ուժերը, վրացական մենշևիկները, հայ դաշնակները, աղբյուրեցական մուսավաթականները թուրքական իմպերիալիստների առջև բացեցին Անդրկովկասի դարպասները։ Բուշևիկները բացատրում էին, որ թուրքերի անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել բեգական գերիշխանությունը Անդրկովկասում, որ նրանք «հոր ու կրակի, սոր ու թրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «ֆիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա» ընդգծելով, որ «տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է», որ մղվում է բեգական-ազնվական բուրժուական հեղափոխության դեմ, նրանք բոլոր հեղափոխական ուժերի «արբազան պարտականությունը» համարում էին «ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի քիկունքը»⁴։

Խճճված հակասությունների մեջ, ավելի գրգռելով ազգամիջյան երկպառակությունները Անդրկովկասյան Սեյմը, Ազգային խորհուրդները անկա-

յուղ գտնվեցին դիմագրավելու թուրքական ագրեսիան։ Չկար կազմակերպված քանակ, միասնական հրամանատարություն, տարրական կարգապահություն, վրաց մենշևիկները կապի մեջ էին գերմանացիների հետ, «Վիլհելմի պրոտեկտորատ»¹ էին ուզում, աղբյուրեցական մուսավաթ ու բեգական-խանական վերնախավը՝ երիտթուրքերի հետ, «գյուղացիներն իրենց կնքարկելու համար» «օգնության էին կանչում Թուրքիային»²։ Իսկ հայկական բուրժուանցիտնալիստական վերնախավը, ընդունելով հակասովետական դիրքորոշում, ընթացավ իսկական դավաճանության ուղիով։ «Իրենց սոցիալիստ անվանող մենշևիկները փոխանակ իրենց բեգերի դեմ պայտամարձ մուսուլման գյուղացիների հետ կապվելու, գործարքի մեջ մտան հենց այդ բեգերի հետ, զինեցին ու ուժեղացրին նրանց և նրանց հետ միասին դավաճանեցին ու Անդրկովկասը վաճառեցին թուրք փաշաներին։ Ռուսաստանից Անդրկովկասը անջատելու խայտառակ ակտին մասնակցեցին նաև դաշնակցականները», - ասվում էր 1918 թ. հունիսի 1-ի Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից³։

Երիտթուրքական կառավարությունը Էնվեր-Թալեթի գլխավորությամբ շտապում էր իրականացնել Անդրկովկասն իրեն ենթարկելու պանթուրքական ծրագիրը։ Գրավելով Կարսը և Արդահանը՝ թուրքական ինտերվենտները ոտնահարեցին նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, իսկ 1918 թ. մայիսի 15-ին զավթեցին Ալեքսանդրապոլը։ Թուրքական հարձակումը ծավալվում էր Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս և Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծով։ Թուրքերն շտապում էին զավթել Բաքուն։ Տրասպիզոնում բե Բաթումում Անդրկովկասյան հակահեղափոխության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրված հաշտարար կոնֆերանսները միայն քող էին՝ նրանց պարտադրելու թուրքական զավթիչների կամքը։

Երևանի մատույցներում՝ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ինքնաբուխ հերոսական ինքնապաշտպանությունը փրկեց Ռուսաստանի մնացյալ հայ բնակչությունը վերջնական բնաջնջումից։ Ռազմի դաշտում աշխատավոր մարդիկ հաղթանակ տարան ընդդեմ թուրքական բանակի, իսկ Բաթումում պարտություն կրեց Անդրկովկասի բուրժուանցիտնալիստական միացյալ ճակատի օրապակաս դիվանագիտությունը։

Թուրքական զավթիչների առաջնահերթ խնդիրն էր առաջիմ հասնել Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման, որից հետո վերջնագրով պահանջեցին Անդրկովկասի քաժմունը երեք հանրապետությունների, ինչը և տեղի ունեցավ «Բաթումի վերջնագրով» (1918 թ. մայիսի վերջին) և ձևակերպվեց «Բաթումի պայմանագրով» (1918 թ. հունիսի 4)։ Ժամանակի փաստաթղթերին, Ազգային խորհրդի արձանագրություններին ծանոթացնում ցույց է տա-

¹ Чичерин Г.В. Статты и речи, М, 1961, с. 20.

² Мирные переговоры в Брест-Литовске, М, 1920.

³ Լենին Վ.Ի. Երկեր, հ. 27, էջ 233:

⁴ Կասյան Ս, ԵՂՎ. աշխ.:

¹ Շահմյան Ստ. Երկեր, հ. 3, էջ 200:

² Նույն տեղում, էջ 210:

³ Նույն տեղում, էջ 242:

իս այն հեղինակները ընթացքը, անհիմաստ ջղաճգությունները, որ անուն էին հայ բուրժուական քաղաքական կուսակցությունների պարագլուխները աստիճանաբար խաղաղ և կամակատար դառնալով բուրժուական դահիճների ձեռքում: Նրանք նույնիսկ պարտավորվեցին Բաքվից դուրս քերթ տովետական իշխանությունը պաշտպանող հայկական զորամասերը՝ հեշտացնելու համար բուրժուական հրոսակների գործն ընդդեմ Բաքվի կոմունիստների:

* * *

Սովետական կառավարությունը 1918 թ. ամբողջ ընթացքում, երկրի ներքին և արտաքին բարդ իրադրության պայմաններում, բոլոր միջոցներով ձգտում էր բեթևացնել հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը:

1918 թ. հունվարի 10-ին Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար Ա.Մյասնիկյանի¹ մի հրամանը հասել էր Թիֆլիս՝ Հայ Ազգային խորհրդին: Գլխավոր հրամանատարը պահանջում էր վերջ տալ դասալքությանը, կանխել ինքնազուլի դեմոքրիտիզացիան, պնտծել շագնական հանդերձանքը կողոպտողներին, այսինքն՝ փրկել բանակը, պահել ռազմաճակատը: Այս փաստաթուղթն արժանացել էր ազգային ջոջերի արհամարհանքին՝ «իր հասցեով չի ուղարկված» անպատասխանատու մակագրությամբ:²

1917 թ. դեկտեմբերից ժողկոմսովետի որոշմամբ ստեղծվել և գործում էր Հայկական գործերի կոմիտարիատը, որի գլուխ կանգնած էր Վ.Լենինի զինակից, սովետական ակամավոր պետական գործիչ Վաղյան Ավանեսովը³, տեղակալ ունենալով բոլշևիկ, բանաստեղծ Վահան Տերյանին: Հայկական գործերի կոմիտարիատի և նրա տեղական օրգանների (Դրինում, Միջին Ասիայում, Պետրոգրադում, Օդեսայում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր) խնդիրն էր իրագործել սովետական պետության ազգային քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, ապահովել «Թուրքահայաստանի մասին» ժողկոմ-

¹ Ալեքսանդր Մյասնիկյան (1886-1925) - կուսակցական գործիչ, գրականագետ, 1917-ից՝ Բելոռուսիայի կոմկուսի ԿԿ քյուրդի անդամ, ապա՝ ԲԽՍՀ կենտգործկոմի նախագահ, ՌԿ(Բ)Կ Մոսկվայի քաղկոմի և մարզկոմի քարտուղար, 1921-ից՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ և ռազմական գործերի ժողկոմ, ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրկոմի առաջին քարտուղար - Ա.Կ.:

² ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, ք. 139-141:

³ Վաղյան Ավանեսով (Մուրեմ Մարտիրոսյան) (1883-1930) - խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, մասնակցել է «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկընտի նախագծի մշակմանը, 1917-1919 թթ.՝ Համառուսաստանյան կենտգործկոմի նախագահության անդամ և քարտուղար, 1918-ից՝ ՌԽՖՍՀ ազգությունների ժողկոմատի Հայկական գործերի կոմիսար, 1920-1924 թթ.՝ Համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովի կոլեգիայի անդամ, 1924-1925 թթ.՝ արտաքին անտարի ժողկոմի տեղակալ, 1925-ից՝ Ժողկոմետության քարձրագույն խորհրդի նախագահության անդամ - Ա.Կ.:

խորի ղեկընտի իրագործումը: Ժողկոմսովետը 1918 թ. հունվարին լսեց հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու հարցը և որոշեց այդ նպատակի համար հատկացնել 6 մլն 195 հազար ռուբլի գումար, որպես անվերադարձ նպաստ: «Կարմիր դրոշակ» քերթը (Թիֆլիս, 1918, N 2, 16 սալրիի) այդ օրերին գրում էր, որ «խորհուրդների իշխանությունը Ռուսաստանի բոլոր վայրերում գտնված հայ աշխատավորներին օգնության ձեռք է մեկնում՝ տալով ամեն դյուրություն...»: Ռուսաստանի տարբեր մասերում ցրված արևմտահայերին զինելու, նրանց հատուկ ջոկատներում կազմակերպելու հարցը բնմարկվում է սովետական կառավարության կողմից: Վերջինս 1918 թ. մարտի 3-ին հեղկոմներին և սովետական կազմակերպություններին հղած իր շրջաբերականում պահանջում էր դյուրություններ ստեղծել այդպիսի ջոկատներ ստեղծելու գործում, քանի որ նրանք «կոչված են պաշտպանելու իրենց հայրենիքը գերմանա-թուրքական բռնադատողներին»:

Ամենուրեք՝ Օդեսայում քե՛ Խարկովում, Ռոստովում քե՛ Սևաստոպոլում սովետական իշխանության օրգանները ընդառաջում էին հայ գաղթականների զինվորագրվելուն և ռուսական բանակի հայ զինվորների հետ կովկասյան ճակատ՝ բուրբերի դեմ կռվելու մեկնելու գործին: «Հագարավոր բուրբապարտ արձանագրվեցին իբրև զինվոր, բուլշևիկները առատորեն զենք, ռազմանյութ, հագուստ, ուտելիք, նույնիսկ թնդանոթներ տրամադրեցին և ուղարկեցին Կովկաս՝ ռազմագիծը պաշտպանելու համար: Նրանք իրենց ծախսով մավեր էին սրամաքրում հայ զինվորներին»:⁴ Այդ օրերին Վահան Տերյանը գտնում էր, որ «միայն Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական խորհուրդների իշխանության կարմիր զնդերն են, որ կարող են ազատություն ավետել այդուհանդերձ երկրին»:⁵ Ռուսաստանից Անդրկովկաս ուղարկված հայկական ջոկատների մի մասը մասնակցեց Մարդարապատի կռիվներին, մի մասը չկարողացավ անցնել Հայաստան Գլխային մուսավաթական շրջափակման հետևանքով և մնաց Բաքվում՝ հերոսաբար կռվելով բուրբական կանոնավոր բանակի դեմ:

Այս ամենի հետ մեկտեղ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը դիվանագիտական ակտիվ գործողություններով ձգտում էր միջամտել, ներագրել բուրբական զավթիչների վրա, պաշտպանել հայ ժողովրդի իրավունքները: Դատապարտելով բուրբական ներխուժումը Հայաստան՝ 1918 թ. մայիսի 15-ին սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ.Վ.Չիչերինը հայտարարեց, որ Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունների ներկայացուցիչների բանակցությունները Թուրքիայի հետ և Բաքումի պայմանագիրը անօրինական էին: Նա սովետական կառավարության անունից հայտարարում էր, որ «մտադիր չէ ճանաչել այսպես կոչ-

⁴ «Կարմիր դրոշակ» (Թ.) - 1918, հ. 2, 16 սալրիի:

⁵ Մեծ պատերազմը և հայ ժողովրդը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 96:

⁶ «Կոմունիստ» (Մ.), 1918, հ. 1, 22 հունիսի:

ված անդրկովկասյան կառավարությունը», որ «առանց նրա գիտության կնքված պայմանագիրը» մույնպես չի ճանաչում»¹:

1918 թ. ապրիլի 13-ին Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված սովետական կառավարության մոտայում ասված էր. «Թուրքական բանակը առաջ է շարժվում դեպի Բաբուն, Կարս, Արդահան ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությունը: Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատահանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պնդմանը էլ հենց ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մարզերից, և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի հետպահումը՝ վրեժի ու շարության հողի վրա ծագող սովորական էքսցեսներից: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կուլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որ հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ բաշխված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ բշխարությունների աղյուստ: Ուստի, Սովետը հավատացած է, որ դուրձեք կառնեք միայն ձեզնից կախված անհրաժեշտ միջոցները, ազդելու թուրքական իշխանության վրա՝ խաղաղ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Արդահանում, կանկեսելու նպատակով: Չիչերին, Կարախան»²:

***

Երիտթուրքական կառավարության վերջնագրով «անկախություն» հռչակած Վրաստանը, Ադրբեջանը և նրանց օրինակով ասպարեզ իջած Հայաստանի Հանրապետությունը ենթարկվում էին Թուրքիայի կամքին: Այդ «անկախության» շնորհման նպատակն էր անջատումը Սովետական Ռուսաստանից և, այնուհետև, առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնելը յուրաքանչյուրի հետ: Հայտնի է էնվերի գաղտնի հրամանը Անդրկովկասում հայերին ոչնչացնելու մասին:

Հայաստանի անկախությունը անվանելով ֆիկտիվ՝ Բեռլինում գերմանական և թուրքական դիվանագետների հետ բանակցություններ վարած Հ.Օհանջանյանն ու Ա.Ջուրաբովը 1918 թ. սեպտեմբերի 11-ին գրում էին, որ «ընկնում ենք» «թուրքական նահանգի դրության մեջ»³:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաբունում կնքված «հաշտության և բարեկամության» պայմանագիրը ստրկացուցիչ դիկտատ էր: Երիտթուրքական կառավարությունը բացի, Կարսի և Արդահանի մարզերից, Հայաստանից զավթում էր Սուրմալուի, Շարուրի, Նախիջևանի գավառները, Էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով: Այդ պայմանագրով Հայաստանից և Վրաստանից Օսմանյան կայսրության զավթած տարածքը կազմում էր 38 հազար ք.կմ, 1250 հազար բնակչությամբ, չհաշված մեծաթիվ գաղթականությունը: Գրավված շրջանների բնակչության 80 տոկոսից ավելին վրացիներ և հայեր էին: Այս կորուստը 15 հազար ք.կմ-ով և 650 հազար բնակչությամբ ավելի էր այն տարածքից, որտեղ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով պետք է հանրաքվե անցկացվեր⁴:

Բաբունի ստրկացուցիչ գործարքով, որը դաշնակցական կառավարության ատորագրած առաջին միջազգային բնույթի պաշտոնական փաստաթուղթն էր, Հայաստանի տարածքը կազմելու էր 9 հազար ք.կմ տարածություն, մոտավոր քվերով, ոչ ավելի 325 հազար բնակչությամբ: Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ մտան Նոր Բայազետի գավառը (առանց Բասարկչարի հարավարևելյան մասի), Երևանի գավառի 3/5-ը, Էջմիածնի 1/4-ը, 230 հազար հայով, 80 հազար մահմեդականով (որից 5 հազարը թուրք), 5000 եզդիով, 6000 այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ ընդամենը 321 հազար մարդ: Հայկական հանրապետությունը իր մեջ առնում էր Կովկասի ողջ հայություն (1 825 հազար) 1/9 մասը⁵:

Ընդ որում, Բաբունում երիտթուրքական կառավարության ներկայացուցիչները հատկապես պնդում էին Կարաբաղը, որի բնակչության 94 տոկոսը հայեր էին, և դաշտային Գանձակի հայկական շրջանները Ադրբեջանին հանձնելու վրա: Նախիջևանը նրանք ցանկանում էին ուղղակի կցել Թուրքիային: Սա պանթուրքիզմի անբըռ դրսևորում էր: Ընդգծելով Թուրքիայի և նրա հետ Բաբունում գործարքի մեջ մտած հայկական հակահեղափոխական ուժերի դեմ՝ Անդրաբլիզը 1918 թ. հուլիսի 14-ի իր հ. 1 հրամանում Նախիջևանը հռչակում էր Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը՝ այդ առթիվ հիշատակելով նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով թուրքական կառավարության ստանձնած պարտավորությունը⁶:

Գերմանացի դիվանագետ, կոմս Բերնսդորֆը նույնիսկ կատակել էր. «Թուրքիան հայերին միայն թողել է Սևանա լիճը, որում նրանք կարող են լողանալ, բայց տեղ չունեն դուրս գալու և չորանալու համար»⁴:

¹ ՄԼԽ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047 (1457), ց. 1, գ. 231:

² Լևոն Կարախան (1889-1937) – պետական գործիչ, դիվանագետ, խորհրդային պատվիրակության քարտուղար Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ, 1918-ից՝ ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ, մասնակցել է ռուս-թուրքական և ՀՀ հետ բանակցություններին, 1921-ի Մոսկվայի պայմանագրի մշակմանը, ՌԽՖՍՀ փազոր ներկայացուցիչ Լեհաստանում (1921), Չինաստանում (1923-1926), 1927-1934 թթ.՝ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ, 1934-1937 թթ.՝ ԽՍՀՄ դեսպան Թուրքիայում - Ա.Կ.:

³ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 211-212:

⁴ ՄԼԽ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 251, ք. 22:

⁵ Запрет Д.С. К. новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, 1947, с. 69-71.

⁶ Պայմանագրի տեքստը տես Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 531-537:

⁷ ՄԼԽ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047 (1457), ց. 1, գ. 194, ք. 64:

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 2914, գ. 503, ք. 16:

Մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ը՝ Թուրքիայի պարտությունը և Մուրթուսի գինադադարը (Անտանտի և Թուրքիայի միջև) Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր երիտթուրքական կառավարողների գերիշխանության տակ: Դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական պատվիրակությունները ամիսներով մտրում էին Կ.Պոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Խուսայի, թե թուրքական գիշատիչ նվաճողները պետք է ճանաչեն իրենց: Տխրահույսակ Համո Օհանջանյանը Բեռլինում գերմանական պրոտեկտորատ էր խնդրում, Վիեննայում համաձայնություն տալիս հայկական պետության գահին ավստրիական Էրցհերցոգին կարգելու մասին¹: Գերմանական կառավարողները հայտարարում էին, որ չեն կարող ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա, «ըջորեն» խորհուրդ էին տալիս օգնության համար դիմել չեզոք Իսպանիային: Կայզերական մինիստրը հաղորդում էր, որ Գերմանիան չի կարող ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, ոչ դե յուրե, ոչ էլ դե ֆակտո: Կ.Պոլսում մյուս դաշնակ «դիվանագետները»՝ Խատիստմու և Ահարոնյանը, շարքաբերում պատասխան էին Թալեաթի ու Էնվերի ուշադրությանն արժանանալուն, բավարարվում են, գոհանում, որ մեծ մարդասպան Թալեաթը մի քանի հայերեն խոսք էր արտասանել կամ ասել, թե «գիտի հայերին որպես իրենց խոսքի ասպետների և հավատում է նրանց»: Եվ այս ամենը այն օրերին (1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր), երբ նույն երիտթուրքական պարագլուխները հրաման էին արձակել Բարձրում կոտորելու տասնյակ հազարավոր հայերի, օկուպացված, ստրկացած Հայաստանից կողոպտելու և Թուրքիա տանելու գույքն ու մթերքը, ամբողջ հարստությունը:

Միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին, ելք ցույց տալիս նրա համար ստեղծված անբախելի վիճակից:

Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին հղած իր նոտայում Սովետական Ռուսաստանի արտգործոժողովոմ Չիչերինը, քաջահայտելով թուրքական իշխանությունների կողմից Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերում կիրառված բռնությունների կողոպուտները, նշելով, որ խախտված է Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը, որ թուրքական կանոնավոր գործերը, դաշինք կապած ավազակային բանդաների հետ, գրավում են սովետական հանրապետության տարածքը, քաղաքներն ու գյուղերը ենթարկում են ավերման ու կողոպուտի, քրիստոնյա բնակչությանը, չքացուցելով կանանց ու երեխաներին, գնդակոծում են կամ ենթարկում ամեն տեսակի բռնությունների, չեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը²:

¹ ՄԼԻ-ի վրացական ֆիլիալի արխիվ (Վրաստանի նախագահի արխիվ), ֆ. 2914, գ. 503, թ. 14:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 439-441:

1918 թ. սեպտեմբերի 26-ին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Իռֆֆեն¹ Բեռլինում Թալեաթից պահանջում էր «անհապաղ ետ քաշվել մինչև Բրեստով հաստատված սահմանները, այլապես սպառնում էր խզել դիվանագիտական և խաղաղ հարաբերությունները: Երբ Թալեաթը ստիպված համաձայնվում է, պայմանով, որ Հայաստանի երկաթուղիների վրա թուրքական սակոդրոյն էլ լինի, Իռֆֆեն կտրուկ կերպով մերժում է դա՝ հայտարարելով, որ քանի դեռ «թեկուզ թուրքական մի զինվոր կա ռուսական տերիտորիայում», Բրեստի պայմանագիրը խախտված կհամարվի: Երբ Թալեաթը շնակամորեն (ցինիկորեն) հիշատակում է Հայաստանի «անկախության» մասին (ո՞վ է խոսում), սովետական ներկայացուցիչը նորից պնդում է, որ այդ մասին խոսք լինել չի կարող, քանի դեռ «թուրքական ջոկատները և վարչությունը չեն մաքրել ապօրինաբար գրավված տերիտորիաները»²: Իռֆֆեն 1918 թ. հոկտեմբերին հայտարարում էր «ժայկական պատվիրակությանը» (դաշնակ Հ.Օհանջանյան, մեճնելի-ինտերնացիոնալիստ՝ Ա.Ջուրաբով) «Ամենաբնականն է, որ դուք հիմա մեզ հետ միասին դուրս գաք Տաճկաստանի դեմ, հայտարարեք, որ դուք Ռուսաստանի հետ եք և նրա հետ միասին դնում եք այս և այս պահանջները»³: Մի քան, որ երբեք չարին Դաշնակցության ղեկավարները՝ թուրքական պետականության հարձակողական հատվածներին ենթարկելով կզգիացած հայ ժողովրդին: Նույն ժամանակ Իռֆֆեն այդ մարդկանց ասում էր, որ ժողովրդական կոմիտեների Սովետը չի կարող ճանաչել Հայաստանի կառավարությունը, քանի դեռ վերջինս իր հերքին չի ճանաչել սովետական իշխանությունը՝ որպես Ռուսաստանի օրինական կառավարություն⁴:

Մինչև 1918 թ. դեկտեմբեր թուրքական գործերը շարունակում էին մնալ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, որի տնօրեններին այդպես էլ չհաջողվեց ճշտել իրենց երկրի վերջնական սահմաններն ու պետական հարաբերությունները սուլթանական Թուրքիայի հետ: Արխիվային փաստաթղթերից հայտնի են այն չարագործությունները, կողոպուտը, զանգվածային սպանությունները, որ թուրքերը կազմակերպեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ ամիսներին:

Համաշխարհային պատերազմում պարտված Թուրքիան գործերը հանց Ռուսաստանից (ներառյալ Կարսից և Արդահանից), քայքայ ոչ ավելին: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուրթուսի գինադադարով (հոդված 24) սուլթանական Թուրքիան Անտանտի առջև պարտավորվել էր՝ «Հայկական վիլայեթ-

¹ Աղոլֆ Իռֆֆեն (1883-1927) – խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, դիվանագետ, խորհրդային պատվիրակության նախագահ Բրեստ-Լիտվսկի բանակցությունների ժամանակ, ՌԽՖՍՀ վրացոր ներկայացուցիչ Գերմանիայում, Ավստրիայում, դեպում Չինաստանում և Բալկանյանում - Ա.Կ.:

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047/1 (1457), գ. 251, թ. 67:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4047/1, գ. 251, թ. 84-85:

⁴ ՄԼԻ-ի վրացական ֆիլիալի արխիվ (Վրաստանի նախագահի արխիվ), ֆ. 2914, գ. 503:

ներից (որևէ) մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրավելու իրավունքը»¹: Առաջինը անգլիական զորքերը տեղ հասան Անդրկովկաս, և նրանք էլ փորձեցին Կարսի մարզի վրա հաստատել իրենց գերիշխանությունը: Անգլիացիները նույնիսկ հռչակեցին «Կարսի մաննեղական հանրապետություն», որը մի քանի շաբաթվա կյանք ունեցավ: Կարսի ամրոցից անգլիացիները կոտլպտեցին և դուրս տարան ռուսական բանակի հարուստ գոյքը՝ քանդելով նույնիսկ ստացիոնար բնդանոթները, և միայն 1919 թ. մարտին-ապրիլին այն գիջեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Այդ պահին Հայաստանի տարածքը կազմում էր 47 հազար ք.կմ:

Թե ինչ էր իրենից ներկայացնում 1919-1920 թթ. Հայաստանը, այդ մասին գիտենք բոլորը: Դա մի դժոխք էր քառյակ կատարյալ իմաստով. սով, անարխիա, սպանություններ, անտուն-անտեր գաղթականություն, տնտեսական կյանքի չզոյություն, ավանդական կապերի (հատկապես Ռուսաստանի հետ) բացակայություն, քաղաքական տեռոր, կոմունիստների հետապնդումներ, ազգամիջյան բախումներ, պատերազմական բախումներ մեռնիկյան վրաստանի և մուսավաթական Ադրբեջանի հետ վիճելի տարածքների շուրջը և այլն: Բավարարվենք ակամատեսի նկարագրածը վերիշիշելով. «Երկրագնդի վրա թերևս ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տեղիտորիայի վրա: Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեռնա ող և թունավորում ամբողջ երկիրը՝ սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը: Մի հսկայական մուրճ տխրության և մոռացության, տանջանքի և սրմունքի կնիք է գանձել այդ դժբախտ երկրի արյունամերկ ճակատին: Ենչավոր էակները, թե՛ անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե՛ գանգերով լեցուն ձորերն ու այրյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, դաշտերում ու քարձրավանդակներում ապրող չունևոր գյուղացիները, թե՛ քաղաքների խուցերում ու ավերակներում գոյությունը քարշ տվող քաղքենիները, տեղական բնիկ՝ խեղճացած ու թշվառության մատնված ազգաբնակչությունը, թե՛ թալանված ու սովալյուկ, քվաված ու վայրենացած գաղթականությունը - բոլորն էլ, վշտալից հայացքը արճնապատ երկնակամարին հառած, օգնություն էին հայցում, երբ նե որոնում: Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք»²:

Չկար, հեռու էր Ռուսաստանը, բռնկված քաղաքացիական պատերազմով, շրջափակված ինպերիալիստական Անտանտի ինտերվենցիայի կրակի օղակով:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 539:

² Ատենյան (Կասյան) Մ. Ուր է ելքը, 1919, էջ 3:

1919 թ. գարնանը սկսվեց Անտանտի առաջին արշավանքը (Կուչակ¹, Դենիկին, Լեհաստան, Յուդենիչ²): Այս շրջանում Ռուսաստանը կրիտիկական պահ էր ապրում (կտրված էր հացի շրջաններից՝ Ուկրաինա, Սիբիր, Հյուսիսային Կովկաս, և վանելիքից՝ Դոնեցկի ավազան, Գրոգոմ, Բաբու). հարկադրված էր վեց ճակատի վրա կռվելու:

1919 թ. աշնանը սկսվեց Անտանտի երկրորդ արշավանքը (Դենիկին, պանական Լեհաստան, Յուդենիչ): Ծանրության կենտրոնը գտնվում էր հարավում: Դենիկինը Հյուսիսային Կովկասից հասավ մինչև Տուլա:

Անդրկովկասում տնօրինում էին Անտանտի ինպերիալիստները: Հակահեղափոխությունը Հայաստանից հեռացրեց սովետական իշխանության ազատարար, փրկարար ձեռքը, և հայ ժողովուրդը նորից գահավիժում էր անդունդը:

***

Ռուսահայ բուրժուազիան, նրա քաղաքական կազմակերպությունները մեծ հոկտեմբերի առաջին իսկ օրերից դասակարգային հողի վրա դիրք բռնեցին համառուսաստանյան ազնվականների, կապիտալիստների, բեգերի կողմից՝ խուճր կազմելով ընդդեմ սովետական իշխանության: Նրանք իրենց դասակարգային շահերի պաշտպանությունը որոնում էին Վապուրիայի և ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնության մեջ:

Արևմտյան տերությունների կանկարները փարիսեցիաբար Առաջին համաշխարհային պատերազմի նպատակներից մեկը հռչակել էին հայերի ազատագրումը բուրքական լծից: Կուրդը Կիլոսն ասում էր. «Հայերը կստանան այն, ինչ նրանց պարտք է պատմությունը»: 1918 թ. վերջին Խտալիայի պառլամենտը 195 դեպուտատների առաջարկությամբ հաստիկ բանձն էր ընդունել բուրժուական բռնապետության ճիրաններից հայ ժողովրդի ազատագրության գործը պաշտպանելու մասին: Նույն ռոզվ էին արտահայտվել անգլիական պետական գործիչները՝ Լոյդ Ջորջն ու Քերզոնը, Կլեմանսոն և Բրիանը: Բայց միայն խոսքով, հրապարակավ, իսկ գործով, գաղտնի համաձայնագրերով նրանք հետապնդում էին իրենց պետությունների ինպերիալիստական ծրագրերն իրականացնելու նպատակ:

Թուրքական տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս Եվրոպայի և Ամերիկայի ղեկավարական

¹ Ալեքսանդր Կուչակ (1874-1920) - ռուս քաղաքական գործիչ, գիտնական-օպիլիանտագետ, Ռուսաստանյան կայսերական նավատորմի փոխծովակալ (1916), Սիբիրյան նավատորմի ծովակալ (1918), Մպիտակ շաբժման ղեկավար, Ռուսաստանի գերագույն տիրակալ (1918-1920) - Ա.Կ.:

² Նիկոլայ Յուդենիչ (1862-1933) - ռուս ռազմական գործիչ, գեներալ, քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ հյուսիսարևմտյան ճակատում խորհրդային իշխանության դեմ գործող ռազմական ուժերի հրամանատար - Ա.Կ.:

հասարակական լայն շրջանները (Անատոլ Ֆրանս, Անտուան Մեյե, Բերտրան Ռասսել¹, Մարկվարտ, Կարլ Լինկենստ և շատ ուրիշներ):

1919-1920 թթ. կառավարության քաղաքական-դիվանագիտական ամբողջ գործունեությունը նպատակամղված էր Անտանտի տերությունների օգնության վրա հենվելուն, նրանց միջոցով «միացյալ, անկախ Հայաստան» ստեղծելուն: Դրանով իսկ ռոմանիարվում էր հայ ժողովրդի համար ավանդական բախտորոշ ռուսական կողմնորոշումը:

Հայկական երկու պատվիրակություններ էին ուղարկված Փարիզ՝ խաղաղության կոնֆերանսին (1919 թ. հունվար – 1919 թ. հունիս): Մեկը գլխավորում էր Պողոս Նուբար-փաշան, որը դեռևս 1912 թ. կաթոլիկոսի կողմից պաշտոնական հանձնարարությամբ առաքելություն ուներ Եվրոպական պետությունների մոտ պաշտպանելու Հայոց դատը: Մյուսը գլխավորում էր Ավ. Ահարոնյանը, որպես Հայկական Հանրապետության, այսինքն՝ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ: Սրանցից ոչ մեկը կոնֆերանսին մասնակցելու իրավունք չստացավ, որովհետև Հայաստանը՝ Անտանտի այդ «փոքրիկ դաշնակիցը» (ինչպես նրան անվանում էին) պատերազմող կողմ չճանաչվեց: Իմիջիայլոց նշենք, որ սրանք երեք միասնաբար հանդես չեկան, համաձայնեցված ծրագիր առաջ չբաշխեցին, ավելի շատ կռվեցին ու վիճեցին, ընկած մաս ծիծաղաշարժ իրավիճակների մեջ, չկարողանալով համատեղել արևմտահայության և արևելահայության շահերը: Նրանց գործողությունները իրարամերժ էին: Պողոս Նուբարը չէր ճանաչում Երևանի կառավարությունը՝ իբրև ամբողջ Հայության ղեկավար, դաշնակներն էլ չէին ճանաչում նրա լիազորությունները:

Թուրքական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում քննարկվում էր որպես «ռուսական հարցի» հետ սերտորեն առնչվող խնդիր և լուծվում էր ինպես որ լիատակաբար տերությունների հակասովետական ինտերվենցիայի ընթացքին համապատասխան: Կոնֆերանսում խոր հակամարտություն կար ինչպես հաղթողների և պարտվողների միջև, այնպես էլ հաղթողների միջև (անգլո-ֆրանսիական, անգլո-ամերիկյան ախյոսություն): Պայքարը մղվում էր աշխարհը վերաբաշխելու, մոր երկրների, ժողովուրդների ստրկացումը դիվանագիտորեն ձևակերպելու շուրջ, որի հիմքը դրվել էր տակավին 1916 թ. կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով, որը կնքվել էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև (պայմանագրին հարեց մաս ցարական Ռուսաստանը)՝ Օսմանյան կայսրությունը բաժանելու վերաբերյալ:

Տարվո՛վ Կերեսլի հաշտության պայմանագրի զննատակա՛նը՝ Վ.Լենինն ասում էր. «Դա չլսված, քաղաքական հաշտություն էր, որը տասնյակ միլիոն

¹ Բերտրան Աքթոր Ուիլյամ Ռասսել (1872-1970) - անգլիացի մաթեմատիկոս, փիլիսոփա, հասարակական գործիչ, հակաֆաշիստական և հակառազմական շարժումների կազմակերպիչ, գրականության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1950) - Ա.Ա.:

մարդկանց, այդ թվում անձնաքաղաքակիրթ մարդկանց դնում է ստրուկների վիճակի մեջ»¹:

Կերեսլի հաշտության պայմանագրի նպատակն էր ամրապնդել կապիտալիստական աշխարհի վերաբաժանումը հաղթող պետությունների օգտին, ինչպես նաև ստեղծել երկրների միջև հարաբերությունների այնպիսի համակարգ, որն ուղղված լիներ հեղափոխական Ռուսաստանը խեղդելու, հակազգայության շարժումները ճնշելու նպատակին:

Թեև 1919 թ. հունվարի 30-ին Անտանտի տերությունները հայտարարեցին, որ թուրքական կայսրությունը պաշտոնապես դադարում է գոյություն ունենալուց, սակայն թուրքական հարցը և դրա հետ սերտորեն կապված հայ ժողովրդին վերաբերող խնդիրները դարձան երկար ու բարակ քննարկումների առարկա:

Անտանտի երկրների ղեկավարները՝ Լյուդ Ջորջը և Կլեմանսոն, Վուդրո Վիլսոնը և Մոնթեմոնժ, ձգտում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը բաժան-բաժան անելիս: Անգլիան գրավել էր Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթները (այժմյան Իրաքը), Պաղեստինը, այժմյան Հորդանանը, պայքարում էր դրանք իր ձեռքում պահելու, Կ.Պոլսի և նեղուցներին վրա իր հսկողությունը հաստատելու համար: Ֆրանսիան գրավել էր Լիբանանը և Միջիայի մի մասը, Կիլիկիան և աշխատում էր այդ գավառները ձևակերպել կոնֆերանսում: ԱՄՆ-ը հավակնում էր Կ. Պոլսին, նեղուցներին և Հայաստանին, փորձում էր ստանալ դրանց մանդատը: Ըստ ԱՄՆ պետքարտուղարության պատրաստած քարտեզի՝ Թուրքիան բաժանվում էր երեք մասի. 1/ Բուն Թուրքիա, 2/ Կ.Պոլսի և նեղուցներ, 3/ Հայաստան: Եղավ մի պահ, երբ Վիլսոնը հարց էր դնում իրեն հանձնել ամբողջ Թուրքիայի մանդատը. Հունաստանը, Իտալիան հավակնում էին ամբողջ արևմտյան Անատոլիայի առաջնայ տարածքներին: Անհրաժեշտ չէ հանգամանորեն քննարկել այս խնդիրների բոլոր ապակետները: Մեզ այստեղ հետաքրքրողը Հայաստանի հարցն է:

1919 թ. մայիսին, ձգտելով փաստի առաջ կանգնեցնել Փարիզի կոնֆերանսի մասնակիցներին, ներգործել նրանց վրա, Երևանում Հայաստանի Հանրապետության առաջին տարեդարձի օրը Հայաստանը հռչակվեց «Միացյալ և անկախ»: Այսինքն՝ դաշնակցական կառավարությունը հրապարակեց իր պահանջները Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նկատմամբ: Կոնֆերանսում Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը հանդես եկան արևմտահայկական վեց վիլայեթների (Էրզրում, Տրապիզոն, Վան, Բիթլիս, Ավազ, Տիգրանակերտ) և Կիլիկիայի պահանջով:

¹ Լենին Վ.Ի. Երկեր, հ. 31, էջ 402-403:

² Սիդնեյ Մոնթեմոն (1847-1922) – իտալացի պետական գործիչ, Իտալիայի վարչապետ (1906, 1909-1910), արտգործնախարար (1914-1919) - Ա.Ա.:

Սակայն Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց (մինչև 1923 թ. Լոզանի կոնֆերանսը): Սա պայմանավորված էր միջինասիական իսլամական հակասություններով և մրցակցությամբ, հակասովետական ինտերվենցիայի առկայությամբ, Թուրքիայում սկիզբ առած ազգային-ազատագրական շարժմամբ:

Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը յուրովի սեփականելու ինստիտուցիոնալ տերությունների քաղաքականությունը հանդիպեց լուրջ խոչընդոտների: Արևելքի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի հռչակած նոր սկզբունքները լայն արձագանք գտան Չինաստանում և Հնդկաստանում, Պարսկաստանում և Թուրքիայում: Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անտանտի սանձազերծած դաժան կռիվը օրգանապես միահյուսվում էր հակազգային պայքարը խեղդելու ինստիտուցիոնալ պլանների հետ: Հենվելով հեղափոխական Ռուսաստանի եզրը հակափմայերիախակական պայքարի վրա, քննալական շարժումը բռնեց Անտանտի քեղադրամբին չեմթարակվելու, նրա կողմից պարտադրված պահանջները մերժելու ուղին:

1920 թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսում բուրջական պաշտանների ընդունված «Թուրքիայի ազգային ուխտը» քանաձևեց 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին Էրզրումի և Սըլվազի քննալական շարժման համաժողովների ծրագրային հարցադրումները, ազգայնական պայքարի նպատակներն ու ծրագրային դրույթները¹: Ակնբախ էր քննալական շարժման երկակիությունը. անկախության համար, ինստիտուցիոնալ դեմ պայքարի արդարացի բնույթը և բուրջական կայսրության ամբողջականությունը փրկելու, ճնշված ժողովուրդների իրավունքները դաժանությամբ ոտնահարելու, մահմեդական ռեակցիոն խալիֆայթը, սուլթանի իշխանությունը պահպանելու ձգտումը: Մուստաֆա Քեմալն այդ օրերին Կ. Պոլիս² սուլթանին հղած մի հեռագրում շատ բացորոշ էր արտահայտվում. «Ազգային շարժումը ծայր առավ նվիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին չզոհաբերելու նպատակով»: Քեմալականները, հենվելով Էնվերի սարքած «հանրաքվեի» վրա, փորձում էին հաստատել իրենց իրավունքը նաև Բաթումի, Կարսի և Ադրահանի մահանգների վրա, մի բան, որ 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայով մերկացրել էր սովետական կառավարությունը:

Էրզրումի համաժողովի ընդունված որոշման հենց առաջին կետում նշվում էր բուրջ սացիոնալիստների վճռակամությունը հայկական մարզերը կայսրության կազմում պահելու հարցում: Այստեղ «հայկական համայնքի» ստեղծումը կանխելը հռչակվում էր բուրջերի տրեզան գործը: Առանձնահատուկ շեշտվում էր հակահայկականությունը, փորձ էր արվում հաստատել Թուրքիայի «ամվիենի» իրավունքը այն տարածքների նկատմամբ, որոնք Օսմանյան կայսրության փլուզման պայմաններում պետք է անցնեին սուլթանական բռնապետության դարավոր լուրջ թոբափե ջանկացող ժողովուրդներին:

յին: Այդ օրերին Քեմալն անհնարին էր համարում գեթ մի քիչ հող հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության: Քեմալականներն ինքնուրույն և անկախ պետական գոյություն էին պահանջում բուրջ կամ բուրջաբեկու ժողովուրդների համար և վճռակամորեն համոզու էին գալիս արաբների, հույների, քրդերի, հայերի ինքնորոշման դեմ: Մուստաֆա Քեմալն ասում էր. «Մենք կապուներ կամ կկործանվենք ազգային ուխտի հետ միասին»:

Սուլթանական կառավարության գուլի կանգնած Թևֆիկ-փաշան (1918 թ. նոյեմբերից մինչև 1919 թ. մարտը) Արզուլ Համիդի նախկին արտաքին գործերի մինիստրը, 1919 թ. փետրվարի 12-ին Անտանտի դաշնակիցներին ներկայացրած հուշագրում մերժում էր հայերի իրավունքները, «մահմեդական» տարածք էր համարում այն հողերը, որոնց վրա հայերն ուզում էին ստեղծել իրենց պետականությունը³:

Արդեն 1919 թ. կեսերից Անատոլիայի վրա իր հսկողությունը հաստատած Մուստաֆա Քեմալից որևէ բան ստանալ գինված ուժի միջոցով Հայաստանի Հանրապետությունն ի վիճակի չէր: Դիվանագիտական ուղին, որևէ ուղղակի կոնտակտի հաստատումը նրանց միջև երբևէ չէր քննարկվում: Միակ ուղին դաշնակցական գործիչները շարունակում էին որոնել տասնամյակների ընթացքում հայ ժողովուրդին ոչինչ չտված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի և Իտալիայի կառավարությունների մոտ, վերստին դիվանագիտության ֆորումներում, նրանց կայացրած որոշումներում:

Այդպիսի իրավիճակում 1920 թ. ապրիլի 18-ից 26-ը Սան Ռեմոյի (Իտալիա) Դաշան վիլլայում գումարվեց Անտանտի տերությունների Գերագույն խորհրդի նիստ, որին մասնակցում էին Լյուդ Ջորջը, Քերտոնը (Անգլիա), Միլ-լերանը, Բերտելոն (Ֆրանսիա), Նիստին, Սցիալոյան (Իտալիա), Մազուին (Նապոլիա): ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը կոնֆերանսին մասնակցում էր որպես դիտորդ: Հայաստանին վերաբերող հարցերի քննարկման նիստերին իրավիճակում էին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը և ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը:

Այստեղ քննարկվեցին Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման, տարածքային հարցեր, այդ թվում՝ Հայաստանին վերաբերող մանրամասները:

Դա 1920 թ. ապրիլն էր, երբ հարթական կարմիր բանակը, ազատագրելով Հյուսիսային Կովկասը, մտնում էր Անդրկովկասի սահմաններին: Ինստիտուցիոնալ կառավարության շրջանները ձգտում էին կանխել սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում: Հայաստանի, Արցեխի և Կրասնամի «անկախությունը» ընդգծելու Անտանտի դիրքորոշումը այս փաստով էր պատճառաբանվում: Իսկ այդ դիրքորոշումը հանգեց այն բանին, որ Հայաստանին խոստացան և պայմանագրի նախագծի մեջ մտցրին արևմտահայկա-

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 606-607:

³ Вступительная статья проф. Ю.В.Ключикова // Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, с. XIV-XV.

կան վիլայեթները, թեև սահմանների վերջնական ճշգրտումը համձնարարվեց պրեզիդենտ Վիլսոնին: Վերջինս միայն 1920 թ. դեկտեմբերին հրապարակեց իր եզրակացությունը, ըստ որի ամբողջ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 130 հազար ք.կմ: Այս տարածքի գերակշիռ մասը գտնվում էր թուրքական բանակի ձեռքում, և այն վերստանալու համար ուժ էր հարկավոր: Թեև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղոտի զինադադարի 5-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ցրել բանակը և միայն անձնազոր ուժեր ունենալ ներքին կարգ ու կանոնի պահպանման համար, սակայն նա ոչ միայն անտեսում էր իր պարտավորությունը, այլև բանակը վերակազմավորելով, ձգտում էր նոր տարածքների գավթման Անդրկովկասում:

Սան Ռեմոյում գլխավոր կոիվը նավթի համար էր: ԱՄՆ-ի կառավարողները դժգոհ էին Մուսուլի նավթից գրկվելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան տակավին 1919 թ. ապրիլին «Բերանձե-Լոնգ» համաձայնագրով միմյանց միջև բաժանել էին այդ նավթը, իսկ այժմ Սան Ռեմոյում ձևակերպեցին այն «միջազգային իրավունքով»: Այստեղ թեև հրապարակվեց Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի նախագծի, մերձավորարևելյան երկրների վրա իմպերիալիստական մտադրատների համակարգը, բայց պայքարը ծավալվեց ավելի մեծ ուժգնությամբ:

Շուտով ֆրանսիական զորքերի թիվը Մերձավոր Արևելքում հասավ 60 հազարի: Ֆրանսիան իր հարվածներն ուղղեց գաղութատիրության դեմ պայքարող արաբների դեմ: Այստեղ ֆրանսիական կառավարողները չէին արտօնում ուժերի պակասությունից, ինչը նրանք անում էին ամեն անգամ, երբ քննարկվում էր Հայաստանի Հանրապետությանը զինված ուժով օգնելու հարցը: Ֆրանսիական բանակը Լիբանանում ցրում էր արաբական ազգային ֆորումները: Սյրիայում իր հսկողությունը տարածում Դամասկոսի և Հալեպի վրա՝ կախաղան բարձրացնելով հազարավոր արաբ հայրենասերների: Նույն բանն անգլիացիներն անում էին Պաղեստինում և Իրաքում:

Այս իսկ տեսակետից արևմտյան դիվանագիտության քայլերը Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բան չէին. այն պետք է տեսնել և մեկնաբանել Մովսեսական Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր իմպերիալիստական քաղաքականության և Մերձավոր Արևելքում նվաճողական պլանների լույսի տակ: Հայաստանի հարցը երբեք լուկալ խնդիր չէր արևմտյան դիվանագիտության համար, և վերջինս չէր դեկլարվում հայասիրական, ֆիլանտրոպիական մղումներով: Տվյալ դեպքում Հայաստանը նրանց հետաքրքրում էր. ա/ հակասովետական պլանների իրականացման, բ/ մերձարևելյան քարտեզը իմպերիալիստական տերությունների ռազմաքաղաքական, տնտեսական շահերին համապատասխան վերածնելու առումով: Ընդ որում այդ խնդիրներն իրականացնելու համար մանր դրամի դեր պետք է կատարեին Հունաստանն Արևմուտքում, իսկ Հայաստանը՝ Արևելքում: Այս միջոցով պետք է ճնշում գործադրվեր Թուրքիայի վրա՝ համաձայնվելու Անտանտի «խաղաղության» պայմաններին:

Լլոյդ Ջորջի և Քերզոլի, Կլեմանտոյի և Միլլերանի, ամերիկյան պետա-

կան գործիչների խոսքի ու գործի տարբերությունն ակնթախ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Մերձավոր Արևելքի տարբեր մասերում Անտանտի տևորությունների գաղութային ռեժիմը հաստատելու մանրամասներին, գործերի տեղաշարժերին, դիվանագիտական փաստաթղթերին: Ակնթախ է դառնում նաև, որ հայկական ազգայնականները մեկ անգամ ևս ապացուցեցին իրենց ռոմանտիզմը, քաղաքականության մեջ անօգնական լինելը՝ հույսը կապելով իմպերիալիստական Եվրոպայի և Ամերիկայի այն ուժերի հետ, որոնք և ոչ մի գործնական մտադրություն չունեին ինչ-որ չափով հոգալու թուրք-հայկական հարաբերությունները կարգավորելու, Հայաստանը թուրքական տարածողական ծրագրերից զերծ պահելու մասին:

Գերագույն խորհրդում 1920 թ. ապրիլին նախագահ Կլեմանտոն, ամփոփելով նիստը, եզրակացնում էր. «Ֆրանսիան ոչինչ չի կարող անել, ներկայումս Ամերիկան և ոչինչ չի կարող անել: Մնում է տեսնել որպես արդյունք այս ամենի, այդպիսի հայերը կճնա՞ն»:

Լլոյդ Ջորջն ապրիլի 20-ին նիստում ուղղակի հայտարարում էր. եթե հայերը «ի վիճակի չեն պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշխարհում մնան մի ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա, և դաշնակից կառավարություններից ոչ մեկը պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց թեկուզ մեկ գոմարտակով»: Միև սա էր իմպերիալիստական տալու՝ արևմտյան դիվանագիտությունը Սևրի սեղանի վրա էր դնելու Սան Ռեմոյի նախագիծը՝ նախապես իմանալով, որ այն գործնականում դատապարտված է ծախսողման:

Քերզոլը մտահոգված էր ամբողջ Արևելքում բրիտանական գաղութների և կախյալ երկրների մի անընդմեջ, ամբողջական համակարգ ստեղծելու խնդրով: Սա էր նրա հավատարմ հանգամանակը, սրան էին ենթարկվելու բոլոր մնացած խնդիրները: Դրա համար նա հիշեցնում էր, թե «ցանկալի է սեպ խրել Թուրքիայի մահմեդականների և Հեռավոր Արևելքի մահմեդականների միջև բրիտանոյա հասարակության ձևով, որը լինելու է նոր հայկական պետությունը»:

Կլեմանտոն ուղղակի ասում էր. «Ֆրանսիան չի կարող դրան ծախսել Հայաստանում»: Ռազմական հանձնաժողովի նախագահ, մարշալ Ֆոշը հաստատում էր նրա ասածը, թե «ինքը ոչ մի հնարավորություն չի տեսնում դաշնակիցների օգնությունն ուղարկելու Հայաստանին»: Նա գտնում էր, որ դաշնակիցները չեն կարող «պաշտպանել փոքրամասնություններին Թուրքիայում առանց ռազմական ուժերի ճնշող ցուցադրման»: Իսկ ռազմական ուժը նրանք ցուցադրում էին Սիրիայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, բայց ոչ Հայաստանում:

Սան Ռեմոյում հիշատակվում էր այն կողմը, որ «ներկայումս Էրզրումը թուրք ազգայնականների կենտրոնն է: Ռևել մեկը պետք է բուրքերին դուրս բշխ այնտեղից»: Լլոյդ Ջորջը կրկնում էր, թե «դաշնակից պետություններն ի վիճակի չեն ուժեր ուղարկելու հայերին օգնության»: Նա ասում էր, որ Միաց-

յալ Նահանգները գորք չեն ուղարկի: «Եթե Էրզրումը զիջվի հայերին, միակ պատասխանը, որ կտան բուրբերը, կլինի հայերին կոտորելը: Այս դեպքում ի՞նչ պետք է անեն դաշնակից պետությունները: Նրանք շարունակելու՞ են մեկը մյուսի հետևից կոնֆերանսներ գումարել, ջուր ծեծել և ասել, որ իրենք այն արեցին, որպեսզի բաջալերեն «մեծ հույսը»: Միակ «մեծ հույսը», որ ինքը տեսնում է, հայկական կոտորածներն են»: Նա շարունակում է. «Եթե սեղանի շուրջ նստած վեց ներկայացուցիչները կարգադրեն նախագծային կոմիտեներին Էրզրումը հռչակել հայկական, պոն Բերտելոյի կարծիքով դա կտա՞» Էրզրումը Հայաստանին: Էրզրումը պետք է վերցվի զենքի ուժով, և վերցնելիս էլ արյուն պետք է հեղվի:

...Հավատու՞մ է նա, որ հայերը, որոնք չկարողացան պաշտպանվել կոտորվելուց, դեռ մի բան էլ կշարժվեն դեպի բշտմանական երկիր և կգրավեն մի ամրոց, որը ռուսական բանակներին է դիմադրել: Եթե կոնֆերանսը հռչակեր պայմանագրում, որ Էրզրումը պատկանում է Հայաստանին, գործարքը կմնար գործարք բոլորի վրա, առանց կենսագործվելու հույսի...»:

Պատասխանելով Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակների պնդմանը, քե առանց Էրզրումի հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ, Լյոյո Ջորջն ասում էր. «Եթե Հայաստանը չի կարող գոյություն ունենալ առանց Էրզրումի, հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ առհասարակ: Տերությունները չեն կարող վերցնել այն և հանձնել նրանց, իսկ նրանք էլ իրենք չեն կարող վերցնել»:

Սա այն Լյոյո Ջորջն էր, որ 1917 թ. գարնանը Գլխավորում արտասանած իր ճառում պահանջում էր «ազատագրել» Միջագետքը և Հայաստանը բուրբակալ լծից և նրանց բախտը հանձնել «ավելի արդարացի կառավարման»¹:

Իսկ այժմ այլ բան էր անում:

1920 թ. մայիսի 11-ին Փարիզում Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարության պատվիրակ Թեֆիկ-փաշային հանձնվեց խաղաղության պայմանագրի դաշնակիցների նախագիծը, և պատասխանի համար տրվեց մեկ ամիս ժամանակ:

1920 թ. հուլիսի 22-ին սուլթանի նախագահությանը հավաքված «մեծ դիվանը» որոշեց ստորագրել խաղաղության պայմանագիրը, որը նշանակում էր Օսմանյան կայսրության վերջնական փլուզում: Վերջապես 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սերում կնքվեց խաղաղության պայմանագիր, մեկ կողմից, Քրիստանական կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի և մի շարք այլ պետությունների և, մյուս կողմից, Թուրքիայի միջև: Պայմանագրի տակ գրված էր նաև «Հայկական հանրապետության պատվիրակության» նախագահ Ա.Ա. Կարոնյանի ստորագրությունը: Պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող գլխավոր հոդվածներում ասված էր.

¹ Васьков В. Внешняя политика Временного правительства, М, 1966, с. 163.

«Հողված 33. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն»:

«Հողված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատուները բողոքել Անեթիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին և՛ դեպի ծով ելք տալու, և՛ հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան յուրո տերիտորիաների ապառազնակնացման վերաբերյալ»:

Սերի պայմանագիրը ազդարարեց, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան «գիջում է» Թուրքիային: Կիլիկիայի հայությունը բողոքում էր բավախի քնահաճույքին, բուրբակալ մատնաշունչ նացիոնալիզմին դեմ հանդիման:

Սակայն Սերի պայմանագրի տակ ստորագրեցին սուլթանի ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն չէին ներկայացնում Թուրքիան: Կ.Պոլսում սուլթանը 1920 թ. մարտի 16-ից դաշնակից օկուպացիոն բանակի գերին էր, իսկ Անատոլիայում (Անկարա կենտրոնով) ռեալ իշխանությունը Անտանտին հակադրված Մուստաֆա Քեմալի ձեռքում էր: Այնուամենայնիվ, Կ.Պոլսի կառավարությունը նույնպես չէր շտապում այն ռառիֆիկացնել: Պայմանագիրը այդպես էլ չվավերացվեց: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները ոչ միայն հրաժարվեցին ստորագրել Սերի պայմանագիրը, այլև չնամանակեցին նրա վերջնական մշակմանը Սամ Ռեմոյում, որտեղ հանդես էին գալիս դիտորդների դերում: Ֆրանսիական կառավարությունն առաջինը բոլկոտեց Սերի պայմանագրի կատարումը՝ դժգոհ լինելով անգլիական դաշնակցի ավելի մեծ ավարատությունից: Ֆրանսիական դիվանագետները գաղտնի կապերի մեջ մտան Քեմալի հետ, բռնեցին գիջումների ուղին, միայն քե «աշխարհում միակ ուժեղ բանակը» (բուրբակալը) հանդես գար բուլեղիկների դեմ:

Այդ էր պատճառը, որ 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Լոնդոնում կայացած կոնֆերանսում, 1921 թ. հունվարին Փարիզում գումարված Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստում Ֆրանսիան հանդես էր գալիս Սերի պայմանագիրը փոփոխելու պահանջով: Մինչև 1922-1923 թթ. Լոզանի կոնֆերանսը Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան նահանջեցին Սերի որոշումների պաշտպանության դիրքերից: 1921 թ. մարտին Լոնդոնի կոնֆերանսի արձանագրություններում «Հայկական անկախ պետություն» արտահայտությունը փոխարինվեց Թուրքիայի տարածքի վրա «նախը ազգային օջախ» ստեղծելու անոթոշ հարցադրումով, որը նույնպես ջնջվեց Լոզանի կոնֆերանսում Անտանտի պետությունների նույն դիվանագետների ձեռքով:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... , էջ 672-680:

1920 թ. գարնանը՝ Գեմիկիմի ջախջախումից հետո, Հյուսիսային Կովկասում վերականգնվեց սովետական իշխանությունը: Դեռևս 1920 թ. ապրիլին Գ.Օրջոնիկիձեն Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին պարզորոշ բացատրում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը բարյացակամորեն է վերաբերվում Հայկական հարցին և պատրաստ է բանակցություններ սկսելու Հայաստանի Հանրապետության հետ: Մայիսի 17-ին Գ.Չիչերինը հետագրում էր երևան. «Սովետական կառավարությունը սույնով ձեզ հայտնում է իր համաձայնությունը Հայաստանի կառավարության հետ պայմանագիր կնքելու երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական և ամուր հարաբերություններ հաստատելու նպատակով»¹:

1920 թ. ապրիլի 28-ին սովետական հռչակվեց Ադրբեջանը, 11-րդ կարմիր բանակն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Փաստերը հաստատում են, որ այդ պահին բենալական թուրքիան ծրագրել էր ներխուժել Հայաստան, այդ նպատակով ձեռնարկել բոլոր նախապատրաստական միջոցները:

Քենալականները Հայաստանի Հանրապետության դեմ զինված հարձակման նախապատրաստվում էին դեռևս 1919 թ. աշնանը: Նրանց նպատակն էր նախ գրավել Կարսի ու Արդահանի շրջանները, այնուհետև, Հայաստանն իրենց ենթարկելով, միանալ մուսավաթականներին: Սա պանթուրքական ծրագրի իրականացման նախնական փուլն էր, որին հաջորդելու էին տարածողական հետագա քայլերը: Նրանց համգիստ չէր տալիս 1918 թ. երիտթուրքական բռնադատիչների՝ Անդրկովկաս կառարած արշավանքի անհաջողությունը: Առժամանակ այս մտադրությունը լայն գործնականություն չստացավ, թեև 1919 թ. արդեն Բաքվում մուսավաթական պարագլուխների հետ ձեռք ձեռքի տված գործում էին նախկին երիտթուրքական գործիչները, այժմ Քենալան ընկերացած Խալիլ և Նուրի-փաշաները: Սրանք ստեղծել էին «թուրքական շտաբ» կոչվող կազմակերպությունը, հեղափոխական ֆրազմերի ծխածածկույթի տակ համագործակցության առաջարկներ էին անում կոմունիստական կուսակցության Անդրերկրկոմին²: Նրանց նույնիսկ հաջողվեց գործի անցնել Դաղստանում: Սակայն, սպիտակների պարտիզանական կուլի կազմակերպման անվան տակ Նուրի-փաշան այստեղ հակասովետական, պանթուրքական գործունեություն ծավալեց: Դաղստանի բոլշևիկյան ընդհատակյա կենտրոնը նրան ստիպեց հեռանալ: Այնուամենայնիվ, նա շարունակեց իր պանթուրքական ակտիվությունը Ադրբեջանի տարբեր շրջաններում:

Քենալականները կարծում էին, թե քանի որ Ադրբեջանը սովետական դարձավ և հարեց Ռուսաստանին, ապա իրենք էլ պետք է նվաճեն Հայաստանը:

1920 թ. գարնանը, երբ Դաղստանում էր գտնվում 11-րդ կարմիր բանակը, Խալիլ-փաշան Ս.Կիրովին առաջարկում էր համատեղ ուժերով գրավել Հայաստանի Հանրապետությունը: Ս.Կիրովը վճռական հակահարված է տալիս անձնարձակ պանթուրքիստին³:

Խալիլ-փաշայի առաջարկը բենալական թուրքիայի ղեկավարության քաղաքական գծի դրսևորումն էր: Մուստաֆա Քեմալը չի բացքրել, որ 1920 թ. սկզբին արևելյան ճակատի թուրքական զորամասերը պատրաստության մեջ էին դրվել ընդդեմ Հայաստանի⁴:

1920 թ. մայիսին Հայաստանը բռնված էր հակադաշնակցական ապստամբությամբ: Հայ աշխատավորները կոմունիստների գլխավորությամբ ոտքի էին ելել՝ տապալելու ատեյի իշխանությունը: Սակայն Սովետական Ռուսաստանի միջազգային դրությունը նուրբ բարդ էր, և նա չկարողացավ զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանի հեղափոխական ուժերին և արդեն մայիսին սովետական իշխանություն հաստատել այնտեղ: Ապստամբությունը պարտվեց: Դաշնակ մտազերիստները դաժան հաշվեհարդար տեսան հայ ժողովրդի լավագույն զավակների հետ:

Բանն այն է, որ 1920 թ. ապրիլի վերջին պանական Լեհաստանը ներխուժեց Սովետական Ուկրաինա և մայիսի 6-ին գրավեց Կիևը: Ապրիլի վերջին անգլիական նավատորմը զննակոծեց մեր երկրի սևծովյան նավահանգիստները: Ապրիլի 25-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոլը հեռագրով սպառնում էր սովետական կառավարությանը՝ պատերազմ սկսել ՌՍՖՍՀ-ի դեմ, եթե չդադարեցվեին ռազմական գործողությունները՝ Կովկասում և Վրանգելի⁵ դեմ:

Վ.Լենինը համաձայնվում էր Չիչերինի կարծիքի հետ Կովկասում ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցում⁶: Մայիսի 5-ին և 6-ին Կենտկոմի քաղաքական բնմարկում է Անդրկովկասի դրության և Քերզոլի նուստային պատասխան տալու հարցը⁷: Որոշվում է Կովկասից զինվորական մասեր տեղափոխել Արևմտյան ռազմաճակատ: Գ.Օրջոնիկիձեն կարգադրություն է ստանում Վ.Լենինից կարմիր բանակի զորամասերը հետ քաշել Վրաս-

¹ Ալիխանյան Ս.Տ. Սովետական Ռուսաստանի դեբը հայ ժողովրդի պատագրման գործում, Ե, 1964, էջ 97:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 478:

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 200, գ. 769, ք. 256:

² Кемаль М. Путь новой Турции, т. 3, с. 313.

³ Պյոտր Վրանգել (1878-1928) - ռուս ռազմական գործիչ, 1918-1920 թթ. Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ Սպիտակ շարժման ղեկավարներից, Գրիմուս և Լեհաստանում ռուսական բանակի հրամանատար, 1920-1921 թթ.: Ռուսաստանի զբաղույն տիրակալ - Ա.Կ.:

⁴ Ленин В.И. ПСС, т. 51, с. 191.

⁵ Նույն տեղում, հ. 41, էջ 619-621:

տանից, ձեռնպահ մնալ հարձակումից¹: ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմը մայիսի 25-ի որոշմամբ դիրեկտիվ տվեց ռուսական զորամասեր չմտցնել, զորքի օգնությամբ սովետականացման փորձեր չկատարել, բոլոր միջոցներով Նախիջևանը պաշտպանել Թուրքիայի և Անտանտի ազդեցությունից:

1920 թ. մայիսի վերջին հակասովետական խռովություն բռնկվեց Գյանջայում, այնուհետև Ղարաբաղում (Շուշի), որի գլուխ կանգնած էր Նուրի-իսաշան: 1920 թ. հունիսի 2-ին Լենինը հեռագրում էր Կրեմլնչուգ՝ Ստալինին², որ Արևմտյան ճակատում դրությունը վատացել է, որ Ստալինի պահանջած դիվիզիաները պետք է այնտեղ ուղարկել, իսկ Կովկասյան ճակատից այլևս զինված ուժեր չհանել, քանի որ այնտեղ ապստամբություններ են և չափազանց տագնապալի վիճակ³:

Լենինի առաջարկով 1920 թ. հունիսի 22-ին Կենտկոմի քաղցրուրոն որոշում ընդունեց «Կովկասում քաղաքականության մասին» և հանձնարարեց արտաքին գործերի ժողկոմատին դրա հիման վրա հրահանգ պատրաստել Կավկասյան, Վրաստանում, Հայաստանում և Թուրքիայում ՌՍՖՍՀ պատասխանատու զինվորական աշխատողների և լիազոր ներկայացուցիչների համար: Այս հրահանգը հաստատվեց Կենտկոմի քաղցրուրոյի կողմից հուլիսի 7-ին: Այնտեղ ասված էր, որ «ՌՍՖՍՀ-ը պետք է խաղաղ և բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանի Վրաստանի և Հայաստանի բուրժուական պետությունների հետ»⁴:

Հունիսի 30-ին ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի քաղցրուրոն քննարկեց 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացումը դեպի Հայաստան դադարեցնելու հարցը և հանձնարարեց Չիչերինին հրահանգ տալ այն մասին, որպեսզի կովկասյան ընկերները խուսափեն թուրքական հարձակման համար առիթներ տալուց:

Պանական Լեհաստանի դեմ կարմիր բանակի հակահարձակման ժամանակ (1920 թ. հուլիս) Անգլիան Սովետական Ռուսաստանին նորից սպառնալից նուտաներ էր հղում, իսկ ավելի ուշ (օգոստոսին) Անդրկովկասին սպառնում էր Իրանի հյուսիսից:

Անա այսպիսի պայմաններում 1920 թ. հունիսին Մոսկվայում բանակություններ սկսվեցին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության և Հա-

յաստանի Հանրապետության պատվիրակության (Լևոն Շանթ¹, Լևոն Զառայան, Համբարձում Տերտերյան և այլք) միջև:

Նույն ժամանակ Մոսկվայում բանակություններ էին տեղի ունենում Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի պատվիրակությունների միջև:

Թուրքիայում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումը Անտանտի դեմ ուղղվելու, քեմալականների ուշադրությունը Հայաստանից հեռացնելու նպատակով ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ձգտում էր կարմիր բանակի գորամասերը մտցնել հայ-թուրքական սահմանը՝ կանխելու համար թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա:

Այս խնդրի բարեհաջող լուծման դեպքում Անտանտը կզրկվեր Հայաստանը հակասովետական հեմարան դարձնելու, հայ-թուրքական ախտյանությունը Սովետական Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու հնարավորությունից:

Փաստերը վկայում են, որ Սովետական Ռուսաստանը մշակել էր կրկնկրետ ծրագիր՝ լուծելու համար հայ-թուրքական տարածքային վեճերը, կազմվել էր հատուկ քարտեզ, որով նախատեսվում էր Հայաստանին միացնել արևմտահայկական տարածքներ, ելք պետք է տրվեր դեպի Սև ծով:

«Չիչերինի կխոստանա հայերուն գոհացում տալ Թրքահայաստանի որոշ հողամասերը միացնելով Հայաստանին և ապահովելով ելք մը դեպի Սև ծովը», - պատմում է հայկական պատվիրակության անդամներից մեկը²: Նախիջևանը և Ջանգեզուրը նկատվում էին անվերապահ հայկական հողամասեր, իսկ Ղարաբաղի հարցը վճռվելու էր հանրաքվեով: Չիչերինը և Կարախանը Սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից համաձայնվում էին Հայաստանին հանձնել երկրի տարբեր մասերում սիոնիստ հայկական մշակույթի արժեքները, հայ գաղթականներն իրավունք էին ստանում իրենց շարժական գույքով փոխադրվել հայրենիք: Ռուսաստանը Հայաստանին անվճար տրամադրելու էր մի քանի տասնյակ շուգեբարչեր և վագոններ, մեծ քանակությամբ նավթ, երկու տեքստիլ ֆաբրիկա, երկրագործական գործիքներ, հացահատիկ, երկու և կես միլիոն ոսկի ռուբլի փող և այլն: Պատվիրակ Հանրաքվեում Տերտերյանը Լ.Կարախանի առանձնասենյակում քարտեզի

¹ Նույն տեղում, հ. 51, էջ 191:

² Իոսիֆ Ստալին (1879-1953) - ԽՍՀՄ պետական և քաղաքական գործիչ, 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության կազմակերպիչներից, 1917-1922 թթ. ՌՍՖՍՀ ազգությունների գործերով, պետական նկատության ժողկոմ, 1922-ից՝ կոմկուսի գլխավոր քարտուղար, 1941-ից՝ ԽՍՀՄ Ժողկոմբյուրի, 1946-ից՝ ՆԽ-ի նախագահ, 1941-1947 թթ.՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ, զինված ուժերի գերագույն հրամանատար, մարշալ, գեներալիսիմուս - Ա.Կ.:

³ Նույն տեղում, հ. 51, էջ 205:

⁴ Хармадларян С.В. В.И. Ленин и становление Закавказской федерации, Е, 1969, с. 43.

¹ Լևոն Շանթ (1869-1951) - գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, ՀՀ խորհրդարանի անդամ (ՀՀԴ), գլխավորել է Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար Մոսկվա ուղարկված պատվիրակությունը, 1921-ից ապրել է Իրանում, Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, «Լեռան աղջիկը» պոեմի, «Երսազ օրեր», «Վերջին», «Դարձը», «Կինը» վիպակների, «Հին աստվածները», «Կայսրը», «Եսին մարդը», «Ուրիշի համար», «Չին պալ» դրամաների, «Հոգիները ծարավի» վեպի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Տե՛ս Նոր սերունդը՝ քաղաքական նկարագրի, 1961, էջ 26:

վրա ճշմարտւոյն է, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետություններից ամենամեծը Հայաստանն էր¹:

Սակայն պարզվեց, որ դաշնակցական կառավարությունը հայկական պատվիրակությանը չէր օժտել համապատասխան լիազորություններով և որ դեպքեր էր քաջշշուկի անպատասխանատու գործելակերպ: Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Տ.Քեզզադյանը հուլիսի 6-ին իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս հասարակական կարծիքը հեռու պահել Մոսկվայի քանակությունների մանրամասներից: Նա գրում էր. «Մենք ժամանակ կվատարկենք, մինչև կստանանք Անգլիայից եկած ռազմամթերքը և այն ժամանակ կարող կլինենք դիմադրել նույնիսկ ռուս զորքերին...»²:

Այնուհետև էր, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքային հարցերի լուծումը Հայաստանի կառավարությունն ուզում էր իրականացնել Անտանտի միջոցով: 1920 թ. ապրիլին Սան Ռեմոյում պատրաստվել էր Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի նախագիծը, որը ստորագրվեց Սերում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին: Իսկ Անդրկովկասում, մասնավորապես Ադրբեջանի հետ կապված տարածքային խնդիրները լուծելու, Սովետական Ռուսաստանից տնտեսական օգնություն ստանալու, քաղաքականապես ճանաչվելու հարցերում կառավարությունն ակնկալություններ ուներ Մոսկվայում: Բանակցությունները Մոսկվայում շարունակվեցին երկու ամիս: Հայաստանի Հանրապետության կառավարողները ձգտում էին ժամանակ շահել, մինչև կնքվեր Սևրի պայմանագիրը, կտասցվեր անգլիական ռազմամթերքը: Այս միջոցով դաշնակցական պետական և կուսակցական որոշ շրջաններ հանդգնեցին, որ ոչ միայն կդիմադրվեն քեմալական ուժերին, այլև կգրավեն Էրզրումը: Անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները, նրանց ներկայացուցիչները Թիֆլիսում և Երևանում անում էին ամեն ինչ՝ ներգործելու կառավարության վրա, ձախողելու սովետա-հայկական հարաբերությունների կարգավորումը և պայմանագրի կնքումը:

Հայտնի է ֆրանսիական կառավարության գաղտնի կարգադրությունը Երևանի իր ներկայացուցչին՝ ամեն գնով հասնելու այդ քանին:

Հուլիսի 19-ին Չիչերինը ճշում էր, որ քանակությունները մնում են մեռյալ կետում, որ դրանք անհույս են: Նույն օրը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հղած հեռագրում ՌՍՖՍՀ արտգործնախարարը նորից պարզում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ սովետական քաղաքականության իմաստը:

«Այն քարեկամական հարաբերությունները, որ սովետական կառավարությունը փորձում է հաստատել Փոքր Ասիայի բուրբակակ ազգային կառավարության հետ, մա, իմբիջիայլոց, օգտագործում է, որպեսզի հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ապահովի իր գարգացման համար քավակամաշափ տերիտորիա ձեռք բերելու Փոքր Ասիայում և, վերջապես, դուրս գալու

¹ Նույն տեղում, էջ 34-35:

² ՀՍՍՀ ՊԿՊԼ (ՀԱԱ), ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 769 ա, ք. 93:

հարևան մուսուլմանական բնակչության հետ ունեցած մշտական ճակատագրական բռնամարտից», - հայտարարում էր Չիչերինը:

«Բացառապես սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ բուրք նացիոնալիստները դադարեցրին իրենց իսկ սկսած գորակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամորեն հայտնեցին խաղաղ ելք գտնել ու հաստատուն բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել մուսուլմանական և հայ բնակչության միջև»: Այնուհետև Չիչերինը հավաստիացնում էր, որ «ժայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել» Սովետական Ռուսաստանի «մշտական քարեկամական վերաբերմունքի», «նրա ուժերի սահմաններում օգնության վրա» հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար»³:

Մոսկվայում քանակությունները հայկական պատվիրակության հետ լրջիստավեցին: Որոշվեց դրանք շարունակել Երևանում, որ Վ.Լենինի և Լ.Կարախանի կողմից տրված լիազորագիր-մանդատով ուղարկվում էր սովետական լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Վասիլևիչ Լեզրանը⁴: Չիչերինի առաջարկով Լեզրանը և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը⁵ Մոսկվայում հանդիպում են ունենում հայկական պատվիրակության հետ, նորից ընդգծում սովետական կառավարության դիրքորոշումը: Սակայն, ինչպես վերիշիում է պատվիրակ և Տերտերյանը, Երևանի կառավարությունը լուռ էր, ոչ մի հրահանգ չէր տալիս հետագա անելիքի մասին: Հուլիսին Լեզրանը մեկնում է Երևան, իսկ Լևոն Շանթն իր պատվիրակությանը շարունակում է մնալ Մոսկվայում անորոշ անգործության մեջ, ապա ժամանակ վատնում Ռոստովում և այլուր: Անդրկովկաս հասած Լեզրանին կառավարությունը Երևանում չընդունեց՝ պատճառաբանելով, թե մինչ այդ պետք է լսի Մոսկվայից վերադարձող պատվիրակության հաշվետվությունը (այն տեղ հասավ սեպտեմբերի 14-ին) և հետո միայն ձևափոխելու լինել քանակությունները շարունակելու Երևանում⁶: Սա քացահայտ քաջշշուկ էր, ճակատագրական անպատասխանատվություն, դավա-

³ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 352-353:

⁴ Բորիս Լեզրան (1884-1936) - խորհրդային դիվանագետ, 1920-1922 թթ.՝ ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ ՀՀ-ում, ապա՝ ՀԽՍՀ-ում, 1921-ից՝ միաժամանակ ԱԽՍՀ-ում և ՎԽՍՀ-ում, 1922-ից՝ ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Թուրքեստանի Ինքնավար ԽՍՀ-ում, 1926-ից՝ Խարքինում ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոս, 1930-1934 թթ.՝ Պետական էրմիտաժի տնօրեն - Ա.Կ.:

⁵ Սահակ Տեր-Գաբրիելյան (1886-1937) - քաղաքական և պետական գործիչ, Բարվի կոմունայի (1918) ժամանակ՝ նավթի բաշխման ու վաճառքի կոմիտեի և արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ, 1920-ից դեկտեմբերի է Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունը, ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ն, Հայաստանի հեղեղակ անդամ, 1921-ից՝ ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ ՌՍՖՍՀ-ում, 1923-1928 թթ.՝ ԱԽՖՍՀ-ում, 1928-1935 թթ.՝ ՀԽՍՀ Ժողովմխորի նախագահ - Ա.Կ.:

⁶ Լեզրանի միակն // «Քանրեր Հայաստանի արխիվներ» (Ե.) - 1967, Հ. 3, էջ 42:

ճանություն հայ ժողովրդի նկատմամբ: 1920 թ. հուլիսի 20-ին Թիֆլիսից Լեզրանը հեռագրում էր Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրին, պահանջում էր բանակցությունների վերսկսումը չկապել Մոսկվայից Շանքի պատվիրակության վերադարձի հետ, որ «Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական և խաղաղ մտադրությունները չեն հանդիպում Հայաստանի կառավարության այն արձագանքին, որը դառնար սկսված հաշտության բանակցությունների շտապփույթ և հաջող ավարտման գրավականը»¹:

Նույն միջոցին Թիֆլիսում ՌՍԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ա.Կիրովը փորձում էր ներազդել մենչևիկյան Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Տ.Բեզգադյանի վրա, նրան բացատրել դրության բարդությունը, բանակցությունները շարունակելու անհրաժեշտությունը:

Երբ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում, մի կողմից, Լեզրանի և, մյուս կողմից, Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներ Ջամալյանի² և Բարալյանի միջև զինադադարի համաձայնագրի կնքվեց Վարաքաղում և Ջանգեզուրում կարմիր բանակի զորամասերի և հայկական զորամասերի միջև զինված բախումները դադարեցնելու մասին, շատ ավելի ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իսկական խաղաղ էր անվտանգության իմպերիալիստների ներկայացուցիչների ձեռքին (Մարտլի³, Կորբելի⁴, Ստոքս⁵, Լյուկ⁶ և ուրիշներ)⁷: Սրանք բոլոր միջոցներով ձգտում էին խորացնել կոմիչկետը, արգելակել հարաբերությունների կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետության և Սովետական Ռուսաստանի միջև, ռազմական և տնտեսական օգնություն էին խոստանում:

¹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 360-361:

² Արշակ Ջամալյան (1882-1940) – հասարակական և քաղաքական գործիչ, ՀՀԳ կուսակցության անդամ, հայ կամավորական ջոկատների կազմակերպիչներից, 1917-ից՝ ՀԱԽ-ի անդամ, մասնակցել է Երզնկայի զինադադարի կնքմանը, Անդրկովկասյան սեյմի անդամ, ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թիֆլիսում (1918), 1919-ից՝ ՀՀ խորհրդարանի անդամ, 1920-ից՝ հաղորդակցության ճանապարհների նախարար, 1921-ին մասնակցել է բոլշևիկների և դաշնակցականների բանակցություններին Ռիգայում, ապրել է Փարիզում, «Ռաշնակցության տեսությունը» աշխատության հեղինակ - Ա. Կ.:

³ Դե Մարտլե – կոմս, Անդրկովկասում Ֆրանսիայի կոմիսար - Ա. Կ.:

⁴ Կորբել – փոխգնդապետ, Անդրկովկասում ֆրանսիական ռազմական առաքելության ղեկավար (1920) - Ա. Կ.:

⁵ Ստոքս – փոխգնդապետ, Անդրկովկասում Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար (1920) - Ա. Կ.:

⁶ Լյուկ – Անդրկովկասում Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսարի տեղակալ (1920) - Ա. Կ.:

⁷ Լեզրանի միսիան..., էջ 42:

***

Մոսկվայում բանակցությունները թուրքական պատվիրակության հետ նույնպես ընդհատվեցին: Սովետա-թուրքական հարաբերությունների նորմալացման ձեռնարկը, պայմանագրի կնքման հետաձգումը (մինչև 1921 թ. մարտի 16-ը) որոշակիորեն պայմանավորված էր հայ-թուրքական բարդ փոխհարաբերություններով, թուրքական կողմի գանկությանը՝ տարածքային ոչ մի զինյուն չանել Հայաստանի Հանրապետությանը: Քեմալական Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1920 թ. հուլիսի 14-ին, պատասխանելով Հայաստանի հետ սահմանները որոշելու մասին Չիչերինի առաջարկներին, պնդում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վրա, որը չեղյալ էր հայտարարված սովետական կառավարության կողմից 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին և Բաքումի (1918 թ. հունիսի 4-ի) կոմկենցիայի գործադրման վրա¹, որով Հայաստանին բողբվել էր 9 հազար ք.կմ տարածություն: Թուրքական կողմն ամբողջապես ոտնահարում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերը, ի հակադրություն Սովետական Ռուսաստանի, որը ձգտում էր պաշտպանել Հայաստանը թուրքական զավթողական հարվածներից:

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ, չհամաձայնվելով հայկական տարածքների հարցում սովետական հարցադրումներին, Բեքիր Սամինի պատվիրակությունը առանց պայմանագրի կնքելու վերադարձավ Անկարա: Այնուամենայնիվ, պայմանագրի նախագիծը Անկարայում ստացվեց սեպտեմբերի 18-ին: Նախագծում բաց մնացած թուրք-հայկական տարածքային և մյուս վիճելի հարցերը կարգավորելու նպատակով Մոսկվայից Անկարա էր մեկնելու սովետական առաքելություն: Սակայն օգոստոսի 10-ին ստորագրվել էր Սևրի պայմանագիրը (Հայաստանին վերաբերող համապատասխան կետերով), և Հայաստանի կառավարությունը լրիվ փարվեց Անտանտին:

Մինչ այդ դաշնակցական կառավարության և քեմալական կառավարության միջև հուլիս-օգոստոս ամիսներին կատարված նստանքների փոխանակությունը նույնպես հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների մեջ պարզություն չմտորեց, քանի որ Անկարայի տնօրենները ոչ մի մտադրություն չունեին հարգելու հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

«...Իսկ մենք որոշեցինք, - հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը, - որ Կարսի, Մարիդամիչի, Օրթիի և Արդահանի վրա հարձակվելը ևս հարցի լուծում է՝ դիվանագիտական ճանապարհով: Այդպես էլ մենք վարվեցինք, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայից արդեն մեկնել էր սովետական միսիա՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցերի որոշման գործում միջնորդելու համար, քայց պատվիրակությունն արդեն ուշացել էր»²:

Սովետների 8-րդ համագումարին ՌՍԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովը-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 449:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), հ. 143, 1920:

դական կոմիսարիատի 1919-1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ ասված էր, որ տակավին 1920 թ. մայիսին-հունիսին բուրքական կառավարությունն արդեն հայտարարել էր գորակոչ արևելյան ռազմաճակատում, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ստրատեգիական կետեր գրավելու համար, քայքայ ընկ. Չիչերինի նամակը (խոսքը 1920 թ. հունիսի 3-ի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին հղված նամակի մասին է) ստանալուց հետո հետաձգել է այդ ծրագրի իրականացումը¹։ Կարելի է բազմաթիվ այլ վկայություններ և փաստեր բերել, որոնք ցույց են տալիս սովետական կառավարության մտահոգությունը հայ ժողովրդի ապահովության, անվտանգության նկատմամբ, բուրքական հարձակողական, տարածողական քաղաքականությունից նրան զերծ պահելու հարցում։

Տեղին ենք համարում մեջբերել արտագործընկերների տարեկան հաշվետվության մեր կարծիքով կարևոր մի հատված՝ չվերաշարադրելու համար նրա բովանդակությունը. «Մեկնվա ժամանած պատվիրակությունը կազմված էր Բեքիր Սամիից և դեպուտատ Յուսուֆ Քեմալից, ընդ որում նրանց հետ միասին ժամանել էր բուրք կոմունիստ դ-ր Ֆուադ Սարիբը։ Այդ առաջին մուսկոլյան կոնֆերանսը մշակեց ռուս-բուրքական պայմանագրի հիմունքները, ընդ որում բուրքական պատվիրակությունը, աշմանը վերադառնալով Անկարա, իր հետ վերցրեց նախագիծ՝ իր կառավարությանը զեկուցելու համար։ Այն ժամանակ լիակատար համաձայնության հասնելու համար գլխավոր դժվարությունը Արևելյան Թուրքիայի սահմանների որոշումն էր։ Բանակցություններ վարելով, մեկ կողմից, բուրքական պատվիրակության և, մյուս կողմից, հայկական դաշնակցական կառավարության պատվիրակության հետ, որը գլխավորում էր բանաստեղծ Լևոն Շանթը (մայիս-հուլիս), սովետական կառավարությունը իրենի բերումով ստիպված էր միջոցներ որոնել՝ երկու կառավարությունների տերիտորիալ պահանջախնդրությունները համաձայնեցնելու համար։ Այդ խնդիրն ըստ էության անիրագործելի էր։ Այն ժամանակ դաշնակցական կառավարությունն արդեն հրաժարվել էր Անտանտի կողմից առաջ քաշվող Մեծ Հայաստանի պլանից, ըստ որի Հայաստանը ընդգրկելու էր Փոքր Ասիայի կեսը և պետք է դեպի ծով ելք ստանար բուն Սիրիայի մոտ։ Սակայն դաշնակցական կառավարության տերիտորիալ պահանջախնդրությունները դեռևս բավականին զգալի էին. ընդգրկում էին Էրզրումը, Լազիստանը՝ Տրապիզոնով հանդերձ, և մի քանի բուրքական վիլայեթներ։ Դեռևս Խալիփ-փաշայի հետ բանակցություններ վարելիս սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում ազգագրական սահմանագծի սկզբունքը, սահմանագիծ, որը հիմնված էր լինելու մինչև մեծ պատերազմը գոյություն ունեցող ազգային փոխհարաբերությունների վրա, և առաջարկում էր կատարել փոխադարձ վերաբնակեցում՝ երկու կողմերում համատարր ազգագրական տերիտորիա ստեղծելու համար։ Այգրուներուն այդ բանն ընդունում էր նաև դաշ-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 480:

նակցականների պատվիրակությունը, քայքայ երբ փորձ արվեց կոնկրետացնել այդ սկզբունքը, պարզվեց, որ դաշնակցականների պահանջախնդրությունները դեռևս անչափ մեծ են, որ անհնար է նրանց հետ Հայաստանի սահմանների հարցը լուծել ընդունելի կերպով։ Լևոն Շանթի պատվիրակությունը մեկնեց լիսաբոնով արդյունքի։ Բեքիր Սամիի պատվիրակության հետ բանակցելիս սովետական կառավարությունը առաջ էր քաշում հին բուրքական սահմանագծի ռեկոնֆիկացիայի (ուղղորդման) մի այնպիսի սկզբունք, որի դեպքում մուսկոլյանական գերակշիռ բնակչությանը հողերը, մեկ կողմից, կանցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թ. եղել է հայկական մեծամասնություն, կանցնեին Հայաստանին։ Բայց տվյալ դեպքում ևս հաջողություն չունեցան ազգագրական խնդրին կոմպրոմիսային լուծում տալու փորձերը։ Ավելին, ինքը՝ Բեքիր Սամին, որն իր հայացքներով խիստ տարբերվում էր նորոգ Թուրքիայի նոր կառավարող խավից և պատկանում է, հին բուրքական իշխող վերնախավին, դրանից հետո բուրքական սահմանագիծը չտևելու մասին ընկ. Չիչերինի հետ ունեցած իր զեկույցներն օգտագործեց այն բանի համար, որպեսզի Անգոյա վերադառնալուց պես փորձի ազգային Թուրքիային ստորել Սովետական Ռուսաստանի դեմ։

Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում սկսեց պարզ դառնալ կոմպրոմիսային ազգագրական սահմանագիծ հաստատելու փորձերի անհուսալիությունը, բուրքական կառավարությունը որոշեց սրով կտրել գոյության հանգույցը¹։

Իսկ Մ.Քեմալի և նրա համախոհների համար դաշնակցական կառավարության բռնած դիրքը իսկական գյուտ էր, համապատասխանում էր իրենց ծրագրերին։ Նրանք գիտեին, որ Անտանտը գործնական ոչինչ չի անի Հայաստանը իրենց մագիլներից ազատելու համար, իսկ դաշնակցականները չէին լսում Մոսկվայի խորհուրդները։ Քեմալը շտապում էր, նա գիտեր, որ հայ-բուրքական բանակցությունները որոշված էր շարունակել տեղում՝ Անդրկովկասում, և սովետական պատվիրակությունն արդեն մեկնել էր Մոսկվայից, և ժամ առաջ որոշեց նեցուքայանք իրագործել իր պլանը։ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին բուրքական բանակը անցավ հարձակման։ Դաշնակցական «քաղաքագետները» լավատեսորեն կարծում էին, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան անմիջապես ստպարեզ էին իջնելու իրենց կողմում՝ հարվածելու Թուրքիային հանուն Սերի պայմանագրի իրագործման։ Չուր հույսեր։

Սեպտեմբերի 25-ին Ավետիս Ահարոնյանը դիմեց Ազգերի լիգայի խորհրդին Հայաստանի Հանրապետությանը Լիգայի անդամ ընդունելու, Սերի դաշնագիրը հարգելու նպատակով Թուրքիայի նկատմամբ սանկցիաներ կիրառելու խնդրանքով։ Եվ ի՞նչ պատասխան։ Ազգերի լիգայի խորհուրդը անուարբերությամբ արձանագրում էր, թե Սերի պայմանագիրը տակավին ուժի մեջ չէ, իսկ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարություններն Ազ-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 480-482:

գերի լիզայի իրենց ներկայացուցիչներին հետագրում էին քվե չտալ Հայաստանին՝ այդ կազմակերպության անդամ դառնալու համար: Քվեարկությանը մասնակցած 29 պետությունների ներկայացուցիչներից 21-ը դեմ արտահայտվեցին Հայաստանը Լիզայի մեջ ընդունելուն, և միայն 8-ը (Կանադա, Պերու, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Սալվադոր, Շվեյցարիա, Ռուրվադյա, Վենեսուելա) կողմ քվեարկեցին:

Հայ-թուրքական պատերազմն ընթանում էր հայ ժողովրդին նորանոր աղետներ պատճառելով: Դաշնակցական բանակը մեկը մյուսի հետևից բողեց Կարսը, Ալեքսանդրապոլը: Թուրքական սուրբ սպառնում էր կոտորել, ոչնչացնել մնացյալը, երև Հայաստանում չհաղթանակեր սովետական իշխանությունը, եթե կարմիր բանակը օգնության չհասներ մեր քազմաչաքչար ժողովրդին:

Այդ օրերին դաշնակցական կառավարության եվրոպական «դաշնակիցները» դիտողների դերում էին:

Թուրքերն ամեն ինչ անում էին Սերի պայմանագիրը տապալելու համար: Նրանք ճկունորեն խաղում էին միջինասիական տարածքի հակասությունների վրա, մերձեցել էին Ֆրանսիային, հաջողությամբ առաջ էին մղում պատերազմը Հայաստանի դեմ: 1920 թ. դեկտեմբերին Ֆրանսիայի պրեմիեր մինիստր Լեյզը հրապարակավ արտահայտվեց Սերի պայմանագրի միջոցով Թուրքիայի հետ խաղաղություն հաստատելու անհնարինությունը մասին:

Վիլսոն, մոտացության տալով իր խոստումները, Մերձավոր Արևելքում գերագույն կոմիսար կարգված ժովակալ Բրիտոլին՝ հրահանգում էր պայքարի դրոշ պարզած Քենալ-փաշային հավաստիացնել, որ Ամերիկան երաշխավորում է Թուրքիայի սահմանների անձեռնմխելիությունը, բացի արաբական հողերից²:

1920 թ. հուլիսին նույն Բրիտոլը Կ.Պոլսում Ա.Խատիսյանին խորհուրդ էր տալիս Վիլսոնի խոստումների նկատմամբ «պատրանքներ» չտածել, չափավորել պահանջները՝ դրանք հասցնելով նվազագույնի, «մերձեցման ուղիներ» փնտրել թուրքերի հետ, այլապես հայերին «կսպասի ծանր ապագա»: 1920 թ. հոկտեմբերի սկզբին, երբ Խատիսյանը Հայաստանի վրա քեմալական Թուրքիայի հարձակման առիթով Կ.Պոլսում նորից այցելում է Բրիտոլին, խնդրում նրան միջնորդի դեր ստանձնել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, վերջինս քավարարվում էր ամառվա իր ասածը իշխեցնելով, ավելացնելով միայն թե «հիմա արդեն ուշ է»:

Միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը հանդես էր գալիս միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը: Չկա արևմտյան դիվանագիտության պաշտոնական և ոչ

¹ Մարկ Լամբերտ Բրիտոլ (1868-1939) - ԱՄՆ ժովակալ, 1919-1927 թթ.՝ ԱՄՆ գերագույն կոմիսար Թուրքիայում, 1930-1932 թթ.՝ ռազմաժովային ուժերի իրաճանատար - Ա.Կ.:

² Кемаль М. Путь новой Турции, М, 1929, т. 3, с. 395.

մի նուտա, ոչ մի հայտարարություն, որը դատապարտեր, սպառնար թուրքական կողմին՝ դադարեցնելու հայաստան քաղաքականությունը Կիլիկիայում, ևս Արևելյան Հայաստանում:

Ոչ մի գործնական օգնություն չստանալով Անտանտի տերություններից՝ դաշնակ կառավարողները ուղացած էին գլխի ընկնելու, որ «Եվրոպան կամ չի ուզում, կամ չի կարող մեզ օգնել, և մենք պետք է մեր գլխի ճարը տեսնենք»:

Հայաստանի դեմ 1920 թ. գարնանից սկսված քեմալական Թուրքիայի անգիջում, մարտաշունչ կեցվածքը պայմանավորված էր հենց անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտության խորամանկ խաղերով: Վերջին հաշվով հակասովետական ինտերվենցիայի կազմակերպիչների համար միևնույն էր, թե Սովետական Ռուսաստանի դեմ՝ Հայաստա՞նը, թե՞ Թուրքիան ավելի շատ անախտք պորբեմներ կհարուցի: Հայ-թուրքական բախման ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի հայանպաստ ժողովրդապաշտպան դիրքորոշումը, նրանց կարծիքով, պետք է հասցնեք սովետա-թուրքական կոնֆլիկտի Անդրկովկասում: Մա էր գլխավոր նպատակը: Արևմուտքի քաղաքականության հեղինակներն ավելի ընդհուպ գրավվեցին խնդիրը սրելով, երբ Հայաստանը մխրվեց պատերազմի հորձանուտը, և Անտանտի քաղաքագետների տեսակետով շատ ավելի ռեալ դարձավ սովետա-թուրքական բախումը: Մեկ ծեղրով՝ երկու ձմեռով: Թուրքիան կռվում էր երկու ճակատում. Արևմուտքում թուլանում էր հօգուտ Անտանտի, Արևելքում դժվարություններ էր հարուցում, բախվում Սովետական Ռուսաստանի հետ՝ նորից հօգուտ Անտանտի: Ահա նրանց սխեման: Իսկ հայ ժողովուրդը, կիարցնի նոր սերունդը: Նա միայն արժանանում էր Արևմուտքի ֆիլանտրոպների պլատոնական սիրուն, իսկ գործնականում լուկ արհամարհանքի:

Մուստաֆա Քեմալն ինքն է խոստովանել, որ հայ-թուրքական պատերազմում նախահարձակը Թուրքիան էր: Հիշեցնելով նախորդ ամիսների անցողաբոր՝ 1920 թ. նոյեմբերին նա Ազգային մեծ ժողովում հայտարարում էր, որ Բրեստ-Լիտովկի պայմանագրի համաձայն՝ իրենք պետք է գրավեին Կարսը և մյուս շրջանները, որ դեռ հուլիսին որոշել են ռազմական գործողություններ սկսել Հայաստանի դեմ: Այնուամենայնիվ թուրքական կողմը փորձում է շոշափել Մոսկվայի դիրքը, ճնշում գործադրել նրա վրա, պատվիրակություն է ուղարկում Մոսկվա: Մա նույնպես ավարտվում է Սովետական Ռուսաստանի վճռական պահանջով՝ Հայաստանի հետ վիճելի խնդիրները լուծել միայն դիվանագիտական միջոցներով, բանակցություններ սկսելով, հիմքում դնելով միև այդ մշակված նախագիծը և ապահովելով Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը համբերությամբ և հետևողականությամբ պաշտպանում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերը, փորձում էր կամխել քեմալական Թուրքիայի ագրեսիան: Իսկ դաշնակցական

¹ Լեզանի միսիան..., էջ 60:

կառավարությունը շարունակում էր իր անհետատես և ժողովրդի համար կործանարար ընթացքը՝ հայացքը հատած դեպի Անտանոյը, խաղաղից դարձած անզվո-ֆրանս-ամերիկյան դիվանագետների սուտ խոստումներից, ինչը և հասցրեց նոր աղետի: Հայ ժողովուրդը նորից դարձավ թուրքական ավանդական հակահայկական քաղաքականության զոհը:

***

1920 թ. սեպտեմբերի 14-ին Մուստաֆա Քեմալը գրում էր Ալի Ֆուադ Ջեքետյին¹. «Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որ պետք է Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային»: Այս նամակը իր հուշերում մեջ է քերում Ջեքետյը: Անտանոյը, թուրքերին հրահրելով Հայաստանի դեմ, Բաքուն գրավելուն, շատ լավ գիտեր, որ Սովետական Ռուսաստանը ամեն զնով պետք է պաշտպաներ Բաքուն: Արևելքում համաթուրանական ծրագիրն իրականացնելու համար Քեմալը ձգտում էր օգտվել Անտանոյի օժանդակությունից, իսկ Արևմտյան Անատոլիան հույներից, նույն Անտանոյի ուժերից ազատագրելու համար, փորձում էր օգտվել Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից: Թուրքական ավանդական խորամանկ դիվանագիտությունը գործի էր կոչված:

1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին Վ.Լենինը նշում էր. «Արցեխս թուրքերն սկսեցին հարձակվումը Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գավառներ Բաքունը, իսկ հետո, գուցե նաև Բաքունը»²:

Այսպիսով, Վ.Լենինը գտնում էր, որ քեմալական Թուրքիան էր հարձակվել, որ նա ուզում էր գրավել Բաքունը և Բաքուն: Իսկ այս նպատակով նա չէր կարող զենք տալ քեմալական կառավարությանը: Իրապես 1920 թ. օգոստոսի 24-ի մասնավոր համաձայնությամբ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ռազմական օգնություն էր ցույց տալու Անատոլիայի արևմուտքում Անտանոյի ինտերվենցիայի, հունական բանակի հարձակման դեմ կռվելու նպատակով, սակայն զենքի առաջին քանակությունը նոր էր տեղ հասել, երբ Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա: Այդ պահից սկսած՝ մատակարարումը դադարեցվեց, և այն շարունակելը սովետական կառավարության կողմից պայմանավորվում էր Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունները դադարեցնելով, սովետական միջորդությունը ընդունելով: Դաշնակցական պրոպագանդան, մամուլը աղմուկ համեցին, թե իբր Հայաստանը գործ ունեւր սովետա-թուրքական միացյալ ճակատի հետ, և դրանով իսկ քայքայեցին բանակը, հարվածե-

ցին նրա մարտունակությանը: Սա տրամաբանական էր, որովհետև հայ ժողովրդի զավակները Սովետական Ռուսաստանի մեջ տեսնում էին իրենց վրկարարին: Եթե դաշնակցական կառավարությունը Անտանոյից օգնություն ակնկալելով փորձում էր հակասովետական աղմուկ բարձրացնել, դրանով իսկ իրենից վաճում էր ժողովրդի պաշտպանությունը, որի համակրանքն ամբողջապես Սովետական Ռուսաստանի կողմն էր: «Չախտոված այդ ագիտացիան ճակատագրական դեր կատարեց հայ-թուրքական սկսված պատերազմի ընթացքում դաշնակցականների կրած պարտության մեջ, թշնամուն դիմադրելու նպատակով հայ ժողովրդին պայքարի կոչող կուսակցությունը դրանով քայքայում էր սեփական բանակը և թուլացնում նրա դիմադրական կարողությունը: Մեծ չափով դա էլ հենց պատճառ դարձավ հայ-թուրքական պատերազմում Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկմանը», - գրել է դեպքերի ակամատես Աշոտ Հովհաննիսյանը³:

1920 թ. հոկտեմբերի 5-ին Օրջոնիկիձեն հեռագրում էր Լենինին և Չիչերինին, որտեղ, նշելով թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի տարածքը, անհրաժեշտ էր համարում առաջարկել Հայաստանի կառավարությանը թուլատրել կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան՝ թուրքական բանակի առաջն առնելու համար: Դաշնակները մերժում են այս առաջարկությունը:

1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին քաղաքորոն, Լենինը հավանություն տվեցին Չիչերինի առաջարկներին՝ 1/ Հայաստանում սովետական իշխանություն - հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու, 2/ թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու և 3/ Հայաստանի նոր, սովետական կառավարությանը պաշտպանելու մասին⁴:

1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության հաշտության պատվիրակությունների միջև եզրափակվեց որոշում կայացվեց, ըստ որի ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՍՄՀ կառավարությունները ճանաչում էին «վիճարկելի մարզերի - Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառների տերիտորիաների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անսասան իրավունքը»: ՌՍՖՍՀ-ը, ուշադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի աղետալի դրությունը, որպես անվերադարձ փոխառվություն տալիս էր ուկով երկու և կես միլիոն ռուբլի: Այնուհետև փաստաթղթում նշված էր, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը, կնկնելով թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճարկելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

¹ Ալի Ֆուադ Ջեքետյ (1883-1968) - թուրք պետական, ռազմական գործիչ, դիվանագետ, քեմալական շարժման մասնակից, 1919-ից՝ Թուրքիայի ազգային ուժերի գլխավոր հրամանատար, Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր, Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար, 1920-ից՝ Խորհրդային Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան, «Մոսկովյան հիշողություններ. 1920-1925» գրքի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Ленин В.И. ПСС, т. 41, с. 339-340.

³ «Լենինյան ուղիով» (Ե.), 1970, և. 11, էջ 39:

⁴ Ленин В.И. ПСС, т. 41, с. 717.

1/ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն իր գործերը հետ կրաչի մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական մայակին սահմանագիծը,

2/ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կիրառարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բարսոնի կոնվենցիայից,

3/ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌԱՖՍՉ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով¹։

Վերոհիշյալ արձանագրության ստորագրման պահին բեմախառն կառավարող գործերը Հայաստանի Հանրապետության դեմ հարձակման էին անցել ամբողջ ճակատով։ Հոկտեմբերի 30-ին ընկավ Կարսը։ Ընդունված որոշման մեջ այնպիսի պայմաններ էին առաջ բաշվել, որոնց ապահովումը անհնարին էր իրականացնել կարճ ժամկետում։

Փաստերը վկայում են, որ դաշնակ կամավոր վարիչների կողմից այս համաձայնարի կնքումը թելադրված էր Անգլիայի ներկայացուցիչ Մտոքսի ներշնչմամբ։ Լոնդոնի կարծիքով մեծան պայմաններն անխուսափելիորեն հասցնելու էին սովետա-թուրքական բախմամբ։ Պատահական չէր, որ Վ.Լենինը (1920 թ. նոյեմբերի 21-ին) անհանգստանում էր. «Հնարավոր է, որ հանգամանքներն ուղղակի մեր վզին պատերազմ փաթեթեն կամ անուղղակի կերպով հասցնեն դրան»²։ Սովետական կառավարությունը փորձում էր ակտիվ միջամտությամբ փակել հանգույցը։

Նոյեմբերի 23-ին Անդրկովկաս ուղարկված Ստալինը վերադարձավ Մոսկվա և նոյեմբերի 27-ին Կենտկոմի քաղաքական լսեց նրա զեկուցումը Կովկասի դրության մասին։ Քաղաքային որոշման մեջ, որի նախագիծը կազմել էր Վ.Լենինը, առկա էր. «Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի նկատմամբ վարել մաքսիմալ հաշտվողական քաղաքականություն, այսինքն՝ ամենից ավելի նպատակաուղղված այն բանին, որպեսզի խուսափել պատերազմից»³։

1920 թ. նոյեմբերի 11-ին Ալեքսանդրապոլը թուրքական զորքերի գրավումից հետո (նոյեմբերի 7-ին) ՌԱՖՍՉ կառավարությունը նույն հոնց Թուրքիայի և Հայաստանի կառավարություններին՝ իր պատրաստակամությունը հայտնելով միջոցառելի դեր ստանձնելու թուրք-հայկական պատերազմը դադարեցնելու մասին։ Բայց ինչպես թուրքական, այնպես էլ դաշնակցական ղեկավար շրջանները իմպերիալիստների թելադրանքով առանձին բանակցություններ սկսեցին Ալեքսանդրապոլում, որն ավարտվեց դեկտեմբերի 2-ի խայտառակ պայմանագրի ստորագրումով։ Իրավական տեսակետից այդ պայմանագիրը ոչ մի ուժ չպետք է ունենար, քանի որ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հռչակվել էր սովետական և ուներ իր կառավարությունը։ Բայց դաշ-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 457-458։

² Լենին Վ.Ի. Երկեր, հ. 31, էջ 520։

³ Ленин В.И. ПСС, т. 42, с. 47.

նակների այս նոր դավաճանությունը չափազանց ծանր նստեց մեր ժողովրդի վրա։

Անգլիան խորհուրդ էր տվել գերադասել պայմանագիր կնքել Թուրքիայի, քան Սովետական Ռուսաստանի հետ։

Պատահական չէր նաև, որ 1920 թ. նոյեմբերին Դաշնակցություն կուսակցությունը մամուլի իր օրգաններում սկսեց թմբկահարել թուրքական կողմնորոշման «փիկարար» դերը հայ ժողովրդի համար։ «Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանն էր» հռչակվում Տանկաստանը։

Այդ ժամանակ իմպերիալիստական ագրեսիվ շրջաններում հաստնանում էր այն մտայնությունը, որ պետք է ճանաչել Քենալին, նրան զիջումներ անել, և նա կարմիրներին դուրս կքշի Բարսից։

Վ.Լենինը հոկտեմբերի 29-ին գրում էր Ստալինին (որն այն ժամանակ ուղարկված էր Կովկաս), որ անկախված Վրաստանը Բաթումը կհանձնի Անտանտին, իսկ Անտանտը կհարձակվի Բարսի վրա։ Նա գրում էր, որ «...Թուրքական հարձակումն ուղղված էր մեր դեմ։ Անտանտը մեզ համար փոս էր փոխում, և ինքն ընկավ նրա մեջ, որովհետև մենք ստացանք Սովետական Հայաստանը։

Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած են կադետները, օկույաբրիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»¹։

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Ստալինը Մոսկվայից Բաթում օրջոնիկիձեին եղած հեռագիր-հրահանգում կարմիր բանակի զորամասերը Հայաստան մտցնելու մասին գրում էր. «Շտապել պետք չէ, հարկավոր է համալրման ապասե։ ...Ամենայն հավանականությամբ թուրքերը Հայաստանում գործում են Անտանտի գիտությունը, դրա համար էլ նրանց չի կարելի վստահել»²։ Դեկտեմբերի 3-ին Ստալինը նորից օրջոնիկիձեին հեռագրում էր գորքը գգուշորեն մտցնելու, պատերազմի առիթ չտալու, Հայաստանին նյութական օգնություն ցույց տալու մասին։

Մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով այդ դանդաղկոտությունը ճակատագրական դեր խաղաց Ալեքսանդրապոլում դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը թուրք-հայկական պայմանագրի կնքման գործում, մի պայմանագիր, որով Հայաստանի տարածքը կազմելու էր 13 հազար ք.կմ (Երևանի և Սևանի շրջանները), և Հայաստանի վրա ըստ էության հաստատվում էր թուրքական պրոտեկտորատ։ Հայաստանի բանակն ունենալու էր 1500 զինվոր, 24 զնդացիլու և 8 թնդանոթ։

Հայաստանի տարածքի զգալի մասը (Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը, Իգդիրը, Ալեքսանդրապոլը), այդ բվում Թիֆլիս-Երևան նրկաբաղու մեկ

¹ Նույն տեղում, էջ 125։

² Хармянларян С.В. Ук. соч, с. 49.

կրորդից ավելին օկուպացրին քեմալական զորքերը¹:

Մենչևիկյան Վրաստանն էլ իր հերթին, չբավարարվելով Լոռվա չեզոք գոտիով, որ թուրքական հարձակման հետ կապված, դաշնակցական կառավարության գիտությանը մտքեր էր իր գործերը, Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո զավթեց Ջալալօղլին (Ստեփանավան), Լորտուը, Աբաճը (ընդամենը 12 գյուղ), Շահալին (ռազմաստրատեգիական խոշոր կամրջով): Մենչևիկյանի ձեռք անցավ Հայաստանի էյուսիսային երկարվածը՝ 65 կմ երկարությամբ: Ջանգեղուրը դեռ գտնվում էր դաշնակցների ձեռքին, որը շուտով վերածվեց հակասովետական խռովության կենտրոնի:

1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին Չիչերինը Թուրքիայում ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Միլիանու համար դիրեկտիվ-իրահանգի հարցով դիմեց քաղցյուրային: Միլիանուն հանձնարարվում էր սանձահարել քեմալական Թուրքիային և չափավորել նրա պահանջները Հայաստանի նկատմամբ, կանխել նրա հարձակումը մենչևիկյան Վրաստանի վրա: Կարելի էր նորից թուրքերին օգնություն խոստանալ, եթե նրանք հեռանային Հայաստանից: Չիչերինը դնում էր նաև Կարսի հարցը՝ շեշտելով նրա ստրատեգիական նշանակությունը, նշելով, որ Թուրքիայի հետագա կողմնորոշումը կարող է մեծ հարցականի տակ լինել:

Նա գտնում էր, որ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվի, որ նա շխանգարի ՌՍՖՍՀ-ի և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ պետք է երաշխավորվի Հայաստանի անկախությունը, որ պետք է ձգտել ապահովել անկախություն Թուրքահայաստանի մի մասի համար, քայց ոչ ուղիմատումով, որպեսզի դա շխանգարի թուրքերի հետ քարեկանական հարաբերություններին: Իսկ վերջապես պահանջվում էր, որ ՌՍՖՍՀ-ը մասնակցեր հայ-թուրքական սահմանները որոշող խառը հանձնաժողովին²:

Այս փաստերը վկայությունն էին այն ճշմարտության, թե միջազգային ամենաբարդ իրադրության պայմաններում Լենինն ինչպիսի ուշադրությամբ էր հետևում հայ ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու գործին՝ կանխելու համար քեմալական Թուրքիայի հետևողական հակահայկական հետազգա չարագործությունները:

1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կրեմլում Վ.Լենինը Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին և Ասրանազ Մեավյանին³ հավատարմացնում էր, որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև վիճելի հարցերը «կլուծենք»: Թեև Ռուսաստանը դժվարին դրության մեջ է, սառն էր նա, քայց Սովետական Հայաստանին «ամեն կերպ

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... էջ 683-687:

² Харманларян С.В. Ук. соч, с. 51.

³ Ասրանազ Մեավյան (1885-1929) – պետական և կուսակցական գործիչ, հրապարակախոս, ՌՍԴԲԿ անդամ, խմբագրել է «Բանվորի կոիկ» և «Բանվոր» (Թ.) թերթերը, 1919-1920 թթ.: ՌԿ(բ)Կ Հայաստանի կոմիտեի (Արմենկոմ) անդամ, Հայաստանի հեղկոմի անդամ, 1921-1923 թթ.: Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ, ստորագրել է Կարսի պայմանագիրը, 1923-1929 թթ.: ՀԽՍՀ լուս-ժողկոմ – Ա.Կ.:

կօզմենք»: Վ.Լենինը Մոսկվայում Վրաստանի մենչևիկյան կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գերասիմ Մախարաձեից պահանջում է վերացնել Հայաստանի չրջափակումը: Ընդհիվ այդ միջամտության 1920-1921 թթ. ծանր ձմեռը Հայաստանի աշխատավորությունը սովետական կառավարությունից ստացավ կենսամթերք, վառելիք և դեղորայք:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր նուստյով Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը լստիորեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «չ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և մենք ցանկացել ենք անբքսիայի ենթարկել սուկ թուրքական բնակչություն ունեցող տերիտորիաները...»:

Այնուհետև նա նույն տոնով շարունակում էր. «Մեզ լուրեր են հասնում, որ Հայաստանում վարչակարգը փոխվելու հետևանքով (այսինքն՝ սովետական կարգեր հաստատվելու – Ջ.Կ.), մի բան, որը, ամենայն հավանականությամբ, կլինի ժամանակավոր (որովհետև փետրվարյան ավանդույրան նաև քեմալականների ձեռքի գործն էր – Ջ.Կ.), դուք կցանկանաք վերանայել հիշյալ պայմանագիրը և Հայաստանին վարչարարման թուրքական բնակչությանը տերիտորիաները, որի համար այդ որոշումը կդառնա մոտ ապագայում բնաջնջվելու մախերգանք»⁴:

Թուրքերի կողմից օկուպացված Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս շրջաններում թուրքերի կատարած բռնություններին մասին Սովետական Հայաստանի արտգործժողկոմ Ա.Բեկզադյանի⁵ 1921 թ. հունվարի 8-ի նուստային Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1921 թ. փետրվարի 5-ին պատասխանեց մի վերամբարձ նուստյով՝ հայերին մեղադրելով ամեն ինչի մեջ, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին հայտարարեց, որ այն «մարմնավորում է իր մեջ ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն, և որ նրա կատարումն անհրաժեշտ է Կովկասում կայուն խաղաղություն հաստատելու համար»⁶:

Այդպիսով, քեմալական Թուրքիան կապի մեջ էր դաշնակցների հետ, բաժանում էր նրանց հակասովետական դիրքորոշումը, քանի որ դեկտեմբերի 13-ին արդեն մատմացույց էր անում մախարադուրաստվող դավադրությունը:

1921 թ. հունվարի 12-ին Չիչերինը գրում էր Ստալինին, որ թուրքերը դաշնակցների հետ բանակցություններ են վարում և կարող են նորից իշխանության գլուխ անցնել: Հիրավի, 1920 թ. աշմանից Անտանտի շրջանները, ինչպես նաև թուրքական գործակալները որոշակի աշխատանք էին տանում Թուրքիայի պրոտեկտորատի տակ կովկասյան հանրապետությունների բուր-

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... էջ 476:

⁵ Ալեքսանդր Բեկզադյան (1879-1939) – կուսակցական և պետական գործիչ, ՌՍԴԲԿ անդամ, Հայաստանի հեղկոմի անդամ, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի առաջին ժողկոմ – Ա.Կ.:

⁶ Նույն տեղում, էջ 489:

ծուական ֆեդերացիա կազմելու օգտին: 1920 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսում Մուստաֆա Քեմալի զինակից, դիվանագետ Բեքիր Սամի-բեյը, շվեդացի մեծ մտնելով դաշակ գործիչների հետ, շողջրոթում էր, թե նոր Թուրքիան ուզում է շտկել հայերի նկատմամբ նախկին սխալները, «մոռուս վիճակի» է փնտրում նրանց հետ, պատրաստ է իբր Հայաստանին զիջելու Կարսը, Վանը, Ալաշկերտը, միայն թե նա միավորվի մնացյալ Կովկասի հետ՝ անկախ Ռուսաստանից: Սա պատահական չէր: Նույն ժամանակ Քերզոնը, Լոյդ Ջորջը քննալական Թուրքիայի մասնակցությունը կոնֆերանս էին հրավիրում Լոնդոնում՝ օգտագործելու համար Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս հողերի համար հաստնացող սովետա-թուրքական կոնֆլիկտը և կանխելու հարաբերությունների նորմալացումը Սովետական Ռուսաստանի, մի կողմից, և Թուրքիայի միջև, մյուս կողմից: Ավելի ուշ Լոյդ Ջորջը նույն Բեքիր Սամիին առաջարկում էր թուրքական զինված ուժերը շուտ տալ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, զավթել Անդրկովկասը, Բաքուն: Իսկ քննալական դիվանագետը համաձայնվում էր դրան¹: Քեմալական Թուրքիան մերժեց սովետական կառավարության առաջարկությունը միջնորդի դեր ստանձնելու թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորման հարցում: Չիչերինը 1921 թ. հունվարի 13-ին թուրքական արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Ամեդ Մուխթարին գրում էր այդ առթիվ այսպես՝ «խոր հիասթափության զգացումի մասին»²:

1921 թ. փետրվարի 23-ին Թուրքիան, օգտվելով Վրաստանի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների խզումից, վերջնագիր հղեց Վրաստանին Բաթումի մարզը, Արդվիին և Արդահանի օկրուգները ազատելու մասին: Սենշևիկները, գաղտնի գործարքի մեջ մտնելով թուրքերի հետ, նրանց հանձնեցին մաս Ախալքալաքը և Ախալցխան: Մարտի 11-ին թուրքական զորքերը մտան Բաթում, և Բաթումի մարզը մարտի 17-ին հռչակվեց Թուրքիայի բաղկացուցիչ մաս:

Մոսկվայում թուրքական պատվիրակությունը ձգձգում էր սովետա-թուրքական կոնֆերանսի բացումը (այն բացվեց 1921 թ. փետրվարի 26-ին և ավարտվեց մարտի 16-ին), մինչև թուրքական զորքերը գրավեցին այդ տարածքները:

Երբ 1921 թ. մարտի 2-ին Գ.Չիչերինը բողոքում էր Մոսկվայում քննալական Թուրքիայի դեսպանին թուրքական զորքերի կողմից Արդահանի և Արդվիին գրավման դեմ, ապա վերջինս պատասխանում էր, որ «դա պետք է պարզապես դիտել որպես երեք սահմանամերձ սանջակների վերաբերյալ մեր Ազգային ուխտի խիստ քննական հետևանքը» և այնուհետև լրտի ցինիկությամբ ավելացնում, թե «այս օկուպացիան ձեռք է բերում մենշևիկյան կառավարության դեմ և իրենց ազատագրման համար պայքարող վրաց բանվորների թուր-

¹ Рувинштейн Н.Л. Ближний и Средний Восток после Первой мировой войны. Лозаннская конференция, М, 1952, с. 21.

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 484:

քական բանակի կողմից ցույց տրվող նյութական օգնության նշանակություն»¹:

Քեմալական Թուրքիան, օգտվելով Դաշնակցության փետրվարյան արկածախնդրությունից (1921 թ. փետրվար), առաջ տարավ իր հակահայկական քաղաքականությունը: Այն պահին, երբ Մոսկվա ժամանած Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա.Բեկզադյանը բանակցում էր արագորժողկոմ Չիչերինի հետ, նրա առանձնատեսակցում, սովետա-թուրքական առաջիկա բանակցությունների ժամանակ Սովետական Հայաստանին վերաբերող խնդիրների շուրջ, ռադիկալորը հարդրեց Միժն «Վրացյանի գլխավորած «փրկության կոմիտեի» ստեղծման մասին խայտառակ բոթը: Թուրքական կողմը, պատճառաբանելով Դաշնակցության կողմից երևանում իշխանությունը վերականգնելու փաստը, այն հանգամանքը, որ վերջինիս հետ ունեն կնքված 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, պահանջեց, Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը չմասնակցի այն կոնֆերանսի աշխատանքին, որի օրակարգի զգալի մասը հենց Հայաստանին էր վերաբերում:

Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչները մասնակցություն չունեցան 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքմանը: Թեև Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի թալանչիական պայմանագիրը չնշյալ հայտարարվեց, քայց հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հայաստանի տարածքները (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) մնացին Թուրքիայի կազմում: Արփաչայը դարձավ սահմանագիծ: Պայմանագրի մեջ հատուկ հողված մտցվեց, ըստ որի Նախիջևանի մարզը պետք է ինքնավար տարածք կազմեր Ադրբեջանի խնամակալության ներքո²: Այս քայլը ցույց էր տալիս, որ Թուրքիան չէր հրաժարվել պանթուրքական ծրագրից: Մամականդ հետագայում Թուրքիան հսկայական տարածք զիջեց Պարսկաստանին՝ դրա փոխարեն ստանալով Նախիջևանի հետ անմիջական սահման ունենալու հնարավորություն:

Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո էլ քեմալական Թուրքիան շարունակում էր իր ագրեսիվ քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ: Միայն 1921 թ. ապրիլի 22-ին՝ Սովետական Ռուսաստանի և Սովետական Հայաստանի թագմիցս արած զգուշացումներից հետո, թուրքական զորքերը դուրս բերվեցին Ալեքսանդրապոլից:

Քեմալական Թուրքիան շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից, որը չէր էլ ռատիֆիկացվել: Չիչերինը Կարաբեքիի վարքագիծը համարում էր խուլիգանական (1921 թ. ապրիլի 8-ին), Թուրքիայի դեսպանի ուշադրություն էր հրավիրում Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական միմիստր Քեմալ Ֆեզի-փաշայի այն հայտարարության վրա, որն

¹ Նույն տեղում, էջ 492-493:

² Նույն տեղում, էջ 501:

ասել էր, քե՛ն «Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր»։ Չիչենիին թուրքիայի և Մովսեսական Հայաստանի միջև պատերազմը համարում էր պատերազմ թուրքիայի և Մովսեսական Ռուսաստանի միջև¹։ Նույն օրը Չիչենիինը Օրթոդոքսիական հանձնարարում էր Կարաբեքիր-փաշայից պահանջել անհապաղ ազատել Ալեքսանդրապոլը։ Մուսաֆա Քեմալի կատավարությունը ձգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ռատիֆիկացիան (այն վավերացվեց միայն 1921 թ. հուլիսի 31-ին)՝ լարված վիճակում պահելով սովետաթուրքական սահմանը։

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Ղ-ի մասնակցությամբ պայմանագիր կնքվեց, մի կողմից, ՀՍՍՀ, ԱՍՍՀ, ՎՍՍՀ և, մյուս կողմից, թուրքիայի միջև։ Այս պայմանագիրը կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները։

***

Թուրքական նվաճողական քաղաքականության, Անտանտի դիվանագիտական խարդավանքների, հակասովետական գործողությունների հետևանքով հայ ժողովրդի տարածքային խնդիրները մնացին չլուծված։ 1914-1918 թթ. պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի հայասպան գործելակերպի, 1920 թ. աշնանը և 1921 թ. գարնանը քեմալականների հակահայկական ջարդարարական գործողությունների հետևանքով հայ ժողովուրդը ապրեց իր դարավոր պատմության մեծագույն ողբերգությունը։ Պատերազմի տարիներին բնաջնջվեց և ցիրուցան արվեց մոտ 2 միլիոն մարդ, իսկ 1920 թ. աշնանը քեմալական թուրքիան մեր ժողովրդից խլեց 200 հազար զոհ²։

Այսօր Մովսեսական Միության տահմաններից դուրս ապրող աշխատավոր սփյուռքահայության փաստը թուրքական մարտաշունչ, հակահայկական նացիոնալիստական գործելակերպի վկայությունն է։ Սփյուռքահայ աշխատավոր մարդկանց զանգվածները երազում են հայրենիք վերադառնալու, իրենց հայրենի Մովսեսական Հայաստանի հետ միավորվելու մասին։ Հայրենադարձության քաղաքականությունը, որ ՄՍՀՄ կառավարությունն իրականացնում է հանուն մեր ժողովրդի շահերի, տվել է իր դրական արդյունքները։

Մովսեսական իշխանությունը կործանումից փրկեց հայ ժողովրդին, նրան դուրս բերեց սոցիալիստական վերածննդի փրկարար ավեր։ Ընդդիմ կոմունիստական կուսակցության լեհինյան ազգային քաղաքականության անշեղ կիրառման, ռուս մեծ ժողովրդի մշտական օգնության, հայ ժողովուրդը ՄՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ապրում է իր տնտեսական և մշակութային վերընթացի ոսկե դարը։

Սակայն, ժամանակը ժողովրդի հիշողությունից չի ցնջել պատմության արյունոտ էջերը, նրա անարդարությունները։ Արտասահմանում գործող հայկական բուրժուանացիոնալիստական կազմակերպություններն իրենց հակասովետական գործունեության մեջ հատկապես շեշտը դնում են տարածքային խնդիրների վրա, պրովոկացիոն սպեկուլյացիաներով բորբոքում անցյալի դատությունները, հրահրում ավանդուրիստական մտայնություն և գործելակերպ։ Իրենց իսկ կատարած չարագործությունները նրանք ուզում են վերագրել ուրիշներին՝ հանդես գալով անպատասխանատու փաստաբանների դերում։

Անհարկի գաղտնապահությունը, մեր՝ սովետական քաղաքականության դիրքերից պարզորոշ ճշմարտացի խոսք ասելուց խուսափելը, երբեմն սկզբունքային դիրքերից պրոֆեսիոնալ մակարդակով, համապատասխան բացատրություններ չտալը, համոզիչ փաստարկներ բերելու փոխարեն ընդհանուր պարզունակ հարցադրումները կրկնելը, ոմանց, մասնավորապես պատանիների, երիտասարդների մոտ անցյալի կնճռոտ հարցերի շուրջ ստեղծում են անցանկալի խորհրդավորություն, անառողջ տրամադրություններ։ Սրանց պետք է հակադրվի քաղաքական նպատակապես աշխատանք, գործի պետք է կոչվի գիտապատմական պրոպագանդայի ողջ արսենալը՝ պատմական փաստաթղթեր, հուշեր, ակամատեսների պատմածներ և այլն։

Մենք քաջցնելու բան չունենք։ Մովսեսական իշխանությունը, Վ.Լ.Ենիինը, կոմունիստները արել են իրենցից կախված ամեն բան թուրքական տարածողական ծրագրերը խափանելու, հայ ժողովրդին վերջնական կործանումից փրկելու, նրան սոցիալիստական վերելք ապահովելու համար։

Պատմական ընթացքը բարդ բան է, և այն այսօրվա մտածելակերպով, այսօրվա ցանկություններով տեղի չի ունեցել։ Միայն խելոք, ճշմարտացի խոսքով է հնարավոր պարզել այդ պրոցեսը, պատմական եղելությունները։ Իսկ պատմության իմացությունն ինքնանպատակ բան չէ, այն անհրաժեշտ է այսօրվա, վաղվա մեր հաջողության համար։

ՀԿԿ Կենտկոմի գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Ջոն Սահակի Կիրակոսյան, պատմական գիտությունների դոկտոր

(ստորագրություն)

1974 թ. մարտի 1-10
Երևան – Ծաղկաձոր

¹ Նույն տեղում, էջ 508։

² Историческая энциклопедия, М, 1961, т. 1, с. 754.

ՄԱՐԿԸ, ԳՈՐԾԻՉԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ¹

Լրացավ ակադեմիկոս Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի 90-ամյակը... Երևանում շատերն էին ճանաչում բարձրաստակ և հպարտ կեցվածքով, ալեխառն մազերով ու ազդեցիկ հայացքով, խորիմաստ Ժպիտը դեմքին պատկառազոր այդ մարդուն:

Հավաղեպ է կոչումը այսպես սազական լինում արտաքինին, և քչերին է վիճակված այսպես ներդաշնակել կեցվածքը՝ բովանդակությամբ, հայացքը՝ աշխարհայացքին, ալեխառն մազերը՝ կենսավործին:

...Գեռ երեկ Երևանի փողոցներով քայլում էր մարդը: Եվ եթե տասնամյակների փորձառությանը էր հարուստ, եթե աշխատանքի, մաքառման ու պայքարի հիքրավի հերոսական դրվագներ ուներ հիշողության մեջ ամբարած, նրա քայլքն էլ էր խորիմաստ: Սա արդեն հոգմած, բայց և եռանդալիտ մարդու ընթացք էր... Մեծահարուստ կենսագրություն ունեցող մարդն էր քայլում...

Կոմունիստական կուսակցության անդամ էր 1906 թվականից, քաղաքական և հասարակական ակադեմիկոս գործիչ, վաստակաշատ, բեղմնավոր գիտնական: Ապրած կյանքն անմնացողով նվիրել էր ժողովրդի ազատագրության գաղափարին, նրա սոցիալիստական վերածննդին, հայ ակադեմիկոս մարքսիստ-պատմաբան կոչվելու պատիվն ու պատվարժան բեռն էր կրում ուսերին:

***

Աշոտ Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. հունիսի 17-ին Շուշի քաղաքում: Արդեն ռեալական ուսումնարանում սովորելու տարիներին նա ծանոթանում է մարքսիստական գրականությանը, հաղորդակից դառնում հասարակական կյանքի բուռն ցնցումներին, գիմվորագրվում Լենինի գլխավորած բուլշևիկների կուսակցությանը, իրեն նվիրում աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական և ազգային ազատագրության մեծ գործին:

Ուսման տեմչը, բարձրագույն կրթություն ստանալու ձգտումը նրան ևս տարավ հեռավոր Եվրոպա: 1907-1913 թթ. սկզբում գերմանական Հալլե քաղաքի, ապա Մյունխենի համալսարաններում Աշոտ Հովհաննիսյանն ստացավ հիմնավոր կրթություն, խորապես ուսումնասիրեց փիլիսոփայություն, քաղաքատնտեսություն, պատմություն, ձեռք բերեց մարքսիստական լուրջ պատրաստություն:

1913 թ. Մյունխենում գերմաներեն լույս տեսած նրա դոկտորական դիսերտացիան՝ «Կարյայել Օրին և հայերի ազատագրության գաղափարը», վկայությունն էր այն բանի, որ ասպարեզ էր իջնում արդեն ձևավորված պրոլեթարիոնալ հայագետ, մարքսիստ մի պատմաբան: Նա ուշադրությանը հետևում

էր հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի անցքերին, արդեն ծանոթ էր և բազմաթիվ թվերով կապված հայ ակադեմիկոս մտավորականների, հեղափոխական գործիչների հետ: Որպես ուսուցիչ պաշտոնավարելով հայրենի Շուշիի հոգևոր սեմինարիայում, այնուհետև Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում՝ Աշոտ Հովհաննիսյանն ընդհատակյա կուսակցական աշխատանք ծավալեց սովորող երիտասարդության շրջանում՝ իր մանկավարժական-հրապարակախոսական գործունեությանը մեծ դեր խաղալով հեղափոխական նոր սերնդի դաստիարակության գործում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նա տեսավ և ապրեց իր ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը՝ նրա փրկության միակ գրավակա նր տեսնելով Ռուսաստանի սյրվետարիատի հեղափոխական պայքարի հաղթանակի մեջ:

1917 թ. Շուշիում նա հիմնադրեց և խմբագրեց «Նեցուկ» թերթը՝ պրոպագանդելով ռուսական հեղափոխության և մեծ Լենինի գաղափարները: Հենց այստեղ դրսևորվեց նրա հրապարակախոսական տաղանդը, որ առժամանակ մեց այնպես փայլեց բուլշևիկյան մամուլի էջերում:

...Անդրկովկասի հեղափոխության միջնաբերդ Բաքու: Աշոտ Հովհաննիսյանը Ս.Շահումյանի գլխավորած կոմունիստների շարքերում է, նախ՝ Բաքվի սովետի կուլտ-լուսավորական, այնուհետև Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեի արտիստի դպրոցական բաժնի վարիչ, «Բանվորի խոսք» թերթի խմբագիր: Կոմունայի անկումից հետո՝ 1918 թ. օգոստոսին, նա ձերբակալվում է, ապա անցնում Մոսկվա, դեկավարում հայկական կոմիտեի կուլտ-լուսավորական բաժինը: 1920 թ. նա գլխավորում է Մովսիսյանի և Ռուսաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեի արտիստի ազգային փոքրամասնությունների բաժինը, դասավանդում արևելյան լեզուների հռչակավոր Լազարյան ճեմարանում:

...Մեծ հոկտեմբերի գաղափարները փրկություն ավետեցին բազմաչափար հայ ժողովրդին: Հայաստանի աշխատավորների պայքարը պակվեց հաղթանակով: Հաստատվեց սովետական իշխանություն: Աշոտ Հովհաննիսյանը նոր կյանքի կառուցման առաջամարտիկների շարքերում էր, մեր հանրակրթությունում սոցիալիստական շինարարության առաջին կազմակերպիչներն էր: Գործունեության նոր էջ բացվեց մի մարդու համար, ով մեծ տարբերության նախորդ էջերն էր գրել: Լուսավորության առաջին ժողովում Աշոտ Հովհաննիսյանն ակտիվորեն մասնակցում է միանգամայն նոր սկզբունքներով մշակույթի օջախները, լուսավորության, համալսարանական կրթության, ստորագրագրության հիմնադրմանն ու կազմակերպմանը: 1922 թ. փետրվարին՝ Վ.Լենինի կենդանության օրոք, Աշոտ Հովհաննիսյանն ընտրվում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին քարտուղար, գլխավորում հայ ժողովրդի նոր կյանքի կառուցման գործը, երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու, սոցիալիստական շինարարության հիմքերը դնելու, աշխատավորների քաղաքական դաստիարակության ուղղությամբ հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների պայքարի գործը:

¹ Կիրակոսյան Զ.Ս. Մարդը, գործիչը, գիտնականը // «Հայրենիքի ժայռ» (Ե.), 1977, 22 հունիսի: Նույնը՝ «Կանչ» (Թեյրոթ), 1977, 9 հունիսի:

Նա հանդես էր գալիս կուսակցության Կենտկոմի հաշվետվություններով, գեկուցումներով, խմբագրում էր «Նորք» հանդեսը, հրատարակում քաղաքական, պատմագիտական բնույթի հոդվածներ, գրքեր ու գրքույկներ, դասախոսական աշխատանք վարում էրևանի պետական համալսարանում՝ իր հարուստ գիտելիքները հաղորդելով ուսումնասանչ էրիտասարդությանը:

1928-1937 թթ. Աշոտ Հովհաննիսյանն ապրում է աշխատում էր Մոսկվայում: Այստեղ նա իրեն դրսևորեց որպես գիտության հմուտ կազմակերպիչ, լեմինյան գաղափարների ամխտեց պրոպագանդիստ: Նա աշխատում էր Մարքսի-Էնգելսի ինստիտուտում, դասախոսում ՄՍՀՄ ազգությունների ինստիտուտում: 1934 թ. նա ընտրվեց Նյուրական մշակույթի պետական ակադեմիայի իսկական անդամ, գլխավորեց այդ ակադեմիայի Մոսկվայի բաժանմունքը:

Որքան հարուստ է բեղմնավոր է Աշոտ Հովհաննիսյան հեղափոխական, մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարների պրոպագանդիստի, կուսակցական և պետական գործչի, գիտության և մշակույթի կազմակերպիչ կյանքը, այնքան արգասավոր է նրա՝ որպես մարքսիստ-պատմաբանի, ակամավոր գիտնականի գործունեությունը: Վաթսուն տարի շարունակ հայ մշակույթի ամխտեց մշակի գրչից, պրպտող միտքը դադար չունեցան: Նա ամնացորդ ծառայեց գիտությանը, սեփական ժողովրդի հոգևոր մշակույթի զարգացմանը:

Հիրավի, մեծ է Աշոտ Հովհաննիսյան պատմաբանի վաստակը. մեծ է նրա ներդրումը հայագիտության մեջ: Գափագանց լայն էին Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտարարական, պատմագիտական հետաքրքրությունների ընդգրկումներն ու շրջանակները: Նրա յորսնատուն գիտական աշխատությունները ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում են 5-րդ դարից մինչև մեր օրերը, իսկ թեմատիկայով՝ հայոց պատմություն, ընդհանուր պատմություն, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, բանասիրություն, փիլիսոփայություն, միջազգային հարաբերություններ:

Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը քաջ տիրապետում էր գիտական հետազոտման քննական-վերլուծական, մարքսիստալենինյան մեթոդին: Խորն ու հիմնավոր էին նրա գիտելիքները: Նա սիրում էր պորդելն ուսումնասիրել հիմնավորապես: Գիտական սկզբունքայնություն, ուսումնասիրող յուրաքանչյուր քազմակողմնիորեն վերհանելու, քացահայտելու հմտություն, լայնախոհ ընդհանրացումներ, լուրջ, համոզիչ խոսք ասելու վարպետություն, լեզուների իմացություն՝ ահա մարքսիստ-պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության բնորոշ գծերը: Նրա տարերքն աշխատանքն էր: Աշխատասիրությունը նրա քնավորության ամնարևորոշ գիծն էր: Նա չէր խորշում քանակներից: Նա ուներ քանակիճելու բարձր կուլտուրա: Նրա խոսքը համոզիչ էր, փաստարկված և տրամարանված: Գեղեցիկ էին նրա թե՛ գրելաճը, թե՛ խոսելաճը: Նա հիրավի մեծ կուլտուրայի գիտնական էր, պատմագիտության մեջ նորարար:

Առանճնապես մեծ է մարքսիստ-պատմաբանի ներդրումը հայ ժողովրդի ակատագրական պայքարը, ռուս-հայկական պատմական առնչություններով, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման ակունքներն ուսումնասիրելու ու քացահայտելու գործում: Տակավին 1921 թ. Էջմիածնում հրատարակած հայեթի ռուսական կողմնորոշման ծագմանը նվիրված աշխատությանը՝ «Դրվագներ հայ ակատագրական մտքի պատմության» երկհատոր հիմնավոր ուսումնասիրությանը, «Հայ-ռուսական հարաբերությունները 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում» վավերագրերի ժողովածուով և այլ հրատարակումներով Աշոտ Հովհաննիսյանն առաջինը գիտական հիմքերի վրա դրեց հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում, ազգային-ազատագրական ոգորումների մեջ Ռուսաստանի խաղացած որոշիչ դերի ուսումնասիրության և մեկնաբանման հույժ կարևոր գործը:

Պատմաբանի երկարամյա գիտական գործունեության առավել կարևոր, ուրույն մասն է կազմում հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի կյանքի ու գործի ուսումնասիրությունը: Մոսկվայում աշխատած տարիներին նա պատրաստեց, ծանոթագրեց և լույս ընծայեց Մ.Նալբանդյանի «Անտիպ երկերը», իսկ 1955-1956 թթ. երևանում հրատարակած «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատոր խորագրին մեծագրությունը տվեց 19-րդ դարի 50-60-ական թթ. հայ հասարակական-քաղաքական մտքի համապարփակ պատկերը, որը հանդիսացավ Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ստեղծագործության պատկեր:

ՀՍՄՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում աշխատած տարիներին (1954-1972 թթ.) ակադեմիկոս պատմաբանը հսկայական գործ կատարեց գիտության կազմակերպման, հայ ժողովրդի պատմության քազմահատորյակը ստեղծելու, երիտասարդ պատմաբաններ պատրաստելու գործում: Խոստապահանջ, քայց և հոգատար ուսուցիչ է եղել նա շատերի համար: Նա իր գիտելիքները, ստեղծագործելու հմտությունները ամնացորդ պատվաատում էր, հաղորդում երիտասարդ պատմաբաններին, նրանց հմայում ու վարակում իր փորձով, գիտելիքների ամհատնում պաշարով, աշխատասիրությանը և սկզբունքայնությանը: Նրա պատրաստած ասպիրանտներն այսօր գիտության թեկնածուներ, դոկտորներ են և հաջողությամբ շարունակում են իրենց հմուտ ուսուցչի գործը:

Կյանքի վերջին տարիներին նա ծրազետությանը աշխատում էր «Մուրվագներ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայերի հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության» մեծագրության վրա, որի առանճին գրելները հրատարակվեցին հանրապետության պարբերականներում:

Մեր երկրի հասարակայնությունը երախտագիտությանը նշեց քազմավաստակ գիտնականի, հասարակական և քաղաքական գործչի 80-ամյակը: Նա պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Մեծ է Աշոտ Հովհաննիսյանի վատակը, մեծ է նրա բողած գործը: Նման մարդկանց ապրած կյանքը ուղեցույց կարող է լինել բոլոր նրանց համար, ովքեր ցանկանում են ճշմարիտ ապրել և օգտակար լինել մայր ժողովրդին:

В БЮРО ЦК КП АРМЕНИИ¹

10 июня на пленуме ЦК КП Армении я вам предложил одобрить проект новой Конституции не «целиком и полностью», а «в основном». Я исходил из того, что пленум ЦК КПСС одобрил проект Конституции «в основном».

Первый секретарь ЦК КП Армении т. Демирчян², проявив неуважение к слову члена ЦК КП Армении, принципам демократического централизма, не поставил внесенное предложение на голосование.

Такое отношение я считаю незачинным и неправильным. Мы сообразили обсудить важный вопрос, и должно было быть проявлено максимум внимания к каждому слову, к каждому предложению. Мы совершили юридический акт – одобрили проект новой Конституции Союза ССР. В этом проекте есть статьи, которые являются положениями ныне действующей Конституции. Не секрет, что ныне действующий статус Карабаха и Нахичевана всегда считался спорным, в течение десятилетий вызывал споры, оспаривался как в самом Карабахе, так и в Советской Армении. Этот вопрос неоднократно поднимался на совещаниях партийных организаций республики, многочисленные обращения и петиции посылались в союзные инстанции, доказывающие необходимость пересмотра существующего административного деления Карабаха и Нахичевана.

Непосредственно после Отечественной войны, а также в 1966 г., данный вопрос официально ставился ЦК КП Армении перед ЦК КПСС, Верховным Советом СССР и Союзным правительством, однако он не получал своего решения. Решение вопроса связывалось с трудностью пересмотра положений действующей Конституции, и многим заявителям отвечали, что их предложения будут переданы комиссии по разработке новой Конституции, будут рассмотрены и учтены.

Мне, как члену ЦК КП Армении, министру иностранных дел Армянской ССР, необходимо знать, какую позицию заняли представители ЦК КП Армении и Советской Армении на заседаниях комиссии по разработке новой Конституции, «целиком и полностью» одобрили статьи проекта Конституции Союза ССР о том, что «Карабахская автономная область» и «Нахичеванская автономная республика» состоят в Азербайджанской ССР, специально по этому вопросу встречались ли с председателем комиссии, Генеральным секретарем ЦК КПСС

т. Брежневым, пытались ли внести ясность в этот навлевающий вопрос. Ведь новая Конституция принимается не на год и два, а на длительный период времени, и будут продолжаться не соответствующие интересам Союза ССР нездоровые явления вокруг этой серьезной проблемы.

Джон Киракосян
член ЦК КП Армении, депутат
Верховного Совета Армянской
ССР, министр иностранных дел Армении

¹ ՋԿԱԱ, Կիրակոսյան Ջ. ՀԿԿ ԿԿ բյուրոյին, 1977, ձեռագիր: Տե՛ս նաև՝ *Голос Армении* (Е.) – 1991, 17 января.

² Կարեն Դեմիրճյան (1932-1999) - պետական և կուսակցական գործիչ, ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի քարտուղար (1966-1972), ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար (1972-1974), առաջին քարտուղար (1974-1988), «Հայելեկորամերենա» բաժնետիրական ընկերության նախագահ, գործադիր տնօրեն, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցության նախագահ, ՀՀ ԱԺ նախագահ (1999), Հայաստանի Ազգային հերոս - Ա.Կ.:

1878 թ. ՍԱՆ ԱՍԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ¹

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը բաղկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների բուռն վերելքի և Արևելյան հարցում միջազգային հակասությունների սրման հետևանք էր:

Պատերազմն սկսվեց 1877 թ. ապրիլի 12-ին, տեղե տաղը ամիս, ծավալվեց բաղկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներում՝ ընդգրկելով հսկայական տարածություններ և հարյուր հազարավոր մարդկանց: Առաջին ամիսների փոփոխական հաջողություններից հետո ռուսական զորքերին հաջողվեց քելուս մտցնել թե՛ բաղկանյան և թե՛ կովկասյան ռազմաճակատներում, պարտություն պարտության հետևից մատնելով թուրքական բանակներին:

Ռուս զինվորը Շիպկայի և Պլեմայի համար մղված մարտերում անօրինակ խիզախության և արիության էջեր գրեց ռուսական զենքի հաղթանակների տարեգրության մեջ՝ իր արյան գնով ազատություն ավետելով բուլղար ժողովրդին: Գեներալ Գուրկոյի² զորախումբը դեկտեմբերին հաղթահարեց Բալկանյան լեռնաշղթան և հունվարի 4-ին գրավեց Սոֆիան: Իսկ 1878 թ. հունվարի 15-17-ին, Ֆիլիպպոլիսի տակ Սուլեյման-փաշայի³ թուրքական զորախմբի ծանր պարտությունից հետո, ռուսական բանակը գրավեց Ադրիանապոլիսը և ընդհուպ մոտեցավ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներին:

Փոքրասիական կամ կովկասյան ռազմաճակատում նույնպես ռուսական բանակը հաջողության հասավ: Նոյեմբերի 18-ին Կարսը կապիտուլյացիայի ենթարկվեց, և ճանապարհը դեպի Էրզրումը քաջ էր ռուսական բանակի առջև: Ջինդաղաղարի պայմաններով Էրզրումը ռուսներին հանձնվեց 1878 թ. փետրվարի 10-ին: Արևելյան ճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Մուխթար-փաշան⁴, որ պատերազմի սկզբին պարծեցել էր մի քանի օրվա ընթացքում գրավել Երևանի նահանգը, հասնել Թիֆլիս, գլխովին ջախջախվեց:

Պատերազմի ժամանակ անգլիական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր սուլթանական Թուրքիային հաջողություն ապահովելու համար: Անգլիան ռազմական և ֆինանսական օգնություն էր ցույց տվել Օսմանյան

կայսրությանը, նրա բանակը զինել և համոզեցնելով նորագույն զենքով և ռազմական տեխնիկայով⁵: Թուրքական բանակում ծառայում էին անգլիացի սպաներ⁶:

Կովկասը Ռուսաստանին միանալուց հետո անգլո-թուրքական կառավարող շրջանները երբևէ չէին դադարեցրել իրենց քայքայիչ գործունեությունը, որի գլխավոր նպատակն էր վերացնել ռուսական իշխանությունը Կովկասում: Մովեսական պատմաբան Ս.Բուշուևը նկատում է, որ ցարիզմի արտաքին քաղաքական հաշվարկների սխալականությունը 1876 թ. այն էր, որ բավարար ուշադրություն չէր նվիրել Արևելքում անգլիական մեքենայություններին: Դեռևս 1876 թ. սեպտեմբերին իր արտասանած ճառերից մեկում Սեմ Բրիտանիայի պրեսիեր մինիստր Գիզրայեվին (Բիքոնսֆիլդ)⁷ խաչակրաց արշավանքի կոչ էր անում ընդդեմ Ռուսաստանի⁸:

Թուրքական բանակի հրամանատարությունը մշակել էր Թիֆլիսը, Վլադիկավկազը, Պետրովկը գրավելու պլան: Այդ նպատակով էլ հակառուսական խռովություններ էին հրահրվում Չչենիայում, Դադուսանում, Աբխազիայում: Սակայն անգլո-թուրքական գործակալության բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Անդրկովկասի ժողովուրդները կյանքի փորձով ըմբռնել էին Ռուսաստանի և արևելյան բռնակալությունների տարբերությունը, ռուսական իշխանության հովանու տակ էին փնտրում իրենց ապահով կյանքի երաշխիքը:

«Ոչ մի կարիլ անգլիական արյուն չէր թափվել արևելյան պատերազմի ժամանակ, իսկ Լոնդոնի կառավարության հոգացող միջամտությունը միայն երկարածոց պատերազմը և ավելացրեց գոեերի թիվը, Թուրքիային ոչ մի օգուտ չբերելով», - գրում է գերմանացի պատմաբան Վեբերը⁹: Անգլիական իմպերիալիստներին Օսմանյան կայսրության «ապահովությունը» հետաքրքրում էր այնքանով, որքանով դա համապատասխանում էր իրենց շահերին: Եղավ մի պահ, երբ Բիքոնսֆիլդը իր կառավարության անդամներին առաջարկեց պատերազմի մեջ մտնել Թուրքիայի կազմում⁶: Բիքոնսֆիլդը քաղուհուն գրում էր, որ անգլիական կառավարության գործողությունների

¹ Война 1877-1878 гг. на Азиатском театре, СПб, 1892, с. 8.

² Мартенс Ф.Ф. Восточная война и Брюссельская конференция, 1874-1878, СПб, 1879, с. 567.

³ Բենջամին Գիզրայեվի, լորդ Բիքոնսֆիլդ (1804-1881) - Մեծ Բրիտանիայի պետական և քաղաքական գործիչ, պաշտպանական կուսակցության հիմնադիրներից, 1852, 1858-1859, 1866-1868 թթ.՝ ֆինանսների նախարար, 1868, 1874-1880 թթ.՝ վարչապետ - Ա.Կ.:

⁴ Бушуев С.Б. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-70-е гг. XIX в.), М, 1955, с. 101-102.

⁵ Вевер Г. Всеобщая история, М, 1893, т. 15, ч. II, с. 623.

⁶ Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics, London, 1962, p. 131.

¹ Կիրակոսյան Ջ. 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը // «Բաների Հայաստանի արխիվներ» (Ե.), 1977, N 7, էջ 195-219: Տե՛ս նաև՝ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Հայոց ռուսական կողմնորոշումը և արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը // «Լեռնիցյան ուղիով» (Ե.), 1977, N 7, էջ 68-79:

² Յուսիֆ Գուրկո (Ռոմեյտո-Գուրկո) (1828-1901) - ռուս զենեղալ-ֆելդմարշալ - Ա.Կ.:

³ Սուլեյման Հանմուլ-փաշա (1838-1892) - թուրք ռազմական գործիչ, զենեղալ - Ա.Կ.:

⁴ Ամեդո Մուխթար-փաշա (1832-1919) - Օսմանյան կայսրության ռազմական և քաղաքական գործիչ, 1877-1878 թթ.՝ Կովկասյան ճակատում բանակի հրամանատար, 1885-ից՝ Եգիպտոսում Գերագույն լիազոր, Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր (1912) - Ա.Կ.:

իմաստը պետք է մնա խիստ զաղտնի, քանի դեռ Ռուսաստանը չի պարտավորվել չգրավել Կ. Պոլիսը կամ Դարգաները¹:

Պլենայի անկումից հետո, երբ Լոնդոնում բուրք դեպպե Մուստուփաշան այցելեց Բիքոնսֆիլդին՝ նրան խնդրելով փոխառություն տալ Բ.Դաանը՝ ապահովելու վերջնական պարտության կանխումը, Բիքոնսֆիլդն այդ ֆինանսական օգնությունը պայմանավորեց տարածքային փոխհատուցումով, և Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Սերվերի և Կ.Պոլսում Անգլիայի դեսպան, հայտնի հնէաբան, Նիմֆեի ավերակները պեղող Լեյարդի² միջև բանակցություններ սկսվեցին Կրետե կղզու վրա բրիտանական կառավարման հաստատման հնարավորության շուրջ: Այնուհետև Լեյարդն իր նամակներում տարբեր առաջարկություններ էր անում Բիքոնսֆիլդին՝ մեկ Կիպրոսի, մեկ Եփրատի գետաբերանում գտնվող Մոհամեդա կղզու գրավման մասին³:

Անգլիական գաղութարարները ռուս-թուրքական պատերազմից փորձում էին օգտվել իրենց էքսպանսիան Առաջավոր Ասիայում ընդլայնելու, նոր տիրույթներ գտնելու համար, խռչեցնողներով թուրքական լուծը թորափելու ծարավի ժողովուրդների ազատագրումը:

***

Պատերազմի ժամանակ արևմտահայ աշխատավորական զանգվածները նոր փորձությունների ու տառապանքների ենթարկվեցին: Թուրքական իշխանությունները վարչական վերածափումների, Բալկաններից տեղահանված վերաբնակիչներին հայոց հողերի վրա բնակեցնելու և այլ միջոցներով ձգտում էին ջլատել հայ ժողովրդի ուժերը:

Քիչմիշևը⁴ գրում է թուրք կառավարողների հոգեբանության մեջ կատարված այն էական փոփոխության մասին, որ տեղի ունեցավ պատերազմի մախոթյակին ու նրա ընթացքում: «Համոզվելով, որ իրենց տիրապետությունն ամուր չէ Բալկանյան թերակղզում, - գրում է նա, - նրանք (թուրքական կառավարողները) գիտակցում էին, որ իրենց վերջին ապաստանը մնալու է Ասիան և այս նպատակով իրենց ասիական տիրույթների պաշտպանության համար չէին խնայում ո՛չ փող, ո՛չ միջոցներ»⁵:

Գրիգոր Արծրունին¹ դժգոհում էր այն քանից, որ եվրոպական մի շարք հեղինակներ Արևելյան հարցի լուծումը տեսնում էին Եվրոպայից թուրքերին Փոքր Ասիա բշելու մեջ: «Այսօր ապատամբվել են Թուրքիայի եվրոպական հպատակները, հինգ, տասը տարի հետո կապատամբվեն Թուրքիայի ասիական հպատակները», - գրում էր նա: Նա Եվրոպայից պահանջում էր մեկընդ-միջու արմատական լուծում տալ արևելյան հարցին, այլապես Փոքր Ասիայում, նրա կարծիքով, կենաց-մահու կոթիվը բռնկվելու էր շատ ավելի մեծ թափով²:

Պատերազմի հենց սկզբից թուրքական իշխանությունները հատկապես կոտորած էին քրդական վերնախավի հակահայկական մտլոնադությունը, կոտորածի բնագոյնը: Դրա հետևանքով միայն Բայազետի և Ալաշկերտի զավառներում 30 հազար մարդ սպանվեց: Իր վայրագություններով անուն հանեց հատկապես Խիզանի շեյխ Ջելալդինը: Քրիստոնյաների դրությունը պատերազմի հետևանքով շատ ավելի վատացավ, քան նախօրյակին էր³:

1877-1878 թթ. պատերազմի ժամանակ Ադրակի, Ալաշկերտի, Մոկաց զավառներից 150-ից ավելի գյուղեր դատարկվեցին, 3000 ընտանիք Ալաշկերտից հեռացավ, սովից ու համաճարակից կստվ չափ ջարդվելով ճանապարհներին⁴: Մոխիր դարձան Ադրակի 24 հայկական գյուղեր, քահանաները ձողերի վրա բարձրացան, կոտորվեցին հազարավոր աշխատավոր մարդիկ: Հազարավոր կանայք ու աղջիկներ Ջելալդինի ու շեյխ Իբրաղուլայի գործերի կողմից գերեզմանվեցին: Ալաշկերտի, Բայազետի, Մուշի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի հայությունն անհաշիվ վնասներ կրեց: Բայազետ քաղաքում թուրքերը կոտորեցին 165 հայ ընտանիք: Ռուսական զորքի նահանջից հետո այստեղ ոչնչացվեց 6 հազար մարդ⁵:

Ռուս պրոֆեսոր Ֆ.Մարտենսը⁶ նկարագրում է թուրքական գործասելի և քաշիքոտկների վայրագությունները. «Փորեղը ճեղքած հայ կանայք», «ցյերի վրա հանված ծծկեր երեխաներ», այլված ծեղրուհիներ, պատվազորկ արված աղջիկներ և այլն: «Անա այսպես էին վարվում թուրքերն իրենց սեփա-

¹ Գրիգոր Արծրունի (1845-1892) - հրապարակախոս, գրաքննադատ, հասարակական գործիչ, տնտեսագետ, հայ ազատագրական գաղափարախոսության ներկայացուցիչներից, «Մշակ» թերթի հիմնադիր-խմբագիր, «Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը», «Արևելյան հարց» աշխատությունների, «Էվլիհնա» վեպի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Арцруни Г. Восточный вопрос, Т, 1876, с. 5.

³ Ролан-Жекмен М.Г. Армения, армяне и трактаты // Положение армян в Турции до империализма держав в 1895 году, СПб., 1896, с. 58.

⁴ Մ.Ա. Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել, 1890, էջ 2, 207:

⁵ Schern A.J. The War in the East: An Illustrated History of the Conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question, London, 1878, p. 441.

⁶ Ֆյոդոր Մարտենս (1833-1909) - ռուս իրավաբան-միջազգայնագետ, դիվանագետ - Ա.Կ.:

¹ Op. cit, p. 236-237.

² Օստին Հենրի Լեյարդ (1817-1894) - բրիտանացի ճանապարհորդ, հնագետ, պատմաբան, բաղաբական գործիչ և դիվանագետ, 1861-1866 թթ.՝ արտգործնախարարի տեղակալ, 1877-1880 թթ.՝ դեսպան Օսմանյան կայսրությունում - Ա.Կ.:

³ Op. cit, p. 243-244.

⁴ Մոխիան Քիչմիշև (1833-1897) - ռուսական բանակի գեներալ-լեյտենանտ - Ա.Կ.:

⁵ Копышев С.О. Война в Турецкой Армении, 1877-1878, СПб., 1884, с. 6.

կան հպատակ քրիստոնյաների հետ», - եզրակացնում է նա¹: Հայերի հանդեպ կատարված բռնությունների համար նա բուրբակյան կառավարությանը համարում էր դարի «խայտառակությունը»: Հիրավի, սուլայական էին արևմտահայության վնասները, մեծ էին մարդկային կորուստները: Տնտեսապես քայքայված, թշվառության ճիրաններում գալարվող մարդկանց խմբերը քում էին իրենց բնակավայրերը, բռնում գաղթի ճանապարհը, անցնում Կովկաս: Մովսեսիսիսյան գոհ դարձան տասնյակ հազարավոր մարդիկ: «Քե՛ն ռուսանալ հարկ է՝ ռուսանանք, քայց փրկվենք, այս է մեր աղերս առ ձեզ և առ Աստված», - գրում էին Վանի շրջանի գյուղացիները:

«Ռուսական զինվորական իշխանությունները ձգտում էին բոլոր միջոցներով պաշտպանել Թուրքահայաստանի բնակչությանը պատերազմի սարսափելի աղետներից»²: Ռուս սպաները, մտավորական մարդիկ մեծազույն համակարանով էին վերաբերվում հայ ժողովրդի զավակներին, դրականորեն էին արտահայտվում Ռուսաստանին հայ մարդկանց նվիրվածության մասին:

Դակատամերձ շրջաններում կատարված հակահայկական խժոժությունները, խաղաղ բնակչության կտորածներն ավելի ու ավելի էին ամրապնդում այն մտայնությունը, որ փրկության միակ հույսը Ռուսաստանն է, որ նրան ապավինելով է հնարավոր բոքարիկ բուրբակյան դժմի տիրապետությունը: Ոճանք արդեն հանգում էին չարին ակտիվ հակակայելու, ժողովրդի ազատության համար զենքի դիմելու գաղափարին:

Երբ ռուսաց զորքերը մտան Արևմտահայաստան, ամբողջ հայությունը տոգորվեց եղբայրական համակրությանը և հուսադրող ակնկալությանը քրիստոնյա ազատարարների նկատմամբ: Չափազանց ոգեշնչող էր այն հանգամանքը, որ ռուսաց բանակի հրամանատարության կազմում գործում էին այնպիսի հայազգի զեներավներ, ինչպիսիք էին ռազմական գործողությունների ժամանակ անուն հանած Լորիս-Մելիքովը, Տեր-Ղուկասովը³, Լազարևը⁴, Շելկովիկովը⁵ և այլ զինվորականներ: Հայածական ժողովուրդը արդեն հանձնված էր, որ հետո չէր փրկությունը: Ոգևորված եղբայրակիցների մտադրուտ ազատագրությանը՝ կովկասահայերն օրհնում էին այն օրը, երբ պատմությունն իրենց կապեց հզոր Ռուսաստանի հետ: Իր բնույթով ռուս-բուրբակյան պատե-

¹ Мартенс Ф.Ф. Указ. соч., с. 383.

² Там же, с. 330-331:

³ Արշակ Տեր-Ղուկասով (1819-1881) - ռուսական բանակի զորավար, զեներալ-լեյտենանտ, 1877-1878 թթ.՝ Երևանյան զորաջոկատի, սպա՝ Ախալխալի ուղղությանը գործող զորքերի հրամանատար, Կովկասյան 2-րդ կորպուսի հրամանատար - Ա.Կ.:

⁴ Իվան Լազարև (1820-1879) - ռուսական բանակի զեներալ-լեյտենանտ, 1877-1878 թթ.՝ Բայրաքաղաթյան զորաջոկատի, Կարսը պաշարած կորպուսի, Կովկասյան առանձին կորպուսի, սպա՝ Կովկասյան 2-րդ կորպուսի հրամանատար - Ա.Կ.:

⁵ Բենիուտ Շելկովիկով (1837-1878) - ռուսական բանակի զեներալ-մայոր, 1876-ից՝ ից՝ Սևծովյան ռազմական օկրուգի պետ, սպա՝ Երզրումի ռազմական օկրուգի պետ - Ա.Կ.:

րազմը փաստորեն բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության դեր էր կատարում ինչպես Բալկանյան թերակղզու ճնշված ժողովուրդների, այնպես և արևմտահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Թուրքահայաստանում իրենց առաջին քայլերից ռուսական զորամասերը հանդիպեցին հայ աշխատավոր մարդկանց ջերմ ու գրկաբաց վերաբերմունքին: Հայկական եկեղեցիներում արդեն էին ազատարարների համար, խառն ու խաչվառով դիմավորում իրենց պաշտպաններին⁶:

Հայ բնակչությունն այնպիսի քայրայցակամությամբ էր շրջապատում ռուս զինվորներին, որ նրանք կարծում էին, թե իրենց տանն են և ոչ թե հակառակորդի տարածքում⁷: Հայերն օգնում էին ռուս զինվորներին, մերթք մատակարարում⁸, ճանապարհները ցույց տալիս, ջերմությամբ վերաբերվում իրենց ազատարար եղբայրներին: Կրկնվում էր նույն բանը, ինչը 1829-ին էր կամ 1853-1856 թթ.: Հայ ժողովրդի ողջ համակարանը Ռուսաստանի կողմն էր:

Հիշեցնելով ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմների ժամանակ հայ ժողովրդի ռուսասիրական դիրքորոշումը, ռուսական բանակի շարքերում նրանց կամավոր մասնակցությունը, Յուրի Վեսելովսկին⁹ նշում էր 1877-1878 թթ. պատերազմի ժամանակ «փոքրասիական վիլայեթների հայ բնակչության ուժեղ ոգևորությունը, որը նորից հավատացած էր բուրբակյան լծից ազատագրվելու հնարավորությանը և մեծ հույսեր էր կապում ռուսական առաջխաղացման հետ»¹⁰:

«Այս դարի ընթացքում, հայոց ազգն այս երրորդ անգամն է արդեն, որ հանդիպում է ռուսաց զորքերին Թուրքիայում, - գրում էր «Գորոս» թերթը: - ... Թուրքական ստրկության լծի տակ ճնշվելով հայոց ազգը ռուսաց զորքերի Հայաստանի խորքերում ներկրումս արած շարժողությունների մեջ սպասում էր իր ազատության արշալույսը տեսնելու»⁶:

Կովելով ռուսական բանակի շարքերում՝ հայ զինվորները, կամավորները, հրամանատարները զիտակցում էին, որ պատերազմը մղվում էր իրենց ժողովրդի հողի վրա, ուստի ռուս զորքի հաջողությանը զուգընթաց նրանց սրտերում ծնվում է ամրապնդվում էին սեփական հայրենիքի ազատության հույսն ու հեռանկարները:

Բոլորին համակել էին վարդազույն սպասելիքները, երևակայական քրազները: Կովկասի հայ մամուլն անմախրճաբաց վերելքի շրջան էր ապրում,

¹ Днев Г.А. Армянский вопрос в Турции // Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, СПб, 1896, с.32.

² Киммашев С.О. Указ. соч., с.19.

³ Воиня 1877-1878 гг. На Азиатском театре... с. 12.

⁴ Յուրի Վեսելովսկի (1872-1919) - ռուս բանաստեղծ, քաղցանիչ, հայ գրականության մասնագետ - Ա.Կ.:

⁵ Веселовский Ю. Трагедия Турецкой Армении, М, 1917, с. 10.

⁶ «Մշակ» (Թ), 1878, N 113:

աշխուժորեն արժարժուն բուրքահայ խնդիրը: Գամառ Քաթիպայի¹ բանաստեղծությունները գեների ու բրքահայ ապստամբության մասին էին: Այդ ոտանավորները բերանացի գիտելին թողրը՝ ուսուցիչն ու համալը, Թիֆլիսում հանգրվանած ալաշկերտցին ու վանեցին: Ռուսական բանակի կողմից նոր գրավված հայկական գավառների բնակչությունը շփման մեջ մտավ կովկասահայության հետ: Նրա ականջին հնչում էին «ազգ», «ազգասիրություն», «ազատություն» բառերը:

«Փորձը» ցույց էր տալիս, որ Անգլիան ու Ավստրիան իրենց շահերով ամուր «կապված են Օսմանյան կայսրության գոյության հետ», շեշտվում էր, որ Ռուսաստանի «գեների դիմելու միակ նպատակն արևելյան քրիստոնյաների բշվատ փիճակի բարվորումն է»²:

Իսկ ազգի, ժողովրդի գործերը գլխավորելու հավակնած Կ.Պոլսի հայ մեծահարուստները, նրանց հետ համերաշխ պատրիարքարանն ու ազգային ժողովը չափազանց զգույշ էին, չափավոր, ղեկավարվում էին նախ և առաջ իրենց դասակարգային շահերով:

Պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարությունն իր հերթին Կ.Պոլսի հայկական վերնախավի նկատմամբ սիրաշահելու խորամանկ և զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում:

Իսկ Կ.Յուրուճյանի «Մասիս» բերրը արևելյան մահանգներում կատարված իրկիզումների, բռնաբարությունների և ավերածությունների պատասխանատվությունը փորձում էր հեռացնել կառավարությունից:

Փաստերը վկայում են, որ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը³ իր մանկրող գործելակերպով նպատակ ուներ վնասագերծել թուրքական մոլեռանդ շովինիզմը, որը պատրաստ էր հռչակելու ռուսական գեներին հաջողություն մատրող հայությանը: Նա դեմ էր թուրքական իշխանության դեմ քացահայտ գործելուն, թեև հրապարակավ արտահայտվում էր Հայաստանի համար անհրաժեշտ բարեփոխումներ իրականացնելու օգտին:

Հետագայում, անդրադառնալով պատերազմի ժամանակ Ներսեսի զգուշավոր դիրքորոշմանը, Արփիար Արփիարյանը⁴ նկատում էր. «Կատա-

¹ Բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ Ռաֆայել Պատկանյանի (1830-1892), Գ.Քանանյանի և Մ.Թիմոքյանի էինմած գրականության ընկերություն, որի անվանումը կազմվել է էինմադիրների անուն-ազգանունների սկզբնատառերից և առաջին վանկերից: Հետագայում Պատկանյանն այն դարձրել է իր կեղծանունը - Ա.Կ.:

² «Փորձ» (Թ), 1877-1878, N 1, էջ 354-355:

³ Ներսես (Պողոս) Վարժապետյան, Ներսես Բ Վարժապետյան Իսթանպուլցի (1837-1884) -իկեղեցական, հասարակական գործիչ, 1874-1884 թթ.՝ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք, 1884-ից ընտրվել է Աննայն հայոց կաթողիկոս, սակայն հրաժարվել է առողջական վիճակի պատճառով - Ա.Կ.:

⁴ Արփիար Արփիարյան (1851-1908) - գրող, հրապարակախոս, գրաքննադատ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, «Արարատյան ընկերություն հայրցի» և «Արևիկ» (Կ.Պոլիս) բերթի էինմադիր, «Կատակ մը», «Ապուշը», «Ոսկի ապարան-

դիցնելով երկրին իշխանությանը, անոր պահանջումներուն ընդդիմադրությամբ, զրգեղով մահանդական մոլեռանդությունը, Ներսես պատրիարքը պիտի կրնա՞ր ավելի օգտակար ըլլալ անգոր, լքյալ, խեղճ ժողովրդի մը»¹:

Մուլքանական կառավարության գործադրած ջանքերի նպատակն էր կանխել սլավոնական ժողովուրդների օրինակով հայկական շրջաններում հասունացող ազատագրության և ինքնավարության տրամադրությունները: Մուլքանական կառավարողներն անգլիական դիվանագետների հետ ձեռք ձեռքի տված աշխատում էին Կ.Պոլսի հայ ազգային մարմինների, հարուստ վերնախավի համակրանքը շահելու միջոցով կանխել ռուսական հարաճուն ազդեցության տարածումը Փոքր Ասիայում: Սակայն, պատերազմի ավարտին ռուսաճաբադարական իրադրությունն արմատապես փոխվել էր և վնաս Օսմանյան կայսրության, և փոփոխություն պետք է առաջանար նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, ազգային վերնախավի երեկվա գուսպ, զգուշավոր դիրքորոշման մեջ: Այս ամենը հարուցեց նոր տրամադրություններ, նոր վարվելակերպ, խորացրեց թուրքական պետականության նկատմամբ եղած անվստահությունը: Անհամեմատ համարձակ դարձան նաև երևիքները, ազգային ցուցերը, որոնք, հայկական դատը հետապնդելով, մի կողմից աշխատում էին մուլքանի սիրտը շահել, որպեսզի հայկական դիմումները նա ըմբռնատալուն չհամարեր, մյուս կողմից, սկսելու էին քալել դիվանագիտական դրները՝ ցանկալի բարեփոխումներ տալու, «ազգային ցավերը» հոգալու նպատակով:

***

Թուրքական բանակը պարտված էր: Օսմանյան պետականությունն օրհասական օրեր էր ապրում: Ռուսական բանակը հաղթական դիրք էր բռնել Կ.Պոլսի մատույցներում: Թվում էր, թե տուլքանների տիրապետության փլուզումն օրերի հարց է: Իրականումն էր Կ.Մարքսի կանխատեսումն այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության փլուզումն անխուսափելի է²:

Արդուլ Համիդը հաշտություն էր հայցում: Բայց դա անում էր խորամանկորեն, քաշքշուկով, արևմտասլավոնական մայրաքաղաքներից, մասնավորապես Լոնդոնից միջամտություն ակնկալելով: Դա էր պատճառը, որ թե՛ զինադարձի, թե՛ խաղաղության պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց, զինադարձը կնքվեց հունվարի 31-ին՝ Ադրիանապոլսում³, իսկ հաշտության մասնական պայմանագիրը՝ մարտի 3-ին, Սան Ստեֆանոյում⁴:

յան», «Մինչև ե՞րբ», «Կարմիր ժամուց» գեղարվեստական երկերի իերինակ - Ա.Կ.:

¹ «Նոր կյանք» (Լոնդոն), 1898, N 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 291:

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч, 1 тиз, т. 21, М, с. 467.

³ Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie, pour l'Anne 1878, S. Petersbourg, p. 213-220.

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...:

Այս ժամանակամիջոցը հազեցան է դիվանագիտական նրբին պայքարով, անգլիական, ավստրո-հունգարական կառավարությունների ակտիվ գործողություններով, որոնց նպատակն էր բոլոր միջոցներով կանխել ռազմական հաղթանակին համապատասխան Ռուսաստանի քաղաքական և դիվանագիտական վերընթացը, ավելի շատ օգուտներ քաղել Օսմանյան կայսրության հոգեվարքից: Թուրքիայի դիվանագետները հակված էին համաեվրոպական բարդացումների հնարավորության մեջ վնասելու կայսրության փրկությունը¹:

Անգլիական դիվանագիտությունն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Լոնդոնին վճռական դեր ապահովեր խաղաղության պայմանների քննարկման ժամանակ: Անգլիայի միջամտությունը թուրքական գործերին մեծ դժվարություն էր հարուցում ռուսական քաղաքականությանը՝ արագ և վճռական արդյունքների հասնելու գործում: Լոնդոնը ծրագրում էր 40-հազարանոց բանակ ուղարկել Կ.Պոլսի մատույցները, դեհանտ իջեցնել Բաքումի և Սուլտանի շրջանում, հնդկական գործասեր ուղարկել Հերաթի վրայով Միջին Ասիա, եթե Թուրքիան մերժեր խաղաղության ռուսական պայմանները, և ռուսական բանակը շարունակեր առաջխաղացումը դեպի Կ.Պոլիս²:

Հունվարի 17-ին սուլթանի մոտ հավաքված արտակարգ ժողովը որոշեց գինդադար խնդրել Ռուսաստանից:

Ելադող սուլթանի և օսմանյան կառավարական անձանց հետ հանդիպումների ժամանակ, ինչպես ինքն էր խոստովանել, ձգտում էր «փոխյեր առաջացնել» և «հասկացնել տայ», որ Անգլիան թույլ չէր տալու Օսմանյան կայսրության կործանումը³:

Թուրքիայի հետ հաշտության խնդիրը ցարի մականագիտությանը հատուկ քննարկման ենթարկվեց:

Ալեքսանդր II-ը⁴ հաստատեց Բ.Դեան հետ հաշտության մախնական պայմանագրի նախագիծը, որ կազմել էին ռուս դիվանագետներ Իգմատևը և Նելիդովը⁵: Դրանից հետո Իգմատևը ճանապարհվեց Ադրիանապոլիս, ուր արդեն հասել էր ռուսական բալկանյան բանակի գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլևիչի⁶ շտաբը: Վերջինս այդ օրերին Ալեքսանդր II-ին հեռագրով հարցում էր անում այն մասին, թե ինչպես վարվի Կ.Պոլսի

¹ Везер Г. Всеобщая история..., с. 617, 619.

² Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т. 2, Т, 1907, с. 233.

³ Russes et fures. La Guerre d'Orient, Vol. 2, Paris, 1878, p. 748.

⁴ Ալեքսանդր II (1818-1881) – Ռուսաստանի կայսր (1855-1881) – Ա.Կ.:

⁵ Ալեքսանդր Նելիդով (1835-1910) – ռուս դիվանագետ, 1883-1896 թթ.՝ դեսպան Օսմանյան կայսրությունում, 1897-ից՝ Իտալիայում, 1903-1910 թթ.՝ Ֆրանսիայում – Ա.Կ.:

⁶ Նիկոլայ Նիկոլևիչ Ավագ (1831-1891) – ռուս ռազմական և պետական գործիչ, կայսր Նիկոլայ I-ի որդին, գեներալ-ֆելդմարշալ, 1877-1878 թթ.՝ Բալկաններում գործող բանակի հրամանատար – Ա.Կ.:

հետ: Նա հաղորդում էր, որ ճանապարհը դեպի Կ.Պոլիս ըստ էության բաց էր¹:

Հունվարի 8(21)-ին Բ.Դեան լիագործներ Սերվեր-փաշան և Նամիկ-փաշան Կազանիկում՝ ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատարի շտաբում, ծանոթանալով հաշտության պայմանագրի նախագիծին, քացականչեցին. «Այս Թուրքիայի վերջն է»: «Ինքնուրույն Բուլղարիան նշանավորում է Թուրքիայի կործանումը, Եվրոպայում նրա տիրապետության վերջը, և դրանից հետո թուրքերին ոչինչ չի մնում, քան նորից ետ վերադառնալ Ասիա», - հայտարարում էր Նամիկ-փաշան²: Նրանք կատաղած հայիչույում էին Անգլիային, որը նրանց դողել էր պատերազմի, իսկ ինձա թողել բախտի քմահաճույքին: Դրա համար էլ Սերվերին հեռագրին պաշտոնից, և նրան փոխարինեց Սավիտը³:

Թուրքական լրագրողները ժամանակ խնդրեցին սուլթանի հետ համաձայնեցնելու հաշտության պայմանները: Իսկ սուլթանը չէր շտապում պատասխան տալ:

Նիկոլայ Նիկոլևիչը տեղեկացնում էր Ալեքսանդր II-ին, որ կամա թե ակամա ռուսական զորքը շուտով կլինի Ցարգրադի պատերի տակ: Օրերն անցնում էին, քայքայ դրությունը չէր պարզվում:

Այդ միջոցին անգլիական դիվանագիտությունը, ինչպես վկայում է ռուս գեներալ Բորրիկովը⁵ իր հուշերում, ամեն ինչ անում էր «խառնելու» Ռուսաստանի «քարտեզը»⁶: Կ.Պոլսի շուրջը խուլ պայքարը շարունակվում էր: Ցարը հատկապես շեշտում էր անգլիացիների հետ անմիջական ընդհարման մեջ մտնելուց խուսափելու անհրաժեշտությունը:

Փետրվարի 3-ին Ալեքսանդր II-ը նորից անգլիացիների հետ զգույշ վարվելու, Կ.Պոլսից ժամանակավորապես զորք մտցնելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում միայն քաղաքամերձ որոշ ամրություններ գրավելու մասին էր հեռագրում:

Փետրվարի 4-ի պատասխան հեռագրում գլխավոր հրամանատարն արդեն գրում էր այն դժվարությունների մասին, որ ստեղծվում էին նախնցած և Կ.Պոլսում կուտակված թուրքական զորքերի մեծ թվի պատճառով: Նա գրում էր, որ այլ էր բանը երկու շաբաթ առաջ, այլ էր դրությունն այժմ, երբ Կ.Պոլ-

¹ Бовриков Г.И. В Царьграде в 1878-1879 гг. // Русская старина (СПб), 1913, т. 153, с. 496.

² Тютчев С.С. Император Александр II. Жизнь и царствование, т. 2, Т, 1907, с.433.

³ Մեծնոյ Սավիտ-փաշա (1814-1883) – Օսմանյան կայսրության քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, արտգործնախարար, մեծ վեզիր (1878), դեսպան Ֆրանսիայում – Ա.Կ.:

⁴ Газенкаммер М. Мои дневник 1877-1878, СПб, 1892, с.347, 453.

⁵ Գեորգի Բորրիկով (1840-1924) – ռուս գեներալ, գրող – Ա.Կ.:

⁶ Бовриков Г.И. Указ. соч, с. 496-497.

սում յորեր էին պատվում եվրոպական կոնֆերանս հրավիրելու մասին, առանց որի իբր խաղաղությունը վերջնական չէր համարվում¹:

Փետրվարի 9-ին «Մասիս» բերրում Հակոբ Պարոնյանը² նկատում էր, որ «Ռուսիա իր հապաղումներովը մեծ սխալ կգործի»: Մյուսները նշել են, որ «Ռավաճանցիցն գլխավոր հրամանատարության նյարդերը»³:

Պետերբուրգում գրում ու խոսում էին անգլիական «ուխտադրժության» ու «խարդավանքների» մասին⁴:

Պարզ է, որ ռուսական զորքերը չնտան Կ.Պոլիս այն վտանգից դրված, որ սպառնում էին Մեծ Բրիտանիան և Ավստրո-Հունգարիան:

Եիշտ էր Կ.Մարքսը, որ քանիցս նշում էր, թե Անգլիան երբեք չէր համաձայնվի, որ Ռուսաստանը տիրեր Կ.Պոլսին⁵:

1878 թ. հունվարի 24-ին բանակցություններ սկսվեցին մահալական ռազմաքննում: Թուրքական լիազորները ռուսական հրամանատարությունից խնդրում էին դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Այդ պահին ռուսական զորքերը կանգնած էին Էրզրումի մատույցներում:

Այն քանից հետո, երբ թուրքական լիազորներն իրենց ստորագրությունը դրեցին Ադրիանապոլսի զինադադարի պայմանների տակ, փետրվարի 2-ին կովկասյան-փոքրասիական ռազմաճակատում նույնպես ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին: Փետրվարի 3-ին բանակցություններ սկսվեցին Հասան Կալեում, որ ժամանել էին երկու կողմերի հանձնաժողովները: Փետրվարի 21-ին, Ադրիանապոլսի զինադադարի պայմաններին համաձայն, ստորագրվեց Էրզրումը ռուսական բանակին հանձնելու ակտը: Սահմանի դեմարկացիայի շուրջը վիճարարությունների ժամանակ ռուսական կողմը պնդում էր Բայազետի և Վանի սահմաններից թուրքական զորքը հանելու վրա:

1877 թ. դեկտեմբերի 17(29)-ին Ալեքսանդր II-ը թեև հաստատեց Ա.Նեխիդովի և Ն.Իգնատևի կազմած խաղաղության պայմանագրի նախագիծը, բայց դրանք չէին կարող վերջնական լինել, քանի որ տակավին պատասխան չէր ստացվել խաղաղության պայմանների մասին Վիլիելմ I-ին⁶ Բեռլին և Ֆրանց-Իոսիֆին⁷ Վիեննա հղված մամուլներին: Եվրոպայում և Փոքր Ասիա-

¹ Там же, с. 498:

² Հակոբ Պարոնյան (1843-1891) – գրող-երգիծարան, հրապարակախոս, լրագրող, 1872-ից՝ «Սեդու» (Կ.Պոլիս) հանդեսի խմբագիր, «Պաղտասար աղբար», «Զատարապարտության վնասները», «Ժողովուրդները մեռելուց», «Մեծապատիվ մորաց-կանները» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

³ «Русская старина», (СПб), т. 153, 1913, с. 495.

⁴ Покровский М. Внешняя политика. Сводник статей (1914-1917), М., 1918, с. 51.

⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. I изд., т. 9, М., с. 397.

⁶ Վիլիելմ I (1797-1888) – 1861-1888 թթ.՝ Պրուսիայի թագավոր, 1871-1888 թթ.՝ Գերմանիայի կայսր - Ա.Կ.:

⁷ Ֆրանց-Իոսիֆ I (1830-1916) – 1848-1916 թթ.՝ Ավստրիայի կայսր - Ա.Կ.:

սիայում Ռուսաստանին անցնելիք տարածքների վերաբերյալ դեռևս չէին ստացվել Բաղկանյան և Կովկասյան գլխավոր հրամանատարություններից կատարված հարցման պատասխանները:

Այդ էր պատճառը, որ 1878 թ. հունվարի 19(31)-ին Ադրիանապոլսում կնքված պայմանագրում վերջնականապես ձևակերպված չէին ռուսական պահանջները:

1878 թ. հունվարի վերջին Ալեքսանդր II-ը հաստատեց կովկասյան I-ին նախագիծը:

Սովետական պատմաբան Ս.Չեռնովը գրում է, որ «Փոքր Ասիայում տե-րիտորիալ գրավումների պրոբլեմը ինքնանպատակ չէր և 1877-1878 թթ. պա-տերազմում ռուսական կառավարության հատուկ խնդիր չէր հանդիսանում»¹: Չինվորական և տնտեսական խորհրդակցանքների կազմած նախագծերի, ա-ռաջարկությունների հիմքում դրվում էր առաջին հերթին Ռուսաստանի գուտ ուղղմամբ տարածելիական, տնտեսական շահերի ապահովության սկզբունքը: Այդ նախագծերից մեկը կազմել էր զեմելայ-մայոր Ի.Ստերնիցկին: Ըստ նրա կազմած մի տարբերակի Ռուսաստանի եր անցնելու 32.186 քառ. վերստ տա-րածություն՝ 278.281 քառ. վերստ, մասնավորապես Բաքումը, Արդահանը, Արդանուշը, Արդվինը, Կարսը, Օլթին, Բայազետը, Կաղզվանը, Ալաշկերտը, Կիսլիքը, 1.491 գյուղով և Լազիստանի մի մասը: Այս զեկուցագիրն էլ դար-ձավ կովկասյան I-ին նախագիծը:

Ստերնիցկին նախագծի մի այլ տարբերակում առաջարկել էր վերը նշվածին ավելացնել նաև Էրզրում քաղաքը և շրջանը՝ մոտ 10.067 քառ. վերստ տարածությամբ և 154.073 քառ. վերստով:

«Գողթ» բերքը գրում էր, թե «ինչպե՞ս կարող էինք մեր սեփական ազգը կրթենք և մշակենք այն երկրների հարստությունները, որոնք արդեն մեզ են պատկանում»: «Սեբերի վեստնիկ» և «Գողթ» բերքերն ամենին օգտակար չէին համարում Ռուսաստանի համար չափազանց տարածվել Ասիայում և իր, առանց այն էլ ընդարձակ սահմաններն ավելի ևս մեծացնել²:

Ստերնիցկու նախագծերում հիմնավորվում էին ապագա տարածքների առևտրատնտեսական օգուտները Ռուսաստանի համար, ընդգծվում էին այն ռազմատարածելիական դրական կողմերը, որ ձեռք էին բերվում այդ նվա-ռումներով: Ինչ խոսք, որ ռուս պաշտոնյա և զինվորական Ստերնիցկու առա-ջարկությունների, նախագծերի հիմքում դրվում էին ոչ թե հայ և վրացի ժողո-վուրդների տարածքային միավորման, համախմբման խիստ դրական ար-դյունքները, այլ Ռուսաստանի համապետական շահերն ու ցանկալի լուծում-

¹ Чернов С.Л. К вопросу о Сан-Стефанском договоре, 1878 // История СССР (М.), 1975, N 6, с. 137.

² Мегрелидзе П.В. Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878, Тбилиси, 1969, с. 85-86; Чернов С.Л. Указ.соч, с. 138-139.

³ «Փորձ» (Թ), 1877-1878, N 3, էջ 360-361:

ները: Նա հարց էր դնում նոր տարածքները բնակեցնել Ռուսաստանից բերված բնակիչներով¹:

Տարածքային հարցերում առկա էին տարածայնություններ: Ոմանք ապացուցում էին ռազմատրատեզիական տեսակետից Բաթումի պակաս կարևորությունը Էրզրումի համեմատությամբ: «Բաթումն այն ժամանակ մեզ համար կարևոր ստրատեգիական նշանակություն չունի»: Այս տեսակետին էր նաև Լորիս-Մելիքովը, որը պնդում էր Էրզրումը պահելու անհրաժեշտության վրա, ապացուցում տնտեսական տեսակետից Կաղզվանի աղահանքերի և Սողամուլի անտառային հարստությունների օգտագործման կարևորությունը²:

1878 թ. սկզբին Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ չէին համաձայնվում Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի խաղաղության պայմաններին: Ջինադադարի շուրջն առաջին բանակցությունների պահին Լեյպպոլը՝ «Գարթանելի նեղուցին ռուսաց պատերազմական նավերում բացգլուտ առաջարկությունը լսելով՝ բանակցություններն անհաջող համելու մեծ ճիգ թափեց»³: Ադրիանապոլսի նախնական զինադադարի պայմաններում ճեղուցների մասին հօգուտ Ռուսաստանի հողվածը չափազանց կատաղեցրել էր Բիբրոնսֆիլդին: Փետրվարի 8-ին նա հրամայեց ծովակալ Հորնբիին անգլիական նավատորմի միջերկրական էսկադրան տանել դեպի Մարմարա ծովը⁴:

Կ. Պոլսում դեսպան Լեյպպոլը ամուսն էր ամեն ինչ, որպեսզի զինադադարը Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքվեր տերությունների մասնակցությամբ: Երբ Գորչակովը⁵ մերժեց Ս. Պետերբուրգում անգլիական դեսպան Լոֆտուսին⁶ այդ բանում, Դեբրին⁷ Լոնդոնում զայրացած հայտարարեց ռուսական դեսպանին. «Նշանակում է՝ դուք մտադիր եք խաղաղություն կնքել Եվրոպայի գլխի վրայով» (Over the Head)⁸:

Սա էր պատճառը, որ ցարի նախագահությամբ գումարված խորհրդակցությունը որոշեց Բ. Դեան հետ կնքել միայն նախնական պայմանագիր, որի՝ Եվրոպային հետաքրքրող կետերը պետք է թնամարկվեին տերությունների մասնակցությամբ: Անգլիական կառավարությունը պահանջում էր, որպեսզի

¹ Мегрелидзе Ш.В., Указ. соч., с. 86-87.

² Чернов С.Л. Указ. соч., с. 143.

³ «Մաշիս» (Կ. Պոլիս), 1878, N 2074:

⁴ Беллев М. Русско-турецкая война 1877-1878 гг., М, 1956, с. 421.

⁵ Ավերսանդր Գորչակով (1798-1883) – ռուս դիվանագետ և պետական գործիչ, 1856-1882 թթ.՝ արտգործնախարար - Ա. Կ.:

⁶ Օգոստոս Լոֆտոս (1817-1904) - քրիտանացի դիվանագետ, 1865-1868 թթ.՝ դեսպան Պրուսիայում, 1871-1879 թթ.՝ դեսպան Ռուսաստանում - Ա. Կ.:

⁷ Էդուարդ Սմիթ-Սթենլի, լորդ Դեբրին (1799-1869) - քրիտանացի պետական գործիչ, պառլամենտական, 1840-1844 թթ.՝ գաղութների գործերի նախարար, 1852, 1858-1859, 1866-1868 թթ.՝ վարչապետ - Ա. Կ.:

⁸ Горляхинов С. Босфор и Дарданеллы – СПб, 1907, с. 328.

Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի կողմից կնքվելիք որևէ համաձայնագիր չխախտեր 1856 թ. Փարիզի տրակտատի և 1871 թ. Լոնդոնի կոնվենցիայի դրույթները, որ այն ենթակա էր եվրոպական տերությունների սանկցիային¹:

***

Պատերազմի ավարտին հայկական միջավայրում լավատեսություն էր տիրում: Տիրապետում էր այն մտայնությունը, որ Արևմտյան Հայաստանը զուրկ չէր մնալու այն արտոնություններից և իրավունքներից, որոնք պետք է շնորհվեին կայսրության քրիստոնյա հպատակներին: Ռուսական կողմնորոշումը համակել էր նույնիսկ Կ. Պոլսի երեկվա երկչոտներին: Արևմտահայկական մտահանգների վաղվա օրը շատերն արդեն պատկերացնում էին ռուսական հովանու տակ²:

1877 թ. դեկտեմբերի վերջին Հայոց ազգային ժողովը մերժեց հայերին բանակ գորակոչելու վերաբերյալ հրապարակված կայսերական իրազեմ: Մատուլ հանդես եկած Խորեն Նար-Պեյն³ ասում էր, որ առանց նախնական զինվորական ծառայության ու պատրաստության «քշանու վրա ուղարկել, նշանակում է կամենում են մեզ սպանդարան ուղարկել»: Նա ճառի մեջ հիշատակեց, որ թուրքական տերությունը «չ միայն մարմիններ ստրկացրեց, այլև հողիներ պղծեց»: Ապա հռետորները ցույց էին տալիս, որ Թուրքիան քրիստոնյաների համար հայրենիք չէր: «Մեր ազգային շահը պահանջում է Ռուսիայի դեմ գեներալ քարծրացնել», - այս էր օրվա կարգախոսը⁴:

Թուրքական մամուլում «դավաճան և ապերախտ» անվանեցին հայերին, մամուլանդ որ Հունաց պատրիարքը համաձայնություն էր տվել սուլթանի պահանջին:

Գրիգոր Արծրունի մատնացույց էր անում այն փաստը, որ «Հայոց ազգային ժողովը շատ գոչ էր դարձրել և սկսել է սաստիկ գնահատել Ռուսաստանի հաճությամբ դեպի հայոց ազգը»⁵ Միաժամանակ այդ պահին բոլորին էլ նկատելի էր, որ «Անգլիան դրոշմ է թուրքահպատակ հայերին պահանջել

¹ Ануцян А.С. Берлинский конгресс, 1878, СПб, 1912, с. 9-10.

² Sarkissian A.O. Concert Diplomacy and the Armenians, 1890-1897. Studies in Diplomatic History and Historiography, New York, 1962, p. 61.

³ Խորեն Նար Պեյն (Գալիպոլյան) (1832-1892) - բանաստեղծ, դրամատուրգ, բարգամանի, հրապարակախոս, եկեղեցական գործիչ, նախկուպու, Մ.Խորենյանի պատվիրակության կազմում մասնակցել է 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսին, «Վարդնիքը», «Ստվերը հայկականը», «Քնար պանդուխտին» բանաստեղծությունների ժողովածուների, «Հայոց եկեղեցին և անդրալեոնականը» աշխատության հեղինակ - Ա. Կ.:

⁴ «Մշակ» (Թ), 1878, N 4:

⁵ Գրական-գիտական ժողովածու, Թ, 1908:

իրենց երկրի համար ինքնավարություն՝ հավասար բուրքահայտակ մյուս քրիստոնյա ազգերին»¹:

1877 թ. դեկտեմբերի վերջերին Ներսես պատրիարքը, ստեղծված քայլ իրավիճակից դրված, հայտարարեց հրաժարական տալու իր մտադրության մասին: Այնուհետև լռություն տիրեց, և ազգային ժողովի նիստեր տեղի չէին ունենում: Հետո հունվարի սկզբներին նա ընդհանուր քաղաքական ժողով հրավիրեց և մի ընդարձակ տեղեկագիր կարդաց, որտեղ օսմանյան կառավարության առջև Լիբանանի օրինակով Հայաստանի ինքնավարության հարց էր հարուցվում: Տեղի ունեցան վիճաբանություններ: Այնուհետև որոշվեց մի շարքով հետաձգել խնդրի քննարկումը:

Սեծ վեճերին ներկայացրած իր մի գրության մեջ Ներսեսը պարզել էր մշակված ծրագրի էությունը: Այն ընկել էր Պետերբուրգի «*Գոլոս*» թերթի էջերը, այնտեղից արատավել «*Մշակ*»-ում: Այդ ծրագիրը հանգում էր հինգ գլխավոր կետերի. 1. աշխատանքի ազատություն և ապահովություն, 2. անձնական ապահովություն, 3. սեփականության ապահովություն, 4. ուսումնառանների, եկեղեցու և ազգային սեփականությունների ապահովություն, 5. վերջապես Հայաստանի վարչական բարեփոխում՝ ժամանակի պահանջներին և հանգամանքներին համապատասխան²:

1878 թ. հուլիսի 21-ին՝ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, Կ.Պոլսի Հայոց ազգային ժողովը միատ գումարեց՝ լսելու Ներսես Վարժապետյանի հաշվետվությունը՝ Հայոց հարցի շուրջ տեղի ունեցածի մասին: Անդրադառնալով Հայկական հարցի սկզբնավորման պատմությանը՝ նա ապացուցում էր, որ «հայկական խնդիրն իր արդի ձևի մեջ ինքնիրեն չծնվեց, այլ ընդհանուր արևելյան խնդրից ծագեց», որ հայոց խնդիրը տասը տարուց ավելի գոյություն ուներ, մինչդեռ Հերցեգովինան և Բոսնիան, Բուլղարիան դեռ խնդիր չէին արժարծել: Դա հայոց «հարստահարությունների խնդիրն էր»: Բացատրագրում ընդգծվում էր, որ, ի տարբերություն բուլղարների, հայերն «օրինավորությունից դուրս չեկան», «ապստամբության դրոշ» չպարզեցին օսմանյան տերության դեմ³:

Ներսես պատրիարքի հարցադրումը Լիբանանի օրինակով Հայաստանի ինքնավարության մասին «խառն ժողովի մեջ հափշտակված կուսակիցներ ունեցել է, բայց տակավին չի ընդունվել», - Կ.Պոլսից հաղորդում էր «*Մշակ*»-ի թղթակիցը 1878 թ. հունվարի 13-ին⁴: Որոշվել էր նորից խորհել, թղթակիցն ավելացնում էր, որ «անզվական կառավարությունը յուր Կ.Պոլսի դեսպան Լեյսարդի միջոցով կուզե խաղցնել հայերը...»: «Ինչպես կարող ենք մենք հավասար այն Լեյսարդին և այն անզվական կառավարությանը, որ օսմանյան տե-

¹ «*Մշակ*» (Թ), 1878, N 28:

² Լույս տեղում, 1878, N 30:

³ Անհնազանդությունը Ազգային Ժողով, Կ.Պոլսի, 1878, նիստ Ե, 21 հուլիսի, էջ 61-62:

⁴ «*Մշակ*» (Թ), 1878, N 15:

բությանն էլ այդպիսի տուտ հույսեր տալով խարեց և պատերազմի անձնադառն վտանգներին և մեծ կորուստների ենթարկվեց», - գրում էր նա⁵:

Անդրկովկասում այլ կերպ էին արձագանքում պոլսահայերի կրոնական ու քաղաքական ղեկավարների գործողություններին:

Բաֆֆին⁶ «*Մշակ*»-ում գրում էր. «Կ.Պոլսի պատրիարքը շողորթքում է, կեղծավորում է և հայ եկեղեցականի հառուկ սովորությանը ազգի շահերը իր վատքին է գոհում: Պատրիարքը ստիպված է այսպես վարվել, մտածում են կարճատեսները: Դիցուք թե, նա այնքան անձնագոհություն չունի, որ իր ժողովուրդի իրավունքները պաշտպանելու համար՝ հունաց Գրիգորի նման իր պատրիարքարանի դռանը կախաղան հանվի, դիցուք թե, նրա լեզուն Կ.Պոլսում կապված է, բայց ո՞վ էր արգելում նրան թողնել Թուրքիայի մայրաքաղաքը, ընտրել մի եվրոպական քաղաք, թող այդ լիներ Լոնդոն, և այնտեղից իր ժողովուրդի բողոքներին թարգման լիներ...»⁷:

Շատերն այն կարծիքին էին, որ «թուրքական կառավարությունը, նկատելով, որ Հայաստանի մի մասը իր ձեռքից գնում է և վերջնականապես Ռուսաստանին է անցնում, ավելի լավ էր համարում, որ այդ երկիրը Լիբանանի նման վարչական ձև ունենա և իր գերիշխանության տակ լինի»: Գրվում էր այն մասին, որ դա վնասակար ուղի էր. «Մենք ավելի հույս ունենք Ռուսիայի, քան այլ տերության վրա»: Ֆրանսիական մի շարք թերթեր նյութեր էին տպագրել, ըստ որոնց տպագրան էր խորհուրդ տվել Ներսեսին ինքնավարության խնդիր հարուցել, որ Բ.Գուռը «մատ ունի այդ գործի մեջ»: Ինչպես Կ.Պոլսից հաղորդել էր «*Մշակ*»-ի թղթակիցը, «ասնն մարդ գարմացավ Ներսես պատրիարքի այդ անտվոր արիության վրա»⁸: Քանի որ Ներսեսի ծրագիրը հավանություն չէր գտել ազգային ժողովում, տարածված կարծիք էր, որ նա այդ քայլն արել էր նաև դեսպաններից ոմանց խորհրդով:

Գր.Օսյանը⁹, մի կողմից, պատրիարքի գաղտնի խորհրդակցան էր իր խոսքով և գրչով, մյուս կողմից, իր տունը վերածել էր ժամադրավայրի Սերվի-

⁵ Լույս տեղում:

⁶ Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) (1835-1888) - գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, «Դեմոկրի կապալառուք», «Արան պատերազմի դաշտում», «Մառա», «Մարի», «Հարն», «Խաչագողի հիշատակարանը», «Ոսկի արտադր», «Նենքը», «Կայծեր», «Դավիթ-Ռեկ», «Մամվե» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

⁷ Լույս տեղում:

⁸ Լույս տեղում, 1878, N 42:

⁹ Լույս տեղում, 1878, N 42, 48:

¹⁰ Լույս տեղում, 1878, N 41:

¹¹ Գրիգոր Օսյան (1834-1887) - հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, լուսավոր-սահմանադրական շարժման ղեկավարներից, մասնակցել է արևմտահայերի ազգային սահմանադրության (1860), օսմանյան սահմանադրության (1878) մշակմանը, Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին մշակել է Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի նախագիծ, վտարանդվել է Փարիզ - Ա.Կ.:

չենի¹, Քյաթիպյանի², Մ.Փոքրոզյանի³, Հովհաննես Սազզզի⁴, Գևորգ Սամուն-մունճյանի և այլոց համար⁵: Սրանք համոզում էին Ներսեսին, թե ռուսական ծրագրերին չափից ավելի նվիրվածությունը կարող է հայերի կոտորած առաջացնել: Ներսեսը վախեցավ, ընկրկեց և նրանց խորհրդին հետևեց: Թուրքական կառավարությունը խորամանկորեն ոչ միայն չխանգարեց Ներսեսին իրականացնելու իր որդեգրած ուղեգիծը, Եվրոպա պատգամավորություն ուղարկելու նրա միտքը, այլև քաջալերեց նրան⁶:

Սուրբանը գիտակցում էր, որ Ռուսաստանը ռեալ ուժ ուներ իրեն ստիպելու, պարտադրելու, զիջումներ անելու՝ հոգուտ հայերի: Իսկ ինչ վերաբերում էր եվրոպական տերություններին, ապա հենց նրանց միջոցով էր նա ձգտում խանգարել Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացմանը:

Ֆրանսիական «Ժամ» օրաթերթի՝ Կովկասի թղթակիցը դեռևս 1877 թ. նոյեմբերի 22-ին բացորոշ գրել էր, թե Անգլիան թույլ չէր տա Հայաստանի կցումը Ռուսաստանին: Եվ քանի որ հայերը շարունակում էին բողոքել հարստահարությունների դեմ, անգլիական կառավարությունը մշտապես խոսք էր բացում ինքնօրինության մասին Հայաստանի համար, բայց միայն խոսքով: Իրականում Անգլիայի կառավարության համար կարևորը ռուսական պլանների ձախողումն էր:

Գեպրեթին ականատես ռուս լրագրող Ա.Մուշանովը նկատել էր, որ Անգլիան «դեմ չէր», որպեսզի ռուս թուրքական սահմանին ստեղծվեր հայկական «չեզոք իշխանություն», այսինքն՝ հայկական ինքնավար մի միավոր, որի օգ-

¹ Սերոբյե Վիչենյան (Սերովիչեն) (1815-1897) - բժիշկ, հասարակական գործիչ, Կ.Պոլսի կայսերական բժշկական ընկերության հիմնադիրներից, Օսմանյան կայսրության քաղաքային բժշկների բարձրագույն խորհրդի նախագահ, մասնակցել է Ազգային սահմանադրության նախագծերի մշակմանը - Ա.Կ.:

² Հովհաննես Քյաթիպյան (1821-1882) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, բժիշկ, 1862 թ. Ձեյթունի ապստամբության օրերին եղել է Կ.Պոլսի «հեղափոխական մարմնի» ղեկավար անդամներից, Հայոց բարեգործական ընկերության անդամներից, Ազգային ժողովի երեսիփոխան, Կայսերական բժշկական ընկերության անդամ - Ա.Կ.:

³ Մքրայել-փաշա Փոքրոզյան (1842-1897) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, օսմանյան պաշտոնյա, բանասեր-հայագետ, «Եղիշե վարդապետի վանք» Կարդանա և Հայոց պատերազմին» քննական ուսումնասիրության հեղինակ - Ա.Կ.:

⁴ Հովհաննես-փաշա Սազզզ (1836-1912) - օսմանյան պաշտոնյա, տնտեսագետ, մանկավարժ, առևտրի, կրթության վոյսնախարար, 1879-1896 թթ.՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի անձնական գործերի նախարար, իրագործել է Բարդաղ-Քարա նավագնացության, Մալմեիկի նավահանգստի, Գոնիայի դաշտի ոռոգման ծրագրերը - Ա.Կ.:

⁵ Օսյան Գ. Սահմանադրական խտրեր ու ճանդ-դամբանականներ, մահերու առթիվ գրվածքներ, Կ.Պոլիս, 1910, էջ ԺԵ:

⁶ Օզանյան Գ. Հայաստանում, հայում պատմական դերը, Մարզվան, 1912, էջ 211:

տագործումով սահման էր դրվելու Ռուսաստանի առաջխաղացմանը դեպի հարավ¹:

Ջ.Բրայսն այդ օրերին հրապարակած իր մի հոդվածում հիմնական մտահոգությունը համարում էր հայերի միջոցով «Ռուսիոյ դեպի Ասիա առաջխաղացումը արգելելը»: «Նրանց ազդեցությունը, որ արդեն հզոր է Փոքր Ասիայի մեջ, - գրում էր Բրայսը հայերի մասին, - հակառուս ազդեցություն պիտի լինի, և նրանց գոհացումը ռուսական միջամտության պատրվակները պիտի ցնցի»²:

Արևմտաեվրոպական դիվանագետների բոլոր գործողություններն ունեին հակառուսական նպատակներ: Նրանց կողմից հայերին տրված խստումները ոչ մի գործնական իմաստ չէին պարունակում:

Կ.Պոլսում կային մարդիկ, որոնք զգուշանում էին անգլիական խարկանքներից: Նրանք խորհում էին, «թե Լեյպզիի թևադրություններին անապով երբ խարկեմք և Ռուսիայի դեմ բողոքել ելնենք, Անգլիայի ինտրիգան կառավարությունը մեզ անպաշտպան կթողնի... և իզուր Թուրքիայի ատելությունը հրավիրած կլինենք մեր խեղճ ազգի վրա»³: Նույն պոլսահայ հեղինակը անհրաժեշտ էր համարում «պաշտպանություն հուսալ» Ռուսաստանից, «որովհետև նա մեզ սահմանակից մի տերություն էր», «ժարկավոր եղած ժամանակ կարող է» «մյուսական միջոցներով էլ պաշտպանել», քանի որ «մեզ դրացի է և շատ անգամ դժգոհություններ է հանձն առած արևելյան քրիստոնյա ազգերի պաշտպանության համար»: «Անգլիան ոչ մեզ մտ է, ոչ էլ քրիստոնյաների պաշտպան», - կարդում ենք նույն հեղինակի մտտ: Նա գտնում էր, որ չպետք է «սնխոհեմ շարժումներով» վնաս հասցնել ժողովրդին⁴:

1878 թ. փետրվարին Գր.Արծրունին գրում էր, որ արևմտահայության վիճակը բարվորելու «ույսը մենք միշտ դնում էինք և միշտ կգնենք Ռուսաստանի վրա»⁵:

Մյուսները տուրք էին տալիս այլ մտայնության. «Մի՞թե Եվրոպական դեսպանաժողովը գեյթունցիների... հայոց ազատության համար թափած արյունը պիտի մոռանա: Ո՛չ, այդ արդարություն չէ, այդ կերպով Եվրոպան մեղապարտ կմնա ապագա սերունդի առջև»⁶:

Հայկական շրջանները, ռուսական բանակի ներկայությունից ոգևորված, դիմեցին գործնական քայլերի: 1878 թ. հուլիսին Կ.Պոլսի ազգային ժողովում ընթերցված բացատրագրում Ներսես պատրիարքը գրել էր. օսմանյան

¹ Молчанов А. Между миром и конгрессом. Письма в «Новое время» корреспондента из Константинополя, СПб, 1878, с. 25-26.

² Մուշեղ արքեպիսկոպոս. Մանչեստրի հայ գաղտըր, Բոստոն, 1911, էջ 86:

³ «Մշակ» (Թ), 1878, N 15:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, 1878, No. 23:

⁶ Նույն տեղում:

լիագոր ներկայացուցիչներն Ադրիանապոլիս դեռ չէին ուղևորվել, «ես ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսեցինք»¹:

Կ.Պոլսի բերքներն ազատ գրում էին Թուրքահայաստանի ինքնավարության մասին: Օրթոդոքս հայոց թատրոնում Հ.Ադամյանցն արտասանում էր Ռ. Պատկանյանի «Հիմի՛ էլ լռենք» և Մ.Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծությունները²: Հիրավի, Կ.Պոլսում մեծամասնության մոտ տիրապետող մտայնությունն այն էր, «քե շուտով հյուսիսային արծիվը պարտված և ընկճված մահիկին իր պայմանները պիտի առաջարկեր հաշտություն կնքելու համար, և առաջիկա խաղաղությունը Թուրքիայի քրիստոնյաներին քաղաքական ազատություն պիտի բերեր»³:

Երբ 1878 թ. հունվարին Բ.Դռան ներկայացուցիչները նախնական հանդիպումներ էին ունենում ռուսական բանակի հրամանատարության հետ հաշտություն կնքելու հարցի շուրջ, Ադրիանապոլիս առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսուզյանը⁴ Ներսես պատրիարքի հրահանգներին համապատասխան նույնպես հանդիպումներ էր ունենում Ֆիլիպպոպոլսում ռուսական նախկին հյուպատոս Մ.Կիրովի, Ն.Իգնատևի և ռուս այլ գործիչների հետ⁵:

Տարիներ անց մահացած Գևորգ Ռուսուզյանի անձնական արխիվում հայտնաբերվեցին և Ֆիլիպպոպոլսում լույս տեսած «Ռազմիկ» բերքում տպագրվեցին նրա հուշերն այդ հանդիպումների մասին: Փաստաթուղթը վերնագրված էր՝ «Նոր դոկուման մը հայկական խնդրի ծագման մասին. ծագումն հայկական խնդրոյն»: Նա գրում է, որ ինքն «աշխատել էր» «սիրելի ազգի ազատության համար...»: Ներսես սրբազանի հրահանգով, որն «ի վաղուց իր սրտին մեջ ազգին ազատության գաղափարն և հայկական խնդիրն հոլացած էր, քայց ժամանակին անպատեհութենն և քաղաքական խնդիրներեն կաշկանդյալ ըլլալով չէր կարող գործել ազատորեն և իրականացնել իր գաղափարներն»⁶:

Երբ Ռուսուզյանն Իգնատևին հարցնում է, թե ինչ պետք է լինի հայերի ապագան, ռուս դիվանագետը պատասխանում է. «Ռուսական բանակը գրավել է մինչև Էրզրումը, Հայաստանի այդ մասն այժմ ազատություն է վայել-

¹ Ատենագրությունը Ազգային ժողովո... էջ 63:
² «Մշակ» (Թ), 1878, N 43:
³ Մարտիան. Հայկական խնդիրն ու ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, 1860-1910, Ա. հատոր, Թ, 1912, էջ 258:
⁴ Գևորգ վարդապետ Ռուսուզյան (Թաղոս Պողոսյան) (1829-1893) - եկեղեցական, հասարակական գործիչ, բանակցություններ է վարել ռուս դիվանագետների հետ, կազմակերպել է մեծ իշխան Նիկողայ Նիկոլանիչի ընդունելությունը Կ.Պոլսի հայկական եկեղեցում, կազմել և Ն.Իգնատևին է ներկայացրել «ազգային ինքնօրինակության» ծրագիրը, որը Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի նախնական սարքերակն էր, վարել է պատրիարքի փոխանորդությունը - Ա.Կ.:
⁵ Նույն տեղում, էջ 270:
⁶ «Ռազմիկ» (Ֆիլիպպոպոլիս), 1907, N 152, 19 մայիսի:

լում», քայց հայ ժողովուրդն ազգովին կան Հայաստանի մեծ մասն առայժմ չի կարողանա ստանալ այն ազատությունը, որ ստացան քուլդարները: Իգնատևը դա պատճառաբանում էր այսպես. «Հայերը անպատրաստ գտնվեցին և Հայաստանի մեջ դարձել են «մեռյալ տարր»: Նա խորհուրդ էր տալիս չնուսահատվել պատրաստվել ուսմամբ, դաստիարակությամբ, համերաշխությամբ, գաղտնապահությամբ, նյութապես ու բարոյապես, պատրաստ լինել այն օրվան, երբ քաղաքականությունը հայերին կառաջնորդի դեպի ազատություն, թող պատրիարքները ժամավաճառ չլինեն, թող սկսեն, գործելու ժամն է»¹:

Մ.Կիրովի օգնությամբ քրդատար է ուղարկվում Ներսեսին, որին Ռուսուզյանը հաղորդում էր 1878 թ. հունվարի 20-ին Իգնատևի հետ ունեցած իր գրույցի բովանդակությունը:

«Մեզ համար հայտնի չէ, թե ի՞նչ կերպ հաջողված է Ներսես պատրիարք կամ ի՞նչ գուգաղիություն եղած է, որ իմ նամակն ստանալի տասն օր վերջ վե՛սն. Ստեֆան-փաշա Ալանյան² և Նուրյան-էֆենդին Բ.Դռան կողմն մասնավոր պաշտոնով մը Ադրիանապոլիս եկան Սավֆետ-փաշաներու տրամադրության տակ: Ադրիանապոլսին մեջ մնացած հիվանդ թուրք զորքերը ի Կ.Պոլիս փոխադրելու»: «Այս երկու անձինք, - շարունակում է Ռուսուզյանը - իր հուշերում, - պատրիարքի հանձնարարեալ մի այլ պաշտոն ևս ունեին գաղտնի և որը 1878 թ. հունվարի 31-ի թվակիր պատրիարքին հանձնարարականով իբր խորհրդական հայկական խնդրոյն ինձ ներկայացան»³:

Մարտիանը⁴ գրում է, որ 1878 թ. հունվարի 31-ի թվակիր հանձնարարական նամակով Ադրիանապոլիս մեկնած ազգային ժողովի Ա. ատենապետ Ստեֆան-փաշա Ալանյանին և Բ. ատենապետ Հովհաննես-էֆենդի Նուրյանին ռուսական պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ բանակցելու համար գաղտնի պատվիրակներ էր կարգել Ներսես պատրիարքը՝ նպատակ դնելով պարզել և ապահովել Հայաստանի ապագա կացության բարեկամները: Այս բանագնացներից առաջինը թուրքական բանակի զինվորական թշկի, իսկ երկրորդը՝ կարմիր մահիկի ներկայացուցիչ դերում էին: Իրականում նրանք

¹ Նույն տեղում:
² Ստեֆան-փաշա Ալանյան (1822-1901) - թիշկ, հասարակական գործիչ, աշխատել է Կ.Պոլսի բժշկական բարձրագույն դպրոցում, Ազգային պատգամավորական ժողովի պատգամավոր, ժողովի ատենապետ - Ա.Կ.:
³ Նույն տեղում, 1907, No.153, 27 մայիսի:
⁴ Առաքել Մարտիան (Մարտիանյան) (1863-1949) - պատմաբան, բանասեր, գրող, հասարակական գործիչ, 1894-1911 թթ.՝ Ա.Մանրաշյան նավթադրոնաբերական և առևտրական ընկերության լիազոր ներկայացուցիչ Բաբումում, Բաքվում, Թիֆլիսում, Ս.Պետերբուրգում, 1911-1917 թթ.՝ մի շարք նավթային ընկերությունների լիազոր փարիչ, «Հոլանդիան և հայերը», «Բելգիա և հայերը», «Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում», «Ալեքսանդր Մանրաշյանը, մեծ վաճառական և բարեգործ» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

օժտված էին պաշտոնական լիազորություններով և ռուսական իրամանատարի մոտ հանդես էին գալիս պատրիարքի և հայության անունից¹:

Իզմատևի գրառումներից մեք տեղեկանում ենք, որ պատրիարք Ներսեսը Աղրիանապոլիսի հովվապետի միջոցով անսրող շնորհավորական մամակ էր հղել ռուսաց գլխավոր իրամանատարին, որը նրան համձնվեց հանդիսավոր կերպով: Սրանք, Իզմատևին մանրամասն պատմելով Փոքր Ասիայում և Ամատոլիայում հայերի ուղերգական վիճակի մասին, հայտարարել էին, որ հայ լուսավորչական հոգևորականությունը պատրաստում է ցարի անունով մի խնդրագիր՝ հարց հարուցել ռուսական զորքերի կողմից գրավված մարզերին ինքնավարություն շնորհելու մասին:

Քանի որ այժմ Թուրքիայի՝ որպես մեծ տերության, գոյությունն անհնարին է դառնում, - հայտարարեցին նրանք, - ապա հայերին անհամեմատ ձեռնառու է հասնել Հայաստանի վերածնությանը Ռուսաստանի հովանու ներքո:

Իզմատևը, օգտվելով այդ գրույցներից, փորձեց ներշնչել իր հայ գրուցակիցներին «Բ.Ռուսան կողմից Էջմիածնի պատրիարքի գլխավորությունը բոլոր հայ հոգևորականության և բնակչության վրա ճանաչելու անհրաժեշտությունը»:

Առաջ անցնելով ասեմք, որ հանդիպելով Մավֆետ-փաշայի կատաղի դիմադրությանը՝ մա հրաժարվեց այդ մտքից: Հետագայում իր այդ քայլը մա բացատրում էր մալ ռուսական արքունիքի շահերով՝ գրելով, թե կարողինստի միջազգային դերի մեծացումը վարչական դժվարություններ կհարուցեր Կովկասում:²

Փետրվարի 8-ին Նիկողայ մեծ իշխանը, Իզմատևը, Նեյիդովը, 16 զեմերալներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այցելում են հայկական եկեղեցի, մասնակցում հանդիսավոր արարողությանը, հյուրասիրվում թեյով: Սկզբունը նույնպես նկարագրում է այդ ներկայությունը պատարագին: Ըստ նրա հուշերի նախկնույսը «բարեհամ տավարություն էր» թողել իր կրթությանը և ֆրանսերենի իմացությանը: Ողջունելով Նիկողայ Նիկոլակիչին՝ մա խնդրել էր հովանավորել հայերին ասելով, թե մինչ այդ միակ հովանավորը եղել էր աստվածը³:

Սկսելու պահին սեղմելով Ռուսալոգյանի ձեռքը՝ Նիկողայ Նիկոլակիչն ասում է, որ «ոչ ես և ոչ եղբայրս կայսրը չենք մոռանա գձեզ»: Մի այլ առիթով մա ասել էր, թե «Ձեր խնդիրն և հույսն ի դերն չախտի ելնեն, անհոգ եղեք, եղբորս հետ բանակցության մեջ ենք»⁴:

Ռուսալոգյանը գրում է, որ «այս կես պաշտոնական հայտարարություններն ավելի հույս տվին մեզ. ուրախությամբ մեկնեցա»: Հետո երկու օրից կոմս Իզմատևը նրան հրավիրում է իր մոտ և ուրախությամբ շնորհավորում. «Աչքը լույս, գուշեց կոմսը, գործերնիդ հաջող է, կայսեր հավանությունն ստացանք, և Ձեր խնդիրն պիտի անցնի ի կարգս հողվածոց ռուս-թուրք դաշնակցության մեջ»: Նա համձնարարում է մեծ իշխանի համար մի ծրագիր պատրաստել, թե «ի՞նչ ևն հայոց իղձն ու փախագը»¹:

Թուրքական կառավարական շրջանները զարմացած էին, որ հայերը փորձում էին համագործակցել իրենց հաղթական թշնամու հետ: Երբ այս մասին Ռուսալոգյանը ստիպված էր բացատրություններ տալ թուրքական պաշտոնական մարմիններին, մա անգիտանում էր, ամեն ինչ վերագրում ռուսական նախաձեռնությանը, հավաստում թուրքական իշխողների հինգհարյուրամյա տիրապետությունից հայերի «գոհունակությունը»²: Այլ հեղինակներ նույնպես մատնանշել են այդ հանգամանքը՝ գտնելով, որ Ներսես պատրիարքը չէր կարող իր նախաձեռնությամբ Ման Մտեֆանո գնալ ռուսական իրամանատարության հետ կապի մեջ մտնել և որ «այդ հանդուգն քայլն առած լլլա առանց ռուսական թեյադրության»³: Մակայն ատկա աղբյուրները հակառակն են սպագուցում: Նախաձեռնությունը բխում էր հայերից: Իզմատևն ընդառաջեց այդ նախաձեռնությանը հաղթական վերոնթացի պահին: Իսկ միջազգային իրադրության բարդացումներին զուգընթաց ստիպված էր չափավորել իր նախնական մտադրությունները:

***

Թուրք կառավարողների համար խաղաղության բանակցություններում քաջշուկն այնևս անհնարին էր դառնում: Կ.Պոլսում սպառնալից վիճակ էր ստեղծվել: Ականատեսները նկարագրել են այն քառասյին, խառնիճալանջ դրությունը, որ ստեղծվել էր կայսրության մայրաքաղաքում: Բալկաններից փախած և այստեղ խոնված, գոյության միջոցներից զուրկ, տիֆով վարակված գաղթականների թիվը հասնում էր 200 հազարի⁴: «Հասարակաց օգնությունը գրեթե անբավական է անոնց թշվառությունը դարձանելու», - այդ օրերին գրում էր Կ.Պոլսի «Մասիա» թերթը⁵: Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթի թրթակից Մուչանովը նկատում էր, որ այդպիսի պայմաններում նույնիսկ կենդանի մարդկանց, երեխաների առուժախը շարունակվում էր. տասնչորս տարեկան աղջիկներին վաճառում էին 300-400 ֆրանկով⁶:

¹ Նույն տեղում:

² Սարովխան. նշվ աշխ, էջ 286:

³ Գարրիբյան Մ.Մ. Հայկական ճգնաժամն և վերածնություն, Բոստոն, 1909, էջ 21:

⁴ Алушин А.С. Указ. соч., с. 383-384.

⁵ «Մասիա» (Կ.Պոլս), 1878, N 2074:

⁶ Молчанов А. Указ. соч., с. 6, 47, 58.

¹ Մարտիան. նշվ աշխ, էջ 271:

² Игнатьев Н.П. Сан-Стефано // Исторический вестник (СПб), 1915, т. 140, N 4, с. 52, 53, 89.

³ Скалон Д.А. Мои воспоминания, 1877-1878, СПб, 1913, с. 247-248.

⁴ «Ռազմիկ» (Ֆիլիպպոպոլիս), 1907, N 152, 19 մայիսի:

Երբ ռուսները մտան Սան Ստեֆանո, սուլթան Աբդուլ Համիդը մյուս օրն ուզում էր Բրուսա փախչել: Բոլոր կարգադրություններն արված էին, գանձերը տեղափոխելու համար պատրաստված: Շոգենավը կազմ ու պատրաստ սպասում էր գաղտնի վայրում: Սակայն անգլիական և ավստրիական դիվանագետները կամխեցին նրա այդ մտադրությունը:

Սուլթանն այնև այլ ելք չէր տեսնում ստեղծված վիճակից, քան խաղաղություն կնքելը: «Ամեն մարդ հաշտություն կուզե, և միայն Անգլիա կհակառակի ասոր», - գրում էր Կ.Պոլսի «Մասիս»-ը¹:

Այլևս բանակ չկար պատերազմը շարունակելու: Բայց թուրքերը դեռ հույսեր էին փայլախոսում, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը «ձեռած տառ կմնար»², քանի որ անգլիական դիվանագետները շարունակում էին երաշխիքներ տալ, հակառուսական գործողությունների դիմել:

Վերջապես, 1878 թ. մարտի 3-ին Կ.Պոլսից ոչ հեռու, Մարմարա ծովի ափին գտնվող Սան Ստեֆանո ամառանոցային քաղաքում, ստորագրվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը³: Այն անվանվեց նախնական, «պրելիմինար», քանի որ մյուս տերություններին կամ ամբողջ Եվրոպային վերաբերող բոլոր հարցերը ենթադրվում էր որոշել համատեղ, համաեվրոպական կոմիտեանում⁴:

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրով Բարձր դուռը վերջնականապես ճանաչում էր Չեռնոգորիայի իշխանապետության անկախությունը: Սերբիան ճանաչվում էր անկախ: Բարձր դուռը ճանաչում էր Ռումինիայի անկախությունը: Ստեղծվում էր ինքնավար Բուլղարիա՝ քրիստոնյաների կառավարությամբ և զենստվոյական զորքով: Օսմանյան զորքերը հեռանալու էին Բուլղարիայից, իսկ ամբողջները ենթակա էին քանդման: Սա ռուսական զենքի հաղթանակի ամենամեծ արդյունքն էր: Բուլղար ժողովրդի հերոսական ճիգերը, ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ, պսակվում էին հաղթանակով:

«Իր ազգային ազատագրությունը Բուլղարիան ստացել է ռուս ժողովրդից», - գրել է բուլղար ժողովրդի մեծ գավակ Գեորգի Դիմիտրովը^{5,6}:

Պայմանագրի 16-րդ հոդվածում ասված էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների քառի հարաբերու-

յունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»⁷:

Այդ հոդվածը էականորեն տարբերվում էր եվրոպական Թուրքիայի երկրամասերին վերաբերող ձևակերպումներից: Այստեղ բառ անգամ չկար ինքնավարություն, կոնկրետ անելիքների մասին: Այնչդեռ Բալկաններին վերաբերող հոդվածների բովանդակությունը կոնկրետ սահմանումներ էր պարունակում: 16-րդ հոդվածն այն էքսպրոմտի արդյունքն էր, երբ Հայկական հարցը դիվանագիտական մարզում հարուցվեց համապատասխան: Իզմաստը դա բավարար էր համարում՝ ասելով, թե հայերի համար չափազանց նշանակալից էր, որ Օսմանյան կայսրության գոյության ամբողջ ընթացքում առաջին անգամ հայերի մասին հիշատակվեց միջազգային դաշնագրի մեջ, իսկ Բ.Պոլսից իրապարակավ ճանաչեց հայ ազգի գոյությունը ասիական Թուրքիայում⁸:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանին 1.410 մլն ռուբլու ռազմատուգանք վճարել: Սակայն պայմանագրի 19-րդ հոդվածում ասված էր. «Նկատի առնելով Թուրքիայի ֆինանսական դժվարությունները և համակերպվելով նորին մեծության սուլթանի ցանկությունը, ամենայն ռուսաց կայսրը համաձայնվում է... գումարների մեծ մասի վճարումը փոխարինել... տեքստորիալ զիջումներով»⁹: Այդ հոդվածի հիման վրա 1.100 մլն ռուբլու դիմաց Ռուսաստանին էին անցնում Բեսարաբիայի մի մասը, Արդանանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազետը և մինչև Սողանլուլ հասնող սարածքը՝ Օլթի, Արդանուշ, Արդվին, Խուսուր, Կաղզվան, Ալաշկերտ քաղաքներով ու վայրերով: Գումարի մնացած մասի վճարումը թողնվում էր երկու կողմերի միջև հետագա բանակցություններին և համաձայնությանը:

Կարսը «Հայաստանի ամենահարուստ և ամենակուլտուրական մասը»¹⁰, սր՝¹¹, քորպիում էր թուրքական լուծը, անցնում Ռուսաստանին, միաձուլվում Ռուսաստանի ստանի հետ: Իսկ Էրզրումը վեց ամիս պետք է մնար ռուսական բանակի ձեռքում, մինչև որ թուրքերը վճարեին ռուսականությանը:

Իզմաստն իր հուշերում նկարագրել է, թե ինչպիսի դժվարությամբ հաջողվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ մտնել Կարսը, Բաթումը և Բայազետը Ռուսաստանին հանձնելու մասին կետը¹²:

Հասել էր այն պահը, երբ հորչ էին ցնդում «Թուրքիայի անբաժանելիության մասին» խոսակցությունները, որը Ֆրիդրիխ Էնգելսը համարում էր «ֆիլիստերական հին տխմարություն», «դիվանագիտական դատարկ բան»¹³:

¹ «Մասիս» (Կ.Պոլսի), 1878, N 2105:

² Покровский М. Указ. соч., с. 51.

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...:

⁴ Татищев С.С. Указ. соч., с. 436:

⁵ Գեորգի Դիմիտրով (1882-1949) - բուլղար և միջազգային կոմունիստական շարժման գործիչ, 1946-1949 թթ.՝ Բուլղարիայի ՆԽ նախագահ, 1948-1949 թթ.՝ Բուլղարիայի կոմկուսի ԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար - Ա.Կ.:

⁶ Улунян А.А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877-1878, М, 1971, с. 3.

⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 92:

⁸ Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարախոսությունը, Փարիզ, 1934, հ. Ա, էջ 76-77:

⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 93-95:

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., I т. 1, г. 9, М., с. 400.

¹¹ Игнатиев Н.П. После Сан-Стефано, П.-д., 1916, с. 228-229.

1878 թ. ամարի 3-ին Ն.Իգնատևը հեռագրեց Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլաևիչին. «Պատիվ ունեմ հայտնելու Չերոչ կայսերական մեծությանը, որ խաղաղության պայմանները հենց նոր ստորագրվեցին Սան Ստեֆանոյում, Կարսը, Բաթումը, Բայազետը, Արդահանը, Օրթին, Արդանուշը, Արդվինը, Ալաշկերտը, Կաղզվանը, Խուճարը մնում են Ռուսաստանին: Մահմանը որոշված է առաջին նախագծով»¹:

Սովետական պատմաբան Ս.Չեռնովը գտնում է, որ այդ պայմանագիրը Ռուսաստանի դիվանագիտական քրեղոն էր, Արևելյան հարցի լուծման նրա պաշտոնական քաղաքական ծրագիրը: Նեղոցների գրավումը չէր մտնում այդ ծրագրի մեջ: Գլխավոր շեշտը դրվում էր թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների դրությունը բարելավելու վրա²:

Բավկաններում խորտակվում էր թուրքական հետադիմական տիրապետությունը, իսկ Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայաստանի քնակչության համար հնարավորություն էր ստեղծվում ավելի արագ առաջադիմելու ռուսական պետականության հովանու ներքո:

***

Սակայն ինչպե՞ս ծնվեց և ինչո՞ւ այդպես ձևակերպվեց պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Մի քան պարզ է, որ այն ամբողջապես չէր արտահայտում Իգնատևի նախնական մտադրությունն ու նախատեսածը:

Ռուսչուլյանը գրում է, որ պատրիարք Ներսեսից պահանջված ծրագիրն ու առաջարկություններն ուշացան: Մրանից անհանգստացած նա Ստ.Շափազյանի և Նուրյանի հետ կազմում է մի խնդրագիր-ծրագիր, որով խնդրվում է «Ազգային ինքնություն մը Հայաստանի այն գավառներում համար, որ կգտնվին քաղաքիս հայեր՝ ինչպես Վան, Մուշ, Կարին, Տիգրանակերտ ևն»: Պատրիարքից ստացած իր լիազորագրին համապատասխան՝ Ռուսչուլյանն այդ փաստաթղթերի մի օրինակը հանձնում է Իգնատևին, մյուսն ուղարկում Կ.Պոլիս, Ներսես Վարժապետյանին³:

Մի քանի օր հետո Իգնատևը Ռուսչուլյանին պարզաբանում է հաշտության պայմանագրում հայերի մասին նախատեսված հոդվածի թուլանդակությունը. «Ահա այս հոդված կպարունակե հայուն ապագան, քայց տեսնելու էին, թե ի՞նչ բողոքներով և աղաղակներով Սավֆետ փաշան ընդունեց այս առաջարկությունը, պնդեց, թե հայ ժողովուրդը գոն է յուր կառավարությունն... և 36 ժամ միջոց ուզեց սուլթանին հավանությունը ստանալու և դաշ-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 1 изд., т. 21, М., с. 465.

² Чернов С.Л. Указ.соч., с. 146.

³ Там же, с. 136:

⁴ «Լազնիկ» (Ֆիլիպուպոլիս), 1907, N 154, 26 մայիսի:

նագիրը ստորագրելու համար...»⁴: Նա հայտարարեց, որ առանց սուլթանի հրահանգների չի կարող քննարկել հայկական գործերը⁵: Սկսվումը հաստատում է, որ Իգնատևն ու Նեկիտովն իրենց նախնական ձևակերպումով Հայաստանի համար վարչական ինքնավարություն էին նախատեսել⁶:

Նիկոլայ Նիկոլաևիչի հետ անձամբ տեսակցուց հետո պատրիարք Ներսեսը երկու ուղերձ հղեց Ալեքսանդր 2-ին և կանցելր Գորչակովին: Այդ փաստաթուղթը կազմվել էր Գր.Օտյանի մասնակցությամբ, քայց նրա տակ դրվեցին ինը եպիսկոպոսների ստորագրություններ: Ըստ Լուսյան դա Ռուսաստանի ուշադրությունն ու հոգատարությունը հայցող մի աղերսագիր էր, որտեղ «կայսերական մեծության գորավոր պաշտպանությունն էին հայցում» «հայոց հասարակության» ինքնավարության համար:

Հիշենք, որ նույն պահին Գրիգոր Արծրունու նախածեղությունը Թիֆլիսի հայերը նույնպես աղերսագիր էին հանձնել Կովկասի փոխարքային: Ինչպես նկատել է Մինաս Չերազը⁷, «Սան Ստեֆանոյի հոդվածն աղաչանքներն ծնած էր»⁸:

Երբ ռուսական քանակը հասավ Սան Ստեֆանո, «ամտարակույս Ներսես պատրիարքը չէր կարող շարունակել իր թրքաեր քաղաքականությունը...»: «Կացությունը փոխված էր, ու հանրային կարծիքը գրգռված»: Արփիար Արփիարյանը նշում է, որ «տարրական խոհեմությունը սակայն կպահանջեր Ներսեսի հրաժարումը, և ընտրությունը տեղապահի մը, որ կարենար անցյալի մը կաշկանդումներեն ազատ գործել Ռուսիո մեր դիմումն ամհաջողության ալ կարելի էր սպասել ու օր մը հայն ու թուրքը կրնային նորեն մենմակ իրարու հետ մնալ. ան ատեն շրջաբերականին պատրիարքը վերադարձնելով իր աթոռը, սուլթանին վստահելի հեղինակավոր միջնորդ մը կունենա-

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Sarkissian A.O. History of the Armenian Question to 1885, Urbana, 1938, p. 64.

⁷ Сказов Д.А. Указ.соч., с. 283-284.

⁸ Մինաս Չերազ (1852-1929) - քանաստեղծ, հասարակական և մշակութային գործիչ, մանկավարժ, Հայոց պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բեռլինի վեհաժողովին, ղեկավարել է Կ.Պոլսի «Միացյալ ընկերություն հայոց» կազմակերպությունը՝ որպես պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի մասնավոր պատվիրակ 1880, 1883 թթ. քանակություններն է վարել Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, 1886-1889 թթ., Կ.Պոլսի Կենտրոնական վարժարանի տնօրեն, հրատարակել է «Արմենի» գրական-քաղաքական թերթը, 1908-ին ընտրվել է Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի նախագահ, Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցու հետ Ս.Պետրոբրոգում հանդիպել է ռուս կայսրի և վարչապետ Ստոլիպինի հետ, ընդգրկվել է Պողոս Նուբարի ղեկավարած ազգային պատվիրակության կազմում, «Գրական փորձեր», «Ազգային դաստիարակություն», «Թե ի՞նչ շահեցանք Բեռլինի վեհաժողովն», «Հայաստան և Իտալիա», «Գրիչ և սուր» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

⁹ Թե ինչ շահեցանք Բեռլինի վեհաժողովն, Կ.Պոլիս, 1878, էջ 79-80:

վում էին ժամանակի զորեղ ուժերը, և նրանց կամքն էր վճռելու գործերի ընթացքը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ելակետ էր ընդունում երկու փաստ. տեղական կարիքները պահանջում էին բարելավում և ռեֆորմներ. բնակչությանը սպասումն են քրդերն ու չերքեզները: Այս երկու փաստին համապատասխան թուրքիան կրկնակի միջազգային պարտավորություն էր ստանձնում Ռուսաստանի նկատմամբ՝ իրականացնել անհրաժեշտ բարենորոգումներ և բարելավումներ. ապահովել հայերի անվտանգությունը: Այս պարտավորությունը պետք է կատարվեր «ամհապաղ»:¹ Սակայն 16-րդ հոդվածը չէր հիշատակում Ռուսաստանի կողմից հսկողության եղանակը պարտավորության իրականացման նկատմամբ: 16-րդ հոդվածի իմաստն այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ էր դառնում, և հայ բնակչությունն էլ նրա հովանավորության տակ էր դրվում, սուլթանի ակամա հավանությանը:

Հոդվածը չէր որոշում, թե որոնք էին հայկական մահազմների սահմանները, ով պետք է ճշտեր տեղական կարիքները, բարենորոգումների բնույթը և ընդգրկումը: Այստեղից պարզ էր, որ ռուսական կողմի առաջնահերթ խնդիրն էր մնալ գրավված վայրերում, գործի դուրսբերումը պայմանավորել բարենորոգումներ իրականացնելու անհրաժեշտությանը: 16-րդ հոդվածը մի կտկան էր, մի հիմք, որպեսզի ռուսական բանակը չհեռանար գրավված հայկական մահազմներից: Այն Ռուսաստանին հիմք էր տալիս ոչ միայն միջամտելու Փոքր Ասիայի քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ Բ.Պեռան իրականացրած քաղաքականությանը, այլև ցուցադրում էր Եվրոպային, որ ռուսացրած քաղաքականությանը, այլև քուրդ քրիստոնյաների վիճակի բարելավումով:

Այդ հոդվածով թուրքական կողմը պաշտոնապես ճանաչում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում «Հայաստան» երկրի գոյությունը: Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես հայ ժողովրդի պաշտոնական հովանավոր: Արժանագրելով ռուսական գործերի հեռանալուց հետո հայերի համար ստեղծվելիք դժվարություններն ու բարդացումները՝ ռուսական կառավարությունը, հոգատարությունում հանդես քերելով արևմտահայության նկատմամբ, միջազգային իրավունքի ուժ էր հաղորդում Բ.Պեռան կողմից «ամհապաղ» բարելավումներ իրականացնելու անհրաժեշտությանը: Ռուսաստանի հարևանության, հզորության շնորհիվ, միջպետական ակտիվության քաղաքականության պայմաններում, ինչ խոսք, որ ռուսական կառավարության հովանավորությունը բարերար ազդեցություն կունենար արևմտահայության հետագա ճակատագրի վրա: 16-րդ հոդվածն ահազին բարիք էր հայության համար: Թուրքահայաստանի մի խոշոր հատվածը, միանալով Ռուսաստանին, հնարավորություն էր ընձեռում հայ ժողովրդին աճելու և զարգանալու Ռուսաստանի հովանու տակ:

Ապրիլի 18-ին Ներսես պատրիարքը գնաց Սան Ստեֆանո՝ բարի ճանապարհ մտղայելու Պետերբուրգ մեկնող Նիկոլայ Նիկոլաևիչին: Ջրույցի ժամանակ մի տեղեկագիր ներկայացնելով ռուսական գործի քաշվելուց հետո բռնությունների և ավարի ներթափված հայ գյուղերի մասին՝ խնդրեց Ալեքսանդր II-ին հաղորդել, որ նրա «վրա են դրած հայերն իրենց միակ հույսը. միայն նրա մեջ են հայերը տեսնում իրենց փրկությունը»²: Թերթերը գրել էին, որ նա սիրալիք ընդունելություն էր տվել պատրիարքին, որ նրանք համբուրվել էին: «Պատրիարքը յուր աղաչանքները կրկնել էր մեծ դուստին»³: Մյուս կողմից, «հայերը սաստիկ տրտնջում էին, որ Ռուսաստանը չէր լցնում ամբողջ Հայաստանը թուրքիայից»: Նրանք վախենում էին, որ Ռուսմկիայից եկած գաղթականները դառնալու էին նոր հարստահարությունների և անօրինակամուրթյունների աղբյուր Արևմտյան Հայաստանում⁴:

Արդեն այն ժամանակ արձանագրվում էր, որ չնայած 16-րդ հոդվածը պարտավորեցրել էր Բ.Պեռանը՝ պաշտպանելու հայերին քրդերի և չերքեզների հարձակումներից, քայց այդ ուղղությամբ ոչինչ չէր արվում: Կ.Պոլսում մասնաձև լուրեր էին հրապարակվել խորքերի և Չճկամազի մեջ քրդերի կատարած բարբարոսությունների մասին, որոնց զոհ էին գնացել հայկական 91 գյուղեր⁵: Այս փաստերն ստիպում էին մտածել ավելի կոնկրետ չափանիշներով. գոզահեռներ անցկացնել Բալկանների ժողովուրդների և հայերին վերաբերող հոդվածների միջև, ավելի ընդհուպ խորդրաձել ինքնավար ազատ Հայաստան ունենալու մասին: Հայկական շրջաններին 16-րդ հոդվածի շնորհածը խիստ չափավոր, նաև անորոշ էր ներկայանում այն պահին⁶:

Մարդիկ արդեն այն ժամանակ գիտեին, թե ինչպիսի սարսափելի վիճակ է ապաստում իրենց: Անավասիկ 1878 թ. մարտին Էրզրումից գրված մի թղթակցությունում արտահայտված անհանգստության պատասխիկներ, որ պատկանում են Գր.Նիկողոսյանի գրչին. «Մեր գործերը Խնուսից հեռացածին պես բափվում են քրդերը անպաշտպան հայերի վրա, թալանում տները մինչև վկային թեքը, կարճակեր մանուկներին տանում են մզբախների վրա, ծերերին ու անզեն տղամարդկանց սրածարակ անում, իսկ մնացածներին առնում ձիաների ետևը ու անհետանում...»: «Հայերը ստիպված են կամ գաղթել կամ մնալ և մեռնել...»⁷:

Իսկ Թիֆլիսում Գր.Արծրունին այլ լեզու էր բանցնում: Նա գրում էր. «Մի ազգ, որ բնակվում է հափշտակիչ ավազակների շրջանում, կթի չի կամենում կորչել, անհետանալ, ջնջվել աշխարհի երեսից, պետք է նույն միջոցներ-

¹ Մարտիկան. 624 աշխ, էջ 362:

² «Մշակ» (Թ), 1878, N 71:

³ Նույն տեղում, 1878, N 47:

⁴ Նույն տեղում, 1878, N 79:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, 1878, N 51:

րով, նույն զենքով պաշտպանի իրեն, ինչ միջոց և զենք գործ են ածում նրան շրջապատող վայրենի ավազակները այն ազգը ցնցելու համար»¹:

Հատերն արդեն տարակուսում էին, որ «հայերի վիճակը փոփոխություն չի կրելու, շատ-շատ տանկական Հայաստանի ռուսաց զորքերով գրավված մասը կմիանա Կովկասի հետ, բայց մնացած մեծ մասը դարձյալ կմնա թուրքերի ձեռքում, գուցե մի քանի խոստումներով, որպես միշտ եղել է մինչև այսօր և միշտ մնացել են որպես մեռյալ տարր...»: Այսպիսի վիճակը բացատրվում էր նրանով, որ «իրենք հայերը անշարժ մնացին և իրենց համար չտածեցին»: «Գերեզմանների վրա ոչ որ ուշադրություն չի դարձնում, որովհետև նրանք լուռ են, գոհ են իրենց վիճակից»²:

Ամիսներ անց Ներսես Վարժապետյանը, հիշեցնելով Սան Ստեփանոյի 16-րդ հողվածի բովանդակությունը, ասում էր. «Արդյոք ճիշտ մեր ուզածին պես եղա՞վ հիշատակությունը. ոչ. այլ քաղաքականության մեջ «եք չես կարող անել ինչ-որ ուզում ես, պետք է անես ինչ-որ կարող ես»: Նա գրում էր, որ «մեր ազգային խնդիրը արևելյան ընդհանուր խնդրի հետ նոր կերպարանք ու նշանակություն ստացավ»³:

Միաժամանակ նշվում էր, որ 16-րդ հողվածում որոշակիորեն ճշտված չէր հայկական խնդրի լուծման եղանակը: Այնուամենայնիվ, պատրիարքն ասում էր, թե «Սան Ստեփանոյի դաշնագրության 16-րդ հողվածը երբ ձեռք անցուցինք, ավելի եռանդությամբ սկսեցինք աշխատել: Մեր գործը չէր լմցած, այլ սկսած էր»: Նա ասում էր, որ իմանալով Սան Ստեփանոյի պայմանագրի առաջիկա վերանայման անխոստանալիության մասին, հարկ համարվեց եվրոպական շահագրգռության միջոցով ավելի ստանալ: Մասնավորապես ակնկալվում էր, որ Անգլիան փոխել տար այն՝ ապահովելու համար Եփրատի հովտի անձեռնմխելիությունը⁴:

Սան Ստեփանոյի պայմանագրի 16-րդ հողվածն աշխույժ քննարկումների առիթ տվեց: Հայկական մամուլն իր էջերը լայնորեն բացել էր հեղինակների կարծիքների տպագրության առջև՝ փորձելով պարզել համելույց, հասկանալ, թե 16-րդ հողվածի տակ ինչ էր հասկացվում և ինչ էր ենթադրվում Հայաստանի համար:

Գր.Արծրունին հողվածի բովանդակությունը հետևյալ կերպ էր բացատրում. քրիստոնյա նահանգապետ, սեփական քաղաքային ու գյուղական վարչություններ, գույքի և անձի ապահովություն, դատարանի առջև քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասարություն, հարկահանության մեջ կամայականության բացառում և այլն: Քրդական, չերքեզական ավարատությունները կանխելու նպատակով Արծրունին չէր բացառում ինքնուրույն հայկական պահակազոր ունենալու իրավունքը: Մի խոսքով, լավատեսներն աներկբայորեն

16-րդ հողվածն ըմբռնում էին (որովհետև այդպես էին ուզում) որպես «Հայաստանի ինքնավարություն»: Ուրիշները փորձում էին պարզել իրականությունը, պրպտել առաջիկայում տեղի ունենալիքը, ըմբռնել այդ հողվածին համապատասխան քաղաքականության նպատակները:

Ռուսույզվյալը գրում է, որ Սան Ստեփանոյի 16-րդ հողվածն «ուղղակի մի բողոք էր սուլբանի կառավարության դեմ», որ հիմնված էր Ռուսաստանի ցարին ներկայացված ծրագիր-խնդրագրի վրա և ծանր «տպավորություն» բողոքի սուլբանի, Բ.Դոան և անգլիական կառավարության վրա:

«Ռուսի թե՛ սուլբանը և թե՛ Բ.Դոանը մեծ խոստումներ տվեցին Ներսես պատրիարքին», խոստովանեցին, թե իրենք լավ գիտեն Հայաստանի կեղերված և բշվառ վիճակը, որ հարստահարությունները կանխելու նպատակով տրամադիր են մի քանի գավառներում հայ կուսակալներ նշանակել և բարենորոգումներ մտցնելով՝ «բարձրել հայոց վիճակը»: Նրանք համոզեցին դիմել Եվրոպային և բողոքել ոչ թե օսմանյան կառավարության, այլ բողոքի դեմ: Նրանք համոզումը էին հայտնում, որ եվրոպական դիվանագետների առաջիկա կոնֆերանսը մի նպաստավոր կետ կեն կենակերպի, և Բ.Դոանը «ավելի ուժով և սիրով պիտի գործադրի այդ բարենորոգումները»:

Անգլիան հայերին իր կողմը գրավելու համար «խոստացավ ամեն պաշտպանություն ընել Բեռլինի վիճաժողովին մեջ ի նպաստ հայկական խնդրին և մի ինքնօրինություն» շնորհել տերությունների հսկողության ներքո¹:

Գր.Արծրունին խմբագրական էր նվիրում այդ հարցին: Նա գրում է. «Մինչև այժմ եվրոպական բողոք մեծ պետություններից Ռուսաստանը միակն էր, որ հուզում էր թե՛ խոսքով, թե՛ գործով թուրքահպատակ քրիստոնյաների բշվառ դրության վրա»: Իսկ այժմ նրանց մասին «սկսում է մտածել և հոգալ» նաև Անգլիան²: Նա կարծում էր, որ իբր ստեղծվում էր փոխըմբռնում Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև Հայոց հարցում: Երկու օր անց նույն Արծրունին արվեց հարցականի տակ էր վերցնում Անգլիայի «բարի նպատակը». «Եթե Անգլիան խաբեց ժուրքիայի պես գործը պետության, որքան ուրեմն ավելի հեշտ է նրան խաբել հայերի պես մի փոքրիկ ազգության»³:

Ամեն ինչ անորոշ էր, մտավոր: Տեսակետները չէին բխում գործնական հնարավորություններից: Նրանց հեղինակներն անտեղյակ էին տերությունների պլաններից, մտադրություններից: Պատահական չէր, որ Անգլիայից էին ակնկալում պաշտպանություն այն դեպքում, երբ հենց այդ տերությունն էր խափանելու թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու ճիգերը: Անգլիական դիվանագիտության այրերը չափազանց ճկուն էին գործում: Նրանց արված խոստումները խայծի դեր էին խաղացել պատրիարքարանի «արտաքին-քաղաքական» կողմնորոշումը բանձնեկու գործում: Որոշակի տեսակե-

¹ Նույն տեղում, 1878, N 82:

² Նույն տեղում, 1878, N 41:

³ Անենագրությունը Ազգային Ժողովու, Կ.Պոլիս, 1878, միտ Ե, 21 հուլիսի, էջ 63:

⁴ Նույն տեղում, էջ 64:

¹ «Ռազմիկ» (Ֆիլիպպոպոլիս), 1907, N 154, 26 մայիսի:

² «Մշակ» (Թ), 1878, N 12:

³ Նույն տեղում, 1878, No. 15:

տի բացակայությունն իրեն զգալ տվեց ամբողջ ժամանակ: Սան Ստեֆանոյից մինչև Բեռլին և շարունակվեց մշտապես տասնամյակներ շարունակ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը քննարկման դրվեց և վերանայվեց Բեռլինի կոնգրեսում: Արևմտանվորպական դիվանագիտությունն ամեն ինչ արեց ռուսական զենքի հաղթանակի շնորհիվ թուրքական լծից ազատագրվող ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պրոցեսը խոչընդոտելու համար: Կոնգրեսում պարզ դարձավ, որ հայկական ինքնավարության մասին հարցադրումը լույս չաբեություն էր, որ անգլո-թուրքական դիվանագիտությունը խրախուսեց Ռուսաստանի քաղաքականությունը շրջափակելու համար: Բեռլին ժամանած Խրիմյանի պատվիրակությունը միայն արհամարհանքի արժանացավ: «Բեռլինի տրակտատը հայ ժողովրդի զգալի մասը թողեց թուրքական լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը ճակատագրական եղավ թուրքահայերի համար, այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման»¹:

1878 թ. ՍԱՆ ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

1875-1878 թթ. Բալկանյան ճգնաժամի, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդները ռուսական զենքի օգնությամբ թոթափում էին թուրքական դարավոր լուծը, Սնն Բրիտանիայի իմպերիալիստական կառավարությունն իր քաղաքականությունը խոչընդոտում էր սլավոնների, հայերի ազգային-ազատագրական շարժումների հաղթանակը:

Անգլիական կառավարողների հակառուսական քաղաքականությունն ատանձնապես քաջասական դեր խաղաց արևմտահայության քաղաքական ճակատագրում: Պատերազմի ժամանակ ռուսական քանակը գրավեց Ալաշկերտը, Բայազետը, Կարսը, Արդահանը, Խնուսը, Էրզրումը և այլ հայկական տարածքներ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայ ժողովրդի համախմբման, միավորման, Ռուսաստանի հովանու տակ ազգովին գոյատևելու և զարգանալու համար: Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը շոշափելի հիմքեր էր տալիս՝ իրականացնելու այդ խնդիրները: Սակայն անգլիական իմպերիալիստական կառավարողներն իրենց գաղութատիրական պլաններին համապատասխան, Օսմանյան կայսրության փլուզումից ափելի մեծ պատուտներ փախցնելու, ռուսական առաջխաղացումը դեպի Առաջավոր Ասիա կանխելու նպատակով, բիսմարկյան Գերմանիայի, միապետական Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի հետ համատեղ՝ ընթացան ռուսական զենքի հաջողությունը վերանայելու, նսնձացնելու ուղիով, զգալի վնաս հասցնելով ազատության ծարավի ժողովուրդների պայքարին ինչպես Բալկաններում, այնպես և ասիական Թուրքիայում:

Ներկա հոդվածում փորձել ենք բացահայտել անգլիական քաղաքականության հետապնդած նպատակները, այն բացասական դերը, որ նա խաղաց հայ ժողովրդի համար քախտորոշ պահին:

***

Կ.Մարքսը գրում էր, որ սկսած 1815 թ.² Եվրոպայի մեծ տերությունները ոչ մի բանից այդքան խիստ չէին սարսափում, որքան Օսմանյան կայսրության ստատուս քվոյի խախտումից²: Իսկ ստատուս քվոյի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության սուլթանական իշխանության կողմից քրիս-

¹ История дипломатии, т. 2, М, 1963.

¹ Կիրակոսյան Ջ. 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և անգլիական դիվանագիտությունը // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (Ե.), 1978, N 1 (34), էջ 83-106:

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч, М, 1 изд, т. 9, с. 393.

տունյա հպատակների ճնշման հավերժացումն էր¹: «Եվրոպական դիվանագիտության համար և նույնիսկ եվրոպական մամուլի համար ամբողջ Արևելյան հարցը հանգում է հետևյալ երկընդրարժեքին՝ կամ ռուսների կողմից Կ.Պոլսի զավթում, կամ ստատուս քվո: Երրորդ ելք նրանց համար գոյություն չունի»²: Այդպիսի քաղաքականությունը շրջալսում էր բուրբակալ տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների երկարամյա ազգային-ազատագրական պայքարը, երկարած գում Օսմանյան կայսրության՝ հետամնացության ու չարիքի այդ ամբողջի՝ ժողովուրդների բանտի խորտակումը:

Ֆ.Էնգելսը գրում է, որ ինչպես Բալկանների քրիստոնյաները, այնպես էլ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ բուրբակալ տիրապետության տակ գտնվող մանր քրիստոնեական պետությունները և քրիստոնեություն դավանող հայերը պատրաստակամությամբ էին արծագանքում ռուսական առաջխաղացմանը³:

Անգլիական կառավարողները, մամուլը քողարկում էին իրենց հետապնդած նպատակները, միակողմանիորեն մեկնաբանում Ռուսաստանի ակտիվությունը Արևելյան հարցում՝ շեշտելով նրա հետապնդած նվաճողական ծրագիրը:

Արևմուտքում անտեսվում էր այն հսկայական առաջադիմական առաքելությունը, որ կատարում էր Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրության բուրբ ճնշված ժողովուրդների կողմից թոքափելու գործում: «Լեթիցին հաշվով, առանց Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական և քաղաքական օժանդակության բացառվում էր բուրբակալ բռնակալական տերության դեմ գոռ մարտերի ելած սերբերի ու չեռնոգորցիների, բուլղարների և մակեդոնացիների, հայերի և վրացիների երկարամյա կռիվների հաջողությունը: Ռուսաստանն էր հակաբուրբակալ պայքարի դրոշ պարզած ժողովուրդների հույսը:

1875-1876 թթ. բալկանյան ժողովուրդների հակաբուրբակալ պայքարի նոր պտղեկունի պահին անգլիական կառավարությունը չափազանց նախանձախնդիր հետևում էր դեպքերի զարգացմանը: Օսմանյան կայսրության ազնվական «ժողովնախորհրդը» ստատուս քվոյի քաղաքականության ասպետները նորից հանդես եկան սուլթանական ռազմաֆեոդալական ռեժիմի պաշտպանի դերում: Անգլիան հակառակդիմական քաղաքականության գլխավոր պրոմոտորն էր մեկնել էր: Նա ձգտում էր, որ Ռուսաստանը հաջողության չհասնելը ճնշված ժողովուրդների պայքարին օժանդակելու գործում: Իսկ Ռուսաստանին սևծովյան նեղուցներից հեռու պահելու խնդիրը ամբողջ 19-րդ դարում անգլիական պետական գործիչները համարում էին իրենց քաղաքականության կենսական հարցերից մեկը: Անա թե ինչու Լոնդոնի թորքաֆիլները ստանդոլ լուրեր էին տարածում, չարախոսում այն մասին, թե իբր բռնակալական,

¹ Նոյն տեղում, էջ 411:

² Նոյն տեղում, էջ 389:

³ Նոյն տեղում, հ. 16, մ. 2, էջ 9:

յուլդարական ապստամբությունները ռուսական գործակալների սարքած գործերն էին⁴:

Տակավին հարյուր տարի առաջ հայկական մամուլի էջերում հերքվում էին անգլիական աղբյուրների տարածած այն տուտ լուրերն ու հիմնագործկ տեսակետները, թե հայկական հուզումներն իբր «ռուսական գրգռությունների արդյունք էին»⁵:

Երբ 1876 թ. մայիսի 13-ին Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի ներկայացուցիչներ Գորչակովը, Անդրաշին⁶ և Բիսմարկը⁷ հրապարակեցին Բեռլինի հուշագիրը, որով բուրբակալ կառավարությունից պահանջվում էր երկու ամսով զինադադար կնքել պալմոն ապստամբների հետ և բանակցությունների միջոցով հասնել համաձայնության, Բիքոնսֆիլդի կառավարությունը մերժեց միանալ այդ պետությունների տեսակետին: Երբ «Վիկտորիա Բագոտին»⁸ տարակուսանք է հայտնել այդ կապակցությամբ և տատանվել անգլիական նավատորմը բուրբակալ ջրերն ուղարկել, Բիքոնսֆիլդը պատասխանել է նրան. «Ձերդ Գերագնացությանը նավատորմը հրաման չի տասցել Միջերկրական ծովում պաշտպանելու քրիստոնյաներին կամ քուրդերին, այլ՝ Ձերդ պայծառության կայսրությունը: Եթե նորին գերագնացությունը հավանություն տա Բեռլինի հուշագրին, ապա Կ.Պոլսը կօկուպացվի Ռուսաստանի կողմից, և բուրբակալ նավատորմը կանցնի Ռուսաստանի հովանավորության տակ»⁹:

1876 թ. դեկտեմբերին, Կ.Պոլսի խորհրդածողովի առիթով Բիքոնսֆիլդը արտաքին գործերի մինիստր Գեբրիելն ուղղված մի նամակում բողոքում էր անգլիական պատվիրակ Մուսթերիից¹⁰, որն իբր թե ընկել էր Կ.Պոլսում ռուսա-

⁴ Ситклер Т. Восточный вопрос, СПб, 1878, с. 20.

⁵ Blue Book. Accounts and Papers. State Papers, London, 1877, N 1, p. 375.

⁶ Դյուլա Անդրաշի Ավագ (1823-1890) – հունգարացի պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, 1867-1871 թթ.՝ Հունգարիայի վարչապետ և պաշտպանության նախարար, 1871-1879 թթ.՝ Ավստրո-Հունգարիայի արտգործնախարար - Ա.Կ.:

⁷ Օտտո Բիսմարկ (1815-1898) – գերմանացի պետական գործիչ և դիվանագետ, իշխան, 1851-1859 թթ.՝ Պրուսիայի ներկայացուցիչ Գերմանական Միության բունդեսդեպարտման, 1859-1862 թթ.՝ Պրուսիայի դեսպան Ռուսաստանում, 1862 թ.՝ Ֆրանսիայում, 1862—1867 թթ.՝ Պրուսիայի վարչապետ և արտգործնախարար, 1867-1871 թթ.՝ Գերմանիայի բունդեսկանցներ, 1871-1890 թթ.՝ ուլիսկանցներ - Ա.Կ.:

⁸ Վիկտորիա (1819-1901) – 1837-ից՝ Մեծ Բրիտանիայի և Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության թագուհի - Ա.Կ.:

⁹ Seton-Watson R.W. Op. cit, p. 35.

¹⁰ Ռոբերտ Մուսթերի (1830-1903) – քրիստոնեացի քաղաքական և պետական գործիչ, պահպանողական կուսակցության ղեկավար, 1866-1867 թթ., 1874-1878 թթ.՝ Հնդկաստանի գործերի նախարար, 1878-1880 թթ.՝ արտգործնախարար, 1885-1886, 1886-1892, 1895-1902 թթ.՝ վարչապետ և մինչև 1900 թ.՝ միաժամանակ արտգործնախարար - Ա.Կ.:

կան դեսպան Իգնատևի ազդեցության տակ և լրիվ չէր գիտակցել, որն իր խնդիրն էր ռուսներին հեռու պահել Թուրքիայից և իդեալական գոյություն չապահովել Թուրքիայի քրիստոնյաների համար¹:

Ուշադրություն դարձրեք՝ «չպահեովեք» Իսկ հետո, տարիներ շարունակ, անգլիական դիվանագետները շաղկապատում էին քրիստոնյաների դրություն քարելավման անհրաժեշտության մասին:

Իհարկե, Թուրքիայի նկատմամբ անգլիական քաղաքականությունը փափազանք մանվածապատ և զգուշավոր քայլերի մի միասնություն էր: Փաստերը վկայում են, որ թե՛ Բիքոնսֆիլդը, թե՛ նրա համախոհներն արևելյան ճգնաժամը սրվելու պահին արդեն ունեին գործողությունների իրենց տարբերակները: Նրանք ինչ-որ տեղ հակված էին նաև Օսմանյան կայսրությունը որպես պետություն վերացնելուն: Սակայն ի՞նչ գնով, ի՞նչ բաժին վերցնելով Անգլիային, ահա՛ խնդիրը: Վերջին տարիներս կատարված ուսումնասիրություններն այդ են վկայում: Օրինակ, 1876 թ. սեպտեմբերին Սոլսբերին, հակառակ Կ.Պոլսում դեսպան Էլիոտի կարծիքի, գտնում էր, որ Անգլիան ոչինչ չի շահի Թուրքիային պաշտպանելուց, որ դաշինքը նրա հետ նույնիսկ խայտառակություն է, որ «թուրքական ատամը պետք է հեռացվի, եթե այն նույնիսկ պահելու բան է»: Բիքոնսֆիլդը չէր ամտեսում Օսմանյան կայսրության մոտալուտ փլուզման հնարավորությունը և դրա շուրջ «անկեղծ բանակցություններ» վարելու մասին էր խոսում: 1877 թ. փետրվարի 20-ին նա Լոնդոնում ռուսական դեսպան Շուվալովին² ասել է, թե Օսմանյան կայսրության «օրերը հաշվված են, պետք չէ արագացնել նրա անկումը, քայց անհրաժեշտ է լրջորեն մտածել այն բանի վրա, թե ինչ կկատարվի դրանից հետո, և նախապատրաստվել»³: Իսկ հրապարակված Բիքոնսֆիլդը թուրքամպաստ հայտարարություններ էր անում:

«Մեր դիրքորոշումն ամբողջապես տարբեր է մյուս կառավարությունների դիրքորոշումից», - ասում էր Բիքոնսֆիլդը⁴: Այդ քաղաքականությունը պայայանմանավորված էր ոչ թե թուրքական սուլթանի նկատմամբ Անգլիայի քաղկանությունը, այլ Բալկաններում և նեղուցների շրջանում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը սահմանափակելու ցանկությամբ:

Անգլիական կառավարությունը հակված էր դեպի թուրքերը այն պահին, երբ Բոսնիան ու Հերցեգովինան, Չեռնոգորիան Սերբիայի օգնությամբ ազատության պայքարի դրջ պարզեցին՝ կովի լններով թուրքական տիրապետության դեմ:

Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆ.Մարտենսը գրել է, որ Արևելյան հարցում «ընտրություն կարելի էր անել միայն թուրքերի և քրիստոն-

¹ Նույն տեղում, էջ 13:

² Պյոտր Շուվալով (1827-1889) - ռուս պետական գործիչ, դիվանագետ, կոմս, 1874-1879 թթ.՝ Մեծ Բրիտանիայում Ռուսաստանի դեսպան - Ա.Կ.:

³ Шпоро О.Б. Захват Кипра Англияй, М, 1974, с. 35, 37, 105.

⁴ Seton-Watson R.W. Op. cit, p. 149, 154, 155.

յաների, թուրքական բռնակալության և քրիստոնյաների ապրելու իրավունքի միջև, քաշիբողունների նկատմամբ սիրո և դժբախտ ռայային ցավելու միջև»: Մարտենսը ցույց էր տալիս, որ Անգլիան գործում է քաղաքակրթության և ճնշվածների դեմ, հանդես գալիս Օսմանյան կայսրության, «ասիական տգիտության», «կրամայականության և հանցագործությունների պաշտպանության»։ «Եթե, այսպիսով, Անգլիան արևելյան հարցում քաջահայտորեն գրավել է քաշիբողունների և թուրքերի կողմը, - գրում է Մարտենսը, - ապա միայն ցանկություն ունենալով դժբախտ քրիստոնյաներին պաշտպանել Ռուսաստանից»: Մարտենսի հունորը հասկանալի է¹:

Հիրավի, երբ անգլիական լիբերալ «*Դեյլի Նյուս*» թերթի թղթակից Մակգանն իր թղթակցություններով ցույց էր տալիս Բուլղարիայում թուրքական գազանությունները, Բիքոնսֆիլդը պառլամենտի ամբիոնից և թերթերի էջերում ոչ միայն տարակուսանք էր հայտնում այդ սարսափելի լուրերի մասին, այլև փորձում էր հերքել ճշմարտացի փաստերը, դրանք անվանում «սենսացիոն, Նույնություն անարժան բանբասանքներ»։ Նույն ձևով է իրեն պահել Կ.Պոլսում անգլիական դեսպան Հենրի Էլիոտը: Անգլիացի ժուռնալիստը գրել է, որ Ռուսաստանը հանդես էր գալիս հանուն մարդկության և քրիստոնեության, «իսկ անգլիական քրիստոնյան՝ հանուն քաղաքառության և բռնակալության»²:

Անգլիական դիվանագիտությունը «նոր օսմաններին» խրախուսելու և փայլալեղ միջոցով ձգտում էր ընդդիմանալ Բալկաններում ազգային պետությունների ստեղծման, ռուսական քաղաքականության օգնությամբ Բալկաններում թուրքական տիրապետության վերացման պրոցեսին:

Դեռևս 1877 թ. մայիսի 6-ին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Դեբրին մի նուտա էր հղել Ռուսական կայսրության կառավարությանը, որտեղ, պարզելով Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը չեզոք մնալու մասին, միաժամանակ ընդգծում էր նրա «առանձնահատուկ շահերը» հարգելու անհրաժեշտությունը: Դեբրին պնդում էր Մուեզի ջրանցքի անձեռնմխելիության, Կ.Պոլիսը չգրավելու, Պարսից ծոցի շրջանում անգլիական շահերը հարգելու և այլնի մասին³:

Այն ժամանակ անգլիական կառավարությունը նախագծեր էր մշակում Գալիպոլի թերակղզին, Կրետե կղզին օկուպացնելու, Եգիպտոսի վրա իր իշխանությունը տարածելու վերաբերյալ: Բիքոնսֆիլդը պնդում էր Դարդանեմ օկուպացնելու անհրաժեշտության վրա՝ որպես «նյութական երաշխիք ընդդեմ Ռուսաստանի, որն իբր գրավելու էր Կ.Պոլիսը»: Նա ռեալ մտադրություն ուներ օգնել Թուրքիային՝ «պահպանելու Բուլղարիան»⁴: Անգլիական ինպե-

¹ Мартенс Ф.Ф. Указ. соч, с. 171-178.

² Зверства в Болгарии. Письма специального корреспондента "Daily News" Е.Д. Макгаана, СПб, 1877, с. 62, 210.

³ Seton-Watson R.W. Op. cit, p. 173.

⁴ Նույն տեղում, էջ 170-171:

րիալիզմի պարագլուխը երեսպաշտոնին հայտարարում էր, թե «սուլթանը պետք է տևր լինի իր երկրում», և դիվանագիտական զինանոցի բոլոր լծակները շարժման մեջ էր դնում՝ խանգարելու ազատագրության ծարավ ճնշված ժողովուրդների ձգտումներին:

Դեռևս 1877 թ. օգոստոսի 6-ին Բիրքոնսֆիլդը, խիստ անհանգստացած ռուսական բանակի հաղթանակից, հարց էր տալիս. «ի՞նչ պետք է անել»: Նա չէր տարակուսում, որ Թուրքիան ավերակների կվերածվեր: «Անա թե ինչու, ասում էր նա, - ես անհրաժեշտ եմ համարում մեր նավատորմը տեսնել նրա անմիջական ջրերում և Գալիպոլին գրավել որպես նյութական երաշխիք»: «Այն ժամանակ մենք ի վիճակի կլինենք փրկելու Թուրքիան», - հայտարարում էր Մեծ Բրիտանիայի առաջին մինիստրը¹:

Մեծ Բրիտանիայում քաղաքական գրգռվածությունն իր զգացմանակետին հասավ 1878 թ. հունվարին, երբ անհոգ ջինգոիստները (ոռու-հայրենասերները, շովինիստները) հռչակեցին իրենց պատրաստակամությունը՝ կռվի կնքելու ու ամեն մի հնարավոր թշնամու դեմ: Եվ հենց այդ պահին նրանք պատերազմի ճիչ արձակեցին.

Մենք չենք ուզում պատերազմել, բայց սատանան տանի, ստիպված ենք:

Մենք ունենք մարդիկ, մենք ունենք նավեր, մենք փող նույնպես ունենք²:

Մասնուրում, մյուսիկ-հոլերի, եկեղեցիների բեմերից և քաղմաթիվ միտինգների միջոցով Բիրքոնսֆիլդն այնպիսի շովինիստական աղմուկ բարձրացրեց, ինչպիսին Անգլիան նույնիսկ Փալմերսթոնի³ ժամանակներում չէր իմացել⁴: Անգլիական թերթերը գրում էին Մեծ Բրիտանիայի համար Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի անընդունելիության մասին⁵:

1878 թ. հունվարի 14-ին անգլիական կառավարությունը ռուսական կառավարությանը փաստորեն վերջնագիր հանձնեց: Նա հայտնեց Գորչակովին՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք որևէ պայմանագիր, որը փոփոխություն կմտցներ 1856 թ. Փարիզի և 1871 թ. Լոնդոնի համաձայնագրի մեջ, անվավեր կլիներ առանց այն տերությունների հավանության, որոնք ստորագրել էին հիշյալ համաձայնագրերը:

¹ Temperley H.W.V., Penson L.M. Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902), Cambridge, 1938, p. 361.

² Lord Newton. Lord Lyons: A Record of British Diplomacy, London, 1913, vol. 2, p. 141-142.

³ Sarkissian A.O. History of the Armenian Question to 1885, Urbana, 1938, p. 70.

⁴ Հենրի Ջոն Փալմերսթոն (1784-1865) - բրիտանացի պետական գործիչ, վիզերի կուսակցության ղեկավար, 1809-1828 թթ.՝ ռազմական մայրաքար, 1830-1834, 1835-1841, 1846-1851 թթ.՝ արտգործնախարար, 1852-1855 թթ.՝ ներքին գործերի նախարար, 1855-1858, 1859-1865 թթ.՝ վարչապետ - Ա.Կ.:

⁵ Ротунда Ф.А. Международные отношения в конце XIX века, М.-Л.-д, 1960, с. 29.

⁶ Seton-Watson R.W. Op. cit, p. 346.

Թուրքիային գրգռելով պատերազմի՝ անգլիական դիվանագիտությունը ձգտում էր այն բանին, որպեսզի պատերազմը առավելագույնս թուլացներ նրան, իսկ ակնկալվող ռազմական պարտությունները ստիպելու էին սուլթանին օգնություն հայցելու Անգլիայից: Պատերազմի հետևանքներից օգտվելու համար գործի էր կոչված անգլիական դիվանագիտության ողջ բազմադարյան փորձը¹:

***

Ռուս-թուրքական պատերազմն սկսվեց 1877 թ. ապրիլի 12-ին և ավարտվեց 1878 թ. հունվարին: Պարտված Թուրքիան 1878 թ. մարտի 3-ին ստորագրեց Սան Ստեֆանոյի նախնական խաղաղության համաձայնագիրը: Ռուսական զենքի հաղթանակի շնորհիվ ազատություն էին նվաճում Բուլղարիան և սլավոնական այլ ժողովուրդներ, թուրքական լծից ազատագրվում էին հայկական զգալի տեղիտրիաներ:

Բիրքոնսֆիլդի գլխավորած անգլիական կառավարությունը հանդես եկավ որպես Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու համար արևմտասելվրոպական դիվանագիտության սանձազերծած հակառուսական կամպանիայի առաջամարտիկ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը ելակետ էր ընդունում երկու փաստ. տեղական կարիքները պահանջում էին բարելավում և ռեֆորմներ. հայկական բնակչությանը սպառնում էին քրդերն ու չերքեզները: Այս երկու փաստին համապատասխան սուլթանի կառավարությունը կրկնակի միջազգային պարտավորություն էր ստանձնում Ռուսաստանի նկատմամբ՝ իրականացնել անհրաժեշտ բարենորոգումներ և բարելավումներ, սպառնվել հայերի անվտանգությունը: Այս պարտավորությունը պետք է կատարվեր «անհասպաղ»: 16-րդ հոդվածի իմաստն այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ էր դառնում, և հայ բնակչությունն էլ նրա հովանավորության տակ էր դրվում:

Հոդվածը չէր որոշում, թե որոնք էին հայկական մահանգների սահմանները, ո՞վ պետք է ճշտեր տեղական կարիքները, բարենորոգումների բնույթը և ընդգրկումը: Այստեղից պարզ էր, որ ռուսական կողմի առաջնահերթ խնդիրն էր մնալ գրավված վայրերում, զորքի դուրսբերումը պայմանավորել բարենորոգումները մշակելու և իրականացնելու անհրաժեշտությամբ: 16-րդ հոդվածը մի կռվան էր, որպեսզի ռուսական բանակը չհետանար գրավված հայկական մահանգներից, այն Ռուսաստանին հիմք էր տալիս միջամտելու Փոքր Ասիայի բրիտանական բնակչության նկատմամբ Բ.Դեան իրականացրած քաղաքականությանը՝ միաժամանակ ցուցադրելով Եվրոպային, որ ինքը շա-

¹ Пинаро О.Е. Указ. соч, с. 97.

հագրգրված է ոչ միայն սլավոնների, այլև բոլոր քրիստոնյաների վիճակի բարելավումով:

16-րդ հողվածի առավելությունն այն էր, որ բուրքական կողմը պաշտոնապես ճանաչում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում «Հայաստան» երկրի գոյությունը. Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես հայ ժողովրդի պաշտոնական հովանավոր: Արժանագրելով ռուսական զորքերի հետանալուց հետո հայերի համար ստեղծվելիք հնարավոր դժվարություններն ու բարդացումները՝ ռուսական կառավարությունը միջազգային իրավունքի ուժ էր հարդրում Բ. Դան կողմից «անհապաղ» բարելավումներ և բարենորոգություններ իրականացնելու անհրաժեշտությանը: Ռուսաստանի հարևանության, հզորության շնորհիվ, միջպետական ախտյանության բացակայության պայմաններում, ինչ խոսք, ռուսական կառավարության հովանավորությունը բարերար ազդեցություն կունենար արևմտահայության հետագա ճակատագրի վրա:

16-րդ հողվածի առթիվ «Մասիսը» 1878 թ. մարտի 7-ին գրում էր, որ այն «սանձ ազգասեր հայոց խնդակցության արժանի է: Կա՞» երկիր մը, որ այնչափ քվվառություն ու հարստահարություն կրած ըլլա, ինչպես Հայաստան և հետևաբար այնչափ հիմնական բարենորոգման կարտախի: Հայաստանի վիճակին բարվորումը կնշանակե արգավանդ երկիր մը վայրագ ցեղերու ավարատություններն ու ավերումներն ազատել և աշխատասեր ժողովրդի կյանքն ու ինչքն ապահովելով՝ երկրագործությունը զարգացնել, որ կայսերական կառավարության համար ոչինչ ճվագ շահավոր կենսական կետ մ'է»: Այնուհետև բերքն ընդգծում էր. «Այժմ, երբ ապստամբ գավառաց մեծամեծ արտոնություններ կշնորհվին, արդարություն չէր ըլլա հլու և հնազանդ ժողովուրդներ իրենց հին վիճակին մեջ թողուլ»:

1878 թ. փետրվարի սկզբին անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատում իսկական ճակատամարտ էր կառավարության ղեկավարների և ընդդիմադիր Գլադստոնի ու նրա կուսակիցների միջև: Ռազմական միմիստը Հարոլդ 6 միլիոն ստեղծից էր պահանջում՝ դիմագրավելու համար Օսմանյան կայսրության քայքայման հետևանքով իրը Եվրոպայի համար ստեղծվելիք դժվարություններին: Համայնքների պալատը քվեարկեց այդ գումարը հատկացնելու օգտին¹: Ռազմածովային մավատորմը մարտական վիճակի մեջ դրվեց: Հնդկաստանից 7000 զինվոր տեղափոխվեց Մաբա կղզի: Անգլիայում հրապարակվեցին հակառուսական փաստաթղթեր, մաս կելեծագրեր, որոնք տարածվում էին եվրոպական մայրաքաղաքներում:

Բիքոնսֆիլդը հակված էր մինչև վերջ պաշտպանելու Թուրքիային: Բայց նա դա չէր կարող անել բացահայտորեն, քանի որ նրա հակառակորդները՝ Գլադստոնն ու համախոհները, բուլղարական կուտրածը մերկացրել

¹ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1878, հ. 2093:

² Аржайльский. Ответственность Англии в восточном вопросе. Факты и воспоминания за 40 лет, СПб, 1908, с. 69.

էին գայրույթի այնպիսի պաթոսով, Թուրքիան այնպես էր վարկազրկված, որ այդ պահին Բրիտանական բազավորությունն ոչ ոք չէր համարձակվում հանդես գալ օսմանների օգտին¹: Դա էր պատճառը, որ նրա գործողությունների մեջ նրան և ճկուն քայլերը զուգակցվում էին սուր ճոճելու, սպառնալիքների դիմելու մեթոդի հետ: Անգլիացի պատմաբան Մեդլիկոտն ընդգծում է, որ Բիքոնսֆիլդը Ռուսաստանին էր համարում Անգլիայի գլխավոր ախտյանը Մերձավոր Արևելքում: Բայց նա չափազանց ճկուն էր գործում: Նա հավասարապես պատրաստ էր սպառնալ պատերազմով կամ գործարքի մեջ մտնել լիստ հանգամանքների: Նա օժանդակություն էր ակնկալում Բիսմարկից, որը նույնպես ձգտում էր չափավորել Ռուսաստանի ազդեցության տարածումը²: Լոնդոնում Գերմանիայի դեսպանը արտաքին գործերի մինիստր Բյուլովին³ շարադրում էր իր տեսակետը՝ գտնելով, որ «եթե ռուսները հաստատվեին Հայաստանում, Պարսից ծոցն ու Սիբիրան շարունակ սպառնալիքի տակ պիտի ընկնեին»: Այս բանը չափազանց մտահոգում էր անգլիական դիվանագետներին, որոնք արհեստականորեն ուռճացնում էին հայկական բարձրավանդակին տիրացած և Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքներին, Միջերկրականի սկզբանին սպառնացող ռուսական վտանգը: Լեյաբորը նշում էր, բե «Հայաստանի գրավումը տկարացնում է Անգլիայի վարկը մահմեդական աշխարհի վրա»⁴:

Անգլիական պրոպագանդան չինձու աղմուկ էր բարձրացրել Հնդկաստանի մատույցներին ռուսական վտանգի հարցի շուրջ: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման վրա պնդելով, անգլիական դիվանագետները երևի փաստարկ էին ընդգծում. դեմ էին, որ Բաթումը դառնար ռուսական ռազմածովային բազա. անբույլատրելի էին համարում ռուսական ազդեցության տարածումը Եփրատի հովտի վրա. առարկում էին, որ Տրապիզոն-Պարսկաստան ավանդական առևտրական ճանապարհը անցներ ռուսական տիրապետության տակ⁵:

Անգլիական իմպերիալիստներին ամենևին չէին հետաքրքրում հայերի ծանր վիճակը, նրանց ձգտումները: Թող պահպանվեր բուրքական տիրապետությունը Փոքր Ասիայում, միայն չտուժեին անգլիական շահերը, սա էր նրանց հավատո հանգամանակը: 1876 թ. սեպտեմբրով, ինչ խոսք, զգալի էր Տրապիզոնի-Բայազետի վրայով անցնող անգլիական առևտրի ծավալը: Տրապիզոնի վրայով արտահանությունը Մեծ Բրիտանիա կազմել էր 95 560 ֆունտ ստեռլինգ, Պարսկաստանից արտահանումը Մեծ Բրիտանիա՝ 104 081 ֆունտ

¹ Девиллар А. Дипломатическая история Европы, М, 1947, т. 2, с. 464-465.

² Medlicott W.N. Bismark and Beaconsfield. Studies in Diplomatic History and Historiography, New York, 1962, p. 232-233.

³ Բեքոնսֆիլդ Էրնստ ֆոն-Բյուլով (1815-1879) - 1873-ից՝ Պրուսիայի, ապա՝ Գերմանիայի արտգործնախարար - Ա.Կ.:

⁴ Blue Book. Accounts and Papers. State Papers, London, 1877, N 26.

⁵ Russes et Turcs. La Guerre d'orient, Vol. 2, Paris, 1878, p. 1124.

ստեղծվեց: Մեծ Բրիտանիայից ներմուծումը նույն ճանապարհով կազմել էր 83 526 ֆունտ ստեղծիկ, իսկ Պարսկաստան՝ 754 764 ֆունտ ստեղծիկ¹: Ահա թե ինչու անգլիական ինպերիալիստական քաղաքականության գլխավոր դեկլարանտներից մեկը՝ Սոլսբերին ազմկում էր Տրապիզոն-Բայազետ-Թավրիզ քարավանային ճանապարհը Ռուսաստանի հսկողությունից զերծ պահելու խնդրի շուրջ: «Հայաստանի ամրոցների ստանալը, - ասում էր նա, - պատճառ կդառնա, որ այդ նահանգների ժողովուրդը ենթարկվի ամրոցներին տեր դարձող իշխանության անմիջական ազդեցությանը»²:

Անգլիայում ձայներ էին լսվում Հայաստանը Ռուսաստանի կողմից գրավվելու դիմաց եզրիպատան ու Կիպրոսը գավթելու մասին: Անգլիացի հեղինակ Անդերսոնը նույնպես գտնում է, որ 1878 թ. գարնանը անգլո-ռուսական պատերազմը ռեալ քան էր³:

1878 թ. մարտին՝ Դեբրիի անկման նախօրյակին, մի նախագիծ էր կազմվել, որ կոչվում էր «Միջերկրական լիգա»: Մարտի 13-ին Դեբրին ցուցում էր տվել Հոնոնում անգլիական դեսպանին ներազդել կառավարության վրա, որպեսզի նա միանար Փրանսիային, Անգլիային, Ավստրո-Հունգարիային և Հունաստանին՝ «պաշտպանելու համար» իրենց առևտրական և քաղաքական շահերը Միջերկրականում և նեղուցներում⁴: Այդ նախագիծը Բիքոնսֆիլդը թագուհուն գրած նամակում անվանում էր «Գաղտնիքների գաղտնիքը»: Ըստ այդ պլանի Անգլիան նախատեսում էր չիսանգարել Ավստրիային գավթելու Բոսնիան, Իտալիան գրավելու էր Ալբանիան, Փրանսիայի համար նախատեսվում էր Թունիսը, իհարկե Բիսմարկի համաձայնությամբ: Հունաստանը նույնպես մասնակից էր դառնում այդ լիգային⁵:

Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր Կոնտե Լուիջի Կորտին վախեցավ հակառուսական բրկի մեջ մտնելուց: Անգլիական դիվանագիտությունն իր նպատակին չհասավ⁶:

Ֆորին Օֆիսը Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի պաշտոնական տեքստի օրինակը ստացավ մարտի 23-ին: Անգլիական կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց մի հատուկ կոմիտե, որի մեջ մտնում էին Բիքոնսֆիլդը, Սոլսբերին և ուրիշներ: Կոմիտեն մշակեց և կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց իր եզրակացություն-հուշագիրը Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի նկատմամբ անգլիական դիրքորոշման մասին: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին այնտեղ ասված էր. «Մենք կարծում ենք, որ այս հոդվածում նախա-

¹ Williams Ch. The Armenian Campaign. A Diary of the Campaign of 1878 in Armenia and Kurdistan, London, 1878, p. 361.

² «Մշակ» (Թ), 1878, N 62.

³ Anderson M.S. The Great Powers and the Near East, 1774-1923. Documents of Modern History, London, 1970, p. 5.

⁴ Temperley H.W.V., Penson L.M. Op. cit, p. 382:

⁵ Seton-Watson R.W. Op. cit, p. 326.

⁶ Temperley H.W.V., Penson L.M. Op. cit, p. 383:

դեկլարացիաները ու ռեֆորմները պետք է երաշխավորվեն մի պարտավորությամբ, որ առանձնելու են բոլոր տերությունները և ոչ թե միայն Ռուսաստանը, և որ դրանք պիտի համդիսավոր կերպով դրվեն յուրաքանչյուր տերության նշանակած անդամներից կազմված հանձնաժողովի հսկողության տակ»: Այնուհետև փաստաթղթում ասված էր. «Ինչ վերաբերում է Հայաստանում տեղիտրիակ կորուստների փոխհատուցմանը, մենք գտնում ենք, որ պետք է եռանդուն ջանքեր գործադրվեն դեպի արևելք այնքան հեռու ետ մղելու նախատեսվող անընթացի արևմտյան սահմանները, որքան թույլ է տալիս հրավիրվածից Պարսկաստան ներկա առևտրական ճանապարհը Թուրքիայի տերիտորիայում պահելու համար»⁷:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո «Թայմսը» գրեց, որ Հայաստանի տարածքների անցումը Ռուսաստանին հարկադրում էր Անգլիային «գրավել և պաշտպանել Եզրիպատը»⁸: Մարտի 27-ին տեղի ունեցավ կառավարության կարևոր նիստը, որտեղ Բիքոնսֆիլդը առաջարկեց մի շրջաբերական հրապարակել՝ ցույց տալով գեներլ դիմելու Մեծ Բրիտանիայի պատրաստակամությունը: Նա անհրաժեշտ էր համարում Հնդկաստանից բերված գործով Կիպրոսը և Ալեքսանդրետան օկուպացնել, որպեսզի «շեղբոսացվեն ռուսական նվաճումները Հայաստանում»⁹: Այս առաջարկությունը չընդունվեց Ֆորին Օֆիսի կողմից, մինչև որ Սոլսբերին դարձավ արտաքին գործերի մինիստր՝ մարտի 31-ին հրաժարական տված Դեբրիի փոխարեն: Անգլիական պաշտոնական դիրքորոշումը որոշակի դարձավ, երբ Սոլսբերին անցավ իր պաշտոնական պարտականությունների կատարմանը, ինչը նա սկսեց «դրամատիկ մանևրայով»¹⁰: Գործի անցնելուց քսանչորս ժամ հետո արդեն պատրաստ էր նրա արձույտ համաձայն շրջաբերականը:

Սոլսբերիի այդ անդրամիկ քայլը կտրուկ բողոքներ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի դեմ: Այս դեմարշը ծրագրված, որոշակի նպատակներ հետապնդող գործողություն էր: Զգանկանալով քանը հասցնել Ռուսաստանի հետ բացահայտ ռազմական ընդհարման՝ Սոլսբերին միևնույն ժամանակ սպառնալիքների միջոցով ձգտում էր ստիպել վերանայելու ռուս-թուրքական պայմանագիրն ի վնաս հաղթանակած Ռուսաստանի:

Բիքոնսֆիլդ-Սոլսբերի-Լեյսթոկ նշակի որդեգրած դիրքորոշումը «թուրքասիրական էր»: Անգլիան Թուրքիային «պաշտպանում էր» իր համար: Սոլսբերիի ասքիլի 1-ի շրջաբերականն ուղարկվեց քրիտանական բոլոր դեսպաններին. դա մի սպառնալի մեղադրական ակտ էր Ռուսաստանի հասցեին¹¹: Նա

⁷ Ibid, p. 369:

⁸ Ibid, p. 370:

⁹ «Միսիս» (Կ.Պոլիս), 1878, հ. 2098:

¹⁰ Monypenny W.F., Buckle G.E. The Life of Disraeli, Earl of Beaconsfield, London, 1920, Vol. 6, p. 266.

¹¹ Sarkissian A.O. Op. cit, p. 71.

¹² Լրվով տեքստը տես Տեմպերլի H.W.V., Penson L.M. Op. cit, p. 372-380.

Նա հակառուսական դիրքերից խտտագույն քննադատում էր Սան Ստեֆանոյի համաձայնագիրը, այն գնահատում որպես «Մեծ Բրիտանիայի օրինական շահերին անհամատեղելի բան»¹: Ռուսաստանին ամբաստանելով Արևելքում տիրապետող դիրք հաստատելու մտադրությունների մեջ, վիճարկելով Մեծ Բուլղարիայի ստեղծումը, Բալկաններում կատարվող փոփոխությունները՝ Սուլթերին միաժամանակ շեշտում էր, որ Հայաստանի անբռնցիկը գրավելով և նրա բնակչությունն իրենից կախման մեջ դնելով՝ ռուսական կառավարությունը իբր խոչընդոտներ էր հարուցում եվրոպական առևտրին, որ իրականացվում էր Տրապիզոն-Պարսկաստան գծով: Նա պնդում էր, որ Ռուսաստանի իշխանությունը տարածվելու էր մի տերիտորիայի (իմա՝ Հայաստանի) վրա, որը «Մեծ Բրիտանիայի համար մեծագույն հետաքրքրություն էր ներկայացնում»:

Սուլթերինն հատուցում էր պահանջում «Ռուսաստանի ազդեցությունը Հայաստանում չեզոքացնելու համար»: Լեյադդը գրում էր Սուլթերինին, որ Հայաստանի ինքնավարությունը «արտառոց բան է, ռուսների ստորաբն»², «քե Հայաստանի հայերը բոլորովին անպատրաստ են ինքնավարության և ինքնավար Հայաստանը չի կարող գոնե մեկ ամիս տուկալ քրդերի դեմ և պիտի դիմի ռուսների օգնության»³: Ահա թե ինչն էր մտահոգում Լոնդոնի վարչիներին, և նրանք դիմում էին տարբեր միջոցների՝ ձախողելու համար Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական հաջողությունը:

Այս տեսակետից ճիշտ չէ Ն.Բեյսլը, երբ գրում է, թե Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի աչքում փոքրասիական հարցերին վերաբերող հողվածները «ինքնուրույն մեծ նշանակություն չունեին»⁴: Ավստրո-Հունգարիայի համար գուցե այդպես էր, բայց Անգլիան, ընդհանրապես, շատ ուժգին շեշտում էր Ասիայում Ռուսաստանի ազդեցությունը սահմանափակելու անհրաժեշտությունը: Բիքոնսֆիլդը և Սուլթերինն իրենց հրապարակային ելույթներում այնպիսի էքստրազի մեջ էին ընկնում, որ ժամանակին սրամտում էին, թե Անգլիան ուզում էր փրկել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը, իսկ թուրքերը՝ ոչ: Այդ օրերին դեսպան Լեյադդը սիրում էր ասել, թե ինքը ոչ ռուսաստանց էր, ոչ էլ թրքասեր, բայց իրավունք չունեի մտառմայու իր երկրի շահերը: Իսկ այդ շահերը, ասում էր նա, թելադրում էին, որպեսզի ինքնավար փոքր պետություններ, օրինակ՝ Հայաստան, չկազմվեին, քանի որ նրանք ենթակա կդառնային ռուսական ազդեցությանը: 1878 թ. ապրիլին նա գրում էր Սուլթերինին, թե անգլիական շահերին համապատասխանում էին Թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգումն ու ամրապնդումը՝ մի կողմ թողնելով զանազան ազդեցությունների «զգացական տեսությունները»: Նա գտնում էր, որ լավ կազմակերպված կառավարման սխեմանի դեպքում Թուրքիան սքանչելի բանակ

կունենար և կկարողանար դիմագրավել հայկական բարձրակարգակի վրայով դեպի հարավ ձգտող ռուսական տարածմանը⁵: Իսկ Մինաս Չերազը միանուրթին կարծում էր, թե Անգլիայի շահերը պահանջում էին, որպեսզի Հայաստանի քրիստոնյաները գոհ լինեին: Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին Սուլթերինն Լոնդոնում հայ պատվիրակների մոտ շաղկապատում էր, թե թաղմուխ ուզում էր, որ «հայերը գեհացուցիչ վիճակ առանձն, վայելելով բարեկեցություն, խաղաղություն և ազատություն»: Եվ Մինաս Չերազը՝ հայ առաջին ղեկավանագետներից մեկը, այս հայտարարությունը համարում էր «անկեղծ»⁶:

Անգլիական ղեկավանագիտությունը, քաղաքական գործիչները Կ.Պոլսի հարուստ վերնախավի մեջ անգլիական առևտրի հետ կապված հայերի առկայությունն օգտագործում էին տակտիկական խնդիրների լուծման համար, իսկ ստրատեգիայում անգլիական զորքավ շահերի տեսակետից նրանց առկայությունը գրոշի արժեք չունեի: Տվյալ դեպքում խնդրի առարկան բուն Հայաստանի հայությունն էր, որը «փաստորեն ռուսասեր էր», և այդ պատճառով Մեծ Բրիտանիան «չէր ճանաչում նույնիսկ Հայաստան անունով երկրի գոյությունը»⁷:

Պատահական չէր, որ Սուլթերին և Բիքոնսֆիլդը շուտով Բեռլինում Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը խնդրազրկելիս, դուրս նետեցին Հայաստան անունը, իսկ Հայաստան ռուրակված հյուսիսատեսերին Քուրդիստանի հյուսիսատեսեր էին կոչելու պաշտոնապես:

Մայիսի 9-ին Սուլթերին Կ.Պոլսի՝ Լեյադդին հաղորդում էր ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ անգլիական կառավարության դիրքորոշումը: Այս փաստաթուղթը հրապարակված է Թեմփերլիի և Պենտոնի գրքում⁸: Այնտեղ ասված է. «Մեծ խնդիրը, որ թուրքերը պետք է լուծեն իրենց հողից ռուսական քանակի հեռանալուց հետո, այն է, թե ինչպես պահպանել ասիական կայսրության ամբողջականությունը»: Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական մինիստրի գլխավոր մտահոգությունը սուրբանի իշխանության պահպանումն էր ասիական տերիտորիաների վրա, քանի որ «ասիական զինվորների» միջոցով էր հնարավոր պահպանել թուրքերին Կ.Պոլսում: Սակայն «գնդիքն այն էր, թե ինչպես սուրբանը պահպանի իրեն Ասիայում, ռուսների ներկայությունը Կարսում, առաջիկա այս փոփոխությունը կտարածվի ամբողջ Փոքր Ասիայի, Սիբիրի և Սիրիայի վրա»: Նա խոսում էր Բոնդեյլին, Հեղկաստանին սպառնացող վտանգի մասին:

«...Թուրքերի միակ փրկությունը դաշինքն է որևէ մեծ տերության հետ, և միակ առկա տերությունը Անգլիան է»: «...Հանուն քրիստոնյաների փրկու-

¹ Lee E.D. Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878, Cambridge, 1934, p. 201.

² Չերազ Մ. Թե ինչ շահեցանք Բեռլինն վեհաժողովին, Կ.Պոլսի, 1878, էջ 18-19:

³ Իգմիրյան Կ. Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկային, Բեյյոթ, 1964, էջ 111:

⁴ Temperley H.W.V., Penson L.M. Op. cit, p. 384-385:

¹ Девидур А. Указ. соч, с. 485.

² Seton-Watson R.W. Russo-British Relations during the Eastern Crises // Slavonic Review (London), 1924, p. 410, 424.

³ Беллев М. Русско-турецкая война 1877-1878 гг, М, 1956, с. 423.

թյան, - անարդ ցինկությունը գրում էր Մուլսերին, - հունանիզմի որևէ նկատառումներով իմ ձեռքը զուսպ չի դառնա ռուսների հետագա առաջնադասումը կանխելու համար: Ասիական թուրքիայի քնակչության մեծամասնությունը մահմեդականներ են, որոնց համար թուրքական կառավարությունը հարսագատ բան է և այնքան լավ, որքան այլ մահմեդականներ կրացառելին մեր սեփական կառավարման ձևը»¹:

Եւրոպեական էլ Մուլսերին Լեյպցիգ տեղյակ էր պահում Կիպրոսի վերաբերյալ կառավարության մշակած ծրագրին՝ մատնանշելով, որ եթե Ռուսաստանը «պահպանի իր նվաճումները Հայաստանում, Մեծ Բրիտանիան պաշտպանողական դաշինքի մեջ կմտնի Թուրքիայի հետ՝ Բ.Ղանից երաշխիքներ պահանջելով ասիական Թուրքիայում կառավարման քաղաքական համար»²:

1878 թ. մայիսին Լեյպցիգ, պատասխանելով Բիքոնսֆիլդի հանձնարարականին Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելու մասին, գրում էր, որ «ինքնավարությունը հայերի համար արտուղի է, հիմնականում ռուսական բանասարկություն: Հայաստանի հայերն անընդունակ են իրենց կառավարելու համար: Նրանք Գ.Պոլսի բանկիրները չեն... Ինքնավար Հայաստանը չի կարողանա իրեն պահել բողոքի ճնշումից թեկուզ մեկ ամիս և այնուհետև կդնի ռուսական օգնության»: Նա վախ էր հարուցում, թե հայերի զարգացումը մույնպես անգլիացիներին կստիպեր Հնդկաստանի հետ կապը պահպանել արդեն Հյուսիսային Սիրիայի, Տիգրիսի և Եփրատի դաշտավայրի վրայով»³:

Աստիճանաբար Պետերբուրգում համակերպվում էին Սան Ստեֆանոյի պայմանագրին ամբողջությամբ միջազգային կոնգրեսում քննարկելու և վերանայելու եվրոպական դիվանագիտության պահանջի հետ: Երբ Շուվալովը Պետերբուրգում Ալեքսանդր II-ին պատմեց անգլիական կառավարության հետ իր վարած քանակությունների մանրամասնների մասին, վերջինս չէր հավատում, որ Անգլիան համաձայնվել էր Ռուսաստանին թողնել Կարսն ու Բաթումը և համոզված էր, որ ընդհանուր պայմանագրի տողագրման պահին Անգլիան անպայման կիրաժարվեր այդ քանից: Պատահական չէ, որ Բիսմարկն էլ գարնացավ, երբ Շուվալովը նրան հայտնեց Կարսն ու Բաթումը Ռուսաստանին հանձնելու վերաբերյալ անգլիական կառավարության համաձայնության մասին⁴:

Շուվալովը Լոնդոն վերադարձավ նորից Բեռլինի վրայով՝ շարունակելով քանակությունները Բիսմարկի հետ կոնգրեսը գումարելու և Գերմանիայի դիրքը պարզելու խնդիրների շուրջ: 1878 թ. մայիսի 18(30)-ին հասնելով Լոնդոն՝ Շուվալովն իր ստացած լիազորություններին համապատասխան անգ-

լիական կառավարության հետ կնքեց անգլո-ռուսական գաղտնի համաձայնագիր⁵, որը կիսով չափ կրճատում էր Ռուսաստանին Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի ընձեռած օգուտները:

Անգլո-ռուսական համաձայնագրով Ռուսաստանը հրաժարվում էր Ալաշկերտի հովտից և Բայազետ քերպարազից, համաձայնվում էր, որ հայերի նկատմամբ հովանավորություն իրականացվելու ոչ թե միայն Ռուսաստանի, այլև եվրոպական տերությունների կողմից՝ միաժամանակ պարտավորվելով այնևս սահմանները չտարածել դեպի ասիական Թուրքիայի խորքը⁶:

Այսպիսով, մինչև համաեվրոպական կոնգրեսի հրավիրումը անգլիական դիվանագիտությունը հասավ հաջողության. 1878 թ. մայիսի 30-ին կնքվեց «Համաձայնագիր Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը փոփոխելու մասին» (Մուլսերի-Շուվալով համաձայնագիրը), որը նսեմացնում էր պատերազմում Ռուսաստանի տարած հաղթանակը՝ ռուս-թուրքական խաղաղության հարցը վերածելով միջազգային խնդրի: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված Մեծ Բուլղարիան ջլատվում էր օգուտ Թուրքիայի: Յոթերորդ հողվածում ապաված էր. «Սան Ստեֆանոյի բախնական պայմանագրի մեջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակող խոստումները պետք է տրվեն ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից»: Տասներորդ հողվածով անգլիական դիվանագիտությունը հասավ այն բանին, որպեսզի Ալաշկերտի հովտը և Բայազետ քաղաքը վերադարձվի սուլթանին՝ «քանի որ այդ հովտը հանդիսանում է դեպի Պարսկաստան տանող տրանզիտային մեծ ճանապարհը և թուրքերի այլուստ ունի հսկայական նշանակություն»⁷:

Ըստ Եսթրան Բեռլինում գումարվելիք կոնգրեսը միայն Եվրոպայի համաձայնությանը ձևակերպելու էր անգլո-ռուսական համաձայնագրի արդյունքները: Ռուսական հասարակական կարծիքն իրագրել չէր անգլո-ռուսական գաղտնի պայմանագրին և դրա համար մեծ հույսեր էր կապում կոնգրեսի հետ⁸:

Անգլիան մասնակից էր դառնում արևմտահայության քաղաքական դրության հարցերի արծարծմանը՝ դրա համար չունենալով ոչ մի հիմք, բացի Ռուսաստանին ընդդիմանալու և Թուրքիայի շահերը «պաշտպանելու» իր նեղ գաղտնախոսական շահերից: «Անգլիան, - ասում էր Մուլսերին, - չի կարող Ռուսաստանին թույլ տալ Թուրքիան ինքնուրույն լինելու ենթակայության աստիճանի»⁹:

¹ Ibid, p. 385:

² Medlicott W.N. The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880, London, 1938, p. 21.

³ Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question..., p. 424.

⁴ «Красный архив» (М.), 1933, N 59, с. 96.

⁵ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 99-103:

⁶ Татищев С.С. Из прошлого русской дипломатии, СПб., 1890, с. 486-489.

⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 100:

⁸ Покровский М. Внешняя политика. Сборник статей (1914-1917). Восточный вопрос от Парижского мира до Берлинского конгресса, М., 1918, с. 52.

⁹ Алуцкий А.С. Берлинский конгресс 1878 года, СПб., 1912, с. 48.

Կոնգրեսի քացման նախօրյակին Սուլսերին հայտարարեց, թե Հայոց խնդիրը պետք է մերկայացվեր կոնգրեսի քննությանը, թե պետությունները ցանկանում էին արդար վերաբերվել այդ խնդրին, և Անգլիան էլ այդ էր կամենում: Այս խոսքերը տպագրվել էին անգլիական «*Գորք*» թերթի էջերում¹: Այնուհետև նույն քանց նա կրկնեց պաշտամենտի լորդերի պալատում:

Պատասխանելով հունիսի 6-ին լորդ Շաֆտսբորիի հարցապնդմանն այն մասին, որ հայերը բավարարված չեն Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, որտեղ նրանց մասին «այնպես թեթև է ասված, որ այն նրանց համար օգտակար չի լինի», և արդյո՞ք Անգլիան ուշադրություն կհատկացնի կոնգրեսի միտերում հայկական հարցին, Սուլսերին պատասխանում էր. «Եթե հիշողությունս ինձ չի դավաճանում, Թուրքիայի այլ քրիստոնյաները մասնավորապես հիշված չեն պայմանագրի մեջ: Այդ պայմանագիրը շնորհում է օրենսդրություններ քրիստոնյա մահաճգնեղի: Այնտեղ, ուր բնակչիցների մեծ մասը քրիստոնյա է, կարելի է մասնավոր օրենսդրություններ հաստատել և նոր կազմակերպություն տալ այն նախագծին, բայց այն մահաճգնեղում, ուր ժողովուրդն ազգությունների և կրոնների մեկ անդուշ խառնուրդ է կազմում, անկարելի կլինեք մասնավոր օրենքներ կիրառել ամեն մի ազգության համար. այդ էլ կլինի մի անկամոն բան: Ահա այն դժվարությունը, որի դեմ պարտավոր ենք կռվել, երբ մոտենում ենք Հայաստանի խնդրին, որովհետև հայերը, թեև քրիստոնեական կրոն ունեն և առանձին պայմաններ են, բայց այնպես են ցրված և թուրք ժողովրդի հետ խառնված, որ հարկավոր կլինի կամ թուրքերի, քրդերի և հայերի համար հավասարապես գործադրելի կարգադրություններ անել և կամ օրենքների զանազան կատեգորիաներ հաստատելով մի այնպիսի անկամոն բան շինել, որի մասին այժմ խոսեցի»:

Անգլո-ռուսական համաձայնագրի քննադատությանը հանդես եկավ «*Մայնսթր*»: Այդ թերթի Բեռլինի թղթակիցը 1878 թ. հունիսի 17-ին, շարադրելով հայերի պահանջներն ինքնավարության մասին (նոր մահաճգ՝ Կարիին, Վանի կուսակալությունների, Դիարբեքիի մի մասի հիման վրա, հայ մահաճգապետով, զինվորականությունը, ոստիկանությունը), շեշտում էր այն միտքը, որ այդպիսի Հայաստանը մի ուժեղ պատենչ կծառայեր Ռուսաստանի առաջխաղացման ճանապարհին, և Անգլիայի պատվիրակներին կոչ էր անում պաշտպանել հայերի օրինավոր բաղձանքները: Այդպիսի հարցադրումն իրականում արտահայտությունն էր այն դժգոհության, որ Անգլիան իբր զիջումներ էր արել Ռուսաստանին, նրան թողնելով հայկական տեղիտորիաները: Ըստ էության, անգլիական քաղաքականության մեջ շեղում էր դիտվում այն նախնական դիրքորոշումից, երբ Լոնդոնի ղեկավարները, Համլիդի հետ միասին իրենց հովանու տակ ինքնավար Հայաստանի զարգացման արժարժեղ, ձգտում էին Ռուսաստանին՝ չթողնել ոչ միայն Էրզրումն ու Բայազետը, այլև Բաթումը, Կարան ու Արդահանը:

1878 թ. մայիսից պայմանավորվածություն ունենալով ռուսական կառավարության հետ և հաստատ համոզված լինելով, որ նա նոր պատերազմ վարելու ոչ մի հնարավորություն ու մտադրություն չունի, Բիքոնսֆիլդն ու Սուլսերին խորամանկորեն խաբեցին սուլթանի կատավարությանը՝ նրան սպասալու Ռուսաստանի կողմից նոր պատերազմով, և 1878 թ. հունիսի 4-ին կորգեցին Կիպրոսի մասին կոնվենցիան՝ Պաշտպանության զաշնակցություն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև²: Սա անգլիական դիվանագիտության նոր հաջողությունն էր:

Անգլո-թուրքական այդ համաձայնագրի ստեղծման հանգամանքները վատ ապացույցն էին մարիավելիական այն մեթոդների, որ գործադրում էր անգլիական դիվանագիտությունը Մեծ Բրիտանիայի ինպերիալիստական վերքերացի տարիներին: Դիվանագիտական այդ հաջողությունը խաբեության, խորամանկ կոմբինացիաների արգասիք էր և իր սուր ծայրով ուղղված էր նախ Ռուսաստանի, դրանով իսկ հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ամբողջականության դեմ՝ հօգուտ անգլիական գաղութատիրության ընդարձակման:

Դիվանագիտական այդ ակտով անգլիական ինպերիալիստները զավթեցին Կիպրոսը՝ իրենց ազդեցությունը տարածելով Միջերկրական ավազանի արևելյան մասում: Ռուս հեղինակ Կ.Սկավլովսկին նշում է, որ լորդ Բիքոնսֆիլդը՝ «այդ համաճարեղ մարդը», նեշտությանը շրջանցել էր Լոնդոնում ռուսական դեսպան Եուվալովին, և վերջինս չէր էլ կասկածել, թե կնքված էր անգլո-թուրքական համաձայնագիր Կիպրոսը Անգլիային զիջելու և Փոքր Ասիայի վրա անգլիական պրոտեկտորատ հաստատելու մասին³:

1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական կոնվենցիայի կնքումով Անգլիան հանդես էր գալիս Թուրքիայի զաշնակցի, սուլթանի ասիական տիրույթների սլաշտպանի դերում: Փաստաթղթում Հայաստանը որպես առանձին միավոր, երկրամաս, չէր հիշատակվում, իսկ քարեհորդումների խնդիրը արժարժված էր րնդիանրապես ասիական Թուրքիայի քրիստոնյաների առումով: Համաձայնագրի առաջին հոդվածում արձանագրված էր. «Եթե Ռուսաստանն իր մեծություն պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկն ու մեկը, այսուհետև երբևէ փորձ անի տիրելու Ասիայում նորին կայսերական մեծություն սուլթանի ունեցած այն երկրներից որևէ մի մասին, որը խաղաղության վերջնական զաշնակցով պիտի որոշվի, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ նորին կայսերական մեծություն սուլթանի հետ՝ զենքի ուժով այդ երկրները պաշտպանելու համար: Ի փոխհատուցում՝ նորին կայսերական մեծություն սուլթանը խոստանում է Անգլիային՝ մտցնել անդրմծշա քարեհորդումներ, որոնք հետո պիտի մանրամասնաբար որոշվեն երկու պե-

¹ «Մշակ» (Թ), 1878, N 90:

² Նույն տեղում, No. 95:

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... էջ 104-105:

⁴ Скалковский К. Внешняя политика России и политика иностранных держав, СПб, 1897, с. 226.

տությունների միջև, և որոնք նպատակ ունեն Բ.Ղեան քրիստոնյա և այլ հպատակների բարկոջ կտավարտոնը և պաշտպանությունը խնդրի առարկա երկրներում, և որպեսզի Անգլիան իր պարտականությունը կատարելու համար հարկավոր եղած միջոցներն ապահովի, նորին կայսերական մեծություն սուլթանը հավանություն է տալիս նույնպես, որ Կիպրոս կզգին գրավվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից»:

Բ.Ղեան հետ կայացված համաձայնությամբ Անգլիան իր վրա երկակի պարտականություն էր վերցնում. ռազմական, ըստ որի նա պետք է պաշտպաներ հայկական ահմանն ընդդեմ Ռուսաստանի և քաղաքացիական, որ նրան իրավունք էր տալիս և պարտավորեցնում էր հետևելու, որպեսզի այդ մահանգում ռեֆորմները Անգլիայի և Բ.Ղեան միջև հատուկ համաձայնության առարկա հանդիսանային:

Փաստորեն Անգլիան պարտավորվում էր զենքը ձեռքին պաշտպանել սուլթանի ասիական տիրույթները, եթե նրանց սպառնար Ռուսաստանը, կամ վերջինիս անցնեին Բարսիլը, Արդահանը և Կարսը: Սրա դիմաց սուլթանը խոստանում էր բարենորոգումներ անցկացնել իր ասիական տիրույթներում Անգլիայի հովանու ներքո և վերջինիս զիջել Կիպրոսը²:

Ստացվում էր այսպես. եթե Ռուսաստանն իր գործերն ուղարկեր թուրքական տիրույթները՝ վերջ դնելու համար նոր թավով շարունակվող անօրինականություններին, սուլթանն իրավատու էր անգլո-թուրքական կոնվենցիայի հիման վրա դիմելու «քրիստոնյա» Անգլիային՝ իր գործերն ուղարկելու այն քանի համար, որպեսզի «իրեն հնարավորություն ապահովվեր անխոչընդոտ սպանելու և տանջելու քրիստոնյա հպատակներին»: «Սենը որոշեցինք, - գրում է Մակ-Լոդը, - պահել Կիպրոսը և պաշտպանել սուլթանի տիրույթները Փոքր Ասիայում, քանի դեռ Ռուսաստանը չէր վերադարձրել Կարսը և Բարսիլը...»³:

Այժմ արդեն Անգլիան պատրաստ էր մասնակցելու համաեվրոպական կոնգրեսին: Դիվանագիտության պատմությանը նվիրված արևմտաեվրոպական մասնագետների ուսումնասիրություններում քրիստոնյական դիվանագետների հաջողությունը գնահատվում է որպես «բոլոր ժամանակների գլխավոր ծոց»: Ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Ֆ.Ա.Ռոտշտեյնը⁴, Բիքոնսֆիլդի կա-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... և 104:
² Таттшев С.С. Император Александр II. Жизнь и царствование, СПб., 1903, т. 2, с. 509.
³ Агратинский. Указ, соч, с. 194:
⁴ Ֆյոդոր Ռոտշտեյն (1871-1953) – խորհրդային դիվանագետ, պատմաբան-միջազգայնագետ, 1921-1922 թթ.՝ Ռ.ՖևիՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Պարսկաստանում, «Միջազգային կյանք» (Մ.) պարբերականի խմբագիր, Համաշխարհային տնտեսության և միջազգային քաղաքականության ինստիտուտի տնօրեն, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, «Անգլիայի բանվորական շարժման պատմության ակնարկներ», «Պրուս-գերմանական կայսրության պատմությունից», «Միջազգային հարաբերությունները 19-րդ դարի վերջին» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

ռավարությանը հաջողվեց «ապահովել թուրքական կայսրության գոյությունը, որտեղ այնքան շատ անգլիական կապիտալներ էին ներդրված, ավելացրեց Ռիլտանիայի տիրույթների թիվը, - այս ամենն առանց բեկուզ մեկ կրակոցի, ոչ այնքան քանև նստած քառերական ցույցի միջոցով»¹:

Այսպիսով, դեռևս կոնգրեսի բացումից երկու շաբաթ առաջ անգլիական դիվանագիտությունը մեկը մյուսի հետևից հավաքում էր իր խորամանկ խաղի պտուղները՝ մայիսի 30-ի անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական կոնվենցիան և հունիսի 6-ի անգլո-ավստրիական համաձայնագիրը: Անգլիական դիվանագիտության այս հաջողությունների համար է, որ արևմտաեվրոպական պատմության մեջ գովասանքներ են շոյալում Բիքոնսֆիլդի հասցեին, նրան նույնիսկ դասում «պատմության առասպելների» շարքը²:

Թե՛ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, թե՛ անգլո-թուրքական կոնվենցիան ուղղակիորեն վերաբերում էին մաև Հայկական հարցին: Ըստ էության առաջին փաստաթղթով Անգլիան արդեն իր մասնակցությունն էր ապահովել 16-րդ հոդվածի իրագործմանը: Երկու պայմաններ, պարզ է, որ միատեսակ չէին մտածելու ու գործելու: Երկրորդ դիվանագիտական հաջողությամբ Անգլիան, առանց Ռուսաստանի մասնակցության, Փոքր Ասիայում միայնակ գործելու իրավունք էր ստանում:

***

Այն քանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ Սան Ստեֆանոյի համաձայնագիրը բնարկման էր դրվելու եվրոպական տերությունների կոնգրեսում, Կ.Պոլսի հայկական վերնախավի ղեկավար կորիզը նախաձեռնեց եվրոպական կառավարություններին դիմելու գործը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի բովանդակությունն ու երաշխիքներն անբավարար էին նկատվում, հայկական ինքնավարության գաղափարը իրականանալի քան էր ներկայանում: Այս մտայնությանը խորամանկորեն նպաստում էին անգլիական դիվանագետները: «Հայ ազգության ապագան անվթար պահպանել փափագող մեր քաղաքացիները բնականաբար պիտի ցանկանային բարեփոխված տեսնել Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը»: Այդ նպատակով էլ «Օտյանի խումբն այդ ապագային փրկությանը համար ինքնավար Հայաստանի մը հիմնարկությունը ծրարեց»: Այնուհետև, վերը նշված տողերի հեղինակ Արփ.Արփիարյանը եզրակացնում է, որ այս միջոցով «միայն Անգլիան ջնջեց 16-րդ հոդվածը»³: Այն օրերին Կ.Պոլսի հայկական վերնախավի ծայնափող «Մասիս» բերքը գրում էր, թե

¹ Poturcchin Ф.А. Указ, соч, 30:
² Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question..., p. VIII.
³ «Նոր կյանք» (Լոնդոն), 1899, N 6, էջ 82:

16-րդ հողվածը «մի սկիզբ էր, և պետք էր նրա հետևանքն ընդարձակելու վրա աշխատել»՝ որչափ կարելի էր»¹: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կարծիքով, Ռուսաստանին երախտագետ լինելով, պետք էր ապահովել Անգլիայի բարյացակամությունը: Անտեախում էր այն հանգամանքը, որ անգլիական դիվանագետները, գաղութատիրական շրջանները հայերին հիշում, նրանց մասին խոսում էին մինչև Ռուսաստանի պլանները ձևավորելու, նրա ակտիվությունը շրջափակելու համար: Հայ ժողովրդի վիճակը նրանց ամենևին չէր հետաքրքրում:

Անգլիական դիվանագիտությունը ճնշված ժողովուրդների ինքնավարության, քուրքական պետականությունից անջատվելու հարցադրումների հակադրում էր Օսմանյան կայսրությունն ամբողջապես բարենորոգելու ծրագիրը, խոչընդոտում սլավոնների, հայերի ազատագրության գործը: Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան Լեյարդը, քուրք սահմանադրականները հայոց ղեկավարների վրա ճնշում էին գործադրում, պահանջում հրաժարվել Օսմանյան կայսրությունից քաժանվելու մտքից, Հայաստանի համար տեղական ինքնավարության խնդիր արձարծել: Դրա նպատակն էր Եվրոպային ցույց տալ, թե եվրոպական Թուրքիայի քրիստոնյաների համար բացառիկ վիճակ ստեղծելն աննպատակահարմար է, բանի որ նույն վիճակին ենթարկված են նաև քրիստոնյա այլ ազգություններ, որոնք նույնպես իրենց պահանջներն են առաջադրում. ուրեմն պետք է ընդհանուր բարենորոգումների միջոցով լուծել այդ խնդիրները: Սա մի մաթիավելական մեթոդ էր, մեճգ դիվանագիտություն, որի միջոցով հայկական բարենորոգումների, ինքնավարության մասին հարցադրումները խեղդելու էին ընդհանուր, համակայսերական բարենորոգումների շուրջ սարքած խոստումնալից հարցադրումների մեջ, կանխելու էին 16-րդ հողվածով հայ ժողովրդի համար ստեղծվելիք նպատակով լուծումները: Անդրեյ Մանդելշտամը գրում է, թե Բ. Դուրը վախեցավ, որ Ռուսաստանը ցանկանում է Հայաստանը կցել իրեն, ինքը հայերին մից ինքնավարության պահանջին՝ քուրքական պետականության հովանու ներքո²: Լեյարդի քաղաքական ծրագիրն էր՝ «հայերի միջոցով Հայաստանը պահել Օսմանյան տիրապետության տակ»: Լեյարդը հորդորում էր Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին, թե Անգլիան, իբր, ձգտում էր Հայաստանը մի բուժիչ պետություն դարձնել Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև³, ինչը կնպաստեր Անգլիայի և Ռուսաստանի «գրգռությունների վերացմանը»⁴:

¹ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1878, N 2145:

² Mandelstam A. Le sort de l'Empire Ottoman, 1917, p. 193.

³ Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1934, հ. Ա, էջ 85:

⁴ Մերոյան Մ. Նշվ. աշխ. էջ 55:

Խրիմյան Հայրիկի՝ գլխավորած հայոց պատվիրակությունն այցելեց Հոռո, Փարիզ, տեսնվեց խառական, ֆրանսիական մինիստրների հետ, այնուհետև ժամանեց Լոնդոն: Այն տարիներին հայոց գաղութն Անգլիայում քննփորքարիվ էր, քայց ակտիվ դեր էր խաղում Հայոց հարցը իրականում, արժարժեկու գործում: Լոնդոնահայերն ու մանչեստերահայերը գլխավորապես վաճառականներ էին՝ կապված Կ. Պոլսի հայկական ղեկավար շրջանների հետ: Անավասիկ այս ուժերի միջոցով Խրիմյան Հայրիկը փորձում էր հաջողության հասնել իր առաքելության մեջ: Նա Անգլիա էր ժամանել՝ իր ձեռքում ունենալով Ներսես պատրիարքի կոնդակը (1878 թ. մարտի 1-ի), որում դիմում էր արվում Անգլիային՝ աղերսելով նրա օգնությունը հօգուտ քրիստոնյա հայերի: Նա ասում էր, թե Անգլիա է եկել «այդպիսիություն և պաշտպանություն խնդրելու, որովհետև Օսմանյան Հայաստանի քրիստոնյայք ոչ քրիստոնյա ցեղերու մոլեռանգությունն անխնա կշարչարվի»⁵:

Լոնդոնում ստեղծված «Արևելյան հարցի ընկերությունը» (Eastern Question Association) իր նպատակն էր հռչակել ուսումնասիրել քրիստոնյաների դրությունը Սերձավոր Արևելքում և միջոցներ առաջարկել «արևելյան քրիստոնյաների» վիճակը բարելավելու համար: Որոշակի աշխատանք էր կատարվում, որպեսզի եվրոպական մասնավոր կատարված հարստահարությունների մասին: Այսպիսի գործունեության շնորհիվ էր, որ Լոնդոնում և Փարիզում լույս տեսան Հայաստանին նվիրված հաստիկ տեղեկագրեր, որոնց նյութերը քաղված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի բազիլիկներից⁶:

Բազմաթիվ նամակներ, խնդրագրեր են հղվում անգլիական պաշտոնական անձների: Թերթերի խմբագրություններից մատակարարվում են նյութեր, տեղեկություններ: Իսկ անգլիական թաղաքականության ղեկավարները դեմ էին իրենց շահերին համապատասխան օգուտգործելու այդ տրամադրությունները: Նրանց համար ղովար չէր ընդհանուր խոստումներ շտալել, հայ մարդկանց հավաստիացնել, թե պաշտպանելու են հայոց խնդիրը⁷:

⁵ Մկրտիչ Խրիմյան, Խրիմյան Հայրիկ, Մկրտիչ Ա Վանեցի (1820-1907) – հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական գործիչ, 1869-1873 թթ.՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք, իբրև ազգային պատվիրակության ղեկավար այցելել է Իտալիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա՝ փորձելով ապահովել այդ երկրների աջակցությունը Հայկական հարցի լուծմանը, մասնակցել է Բեռլինի վեհաժողովին, 1879-ին ընտրվել է Վանի հոգևոր առաջնորդ, ստատրել է Վանի «Անխայ» և Կարինի «Պաշտպան» հայրենայաց» գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծմանն ու գործունեությանը, 1892-ից՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս, 1895-ին Պետերբուրգում հանդիպել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին, աջակցություն հայցել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման հարցում – Ա. Կ.:

⁶ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1878, N 2119:

⁷ Rapports sur l'oppression des Arméniens en Arménie, Londres, 1877, p. 197.

⁸ «Մշակ» (Թ), 1878, N 54:

Այդ օրերին Անգլիայում հայերի մասին առաջին հողվածագիրներից մեկը Ջեյմս Բրայսը էր, որը Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից քիչ անց «Ֆորտնայթի Ռևյու» հանդեսում հրատարակած «Ասիական բուրբերի ապագան» հոդվածում ըստ էության շարադրում էր անգլիական ազդեցիկ շրջանների տեսակետը Հայաստանի մասին: Ջեյմս Բրայսը ճանապարհորդել էր Հայաստանում, Անդրկովկասում, մի շարք հրապարակումների հեղինակ էր և արդեն ճանաչված էր որպես փոքրասիական խնդիրների գիտակ մարդ: Նրան նույնիսկ հունձրով անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատում Հայաստանի անդամ էին անվանում: Նա անգլիական քաղաքականության գլխավոր նպատակը համարում էր «նպատակ ցեղերի վիճակի բարձրությունը և Ռուսաստանի առաջխաղացման արգելակումը»: Նա դժվար խնդիր էր համարում հեռու գտնվող հայերին օգնելը, նշում էր նրանց խաղը բնակված լիներու փաստը՝ առելով. «Թեև իրենց ամբողջական թիվը Թուրքիայում չորս միլիոն է, բայց բավական զորավոր չեն բուն Հայաստանի նեշ, որպեսզի անկախ իշխանություն դառնան»: Համեմայնելիս նա հեռավոր էր համարում մի նոր մեծ նահանգում ամփոփել նրանց եվրոպական կառավարչի իշխանության ներքո և խաղաղության ու անդորոտության, ներգաղթի դեպքում պայմաններ հասունացնել ինքնավարության համար: Նա չէր բացքնում իր գլխավոր միտքը՝ գրելով. «Եթե ուզում եք Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Ասիա կասեցնել, ապա ... պետք է գոհացնել հայերին անգլիական օժանդակությամբ, ջնջելու համար ռուսական միջամտության պատրվակները»¹:

Ջ.Բրայսի հողվածին հետևեցին անգլիական այլ հրատարակչություններ, որոնք լույս էին տեսնում կառավարական շրջանների գիտությամբ և հրահրումով: Մարտի 20-ին Լոնդոնի «Թայմսը» կոչ էր անում «ճանաչել և պաշտպանել հայերի պահանջները», այդպիսի մոտեցումը համապատասխանում էր Անգլիայի շահերին: Թեթրը գտնում էր, որ հայերին պետք է ընձեռել նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսին նախատեսվում էին կայսրության մյուս քրիստոնյա հպատակների համար: Մա Ռուսաստանի ձեռքից նախաձեռնությունը խլելու անգլիական պաշտոնական քաղաքականության անքրոջ դրսևորում էր:

1878 թ. մարտին Լոնդոնում հրատարակված «Կոնֆերանսը և հայերը» գրքույկում² ավստում էր, որ հայերն «ամենագիտ տատանվում են հույսի և երկյուղի միջև իրենց ապագա վիճակի» հարցում, որ նրանք ավելի քիչ չեն տանջվել, քան բուլղարները և հարց են տալիս. «ինչու՞ հայերին ես չպետք է տալ լիակատար ազատություն և ինքնավարություն»: Գրքույկի հեղինակները գրում էին, թե «ավա՞ղ, Հայաստանի լեռները խիստ բարձր են, և թշվառ գոհերի սղաղակների արձագանքը, Եվրոպային չիասած, խեղդվում է Եփրատի հովտի մեջ»:

¹ Գաբրիելյան Ս.Մ. նշվ. աշխ. էջ 106-109:

² The Conference and the Armenians, London, 1878.

Գրքույկը տալիս էր հայերի ներկա վիճակի պատկերը, ընդգծում, որ Օսմանյան կայսրությունում նրանց թիվը 3 միլիոնից ավելի էր, այնուհետև ցույց տալիս սուլթանների խնստացած բարեհորդումների խաբեական բնույթը: Դրան հակադրվում և գովաբանվում էր անգլիացիների «դրական», «քաղաքակրթիչ» դերը Հնդկաստանում, ապա արվում էր նույնպես եզրակացությունը. «Այս իրադարձությունները հիշելով, մեր նպատակն այն էր, որ հաստատենք, թե անտարակույս մի մեծ բարեբախտություն կլինե՞ր Թուրքիայի համար, եթե Անգլիան հանձն առներ այս երկիրը կառավարելու պաշտոնը, ինչպես որ արել է Հնդկաստանի վերաբերությամբ»: Գրքույկի հեղինակները փորձում էին ապացուցել, որ «լուսավորյալ բուրբերից շատերը»՝ «հուսահատված են իրենց հայրենիքի ապագա բարոտության մասին և նույն մեք համոզմունքներն ունեն»³:

Հիշատակելով Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը՝ գրքույկում ավստում էր, որ նրա ամենակարևոր պայմաններից մեկն այն էր, որ Ռուսաստանը միացներ իրեն Հայաստանի մի մասը: «Անգլիան կամ Եվրոպան չի կարող պատերազմի այս հետևանքին անտարբեր աչքով նայել... թե Ռուսաստանի տիրելը Հայաստանի վրա շատ վտանգավոր կլինի Բրիտանիայի շահերին», թե Անգլիան չէր կարող անտարբեր հայացքով նայել Ռուսաստանի հաստատումը Եփրատի և Տիգրիսի հովիտներում: Ապա գրքույկի հեղինակներն ստաց էին քաշում հետևյալ միտքը. «Եթե այս պատերազմն սկսելու ժամանակ Ռուսաստանի գլխավոր նպատակը... Թուրքիայի քրիստոնյաների համար ազատագրություն ձեռք բերելն էր և ոչ թե իր երկիրը ընդարձակելը, ապա ինչո՞ւ չի ազատում հայերին էլ բուլղարների պես, նրանց համար էլ ինքնավարություն ձեռք բերելով»:

«Ինքնավարության» մասին շատախոսելով՝ քրիստոնյան հիվանդակներն աշխատում էին ի չիք դարձնել Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը, խոչընդոտել Ռուսաստանին՝ բարեխաղելու հայ ժողովրդի դրությունը: Այլապես ինչո՞ւ կ քացատրել, որ Բեռլինի կոնգրեսում անգլիական կառավարության դեկավարները լսել անգամ չուզեցին այդ մասին: Լոնդոնի կառավարական օրգանների կողմից հրահանգավորված և թված այդ գրքույկը եվրոպական հասարակական կարծիքը շփոթեցնելու, Կ.Պոլսի հայկական վերնախավին իր կողմը քաշելու պրոպագանդիստական, խաբեական նպատակ էր հետապնդում: Ի դեպ, գրքույկի ապոթեոզը ներքոնիշյալ միտքն էր, որ դրվեց նաև բուրբ-անգլիական համաձայնագրի (1878 թ. հունիսի 4-ի) հիմքում: Գրքույկում ավստում էր. «Մենք վստահ ենք, որ Մեծ Բրիտանիան չի խնայի թե՛ հայերին և թե՛ Բ.Պոսն այլ հպատակներին իր բարոյական օգնությունը ներկա հանգամանքներում հասցնել...», թե հայերը կարող էին իրենց ինքնավարությունը ստանալ «Անգլիայի հզոր օժանդակությամբ»: Անգլիական քաղաքագետները չէին խոչընդոտում փարիսեյաբար հայտարարելու թե «Անգլիային օ-

³ «Փորձ» (Թ), 1877-1878, No. 4, էջ 434-447:

գուտ է հայերի համար էլ այնպիսի առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել, ինչպես Ռուսաստանը ձեռք բերեց քուլտարացիների համար»:

Գրքույկում հիշատակվում էր, որ հայերն «իրավամբ» կարող են հույս դնել Անգլիայի վրա, որը նրանց կապահովեր «առաջադիմություն և լուսավորություն»: Ասվում էր նաև այն մասին, որ տեղական ինքնավարության, Եվրոպայի մեծ պետությունների պաշտպանության միջոցով Հայաստանը «շուտով կկերպարանափոխվի»: «Ժնյու»² անգլիացին պետք է գնա Աֆրիկայի խորքերը՝ նոր գաղութատեղիներ որոնելու, մինչդեռ այստեղ Եվրոպային սահմանակից գտնվում էր Հայաստանը, այդ Արևելյան Եվրոպայի, - գրում էին գրքույկի հեղինակները: Նրանք հիշատակում էին Կ.Պոլսում Անգլիայի դեսպան Լեյարդի խոսքերը, որ նա գրել էր Նիցովկին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ՝ Հայաստանը «աշխարհիս ամենապտղաբեր երկրներից մեկն է»: Բրիտանական գաղութարարները մեկիկ-մեկիկ քվարկում էին Հայաստանի ընդերքի և բնության հարստությունները, շահագրգռում կապիտալիստներին՝ արտաներու նրա վրա անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը:

Այս ամենը քրիստոնական գաղութատիրական կառավարության մշակած լայն նվաճողական ծրագրի տակնիվական նրբերանգներն էին, որոնք իրենց հիմքում հակառուսական նպատակներ ունեին և քնակամաքար վնասելու էին հայ ժողովրդի շահերին: Անգլիական պաշտպանների նիստերում մույցպես չափազանց մեծ չափեր էր ընդունել «հայափորությունը»:

Անգլիական պաշտպաններում հարցապնդումներ էին արվում Հայաստանի մասին³: Հենց որ հայտնի է դառնում Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակությունը, հայկական խնդրին նվիրված մի ժողով է կրավիրվում Ջ.Բրայսի տանը, որին մասնակցում են ինչպես Լոնդոնի և Մանչեստրի հայերը, այնպես և անգլիացիներ, թվով 20 մարդ: 1878 թ. մարտի 19-ին գումարված այդ ժողովը չէր կարող անգլիական պաշտպանական շրջանների գիտությունը չլինել, քանի որ այնտեղ քննարկվելու էր առաջիկա կոնգրեսին Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ ծրագրի ներկայացնելու խնդիրը⁴: Ժողովի մասնակիցներն ուսումնասիրում էին Հայաստանի բարոնեզը, քննարկում բնակչության բիվը, ինքնավարության տարրերակները և այլ հարցեր: Որոշվում է մի հուշագիր ներկայացնել լորդ Դերբիին՝ խնդրելով նրա աջակցությունը հայկական խնդրի լուծման գործում:

Փաստ է, որ Ջ.Բրայսը նրբորեն կատարում էր անգլիական դիվանագիտական վարիչների նրահանգները: Փաստ է, որ նրա տանը տեղի ունեցած այդ հավաքի որոշումները դրվեցին Բ.Դոանը Ներսես պատրիարքի ներկայացրած (1878 թ. մարտ) ծրագրի հիմքում: Այդ ծրագիրը Հայաստանի մեջ ինքնավար վարչության կազմում էր նախատեսում: Ըստ Մուշեղ արքեպիսկոպոսի՝ սուլթան Համիդն է քելադրում Ներսեսին հայ պատգամավորների միջոցով հենց այդպիսի ծրագիր ներկայացնել կոնգրեսին: Համիդը համոզված էր,

¹ «Մշակ» (Թ), 1878, N 13:

² Մուշեղ արքեպիսկոպոս. Նշվ. աշխ., էջ 74:

որ նման ծրագիրը չպետք է ընդունվեր ռուսական դիվանագիտության կողմից և պիտի առաջացներ հայերի հուսախաբությունը քրիստոնյա տերություններին⁵:

Խրիմյանը այցելում է Լոնդոնի պետական, պաշտոնական գործիչների, տեսակցություններ ունենում պառլամենտի անդամների, ժուռնալիստների հետ: Նրա պատվին կազմակերպվում են ընդունելություններ: Սակայն փաստերը վկայում են, որ առկա էին ակնբախ սառնություն, հաշվեկատարություն, որոշակի բան չասելու, խոստումներ չտալու միտում: Աստիճանաբար լավատեսությունն ընկճվում էր՝ համոզիպելով անգլիական շահախնդիր որոգայթներին:

Այս բանի ապացույցն էր այն խոսափողական պատասխանը, որ Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Մոլսթերին տվեց հայկական պատվիրակությանը 1878 թ. մայիսի 10-ին, երբ վերջինս Մեծ Բրիտանիայի օժանդակությունն էր խնդրում Հայաստանի երեք նահանգներին ինքնավարություն շնորհելու հարցում: Խրիմյանն ասել էր, թե «Բ.Դոան դեմ քշմանական մտքով չէր խոսում», թե «իր ժողովուրդն Օսմանյան կայսրությունից բաժանվելու դիմապահություն չունի», այլ խնդրում է տերություններից «նկատի ունենալ հայոց շահերը ապագա կոնգրեսում»⁶: «Անկեղծ համակրանք արտահայտելով հայ պատվիրակին»⁷, Մոլսթերին ամեն ինչ պայմանավորեց առաջիկա կոնգրեսով, ընդհանուր խոսքերով վստահեցնելով, թե հայերի համար կապահովվի այնպիսի մի վարչություն, որը նրանց «կերպարանափոխի քաղաքացիական, ազատություն»: Եղևակաբարություն, դատարկ ֆրագներ էին սրանք, դիվանագիտական խաբկանքներ, առանձնապես հատուկ այն ժամանակվա քրիստոնական թրծված դիվանագետներին: Մոլսթերին շտապում էր հայտնել Կ.Պոլիս՝ իր դեսպան Լեյարդին, թե ինքը Խրիմյանին ընդհանուր օժանդակություն է խոստացել՝ «մեր բոլոր ջանքն ի գործ դնենք իրենց վիճակը բարվորելու»: Թայց «նարկ չհամարեցի տերությունների խորհրդի կողմից գործադրվելիք մասնավոր միջոցների մասին խոստումներ տալ»⁸:

Անդրադաճեցնելով Անգլիայում հայոց պատվիրակության գործունեությանը՝ Արշ.Չոպանյանը⁹ նկատում է, որ «անգլիացի դիվանագետները

⁵ Նույն տեղում, էջ 78-79:

⁶ Ատենագրությունը Ազգային ժողով, 7-րդ նիստ, 1878, 6 հոկտեմբերի, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 175:

⁷ «Մասիս» (Կ.Պոլիս), 1878, N 2130:

⁸ Ատենագրությունը Ազգային ժողով, 7-րդ նիստ, 1878, 6 հոկտեմբերի, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 175:

⁹ Արշակ Չոպանյան (1872-1954) - գրող, քննադատ, քանասեր, լրագրող, հասարակական գործիչ, հրապարակել է «Ամսօր» (Փարիզ) գրական-գեղարվեստական հանդեսը, «Արշալույսի ձայներ», «Տղու հոգիներ» ժողովածուներ, «Թողթի փառք» վիպակի, «Մութ խավեր կամ բանբասանք», «Հաշար» դրամաների, «Նա-

ժպտալով մեր պատգամավորներուն ուր կշռյին, և մեր պատգամավորներն ալ Պոլիս կծածկագործին, թե «ամեն բան կարգին է»¹: Լոնդոնում լորդ Բիքոն-սֆիլդը հայկական պատվիրակությանը չընդունեց, իր քարտուղարի միջոցով հայտնելով, թե չափազանց զբաղված է, և որ պատվիրակության խնդիրը քաղաքական է և վերաբերում է արտաքին գործերի միմիստրին, որն արդեն ունկնդրել էր հայ պատվիրակներին²:

Խրիմյանից ստացված հիշատակագրին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի միմիստրությունը պաշտոնական պատասխան չտվեց՝ քավարարվելով այն Բեռլին ուղարկելով: Միաժամանակ հասկացնալ տվին հայ պատվիրակությանը, որ հայերի ինքնավարությունը հնարավոր չէր, քանի որ մյուս ազգերն էլ այդպիսի իրավունքներ կպահանջեին: Արտաքին գործերի միմիստրության կարծիքով լավագույն լուծումը հայ կառավարիչի իշխանության ներքո Հայաստանի բոլոր քնակիչների ազգային ու կրոնական հավասարությունն էր³:

Լորդ Սուլթերին շտապել էր հաղորդել Կ.Պոլիս Այաթղին, թե ասիական Թուրքիայի ազգերն ու ժողովուրդներն ինքնավարություն ունենալու ընդունակ չեն և անկախության բաղձանք չունեն⁴: Իսկ Նուբար-փաշայի հետ հայկական բարենորոգումների մասին խորհրդակցելուց հետո Բիքոնսֆիլդը Լորդերի պատասխան հայտարարեց, թե «Փոքր Ասիայի քրիստոնյաներին երջանկացնելու համար բավական է բարենորոգել թուրքական դատարանները»⁵:

Խուսափողական էր նաև Գլադստոնի կեցվածքը, թեև հայասերի անուն ուներ, և նրա հետ հույսեր էին կապում այն ժամանակվա հայ գործիչները: Նա Խրիմյանին հյուրասիրում էր իր տանը, ծանոթացնում իր կնոջ և դստեր հետ, երկար-քարակ խոսում հայոց լեզվի և գրականության մասին: Իսկ քաղաքական թեմային անդրադառնալով՝ նա ասում է. «Թեև համակրում է հայկական դատին, բայց աջակցություն չի խոստանում, քանզի իշխանությունից հետո լինելով, այսօր ազդեցություն չունի»⁶: Այս մասին «Մասիսը» հետևյալն էր հաղորդում. «Խրիմյան սրբազան ի ճաշ հրավիրվեցավ լորդերուն խորհրդարանին գլխավոր անդամ Արգայի⁷ դուքսեն, որու ուղին թագուհույն փե-

սան է, վճմանագին ի ճաշտ հրավիրվեցավ պ. Գլադստոնեն, որ Արգայի դուքսին պես հայոց խնդրի վրա յուր ջերմ համակրությունը հայտնելն և հուսալից խոստումներ տալն ետքն, արևելյան լեզվոց և գրականության վրա երկար խոսակցելով պ. Միսնա Չերազի հետ, և շատ գոհ ըլլալով՝ յուր լուսամկար պատկերն ընձայեց անոր՝ ստորագրությունը դնելով. մեծ պատիվ մը, որուն իրավամբ արժանի գտնված է պ. Մ.Չերազ»¹:

Միշտը եպիսկոպոսը նկատում է, որ անգլիական քաղաքականությունը «քարեկամ և դաշնակից էր» Թուրքիային, որ Անգլիայի «բոլոր ձեռնարկներն ուղղված էին խափանելու միմիայն Ռուսիո դեպի Փոքր Ասիա առաջխաղացումի և ընդլայնումի քաղաքականությունը»:

Դեռ Խրիմյանն Անգլիա չէր հասել, երբ անգլիական թերթերը, հակառակ իրենց հայանպաստ պլատոնական համակրություններին, գրում էին, թե «Հայաստանի մեջ տարր չկա ինքնավարության համար», թե ինքնավարությունը հնարավոր չէ հայերի խիստ ցրվածության և այլ ցեղերի ու կրոնների մեջ խառնված լինելու պատճառով: Այն նույն ձևով քիչ անց, Բեռլինի կոնգրեսում խոսելու էր Սուլթերին: Որքան քիչ ժամանակ էր մնում կոնգրեսի բացմանը, այնքան որոշակի, ոչ հայանպաստ էր դառնում անգլիական պաշտոնական դիրքորոշումը:

«Մայնս»-ի էջերում հանդես եկած Տրապիզոնի նախկին անգլիական հյուպատոս Բակրավը գրում էր, թե «Հայաստան ամուն երկիր կամ բավական բվով հայոց ազգ կամ ժողովուրդ չկա, որպեսզի վերոիշյալ ձևով կառավարական գրություն մը կարելի ըլլա անոր»²:

«Գոլոս» թերթը քննադատել էր Ջեյմս Բրայսին, որը Հայաստանը համարում էր ոչ թե երկիր, այլ աշխարհագրական տեղումն, որ նա իր չունեք քննական սահմաններ, ցեղական միություն և այլն: Քննադատվում էր նաև անգլիական մի այլ գործիչ՝ Հենրի Ռոուլինսոնը, որը ժխտում էր Հայաստանի ինքնավարության հնարավորությունը: Ռուսական թերթը ցույց էր տալիս, որ առաջարկվող հայկական նահանգավետության 2 մլն 862 հազար քնակիչներն ընդհանուր քվից 1 մլն 330-ը հայեր էին լինելու՝ 530 հազար թուրքերի, 120 հազար քրդերի և 82 հազար հույների, ասորիների, լազերի և եգիպտացիների կողմից էր գրում և վաճի տարածքում: «Այսպիսի բվանշաններ նկատի ունենալով չի կարելի չընդունել հայոց ցեղը իրև տիրապետող տարր մեծ Հայաստանի թուլբաց մասում», - եզրակացնում էր թերթը³: Որոշ ժամանակ անց նույն թերթը մի առաջնորդող նվիրեց հայոց հարցին, որտեղ ապացուցում էր, որ 16-

հավետ Քուչակի ղվանք», «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը», «Հայրեններու բուրաստանը» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ «Անահիտ» (Փարիզ), 1899, N 3, էջ 90:

² Իգմիրյան Կ. Նշվ. աշխ, էջ 102:

³ «Մասիս» (Կ.Պոլիս), 1878, N 2147:

⁴ Նույն տեղում, N 2150:

⁵ «Դրշակ» (Ժնև), 1899, N 2, 28 հուլիսի 1899:

⁶ Սարգիսյան. նշվ. աշխ, էջ 389:

⁷ Ջորջ Գուգաս Քննարկը Արգայի (1823-1900) - բրիտանացի քաղաքական և հասարակական գործիչ, դուքս, Կամադայի գեներալ-նահանգապետ, հինգամբար և դեկավարել է Շուտլանդ-հայկական ընկերակցությունը, գրադվել է հայանպաստ գործունեությանը, «Արևելյան հարց», «Փաստագրական և պատմագրական վկա-

ություններն հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված սարսափների համար Անգլիայի պատասխանատվության մասին», «Մեր պատասխանատվությունը Թուրքիայի իրադրության համար» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ «Մասիս» (Կ.Պոլիս), 1878, N 2130:

² Նույն տեղում, N 2148:

³ «Մշակ» (Թ.), 1878, N 110:

րդ հողվածը շատ ավելի մեծ իրավունքներ էր խոստանում հայերին, քան այն, ինչ նախատեսել ու չէր կատարում Անգլիան¹:

Անգլիական պառլամենտի անդամ Ֆորստերը խրիմյանին հորդորում էր «շվշտացնել» Ռուսաստանին, որը «ձեր դրացին է»։ «Մի դարձեք այստեղ գործիք ո՛չ պահպանողական կուսակցության և ո՛չ էլ մեր ազատամենքի ձեռքում»։ Նա գտնում էր, որ հայերն ուժ չունեն իրենց ինքնավարությունը պաշտպանելու համար, իսկ Անգլիայի օգնության վրա հույս չի կարելի դնել. «դժվար է Անգլիայի համար հսկել Հայաստանի վրա, որն այնչափ հեռու է մեզանից» և այլն²։ Իսկ հիմնական անգլիական պաշտոնատար անձինք արհամարհական դիրք էին բռնում հայոց պատվիրակության նկատմամբ։ Օրինակ, Ներսես պատրիարքն իր մի նամակում պաշտպանություն էր խնդրել հայոց համար մի բարձրաստիճան անգլիացուց։ Բայց վերջինս պատրիարքին էր վերադարձրել այդ բուլղրը առանց որևէ պատասխանի։ Այս առթիվ Ներսեսը 1879 թ. մարտի 21-ին գրել էր Փափազյանին, թե «անգլիացիք անտառներու մեջ բնակած ատեն հայերը ավետարանի հույսով լուսավորոյալ էին, պետք չուրին բնավ նոր լուս, և այն ալ Անգլիո մատախապատ արևմուտքն»³։ Սակայն սա ուշացած խոստովանություն էր։ Այդ պահին արդեն սկսվել էր հիասթափության և արժեքների վերազնահատման շրջանը։

1878 թ. հունիսի սկզբին անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատում առաջին անգամ արծարծվեց հայկական խնդիրը։ Երեք օր անց Լորդերի պալատում, պատասխանելով իրեն ուղղված հարցապնդմանը, Սոլսբերին անհնարին էր համարում հայերի համար առանձին բարենորոգումների իրագործումը, դա պատճառարանելով թուրքիայում հայ բնակչության ցրվածությամբ։ Միակ ելքն անգլիական միևնույնը տեսնում էր Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր բարենորոգումներ անցկացնելու մեջ։ Այս դիրքորոշումը նախօրյակին արդեն պարզ գծագրվում էր անգլիական մամուլի էջերում հրապարակված նյութերում։

Անգլիան ցանկանում էր «պահպանել թուրքիան նույնությամբ՝ իբր պատվար ռուսին առջև, թուրքիան պաշտպանելով՝ զայն Անգլիո ճորտը դարձնել և տիրապետել այնտեղ միահեծան»։ Անգլիական պահպանողականները ոչինչ այլ բան չէին խոստանում քրիստոնյաներին, «քայց եթ պարզ հանգստություն, հալածանքի դադարում, ընդհանուր բարեկարգություն, օրինապահության նպատում»։ Սոլսբերին խրիմյանին Լոնդոնում ասում էր, թե «թուրքիան պիտի վերանորոգվի, և թե հայերն էլ պիտի ունենան բարօրություն, խաղաղություն և ազատություն, բառեր, առանց երաշխավորության, մնան ժեռն թուրքերու խոստումներում»⁴։ Ֆրանսիական թերթերից մեկը նկա-

¹ Նույն տեղում, N 112:

² Մարտիան. նշվ. աշխ. էջ 391; Дебилур А. Указ. соч, с. 111-112.

³ Մուշեղ արքեպիսկոպոս. նշվ. աշխ. էջ 77:

⁴ «Անահիտ» (Փարիզ), 1907, N 10-12, էջ 162-163:

տել էր, որ Անգլիայում, «ուր ամիսներով կեցան հայոց պատվիրակները, անտարբեր աշխարհավարտքենն մը զատ ուրիշ բան չեն տեսնը»¹:

Բեռլինի կոնգրեսում արևմտանվորուպական դիվանագիտության ընդհանուր հակառակական գիծը չափազանց վնասաբեր եղավ նաև Հայաստանի համար։ Անգլիական դիվանագետներն ամեն ինչ արեցին խոչընդոտելու համար Ռուսաստանի հովանու տակ հայ ժողովրդի համախմբումը։

Տարիներ անց՝ 19-րդ դարի 90-ական թթ., 20-րդ դարի սկզբին և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Եվրոպայի կողմից «պաշտպանյալ» այդ նահանգներն էին, որ դժնդակ հեզմությամբ կուտորածներով սրբվեցին։ Արևմտանվորուպական դիվանագիտությունը, մասնավորապես անգլիական քաղաքականությունը բացի վնասից ոչ մի օգուտ չուվեց հայ ժողովրդին։ Նրան սոցիալական և ազգային ազատություն բերեց, պետականություն ստեղծելու, սոցիալիստական հայրենիք կառուցելու իրավունք ընձեռեց Սովետական Ռուսաստանը։

¹ «Մասիս» (Կ.Պոլիս), 1878, N 2144:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ¹

Արևելյան հարցը հանգուցային դեր է խաղացել համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Օսմանյան կայսրության հետ եվրոպական տերությունների, Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները 18-19-րդ դարերի ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբին մշտապես գտնվել են միջազգային հարաբերությունների կիզակետում: Դարերի ընթացքում մշակվեցին օսմանյան տերության նկատմամբ ընդհանուր քաղաքական դոկտրինաներ, պաշտոնական ծրագրեր, առաջացան մշտապես գործող հակասություններ, որոնք «Արևելյան հարց» անվանման տակ հաստատում տեղ բռնեցին դիվանագիտական պրակտիկայում: Արևելյան հարցն օրգանապես միաձուլվեց անկում ապրող Օսմանյան կայսրության տիրապետության դեմ հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական մարտումների հետ:

Եվրոպական տերությունների և Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների շահերի միջև, ինչ խոսք, առկա էր բացահայտ հակադրություն: Մակայն սուլթանի տիրապետությունն ամենամեծ չարիքն էր, որ ինչ-որ մի պահ մոռացության էր տալիս եվրոպական տերություններից սպառնող վտանգը, և քույրական լուծը բորբափել ձգտող ճնշված ժողովուրդները, նրանց հասարակական-քաղաքական ակտիվ ուժերը վարվում էին նույնիսկ դիվանագիտությանը, որը, ինչպես նկատել է Ռոզա Լյուքսեմբուրգը², «վառվող տաշեղ էր նետում դարերի անդրդրությունից և շահագործումից լեռան չափ դիվանագիտությանը նյութի մեջ»: «Ռուս-քույրական պատերազմները ցարիզմն իրագործում էր տիրապետող դասակարգերի՝ ազնվականության և բուրժուազիայի շահերին համապատասխան: Իրենց օբյեկտիվ հետևանքներով, - կարողում ենք Արևելյան հարցի վերաբերյալ վերջերս Մոսկվայում լույս տեսած գրքի՝ ներածության մեջ, - դրանք կրում էին առաջադիմական բնույթ, քանի որ արագացնում էին սուրբանական ճնշումից բալկանյան և Թուրքիայի իշխանությանը ենթակա մյուս ժողովուրդների ազատագրման պրոցեսը» (էջ 6):

Բուրժուական դիվանագիտությունն օգտվում էր հակասուրբանական շարժումներից՝ սուլթանի վրա ճնշում գործադրելու, նրա տերության վրա իր ազդեցությունը տարածելու, տնտեսական և քաղաքական օգուտներ քաղելու

¹ Կիրակոսյան Ջ. Արևելյան հարցը և Ռուսաստանը // «Մովսեսական Հայաստան» (Ե.), 1878, 17 օգոստոսի:

² Ռոզա Լյուքսեմբուրգ (1871-1919) - գերմանական և միջազգային քաղաքական շարժման գործիչ, Գերմանիայի կոմկուսի հիմնադիրներից, ուսումնասիրել է ազգային հարցը, հետաքրքրվել Հայկական հարցով, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարով, դատապարտել երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները - Ա.Կ.:

³ Георгиев В.А., Княжнина Н.С., Панченко М.Т. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в, М, 1978.

համար: Ինչպես Կ.Մարքսն է նկատել, խնդիրն այն էր, թե ինչպես վարվել Թուրքիայի հետ:

150 տարի առաջ մեր հայրենիքի՝ Հայաստանի մի հատվածին հաջողվեց ազատվել ասիական բռնակալության լծից: Արևելյան Հայաստանը մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ: Մակայն մեր ժողովրդի մեծագույն մասին՝ արևմտահայությանը, վիճակված էր դատադատ գոյալինակ սուլթանական Թուրքիայի կրնիկ տակ: 19-րդ դարի կեսերից, մասնավորապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից ու Բեռլինի կոնգրեսից (1878) հետո Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս դարձավ Հայկական հարցը՝ թուրքական լծից արևմտահայության ազատագրման, նրա կյանքի պայմանների բարելավման խնդիրը:

Արևելյան հարցի գոյության ամբողջ ընթացքում մեծ է եղել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության դերը: Այս պարբերի տարբանմանը նվիրված ուսումնասիրության մեջ կոնկրետ, պատմական առումով լուսարանված է Ռուսաստանի քաղաքականությունը Արևելյան հարցում:

Գիրքը քաղկացած է երեք բաժիններից: Առաջինում («Արևելյան հարցը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ XVIII դարի վերջին – XIX դարի առաջին կեսին») լուսարանվում է ռուսական արտաքին քաղաքականությունը Մեծավոր Արևելքում, քննարկվում են XVIII դարի վերջի – XIX դարի սկզբի ռուս-թուրքական բոլոր պատերազմների հանգամանքներն ու արդյունքները, վերլուծվում կնքված պայմանագրերի էությունն ու նշանակությունը: Բաժինն ավարտվում է Կրիմի պատերազմի և Փարիզի խաղաղության պայմանագրի բնութագրությամբ: Ընթերցողը հարուստ նյութերի և օգտակար մեկնաբանությունների է ծանոթանում գրքի հաջորդ բաժնում, որն ընդգրկում է XIX դարի երկրորդ կեսի ժամանակահատվածը: Այստեղ մեկնաբանվում է Ռուսաստանի բալկանյան քաղաքականությունը, ցույց է տրվում կապիտալիստական Եվրոպայի բացասական դերը սլավոնական ժողովուրդների հակաթուրքական պայքարում, ինչը պայմանավորված էր եվրոպական երկրների մեկ, շահադիտական ձգտումներով: Այս բաժնում ընթերցողը ծանոթանում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքին ու արդյունքներին, Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի տրակտատների բովանդակությանն ու նշանակությանը: Երրորդ բաժինը նվիրված է Արևելյան հարցում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությանը իսպանիայի ժամանակաշրջանում՝ XIX դարի վերջից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը:

Ինչպես 70-ական թթ. արևելյան ճգնաժամի, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի, Բեռլինի կոնգրեսի պահին, այնպես և 90-ական թթ. ճգնաժամի պահին Հայկական հարցը օրգանական մասը կազմեց Արևելյան հարցի, հանդիսացավ արևմտաեվրոպական դիվանագիտության քննարկման ոչ պակաս կարևոր օբյեկտ: Ահա թե ինչու գրքում բավականին մանրամասնորեն նկարագրված և վերլուծված է Հայկական հարցի շուրջ դիվանագիտական պայքարը ինչպես 90-ական թթ. («Հայկական հարցը և տերությունները»,

էջ 258-268), այնպես և 1912-1913 թթ. («Հայկական հարցը 1912-1913 թթ.», էջ 367-372):

Լուսաբանելով 90-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված վիճակը, երբ բուրքական կառավարությունը չէր կատարում իր իսկ ստանձնած պարտավորությունները հայկական մահաճգնեղանի քարեմորություններ անցկացնելու գործում, հեղինակները ցույց են տալիս, որ սուրբ Աբդուլ Համիդ II-ը մշակել էր «Հայկական հարցը լուծելու իր ուրույն ծրագիրը՝ հայերին ոչնչացնելու միջոցով» (էջ 259): Սուրբանը բորբոքում էր բջճատությունը մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև և Բալկաններից արևելյան շրջաններ տեղափոխված վերաբնակիչների՝ «համլիդի» անկանոն հեծելազորի միջոցով իրականացնում իր դաժան քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ (էջ 260): Գրքում տրված է 1894-1896 թթ. հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային սպանությունների ստեղծման լայն պատկերը, համաշխարհային հասարակական կարծիքի հակատությանակա՞ն զայրույթը:

Գրքում խոսվում է Հայկական հարցում անգլիական կառավարության, պառլամենտի, հասարակական կարծիքի ակտիվության դրդապատճառների մասին, ցույց է տրվում Լոնդոնի շահագրգռվածության զարգացման շարժառիթների իսկական էությունը: Այնուհետև ցույց է տրվում, որ արևմտահայերը կողմնորոշված էին հոգուտ Ռուսաստանի, որը նրանց ներկայանում էր որպես օգնության միակ աղբյուր (էջ 261):

Պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով գրքում ցույց է տրված, որ 90-ական թթ. կեսերի բուրքերը Հայաստանում կատարում էին միևնույն արյունահեղությունը, ինչ 1876-ին Բուլղարիայում, որ Հայկական հարցը որոշակիորեն չաքաշահում էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան իրենց նվաճողական պլաններն իրականացնելու համար: Մասնավորապես քննադատվում են Անգլիայի խորամանկ մեքենայությունները: Գրքում ցույց է տրված, որ Ռուսաստանը 90-ական թթ. կեսերին խուսափում էր կոնֆլիկտներից աշխարհի այլ մասում՝ Ֆրանսիայի հետ միասին հանդես գալով պատերազմի բռնկումը կանխելու դիրքերից: Արևմտահայերի պահանջները հիվանդագիտության միջամտությունը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ սուրբան Աբդուլ Համիդ 2-րդի հայահալած քաղաքականության մեղմացման վրա: Ընդհակառակը, սուրբանն ամենայն հետևողականությամբ իրականացրեց իր կանխարկա՞ն ծրագիրը արևմտահայության նկատմամբ, ոչնչացրեց 300 հազար հայ բնակչությունը նվաճողական կառավարությունների հանցագործ թողուլության պայմաններում (էջ 267):

«Հայկական հարցը 1912-1913 թթ.» բաժնում լուսաբանված են XIX դարի 90-ական թթ. հայկական ճգնաժամից հետո խնդրի հետագա զարգացմանը, ցույց է տրվում, որ «Թուրքիայի հայ բնակչությունը ապրում էր դաժան ճնշման պայմաններում, ֆիզիկական բնաջնջման մշտական սպառնալիքի ներքո: Հայերի նկատմամբ երիտթուրքական կառավարության խտրական քաղաքականությունը նպատակ ուներ խեղդել ազատագրական շարժման

ամենաչնչին դրսևորումները: Արևմտահայերը Ռուսաստանի մեջ տեմում էին իրենց պաշտպանին» (էջ 368): Այստեղ հիշատակվում է Ադամայի հայերի 1909-ի ցարդը:

Այնուհետև ցույց է տրվում 1912-1913 թթ. Հայկական հարցում Ռուսաստանի նախաձեռնող դերը, երբ խնդիր հարուցվեց Թուրքիայի արևելյան վեց վիլայեթներում (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Գիարքեթլի, Մլավա, Խարքեթլ) բախնորոգումներ անցկացնելու, մեկ միասնական մահաճգնեղանի ստեղծելու, հայերից խլված հողերը նրանց վերադարձնելու մասին: «Բարեմորությունների ռուսական նոր նախագծի հաջող իրականացումը, - կարդում ենք գրքում, - կբարելավեր բուրքահայերի դրությունը և զգալիորեն կուժեղացներ Արևմտահայաստանում» (էջ 370): Հիրավի, դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպիսի փրկարար նշանակություն կունենար Ռուսաստանի նվաճողությունը Արևմտահայաստանի համար:

Գրքում քաջահայտված է կայքերական Գերմանիայի դիվանագիտության գործողությունների հակառուսական, հակահայկական բնույթը: Գերմանական դիվանագետները իրենց ավստրո-հունգարական գործընկերների հետ միասին վճռականապես ընդդիմացան ռուսական երկու գլխավոր առաջարկություններին՝ միասնական հայկական մահաճգնեղանի ստեղծման և եվրոպական տիրությունների համաձայնությամբ մահաճգնեղանի նշանակելու մասին (էջ 370): Անգլիան և Ֆրանսիան, չնայած սուրբան ռուսական նախագծի իրականացմանը, միաժամանակ փորձում էին ամբողջ մեղքը բարդել Գերմանիայի վրա: «Անգլիայի և Ֆրանսիայի դիրքը Հայկական հարցում արտացոլում էր նրանց հակատությունները Ռուսաստանի հետ Օսմանյան կայսրությունում: Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության սպառնալիքը նրանց մոտ վախ էր ստապացնում Թուրքիայի ամբողջականության, մերձավորարևելյան ռեզիտում իրենց ազդեցության թուլացման համար» (էջ 371):

Միջպետական ախտաբանությունից, երկար-բարակ դերատներից ծնված կոմպրոմիսային նախագծի հիմքում դրվելիս հիմնականում գերմանական մոտեցումները: Արևմտյան Հայաստանը պետք է բաժանվեր երկու սեկտորների, որտեղ գլխավոր ինսպեկտորների ղեկավարությամբ պետք է իրականացվեին բարեմորություններ: Սակայն այս ծրագիրը նույնպես չէր իրականանալու Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով (էջ 372):

Գրքի վերջին գլուխները նվիրված են Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում Արևելյան հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարի, Ռուսաստանի քաղաքականության լուսաբանությանը: Նախորդ բաժինների համեմատությամբ գրքի վերջին էջերը գրված են ընդհանուր դիրքերից, պակաս հանգամանակից: Հանրահայտ փաստ է, թե ինչպիսի էական դեր էր խաղում Օսմանյան կայսրության ժառանգության խնդիրը տերությունների դիվանագիտական պայքարում: Սակայն այդ պարբերի՞ն նվիրված էջերը չեն ընդգրկում դիվանագիտական պայքարի բոլոր ասպեկտները և

նրբերանգները: Լիովին բացահայտված չէ Սայրս-Պիկո համաձայնությունների կոնպլեքսի ամբողջ իմաստը:

Երիտրորբական մարդասպանների կատարած չարագործության, ինչպիսիսական տերությունների հակաժողովրդական քաղաքականության բացահայտումն ու բնութագրումը անհամեմատ կատարյալ և շահեկան կոլարձնեին ընդհանուր առմամբ հաջողված աշխատության վերջին գլուխների բովանդակությունը:

Գրքում կան նաև այլ կարգի բացթողումներ և բերություններ: Սակայն դրանք չեն նսեմացնում գրքի արժեքն ու կարևորությունը, գիրք, որի հրատարակումը հայերեն օգտակար կլիներ ընթերցող լայն շրջանների համար:

СЕВЕРНАЯ РАДУГА¹

Историческая судьба армянского народа сложилась трагически. Зеркало былой армянской истории отражает лица захватчиков-легонеров, сельджуков-всадников... Несть числа тем, кто впивал свой алчный взор в трудолюбивых охотателей горного края...

Век за веком Армению грабили и разоряли, предавали мечу и огню, ее население угоняли в полон и насильственно обращали в чужую веру. Этой печальной судьбе могла быть предложена лишь одна альтернатива: союз с Россией.

Эта ориентация сложилась исторически. Еще Энгельс пророчески указывал, что судьба армян неразрывно связана с русской революцией. Широкие народные массы, передовые сыны отечества видели спасение своей родины в единении с Русским государством.

И в 1828 г. эта мечта осуществилась – Восточная Армения вошла в состав России. Горные вершины органически слились с беспредельной ширью равнин.

Великий армянский просветитель, страстный поборник русско-армянской дружбы Хачатур Абовян назвал благословенным «тот час, когда русские вступили на нашу светлую землю...»

Войдя в состав России, армяне обрели в лице великого русского народа искреннего и верного друга, включились в исторический процесс, приведший их к социальному и национальному возрождению. «Армянский народ живет сегодня на земле великой матери России, как у нас дома», - писал друг Герцена и Огарева Микаел Налбандян.

Сравнительный анализ фактов приобретает поистине историческое красноречие. В Армянской области, образованной после присоединения к России в начале 19-го века, треть деревень была полностью опустошена, а в остальных население сократилось в два-три раза и составляло всего около 100 тысяч человек. За первые же годы после присоединения из Ирана и Турции переселилось на территорию новой Армянской области более 100 тысяч человек. В течение 1831-1914 гг. население Восточной Армении возросло более чем в шесть раз и перевалило за миллион.

У подножия Арарата сложилось национальное ядро армянского народа. На небосклоне, ранее затянутом мрачными тучами, теперь сверкала северная радуга...

Вхождение Армении в состав России явилось важным историческим актом, жизненной необходимостью. Оно открыло возможности для национальной консолидации, способствовало социально-экономическому, культурному разви-

¹ Киракосян Дж. Северная радуга // Литературная газета (М.), 1978, 11 октября.

тию армянского народа. Огромное значение имело приобщение армян к великим духовным ценностям русского народа, к демократическим традициям общественно-политической мысли России. «Исторический опыт борьбы российского пролетариата против царского самодержавия указал трудящимся Армении единственно верный путь к свободе, к социальному прогрессу – путь революционной борьбы, путь социалистических преобразований», – подчеркнул в этой связи Л.И.Брежнев.

Плечом к плечу с российским пролетариатом трудящиеся Армении отстояли свободу своей родины, сбросили ярмо деспотизма и вступили на путь социалистических преобразований. В вратской семье народов Страны Советов они построили новую жизнь. А когда пришла великая веда, армянский народ вместе с другими народами Советского Союза грудью встал на защиту Отчизны от коричневой чумы фашизма. Великая Отечественная война показала нерушимость ленинской дружбы и вратских народов СССР.

Параллели между жизнью граждан Советской Армении и судьбами разрозненных по всему свету армян красноречиво свидетельствуют о живительной преобразующей силе марксистско-ленинских идей, благодаря которым наша республика засияла яркой звездой в созвездии вратских республик.

В единой семье народов, подчеркивается в постановлении ЦК Компартии Армянской ССР «О праздновании 150-летия вхождения Армении в состав России», трудящиеся республики добились замечательных преобразований на родной земле, превратили Армению в цветущий сад, республику высокоразвитой индустрии, сельского хозяйства, передовой науки и культуры.

Армянский народ стал составной частью исторически новой интернациональной общности людей – советского народа. И он свято бережет ленинскую дружбу народов СССР.

Велики масштабы социально-экономических преобразований в Советской Армении. Построены сотни промышленных предприятий, выросли новые города и поселки. Продукция республики вывозится более чем в 70 государств мира.

Нузнаваемо изменился и облик сел. Щедро плодоносит армянская земля. Площадь орошаемых земель за годы Советской власти увеличилась почти в пять раз. На полях рвотают десятки тысяч тракторов и других сельскохозяйственных машин. В вратской семье советских народов трудящиеся республики претворяют в жизнь великие предначертания, намеченные XXV партийным съездом, закрепленные в новой Конституции СССР и Конституции Армянской ССР.

Армения – на марше, и шаг ее тверд и уверен. Она благодарна северной дороге, озарившей ее горизонт полтора столетия назад.

ԻՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՍ ԻՆՉՊԵՍ ԴԱՍ ԱՆՆԵԼ ՊԱՏՈՒԹԵՆԵՆ՝

Նոյեմբեր 20-ին Լուս Անջելես ժամանեց Սովետական Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Ջոն Կիրակոսյանը, որ ՄԱԿ-ի վերջին ընդհանուր նստաշրջանին մասնակցեցավ իբրև Սովետական Միության պատվիրակության անդամ: Հարգելի հյուրը այցելեց հայկական կարգ մը կրթական ու մշակութային օջախներ, իր ներկայությամբ խանդավառեցավ հայ հասարակությունը: Օգտվելով այս առիթին, մենք տեսակցություն մը ունեցանք նախարարին հետ, որուն ընթացքին հայ դիվանագետին արտահայտած միտքերուն ամփոփումը կուտանք ստորև:

***

Առաջանհերթ խնդիրը, որ կողմի սփյուռքահայության առջև, այդ սեփական Հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի անցած ուղին և այսօրվան իրականության մասին լավ տեղյակ ըլլալն է: Կարելի չէ, որ մեկը պատկանի այս ազգին և չհետաքրքրվի այդ ժողովրդին ճակատագիրով, անոր հաջողություններով և անհաջողություններով:

Ամեն ինչ մեկ անգամն և միայն մերկա պայմաններով պետք չէ ուսումնասիրել: Այսօրը հասկնալու համար անհրաժեշտ է սերտել անցյալը, սակայն սերտել ոչ թե ատր-անոր պատմած հեքիաթներով, պատահական լրագրություններով կամ ձախ ու ծուռ գրված գիրքերու էջերին, որտեղ ժամանակին բորբոքված են ընտանեկան կոիվներ, կուսակցական կիրքեր, փառասիրական վեճեր և այլն, այլ սերտել փաստագրական տվյալներու հիման վրա, պեղելով ամոնց խորքը և պահանջված խորությամբ մոտենալով նյութին: Անցյալը ուսումնասիրել ետքն է, որ կրնանք կատարել ճիշտ հարցադրումներ և ապա հանգիլ օգտակար եզրակացություններու:

Ինչպե՞ս պատահած է, որ շատ ու շատ ազգեր, որոնք շատ ավելի հետամնաց եղած են ընկերային, տնտեսական, մշակութային և մտավոր տեսակետին և եղած են նվազ քաղաքակիրթ, քան հայ ժողովուրդը, ստեղծած են իրենց սեփական պետականությունը:

Պետք է ուսումնասիրել և վեր հանել այն արհեստակամորեն ստեղծված խամգարիչ պատճառները, որոնք ժամանակին բաժան-բաժան ըրած են մեր ժողովուրդը, տկարացուցած են անոր միասնականության ոգին, որուն հետևանքով փոխանակ մեկտեղվելու՝ աշխարհով մեկ ցրված է մեր ժողովուր-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Իսկական հայրենասիրությունը կամ ինչպես դաս առնել պատմությունից // *Ազդիլ* (Լ.Ա.), 1978, N 8, էջ 16-17: «Արև» (Կահիրե), 1979, 16 հունվարի:

ղը: Վերջին հաշվով ամենն մեծ հարվածը մեր ժողովրդին հասած է 1914-1920 տարիներուն: Թուրքերուն մեզի հասցուցած վնասը եղած է աննկարագրելի: Սակայն մեր ժողովրդին բնավորությունը միայն վերջին 60 տարիներուն մեջ չէ, որ դրսևորված է: Փաստը կմնա վաստ, թե դարեր շարունակ հայ ժողովրդին բնավորության մեջ առաջացած են գիծեր՝ կապված անոր ցրվածության, պետության բացակայության, ուրիշներուն ենթարկված ըլլալու հանգամանքին հետ, գիծեր, որոնք խոր արմատներ են մետած մեր ժողովրդին մեջ:

Ճիշտ է, որ դարավոր անկայուն վիճակը պատճառ չէ եղած, որ մեր ժողովուրդը կորսնցնէ իր շնորհքը: Հայը եղած է լավ վաճառական, կիրք մարդ, մեծ դեր կատարած է Արևմուտքի և Արևելքի միջև՝ առևտրական և քաղաքակրթության մարզերուն մեջ, մշակույթի առաջատար դիրքերուն վրա եղած է: Սակայն այս բոլորով մեկտեղ, հայուն պակասած է ամենն հիմնականը՝ սեփական պետականությունը: Իրեն պակասած է ինքնիրեն ծառայելու ոգին: Այս առումով, առաջնահերթ խնդիրը, ըստ ինձի, որ պետք է պարզվի, այդ հայրենիքի գաղափարի ճիշտ ըմբռնումն է, որմն հետո ավելի դյուրությամբ կլուծվի և կպարզվի մեր ընկելը:

Ունի՞՞նք հայրենիք: Այո, ունինք: Այդ Մովսեսական Հայաստանն է: Այն ընտրած է սովետական մեծ ընտանիքին մեջ ապրելու ուղին: Անցած 58 տարիները մեզի տված են երաշխիքը, որ հայ ժողովուրդը կապրի ու պիտի ապրի խաղաղության պայմաններուն մեջ, առանց քնաջգման վախի: Եվ այս, որովհետև մենք զինված ենք կոտ բարեկամությամբ՝ մեր եղբայր ժողովուրդներու հետ, և «մեկը բոլորին և բոլորը մեկին համար» սկզբունքով:

Շատեր այս քաները չեն ըմբռներ, որովհետև պատկերացում չունին Մովսեսական Միության կառուցվածքին մասին: Շատեր կխորհին, որ Հայաստանը ամեն ինչ ունի, քանի մը կարիք չունի, կրնա ամեն ինչ ընել և ապրիլ առանց ուրիշներու: Ոչ, այդպես կարելի չէ մտածել: Հայաստանը հիմնված է քարե սարերու վրա, լեռնային անպետք հողերու վրա, նույնիսկ հնարավորություն չունի քրեկու իր քարքարոտ տարածությունները:

Եթե մեր ճակատագիրը չկապելինք Ռուսաստանին և 150 տարի առաջ այսօրվան Հայաստանի կորիզը Ռուսաստանին միացած չըլլար, ներկայիս պետականությունն այլ պիտի չունենայինք: Թե ցարիզմը ինչ վնասներ տված է ժողովրդին, այդ բոլորին հայտնի է, բայց պետք է իրապաշտորեն մոտենալ հարցերուն և հետևել «բարյաց փոքրագույնը» սկզբունքին: Որովհետև հակառակ պարագային մենք պիտի ըլլայինք ճիշտ ատրիներուն նման կամ քրդերուն, որոնք այսօր 10 միլիոն բնակչություն կհաշվեն և չունին պետականություն:

Հայերը Ռուսաստանին հետ ավելի արագ կապվեցան: Հայերը ռուսական իրականության մեջ առաջին գիծի վրա էին լուսավորության, կրթության, գիտության, փիլիսոփայության և մանավանդ քաղաքական պայքարի բնագավառներու մեջ: Հեղափոխության տարիներուն հայերը դարձյալ հավա-

տարնորեն ծառայեցին նոր գաղափարին՝ ունենալով այն խոր հավատքը, որ միայն այդ միջոցով կրնային փրկել մեր ժողովուրդը:

Եղե՞նք ինչի՞ արդյունք էր: Ի՞նչը հասցուց մեր ժողովուրդը այդ անասելի ողբերգության: Խնդիրը արդյոք միայն կրոնական է՞ր: Ոչ: Զուտ ազգային: Ոչ: Այդտեղ կային նաև սոցիալական հարցեր: Հայ քաղաքներուս աշխույժ գործունեությունը ակնհայտ էր և կշարժեր նախանձը թուրք քաղաքներուս:

Հայ քաղաքներն ճարպկորեն մտած էր սկոպակական շուկան, լավ առևտուր կըներ և մեծ հարստություններու տեղ կդառնար, իսկ թուրքը դրամ չուներ, ան պետք է հանգույցը կտրեր:

Այսօր Թուրքիան կմնա հետամնաց երկիր: Հակառակ, որ միլիարդներ կերած է օտար պետություններն, տակավին կմնա աղքատության երկիր: Միլիոնավոր թուրքեր դուրսի երկիրները կաշխատին: Թուրքիան հնարավորություն չունի ժողովրդին գործ հայթայթելու: Այս թերիները, որ այժմ գոյություն ունին, կային նաև այն ժամանակին: Նման թերություններ ունեցող թյուրքական վերնախավը չէր կրնար մարսել հայ ժողովրդին աշխուժությունը: Անոր համար ալ թույլ չէր տար, որ հայը իր հողին վրա անրանար, ազգային դիմագիծ տեսնե՞ր, քաղաքական իրավունքներ նվաճե՞ր: Ան ուզեց խանգարել այդ կացությունը, մինչև որ խնդիրը հասցուց ոչնչացման:

Օսմանյան կայսրութենն հետո կստեղծվե՞ր Թուրքիան: Առաջվան հասկացողությունները չկային: Առաջ օսմաններն էին, իսկ ստությունն էր: Իսկ հետո արդեն թուրքական ազգայնականությունն էր, որ պիտի ճզներ բոլոր արգելքները: Խոսող ուժն էր: Եթե չէինք կրնար ուժով դիմադրել, պետք է գիտնայինք շրջանցել վտանգը: Պետք էր հարմար միջոցներու դիմելինք: Սակայն այդպես չեղավ. սխալ մտածեցինք և սխալեցանք: Խելացությունը կպահանջե, որ գիտնանք այդ սխալները, ուսումնասիրենք գանձը առանց կիրքի, որպեսզի այսօր կամ վաղը նույն սխալները չկրկնենք, որպեսզի նույն ճակատագրին չենթարկվինք:

ՈԱՄԻՄՏՆԵՐԻ ՀԱՆՑԱԿԻՑՆԵՐԸ²

Մովետական պատվիրակությունը գտնում է, որ գաղութային երկրներին և ժողովուրդներին անկախություն տալու դեկլարացիայի իրականացմանը խանգարող օտարերկրյա տնտեսական և այլ շրջանների գործունեության վերաբերյալ քննարկվող հարցը չորրորդ կոմիտեի օրակարգի կարևորագույն հարցերից մեկն է:

Բնագերիախառնական մոնոպոլիաների և ռասիստական վարչակարգերի կողմից քնակալ և մարդկային ռեսուրսների թալանումն ու շահագործումը շարունակում են մնալ աշխարհում գաղութային-ռասիստական կարգերի օջախները պահպանելու գլխավոր պատճառներից մեկը, հիմնական խոչընդոտը արդարացի դեմոկրատական հիմքի վրա միջազգային տնտեսական հարաբերությունների արմատական վերակառուցման ճանապարհին: Հենց այդ ուժերն են կոմկոնտ մեղավոր այն դժվարությունների համար, որ ներկայումս ապրում են ինչպես գաղութային ստրկության շրջանների մեջ գտնվող ժողովուրդները, այնպես էլ այն ժողովուրդները, որոնք, հասնելով քաղաքական անկախության, շարունակում են իրենց վրա զգալ մեծագաղութատիրական ճնշումն ու շահագործումը, չարիքն ու կողոպտությունը:

Այս նստաշրջանում անհրաժեշտ է արդյունավետ փոփոխություններ գործադրել այն ուժերի դեմ, որոնք համատրոբն կառուցում են գաղութային և մեծագաղութատիրական կարգերից, խոչընդոտում առաջադիմության ուղիով ժողովուրդների զարգացումը:

Վերջին երեք տասնամյակում աշխարհում տեղի են ունեցել հսկայական փոփոխություններ: Կործանվել են գաղութային կայսրություններ, գործնական հիմքի վրա է դրվել գաղութատիրության և ռասիզմի վերջին օջախների վերացման հարցը: Աշխարհի քարտեզի վրա երևացել են մտա հարյուր նոր անկախ պետություններ: Եվ այսօր մենք ջերմորեն ողջունում ենք Տուվալուի նոր անկախ պետության ծնունդը և նրա ժողովուրդին մաղթում հաջողություններ և բարեկեցություն ինքնուրույն զարգացման ճանապարհին: Մենք մեծ անկեղծորեն շնորհակտում ենք Մոդոնոնյան կղզիների պետությանը՝ ՄԱԿ-ի շարքերն ընդունվելու առթիվ:

Մովետական Միությունում խորին համակրանքի զգացումով են մտածում այդ փոփոխություններին: ՄՍՀՄ-ը վճռականապես պաշտպանել է և պաշտպանում է շնորհակտության և ժողովուրդների արդար պայքարը՝ գաղութային անցյալից իրենց ժառանգած կայսման բոլոր ձևերից լրիվ ազատագրվելու համար:

² Ռասիստների հանցակցիները: Ջ.Ս.Վիրակոպայանի ելույթը ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի XXXIII նստաշրջանին // «Մովետական Հայաստան» (Ե.), 1978, 22 հոկտեմբերի: Посовники расветов. Выступление Д.С.Киракосяна на XXXIII сессии Генеральной ассамблеи ООН // Коммунист (Е.), 1978, 21 октября.

Ես՝ Մովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ներկայացուցիչս, որի լիիրավ անդամն է Հայկական Մովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը, ուզում եմ ասել, որ անցյալում բազմաչափ իմ ժողովուրդին լավ հայտնի են այդ պրոբլեմները: Նրան ծանոթ են թե՛ ստրկացման չարիքը և թե՛ ազատ կյանքի, հավասարության, բարեկամության ու խաղաղության բերկրանքը:

Այսօր հայ ժողովուրդը, Մովետական Միության բոլոր եղբայր ժողովուրդները նշում են մի մեծ տոն՝ Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակը: Ռուսաստանի, որս ժողովուրդի հետ միավորումը մեր ժողովուրդի մի մասին փրկեց ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքից, շքազարծային ուղենիշ եղավ Հայաստանի հնադարյան ժողովուրդի պատմության մեջ, րացեց բարոս, ազատության ու անկախության նրա դարավոր երազանքի իրականացման միակ ճանապարհը: Մովետական Հայաստանը սոցիալիզմի պայծառներում ժողովուրդի իսկական վերածննդի հանդիչ օրինակ է, այն բանի օրինակը, թե ինչպիսի մեծ նվաճումներ են հնարավոր դառնում բարեկամության, ինտերնացիոնալ եղբայրության օրենքներով ապրող ազատագրված աշխատանքի մարդկանց հասարակության մեջ: Մովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում Հայաստանը կես դարում անցել է դարերի հավասար ուղի, հիբավի մեծ բարձունքների հասել է կոնոմիկայի, մշակույթի և գլխատության քնագավառում:

Բայց չէ՞ որ այսօր մենք 307 անգամ շատ արդյունաբերական արտադրանք ենք թողարկում, քան հեղափոխությունից առաջ: Հանրապետության արդյունաբերությունը բազմաճյուղ կոմպլեքս է, որը միավորում է մուտավորապես 700 ժամանակակից ձեռնարկություններ: Մեզ մոտ բոսոն կերպով զարգանում են տեխնիկական առաջադիմությունը որոշող ճյուղերը՝ քիմիան, էլեկտրատեխնիկական մեքենաշինությունը, սարքաշինությունը, ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերությունը, հաստոցաշինությունը: Արդեն գործում է Հայաստանի ատոմային էլեկտրակայանը: Մինչև հեղափոխությունը մեզ մոտ գրագետ մարդկանց թիվը չէր անցնում տասը տոկոսից: Այժմ հանրապետությունը համատարած գրագիտության երկրամաս է: Ձեռք բերված հաջողությունների համար օրեքս մեր հանրապետությունը պարգևատրվեց Լեճինի շքանշանով: Սոցիալիզմի և հավասարության, խաղաղության և բարեկամության շնորհիվ մեր ժողովուրդի կյանքում հիբավի հրաշք կատարվեց:

Ահա ինչու ես կամեցա մի քանի խոսքով կոմիտեի անդամների հետ իմ մտքերը կիսել դառը անցյալ ունեցող և այսօր մեծ նվաճումների հասած մեր ժողովուրդի բախտի մասին:

Աշխարհում կատարված դրական բոլոր փոփոխությունների հետ չեն գանկանում հաշտվել իմպերիալիզմի, ռասիզմի և ռեակցիայի ուժերը: Նրանք ուզում են շարունակել ժողովուրդների շահագործումը, իրավունքով նրանց պատկանող քնակալ հարստությունները, առաջվա պես մտածում են գաղութատիրական չափանիշներով և «աղիեցության ոլորտների կատեգորիաներ

րով»: Նրանք մինչև օրս ազատագրված ժողովուրդներին չեն ուզում համարել իրավախաճկասար պարտնորներ: Ընթացիկ տարվա իրադրությունները կրկին պարզորոշ ցուցադրեցին Աֆրիկայում իմպերիալիստական քաղաքականության իսկական նպատակները: Առկա են մայրցամաքում իրենց ներկայությունն ամրապնդելու և ընդլայնելու, նրա պետությունների ներքին գործերին միջամտությունը ուժեղացնելու, նրանց՝ որպես իրենց հումքային կցորդ պահելու, նրանց քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական զարգացումը կասեցնելու և կաշկանդելու նեոգաղութարարների բացահայտ փորձերը:

Աֆրիկյան մայրցամաքի խաղաղության ու անվտանգության համար առավել մեծ սպառնալիքը ներկայացնում են Պրետորիայի Հարավային Ռոդեզիայի ռասիստական վարչակարգերը՝ Աֆրիկայում նեոգաղութատիրության գլխավոր հենակետերը: Աֆրիկայի հարավում գաղութատիրության և ռասիզմի այդ վերջին օջախների վերացումը շարունակում է մնալ միջազգային կարևորագույն խնդիրներից մեկը, որի լուծումը թելադրվում է ժողովուրդների ազատության ասպիտվման, միջազգային խաղաղության և անվտանգության ամրապնդման շահերով: «Գաղութատիրությունը և ռասիզմը, - վերջերս ՄԱԿ-ի ասամբլեայի ընթացիկ նստաշրջանում ընդգծեց ՄՄՀՄ արտաքին գործերի մինիստր Ա.Ա.Գրոմիկոն, - պետք է լիովին և ընդմիջա վերացվեն նաև աֆրիկյան մայրցամաքում: Նրանք, ովքեր ուզում են պահպանել աֆրիկյան ժողովուրդների համար առեղծի ռասիստական վարչակարգերը, պետք է հասկանան, որ իրենց գործը տանուլ է տրված և անհետալի է»: Գաղտնիք չէ, որ Աֆրիկայում գաղութային-ռասիստական վարչակարգերի կենսագործունեությունը մեծապես որոշվում է արևմտյան պետությունների հետ նրանց ունեցած կապերով, որոնց տնտեսական և ռազմական շրջանները կենսակազմող են կապերով: Արդյունքում են այդ կապերի ամրապնդմամբ: Ուստի Աֆրիկայի հարավում իմպերիալիստական ներկայությունը, անդրազգային կորպորացիաների և ռազմական շրջանների գործունեությունը հիմնական խոչընդոտ են գաղութային երկրների ժողովուրդներին անկախություն տալու դեկլարացիան կենսագործելու և ամբողջ աշխարհում գաղութատիրության վերացման պրոցեսն ավարտելու ճանապարհին:

Վերջին տարիներին գլխավոր ասամբլեան և ՄԱԿ-ի մյուս մարմինները ընդունել են մի ամբողջ շարք բանաձևեր, որոնք դատապարտում են գաղութային տերիտորիաներում օտարերկրյա տնտեսական և մյուս շրջանների գործունեությունը և կապիտալիստական երկրների կառավարություններին կոչ են անում տնտեսական, իրավաբանական, վարչական և այլ կարգի տանկցիաներ կիրառել այն կորպորացիաների նկատմամբ, որոնց գործողությունները խոչընդոտում են հարուցում ասպագաղութացման ճանապարհին և հակասում են տեղական բնակչության շահերին: Ցավոք, ինչպես նշված է 24-ի կոմիտեի որոշման մեջ, որն այդ հարցը հանգամանորեն ուսումնասիրել է այս տարի, գաղութային տերությունները և որոշ պետություններ շարունակում են անտեսել ՄԱԿ-ի որոշումները և չեն կատարել համապատասխան բանաձևե-

րը: 24-ի կոմիտեի և ՄԱԿ-ի զանազան մարմինների զեկույցներում հավաքված է փաստական հարուստ նյութ, որն ակնբախտրեն ցույց է տալիս, որ այդ գլխատչական գործունեությունը ոչ միայն պահպանվում, այլև ընդլայնվում է և խորանում: Ընդ որում, կոպտորեն խախտվում են տեղական բնակչության իրավունքները, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի կանոնադրության և բոլոր համապատասխան բանաձևերի սկզբունքները:

Ապարտեյդի դեմ պայքարի կենտրոնի տվյալների համաձայն՝ Հարավային Աֆրիկայում գործող օտարերկրյա ընկերությունների թիվը առ այսօր կազմում է 1 883, այսինքն՝ 1974 թ. համեմատությամբ շատացել են ավելի քան 250 միավորով: Գործող ընկերությունների թվում կան մոտավորապես 700 անգլիական և Գվելի քան 500 ամերիկյան ընկերություններ, որոնց բաժին է ընկնում Հարավային Աֆրիկայում օտարերկրյա ներդրումների համապատասխանաբար 60 տոկոսը և 17 տոկոսը:

Օտարերկրյա կապիտալի գործունեությունը նպաստում է տեղական մոնոպոլիստական տիրապետող օլիգարխիայի՝ ռասիստական վարչակարգի այդ հենարանի դիրքերի ամրապնդմանը, որն իր հերթին ռասայական պատմեղների սխտեմի միջոցով արևմտյան կորպորացիաներին հնարավորություն է ընձեռում քարծր շահույթներ ստանալու սևամորթ և գունամորթ բնակչության աշխատանքի դաժան շահագործման հաշվին:

Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում օտարերկրյա մոնոպոլիստների գլխավոր շահերը կենտրոնացված են տնտեսության առաջատար ճյուղերում՝ հանքանյութի և վերամշակող արդյունաբերության մեջ: Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը ՆԱՏՕ-ի երկրների պահանջմունքների բավարարման հիմնական աղբյուրներից մեկն է ստրատեգիական հումքի այնպիսի կարևոր տեսակների ասպարեզում, ինչպիսին են ուրանը, պլատինը, ալմաստը, ֆերոմանգանը, վանադիումը, ծարիրը և հազվագյուտ մետաղները: Արևմուտքում հազվագյուտ մետաղների պահանջարկը հատկապես արագորին է աճում առումային և տիեզերական տեխնիկայի զարգացման կապակցությամբ:

Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում իրենց գործունեությունը խորացնում են օտարերկրյա ավտոմոբիլաշինական ընկերությունները և ամենից առաջ՝ ԱՄՆ մոնոպոլիաները:

Աֆրիկայում ազգային-ազատագրական շարժման բախտի համար, խաղաղության ու անվտանգության համար առանձնահատուկ սպառնալիք է ներկայացնում արևմտյան մոնոպոլիստների Հարավաֆրիկյան Հանրապետության հետադիմական վարչակարգի ռազմական այլանդ: Համաշխարհային իմպերիալիզմը Հարավաֆրիկյան Հանրապետությանը հատկացնում է իմպերիալիզմի հիմնական հարվածային ուժի դերը՝ մայրցամաքում ազգային-ազատագրական և հեղափոխական շարժումների դեմ մղվող պայքարում: Որպես օրինակ բավական է հիշել Հարավաֆրիկյան Հանրապետության զինված միջամտությունը հարևան անկախ երկրների՝ Անգոլայի և Չամբիայի գործե-

րին: ՆԱՏՕ-ի ստրատեգիական պլանների մեջ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը ռազմարդյունաբերական և տրանսպորտային մի խոշոր հանգույց է հարավային կիսագնդում: Անգլիական, ամերիկյան, ինչպես նաև անդրազգային կորպորացիաների օգնությամբ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում ստեղծված է այնպիսի ռազմական արդյունաբերություն, որն ապահովում է ռասիստների հարածուռ պահանջարկը զինամթերքի և հրաձգային սպառազինության նկատմամբ: Արևմտյան կորպորացիաների լիցենզիաներով մարտական մեքենաներ և ինքնաթիռներ են հավաքվում:

Համաշխարհային հասարակայնության մեջ տազմապ և մտահոգություն են առաջացնում միջուկային զենքի ստեղծման ուղղությամբ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում շարունակվող ինտենսիվ աշխատանքները: Եվ կրկին այդ ասպարեզում նրան օգնություն են ցույց տալիս Արևմուտքի երկրների, ինչպես նաև Իսրայելի ընկերությունները:

Հայտնի է, որ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը այն սակավաթիվ երկրներից մեկն է, որը հրաժարվել է ստորագրել միջուկային զենքը չտարածելու պայմանագիրը:

Ռասիստական վարչակարգի ձեռքին միջուկային զենքի հայտնվելը հսկայական սպառնալիք կստեղծեր աֆրիկյան պետությունների անվտանգության համար, կհանգեցներ մայրցամաքում անկայունության և լարվածության էսկալացմանը: Հարավաֆրիկյան Հանրապետության միջուկային պատրաստություններն աղաղակող հակասության մեջ են այն ջանքերի հետ, որ շատ երկրներ և ՄԱԿ-ը ձեռնարկում են՝ նպատակ ունենալով կանխել միջուկային զենքի տարածման վտանգը, աֆրիկյան երկրների այն ձգտման հետ, որը նպատակ ունի Աֆրիկայի մայրցամաքը վերածել միջուկազերծ գոտու: Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում միջուկային զենքի ստեղծման պլանները վճռակնորեն դատապարտել են ՄԱԿ-ի ավագադոսթացման հատուկ կոմիտեն, հակապարտեիդյան հատուկ կոմիտեն և այլ մարմիններ:

Ռասիստների միջուկային սպառազինման դեմ շուտափույթ միջոցառումներ ձեռնարկելու կոչով ՄԱԿ-ին դիմում է միջազգային հասարակայնությունը: Այդ կապակցությամբ մասնավորապես հարկ է նշել ապարտեիդից Հարավային Աֆրիկայի ազատագրման ս.թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Դե-լիում կայացած միջազգային կոնֆերանսի կոչը:

Հարավաֆրիկյան Հանրապետության բուրժուազիան միջազգային մոնոպոլիստների ակտիվ գործակիցն է Աֆրիկայի հարավի ժողովուրդների մարդկային և բնական ռեսուրսների շահագործման ասպարեզում: Հարավաֆրիկյան կապիտալի էքսպանսիայի օբյեկտներ են դարձել Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության հարևան շատ երկրներ, որտեղ արևմտյան ընկերությունների համագործակցությամբ գործում են Հարավաֆրիկյան Հանրապետության յոթ վիթխարի մոնոպոլիստական միավորումների մասնաճյուղերը:

Արևմուտքի կողմից Պրետորիայի մոնոպոլիստներին ցույց տրվող ուշադրությունն ու օգնությունը, սևամորթ և գունամորթ բնակչության աշխա-

տանրի զիջաչալական շահագործումը հսկայական շահույթներ են բերում մոնոպոլիստներին: Թեթեքում անպակաս են հաղորդումները Հարավաֆրիկյան Հանրապետության խոշորագույն ընկերությունների՝ «Դե Բիլքոսի», «Հայվել-դի», «Վադուլի» և մյուսների շահույթների աճի մասին: Այսպես, օրինակ, անգլիական «Ֆայնենշըլ թայմս» թերթի հաղորդման համաձայն, «Դե Բիլքոս» ընկերության շահույթները ընթացիկ տարվա առաջին կիսամյակում 1977 թ. նույն ժամանակամիջոցի համեմատությամբ աճել են գրեթե 30 տոկոսով:

Հարավաֆրիկյան Հանրապետության ռասիստների մոնոպոլիստները, արևմտյան մի շարք երկրների տնտեսական շրջանների հետ զրջնակցած, ամհամար վնաս են հասցնում նաև Պրետորիայի կողմից ապօրինաբար օկուպացված Նամիբիայի էկոնոմիկային: Այստեղ գործում են 88 օտարերկրյա ընկերություններ, որոնցից երեք խոշորագույններին է պատկանում երկրում արտադրվող արդյունքների առյուծի բաժինը: Ուրանի, պղնձի, բազմամետաղների շահագործումը կատարում են ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գ.ՖՀ-ի, Կանադայի ընկերությունները՝ Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մոնոպոլիստների հետ սերտորեն համագործակցած: Տարբեր գնահատումների համաձայն՝ Նամիբիայի ներքին համախառն պրոդուկտի մեկ երրորդից մինչև երկու երրորդը ամեն տարի արտահանում են արևմտյան երկրների ընկերությունները և Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մոնոպոլիստները, որոնց համար Նամիբիան հումքի և եկամտների կարևոր աղբյուր է ծառայում: Արևմուտքի համար առանձնահատուկ շահերի ոլորտ են ներկայացնում Նամիբիայի ուրանի շատ հարուստ հանքավայրերը: Ընկնելով ատոմային հումքի կեսուրից, իրար հետ միավորվել են անգլիական «Ռիտ-թիմբո» խոշորագույն մոնոպոլիստական խմբերից մեկը «Տոտալ կոնսումի մինիեր և նյուկլեեր» և «ԷլԷ Ալիստի» կորպորացիաները, ինչպես նաև Գ.ՖՀ-ի, ԱՄՆ-ի, Կանադայի և Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մոնոպոլիստները:

Օտարերկրյա կապիտալը և կորպորացիաները ստաջիալ պես կարևոր դեր են խաղում նաև Ռոդեզիայի էկոնոմիկայում: Ռոդեզիայում գործող խոշորագույն ընկերությունների թվին են պատկանում անգլիական «Լոնրո», ամերիկյան «Յունիոն քարբայր» ընկերությունները, Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մի շարք ընկերություններ: Այդ ընկերությունները, որոնք վաղուց ի վեր շահագործում էին երկրի հանքային հարստությունները, շարունակում են իրենց գործունեությունը ապօրինի վարչակարգի պայմաններում հաշվի նյութերով ՄԱԿ-ի ողջումների հետ, որոնք երկրում նրանց ներկայությունը որակում են որպես ուղղակի հանցակցություն ռասիստներին: Ավելին, ԱՄՆ-ում և Անգլիայում կամպանիա է ծավալվել՝ Անվտանգության խորհրդի ասեմանած պարտադիր սանկցիաները վերացնելու համար: Անվտանգության խորհրդի որոշումների կոպիտ խախտում է Հարավային Ռոդեզիայի ապօրինի ռասիստական վարչակազմի ղեկավարի՝ ԱՄՆ մուտք գործելու բույրավորությունը:

Համաշխարհային հասարակայնության մեջ մեծ վրդովմունք են առաջացնում Արևմուտքի նավթային կորպորացիաների կողմից նավթի ու նավթամթերքների սխտեմատիկ մատակարարումները ռախիստական վարչակարգերին: Մմիջի ապօրինի ինքնակազմ կառավարության գոյության առաջին իսկ օրերից նրան օգնության եկան Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մտնուպոլիստները և նավթային ընկերությունները, կազմակերպելով նավթի մատակարարումը Ռոդեզիային Հարավաֆրիկյան Հանրապետության տերիտորիայից: Ուստի նավթի վրա արգելք մտցնելը պետք է դառնա Հարավաֆրիկյան Հանրապետության դեմ տնտեսական սանկցիաներ կիրառելու գլխավոր ուղղություններից մեկը:

Վերջին ժամանակներս ինպերիալիստական կորպորացիաները դիմում են պրոպագանդիստական միջոցների զինանոցին՝ նպատակ ունենալով սրտնել և կոծկել մայրցամաքի հարավում իրենց հանցավոր գործունեության քաղաքական կողմերը: Մասնավորապես հաճախակի պրոպագանդվում է այն կարծիքը, որ մտնուպոլիստների հեռանալը վնաս կհասցնի առաջին հերթին բնիկներին: Արդարացվում է մի շարք ձեռնարկություններում աֆրիկացիների և սևամորթ բանվորների աշխատավարձի մակարդակների միջև եղած համեմատական անդուրող պահպանվում է և հասնում 6-8-նպատակի տարբերության:

Վերջին ժամանակներս լայնորեն ազդարարվում են Աֆրիկայի հարավի երկրներում կորպորացիաների, այսպես կոչված, «վարքագծի կողերսները»: Կողերս է մշակվել եվրոպական տնտեսական միավորման ընկերությունների համար, 1977 թ. ԱՄՆ-ի ավելի քան 100 կորպորացիաներ ստորագրել են Սալիվանի սկզբունքները: Պրոպագանդիստական նպատակներից բացի, այդ սկզբունքներն ունեն նաև գործնական նպատակներ՝ կոծկել ռասայական կոնֆլիկտները, մեղմացնել ապարտեյդի առավել մոդկայի և բարբարոսական դրսևորումները, փորձել իջեցնել գործադուլային շարժման մակարդակը: Այս ամենը, վերջին հաշվով, պետք է անդրադառնա աշխատանքի արտադրողականության և կորպորացիաների եկամտունների բարձրացման վրա: Ամիրա-ժեշտ է, սակայն, նշել, որ կողերսներից ոչ մեկը ոչ մի չափով չի շոշափում ռասիստական վարչակարգերի հիմքերը, այլ փորձում է լուկ վերացնել ապարտեյդի քացասական կողերն ու դրսևորումները, որոնք ներկայումս արգելա-կում են կորպորացիաների շահույթների աճը:

Հատուկ կոմիտեի նյութերը պերժախոս կերպով վկայում են օտարերկրյա տնտեսական և այլ շրջանների շարունակվող, բնիկների համար կործանարար գործունեությունը նաև բազմաթիվ մանր ու կղզիական գաղութային տերիտորիաներում: Գաղութարարների կողպուչական քաղաքականության հետևանքով այդ տերիտորիաների բնակչությունը հնարավորություն չունի իրականացնելու ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ վավերագրված ինքնորոշման և անկախության իր անկապտելի իրավունքը: Տերիտորիաների ժողովուրդնե-

րի տնտեսական ու սոցիալական դրությունը ոչ միայն չի բարելավվում, այլ շատ տեսակետներից նաև վատթարանում է:

Կանոնադրության, գաղութային երկրներին ու ժողովուրդներին անկախություն տալու ղեկարացիայի հետ աղադակող հակասության մեջ են տնտեսական և ռազմական շրջանների գործողությունները Միկրոնեզիայում, որի նկատմամբ խնամակալությունն իրականացվում է ԱՄՆ-ի կողմից արդեն ավելի քան երեսուն տարի շարունակ: Լայնորեն հայտնի են փաստեր, որ ԱՄՆ-ը Միկրոնեզիայի տերիտորիան օգտագործում է որպես պոլիգոն ատոմային և ջրածնային զենքի փորձարկումների համար, որի հետևանքով եղել են զոհեր, և որը անողորմի վնաս է հասցրել բնիկների ստորջուրյանը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրին: Մովետական պատվիրակությունը բազմիցս ուշադրություն է հրավիրել այն բանի վրա, որ այդ տերիտորիայում ռազմական շրջանների գործունեությունը սպառնալիք է ներկայացնում Օվկիանիայի և Հարավարևելյան Ասիայի ժողովուրդների խաղաղության և միջազգային անվտանգության համար:

Խնամարկյալ տերիտորիայում ԱՄՆ-ի տնտեսական շրջանների գործունեությունը օգուտ չի բերում բնիկներին, միկրոնեզիական էկոնոմիկան եղել է մնում է լճացման վիճակում: Էկոնոմիկայի զարգացումը խթանող արդյունավետ միջոցների փոխարեն ԱՄՆ-ի ընկերությունները նախատեսում են սուպերմոնոպոլիստիկ կառուցում, որն, անտարակույս, կարող է հսկայական շահույթներ բերել անդրազգային կորպորացիաներին: Այդ նավթահանքային գործարկումը կուժեղացնի այդ տերիտորիայի քաղաքական և տնտեսական կայստունը օտարերկրյա կապիտալից, որ էլ ավելի կցժվարացնի Միկրոնեզիայի ժողովուրդների կողմից ազատության և անկախության իրենց օրինական իրավունքների իրականացումը: Բնիկ ժողովուրդների շահերին զգալի վնաս է հասցնում գաղութային տերությունների և նրանց դասակարգային դաշնակիցների տնտեսական ու մյուս շրջանների գործունեությունը նաև Պուերտո-Ռիկոյում, Բերմուդյան կղզիներում, Գուամում և այլն:

Ընկ, նախագահ, Աֆրիկայի հարավում և գաղութային փոքր տերիտորիաներում ինպերիալիստական շրջանների չղադարող կողպուչական գործունեությունը միջազգային հասարակայնությունից և ՄԱԿ-ից պահանջում է լրացուցիչ և ամենավճարական ջանքեր դրա դադարեցման նպատակով:

Դրանում մոթիվացնող և ուղղություն տվող դեր կարող է խաղալ չորրորդ կոմիտեն, որը պետք է ոչ միայն մերկացնի օտարերկրյա տնտեսական շրջանների գործունեության շահագործողական էությունը, այլև պայքարի, տեխնոստատական և արդյունավետ միջոցներ նախատեսի դրա խլակալ վերացման ուղղությամբ: Սովետական պատվիրակության կարծիքով առաջին հերթիկ անհրաժեշտ է ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր պետություններից ՊՀԱՆՋԵՆԼ անհավաք դադարեցնելու ամեն մի տնտեսական ու ֆինանսական օգնություն ռասիստական վարչակարգերին՝ պահպանելու պարտադիր սանկցիաներն ու արգելքները սպատազիմության բոլոր տեսակների վաճառքի ու մատակարար-

րումների նկատմամբ: Անհրաժեշտ է նորից Անվտանգության խորհրդին կոչ անել՝ ընդլայնելու Հարավային Աֆրիկայի դեմ ուղղված սանկցիաների ոլորտը, ինչպես նաև շտապ միջոցներ ձեռնարկել նրա միջուկային սպառազինության դեմ:

Անհրաժեշտ է խստորեն դատապարտել օտարերկրյա տնտեսական ու մյուս շրջանների հարաճուն ակտիվացումը կղզիական գաղութային փոքր տերիտորիաներում, որտեղ դրանց գործունեությունը խոչընդոտում է այդ ժողովուրդների կողմից իսկական անկախություն ձեռք բերելը:

Տարակույս չկա, որ նման առաջարկներն ու պահանջները պաշտպանություն է հավանություն կգտնեն բոլոր առաջադեմ երկրների կողմից, առաջին հերթին Սովետական Միության կողմից:

Չէ՞ որ, ինչպես որ դա ակնհայտ է բոլորին, Սովետական Միությունը անշեղորեն և հետևողականորեն հանդես է գալիս ի պաշտպանություն ժողովուրդների բոլոր արդարացի պահանջների: Ինչպես վերջերս նշեց ՄՍԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, ՄՍՀՄ գերագույն տվելոյ նախագահության նախագահ Լ.Ի.Բրեժնևը. «...մեր երկիրը հաստատորեն պաշտպանում է ժողովուրդների պայքարը ընդհանուր խաղաղության և անվտանգության համար, միջազգային լարվածության թուլացման, զինաթափման, զարգացող երկրների քաղաքական անկախության և նրանց տնտեսական ինքնուրույնության ամրապնդման համար, միջազգային տնտեսական հարաբերությունները արդարացի, իրավահավասար հիմքի վրա վերականգնելու համար»: «Մովետական ժողովուրդը, - այնուհետև նշել է նա, - հետևողականորեն հանդես է գալիս Աֆրիկայի հարավում ռասիզմի և գաղութատիրության վերջին օջախները վերացնելու օգտին, պահանջում է ամբողջ իշխանությունը հանձնել զիսբաբվե ժողովուրդին, ի դեմս նրա հայրենասիրական ճակատի, Նամիբիայից հանել Հարավաֆրիկյան Հանրապետության զինված ուժերը և այդ երկրին տալ իսկական անկախություն, վերացնել սպարտեիդի սիստեմը Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում»:

Այս ազնիվ նպատակների իրականացումը, անտարակույս, ծանրակշիռ ավանդ կլինեի միջազգային լարվածության թուլացման և աշխարհի կայուն խաղաղության համար աշխարհի բոլոր ժողովուրդների պայքարում:

Համատեղ ջանքերով մոտեցնել այդ օրը և ժամը. այս է միջազգային հասարակայնության և ՄԱԿ-ի պարտքը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՄ ԹԵԼԱԿՐՎԱԾ¹

Դարեր շարունակ ենթարկվելով նվաճողների ասպատակություններին, կրելով արևելյան բռնակալների անտանելի լուծը, հայ ժողովրդի ոգին երբեք չէր խամրում: Հայ ժողովուրդը մարտնչում էր զենքով ու ոգով, գրչով ու մագաղաբով: Նրա ազատամիտ զավակները միջնադարի խավարում ուղիներ էին փնտրում ժողովրդի ազատագրության, ինքնուրույնության համար: Թուրքական ու պարսից տիրապետության դեմ մղած պայքարի քառուղիներում նրանք հայացքը հառում էին ժամանակի հզոր տերություններին, հավատի ընդհանրության հիման վրա օժանդակություն ակնկալում քրիստոնյա տիրակալներին: Սակայն այդ հույսերը քանիցս ի դեռն ելան: Աստիճանաբար միջազգային կյանքում ավելի ու ավելի ուրվագծվեցին Ռուսաստանի դերը, նրա սպազա դերն ու նշանակությունը համաշխարհային ասպարեզում: Հայ ժողովրդի ռեալիստ գործիչները սեփական ժողովրդի ապագան տեսան սերտորեն առնչված մեծ Ռուսաստանի, նրա ժողովրդի հետ: Մեր ժողովուրդը կամուրջներ էր կառուցում Ռուսաստանի կողմնորոշումը՝ որպես իր գոյատևման ու զարգացման միակ երաշխիք: Կյանքն ինքը թեպետեք Իսրայել Օրում² հրաժարվել պֆալցյան ծրագրից, և նա հակվեց Մոսկվայի օգնությանը դիմելու մտքին:

1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Ըստ էության նույն պահին՝ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, Արևմտյան Հայաստանի՝ Անդրկովկասին հարող տարածքների հայ բնակչության ներկայացուցիչները բանակցություններ վարեցին ռուսական զինվորական իշխանությունների հետ, խնդրի հարյուրյակ ռուսական տիրապետությունը թուրքաց Հայաստանի վրա տարածելու մասին³:

Հարյուր հիսուն տարի առաջ Ռուսաստանի հովանու տակ անցավ Հայաստանի միայն մի փոքր մասը: Ռուսաստանին միանալու դրոշը ծածանվեց

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Պատմության իմաստությամբ թեղադրված // «Լեռնիկյան ուղիով» (Ե.), 1978, N 10, էջ 36-44:

² Իսրայել Օրի (1659-1711), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, դիվանագետ, օտարերկրյա տերությունների օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու քաղաքականության, ռուսական կողմնորոշման հիմնադիրներից, բանակցություններ է վարել պֆալցյան կուրֆյուրստ Յոհան Վիլհելմի (1698), ավստրիական կայսր Լեոպոլդ I-ի (1700), ռուսական կայսր Պետրոս I-ի (1701) հետ, Անգլիայի պալատում գումարել է Մյունխի 11 մեխիքների խորհրդատու, որտեղ կազմվել են եվրոպական տերություններին ուղղված մամակներ, մշակել է ծրագիր, որում Հայաստանի ազատագրության գործում գլխավոր դերը հատկացվում էր Ռուսաստանին - Ա. Կ.:

³ Լեռ. Հայոց հարցի վավերագրերը, Թ, 1915:

Երևանի բերդի վրա: Մեր ժողովրդի մի հատվածին հաջողվեց թոթափել խավարամիտ տիրապետողների լուծը: Տասնյակ ու տասնյակ տարիների ընթացքում սեղուկների փայփայած հույսերն իրականանում էին: Արևելահայության համար ստեղծվում էին կյանքի ու աշխատանքի անհամեմատ խաղաղ պայմաններ: Բոլոր ողջամիտ մարդիկ ողջունեցին պատմական այդ ակար:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելով, ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրն այդուհետև սերտորեն աղերսվեց Ռուսաստանին, ռուս մեծ ժողովրդի կյանքին ու պայքարին: Ցարիզմը ժողովուրդներին բարիք չէր բաժանում: Ցարիզմը մնում էր ժողովուրդների բշտամի: Բայց նրա կողքին կար ռուս ժողովուրդը, ռուս դեմոկրատիան, այն Ռուսաստանը, որը ոչ միայն ռուս, այլև տասնյակ ու տասնյակ ժողովուրդների տանելու էր ազատություն ու առաջադիմության ուղիներով: Ինչ խոսք, որ իր մղած պատերազմներում ցարիզմը ռեալ շահեր ուներ: Բայց ցարիզմի, ռուսական շահագործող, պորտաբույծ վերնախավի կողքին կար մյուս Ռուսաստանը՝ Գեղեցեմի և Չերեխլակու, մեծ Լենինի Ռուսաստանը, աշխատավոր ռուս մարդու Ռուսաստանը:

Հայ ժողովրդի համար ասպարեզում չկար մի այլ հենարան, մի այլ կովան: Միակ ռեալ ու հուսալի ուժը Ռուսաստանն էր: Հայրույր հիսուն տարվա քաղաքական ու դիվանագիտական պատմությունը վկայությունն է այն ճշմարտության, որ առանց Ռուսաստանի օգնության մեր ժողովուրդը ենթարկվել է անհաջողության: Եթե արևմտեվրոպական դիվանագիտությունը չխանգարեր Ռուսաստանի՝ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին, 70-ական, ապա՝ 1912-1914 թթ. հայ ժողովրդի երկու հատվածների միավորմանը, Ռուսաստանի հովանու տակ համախմբման խնդիրը միանգամայն այլ լուծում կատանար:

***

Արևելյան հարցի գլուխային ամբողջ ընթացքում որոշիչ էր Ռուսաստանի դերը: 18-րդ դարի վերջին, ինչպես և 19-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ռուսաց բանակի տարած յուրաքանչյուր հաղթանակ, ստորագրված յուրաքանչյուր միջազգային պայմանագիր մոտեցնում էր սլավոնների, կովկասցիների ու բուրբակյան դարավոր լծի տակ տանջված մյուս ժողովուրդների ազատության օրը: Հույները, սերբերը, ռումիները, բուլղարները, չեռնոգորցիները, մոլդովացիները, վրացիները, հայերը, մյուս ճնշված ազգերը թոթափեցին բուրբակյան ու պարսից լուծը, նախընտրեցին առաջադիմության ուղին՝ շնորհիվ Արևելյան հարցում Ռուսաստանի խաղաղացած որոշիչ դերի, չնայած ցարիզմը հետապնդել է նվաճողական նպատակներ:

Ռուսաստանի հովանու տակ անցած արևելահայությունը կարճ ժամանակում հսկայական առաջընթաց ունեցավ: Մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին սոցիալ-մշակութային բոլոր ասպարեզներում: Բարձրացավ գրագիտության

մակարդակը: Աստիճանաբար առաջացան հանքարդյունաբերական օջախներ, զարկ տրվեց ճանապարհաշինարարությանը: Անհամեմատ բարձր հիմքի վրա դրվեց երկրագործությունը: Հայ երիտասարդներն ուսման մեկնեցին ռուսական կրթական կենտրոններ:

Ստեփանոս Նազարյանցն¹ արձանագրում էր իսկությունը, երբ գրում էր, թե «Հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ապստոլ է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և քացել է նուցա առջև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»:

Եվ, այնուհետև, ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում Եվրոպայի ճանապարհորդներն ու ուսումնասիրողները չէին կարող չխոստովանել այն ահեղի տարբերությունը, որ ստեղծվել էր Արևելյան Հայաստանի և բուրբակյան լծի տակ հեծող Արևմտյան Հայաստանի կյանքի պայմանների միջև: Ամենակարևորն այն էր, որ ռուսական «տոքթը» խաղաղություն էր բերել: Այս բանը հաստկապես չէլտում էր Խաչատուր Աբովյանը:

Ավետիք Իսահակյանը² «պատմական անկյունաքարը» գնահատել է «չառ բարենպաստ» կովկասահայերի համար: Ինչու՞: Ռուսներն նրանք վախկեցին «կյանքի ու գույքի ավաճություն», իրենց վրա կրեցին «ռուս մեծ կուլտուրայի և գրականության կենսատող ազդեցությունը, ամբաջավ հայ ժողովրդի կապը և բարեկամությունը ռուս մեծ ժողովրդի հետ»:

Արևելահայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի ազգային հավաքականության կոյրիզը: 150 տարվա պատմությունը չափազանց ուսանելի եզրակացությունների հինք է տալիս: 19-րդ դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանում երեք միլիոն հայություն կար: Այժմ ընդամենը մի քանի տասնյակ հազար հայություն կա Մտամբուրում: Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու պահին Արևելյան Հայաստանում կար հարյուր հազար մարդ, Թուրքիայից ու Պարսկաստանից կատարված ներգաղթից հետո այն դարձավ 200 հազար, իսկ 1913 թ. արդեն մեկ միլիոն 200 հազար: Այսօր Մովսեսյան Հայաստանի բնակչությունը երեք միլիոն է:

¹ Ստեփանոս Նազարյանց (1812-1879), հրապարակախոս, լուսավորիչ, մանկավարժ, փիլիսոփա, արևելագետ, գրականագետ, հիմնադրել է խմբագրել է «Հյուսիսափայր» (Մ.) ամսագիրը, «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայագրի երկխանների համար», «Վարդապետարան կրոնի», «Հանդես նոր հայախոսության», «Տեսական և գործնական առաջնորդ ռուս լեզվի և պետս հայկազյան մանուկների» աշխատությունների հեղինակ - Ա. Կ.:

² Ավետիք Իսահակյան (1875-1957) - բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ, ՀՄՄՀ ԳԱ ակադեմիկոս, «Հայրենի աղբյուրից», «Ավագայի մամիներ», «Հայրույրի երգեր» բանաստեղծական ժողովածուների, «Աբու-Լայա Մահարի» պոեմի, «Շիղհարը», «Հավերժական սերը», «Լիլիթ» լեգենդների և նեքլաթների, «Համերկանցի չիբուխը», «Ռուսա Կարո» արձակ էջերի հեղինակ - Ա. Կ.:

Այս բովերն ակնբախ հաստատում են ժողովրդի ընտրած կողմնորոշման պատմաքաղաքական ճշմարտացիությունը, նրա դրական արդյունքները առաջադիմության ու զարգացման երկարամյա պրոցեսում:

Հովհաննես Թումանյանը գրում էր, թե «Հզոր Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունն ու տանջվող հայ ժողովրդի հույսերը բռնում էին իրաք»: 1913-ին, երբ միջազգային դիվանագիտությունը նորից քննարկում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու խնդիրը, մշակում, հետաձգում նախագծերի տարբերակները, Թումանյանը Թիֆլիսի հայ մամուլում հանդես եկավ մի հողվածաշարով՝ Հայկական հարցն ու իր լուծումը: Այս գրվածքում կարմիր թեյի պես անցնում էր մեծ բանաստեղծի սերը մեծ Ռուսիայի, նրա ժողովրդի նկատմամբ: Իսկ բանաստեղծի խոսքերով արտահայտվում էր հայ ժողովուրդը:

– «Մի շարք ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո, գրել է Հ.Թումանյանը, վերջնականապես 1828 թ. Ռուսաստանը տիրեց հին Մյուսիքը, Գուգարքն ու Արարատյան երկիրը և մի անգամ ընդմիջու վերջ տվեց ողբ ու կոծով հայտնի Հայկական հարցին: Մնաց տաճկահայկական հարցը¹:

Նա շեշտում էր, որ «ռուսներն են առաջին անգամ Հայկական հարցը մտցրել միջազգային խնդիրների շարքը», նկատի ունենալով Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Մեծ բանաստեղծը ցույց էր տալիս հայերի կապվածությունն ու նվիրվածությունը Ռուսաստանին: «Հայ ժողովուրդը միշտ նայել է Ռուսաստանի վրա որպես իր խնդրի ավանդական պաշտպանի վրա»²: Նույնիսկ մշտապես արևմտաեվրոպական դիվանագիտության հետ հույս կապող մարդիկ չէին մոռանում Ռուսաստանի դերը Հայկական հարցի դրական լուծման հետևակարում: 19-րդ դարի 80-90-ական թթ. Լոնդոնում լույս տեսնող «Հայաստան» թերթի տնօրեններ Հակոբյանը³, Պրոտասյանը, Սվազյանը⁴, որոնք Հայկական հարցն արևմտաեվրոպական դիվանագիտության միջոցով լուծելու ջանքերն էին կողմնակիցների անուն են հանել, մշտապես շեշտում էին, որ Ռուսիան «մեզ համար բարեկամ և պաշտպան է», որ «Ռուսիո մեծամեծ նախաձեռնության կպարտիք 1878-ի Բեռլին դաշնագրի մեջ 61-րդ հոդվածի գեղեղունքը»:

¹ «Հորիզոն» (Թ.), 1913, 11 հունվարի:

² Նույն տեղում:

³ Կարապետ Հակոբյան (1849-1926), հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, 1885 թ. Լոնդոնում ստեղծել է «Հայրենասիրաց ընկերություն հայոց Եվրոպայի» կազմակերպությունը - Ա.Վ.:

⁴ Միքիան Սվազյան (1863-1935), հրապարակախոս, գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ, իրավաբան, հրատարակել է «Հայաստան» (Լոնդոն), «Արմենիան Հերալդ» (Քոտտոն) պարբերականները, ԱՄՆ-ի առաջին թորքիստական կազմակերպության՝ Ամերիկայի հայ ազգային միության հիմնադիր-նախագահ, եղել է ԱՄՆ-ի նախագահ Վ.Վիլսոնի խորհրդատուն ամերիկյան մանդատի հաստատման աշխատանքներում - Ա.Վ.:

⁵ «Հայաստան» (Լոնդոն), 1888, 15 նոյեմբերի:

Դարեր շարունակ Կ.Պոլսում ծվարած հայոց վերնախավը կտրված էր բուն երկրից, նրա դարդ ու ցավից, քիչ էր մտահոգվում բուն ժողովրդի առաջադիմությանը: Կ.Պոլսի պայմաններն այլ էին, Արևմտյան Հայաստանին¹ րոյրորովին այլ և անենկին ճիշտ չէ, երբ պոլսահայ կոմարագործների ասածներով կամ վարքագծով փորձում են դատողություններ անել կամ պատկերացում կազմել արևմտահայության կենսական շահերի ու ձգտումների մասին: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ նրանց մոտ հաղթանակեց այն տեսակետը, որ միայն Ռուսաստանը կարող է ռեալ հենարան լինել հայ ժողովրդի բաղձանքներին:

Գրիգոր Օտյանը, որ համախոհն էր բուրքական սահմանադրության հայր Միդիատ-փաշայի և որոշակի դեր էր խաղում 19-րդ դարի 70-ական թթ. Կ.Պոլսի հայոց քաղաքական կյանքում, 1880-ին գրում էր. «Կարելի է ըսել առանց հերքվելու երկյուղի, թե ռուս իշխանության տակ գտնվող հայերն այն-պիսի վիճակ մը կվայելեն, որուն իրավաբան կրման նախանձել իրենց փոքր-ասիական եղբայրները»: Նա ապացուցում էր, որ «թորք կառավարությունը երկուսն ըրած է ջնջել հայերը և թե եթե այս բանս ի գլուխ չէ ելած, թերև Ռուսիո շնորհիվ»:

Մկրտիչ Փոքրոզայանի² «Արմենիա»-ն արձանագրում էր, որ «Ռուսիո Հայաստանի մեջ հայ լրագիրներ ունինք, Տաճկահայաստանի մեջ որ միայն կարելի եղած չէ լրագրի մը համար արտոնություն ստանալ այլ եկեղեցական գրեաց տպագրության հատկացյալ տպարան մը անգամ կփակվի...»: Թերթը գրում էր, որ Ռուսաստանում «ազգային պատմության վերաբերյալ գրությունը ազատորեն կրման հրատարակել», «Տաճկաստանի մեջ այժմ Հայաստան քաղց պարունակող եկեղեցական գիրք մը անգամ կարգվելի առաջին մասսաստան մեջ»³:

1888-ին զուգահեռ անցկացնելով հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից Ռուսաստանի ու Օսմանյան կայսրության միջև, Մ.Փոքրոզայանը նշում էր. «Բայց մի՞թե բավական չէ մեզ մտածել տալու համար սա կետ, թե Տաճկահայաստանն անդադար կզատթեմ Ռուսահայաստան, իսկ Ռուսահայաստանն ոչ որ կզատթեմ դեպի Տաճկահայաստան»⁴:

Երբ «Արմենիա»-ի թղթակիցը 1890-ի աշնանը այցելեց Վանից ոչ հեռու

¹ Նույն տեղում, 1891, հունիս:

² Մկրտիչ Փոքրոզայան (1848-1921), հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, Արմենական կազմակերպության հիմնադիր, խմբագրել է «Ասիա» (Կ.Պոլիս) լրագիրը, Հայաստանում լուսավորություն տարածելու նպատակով ստեղծել և ղեկավարել է «Արարատյան ընկերություն հայոց» կազմակերպությունը, 1881 թ. Վանում հիմնել է Հայկազյան կենտրոնական վարժարանը, 1885 թ.՝ «Հայրենասիրաց ընկերությունը», հրատարակել է «Արմենիա» (Մարսել) թերթը - Ա.Վ.:

³ «Արմենիա» (Մարսել), 1886, 27 փետրվարի:

⁴ Նույն տեղում, 1888, 6 հունիսի:

գումվող Նորգեղ, նրան շքապատող գյուղացիներն ասում էին. «Նորայր, ոռս ե՞րբ պիտի գա, որ մեզ ազատեն»¹:

Ամեն անգամ միջազգային դիվանագիտությունը, համաշխարհային քաղաքականության տնօրենները Ռուսաստանի հաջողությունը խոչընդոտելու համար ստիպում էին ռուսական բանակներին նորից թուրքական դժմի կառավարմանը բողոնել հայոց հողերը: Քանի անգամ ռուսաց բանակը հաղթական դրոշ է պարզել Կարսի ու Էրզրումի, հայաշատ Արաշկերտի ու Բայազետի, Վանի ու Արևմտյան Հայաստանի մյուս մասերի վրա: 1829-ին և 1855-ին, 1878-ին և 1916-ին: Իսկ ամեն անգամ եվրոպական քաղաքականության մեծերն իրենց ընչաքաղցությանը հազարոջ են տվել՝ գոհաբերելով մի ամբողջ ժողովրդի կենսական շահերը:

1878-ի Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը հիմք էր տալիս մտածելու, որ «Հայաստան քիչ մը հանգիստ շունչ պիտի կրճա ստնել Ռուսիայի շնորհիվ»: Սակայն անգլիական ու ֆրանսիական, ավստրո-հունգարական ու գերմանական դիվանագետները միավորվեցին՝ խանգարելու ռուսական ծրագրերի կատարմանը: Ռուսաստանը Բեռլինի տրակտատով Օսմանյան կայսրությանը վերադարձրեց Էրզրումը, Ալաշկերտի դաշտավայրն ու Բայազետը և այլ տարածքներ արևմտաեվրոպական դիվանագիտության խարդավանքների հետևանքով:

«Բեռլինի տրակտատը հայ ժողովրդի զգալի մասը բողոք թուրքերի լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը ճակատագրական եղավ արևմտահայերի համար. այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման»²:

***

Ինչպես նախկինում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ևս Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում հաստատուն գաղափար էր: Համաշխարհային քաղաքականության մեջ եղանակ ստեղծող մեծ տերությունների շարքում առանց Ռուսաստանի մասնակցության հնարավոր չէր վճռական խոսք ասել Առաջավոր Ասիայի, նաև Հայկական հարցի շուրջ: Ահա թե ինչու հայ մարդիկ հույսները դրել էին Ռուսաստանի վրա, որը 1913-1914 թթ. պնդում էր արևմտահայկական վեց նահանգների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Մլվազ, Խարբերդ) հիման վրա հայկական գեներալ-նահանգապետություն ստեղծելու մասին: Սակայն գերմանական, նաև անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտությունը խոչընդոտեց այդ ծրագրի իրագործումը, լուրջ հարված հասցնելով հայոց ազգային կենսական շահերին³:

1913-ին «Նովոյե վրեմյա» թերթը գրում էր. «Էրզրումի նահանգի հայ ժո-

¹ Նույն տեղում, 1890, 22 նոյեմբերի:

² История дипломатии, М, 1963, т. 2, с. 333.

³ Восточный вопрос во внешней политике России... - с. 367-372.

ղովրդի փրկությունը և նրա ուժեղացումը դաժնում է ռուսաց արտաքին քաղաքականության խնդիրներից մեկը, որովհետև այդ ճանապարհով միայն մենք կարող ենք ապահովել կովկասյան մեր երկրները հարավից սպառնացող հարձակումներից»⁴:

Արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը խոչընդոտեց Ռուսաստանի հովանու ներքո արևելահայերի և արևմտահայերի վերամիավորումը: Ռուսական դիվանագիտությունը միայնակ մնաց այդ հարցում, ի վիճակի չեղավ մինչև վերջ հասցնելու հաջողությանը սկսված գործը: Բուրժուական Եվրոպայի հակահայկական դիրքորոշումը խիստ բացասական դեր խաղաց մեր ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում:

Տասնամյակների ընթացքում արևմտյան դիվանագիտությունը ոչ մի օնալ երաշխիք չտվեց մեր ժողովրդին: Իսկ զանգվածային եղեռնագործությունը կատարվեց այն տարածքների վրա, որոնք Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածով, 19-րդ դարի 90-ական, այնուհետև 1912-1914 թթ. միջազգային դիվանագիտական ակտերով իբր օգտվում էին միջազգային ֆորումների ու բանաձևերի խնամակալությունից ու պաշտպանությունից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին պամիսլամիզմի և պանթուրքիզմի պրոպագանդան ուղղված էր գլխավորապես Ռուսաստանի դեմ: Երիտթուրքական գործակալները գործում էին Բուխարայում և Ղրիմում, Ռաբլում և Թուրքմենստանում: 1912-1914 թթ. ծախյալ թուրքական սպաներ էին ուղարկվում Բաքու, Բաթում, Դաղստան և Կովկասի այլ մասերը՝ Ռուսաստանի դեմ զինված ելույթներ կազմակերպելու համար⁵:

Պատերազմի նախօրյակին երիտթուրքական պարագլուխներից մեկը հայտարարել է. «Թուրքիայի քաղաքականությունը պետք է կայանա նրանում, որպեսզի Փոքր Ասիայում ստեղծվի հզոր տերություն... Թուրքիան կարող է երազել ոչ միայն Անդրկովկասին, այլև Կովկասյան լեռնաշղթայից շատ հեռու ընկած և Դոնի ու Վոլգայի հետ սահմանակից վայրերին ֆեդերատիվ և ինքնավար կառավարում շնորհելու մասին... Այդ քնական սահմանից այն կողմ պետք է շարտել ռուսներին»⁶:

Երիտթուրքական պարագլուխներից Խալիլ-բեյը համոզված էր, որ «Գերմանիան, որպես Թուրքիայի դաշնակից, նպաստում է պանթուրքիզմի գաղափարի իրագործմանը և թուրքական պետության ստեղծմանը, որը տարածվելու է Հյուսիսային ժովից մինչև Հնդկական օվկիանոսը...»⁷:

Թալեաթը թուրքական ազգային ժողովրդի հայ երեսփոխաններին թելադրում էր հայերի միջոցով «Կովկասի մեջ խռովություններ հարուցել»՝ դուրացնելու համար թուրքական քանակի «առաջխաղացումը ռուսական սահմաննե-

⁴ «Новое время» (СПб), 1913, N 13368.

⁵ Марунов Ю.В. Пантюркизм и панисламизм младотурок // В кн.: Краткие сообщения института народов Азии, т. XLV, М, 1961, с. 46, 49.

⁶ Там же, с. 48:

⁷ Цонкян Х. Младотурецкая революция и национальный вопрос, Л.-д, 1937, с. 11.

րեն մերս»: Հայ մարդիկ երբեք ձեռք չեն բարձրացրել Ռուսաստանի դեմ, և նրանք «ժխտեցին այդքան վտանգավոր ու ապօրինի թելադրանքը»¹:

Հայ ժողովուրդն ակտիվ մասնակցեց պատերազմին, իր կամավորական ջոկատներով քաջարար կռվելով ռուս զինվորի կողքին: Կ.Պոլսում աշխատած գերմանական ժողովրդավար Հարրի Շտոեբերը 1917-ին Նյու Յորքում հրատարակած իր գրքում խոստովանում էր, թե Անդրկովկասը Ռուսաստանի դեմ հանելու էնկերի պլանը ձախողվեց հենց սկզբից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը կատարվեց թուրքական պետության ձեռքով, ինչպե՛րիախատական տերությունների կառավարությունների, առաջին հերթին, կայզերական Գերմանիայի մեղսակցությամբ:

Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Ֆոն Վանգենհայմը² ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթերաուն հայտարարում էր, թե իր կառավարությունը չի կարող միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին: Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Բերնհոլդը զգալով, թե ինչպիսի ծանր տպավորություն են բողոնում ամերիկացիների վրա մանուկ լուրերը հայերի նկատմամբ թուրքական զազանությունների մասին, սկզբում փորձում էր ուղղակի ժխտել կոտորածի փաստերը, բայց երբ բոլոր փաստերը հաստատվեցին վկաների ցուցմունքներով, և դրանք բացասելը դարձավ անհնարին, նա հայտարարեց, որ Թուրքիայում ամբողջ տեղի ունեցածը պետք է դիտել որպես հայկական ապստամբությունը ճնշելու միանգամայն օրինական գործողություն:³ Իսկ Թուրքիայի ցինիկարար հայտարարում էր ամերիկյան դեսպանին, թե «ես ձեռք եմ առնում անհրաժեշտ քայլեր հայերի համար անհնարին դարձնելու ինքնավարություն բառի արտասանումը հետագա հիսուն տարիների ընթացքում»:

Ովքեր ընթացան արևմտահայկական դիվանագիտության հետևից, չարաչար սխալվեցին, ոչինչ չտեսան, բացի հուսախարությունից: Սփյուռքում հրապարակված տասնյակ ու տասնյակ գրքերի հեղինակները, դեպքերի մասնակիցներն ու ակնադատները, որոնք երևեցին հավատ էին ընծայում 1895-ի մայիսյան ռեֆորմների, Սևրի պայմանագրի հեղինակներին, Լոզանի բոլորը բանաձևողներին, ընձադատության, դատապարտումի խոսք են ուղղում Լոնդոնի ու Փարիզի տերերի, կայզերական Գերմանիայի ու Վաշինգտոնի տնօրենների հասցեին:

Կ.Պոլսում նախկին ռուսական դեսպանության աշխատակից Ա.Մանդելշտամը, խոսելով Սևրի պայմանագրի մասին, նշում է, որ Ամուսանտի տերությունները «շուտով, քաղաքական հանգամանքների ստիպումով, արմա-

¹ Հակոբյան Հ. Գերման դավը Կովկասի մեջ: Համագերմանականությունը և Վրաստանը, Թ, 1917, էջ 88:

² Հանս Վանգենհայմ (1859-1915) - գերմանացի դիվանագետ, 1912-1915 թթ.⁷ Գերմանիայի դեսպանը Օսմանյան կայսրությունում - Ա.Կ.:

³ Гивонс Г.А. Самая черная страница новейшей истории, последние изыскания в Армении, II-д, 1916, с. 27.

տապես փոխեցին իրենց ընթացքը: Ռուսապետ մեծ պատերազմից և հանկարծ իրենց մեջ գտնելով մի օջախ, դաշնակիցները չհամաձայնվեցին արյան կամ ոսկու նոր գոհադրություններ անել: Նրանք մերժեցին մախազան Վիլսոնի վճիռը, որով ընդարձակ հողեր էին տրվում Հայաստանին, և բախտի քանահույրին թողեցին Հայաստանը: Ազգերի լիզան իր հերթին մերժեց իր գերկն ընդունել նորածին պետությունը⁴: Միշտ է ասված, լրեցին: Միշտ է ասված, որ Ազգերի լիզան նույնպես մերժեց Հայաստանի Հանրապետության տնօրեններին մուտքի իրավունք շնորհել:

1920 թ. հունվարի 5-ին ժողովակա Բրիտոլը ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարի տեղակալ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ամերիկյան պատվիրակության ղեկավար Ֆրանկ-Ֆոլկին ուղղած նամակում գրում էր. «Ես ուզում եմ հուսալ, որ ոչ մի դեպքում մեր կառավարությունը չի ճանաչի Հայաստանը, նույնիսկ որպես դե ֆակտո կառավարություն»:

Իսկ «Լոզանի կոնֆերանսը մեծ խաչ մը դրավ ոչ թե հայկական դատին վրա, այլ այն միամիտ ու ցնդամիտ ազգային մուրացկան քաղաքականության վրա, որուն սկիզբը դրվեցավ Բեռլինի վեհաժողովի առեմ և որ իր այնքան սխալ ու, հուսով ենք, վերջնական վախճանին հանգեցավ Լոզանի մեջ»:⁵ Հետագայում այսպես էին խոստովանում դաշնակ «ռեսաբանները»:

Այս ամենից հետո, ինչ խոսք, որ Լյուդ Ջորջի համար հեշտ էր խոստովանել, թե «Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխոստովանությանը հանգեցրեց 1895-1897, 1909 թթ. ստակալի ցարդերին և 1915 թ. ամենասարսափելի կոտորածին»:

***

Արևելյան Հայաստանի միացումից հետո Ռուսաստանն իր ընթացքով տարավ հայ ժողովրդի զավակներին, նրանց հաղորդակից դարձրեց սցիալական ու քաղաքական գոռ մարտերին՝ հանուն աշխատավոր մարդու ազատության ու առաջադիմության, անկախ նրա ազգային պատկանելությունից: Ռուսաստանը մի դարբնոց էր հայ մարդկանց համար, որտեղ նրանց կտում էին հեղավոխական ոգով, ազատության ու լուսի գաղափարներին անմասնորոշ ծառայելու ոգով: Իսկ քանի, քանի սերունդներ Ռուսաստանում կրթվեցին ու քրծվեցին Գեղեցեհի Գեղեցեհի ու Չերնիշևսկու, Պլեխանովի⁶ ու Լենինի գաղափարներով: Ռուս մարդողովականների և առաջին մարքսիստական խմբերի գործունեությանն ակտիվ մասնակցում էին հայ ժողովրդի զավակները: Լալա-

⁴ «ԵՄՄ», ԺԱ, Փ, էջ 75:

⁵ «Հայրենիք» (Բնատոն), 1923, N 5, մարտ, էջ 3:

⁶ Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, М, 1957, с. 390.

⁷ Գեորգի Պլեխանով (1856-1918), ռուս փիլիսոփա, մարքսիզմի տեսաբան, ռուս և միջազգային սցիալիստական շարժման գործիչ - Ա.Կ.:

յանցը¹, Կնունյանցը, Զուրաբյանը, Շահումյանը, Սպանդարյանը, Կանոն², Մյասնիկյանը և շատ ուրիշներ մաս կազմեցին Վ.Լենինի գլխավորած հեղափոխական առաջին ջոկատների, կովի գնացին ընդդեմ միապետության, խավարի ու բռնության, դրովհետև ազատության ասպետ Մլրքայել Նալբանդյանը նրանց ավանդել էր. «Մուսիո ազատությունը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ, մեծ խորհուրդ ունի»:

Այո, ռուսական հեղափոխությունը փրկություն էր բերում բազմաչարչար հայ ժողովրդին: Միայն ռուս պրոլետարիատի հաղթանակը կարող էր նրան տալ հայրենիք, ազատություն, ապրելու, գոյատևելու, վերածնվելու հնարավորություն և իրավունք: Պատմությունը հաստատեց Ֆ.Էնգելսի այն կանխատեսումը, որ հայ ժողովրդի փրկությունն աղերսվում էր ռուսական հեղափոխության հաղթանակի, ցարիզմի խորտակման հետ: Բուրժուական դիվանագիտության խարդախ խաղերը հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարի բոլոր փուլերում ոչ մի դրական բան չտվեցին մեր հայրենիքին: «Մեր ապագան, - ասում էր Հովի.Թումանյանը, - ...կապված է Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստանն ինչքան ազատ - էնքան լավ, քե մեզ համար, քե աշխարհի»:

Հնդկոմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը նոր դարագլուխ բացեց մեր երկրի ժողովուրդների համար: Վ.Լենինի գլխավորած կոմունիստների փառապանծ կուսակցությունը կյանքի կոչեց նոր սկզբունքներ, նոր գաղափարներ, ձեռնամուխ եղավ կին աշխարհը վերակառուցելու կիրավի պատասկան առաքելությանը:

Առաջինը Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր, որ ամբողջապես ճանաչեց Արևմտյան Հայաստանի ազատ ինքնորոշվելու, անկախություն ստանալու իրավունքը: «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը միջազգային դիվանագիտության պրակտիկայում մինչ Հայաստանի մասին ընդունված բոլոր որոշումներից տարբերվում էր իր նոր սկզբունքային մտտեցումներով: Մակայն եղկրամատում ստեղծված իրադրությունը և Անտանտի ու բուրքական կառավարողների հակահայկական դիրքորոշումը խանգարեցին այդ դեկրետի իրագործմանը:

«Ռուսական գորբերի անակնկալ ետ քաշվելը, - գրում էր Ստ.Շահումյանը 1917-ի դեկտեմբերի 20-ին, - չափազանց ծանր դրություն է ստեղծում Թուրքահայաստանում: Մենք արդեն գլխոնք այս անիծյալ պատերազմի ժա-

¹ Խոսնակ Լալայանց (1870-1933), քաղաքական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ, Ժնևում ղեկավարել է «Բակրաս» թերթի տպագրությունը, 1922-1929 թթ. աշխատել է ՌԽՖՍՀ լուսժողկոմում - Ա.Կ.:

² Կանոն (Միսոն Տեր-Պետրոսյան) (1882-1922), հեղափոխական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ, 1905-1907 թթ. կազմակերպել է ցարական զանձարանից մի շարք բռնագրավումներ կուսակցության համար, խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո աշխատել է անտրի բնագավառում և Վրաստանի ֆինանսների ժողկոմատում - Ա.Կ.:

մանակ հայերի կրած հարյուր հազարավոր գոեերի մասին»¹: Նա կոչ էր անում գորբի մի մասը պահել ռազմաճակատում, կանխել բուրքական ներխուժումը:

Հիշենք նաև, որ 1918-ի հուլիսի 23-ին Մոսկվայում քացված բուրք ծախ սոցիալիստների կոնֆերանսը, որտեղ գլխավոր դերը Մուստաֆա Սուրբխին² էր, դատապարտեց սուբանական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, արտահայտվեց բուրքական կայսրության տերիտորիայի վրա ապստոլ բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ինքնորոշման օգտին³:

Մակայն քե՛ սուբանական կառավարությունը, քե՛ հանրապետական Թուրքիան ուռնահարեցին հայ ժողովրդի օրինական իրավունքը, ամեն ինչ լուծեցին ուժի ու բռնության, արչան ու կոտորածի միջոցով: Իսկ Սուրբխին ու նրա համախոհները տակավին թույլ էին, մեծ ազդեցություն չունեին իրենց երկրում և գոհվեցին բուրքական սև ուժերի ձեռքով:

Օգտվելով անդրկովկասյան հակահեղափոխության հակասովետական դիրքորոշումից, ազգայնական կուսակցությունների դավաճանական վարքագծից, երիտթուրքական արկածախնդիրները պահը հարմար համարեցին Անդրկովկաս նեխոսժելու, իրենց պանթուրքիստական ծրագրերը գործի կոչելու համար: Թուրքերն իրենց հետ բերեցին մահ, արյուն, ավերածություն: Չկար Ռուսաստանը, նորից գործի էլ դրված յաքաղանը, մոլեգնում էր բուրքական կողոպուտը, «կոչման բարձրության վրա էր»⁴ բուրք աքայալը:

1918-ին Հայաստանում քսուս էր, անարխիա, սով... որովհետև խախտվել էր ավանդական կողմնորոշումը. չկար Ռուսաստանը, տեօրինում էր Թուրքիան, սպառնալով ոչնչացնել նաև ռուսահայերին: Պանթուրքիզմը մտել էր գործնական հունի մեջ, պատրաստ կլանելու իր ավանդական խոչընդոտին՝ հայությանը: Գերմանական կայսրն այդ պահին Էնվերին ասում էր. «Դուք միանգամայն ազատ եք յուրովի կարգադրելու հայկական հարցը»⁵:

1918 թ. հունվարի 11-ին գրված մի թոռցիկում, որն ուղղված էր կովկասյան ճակատի ռուս զինվորներին, ասված էր. «Ընկեր ռազմիկներ. Հեռանալով ռազմաճակատից և Չեղ հետ տանելով զենքը, Դուք մեզ դնում եք անելանելի դյուրյան մեջ... Մեր ընդհանուր ցանքերով նվաճված ազատությունը կլիափանվի անվերադարձ կերպով օտարերկրյա հարձակման արչան ծովում և սարսափների մեջ: Մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ Ռուսաստանը, կկորցնի հարստագույն երկրամաս Կովկասը, իսկ ի դեմս հայ ժողովրդի ռուսական հանրապետության հավատարիմ և նվիրված քարեկամին»⁶:

¹ Շահումյան Ստ. ե՛.Ժ, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 61:

² Մուստաֆա Սուրբխի (1882-1921), Թուրքիայի կոմկուսի հիմնադիրներից և ղեկավարներից, սպանվել է Տրապիզոնում մի խումբ բուրք համախոհների հետ - Ա.Կ.:

³ «Вестник» (М.), 1918, 15 августа: Буяев И. Проблемы Турция, Л.-д. 1925, с. 19.

⁴ «Հայրենիք» (Քոստոն), 1919, 29 նոյեմբերի:

⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 32:

1918-ի ասրիկին սոցիալ-դեմոկրատ Արշ. Ջուրաբյանն ասում էր. «Տաճկաստանի նպատակն է բաժանել մեզ Ռուսաստանից և ենթարկել իրեն: Բայց մենք կարող ենք թողնել Ռուսաստանը, հյուսիսի օրինմտացիան, կարող ենք դադարել մեր աչքերը դեպի հյուսիս հառելուց: Ոչ»: Նա գտնում էր, որ խզումը Ռուսաստանից «մատնում է մեզ մեկուսացման», որ անհնարին է հեռանալ Ռուսաստանից, որի «դեմոկրատիան և քաղաքակրթությունը մի դարից ավելի սնում է տեղական ժողովուրդներին»:

Հայաստանի պատմամեթոի ամբիոնից բուշևիկ Արշավիր Մելիքյանը¹ հայտարարում էր, թե հայ ժողովրդի փրկության միակ երաշխիքը Սովետական Ռուսաստանի հետ սերտ կապն է:

1918-ի աշմանը Կ.Պոլսի ցեղասպանների պարագլուխներին դիմող հայկական պատվիրակությունը ոչնչի չհասավ, բացի արհամարհանքից, նվաստացումից... Թալեաթը պատվիրակությանն ասում էր. «Մեր մեծ նպատակն է միավորվել Թուրքեստանի և Հնդկաստանի մահմեդական աշխարհի հետ: Եթե Դուք, հայերը, կվերծեք խանգարել մեր ծրագրի հաջողությանը, ապա մենք կանցնենք ձեզ տրոբերով»²: Իսկ մուսավաթական Խան Խոշոսլին Ելիզավետպոլի մոլիբոն հաստիկ աղոթք էր անում թուրքական բանակի կողմից Բաքուն գրավելու աղիթով և հայտարարում էր «ամբողջ իլպանի աշխարհի վրա»³ Կովկաս, Թուրքեստան, Սիրի, Աֆղանստան և Չինաստան թուրքական իշխանության հաստատման մասին... Թուրքական հովանու տակ պետք է ստեղծվեր պանթուրքական տերությունը՝ Միջերկրականից մինչև Մև ծով ու Անդրկովկաս, Միջին Ասիայի հետ միասին: Իսկ պանթուրքիզմի մի այլ ջատագով՝ Ռասուլ-զադեն, իր նողկալի հողվածներում շարունակ նշում էր Կասպից ծովի թուրքական «ներքին լիճ» դարձնելու մասին⁴:

1918-1920 թթ. Հայաստանը ծանր օրեր էր ապրում. երկիրը կտրված էր Ռուսաստանից, գրկված նրա հետ ունեցած ավանդական կենսատու կապերից: Մովը, համաճարակը, ավերածությունը համակել էին բոլորին, կյանքի բոլոր ասպարեզները: Հայաստանում տիրող դրությունը պատկերավոր է նկարագրել Մարգին Կասյանը. «Մի հսկայական մուրճ տխրություն և մտայություն, տանջանքի ու մրմունջի կնիք է գանել այդ դժբախտ երկրի արյունաներկ ճակատին: Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք»⁴:

Դաշնակցական կառավարությունը վարում էր հակաժողովրդական, հակասովետական քաղաքականություն: Նրա դիվանագիտությունն ու դիվա-

նագետները Հայաստան երկրին միայն ճակտորդության մատնեցին: Մերժելով Սովետական Ռուսաստանի փրկարար կողմնորոշումը՝ հայ դիվանագետները փարվեցին Լոնդոնի, Փարիզի, Վաշինգտոնի ինպերիալիստական կառավարողներին, հավատացին նրանց խոստումներին, երկիրը տարան անկման, կորուստների ու խայտառակ պարտությունների ճանապարհով: 1920 թ. ընթացքում սխալին հետևեց արկածախնդրությունը, դավաճանությանը՝ քայլազուգությունը: Ռոշ իշխանամուլներ իրենց անձի փառքը վեր դասեցին ժողովրդի ու ազգի կենսական շահերից, նորից Հայաստանը թողեցին առանց Ռուսաստանի հովանավորության, կրելով թուրքական ռազմաշունչ նացիոնալիստների մահաբեր հարվածները:

1920-ի աշմանը Թուրքիան մեր երկրից խլեց Կարսի մարզը, Մուրմալուն ու Իզդիրը...

***

Պատմությունը մեզ ավանդում է, որ հայ ժողովրդի ապահով գոյության ու առաջադիմության երաշխիքը Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի, Սովետական Միության ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքի հետ կոտ դաշինքն է: Սովետական իշխանության վաթսու տարիների ընթացքում մեր ժողովուրդն իսկապես վերածմվեց, առնականացավ մտքով ու հոգով, ունեցավ այնպիսի նվաճումներ, որոնք հնարավոր էր ձեռք բերել միայն սոցիալիզմի շնորհիվ, լեռնիյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի շնորհիվ: Մեր պարտքն է աչքի լույսի պես պահպանել հավատարմությունը սովետական ժողովուրդների բարեկամությանը, սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներին, սերունդներին դաստիարակել հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում մեծ Ռուսիայի, ռուս ժողովրդի, Լենինի ու նրա փառապանձ կուսակցության գործի նկատմամբ հարգանքի ու նվիրվածության ոգով:

¹ Արշավիր Մելիքյան (1879-1937), հեղափոխական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ, հիմնադրել և հրատարակել է «Նուրը» (Երևան) շաբաթաթերթը, ընտրվել է ՀՀ խորհրդարանի անդամ, «Մպարտակ» երիտասարդական կազմակերպության անդամներից, Արմենկոմի անդամ - Ա.Կ.:

² «Вперед» (Вакы), 1919, 16 апреля.

³ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ (ՀԱԱ), ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, ք. 8-25:

⁴ Ասեճյան (Կասյան) Ս. Ո՛ր է ելքը, 1919, էջ 3:

ԵՒՈՒՅԹ ԲՈՍՏՈՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՈՋԵՎ¹

Բարև Ձեզ, սիրելի՛ հայրենակիցներ, հայրեր, եղբայրներ, քույրեր:

Ողջույններ Ձեզ Հայաստանից, Մովետական Հայաստանից, Երևանից, թեև ես երկուսուկես ամիս է, շուտով երեք ամիս, երևանից դուրս եմ եկել և ինչպես ասաց մեր պատվարժան մախազահը, համոզված եմ Մովետական Միության պատվիրակության անդամ Նյու Յորքում, Միավորված ազգերի կազմակերպության այս տարվա՝ 33-րդ նստաշրջանում: Մովետական Միության պատվիրակության անդամ եմ, մասնակցել եմ նիստերին, ունեցել եմ մի քանի ելույթներ: Այնքան գովեց ինձ հարգարժան մախազահը՝ Ալիսա Օսյանը, որ ես անաչեցի, մի փոքր հուզվեցի, և եթե հուզմունքս չխորանա, ուրեմն լամ պիտի խոսեմ Ձեզ համար: Ողջույններ Ձեզ բոլորիդ: Շատ մեծ պատիվ է ինձ համար և հիանալի առիթ հանդիպելու Ձեզ հետ, որովհետև պատմությունից ինձ հայտնի է Բոստոնի հայ գաղութի դերը, նշանակությունը աներկա-հայության կյանքում:

Մովետական Հայաստանի 58-րդ տարեկիցն ենք մենք նշում: Հերթական տոնակատարություն, որը կարծես թե դարձել է սովորական քան, բայց, ըստ իս, և կարծում եմ, Ձեր կարծիքով նույնպես, չի կորցրել իր իմաստն ու նշանակությունը և տարեցտարի ավելի նոր բովանդակություն և իմաստ է ստանում:

Ինչո՞ւ: Որովհետև քանի գնում է, Հայաստանի կամ Մովետական Հայաստանի պետականության գաղափարը, այդ պետականությունը հարգելու, սիրելու գաղափարը, նշանակությունը շատ ավելի իմաստալից է դառնում, շատ ավելի կողմնակիցներ է ձեռք բերում, շատ ավելի անհրաժեշտ է դառնում այդ պետականությունը սիրելու հանգամանքը:

Ինչո՞ւ: Որովհետև, ինչպես նշեց նաև նախորդ հոետորը, սփյուռքահայության տարբեր օջախներում վերջին տասնամյակներում տեղի ունեցած անցողորմը գալիս է հաստատելու դարերի ընթացքում հաստատված այն իրողությունը, այն ճշմարտությունը, որը ուրիշ ժողովուրդներ վաղուց են ըմբռնել, որ յուրաքանչյուր ազգ, յուրաքանչյուր ժողովուրդ ուժեղ է, երբ գտնվում է իր հողի վրա, իր սեփական հայրենիքում: Ձեր դժբախտությունը չէ, ոչ էլ մեր դժբախտությունն է, որ դուք այստեղ եք, այդ դարերի դժբախտությունն է, որը փարաբլվել է մեր ժողովրդի վզին, և շատ ու շատ հայեր գտնվում են տարբեր ժողովուրդների պատկանող հողի վրա, այլ երկրներում, աշխարհի տարբեր ծագերում: Այդ փաստը իր հետ բերում է այնպիսի երևույթներ, այնպիսի գծեր է առաջացնում, որոնք, ինչ խոսք, որ խաթարում են մեր ժողովրդի դիմազիծը, նրա ազգային քաղաքական կերպարանքը: Չէ՞ որ վերջին ժամանակներում այնպիսի մի շեմ գաղտը, ինչպիսին Լիբանանն է, դրվեց նորից վտանգի տակ: Միայն այն պատճառով, որ նա գտնվում է մայր Հայաստանից հեռու: Շեմ

¹ ՋԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի ելույթը Բոստոնի հայ համայնքի առջև, 1978, ծայրագրություն:

գաղտը, որը ունի հայկական գեղեցիկ ավանդույթներ, ավանդույթներ, որոնք ստեղծվեցին վերջին 50-60 տարիների ընթացքում այն բանից հետո, երբ արևմտահայության սովոր գանգվածներ ջարդվեցին, տեղահանվեցին իրենց հայրենի շենքերից, քվեցին Գեթ-Ջորի և Միջագետքի անապատները, ոչնչացվեցին այդ անապատներում ծարավից, քաղցից, և մազապործ եղած զավակներ, առանձին մարդիկ նորից ոտքի ելան, դրսևորեցին հայ ժողովրդին հաստի աշխատասիրություն, շինելու, կառուցելու ունակություններ և կարողացան հաստատել աշխարհի առջև, որ նրանք կարող են ավելի ոչ մտառելից ավելի վատ, որ նրանք կարող են լինել լավ քաղաքացիներ այս հողագնդի վրա, եթե նրանց համար ստեղծվում են խաղաղ պայմաններ:

Բայց, այնուամենայնիվ, դա հայրենիք չէ, և այսօր հայերի մեղքը չէ, որ Լիբանանում առնակատվող հսկայական ուժերի հարվածները վնաս են բերում նաև հայերին: Եվ այստեղ նշվեց, որ սովետական կառավարությունը մեծ օգնություն է առանձնացրել, որպեսզի հայ գաղութը, Լիբանանը, կարողանա ինչ-որ չափով թեթև շունչ առնել և կարողանա գոյատևել, պաշտպանել իր իրավունքները, իր շենքերը, որպեսզի այդ գաղութը քայքայման չենթարկվի: Շատ ու շատ այդպիսի ավերածություններ ենք մենք տեսել, և այդ բանը եղել է ոչ թե մի քանի տարվա ընթացքում, տասնյակ տարիների ընթացքում, այլ դարերի ընթացքում: Ապա վերհիշեք պատմությունը, իհի՞՞հ հարյուր տարվա, վեց հարյուր տարվա, ուր հարյուր տարվա: Սփռված հսկայական տարածքների վրա հայ ժողովուրդը՝ մի մասը Իզմիրում, մի մասը Կոստանդուպոլսում, մյուս մասը Բալկաններում, մյուս մասը Կրիլիկայի տարբեր վայրերում, արաբական այլ քաղաքներում: Պարսկահայեր, թուրքահայեր, ռուսահայեր: Հիշե՛ք Լեհաստանի կամ Գալիցիայի հայերին, Ուկրաինայի հայերին: Իսկապես ո՞ր են նրանք: Թողել են քարե հուշարձաններ, բողեղ են մեր անցնելի տառերը իրենց այդ շիրիմների վրա և իրենք անէացել են:

Ինչո՞ւ, որովհետև գտնվել են հեռավոր երկրներում, իրենց հայրենիքից դուրս: Այս ցավը ես վերստին արժարժելու, արյուն հանելու մտադրություն չունեմ: Ես հիշատակեցի այս բաները, որպեսզի մեկ անգամ ևս ընդգծած լինեմ սեփական հայրենիքը սիրելու անհրաժեշտությունը: Նժամկելու շատ ու շատ այլ ժողովուրդների, որոնք շատ ամուր են բռնում հայրենիքի օձիքը և փաթաբալում են նրան, ջերմացնում այդ հայրենիքը, և հայրենիքն էլ ջերմացնում է նրանց: Իհարկե, մենք ունեցել ենք երկարամյա պայքար, ունեցել ենք կռիվ, ունեցել ենք ազգային-ազատագրական մարտումներ, այդ մարտումների ճանապարհին տվել ենք հազարավոր ու հազարավոր զոհեր: Փորձել են հայերը ազատագրվելու բոլոր ուղիները, փորձել են բոլոր մեթոդներն ու միջոցները, նրբեմն այդ մեթոդներն ու միջոցները ընտրելիս ավելի շատ միմյանց հետ են կոլել, ավելի շատ իրենց կոկորդն են կրծել, քան կարողացել են հավաքական ուժ ստեղծել՝ դիմագրավելու համար վերին աստիճանի տարափելի բշտամուն, որը կարծես հայտնվել էր Հայաստանի հարևանությանը՝ ոչնչացնելու կամ չքացնելու նրան երկարագնդի երեսից: Բայց բոլոր այդ ուղիները փորձե-

լուց հետո ստացվեց այնպես, որ մենք տուժեցինք, որ ամեն ինչ վերջացավ 1915 թվականին և ընդհանրապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ մի հսկայական զանգվածի կորստով:

Ապա ինչեցեց 19-րդ դարի սկիզբը: Հայաստանը տակավին բաժանված էր երկու հզոր արևելյան բռնակալությունների միջև: Եսր Պարսկահայաստան՝ ենթակա պարսից շահերի ղեկառնության: Այս ղեկառնությունը հայտնի էին նրանով, մասնավոր 18-րդ դարում, որ միմյանց հակառակորդներն էին, խեղճ ու կրակ աշխատավոր ժողովրդի մարդկանց զանգերից բուրգեր էին կատուցում, տարեր, որպեսզի ցույց տային յուրաքանչյուրի հզորությունը: Ով ինչքան բարձր զանգերից բուրգեր կստեղծեր: Այսպիսին է եղել մեզ համար 13-րդ դարը, 14-րդ դարը, 15-ը, 16-ը, 17-ը: Եվ հետաքրքրական այն է, որ պարսկա-բուրքական պատերազմները, ինչպես կանոն, ընթանում էին Հայաստանի տարածքների վրա, շենքեր ոչնչանում էին ամենուրեք, հայերին քաշչում էին, մեկ տանում էին Պարսկաստան, Սպահան, ստեղծում Նոր Ջուղան: Այսպիսով խան կար՝ պարսից շահի՝ Աբբասի գործերի հրամանատարը, որը իր ձեռքով կատուցեց Ալավերդի կանուրջը, Նոր Ջուղան կապող Մպահանի հետ, որպեսզի հայությունը կապի Սպահանի հետ: Արևեստավորությունը տարան: Հետևաբար անէացավ երկիրը: Բազմաթիվ ճանապարհորդներ գրել են, թե 17-րդ դարում հայերին հաջողվում էր երկար ժամանակով ոտքի կանգնել, ստեղծել իրենց գյուղերը, շենքեր, նորից հողագործությանը զբաղվել, հարստություն կուտակել, շենքեր, եկեղեցիներ կառուցել, հետո նորից գալիս էին քանդուկ, թափելու, ջարդելու: Եվ այսպես շարունակ: 19-րդ դարի սկզբներին կարծես թե ռեալ բան դարձավ, շոշափելի դարձավ հյուսիսից օգնություն ստանալու հանգամանքը: Այդ ցանկությունը ստեղծվել էր դեռևս վաղուց, տարիներ փորձեր էին արվել, սակայն անհաջողությամբ էր վերացել ամեն մի փորձ, թե՛ Պետրոս 1-ի օրոք, թե՛ Եկատերինա II-րդ կայսրուհու ժամանակ, երբ բավականին ռեալ հիմքերի վրա էր դրված հայոց պետությունը վերստեղծելու, վերականգնելու հնարավորությունը:

Եվ ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ հաջողվեց մի փոքր տարածք, ըստ էության այսօրվա տարածքը, այսօրվա Հայաստանի տերիտորիան, ինչ-ինչ տարբերություններով, ես մանրամասների մեջ չեմ ուզում մտնել, այդ մասը անցավ Ռուսաստանի հովանու տակ: Այն ժամանակ մենք այդ տարածքի վրա ունեինք սկզբից 100 հազար բնակչություն, հետո 150, 200 հազար և 20-րդ դարասկզբից այս տարածքի վրա հետո կար մեկ միլիոն 100 հազար մարդ: Այն դեպքում, երբ Թուրքահայաստանում սկզբում, ինքսեղ ճիշտ վիճակագրություն, մարդահամար երբեք չի եղել Օսմանյան կայսրությունում, և եթե ճշմարիտը չի ստվել, թե ինչքան հայ է եղել: Հայերը քայքայում էին իրենց թիվը, պակասեցնում էին, որպեսզի հարկ չտային, դրովհետև քրիստոնյա հայերին բանակ չէին տանում, հասկանալի է*, իսկ բուրքական պետականությունն էլ շահագրգռված էր, մեկ կողմից, հարկ շատ վերցնելու հա-

մար, երբ որ հարկ էին հավաքում, շատ հայեր ունենալ, շատ քրիստոնյաներ, որպեսզի հարկ շատ հավաքեին, իսկ քաղաքական առումով Եվրոպային ներկայացնելու դեպքում ցույց տալ, թե ոչ մի հայ չկա, շատ քիչ հայ կա, փոքր տոկոս են նրանք այդ հողերի վրա: Ովքե՞ր են նրանք: Այնուամենայնիվ, որոշ սկզբին ասում են, որ 18-րդ դարի վերջին հինգ միլիոն հայ կար, 19-րդ դարի սկզբին երեք միլիոն հայ կար, ինչևիցե, 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբին ամենապակասը երկուսուկես միլիոն հայություն կար Օսմանյան կայսրության մեջ, որից կեսը կամ մի փոքր պակաս գտնվում էին բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա: Ճիշտ է, հայության ամենաբացասական բանն էր, որ ցրված էին: Ահավասիկ իմ հարևանուհի մախազանց գիրք է գրել Անկարայի հայության մասին: Ի՞նչ գործ ունեին հայերը Անկարայում, ի՞նչ գործ ունեին: Բայց նրանք կամուփն այնտեղ չէին հայտնվել: Նրանք գնացել էին, փախել էին սելուկներից, բուրքերից, որոնք արևելքից անընդհատ հարձակումներ էին գործում՝ նոր տարածություններ գրավելու համար: Հայության մի մասը Ադրիանապոլսում էր, մի մասը, առաջի, Իզմիրում, Բուրսայում: Հազար ու մի տեղ: Ճիշտ է, բուն Հայաստանում նույնպես բավականին հայություն կար, բայց նրա ուժերը ջլատված էին, նրա հոգին կտրված էր, նրա հոգին կտրված էր այն բանով, որ նա հարձակվել էր սեփական պետականությունը չտեսնելու, չհարգելու հանգամանքին, և ուրիշին ծառայելու հոգեբանությունը խորը արձատներ էր ձգել դարեր շարունակ, սերնդից սերունդ, ժառանգից ժառանգ: Մի բան, որ շարունակվում է շատ-շատերի մոտ մինչև օրս: Այս հանգամանքը կատարել է իր ամենաբացասական դերը հայ ժողովրդի համար: Ինչևիցե, չհեռանամ իմ հիմնական մտքից, Թուրքիայում, կամ Օսմանյան կայսրության իշխանության ներքո կար երկուս ու կես միլիոն հայություն:

Ահավասիկ Ռուսահայաստանը, որն անցավ Ռուսաստանի հսկողության տակ, մաս կազմեց այդ պետության, այնտեղ այսօր հայությունը բուն Հայաստանում երկուս ու կես միլիոն է, Անդրկովկասի հայությունը եթե հաշվենք ևս մեկ միլիոն, երեք ու կես միլիոն, մեկ միլիոն էլ ունենք Մովսեսական Միության մյուս տարբեր մասերում, չորս միլիոնից ավելի մենք հայություն ունենք Մովսեսական Միությունում: Այսօր այդ հարևան պետության մեջ, որի անունը ես տվեցի, մենք, ըստ էության, հայություն չունենք և մասների վրա կարելի է հաշվել՝ մի քանի տասնյակ հազար մարդ է: Սա ճշմարտություն է, որը պետք է իմանաք: Սա պատմության դասն է, որը մենք պետք է լավ իմանանք: Եվ այդ կողմնորոշմանը միշտ հավատանք, և այդ կողմնորոշումը համարենք այն փրկարար ուղին, որը, ըստ էության, հայությանը փրկության ակ դուրս բերեց և նրա համար ստեղծեց ապրելու, գոյատևելու հնարավորություններ: Ապա վերիիշխեք 19-րդ դարի մեր անցած ուղին: Հայությունը Ռուսաստանի միջոցով հարեց ժամանակի գիտությանը, մշակույթին, քաղաքական հոսանքներին, ասպարեզ իջավ՝ պայքարելու իր անկախության և ազատության համար:

Նույնը կատարվում էր Օսմանյան կայսրությունում: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում հայ շարժումը հանդիպեց բուրջական պետության յարաբանին, ավիներին և զոհվեց, ըստ էության, հայ պայքարի ճանապարհին: Հայկական հարցը հաստակապես սրվեց սրանից հարյուր տարի առաջ: Երբ ռուսական բանակը ազատագրեց Բալկանները, ստեղծվեցին սլավոնական պետություններ՝ Բուլղարիան, ամբաստնողից Սերբիայի անկախությունը, մյուս երկրների անկախությունը: Հայերը նույնպես ասացին, թե մենք էլ ժողովուրդ ենք, ազգ ենք, մենք էլ իրավունք ունենք ինքնուրույն լինելու, մենք էլ դիմենք, որպեսզի ստանանք այնպիսի իրավունքներ ինքնավարության, ինչպիսին վաղեմից սլավոնները Բալկաններում: Եվ հետաքրքրականն այն է, որ հայերին շատ մոտ էր թվում այն ժամանակ այդ գաղափարի իրականացումը, մոտ էր թվում, որովհետև նեալ ուժ կար կանգնած Թուրքիայի դեմ. դա ռուսական բանակն էր: Հենց որ արևմտաեվրոպական դիվանագիտությանը հաջողվեց ստեղծել դավադրական մքնուղորտ այդ հաղթանակի շուրջ, որին զոհվել էր 200 հազար ռուս զինվոր, այն ժամանակ էլ սկսեցին կատարվել ամենավատ իրողությունները, որոնք հետագայում մեծ վնաս հասցրին մեզ: Նախ՝ Անգլիան պահանջեց, որ Տրապիզոն-Բայազետ-Թավրիզ առևտրական ավանդական գիծը չմնա Ռուսաստանի տիրապետության մերքո: Դա նշանակում էր, որ Ալաշկերտի դաշտը, խիտ բնակեցված հայությամբ, պետք է անցներ ճորից Թուրքիայի տիրապետությանը: Դա նշանակում էր, որ հետագայում հենց այդ տարածքների վրա հայ ժողովուրդը պետք է մորթվեր, թեև իր ձեռքում ուներ Բեռլինի կոնգրեսի երաշխիքը կամ զարանտիան: Չէ՞ որ մեր ժողովուրդը կործանվեց հենց այն վայրերում, որոնք կարծես թե պաշտպանված էին միջազգային իրավունքով, միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերով: Հիշում եք չէ՞, չմտնե՞ն չէ՞ այդ մանրամասների մեջ: Հասկանալի՞ եմ խոսում ես:

Ասելիքս այն է, որ հետոն մայիլը, հեռվից ակնկալություն ստանալը, շատ ու շատ ռոմանտիկ ծրագրեր ունենալը միշտ չէ, որ օգտակար է լինում, երբ որ մի կողմ են բողոքում իրականը, մյուսակամը: Այսօր իրականը այն է, որ մենք ունենք Սովետական Հայաստան պետությունը: Մենք դա ստեղծել ենք վերջին 60 տարում: Դրսում գտնվողները ինացել են գրականությունից, թերթերից, լրագրերից և ճիշտ պատկերացում միշտ չէ, որ ունենում են, թե ինչ հող էր սա, ինչ երկիր էր և ինչ է դարձել: Այսօր գրոսաշրջիկները մտնում են Երևան, ծանոթանում նրա տեսարժան վայրերին, տեսնում նրա շինությունները, նրա բառարանները, նրա համալսարանները, դպրոցները, նրանց թվում է, թե այդպիսին էլ եղել է Հայաստանը: Եվ գիտե՞ք ինչ: Դա պատահական չէ: Ես էլ, որ մտել եմ Բոստոն, ինձ թվում է, թե այս երկնաքեր շենքերը միշտ են եղել, որովհետև ես ճախկին Բոստոնը չեմ տեսել: Այդպես էլ խաբուսիկ է Հայաստան եկողների համար: Ես էլ դե մեծ չեմ տարիքով, բայց պատերազմից առաջ եղած Երևանը, Հայաստանը, նրա մարդկանց լավ հիշում են: Իսկ գրականությունից և մեր մեծերի պատմածներին էլ լավ գիտեն, թե ինչ է եղել քաղական թվականների սկզբին: Ջարդված, փշրված մի հողակտոր, որի վրա

հավաքված էին դրսից եկած արևմտահայության քեկորները, նրանց գավակները, բոլորը իվկանդ, փորերը ոտած խոտ ուտելուց, բոլորը տրախտմա, հիվանդ աչքերով: Հիշո՞ւմ եք, ժամանակին Ռոդ Ալիեյն Չեզ չլին բողոմն կամ Չիր ծնողներին, ստուգում էին աչքերը, եթե տրախտմա էր, որովհետև Թուրքիան այսօր էլ ունի մեկ ու կես միլիոն տրախտմայով հիվանդ: Հիվանդներ, մալարիա, առաջին հերթին հատուկ էր Հայաստանին, դեղում մարդիկ, դեղում երեխաներ: Հարյուր հազարավոր որբեր, անտուն, ամառն: Մեր իշխանությունը սկսել էր իր առաջին քայլերը նրանից, որ փրկել է այդ հարյուր հազարավոր երեխաների կյանքը: Փրկել է ճեղքերով, փրկել է շատ մեծ դժվարություններով: Դա հեշտ չի եղել: Դա հրաշքով չի կատարվել: Մեզ մոտ այն բաները չեն կատարվում հանգանակությամբ, մեկ-մեկ ուրբի հավաքելով, հինգ-հինգ ուրբի: Ոչ: Այդ գործը մեզ մոտ դրված է պետական ընդհանուր ինքերի վրա: Մենք հուշարձաններն էլ ենք կառուցում պետականորեն և որոշում ենք, թե որ մարդու հիշատակը հարգենք, որինը չհարգենք: Դպրոցներն էլ են կառուցվում պետական միջոցներով, և որոշում ենք, թե այս տարի հիսուն դպրոց պետք է կառուցենք, թե վաթսուն դպրոց պետք է կառուցենք: Հանգանակություն չկա, ուզում եմ ասել, որ հասարակությունը քսանական թվականների սկզբից ամեն ինչ արել է կազմակերպված, մոճավանջից, մտնող այդ վիճակից դուրս բերելու համար մեր ժողովուրդին: Այլ, այլ բարձր ռոմանտիկ բաների մասին մտածելը մի կողմ են բողոքել, որովհետև շատ ու շատ քայլեր էլ մեր ժողովուրդի ժամանակի, այսպես ասած, քաղաքական արագնայությանը, քաղաքական ղեկավարությանը հավակնած մարդկանց սխալների հետևանքով ենք մենք տոնելու քարին խփել: Մենք էլ ենք շատ սխալներ արել: Գիտեք, ինչպիսի, սխալ է եղել, երբ սխալը վերագրվել է միայն մեզ, այսպիսի սխալներ էլ են արվել, ճիշտ են ասո՞ւմ ես: Չէ՞:

Բայց միաժամանակ ճիշտ չի լինի տեսնել, որ մենք ունեցել ենք մեր դեմ հզոր ուժեր, բայց մեր չափով ոտքը չենք գցել, քարին ոտքը չխփելու համար պետք է քարի կողքից անցնել իմանալ, փուլ եկող պատի տակ պետք չէ կանգնել: Մենք կանգնեցինք այդ փուլ եկող ոսկայական կայսրության պատերի տակ, կարծես թե գիտակցաբար էլ գնացինք այդ պատը հրեցինք, կպանք, որ անպայման շուտ տայինք մեզ վրա: Տարբեր մոտեցումներ կան մեր քաղաքական պատմության հարցերին: Այսօր էլ կան, Չիր հոգեբանությունը կամ է տարբերվում Հայաստանի մարդկանց հոգեբանությունից: Ձեր մեջ էլ շատ քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող մարդիկ: Բայց այդ քաղաքական համոզմունքները չեն ստեղծվել նաև այս վերջին հիսուն կամ վաթսուն տարում: Դա միայն պայմանավորված չէ գաղափարախոսությամբ: Թեև մենք համոզված ենք, որ մեր գաղափարախոսությունը ամենահաջողն է հայ ժողովուրդի համար, մենք համոզված ենք նրանում, որ լավագույն պայմանները մենք ենք ստեղծել, բայց ես ուզում եմ Ձեզ հիշեցնել, որ հայերի մոտ տարբեր մոտեցումները ստեղծվել են ոչ այդ գաղափարախոսության տարբերությունների հողի վրա: Դարեր շարունակ իզմրդիցին չի մտածել այնպես, ինչպես

երգրումն ինչ է մտածել, իզմիրցին եթե հաջող առևտուր է արել, նրա համար արդեն ամեն ինչ է եղել, նա երբեք չի մտածել, գուցե խոսքով մտածել է, ինչ-որ մի տեղ էլ մերվը շարժվել է, որ Հայաստանում մարդ սպանեցին: Բայց նա կաշվի վրա չի գզացել, հասկանալի է: Ես ոչ թե սա ասում եմ դատապարտելու համար, թե ինչու է եղել Իզմիրում, կամ մյուսները ինչու՞ են եղել Կոստանդնուպոլսում: Ոչ: Այդպիսին է եղել ճակատագիրը, նրանք եղել են այնտեղ: Բայց այն պայմանների համապատասխան էլ փոխվել է իրենց հոգեբանությունը: Ես կամ ապրում եմ, Բոսֆորի փափին սուրճն խմում եմ, մատաներ էլ ունեմ, գինի էլ կա, կանանց թիվն էլ չի պակասում, բայց դե ի՞նչ արած, ես պղտեցի եմ: Նորից եմ ասում, ճիշտ հասկացեք ինձ, ես չեմ դատապարտում, ես արձանագրում եմ իդրությունը, թե ինչպես էր բաժանվում ժողովրդի իդեոլոգիան, քաղաքականության գաղափարը, խաբարվում էր, փշրվում էր դարերի ընթացքում, ամեն մի հայ Օսմանյան կայսրության մեջ, սա ճշմարտություն է, գոհ էր լինում, որ այդ պետության մեջ մի պաշտոն էր ունենում կամ սուրբանին ինչ-որ մի լավություն էր անում, ստրկամիտ հոգեբանություն, ստեղծված դարերի ընթացքում, այժմ էլ գոյություն է, թե այսինչ մարդը թուրքական կառավարության անդամ է եղել: Հետո: Կարող եմ հիշել կամ պարծենալ՝ դրանով: Պարծեցեք նրանով, որ ունեք պետականություն: Շատ-շատերը կարող է չեն հավանում մեր պետականությունը, բայց ուրիշ ազգեր երբ որ ունեն պետականություն, նրանք գուրգուրում են իրենց պետականությունը: Քար չեն մետում հեռվից: Ե՛հչա չէ դա: Դատապարտելի է, հաճախ միայն գուցե մեզ հատուկ, բայց ոչ ուրիշներին:

Ես շատ հեռուները գնացի, մի քիչ մոտենամ: Քսանկան թվականներից մեր ժողովուրդը, մեր հայրերը, մայրերը, պապերը, տատերը իրենց քրտիկներով, իրենց բազուկներով քանդեցին այդ ապստամբները, ճղրտեցին սարերի փորերը, ջրանցքներ հանեցին՝ հողագուրկ, ապառաժուտ դաշտերը ոռոգելու, խաղողի այգիները ընդարձակելու և, ընդհանրապես, երկրի մեծան դարձնելու այդ հողակտորը: Մենք մեծ թուխը չենք կատարել, 17 անգամ է ավելացել գյուղատնտեսական մթերքի արտադրությունը: 17 անգամ, շատ չէ: Քիչ է նույնիսկ: Բայց այդքան է հողը մեր: Ավելի շատ միջոցներ է հարկավոր դնել, պետք է մեկ միլիոն ուրլի դնես, մի տասը հեկտար հող վերցնես բնությունից: Մի մասը աղակալած հողեր են, պիտի այդից ազատես, մի մասը պիտի քարից ազատես, պիտի հարյուր հազարավոր տոննայով նավթ վառես, բենզին վառես, որպեսզի տրակտորների միջոցով քարերը հանես, որպեսզի այդտեղ բան ցանես: Հասկանալի է՞: Մենք այդ փողերը չենք ունեցել և այսօր էլ չունենք: Այս երկրի վրա ստեղծվեց նոր քաղաքակրթություն: Նորից դառնամ հիշատակածս խնդրին: Երբ որ կապիտալիստական հարաբերությունները զարգացան տարբեր երկրներում, հայերը, լիներվ առաջին, այսպես ասած, քաղաքացիներ, քաղաքի բնակիչներ են չէ՞ եղել հայերը, որովհետև կորցնելով իրավունքը հողի վրա, սելջուկների, բուրքերի ձեռքով քշելով սեփական հողերից, նրանք մահմեդական տիրապետության տակ կորցնում էին որևէ իրա-

վունք իրենց հողի վրա: Չէ՞ որ մահմեդական օրենքով հողը պատկանում է ալլահին, ալլահի ներկայացուցիչը սուլթանն է, ուրեմն նա է տնօրինում հողերը, հողի սեփականությունը, նա այդ ձևով տալիս է վարձակալման: Չէ՞: Հայը կորցրել էր իր իրավունքը: Հին ազնվականությունը հայության, որ հեռացավ իր երկրից, վերահասվել, հատկապես կենտրոնացավ Կոստանդնուպոլսում կամ հեռացավ Տրանսիլվանիա, Գալիցիա և այլն, նա իր հետ տարավ հարևանություն, տարավ ոսկի, և դարեր շարունակ ոսկու առևտուր և այլն, և այլն, և այլն: Եվ հետո, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ժամանակ, առևտրական, այսպես ասած, վերելքի ժամանակ այդ փողը դարձավ կապիտալ, ստեղծեց շենքեր, կազմակերպություններ, նաև նավեր: Հայերը նավատորմ էլ ունեին: Հայերը իսպանացիների հետ Մեքսիկայի արծաթն էին տեղափոխում Ֆիլիպինների վրայով, հայերը մասնակցում էին Ինդոնեզիայի գործերին, հայերը մասնակցում էին Հնդկաստանի գործերին, հայկական նավագնացություն կար Բասրայի և Բոսնիայի միջև, լսած կլինեք հավամբար, և այլն, և այլն: Բայց այդ կապիտալը, այդ ակտիվությունը, գործիմացությունը, ինչպես դուք եք ասում, բիզնեսը, չէր կատարվում հայկական հողի վրա: Շենքերը սարքվում էին Թիֆլիսում, շենքերը սարքվում էին Բաքվում, շենքերը սարքվում էին շատ ու շատ տեղերում: Բայց ոչ բուն Հայաստանի վրա: Դրա համար մենք բուն այս Հայաստան տեղիտորիայի վրա ժառանգություն չստացանք մեր մախոթը հայ հարուստ մարդկանցից, կապիտալիստներից, փողատերերից: Մենք ի՞նչ ենք ստացել: Մատերի վրա կարելի էր հաշվել երկու-երեք հարկանի տները Երևան քաղաքում: Երևանն ի՞նչ էր: Մի գյուղաքաղաք, խեղճ ու կրակ, հողի, փռու մեջ կորած: Ո՞վ էր գալիս այնտեղ:

Անավասիկ, ես այս փոքր էքսկուրսը արեցի, հեռացա, ձեզ ցույց տալու համար, որ մենք ոչինչ չէինք ժառանգել, և այն արդյունաբերությունը, ինդուստրիան, որ ստեղծվեց այդ հողի վրա, կատարվել է վերջին տասնամյակների ընթացքում, կատարվեց այն բանի շնորհիվ, որ այն կապիտալը, որ հայրերը մեզ չէին թողել, որովհետև իրենց դրսում են եղել: Նուրբ փաշան Եգիպտոսում էր, Դադյանները Պոլսում էին, մեծահարուստ ժամկույսանը Մոսկվայի մեջ էր, Մանրաշևը Բաքու, Թիֆլիս էր, Արզումանյանը չգիտեմ որտե՞ղ էր: Անավասիկ, սա էր պատկերը: Եվ մենք այդ կապիտալը ստացանք Ռուսաստանից, ռուս ժողովրդից: Սկսած 1921-1922 թվականներից, այդ փողը, որը սկիզբը դրեց մեր գործունեությանը և գործարաններ, ֆաբրիկաներ կառուցելու գործում, և ուսումնական հաստատություններ, համալսարան կառուցելու: Ո՞ր ժողովուրդը ունի մշտական գործող օպերային թատրոն, դերասանների այդպիսի ստատություն, այդ ամբողջ ստեղծվեց քսանական թվականներից սկսած և շնորհիվ ժողովրդի տաղանդի և այն պայմանների, որ կամ մեր համար, կարողացանք ստեղծել այսօրվա Հայաստանի այս կյանքը:

Չունե՞նք թերություններ: Չունե՞նք քացեր: Ինչո՞ւ չէ: Մենք էլ ենք սխալական, մեք մեծերն էլ են սխալներ արել, թերություններ ենք ունեցել, երբևէ այսպես ենք մտածել, այսօր փոխվել է: Ռոբիլիտև պայմաններն այլ են դար-

ծել: Շատ սխալներ ճշտվում են, շատ սխալներ ուղղվում են, բայց հիմնական գիծը մնում է անփոփոխ, այդ գիծը այն է՝ ծառայել սեփական ժողովրդին, սեփական ժողովրդի համար ստեղծել ամեն ինչ: Մի ժամանակ ասում էին ի՞նչ Հայաստան, հայ չի մնացել: Հայերեն չենք խոսում, չենք գրում, չենք կառուցում և այլն, և այլն: Ասացեք խնդրեմ, որտեղ է մշակվել այդպիսի հայոց լեզու, եթե ոչ Հայաստանում (ժափահարություններ): Եվ ես պետք է ասեմ, որ լեզվի նկատմամբ նույնպես պետք է ունենալ մեծահոգի և ճիշտ մտեցում: Մենք էլ սիրում ենք և հարգում ենք և ավելի շատ ենք կարդում, քան որևիցե տեղ և՛ Ղևոնդ Ալիշանին¹, և՛ Պեշկևբաշյանին², և՛ Մեծարեցին³, և՛ Գանիել Վարուժանին, և՛ Պետրոս Դուրյանին⁴, և՛ Երվանդ Օսյանին, և՛ Հակոբ Արարոնյանին և՛ բոլոր արևմտահայ մեր սնծերին (ժափահարություններ): Բայց չպետք է կառչել հեղից միայն, մայրք Հայաստանում ինչ ձևով են գրում, ինչ ձևով են խոսում, մի ժողովուրդ պետք է ունենա մի լեզու: Չմոռանաք մեկը, բայց հարգենք մյուսը: Տառադարձությունը, գրելակերպ ինչո՞ւ չլիքցնել հիմքում: Դա, ինչպիսի, իմ ցանկությամբ չէ: Ես որ ասացի, շատերը իմի պնճադատարար մտածում են: Ի՞նչ գեղեցիկ արտասանեց օրիորդը նոր այստեղ Հովհաննես Թումանյան: Հովհաննես Թումանյանը ինչպե՞ս դարձնենք արևմտահայերեն: Չենք կարող, չէ՞: Որքան յուրաքանչյուր կուլտուրական հայ, յուրաքանչյուր հայրենասեր հայ պետք է իմանա և՛ մեկ լեզուն և՛ մյուս լեզուն: Ես արտասան-

¹ Ղևոնդ Ալիշան (1820-1901), պատմաբան, բանաստեղծ, բանասեր, աշխարհագրագետ, քարգծամիչ, Վենետիկի Միսիբարյան միաբանության անդամ, դասավանդել է Վենետիկի Ռաֆայելյան, Փարիզի Մուրատյան վարժարաններում, «Բազմավակի» (Վենետիկ) խմբագիր, «Յուշիկը հայրենեաց հայոց», «Հայոց երգ ոսմկակներ», «Քաղաքական աշխարհագրություն...», «Տեղագիր Հայոց Մեծաց», «Նշմարք հայկականը», «Միտունը», «Արարտը», «Շիրակը», «Հայ բուսակ կամ Հայկական Բուսաբանություն» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Սկյուռի Պեշկևբաշյան (1828-1868), բանաստեղծ, մանկավարժ, քառերկան գործիչ, դասավանդել է Կ.Պոլսի Թարգմանչաց, Լուսավորչյան և Հռիփսիմյանց վարժարաններում, արևմտահայ կանոնավոր մշտական բառարանի հիմնադիր, եակն ղեկ է կատարել Ազգային ասեմանադրության ստեղծման գործում, գրել է սիրային, բնության, օրորոցային, հայրենասիրական, մանկական բանաստեղծություններ - Ա.Կ.:

³ Միսաք Մեծարեց (Մեծատուրյան) (1886-1908) - բանաստեղծ, աշխատակցել է Կ.Պոլսի «Մասիս», «Հանրագիտակ», «Արևելյան մամուլ» պարբերականներին, դասական ռոմանտիզմի և սինվոլիզմի ներկայացուցիչ, ստեղծագործությունների հիմնական բեման անհատի ներաշխարհին է կյանքի քաղո ու հակասական պայմաններում - Ա.Կ.:

⁴ Պետրոս Դուրյան (Չըմպայան) (1851- 1872) - բանաստեղծ, դրամատուրգ, «Տարագիր ի Միպերիայ» ողբերգության, «Վարդ և Շուշան կամ Հովիթր Մասանց» մելոդրամայի, «Մե հողեր կամ Յեռին գիշեր Արարատեան» «Արտաշես աշխարհակալ», «Անկոնում Արշակունի հարստութեան», «Ասպատակութիւնը պարսկաց ի Հայս կամ աեռումն Անի մայրաքաղաքին» պատմական ողբերգությունների, «Թատրոն կամ Թշուռներ» դրամայի հեղինակ - Ա.Կ.:

մանում երբ որ գայրմացա, որ մի կին, ինքը լինելով քիչփխսահայ, ավարտել էր Դասյանյան դպրոցը, բայց իսպաներենի էր քարգաննել մեր արևմտահայ բանաստեղծների գործերը, գարնացական հարց տվեցի, քե տիկին այս ինչպե՞ս եք քարգաննել, չէ՞ որ դուք արևմտահայերենը ժամանակին չեք ուսումնասիրել: Ես ասաց, քե ինչո՞ւ եք ինձ վերավորում, չէ՞ որ ես հայ եմ և պարտավոր եմ իմանալ երկու ուղղություններ, երկու բարբառը կարելի է ասել, կամ երկու լեզուն ասենք: Հասկանալի է: Որքան յուրաքանչյուր հայ կին, մարդ դրսում պետք է հարգի իր պետական լեզուն: Այդ լեզուն ստեղծվել է Երևանում, Քանաքեռում, Խաչատուր Աբովյանի կողմից, զարգացել է, դարձել է պետական լեզու, յուրաքանչյուր որ պետք է և՛ կարդա, և՛ հասկանա: Դրա համար էլ ես կոչ եմ անում ձեզ բոլորիդ: Ես կարող եմ ձեզ ասել, քե բոլորդ կարող եք դասնալ Մովսեսական Հայաստան, վերադառնալ, ո՛չ, այդպիսի բան հնարավոր չէ ասել: Մեր հիմնական խնդիրն է, ձեր հիմնական խնդիրն է՝ պահպանել ազգի պատկանելությունը սեփական, լինել Մովսեսական Հայաստանի քարեկամ: Գրպանի մեծամաս, հնարավորությունների համեմատ, շուտ-շուտ այցելել Մովսեսական Հայաստան, երեխաների մեջ վառ պահել Մովսեսական Հայաստանի նկատմամբ սերը, հարգանքը: Եվ ամենակարևորը, կարողանալ լինել լավատես, որ Մովսեսական Հայաստանի պայագան շատ ավելի վառ է լինելու, շուտ ավելի գեղեցիկ է լինելու, որ լինելու են նոր հնարավորություններ, նոր միջոցներ, որովհետև դարերի պատմությունը, դարերի փորձը ցույց է տալիս, որ մեր ժողովուրդը իրավունք ունի լինելու ավելի լավ պայմանների մեջ, ունենալու ավելի լավ, ավելի գեղեցիկ հայրենիք, որին պետք է նպաստեք բոլորդ: Բայց, միաժամանակ, սրան զուգընթաց ես ուզում եմ ասել, հույս հայտնել, որ Դուք այդ կապը պետք է ուժեղացնեք, յուրաքանչյուր ընտանիք գոնե մի ամսագիր, մի թերթ պետք է ստանա հայրենիքից: Գլխեք, մենք այդքան շատ թույլ չունենք, չկարծեք՝ մեր անագրերը չեն վաճառվում, թեթերը: Մեր յուրաքանչյուր անագիր 100 հազար տպաքանակով է, 150-300 հազարով է յույս տեսնում, մենք հաճախ գրքի սով ենք ունենում, տպում ենք գիրքը 100-150 հազարով, բայց չեք կարող ճարել: Դրա անհրաժեշտությունը չունեք: Բայց ես գիտեմ ամերիկյան պայմանները, իրականությունը, գրողված մարդիկ եք, գործի մարդիկ եք, կարդալու քիչ ժամանակ է մնում, բայց տան մեջ բոլ լինի, երկխաչի աչքի առաջ պետք է լինի գիրքը, մեր ավանդական տվորությունը, որ հայը իր գիր, գրակնությունը պետք է սիրի: Որովհետև լեզվի միջոցով, մենք կարծում ենք, որ ավելի մոտ կպահենք ձեզ, արևմտահայության բեկորներին, սկիտոքսահայության մարդկանց մայր հայրենիքին, Մովսեսական Հայաստանին: Ի՞նչ ասեմ ձեզ: Ես շատ խոսեցի, ձեզ ձանձրացրի: Նորից ասեմ, որ հաճույք էր, մեծ պատիվ էր իրավիրվել Բոստոն, ծանոթանալ ձեր քաղաքին, տեսնել հայ մարդկանց դեմքեր, շատ դեմքեր ինձ հիշեցնում են մանկուրյան տարիներին տեսած դեմքեր, բարություն կա դեմքերի վրա, մի տեսակ նաև անտարբերություն: Կյանքի տարբեր պայմանները տարբեր դեմքեր են ստեղծում, տարբեր բնավորություններ: Այստեղ շատ-շատերին ես ծանոթ էի

նախապես, հաճելի էր, որ տեսա երկրորդ անգամ, ինձ համար անակնկալ էր, որ այստեղ է պարոն Բերբերյանը, Համբարձումը, որին հանդիպել եմ մի անգամ Մոնրեալում կարծես: Հիմա էլ այստեղ անակնկալ հանդիպեցինք: Գիտելի Արիս Փափազյանին, նախապես: Լսել էի երգչուհու մասին, քայց չէի տեսել, տեսա: Ի՞նչ ասես ձեզ: Գիրքը ժամանակին հայերեն կարդացել եմ, որոշ բաներ օգտագործել եմ, Ալիսայի: Շատ հաճելի, պատվարժան նախագահ ունեցա ես, դա ինձ համար մեծ պատիվ է: Ողջունում եմ ձեզ բոլորիդ: Կրկին շեշտեմ, որ Մովսեսական Հայաստանը հնարավորություն է տվել հայ ժողովուրդին լինելու խաղաղ պայմաններում: Մովսեսական մեծ Միության ժողովուրդների բարեկամությունը այն հզոր վահանն է, որը հայ ժողովրդի համար ստեղծել է առաջխաղացման, զարգացման լայն ուղիներ, լայն պողոտա, որով ընթանում է մեր ժողովուրդը: Ապագան մեր ժողովրդինն է: Գրանում համոզված եղեք և սիրեք Մովսեսական Հայաստանը, նրա պետականությունը, նրա կառավարությունը (ծափահարություններ): Մնաք բարով, ցտեսություն, դեկտեմբերի 17-20-ին կկարողանամ լինել Երևանում և այնտեղ կկիսվեմ տարբեր լսարաններում, հողվածներում իմ տպավորությունների մասին, ձեր գաղութի, ձեզ հետ ունեցած իմ լավ հանդիպումների մասին: Ենթակալություն կազմկոմիտեին, շնորհակալություն այդ ճաշը պատրաստողներին, շնորհակալություն մեզ հյուրասիրողներին: Ենթակալություն:

ԵՆՈՒՅՑ ԶԻԿԱԳՈՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈԱԴԻՈՅՈՒՂ՝

Բարև Ձեզ, Չիկագո մեծ քաղաքի հայկական ժամի ռադիոունկնդիրներ: Չեզ հետ խոսում է Չեզ համար խոսում է Ջոն (Հովհաննես) Կիրակոսյանը: Ես՝ Մովսեսական Միության պատվիրակության անդամ, Նյու Յորքում եմ գտնվում արդեն երեք ամիս: Շատ լավ առիթ ինձ ներկայացավ ծանոթանալու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ համայնքների կյանքին, մարդկանց, մյուսնց գործերին: Վերջին օրերին ինձ պատեհություն եղավ այցելելու Կալիֆոռնիա, լինելու Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո, Ֆրեզնո քաղաքներում: Եղա Բոստոն քաղաքում, ունեցա հանդիպումներ հայ մարդկանց հետ, նրանց պատմեցի հայ կյանքի մասին, Հայաստանի մասին, հայ մարդկանց գործերի, հաջողությունների մասին: Ենթիվ Հայաստանի լավ բարեկամների հրավերով, այժմ եկել եմ Չիկագո: Հյուր եմ եկել և այսօր, 1978 թ. դեկտեմբերի 8-ին, երկրկյան, ունենալու եմ երջանիկ պահեր՝ հանդիպելու Չիկագոյի հայ մարդկանց, լսելու նրանց, ունկնդրելու նրանց խոսքը, տեսնելու նրանց հայկական դեմերը, խոսելու նրանց հետ, պատմելու նրանց այն բոլոր հարցերի ու խնդիրների մասին, որոնք հուզում են յուրաքանչյուր հայրենասեր հայ մարդու, հայրենիքից հեռու, աշխարհի տարբեր ծագերում, տվյալ դեպքում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Չիկագո, մեծ, արդյունաբերական, ինդուստրիալ հզոր քաղաքում:

Ի՞նչը ինձ զարմացրեց Միացյալ Նահանգներում, հայերի հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ: Նրանց հայ լինելու հանգամանքը, նրանց՝ հայ ժողովրդին սիրելու, հարգելու հանգամանքը ուրախացուցիչ է, հուզիչ է: Երբ յուրաքանչյուր տան մեջ տեսնում ես Եղիշե Զարենցի² գործերը, Հովհաննես Երիզանցի³ բանաստեղծությունների գործերը, յուրաքանչյուր տան մեջ տեսնում

¹ ՋԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի ելույթը Չիկագոյի հայկական ռադիոյով, 1978, 8 դեկտեմբերի, (ձայնագրություն):

² Եղիշե Զարենց (Մողոտնյան) (1897-1937) - բանաստեղծ, արձակագիր, քարզմանիչ, աշխատել է «Մոսկովյան Հայաստան» քերթի, «Նորք» ամսագրի խմբագրություններում, Հայպետհրատում, «Հրո երկիր», «Տեսիլաժամեր», «Միաժամ», «Կապուտայա հայրենիք», «Դանթեական առասպել», «Կասպան», «Ազգային երգ», «Ամբոխները խելագարված», «Նաիրի երկրից», «Զարենց-նամե» բանաստեղծական շարքերի, «Պատմության քառուղիներով», «Դեպի լյաղ Մասիս», «Նորք», «Կոմիտասի հիշատակին», «Ժմ լեռան աղոթքը» պոեմների, «Դոկիմ նաիրյան» սոնետների շարքի հեղինակ, ամիսն բունդատվել է - Ա.Կ.:

³ Հովհաննես Երիզանց (Օհնիկ Կարապետյան) (1914-1984) - բանաստեղծ, «Գարնանամուտ», «Երգ Հայաստանի», «Երգերի գիրքը», «Լիրիկա», «Քնար Հայաստանի», «Հուշարձան մայրիկիս», «Համամարդկային» ժողովածուների, «Լրիկ երկիր», «Բիբլիական», «Հայոց դանթեականը», «Մաղաղություն ամենեցուն» պոեմների հեղինակ - Ա.Կ.:

ես հայրենիքի պատմաբանների գործերը, գրքերը, տեսնում ես ամազգիք, լրագրի, տեսնում ես մարդկանց, որոնք օրավուր հետևում են սեփական ժողովրդի մշակույթի տեղաշարժերին, նրա անվանի ներկայացուցիչների հաջողություններին, խոյանքներին, երբ լսում եմ յուրաքանչյուր տաս մեջ հայ երաժշտության դիսկեր, հայ երգիչ, երգչուհիների ձայնը, որը քաղցր է հնչում հատկապես հայրենիքից հեռու գտնվող մարդկանց համար: Չէ՞ որ նրանք հայեր են, չէ՞ որ նրանք դարեր շարունակ նվաճվել են, հետապնդվել են ոսոխների կողմից, նրանց հալածել են, զրկել հայրենիքից, խեղել են, ոչնչացրել, տարել են անապատների գեհեների միջով, տարել են հեռուները, բայց նրանք շարունակում են մնալ հայ, շարունակում են սիրել իրենց մայր ժողովրդին, շարունակում են սիրել իրենց հայրենիքը, ապրում են նրա հաջողություններով, երազում են նրա նոր հաջողությունների մասին, երազում են հայ մնալու, միավորվելու, բռունցք կազմելու, սատար լինելու իրենց հայրենիքի բարգավաճմանը, իրենց հայրենիքի ամրապնդմանը, սիրում են իրենց հայրենի Հայաստանի պետականությունը, որը այսօր միակ պատկաբն է, միակ հուտ հանգրվանը: Հայերը կան, ապրում են, մնում են ժողովուրդ, որովհետև մշտապես աչքերը հասում են սեփական հայրենիքին, սեփական պետականությունը: Այս պետականությունը հայ ժողովրդի համար հուտ աղբյուր է:

Ի՞նչ ունենիք մենք սրանից մի վեց, յոթ տասնամյակ առաջ: Մենք կանգնած էինք կործանման եզրին, մեր ժողովուրդը բնաջնջվեց իր հողերի վրա, մեր ժողովուրդը կորցրեց իր հայրենի շենքերը, կորցրեց հարյուրամյակների ու հազարամյակների քաղաքակրթությունը, և գտնվեցին մարդիկ, որոնք արդեն կարծում էին, թե հայ ժողովուրդը պատկանալու է անհետացող ազգերի շարքին, այն ժողովուրդների շարքին, որոնք չկարողացան մարաբոնյան, հագարամյակների այս քայքայ մեջ մրցել մեզ հետ: Բայց հայ ժողովուրդը վերապրեց, հայ ժողովուրդը վերապրեց, որովհետև ունի չափազանց մեծ մշակույթ, որովհետև նրա գիրը, գրականությունը, նրա ոգին գալիս է դարերի խորքից, մա չի սարսափել, չի երկնչել ոչ մի դժվարությունից: Նա կարողացել է ոտքի կանգնել, նա կարողացել է դիմագրավել բոլոր դժվարություններին, նա հանդես է բերել ապառաժին, գրանիտին հատուկ հատկություններ, և այժմ հայ ժողովուրդը աշխարհին գարնացնում է իր զավակների մեծ ինտելեկտով, մտավոր մեծ կարողություններով: Չկա կուլտուրայի ասպարեզում որևիցե բնագավառ, լինի դա բժշկությունը, լինի նկարչությունը, լինի երաժշտագիտությունը կամ երաժշտությունը, լինի ճարտարապետությունը, լինի գինվորական գործը, որտեղ հայ ժողովրդի զավակները իրենց չղրստորեն որպես 20-րդ դարին արժանի մարդիկ: Վերցրեք հաշվադրական մեքենաների բնագավառը: Հայաստանը այսօր ստեղծում է լավ մեքենաներ, որոնք արդեն ճանաչվում են ինչպես Մովսեսյան Մյուսթան, այնպես և Եվրոպայի շատ երկրների գիտական հասարակության, արդյունաբերական, տեխնիկական հասարակության կողմից: Վերցրեք նկարչությունը, մեր նկարիչները հայտնի են և՛ Հայաստանում, և՛ Հայաստանի սահմաններից դուրս: Ո՞վ չի պարծեցել Մարտիրոս

Սյայանի անունով, բայց չէ՞ որ մենք ունենք նոր նկարիչներ, որոնք արդեն գալիս են ավելի մեծ համբավ բերելու հայ նկարչության ավանդույթներին: Ո՞վ չգիտի աշխարհում Աբան Խաչատրյանի՝ անունը, որը մեծ փառք բերեց հայ ժողովրդին իր հանրամատչելի, ճանաչված ու ընդունված գեղեցիկ երաժշտությունը, որի էինքնում դրված են հայ ժողովրդի ազգային մեղեդիները, որի մեջ դրված են հայ ժողովրդի կորովը, ոգին, նրա երաժշտական ուժակությունները, նրա մեղեդիների ամբողջ հմայքը: Չէ՞ որ հայ ժողովուրդը դարերի միջով անցել է, տեսել է ամեն ինչ, բայց կարողացել է միշտ ստեղծագործել, մնալ չի եղել այլ ու այլ ժողովուրդների կամ ցեղերի, որոնք սովոր են եղել ճնշել ուրիշներին, տիրապետել ուրիշներին, գրկել նրանց ապրելու իրավունքից, խորտակել նրանց շենքերը, ճարտարապետական կորողները, ոչինչ չդնելով դրա տեղը: Այդպես էլ պատահեց մեզ հետ, մեր հարևանների կողմից: Ով չգիտի մշակույթի տարբեր ու տարբեր ներկայացուցիչներին: Վերցնեք շախմատի ասպարեզը: Երեկ մենք պարծենում էինք Տիգրան Պետրոսյանի հաջողություններով: Շիշտ է, այսօր էլ նա դեռ պահպանում է իր հեղինակությունը շախմատային գործի մեջ, բայց տեսեք արդեն նոր անուն է ավելանում նրա կողմին: Վահանյանը այսօր հանդիսանում է միջազգային գրոսմայստեր և պատվով պաշտպանում է հայրենի շախմատային ամբողջները, կարողանում է գեղեցիկ օգտագործել շախմատային և՛ զինվորները, և՛ մյուս քարերը՝ հանուն հայ ժողովրդի մշակութային փառքի: Ինչ բնագավառ որ վերցնեք: Վերցնեք գիտության բոլոր ճյուղերը՝ քիմիա, կենսագիտություն, ֆիզիկա, մաթեմատիկա: Այսպես, 19-րդ դարից սկսած՝ հայերը ինչքան մարդիկ էին ուղարկում դուրս, դեպի Ռուսաստան՝ Պետերբուրգ ու Մոսկվա, Գերմանիա՝ Լայպցիգ ու Բեռլին, Հալլե, այլ քաղաքներ ուսանելու, դասնալու ինժեներներ, դասնալու պատանի մտավորականներ հասարակության համար: Բայց այսօր Երևանի համալսարան են գալիս Գերմանական Գեոմոլոգիայի Հանրապետությունից ուսանողներ՝ սովորելու հայ պրոֆեսորների մոտ մաթեմատիկա, ֆիզիկա:

Չէ՞ որ սա մեր ժողովրդի հաջողության արդյունքն է, չէ՞ որ քաղցած, փորները ուռած մանուկների փոխարեն այսօր մենք ունենք զվարթ երիտասարդություն, մատաղ սերունդ, երջանիկ և ապահովված բոլոր այն պայման-

¹ Աբան Խաչատրյան (1903-1978), կոմպոզիտոր, դիրիժոր, մանկավարժ, ԽՍՀՄ, ՀԽՍՀ, ՎԽՍՀ, ԱԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, ԽՍՀՄ կոմպոզիտորների միության քարտուղար, դասավանդել է Մոսկվայի կոմերսիատորիայում և Գեոմոլոգների ակադ. երաժշտական մանկավարժական ինստիտուտում, XX դ. մեծազույց կոմպոզիտորներից, «Գայանե», «Սպարտակ» բալետների, «Մուսիցին», «Երկրորդ», «Երրորդ» սինֆոնիաների, «Ջուրակի», «Թավջութակի», «Դաշնամուրի» կոնցերտ սուպրատիկաների, «Պեպո», «Ջանգեզուր», «Ստալինգրադյան ճակատամարտ» ֆիլմերի, «Վալենտինայի այրի», «Դիմակահանգես» դրամատիկական ներկայացումների երաժշտության, ՀԽՍՀ օրհներգի ելեղինակ - Ա.Կ.:

նեղով, որոնք կարող են հնարավորություն տալ, որպեսզի տաղանդավոր ժողովուրդը իր խոսքը ասի բարձրաձայն, իր խոսքը հնչեցնի ամբողջ աշխարհով մեկ: Ժողովուրդները սիրում են միմյանց, եթե նրանց չեն խանգարում, ժողովուրդները սիրում են խաղաղություն, որպեսզի կարողանան ստեղծագործել: Եվ ասի վերջին տասնյակ տարիներին, երբ հայ ժողովրդի մի հատվածի համար ստեղծվեց թիչ թե շատ խաղաղ պայման, կյանքի պայմանները լավացան, ստեղծվեցին բարենպաստ այնպիսի պայմաններ, երբ մարդը կարող է խոսք ասել, ստեղծագործել: Մեր ժողովուրդը ցույց տվեց, թե ինչի է արժանի նա: Եվ մեր ժողովուրդը ոչ միայն ասաց է նայում՝ ստեղծելու համար նոր բարիքներ, նոր կորույթներ, նա կարողանում է նաև հետ նայել, կարողանում է անցյալի կրակի մոխիրների միջից վերցնել կրակը և այդ կրակը օգտագործել իր այսօրվա գործերը ավելի հեշտությամբ, ավելի հաջողությամբ ասաց մղելու համար: Հայ ժողովուրդը սիրում է իր անցյալը, հայ ժողովուրդը պահպանում է իր պատմական հուշարձանները, հայ ժողովուրդը չի մոռանում բոլոր իր այն զավակներին, որոնք իրենց ոգով, գործով, գրչով, վրձինով, իրենց երաժշտական թե այլ ունակություններով փառք են բերել հայ մշակույթին, հայ ժողովրդի գիտությանը, հայ ժողովրդի գրչին, հայ ժողովրդի գրին ու գրականությանը: Այսօր հայ ժողովուրդը կարող է հպարտանալ իր գրքերով, հպարտանալ այն քանով, որ երբեք հայ ժողովուրդը այդքան գիրք չի տպագրել, այսքան գրագետ մարդիկ չի ունեցել, այսքան խելոք դեմքեր չի ունեցել, ինչպես այժմ: Խնդիրն այն է, որ հայերը կարողանան իրար հասկանալ ավելի լավ, իմանան ազգի ու ժողովրդի այսօրվա հրատապ խնդիրները, կարողանան միավորվել, սիրել հայրենիքը, ըմբռնել նրա անցած ուղու դժվարությունները, այդ դժվարությունները հաղթահարելու ճանապարհները ճիշտ ըմտրեն, զգան, թե պատմության քառադիմերում որոնք են եղել մեր ժողովրդին խանգարող հանգամանքները, և որոնք են այն դրական կողմերը, որ այսօր խաղաղություն բերեցին մեր ժողովրդին, և նա կարողացավ այդ փոքր հողակտորի վրա ստեղծել նոր քաղաքակրթություն, ստեղծել խաղաղ, ապահով կյանք, որը ինչ-որ տեղ փարոս է հանդիսանում մյուս հայերի համար, որոնք ոգեշնչվում են մայր հայրենիքի հաջողություններից, որոնք դրսից հաջողություն են մաղթում մեր ժողովրդին:

Ես չեմ ուզում ձեզ ձանձրացնել, Չիկագոյի հարգելի քաղաքացիներ, ես շատ ուրախ եմ, որ դուք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների լավ քաղաքացիներ եք, և ես համոզված եմ, որ դուք բոլոր ուզում եք, որ խաղաղություն լինի աշխարհում, նպաստում եք այն բանին, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և Մովսեսական Մյուսթյան միջև լինի փոխըմբռնում, լինեն զեղեցիկ հարաբերություններ, խաղաղություն, և դրանից կշահի նաև հայ ժողովուրդը: Ես ցանկանում եմ ձեզ ամենայն բարիք, ցանկանում եմ երջանկություն ձեր գավակներին, ցանկանում եմ, որ յուրաքանչյուր հայ օջախ խկապես հայ մեծ, այդ օջախի մեջ լինի հայկական լրագիր, հայկական ամսաթերթ, հայկական գիրք, լինի հայ լեզուն: Եվ այդ միջոցով մենք կարող ենք ավելի հաջողությամբ

նայել ապագային, լինել ավելի օպտիմիստ կամ ինչպես ասում են լավատես վաղվա հայ ժողովրդի գործերի նկատմամբ: Բարին ընդ Ձեզ, հարգելի հայրենակիցներ, մնաք բարով, հաջողություններ են Ձեզ ցանկանում, շուտ-շուտ այցիկեցեք Հայաստան: Յտեսություն:

ՀԱՋՈՂՎԱԾ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ¹

Հարևան թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ներքին ու արտաքին քաղաքականության, սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի մշտական ու քանգամանալի ուսումնասիրությունը սովետական արևելագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է: Այստեղ լուրջ անելիքներ ունեն և՛ պատմաբանները, և՛ տնտեսագետները, և՛ միջազգայնագետները, և՛ լեզվաբաններն ու գրականագետները: Թուրքիայի այսօրը կապված է Օսմանյան կայսրության՝ այդ բազմազգ պետության պատմության հետ: Իսկ այդ պետության մեջ, բացի թուրքերից, բնակվում էին տասնյակ ժողովուրդներ ու ազգություններ, որոնց պատմության ուսումնասիրությունն առնչվում է Թուրքիայի իրակամության անցյալի հետազոտման հետ:

Արևմտահայության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմությունը, նրա մշակույթի ուսումնասիրությունը նույնպես սերտորեն առնչվում են թուրքագիտության հետ, այն պետականության պատմության հետ, որի շրջանակներում դարեր շարունակ ճնշվել, հարստահարվել և, ի վերջո, բնաջնջվել է մեր ժողովրդի արևմտյան հատվածի գերակշիռ մասը:

Թուրքագիտությունը մեզ հետաքրքրում է ո՛չ միայն անցյալի առումով, այլև ներկա քաղաքական իրադրությամբ: Հանրապետական թուրքիան մախկին տարածքը չունի, Օսմանյան կայսրության մնացած փոքած չէ երեք աշխարհամասերի վրա, սակայն պահպանում է իր առանձնահատուկ աշխարհազրական, ռազմաստրատեգիական դիրքը: Միջին ու Մերձավոր Արևելքի ազդեցիկ պետություն է այն՝ ատվար բնակչությամբ: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է: Իսկ ռազմական կազմակերպության գլխավոր քիթախը սոցիալիստական երկրներն են: Թուրքիան ՍՄՀՄ-ի անմիջական դրացին է Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների միջոցով, և մենք չպետք է անգիտակ լինենք սահմանից այն կողմ տեղի ունեցող իրադարձություններից, քաղաքական կոնյունկտուրային: Անցյալ տարի «Պրավդան» հոդված իրապարակեց Չինաստանի արտաքին գործերի մինիստրի Անկարա կատարած այցի, հակասովետական հայտարարությունների, այն դերի ու տեղի մասին, որ չինական հեզեմոնիստները հատկացնում են Թուրքիային իրենց հակասովետական ընդհանուր քաղաքականության մեջ: Մեզ անհրաժեշտ է ճիշտ ըմբռնել թուրքական քաղաքականության էական միտումները: Ուշագրավ է, որ թուրքական քաղաքական գաղափարախոսությունն այսօր վերստին բոլորում է պանթուրքական պրոպագանդան: Հարևան երկրների ներքին վիճակը, դասակարգային հարաբերությունները, միջկուսակցական և ներկուսակցական խնդիրների պարզաբանումն ունեն գիտաքաղաքական կարևոր նշանակու-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Հաջողված հրապարակումներ // «Լենինյան ուղիով» (Ե.), 1979, N 6, էջ 93-96: Նույնը՝ «Ալիք» (Թեհրան), 6, 7 հոկտեմբերի: «Չարքոնք» (Բեյրութ), 26 հոկտեմբերի:

թյուն: Հարկավոր է գիտենալ այդ երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքի ու մտքի ընթացքը, ժողովրդական զանգվածների և իշխող դասակարգերի հոգեբանությունն ու տրամադրությունները: Այստեղ անհրաժեշտ են նշմարիտ չափանիշներ: Ո՛չ գիտությունը, ո՛չ քաղաքականությունը չեն հանդուրժում ինքնախաբեություն, աչքակապություն: Պետք է իմանալ ամեն ինչ, պարզ և հստակ պատկերացում ունենալ սահմանակից երկրներում կատարվող հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների մասին:

Ժամանակակից գիտական մակարդակով կատարվող պատմատիկ ուսումնասիրությունների միջոցով է հնարավոր ճիշտ գաղափար կազմել թուրքական իրականության, պետական քաղաքականության հանգամանքների վերաբերյալ: Երբեմնի չափանիշները, հնացած պատկերացումները, կենսագուրկ փաստարկներն այլևս գործին օգնել չեն կարող: Հարկավոր է բացառել զգացմունքայինը, անցյալի իրադարձությունների պրիզման ու եզրակացությունների խաբսխել միայն փաստական նյութի, կոնկրետ իրավիճակի վրա: Չեն կարող լինել լրջմիտ քաղաքական-գիտական ընկալումներ ու մտեղցումներ առանց բազմակողմանի վերլուծությունների, առանց փաստական իրավիճակի խորագնին իմացության: Պետք է իմանալ երկրի պատմությունը, թուրք-հայկական քաղաքական ու մշակութային առնչությունները, պետք է իմանալ նրա ներկան ու անցյալը:

Վերջին տարիներին Անկարայում ու Ստամբուլում հրապարակված են քաղաքիկ գրքեր Հայաստանի, նրա պատմության, Հայկական հարցի վերաբերյալ: Մշակում են երկրի հասարակական կարծիքը, այն դուրս բերում սեփական երկրի սահմաններից: Ինչ խոսք, որ պատմությունը կեղծելու միտումով շատ բան է արվում այնտեղ: Սակայն այստեղ խոսքն այն ակտիվության մասին է, որ դրսևորվում է այնտեղ հայ ժողովրդի ազգային դրամայի պրոբլեմները «յուրովի» մեկնաբանելիս: Այդ հրապարակումների նպատակն է ո՛չ միայն մրթագնել թուրք աշխատավոր զանգվածների գիտակցությունը, նրանց ստորելն ազգայնական ատելության և կրոնական մոլեռանդությամբ սահմանակից ժողովուրդների նկատմամբ, այլև շեղել նրանց սոցիալ-դասակարգային պայքարի, տիրող կարգերի դեմ մարտելու ուղուց: Անկարայի պատմաբանները ճգնում են կեղծագրերի միջոցով մշակել թուրք քաղաքացիների գիտակցությունը: Նրանք միայն ուղքում են, որ չկա այլևս օսմանյան հանրաբանող և փորձում են գտնել, հայտնել դրա քայքայմանը մեղսակից ուժերին:

Վերջին տարիներս էական առաջընթաց կա մեր հանրապետության քաղաքագիտության մարզում: Թուրքագիտության գլխավոր կենտրոնը ՀՍՄՀ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի համալսարանի քաժինն է: Թուրքագիտության բնագավառում դրաշակի գործ է կատարվում նաև Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի համապատասխան ամբիոններում: Մեր հանրապետությունում լույս են տեսել մի շարք գրքեր, գրքույկներ, հոդվածներ՝ նվիրված թուրքագիտության տարբեր բնագավառներին ու ժամանակաշրջաններին: Միջնադարի

ու նոր ժամանակների պորբեններին զուգահեռ որոշակի են հաջողությունները Թուրքիայի պատմության նորագույն շրջանի, քաղաքական ու տնտեսական աղյի պորբենների ուսումնասիրության բնագավառում:

Այսօր ունենք որոշակի փաստակ ունեցող թուրքագետներ՝ Ե.Սարգսյան և Ռ.Սահակյան, Մ.Քոչար¹, Հովհ.Ինճիկյան, Բ.Կոնդակյան², Հ.Կրիստանգյան³ և ուրիշներ, որոնց վերջին շրջանում հրապարակված աշխատությունները, մենագրությունները⁴ ծանրակշիռ ներդրում են տվելուսական թուրքագիտության մեջ: Ինչպես նկատում է ընթերցողը, այս գրքերը նվիրված են թե՛ Օսմանյան կայսրության, թե՛ ժամանակակից Թուրքիայի պատմության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերին և լրացնում են ժամանակակից թուրքագիտության չզրված բազում էջեր:

Երվանդ Սարգսյանի աշխատությունը գիտական երկարամյա պրակտիկայի արդյունք է: Հեղինակին հաջողվել է քննական պատշաճ մակարդակով լուսարբանել 19-րդ դարի վերջի թուրքական իրականության բազմաթիվ կենտոտ ծախքերը՝ հերքելով թուրք և արևմտասելյուսական հեղինակների անհիմն պնդումները:

Առաջին հայացքից թվում է, թե շատ է գրվել այդ շրջանում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցածի մասին: Սակայն որքան ավելի ընդհուպ են զբաղվում հայոց հարցի միջազգային առումներով, սուլթանական Թուրքիայի ներքին խնդիրներով, այնքան ավելի պարզ է դառնում այդ պորբենների ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը:

Օսմանյան կայսրության շրջանակներում արևմտահայության քաղաքական նակատագիրը բազմակողմանի ուսումնասիրելու համար ժամանակն է ավելի ընդհուպ զբաղվել սկզբնաղբյուրների, փաստաթղթերի, վկայությունների քարզնամությանը, սխտեմավորմանը ու հրապարակմանը: Ընթերցող է գիտական հասարակայնությունը ժամանակին ողջունենց «Генциал армян в

¹ Մերի Քոչար (1936-1994) - բանասեր, թուրքագետ, արաբագետ, պատմ. գիտ. դ., պրոֆ., ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի ղեկավար (1978-1993), «Հայ-թուրքական հարաբերությունները և հայկական հարցը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին» աշխատության հեղինակ - Ա.Կ.:

² Բաֆիի Կոնդակյան (1927-1992), թուրքագետ, պատմ. գիտ. թեկնածու, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում, հիմնական աշխատությունները՝ «Թուրքիայի ներքին քաղաքականությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին», «Թուրքիա. ներքին քաղաքականությունը և իսլամը» - Ա.Կ.:

³ Հովհաննես Կրիստանգյան (1940-2009), թուրքագետ, պատմ. գիտ. թեկնածու, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում, հիմնական աշխատությունը՝ «Թուրք-գերմանական հարաբերությունները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին» - Ա.Կ.:

⁴ Саркисян Е. Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Е, 1973: Илджикян О. Буржуазия Османской империи, Е, 1977: Корхмазян Р. Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны, Е, 1977: Кондакян Р. Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны, Е, 1978 и др.

Османской империи» և «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ու սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուները: Սակայն այդ ժողովածուների հրապարակումով չի սպառվում խնդիրը: Հարկավոր է դրանք լրացնել նոր փաստաթղթերով ու նյութերով, ժողովել, ի մի թերև, դասակարգել ու մեկնաբանել Հայոց հարցին վերաբերող ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, թուրքական, բուլղարական, հունական, արաբական և բազմաթիվ այլ երկրների դիվանագիտական վավերագրերն ու նյութերը: Այդ կլինի լուրջ գիտական և պետական մոտեցում մեր ժողովրդի մտավոր անցյալի քաղաքական ոլորերգության համագամայնեղ ուստարանելու գործին: Այդ իրականացնելու համար ունենք կարող ուժեր, լավ հնարավորություններ: Միայն անհրաժեշտ է, որ գիտությունների ակադեմիայի համապատասխան օղակները, պետական համալսարանի պատմագիտական, արևելագիտական ամբիոնները հանդես բերեն նախածնունդով, գործիանցողությամբ այդ խնդիրը լուծելու հույս կարևոր գործում:

Հովհաննես Ինճիկյանին հաջողվել է հիմնավոր խոսք ասել Օսմանյան կայսրությունում կապիտալիստական արտադրանքային զարգացման, այլապես և թուրք բուրժուազիայի կազմավորման ներքին ու արտաքին ազդակների մասին: Թուրք ազգային բուրժուազիան տնտեսական զավթողական ձգտումների դեմ, այլև հայկական, հունական բուրժուազիայի մրցակցությունը բիրտ ուժով ճգնելով, պետական մեքենայի վարչական միջամտությամբ, չովհիստական գաղափարախոսության սպառնալիքներով, արյուն ոթելով, միայն թե իր քաղաքական իշխանությունն ապահովեր տնտեսական գերիշխանությամբ: Գրքի էջերում մի անգամ ևս արտացոլվում է այն ճշմարտությունը, որ թուրքական բուրժուազիան, ճնշվելով եվրոպական ինվերիալիզմի կողմից, միաժամանակ ինքն էր վայրագաբար հաշվեհարդար տեսնում երկրի ներսում եղած իր այլազգի մրցակիցների՝ հույների, հայերի, հրեաների հետ:

Գիրքը հարկ է հրատարակել նաև հայերեն, սակայն հաշվի առնելով մի ցանկություն. պետք է փորձել լուրջ հարցերի մասին գրել ոչ միայն սոսկ մասնագիտների, այլև բոլորի համար: Այս խնամտով հարկ կլինի գիրքը բեռնաթափել փաստական որոշ նյութերից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբին մի շարք երկրների կառավարություններ հանդես եկան իրենց չեզոքության մասին հայտարարություններով: Այդպիսիներից մեկն էր Իսմեթ Ինճենլի գլխավորած Թուրքիայի ժողովրդահանրապետական կառավարությունը: Խոսքով հանդես գալով չեզոքության պահպանելու դիրքերից, Մուստաֆա Քեմալի հետևորդները գործով խախտում էին չեզոքությունը, վարում հակասովետական քաղաքականություն: Այս խնդրի մասին հետապետերազմյան տարիներին հրապարակված է հարուստ գրականություն: Երիտասարդ թուրքագետ Հ.Կրիստանգյանի ուսումնասիրությունը, նվիրված լինելով այս պորբենին, ճախորդ հրապարակումների կրկնությունը չէ, այլ պատշաճ մակարդակով գրված ուսումնասի-

յություն: Նրան հաջողվել է ցույց տալ թուրքական կառավարողների արտաքին քաղաքական կուրսի էությունը, դրա հակասովետական նկրտումը, միաժամանակ գզուշավորությունն ու հաշվեհատությունը: Հեղինակը խորամուխ է եղել պորթլեմի բոլոր նրբերանգներում, ուսումնասիրել գերմանական ու թուրքական սկզբնաղբյուրները, Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության փաստաթղթերը, անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան, գերմանական հեղինակների վերջին հրապարակումները: Հեղինակի գրեթե անհղիչ է, եզրահանգումները՝ տրամաբանված: Նրա աշխատությունը լիովին համապատասխանում է այսօրվա պահանջներին ու չափանիշներին: Մեր կարծիքով, նպատակավորեալ չի լինի աշխատության հայերեն լույսընծայումը:

Հայտնի է, որ ցայսօր սովետական (և ոչ միայն սովետական) պատմաբաններն իրենց հետազոտությունները նվիրում էին Նրկլորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ու միջազգային դրության հարցերի ուսումնասիրությանը: Նրանք անդրադառնում էին նաև այդ երկրի ներքին քաղաքականությանը: Բայց ներքին դրության հանգուցային խնդիրների մասին հատուկ ուսումնասիրություն չկար: Այս բացը լրացնում է Բ.Կոնդակչյանի գիրքը: Հեղինակը նոր փաստերով ցույց է տալիս, որ մինչև Նրկլորդ համաշխարհային պատերազմը թուրք կառավարողները հեռացել էին սովետա-թուրքական նորմալ բարեկամական հարաբերություններից՝ աստիճանաբար մերձենալով մերթ Անգլիային ու Ֆրանսիային, մերթ ֆաշիստական Գերմանիային: Վերջին հաշվով Թուրքիայի ներքին զարգացումն ընթանում էր հակասոցիալիստական հունով, արտաքին քաղաքականությունը ևս պետք է համապատասխաներ այդ զարգացման ընթացքին:

Պատահական չէ, որ ժողովրդահանրապետական կուսակցության վերնախավը բողոքովին չէր թաքցնում իր ուրախությունը սովետական երկրի վրա գերմանական ուխտադրուժ հարձակման առաջին շրջանի հաջողությունների առիթով: Նա տենդազիմ պատրաստվում էր պատերազմի՝ ընդդեմ Սովետական Միության, զարկ տալով երկրի ռազմականացմանը, զինելով մոտ մեկ ու կես միլիոնանոց բանակ: Միայն սովետական սահմանի երկայնքով կենտրոնացված էին 26 դիվիզիաներ՝ հարմար առիթի սպասելով Անդրկովկասի վրա հարձակվելու: Այդպիսի արկածախնդրության համար ազդանշան էր հանդիսանալու Ստալինգրադի անկումը: Հեղինակը ցույց է տվել, թե ինչպիսի պատերազմական պսիխոզ էր արձատավորվել Թուրքիայում: Այստեղ շեշտվում են պանթուրքական ծրագրերի աշխուժացման փաստը, թուրքական հսկայածավալ պետություն վերստեղծելու միտումների աշխուժացումը:

Բ.Կոնդակչյանը լույս է ափռել պանթուրքիզմի դրսևորումների վրա, մերկացրել դրա հետադիմական էությունը:

Ռազմականացման ծանր լուծը դրված էր աշխատավոր զանգվածների ուսերին: Ռազմականացումը հարվածեց ժողովրդի կենսամակարդակին, ավելի խորացրեց երկրի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը: Ընթերցողը վերստին

ականատես է թուրքական իրականությանը հատուկ այն երևույթներին, երբ պետական իշխանությունները բռնի միջոցներով ճանապարհ էին հարթում թուրք ազգային բուրժուազիայի տնտեսական գերիշխանությունը հաստատելու համար, ոտնահարելով ազգային փոքրամասնությունների՝ հույն, հայ, երևա բուրժուազիայի և աշխատավորների իրավունքները: Ըստ էության, շատ րոնակվում էր երկաթուղիների մախաձեռնում՝ երկրի տնտեսական թուրքացման քաղաքականությունը, սակայն այլ ձևերով, քողարկված մեթոդներով, «ունեցվածքի մասին» օրենքներ հրապարակելով: Բ.Կոնդակչյանին հաջողվել է համոզիչ կերպով ցույց տալ թուրքական ռեակցիայի դիրքերի անրապնդումը պատերազմի ժամանակ և դրա ավարտին, այդ կատարվում էր դեմոկրատական ուժերի շահերի ոտնահարման, ժողովրդի ստրկացման հետագա խորացման հաշվին:

Գրքում բացահայտված է թուրքական ոստիկանական ռեժիմի պատկերը: Ճիշտ է, հեղինակը փորձում է ցույց տալ երկրում սրված դասակարգային ու ազգային հակասությունների հետագա խորացումը, բայց թուրքական առաջադիմական ուժերի սահմանափակ հնարավորությունները թույլ չեն տալիս ծավալվել նրան: Հարուստ է Բ.Կոնդակչյանի օգտագործած նյութերի, աղբյուրների հեծքը: Մեծ թվով նյութեր գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Կարծում ենք, այս աշխատության հայերեն հրատարակումն անհրաժեշտ է:

Չենք տարակուսում, որ այս քայլերին, հաջողված հրապարակումներին կհաջորդեն նորերը, և մեր թուրքագետները հանդես կգան ոչ միայն հետազոտական ուսումնասիրություններով, այլև հրապարակախոսական հանրամատչելի հոդվածներով: Մեր արեւելագետները մշտապես պետք է հետևեն թուրքական պատմագիտական, քաղաքագիտական ու միջազգային թեմաներով լույս տեսնող գրքերին, անդրադառնան դրանց մեր մամուլի էջերում:

Արդեն կատարվածը հիմք է տալիս՝ լավատեսորեն սպասելու նոր հրատարակումների, նոր ուսումնասիրությունների ու գրքերի:

ՀԱՏՈՂԱԾ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ¹

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը լույս ընծայեց ՄԱՀՄ պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Դազարյանի «Հայ հասարակական-քաղաքական շարժումները 1850-60-ական թվականներին և Ռուսաստանը» մենագրությունը², որը հեղինակի շուրջ երկու տասնամյակի հետազոտության արդյունք է: Այս մենագրությանը նախորդել են նրա գրչին պատկանող «Գրիգոր Չիլինկիրյան»³, «Մաթևոս Մամուրյան»⁴, «Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ.» աշխատությունները, ՀՄԱՀ ԳԱ Մամուկ Աբեղյանի⁵ անվան գրականության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ նոր գրականության պատմության» երկրորդ և երրորդ հատորներում զետեղված երեք բաժինները, ՀՄԱՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի չորրորդ, այնուհետև հինգերորդ հատորի արևմտահայ հատվածի պատմության շարադրանքը:

Հեղինակի վերոհիշյալ աշխատությունների մասին մամուլում լույս են տեսել բազմաթիվ գրախոսականներ, որտեղ ըստ արժանվույն գնահատելով կատարվածը, հայտնվել են նաև կարծիքներ, արվել դիտողություններ, որոնք հաշվի են առնվել գրախոսվող մենագրությունը ստեղծելիս: Անդրաձեռն է ար-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Հանդիված մենագրություն // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1980, 11 մայիսի:
² Казарян Г.М. Армянское общественно-политическое движение в 50-60-х годах XIX в. и Россия, Е., 1979, 384 с.
³ Գրիգոր Չիլինկիրյան (1839-1923), հրապարակախոս, խմբագիր, բարձրամիջ, հասարակական գործիչ, հրատարակել է «Ծաղիկ» (Ջմյուռնիա) հանդեսը, «Ջմյուռնիական նամականի», «Ռուկոտրյուն ի Կոստանդնուպոլիս» երկերի, «Վիպակներ և ցան ու ցիր գրվածներ» ժողովածուի հեղինակ - Ա. Կ.:
⁴ Մաթևոս Մամուրյան (1830-1910), հրապարակախոս, գրող, բարձրամիջ, բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսներից, 1871-1901 թթ. հրապարակել է «Արևելյան մամուլ» (Ջմյուռնիա) հանդեսը, «Ա և լեռին մարդը» վեպի, «Հայկական նամականի», «Անգլիական նամականի կամ հայտ մը ճակատագիրը», ժողովածուների, «Համառոտ ընդհանուր պատմություն դպրոցաց համար», «Համառոտ պատմություն Հայոց մինչև մեր օրերին» դասագրքերի հեղինակ - Ա. Կ.:
⁵ Մամուկ Աբեղյան (1865-1944) - բանասեր, բանագետ, լեզվաբան, գրականագետ, փիլ. և բան. գիտ. դ-ր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, ԵՊՀ հիմնադիր դասախոսներից, հայ նոր բանագիտության հիմնադիրներից, վերականգնել է հայ հին առապելաբանության և ժողովրդական հավատալիքների ամբողջական համակարգը, «Ազգային վեպ», «Հայ ժողովրդական վեպը», «Հայ ժողովրդական հավատալիքը», «Հայ վիպական բանահյուսություն», «Հայոց հին գրականության պատմություն», «Հայոց լեզվի տաղաչափություն», «Աշխարհարարի շարահյուսություն», «Հայոց լեզվի տեսություն» ուսումնասիրությունների հեղինակ - Ա. Կ.:

մանագրել նաև, որ գրախոսվող մենագրությունը հեղինակի ռուսերենով հրատարակած առաջին զիրքն է և, ընդհանրապես, պորբերը բազմակողմանիորեն քննող ռուսերեն առաջին աշխատությունը, որը սովետական լայն շրջաններից բազմակողմանի պատկերացում է տալիս հայ ժողովրդի պատմության մի շատ կարևոր ժամանակահատվածի՝ 19-րդ դարի 50-60-ական թթ. վերաբերյալ:

Աշխատությունը բաղկացած է ներածականից, երկու բաժիններից, որոնք ընդգրկում են շարադրանքի հինգ գլուխները: Մենագրության մեջ զետեղված են շուրջ քառասուն նկարներ, անգլերենով գրված ծավալուն ամփոփում, որը գրքի բովանդակությանը ծանոթացնում է օտար ընթերցողին:

Ընդարձակ ներածականում պրոֆ. Հ. Դազարյանը հետադարձ հայացքով անդրադառնում է հայ-ռուսական հարաբերությունների վաղեմի անցյալին, ցույց տալիս Ռուսաստանի կատարած դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, բարձր գնահատում Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման ակտի բախտորոշ նշանակությունը: Նա Հայաստանի արևելյան հատվածի զարգացման հետագա ընթացքը հակադրում է Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրին և հանգում գիտական ու քաղաքական ճիշտ եզրահանգման, որն է՝ երբ արևելահայությունն այնուհետև Ռուսաստանի հովանու ներքո բռնեց զարգացման ճանապարհ, երկիրը դարձրեց համայն հայության հանգրվանը, սակայն սուլթանական թուրքիան իր վարած քարոզարարական քաղաքականությանը աստիճանաբար մաշեց հայ բնակչությունը, ոչնչացրեց արևմտահայությունը: Գրքում իրավացի ու դիպուկ բնահայտություն կա ժամանակակից թուրք ռեակցիոն այն պատմաբանների հասցեին, որոնք կեղծում են հայ ժողովրդի նոր պատմությունը և փորձում արդարացնել իրենց նախորդների մարդույաց տեսություններն ու գործողությունները:

Աշխատության առաջին բաժնում շարադրված է հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությունը 1830-1860-ական թթ.: Հեղինակն օգտագործելով սովետական պատմաբանների աշխատությունները, հիմնականում արխիվային նորահայտ վավերագրերի ընձեռնած փաստերի հիման վրա կառուցել է ցույց տալ Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում կատարված տեղաշարժերը:

Արևմտահայերի տնտեսական կյանքի և քաղաքական իրավագրելի վիճակի պատմությունն ավելի հանգամանորեն է ներկայացվում ընթերցողին: Մենագրության մեջ ցույց է տրվում, որ 19-րդ դարի 30-40-ական թթ. սուլթանական թուրքիան կարողացավ հպատակեցնել կամ ոչնչացնել կենտրոնախույս ուժերին, վերացրեց քրդական դերբեյությունները, երկիրը վարչական նոր բաժանման ենթարկեց, փոփոխություններ մտցրեց ազդարային հարաբերությունների մեջ, սակայն ժողովրդի, հատկապես քրիստոնյա ազգերի սոցիալ-քաղաքական կացությունը մնաց անփոփոխ ու դժոխային:

Սկզբնաղբյուրների, հատկապես Սովետական Միության բազմաթիվ արխիվներից քաղված նոր վավերագրերի հիման վրա շարադրված է

արևմտահայերի վճարած հարկերի պատմությունը, ցույց են տրված հայ ժողովրդի կրած ազգային ճնշումները, միաժամանակ ներկայացված են հայկական ու հայաբնակ քաղաքներն իրենց առևտրական, արհեստագործական ու արդյունաբերական կյանքով: Փորձ է արվել ճշգրտելու արևմտահայ բնակչության թվաքանակն անցյալ դարակեսին, որից առավել ուշագրավ են քաղաքային հայ բնակչությանը վերաբերող տվյալները: Այս բաժնում ավելի արժեքավոր և հետաքրքիր են Թուրքիայի հայ գաղութներին, մասնավորապես Կ.Պոլսին ու Ձմյուռնիային նվիրված էջերը, որոնք կարող են հետաքրքրել արևելագետներին մասնավորապես: Հատուկ ենթավերնագրով, սեղծ շարադրանքով տրված է արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրության» պատմությունը: Աշխատության արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ հեղինակը շարադրում է հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պատմությունն ընդհանրապես՝ ընդգրկելով Հայաստանի երկու հատվածները, ինչպես նաև գլխիկ հայկական բոլոր գաղթօջախները:

Մենագրության երկրորդ ընդարձակ բաժինը նվիրված է 1850-1860-ական թթ. հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը:

Գրքի այս բաժնից ընթերցողը լիակատար պատկերացում է ստանում քաջարի Ձեյթունի դարավոր պայքարի, հատկապես 1862 թ. ապստամբության մասին: Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրել է հերոսական այդ դրվագի հանգամանքները, խնդրի լուսաբանման մեջ կատարել որոշ ճշգրտումներ, անդրադարձել ապստամբության համազգային և միջազգային արձագանքներին: Աշխատության մեջ առաջին անգամ ռուս ընթերցողի ուշադրության է ներկայացվում Վանի 1862 թ., Մուշի 1863 թ., Չարսանցակի 1865 թ. և Քղիի 1863-1872 թթ. ժողովրդական շարժումների պատմությունը, շարժումներ, որոնք ուղղված էին ոչ միայն սուլթանական բռնապետության, այլև քուրդ և թուրք վերնախավի դեմ: Հեղինակի իրավացի եզրահանգումն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանում ծավալված այդ շարժումները Ձեյթունի ապստամբության արձագանքներն էին և վերջինիս օրգանական շարունակությունը: Պրոֆ. Հ.Ղազարյանն արևմտահայ և արևելահայ հատվածների գաղտագրական մարտումները տեսնում է միասնության մեջ, քացահայտում նրանց հատուկ բնորոշ կողմերը, բնութագրում ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու նրանց գլխավոր ներկայացուցիչներին: Անտարակույս, ռուս ընթերցողի համար հետաքրքիր կլինի ծանոթանալ արևմտահայ դեմոկրատներ Մտեփան Օսկանյանի, Մատթևոս Մամուրյանի, Հարություն Սվանյանի¹, Գրիգոր Չլիկնիկյանի, Սերովբե Թազվորյա-

նի¹ և այլոց քաղաքական-տնտեսագիտական, փիլիսոփայական հայացքներին, Մ.Նալբանդյանի միջոցով ռուս հեղափոխական դեմոկրատներին և արևմտահայ առաջադեմ գործիչների գաղափարական առնչություններին:

Հեղինակը ցույց է տալիս հայ ժողովրդի կյանքում առաջադիմական Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի խաղաղած քախտորոշ դերի, երկու Ռուսաստանի, ռուսական երկու կուլտուրայի, ապագա ռուսական հեղափոխության միջազգային նշանակության ընկալումներն արևմտահայ գործիչների կողմից:

Գրքում քազմաթիվ նոր փաստեր են բերվում այն մասին, թե ինչպիսի դրվատական խոսքեր է գրել Կ.Մարքսի անձի ու գործի մասին Մ.Մամուրյանը «Արևելյան մանուկ» ամսագրում, ինչպես է նա ըմբռնել Առաջին ինտերնացիոնալի դերը Եվրոպայի և Ասիայի ժողովուրդների քաղաքական կյանքում: Մ.Մամուրյանը համակրական հողվածներ է գրել Ավգոստ Բեբելի², Լասալի³ ու սոցիալիստական շարժման այլ գործիչների մասին: Մ.Մամուրյանն անողորք էր Օսմանյան կայսրության խոցերի քննադատության մեջ:

Մ.Մամուրյանն անգլիական գաղութային քաղաքականության հետևողական քննադատն էր: Նա քաջատեղյակ էր Լոնդոնի խորամանկ խաղերին, նրա պրոբուրբական դիվանագիտությանը, հակահայկական գործողություններին: Մասնավորապես ուշագրված է 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսում մեծ տեղությունների հետապնդած շահախնդիր նպատակների քացահայտումն ու դատապարտումը Մ.Մամուրյանի կողմից:

Գրքում հետաքրքրական փաստեր են հիշատակվում արևմտահայ գործիչների կողմից ռուս գրողներ Պուշկինի, Լեոնտալի, Տուրգենևի և այլոց ստեղծագործությունների հայերեն առաջին քարգմանությունների մասին:

Մենագրության մեջ քազմաթիվ էջեր են նվիրված Մ.Նալբանդյանի հեղափոխական գործունեության պատմությանը: Իհարկե, Մ.Նալբանդյանի մասին շատ է գրվել, սակայն այստեղ Հ.Ղազարյանը ռուս ընթերցողին ներկայացրել է նրա կապերը Լոնդոնի և Պետերբուրգի ռուս հեղափոխական դեմոկրատների հետ, հատկապես քացահայտել է արևմտահայ դեմոկրատներին գաղտնագիր կապերն իտալական ազգային-ազատագրական շարժման դե-

պոնի, «Քաթինա» վիպակի, «Առանձար Անատունի» ողբերգության, «Մարմնություն» քաղաքական պամֆլետի հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ Սերովբե Թազվորյան (1829-1883), հրապարակախոս, լեզվաբան, հասարակական գործիչ, 1862-ին կազմակերպել է «Հայր» ընկերությունը, որը նյութական և քաղաքական աջակցություն է ցուցաբերել Ձեյթունի ապստամբներին, մշակել է գինաված ապստամբության ծրագիր, մասնակցել է «Սեբ» մատուցական օրյակի հիմնադրմանը, որը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար պայքարող գաղտնի կազմակերպություն էր - Ա.Կ.:

² Ֆերդինանդ Ավգոստ Բեբել (1840-1913) - գերմանական և միջազգային բանվորական շարժման գործիչ, սոցիալ-դեմոկրատ - Ա.Կ.:

³ Ֆերդինանդ Լասալ (1825-1864) - գերմանացի փիլիսոփա, իրավաբան, տնտեսագետ և քաղաքական գործիչ, գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի հիմնադիրներից - Ա.Կ.:

¹ Հարություն Սվանյան (1831-1874), հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող, հրապարակախոս, երգիծաբան, հիմնադրել և խմբագրել է «Սեղոն» (Կ.Պոլս) համընդհանուր, մասնակցել է Ազգային սահմանադրության մշակմանը, Կ.Պոլսի Հայոց քաղաքագործական ընկերության հիմնադիրներից, նրա «Արիք Հայկավունը» քանաանտեղծությունը դարձել է Ազգային սահմանադրության հիմնը, «Հայաստան Մայր»

կավարների, մահ Լոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ: Նոր և արժեքավոր են աշխատության այն հատվածները, որոնք նվիրված են Մ.Նալբանդյանի և արևմտահայ առաջավոր գործիչների ունեցած հանդիպումներին: Դիշտ է նկատվում, որ այդ գործիչները գաղափարական առաջնորդի անձն ու գործը հետադեմ հակառակորդներից պաշտպանեցին ոչ միայն նրա կենդանության օրոք, այլև մահվանից հետո:

Ընդհանուր առմամբ հաջողված աշխատության մեջ տեղ են գտել որոշ անճիշտ ձևակերպումներ, մահ կրկնություններ ու թերասացություններ:

Գրքում հիշատակվում են հայ ընթերցողին ծանոթ բազմաթիվ գործիչներ, դեմքեր, դեպքեր: Բայց դրանց մասին ռուս ընթերցողին ավելի սպառիչ պատկերացում տալու համար գործը շատ ավելի կշահեր, եթե արվեին համապատասխան ծանոթագրություններ: Բազատությունների կարիք են զգում մահ մասնագիտական որոշ տերմիններ:

Նշված թերությունները սակայն թուրքովյան սովոր չեն ձգում գրքի անվիճելի արժանիքների վրա:

ՆՆՇԻԳԵ ՔԵՐԵՄ ԳԵՄԻՐ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԻՑԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ. ՍՊԱՆՎԱԾԻ ՊԱՏՄԱՄՆԵՐԸ ԻՐ ՄՈՐԸ¹

1977 թ. մենք անդրադարձանք թուրք հեղինակներ Գեյլորմանի, Յալընի և ուրիշների Հայկական հարցի պատմությանը նվիրված գրվածքների՝ ցույց տալով պատմությունը կեղծելու նրանց հետևողական միտումը²:

Ինչպես այդ, այնպես էլ այս նոր հրատարակությունում իշխողը անբախելո՞ղությունն է, հակազիտականությունը:

Հայկական զրգոյի կեղծագրերի հրատարակումը թուրքիայում դրված է պետական հիմքի վրա: Մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում պատմության կրողարժությունները, դեպքերը կեղծ հայելու մեջ ներկայացնող գրքեր, որոնք թուրք երիտասարդությանը մացիոնախղճի, հակակոմունիզմի ոգով դաստիարակելու նպատակ են հետապնդում:

1976 թ. Անկարայում լույս է տեսել գրող, ուսուցչուհի Նեշիգե Քերեմ Գեմիրի «Հայկական հարցը թուրքիայում. սպանվածի պատմածները իր մորը» գիրքը:

Ինչպես տեսնում ենք վերնագրից, հեղինակը ընտրել է իր ասելիքը մատուցելու մի ուրույն ձև: Գրքի շարադրանքից պարզվում է, որ 1974 թ. Կալիֆոռնիայում, Մանտա Բարբարա փողբիկ քաղաքում Գուրգեն Յանիկյանի³ ձեռքով սպանված երկու թուրք դիվանագետներից մեկը իր մորը անդրշիրիմյան աշխարհից պատմում է իր սպանության պատճառների, հայ ժողովրդի «անմարդկային, զզվելի» գծերի մասին:

Գրքի առաջարանը գրված է Լոս Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանի սպանված հյուպատոս Մոսավիհի Բահայր Գեմիրի մոր անունից: Ինչպես երևում է գրքի հետագա շարադրանքից, հակահայկական կեղծագրեր պատրաստելու տարիների փորձ ունեցող մի որոշակի կազմակերպություն - կարող էր միայն թիսել մի այսպիսի նողկալի գրվածք:

¹ Կիրակոսյան Ջ., Քոչար Մ. Neside Kerem Demir. Türkiye'de Ermeni meselesi: bir sehit anasina tarihini söyledikleri, Ankara, 1976 // «Բանքեր երևանի համալսարանի» (Ե.), 1980, N 2, էջ 189-191:

² Տես Կիրակոսյան Ջ., Քոչար Մ. Ժամանակակից թուրք հեղինակները հայելի և հայկական հարցի մասին: Ե.: ՀՄԱՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոն, N 3, 33 էջ: Նույնը՝ «Չարքոնք» (Բեյրութ) - 17, 18 նոյեմբերի - Ա.Կ.:

³ Գուրգեն Յանիկյան (1895-1984), ծնվել է Կարինում, սովորել է Ժնևում, Նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում, հայկական կամավորական 2-րդ ջոկատի կազմում մասնակցել է Կովկասյան ռազմաճակատի մարտերին, 1929-1930 թթ. Հյուսիսային Կովկասում աշխատանք է կատարել հոգում սովյակների, ապրել է Իրանում, այնուհետև՝ ԱՄՆ-ում, 1973 թ. Կալիֆոռնիայի Մանտա Բարբարա քաղաքում սպանել է թուրքիայի հյուպատոսին և նրա օգնականին, դատապարտվել է ցմահ բանտարկության - Ա.Կ.:

Նախ՝ բյրքուսի հեղինակը ճշմարտախոս լինելու, խաղաղասեր մնալու, հայերի արյունը չոթելու խոստում է տալիս, որպեսզի հետո ամեն բայլափոխի դժի իր խոսքը, ասելություն ու թշնամանք սերմանի երկու ժողովուրդների միջև:

Նա կատաղի չարությամբ է խոսում Մայր Առնին՝ «Ճանապարհորդություն դեպի Արարատ» գրքի մասին: Նրան դուր չի գալիս, որ Մայր Առնը այցելել է Սովետական Հայաստան, ուսումնասիրել պատմական ճշմարտությունները և դրանց մասին պատմել աշխարհին: Թրքուսի հեղինակը այս գրքից կարծես թե ավելի շատ է նյարդայնացել, քան որդու կորստից և հայտարարում է. «Ժամանակը եկել է, որ բացենք աշխարհի ակամօջները և խոսենք թուրքի քերանով»:

Գիրք-կեղծագիրը բաղկացած է երեք մասից:

Առաջին մասում հեղինակը նպատակ է հետապնդում սևացնել հայոց պատմությունը, հայ ժողովուրդի վերագրել վատ գծեր, թուրքերին օժտել բարեմասնություններով ու առաքինություններով: Նա առանձնակի կրթություն է հիշատակում ու դրվատում է այն տիրակալներին, որոնք վերացրել են հայոց քաղաքությունները, հայերին ցրել հեռավոր երկրներ: Այս նպատակով նա խորատուզվում է պատմության խորքերը՝ հռոմեական, քյուզանդական ու պարսկական տիրապետության ժամանակները, սելջուկյան ու օսմանյան ասպատակությունների դժին դարերը: Հեղինակը հայերին մեղադրում է և՛ Քաղկեդոնի ժողովի համար, և՛ այն քանի համար, որ 20-րդ դարի սկզբին Ստամբուլի հայկական մի քաղամասում ծագած հրդեհի ժամանակ հայոց տներից 40 դաշնամուր էին փողոց դուրս բերել: Թրքուսին հենվում է Էսադ Ռուսաի, Ռեքիբիի, Էլիզե Ռեկյուլի² և այլ հեղինակների ասույթների վրա և փորձում ցույց տալ հայերի համար «Օսմանյան կայսրությունում եղած կրոնի ազատությունը», «կյանքի ապահով պայմանները»: Նա թվարկում է թուրքական պետական ծառայության մեջ բարձր պաշտոնների հասած հայազգի մարդկանց անուններ, խոսում նրանց նկատմամբ թուրքական մեծահոգության մասին, հայտարարում, թե «աղայությունը և թուլլերի պաշտպանությունը թուրք ազգի բնավորությունն էր», Կ. Պոլիսը շփոթում գավառի կիսավայրենի կացության հետ և, ընդհանրապես, օսմանյան դժոխային իրականությունը ներկայացնում որպես մի դրախտ հայ ժողովուրդի համար: Նա Թուրքիան հռչակում է «իրկարար երկիր» հպատակ ժողովուրդների համար, թուրքերին՝ «բարձրաստիճան, մեծահոգի ժողովուրդ», իսկ հպատակ պավոնների ու արաբների, հայերի ու մյուսների հասցեին ցեխ չարտում: Գրքում կարդում ենք, թե իբր սուլ-

թանները հայերին շնորհել էին «սոցիալական բուրդ ազատությունները», թե վերջիններս օգտվում էին «ժամագիտ ու խաղաղ կյանքի պայմաններից»: Անավասիկ թուրք գրողի ու ուսուցչուհու խոստացած ճշմարտությունքյան գոհարները: Պատմության իրողությունների փաստաբանի ու մեկնաբանի դերն ստանձնած թուրք ուսուցչուհին առանձին թշնամանքով է խոսում հայոց ազատագրական բաղձանքների, նրանց առաջին մարտումների, Խրիմյան Հայրիկի գործունեության մասին: Նա դժգոհում է, որ հայոց թեթրը հինմաղղվեցին, որ նրանց էջերում «հեղափոխություն ու անկախություն էին քայրգում», որ քատրոնների բեմերից ինքնուրույնության ու ազատության սեր էին արթնացնում հայ մարդկանց հոգում:

Գրքի երկրորդ մասն ամբողջապես ներծծված է ճշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը սև գույներով ներկայացնելու, ամենարունդ հակառակակամության ոգով: Ռոտաստանի օգնությունը պլավոններին ու հայերին պատկերացվում է իբրև չարիք: Նա փորձում է Հայկական հարցը ներկայացնել որպես ռուսական կրեատուրա, որը ծառայելու էր Ստամբուլին տիրելու, Մյեջելրկական ծով դուրս գալու ցարիզմի պլաններին: Թրքուսին շփոթում է եվրոպական տերությունների ինսերիալիստական քաղաքականությունը և ճճված ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդպիսի դիրքերից է նա քննարկում 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերը, նրանցում Հայաստանին միջրված հողվածները: «Հայկական հարցը մեջտեղ բերելով, նրանց միակ նպատակն էր կործանել օսմանյան Թուրքիան», - հայտարարում է Նեշիդե Դեմիրը:

Այնուհետև նա անդրադառնում է հայկական կոմիտեների գործունեությանը, ազգային կուսակցություններին վերագրում ռուսական պետականության քաղաքականությանը ծառայելու առաքելություն, հետո ավելացնում, թե «ռուսները հայերի հավատարմությանը երբեք չեն հավատացել և ամեն կերպ ի շահ իրենց օգուագործել են նրանց, ենթարկելով քննազնման»: Ան թե ինչպիսի հրեշավոր ձև է ընդունում պատմության աղավաղումը: Եվ հետո, գրքի մյուս էջերում հեքիաբանման պատմությունների միջոցով թուրք ընթերցողին ասատությանը ստու ու պատիր քաներ են հրանցվում, նրան տոգորում մարտաշունչ ազգայնականությանը, անասնական թշնամանքով հայերի նկատմամբ: Գրքում կարդում ենք. «Հայերի նպատակն էր աշխարհի վրայից ջնջել թուրքերին և տեղծել հայկական պետություն»: Անավասիկ մնան մարզանքներից մի տիպիկ օրինակ: Մյուս կողմից, գրքի էջերում այն միտք է անցկացվում, այն էլ հետևողականորեն, թե իբր Ռոտաստանում հայերի վիճակն ավելի վատ է եղել, քան արդուկամիոյան Թուրքիայում: «Հայերը չէին գիտակցում, որ Թուրքիայի տիրապետությունն իրենց համար ավելի շահավետ էր, քան Ռոտաստանինը»: Ըստ հեղինակի, հայերը Թուրքիայում մշտապես «պատվի ու հարգանքի են արժանացել», «մուսուլմանական կրոնը միշտ էլ հետո է մնացել շովինիստական քաղաքականությունից»: Այս դեպքում ապա ո՞ր անհետացան մոտ երեք միլիոն հայերն այն երկրից: Այս մասին հեղինակ-

¹ Մայր Առն Կրասեր (ծնվ. 1930), հայ գրող, գրում է անգլերեն, «Պատերազմական ընդհանուր սեմյակ», «Աբտրականներ», «Հայկական մի դատավճիռ», «Ուղեորություն դեպի Արարատ», «Երեսուն վայրկյան», «Լուսանկարչական ապարատի ժամանակաշրջանը» երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Ժակ Էլիզե Ռեկյուլ (1830-1905), ֆրանսիացի աշխարհագրագետ և պատմաբան - Ա.Կ.:

կը լուծ է: Նրա լիտիությունը հասնում է այնտեղ, որ 1909 թ. Ադանայի հայերի կոտորածը վերագրում է Ռուսաստանի քայքայիչ գործունեությանը: «Ռուսները, - գրում է հեղինակը, - վաղուց ի վեր փայփայտում էին հայերի ապստամբությունը Ադանայում»: Նա ժխտում է հայերի զանգվածային կոտորածի փաստը, փորձում ապացուցել, թե ավելի շատ իբր տուժել են թուրքերը:

Գրքի էջերում ամբողջապես ծուռ հայելու մեջ է ներկայացված Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ կատարված համապարփակ ոճրագործությունը:

Հեղինակը դժգոհ է, որ Մտ.Շահումյանի ամունով նավ կա Սև ծովում և, անդրադառնալով 1918 թ. դեպքերին, Շահումյանին վերագրում է անգլիացիների հետ համագործակցելու սուտը, թուրքերին կոտորելու գործը գլխավորելու հրեշավոր կեղծիքը:

Խոսելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած արյունոտ դեպքերի մասին՝ հեղինակը լրիվ շուտ է տալիս դեպքերի պատկերը, մեղավորների ու անմեղների դերերը: «Հայերի կատարած չարագործությունները Արևելյան Անատոլիայում աշխարհի պատմության մեջ պետք է մնան որպես սև էջեր», - անստորագրար հայտարարում է թուրք ուսուցչուհին: Անդրադառնալով 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հարցերին՝ հեղինակը փորձում է խճողել հանրահայտ ճշմարտությունները, սովետական իշխանությանը վերագրում է էքսպանսիոնիզմ, Թուրքիան նվաճելու ձգտումներ, թուրքական պետականությունը վերացնելու նպատակներ: Նա առանձնակի չարությամբ է խոսում Չիչերինի հասցեին, նրան վերագրում է Թուրքիայից արևելյան վիլայեթները խլելու ցանկություն: Այս կեղծիքների համար հեղինակին որպես աղբյուր են ծառայել հակասովետական հայացքներով հայտնի ազգայնական Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Բեդրի Սամի-բեյի հայտարարությունները, Մոսկվայում թուրքական նախկին դեսպան Ֆուադ Ալի-փաշա Ջեբետյի հուշերը և այլ տեղեկատվող գրվածքներ: Թուրք ուսուցչուհին պաշտպանության տակ է առնում հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթին:

Գրքի երրորդ մասը վերնագրված է՝ «Հայերի կողմից կատարված կեղեքումները Էրզրումում և նրա շրջաններում»: Այս բաժինը նախորդների օրգանական շարունակությունն է. առարկայագուրկ պնդումներ, պատմական փաստերի աղավաղումներ, հայտաչաց հայտարարություններ: Օրինակ՝ 1918թ. դեպքերը, թուրքական ինտերվենցիան այնպիսի գույներով են նկարագրված, որ կարծես մեղավոր են թուրքը, բացի թուրքական մարդասպան ագրեսորներից: Լրջության և ոչ մի հետք: Ամբողջը կեղծիք է:

«Վերջին խոսքում» քրքուխի հեղինակը ցեղասպանություն կազմակերպելու մեջ մեղադրում է հայերին, փորձում է պաթետիկ հայտարարությունների միջոցով նվաճել պատմությանն անձանոթ թուրք ընթերցողների համակրանքը: Նա եզրակացնում է. «Ես կարող եմ գեճք վերցնել ձեռքս, սպանել եր-

կու հայ և ձեռք բերել «քաջ մայր» մականունը: Բայց ես դիմեցի այլ ուղու, օրինակովորեն նկարագրեցի ամբողջ պատմությունը՝ մարդկությանը ցույց տալով իրողությունը: Եվ եթե մենք կուլ տանք մեր ազգի նկատմամբ կատարված բոլոր կեղեքումները և լույս աշխարհ չհանենք դրանք, ապա մեզ սպասում է դատը ճակատագիր: Չարքնեցե ի՞նչ»:

Հիրավի, հարկավոր է թուրք ընթերցողին զարբնեցնել ճշմարիտ գրվածքներով, ժողովուրդների միջև բարեկամություն հաստատելու անհրաժեշտության մասին ճշմարիտ խոսքով: Իսկ այսօրվա Թուրքիայում հրատարակվող գրքերով ցանկանում են բոլորքեղ ազգամիջյան ատելությունը, հայերի դեմ տրամադրել թուրք ժողովրդի նոր սերնդին:

**ПИСЬМО
ЗАМЕСТИТЕЛЮ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
ТОВ. В.Ф.СТУКАЛИНУ¹**

Глувокоуважаемый Виктор Федорович!

В 1977 г. из внутренних провинций Турции одновременно в город Стамбул прибыло 500 армян-крестьян. Патриарх армян Турции, архиепископ Галустян, в начале 1979 г. обратился к нам с просьбой репатринировать этих армян в Армянскую ССР на постоянное жительство.

По поручению Совета Министров республики 12 апреля 1979 г. за No. 46 с письмом я обратился к первому заместителю министра иностранных дел СССР тов. В.Ф.Мальцеву² с просьбой дать указание послу СССР в Турции сообщить свое мнение о возможности репатриации вышеуказанных армян в Армянскую ССР.

12 мая 1979 г. за No. 302/осв генеральный секретарь МИД СССР тов. И.Ежов³ на наш запрос письменно сообщил, что по мнению посольства СССР в Турции, лица армянской национальности, желающие выехать из Турции на постоянное жительство в СССР, могут оформить свои ходатайства в полном соответствии с существующими правилами репатриации, включая получения ими разрешения турецких властей на выезд из страны.

Очувтившись в тяжелом материальном положении и не находя другого пути, часть этих армян переехала в Сирийскую Аравскую Республику и оттуда по каналу туризма прибыла в Армянскую ССР с целью принять гражданство СССР и остаться в СССР на постоянное жительство. К настоящему времени из САР прибыло 242 человека. Они обратились в республиканские органы с ходатайством о приеме в гражданство СССР и об оставлении их в Армянской ССР на постоянное жительство. Им предоставлено жилье, все они уже трудоустроены. Решается вопрос об их приеме в гражданство СССР. По имеющимся у нас данным, в настоящее время в САР прибыла из Турции другая группа армян, которая также желает переселиться в Армянскую ССР на постоянное жительство.

¹ ՋԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի նամակը ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ.Ֆ.Ստուկալինին, 1980, հոկտեմբեր, մերենագիր: Վիկտոր Ստուկալին (ծնվ. 1927), խորհրդային դիվանագետ, ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոս Կարաչիում (1966-1969), արտգործնախարարի տեղակալ (1980-1985), դեսպան Հունաստանում (1986-1988), Ա.Կ.:

² Վիկտոր Մալցև (1917-2003), խորհրդային դիվանագետ, ԽՍՀՄ դեսպան Եգիպտոսում (1967-1971), Ֆինլանդիայում (1971-1973), Հնդկաստանում (1974-1977), ՅՍՖՀ-ում (1986-1988), արտգործնախարարի 1-ին տեղակալ (1977-1986) - Ա.Կ.:

³ Իգոր Եժով (1953-2011), խորհրդային և ռուս դիվանագետ, Պարագվայում Ռուսաստանի դեսպան (2008-2011) - Ա.Կ.:

Как известно, постановлением Совета Министров СССР от 9 августа 1966 г. No. 624-119 Советской Армении предоставлено право ежегодно из зарубежных стран принимать на постоянное жительство до 1000 армян. До последнего времени основная масса армян в порядке репатриации прибывала из Ирана. В связи с событиями в Иране почти прекратилась репатриация из этой страны.

С учетом вышеизложенного, прошу Вас дать указание посольству СССР в САР и генеральному консулу СССР в Алеппо оказать содействие в организации переселения в СССР на постоянное жительство семей-армян из-за границы, предусмотренной постановлением Совета Министров СССР от 9 августа 1966 г. No. 624-119.

При необходимости, в помощь посольству СССР, правительство республики может временно направить в САР своего представителя.

Дж.С.Киракосян

ԵՆՈՒՅՑ ՓԱՐԻԶՈՒՄ՝ ՄՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 60-ՐԴ ՏԱՐԵՂԱՐԶԻ ԱՌԻՈՂՎ՝

Մենք եկել ենք բարեկամական Ֆրանսիա, այստեղ՝ Փարիզում, ֆրանսիացի մեր բարեկամների հետ միասին տոնելու Մովետական Հայաստանի 60-ամյակը, մեր ժողովրդի վերածնության մեծ տոնը: Տասնամյակներ, հարյուրամյակներ շարունակ մեր ժողովուրդը, հայ մարտիկները կռվել և պայքարել են մեր ժողովրդի ազատության, ինքնուրույնության, անկախության համար: Այդ պայքարը եղել է շատ դժվարին ու դժամ, ունեցել ենք մեծագույն գոհեր, հսկայական կորուստներ մեր մախրողների մարառումների ճանապարհին:

Սրանից մոտ 150 տարի առաջ մեր հայրենիքի մի մասին, մեր ժողովրդի մի հատվածին հաջողվեց ձեռք բերել կյանքի անհամեմատ նորմալ պայմաններ, խաղաղ պայմաններ, երբ Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Մնացյալ ժողովրդին մեր վիճակված էր ծանր ժամանակներ ապրելու ձեռք հայտնի արևելյան բռնապետության կրկնի տակ: Հայ մարդիկ դեռ արդեն այն ժամանակ ամենուրեք փնտրում էին ձեռք, փնտրում էին կովի մեթոդներ՝ փրկելու համար իրենց հայրենիքը: Հիշեցնեմ ձեզ, որ հայ մարդիկ պաշտպանություն և օժանդակություն էին գտնում, արդեն 19-րդ դարում, ֆրանսիական ապստամբական ժողովրդի մոտ: Այստեղ էր, Ֆրանսիայի հողի վրա, որ ինքը դրվեց հայտնի «Արմենիա» թերթին, որը կոչ էր անում կովել հայրենիքի ազատության համար: Այստեղ էին, Փարիզից ոչ հեռու, Մոնպելե թաղաքում սովորած առաջին ուսանողների ելույթները սեփական հայրենիքի ազատության համար: Այդ ուսանողներն էին, որ երևակայական ազգային դրոշ ստեղծեցին՝ մասնակցելու իրավունք ձեռք բերելու համար մեծ Հյուզդյի թաղմանը, որպեսզի իրենք նույնպես հաստատեն իրենց ժողովրդի լինելությունը, իրենց ժողովրդի գոյությունը թաղաքակիրթ աշխարհի մյուս ժողովուրդների շարքում: Երկար տևեց այդ պայքարը, այդ պայքարը համակրում էին այն ժամանակվա աշխարհի բոլոր առաջադեմ դեմոկրատ, հումանիստ մարդիկ, այդ պայքարը համակրում էին նաև ֆրանսիացի առաջադեմ հումանիստ մարդիկ, այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Ժան Ժորժը¹, Անատոլ Գյոմարը և շատ ուրիշ անուններ, մշտապես հարգանքի են արժանանում հայ ժողովրդի բոլոր ներկայացուցիչների մոտ, քանզի այդ գործիչները մշտապես խրախուսում էին, կորով էին ուսանում հայ մարդկանց՝ համուն իրենց հայրենիքի նվաճված պայքարի: Երբ 19-րդ դարի ավարտին տեղի ունեցան շատ դժամ, ողբերգական դեպքեր հայ ժողովրդի համար, ահա այս մարդիկ աշխարհի քաղաքակիրթ մյուս դեմ-

քրի շարքում իրենց ձայնը բարձրացրին մեր ժողովրդի պաշտպանության համար:

Մական 20-րդ դարը նույնպես եղավ աղետալի մեր ժողովրդի հսկայական հատվածի՝ արևմտահայության համար: Այդ աղետին գոյ գնացին հարյուր հազարավոր և միլիոնավոր մարդիկ, և այդ գոհերի, կամ այդ գեներոյի, կամ այդ ողբերգության գոհերի մի մասի ժառանգներն ու շատավիճերն են, որ նստած են այժմ սրահում և իրենց փրկությունն են գտել ֆրանսիական հողում, ֆրանսիական ավիին: 1915-ի չարագործությունը դատապարտեցին աշխարհի բոլոր առաջադեմ մարդիկ, մեծ Լեճինը սոցիալիստների Տիմոթևալյան կոմիտեանում ստորագրեց այն բանաձևը, որը դատապարտում ու խաբարանում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված հալածանքները, հետապնդումները, գեներոյը: Եվ միայն շնորհիվ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի, շնորհիվ հաղթանակի այն սկզբունքների, որոնք ժողովուրդներին Ռուսաստանի, այդ թվում և հայ ժողովրդին, տվեցին փրկության հնարավորություն: Հայ ժողովրդին հաջողվեց դուրս գալ այն անդամների վիճակից, որը շարունակվել էր դարեր շարունակ, ավելի խորացել և ավելի կարծես թե անհնարին էր դարձել մեր ժողովրդի համար 19-րդ կամ 20-րդ դարի վերջերին: Վերջապես մեր ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ շնչելու, ապրելու, գոյատևելու: Ահա այս քաղաքականության հաղթանակի արյունքն է, որ այսօր գոյություն ունի Մովետական Հայաստանը, մեր սիրելի հայրենիքը: Մենք սիրում ենք Մովետական Հայաստանը բոլոր հայրենասեր հայերի հետ միասին այն բանի համար, որ նա դժվարին ճանապարհի է անցել, որ նա հատնել է մոխրից, որ նա հատնել է ոչնչից, և ոչնչից գոյացել է այն Հայաստանը, որի վրա այսօր մենք ունենք երեք միլիոնից ավելի քնակչություն (ժափահարություններ):

Թեև 60 տարի առաջ այս հողատարածքի վրա մենք ունեինք միայն կիսամեծ մարդիկ, ունեինք ոտած փողոցներով երեխաներ, ունեինք քաղցած մարդիկ: 1919 թ. Երևանի փողոցներում հազարավոր դիակներ էին հավաքում, 1920 թ. այս բանը կարող էր շարունակվել և ավելի խորանալ, եթե չլիներ մեր այսօրվա հաղթանակած սկզբունքների այն ժամանակվա հաղթանակը: Հայ ժողովուրդը ընթացավ Մովետական Մյուրթյան բոլոր ժողովուրդների հետ բարեկամության, ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին հավատարմության ուղիով, ապավինեց Մովետական մեծ Մյուրթյանը, ապավինեց ռուս մեծ ժողովրդի օգնությանը և կարողացավ վերածնվել, կարողացավ ընթանալ քաղաքակրթության ուղիով, առաջադիմության ուղիով, կարողացավ օգտագործել իրեն ընձեռված խաղաղության հնարավորությունը՝ գոյց տալու համար մարդկությանը, աշխարհին, որ ինքը մեռած չէ, որ ինքը կարող ժողովուրդ է, որ ինքը ունի իր ընդերքում թաքցնված մեծագույն տաղանդներ, որ նա կարող է ստեղծել նորամուր բարիքներ և՛ իր համար, և՛ ընդհանրապես մարդկության համար (ժափահարություններ):

¹ ԶԿԱԱ, Ջոն Կիրկոսյանի ելույթը Փարիզում (Salle Pleyel) 1980 թ. նոյեմբերի 30-ին՝ Մովետական Հայաստանի 60-րդ տարեկարծի առիթով (ձայնագրություն):

² Ժան Ժորժ (1859-1914), ֆրանսիական և միջազգային սոցիալիստական շարժման գործիչ, փիլիսոփա, պատմաբան - Ա.Կ.:

Հայ ժողովրդին այսօր չեն վնասում քամիները, չեն կարող վնասել մրրիկները, չեն կարող վնասել նաև ապագայում, որովհետև նրա ապահովությունը երաշխավորված է մեծ դաշինքով, ժողովուրդների մեծ բարեկամությամբ, ուստի ժողովրդի հզոր քիկումը: Կյա համար մենք միշտ ասում ենք. փառք մեր հավատարիմ բարեկամներին: Մեր ժողովուրդը ապահով է, որովհետև վայելում է խաղաղությունը, նա լավ է ընթրում խաղաղության նշանակությունը, այն պայքարը, որ այսօր մեր մեծ Միությունը, աշխարհի բոլոր խաղաղասեր ուժերը մղում են պատերազմի, սպառազինությունների մրցավազքի դեմ: Մենք հպարտ ենք մեր հայրենիքով, Սովետական Հայաստանով: Հպարտ ենք այն քանի համար, որ նա ունի հսկայական հաջողություններ, ինչպես Էկոնոմիկայի, այնպես էլ մշակույթի, գիտության, մարդկային ինտելեկտի բոլոր բնագավառներում: Հայաստանն այսօր փոքր, քարաշատ, քարձր հողակտորների, բարձր բլուրների ու լեռների, ժայռերի երկրամաս է: Այստեղ հեղափոխություն չէր որևէ մեկ արյունքի հասնել առանց դրսի օգնության: Անպատկառու հարամասեր են քաժին հասել մեր ժողովրդին: Հնարավոր չէր որևէ բնական արդյունքի հասնել առանց Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների տնտեսական համագործակցության, առանց քարի ու մեծահող մեր մյուս բարեկամ ժողովուրդների հսկայական աջակցության: Այդ օգնությունն էր, որ իմք տվեց մեր հանրապետությանը հսկայական քոիչք կատարելու, կառուցելու հեքիաքային բաներ այս փոքր հողակտորի վրա՝ սկսած Լենրգետիկայից ու մեքենաշինությունից, հաշվի մեքենաներից ու արտադրության մյուս բնագավառներից, վերջացրած գիտության տարբեր բնագավառներով, մշակույթի հսկայական հաջողություններով: Այսօր մեր նկարիչները, մեր կոմպոզիտորները, մեր մտավորական ջոկատների մյուս ներկայացուցիչները մեծ երկրին, մեզ և Սովետական Հայաստանին ամենուրեք բերում են հպարտություն, ուրախություն, որովհետև նրանց համար ստեղծված են աշխատանքի ամենալավ պայմանները:

Այսօր Սովետական Հայաստանը մեծ առաքելություն ունի կատարելու Միությունի իր եղբայրների ու քույրերի նկատմամբ: Մենք նոր ենք ուտքի կանգնել: Նախորդ տասնամյակները մեզ հնարավորություններ չեն տվել անելու այն, ինչ կարող ենք անել այժմ: Չեզ հայտնի են արդեն փաստերը: Մենք իիմա կարողանում ենք և՛ դասագիրք հրատարակել արտասահմանյան դպրոցների համար, և՛ որոշ թվով պիոներական ճամբարներում ընդունել սփյուռքահայ մեր եղբայրների ու քույրերի զավակներին, և մեզ հյուր են գալիս, նս ասում են հյուր, որովհետև դեռ նրանք մեր քաղաքացիները չեն, այլ բնակվում են աշխարհի տարբեր պետություններում, գալիս են փորձի փոխանակություն՝ ծանոթանալու մեր դպրոցական գործին, ծանոթանալու մեր հաջողություններին ուսուցչության, դպրոցի բնագավառում: Ժամանակ առ ժամանակ մեր երգիչներն ու երաժիշտները մեկնում են հայաշատ վայրեր՝ իրենց երգն ու պարը տանելով մեր եղբայրներին ու քույրերին, հաղորդակցվելու նրանց հետ, նրանց հետ քաժանելու իրենց ուրախությունը, իրենց արվեստի քաղցրու-

թյունը, որը սխրելի է, որը սրտալի է ամբողջ հայության համար, որ երկրում էլ որ նրանք ապրելու լինեն: Մրանից մի քանի օր առաջ Երևանում գումարվեց մի շատ ներկայացուցչական ժողով, որին մասնակցելու համար եկել էին աշխարհի տարբեր մասերում բնակվող հայության ներկայացուցիչները: Խնդիրը մեկն էր. ինչպե՞ս անել ավելի ընդհուպ համախմբվելու սեփական հայրենիքի, Սովետական Հայաստանի շուրջը, ինչպե՞ս անել, որ ավելի գորանան կոնտակտները, որպեսզի ավելի մտերմանան մեր ջանքերը, ավելի համախմբվեն մեր ջանքերը համուն մեր հայրենիքի հետագա հաջողության: Ես մասնակցեցի այդ ժողովին, որը տևեց երկու օր, լսեցինք շատ հորդորներ, ականջ դրեցինք շատ առաջարկությունների, և մենք առաջիկայում՝ վաղը, մյուս օրը, մյուս տարի, կանենք ավելի նոր միջոցառումներ, կստեղծենք այնպիսի հնարավորություններ, որպեսզի Սփյուռք-Սովետական Հայաստան կոնտակտները, առնչությունները ավելի սերտանան, ավելի դառնան ընդհուպ, և մենք ավելի մտերմանք միմյանց:

Վերջում նս ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել բոլոր այն ընկերներին, այն տիկնանց, այն պարոններին, որոնք մասնակցություն են բերել այս ժողովի հրավիրմանը, նշելու համար Սովետական Հայաստանի մեծ տոնի 60-ամյակը: Ես ուզում եմ կեցցե հռչակել Սովետական Հայաստանին: Կեցցե Սովետական Հայաստանը, թող կեցցե Սովետական Միության և Ֆրանսիայի ժողովուրդների շատ կարևոր բարեկամությունը: Եվ ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել, որ ինձ ունկնդրելու քաջությունը ցույց տվեցիք դուք բոլորդ:

ՎԱՐԾԻՔ-ԳՐԱՆՈՍՍԱԿԱՆ ՍԵՐՈ ԽՐԱՆՁԱՂՅԱՆԻ «ԱՆՂՐԱՆԻԿ» ՎԵՊԻ ՄԱՍԻՆ¹

Սովետահայ արձակի ճանաչված վարպետ Սերո Խանճաղյանի² «Անդրանիկ» վեպը նվիրված է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մարտիկ, զորավար, իսկական ժողովրդական հերոսի հուշակի արժանացած Անդրանիկ Օզանյանի կյանքին ու գործին: Վեպի հիմնական գործողությունները ծավալվում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի դաժան օրերին, երբ մի կողմից հայ ժողովրդի հայրենասեր զավակները հայոց Վազնդակյան ռուսասիրական կողմնորոշմանը հավատարիմ, ռուսաց բանակին կործանմարտի էին ելել սեփական հայրենիքը վերամիավորելու, թուրքական լծի տակ տառապած իրենց եղբայրներին ու քույրերին ազատելու նպատակադրությամբ, մյուս կողմից, երիտթուրքական ճիվաղները գործի էին անցել ոչնչացնելու արևմտահայությանը: Գրքում պատկերները հաջորդում են մեկը մյուսին. Թիֆլիս՝ փոխարքա Վորոնցով-Գաշևի ու ցարական վերնախավ, կամավորական զինյոր. առաջին ընդհարումները թուրքական զորամասերի հետ, առաջին հաղթանակների բերկարներն ու առաջին կորուստների դառնությունը: Վեպում դեպքերի կենտրոնում Անդրանիկ Օզանյանն է՝ հին ու թրժված հայրուկը, թուրքաց իշխանության դեմ կռվի ու տառապանքի հարուստ փորձառությամբ՝ Առաքելոց վանքի կովից մինչև 1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմները: Հեղինակը Անդրանիկի հուշերի, մտապատկերների միջոցով ընթերցողին տանում է 19-րդ դարի 90-ական թթ. դեպքերը, հայ քաջարի վրժառուների կատարած պաշտպանական մարտերի մանրամասները, ապա նրա հայեցակետով քննարկում հայ ժողովրդի հավատարիմ դաշնակից Ռուսիայի անփոխարինելի ու փրկարար դերը մահմեդական, բռնապետական ինքնակալությունների ճիթաններից հայ ժողովրդին պոկելու, ազատելու գործում: Անդրանիկը չի հավատում երիտթուրքերին, մերժում է Ուրանց հետ որոշ հայ դաշնակցական դեկավար գործիչների անկեղծ մեղադրանքը՝ «դաշինքը» 1907-ին ու 1908-ին, միակ փրկությունը տեսնում ժողովրդի պայքարի, Ռուսաստանի օգնության մեջ:

Տասնյակ տարիների ընթացքում հանիրավի մոռացության էին տրվում արևմտահայության քաղաքական պատմության, սուլթան Համիդ II-ի, երիտթուրքերի դեմ հայոց արդարացի մաքառումների մանրամասները: Անդրանի-

¹ ՋԿԱԱ, Կարծիք-գրախոսական Սերո Խանճաղյանի «Անդրանիկ» վեպի մասին, 1981, 2 փետրվարի, (մեքենագիր):
² Սերո Խանճաղյան (1915-1998) - գրող, 1990-1994 թթ.՝ ՀԳՄ նախագահ, «Մեր գեղի մարտիկ», «Հողը», «Քարանձավի բնակիչները», «Միփքար Սպարապետ», «Այրված տունը», «Ժոտեր, Հայաստանի լեռներ», «Թագուհին հայոց», «Անդրանիկ», «Գարեգին Նժդեհ» վեպերի հեղինակ - Ա.Կ.:

կը ժողովրդական հերոս էր: Այդպիսին էին մաս նրա ավագ ու կրտսեր ընկեր-նորը՝ կոթիճ հայդուկները, ժողովրդի ինքնապաշտպանական գործի խիզախ կազմակերպիչները: Ինչ խոսք, սրանք միշտ չէ, որ ընթրնում էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի բոլոր խնդիրները, տակավին չէին բարձրացել տոցիալիզմի տեսության դիրքերից երևույթների էությունն ընթրնելու մակարդակին: Սակայն թուրքական մահաշունչ իրականությունը գարծնական խնդիրներ էր առաջադրում, ժողովրդին պաշտպանելու, իրական կործանումից փրկելու առաջնահերթ առաքելություն, արմատական շատ հարցերի լուծումը մոկելով երկրորդ պլան: 19-րդ դարի 90-ական թթ. Համիդը 300 հազար հայ կոտորեց ըստ էության առանց դասակարգի, սոցիալական պատկանելության, սեռի ու հասակի խտրության:

Ռուսաստանի կազմի մեջ մտած Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի հայությունն անհամեմատ խաղաղ կյանք ուներ: Այստեղ ժողովրդին ֆիզիկական կործանում չէր սպառնում: Այստեղ, սակայն, սոցիալ-դասակարգային շատ ավելի հասուն մարտեր էին ծավալվել աշխատավոր մարդու իրավունքների համար: Այստեղ մարքսիզմը ծուլվել էր բանվորական շարժման հետ: Ապարեզ էր իջել լեմինյան կուսակցությունը իր աշխարհաշեն տեսությամբ ու գործերով: Կուսակցությանը զինվորագրվել էին մաս հայ ժողովրդի լավագույն զավակները: Սահմանից այն կողմ՝ օսմանյան բռնատիրական ռեժիմի հարվածներից նվազող, պաշտպանական, արդարացի, մշտապես մարքսիստ-լեմինյանների համակրանքին արժանացած մարտեր, ժողովրդական հերոսներ... Սահմանից այս կողմ, Ռուսաստանի հողում, ռուսաստանյան պրոլետարիատի հետ թև թևի տված հայ մարդիկ, քոլչիկ-լեմինյաններ, դասակարգային-սոցիալական ցուց մարտեր:

Արևմտահայ ժողովրդի ազատագրական շարժումն օգտվում էր արևելախայ ժողովրդի, մարդոջ հայության համակրանքից, պաշտպանությունից: Արևմտահայ ազատագրական մաքառումները շրջանցել են, չեն նկատել երկրեն անհիմն բաներ են գրել բոլոր նրանք, ովքեր չեն ընթրնել թուրքական իրականությունը, նրա սոցիալ-տնտեսական, ազգային ու քաղաքական պայմանները, ովքեր Ռուսաստանի, զարգացած արյունաբերական կենտրոնների չափանիշները տարածել են թուրքական հետամնաց իրականության վրա, հանտեսելով տարրական ճշմարտություններ: Փոխանակ նշարներն մի ժողովրդի երկու հատվածների ձգտումների ու ծրագրերի ներդաշնակությունը, ընդհակառակը, դեպքերն ու իրադարձություններն արհեստականորեն մեկնաբանվում էին հակադրության միտումով, ցեխ էին շարտում ժողովրդական վրիժառուների, թուրքական գեների դեմ ահավոր մարտի բռնված ու զոհված հետյունների հիշատակին:

Սերո Խանճաղյանի վեպը կառուցված է արևմտահայության հերոսական, բայց և ողբերգական պատմության իրական դեպքերի, դեմքերի ու իրադարձությունների վրա: Վիպասանն իր առջև դրել և լուծում է լավագանց բարդ խնդիրներ, փորձում է վերականգնել ժամանակի մթնոլորտը, շունչը,

տրամադրությունները: Այս խնդիրը նրան հիմնականում հաջողվել է: Առանձին դեպքերում բոլոր լուծումները ոչ թե վիպասանի վարպետության հետևանքն են, այլ դեպքերի, խնդիրների, հակասությունների, ազգային, քաղաքական քաղաքականությանների ու կծկված չափից ավելի խճողվածության արդյունք: Ապա նկատվում է 1918 թվականը. բուրժուական արշավանք, գերմանական քաղաքականություն. անգլիական սրիկայություններ. մեծշխի վրացիներ. մուսավաթ քաղաքներ. ինտերվենտ օսմանյան բուրքեր. Շահումյանի խոսքերով ասած կուրորեն սրանց հետևած դաշնակցության ազգավնաս քաղաքականություն. հեղափոխական Ռուսաստան. սովետական իշխանություն. բուրժուական շարագործությունից մազապուրծ գաղթականություն. մաղձամահ Հասաստան... այլ խնդիրներ, և այս ամենի առնչությամբ, այս ամենի հետ կապված Անդրանիկ՝ իր պարզ փիլիսոփայությամբ, ժողովրդին անասհման ցվիրվածությամբ, բարոնությամբ, առաքինությամբ, սեփական ազգի նավը վարելու հավակնած անհետառես դաշնակցական պոլիտիկաներին չմեղելու հետևողական համառությամբ:

Մերո խանգաղյանի «Անդրանիկ» վեպի գրական-գեղարվեստական արժանիքների գնահատումը բողոքելով բանասեր մասնագետներին, անհրաժեշտ ենք համարում հեղինակի ուշադրությունը հրավիրել պատմաքաղաքական խնդիրների վրա, որոնց առանձին մեկնաբանումների շտկումից, բարեխաղանքից, անտարակույս, կշահի գործը:

1. Խանաստի դեպքը, մագրիկ ցեղի «ուչնացման» մասին առասպելը դրական հիշատակության արժանի բաներ չեն: Ընդհանրապես կոտորածների, դաշույնի գործողության, փորը թափելու, արյուն ուտելու պատկերները, մատուրայիստական նկարագրությունները պետք է կրճատվեն (էջ 12, 15, 38, 42, 90, 116, 120, 128, 169, 189, 339, շեյխի ձեռքով կտրված մանկան գլուխ, 348, 352, «արյան թշնամի», 605 և այլն): Այսպիսի տեղեր շատ կան, որոնք ենթակա են սրբազան: Մասնավոր ընթերցողը շարադրանքից երբեք մայմիլիսի տպավորություն է ստանում, որ հայերը մույնպես անխնայ կոտորել են չարագործներին: Պատմականորեն ահ ճիշտ չէ:

2. Մեր կարծիքով ճիշտ չէ, որ արդարացնում է իրեն պատմական երկուսների, հետադարձ հայացքների հեղինակի մեթոդը: Մեր կարծիքով 19-րդ դարի կեսերի Հաբթը Շերիֆի կան Հաբթը Հումայունի սուլթանական հրովարտակների, բարեփոխումների մասին մանրամասն խոսքի կարիք չկա (էջ 185, 195-199): Պետք չէ, որ Մուսաաֆա Քեմալը մեջտեղ բերվի որպես սուլթան Համիդի գարնիկ (էջ 211):

3. «Այո, պարոն դաշնակ ջոջեր...» (էջ 244) խոսելով, որ վերագրվում է Անդրանիկին, մեր կարծիքով հետագու է պատմականությունից: Կուսպատմության արխիվում պահպանվում են Հայոց Ազգային խորհրդի նիստերում Անդրանիկի կենդանի ելույթների ճշմարիտ արձանագրությունները: Ընդ

որում դրանք կազմել է անվանի լեզվաբան Ստ.Մալխասյանը¹: Դրանցից օգտվելու դեպքում կարելի է ոչ միայն Անդրանիկի ուղղակի խոսքը մեջբերել, այլև ավելի ճշգրիտ պատկերացում տալ Ազգային խորհրդի կազմի, դիրքորոշման և հարակից հարցերի մասին (օրինակ՝ Ազգային խորհուրդը շատ է է-ժամանում թամբերի պատմությամբ, էջ 253):

4. 1918 թ. սկզբի բուրժուական հարձակման, Թուրքիա-Անդրկովկասյան սկիւմ, վրաց վերնախավ և մեծշխիկներ, մուսավաթական բեկեր ու բուրժուազ դաշնակիցներ, հայոց դաշնակցություն, կաղետներ և մյուսներ՝ այս առնչությունների, ստեղծված քառսի խտություն և լրջության ֆոնի վրա, գործած ավելի մեծ պաշտոնատար անձանց, գինվորականների, դեպքերի, դավաճանությունների, նացիոնալիստական էգոիզմի և այլնի առնչությամբ պետք է ավելի նրբորեն ճշտել Անդրանիկի տեղն ու դերը: Պետք է տալ Կարինի քառսի մեղավորների պատկերը (էջ 344): Մյուսյան չափավոր միջոցներով է հնարավոր վերականգնել, ներկայացնել Անդրանիկի դերի հավաստիությունը: Ռազմա-ճակատում նա ամենագոր չէր, օժտված չէր բացառիկ լիազորություններով, թեև ուներ փերձառություն, անցուղարձի իմաստը ըմբռնելու իմաստություն:

5. 1918-ին դեպի Բաբու բուրժուական արշավանքը և Գեորգիանիայի դիրքորոշումը պետք է ճշտել (էջ 398-399): Բաբելի նավի շուրջ հակասություններ լին ժագել երկու դաշնակիցների միջև:

Վեպը մեծածախ է: Այն կրճատման կարիք ունի: Մեր կարծիքով պետք է այդ կրճատումներն անել նախ բազմաթիվ իրար նման սազմական գործողությունների, բախումների պատկերները միմիումի հասցնելու միջոցով: Պետք է մանրամասններից բեռնաթափել Չանգեզուրում Անդրանիկի ուսանողական գործողությունների, անգլիացիների հետ նրա ունեցած բազմաթիվ հանդիպումների ու գլուխների (էջ 635-654), Շուշիա հետ կապված մանրամասների շարադրանքը (էջ 557, 582, Շուշիա կառավարությունից փախել էին ոչ թե կոմունիստները, այլ սոցիալ-դեմոկրատները): Ճիշտ է, լավ է տրված Բրեստ-Լիտվսկի բանակցությունների նկարագրությունը, բայց այստեղ մույնպես կրճատման ենթակա շատ բան կա: Կարելի է կրճատել 90-ական թթ. Ռուսաստանի քաղաքականությանը վերաբերող էջերը (էջ 434 և այլն), մանավանդ, որ ամբողջ գրքի միջով կարմիր թելի պես անցնում է ռուսաստանյան, ռուսական կողմնորոշման, Ռուսաստանի բարեբար դերի գիծը:

Կրճատման, շտկման, նրբին քարեխաղանք կարիք ունի բազմաթիվ էջերում հանդիպող Կարաբաղի, Նախիջևանի խնդիրների հետ կապված շարադրանքները:

¹ Ստեփան Մալխասյանը (1857-1947) - բանասեր, լեզվաբան բառարանագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ հիմնադիր կազմի ակադեմիկոս, հիմնական աշխատությունները՝ «Ռուսոմենախորություն Փավստոս Բյուզանդի պատմության», «Մովսես Խորենացիի Հայոց պատմություն», «Խորենացու առեղծվածի շուրջ», «Գաբարիի հղովումը, խոսարիտնը և նախիրները», «Գաբարիի համաձայնությունը», «Հայ բացառական բառարան» - և այլն:

րանքը: Հիրավի, թուրք վայրենաբարո նվաճողները Նախիջևանի, Ղարաբաղի վրայով համաբուրանականության ծրագիրն էին իրականացնում, այդ ճանապարհին փորձելով վերացնել հայությանը (դրա ապացույցը Շուշվա, Ագուլիսի ավերակներն են, հայերից դատարկված Նախիջևանի տասնյակ ու տասնյակ շին գյուղերը): Դիշտ է հեղինակը, երբ երիտթուրքական պետության խտրականության հետո անգլիական գաղութարարների գիրկը շարտված մուսավաթականների հակահայկական նոր գործողություններն է նկարագրում: Սակայն, չափից ավելի ձգձգված են կոկնություններ պարունակող, միևնույն ճշմարտությունները պարունակող էջերը: Դրանք պետք է շտկվեն, խմբագրվեն: Այս շտկումները, կրճատումները կպահպանեն նյութի, շարադրանքի չափերի ճիշտ հարաբերակցությունը, ելնելով այն ճշմարտությունից, որ Անդրանիկը արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժման հետն էր, քայց ոչ թե Անդրկովկասի քարոզ կացության խնդիրները լուծողը:

6. Հանել հետևյալ տողերը. Անդրանիկը «ապիրվեց, նույնիսկ լողացավ քաղնիքում, մի քան, որից խորշում էր» (էջ 174): Իսկ ինչո՞ւ էր խորշում, հարց կտա ընթերցողը: Իսկ լա՞վ էր, որ ժողովրդական հերոսը չէր լողանում: Անդրանիկի համար վարկաբեկիչ են նաև հետևյալ տողերը. «Քարտեզ չէր սիրում Անդրանիկը, քիչ բան էր հասկանում դրանից» (էջ 607): Եթե այդպես էր, ապա ինչպես էր կովում նա: Գո՞նե Ջանգեզուրում նա պետք է թթի օղի խմեր, քայց ոչ կոնյակ (էջ 606):

Սեր կարծիքով Սարգսրապատի և, ընդհանրապես, 1918-ի մայիսին թուրքերի դեմ հայ ժողովրդի մղած օրհասական կռիվներին Անդրանիկի չմասնակցելու խնդրին ավելի հանգամանալի պատճառարանություն պետք է տրվի:

...Պատմական որոշ անձերի, դեմքերի իրական անուններով մեջտեղ բերելը ոչ միշտ է, որ ճիշտ է, մանավանդ որ նրանց ո՞վ և ի՞նչ լինելը պատմագրության մեջ լավ ուսումնասիրված չէ (օրինակ՝ Երո Խարազյան, Վահան Խաչիկյան և ուրիշներ):

7. Էջ 717-ում Ներսես պատրիարքի հայտնի խոսքերը հնչում են Անդրանիկի շուրթերից: Կամարականը՝ Վանում ռուսաց փոխյուպատոս է կարգվել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո (էջ 709): Հայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպան չկար (էջ 756), որովհետև ամերիկյան կառավարությունը Հայաստանը չէր ճանաչել:

Այս դիտողություններին համապատասխան շտկումները, կրճատումները, որոշ խմբագրական քարելավումները կնպաստեն այն բանին, որ վեպը լինի ավելի կուռ ու ավելի անթերի:

Սերո Խանգաղյանի «Անդրանիկ» վեպը հաջողված գիրք է: Այն կգտնի իր քազմահազար ընթերցողներին, նրանց կդատարակի հայրենասիրության, ժողովուրդների բարեկամության, Ռուսաստանի նկատմամբ սիրո ու հավատարմության, մեր մեծ Հայրենիքի նկատմամբ նվիրվածության ոգով:

2.2.1981 թ.

Պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյան

¹ Կաստանդին Կամարական (1840-1922), ռուսական քանակի գեներալ-լեյտենանտ, դիվանագետ, Էրզրումի զինվորական նահանգապետի օգնական, 1877-ին՝ Ռուսաստանի փոխյուպատոս Էրզրումում, 1878 թ.՝ Վանում, սերտ կապեր է պահպանել «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության հետ - Ա.Կ.:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՎԵՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՆ՝

Այս տարվա հոկտեմբերին լրանում է սովետական ակամավոր դիվանագետ Համազասպ Հովակիմի Հարությունյանի ծննդյան 80-ամյակը: Նա հասարակական-քաղաքական կյանքի ասպարեզ մտավ Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաստատման համար մղված գոռ մարտերի տարիներին, կոփվեց կոմերիտական ու կուսակցական աշխատանքում, հասակ առավ սոցիալիզմի առաջին երկրի հետ, ընթացավ կոմունիստների կուսակցության քաղաքականության ավանգարդում, դարձավ գիտնական-տնտեսագետ, այնուհետև մոտ երեսուն տարի գործեց ու փայլեց սովետական դիվանագիտության ամենապատասխանատու ճակատներում:

Համազասպ Հարությունյանը, կամ ինչպես նրան սովորաբար անվանում էին, Համո Ալիմովիչը, ծնվել է 1902-ի հոկտեմբերի 14-ին Բաքվում: Արդեն պատանի տարիներինց նա աչքի էր ընկնում հասարակական-քաղաքական կյանքին մասնակցելու իր ակտիվությամբ: 1916-ին պատանի Համոն աշակերտական անլեզավ խմբակի անդամ էր, որի նախագահը քաղվեցի հայտնի բուշկիկի որդի Ստեփան Վարդանյանն էր: 1917-ի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նա մասնակցում է համաքաղաքային աշակերտական գործադուլին, որը ղեկավարում էին Սուրեն Աղամալովը, Օլգա Շատունովա-կայան, Շուրա Բրեյտմանը, Սուրեն Շահումյանը² և ուրիշներ: Պատանի Համոն իր դասարանի ներկայացուցիչն էր աշակերտ ղեկուսատների խորհրդում: Հեղափոխական գործունեության համար մուսավաթիստական իշխանությունները նրան հեռացնում են Բաքվի առևտրական ուսումնարանից՝ զրկելով նրան պետական ուսումնարան ընդունվելու իրավունքից: Նա միջնակարգ կրթություն ստանում է 1920-ին, Բաքվում սովետական իշխանության հաստատումից հետո:

1920-ի ամռանը նա ղեկավարում էր Գանձակի (Կիրովաբադ) կոմերիտական կազմակերպությունը: Ավելի ուշ կոմերիտական ղեկավար աշխատանք էր կատարում Ղազախի գավառում, ակտիվորեն մասնակցում տեղեքում սովետական իշխանության հաստատման, նրա մարտիների ստեղծման ու անրպակցման գործերին:

Այնուհետև Համազասպ Հարությունյանը Թիֆլիսի կոմերիտական շրջկոմի երրորդ քարտուղարն էր, թողնում էր բյուրոյի անդամ և ազիտպրոպագանդայի բաժնի վարիչ, Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի գործերի կատավա-

րիչ: Կուսակցությունը նրան 1922-ին մի խումբ ընկերների հետ գործուղում է Հայաստան՝ ամրապնդելու կոմերիտական կազմակերպությունը: Նա նշանակվում է ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ, աշխատում Ալեքսանդր Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ, մասնակցում մի շարք կարևոր միջոցառումների իրականացմանը:

1923-ի աշնանը Համազասպ Հարությունյանը մի խումբ կոմերիտական պատասխանատու աշխատողների հետ միասին Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի գործուղմամբ և հատուկ թռչակավորումով ուսման է մեկնում Մոսկվա: Մոսկվայի համալսարանում սովորելու տարիներին նա ակտիվ կուսակցական աշխատանք էր կատարում Մոսկվայի Բաումանի և Ֆրունզեի շրջաններում, ետանդում մասնակցություն ցուցաբերում մայրաքաղաքի հասարակական-քաղաքական կյանքին, հակակուսակցական օպոզիցիաների դեմ մղված պայքարին:

Մոսկվայի պետական համալսարանն ավարտելուց հետո տնտեսագետ Հ.Հարությունյանը զիտական աշխատանքի է անցնում կոմունիստական ակադեմիայի համաշխարհային տնտեսության և քաղաքականության ինստիտուտում: Այն հետագայում միացավ ՍՍՀՄ ԳԱ-ին: Նա սկսեց կրտսեր գիտաշխատողից և իր գործունեությունն այնտեղ ավարտեց 1935-ին՝ կոմյունկոմիտայի բաժնի վարիչի պաշտոնում: Այն ժամանակ էլ նրան շնորհվեց տնտեսագիտության թեկնածուի աստիճան: Նա դարձավ սովետական տնտեսագիտության հմուտ և բանիմաց մշակներից մեկը: 1932-1937 թթ. Հարությունյանը Արևելքի ժողովուրդների Մոսկվայի կոմունիստական համալսարանի քաղաքատնտեսության ամբիոնի վարիչն էր: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը չափազանց լայն էր: Նա զբաղվում էր համաշխարհային էկոնոմիկայով, կապիտալիստական երկրներում բանվոր դասակարգի դրության հարցերով, տնտեսական ճգնաժամերով, ժամանակակից բյուրոսական քաղաքատնտեսության քննադատությամբ: 1935-ին նա տեղափոխվեց ՍՍՀՄ ԳԱ տնտեսագիտության ինստիտուտ, աշխատելով որպես «*Պրոբլեմի էկոնոմիկա*» ամսագրի պատասխանատու քարտուղար, գիտելտորի տեղակալ, իսկ 1941-1944 թթ.³ նաև ի տեղի դիրեկտոր: Այդ տարիներին ինստիտուտագործունեության մեջ որոշակի ուշադրություն հատկացվեց ռազմատնտեսական խնդիրների մշակմանն ու ուսումնասիրությանը: 1942-ի գարնանը նրան շնորհվեց տնտեսագիտության դոկտորի աստիճան, իսկ քիչ անց՝ քաղաքատնտեսության պրոֆեսորի կոչում: Նրա դոկտորական դիսերտացիան նվիրված էր բյուրոսական կոմյունկոմիտաբանության և տնտեսական ցիկլերի ամերիկյան տեսությունների քննադատությանը: Համազասպ Հարությունյանը ամերիկացետ էր: Լուսժողկոմատի գործուղմամբ որպես ազատ ունկնդիր տվորել էր ԱՄՆ-ի Միլենտուայի համալսարանում: Նա խորությամբ ուսումնասիրել էր ԱՄՆ-ի ինդուստրացման պրոբլեմները, հատուկ աշխատություն նվիրել ԱՄՆ-ի նեգր բանվորներին (1933): 1929-1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հարցերին նվիրված նրա հրապարակումները գի-

¹ Կիրակոսյան Ջ., Սովետական երևելի դիվանագետը, Ե.: ՀՍՄՀ «Գիտելք» ընկերություն, 1982, 21 էջ:

² Սուրեն Շահումյան (1902-1936), խորհրդային կուսակցական և ռազմական գործիչ, Ստեփան Շահումյանի որդին, Օրյոլի գրահատանկային դպրոցի, Բեդուսիայի, Լենինգրադյան ռազմական օկրուգների գրահատանկային գործերի պետ - Ա.Կ.:

տական լուրջ ուսումնասիրություն են, որոնք այսօր էլ պահպանում են իրենց նշանակությունը:

1940-ին հրապարակված «Մովետական էկոնոմիկայի զարգացումը» կոլեկտիվ աշխատանքի կազմակերպիչը, հեղինակներից ու խմբագիրներից մեկը Համազասպ Հարությունյանն էր: Գիտական աշխատանքին զուգընթաց նա մասնավարժական աշխատանք է կատարել Մոսկվայի տարբեր բուհերում, ամնիջական մասնակցություն է ունեցել Մոսկվայի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի, այնուհետև Մոսկվայի միջազգային հարաբերությունների պետական ինստիտուտի հիմնադրման և ամրապնդման գործին:

Երբ Համազասպ Հարությունյանը 1943-ի սկզբին դիվանագիտական աշխատանքի անցավ ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունում, նա համատեղությամբ աշխատեց նաև միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտում որպես քաղաքատնտեսության ամբիոնի վարիչ, ապա մինչև 1955-ը՝ մույն ամբիոնի պրոֆեսոր: Նա պարապյում էր գլխավորապես դիպլոմատիկայի ու ասպիրանտների հետ, հանդես գալիս որպես բեկնածուական ու դոկտորական դիսերտացիաների ընդդիմախոս:

ՀՍՀ ԳԱ խնկական անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր Արտաշես Առաքելյանը¹ իր գործընկերոջ ու բարեկամի մասին հիշում է. «Հարկ եմ համարում նշել Հանո Ալիմովիչի անշահախնդիր օգնությունը հայ տնտեսագետների: Ընդհանրապես, Մոսկվայում նրա օգնությանն էին դիմում տարբեր իսպելրի ու տարիքի մարդիկ, նրա հյուրընկալ տան դռները բաց էին բոլորի և հատկապես ուսանողության առջև: Ես չեմ կարող չհիշել նրա օգնությունը մեր ընտանիքին: Մայրս խոստովանում էր, որ եթե Հանո Ալիմովիչի նամակները չլինեին, դժվար թե ինքը դիմանար պատերազմի ծանր օրերին: Մեծ էր նա որպես գիտնական և դիվանագետ, բայց էլ ավելի մեծ էր որպես մարդ, հայրենասեր...»:

Միս թե ինչ է պատմում տնտեսագետ Համազասպ Հարությունյանի մասին ՍՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Անատոլի Իգնատևիչ Պաշկովը². «Հանո Ալիմովիչը շատ լայն ընդգրկումի տնտեսագետ էր: Նա հիմնալի գիտեր սովետական էկոնոմիկան և այդ մասին հրատարակել է մի շարք աշխատություններ»: Մասնավորապես հիշատակելի է 1939-ին հրատարակված «Մոնցիալիզմի երկրի մեծ հաղթանակների գիրքը», որտեղ համրագումարի էին բերված սոցիալիզմ կառուցող երկրի տնտեսական զարգացման հանրագումարները: «Մովետական էկոնոմիկայի զարգացումը» (1940 թ.) կոլեկտիվ ֆունդամենտալ աշխատության հեղինակներից ու խմբագիրներից մեկը Համազասպ Հարությունյանն էր: Նրա դոկտորական դիսերտացիան կոչվում էր

¹ Արտաշես Առաքելյան (1909-1993), տնտեսագետ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1960-1987 թթ.: ՀԽՍՀ ԳԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի տնօրեն - Ա.Կ.:
² Անատոլի Պաշկով (1900-1988), խորհրդային տնտեսագետ, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ - Ա.Կ.:

այսպես՝ «Հարվարդի տնտեսագետները և բուրժուական կոնյունկտուրաբանությունը ԱՄՆ-ում»:

Նրա տնտեսագիտական խոր գիտելիքները հիմք հանդիսացան, որպեսզի նա, այդպես 1944-ին, իր դիվանագիտական կարիերայի սկզբնական քայլերն անելիս հաջողությամբ պաշտպաներ Մովետական Միության շահերը Բրետոն Վոյտում՝ վալյուտայի ու ֆինանսների հարցերին նվիրված ՄԱԿ-ի կոնֆերանսում, որին մասնակցում էին 40 երկրներ:

***

1943-ին ՍՄԿԿ Կենտկոմը Համազասպ Հարությունյանին աշխատանքի գործուղեց ՍՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ: 1943-1944 թթ. նա ամերիկյան երկրների բաժնի էքսպերտ-կոնսուլտանտ էր:

Ռազմի դաշտում ֆաշիստական հորդանքների նկատմամբ սովետական բանակի ու ամբողջ ժողովրդի մղած կենսազ-մահու կռվին զուգընթաց սոցիալիզմի առաջին երկիրն իրականացնում էր հակաֆաշիստական կռախիցիան ամրապնդելու, սոցիալ-քաղաքական տարբեր կարգեր ունեցող պետությունների գոյակցության ու համագործակցության քաղաքականություն: Դիվանագիտական կոնֆերանսները, խորհրդակցությունները, բանակցությունները հետևում էին մեկը մյուսին: Երիտասարդ դիվանագետ Համազասպ Հարությունյանը միանգամից մտավ դիվանագիտական բուռն աշխատանքի հորձանուտը՝ ընկերանալով սովետական դիվանագիտության լեճինյան գվարդիայի ավագ սերնդի հեղինակավոր դիվանագետներին:

Հետպատերազմյան դժվարին տարիներին Սովետական Միության խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականությանը իմպերիալիզմի լազերը հակադրում էր ստոր պատերազմի հակաժողովրդական ուղեգիծը: Սովետական դիվանագետները ջանք ու եռանդ չէին խնայում ապահովելու աշխարհի խաղաղությունը:

1943-ին նա մասնակցեց երեք տերությունների՝ ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Յալթայի կոնֆերանսին՝ որպես ՍՍՀՄ պատվիրակության անդամ, խորհրդական: Այդ պահից սկսած՝ նա մասնակցեց միջազգային բազմաթիվ կոնֆերանսների, խորհրդակցությունների, բանակցությունների, ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի, տնտեսական ու սոցիալական խորհրդի և համաշխարհային այլ կազմակերպությունների ֆորումների: Հիշենք դրանցից մի քանիսը:

1943-ի մայիս-հունիսին նա որպես ՍՍՀՄ պատվիրակության խորհրդական մասնակցել է Միավորված ազգերի կոնֆերանսին՝ Հոթ Սփրինգսում (ԱՄՆ), որտեղ քննարկվում էին հետպատերազմյան գյուղատնտեսության զարգացման խնդիրները: Որպես ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության պատվիրակության անդամ՝ նա իր մասնակցությունը բերեց վերականգնման

ու օգնության հարցերի գծով ՄԱԿ-ի ասոցիացիայի խորհրդի սեսիաներին Մոնրեալում (Կանադա) 1944-ին, Լոնդոնում՝ 1945-ի օգոստոսին: 1944-ին Համազասպ Հարությունյանին տեսնում ենք վայրտաային և ֆինանսական հարցերով ՄԱԿ-ի կոնֆերանսում (Բրետոն Վոտս, ԱՄՆ)՝ որպես Մովետական Միության պատվիրակ:

Նա՝ որպես աշխարհի հետպատերազմյան տնտեսական գործերի խորհրդակալ, 1945-ի փետրվարին մասնակցեց մեծ տերությունների՝ ՄՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավարների կոնֆերանսին, իսկ հուլիս-օգոստոսին՝ Պոտսդամի կոնֆերանսին, որպես ՄՍՀՄ պատվիրակության՝ խաղաղության պայմանագրերի նախագծերի տնտեսական ու սոցիալական հարցերի գծով խորհրդակալ:

ՄՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մի-նիստրների սեսիաներում (1945-1947 թթ., Լոնդոն, Փարիզ, Նյու Յորք, Մոսկվա) Համազասպ Հարությունյանը նորից ՄՍՀՄ պատվիրակության խորհրդակալ էր: Մովետական պատվիրակության կազմում նա 1945-ի ապրիլ-հունիսին մասնակցեց Սան Ֆրանցիսկոյում գումարված ՄԱԿ-ի հիմնադիր կոնֆերանսին, իսկ 1946-ի հուլիս-հոկտեմբերին՝ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին: Միջազգային այս խորհրդատվությունում նա հսկայական փորձ կուտակեց, հմտացավ ղեկամագիտական եռում աշխատանքի քուրայում, ճանաչվեց ու սիրվեց իր գործընկերների շրջանում: Առանձնապես հիշատակելի է նրա ակտիվ մասնակցությունը ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի սեսիաներին 1946-1952 թթ.: Նա 1946-1953 թթ. ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդում համարյա մշտապես ներկայացրել է ՄՍՀՄ-ը, հանդիսանալով տվետական պատվիրակության ղեկավարը: Նույն տարիներին նա գլխավորել է տվետական պատվիրակությունը Եվրոպայի գործերով ՄԱԿ-ի տնտեսական հանձնաժողովի ամենամյա սեսիաներում: Երբ 1954-ին ՄՍՀՄ-ը դարձավ աշխատանքի միջազգային կազմակերպության անդամ, Համազասպ Հարությունյանը Մովետական Միության կառավարության ներկայացուցիչն էր նրա ղեկավար մարմիններում՝ մինչև 1958 թվականը:

ՄՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության ղեկամագիտական ակադեմիայի ռեկտոր, ակադեմիկոս Ս.Լ.Տիխոմիրովին՝ հիշում է. «Նա մասնակցեց պատերազմի վերջերին հրավիրված այնպիսի խոշոր միջազգային կոնֆերանսների, ինչպիսիք են վայրտաային հարցերին նվիրված Բրետոն Վոտսի, գյուղատնտեսական հարցերին նվիրված Հոթ Սփրինգսի կոնֆերանսները: Սան Ֆրանցիսկոյի կոնֆերանսում նա տվետական պատվիրակության մասնագետ խորհրդատուն էր... Եվ, վերջապես, ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի առաջին սեսիայում տվետական պատվիրակության կազմում էր: ...Համե

¹ Սերգեյ Տիվախնևի (ծնվ. 1918) - պատմաբան, ղեկամագետ, ՌԴ ԳԱ անդամ, արտակարգ և լիազոր դեսպան, ԽՍՀՄ ԳԱ յինագիտության ինստիտուտի տնօրեն (1960-1961), ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ (1961-1965), ԱԳՆ ղեկամագիտական ակադեմիայի ռեկտոր (1980-1986), Ա.Կ.:

Ալեյնովիչը ղեկավարում էր մինիստրության էկոնոմիկական բաժինը, այսինքն՝ կանգնած էր ղեկամագիտական աշխատանքի խիստ պատասխանատու մի ստորաբաժանման գլուխը»¹:

1948-ի մայիսին Համազասպ Հարությունյանը Ժնևում եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի նիստերի մասնակից ՄՍՀՄ պատվիրակության ղեկավարն էր: Բուռն քննարկումները շարունակվում էին օրերով: Հետպատերազմյան Եվրոպայի տնտեսական զարգացման, պետությունների առևտրատնտեսական հարաբերությունների նորմալ զարգացման խնդիրների շուրջ ծավալված վեճերի ժամանակ սկզբունքային և համոզիչ էր հնչում տվետական ներկայացուցչի ձայնը:

Համազասպ Հարությունյանի ղեկամագիտական գործունեությունն առանձնապես ակտիվ էր ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդի նիստերում Ժնևում, 1949-ի ամռանը:

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ուսանողներս 1948-1951 թթ. հատկապես ուշադրությամբ էինք հետևում «Պարզվայի», «Գովեստիայի» էջերում տպագրվող մեր հայրենակցի ելույթներին: Դրանք աչքի էին ընկնում իրենց խորությամբ, Մովետական Միության շահերը պաշտպանելու կրքոտությամբ, քննարկվող հարցերի կատարյալ իմացությամբ: 1949-ի հուլիսի 11-ի նրա ելույթում միջեվրոպական առևտրի զարգացման խնդիրների մասին առաջ քաշված հարցերն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց հրատապությունը²: Մարքսիստական քաղաքատնտեսության փորձված մասնագետի յուրաքանչյուր ելույթը, խոսքը աչքի էին ընկնում համաշխարհային կապիտալիստական տնտեսության պրոբլեմների, խոցերի անբերի իմացությամբ: Նրա ելույթները խարսխված էին դիպուկ օրինակների, տրամաբանական համեմատությունների վրա:

«Մովետական Միությունը հանդես է գալիս հետամնաց երկրներին ու տերիտորիաներին լայն տնտեսական օգնություն ցույց տալու օգտին, - ասում էր Հ.Հարությունյանը ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 1949-ի հուլիսի 26-ի նիստում, - նկատի ունենալով, որ այդ օգնությունը պետք է ուղղվի այդ երկրների ու տերիտորիաների ներքին ռեսուրսները, նրանց ազգային այլուրմաքերությունն ու գյուղատնտեսությունը զարգացնելուն: Դրա հետ մեկտեղ այն պետք է նպաստի այդ երկրների ու տերիտորիաների ազգային զարգացմանն ու տնտեսական անկախության ամրապնդմանը»:

1949-ի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Համազասպ Հարությունյանն արդեն ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 4-րդ սեսիայում ելույթներ էր ունենում տնտեսապես չզարգացած երկրներին տեխնիկական օգնություն տրամադրե-

¹ Հարությունյան Ս. Իր երկրի և ժողովրդի դեսպանը, «Գարուն» (Ե.), 1981, N 3, էջ 78:

² «Մրաձա» (Մ.), 1949, 4 փոս.

լու, կապիտալիստական երկրներում գործազրկության և այլ հանգուցային հարցերի շուրջ:

ՄԱԿ-ի գլխավոր ասանդրեայի 5-րդ սեսիայի օրերին (1950-ի հոկտեմբեր) նա նորից ամբողջի մոտ էր, կրթությամբ պաշտպանում էր Մովետական Միության արտաքին քաղաքականության շահերը: Մասնավորապես հիշատակելի է հոկտեմբերի 5-ի նրա ելույթը, որտեղ նա բացահայտում էր արևմտյան տերությունների իրականացրած գծի հետևանքով տնտեսական և սոցիալական խորհրդում առաջացած ոչ գործարար վիճակը, հոկտեմբերի և նոյեմբերի մյուս ելույթները, երբ նա դատապարտում էր Լիբիան, Էրիտրեան բաժանելու գաղութատեր տերությունների քաղաքականությունը: Նա պահանջում էր ստեղծել մի միասնական անկախ և սովորեն Լիբիա, միավորել նրա երեք մասերը (Կիրենայիկա, Տրիպոլիտանիա և Ֆեդան): Նա գտնում էր, որ Էրիտրեայի հարցը լուծելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել Եթովպիայի օրինական պահանջները: Հաղթեցին Մովետական Միության արդարացի խարցողումները: Այսօր առկա է անկախ և հակաիմպերիալիստական Լիբիան: Այսօր Էրիտրեան Եթովպիայի անբաժանելի մասն է:

1951-ի մայիս-հունիսին Հ.Հարությունյանը նորից Ժնևում էր, եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի 6-րդ սեսիայում, սառը պատերազմի դժվարին պայմաններում հետևողականորեն պաշտպանում էր ՄԱՀՄ արտաքին քաղաքականության դիրքերը:

Թուրք դիվանագետ Յակոբ Կադրի Կարասումանօղլին հատկապես շեշտում է սովետական դիվանագետների, այդ թվում, մասնավորապես Հարությունյանի համոզիչ, կրակոտ ճառերը Ժնևում, ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի նիստերում: Նա հիշում է, թե ինչպես «անզուտաքա քաղաքագետները», պետական գործիչները կորցնում էին խոսելու ունակությունը, վիճաբանությունը համոզիչ փաստերով վարած սովետական դիվանագետների գերազանցության հետևանքով: «Երբ ռուսներից որևէ մեկը ելույթ էր ունենում, դանդաղում էին, անհամբավում և հարգանքով լի լռություն էր տարածվում, քարգմանիչները ոգևորվում էին, քարգմանում էին կրքոտությամբ ու ուրախությամբ, իսկ նախագահը, որ սովորաբար նայում էր անտարբեր, աչքերը չէր հեռացնում հետտորից»: «Նույնիսկ ամենատարրական, պրոցեդուրային հարցերում հարձակվում էին ռուսները և նրանց կողմնակիցները, իսկ անգլոսաքսերն ու նրանց դաշնակիցները մշտապես պաշտպանվում էին: Երբ ռուսն ամբողջ էր բարձրանում, դանդաղում, որտեղ տեղի էին ունենում բանակցությունները, ամմիջապես հեղափոխական դատարանի էր վերածվում: Ո՞նք պետք է այս անգամ հարցաքննեն, ո՞նք պետք է մեղադրեն: Ֆրանսիական պատվարկության ղեկավարը հայացք էր փոխանակում իր անզիպից գործընկերոջ հետ, անզիպից նայում էր աչքերը ստեղծած ամերիկացուն, կարծես թե հարցներով հետաքրքիր է,

ո՞նք վրա են հինա հարձակվելու, Չե՞ր, թե՞ ինձ վրա: Դրա հետ մեկտեղ ո՞չ Զարուբինը՝, ո՞չ Հարությունյանը վախեցնող տեսք չունենին»²:

Հիշատակության արժանի է 1953-ի ապրիլի 20-ի Նյու Յորքում տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 15-րդ սեսիայում Մովետական Միության ներկայացուցիչ Համազասպ Հարությունյանի հիմնավոր ելույթը աշխարհի տնտեսական դրության մասին: Ելույթը խարսխված էր հարուստ փաստական նյութի և դիպուկ եզրակացությունների վրա, որտեղ ցուցադրված էին տարբեր երկրների տնտեսական զարգացման ընդհանուր արդյունքները: Հետո որը բողոքներով էր կապիտալիստական երկրների կոնոմիկայի ռազմականացման մեղավորները: «Ենդիրն այն է, որպեսզի նպաստել սպառազինությունների նրկավազքի դադարեցմանը, խաղաղ էկոնոմիկայի զարգացմանը, երկրների միջև գործարար, առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը՝ կողմնորոշված փոխադարձ օգուտի և հավասարության հիմքի վրա: Մենք դրան ենք կոչ անում, ինչպես տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը, այնպես էլ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը», - վերջում հայտարարել էր սովետական ներկայացուցիչը:

Բեզում էր Հ.Հարությունյանի գործունեությունը աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունում: Որպես ՄԱՀՄ պատվիրակության ղեկավար՝ նա ակտիվորեն մասնակցեց այդ կազմակերպության գլխավոր կոնֆերանսի 40-րդ սեսիային (1957-ի հուլիս): Օրակարգի հարցերի քննարկմանը զուգընթաց, սովետական պատվիրակությունը կոնֆերանսի ամբիոնն օգտագործեց հասարակական կարծիքը զինաթափման, առանձնապես ատոմային ու ցրածնային զենքի փորձարկումները դադարեցնելու կարևորագույն խնդիրների վրա կենտրոնացնելու համար:

Նորից դիմենք փորձառու դիվանագետ, ճանաչված շինագետ-պատմաբան, ակադեմիկոս Ս.Լ.Տիլավինսկու հեղինակավոր բնորոշումներին. «Անձամբ ինձ բախտ է վիճակվել Հանու Ալիխովիչի հետ լինել ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 5-րդ և 7-րդ նստաշրջաններում՝ Նյու Յորքում: Այդ տարիներին ինձ, մյուս երիտասարդ դիվանագետներին, հիացնում էին Հանու Ալիխովիչի գիտելիքները, փորձը, մեր հակառակորդների դեմ նրա սղած փայլուն բանավեճերը, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց կոտ փաստարկումներով: Այսինպես շուայտրեն ու կատարյալ ձևով օժտված էր Հանու Ալիխովիչը. անզերբեն և Դրամսերեն լեզուների փայլուն իմացություն, բանավեճերը շնորհից, առաքական իմացություն. այստեղ իրեն, ինարկել, որակաճորեն զգալ էր տալիս գիտական և դասախոսական գործունեության բազմաձայն փորձը»: Մեղեկ է կոնֆի-

¹ Գեորգի Զարուբին (1900-1958), խորհրդային դիվանագետ, ԽՍՀՄ դեսպան Կանադայում (1944-1946), Մեծ Բրիտանիայում (1946-1952), ԱՄՆ-ում (1952-1958), արտգործնախարարի տեղակալ (1958) - Ա.Կ.:

² Караосманоглу Якув Кадр. Дипломат поневоле, М, 1978 - с. 289-290.

դովիչ Տիխվինսկին շեշտում է, որ նա «քացառիկ տաղանդի տեր պոլեմիստ էր»։ «դիվանագիտական դժվարագույն մարտերից նա քազմիցս դուրս է եկել հաղթանակով, շնորհիվ իր գործիմացության, մեծ կուլտուրայի և մամուլամոլ հայ և այլ ժողովուրդների բանակիցությունը իմացության և, իհարկե, անձնական հմայքի: Նրան միշտ զարդարում էր քեթև հումորը»: «Նա քացառիկ հոգատար անձնավորություն էր, մեր արտաքին քաղաքականության հմուտ մասնալականացնող», «երկրափոր դիվանագետներին էր հաղորդում իր փորձը», - հավաստում է Տիխվինսկին:

Համազասպ Հարությունյանի հետ երկար տարիներ աշխատած Գմիտրի Միխայլովիչ Ալեքսեևը ասում է. «Նա շատ զգայուն և ուշադիր էր ընկերներին հանդես: ... Շատ սրտամուտ մարդ էր»:

1955-1958 թթ. նա գլխավորում էր ՍՄԿՄ արտաքին գործերի նախարարության եվրոպական բաժինը: 1958-ի-ի հոկտեմբերից մինչև 1963-ի մարտը Հ.Հարությունյանը ՍՄԿՄ արտակարգ և լիազոր դեսպանն էր Կանադայում: Նա մեծ ակտիվություն դրսևորեց սովետա-կանադական հարաբերությունների զարգացման գործում՝ անձնական կապեր հաստատելով այդ երկրի պետական ու հասարակական գործիչների, գիտնականների, համալսարանների պրոֆեսորադասախոսական շրջանների հետ: Բացի իր պաշտոնական դիվանագիտական գործունեությունից, Համազասպ Հարությունյանը անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներով դասախոսություններով ու զեկուցումներով հանդես էր գալիս կանադական համալսարաններում, գիտական ընկերություններում, գործարարական ակումբներում, պառլամենտի դեպուտատների ժողովներում, ինչպես նաև ուլրաինացիների, ռուսների, բելոռուսների և հայերի հավաքներում, նրանց պատմում ՍՄԿՄ արտաքին խզադասիրական քաղաքականության, սովետական ժողովուրդների կյանքի ու ձեռք բերած նվաճումների մասին: Առանձին զեկուցումներ ժամանակին հրապարակվել են կանադական գիտական ամսագրերի էջերում:

Անա քե ինչպես է արտահայտվել Հ.Հարությունյանի մասին Կանադայում Չեխոսլովակիայի նախկին դեսպան Յարոսլավ Տաուերը. «Չորս տարի Դուք համբերատարորեն մի շարք դասախոսություններում, ելույթներում և մամուլի կոնֆերանսներում կանադացիներին շարադրում էիք Սովետական Միության խաղաղասիրական քաղաքականությունը և երբեմն ոչ բարեկամական հարցերին պատասխանում էիք Չեզ հատուկ հումորով: Այդ միջոցով աստիճանաբար ջարդվում էին անցյալետներն ու նախապաշարմունքները, որ ներշնչում էին ժողովրդին Սովետական Միության նկատմամբ: Ընդրիվ կուլտուրական և գիտական կապերի բնագավառում Ձեր աշխատանքի, շատերն ընթրոնեցին, քե զարգացման ինչպիսի հնարավորություններ ունեն արվեստն ու գիտությունը Սովետական Միությունում: Մարդիկ հարգում են Ձեզ՝ տնտեսագիտության մարզում Ձեր գիտելիքների համար»: Նա նշում է նաև, որ ԱՄՆ-ի դեսպանը Կանադայից հեռացել էր համարյա աննկատ, մինչդեռ Հ.Հարությունյանը, ժամանակի պակասության պատճառով, նույնիսկ չէր կարողացել

մասնակցել այն բոլոր հանդիպումներին, որ կազմակերպվել էին իր մեկնելու պատվին»: Մա շարադրված է Չեխոսլովակիայի դեսպան Յարոսլավ Տաուերի՝ 1963 թ. փետրվարի 2-ին գրված նամակում:

Անա քե ինչ էր գրել նույն օրերին կանադական քերթերից մեկը ՍՄԿՄ դեսպանի մասին. «Նորին գերագնդություն Համազասպ Հարությունյանը շարաքակ վերջին մեկնում է Մոսկվա, Օտտավայում անցկացնելով չորս տարի որպես ՍՄԿՄ դեսպան: Նա ակամավոր դեսպան էր: Բազմաթիվ կանադացիներ, որոնք նույնիսկ դագաղի մեջ չէին պաշտպանի այն, ինչի օգտին հանդես էր գալիս պ-ն Հարությունյանը, ցավում են, որ նա հեռանում է երկրից, որովհետև նա իր հետ Օտտավա էր բերել հումորի կենդանի զգացում և ամենօրյա կանադական կյանքին մեկնաբանություններ տալու հիանալի ընդունակություն...»:

Մինչև հիմա էլ Կանադայի հայոց համայնքի մարդիկ առիթը չեն կորցնում սիրով ու խորին հարգանքով հիշատակելու նրա անունը, հիշելու նրա հայրենասիրական գործունեությունը: Կանադայի Տորոնտո քաղաքի կենտրոնում է գտնվում գունավոր լուսանկարչության մեծ վարպետ Արթին Գաուկի (Գաուկյանի) արվեստանոցը: 1969-ի մարտին, երբ սովետական ռադիոյի և հեռուստատեսության ղեկավարության պատվիրակության կազմում ես նույնպես գտնվում էի Կանադայում, հստակ երևում էին սովետական դեսպանի հայրենամիլեր գործունեության արդյունքները: Վարպետ Արթինը և Լյուսին հպարտությամբ էին մատնացույց անում իրենց արվեստանոցի աչքի ընկնող տեղում կախված Համազասպ Հարությունյանի մեծադիր դիմանկարը, վերիջում նրա հետ ունեցած իրենց բարեկամությունը: Սովետական Հայաստանի քերմեռանդ պրուպագանդիստ, դիվանագետ Համազասպ Հարությունյանը Կանադայում շատ ու շատ հայերի ցույց տվեց հայրենի երկրի, երևանի, նրա մարդկանց հետ կապերը սերտացնելու, հայրենիքը գուրգուրելու, սիրելու ուղին: Սովետական Հայաստանին նվիրված բարեկամներ, մոնրեացի տեք և տիկին Սուրեն և Լյուս Արթիբիդյաններն այսօր էլ խանդաղատանքով են հիշում ամվանի դիվանագետի հայրենամպաստ գործունեությունը, համուն Սովետական Հայաստանի նրա կրակուտ խոսքը:

1963-1964 թթ. Համազասպ Հարությունյանը որպես ՍՄԿՄ ներկայացուցիչ մասնակցում էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի (լուսավորության, գիտության և կուլտուրայի հարցերի գծով ԱՄԿ-ի կազմակերպություն) գործունեությունն ու մեթոդները հետազոտող միջազգային համձնաժողովի աշխատանքներին (1963-1964 թթ.՝ Փարիզ, Բրազիլիա, Ռուսվալա, Չիլի, Կոլումբիա, Պերու, Մեքսիկա, Կուբա): Ամիսներ շարունակ այդ երկրներում աշխատելուց հետո նա նորից վերադարձավ ՍՄԿՄ արտաքին գործերի մինիստրության կենտրոնական ապարատ, սկզբում որպես միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների բաժնի վարիչ, իսկ ավելի ուշ՝ արտաքին քաղաքական միջոցառումների պատվիրման վարչության գլխավոր խորհրդական:

Համազասպ Հարությունյանը պարզևստրել էր Լեճինի, Աշխատանքա-
յին կարմիր դրոշի երկու, Պատվո ճշան շքանշաններով, բազմաթիվ մեդալնե-
րով ու պատվոգրերով:

***

Համազասպ Հարությունյանն անսահման սիրով էր համակված հարա-
զատ Մովսեսյան Հայաստանի, նրա նվաճումների, նրա աշխատավոր ու
մտավորական մարդկանց նկատմամբ: Նա բյուրավոր թելերով, հետաքրք-
րություններով կապված էր այն ամենի հետ, ինչ կատարվում էր Երևանում,
մշակույթի, կերպարվեստի, գրականության, պատմագիտության ու բազմաթիվ
այլ ասպարեզներում:

Անվանի դիվանագետը առանձնակի հարգանք էր տաժում մեծ նկարիչ
Մարտիրոս Մարյանի¹ անձի ու արվեստի նկատմամբ, նրա կտավների նմի-
յալ երկրպագուն էր: Մարտիրոս Մարյանի և Համազասպ Հարությունյանի
միջև 1950-ական թթ. նամակագրությունից ակնբայն են երևելի դիվանագետի
գեղագիտական նրբին ճաշակը, կերպարվեստի նկատմամբ ունեցած բազմա-
զան հետաքրքրությունները: Նկարների նրա հավաքածուում Մարտիրոս
Մարյանը ներկայացված է մեկուկես տասնյակից ավելի կտավներով, այդ
թվում՝ «Կարմիր ինն», «Ֆելախ կինը», «Ջիռիի մուտ» և այլ գլուխգործոցներ:

Արվեստի, գրականության, թատրոնի վարպետները սիրում ու հարգում
էին անվանի դիվանագետին, որը նրանց շրջանում սիրված քարեկան գրուցա-
կից էր, բանիմաց գեղագետ ընդդիմախոս:

«Նա ուղղակի ապշած են, թե Դուք որքան նրբորեն եք ընկալում ոչ
միայն ներկայացումը, այլև լրագրային հասարակ գրախոսականը: Դուք այն-
քան լավ եք ինձ գրել, որ մեր թատերական քննադատները կարող են նախան-
ձել և՛ Ձեր մտքերն արտահայտելու ունակությանը, և՛ Ձեր դիտողականությանը»:
Այսպես է գրել թատերական արվեստի նրա ընկալումների մասին ՄԱՀՄ
ժողովրդական արտիստ Եվգենի Սիմոնովը²: 1970-ի փետրվարի 15-ին գրած
իր մի նամակում նա հիշեցնում էր, թե ինչպես է հարգել Հանտ Ալիմովիչ՝ «մար-
դուն, անձնավորությանը, դիվանագետին» իր հայրը՝ Ռուբեն Սիմոնովը³:
«Ձեր սերը կերպարվեստի, քնարերգության, երաժշտության, թատրոնի
նկատմամբ իր տեսակի մեջ եզակի է: Եվ դրա համար Ձեր քարեկանները
միշտ այդպիսի ուշադրությամբ, հնայված լսում են Ձեզ: Մեր դերասաններն

¹ Մարտիրոս Մարյան (1880-1972), նկարիչ, ԽՍՀՄ գեղարվեստական ակադեմիայի,
ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ, ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, 1945-1951 թթ.
ՀՆՍ նախագահ - Լ. Կ.:

² Եվգենի Սիմոնով (1925-1994), խորհրդահայ թատերական ռեժիսոր, մանկավարժ,
ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, ԽՍՀՄ պետական մրցանակի դափնեկիր - Լ. Կ.:

³ Ռուբեն Սիմոնով (1899-1968), խորհրդահայ ռեժիսոր, Վախթանգովի թատրոնի
ղեկավար, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Եվգենի Սիմոնովի հայրը - Լ. Կ.:

արդեն վաղուց Ձեզ համարում են իսկական վախթանգովական, և հանդիսա-
րահում Ձեր հայտնվելը միշտ ուղեկցում են ամենաբարձր կոմպլիմենտներով
Ձեր հասցեին», - գրում է Եվգենի Սիմոնովը:

Իր մի նամակում Մարտիրոս Մարյանը Համազասպին անվանում էր
«իդեալական», «ժազվագյուտ մարդ»: «Տնտեսագետ՝ սա կապված է քանա-
կանության, չոր հաշվարկի հետ, բայց և մեծ սեր արվեստի նկատմամբ, որ
կապված է սրտի, զգացմունքի հետ», - նրա մասին գրել է վրձնի վարպետը:
Մարտիրոս Մարյանը սիրով է կերտել սովետական երևելի դիվանագետի դի-
մանկարը:

«Նա իսկական արվեստ սիրող մարդ էր, - հիշում է մոսկվացի անվանի
քանդակագործ, ՀՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ Ն.Ն.Իկոլոզյանը⁴: - Նրանց
տանը միշտ հավաքվում էին և՛ ռուս, և՛ հայ արվեստագետներ. մի անգամ վեճ
բացվեց Այվազովսկու⁵ կտավների մասին: Եվ Հարությունյանն այնքան գեղե-
ցիկ, վարպետորեն ներկայացրեց տաղանդավոր նկարչի մեծությունը, որ այդ
օրվանից Այվազովսկին ինձ համար դարձավ մեր ժողովրդի ամենամեծ գա-
վակներից մեկը»:

Համազասպ Հարությունյանն ուշադրությամբ հետևում էր Սովետական
Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի նորություններին, նոր
կուստարակություններին, նոր անուններին: Նա մեծազույն հետաքրքրություն
հանդես բերեց արևմտահայության պատմության շուրջ այն նոր ուսումնասի-
ությունների, պատմագիտական աշխատությունների նկատմամբ, որոնք,
սկսած 60-ական թթ. կեսերից, նոր լույս սփռեցին երիտթուրքական չարագոր-
ծության, արևմտահայ ժողովրդի ողբերգության հանգամանքների վրա:

1965-ի ամռանը ես ստացա մի նամակ-գրախոսական նույն քվականին
յույս տեսած իմ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայու-
թյունը» մենագրության մասին⁶: Հեղինակը Համազասպ Հարությունյանն էր:
Նամակ-գրախոսականը նա գրել էր Կոմկոնցի հիվանդանոցում, 1965-ի հուլի-
սի 28-ին, պատկած վիճակում: Գոհ էր գրքից: Նա խորությամբ և բանիմացու-
թյամբ վերլուծում էր արևմտահայության ողբերգության ռազմաքաղաքական

⁴ Նիկոլոզյան Նիկոլոզյան (ծնվ. 1918), քանդակագործ, ՀԽՍՀ, ԽՍՀՄ ժո-
ղովրդական նկարիչ - Լ. Կ.:

⁵ Հովհաննես (Իվան) Այվազովսկի (1817-1900), ծովանկարիչ, ռուսական և
հայկական արվեստի դասական, Ռուսաստանի գեղարվեստական ակադեմիայի
ակադեմիկոս, ծովային գլխավոր շտաբի գեղանկարիչ, 1869-ին Թիֆլիսում բացել
է հայ իրականության մեջ առաջին գեղանկարչական ցուցահանդեսը, օգնել է հայ-
կական ազգային կազմակերպություններին, նկարել է «Հայերի ջարդը Տրապի-
զոնում 1895 թվին», «Նավերի բեռնումը», «Ժուրջական մավերը Մարմարա ծովն
են բաժում հայերին», ապաստան է տվել և նյութապես օգնել Դրժի փախած հայ
փախտականներին, ստեղծել է շուրջ 6 հազ. կտավ, այդ թվում Աստվածածնի և
հայտը պատմության կարևոր իրադարձություններին նվիրված գործեր - Լ. Կ.:

⁶ Տե՛ս Ջոն Կիրակոսյան. Անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտու-
թյան ակունքներում, էջ 46-51:

հանգամանքները, բացահայտում բուրքական վայրենարար բռնապետության չարագործության դրդապատճառները, մերկացնում գերմանական միլիտարիզմի հանցագործ դերը: Հայոց հարցի դիվանագիտական պատմությանը քաջատեղյակ Համո Ալիմովիչը շեշտում էր, որ «Հայ ժողովրդի պատմության այդ ողբերգական էջը չի կարելի ոչ ջնջել, ոչ մատնել մոռացության, ինչպես և չի կարելի այդպես վարվել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիստների կատարած մանանոթիակ չարագործությունների հետ»: Նա գրում էր հիվանդանոցի իր բախտակից ընկերներ Վարդգես Թևեքեյանի¹, Հակոբ Մալախյանի², Գևորգ Էմինի³, Գուրգեն Չուլախյանի⁴, այնուհետև բժիշկներ Արմենակ Խրիմյանի⁵, Արամ Աբրահամյանի⁶ և այլոց հետ իր գրույցների մասին: Նա հաղորդում էր, որ կարդացել է Արամայի Մնացականյանի⁷ «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոռու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ», Ռուբեն Սահակյանի «Սովետա-բուրքական

¹ Վարդգես Թևեքեյան (1902-1969) - գրող, «Կյանքը սկսվում է մորից», «Երբ հորդում են գետերը», «Մոսկվա գետից այն կողմ», «Երկու ճակատագիր», «Գրանիտը չի հավիտ» վեպերի հեղինակ - Ա.Կ.:
² Հակոբ Մալախյան (1922-1969) - գրականագետ-քննադատ, մշակութային գործիչ, հիմնական աշխատությունները՝ «Ն.Վ.Գոգոլ, քննադատական-կենսագրական ակնարկ», «Եղիշե Չարենց», «Ջինված մարգարեն» - Ա.Կ.:
³ Գևորգ Էմին (1919-1998) - բանաստեղծ, թարգմանիչ, «Վիտերատորնայա Արմենիա» (Ե.) ամսագրի խմբագիր, «Նախաշավիղը», «Մաղաղության ծխամորճը», «Նորըրը», «Նոր ճանապարհ», «Ռոմուններ», «Մինչև այսօր», «Այս տարիքում», «Զսաններդդ դար», «Իսր, հոգսեր», «Ախ, այս Մասիսը» ժողովածուների հեղինակ - Ա.Կ.:
⁴ Գուրգեն Չուլախյան (1909-1992) - ճարտարագետ, արդյունաբերության կազմակերպիչ, 1939-1941 թթ.՝ ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության ժողկոմ, 1941-1945 թթ.՝ Ժողովարտի փոխնախագահ, 1945-1947 թթ.՝ Մոսկվայում ՀԽՍՀ ՆԽ մշտական ներկայացուցիչ, 1948-1955 թթ.՝ Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանի տնօրեն, 1955-1957 թթ.՝ Երջախոխորդի նախագահ, 1961-1966 թթ.՝ ՀԽՍՀ Ժողովարտի փոխնախագահ, նախագահ - Ա.Կ.:
⁵ Արմենակ Խրիմյան (1906-1992) - ատոլոգապատմության կազմակերպիչ, բժշկ. գիտ. դ-ր, 1940-1949 թթ.՝ ՀԽՍՀ ատոլոգապատմության փոխնախարար, 1949-1960 թթ.՝ նախարար - Ա.Կ.:
⁶ Արամ Աբրահամյան (1898-1990) - բժիշկ-ուրուլոգ, բժշկ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., դեկավարել է Երևանի զինվորական հոսպիտալների ուրոլոգիական բաժանմունքները (1941-1945), Մոսկվայի մարզային կլինիկայի գիտահետազոտական ինստիտուտի ուրոլոգիական կենտրոնի տնօրեն (1950-1975), ԽՍՀՄ պետական մրցանակի դափնեկիր, 1984-ին Երևանում հիմնադրել է Ռուսական արվեստի թանգարանը - Ա.Կ.:
⁷ Արամայի Մնացականյան (1911-1984), պատմաբան, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1954-1958 թթ.՝ ԽՍՀԿ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն, հիմնական աշխատությունները՝ «Ալեքսանդր Մյասնիկյան», «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոռու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ», «Միասնական շարժերում», «Մարշալ Բաղդասյան» - Ա.Կ.:

հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից բուրք պատմագրության մեջ» գրքերը:

Հիրավի, Համագասպ Հարությունյանը համակ ուշադրություն էր այն ամենի նկատմամբ, ինչ կապված էր Սովետական Հայաստանի, նրա մարդկանց ու նորությունների հետ:

1969-ի այնքանը հայ ժողովուրդը Սովետական Միության մյուս ազգերի հետ միասին հանդիսավորությամբ տոնում էր իր մեծ զավակի՝ համնարեղ Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակը: Համագասպ Հարությունյանը թեև ծանր հիվանդ էր, բայց ոտքի էր ելել, Երևան ու Դսեղ էր եկել՝ մասնակցելու բանաստեղծի պատվին կազմակերպված հիքրավի ամենախաղեղ ժողովրդական տոնախմբություններին: Սովետական Հայաստան էին ժամանել սովետական գրական ծիածանի ամենախաղաղ, ամենահեղինակավոր մեծերը: Համո Ալիմովիչը հյուրընկալող տան տերերի շարքում էր: Նա ուզում էր ամեն տեղ լինել, ամեն ինչ տեսնել, բոլորի հետ միտք փոխանակել... Հիշում են, թե որքան կենսափինդ էր նա, եռամսհա տոնախմբային տոն-թանգարանում, բանաստեղծի այրու՝ Օլգայի, դուստրերի, թոռների կողքին, որտեղ նրա ակտիվ մասնակցությամբ կազմակերպվել էր ճաշկերույթ-ընդունելություն, որի թամաղան բանաստեղծ Հրայր Հովհաննիսյանն էր:

Մա նրա վերջին այցելությունն էր Սովետական Հայաստան: Այլևս նա գամված մնաց անկողնում: Համագասպ Հարությունյանը մահացավ 1971-ի ապրիլի 2-ին Մոսկվայում 69 տարեկան հասակում:

Ալեքսեյ Կոսիգինի², Անատաս Միկոյանի, Անդրեյ Գորոխովի, Վասիլի Կուզնեցովի³, Հովհաննես Բաղդասյանի և այլոց ստորագրած մահախտասկանում Համագասպ Հարությունյանը բնորոշվում էր որպես սկզբունքային կոմունիստ, լեհինյան դպրոցի դիվանագետ, պարտաճանաչ ու զգայուն մարդ: ...1957-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության սիստեմում դիվանագիտական աշխատանքում ազգային կադրերի ներգրավման կապակցությամբ հատուկ հանձնաժողովի նախագահությամբ Սովետական Հայաստանից Մոսկվա հրավիրվեցինք երեք ընկերներ: Ես պետք է ընտրություն կատարեմ:

¹ Հրայր Հովհաննիսյան (1919-1997) - բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, 1955-1959, 1978-1982 թթ.՝ «Գրական թերթ» (Ե.) գլխավոր խմբագիր, 1982-1986 թթ.՝ «Սովետական գրականություն» (Ե.) ամսագրի գլխավոր խմբագիր, «Իմ կյանքի երգը», «Մովի լուրջներ», «Կայրի վարդ», «Մուրը դափնու վրա», «Հայրական երգ», «Իրիկնային դողանք», «Դաժան դրախտավայր», «Մենության օրեր» ժողովածուների, «Ոսկե ամառ», «Պատերազմի դեմքը», «Կապույտ լեռան շուրջ» եռագրության հեղինակ - Ա.Կ.:
² Ալեքսեյ Կոսիգին (1904-1980), խորհրդային պետական գործիչ, ԽՍՀՄ ՆԽ նախագահ (1964-1980), Ա.Կ.:
³ Վասիլի Կուզնեցով (1901-1990), խորհրդային պետական գործիչ, ԽՍՀՄ արտգործնախարարի 1-ին տեղակալ (1955-1977), ԳԽ նախագահության 1-ին տեղակալ - Ա.Կ.:

րնի Մադրասի, Դամասկոսի և Բեյրութի միջև: ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության եվրոպական առաջին բաժնի վարիչ Համազասպ Հարությունյանը չափազանց ուշադիր էր, հոգատար բոլորիս նկատմամբ: Հիշում եմ Կուտուզովի պողոտայի վրա գտնվող Համազասպ և Անահիտ ամուսինների հյուրընկալ բնակարանը, որտեղ ճաշի էինք հրավիրված մենք՝ ապագա դիվանագետները: Տիկին Անահիտը մեզ հյուրասիրեց իսկական երևանյան տոլմայով: Տակավին հինգամյա Հովհաննեսը հայերեն խոսելու առաջին փորձերն էր անում, հատկապես քանիցս կրկնելով իրեն դուր եկած «խայտառակ» բառը:

Վերջերս այցելեցի Անահիտ Մուշեղովնային: Բնակարանում ամեն ինչ հիշեցնում է անվանի դիվանագետի, հայրենասեր գործչի հիշատակը: Հյուրընկալ հարկի տակ ավանդույթները շարունակվում են:

Այսօր կրտսեր Հարությունյան Հովհաննեսն արդեն հասուն դիվանագետ է, եվրոպական մի քանի լեզուների իմացությամբ: Նա աշխատում է ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության Մերձավոր Արևելքի բաժնում: Համազասպ Հարությունյանի գործի շարունակությունը հուսալի ձեռքերում է:

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈ՝

«Վերջերս թուրքական մամուլը շատ է գրում թուրք-աֆղանական համալսարանի, աֆղան անօրեն-փախստականներին թուրքիայի հյուսիսարևելյան մահամզները փոխադրելու և նրանց այնտեղ բնակություն հաստատելու իրավունք ընձեռելու մասին: Թուրքական կառավարության փոխնախագահ Օզալը² այդ նպատակով այցելել է Պակիստան, հանդիպել աֆղանցի թուրքախոս իր արյունակիցների հետ, արել գրգռիչ հայտարարություններ: Այժմ արդեն թուրքական թերթերը գրում են Էրզրոմի մահանգում վեց հազար աֆղան վերաբնակիչներ ընդունելու և նրանց մշտական բնակության իրավունք շնորհելու մասին:

Արևմտահայության բեկորները, ցարքոցրիվ լինելով աշխարհի տարբեր մասերում, գրկվել են սեփական հողի վրա ապրելու իրավունքից, իսկ նրանց հայրենի վայրերը այսօր տրամադրում են սեփական կառավարության դեմ խռովություն բարձրացրած, հետամնաց, մոլեռանդ ու խավարամոլ մարդկանց խմբերին: Սա հրեշավոր ու հակամարդկային միջոցառում է, որ իրականացնում են այսօրվա թուրքիայի զինվորական վարիչները՝ ոտնահարելով միջազգային իրավունքի տարրական կանոնները:

Ամբողջ աշխարհը գիտի թուրքական պետականության հետ հայոց կոնֆլիկտի էության մասին, գիտի, որ սփյուռքահայությունը պայքարում է իր ոտնահարված իրավունքները ետ նվաճելու համար: Իսկ թուրքական կառավարությունը փորձում է անտեսել արդարությունը, ձեռնոց է նետում հայությանը, միջազգային հասարակական կարծիքին, փորձելով անտեսել, ոտնահարել հայրենիք ունենալու նրա սուրբ իրավունքը: Այսօրվա թուրք վարիչները կրկնում են իրենց նախորդներին՝ սուլթաններին, երիտթուրքերին, քեմալականներին: Նրանք ձգտում են հայ ժողովրդին գրկել իր կորուստները վերականգնելու, հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից:

Թուրքական պետականությունը կուպիտ կերպով խախտում է փոքրամասնությունների իրավունքների մասին Լոզանի պայմանագրի դրույթները, որոնց տակ դրված են թուրքիայի ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

Աֆղանստանից տեղափոխվող թուրքալեզու, թուրքախոս վերաբնակիչների փոխարեն նա պետք է իրավունք տա հայրենի հողերը վերադառնալ գաղթական հայերի սերունդներին:

¹ Սահակյան Ջ. Սփյուռքահայության պատմական իրավունքը // «Չարքունի» (Բեյրութ), 1982, 25, 26 օգոստոսի: «Հորիզոն» (Զվերեկ), 1982, 30 օգոստոսի: «Լարեր» (Լ.Ա.), 1982, 11 սեպտեմբերի: «Աշխարհ» (Փ.), 1982, 25 սեպտեմբերի, 2 հոկտեմբերի:

² Թուրքուտ Օզալ (1927-1993), թուրք քաղաքական և պետական գործիչ, 1982-1983 թթ.՝ ԹՀ փոխվարչապետ, 1983-1989 թթ.՝ վարչապետ, 1989-1993 թթ.՝ նախագահ - Ա.Կ.:

Ամեն մի ժողովուրդ իրավունք ունի ապրելու իր պապերի հողերի վրա:

* * *

Օսմանյան կայսրության պատմությունը ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ՝ դարերի ընթացքում կիրառված զանգվածային ահաբեկչության պատմություն է: Թուրք զավթիչները Անատոլիա հասան արդեն զուլա կտրելու հարուստ փորձով: Ապա վերիշենք թուրք-սելջուկների և քարա-քոյունլու թուրքական կիսավայրենի ցեղերի վարքագիծը, երբ սրանց առաջնորդները մրցում էին միմյանց հետ կտրված գլուխներից բլուրներ գոյացնելու ասպարեզում: Հետո սրանք զբաղվեցին մարդկանց աչքերը հանելու, կորսացնելու գործով: Միջին դարերում, նաև 18-19-րդ դարերում, թուրքալեզու կիսավայրենի ցեղերի ասպատակություններից, զանգվածային ահաբեկչություններից ժողովուրդները տնջում էին Պարսկաստանից մինչև Բալկաններ, Միջագետքից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական Մադրիդի երկրները: Տղամարդկանց անորձատուում էին, աղջիկներին գերեվաբուում, հարեմներում լվում, ստրկավաճառության համուում: Թուրքական տիրապետություն կամ զանգվածային ահաբեկչություն՝ հավասարաբեք հասկացություններ էին այն ժամանակների քաղաքակիրթ մարդկության համար:

Թուրքահպատակ ժողովուրդների, ազգությունների, անհատների համար դարերի ընթացքում չի եղել և ոչ մի անվտանգություն կամ ապահովություն. մարդը Օսմանյան կայսրությունում գերի էր սանձարձակ ահաբեկչության համաճարակին: Քրիստոնյա ազգություններից հետ մնալով ընկերային-տնտեսական, մշակութային մակարդակի առումով, ազգային ինքնագիտակցության, ինքնճանաչման գաղափարի զարգացման տեսակետից, թուրքերը շարության մեջ նախանձով էին վերաբերվում նրանց նկատմամբ, քանակաբանության փոխարեն ասպարեզ կռելով բիրտ ուժը, յարթաբեք, թուրքական սուլթանները մյուս մեծ ու փոքր ազգությունները, հակընդդեմ ընթացալով պատմական հողվույթի զարգացման առարկայական օրենքներին, փորձում էին կանխել օսմանյան պետությունից հույների, սլավոնների, հայերի, արաբների և մյուս ազգությունների անջատվելու ձգտումը:

Ժողովուրդները մերժում էին թուրքական պետականությունը, ձգտում էին խաղաղ թե բռնի ճանապարհով տարանջատվել նրանից, սեփական քախտը տնօրինել սեփական ձեռքերով, սեփական խղճով ու քանակաբանությամբ: Մակայն նրանք իրենց ճանապարհին հանդիպում էին թուրքական յարթաբեքի անվերջ շարունակվող տեռորին, արյունահեղությունը: Ապա հիշենք, թե ինչքան արյուն են կորցրել սերբերն ու բուլղարները, չեռնոգորցիները, մակեդոնացիները, հայերն ու հույները, արաբներն ու մյուս ճնշված ժողովուրդները: Նրանց մշտապես հարվածել են թուրքական ահաբեկչությունը, բռնի տեղահանությունները, զանգվածային սպանությունները: Սեփական գիր ու գրականությունից զրկելը, բռնի դավաճանությունները նույնպես ահաբեկչու-

յուն են: Իսկ ազգային փոքրամասնությունները, ոչ թուրք ժողովուրդները մշտապես գտնվում էին թուրքական պետականության հիբրալի տեռորիստական գործողությունների հարվածների տակ:

Ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում, հետո 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին շարունակվում էր թուրք պետականության և նրա կողմից ճնշված ժողովուրդների միջև կենաց ու մահու կռիվը: Գնշվածներն ազատագրվում էին, տեղ դառնում իրենց հայրենիքին, առաջ ընթանում զարգացման անհամանատ բարձր տեմպերով, քան թուրքականն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտումով ավարտվեց Օսմանյան կայսրության պատմությունը. այն դադարեց գոյություն ունենալուց: Նրա վիշտակների վրա գոյացան նոր պետություններ: Սակայն հայոց քաղաքական ճակատագիրն անհամանատ բարդ ընթացք ունեցավ: Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության հետ միասին, հայրենի երկրից հեռու գոյացավ հայոց Սփյուռքը: Արևմտյան Հայաստանը դատարկվեց հայերից: Թուրքերն այսօր նոր քայլերի են դիմում յուրացնելու, սեփականացնելու հայոց հայրենիքը:

Առաջին անգամը չէ, որ հայոց հողերի վրա թուրքական պետականություն գալու կոռնացեղային, ռասայական միտումներով բնակեցնում է մուսուլման գաղթականների: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում պարտվելով, Բալկաններում սլավոնների հարվածներից խեղճանալով, թուրք ցեղապաշտները մահմեդական գաղթականներին մուհաջիրներ վերաբնակեցնում էին Անատոլիա, հետո նաև Արևմտյան Հայաստան, հայոց հողերի վրա: Այս գործընթացը շարունակվեց նաև 1914-1918 թթ. պատերազմից հետո, Մուստաֆա Քեմալի իշխանության տարիներին: Արդյունքը սակայն զոհաբուցիչ չէր: Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ նոսր բնակեցված:

Սակայն այդ հողերի իրական տերերի հետ ինչպես երեկ, այնպես էլ այսօր փորձում է հաշվի չնստել թուրքական պետականությունը: Առավել քանակաբան թուրքերը հավանաբար բնագործն գզում են, որ ուրիշի հողի վրա հաստատվեն այնքան էլ անվտանգ քան չէ, և տասնյակ տարիների ընթացքում թուրքերը խուսափում են երկրի հյուսիսարևելյան մասերում հաստատվելուց, չեն ենթարկվում կառավարության հորդորներին: Հայաստանի տարածքը շարունակում է մնալ թուրքական պետության իշխանության տակ գտնվող երկրներից ամենանոսր բնակեցված երկրամասը: Սփյուռքահայը զրկված էր իր հայրենիք վերադառնալու իրավունքից: Միայն մախկին Ռուսահայաստանի մի փոքր տարածքի՝ մոտ 30 հազար քառ. կիլոմետրի վրա հաջողվեց ստեղծել հայոց նոր հայրենիքը: Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Իգդիրն ու Մուրճաբլու, հայոց սուրբ լեռը՝ Արարատը, մնացին թուրքերի տիրապետության տակ:

Այսօր հայկական Սփյուռքի երիտասարդ ուժերն այլ աչքերով, այլ չափանիշներով են մտնում չլուծված խնդիրներին: Նրանք կորսված հողերը, հայրենիքը վերստանալու գաղափարը համարում են գործնական խնդիր: Վերադարձը դեպի Արարատյան երկիրը այսօր դարձել է շատերի կարգախոսը:

Անեն մի ժողովուրդ իրավունք ունի ապրելու իր պապերի հողերի վրա:

* * *

Օսմանյան կայսրության պատմությունը ոչ թուրք ժողովուրդներին նկատմամբ՝ դարերի ընթացքում կիրառված զանգվածային անաբեկչության պատմություն է: Թուրք զավթիչները Անատոլիա հասան արդեն գլուխ կտրելու հարուստ փորձով: Ապա վերիլչենք թուրք-սելջուկների և քարա-քոյունյու թուրքական կիսավայրենի ցեղերի վաղբազիծը, երբ սրանց առաջնորդները մրցում էին միմյանց հետ կտրված գլուխներից բլուրներ գոյացնելու ասպարեզում: Հետո սրանք զբաղվեցին մարդկանց աչքերը հանելու, կուրացնելու գործով: Միջին դարերում, մահ 18-19-րդ դարերում, թուրքալեզու կիսավայրենի ցեղերի ասպատակություններից, զանգվածային անաբեկչությունից ժողովուրդները տնքում էին Պարսկաստանից մինչև Բալկաններ, Միջագետքից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական Մարդիքի երկրները: Տղամարդկանց անորձատուտ էին, աղջիկներին գերեվարում, հարեններում լվում, ստրկավաճառության հանում: Թուրքական տիրապետություն կամ զանգվածային անաբեկչություն՝ հավասարաբեռն հասկացություններ էին այն ժամանակների քաղաքակիրթ մարդկության համար:

Թուրքահայատակ ժողովուրդների, ազգությունների, անհատների համար դարերի ընթացքում չի եղել և ոչ մի անվտանգություն կամ ասպահովություն. մարդը Օսմանյան կայսրությունում գերի էր սանձարձակ անաբեկչության համաճարակին: Քրիստոնյա ազգություններից հետ մնալով ընկերային-տնտեսական, մշակութային մակարդակի առումով, ազգային ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման գաղափարի զարգացման տեսակետից, թուրքերը շարության մեջ ունակված էին վերաբերվում նրանց նկատմամբ, քանակապես փոխարեն ասպարեզ կոչելով բիրտ ուժը, յաթաղանը, թուրքական սուլթանները մյուս մեծ ու փոքր ազգությունները, հակընդդեմ ընթանալով պատմական հողովուրդի զարգացման առարկայական օրենքներին, փորձում էին կանխել օսմանյան պետությունից հույների, սլավոնների, հայերի, արաբների և մյուս ազգությունների անջատվելու ճգտումը:

Ժողովուրդները մերժում էին թուրքական պետականությունը, ձգտում էին խաղաղ թե բռնի ճանապարհով տարանջատվել նրանից, սեփական բախտը տնօրինել սեփական ձեռքերով, սեփական խղճով ու քանակապես թափաքան: Սակայն նրանք իրենց ճանապարհին հանդիպում էին թուրքական յաթաղանի անվերջ շարունակվող տնտրին, արյունահեղությանը: Ապա հիշենք, թե ինչպես արյուն են կորցրել սերբերն ու բուլղարները, չեմոզգրցիները, մակեդոնացիները, հայերն ու հույները, արաբներն ու մյուս ճնշված ժողովուրդները: Նրանց մշտապես հարվածել են թուրքական անաբեկչությունը, բռնի տեղահանությունները, զանգվածային սպանությունները: Սեփական գիր ու գրականությունից զրկելը, բռնի դավանափոխությունները նույնպես անաբեկչու-

յուն են: Իսկ ազգային փոքրամասնությունները, ոչ թուրք ժողովուրդները մշտապես գտնվում էին թուրքական պետականության կիրառի տնտրիստական գործողությունների հարվածների տակ:

Ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում, հետո 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին շարունակվում էր թուրք պետականության և նրա կողմից ճնշված ժողովուրդների միջև կենաց ու մահու կռիվը: Ընշվածներն ազատագրվում էին, տեղի դառնում իրենց հայրենիքին, առաջ ընթանում զարգացման անհամեմատ բարձր տեմպերով, քան թուրքական էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտումով ավարտվեց Օսմանյան կայսրության պատմությունը. այն դադարեց գոյություն ունենալուց: Նրա փլատակների վրա գոյացան նոր պետություններ: Սակայն հայոց քաղաքական ճակատագիրը անհամեմատ քաղց ընթացք ունեցավ: Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության հետ միասին, հայրենի երկրից հեռու գոյացավ հայոց Սփյուռքը: Արևմտյան Հայաստանը դատարկվեց հայերից: Թուրքերն այսօր նոր քայլերի են դիմում՝ յուրացնելու, սեփականացնելու հայոց հայրենիքը:

Առաջին անգամը չէ, որ հայոց հողերի վրա թուրքական պետականությունը զուտ կրոնացեղային, ռասայական միտումներով բնակեցնում է մուսուլման գաղթականների: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում պարտվելով, Բալկաններում սլավոնների հարվածներից խեղճանալով, թուրք ցեղապաշտները մանանդական գաղթականներին մուսաջիրներ վերաբնակեցնում էին Անատոլիա, հետո մահ Արևմտյան Հայաստան, հայոց հողերի վրա: Այս գործընթացը շարունակվեց մահ 1914-1918 թթ. պատերազմից հետո, Մուստաֆա Քեմալի իշխանության տարիներին: Արյունքը սակայն գոհացուցիչ չէր: Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ մութ բնակեցված:

Սակայն այդ հողերի իրական տերերի հետ ինչպես երեկ, այնպես էլ այսօր փորձում է հաշվի չնստել թուրքական պետականությունը: Առավել քանակապես թուրքերը հավանաբար բնագոյորեն զգում են, որ ուրիշի հողի վրա հաստատվելն այնքան էլ անվտանգ բան չէ, և տասնյակ տարիների ընթացքում թուրքերը խուսափում են երկրի հյուսիսարևելյան մասերում հաստատվելուց, չեն ենթարկվում կառավարության պետության իշխանության տակ գտնվող երկրներից ամենանոսր բնակեցված երկրամասը: Սփյուռքահայը գրկված էր իր հայրենիք վերադառնալու իրավունքից: Միայն նախկին Ռուսահայաստանի մի փոքր տարածքի՝ մոտ 30 հազար քառ. կիլոմետրի վրա հաջողվեց ստեղծել հայոց նոր հայրենիքը: Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Իգդիրն ու Սուրմալուն, հայոց սուրբ լեռը՝ Արարատը, մնացին թուրքերի տիրապետության տակ:

Այսօր հայկական Սփյուռքի երիտասարդ ուժերն այլ աչքերով, այլ չափանիշներով են մտածում չլուծված խնդիրներին: Նրանք կործանված հողերը, հայրենիքը վերստանալու գաղափարը համարում են գործնական խնդիր: Վերստանալու դեպի Արարատյան երկիրը այսօր դարձել է շատերի կարգախոսը:

Թուրքիան պետք է հարգի միջազգային իրավունքը, իր իսկ ստանձնած պարտավորությունները, հայերին չարգելակի վերադառնալու և ապրելու իրենց պապենական հողերի վրա, իրենց սեփական տանը:

Յուրաքանչյուր ազգության իրավունքն է մնալ իր պապենական հողերի վրա, ընդդիմանալ բռնագաղթին, պայքարել իր կորցրած հողերը հետ ստանալու համար: Պատանական հայրենիքի գաղափարով ազգությունը հեռու չի գնում: Նա չորանում է, ամլանում: Միայն հայրենի, միայն սեփական հողի վրա կարող է ազգը ծաղրակել, համարձակ ու արդյունավետ ապրել ու շնչել հանուն առաջադիմության, հանուն մարդկային զարգացման:

Դեպի Խորհրդային Հայաստան հայերի վերադարձի, հայրենադարձության խնդիրը արդեն 60 տարի է՝ շարունակվում է: Հայ մարդը Խ.Հայաստանում գտել է խաղաղ և ստեղծագործ կյանքով ապրելու անհրաժեշտ պայմաններ: Նրա ապահովությունը երաշխավորված է երկրի հզորությամբ, ժողովուրդների եղբայրական համագործակցությամբ:

Հայը սկզբում փնտրում էր, գտնում ապահով անկյուն իր համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ, թուրքական մահաբեր հարվածներից ազատված հայ մարդկանց սովալլուկ խմբերը անցան Ռուսաստան, Անդրկովկաս, հետո մաս կազմեցին Խ.Հայաստանի բնակչությանը, մասնակցեցին նրա վերածննդի իրականացմանը: Թուրքական զանգվածային ահաբեկության մյուս գոհերը անցան Միջագետքի, Սիրիայի անապատներով, շնորհիվ արաբ ժողովրդի ասպնջակնություն, հյուրընկալվեցին Լիբանանում ու Սիրիայում, Իրաքում ու Եգիպտոսում, փրկվեցին, գոյատևեցին ֆիզիկապես:

...Անցել են տասնամյակներ այն դժվարին օրերից: Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են սերունդները, փոխվել է նրանց հոգեբանությունը: Այժմ նրանք այլ ակնոցներով են նայում կատարվածին: Նրանք տեսնում են նոր մեթոդներ, չափակիչներ կիրառելու անհրաժեշտությունը: Այժմ ժամանակն է թուրքական պետականությանը հիշեցնելու, որ նա պարտավոր է վճարել իր պարտքը, փոխհատուցել հայ ժողովրդի կորուստները: Այդ ինչպես է պատահել, որ հայերը պարտաճանաչ, ընդունելի քաղաքացիներ են ամենուրեք՝ Ավստրալիայում, քե Արգենտինայում, Միացյալ Նահանգներում, քե Ֆրանսիայում, Լիբանանում, քե Սիրիայում, շինարար են, ստեղծագործ, իսկ իրենց հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, թուրքական իշխանության տակ գտնվող իրենց հայրենի հողի վրա ապրելու իրավունք չունեն: Մա կատարվել է լոկ թուրքական պետականության հակահայկական ազգայնամոլական քաղաքականության հետևանքով:

Մարդկային իրավունքների պաշտպանության դիրքերից այդքան բարձրաձայն ճառող պետական ղեկավար գործիչները պետք է գործնական քայլերի դիմեն, ներագրեն ՆԱՏՕ-ի գծով իրենց դաշնակից Թուրքիայի վրա՝ աշխարհի բոլոր ծայրերում հաստատված հայերին իրենց կորսված երկիրը վերադառնալու արտոնություն շնորհելու համար:

Այս խնդիրը նոր չէ: Այն լավ հայտնի է Արևմուտքի դիվանագետներին: 1920-ի օգոստոսի 10-ի Մևրի պայմանագրի տապալումից հետո, որով հայոց պետությունը իր մեջ պետք է ներառեր նաև Արևմտյան Հայաստանը: Այն թագավորություններն քննարկվեց 1922-1923-ի Լոզանի համաժողովում:

Լոզանի համաժողովում շատ տեղյակ հարց էր դրվում, քե «այդ ո՞ր իրավունքի գորուբյամբ որևէ ազգ կարող է ընդմիջու արտաքսել հարյուր հազարավոր սեփական հպատակների»: Այստեղ նշվում էր, որ «միջազգային իրավունքի էական կանոններից մեկը պահանջում է, որ այդպիսի գաղթականները, եթե նրանք չեն կատարել ոչ մի հանցանք, ստանան իրենց տները վերադառնալու իրավունք»: Արդեն այն ժամանակ Իսմեթ-փաշան հանդես էր գալիս Օսմանյան կայսրության, սուլթանների կատարած բոլոր չարագործությունների փաստաբանի դերում, արդարացնում նրանց գործողություններն ընդդեմ «հեղափոխական» և «խոտվարար» հայերի:

Լոզանի համաժողովի ռազմախոզային հանձնաժողովի տասնչորսերորդ նիստում (1928-ի դեկտեմբերի 13-ին) Իսմեթ Իմենյում հայտարարում էր. «Ինչ չի վերաբերում է ներկայումս Թուրքիայում գտնվող հայերին, նրանց ոչինչ չի իրանգարում իրենց հայրենակից թուրքերի հետ լիակատար փոքրամասնությունը շարունակելու ապրել աշխատանքային ու բարեկեցիկ կյանքով, ինչպես դա եղել է առաջներում, մինչև պատերազմը»: Այս կապակցությամբ լոլո Ֆեյզուլը ծաղրում էր Իսմեթ-փաշային, ասելով. «Եթե երկու ժողովուրդների միջև գոյություն են ունեցել երջանիկ հարաբերություններ, ապա ինչպե՞ս պատահեց, որ Փոքր Ասիայում ապրող երեք միլիոն հայերի թիվը նվազելով հասել է 130 հազարի»:

Այնուհետև նա ասում էր. «Ինչո՞ւ տեղահանության պատճառով այժմ հարյուր հազարավոր հայեր ցրված են բոլոր աշխարհամասերում, այն ժամանակ, երբ նրանք պետք է հետևեն թուրքական կառավարության սիրալիկ հրավերներին: Վերջապես, ինչո՞ւ է Հայկական հարցը հանդիսանում աշխարհի ամենամեծ խայտառակություններից մեկը»:

Հանրապետական Թուրքիայում թուրքերի քացառիկությունն ապահովելու, մյուս ազգություններին ճնշելու սովորությունը հայտնի է բոլորին: Հայերը շարունակեցին հետանալ Պոլսից, Իզմիրից և այլ վայրերից: «Հայրենակից թուրքերի հետ» «եղբայրաբար ապրելու», «Թուրքիայում մնալ ցանկացող» հայերին այդպես էլ ապրելու, շնչելու պայմաններ չտվեցին:

Լոզանի համաժողովում քե Իսմեթ-փաշան փորձում էր խեղափոխել Հայկական հարցի խնասոք, նա պատմությունը մեկնաբանում էր միանգամայն հակապատմական, հակագիտական դիրքերից, այնուամենայնիվ ստիպված էր խտատվանել, որ «Փոքր Ասիայի արևելյան մարզերում» հայ ժողովուրդը «միշտ էլ եղել է խիստ մեծաթիվ»:

Այն ժամանակ որոշակի տրամադրվածություն կար հայերին խրախուսելու, որպեսզի նրանք վերադառնային Անատոլիա և նորից հաստատվեն այնտեղ:

Լոզանի համաժողովի մասնակից արևմտաեվրոպական տերությունների ներկայացուցիչները նշում էին, որ «Երևանյան հանրապետություն» հողամասը աղքատ է և գերբնակեցված, ուստի հանդես էին գալիս առաջարկությամբ, որպեսզի Թուրքիան «իդ ափական հողամասի որևէ մասում, հյուսիսարևելյան մասից հեռու, կամ Կիլիկիայի ու Սիրիայի հարավարևելյան սահմանագծի վրա հայերի համար գտնի նրանց ցանկացած համախմբման կենտրոնը»: Նրանք գտնում էին, որ «հայերը արժանի են հաստիկ ուշադրության՝ աչքի առաջ ունենալով ոչ միայն սերունդների կյանքի ընթացքում նրանց կրած դժան տառապանքները, որոնք հարուցել են քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքն ու զարնուրանքը, այլև նկատի առնելով սպազայի վերաբերյալ նրանց տրված հաստիկ հավաստիացումները»:

Լոզանի համաժողովում թուրքական պատվիրակությունն ինքն էր խստովաճում, որ «Թուրքիայի ծաղկման համար Թուրքիան ունի հայերի խելքի, առևտրական ընդունակությունների և ձեռներեցության կարիքը»: Սակայն, երբ նրան 1923-ի հունվարի 7-ին առաջարկվեց «Ազգերի Լիգայի գիտության» և բուն թուրքական կառավարության ընտրությամբ թուրքական հողամասերի որևէ տեղում հայերին (ինչպես դեռևս Թուրքիայում ապրող, նույնպես և արտասահմանում սփռված հայերին) տրվեր կենտրոնացման և համախմբվելու հնարավորություն, թուրքական պատվիրակությունը պատասխանեց «կտրուկ ու քաջարժակ մերժումով»:

Սակայն 1923-ի հունիսի 4-ին Իսմեթ-փաշան հայերի մասին հայտարարում էր, որ «խաղաղ անձինք կարող են ազատ վերադառնալ Թուրքիա», թեև նա հրաժարվեց որևէ պարտականություն ստանձնել «Թուրքիան լքած անձանց զանգվածային վերադարձի հարցում»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ թուրքերն զգացին համաշխարհային հասարակական կարծիքի ուժը, երբ Անտանտայի երկրների ներկայացուցիչները հայասպան երիտթուրքերից հաշիվ պահանջելու խնդիր հարուցեցին, նրանք փորձում էին ապացուցել «Փուրք ազգի անմեղությունը»: Բայց երբ նրանք նկատեցին, որ Արևմտային խճողված է հակասությունների մեջ, որ կատարված ոճրագործությունը հետևողականորեն չի դատապարտվում, մեղավորները չեն պատվում, թուրքերն սկսեցին ամենուրեք սանել. «Մենք ավելի քան մեկ միլիոն հայ ենք կտտորել, և Եվրոպան ոչինչ չի ասում մեզ պատժելու համար, և հենց որ մի նոր առիթ ունենանք, մենք վերջ կտանք մնացյալ հայերին, և երկիրը մեզ կմնա» (Գրիգորյան Հ.Գ. Դի Մեդեյս ֆոր Արմինիա, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 11): Ուրեմն դեռևս 1919-ին կային մարդիկ, որոնք ճշտորեն կոստում էին թուրքական պետական մեքենայի շարժումների հետագա ուղղությունը:

Այժմ ժամանակն է թուրքական իշխանություններին հիշեցնելու այդ մասին: Նրանցից պահանջել հայերի մարդկային, տարրական իրավունքները, նրանց իրավունք տալ ապրելու իրենց պատկանական հողերի վրա: Աֆղանստանից Պակիստան անցած թուրքալեզու խոտվարար-փախստականների

Արևմտյան Հայաստան տեղափոխելը, նրանց Էրզրումի վիլայեթում տեղավորելը հակամարդկային գործողություն է, որի համար համաշխարհային հասարակական կարծիքը պետք է դատապարտի Էլզեմին¹, Օզալին, Թուրքմենին², այսօրվա Թուրքիայի մյուս զինվորական կառավարիչներին: Նրանց պետք է դատապարտել այն բանի համար, որ նրանք հետապնդում են սեփական ազգայնությունը, ինքնությունը հարգող ժողովուրդին, ոչնչացնում քուրդ առաջադեմ երիտասարդներին:

Թուրքական կառավարիչներին պետք է դատապարտել, քանի որ նրանք հայ հոգևորականներին բանտ են նետում, դատական պրոցեսներ սարքում հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնելու, հայ դատախազներին ամբաստանությամբ: Նրանց պետք է դատապարտել, որովհետև թուրքական իշխանությունները կեղծում են արևմտահայության պատմությունը, կեղծազրեք տարածում, չըմեղացնում իրենց մարդասպան ահաբեկիչ նախորդներին: Եվրոպական ու ամերիկյան գրադարանները նույնիսկ անհետանում են Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գրքերը:

Թուրքական կեղծարարները փորձում են ապացուցել, թե Անին հայկական չէ, այլ «խեթական», «Լանը հայկական չէ, այլ «ուրարտական»: Նրանք փոխում են տեղանունները, քանզում հայոց եկեղեցիները, մեծագիտյան պատմական իսկությունը: Թուրքական իշխանություններն անմիջապես ձերբակալեցին «Բյուրո տեխնիկ» հաստատության տիրոջը (ոմն Ն.Պոլուրի) այն քանի համար, որ նա շինարարական տեղեկատուի մեջ տեղադրել է Թուրքիան ու Դուրդիստան երկրները: Անկարայի զինվորական դատախազությունն անմիջապես դատական գործ հարուցեց այդ ճշմարտության դեմ: Իսկ երբ անգլիացի հռչակավոր պատմաբան, հայագետ և կովկասագետ Դեյվիդ Մարշալ Լենգը³ հրատարակեց իր գիրքը (The Armenians. A People in Exile. — London. — 1981), որտեղ հարուստ փաստերի հիման վրա ներկայացնում էր հայոց ցեղասպանության պատկերները, թուրք հեղինակները բշտանական հարձակումների հեղեղ կազմակերպեցին նրա դեմ:

Լուս Անջեղեսի «Լուսարեգ»-ը (26.12.1981) հրապարակեց կիպրացի թուրք պատմաբան, դոկտոր Ս.Ռ.Սոնիելի մասնակց ուղղված Լենգի գրքի դեմ: Սոնիելը փորձում է ժխտել պատմական փաստերը, Օսմանյան կայսրության

¹ Ջեմալ Էլզեմ (ծնվ. 1917), թուրք զինվորական և պետական գործիչ, 1978-1983 թթ.՝ ԹՀ սպայակազմի պետ, 1980 թ. զինվորական հեղաշրջման կազմակերպիչ, 1980-1989 թթ.՝ նախագահ - Ա.Կ.:

² Իլտեր Թյուրքմեն (ծնվ. 1928), թուրք քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, ԹՀ մշտական ներկայացուցիչ ՄԱԿ-ում, դեպի Ֆրանսիայում, Հունաստանում և ԽՍՀՄ-ում, 1980-1983 թթ.՝ արտգործնախարար - Ա.Կ.:

³ Դեյվիդ Մարշալ Լենգ (1924-1991) - անգլիացի պատմաբան, կովկասյան հետազոտությունների պրոֆեսոր Լոնդոնի համալսարանում, Հայաստանի, Վրաստանի և Բուլղարիայի պատմության մասնագետ - Ա.Կ.:

հայ բնակչության բիվը 2,6 միլիոնից իջեցնում է 1,3 միլիոնի, պնդում է, թե ցեղասպանություն չի եղել, Լեճգին մեղադրում է ձգտումնադրության մեջ:

«Մարմարա»-ի մեջ կարդում ենք (07.04.1982). «Ծովակալ Սեզգի Օրբանը, որ Հայկական հարցը աշխարհի ծանոթացնելու պաշտոնը ստանձնած է, Թուրքիոյ ծանոթացման վաշքի կողմն հետևյալ հայտարարությունը ցրած է. «...Իրականության մեջ թուրքական պատմության ընթացքին հայկական ջարդ տեղի չէ ունեցած»: Բրավո, «ծովակալ»: Թուրք լրագրող Ամնետ Քապալըն էլ «Եսանը» շաբաթաթերթում չարամում է, որ «մոլեռանդ հայեր ներդրություն խնդրելն գատ, հողային պահանջ ալ կներկայացնեն» («Հատաջ», 1982, 27-28 փետրվարի):

Թուրքիայի վարչապետ Ուլուսում¹ նույն բանն է երգում. «Հայկական պնդումները իրականության մեջ պարզապես պատմական դեպքերը կխեղաթյուրեն» («Մարմարա» 1982, 5 մարտի):

Թուրքիայում այսօր 100 հազար քաղաքական բանտարկյալ կա: Բայց Ուլուսումները այն դրախտավայր են ներկայացնում: Ամեն 1000 երեխայից հարյուր հիսունը այս երկրում մեռնում են կիսաքաղց գոյության հետևանքով: Թուրք բանվորների 40 տոկոսն անգլուպետ է: Բայց թուրքական մամուլը թուրքական իրականության գովքն է անում: Ավելի զգուշավորները ավելի շրջահայաց են հայոց հարցում: «Երև կջանանք անտեսել հարց մը, որուն մասին ամբողջ աշխարհի կիսոսի արդեն, ինքնադատապարտության երևույթ մը ստեղծելն գատ ոչ մեկ իմաստ ունի», - «Միլիներ» թերթում գրել է ոչ անհայտ հրապարակախոս Սեհմեդ Ալի Բիրանդը² (Մարմարա. - 1982. - 27 փետրվարի): Սա առաջարկում է չընդդիմանալ հայերին «հայանպաստ հաղորդումներ» կազմակերպելու «օտար հեռատեսիլի, ձայնասփյուռի կամ մամուլի մեջ», քանի որ այնպես «այն հանդուրը կստեղծվի, որ իբրև թե Թուրքիա կջանա իրականությունը սրողի»: Նույն ձևով նա պահանջում է արգելք հարուցել երբ օտար երկրներում հայերը հուշարձաններ են կառուցում:

Սա էլ մի ուրիշ տակտիկա է, նույնպես թուրքական: Թուրքական չարագործ ձեռքը գործում է անենուրեք: «Միլիներ»-ի մի այլ աշխատակից, քաղաքական գիտությունների դոկտոր Մյունթազ Մոյսալն³ էլ Ասիայի երկրների մի ժողովում, որ տեղի ունեցավ 1982-ի հուլիսին Երևանում, փորձում էր համոզել գալ թուրքական պետականության «անմեղսունակության» փաստաբանի, հայոց սահաբեկչական գործունեության դատապարտողի դերում: Երբ նրան տրվեց պատմաքաղաքական հիմնավոր հակահարված, ժողովի մասնակիցները ծավալահարեցին: Իսկ Մոյսալը, համենայն դեպս, առերես զղջաց՝ հանդի-

¹ Սաիմ Բյուլենու Ուլուսու (ծնվ. 1923), թուրք զինվորական և պետական գործիչ, ծովակալ, 1980-1983 թթ. ԹՀ վարչապետ - Ա.Կ.:

² Սեհմեդ Ալի Բիրանդ (1941-2013), թուրք լրագրող, գրող, քաղաքական մեկնաբան - Ա.Կ.:

³ Մյունթազ Մոյսալ (ծնվ. 1929), թուրք քաղաքական գործիչ, իրավաբան, քաղաքագետ, ԹՀ արտգործնախարար (1994) - Ա.Կ.:

պելով համոզիչ փաստարկների, ճշմարտության օգտին Ասիայի երկրների ներկայացուցիչների բուռն արձագանքին:

Անենուրեք հայ ժողովրդի զավակները պետք է փաստերի իմացության, մեր ժողովրդի խնդրի արդարության գիտակցության բնթոնումով գործուն կերպով հանդես գան հայրենիքի շահերի պաշտպանությամբ: Խ. Հայաստանը սիրելուն գուզընթաց պայքարել, որպեսզի Թուրքիան ճանաչի արևմտահայության՝ այսօրվա Մփյուռքի շահերն ու իրավունքները: Հայ ժողովուրդն իրավունք ունի ապրելու իր պատմական հողերի վրա: Հայոց հողերը պատկանում են հայերին:

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՑ ՄԻ... «ԱՆՏԻՊ» ՄԱՍՈՒՆԸ
ԱՆՑՅԱԼ... ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ¹

Առնելով մեր պաշտոնակից «Հնչակ Հայաստան»-են, հաճույքով տեղ կուտանք Խորհրդային Հայաստանի այդ օրերու, 80-ական թթ. առաջին տարիներու, արտաքին գործերու նախարար, պատմաբան և գրող Ջոն Կիրակոսյանի այս շահեկան հարցազրույցին, որ տեղի ունեցած էր իր՝ Մարտել այցելության առիթով:

Ինչպես ընթերցողները պետք է նշմարեն, հակառակ որ անցնող տասնամյակին հայության գլխուն բազմաթիվ փորձանքներ եկան, հիմնական մեծ փորձանքը 1915-ի Եղեռնն էր, որուն մասին այնքան պերճախոս է հայրենի վաղամտելի քաղաքագետ-պատմաբանը:

***

Հարցում. – Խորհրդային Հայաստանի 62-րդ տարեդարձի և մեր շրջանում կազմակերպված հանդիսությունների կապակցությամբ մենք հանդիպեցինք Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար, պարոն Ջոն Կիրակոսյանի հետ և նրան տվեցինք մի քանի հարցեր:

Նախ և առաջ մի հարց՝ իր անվան վերաբերյալ ինչո՞ւ եք դուք կոչվել Ջոն:

Պատասխան. – Ընդհակառակը եմ հայտնում, որ ինձ հրավիրել եք ձեր ռադիոյով մի քանի խոսք ասելու մարտելահայերին և պատասխանելու այն հարցերին, որոնք հետաքրքրում են ձեզ: Ընդհակառակը եմ հրավիրի համար:

Թե ինչո՞ւ եմ ինձ Ջոն կոչում, ճշտորեն չեմ կարող ասել, որովհետև հայրս է ինձ անվանակոչել: Ինձ թվում է այս թեմայի շուրջ, կարող եմ ասել, որ առ այսօր խոսակցություն չեմ ունեցել: Բայց մենք ունենք մի շատ անվանի լեզվաբան՝ Հ. Աճառյան² (ես առում եմ ունենք, հոգ չէ թե նա վաղուց մահացել է, որովհետև նա, ըստ իս, հավերժ է): Նա գիտեր աշխարհի շատ լեզուներ և գրել էր հայոց լեզվի համեմատական քերականությունը, որը նաև աշխարհի շատ ու շատ լեզուների համեմատական քերականությունն է: Նա Մոսկոն

¹ Ջոն Կիրակոսյանից մի... «ամոխյ» մատեր // «Մասիս» (Լ.Ա.), 1992, 25 ապրիլի:

² Հրայր Աճառյան (1876-1953), լեզվաբան, բանասեր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, «Հայ բարբառների դասակարգումը», «Հայ բարբառագիտությունը», «Հայերեն գալիստական բառարան», «Հայերեն արմատական բառարան», «Հայոց անձնանունների բառարան», «Հայոց լեզվի պատմություն», «Մ.Մեսրոպի և գրեղու գյուտի պատմության արդյուրներն ու անոնց բնությունը», «Հայոց գրերը» աշխատությունների հեղինակ – Ա.Կ.:

ավարտած հռչակավոր գիտնական էր: Նա կազմել է նաև հայոց անձնանունների բառարանը, բազմահատոր: 6-7-րդ դարերում Ջոն իշխաններ են եղել Հայաստանում: Հիմա դժվարանում եմ ասել, սակայն հայրս հազիվ թե անունը այդ ժամանակից վերցրած լինի: Ավելի շատ կխորհիմ այն մասին, որ 1920-ական թթ. Ջոն Ռիդլ¹ գիրքը բավականին ժողովրդական էր: Ջոն Ռիդլ այն ամերիկացին էր, որ 1917 թ. մի լավ գիրք էր գրել ռուսական կամ Հոկտեմբերյան հեղափոխության մասին: Նա ազնիվ մարդ էր և շատ էր սիրված երկրի հատկապես հեղափոխական մարդկանց կողմից: Հայրս էլ հեղափոխական էր եղել. Մամվե-Մահակ էր նրա անունը և կխորհիմ, թե հեղափոխական հովերով տարված է ինձ անվանել Ջոն: Համենայն դեպս, անվանումիցս դժգոհ չեմ: Ե՛, եթե արժատներին անդրադառնանք, ապա կտեսնենք, որ սա նույնպես Աստվածաշնչից վերցրած անուն է՝ Հովհաննես, Ժամ, Ջոն, Յոհան և այլն: Այնպես որ ոչ մի տարօրինակ բան չկա: Ինքս էլ ինտերնացիոնալիստ եմ. այնպես որ անունը կրում եմ հպարտությամբ:

Հարցում. – Պարոն նախարար, մի քանի ամիս է, որ ակնհայտ եմք լի-նում բուրբակա՞ն մի հարձակողականի՞ պատմությունը խեղաթյուրելու, 1915-ի ցեղասպանությունն ուրանալու և խաբելու համաշխարհային հասարակական կարծիքը: Կարո՞ղ էիք, արդյոք, մի փոքր պարզաբանում կատարել:

Պատասխան. – Պետք է ասեմ, որ հայ ժողովրդի դեմ կատարված մեծ ոճրագործության կեղծարարությունը սկսել են հենց այդ ոճրագործության հեղինակներն արդեն 1915 թ.: Երբ 1915-ին երիտթուրքական պարագլուխները ձեռնամուխ եղան այդ հրեշավոր հանցագործությանը, նրանք նախօրոք արդեն պատրաստել էին իրենց քարոզական մեքենան՝ քաջ գիտակցելով, որ իրենց կատարածը երբեք չի ներվելու աշխարհի ու մարդկության կողմից, մասնավոր՝ որ գիտեին, թե իրենք ձեռք են բարձրացնելու մի ամբողջ ժողովրդի վրա: Պատմությունից մեզ ծանոթ է, թե ինչպես էր երիտթուրքական կառավարությունը պատասխանում Անտանտի տերությունների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի այն նոտային, որտեղ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները մեղադրում էին երիտթուրքերին՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված չարագործության կապակցությամբ: Այդ նոտայի մեջ այսպիսի մի նախադասություն էին օգտագործում. «Դուք պատերազմից հետո պատասխան կտաք ձեր կատարած հանցագործությունների համար»: Բնական է, որին, որ 1915 թ. անտանը երիտթուրքական ոճրագործները, մի կողմից, շարունակում էին խղախաղ իրենց հանցագործության մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ արդարացումներ որոնել: Նախ արգելում էին եվրոպացի ակադեմիկոսներին նկարահանելու կամ նամակագրական միջոցներով աշխարհին իրազեկ պա-

¹ Ջոն Ռիդլ (1887-1920) – ամերիկացի լրագրող, քաղաքական գործիչ, ԱՄՆ-ի կոմունիստական բանվորական կուսակցության հիմնադիրներից, «Տաս օր, որ ցնցեցին աշխարհը» գրքի հեղինակ – Ա.Կ.:

հելու այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր Օսմանյան կայսրության ներսում: Սակայն կային որոշ կամայներ (եթե կարելի է այդպես ասել), հնարավորություններ: Դրանցից մեկը ամերիկյան կամայն էր. ամերիկյան դեսպանությունը գործում էր Կոստանդնուպոլսում և ուներ մեծ թվով աշխատակիցներ, որոնք շատ բան էին տեսնում և շատ բան հաղորդում: Մյուսը հենց գերմանական դեսպանությունն էր Վանգենիայի գլխավորությամբ, որը թեև դաշնակից էր Թուրքիայի, սակայն հետաքրքրասեր գերմանացի սպաները շատ բան տեսնում էին, շատ բան արձանագրում, հաղորդում: Սկանդինավյան երկրներից ևս կային բազմաթիվ ականատեսներ, որոնք հսկայական նյութ էին ամբարել և հետագայում աշխարհին հանձնեցին իրենց վկայություններն այն չարագործությունների մասին: Սակայն ինչ խոսք, որ երիտթուրքական պետականությունը ինքը պատրաստվել էր համապատասխան կեղծարարության: Եվ ահա 1916 թ. լույս աշխարհ եկավ առաջին պաշտոնական կեղծագիրը: Այն տպագրված է ֆրանսերենով: Կոչվում է «Ճշմարտություններ հայ ժողովրդի տեղահանության մասին»: Իհարկե, ճիշտ կլիներ այն վերագրել ոչ թե «Ճշմարտություններ», այլ՝ «կեղծագրեր», որովհետև դրանով համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցվում էր իսկությունը, որը մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջումն էր: Բայց բանն այն է, որ ինչպես ներքին գործերի նախարար Թալեաթի (որ հետագայում դարձավ մեծ վեզիր կամ վարչապետ) թողած հետագրերի կրկնօրինակները, այնպես էլ այլ բազմաթիվ թրքեր այնուամենայնիվ դարձան համաշխարհային հասարակական կարծիքի սեփականությունը: Լեւնինն իր ընկերներով արդեն 1915 թ. սեպտեմբերին Ցիանեբվադի կոնֆերանսում դատապարտեց երիտթուրքերին: Հետո լույս տեսավ Լեոպոլդ Ֆալրի երկհատորյակը Շվեյցարիայում: Այնուհետև՝ Թոյնթի և Բրայսի կազմած ժողովածուն՝ սլավոնատեսների պատմածները հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ: Հետո Լեփսիուսը՝ տպագրեց իր հայտնի գիրքը, որը նույնպես ցույց էր տալիս հրեշավոր հանցագործությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Եվ այլև, և այլև: Բայց, նուրիք են կրկնում, թուրքերը պատրաստված էին կեղծարարության: Այն, ինչ որ հիմա արվում է թուրքերի կողմից, կրկնություն է անցյալ փորձի, և բնականաբար նրանք նաև հին կեղծարարության ծառայություններին են դիմում, ուղղակի պատճենահանում, բազմացնում են իրենց վարկածը և տարածում

¹ Յոհաննես Լեփսիուս (1858-1926) - գերմանացի հասարակական գործիչ, միսիոներ, աստվածաբանության դ-ր, մասնակցել է 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների դեմ բողոքի ցույցերին, հայ փախստականների համար միջոցներ հավաքելու կազմակերպմանը, 1914 թ. ստեղծել է ղեկավարել է Գերմանա-հայկական ընկերությունը, Մոլոտով թռիչքի դատավարության (1921) ժամանակ հանդես է եկել երիտթուրքերին մերկացնող ելույթով, «Հայաստանը և Եվրոպան», «Տեղեկագիր հայ ժողովրդի կացության մասին Թուրքիայում», «Հայ ժողովրդի մահը» գրքերի, «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուի հեղինակ - Ա.Կ.:

աշխարհով մեկ: Բայց, դե գիտեք ինչ, նրանց գրածների հետ լրջորեն վիճելը ամենևին էլ անհրաժեշտություն չէ. քանի որ ամենակարևորը՝ փաստը, ակնհայտ է: Մենք ունեցել ենք երկու միլիոնից ավելի (երկու միլիոն հարյուր հազար՝ մի տվյալով, մյուս տվյալով՝ երկու միլիոն հինգ հարյուր հազար) բնակչություն Արևմտյան Հայաստանում: Այս բնակչությունը կործանվել է, ոչնչացվել, նրանից բան չի մնացել: Արևմտյան Հայաստանը՝ հայերի ծննդավայրը, նրանց բնօրանն ըստ էության բնակազրկվել է հայերից: Հայերս մեծ կորուստներ ունեցանք. միլիոնուկես հայ մարդ ուղղակի ոչնչացվեց, մի մասը թշվառ անապատները, մյուս մասը փրկվեց Ռուսաստան և եվրոպական այլ երկրներ անցնելու շնորհիվ: Վերջին տարիներս թուրքական պատմագրությունն ու քաղաքագիտությունը, նաև պաշտոնական անձինք ավելի, այսպես ասած, ցինիկ են դարձել պատմական փաստերը քննարկելիս: Տպագրում են տասնյակ ու հարյուրավոր գրքեր, որոնցում ամեն ինչ ներկայացվում է ծուռ հայելու մեջ: Ասելիքս այն է, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, երբ երիտթուրքերը պարտվեցին հետո փախան իրենց երկրից, նրանց դեմ պաշտոնական դատ հրավիրվեց: 1919 թ. հունվարին նրանց դատեցին: Դատեցին հենց թուրքական զինվորական դատարանի միջոցով: Դատեցին, դատապարտեցին, ապագուցեցին, որ նրանք կատարել են մեծագույն հանցագործություն: Եվ հետո այդ շրջանի (1919 թ. սկզբից մինչև 1921 թ. սկիզբը) Կոստանդնուպոլսի և ընդհանրապես թուրքական թերթերի էջերում կարելի է գտնել բազմաթիվ ճշմարտացի խոստովանություններ այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվել էր արևմտահայության նկատմամբ: Ես սկզբում մի հողված գրեցի (1982 թ. ապրիլին) այն մասին, որ նույնիսկ թուրք բժիշկներն էին խոստովանել, թե ինչպիսի հանցագործություններ էին կատարել հայ երեխաների նկատմամբ՝ թուրք բժիշկների իսկ կողմից: Թուրք բժիշկներն իրենք ասել էին. մենք չենք կարող թաքցնել այդ հանցանքը, երբ տիֆուսի բացիլը, վիրուսը ներարկել են երեխաներին՝ առանց սպահովական միջոցների, նրանք փաստորեն զանգվածայնորեն ոչնչացնելով: Այլ խոսքով նրանց ասել էին. մենք չենք կարող այս բանը այսօր չխոստովանել, այլայնպես խարանգ հավերժ կնմա թուրք ժողովրդի ճակատին: 1918թ. նոյեմբերի վերջին թուրքական նոր սուրբանը՝ ճախկին Վահիդեդին իշխանը՝ այժմ Մեհմեդ VI-րդ՝ դարձած, ասում էր, թե ես կարգ ու կանոն պիտի հաստատեմ և ցույց տամ, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ իրեշագործությունը կատարել են մի խումբ մարդիկ և ամբողջ թուրք ժողովրդին պետք չէ մեղադրել և մենք մեղավորներին կպատժենք: Եվ այլև, և այլև: Այսպիսի փաստեր շատ կարելի է բերել, ավելի ճիշտ՝ այսպիսի խոստովանություններ: Բայց ժամանակի ընթացքում թուրքերն անպատիժ մնացին: Այդ ժամանակ, ի միջի այլոց, աշխարհն այդքան կազմակերպված չէր, ինչպես 1945 թ. Նյույորքերգի դատավարության օրերին, երբ ֆաշիստներին դատեցին թուրք, այսպես ասած, իրա-

¹ Մեհմեդ VI Վահիդեդին (1861-1922), Օսմանյան կայսրության վերջին սուլթանը (1918-1922) - Ա.Կ.:

վազիտական նորմերին համապատասխան և նրանց գանձեցին անարգանքի - պյունին, երբ աշխարհը միավորվեց ընդդեմ ֆաշիզմի: Այդ բանը Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո չկար: Եվ դրա համար էլ ամեն ինչ կիսատ-պատռ մնաց, ոճիրը չդատապարտվեց խորությամբ, չդատապարտվեց անբողջ էություն: Բացի դրանից, Թուրքիայում այնպիսի մի շարժում տեղի ունեցավ, երբ ինչ-որ մի պահ թուրքերն արդեն հանդես եկան, քեմալական շարժման ժամանակ, խեղճացածի կամ պաշտպանվողի դերում, շահագործվողի և ճնշվողի դերում, և սա, կարծես թե, մի տեսակ ստվեր գցեց այն անհրաժեշտության վրա, ինչ պետք էր կիրառել ցեղասպանության դատապարտման ուղղությամբ: Իհարկե, 1963-1965 թթ. եղան բազմաթիվ բուրբ գործիչներ, որոնք ասացին, թե չարագործությունն, ինչ խոսք, կատարվել է, սակայն կատարվել է... Օսմանյան կայսրության ժամանակ և ոչ թե հանրապետական Թուրքիայի օրոք: Բայց բանն այն է, որ հանրապետական Թուրքիան ոճիրը չդատապարտեց այնպես, ինչպես պահանջվում է, կամ ինչպես կատարվել է այլ դեպքերում: Այսօր, իհարկե, պատմության կեղծարարության կապակցությամբ բոլոր մտավորական մարդկանց, ոչ միայն հայերի, այլև այլ ժողովուրդների գավակներին, առաջնաները խնդիրն է պայքարել ճշմարտության համար: Որովհետև ժողովուրդներին մոլորեցնել, խաբել և հիմարացնել կեղծ ու պատիժը փաստերով ու գրվածքներով նույնպես հանցագործություն է: Ոչ պակաս հանցագործություն, քան այն հանցագործությունը, որ կատարվել է մեր ժողովրդի նկատմամբ: Այնպես որ թուրքական կեղծարարությունը սխտեմաստիկ բնույթ ունի, առանձնահատուկ «ծրագրերով» ստեղծված: Անբողջ աշխարհի տարրեր քաղաքներում հսկայական նյութեր կան: Ես այդ նյութերը տեսել եմ Կուպենհագենի գրադարաններում՝ թուրքերի կատարած չարագործությունները դատապարտող, տեսել եմ Փարիզի գրադարաններում, տեսել եմ Լոնդոնում, տեսել եմ Միացյալ Նահանգներում: Էլ չեմ ասում Խորհրդային Միության մասին, որտեղ մենք ունենք հարուստ նյութեր: Մենք ունենք հազարավոր մարդկանց, ակամատեսների վկայություններ, որոնք շուտով հանձնելու ենք հանրությանը: Նորից ու նորից ենք հանձնելու, որովհետև ակնհայտորեն դրա անհրաժեշտությունը կա: Պետք է պայքարը շարունակել ճշմարտության համար: Եվ ստախտությունը, ինչ խոսք, պետք է դատապարտել, որովհետև ստախտությունը շատ վատ բան է: Հիտլերը, ֆաշիստներն իրենց ամեն մի քայլն անում էին մախապես ստախտությամբ մարդկանց շփոթեցնելու միջոցով: Եվ հիմա մենք ունենք ընդդիմախոսներ, ձեզ հայտնի այդ պետության մտավորականների շարքում, որոնք ստույգ գերադասում են ճշմարտությունից: Ի՞նչ թվում է, որ մարդիկ հիմար չեն: Հայ ժողովուրդն ունեցել է մեծ հայրենիք, հսկայական հողատարածություններ, հազարամյակներ ապրել է հայրենիքում, և թուրքական պետականությունը ամեն ինչ արել է՝ խանգարելու համար հայ ժողովրդին՝ ունենալու իր կանոնավոր, իր որոշակի հայրենիքը՝ իր համապատասխան սահմաններով:

Հարցում. - Պարոն նախարար, ձեր ֆրանսիա այցելության առթիվ

հանցիլյե՞լ եք, արդյոք, ֆրանսիական քաղաքական անճանկությունների, որոնք արտահայտվեցն Հայկական հարցի շուրջ:

Պատասխան. - Այո, այդպիսի առիթներ ունեցել եմ: Վերջինը՝ հոկտեմբերի ամսին, երբ Մոսկվայում Ֆրանսիայի դեսպան Կոլո Անոն Երևան ժամանեց, և մենք առիթ ունեցանք խոսելու բազմաթիվ հարցերի, այդ թվում և խնդրոստարկա հարցերի մասին: Ծանոթացրի նրան որոշ գրքերի, որոշ հարցադրումների: Եվ, ինձ թվում է, նա հասկացողություն դրսևորեց: Ես համոզված եմ, որ այդպիսի ծանոթացումներն անհրաժեշտ են, որովհետև աշխարհը մեծ է, պարզեցնեցրե՞լ շատ: Պարտադիր չէ, որ բոլորը մանրամասնորեն, հանգամանալորեն իմանան մեր հարցի էությունը: Մեզանից յուրաքանչյուրի առաքելությունը, խնդիրը պետք է հանդիսանա այն, որ մենք լավ գիմվեք փաստերի իմացությամբ, ունենանք գիտելիքների որոշակի պաշար, պատմագիտական-քաղաքագիտական որոշակի մակարդակ, որպեսզի կարողանանք արդեցություն ունենալ ուրիշների վրա: Չզացմունքային մտեցումները, պատահական, դիպվածային նորություններն ու գիտելիքները, որ սովորաբար շրջանառության մեջ են դրվում շատ-շատերի կողմից, ըստ իս չեն նպաստում խնդրի լավ իմացությանը: Կա հսկայական կարևոր գրականություն: Կան հեղինակներ՝ Ռենե Պիլոն¹, Հանրի Բարրի, Պրեսանտ², Ժան Ժակ Ժորես, նաև Կլեմանտ, նաև Անատոլ ֆրանս ու բազմաթիվ այլ գործիչներ: Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիայի բազմաթիվ նախագահներ, որոնք հարցին ծանոթ են եղել, որոնք գիտեն, թե ինչ է կատարվել, և ժամանակին անդրադարձել են այդ խնդիրներին: Երբեմն անհրաժեշտություն կա հրապարակավ մոր խոսք ասելու: Կարելի է միմյան մեջտեղ բերել հին գրքերը, հին կարծիքները, և դա միանգամայն բավարարություն կտա այսօրվա հետաքրքրասեր երիտասարդ սերունդներին: Այնպես որ ֆրանսիացի պաշտոնատար անձանց հետ գրուցելու ևս պարտադիր չէ այսօրվա մասնույի հատուկ ձևերով հարցեր ուղղել: Ավելի լավ կլինի որևիցե մի փաստաթղթի կամ գրքի կրկնօրինակ ուղղակի նրանց մվեր ուղարկել: Սա, ինձ թվում է, շատ ավելի լավ կլինի, քան թե նրանց գրադեցնել բազմաթիվ հարցադրումներով և նրանց ժամանակը խել ընդհանուր խտակցություններով:

¹ Ռենե Պիլոն (1870-1958), ֆրանսիացի պատմաբան, հրապարակախոս, հանդես է եկել հայ ժողովրդի դեմ ուղղված լիարժեքությամբ կատարած երիտուրբերին պատասխանատվության ենթարկելու պահանջով, «Եվրոպան և Օսմանյան կայսրությունը», «Եվրոպան և երիտասարդ Թուրքիան», «Հայերի ոչնչացումը. եղանակը գերմանական, գործը՝ թուրքական» գրքերի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Ֆրանսիս դը Պրեսանտ (1853-1914), ֆրանսիացի հասարակական և քաղաքական անասագի խորհրդարանի պատգամավոր, «Պրո Արմենիա» (Փ.) գործիչ, Ֆրանսիայի խորհրդարանի կոմիտեի անդամ, «Հաղորդագրություն Հայաստանի իրադարձությունների մասին», «Ի պաշտպանություն Հայաստանի և Մակեդոնիայի» գրքերի հեղինակ - Ա.Կ.:

Հարցում. – Մտածո՞ւմ եք զարգացնել գոյություն ունեցող կապերը Հայաստանի և Սփյուռքի միջև: Եվ ի՞նչ միջոցներով:

Պատասխան. – Սփյուռքի գոյությունը հայ ժողովրդի այսօրվա անմարքեղոշ կոմունիզմի մեկն է: 1920-ին, երբ ծնունդ առավ Խորհրդային Հայաստանը, այնտեղ մեզք ունեինք շուրջ 700 հազար բնակչություն: Կոտորված, ջարդված-թափված էր մեր ժողովուրդը: Ուտած փորեքով, թախտիկ զուխմեքով, մալարիայով և այլ տարափոխիկ հիվանդություններով տատապող, կեղտոտված երեխաների խմբեր: Նույնիսկ մինչև երեսնական թվականները նրանց հետքերը կտեսնեիք. ուտաբոլի երեխաների երամներ, պատաստված ոտքերով, ավազները լցված մսերի մեջ, ո՛չ կոշիկ ունեին, ո՛չ հագուստ և դեռ թերսոված: Երբ մեկ-երկու սերունդ է անցնում, և մարդ արարածը լավ լավ չի սովում, սպա նրա ժառանգն ի՞նչ պետք է լինի: Էլ չեմ ասում, որ մարդիկ գորկ էին տաք, երբեմն տվորակաց ջրից, մարդկային ամենամահաբաժնու «բարիքները»: Անա այդպիսի վիճակով մեկնարկ վերցրեց Խորհրդային Հայաստանը: Շնորհիվ Խորհրդային Միության, եղբայրական ժողովուրդների օգնության ու փոխանագործակցության, ջանքերի միավորման, հայ ժողովուրդը կարողացավ հայրենիքում ոտքի կանգնել և ձգողական, մազմախ դեռ խաղալ ամբողջ հայության համար: 1920-ական ու 1930-ական, մաս 1940-ական թթ. իրականացվեց հայրենագրածություն, հայությունը տուն եկավ, բայց ընդհանուր առմամբ Սփյուռքը պահպանվեց: Թե ինչու. բոլոր հարցերին չէ, որ կարելի է այսօր պատասխան տալ: Բայց ես ձեզ ասեմ հետևյալը. Սփյուռքի գոյությունը հավանաբար դեռ երկար կշարունակվի, ինչպես ցույց են տալիս պատմությունը և այսօրվա վիճակը: Սփյուռքը շարունակում է գոյություն ունենալ, բայց և միաժամանակ աճում է նրա հետաքրքրությունը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ: Սերունդների մեջ ուժեղանում է սերը մայր հայրենիքի նկատմամբ: Խորհրդային Հայաստանը մնում է հայության կենտրոնը: Նրա հոգևոր, նրա ազգային բոլոր իղծերի, նրա վաղվա օրվա նկատմամբ ունեցած հեռանկարների առեակտայան: Խորհրդային Հայաստանը այժմ հայ մշակույթի ամենագրեղ կենտրոնն է. երգը, պարը, գրականությունը, գիրը, լեզուն, դպրոցը, գիտությունը, համալսարանը մախ և առաջ Խորհրդային Հայաստանի հողի վրա են: Այն ժողովուրդն է ուժեղ, որը կապված է սեփական հողին, որը հողից է վերցնում իր ուժը, զգում է, որ ոտքի տակի հողը իրենն է, իր սեփականությունն է: Եվ ուրեմն նա հոգեպես ուժեղ է, արի: Նա չի թաքցնում իր ազգային պատկանելությունը, նա չի հարմարվում: Նա, ընդհակառակը, հպարտությամբ ու բարձրաձայն ասում է՝ ես հայ եմ, ես նույնպես պատկանում եմ արժանավոր ժողովուրդների շարքին, քաղաքակրթությանը, իմ ունակություններով, մարդկային կարողություններով, ընթանում եմ մարդկային առաջադիմության ճանապարհով և արձանագրում եմ մեծագույն հաջողություններ:

Հարցում. – Պարոն նախարար, ունե՞ք արդյոք առանձնահատուկ պատգամ՝ ուղղված մարտեպահայության, Խորհրդային Հայաստանի 62-րդ տարեդարձի առիթով:

Պատասխան. - Ասում եմ, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո առանձին անհատներ են ոտք դրել Մայրսել՝ ազատվելով կոտորածից, գաղթից: Ինչքան ուրախալի է, որ Մարսել ոտք դրած մարդկանց մեջ եղել են այնպիսիները, որոնք կարճ ժամանակում մեծ հաջողություններ են արձանագրել և ուշագրավ դեր խաղացել արդի ֆրանսիական իրականության մեջ: Այդպիսի մի մարդու համոզյալեցի Լիոնում. դա Նապոլեոն Բոլլոքյանն¹ է: Ասում եմ, թե նա որք է եղել, երբ ոտք է դրել ֆրանսիական հողի վրա: Բայց իր աշխատանքի, իր ցրտնաչան ջանքերի շնորհիվ կարողացել է ոտքի կանգնել ու պիտանի դառնալ և Ֆրանսիային իր ճարտարագիտական կարողություններով: Այդպիսիները թվով հազարավոր են: Այսօրվա Մարսելի գաղթօրհանը էական դեր է խաղում ֆրանսահայ կյանքում և ընդհանրապես Սփյուռքում՝ իր հայրենասիրությամբ, իր ազգային ոգով, նաև, չեմ տարակուսում, Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ տածած իր ամենաընդգծված, ամենաշեշտված ազնիվ սիրով ու համակրանքով: Կամ մարդիկ, ովքեր ոչ էական խնդիրներ են մեջտեղ բերում և դրանով իսկ խաթարում հայ ժողովրդի միասնությունը: Նրանք չեն տեսնում, որ այնքան ենք այսօր գորեղացել, որ կարող ենք Սփյուռքին էլ ինչ-որ ծառայություն մատուցել: Մեր այսօրվա իրավիճակի արտահայտություններից մեկը. մենք այստեղ ենք, եկել ենք Խորհրդային Հայաստանի տունին մասնակցելու Փարիզում, հայաշատ այլ վայրերում: Եկել ենք յոթսունամյա յոթնամյա մի համույթով, որը պատիվ կբերի յուրաքանչյուր ժողովրդի: Այս ինքզ օրը կլսեք ու կտեսնեք պարը, ինչպես կթեղա հայոց գուռնան, այն գուռնան, որը վերածվել էր մենակ լավակ դուրդուն և լաց էր մենակ արժանապիտոյում հայ ժողովրդի մեջ: Ուխյան Սարդյանի² հարցրել են, թե ինչն է ամենարժեքը՝ հայ մարդկանց համար: Նա պատասխանել է. հայոց տխուր աչքերը: Հիմա մենք ականատես ենք լինում այն բանին, թե ինչպես է տխուր-

¹ Նապոլեոն Բոլլոքյան (1905-1984) - գործարար, արդյունաբերող, բարեգործ, Ֆրանսիայի հայ համայնքի գործիչ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ֆրանսիական դիմադրության շարժման մասնակից, «Աստուր պատուիկ» ընկերության հիմնադիր - Լ.Կ.:

² Վիլյամ Սարդյան (1908-1981) - ամերիկահայ գրող, «ժիզախ պատանին թռչող ճոճածողի վրա և այլ պատմվածքներ», «Փոքրիկ երեխաներ», «Ուշույն բեզ սեր», «Անուն Արամ է», «Միրիխ» պատմվածքների ժողովածուների, «Ժմ սիրող լեռներում է», «Կյանքիդ ժամանակը», «Քարանձավի մարդը», «Կոտորածն անկանց», «Ստաղդի ալպին» դրամաների, «Մարդկային կատակերգություն», «Վեսիլ Տեկտոնի արկածները», «Ինչ-որ ծիծաղելի բան», «Հայրիկ, դու խենք ես», «Մայրիկ, ես սիրում եմ քեզ», «Տղաներ և աղջիկներ» վեպերի և վիպակների հեղինակ - Լ.Կ.:

բյունը վերանուն հայ մարդկանց աչքերից և հայ մարդկու աչքերը դառնում են ուրախ, նմանվում են այն բոլոր ժողովուրդների աչքերին, որոնք հպարտ են իրենց գոյությանը, իրենց մասնակցությանը համաշխարհային քաղաքակա-
նությանը: Ես ուզում եմ, որ Մարսել քաղաքն աճի ու զարգանա: Մեզ հայտնի է Մարսելի պաշտոնական անձանց համակրական վերաբերմունքը հայ ժո-
ղովրդի նկատմամբ, նրա գործերի ու իղծերի նկատմամբ, նրա դեմ կատար-
ված ու կատարվող անարդարությունների նկատմամբ: Նրանք ճիշտ դիրք են
գրավում, հասկանում են մեզ ճշմարտացիորեն: Դրա համար էլ ես ողջունում
եմ և՛ Մարսելի պաշտոնատար անձանց, և՛ Մարսելի ֆրանսիացիներին, և՛
Մարսելի և շրջակա մյուս քաղաքների հայերին, մաղթելով նրանց 1982 տա-
րին փակել երջանկությանը: Ընդհանրապես եմ 1983 Նոր տարին, մաղթում եմ,
որ 1983-ին լինեն միայն հաջողություններ հայ ժողովրդի համար, հաջողու-
թյուններ լինեն մեր մեծ պետության՝ Խորհրդային Միության և Ֆրանսիայի
հարաբերությունների հողի վրա, ինչը թույլ կտա, որ այստեղի հայրենակա-
րուտ հայերը շուտ-շուտ գնան-գան Հայաստան, մենք էլ շուտ-շուտ գնանք-
գանք Ֆրանսիա և դրանով էլ նպաստենք այն քանի՞ն, որ ֆրանսահայերը
մնան հայ, իրենց լեզուն չկորցնեն, զավակներին դաստիարակեն հայեցի:
Դրանով իսկ կապրենք-կտեսնենք, թե վաղվա օրը, հեռանկարը ինչպիսին պի-
տի լինի հայ ժողովրդի համար: Ընդհանրապես եմ հայտնում այս հան-
դիպման համար: Ցտեսություն:

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՃԱՌԸ¹

Երկու տարի անց ես նորից Ֆրանսիայում եմ, Ֆրանսահայ Մշակութա-
յին միության, Սովետական Հայաստանի լավ բարեկամների հյուրը: Ի՞նձ հա-
մար դա մեծ պատիվ է: Նախ ասեմ, որ ջերմ բարևներ եմ քերել ձեզ բոլորիդ
մայր Հայրենիքից: Սովետական Հայաստանի կառավարության ղեկավարնե-
րից, Սիլյուստրահայության հետ մշակութային կապի նախագահությունից:

Ուրախ եմ նաև, չեմ բաքցնում, որ չորրորդ անգամ գալիս եմ Ֆրանսիա,
Փարիզ: Մենք՝ հայերս, մեծ հարգանք ենք տածում ֆրանսիական մեծ ժողո-
վրդի պատմության, նրա հեղափոխական ավանդույթների, նրա մեծ կուլտու-
րայի նկատմամբ: Մենք ուրախ ենք, որ ֆրանսահայ համայնքը օգտվում է
ֆրանսիական հողի ու պետականության հյուրընկալությունից, օրինապահ է,
ունի լավ քաղաքացիների, ստեղծագործ ժողովրդի համբավ: Մենք համոզված
ենք, որ սովետա-ֆրանսիական հարաբերություններն այսուհետև կընթանան
բարեկամման ուղիով, երկու երկրների՝ ՄՍՀՄ-ի ու Ֆրանսիայի միջև կհաս-
տատվեն բարեկամության ու համագործակցության նոր կամուրջներ՝ ի քարո-
րություն սովետական ու ֆրանսիական ժողովուրդների, ի քարօրություն
ֆրանսահայ համայնքի: Ես ողջունում եմ մեր հանդեսին ներկա ֆրանսիա-
կան պաշտոնական ներկայացուցիչներին:

Սովետական Հայաստանի 62-րդ տարեդարձի այս տարվա տոնակա-
տարությունը մեծ խորհուրդ ունի այն առումով, որ այն տեղի է ունենում Սովե-
տական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության 60-րդ տարում:

1922-ից մաս կազմելով սովետական ժողովուրդների մեծագործ դաշինք-
ին, մեր ժողովուրդն ընթացավ առաջադիմության, ազգային ապահովության
ուղիով, խաղաղ ու նպաստավոր պայմաններում կառուցեց իր նոր հայրենիքը,
իր նոր կյանքը, նոր սկզբունքներով, նոր չափանիշներով:

Սովետական Հայաստանը 62 տարի է, ինչ ընթանում է վերելքի ուղիով,
չնորհիվ լեմինյան ազգային քաղաքականության պարզաձև հնարավորու-
թյունների, չնորհիվ ռուս մեծ ժողովրդի օգնության ու հովանավորության կե-
նսարար քաղաքականության:

Սովետական Միությունը՝ հզորության ու խաղաղության մեծ պատվարը,
հայ ժողովրդին ընձեռել է կառուցելու, ստեղծագործելու անսահման մեծ հնա-
րավորություններ:

Այսօր Հայաստանը տնտեսական, սոցիալական, կուլտուրական մեծ
վերելք է ապրում: 62 տարի առաջ Հայաստանը կանգնած էր կործանման եզ-
րին: Օգտվելով Հայաստանի մեկուսացման վիճակից՝ ավանդական յարադա-

¹ Ջոն Կիրակոսյանի ճառը (1982 թ. 29 նոյեմբերի) // «Աշխարհ» (Փարիզ), 1982, 4
դեկտեմբերի Notre voix (Paris), 1983, հունվար-փետրվար, էջ 9-10:

նը փորձում էր վերջին մահացու հարվածը հասցնել մեր բազմաչարչար ժողովրդին:

Որքեր, աղբատուրյուն, ավերակներ, սուլ, գաղթականություն. ահա թե ինչ ժառանգեց անցյալից սովետական իշխանությունը: 20-ական թվականները դաժան, միաժամանակ հերոսական ժամանակներ էին մեր հայրերի ու պապերի համար:

Սովետական Հայաստանն իր գոյության առաջին իսկ օրերից զգաց Սովետական Ռուսաստանի, մեծ Լենինի հուգատար ու բարերար քաղաքականության ջերմությունը:

Ժողովուրդների բարեկամության սկզբունքների վրա խարսխված Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը, որ հիմնադրվեց 1922-ին, դարձավ հայ ժողովրդի հուսալի վահանը, նրա բարգավաճման անխորտակելի երաշխիքը: Մենք այսօր ուժեղ ենք, որովհետև մենակ չենք: Մենք միաձուլվ ենք ամբողջ Սովետական Միության հետ:

Այսօր մեկ օրում Հայաստանում արտադրվում է էլեկտրաէներգիա՝ մոտ 40 միլիոն կիլովատ-ժամ, 40 հազար գույգ կոշիկ, 14 հազարից ավելի ժամացույց: Յուրաքանչյուր օր Սովետական Հայաստանում ծնվում է 202 երեխա, կնքվում է 89 ամուսնություն, 301 մարդ բարեբախտ է իր բնակարանային պայմանները:

Հայաստանում կառուցվում են նոր ավտոճանապարհներ: Ըստով շարք կմտնի Հրազդան-Իջևան երկաթգիծը, որն ամեն տեսակետից կարևոր դեր կխաղա հանրապետության կյանքում: Երևանը օդային երթուղիներով կապված է բազմաթիվ քաղաքների ու երկրների հետ: Հայաստանում կառուցվում են նոր ջրամբարներ, գյուղատնտեսության համար իրացվում են քարտու և դժվարամատչելի նոր հողատարածություններ: Նոր թափ են ստանում պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը, շաքարի ճակնդեղի և ծխախոտի արդյունաբերությունը, բամբյարաբուծությունը, անասնապահությունը: Վերջին երկու տարում հանրապետությունում խաղողի բերքը բերք է ստացվում, այլ նշանակում է, որ մենք վաճառքի համար կունենանք լավ և շատ գինիներ, կունայկ: Գյուղատնտեսության մեջ աշխատում են 13 հազար տրակտոր, 2,2 հազար հացահատիկային և այլ կոմբայներ, 16 հազար ապրանքատար ավտոմեքենա:

Ներկայումս հանրապետությունում գործում է 1520 հանրակրթական դպրոց, 98 պլոֆտեխնոլոգ տեխնիկական ուսումնարան, 65 տեխնիկում, 13 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Այստեղ մասնագետներ են պատրաստվում ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի համար: Առաջ մեր քաղաքներում բարձրագույն, համալսարանական կրթություն ունեցող մարդկանց մատուլ էին ցույց տալիս: Այժմ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված յուրաքանչյուր 1000 մարդուց 136-ը ունի բարձրագույն կրթություն:

Հանրապետությունում այսօր գիտության մեջ զբաղված կանանց թիվը ութ հազար է, այսինքն՝ գիտությանը զբաղվողների քառասուն տոկոսը:

Ռուսոլիչների 65 տոկոսը՝ 27 հազար 400 հոգի, կանայք են: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների 48,2 տոկոսը աղջիկներ են: Այսօր մեր հանրապետությունում ուսում են ստանում 700 արտասահմանյան քաղաքացիներ, որոնցից մեծամասնությունը սփյուռքահայ պատանիներ ու աղջիկներ են:

Սակայն աշխարհում բոլորին չէ, որ հաճելի է Սովետական Հայաստանի վերելքը, հայ ժողովրդի բարգավաճումը, նրա կուռ դաշինքը սովետական ժողովուրդների մեծ ընտանիքի հետ: Ոմանք առաջվա նման շարունակում են յարախոսել, որանալ իրական հայրենիքի փաստը, Սովետական Հայաստան ունենալու բախտավորությունը: Այդպիսի մարդիկ գուրկ են խղճից, փաստերն իրենց իրականության մեջ տեսնելու ու զնահատելու ունակությունից: Սովետական Հայաստանը վատաբանողները ջուր են լցնում աշխարհում գործող ձևի հայտնի այն ուժերի ջրաղացին, որոնք հատկապես վերջին շրջանում սաստկացրել են իրենց ոսնձգությունները մեր ժողովրդի հասցեին, կեղծում, աղավաղում են նրա պատմությունը, փորձում արդարացնել երեկվա դահիճներին, արևմտահայության ողբերգության հեղինակներին: Ստույն են ու չեն ամաչում:

Մենք ուզում ենք նորից հայտարարել, որ մայր հայրենիք Սովետական Հայաստանը, նրա ղեկավարությունը մշտապես համակված են ուշադրությանը ու հոգատարությանը Սփյուռքի, մեր քույրերի ու եղբայրների նկատմամբ:

Արտասահմանի մեր հայրենասեր ուժերի, մեր քույրերի ու եղբայրների համար ամենից թանկն ու նվիրականը մայր հայրենիքի կենդանի գոյությունն է, նրա վերընթացը, նրա բարգավաճումը, նրա ապահով ու անվտանգ կացությունը:

Անեն մի գիտակից ու հայրենասեր մարդու համար այսօրվա ուժեղ, զարգացած, լուսավոր Հայաստանը սփյուռքահայ ժողովրդի ապագա երազների ու իրագործումների միակ խարիսխն է: «Դուք, սիրելի հայրենակիցներ, կերտեցիք ոչ միայն ձեզի համար, այլ նաև մեզի համար, սփյուռքահայերու համար», - վերջերս Երևանում ասում էր ամերիկահայ մի հարգարժան գործիչ: «Արդեն հայրենիքի բարերար ձեռքը կհասնի ամեն տեղ, հայրենիքի շունչը կերաշխավորե Սփյուռքի գոյատևումը: Ան կհասնի մեզի իր արվեստագետներով, իր դասագրքերով, իր երգերով ու պարերով»:

Սփյուռքի հետ մայր հայրենիքի կապերի ամրապնդումը, Սովետական Հայաստանի շուրջը համախմբվելը Սփյուռքի պայմաններում ազգային կյանքի, լեզվի, ազգային դիմագծի պահպանման, հայրենասիրական ու առաջադիմական կազմակերպությունների գործունեության որոշիչ պայմանն է: Ահա թե ինչու Սովետական Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում է սփյուռքահայության հետ մշակութային ու մյուս կապերն առավել չափով զարգացնելու համար:

1981-ի նոյեմբերի 29-ին հայտնի դարձան առաջին մրցանակակիրները, որոնց շարքում են ֆրանսահայ բյուզանդագետ, հայագետ, մեր ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ Միրաբիի Տեր-Ներսիսյանը¹, Ֆրանսիայի Արվեստների ակադեմիայի անդամ, մեծատաղանդ նկարիչ Գառզու²:

Այս տարվա միայն հունվար-հունիս ամիսներին Միլոտը է առաքվել 17,059 կտոր գիրք, 7000 դպրոցական դասագիրք:

Սովետական Միությունը իր առաջարկներով մշտապես հետամուտ է խաղաղության սկզբունքների հաղթանակին, ժողովուրդների միջև համագործակցության հետևողական կողմնակից է:

Եվրոպայում և աշխարհում խաղաղության, ժողովուրդների անվտանգության ապահովման գործում մեծ է սովետա-ֆրանսիական փոխընդունման նշանակությունը:

Ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունը, այնպես և Սովետական Հայաստանը, հայ ժողովուրդը ցանկանում են Ֆրանսիայի հետ ունենալ լավ հարաբերություններ, համագործակցել մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառներում՝ հանուն երկու պետությունների բարօրության, նրանց ժողովուրդների բարգավաճման, հանուն խաղաղության ամբողջ աշխարհում:

Կեցցե սովետա-ֆրանսիական բարեկամությունը:

Կեցցե Սովետական Միությունը, ժողովուրդների կուռ ընտանիքը, որի իրավահավասար անդամն է Սովետական Հայաստանը:

Կեցցե հայ ժողովուրդը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ «A La Turc»¹

«Պատմության կեղծարարներին պետք է կախել, ինչպես կեղծ դրամ կտրողներին»
ՍԵՐՎԱՆՏԵՍ

Վերջին տարիներին թուրքական պետականությունը, նրա պրոպագանդիստական մեքենան ջանք ու եռանդ չեն խնայում պատմական փաստերը կեղծելու, քողարկելու ճանապարհով հերքելու Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ երիտթուրքերի կատարած ոճրագործությունները, մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման փաստը և բյուրիմացության մեջ գցել միջազգային հասարակական կարծիքը:

1981 թ. նոյեմբերի 14-ին Ստրասբուրգում Եվրոպական խորհրդի 21 երկրների մինիստրների ժողովի ժամանակ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Իյթեր Թյուրքմենը հայտարարեց. «Հայկական ցեղասպանության մասին գոյացնելը պատմության աղավաղումն ու խեղաբյուրումն են»: Նա փորձում էր ներկաներին համոզել, որ 1915 թ. հայկական ջարդեր տեղի չեն ունեցել, որ հայերի նկատմամբ կիրառվել են լոկ պաշտպանական միջոցներ՝ նրանց տեղահանելով և արտքերով Մյուրիա ու Լիբանան: «Բնական է, որ պատերազմական կացության ու սովի պատճառով հայեր մեռնեին, սակայն այդ շրջանում զոհվել են մաս երկու միլիոն թուրքեր», - եզրափակեց թուրք մինիստրը:

Այսպիսի կեղծված փաստերն ու «հիմնավորումները» արևմտահայության ցեղասպանության մեկնաբանման թուրքական բնորոշ ձևերն են:

Այն ժամանակ, երբ աշխարհի բոլոր երկրները վերջին տարիներին շրջանառության մեջ են դրել մեծ քանակությամբ արխիվային նյութեր, որոնք նոր լույս են սփռում 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի միջազգային հարաբերությունների, իրենց երկրների ներքին ու արտաքին քաղաքականության միջև այդ անհայտ հանգամանքների վրա, թուրքական արխիվները մնում են փակների տակ, նրանց պարունակությունը մեր կողմից քննարկվող պլուրբենների լուսաբանման տեսակետից շարունակում է մնալ անհայտ:

¹ Միրաբիի Տեր-Ներսիսյան (1896-1989) - արվեստագետ, բյուզանդագետ, հայագետ, ՀԽՍՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամ, Ֆրանսիայի Արձանագրությունների և գեղարվեստական գրականության ակադեմիայի, Հնագետների ակադեմիայի միության, Բրիտանիայի ակադեմիայի թղթակից անդամ, 1937-1967 թթ.՝ ԱՄՆ-ի Մասաչուսեթս նահանգի քոլեջների դասախոս, Դումբարթոն Օքս հաստատության բյուզանդական արվեստի և հնագիտության պրոֆ., Բյուզանդագիտական հետազոտությունների գործող տնօրեն, Հարվարդի համալսարանի բյուզանդական արվեստի պրոֆ., «Բարեղամի և Հովասափի վեպի նկարագրողությունները», «Հայկական նկարագրող սաղմոսարան», «Էջմիածնի Ավետարանը», «Հայաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը», «Հայաստանի արվեստը», «12-14-րդ դարերի Կիլիկիայի Հայկական բազավորության մանրանկարչությունը» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

² Գառզու (Գառնիկ Զուլպյան) (1907-2000), ֆրանսահայ նկարիչ, բեմանկարիչ, Ֆրանսիայի Գեղարվեստական ակադեմիայի անդամ - Ա.Կ.:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Պատմության փաստերը «à la turc» // Սովետական Հայաստան (Ե.), 1982, N 4, էջ 14-17: Նույնը՝ «Կանչ» (Բեյրութ), 1982, 8 մայիսի: Ասպարեզ (Լ.Ա.), 1982, 28 մայիսի: «Լրքեր» (Լ.Ա.), 1982, 29 մայիսի: Notre voix (Paris), 1982, մայիս-հունիս, էջ 16-17: «Արարատ» (Բեյրութ), 1982, 27 մայիսի: «Հայրենիք» (Բուստոն), 1982, 2 հունիսի: «Մեամ» (Բ.Ա.), 1982, 19 հուլիսի, 4, 27 օգոստոսի: «Աշխարհ» (Փ.), 1982, 2 հոկտեմբերի: «Էրեբունի» (Լոնդոն), 1982, հոկտեմբեր: «Հայաստան», 1982, նոյեմբեր-դեկտեմբեր:

Երիտթուրքական պետականության այսօրվա ժառանգորդները խմանքով բարցնում են իրենց մատրոնների շարագործությունները բացահայտող փաստաթղթերը:

Այնուամենայնիվ, ինչ էին գրում իրենք՝ թուրք հեղինակները, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո, ինչպիսի՞ն էին նրանց գնահատականներն ու բնութագրումները հայոց բնաջնջման երիտթուրքական քաղաքականության մասին:

1918 թ. նոյեմբերի սկզբին՝ երիտթուրքական կառավարության անկուսից հետո, օսմանյան կառավարության նոր վարչապետ Գամաղ Ֆերիդ-փաշան¹ «գողագրո՞ց հայերի դեմ իթքիհաղական կուսակցության նշակած ու կազմակերպած ցեղասպանության գաղտնի ծայրերը»: Նա հայտարարեց, թե երիտթուրքական կառավարության հրապարակած պաշտոնական «Կարմիր գրքի» մեջ հայերի անհավատարմության մասին ասված բառերը շինծու են, ճշմարտությանը չեն համապատասխանում: Իշխանությունից զրկված երիտթուրքական ղեկավարներն արժանացան հասարակական կարծիքի համընդհանուր պարտավաճի:

1919 թ. հունվարի 28-ին Ալի Բենալ-բեյը² (1920-ին դարձավ Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր) «Մարախ» թերթում գրում էր. «Արդեն ապացուցված իրողություն է, որ եղեռնը ծրագրվել էր Իթքիհաղի ընդհանուր կենտրոնի որոշումներով ու կարգադրություններով»: Նա հայկական ջարդերը գնահատում էր որպես «պատմության մեջ եզակի, աշխարհասպան մի ոճիր»:

1918-ի ավարտին Իթքիհաղ կուսակցությունը, երիտթուրքերը Թուրքիայում հայտարարվեցին օրենքից դուրս:

Եվրոպական հասարակական կարծիքը խիստ հակաերիտթուրքական էր: Ալանավոր արևելագետներ՝ գերմանացի Յոզեֆ Մարկվարտը և ֆրանսիացի Ժակ դե Մորգանը³ հրապարակել պահանջեցին միջազգային տրիբունալի դատին իսկապես քաղաքականության գլխավոր հանցագործներին: Գերմանացի գիտնական Յոզեֆ Մարկվարտը 1919-ի հունվարին

այլուստանում ճառում իր կառավարությունից պահանջեց ջանքեր գործադրել, գտնել և՛վերին, և՛առաջին և՛ մյուս շարագործներին, նրանց հանձնել Անտանտին՝ միջազգային դատարանի միջոցով նրանց դատելու համար: 1919-ի սկզբին թուրքաց կառավարությունն անգլիերեն հրապարակեց մի գրություն, որը վերանգրված էր «Թուրք-հայկական հարց, թուրքաց տեսակետը»: Այստեղ խոսվում էր երիտթուրքական պարագլուխների բարբարոսական մեթոդների մասին, նրանց գործողություններն անվանում էին «անխիղճ», «բաժան», խտրականում էին, որ պետության շահերը պաշտպանելու համար այդպիսի քաղաքականություն վարելու անհրաժեշտություն չկար, որ «նրա պատկառվածներն ընկնում են մարդկության ամենամեծ հանցագործների շարքը»:

Գրության հեղինակները համապատասխան փոխհատուցում էին խտրական երիտթուրքական քաղաքականությունից տուժած հայերին, խտսում էին անհրաժեշտ ժամանակի մասին՝ այդ խնդիրը իրականացնելու համար: Եվ, վերջապես, ապացուցվում էր, որ «այդ ամենի համար բոլոր պաշտոնական անձինք, ովքեր գործել են որպես միության կազմակերպության գործակալներ, հայերին ոտնահարելու և կոդուպուելու կամպանիայում, արդեն ձերբակալված են և տրված են դատի»: «Մի խոսքով, արդարությունը լրիվ գործողության մեջ է դրված», - ասված էր այնտեղ: «Տեղահանված քակտությունը վերադառնում է իր տները», կորուպտից տուժած մարդկանց տրվում են նպաստներ, «ստանձնացվում են նշանակալի ֆունդեր»՝ տուժածների «վիշտը անրելու» համար: Կ.Պուլսի տնօրենները գրում էին, որ «թուրք ժողովուրդը իր գլխիկ խոնարհում է» հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: «Կա նա անում է տխրությամբ՝ հայ ժողովրդի և անթուրք իր համար»:

1919-1921 թթ. Կ.Պուլսում բարգմանաբար հայերեն լույս ընծայվեցին երիտթուրքական քաղաքականության մեղքագրմանը նվիրված եվրոպական ու անկրիկյան հեղինակների տասնյակ գրքեր, ժողովածուներ:

Թուրքական թերթերն ու ամսագրերն էլ անմասն չմնացին դատապարտման խոսք ասելուց: Թուրքիայի ներքին դժվարին վիճակը, սովը, բռնությունը, գյուղատնտեսական արտադրության անկումը՝ այս ամենը վերաբերում էր պատերազմին մասնակցելու երիտթուրքական քաղաքականությանը:

1919-ի հունվարին Ստամբուլում սկսվեց «Իթքիհաղ վե թուրքքի» կուսակցության ղեկավարության հանցագործությունները քննող դատական պլանը: Այն տեղի էր ունենում Անտանտի և, առաջին հերթին, Անգլիայի օկուպացիոն գործերի հսկողության տակ:

«Չինալայարից հետո, - իր հուշերում գրել է Ռիմսթոն Չերչիլը⁴, - թուրքերն ասում էին՝ մենք արժանի ենք պատվելու, բայց բոլ մեզ պատժի մեք իվն բարեկամ Անգլիան»:

¹ Ռիմսթոն Չերչիլ (1874-1965) - քրիտանցի պետական և քաղաքական գործիչ, պատկանողական, լրագրող, գրող, 1910-1911 թթ.՝ Սեմ Բրիտանիայի ներքին գործերի

¹ Գամաղ Մենմեղ Ֆերիդ-փաշա (1853-1923), թուրք քաղաքական գործիչ, ազգությամբ սերբ, 1919, 1920 թթ. Օսմանյան կայսրության վարչապետ (մեծ վեզիր), ստորագրել է Սևրի դաշնագիրը, բնակականների քշմամական վերաբերմունքի պատճառով փախել է երկրից, ապրել է Ֆրանսիայում - Ա.Կ.:

² Ալի Բենալ-բեյ (1867-1922), թուրք լրագրող, քաղաքական գործիչ, «Փկրամ» թերթի խմբագիր, երիտթուրքերին ընդդիմադիր «Ազատական միություն» կուսակցության անդամ, ներքին գործերի նախարար (1920), մեղադրել է երիտթուրքերին հայերի կոտորածի համար, սպանվել է որպես դավաճան բնակականների կողմից - Ա.Կ.:

³ Ժակ դե Մորգան (1857-1924), ֆրանսիացի հնագետ և պատմաբան, համբային ճարտարագետ, պեղումներ է իրականացրել Իրանում, Անդրկովկասում (այդ թվում՝ Ախթալայում և Ալավերդիում), Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, 1880-ական թթ.՝ Ախթալայի պղծի արդյունահանման գործարանի տնօրեն, «Հայ ժողովրդի պատմությունը հինգույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» աշխատության հեղինակ - Ա.Կ.:

Դատարանի նիստերը շարունակվեցին ամիսներ շարունակ: Ձինվորական տրիբունալի անդամների թիվը 5-6 էր. բոլորն էլ թուրքեր (կորպուսի հրամանատար, պատերազմի մասնակից երեք զենհրալ և մի մայոր): Հենց սկզբից ասենք, որ երիտթուրք դեկավորներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք՝ Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշվաճոր ռճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները: Այդ դատավարությունը, իհարկե, կիսատ-պատ բան էր 1945-1946 թթ. Նյուրմբերգի միջազգային դատարանի համեմատությամբ, բայց էական գործողություն, որի հանգամանքների խնացությունը անհրաժեշտ է այսօրվա թուրքական արվավորումներն ըմբռնելու և դատապարտելու համար:

Դատարանի առջև ցուցմունքներ էին տալիս ոչ միայն հանցագործություններին մասնակից պետական և զինվորական բարձրաստիճան գործիչներ, այլև վկաներ, ակամատեսներ: Չմայած իսլամի, շարիաթի ավանդական կաշկանդող դերին, այնուամենայնիվ, հրապարակ էին հանվում վանդալիզմի բազմաթիվ օրինակներ:

Պատերազմից հետո Կ.Պոլսի թուրքական կառավարությունը, որի զուլա կանգնած էր Թեֆիկ-փաշան, ձեռքակալեց Իթքիհադի 63 բարձրաստիճան գործիչների, այդ թվում՝ Սաիդ Հալիմ-փաշային¹, Վեհիբ-փաշային, Միդիաթ Շյուքրի², Զյուլուկ Թալեաթ³, Ջևադ-բեյերին և այլոց: Էնվերը, Թալեաթը, Ջեմալը և մի շարք ուրիշ ղեկավար գործիչներ կարողացել էին գաղտնի, ոմանք առազատանալով, ոմանք զերմանակալ սուզանավով ճողուպել Կ.Պոլսից:

Գեներալ Մուստաֆա Զեմալը 1919-ի հունվարի 27-ին Կ.Պոլսի զինվորական զերագույն դատարանի առջև կանգնեց որպես վկա: Նրա վկայությունները խիստ մեղադրական փաստեր էին պարունակում երիտթուրքական կառավարողների հասցեին: Նա դատապարտում էր Իթքիհադ կուսակցության պարագլուխներին, նրանց կատարած հանցագործությունները:

Անավասիկ հատված Մուստաֆա Զեմալի ելույթից Կոստանդնուպոլսի զերագույն ատյանի առաջ. «Փաշաները, որոնք իրագործեցին անասելի և աներևակայելի ոճիրներ և որոնք այդպիսով երկիրը հասցրեցին ներկա վիճակին, իրենց անձնական շահերն ապահովելու համար նորից հրահրում են խռո-

վություններ: Նրանք հիմք դրեցին ամեն տեսակի բռնակալության, կազմակերպեցին տեղահանություններ և ջարդեր, նավթով այրեցին ծծկեր երեխաներին, ծնողների ներկայությամբ բռնարարեցին կանանց և երիտասարդ աղջիկներին, կապկպեցին, վիրավորեցին և բաժանեցին երիտասարդ աղջիկներին իրենց հայրերից և մայրերից, բռնագրավեցին նրանց շարժական և անշարժ գույքը, ողբալի վիճակով արտոբեցին կանանց մինչև Մոսուլ՝ կատարելով ամեն տեսակի բռնություններ: Նրանք նավերի վրա բարձեցին հազարավոր անմեղների և ծովը նետեցին: Մուսուլիկների միջոցով նրանք հռչակել տվեցին, որ օսմանյան կառավարությանը հավատարիմ ոչ մանենդականները պարտավոր են հրաժարվել իրենց հավատից և ընդունել իսլամը: Նրանք պարտադրեցին դավանափոխությունը, ամբողջ ամիսներով տված քայլել տվեցին ձերերին և ստիպեցին կատարել տաժանակիւր աշխատանքներ: Նրանք կանանց նետել տվեցին անտանելի պայմաններում գտնվող հասարակաց տներ: Դեպք, որ աննախադեպ էր նրև այլ ազգի պատանության մեջ»:

Ավելի ուշ՝ 1926 թ. (օգոստոսի 1-ին - Ա.Կ.), երբ քացահայտվեց արդեն պրեզիդենտ դարձած Մուստաֆա Զեմալի դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած դավադրությունը, «*Լոս Անջելես Էքզամիներ*» թերթին տված հարցազրույցի մեջ Զեմալ-փաշան սպառնում էր կախել և զնդակահարել այն բոլոր մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին, որոնք մասնակցել էին իր դեմ կատարված մահափորձին: Նա հայտարարել էր. «Պիտի կոտորեմ բողոքի և պիտի ջնջեմ Իթքիհադի բոլոր անդամներին: Այս կուսակցությունն էր, որն իր տխուր քաղաքականությանը կոտորել տվեց և տեղահան արեց մեկ միլիոն քրիստոնյաների»:

Զեմալը հայոց կոտորածը հիշում էր, որովհետև այդ պահին դա իրեն ձեռնատու էր:

Թուրքական զինվորական դատարանի նյութերը՝ դատական պրոցեսի արձանագրությունները, ակամատեսների վկայությունները, դատավճիռները 1919-1920 թթ. տպագրվեցին «*Թարքիմ-ի Վերայի*» («*Դեպքերի օրացույց*») թուրքական պաշտոնաթերթում: Նյութերի մի մասը հրապարակվեց Կ.Պոլսի «*Ռենեսանս*» ֆրանսերեն թերթում:

Գատական պրոցեսի ընթացքում Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստրությունը, փոստի և հեռագրի մինիստրությունը պաշտոնապես օգնում էին զինվորական դատարանին՝ մահանգային իշխանություններից ստանալու հայերի տեղահանությանը և ոչնչացմանը վերաբերող փաստաթղթերի՝ հրամանների, հեռագրերի պատճենները: Ցեղասպանությանը վերաբերող հարուստ վավերագրերը դատարանին օգնեցին վերականգնելու իրողությունների ճիշտ պատկերը, դատապարտելու ռճրագործներին:

Հայտնի է, որ զինվորական դատարանի վճռով երիտթուրքական պարագլուխները դատապարտվեցին մահվան ու բանտարկության: Նրանցից ոմանք փախուստի էին դիմել երկրից և հետագայում սպանվեցին հայ վրիժաունների զնդակներից:

ծերի նախարար, 1921-1922 թթ.՝ գաղութների հարցերով նախարար, 1940-1945, 1951-1955 թթ.՝ վարչապետ, 1940-1945 թթ.՝ միաժամանակ պաշտպանության նախարար, Բրիտանական ակադեմիայի պատվավոր անդամ, զբաղմունքությունց Նորբլյան մրցանակի դափնակիր (1953) - Ա.Կ.:

¹ Սաիդ Հալիմ-փաշա (1863-1921), 1913-1917 թթ.՝ Օսմանյան կայսրության վարչապետ (մեծ վեզիր), 1919 թ. դաշնակիցների կողմից արտոբվել է Մալթա կղզի, ապանվել է Հռոմում հայ վրիժառուների կողմից:

² Միդիաթ Շյուքրի - Իթքիհադ կուսակցության գլխավոր քարտուղար, հայ բնակչության տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար ստեղծված Երեքի գործադիր կոմիտեի անդամ - Ա.Կ.:

³ Զյուլուկ Թալեաթ - Իթքիհադ կուսակցության ԿԿ անդամ - Ա.Կ.:

1921 թ. հունիսի 2-3-ին Բեռլինի օկրուգային դատարանը դատում էր Թալեաթին սպանող Սողոմոն Թեհլիրյանին¹: Վերջինս իր խոսքում ցույց էր տալիս, որ Թալեաթին մահվան դատավճիռ հետևակ կարգով կայացրել էր Ստամբուլի զինվորական տրիբունալը: Այս առիթով ամբաստանյալի պաշտպաններից Յոհաննես Վերթաետերը դատարանում հայտարարեց հետևյալը. «Դուք այստեղ իճացաք այն մասին, որ Թալեաթը դատապարտվել էր մահվան: Դատավճիռները կան ճանաչվում են, կան չեն ճանաչվում: Եթե մենք չճանաչենք դատավճիռները, որ կայացրել են մյուս դատարանները, ապա մենք չենք կարող պահանջել, որպեսզի ուրիշներն էլ ճանաչեն մեր դատավճիռները: Թալեաթի դատավճիռը կայացրել է զինվորական դատարանը: Ես ընդհանրապես զինվորական հետաքննությունների կողմնակից չեմ: Ես գտնում եմ, որ սովորական դատարանը, եթե այն լավ է, բավական է և կարիք չկա այլ կարգի դատական հիմնարկների: Բայց այնտեղ, որտեղ կան զինվորական տրիբունալներ, անպայման կան և կարգին դատավորներ, որոնք ճշտությամբ դատել են Ստամբուլի հանցագործներին և կայացրել են նրանց արդար դատավճիռը»:

Թուրքական պաշտոնաթերթ «Մարվի-ի Վերայի» թերթը (Կ.Պոլիս, N 3771, 1920 թ.) տպագրել է հաղորդագրություն Իթքիխադի ղեկավար գործիչներից Բեհաեդդին Շաքիր-բեյի² (հայ ահաբեկչի ձեռքով սպանվեց 1922-ին Բեռլինում) և նրա գործակիցների դատավարության մանրամասները: Բեհաեդդին Շաքիրը միաժամանակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» գաղտնի կազմակերպության ղեկավարն էր: Նա և Մամուրեթ ու Ազիզի երիտթուրքական կուսակցության պատասխանատու Ռեսնի Նազիմ-բեյը դատվում էին հետևակ կարգով, իսկ Դեհսիմի երեսփոխան Հաֆի Բալաշ Ջադե Մեհմեդ Նազի-բեյը, Մամուրեթ ու Ազիզի հանրային կրթության ղեկավարներից Ֆերիդ-բեյը՝ հենց տեղում:

Դատավարության ընթացքում լսել էին տարբեր վկաների, համադրել նրանց ցուցմունքները, ընթերցել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որից հետո դատարանը եկել էր այն եզրակացության, որ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը ուղարկվել էր Տրապիզոն ու Էրզրում՝ հանցագործների բանդաներ կազմակերպելու, տարագրվող հայերի քարավանների վրա հարձակումներ կազմակերպելու՝ կողոպտալի ու սպանությունների համար: Կազմվել էին գաղտնի հյրահանգներ և շրջաբերականներ, որոնցով երիտթուրքական ուժերը ուղ-

¹ Սողոմոն Թեհլիրյան (1896-1960) - ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ժողովրդական վրիժառու, 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում սպանել է Թալեաթ-փաշային, արդարացվել է դատարանի կողմից - Ա.Կ.:

² Բեհաեդդին Շաքիր-բեյ (1874-1922), թուրք քաղաքական գործիչ, հայերի ցեղասպանության զինավոր հանցագործներից, Իթքիխադ կուսակցության 2-րդ քարտուղար, Երեթի գործադիր կոմիտեի անդամ, ղեկավարել է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» կազմակերպությունը, ոչնչացրել է հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող կուսակցության արխիվի մեծ մասը, սպանվել է Բեռլինում հայ վրիժառուներ Աբան Երկանյանի և Արշավիր Շիրակյանի կողմից - Ա.Կ.:

ղությամբ էր տալիս կողոպտելին ու արյունահեղությամբ: Ոչ անհայտ գեներալ Վեհիբ-փաշան (թուրքական երրորդ քանակի հրամանատարը ծանոթ 1918-ից, կովկասյան ճակատից) տվեց հետևյալ վկայությունը. «Հայերի կոտորածը և արմատախիլ անելը, նրանց ունեցվածքից զրկելը երրորդ քանակի իրավասության տակ գտնվող տարածքի վրա որոշվում էր «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմից: Դեմ տարածվում էր Էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Դիարբեքրի և Սըվազի վրա: Այս բանակի շտաբը գտնվում էր Թրքոսումում (Էրզրումի նահանգ): Երրորդ քանակի նախկին հրամանատար Մուհամեդ Ջյամիլ-փաշան Թրքոսումից շրջաբերական հետազոտել էր իդում բոլոր զինվորական հրամանատարներին՝ նրանց հրամայելով արմատախիլ անել հայ ժողովրդին»: Դատարանն արձանագրում էր, որ այդ բոլոր փաստերը հաստատվեցին վկաների ցուցմունքներով: Հատուտվեց, որ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր-բեյը զինավոր մեղավորն էր կատարված հանցագործությունների մեջ:

Դատարանը արձանագրեց, որ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի հետ առանձնապես սերտ կապերի մեջ է գործել Ռեսնի Նազիմ-բեյը: Վերջինս 1915 թ. ապրիլի 21-ին Բեհաեդդին Շաքիրից ստացել է գաղտնագրված հեռագիր՝ հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ: Նազիմ-բեյը հայերին ոչնչացնելու հանգամանակներում համագործակցել էր Մամուրեթ ու Ազիզի գեներալ-նահանգապետ Մարիթ-բեյի և Իթքիխադի կինտկոմի քարտուղար Միդհաթ Շյուքրիի հետ: Թե՛ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր և թե՛ Ռեսնի Նազիմ-բեյը, տեղեկանալով իրենց սպասվող դատաստանի մասին, խույս էին տվել դատարանից: Քաղաքացիական օրենսդրության 181 և 171 հոդվածներով դոկտոր Բեհաեդդինը դատապարտվում էր մահվան: Ռեսնի Նազիմ-բեյը դատապարտվում էր 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի:

Դատական պրոցեսը, նրա արձակած վճիռները ժամանակին լայն արձագանք գտան մամուլի էջերում, որտեղ տպագրվեցին նոր վկայություններ. նոր հաստատումներ կատարված չարագործությունների մասին: Գտնվեցին թուրք մարդիկ, որոնք արեցին ճշմարիտ խոստովանություններ, ընդունեցին երիտթուրքական հայահալած քաղաքականության ողջ զագրելիությունը: Հայ ժողովրդի ղեմ կիրառված վայրագ մեթոդների շարքում առանձնահատուկ տեղ էին զբաղվում հայ ոյր երեխաների վրա կատարված բռնական փորձերը: Սրանք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիստների կատարած չարագործությունների նախօրինակներն էին, որ իրականացվում էին թուրքավարի, թուրք «թիշկներին» ձեռքբերով: Այս բանը հաստատող վկայություններին՝ «ցուցակագրված վավերական փաստերով», մեք հանդիպել ենք ինչպես արխիվային գործերում (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 273, մ. 2), այնպես և Կ.Պոլսի թուրքական ու հայկական մամուլի էջերում:

Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը.
 «Տրապիզոնի առողջապահական տեսուչ Ալի Սալախ՝ 1914-1915-ի ջարդիկուտ ատեն գործակցելով Ջեմալ Ազմիի՝ քիմիական թույներով թունավորած

է հայ մանուկներ, որոնց ծնողներն արդեն սպանված էին, ինչպես նաև հիվանդանոցներ տեղափոխված հայ հիվանդները: Վկա են ամբողջ Տրապիզոնի ջարդերն ազատվող հայերը և տեղին հույն ժողովուրդը: Մնաց որ առողջապահական տեսչի Ատոնան-պեյ թուրք թերթերու մեջ բննիչ հանձնաժողովի տեղեկություններուն վրա հիմնվելով, հաստատած է այս մարդուն ռճրապարտ արարքները:

...Այս առթիվ մեջ կրեքեք թուրք բժիշկներու վկայությունները, որոնք մամուլի մեջ արտահայտված են:

Ա. Ներքին գործոց նախարարության.

Վեսնաշուք Տր.

Երբ հայոց խնդիրը կը բննվի, կը տեսնեն, որ ամբողջ պատասխանատվությունը միշտ կուտակվենրուն և հրամանատարներուն կը վերագրվի: Հայոց վրա ի գործ դրված խժոժությունները կրնան կարճատես քաղաքական ըմբռնումներու գեշ հետևանքներն ըլլալ:

...Նվաստիս Զեզի հաղորդվելիքը հայոց վրա գիտականորեն ի գործ դրված վարչապետություններն են:

...Պատասխանատուներուն հանդէպ պետք եղածը տնօրինելը, «խժոժությանց բննիչ հանձնաժողովին» պատվոյն և խղճին կը հանձնեն: 1915-ի դեկտեմբերին Երզնկայի մեջ Գ-րոյ քանակի բժշկապետ ԹԼՖիք Սալիմի հրամանով քիֆուս վարակված հիվանդներն առնված արյունը առանց «inactive» ընելու և բժշկականորեն միայն փորձի կենդանիներուն վրա ներելի եղող գիտական փորձերը՝ գաղթեցնելու սահմանված անմեղ հայերուն կը ներարկվին, և այս պատճառով շատ մը խեղճ հայեր հիվանդանալով կը մեռնին: Ներարկումները կատարված ատեն՝ գոհերը խաբած են, հավաստելով, որ հիվանդութենէ գերծ կացուցացնելու համար է: Այս փորձը կատարողը՝ օտ. բժիշկ, վարժարանի ուսուցիչ Համտի Սուստ՝ «Զինվորական բժիշկ» թերթին մեջ իր փորձերը հրապարակած պահուն՝ փորձերը սպանվելու դատապարտվածներու վրա կատարված են կըսեր, իսկ նվաստս՝ հիշյալ ուսուցչին սպանիչ փորձերուն ենթականերուն հայ ըլլալէն զատ ուրիշ հանցանք չունենալուն մոտէն վկան են: Աս խնդրին մոտէն տեղեկ են՝ այն ժամանակ Երզնկայի կեդրոնական հիվանդանոցի բժշկապետ դո. Ռէֆէթ-պեյ և իրեն մոտ աշխատող երկու հայ բժիշկներ, նույնպես Երզնկայի Կարմիր Մահիկի բժշկապետը, դո. Սէլեստիս- պեյ:

Ահավասիկ նվաստս, ոչ միայն քաղաքական, այլև գիտականորեն հայերուն վրա ոճիրներ կատարված ըլլալը հայտնելով, այս մասին պետք եղած բացատրություններ տալու պատրաստ են:

Նման փաստերի և վկայությունների շարքը կարելի է շարունակել, սակայն բավարարվենք այսքանով: Ասենք միայն, որ երիտթուրքերի կառավարության անկումից հետո թուրքական պետական իշխանությունները իրենք են ընդունել հայոց նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունը, իրենք են դատել և դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները: Ինչ խոսք, որ

դատական պրոցեսը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների և պատժիչ քաղաքականություն, ինչը կատարվեց 1945-1946 թթ. Նյուրնբերգի դատարանում ֆաշիստական հանցագործների նկատմամբ:

Այդպիսիք են փաստերը: Սակայն այսօր թուրքական պետականությունը, նրան ծառայագրված հետադիմական վայ-պատմաբաններն ու գրչակները կեղծում ու աղավաղում են փաստերը, նոր սերունդներից թաքցնում պատմական իրողությունները: Թուրք պատմաբաններ Քարալն ու Դեփոմանը, Յամանն ու Յալչընը և բազմաթիվ ուրիշներ թուրքական գրքի շուկան ողողել են կեղծագրերով՝ արդարացնելու համար երիտթուրքական չարագործությունը:

1981-ի գարնանը Ստամբուլի համալսարանում Հայոց հարցին նվիրված սիմպոզիումի ամբիոնից թուրք պատմաբանների արտասանած ճառերը ՆԱՏՕ-ին անդամագրված թուրքական պետության շահերին ծառայելու միտում ունենին, իսկ աշխարհի բոլոր համալսարաններին Ստամբուլի համալսարանի իդա՝ «դեկլարացիան» գերազանցեց ստի ու կեղծիքի բոլոր ռեկորդները: Թուրքական պետականության այրերն առայժմ կառչած են մնում ստից:

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը տարբերում է կեղծիքը իսկությունից և մշտապես հակահարված է տալիս պատմության կեղծարարներին:

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ՓԱՍՏԵՐԸ¹

Վերջին տարիներին Թուրքիայում արտակարգ շշտուցեց է հակահայկական ավանդական արշավանքը: Այդ արշավանքի գլխավոր նպատակը բուրբական պատմագրության և պաշտոնական շրջանակների կողմից Լուսին համաշխարհային պատերազմի, Հայկական հարցի պատմության, հայբուրբական հարաբերությունների, ինչպես նաև 1915 թ. արյունալի իրադարձությունների իսկական էության կեղծումն է:

Թուրք պատմաբանների (եթե միայն կարելի է նրանց այդպես անվանել) կեղծարարությունը հասել է նույնիսկ այնտեղ, որ նրանք ամբարտապանորեն ժխտում են հենց արևմտահայության դեմ կատարված եղեռնի փաստը: Այդ նպատակով մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում գրքեր, որոնցում փաստերի աղավաղման չափն ու բուն էությունն աննախադեպ է համաշխարհային պատմագրության մեջ: Այս ոչ շնորհակալ նպատակին են նվիրված նաև բուրբական մամուլում տպագրվող բազմաթիվ հոդվածները, ինչպես նաև Հայկական հարցի վերաբերյալ հատուկ գումարվող խորհրդակցություններն ու կոնֆերանսները, որոնց մասնակցում են պատմաբաններ, հրապարակախոսներ ու քաղաքական գործիչներ:

Վերջին ժամանակները բուրբ կեղծարարներին օգնության են շտապում Արևմուտքի որոշ երկրների քաղաքագետներ ու տարբեր տիպի գրչակներ, որոնք շահագրգռված են Թուրքիայի հակաառավելական դերի ուժեղացման և նրան ՆԱՏՕ-ի հարվածող ուժի դերում պահելու գործում: Հանուն ինպերիալիստական երկրների ռազմաքաղաքական հետաքրքրությունների, նրանք հանգիստ խղճով գոռում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական անկողմնակալության սկզբունքները, որոնք այնքան սիրում են իրենց երևակայել նրանց իրական հետևողները:

Հակահայկական մեծան պրոպագանդայի ուժեղացման պայմաններում հատուկ ուշադրության է արժանի Ռիչարդ Քլոյանի² կազմած «Հայկական եղեռնը» ժողովածուի հրատարակումը,³ որն իրենից ներկայացնում է 1913-ից մինչև 1922 թվականներն ընկած ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ի տարբեր թերթերում ու ամսագրերում 1915 թ. հայկական եղեռնի մասին տպագրված մի

¹ Կիրակոսյան Ջ., Սեյցունյան Է. Խոսում են ամերիկյան մամուլի փաստերը // «Մոսկովյան Հայաստան» (Ե.), 1982, N 12, էջ 20-23: Նույնը՝ «Вестник общественной наук АН Арм. ССР» (Ե.), 1982, N 9, с. 87-93: «Հորիզոն» (Քվեբեկ), 1984, 27 փետրվարի:

² Ռիչարդ Քլոյան (1937-2010) - ամերիկահայ ցեղապահպան, Հայկական ցեղապահության ռեսուրսային կենտրոնի ինժեների և ղեկավար - Ա.Վ.:

³ Kloian R.D. The Armenian Genocide - First 20th Century Holocaust, Berkeley, California, 1981, 304 p.

քանի հարյուր հաղորդագրությունների ու հոդվածների պատճենների հավաքածու:

Այս հրատարակությունը գնահատելի և արդիական է շատ առումներով և առաջին հերթին նրանով, որ երիտթուրքերի գազանությունների մասին այնտեղ բերված ամերիկյան մամուլի ապացույցներն ամբողջությամբ հեղքում են թուրք պատմաբանների ու պաշտոնական անձանց այն հորինվածքները, որ, իբր, 1915 թ. հայկական ջարդերը սուկ հայերի ու նրանց կարեկցողների երևակայության արդյունքն են:

Ժողովածուի նյութերը վկայում են, որ Արևմտյան Հայաստանի սարսափների, երիտթուրքերի ու նրանց գերմանացի գործընկերների կատարած չարագործությունների մասին ամերիկյան մամուլում հաղորդագրություններ էին տրվում համարյա ամեն օր: Հենց միայն այդ հաղորդագրությունների վերնագրերը պարզ վկայում են Թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների իսկական էության մասին. «Թուրքերը գնդակահարում են կանանց ու երեխաներին», «Ի՞նչը հազար հայ սպանված է ու գցված Տիգրիսը», «Ջարդերը Հայաստանում», «Հայերի ողբերգությունն անմարդաբնակ են դարձրել հայկական քաղաքները», «Հայաստանի կործանումը», «800.000 հայ սպանված է», «Մասսայական կոտորածները Հայաստանում», «Հայերի ողբերգական վախճանը» և այլն, և այլն...

Ժողովածուում պայտանակվող այս բնույթի բազմաթիվ հաղորդագրություններից այստեղ բերենք միայն մի քանիսը:

«Ջարդ ըստ ղեկուտի». այսպես է վերնագրված «The New Republic» (1917, 27 հունվարի) ամսագրից բերված հոդվածը, որտեղ նկարագրված են հայկական եղեռնի քաղաքականության սարսափները. «Կանանց ու երեխաներին թշուռ են խորդանցներն ու այրում, մյուսներին վաճառում են աճուրդով, հարյուրավոր երեխաների կապկպում են իրար ու ջրիտեղ անում գետում»: Ինչպես վկայում է հոդվածի հեղինակը, 1915-1916 թթ. ընթացքում կես միլիոն հայ սպանված էր և կես միլիոնն էլ սովածահ ու արևահար էր եղել անապատում արտոր ժամանակ: Հողվածում նշվում է, որ հայերի սպանությունները, նրանց մոտ գենք փնտրելու ժամանակ գործադրված բռնությունները սկսվել էին դեռևս 1915 թ. փետրվարից: «Երիտթուրքերը որոշել են օսմանացնել Հայաստանը», - եզրափակում է հոդվածագիրը:

«Current History»-ն (1917. - փետրվար) «Հայկական ճամբարների սարսափները» խորագրի տակ տեղադրել է «Մի ականատեսի պատմությունը» հոդվածը: Դրանում նկարագրված են Եփրատի հովտի, Հուսիսային Արաբիայի և Միջրիայի բուրբական բանտային ճամբարների անմարդկային պայմանները: Միայն Մեակինում թաղվել են սուլից ու համահարակից մեծած 60.000 հայեր: Հետաքրքրություն են ներկայացնում հոդվածում բերված բուրբ մի պաշտոնյայի պատմությունները, որ Կանադա քաղաքի բանտում հանդիպել է բուրդ ավազակապետ Մուրսա-բեյին: Նրա հարցին, թե ինչու է նա բանտ ըն-

կել, Մուրա-բեյը պատասխանել է. «Ես 70 հազար հայ եմ սպանել, բայց հիմա ինձ բանտարկել են այն պատճառով, որ ես խիստ եմ ոտսիկանին»: Ինչ ասել, բավականին խոսուն վկայություն է այն մասին, որ հայերի սպանությունները անպատիժ էին մնում պաշտոնական թույլտվությամբ:

«Թուրքերը հայերին սպանում էին կացիներով». այսպես է վերնագրված հոդվածը, որում բերված են Անատոլիայի կղզիների պրեզիդենտ Ջորջ Ուայթի վկայությունները (*Current History*, 1917, նոյեմբեր): Այստեղ հիմնականում նկարագրված են Փոքր Ասիայի հյուսիսում կատարվող իրադարձությունները: Թուրքերը, նշում է Ջորջ Ուայթը, որոշել էին վերջ տալ Հայկական հարցին, բնաջնջելով բոլոր հայերին, և հենց երիտթուրքական կառավարության վրա է ընկնում այս բոլոր հակահայկական գործողությունների պատասխանատվությունը:

«Մեկ միլիոնից ավելի հայեր սպանված կամ մեռած էին թուրքական կառավարության երեւակոթ քաղաքականության հետևանքով». այս բառերով է սկսվում *«Missionary Review of the Worlds»* (1917, նոյեմբեր) ամսագրի առաջնորդող հոդվածը: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ կենդանի մնացածներից 400 հազարը որք է և կարիք ունի շտապ օգնության: Ամսագիրը աներիկյան հասարակությանը կոչ է անում համաշխարհային օգնություն ցույց տալ նրանց: Նման կոչով հանդես է եկել նաև *«Literary Digest»* (1917, 29 սեպտեմբերի) ամսագիրը՝ «Հայերի փրկության կոչ» հոդվածում:

Ուիլյամ Ու. Ռոբֆելը «Սպանված հայերի ու սիրիացիների ընդհանուր թիվը» հոդվածում (*Current History*, 1916, նոյեմբեր) հաստատում է, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը թուրքիայում ապրել են երկու միլիոնից ավելի հայեր: «Երանցից բանի՞սն են այսօր կենդանի», հարց է տալիս նա: Հեղինակը չի տարակուսում, որ հայ բնակչության 50 տոկոսը, այսինքն՝ մեկ միլիոնը սպանվել է: Հարկավոր է հիշել, որ հոդվածը գրվել է 1916 թ. նոյեմբերին, իսկ հայերի ողբերգությունը շարունակվում էր նաև հետագա մի քանի տարիների ընթացքում:

Նմանատիպ նյութեր տպագրվել են նաև *«New York Times»*-ի էջերում: «Ձոռները կապկպված են իրար», «Ֆրանսիացի գրող խոսում է 80 հազար հայերի մասին, որոնք սպանվել են միևնույն տեղում» և նման այլ վերնագրեր չէին իջնում այդ թերթի 1918-1919 թթ. համարների էջերին: Ամերիկացի եպիսկոպոս Ֆոտը հայտարարել է, որ օսմանյան պետությունում ապրող 3 մլն հայերից 1 մլն-ը ոչնչացվել է (*«New York Times»*, 1919, 7 հունիսի): Անհրաժեշտ է հատուկ նշել, որ համարյա բոլոր հոդվածներում հեղինակները արդարացիորեն նշում էին երիտթուրքերի վերջնական նպատակը՝ Հայկական հարցը ամբողջությամբ և վերջնականապես լուծել հայ ազգի բնաջնջմամբ: Այս մասին վստահորեն գրում է մասնավորապես Ֆրեդ Պ. Հագգարդը իր «Պե՛տը» և արյուրք մեռնի Հայաստանը՝ հոդվածում (*The Independent*, 1917, 23 հունիսի): Նա մատնանշում է, որ «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսի հեղինակները հաշվարկել էին, որ քանի դեռ կայսրությունները գրաղ-

ված են պատերազմելով, իրենք կարող են իրագործել իրենց մարդակեր նպատակները: Գրա համար նրանք առաջին հերթին կազմակերպեցին թուրքական բանակում ծառայող հայ և սիրիացի զինվորների սպանությունները: «Ոչ Բելգիան, ո՛չ Մեքսիկան, կամ Լեհաստանը այն աստիճան չեն տուժել, որքան Հայաստանն ու Սիրիան», - եզրափակում է Հագգարդը:

Թուրքիայում Ամերիկայի թղթակց Ուիլյամ Ս. Էլլիսը (*The Outlook*, 1916, 20 դեկտեմբերի) «Պանթուրքիզմի քաղաքականության արթիվ» հոդվածում գրում է բոլոր թուրքերին «մի միության» մեջ համախմբելու երիտթուրքերի բացահայտ ու ներշնչված ճիգերի մասին, հանուն որի նրանք ձգտում էին կրճատել կապերը փոխարինել ռասայական ու այդ հիմքի վրա ստեղծել իրենց նոր պետությունը: Հեղինակի կարծիքով այդ նպատակի համար նոր խթան հանդիսացավ արաբների ապստամբությունը Մեքսիկայի կառավարչի գլխավորությամբ: Իր քննարձակ հարցազույցում Էլլիսը բերում է մի շարք հետաքրքրական վկայություններ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ներքին իրադրության մասին: Այսպես, պատմելով երիտթուրքերի հայախոյաց քաղաքականության մասին, նա նշում է, որ թուրքական կառավարությունները խոչընդոտում էին հայկական ջարդերի մասին ամեն մի ինֆորմացիայի հոսքը: Գործը հասել էր նրան, որ նույնիսկ ԱՄՆ-ի հյուպատոսները ազատորեն չէին կարողանում հաղորդագրություններ ուղարկել իրենց ղեկավարներին: Էլլիսը լրացուցիչ ապացույցներ է բերում այն մասին, որ թուրքերը արգելում էին Սիրիայի քրիստոնյաներին որևէ օգնություն ցույց տալ այնտեղ հասած տարագիր հայերին:

«The Atlantic Monthly» (1916, նոյեմբեր) ամսագրում անանուն հեղինակը իր հոդվածը վերնագրել է այսպես. «Մի ազգի Գոգոթան»: Այն հայ ժողովրդի դիվանագիտական ու քաղաքական հարցի պատմության մասին համազամանալի ակնարկ է՝ շատ մուրբ դատողություններով ու հետևություններով: «Ջարդերը թուրքիայի պատմության համար սովորական երևույթներ են համարվում: Բոլորին ջարդելով թուրքը Կենտրոնական Ասիայից եկավ ու բնակություն հաստատեց բռնագրաված հողերի վրա»: Ապա արյունալի փաստեր է բերում 1821-1827 թթ. հունական հեղափոխության անկման, 1860 թ. սիրիական ջարդերի, սերբերի, բուլղարացիների 1875-1876 թթ. բնաջնջման մասին:

1918 թ. դեկտեմբերի 7-ի *«New York Times»*-ը կայսրարարում է, որ թուրքիայի նոր սուլթան Մեհմեդ VI-ը 1918 թ. դեկտեմբերին Կոստանդնուպոլսում բրիտանական մի թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ դատապարտել է երիտթուրքերի կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ և այդ առիթով իր ավստանքն արտահայտել: Նա հայտարարել է, որ եթե ինքն այն ժամանակ սուլթան լիներ, նման բան երբք չէր պատահի: «Նման հանցագործություններն ու միևնույն հայրենիքի զավակների փոխադարձ ոչնչացումները ցնցեցին ինձ»: Նրա խոսքերով, սուլթան դատաբար հետ, իբր, ինքը հոգ տարավ հետաքննություն անցկացնելու և դահիճներից խոստորեն պատժելու մասին: «Բայց մի շարք փաստեր խանգարեցին ինձ լրիվ

իրականացնելու իմ հրամանները: Գործն այժմ մանրամասնորեն քննվում է: Արդարադատությունը շուտով կասի իր խոսքը, և մենք այլևս այդպիսի սարսափելի դեպքերի կրկնություն չենք տեսնի»: Սուլբանը թրթրակցին խնդրեց իր անունից անպայման հրատարակել հետևյալը. «Ազգի ճշող մեծամասնությունը ամենևին մեղք չունի իրեն վերագրվող հանցագործության մեջ: Միայն սահմանափակ թվով մարդիկ են պատասխանատու դրա համար»:

1919 թ. փետրվարի 12-ի «New York Times»-ը հաղորդում է, որ սկսվել է երիտթուրքական դատը. «Եղեռնի համար Գիարքեթիի նահանգապետը առաջինը կենթարկվի դատական պատասխանատվության»: Բացելով դատը՝ գլխավոր մեղադրողը խոսում է ամբողջ աշխարհը սարսափահար արած եղեռնի հեղինակներին պատժելու անհրաժեշտության մասին:

Նախկին մեծ վեզիր Թևֆիկ-փաշան¹ խալսկան թերթերից մեկին տված իր հարցազրույցում («New York Times», 1919, 13 ապրտի) պահանջում էր ստեղծել միջազգային հանձնաժողով՝ հայերի քննչնջման փաստերը վերանայելու համար: «Միայն այս ճանապարհով էվրոպյան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հայաստանում կատարված ծանր փաստը, այլև խորապես ավստում ենք դրա համար: Մենք հիմն դատում ենք նրանց, ովքեր կրում են դրա պատասխանատվությունը»:

1919 թ. ապրիլի 14-ի «New York Times»-ը հաղորդում է, որ ապրիլի 12-ին Ստամբուլի Բալագետի հրապարակում, ի տես ժողովրդի, կախաղան է քարծրացվել նախկին նահանգապետ (նա նաև պարենի նախկին մյնիստրն էր) Քեմալ-բեյը: Գատարանը որոշել է, որ նա Յոզղաթի շրջանում հայերի քննչնջման ու արտոման գլխավոր մեղավորներից մեկն է:

1919 թ. հուլիսի 13-ին «New York Times»-ը հաղորդում է, որ «Թուրքիան դատապարտում է ռազմական շրջանի իր պարագլուխներին», որ ռազմական տրիբունալը մահվան է դատապարտել Էնվեր-փաշային, Թալեաթ-փաշային և Ջեմալ փաշային: «Երեքն էլ փախել են»: «Ջալիթ-բեյը և նախկին շեյխ ուլ-խալանը դատապարտված են 15 տարվա տաժանակիր արտրի»:

Կարդալով այս հաղորդագրությունները՝ կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե թուրքական նոր իշխանություններն ամբողջությամբ գիտակցում էին եղեռնի կրեշավոր քաղաքականությունը, որի հետևանքով էլ դատապարտում էին երիտթուրքական շարժման պարագլուխներին: Դժբախտաբար, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, դրանք միայն թուրքական նոր իշխանությունների ստիպողական միջոցառումներն էին՝ շատ բանով պայմանավորված Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությամբ և Անտանտի երկրների առջև արդարացման ձգտումով: Հօգուտ դրան է խոսում մասնավորապես հետևյալ փաստը. Կարմիր խաչի ներկայացուցիչ, ամերիկացի Ջոն Ֆենլիի հայտարարության համաձայն, զինադադարը ոչ մի փոփոխություն չտոցրեց թուրքական մեթոդն-

յուն: Նա բերում է օրինակներ այն փաստի, թե ինչպես ներքին մարզերում թուրքերը շարունակում էին կազմակերպված սպանել հայերին («New York Times», 1919, 19 ապրիլի):

Կարդալով «Հայկական եղեռնը» ժողովածուի բերած նյութերը, հանդգնելով դրանց բավարար անկողմնակալության ու անկանխակալության մեջ, ակնամա ցնցվում ես այն կերպարամաոփությունից, որ կրել է ամերիկյան մամուլն այսօր՝ Թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ: Ինչպես հայտնի է, այդ երկրում 1980 թ. սեպտեմբերին ռազմական վարչակարգ հաստատվելուց հետո մոտացության են տրվել հասարակության ղեկավարման դեմոկրատական բոլոր սկզբունքները, արգելվել են ամեն տեսակի քաղաքական, արհմիութենական, հասարակական և այլ կազմակերպություններ, իսկ դրանց գործիչները դատի են տրվել: Ավելի է դաժամացել ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Այս պայմաններում, ինչպես ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանակները, բնականաբար, այնպես էլ մամուլը, ոչ միայն հանդես չեն գալիս թուրքական կատավարության դատապարտմամբ, այլև հակառակը, ամեն կերպ խուսափում են նրանց հասցնելն արվող որևէ քննադատական ելույթից: Ավելի խիստ հատկանշական է այն փաստը, որ «Newsweek» ազդեցիկ պարբերականի այս տարվա համարներից մեկը (5 ապրիլի, 1982 թ.) համարյա ամբողջությամբ նվիրվել է ժամանակակից Թուրքիայի գոզաբանությանն ու ռեկամին: Այս ամենի բացատրությունը երկար փնտրելու կարիք չկա. այսօր Թուրքիան ԱՄՆ-ի հավատարմիս դաշնակիցն է: Մարդասիրության և դեմոկրատիայի բարձր սկզբունքները ԱՄՆ-ի ինվերիալիստների համար ոչինչ են՝ ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ պլանների իրագործման մեջ Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունն ապահովելու համեմատ:

¹ Աննդ Թևֆիկ-փաշա (1845-1936), Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր (1909, 1918-1919, 1920-1922) - Ա.Կ.:

Д-р САЛАХИ Р. СОНИЕЛЬ. ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН.
ДОКУМЕНТЫ¹

«Истина сама себя защитит без труда»
Циперон

Эта необъемистая фальшивка принадлежит перу турка-киприота С.Сониеля. На страницах турецких газет, как Турции, так и западных стран, доктор Сониель известен нам предпринимаемыми им публичными извращениями истории Армянского вопроса, армяно-турецких отношений. Он поставил перед собою цель – показать, что младотурецкие главари не только не уничтожали армян, но и, будто, проявляли заботу об их безопасности.

Брошюра состоит из нескольких бессистемно, но тенденциозно подобранных документов, оригиналы которых, якобы, находятся в архивах МИД Великобритании. Одни и те же документы приводятся на английском, французском и турецком языках. В конце приобщены факсимиле этих же бумаг на старотурецком языке. Включены в брошюру некоторые телеграммы-распоряжения (за подписью Талаата, министра финансов Тахсина-паша, министра Али Февзи и др.), которые содержат технические и организационные поручения местным властям по вопросам депортации, транспортировки и размещения армянского населения.

В своем вводном слове Сониель остается верен себе. Он пишет о хороших условиях жизни, обеспеченных армянам в рамках Османской империи, о том, что армяне занимали высокие посты в государстве и что все это теперь отрицается, волею того, он говорит «о несправедливой и лишенной основания пропаганде, которая интенсивно ведется определенными фанатичными кругами в последние годы». Далее новоиспеченный эксперт по делам армянского геноцида творит свой вариант понимания и интерпретации младотурецкой политики уничтожения армянского народа. Он пишет о том, что граждане армянской национальности восстали против властей (несмотря на «угрозы»), а турецкое государство спланировало переселение «некоторых» (обратим внимание на это слово!) армянских граждан в другие районы страны, «принимая самые гуманные меры». Все это Сониель преподносит как «исторический факт» в противо-

вес тем людям, которые называют это «геноцидом» и «угрожают миру на земле, пытались инспирировать конфликт на Среднем Востоке». Он же, якобы, хочет ответить этим людям языком документов.

Что за документы? Это тенденциозно подобранные бумаги, под различными номерами, имеющие целью показать «гуманность» младотурецких палачей. В одном из этих документов министр финансов Тахсин-паша (22.07.1915) предписывает местным властям отложить взимание налогов с депортированных армян на более позднее время. В другом документе (23.07.1915) Талаат требует «исключить католиков из процедуры перемещения» (с. 1), а в телеграмме от 02.08.1915 г. он предписывает не трогать армян-протестантов (с. 5). Действительно, после ноты протеста правительства государств Антанты, которая была направлена младотурецкому триумvirату по инициативе Петрограда в конце мая 1915 г., в Стамбуле вынуждены были повеспокоиться. Ведь в этом коллективном демарше союзников вся ответственность за резню армян возлагалась на правительство младотурок. Но, во-первых, в августе 1915 г. депортация в основном уже завершилась, во-вторых, если по получении ноты что-то и было предпринято, то лишь формально, ради успокоения европейского общественного мнения, в том числе и церковных кругов союзных держав – Германии и Австро-Венгрии. Сониель это преподносит как гуманность.

В телеграмме от 30.08.1915 г., подписанной Али Февзи, говорится о трудностях в транспортировке турецких войск по железной дороге из-за скопления депортированных армян. Февзи распоряжается принять меры по преодолению препятствий для нормального продвижения турецких войск по железной дороге. Неужели Сониелю кажется, что от этой телеграммы легче становилось депортированным женщинам, детям, старикам, подвергшимся всем унижениям и ужасам младотурецкого насилия?

2 августа 1915 г. министр внутренних дел Талаат телеграфно распоряжался (документ No. 170), чтобы армян-членов парламента и их семьи не переселяли в другие места. Обратите внимание на дату. Но ведь 24 апреля уже были высланы из Константинополя видные представители армянской общины – политики, врачи, юристы, писатели. В Ване, Эрзеруме, в других местах были арестованы, убиты или сосланы армяне-депутаты и не депутаты, молодые и старики. В той же телеграмме Талаат требует оставления армян офицеров-врачей в тех местах, где они находились в тот момент. Это объясняется тем, что турки просто очень нуждались во врачах-армянах.

4 августа 1915 г. Талаат тревожал приостановить депортацию тех армянских служащих и рабочих железных дорог, у которых имеются официальные служебные документы (с.5). И такими вот бумагами г-н Сониель хочет проиллюстрировать доброжелательность, внимание и заботу младотурецких увийц в отношении депортированных армян. В другом документе обеспокоенность турецких властей сводится к тому, как вы не повлияла отрицательно депортация

¹ Киракосян Дж., Кармиршалян В. Dr. Salahi R. Sonyel. Displacement of the Armenians: Documents, Ankara, 1978, 80 p. (Д-р Салахи Р. Сониель. Переселение армян: Документы, Анкара, 1978, 80 с.) // Вестник Ереванского университета (Е.), 1982, N 3, с. 210-216: Տե՛ս մա՛տ՛ «Հայերի վերաբնակեցումը» // «Աշխարհ» (Փ.), 1982, 13, 20, 27 նոյեմբերի, 4 դեկտեմբերի: «Լրարժեք» (Լ.Ս.), 1982, 20 նոյեմբերի: «Կամ» (Բյւրոսք), 1982, 12 դեկտեմբերի: Տե՛ս մա՛տ՛ «Պատմության փաստերը ծոռ հայերի մեջ» // «Սովետական գրականություն» (Ե.), 1983, N 1, էջ 116-122:

армян – железнодорожных работников, станционных мастеров, на нормальное функционирование турецких железных дорог. Предписывается постоянно следить по телеграфу за положением дел в этой области. Здесь забота не об армянах, как твердит во вступительном слове г-н Соннель, а обеспокоенности карателей тем, как бы своими действиями не повредить государственным интересам.

Среди вдумав есть такие, которые свидетельствуют о мелких хозяйственных расчетах, стремлении к экономическим выгодам. Например, богатым армянам разрешалось добираться до места назначения депортации с правом на приобретение билетов за свой счет (с. 9), по 40 курушей платили в день тем железнодорожным чиновникам, на которых возлагалась задача обеспечения своевременного отправления поездов с депортированными армянами с железнодорожных станций. Или другой документ, свидетельствующий об обеспокоенности властей тем, что из-за слухов о возможности возвращения депортированных армян и греков на прежние места, не исключены случаи самовольных действий, которые могут привести к нежелательным последствиям: прекращению строительных, сельскохозяйственных работ в новых местах и т.д. Эта телеграмма за номером 404 министерства внутренних дел была передана правителю города Муданья 2 сентября 1918 г.

Как мы уже отметили, брошюра составлена бессистемно, тенденциозно, с единственным желанием – с помощью приведенных документов реабилитировать младотурок.

Неужели г-н Соннель верит в то, что подвором нескольких выборочных материалов можно показать истину? Неужели он не знаком с многочисленными документами, книгами, статьями, показывающими подлинную действительность времен младотурок. Напомним, что еще в 1918 г. английский автор Эмили Робинсон¹, говоря о традиционной античеловеческой сущности турецкой государственности, отмечала: «Снова и снова турецкое правительство обращалось к истреблению, пока весной 1915 г. оно не дошло своей ужасной цели – полного искоренения армянской нации в Турции. Нечеловеческая жестокость, которой сопровождалась резня и депортация в пустынные районы более чем миллиона беспомощных христиан турками, хороша известна всем тем, кто читает газеты».²

Но видно, г-н Соннель не любит читать газет и не хочет считаться с богатыми архивными материалами. Однако, раз уж он взялся за освещение Армянского вопроса и армяно-турецких отношений, ему полезно было бы ознакомиться

¹ Էմիլի Ռոբինսոն - քրիտանկից լրագրող, հրապարակախոս, քարեգործ, Հայ դատի պաշտպան, 1914 թ. Լոնդոնում հիմնել է Հայկական ընկերություն և Հայ Կարմիր խաչի և փախստականների ընկերություն կամ Օրիորդ Ռոբինսոնի կոմիտե կազմակերպությունները, «Եշմարտությունը Հայաստանի մասին», «Հայաստանը և հայերը», «Հայերը» գրքերի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Robinson Emily J. The Armenians, London, 1918.

ся с воспоминаниями очевидца этих событий Фаиза эль Хосейна¹, с трудами известных историков Ж. Де Моргана², Р. Пинона³, А. Тойнби⁴, с воспоминаниями бывшего в то время послом США в Турции Г. Моргентау⁵ и многих других авторов.

В 1918 г. французский историк с мировым именем Жак де Морган издал в Париже книгу под заглавием «Против варварства на Востоке». Глава 5 этой монографии озаглавлена «Внутри Турции (1915-1917)». Там мы читаем: «Младотурки тщательно скрывают свои преступления, которые они совершают ежедневно. Сведения об этих преступлениях доходят к нам с большим трудом и чаще всего они не полные.»⁶ Морган обстоятельно, на основании изучения многочисленных документов, рассказов очевидцев, газетной информации приходит к заключению, что младотурки проводили в жизнь свою политику следующим образом:

«1. Мобилизация молодежи с тем, чтобы устранить из христианских центров все элементы, способные к сопротивлению, использование этих людей на дорожных и земляных работах, затем их массовое уничтожение.

2. Ликвидация христианских центров и резня части населения, распределение или продажа молодых девушек и женщин на публичных базарах (чаще всего по цене 5 франков за человека), разграбление движимого и недвижимого имущества «неверных».

3. Депортация остатков населения с продолжением резни в пути, уничтожение стариков и детей мужского пола, распределение оставшихся еще женщин и молодых девушек среди местных мусульман.

4. Концентрация лиц, которые еще остались живы, в лагерях Месопотамии, в таких условиях и в таком климате, чтобы большая часть депортированных погибла».⁷

«История никогда еще не знала резни в таких масштабах и такой форме».⁸

В статье, опубликованной в западногерманском журнале «*Emuna*» (номер 3, 1978) и озаглавленной «Дела Генри Моргентау-старшего», Роберт Кемпнер, бывший во время Нюрнбергского процесса заместителем главного обвинителя от США, пишет: «Убийство 1.4 млн. армян по приказу турецкого правительства было первой программой геноцида нашего столетия. Идея всеобщей депорта-

¹ El-Ghassain Faiz. La domination Ottomane. L'Armenie Martire, Geneva, 1917.

² Morgan J. de. Contre les Barbares de l'Orient, Paris, 1918.

³ Pinon R. Le suppression des Armeniens. Methode-allemande, travail-turk, Paris, 1916.

⁴ Toynbee A.J. Armenian Atrocities. The murder of the Nation, New York, 1915.

⁵ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story, New York, 1918.

⁶ Morgan J. de. Op. cit, p. 176.

⁷ Ibid, p. 178-179.

⁸ Armenia and Settlement. Report of the Public Meeting, London, 1919, p. 15.

ции армян, задуманная младотурецким комитетом во время Первой мировой войны, привела к массовому уничтожению более 2/3 армянского народа.

Конечно, не в интересах фальсификаторов истории обращаться к этим источникам. Но истина и справедливость требуют этого.

Факты упорно свидетельствуют, что еще задолго до начала Первой мировой войны руководством младотурок был разработан чудовищный план массовой резни и депортации армянского народа.¹ Один из главарей младотурок Джавид говорил тогда: «...Уничтожение армян, всех до единого, настолько необходимо для нашей национальной политики, настолько же важно для создания экономического господства турок».²

Первым мероприятием правительства в осуществлении этого варварского плана было разоружение и вероломное истребление находившихся на военной службе армянских солдат и офицеров. 27 февраля 1915 г. всем армейским командирам был разослан приказ военного министра Энвера, предписывающий им арестовать и задержать в казармах своих полков всех офицеров-армян, а также увезти в уединенные места, «подалеже от посторонних глаз» и там расстрелять всех армян, служащих в имперских армиях».³

Накануне взятия Эрзерума русскими, обращаясь к консулу США, Шакир говорил: «Передайте командующему русскими войсками, что если хоть один волос упадет с головы турок Эрзерума, то все, что уцелело от армянского населения, будет уничтожено. Нам нужно, чтобы от Константинополя до Индии и Китая было только мусульманское население. Сирья будет связывающим звеном между мусульманами Азии и Африки. Ученость и организаторский талант немцев и доблестная рука турок осуществят этот обширный проект».⁴

15 апреля 1915 г. Энвер, Талаат и Назым подписали приказ о всеобщей депортации и уничтожении армян всех вилайетов Анатолии и Киликии. В нем говорилось: «...В целях предотвращения постановки где-либо и в какой-либо форме Армянского вопроса, пользуясь независимостью, предоставленной нам войной, решили окончательно покончить с ним, истребив этот чуждый элемент — армян, выслав их в пустыни Аравии».⁵

Все указанные выше источники переведены на многие языки мира и хорошо известны настоящим, честным историкам. Не лучше ли г-ну Соннелю

¹ Morgenthau H. The Tragedy of Armenia, London, 1918.

² Ibid.

³ The Memoirs of Naim Bey. Turkish official Documents relating to the Massacres of Armenians, Pennsylvania, 1964, p. 66.

⁴ Morgan J. de. Op. cit, p. 188.

⁵ Bryce Viscount. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915 — 1916. Documents presented to Viscount Grey of Falloden, Secretary of State for Foreign Affairs, London, 1916.

вместо компановки и подтасовки фактов заняться честным изучением истории и, в частности, Армянского вопроса?

29 мая 1922 г. дипломатический корреспондент английской газеты «Дейли Телеграф», тщательно изучив все аспекты случившегося, так описывал последствия турецкой политики геноцида христиан: «Если у кого возникнут сомнения относительно зверств, совершенных турками в Малой Азии, им достаточно будет ознакомиться с турецкими официальными телеграммами 1915-1916 гг. о депортации и резне армян, чтобы убедиться в этом... Я сомневаюсь, что в анналах мировой истории можно было бы найти более ужасный пример преследований и убийств или более отвратительное доказательство злобного и безжалостного способа мышления, чем у турок».

Вот некоторые выдержки из приказов¹ министра внутренних дел Талаата-паша губернатору Алеппо:

9 сентября 1915 г. — «Право армян жить и трудиться на территории Турции повсеместно упраздняется. Правительство полностью берет на себя ответственность за это и приказывает, чтобы даже грудным детям не было разрешено оставаться».

15 сентября 1915 г. — «Как мы Вас уже информировали, правительство по приказу Союза («Единение и прогресс») приняло решение о полном истреблении армянского населения Турции... Не жалеть ни женщин, ни детей, ни инвалидов. Какими трагическими ни были бы методы искоренения, должен быть положен конец их существованию».

Талаат-паша и его приспешники, конечно, старались быть осторожными в выполнении своих чудовищных замыслов. Они делали все, чтобы скрыть от союзных держав, мирового общественного мнения истинные цели своей античеловеческой политики.

18 ноября 1916 г. Талаат приказывал: Должны быть приняты все меры, чтобы когда депортированные армяне проходили через города, поселки или другие центры, по отношению к ним не было учинено никаких инцидентов, привлекающих внимание. С точки зрения сегодняшней нашей политики крайне важно, чтобы иностранцы, проезжающие по этим местностям увиделись, что единственной целью депортации является смена их жительства.

29 декабря 1915 г. — «Нам стало известно, что иностранные офицеры подходят к трупам, лежащим вдоль дорог, и фотографируют их. Я предупреждаю вас о необходимости того, чтобы эти трупы были немедленно собраны и удалены с дорог».

¹ Документы приводятся по книге: Ward Mark H. The Deportations in Asia Minor, London, 1922, p. 16.

В 1919 г. турецкие официальные круги открыто писали о варварских методах младотурецких главарей, их антиармянские действия называли «безжалостными», «беспощадными», признавались в отсутствии необходимости для защиты интересов государства проведения такой политики. «Вина юнионистской организации, которая разработала и проводила эту внутреннюю политику истребления и грабежа, очевидна. Ее лидеры попадают в один ряд с самыми большими преступниками человечества».¹

В то же время, уже тогда делались попытки отвести от турецкого народа какую-либо моральную ответственность, говорилось о неправомерности младотурок вершить судьбы всего народа. В том же турецкие авторы пытаются показать вредность политики младотурецкого правительства как для армянского населения, так и для мусульман. «Все слои, все национальности были жертвами их тирании»,² - пишут они.

Авторы турецкого официального издания обещали соответствующую компенсацию пострадавшим от политики младотурок армянам, просили дать необходимое время для осуществления этого. Здесь мы читаем: «За все это все официальные лица, которые действовали как агенты юнионистской организации в кампании уничтожения и грабежа армян, уже арестованы и находятся под судом».³

Одним словом, справедливость в своем полном действии», - писали авторы турецкого официального издания. «Депортированное население возвращается в свои дома, пострадавшим от грабежей выдаются пособия, выделяются значительные фонды для облегчения горя пострадавших».⁴

И, наконец, говорилось, что «турецкий народ склоняет свою голову перед трагедией армянского народа. Он это делает в печали за армянский народ и в стыде за себя. Он признается в этом и осуществляет обязательства, которые возникли в результате этой ситуации. Но турецкий народ отвергает какую-либо моральную ответственность, связанную с действиями своих недостойных лидеров, которых не признает».⁵

В конце авторы патетически восклицали: «Да, турки убивали армян, резали и грабили их, разоряли их дома».

Находятся и сейчас среди турок авторы, которые признают злодеяния, совершенные их предками против армян. Турецкий журналист Ахмед Фуад на страницах органа французских социалистов, газеты «Либерасьон» признавался: «Энвер-паша и Талаат-паша, которые вовлекли Османскую империю в авантюры Первой мировой войны, не могли и представить себе, что их внукам, однаж-

ды отомстится за совершенную ими в 1915 г. резню армянского народа. Эта резня была организована мастерски, с использованием курдских разбойников, которым в награду за убийства армян были обещаны очищенные от армян земли. Эта националистическая идея турецких главарей находила полную поддержку их германских покровителей. Не надо забывать, что эти же курды впоследствии, в 1937 г., были сами вырезаны турками».¹

Фактов, подовных этим, свидетельствующих о преднамеренности и жестокости уничтожения армян турками в годы Первой мировой войны, можно привести сотни.

Страницы зарубежной буржуазной прессы то и дело пестрят разного рода «сенсационными» псевдонаучными, наскоро состряпанными фальшивками - об Армянском вопросе, армяно-турецких отношениях. В ответ на многочисленные документальные, научно обоснованные исследования по этой проблеме, в последнее время на книжных и газетных прилавках ряда зарубежных стран, особенно Турции, появились новые «писания», отрицающие факт геноцида и «свидетельствующие» о «гуманном» отношении правителей младотурецкой Турции к армянам - «соотечественникам». «Творцы» этих исторических измышлений очевидны. Это реакционные турецкие власти и их местные и зарубежные прислужники пера.

Пользуясь нехитрыми методами «кривого зеркала», они переставляют все с ног на голову и посредством подтасовки фактов пытаются показать, что не армяне, а турки были жертвами истребления. Метод не новый, не умный, но зато может повлиять на сознание хоть небольшой неискушенной части молодых читателей и в их глазах «реабилитировать» младотурок, в частности, и турецкую государственность, в целом. А если кто-либо в Европе, в Америке чем-то, в какой-либо форме напоминает об истинных фактах младотурецких злодеяний, тут же турецкая официальная пропаганда, государственные лица поднимают немалый шум.

Имя Дейвида Маршалла Лэнга общеизвестно. Он английский историк, кавказовед, востоковед, арменовед. Его перу принадлежит ряд ценных монографий, публикаций по истории армянского народа.² В последнее время, как и все довосровестные честные авторы по армянской тематике, Лэнг, его английский молодой коллега Кристофер Уокер³ оказались под огнем критики турецких псевдоученых-шантажистов.

¹ «*Lumig*» (Ф.), 1982, 10 oqumnuhi.

² Lang D.M. The Armenians // Minority Rights Group Publication, N 32: Armenia. Cradle of Civilisation, London, 1978: The Armenians. A People in Exile, London, 1981.

³ Walker Christopher J. Armenia. The Survival of a Nation, New York, 1980. Հրիստոֆեր Չոզեֆ Ուոքեր (ծնվ. 1942) - անգլիացի պատմաբան, հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության մասնագետ, «Հայաստան. Ազգի վերապրումը»,

¹ The Turko-Armenian question. The Turkish point of view, Constantinople, 1919, p. 83.

² Ibid.

³ Ibid, p. 83-84.

⁴ Ibid, p. 84.

⁵ Ibid, p. 85.

Американская армянская газета «Аспарез» перепечатала письма того же Сониеля, в которых он обращается то к Лэнгу,¹ то к руководству Лондонского университета² (где Лэнг заведует кафедрой кавказоведения). Выражая свое негодование по поводу последней книги английского историка,³ используя ложь и клевету, он пытается опорочить, очернить имя честного ученого, обвиняет его в недобросовестности и симпатиях к армянскому народу. Выступая, якобы, с миролюбивых позиций, он заявляет, что труды Лэнга не только не способствуют установлению мирных, доверососедских отношений между турками и армянами, но и провоцируют армянских террористов к новым атакам на турецких деятелей. Что же, однако, важнее – истина или ложь? Турецкий псевдоисторик выбирает, конечно же, сторону лжи, во вред истине и обосновывает это своей псевдоозабоченностью судьбами мира.

Всем, кто пытается фальсифицировать историю армянского народа, следует уяснить себе: трагедию армян нельзя ни стереть, ни предать забвению. Так же, как и нельзя забыть злодеяния фашистов в годы Второй мировой войны, или же геноцид собственного народа, учиненный реакционной кликой Пол Пота⁴ в Кампучии.

Нет сомнения, что такие низкопробные публикации, какова брошюра С. Сониеля, могут иметь успех лишь у несведущих обывателей. Они антинаучны, антиисторичны, их цель – извратить историческую истину, оправдать антиармянские злодеяния младотурецких палачей. Долг каждого честного историка дать отпор современным турецким фальсификаторам истории.

«Հայաստանը և Գարարադը Պայրար միավորման համար» աշխատությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ «Ասպարեզ» (Լ.Ա.), 1981, 26 դեկտեմբերի:

² «Ասպարեզ» (Լ.Ա.), 1982, 5 հունիսի:

³ Lang D. M. The Armenians. A People in Exile, London, 1981.

⁴ Պոլ Պոտ (Սալոտ Սար) (1925-1998) - կամրոջացի քաղաքական գործիչ, Կամրոջայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար, ղեկավարել է «կարմիր կիսերների» ծայրահեղ ժախտակողման ռեժիմը, որի ժամանակ կոտորվել է շուրջ մեկ և կես միլիոն մարդ - Ա.Կ.:

ՏԱՍՆ ՕՐ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ¹

Հայկական ՍՍՀ արտաքին գործերի մինիստր Ջ.Կիրակոսյանը և Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Ռ.Ստամբուլյանը² վերջերս տասն օր հյուրընկալվեցին Հնդկաստանում: Արձնադրեալի թղթակիցը գրույց ունեցավ Ջ.Կիրակոսյանի հետ, խնդրեց նրան պատմել բարեկամական երկիր կատարած այցի, ստացած տպավորությունների մասին:

Ո՞րն էր այցելության նպատակը:

Մեր առաքելությունը, որը կազմակերպել էր Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերությունը՝ «Սովետական Միության բարեկամներ» հնդկական նորաստեղծ կազմակերպության միջոցով, բարեկամությունն էր: Նպատակն էր ծանոթանալ երկրի, հասկապես Անդիա Պարադեզ նահանգի կյանքին, որը Սովետական Հայաստանի հետ կապված է գյուտամշակութային կապերով:

Օրերս լրացավ ՍՍՀ-ի և Հնդկաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 35 տարին: Սովետների երկրի հետ Հնդկաստանի բարեկամությունը մեծ նշանակություն ունեցավ երկրի անկախության ամրապնդման, միջազգային իմպերիալիզմի և ռեակցիայի ոտնձգությունների դեմ նրա պաշտպանականության հզորացման գործում:

Ուզբեկական ՍՍՀ-ին Լենինի շքանշանի համձնմանը նվիրված հանդիսավոր նիստում ունեցած իր ելույթում ընկեր Լ.Բ.Բրեժնևը մեկ անգամ ևս անդրադարձավ Հնդկաստանի նկատմամբ ՍՍՀ-ի դիրքորոշմանը: Ավելի քան քառորդ դար, ասաց նա, Սովետական Միությունը և Հնդկաստանը ակտիվորեն և անխնջ կերպով զարգացնում են իրենց բարեկամական համագործակցությունը, և այդ տարիների ընթացքում մեր ժողովուրդները կարողացել են ոչ միայն ավելի լավ ճանաչել միմյանց, այլև սովորել են հարգել ու գնահատել միմյանց: Հնդկաստան կատարած մեր այցելության, տարրեր բնագավառների մարդկանց հետ հանդիպումների ժամանակ մենք՝ Սովետական Հայաստանի պատվիրակներս, մեկ անգամ ևս համոզվեցինք նաև այն բանում, թե հնդիկները որքան բարձր են գնահատում բարեկամությունն ու համագործակցությունը սովետների երկրի հետ: Պետք է ասել, որ 1980 թ. դեկտեմբերին ընկեր Լ.Բ.Բրեժնևի՝ Հնդկաստան կատարած այցելության ժամանակ ձեռք բերված պայմանավորվածությունները հզոր խթան են սովետ-հնդկական համագործակցության համար՝ տնտեսության, գիտության ու մշակույթի բոլոր ասպարեզներում: Մենք ականատես եղանք այդ համագործակցության փայլուն դրսևորումներին: Եվ այդ ամենը, չնայած սոցիալ-տնտեսական կարգերի

¹ Կիրակոսյան Ջ. Տասն օր Հնդկաստանում // «Երկրյան Երևան» (Ե.), 1982, 17 ապրիլի: «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1982, 20 ապրիլի:

² Ռաֆայել Ստամբուլյան (1922-2012), թերապևտ-սրտաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս - Ա.Կ.:

տարբերությանը, իրականացվում է միևյանց գործերին չմիջամտելու սկզբունքի պահպանման, երկու երկրների արտաքին քաղաքականության առանձնահատկությունների փոխադարձ հարգանքի հիման վրա: Մեր անձնական բազմաթիվ հանդիպումների ժամանակ այդ բանը ճշում էին իրենք՝ հնդկի գիտնականները, մասնագետները: Նրանք շնորհակալությամբ էին ընդգծում այն մեծ օգնությունը, որ ցույց է տալիս Մովետական Միությունը իրենց երկրին:

Հնդկաստանը՝ աշխարհի հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկը, բոթափելով օտարերկրյա գաղութարարների լուծը, արդեն ավելի քան երեք տասնամյակ բռնել է ազգային զարթոնքի, նոր կյանքի կառուցման ճանապարհը: Ի՞նչն է այսօր բնորոշ Հնդկաստանի համար:

Մեր հյուրընկալները մեզ մեծ հպարտությամբ էին ներկայացնում օղիալ-տնտեսական այն կարևոր վերափոխումները, որոնք իրականացվել են երկրում՝ անցյալի հետամնացության վերացման, էկոնոմիկայի պետական սեկտորի ընդլայնման, գյուղատնտեսական արտադրանքի վերելքի, երկրի ինքնուրույն քաղաքականության ամրապնդման ուղղությամբ: Հնդկաստանի էկոնոմիկայի զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի պետական սեկտորի ընդլայնումը, որին արդեն բաժին է ընկնում երկրի էկոնոմիկայի 20 տոկոսը, արդյունաբերական մի շարք կարևոր ճյուղերի գծով նրան է պատկանում առաջատարի տեղը: Իսկ գյուղատնտեսության մեջ իրականացվել է ագրոտեխնիկական միջոցառումների կոմպլեքս, որը հայտնի է «Կամաչ հեղափոխություն» անունով:

Մենք այցելեցինք երկրի խոշորագույն իրիզացիոն կառույցները, որոնք նույնպես ծնվել են համագործակցությամբ: Գիտեցինք Կրիշնան գետի վրա կառուցված Նագաբքունասագոր հիդրոէլեկտրակայանը, իսկ նրա 120 մետր բարձրություն ունեցող պատմեշի հետևում ստեղծված է իր մեծությամբ աշխարհի երրորդ արհեստական լիճը, որը ռոտզում է 830 հազար հեկտար՝ իոդ: Այնուամենայնիվ, բնակչության թվով աշխարհի երկրորդ, իսկ տարածքով՝ երրորդ երկրին վիճակված է դեռևս լուծելու շատ և շատ բարդ պրոբլեմներ: Տակավին մեծ թիվ են կազմում նրանք, որոնց կյանքն անցնում է բաց երկնքի տակ՝ ճյուղակների կամ խրճիթների ստվեղում: Մյուս կողմից ճոխ հարստություն, շքեղություն... Մենք Հնդկաստանի կյանքի նաև այդ կողմի ակամատեսք եղանք:

Եվս մեկ հարց. 1967 թվականից Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերությունը սերտ հարաբերությունների մեջ է հնդկա-սովետական մշակութային կապերի ընկերության Անդիրա Պրադեշի բաժանմունքի հետ: Այդ նահանգի պատվիրակությունները եղել են Հայաստանում, հայկական պատվիրակությունները՝ Հնդկաստանում: Ինչպե՞ս եք գնահատում այդ կապերը, որամբ որքանով են նպաստում սովետա-հնդկական համագործակցության ամրապնդմանը:

Երկրների կուլտուրական կապերի ամրապնդման գործում, անշուշտ, կարևոր դեր են խաղում հասարակական և մշակութային գործիչների պատվի-

րակությունների փոխադարձ այցելությունները, անձնական շփումները: Այդ իմաստով կարելի է ասել, որ վերջին տարիներին սովետա-հնդկական կապերը էլ ավելի են զարգացել և շոշափելի դարձել: Աշխուժացել են նաև Մովետական Հայաստան և Անդիրա Պրադեշ նահանգի գիտական և մշակութային կապերը: Փոխադարձ այցելությունները, հրապարակային ելույթները օգնում են ավելի լավ ծանոթանալու երկրի կյանքին, ձեռք բերած հայտնություններին: Այդ տեսակետից արդյունավետ էր նաև մեր ուղևորությունը Հնդկաստան:

Կյոբ սեղանների շուրջը տեղի ունեցած զրույցների, հանդիպումների, մամուլի կոնֆերանսների ժամանակ ընդգծվում էր մեր հյուրընկալների շեշտված հետաքրքրությունը Մովետական Միության, նաև հայ ժողովրդի ու նրա պատմության, Մովետական Հայաստանի ներկայի նկատմամբ: Հնդկի մտավորականները, պետական գործիչները ակնածանքով էին արտահայտվում Կակաթայում և Մադրասում, նաև Բոմբեյում առաջներում հայերի խաղացած ակտիվ ու նպաստավոր դերի մասին: 18-19-րդ դարերում հայերը ակտիվ մասնակցություն են ունեցել երկրի կուլտուրական և քաղաքական կյանքին:

Մենք այցելեցինք Մադրաս, այն քաղաքը, որտեղ 18-րդ դարի վերջերին հայերը հիմնադրել են իրենց տպարանը, լույս են ընծայել հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Որպես պատմական հուշարձան՝ այսօր էլ Մադրասում պահպանվել է հայկական փողոցը, որտեղ գտնվում է նաև հայկական եկեղեցին:

Հայ-հնդկական կապերը մեր օրերում ստացել են նոր բովանդակություն: Մենք եղանք Վիշակապատման քաղաքում, որտեղ Մովետական Միության տեխնիկական օժանդակությամբ Բճիլայի և Բոկարայի մետալուրգիական ձեռնարկությունների օրինակով կառուցվում է մի նոր մեծ կոմբինատ, իսկ կառույցի գլխավոր ինժեները սովետահայ մասնագետ Գազանչյանն է: Մեր բարեկամական հանդիպումներում, ժողովներում ամբիոններից նրա և հայազգի ուրիշ անուններ հաճախ էին հնչում, հոնորները ճշում էին նոր Հնդկաստանի կառուցման գործին նաև հայ ժողովրդի զավակների ակտիվ մասնակցությունը:

Կուզենայի պատմել մի շարք հետաքրքրական հանդիպումների մասին, որոնց ժամանակ մեկ անգամ ևս ընդգծվեց, թե հնդկի ժողովուրդը, Հնդկաստանի առաջավոր ուժերը, կոմունիստական կուսակցությունը որքան բարձր են գնահատում բարեկամությունն ու համագործակցությունը մեր երկրի հետ, մեծ տեղ տալիս համակողմանի կապերի հետագա զարգացմանն ու ամրապնդմանը:

Անդիրա Պրադեշի նահանգային պառլամենտում՝ օրենսդիր սասմբլեայում, մեզ ընդունեցին ծափահարություններով ու ծաղկեփեցիքով: Սասմբլեայի սպիկեր Կ.Գրաբխակորը, դեպուտատ, խաղաղության ու համերաշխության համահնդկական կազմակերպության նահանգային բաժանմունքի պրեզիդենտ Գ. Նարասա Ռեդդին և ուրիշներ սրտանց ողջունեցին մեզ՝ Մովետական Հայաստանի ներկայացուցիչներին, խոսեցին սովետա-հնդկական բարե-

կանոթայան ու համագործակցության արգասիքների մասին: Ենդրիակա-
լուքյուն հայտնելով ջերմ ընդունելության համար՝ դուկտոր Ռ.Ստամբոլցյանը
և ես մեր ելույթները նվիրեցինք աշխարհի խաղաղությունը պահպանելու գոր-
ծում երկու պետությունների համագործակցության ու բարեկամության որոշիչ
դերին, անդրադարձանք հայ-հնդկական պատմական առնչություններին:

Հնդկաստանի անկախության 32-րդ տարեդարձին և սովետա-հնդկա-
կան տնտեսական համագործակցության 27-րդ տարեդարձին էր նվիրված
Հնդկական ազգային կոնգրես կուսակցության և «Սովետական Միության բա-
րեկամներ» ընկերության կազմակերպած հանդիսավոր ժողովը, որին մենք
հրավիրված էինք իբրև պատգամավոր հյուրեր: Հավաքվել էին մահաճգի գոր-
ծարար շրջանների և մտավորականության ներկայացուցիչներ: Ժողովի նա-
խագահը՝ մահաճգի գլխավոր դատավոր Սլադի Կուպտավմին, իր ելույթում
խոսեց այսօրվա Հնդկաստանի համար Սովետական Միության հետ համա-
գործակցելու օգտակարության, նաև հայ և հնդիկ ժողովուրդների դարավոր
բարեկամության փաստերի մասին:

Գեիլի հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ մեր հանդիպում-
ները տեղի ունեցան սովետական մշակույթի ու գիտության նորակառույց պա-
լատում: Մա իսկպես որ պալատ է՝ մեծ կինոսրահ, շախմատի ակումբ, գրա-
դարան-ընթերցարան, բալետի ուսուցման սրահ և բազմաթիվ այլ հարմա-
րություններ, որտեղ հնդիկ աղջիկներն ու պատանիները նաև սովորում են ռու-
սերին: Այստեղ են կազմակերպվում հանդիպումները սովետական անվանի
գիտնականների ու մշակույթի գործիչների հետ: Մենք ներկա գտնվեցինք
մնամ մի միջոցառման. Գեիլի քանգարանների, պատկերասրահի տնօրեննե-
րը, արվեստագետները գործարար հանդիպում ունեցան Լենինգրադի Էրմի-
տաժի տնօրեն, ակադեմիկոս Բորիս Պլոտոբովսկու¹ և նրա գլխավորած պատ-
վիրակության հետ:

Այդ պալատում տեղի ունեցավ նաև հնդիկ հասարակական գործիչների,
ժառանգիտների հետ մեր հանդիպումը, որը նախապատրաստել էր Գեիլում
արտասահմանի հետ սովետական բարեկամության ընկերությունների միու-
թյան ներկայացուցիչ Յու.Կատոնը «Սովետական Միության բարեկամներ»
հնդկական կազմակերպության հետ: Մեզ հարկ եղավ պատասխանել միջազ-
գային կյանքին, սովետա-հնդկական հարաբերություններին վերաբերող բազ-
մաթիվ հարցերի:

Անտարակույս, այս հանդիպումները, զրույցները, ելույթները սովետա-
հնդկական բարեկամության և համագործակցության շրջանակներում իրենց
համեստ դերը կխաղան Սովետական Հայաստանի և Անդրոս Պրադեշ մա-
հաճգի միջև մշակութային կապերի ամրապնդման գործում:

¹ Բորիս Պլոտոբովսկի (1908-1990), խորհրդային հնագետ, եգիպտագետ, ուրար-
տագետ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, 1964-ից՝ Էրմիտաժի տնօրեն, գիտական արշա-
վանքների մասնակից Հայաստանում, «Ուրարտոյի պատմությունը և մշակույթը»,
«Անդրկովկասի հնագիտությունը» աշխատությունների հեղինակ - Ա. Կ.:

ԵՆԴՐՈՍ ՀՆԱՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱՂԵՄԻԱՅՈՒՄ¹

Մեծարգո պրեզիդենտ,
Խորին շնորհակալություն ինձ ընձեռված հնարավորության համար
ելույթ ունենալու այս բարձր ամբիոնից:

Աշխատանքի բերումով ՀՍՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությունում
մենք ընդուպ զբաղվում ենք, հետևում, թե ինչ է կատարվում հայոց շուրջ
ամբողջ աշխարհում, ինչ են գրում ամերիկյան, թուրքական թերթերի էջերում,
եվրոպական թե արաբական պատմագիտական հանդեսներում:

Գաղտնիք չէ, որ վերջին տարիներս մեծ չափով ավելացել է հետաքրք-
րությունը Սովետական Հայաստանի, նրա հաջողությունների ու նվաճումների
նկատմամբ, վերաբացվել է ուշադրությունը Հայկական հարցի, նրա զարգա-
ցումների, արևմտահայության ողբերգական ճակատագրի, թուրք-հայկական
հակամարտության նորագույն դրսևորումների շուրջ:

Ինչ խոսք, որ այս ամենը չի կարող չհետաքրքրել, չզբաղեցնել մեզ՝ Սո-
վետական Հայաստանի կոմունիստներին, մասնավորապես որ այս խնդիրներն
արժարժվում են, քննարկվում թուրքական պետական, քաղաքական պրոպա-
գանդայի, կեղծիքների, պատմական փաստերի աղավաղումների, աղմկաբա-
լուրթյան պայմաններում: Պատմության կեղծարարությունն ունի բացահայտ
հակառակական, հակահայկական, հակասովետական ու հակակոմունիստա-
կան գունավորում:

Թուրքիան ԱՄՆ-ին, ՆԱՏՕ-ին պետք է հակասովետական պլանների
համար: Ուրեմն լավն է և այսօր, լավն է եղել և երեկ՝ ըստ ամերիկյան «պատ-
մաբանների»: Կան ամերիկյան հեղինակներ, որոնց տեսակետով թուրքերը
միշտ էլ լավ կառավարիչներ են եղել: Առանձնակի տեղ է տրվում ռուսադյա-
ցությանը: Այստեղ շատ ակտիվ են պանթուրքիստները, որոնք այդուհանդերձ
թուրքերին ռուսական տիրապետությունից ազատագրելու ցնդարանությունն
են խնկարկում:

Ո՛չ սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք, ո՛չ երիտթուրքական կարճատև, քայ-
արյունոտ տիրապետության տարիներին, ո՛չ էլ քեմալական ազգայնականնե-
րի իշխանության պայմաններում հակահայկական քչնամական պրոպագան-
դան ռադիոյի, հեռուստատեսության, գրքերի թե թերթերի միջոցով այնպիսի
իրեշավոր ծավալներ չի ընդունել, ինչպես այսօր: Այսօրվա թուրքական դեկա-
վարությունը հսկայական գումարներ է ծախսում հակասովետիզմի, դեզին-
ֆորմացիայի նպատակներով: Եվրոպական թե ամերիկյան գրքի շուկա են
երկրում կեղծագրեր այն մասին, թե հայոց գեներոլ չի եղել Օսմանյան կայս-
րությունում, թե մեղավորներն ինչպես Բալկաններում, այնպես էլ Հայաստա-
նում ռուսներն էին: Վերջերս Թուրքիայում լույս է ընծայվել եվրոպական լե-

¹ ՋԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի ելույթը ՀԽՍՀ ԳԱ-ում, 1982, աշուն, մեքենագիր:

զուններով տարածվում և պաշտոնապես դրվատվում է մի հրապարակում, ըստ որի Թալևաթը հրեշտակից քիչ է տարրերվել, քե իբր արևոտահայության զանգվածային բնաջնջման վերաբերյալ նրա արձակած հրամանները հայկական հորինվածք են: Սրան կրկնում է «Washington Times» քեքքը՝ պնդելով, քե Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայոց կորուստն ընդամենը 15 հազար է եղել, քայց հայոց ջանքերով դարձել է 1,5 միլիոն: Վերջերս էլ մի սանձարձակ պանթոնրիստ ակնտեսանք է հայտնում, քե ինչու քուրքական պետականությունը էստոնական քե լիտվական էմիգրանտական կառավարությունների օրինակով չի օգնել, չի պահպանել հայկական էմիգրանտական կառավարության գաղափարը, ինչը կնպաստեր հակասովետական պայքարին:

Հարգելի՛ ընկերներ, ես հարկ համարեցի խոսք վերցնել այս հեղինակավոր լսարանի առջև, քանի որ այստեղ հավաքված են մեր զուգած մտավորականները, գրագետները, գիտնականները: Խոսք վերցրեցի հիշեցնելու, որ ամերիկյան քե քուրքական կեղծարարության, հակասովետիզմի դեմ պայքարը խիստ անհրաժեշտ է: Այդ են պահանջում ՍՄԿԿ կենտկոմը, նրա հունիսյան պլենումը: Թուրքական հակասովետիզմը ամերիկյան հակասովետիզմից ոչնչով քաղող չէ: Երկուսն էլ դառն են, երկուսն էլ վնասակար, և նրանց դեմ մշտական պայքարն անհրաժեշտություն է: Հոռեսնել քշնամու չարությունները, չկոկել նրանց դեմ հանուն մեր սովետական հասարակության, հանուն ժողովրդի արժանապատվության, նշանակում է ապրել վակ աչքերով, խցանված ակնջնքերով: Խաղաղ գոյակցություն պետական հարաբերություններում, իսկաղ գոյակցության քացառում գաղափարական պայքարում:

Թշնամական քաղաքական պրոպագանդայի դեմ նպատակասլաց, հարձակողական հակապրոպագանդա կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է քարելավել, կատարելագործել ինֆորմացիայի գործը: Հատունացել է «Հայագիտությունն արտասահմանում» տարեգրքի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Այն կարող է ստեղծվել պրոֆ. Խ.Քարսեղյանի՝ գլխավորած ինֆորմացիայի կենտրոնի միջոցով, 20-25 մամուլ ծաղկավով: Այն կարող է լինել աշխատանքային օգտագործման համար: Այդպիսի հրապարակումը կօգնի մեր գիտնականներին, հրապարակախոս պոլիտոլոգներին՝ ավելի դիպուկ հարվածելու մեր քաղաքական հակառակորդներին:

ԱՎԵԿԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ, ԽՈՂԵՐ, ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՖՐԱՆՍԻԱ, ԱՆԳԼԻԱ, ԵՎԵՅՑԱՐԻԱ ԿԱՏԱՐՑ ԱՅՑԵՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ՛

Գաղտնի

Ֆրանսահայ մշակութային միության հրավերով 1982-ի նոյեմբերի 21-ին մեկնեցի Ֆրանսիա՝ մասնակցելու Սովետական Հայաստանի 62-րդ տարեդարձին և ՄՍՀՄ կազմավորման 60-ամյակին նվիրված հանդիսություններին: Ֆրանսիայի քազմաքիվ քաղաքներում (Փարիզ, Լիոն, Մարսել, Վալանս, Ավինյոն, Նիցցա, Մոնպելիե և այլն) տեղի ունեցան ժողովներ, ընդունելություններ, ՀՄՏ պարի պետական անամրիլի համերգներ:

Սովետական Միության արտաքին քաղաքականության, Սովետական Հայաստանի նվաճումների, հայ ժողովրդի պատմության հարցերի շուրջ ունեցա քազմաքիվ զեկուցումներ, ելույթներ (Մշակութային միություն, Բարեգործական միություն, Ցանցերի ակումբ, Նախկին ռազմիկների մուտ և այլն), մամուլին, ռադիոյին-հեռուստատեսությանը տվեցի ինտերվյուներ:

Ֆրանսահայ մշակութային միությունը, տոնակատարությունն ու պարի պետական անամրիլի ելույթները կազմակերպած բոլոր կազմակերպությունները պատասխանատվության քարձր զգացումով էին նախապատրաստել բոլոր միջոցառումները, որոնք անցան քաղաքական քարձր մակարդակով, ֆրանսահայությանը Սովետական Հայաստանի շուրջը համախմբելու նպատակով:

Ֆրանսիական իշխանություններն, ընդհանուր առմամբ, հանդես էին բերում պատշաճ վերաբերմունք: Անճիա՝ ՀՄՏ արտաքին գործերի մինիստրի պատվին ընդունելություններ կազմակերպեցին Փարիզի, Մարսելի, Վալանսի, Ավինյոնի քաղաքապետարաններում: Ֆրանսիայի պաշտոնատար անճի, Ավինյոնի քաղաքապետարաններում: Ֆրանսիայի պաշտոնատար անճիներ գովեստներով էին արտահայտվում հայ ժողովրդի հասցեին, շեշտում Սովետական Միության կազմում նրա համար ստեղծված խաղաղ և ապահով պայմանների մասին: Այդ ոգով խոսեցին Ֆրանսիայի ազգային ժողովի դեպուտատ, նախկին մինիստր, Դե Գոլլի՝ զինակից Ժորժ Գորսը («Լյուտեցիա»

¹ ՋԿԱԱ, Կիրակոսյան Ջ.Ս. Հաշվետվություն, խոհեր, առաջարկություններ Ֆրանսիա, Անգլիա, Եվեյցարիա կատարած այցելությունից հետո, ՀԿԿ ԿԿ ստաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին ուղղված գաղտնի մամակ, 1983 թ. հունվար, մերենագիր:

² Շառլ դը Գոլ (1890-1970), ֆրանսիացի պետական և ռազմական գործիչ, գեներալ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դարձավ ֆրանսիական դիմադրության չարժման խոիդրանիշը, Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարության նախագահ (1944-1946), վարչապետ և ազգային պաշտպանության նախարար (1958-1959), նախագահ (1959-1969) - Ա.Կ.:

¹ Խիկար Բարսեղյան (1918-1996), պատմաբան, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., «Քամվոր» (Լեհինական) քեքի խմբագիր, ՀԽՍՀ ԳԽ պատգամավոր, ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի, «Հայաստան» հրատարակչության, ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի, հրատարակչության տնօրեն, աշխատությունները վերաբերում են Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների, բուշիիկյան հայ պարբերական մամուլի պատմությանը - Ա.Կ.:

հյուրանոցի ընդունելության և «Պլեյել» սրահի համերգի ժամանակ), Փարիզի քաղաքագլխի տեղակալը և այլն: Մարսելի «Սոֆիտե» հյուրանոցի առջևի ֆլագշտուկի վրա ծածանվում էր Սովետական Հայաստանի պետական դրոշը՝ ի պատիվ Սովետական Հայաստանի մինիստրի: Լոնդոնահայ, շվեյցարահայ համայնքների խնդրանքը Լոնդոնում, Բեռլոնում ՄՍՀՄ դեսպանությունների միջոցով կարճատև ալյեկություններ կատարեցի Անգլիա և Շվեյցարիա:

Ամենուրեք ՄՍՀՄ դեսպանությունների աշխատակիցները մեծագույն ուշադրություն և հոգատար մասնակցություն հանդես բերեցին Սովետական Հայաստանի 62-րդ ամյակի տոնակատարության միջոցառումների, պարի պետական անասնբլի ելույթների նկատմամբ: Պարի պետական անասնբլի համերգներն ամենուրեք անցան բարձր մակարդակով, ևս մեկ անգամ ցուցադրելով հայ պարարվեստի հզորությունն ու գեղեցկությունը, սովետական մշակույթի նվաճումները: Անտարակույս հայոց պարերն ու մեղեդիները ոգեղեն գործի ինպուլսներ հաղորդեցին հայրենիքի ջերմությանը կարոտ սկիտոքահայ զանգվածներին:

ՄՍՀՄ դեսպանատներից Չեզ արդեն հղված են համապատասխան հաղորդումներ, որոնք, կարծում ենք, պատկերացում են տալիս ինչպես համերգների, այնպես և մյուս միջոցառումների մասին:

Մեր կցանկանալիմը Չեր ուշադրությանը հանձնել մեր նկատանքներն ու առաջարկությունները, որոնք գուցե օգտակար համարվեն սկիտոքահայության հետ տարվելիք մեր հետագա աշխատանքները կազմակերպելիս:

Ֆրանսահայ մշակութային միության մասին

Անժիտելի է Ֆրանսահայ մշակութային միության խողացած դրական դերը Սովետական Հայաստանի շուրջը ֆրանսահայ առաջադիմական խավերին համախմբելու ազնիվ ու շնորհակալ գործում: Այսօր էլ մեր աչքի առջև առկա են այդ միության հայրենասիրական, ազգօգուտ գործունեության պատվերներ: Սակայն փոխվել է կյանքը, առաջացել են նոր պայմաններ, և սպարեզ են իջել նոր խնդիրներ: Մեծացել է ֆրանսահայ համայնքը (այն այսօր հաշվվում է 300 հազար), փոխվել է նրա կազմը, շատ ավելի շեշտված է դարձել հետաքրքրությունն ազգային կյանքի, Սովետական Հայաստանի, քաղաքական խնդիրների նկատմամբ: Ֆրանսահայ երիտասարդությունը, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներինց այստեղ հավաքված հայ ընտանիքների նոր խմբերն իրենց հետ բերել են նոր տրամադրություններ, նոր հոգներ:

Հայկական հարցի վերաբացման հետ կապված արժարժումները, թուրքական մամուլի կախիսյակական ոտնձգությունները, եվրոպական թերթերի ու անսագրերի էջերում մշտապես տպագրվող նյութերը, թուրքական ռազմա-ստիկանական ռեժիմի դեմ եվրոպական կոմկոսների և դեմոկրատական, առաջադիմական մյուս ուժերի քննադատական կեցվածքը խտուրտ են հայ երիտասարդության միտքը, նրան բազմաթիվ ինչո՞ւններ առաջադրում: Ինչ խոսք, որ այս խնդիրների շուրջ հայկական շրջանակները փորձում են մշակել իրենց տեսակետը, հրապարակում են նյութեր, կազմակերպում հրապարակա-

յին ելույթներ: Սակայն այդ միջոցառումները չունեն պահանջվող մակարդակը: Ֆրանսահայ առաջադեմ մտավորականներին պետք է օգնության հասնեն Սովետական Հայաստանի այն պատմաբանները, միջազգայնագետները, քաղաքականագետները, որոնք տիրապետում են *քաղաքական հայագիտություն* առարկային, կարող են միջազգային դիվանագիտության, հայ-թուրքական քաղաքական առնչությունների, Հայոց հարցի պատմության շուրջ ճշմարիտ, ճկուն և համոզիչ խոսք ասել (բանավոր թե գրավոր) այդ խնդիրների պարզաբանմանը կարոտ նոր սերնդին:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի մամուլի բաժինը պետք է շատ ավելի բազմազան դարձնի առաքվող նյութերի թեմատիկան, քայց դրա մեջ պետք է տիրապետի *քաղաքական հայագիտությունը*, որովհետև դրան է զանված սփյուռքահայության գլխավոր ուշադրությունը: Մեծ խնդիրների իրագործումը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, որ մշակութային միությունը դառնա ավելի գործող, ավելի մասսայական կազմակերպություն: Վերջապես պետք է լուծել մշակութային միության նոր նախագահ ընտրվող, նշանակելու հարցը: Տարիներ շարունակ կազմակերպությունն աշխատում է առանց առաջին դեմքի:

Ֆրանսահայ մշակութային միությունը և ԺԱՅ-ը նպատակահարմար են համարում ֆրանսահայ երիտասարդներից կազմված շինարարական ջոկատ ուղարկել Սովետական Հայաստան:

Անհրաժեշտ է որոշակիություն մտցնել այս խնդրում:

«Աշխարհ» թերթի մասին: Թերթի կատարած դրական դերն անժխտելի է, խմբագիր Ավետիս Ալեքսանյանի վաստակը՝ անուրանալի: Բայց այսօրվա խնդիրները նոր պահանջներ են առաջադրում: Ֆրանսահայ երիտասարդության (նաև Ֆրանսիայում ժամանակավորապես գտնվող պարսկահայերի, իրանահայերի, ստամբուղահայերի) քաղաքական հետաքրքրությունները, մայր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի տնտեսության, մշակույթի, հասարակական-քաղաքական կյանքի նկատմամբ առկա մեծ հետաքրքրասիրությունը, Հայոց հարցի պատմության հետ կապված սուր խնդիրների նոր արժարժումները *«Աշխարհ»* թերթին բնականաբար առաջադրում են նոր ընդգրկումներ, նոր որակ, օպերատիվություն և արագաշարժություն: Ըստ էության նոր տպարանի ստեղծումն ավարտված է: *«Աշխարհ»*-ը կարող է և պետք է դառնա ամենօրյա թերթ, ունենա գրագետ, բանիմաց, քաղաքական հայագիտությանը բազատեղյակ եռամեղաշատ աշխատակիցներ:

Լայնակիտություն, քարի կամեցողություն հանդես բերելու դեպքում սրանց կարելի է ընտրել ինչպես ֆրանսահայերից, այնպես և Մերձավոր և Միջին Արևելքից՝ ժամանակավորապես Ֆրանսիայում հաստատված երիտասարդներից: Պետք է աշխուժացնել ԺԱՅ-ի *«Նորը վրաս»* ամսագրի գործունեությունը, մեծացնել նրա տպարանակը: Այսօրվա պայմաններում միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր առարկայական ներգործություն ունենալ ֆրանսահայության վրա:

Հայկական ռադիոժամանակի մասին: Ռադիոկայանների միջոցով հայկական հաղորդումներ են կազմակերպված Փարիզում (ռադիո «Ազգ»), Մարսելում, Լիոնում: Փարիզի հայկական շրջանակներում «Ազգ»-ն ու նրա հաղորդումները լայն ժողովրդականություն են վայելում: Ռոշակի կազմակերպվածության հիմքի վրա են դրված Մարսելի հայոց ռադիոժամի հաղորդումները: Հանդիպումներ ունեցա դրանց ղեկավարների հետ, ունկնդրեցի նրանց հաղորդումները, նրանց խնդրանքով պատասխանեցի առաջադրված հարցերին: Ռադիոժամի կազմակերպիչները վառվուռ երիտասարդներ են, հայրենասեր ու եռանդալ, բայց և քաղաքական, հասարակական առումով երբեմն հեղհեղուկ, երբեմն անկազմակերպ ու մակերեսային տրամադրություններով, հակումներով ու հայացքներով: Մրանց հետ է, որ ֆրանսահայ առաջադիմական կազմակերպությունները, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն պետք է որոշակի աշխատանք տանեն, հանրապետության հեռուստատեսության ու ռադիոկոմիտեի միջոցով նրանց մատակարարին ինչպես տեսաուսուցիչ, այնպես և երաժշտական հաղորդումներ: Ստիպված են նորից հիշեցնել երաժշտական ծայնագրությունների, ծայնապնակների մասին: Արտասահմանում հայոց միջավայրում նորից իշխում են հայոց՝ աղավաղված, անշնորհք տեսքերով ու արաբա-բուրջական ռիթմերով կատարվող պարզունակ քաղաքային երգերն ու մեղեդիները: Հատկապես տարածված են ԱՄՆ-ում հայոց տարբեր գաղթօջախներում հաստատված հայ երիտասարդական խմբերի կատարումները: Եթե մենք տակավին ի վիճակի չենք տուրիստներին վաղուտայով վաճառելու երաժշտական կասետներ, դիսկեր, ապա Երևանի ռադիոն գոնե պետք է Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի միջոցով արտասահմանի հայության համար առատորեն հնչեցնի հայոց երգն ու նվագը, տեսաուսուցիչ ու դրամատիկ հաղորդումները, պրոպագանդի Մովետական Հայաստանի այսօրը:

Փարիզի Նուբարյան մատենադարանի մասին: Այստեղ պատմագիտական արժեք ունեցող հսկայական հարստություն է կուտակված: Հայոց հարցի դիվանագիտական արժարժումների բազմաթիվ օրիգինալ փաստաթղթեր, վկայություններ, նամակներ պարունակող թղթապանակները սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Դրանք չպետք է ընկնեն մեր քաղաքական հակառակորդների և, առհասարակ, անբարեխիղճ մարդկանց ձեռքը: Այդ հարստությունը պատկանում է մեր ժողովրդին, նրա պետականությանը, ասել է թե Մովետական Հայաստանին: Մատենադարանն ունի մեկ աշխատող-տնօրեն (Արուսես Գարդաշյան, արդեն ծերունագարդ, մոտ 75-ամյա), որը թեև բարեխիղճ է, այդ հարստության նշանակությունն ըմբռնող, սակայն արդեն ի վիճակի չէ լիովին իրականացնելու իր վրա դրված պարտականությունները: Նա ինքը միտք արտահայտեց Մովետական Հայաստանի պատմագետներից տարեկան երկու հոգու մատենադարան գործուղելու, Հայոց հարցի վերաբերյալ նյութերն ուսումնասիրելու ու նրանց պատենները Հայաստան տեղափոխելու մասին:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն հանրապետության համապատասխան ինժեներների հետ միասին պետք է կազմակերպի այդ հույժ կարևոր գործը:

Լոնդոնահայության մասին: Անգլիայում հայության քիվը թեև հասնում են 50 հազար, բայց ոչ որ չի կարող հաստատել դրա ստույգությունը: Թանն այն է, որ մշտական բնակություն հաստատածներից բացի, այստեղ խոնկված են մեծաթիվ իրանահայություն, լիբանանահայություն և այլն, որոնց դրությունը հարավտիֆու է: Իրանի այսօրվա սեփմիջ խույս տված հայերից (իսմանականում ունեռ խավերից) շատերը դեռևս որոշակիորեն չեն ճշտել իրենց անելիքները, գրադոմքը:

«Բոյալ Ալբերտ Հոլլ» 7 հազար տեղանոց աշխարհառույակ սրահը թնդաց հայոց պարից ու մեղեդիներից: ՄՍՀՄ դեսպանորդ ընկ. Դոլգովի խոսքերով ասած վերջին երեք տարում Մովետական Միության օգտին այսպիսի հաջողված ցույց չէր եղել:

Հայկական բարեգործական միության Մեծ Բրիտանիո բաժանմունքի (տնօրեն՝ Հարություն Մուտաֆյան) և մյուս կազմակերպությունների ջանքերով կազմակերպված մեծ ընդունելությունը նույնպես անցավ Մովետական Հայաստանի շուրջը համախմբվելու նշանաբանով:

Ճանորագա Թեբեյան մշակութային միության ջանքերով լույս ընծայվող «Էրբրունի» ասաթերթի մի շարք համարների բովանդակությանը: Ընդհանուր առմամբ հաջողված երաշարակություն է: Տնօրենները ասացին, որ այն շուտով կդառնա շարաթաթերք:

Արտասահմանի հայության համար պլանավորվող կուլտուրական ծրագրերի շարքում մշտապես պետք է հաշվի առնել Լոնդոնի հայության գործունը: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն պետք է ընդլայնի գրականության և այլ անհրաժեշտ նյութերի առաքումը Լոնդոնի գաղթօջախի համար՝ հաշվի առնելով դրսից այնտեղ հավաքված հայության հանգստանքը:

Ըվեյցարիայի հայկական համայնքի մասին: Ժնևում կայացած պարի պետական անսամբլի համերգը, Մովետական Հայաստանի 62-րդ տարեդարձին նվիրված մյուս միջոցառումները որոշակի երևույթ էին շվեյցարահայության կյանքում: Այդ մասին Չիգ ինֆորմացիա տվել է Ըվեյցարիայում ՄՍՀՄ դեսպան ընկ. Լավրովը¹:

Բանն այն է, որ չնայած իր փոքրաթվությանը (մոտ 5 հազար մարդ) շվեյցարահայությունը որոշակի ակտիվ դեր է խաղում արտասահմանի, մասնավորապես Եվրոպայի հայության կյանքում: Այստեղ կենտրոնացած հայերն իրենց ճնշող մեծամասնությամբ ապահովված, ունեռ մարդիկ են (պրո-

¹ Վլադիմիր Լավրով (1919-2011), խորհրդային դիվանագետ, ԽՍՀՄ դեսպան Բենիայում (1964-1967), Նիդեռլանդներում (1967-1973), Ըվեյցարիայում (1977-1983), Թուրքիայում (1983-1987) - Ա.Կ.:

ասահայեր, եզիպտահայեր, բեյրութահայեր): Առանձին մասնագետ շվեյցարահայեր իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում մասնակցություն ցույց տալ Մովսեսյան Հայաստանում ղեկավարության, ժամագործության և այլ ճյուղերի զարգացմանը: Հայոց քաղաքական կյանքում սրանցից շատերի ակտիվ մասնակցությունը (գրքերի տպագրություն, հոդվածների հրատարակում, հայ երիտասարդների դատական պրոցեսներում ելույթներ և այլն) փաստ է: Հայ պարավետիստի փայլուն ցուցադրությունը, մեր կարծիքով, հետք թողեց շվեյցարական իշխանությունների, հասարակական կարծիքի վրա, որոնք որոշակի դեպքերի ու միջադեպերի ազդեցության տակ մշտապես վերապահ և զգաստ կեցվածք ունեն շվեյցարահայության նկատմամբ: Ցանկալի է ուժեղացնել Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի, կուլտուրայի միջնորդության և այլ կազմակերպությունների ուշադրությունը շվեյցարահայության նկատմամբ, մշակել նրա հետ աշխատելու ներգործուն ուղիներ: ՄԱՀՄ դեռ պահանջատար հատկապես խնդրեց կազմակերպել Մովսեսյան Հայաստանի օրեր Եվրոպայում:

Քաղաքական հայագիտություն: Մփյուռքը ծարավի է Մովսեսյան Հայաստանից սաված քաղաքական խոսքին: Տասնյակ տարիների ընթացքում Հայկական հարցի, նրա դիվանագիտական պատմության, հայ-թուրքական բնույթի և այլ խնդիրների շուրջ ասպարեզը գրադեցրել են արևմտասեփոփական, ամերիկյան, ճապոնացի, քայքայ մեր գաղափարական հակառակորդների գործերը: Այժմ եվրոպական գրական շուկան մեծ չափով զոդված է թուրք կեղծարարների գրքերով ու հոդվածներով: Այս գրվածքներում խոսքը Օսմանյան կայսրության տիրապետության կրճակի տակ արևմտահայության վիճակի, սուլթանների քաղաքականության, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության ողբերգության և այլ խնդիրների մասին է: Թուրք հեղինակները, իսկ վերջին տարիներս հատկապես պետական մարմինները, կեղծում են աղավաղում են պատմությունը: Թուրքական այսօրվա պատմաքաղաքական գրականությունն ամբողջապես հակառակակամ է, հակակոմունիստական ու հակասովետական: Անկարայի ու Ստամբուլի հրատարակած գրքերի ու թերթերի էջերում, ռադիո ու հեռուստատեսային հաղորդումներում *ամբողջապես* արդարացվում է սուլթանների քաղաքականությունը, Օսմանյան կայսրությունը ներկայացվում է մի դրախտավայր, երիտթուրքերի կանխապական գործելակերպն արժանանում է լույս Օսմանյանների, գովասանքների ու արդարացումների: Այս խնդիրներին թուրքական պետական մտտեցման խիստ բնորոշ օրինակ էր Թուրքիայի ներկայիս արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենի «Ժրագրային» հակահայկական ելույթը Նյու Յորքում 1982-ի հոկտեմբերի 4-ին, ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ամբիոնից: Դա մի սանձարձակ մարտահրավեր է համաշխարհային հասարակական կարծիքին, պատմական իրողությունները ծոտ հայելու մեջ ներկայացնելու մի կտրի փորձ: Ըստ Թյուրքմենի՝ ոչ թե թուրքական պետականությունն է ոչնչացրել արևմտահայությանը, այլ հայերն են երկու միլիոն թուրք ոչնչացրել Առա-

ջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ֆրանսահայությունը զայրույթով արձագանքեց թուրք մինիստրի ոտնձգությանը: Ամենուրեք՝ Ֆրանսիայում թե Եվրոպայում, ենթարկվեցինք բանձնաց, հետաքրքրասեր ունկնդիրների սկզբունքային հարցազնույթների: Նյուրիք, հաղորդագրություններ քաղելով թուրքական և արևմտասեփոփական մամուլից՝ սփյուռքահայության ներկայացուցիչներն ընդդիմախոսում էին իմ մեկնաբանություններին, զարմանք ու գայլույթ արտահայտելով ՆԱՏՕ-ի անդամ պետության՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենի պատվին Բարձրում արված ջերմ ընդունելության, բուռն ծափահարությունների առթիվ:

Մեր կարծիքով Մովսեսյան Հայաստանը չպետք է անպատասխան թողնի թուրք մինիստրի ոտնձգությունները ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ամբիոնից: Մփյուռքահայությունն այդ և բազմաթիվ այլ թուրքական հակահայկական գոեհիկարամություններին պատասխան է սպասում Երևանից, Մովսեսյան Հայաստանից: Ինչ խոսք, որ պահեր կան, երբ արհամարհելն ավելի լավ է, քան պատասխանելը: Բայց ոչ միշտ: Մովսեսյան Հայաստանում մենք (ՀԿԿ կենտկոմի միջազգային կյանքի ու պրոպագանդայի բաժինները, Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն, արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժինը, ՀՍՄՀ ԳԱ-ի համապատասխան հիմնարկները) պետք է *ամենայն խորությամբ ուսումնասիրենք, իմանանք* սփյուռքահայության հետ կատարվող քաղաքական պրոցեսները, ուղալիք հետևենք հայության շուրջը թուրքական պետականության գործողություններին և կարողանանք խոսքով ու գործով օպերատիվ ներգործություն ունենալ այդ ամենի վրա: Այս ամենը չանել նշանակում է պետական մտտեցում չունենալ, հանդես բերել ոչնչով չարդարացված քաղաքական անհզույթյուն, անտարբերություն:

Առայժմ մեր ազդեցությունը թույլ է: Քաղաքական հայագիտական-պրոպագանդիստական, թե խոր գիտական նյութերի ստեղծումն ու առաքումը Մովսեսյան Հայաստանից մեծ ընդունելություն են գտնում սփյուռքահայ ընթերցողների շրջանում: Մակայն այդ նյութերը փորքաթիվ են: Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության ամենապայտղ խնդիրների գծով մեր քաղաքական հրապարակախոսությունը ոչ մի թույլ դադար չպետք է ունենա: Այն պետք է պատմության հարցերի ճշմարիտ լուսաբանմամբ ներազդի սփյուռքահայ ընթերցողների վրա, չեզոքացնի, թուլացնի նրանց վրա արևմտասեփոփական, ամերիկյան, թուրքական գրվածքների, ճակ սփյուռքահայ միջավայրում մեր հակառակորդների անընդունելի տեսակետների գաղափարաքաղաքական ազդեցությունը:

Մեր դիրքորոշումը պետք է լինի պարզ ու հստակ. սովետական իշխանությունն անցյալից ժառանգել է խորտակված ճակ. հայոց ազգային կյանքն ավերված էր, ժողովուրդը՝ ջարդված, հայոց երկրի հիմնական մասերը՝ բզկտված, իսկված: Մովսեսյան իշխանության ժառանգած Արևելյան Հայաստանի այս հողակտորի վրա վաթսու տարիների ընթացքում կատարված

հրաշագործությունը փաստ է, տեսանելի նույնիսկ երեկվա կույրերի համար: Պետք է բանիմաց դիտելից սփյուռքահայությանը լուսաբանել Մովսեսական Մրտաբաններին ու արտաքին քաղաքականության հարցերը, սովետական հանրապետությունների համագործակցության էությունը:

Սփյուռքահայության վրա օտար, վնասակար ազդեցությունները չեզոքացնելու նպատակով մենք չպետք է խորչենք Հայկական հարցի բոլոր ապակետները լուսաբանելուց, քույրական պետական հակահայկական քաղաքականությունը բացահայտելուց ու մերկացնելուց: Գաղափարական, պատմաքաղաքական վեճերի հարցերում ոչ մի զիջում չպետք է լինի. ինչպես որ Մովսեսական Մրտաբանում հետևողականորեն հակահարված է տրվում ամերիկյան թե արևմտաեվրոպական հակասովետիզմին, այնպես էլ պետք է հակահարված տրվի թուրքական հակառուսականությանը, հակասովետիզմին ու հակակոմունիզմին: Քաղաքական ոչ մի զիջում թաղաբախի ու մյուս ճիվղացման արդարացողություններին:

Այս ամենը զգաստ և հետևողական զծի իրականացում է պահանջում:

Անհրաժեշտ կլինի միջոցառումների մի հստակ պլան մշակել համապատասխան հիմնարկների միջոցով հայագիտական քաղաքական հրապարակախոսությունն աշխուժացնելու ուղղությամբ:

Հանրապետության կուսակցական կազմակերպության և պետական մարմինների ղեկավար կորիզին սխտեմատիկ ինֆորմացիա, կողմնորոշում տալու նպատակով ժամանակն է ձեռնարկել «Հայագիտությունն արտասահմանում» տարեգրքի ստեղծմանն ու հրատարակմանը: Նրանում շեշտը պետք է դրվի քաղաքական հայագիտության խնդիրների լուսաբանման վրա: Ռուսաց լեզվով մեծան տարեգրքի հրատարակությունը կնպաստի կենտրոնական մարմիններում սփյուռքահայ քաղաքական կյանքի կարևոր խնդիրների շուրջ ճիշտ պատկերացում ունենալուն: Միայն Մովսեսական Հայաստանում պետք է ամբողջապես, ամենայն խորությամբ ուսումնասիրվի սփյուռքահայ քաղաքական կյանքը, և այդ ուսումնասիրությունների հիմքի վրա պետք է կառուցվի այս կամ այն տակտիկական թե ստրատեգիական քայլը:

ՀՄՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությունը 1982-ի աշնանը մեծան տարեգրքի ստեղծման մասին համապատասխան առաջարկություն արել է ՀՄՍՀ ԳԱ-ին:

ՀՄՍՀ արտաքին գործերի մինիստր,
պրոֆ. Ջ.Ս.ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ

(ստորագրություն)

Հունվար 1983
Երևան

ԲԱԳՐԱՏ ՌԻՈՒԲԱՐՅԱՆԻ «ՍԱՐԴԱՐԱԿԱՏ» ՎԵՊԸ¹

...1918-ի առաջին ամիսների ռազմաքաղաքական ...չափազանց քարոզ իրավիճակի, անցողաբանի վրա է խարսխված Բագրատ Ուլուբաբյանի² «Սարդարապատ» վեպի հենքը:

Կար մի ժամանակ, երբ Սարդարապատի կռիվը հանիրավի մոռացության էր տրված: Չէր գնահատվում նրա հիրավի եական դերը երիտարապական դասիկների ժողովրդասպան քաղաքականության դեմ մեր ժողովրդի պայքարի պատմության մեջ: 1918-ին կրկնվել 1915-ը, այս անգամ Ռուսահայաստանում, եթե չլիներ դիմադրելու, մարտնչելու ոգին: «Հանուն հայ ժողովրդի գոյատևության ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարներին, - գրել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, - Սարդարապատի մարտիկները փաստորեն պատերազմում էին այն ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին հայ ժողովրդի կրծքավանդակի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ նպատակ ունենալով արյան մեջ խեղդել Բաքվի կոմունան, տիրանալով նաև Բաքվի մակրին, որի կարիքն օղի ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական կռալիցիան»³:

Նետո՝ 1960-ական թթ., լույս տեսավ Հայություն թուրքյանի մեծագրությունը: Հրապարակվեցին մի շարք հոդվածներ⁴: 1968-ի մայիսին պետականությունը նշվեց Սարդարապատի հերոսամարտի 50-ամյակը: Կառուցվեց Սարդարապատի հուշահամալիրը՝ հուշարձաններով ու թանգարանով: Այն այսօր դարձել է մեր ժողովրդի կողմից սիրված ամենամկրակական անկյուններից մեկը:

Հիմա արդեն սովորություն է Սարդարապատի հերոսամարտը համեմատել ազգային-հերոսական լեգենդների շարքն անցած Ավարայրի այն ճակատամարտի հետ, որը տեղի է ունեցել 451 թ.: Երկու ճակատագրական բախում-

¹ Ջ.Կ.Ս. Բագրատ Ուլուբաբյանի «Սարդարապատ» վեպը, 1983, հունվար-փետրվար, մեքենագիր: Տպագրվում է կրճատումներով:

² Բագրատ Ուլուբաբյան (1925-2001) - գրող, պատմաբան, պատմ. գիտ. դ-ր, 1949-1967 թթ.՝ ԼՂԽՄ-ի գրողների միության նախագահ, «Մովսեսական Ղարաբաղ» քերթի խմբագիր, ԼՂԽՄ-ի մարզխորհրդի գործկոմի փոխնախագահ, «Երգեր աշխատանքի և խաղաղության», «Այս առավոտ» բանաստեղծությունների, «Այգեստան», «Թարթառ», «Կանթեղ» պատմվածքների ու վիպակների ժողովածուների, «Հայրենի հող», «Մարդը», «Սարդարապատ» վեպերի, «Փայտեղի իշխանությունը X-XVI դարերում», «Գանձասար», «Ձրուցարան», «Արցախի պատմություն», «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» պատմագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

³ Հովհաննիսյան Ա. Առաջարկ // Թուրքյան Հ. Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե, էջ 7:

⁴ Կիրակոսյան Ջ. Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի առիթով) // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (Ե.), 1968, N 2:

ներում մանուկայան եզրեր շատ կան: Ինչպես 5-րդ դարում, այնպես էլ 20-րդ դարի սկզբին հայության ազատագրական պայքարը եղել է համաժողովրդական, պատերազմի դաշտ են դուրս եկել հասարակական բոլոր խավերն ու շերտերը: Սակայն ակնբախ է մահ մի տարբերություն, որ չի կարելի ուշադրությունից փակցնել. առաջին դեպքում հայ ազգը պաշտպանում էր իր ինքնության գոյությունը, երբ երկրորդ ազատամարտը մղվելու էր ազգի վերջին քելորները ֆիզիկական ոչնչացումից փրկելու համար: Վաղմիջնադարյան մտայն իրականության մեջ իր հավատի ու ինքնության համար ոտքի կանգնած հայ ժողովուրդը Տղմուտ գետի ակին թափած արյանք ու նահատակություններով ապացուցեց, որ ինքը կենցիկ, սակայն չի հրաժարվի ազգային ու հոգևոր ինքնությունից: 20-րդ դարի սկզբին երիտթուրքական կառավարող շրջանները, գործի դնելով իրենց քաղաքական ու ռազմական մեքենայի բոլոր օղակները, ոչնչացրել էին հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը և Արաքսն անցնելով՝ սպառնում էին նույն սպանում էին հայության վերջին մնացողներին հետ: Մարդարապետ գլուղն ու կայարանը գրաված թուրքերը շարժվում էին Էջմիածնի ու Երևանի վրա: Պարտվողականությանը համակված Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը (Թիֆլիս), հայկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար, գեներալ Նազարբեկովը և Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատար Մովսես Միլիկյանը որոշել էին Երևանն ու Էջմիածինը հանձնել թուրքերին և քնակությունը քաշել Սևանի ստեղծը՝ իրր թե այնտեղ պաշտպանվելու համար: Սակայն Երևանը իր հին երևանցիներով ու նոր արևմտահայ գաղթական քնակիչներով խռովահույզ ոտքի է կանգնում՝ ընդդիմանալու կապիտուլյանտական որոշմանը: Նրանց հետ էր Վանի հերոսամարտից ծանոթ, այժմ Երևանյան խորհրդի նախագահ Արամ Մամուկյանը¹:

Ահա հենց այս ժամանակ Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ Գանիել-բեկ Փիրուդյանը նույնպես կանգնում է անճանալական որոշման դեմ և, Արարատյան դաշտում մնացած զորամիավորումներն ու կամավորական ուժերն ի մի գումարելով, Սարդարապատում նոր ճակատ է հարդարում նախորդ հաղթանակներով ու հայկական ջարդերով հղիացած թշնամու դեմ: Հայտնի է նաև արյուները. իր գոյությունը պաշտպանելու համար ոտքի ելած ժողովրդի զինական ուժերը (Պողոս-բեկ Փիրուդյանի 5-րդ գումղը, պարտիզանական ու կամավորական զորամիավորումները և Պանդուխտի

հեծյալների երկու հարյուրյակը) հաղթում են թվով ու պատահմունքայնորեն գեղազանց թուրքական զորքերին, հալածում են մինչև Ալեքսանդրապոլի քարձուրքները: Երբ որոշել էին շարունակել հերոսական պատերազմը, ազատագրել Ալեքսանդրապոլն ու Կարսը, վրա է հասնում արդեն նոր կազմակերպված դաշնակցական կառավարության հրահանգը պատերազմը դադարեցնելու և խաղաղություն կնքելու մասին: Այդ հրահանգի հետ էին մահ Բաթումում թուրքերի հետ խորհրդաժողովի նստած հայկական պատվիրակությանը ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսովի հորդորները, արդեն կնքված ստորագուցիչ պայմանագրի մանրամասները, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի և Հայկական կորպուսի հրամանատար Թումաս Նազարբեկովի կարգադրությունները. հաղթող հայ զորքը պարտավոր էր գնմը ցած դնել, հետ քաշվել նվաճած դիրքերից և հանձնվել թշնամու ողորմածությանը (չէ՞ որ, ըստ Բաթումի 1918-ի հուլիսի 4-ի պայմանագրի, նորաստեղծ հայկական՝ այսպես կոչված անկախ պետությունն իրավունք չպետք է ունենար զորք պահելու):

Մեր պատմագիտության մեջ տարածված է այն կարծիքը, թե Բաթումի խորհրդաժողովի հայ պատվիրակները պետական ժողովրդային չգոյության, կապի քացակալության հետևանքով տեղյակ չեն եղել Սարդարապատի ճակատում ժողովրդի մղած հերոսական կռիվն ու հաղթանակին, և այդ է պատճառը, որ նրանք համաձայնել են ստորագուցիչ դաշնագրի պայմաններին: Այս «անտեղյակություն» մասին քանիցս խոսվում ու փաստերով ապացուցել, որ իրականությանը չի համապատասխանում մնա՞ն կարծիքը: Պատվիրակներն ու նրանց թիֆլիսյան ղեկավարներն այնուամենայնիվ տեղեկացել էին ճակատամարտի հանգամանքներին: Հեղինակը մի շարք համոզիչ մանրամասներին հետ միասին հիշում է նաև հայ պատվիրակության խորհրդական Սիմոն Վրլաջյանի հոգվածն իր խմբագրած «Հորիզոն» քերթում (1918-ի մայիսի 29-ին) Բաթումի դաշնագրի կնքումից մի քանի օր առաջ, նա գրել էր, թե «հայկական ճակատից ստացված վերջին օրերի պաշտոնական հաղորդագրություններն ու մասնավոր տեղեկությունները պատերազմական գործողությունների մասին աներկբայելի կերպով ատում են, որ լիակատար հաջողությունը մեր կողմն է: Երևանի զորաքանակի հաջողությունը միանգամայն հեղաշրջել է դրությունը...»: Պատվիրակներն ու Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարները շատ լավ գիտին Երևանյան-Սարդարապատյան մարզում և ստորագրեցին խայտառակ դաշնագրի տակ՝ հայ ժողովրդին մատուցելով երիտթուրք մարդակերների քնահաճույքին:

Վեպն ընդգրկում է Կարսի անկումից մինչև զինադադարի ու հաշտության պայմանագրի կնքումը, շուրջ ամիս ու կեսի մի ժամանակահատված,

¹ Արամ Մամուկյան (Մարգիս Հովհաննիսյան), Արամ-փաշա (1879-1919), ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից, պետական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ, կազմակերպել և ղեկավարել է 1915 թ. Վանի հերոսամարտը, գլխավորել է Վանի նահանգապետությունը, որպես ՀԱԽ-ի ներկայացուցիչ: 1917 թ. ժամանել է Երևան, 1918 թ. մարտին ընտրվել է դիկտատոր, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերի ժամանակ ապահովել է հայկական բանակի փրկումը, Հայաստանի անկախության իրականացման հետո ղեկավարել է երկիրը մինչև 1918 թ. հուլիսի 23-ը, ՀՀ ներքին գործերի նախարար (1918-1919) - Ա.Վ.:

որը լի է հայ ժողովրդի պատմության այն օրերի համար շատ բնորոշ դեպքերի և իրողությունների ցնցող պատկերներով: Թուրքերի առաջադրումն ու վայրագությունները, հայերի տեղահանությունն ու զաղթը, Անդրկովկասյան միացյալ կոչված կառավարության տարամետ ձգտումներից ու հակասական գործողություններից խարխված ճակատը, Ալեքսանդրապոլի անկման ու հայության նոր տառապանքների տխուր պատկերները, Արարտյան ճախանցը լցված, ինչպես նաև կովկասյան ու հարավուսաստանյան երկրամասի ճանփաներին տարտղված հայ զաղթականության ցավատանց կյանքը, համաժողովրդական հուսահատ վիճակից ծնված մեծ ընդվզումն ու ազատագրական պոռթկումը, որ վերածվեց առաջարկատյան հրաշքի. այս բոլորը վեպում ցույց է տրված կոտ միասնության, փոխպայմանավորվածության մեջ: Հեղինակը ճիշտ է բնութագրում պատմական փորձը, նրանից բխած դաճառությունները: Ռուսական բանակները հաղթում էին, ազատում հայոց հողերը, եվրոպական տերությունները խռչնդուռում էին Հայոց հարցի լուծումը: Նա լավ է ուսումնասիրել Հայոց հարցի քաղաքական պատմությունը և այդ իսկ պատճառով մշտապես շեշտում է ռուսաց կողմնորոշման դրական, փրկարար դերի նշանակությունը:

Վեպը զոված է հայրենասիրական շնչով: Հավատում են հեղինակի խոսքին, համոզվչ են նրա ներկայացրած պատմական մանրամասներն ու գեղարվեստական մարմնավորումները, որովհետև, մախ և առաջ, հնտորեն օգտագործված են առկա աղբյուրագիտական նյութերը, արխիվային քաղաքիվ ու քաղմասպիսի փաստաթղթերը, ժամանակակիցների ու դեպքերի մասնակիցների հուշերը, գրառումները, վկայությունները, քննական-պատմագիտական առողջ մոտեցում է ցուցաբերվում հրապարակված գրականության ու հետազոտությունների նկատմամբ: Եվ պատահական չէ, որ այս բոլորի շնորհիվ վերականգնված է ժամանակաշրջանի իրականությունը: Վեպի գործողությունները, դեպքերը, հերոսների ամեն տեսակի շարժումները պատմականորեն իրական են, պատճառաբանված ու համոզիչ:

Գալով «Մարդարապատի» հերոսներին՝ պիտի ասեն, որ նրանք ևս հիմնականում համապատասխանում են իրենց իրական կենսագրությանն ու պատմական ժամանակաշրջանի տրամաբանությանը: Եվ սրա պատճառը ևս այն է, որ Բ.Ուլուբաբյանը համառ փնտրտուրով գտել ու վեպի հյուսվածքի մեջ է մտցրել իր հերոսների կենսագրության կարևորագույն տվյալները, խոսեցրել դրանք ժամանակի համայնապատկերի մեջ: Ռազմամասկառի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, նրա հորեղբորդուդի Պողոս Բեկ-Փիրումյանը, եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը¹ և շատ ուրիշներ իրականությունը

¹ Գարեգին Հովսեփյան, Գարեգին Ա Հովսեփյան (1867-1952), ծնագրագետ, հնագետ, պատմաբան, բանասեր, մշակութաբան, աստվածաբանության դ-ր, կրոնական գործիչ, արքեպիսկոպոս, Մարդարապատի հերոսամարտի ոգեշնչողներից ու կազմակերպիչներից, 1943-ից՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս, «Ձագավանից ժողովը», «Տարասյի Օրբեյանի և Մինա Խարոմի սերունդը», «ԺԳ դարի

են մտել վեպի մեջ և եթե բերել են իրենց կենսագրությունների ճշմարիտ ու հավատի հատկանիշները, ապա ստացել են նաև գեղարվեստական երանգներ: Վեպից նման է մի չափով չեն հակասում նրանց պատմականորեն իրական դեմքերին ու կենսագրություններին:

Վեպին տասնամյակներում հրապարակված վեպերում ու պատմական ուսումնասիրություններում հակասական գծերով է ներկայացվել Հայկական իրադրախի հրամանատար (կոչված նաև հայոց սպարապետ) Թոմաս Նազար-բեկովի կերպարը: Կան մարդիկ, որոնք նրան ներկայացրել են որպես մի նոր ևսջ Նազարի, որը մարդկային բոլոր արժանավորություններից պարզված՝ հայ ժողովրդին տանում էր դեպի կործանում ու խայտառակություն: Հակասակ տեսակի մասնագետներն էլ, նրա արժանավորություններն ուճանցնելով, քերություններն ու քերացումները բաժին են հանում լոկ դեպքերի ընթացքին և Անդրկովկասյան խարդախ դեկավարներին: Գուրս է գալիս, որ Նազարբեկովը մի ամբերի գորահրամանատար է եղել, դեռևս «չգիտակցված հերոսին»՝ որ ամբողջովին համապատասխանում է իրական դեպքերին, ապա Համանուից, Ալեքսանդրապոլից, Դիլիջանից՝ խուճապահար ճահանջող իր շտաբից Թիֆլիսի ազգային խորհրդին հղած հեռագրերով: Այս հեռագրերն իրար կցվելով՝ ամբողջացրել են կերպարը մի գորավարի, որը չունեց այդ պահի համար անհրաժեշտ հայրենասիրական, ոգեղեն տվյալներ: Նա չէր հավատում հաջողությանը, համոզմունք չուներ: «Իսկ որտեղ համոզմունք չկա, - ասում է Շիլլերը¹, - այնտեղ ամեն ինչ խաբիտով է»: Նրան օտար էր այն ճշմարտությունը, որ միշտ էլ փախուստի ժամանակ ավելի շատ զինվոր է կործանվում, քան մարտի ժամանակ: Ինչ խոսք, որ ավելի մեղավոր էին նրան այդ գործի գուլի կանգնեցնողները:

Վեպի հեղինակը, նորօրյա սպարապետին համեմատելով հին հայոց սպարապետների հետ, խոսում է այն մասին, որ վեպից նման էին ճանաչում ուրիշ որևէ փառք, քան ազգի ազատագրության համար պատերազմի դաշտում զոհվելը, հիշում է Մանվել Մամիկոնյանին, որը սեփական տանը տար անկողնում վերջին շունչը տալիս իրեն համարում էր ամենադժբախտ ու վարկաբեկված մարդը, որովհետև մեռնում էր քնական մահով: Հին սպարապետներն իրենք էին բանակն առաջնորդում պատերազմի և գնում էին գործի առջևից: Նազարբեկովն էլ էր գնում առջևից, սակայն մահանջող, բուրբի դեմ վրիսպատառ փախչող գործի առջևից: Իսկ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը և Մարդարապատի մարտերի մասնակից մյուս հրամանատարները թրամերկ մետ-

քաղաքական և հոգևոր վերելքը Արևելյան Հայաստանում», «Մարդակյանը կամ Պողոսյանը հայոց պատմության մեջ», «Փշրամբեր ժողովրդական բանահյուսությունից», «Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ», «Մանրանկարչության արվեստը հայոց մեջ», «Ջարտեզ հայ մանրանկարչության» և այլ երկերի հեղինակ - Ա.Կ.:

¹ Ֆրիդրիխ Շիլլեր (1759-1805) - գերմանացի բանաստեղծ, փիլիսոփա, արվեստի տեսաբան և դրամատուրգ - Ա.Կ.:

վում էին ճակատի անճնավճռական հատվածների մեջ՝ իրենց հետևից տանելով նաև հայրենանվեր զինվորներին:

Ռազմաճակատի իրադարձությունները վնասում տրվել են քայլ առ քայլ, հետևողական մի մանրախնդրությամբ, որով բացահայտվում է կռվող հայ զինվորության, նրան օգնության եկած աշխարհագրայինների, բիկուների անվերջ ռազմամթերք ու պարեն բերող աշխատավորության անճնագոհությունը: Այս կյուլավաճքի արանքներում Ուլուքայանը հաճախ է քոչում Բաթում՝ անդրադառնալով այնտեղ տեղի ունեցող ղեկավանգիտական խաղերին: Եվ հարկ է նշել, որ այստեղ ևս ամբողջ պատումն ստեղծվել է հավաստի նյութերի հիման վրա: Բանակցությունների մասնակիցների հուշերն են, գրագրությունները, օրագրերը, բանակցությունների արձանագրությունները, ընդունած որոշումները և այլն: Առանճնապես հարուստ են Թիֆլիսի հայ ազգային խորհրդի արճնագրությունները, որոնք օգնում են վերականգնելու ժողովրդի գործը վարելուն հավակնած մարդկանց մտածելակերպը, գործողությունները... Եվ որքան անօգնական, որքան խղճալի վիճակի մեջ էին նրանք: Այս նյութերից էլ ճնկել են մի շարք հետաքրքիր կերպարներ, որոնցից են կառանճնացների երկուսին՝ Ալ.Խատիսովին ու Հովհ.Քաջագնունուն: Բ.Ուլուքայանը չի հայտնում Ալ.Խատիսովին, նրան պիտակներ չի կպցնում: Յույց է տակս նրա մեքենայություններն ու ճեռնածությունները, թուրք ծավալապաշտների հետ կատարած նրա գործարքներն է մերկացնում, և արդյունքում ընթերցողի առաջ կանգնում է քաղաքական մի «գործիչ», որը պատրաստ է ամեն տեսակ շաղխտանությունների՝ ի շահ իր գործի, իր պաշտոնական վերելքի:

Հետաքրքիր է Քաջագնունու կերպարը՝ քննող, իր սկզբունքներն ունեցող, ժողովրդի ճակատագրի դարճդարճումներին քաջածանոթ, յուրայինների քաղաքական շաղխտանությունները մեծ մասամբ չբաճանող մի անհատականություն, որը հաճախ էր բախվում իր կուսակցական կենտրոնի հետ, թեև չուներ հստակ դիրքորոշում: Նրա օրագրերից հմտորեն քաղված հատվածներն իրար բերվելով՝ ստեղծել են այն հոգեկան ու հոգեբանական ծանր մթնոլորտը, որի մեջ միայն հնարավոր էր այդ մարդու վերջնական խզումը խառնուկ-վրացյանական գործելակերպից:

Տասնյակ մեծ ու վտրր կերպարներ էլ կան, որոնք առավել կամ պակաս հաջողությամբ ներկայացված են, ունեն իրենց անհատական նկարագիրը և օգնում են ճակատագրական օրերի ընդհանուր պատկերը տալուն: Կարևորն այն է, որ հեղինակի երևակայությամբ ստեղծված այս մարդիկ ևս իրական-պատմական անճների տպավորություն են թողնում և չեն խճողում ընդհանրական հավաստի իրականությունը:

Գեղարվեստական ուրիշ առանճնահատկությունների ու բերությունների մասին չեն խոսում մասնագիտությանս բերումով: Կարծում եմ՝ այդ առումով վեպի վրա առավել հանգամանալից ուշադրություն կդարճնեն գեղարվեստական խոսքի մասնագետները:

Իմ հաճելի պարտականությունն են համարում վերստին նշելու, որ Բ.Ուլուքայանի «Մարդարապատ» վեպը հարազատորեն վերականգնում է ժամանակաշրջանի պատմական ու գեղարվեստական պատկերը: Ես այն կարգացել եմ քավականությամբ և համոզված եմ, որ հրատարակվելով ընթերցող հասարակայնությանն անպայման պետք է տոգորի անխառն սիրով ու երաստագիտությամբ հայրենանվեր այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք պատմական անճնաճակատագրական պահին կանգնեցին թուրք քաղաքարքների դեմ և հայ ժողովրդին փրկեցին վերահաս կորճանումից:

Պրոֆ. Ձ.Կիրակոսյան
պատմական գիտությունների դոկտոր

(ստորագրություն)
1983 թ., հունվար-փետրվար

ԶՐՈՒՅՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ՝

Մեր նախորդ թիվով արձագանք հանդիսացած էինք «Ռեպուտիոն» շաբաթաթերթի (հուլիս 29) անդրադարձին հայկական ահաբեկչության և այդ առթիվ թերթին հրատարակած հարցազույցին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Զոն Կիրակոսյանի հետ: Թերթին խմբագրությունը կճշտեր, սակայն, թե տեսակցությունը տեղի ունեցած էր քանի մը ամիս առաջ և, չվերաբերելով հանդիքը «տաք» այժմեականության, օգտակար կբվեր: Հարցազույցը կատարած է Պերմար Ումպրեխտ:

* * *

Պ.Ու. – Կուզեի որ քանի մը բառով պատմականն ընքե Խորհրդային Հայաստանի ստեղծման: Կխորհի՞ք, որ հայերուն «հայրենիքն» է: Եհ՞շտ է, որ ատենին կնախատեսվեր անկախ Հանրապետություն մը ստեղծել:

Զ.Կ. – Խորհրդային Հայաստան, ստեղծված 1920-ին, հայ ժողովրդի միակ պետությունը կկազմե: Իր ստեղծումը դուրսին գործ չեղավ: Ա աշխարհամարտի ընթացքին հայ ժողովուրդը ֆիզիկական իր անհետացման եզրին էր: Իրողություն է, որ Արևմտյան Հայաստանը, որ Օսմանյան կայսրության մեջ կզուցվեր, և Արևելյան Հայաստանը, միաձուլված Ռուսաստանի, հասարակաց կամքն ունեին միանալու և հայկական պետություն մը ստեղծելու: Հայ ժողովուրդը կփափագեր իր ճակատագրին տերն ըլլալ, ազգային օջախ մը ունենալ, որ համապատասխան էր կարիքներուն: Հարկ է, սակայն, հաստատել, թե մարդկությունը միշտ թույլ չի տար յուրաքանչյուր փափագի իրականացումը:

Երիտասարդ թուրքերը, որոնք թուրք պետության գլուխը, պան-թուրքական քաղաքականություն մը կվարեին, վճռած էին, միահամուտ, այն ատենվան գերման ռազմապաշտության հետ, զինու զորությամբ լուծել Հայկական հարցը, արգելք հանդիսանալու համար այդ ժողովրդին տենչերուն իրականացումը:

¹ Ֆրանսիական "Revolution" շաբաթաթերթի հարցազույցը Հայաստանի արտաքին նախարար Զոն Կիրակոսյանի հետ // «Հասար» (Փ.), 1983, 6, 7, 9 օգոստոսի: «Չարքունիք» (Բեյրութ), 1983, 27 օգոստոսի: «Պայքար» (Բոստոն), 1983, 27 օգոստոսի: «Արարատ» (Բեյրութ), 1983, 6 սեպտեմբերի: «Ասպարեզ» (Լ.Լ.), 1983, 21 սեպտեմբերի, 8 հոկտեմբերի: «Արև» (Կահիրե), 1983, 23 սեպտեմբերի: «Սևան» (Բ.Լ.), 1983, 27 հոկտեմբերի: «Լիբր» (Թեհրան), 27 նոյեմբերի: Թարգմանված է ֆրանսերենից՝ L'Armenie Sovietique: Entretien avec John Kirakossian // Revolution (Paris), 1983, 29 juillet, p. 16.

նացման հայկական հայրենիքին ըմճած լավագույն պայմաններում մեջ, որս պետության ազդեցության տակ:

Արջավորության այդ դժվար պահերուն, որոնք հայ ժողովրդին մեծամասնության բնաջնջումը տեսան և հողային ու նյութական հսկա վնասներ, սովիի դյուրին եղավ հայկական պետություն մը ստեղծել իր հողամասին միայն մեկ մասին վրա: Այդ նոր պետությունը՝ Խորհրդային Հայաստանը, որ ճակատագիրը կապեց Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներու և հանրապետությանն ճակատագրին:

Հայ ժողովուրդը արդիական պետություն մը հիմնեց, ինքն իրեն շնորհեց զարգացած ճարտարաբան տը և հողագործություն մը: Ամենն կարողը, սակայն, մշակութային և գիտական գետնի վրա կատարված է: Խորհրդային Հայաստանը տարբեր ձևով կզնահատվի արտասահմանի հայերուն կողմե: Եթե մեծ թվով բարեկամներ ունինք, կան մաև կիներ ու այրեր, որոնք համար ընկերային և քաղաքական մեր օրենքները ընդունելի չեն: Բայց նույնիսկ անոնց մեջ, բազմաթիվ են անոնք, որոնք բարեկամական կապի ունին Խորհրդային Հայաստանի հետ: Դեռ ուրիշներ կառչած կման հին դիքքուշումներու, խնդր առարկա կընեն Խորհրդային Հայաստանը, ըսելով. «Ինչո՞ւ Հայաստանը ավելի մեծ չէ, ինչո՞ւ մեր փափագած աշխարհագրական տարածությունը, օրենքներն ու քաղաքական դիրքերը չունին»: Պատասխանը պարզ է: Նախ Խորհրդային Հայաստանը կարողացավ համեմատ չկազմեցալ: Ապա շատ են անոնք, որոնք կուզեն, որ Խորհրդային Հայաստանը ավելի մեծ հողամաս մը ունենա, քայք առիկա կրնա միայն իրատես մոտեցումի մը վրա կիմնվիլ: Կարելի չէ լուրջի առեղ ավանտյուրիզմը և մշտական կրկնումը այն փափագին, որ Հայաստան ստպես ըլլա կամ մապես ըլլա: Մեր մոտ հայերը իրենց մայրենի լեզվով կխոսին, կզրեն, կարտահայտվին: Խոր հարգանքի զգացում մը ունինք արտասահմանի հայերուն նկատմամբ: Մեր պետությունն ու կառավարությունը իրենց կարելիությանն սահմաններում մեջ կաշխատին օգնելու համար Սփյուռքի մեր եղբայրներուն և քույրերուն, որպեսզի իրենց հայրենիքը չնոտման:

Պ.Ու. – Հայրենիք մը կա ուրեմն հայ ժողովրդին մեկ մասին համար: Ել այն քոյր անոնց համար, որոնք ցրված են աշխարհի մեջ, ինչպե՞ս կտեսներ Հայկական հարցին լուծումը:

Զ.Կ. – Կարելի չէ հակիրճ կերպով վերլուծել այդքան կարևոր և քարղ հարց մը: Բնավ փոքր հարց չէ, ինչպես կկարծվի արևմտյան բազմաթիվ շրջանակներու մեջ: Հայ ժողովրդի մեկ մասը ցրված է արտասահման, զրկված իր հայրենիքեն, իրեն կողոպտված հողերեն: Կապրի դաճությունը սրտին, միջոցներ որոնելով, ոյունք թույլ տան վերագտնելու իր ունեցածը: Միջազգային ներկա կացության մեջ դյուրին է լուծում մը գտնել մնաց հարցի մը: Խորհրդային Հայաստանը ոչ մեկ պատասխանատվություն ունի, գաղով այն զանազան ճամբաներում և ձևերում, որոնք կերկին: Պարզվող մեթոդները անընդունելի են մեզի համար: Կխորհինք, ապահովված խաղաղության մը պայմաններում:

րուն մեջ է, որ ժողովուրդները, ի միջի այլոց, կարելիությունը կունենան հասարակաց լեզու մը գտնելու, հանգելու համար հասկացողության մը և ընդունելի լուծումի մը, որ զանազան ձևեր կրնա առնել: Ներկայիս այս հարցերը առանց լուծումի մը կմնան: Արձագանքը ջարդերու, որ ճանչված է որպես մեր դարուն առաջին ցեղասպանությունը, կհնչե աշխարհի զանազան երկիրներու մեջ: Կխորհինք, որ բոլոր պայմանները պետք է ձեռք առնվին մեջտեղ հանելու համար զանազան տարրերը, որոնք կնպաստեն հարցին հասկացողության: Այդ հասկացողությունը չի կրնար ձեռք բերվիլ, եթե նյութը չի ծեծված հարկ եղած բժախնդրությամբ: Ապաժանոթացումը շատ վնասներ կպատճառե:

Պ.Ու. – Ի՞նչ կընեն ձեր կառավարությունը՝ արժեցնելու և ընդունել տալու համար ցեղասպանության իրականությունը միջազգային գետնի վրա:

Ջ.Ա. – Մեծ ուշադրությամբ կհետևի Միյունքի մշակութային, ընկերային և քաղաքական կյանքին: Կփափագին, որ ան գտնե իր միության ճամբան, իր իսկ հայրենիքի հարգանքին ու սիրվույն մեջ: Կգործենք խաղաղության պահպանման ռազմավարության մը շրջագծին մեջ: Սահմանային և ուրիշ հարցեր լուծելը դյուրին չէ: Արևմուտքի մեջ ոմանք կխորհին, որ շատախոսությունը և բիրտության արկածախնդիր արարքները կրնան հանգիլ տալ իրենց հեռանկարները: Վերադառնալով հայ ժողովրդին, երբ հայրենիք մը ուզեց ունենալ, և մինչ արևմտյան երկիրները հավակնեցան իրեն օգնել, պետք է հաստատել, թե ոչինչ կատարվեցավ այդ ուղղությամբ, մեջն ըլլալով ամենեն տագնապալի շրջաններուն: Հայրենիք մը հայելուն համար չէր համապատասխաներ թուրք պետության շահերուն: Անընդունելի խոչընդոտ մը պիտի կազմեր թրքախոս հսկա պետության մը ստեղծման համար, թրքաձին բոլոր ժողովուրդներուն հետ տարածելու համար Մերձավոր Արևելքի և Փոքր Ասիո սահմանները: Այդ պատճառով է, որ թուրք պետությունը ուզեց բնաջնջել հայ ժողովուրդը: Հաջողվեցավ որոշ շափով, բայց ոչ ամբողջությամբ: Այսօր, փրկված ռուս պետությամբ և իր իսկ ուժերով, հայ ժողովուրդը կապրի և կաճի Խորհրդային Հայաստանի մեջ: Իր ծնունդեն ի վեր, եվրոպական պետությանց և Միացյալ Նահանգներու ներկայացուցիչները, այդ պատճառով «մոռցած» են հայ ժողովրդի պատմությունը: Եվ այսօր կշարունակեն հայ և թուրք հարաբերությունները նախատեսել հակախորհրդային դիրքերու ընդմեջեն: Իրենց համար Հայկական հարցին վերաբերող իրականությունները բոլորովին երկրորդական նշանակություն մը ունին, չըսելու համար ավելի:

* * *

Խմբ. «Հասար»-ի

Այլապես չահեկան է այս տեսակցությունը, երբ նկատի առնենք, մանավանդ թե հաճախ չէ, որ Հայաստանի արտաքին նախարար մը նման հարցեր կշռափե օտար մամուլի մեկ ներկայացուցչին հետ: Ավելորդ կնկատենք, անշուշտ, անդրադառնալ բոլոր ըսվածներուն: Ով որ քիչ մը պատմություն գիտե,

ճանոթ է այն իրողության, որ հողային մեր հարցերուն չլուծվելուն պատասխանատուները միայն արևմտյան պետությունները չեն: Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարն ալ, սակայն, ասկե ավելին չէր կրնար ըսել:

* * *

Հիշենք մակ, թե այս տեսակցության առթիվ, հուլիս 30-ին, «Հյուրիները» հոդված մը հրատարակած էր, խորագրված. «Երևանեն ճաթած ձայն մը»...

ՊԱՏՈՒՅՑԱՆ ԹՈՒՒՔԱԿԱՆ ԿԵՂՃԱՐԱՐՆԵՐԻ ՈՐՈՒՄՏԵՐԸ¹

...Վերջին շրջանում Անկարայի ռադիոն ամեն կիրակի հատուկ հակա-տվեռակաճ, հակահայկական հաղորդումներ է ծայնասփռում արաբական ունկնդիրների համար, արաբերեն լեզվով: Այս հաղորդումներում ճշմար-տության հետք աճանձ չկա: Ամեն ինչ կառուցված է կամխակալ հայկական-նության, հակառուսականության հիմքի վրա: Պատմության փաստերը մեկ-նաբանվում են այնպիսի քնահաճությանը, որ ռադիոյաղը մույնիսկ մտաճորդ պատկերացում չի կարող կաճմել ոչ Վաղ անցյալի իրադարձությունների մա-սին: Նման պատմաչինությունը մեզ աղոն հայտնի է թուրքական ժամանա-կակնց բաճանքիվ կեղճակիր-գրվաճքներից: Դրանց էջերում թուրք հեղինակ-ները փորճում են ամտեսել աճատ ապրելու, հայրենիք ունենալու հայ ժողովր-դի նկիրական իրավունքը:

Արևելյան թոնակալների լճից աճատագություն համար հայ ժողովրդի դարավոր պայքարը թուրք պրոպագանդիստները մատուցում են որպես օտար ուճերի, ճկակորապես Ռուսաստանի քաղաքականության արճասիք: Հակա-ռուսականությունը նրանց համար հաց ու ջուր է դարճել իրենց պրոպագան-դիստական աղմկարարության մեջ: ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի դաչնակնց թուրքիան այսօր ամեն օր, ամեն ժամ տուրք է տալիս հակակոմունիզմի, հակատվեռիզ-մի ամերիկյան խնկարկուներին:

Աշխարհի տարրեր երկրներում տպաճրվել են ճշմարիտ փաստաթղթե-րի, Վկայությունների բաճանքիվ ժողովաճումներ: Երևանում արդեն երկրորդ անճան հրատարակվում է Հայոց ճենցիղին նկիրվաճ Վավերագրերի ժողո-Վաճու: ԱՄՆ-ում 1981-ին լույս տեսավ Քոլյանի կաճանճ մույնպիսի մի արճե-քավոր հավաքաճու, որը ցույց է տալիս, թե Առաջին համաշխարհային պա-տերաճնի տարիներին ամերիկյան մամուլը ինչպես է արճագանքել արևմտա-հայության ողբերգությանը:

Վերջերս Փարիզում լույս տեսավ ֆրանսահայ պատմաբան Արթուր Բեյլեդյանի² կաճանճ 800 էջանց ֆրանսերեն ժողովաճումն՝ «Մեճ տերու-բյունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը» Վերնագրով, որի մեջ ամ-Վուփվաճ են ֆրանսիական պետական արխիվների 1914-1918 թթ. համապա-տասլանն նյութերը:

Սակայն թուրքական կողմին պատմության ճշմարտությունները չեն հե-տարքրքում: Ճանաչել անցյալը, նշանակում է ճանաչել ժողովրդի օրինական իրավունքները: Իսկ թուրքական պետականությունը դարերի ընթացքում եր-թեք չի ճանաչել, չի հարճել ճնչվաճ ժողովուրդների իրավունքը: Բուլղարներն ու սերբերը, ռումիններն ու արաբները՝ թուրքն էլ իրենց աճատությունը նկաճել են երկարատև, արյունալի մարտերից հետո:

Այճում ավելի ընդիուպ քննարկենք, թե ինչ է մատուցում Անկարայի ռա-դիոն ամեն կիրակի, իր երկճամյա արաբերեն հաղորդումներում:

* * *

ԶՐՈՒՅՑ ԱՌԱՋԻՆ. Թուրքական ռադիոն 1983-ի մայիսի 22-ին իր արար ունկնդիրներին հակատացնում էր, թե հայերը Օսմանյան կայսրու-բյունում «ճոխ կյանք Վայելող փորքամասնություն են եղել»: Պատկերացնում եք տուրքաների, փաշաների ու թեկերի իշխանության կրնկի տակ դարեր շա-նունակ ճնչվաճ հայ ժողովուրդը «ճոխ կյանք է Վայելել»: Ինչպես ատում են, մման ստերը ժիճաղ կշարճեն մույնիսկ եփաճ հավերի մոտ: Բանն այն է, որ թուրքական ժամանակակնց պատմաբանները, քաղաքագետները չեն խճում կալը Օսմանյան կայսրությունը գովաբանելու իրենց ավանդական պրակտի-կայից: Հանրահայտ փաստ է, որ թուրքական տերությունը մի հանրաքանտ էր այնտեղ ապրող ժողովուրդների համար: Սակայն այսօր թուրքական պրոպա-ճանդան փորճում է այն ներկայաճնել որպես մի դրախտավայր: Հակաճիտա-կանությունը, կեղճարարությունը այստեղից էլ սկսում են: Ֆեոդալական, թոնապետական թուրքական տիրապետությունը մութ ճիշեր էր ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև արաբների, բուլղարների, սերբերի, ռումինների, Վրացիների ու բաճանքիվ ուրիշ աճճերի համար: Մութամական իշխանությունը շարիք էր իր իսկ՝ թուրք աշխատավոր ժողովրդի համար: Սակայն պատմության թուրք կեղճարարներն այսօր ամեն ինչ ներկայաճնում են Վարդագույն ու պարճու-նակ, թուրքական հրեշավոր թոնապետությունը պատմությունից անտեղյակ մարդկանց մատուցելով այնպես, ինչպես իրենք են ցանկանում: Որպեսզի ցույց տան, թե հայ ժողովրդի համար թուրքական իրականությունը մի դրախ-տավայր է եղել, Անկարայի ռադիոխոսնակը 1983-ի մայիսի 22-ին լրճորեն աճ-դարարում էր. ճոխ կյանք Վայելաճ հայոց փորքամասնությունը «Օսմանյան կայսրությանը տվել է արտաքին գորճերի մեկ մինիստր, 7 այլ մինիստրներ, շատ քաղաքագետներ, պաղամենտի անդան, դեսպան, դատավոր և մի քանի Վաչչական աշխատողներ»: Ամենափորք իսկ ուշադրության դեպքում յուրա-քանչյուր արար ռադիոյաղ կկուսի, որ Անկարայի ռադիոն իրեն տարրական բաներ չիասկաճողի տեղ է դնում: Իսկ ո՞վ ասաց, որ հայ տարրը չի մանակ-ցել Օսմանյան պետության հասարակական-քաղաքական կյանքին: Իսկ ո՞վ է ժխտում, որ հայ մարդկանցից շատերը դարերի ընթացքում ամենամաճնա-կան մանակճցություն չեն ունեցել երկրի պետական-հասարակական գորճե-

¹ ՁԿԱԱ, Միջաճային ասպարեճում ճաղափարական պայքարի ակտուալ հարճերը շարքից լսեցեք պրոֆ. Ձ.Ս.Կիրակոսյանի ճրույճը «Պատմության թուրքական կեղճարարների ռադիոստերը» Վերնագրով, 1983, 23 ֳգոտտիս, մերենաճիր:

² Արթուր Բեյլեդյան (ճնճ. 1925), ֆրանսահայ պատմաբան, Հայաստանի նոր պատմության, միջաճային հարաբերությունների մասնաճետ, «Մեճ տերություն-ները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)» փաստաթղթերի ժողովաճումի կաճողը - Ա.Կ.:

րին, ճարտարապետական-շինարարական գործերին, արդյունագործությանը, առևտրին և այլն: Ի՞նչ զարմանալու բան կա այս խնդրում, որ թուրքական պրոպագանդան փորձում է ապացուցել Օսմանյան պետականության կարծեցյալ բարեփոխությունը հայոց նկատմամբ այն բանից հետո, երբ ոչնչացրել է հայությունը իր երկրում:

Մեր մտուցումը դասակարգային է, ճշմարտացի ու հստակ: Իրպես Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայ բնակչության մեջ փոքր չէր մեծահարուստների թիվը, այն մարդկանց թիվը, ովքեր համագործակցում էին սուլթանի արքունիքի, Բարձր դռան հետ, նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված շահագործում աշխատավոր մարդուն, անկախ նրա ազգային պատկանելությունից: Բայց մի՞թե կարելի է նույնացնել Կ.Պոլսի հայ մեծահարուստներին Մշո դաշտի, Ալաշկերտի, Վանի շրջանի հայ աշխատավոր գյուղացիության հետ, որը նվազում էր ինչպես սոցիալ-դասակարգային կեղծիչների, այնպես և մահմեդական վերնախավի, երիտթուրքական շովինիստական պաշտոնեություն մտնողներին: Թուրքական պրոպագանդան գոեկկարանում է, երբ Օսմանյան կայսրությունն ընդհանրապես հրաշալիքների մի օագիս է նկարագրում, որտեղ բոլորը գոհ էին, գոհ էին նաև հայերը, բայց նրանք ապեյախա չարաճճի դուրս եկան, չըմբռնեցին բարիքը, ականջ դրին Ռուսաստանին, նկրտական տերություններին և դիմեցին խռովությունների:

Ռադիկալներին հիշեցնենք, որ թուրքական պրոպագանդիստական-քաղաքական գրականության մեջ տակավին չենք համդիպի գոնե մի եզակի փաստի, որը վկայեր ճշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի օրինակությունը, նրա արդարացի բնույթը: Ընդհակառակը, թուրքական պրոպագանդան այսօր նորից ողորմ է, որ ճշված ժողովուրդների ազատագրական մարտումների հարվածներից խորտակվել է Օսմանյան կայսրությունը:

Մայիսի 22-ի արաբերեն ռադիոհաղորդման մեջ նկարագրվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի մայսօրյակին Արևմտյան Հայաստանում ծավալված քաղաքական պայքարը՝ հանուն արևմտահայության ինքնավարության: Հայտնի է, որ 1913-1914 թթ. Ռուսաստանի, արևմտակիտայական պետությունների, Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ներկայացուցիչները երկար բանակցություններ վարեցին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու խնդրի շուրջ: Չնայած Գեղմանիայի խանգարիչ դերին՝ 1914-ի փետրվարին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված համաձայնագրով երիտթուրքական կառավարությունը որոշակի պարտավորություններ ստանձնեց հայոց բարենորոգումները իրականացնելու խնդրում: Այսօր, հեռանալով պատմական ճշմարտությունները հիշատակելուց, թուրքական ռադիոպրոպագանդան այն տարիների հայ հասարակական քաղաքական ուժերին մեղադրանք է ներկայացնում այն առումով, թե ինչու նրանք ոգևորվել էին հայոց ինքնավարության ուղղությամբ կատարվելիք բարենորոգումների շուրջ ոռոսական դիվանագիտության հաջողությունից:

Այս նպատակով թուրքական պրոպագանդիստները դիմում են գաղութարար Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների թողած արխիվային ժառանգությանը՝ սրա վրա կառուցելով իրենց այսօրվա խեղաքրությունները:

Անգլիական դիվանագետներին երբեք էլ չի հետաքրքրել ճշվածների ճակատագիրը: Նրանք միշտ էլ հանդես են եկել որպես բրիտանական գաղութատիրության շահերի ջերմեռանդ պաշտպաններ: Նրանց երբեք չի հետաքրքրել արևմտահայության անագորույն վիճակը: Նրանք իրենց եզրահանգումներն այս խնդրում միշտ էլ կառուցել են հակառուսականության հիմքի վրա՝ քաջ գիտակցելով, որ հայ ժողովրդի միակ իսկական պաշտպանը Ռուսաստանն է: Անգլիական հյուպատոսներին դուր չէր գալիս արևմտահայության ոռոսասիրությունը: Նրանք այդ ոգով գեկուցագրեր են հղել Լոնդոն: Իսկ այսօր թուրքական պրոպագանդան այդ թղթերը մեջտեղ է բերել՝ ցույց տալու համար, թե հայերի «ազատ պետություն ստեղծելու իրավունքը» «փիմնականում համապատասխանում էր գաղութարարական պետությունների շահերին»:

Անկարայի ռադիոն փորձում է շքեղացնել մեծ ոճրագործ Թալեաթին, հարցակամի տակ է ղնում նրա հղած հակահայկական հեռագրերի տեքստերի իսկությունը: 1920-ին Լոնդոնում հրատարակված Նախմ-բեյի¹ հանրածանոթ հուշերի գիրքը, որի մեջ ամփոփված է երիտթուրքական պարագլուխների հակահայկական դահճային կարգադրությունների մի զգալի մասը, թուրք պրոպագանդիստները փորձում են անտեսել ուղղակի հենց այնպես, քանահանրեն: Թուրքական պրոպագանդայի այսօրվա պատկերացումներում երիտթուրքական կառավարությունը նույնիսկ հայերի բարեբարն էր: «Հայերի տարածած ոչնչացման լուրերը ամբողջապես սուտ են: Օսմանյան պետության պատմության մեջ երբևիցե ոչնչացում կան եղեռն չի եղել», - հռչակում է Անկարայի ռադիոն (1983-ի հունիսի 26-ին), և ինքն էլ հավատում է, որ ինքը ճշյու է: Ռադիոկեղծարարներին հիշեցնենք, որ թուրքական թերթերի էջերում այսօր էլ անհնասանձարձակ պանթոպրիստները միշտ հպարտանում են Թալեաթի հայասպան քաղաքականությանը, նրա ծրագրերով ու հեռագրերով՝ դրանց մեջ տեսնելով թուրքական պետականության փրկության բանալին: Այնպես որ մի ձեռքը չգլտի, թե մյուսն ինչ է անում: Արտասահմանցի մի մեկնարան վերջինս շատ դիպուկ ասաց. «Գեմոնցիդի վերջին գոհը ճշմարտությունն է»:

¹ Նախմ-բեյ - թուրք պաշտոնյա, 1915-1917 թթ. Հալեպում եղել է հայերին տեղահանող տեսչության գլխավոր քարտուղար, որին հանձնարարված էր Դեյր էզ-Չորի ամապատ արտաքսել Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրերից Հալեպ արտոլված հայերին, խուսափել է կատարել հրամանները, փրկել է շատ հայերի և պաշտոնանկ արվել 1918 թ. Արամ Անտոնյանին է հանձնել իր մտ գտնվող գաղտնի փաստաթղթերը և իր հիշողությունները, որոնք 1920 թ. հրատարակվել են անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով - Ա. Կ.:

Սակայն բուրբակյան պրոպագանդան այս գործում չի կարող հաջողել: Ընչարտությունը կկարողանա իրեն պաշտպանել ստից:

ԶՐԱՅՑ ԵՐԿՐՈՐԿ. Հումիսի 5-ի հաղորդման մեջ Անկարայի ռադիոն

ահա թե ինչպես էր արար ունկնդիրներին նկարագրում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության ոչնչացման փաստը: «Օսմանյան կառավարությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ստիպված եղավ մի ժամանակավոր հրաման արձակել, որը պահանջում էր հայերին պատերազմական շրջաններից տեղափոխել այլ շրջաններ»: Պատմության փաստերը հիմնովին կեղծելու, պատմագիտության տարրական նորմերը չհարգելու չափազանց բնորոշ օրինակ է սա, որը կոչված է արար նոր սերունդներին ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել երիտթուրքերի ձեռքով կազմակերպված արևմտահայության ողբերգությունը:

Վերջին տարիներս պատմության կեղծարարության անպատիվ գործն իրենց ձեռքն են առել բուրբակյան պետական մարմինները: Ստամբուլի համալսարանը մի կոչ էր ուղղել աշխարհի տարբեր համալսարաններին, որտեղ առանց այլևայլության 20-րդ դարի առաջին զենցողի կազմակերպիչներ էր հռչակում... հայերին: Մամուլի աստվածներում, այսպես կոչված գիտաժողովներում բուրբակյան «պատմագիտության» այրերը կեղծիքի ու տախտաության իսկական ռեկորդներ են սահմանում:

Ո՞ւմ հայտնի չէ վաղուց սպագոցված այն ճշմարտությունը, որ արևմտահայության ոչնչացման ծրագիրը երիտթուրքական շովինիստները մշակել էին տակավին 1910-ին: Պատերազմը մի պատեհ առիթ էր այն իրականացնելու և պատերազմական դժմի պայմաններով արդարացնելու համար: Բեհադոլին Շաքիրի գլխավորած «Թեքչիլաթ-ը մահստս» հատուկ կազմակերպությունը, ստեղծվել էր հայ անմեղ մարդկանց տեղահան անելու, անմարդարանակ վայրերում նրանց խոշտանգելու և ոչնչացնելու համար: Այս խնդիրների մասին նոր սպագոյցներ բերել, քննարկումներ անել ավելորդ է: Ապագոցված բանը նորից սպագոցել նշանակում է ջուր ծեծել: Իսկ Անկարայի ռադիոն 1983-ի հունիսի 19-ին ոճրագործ Թուլաթի հղած հայապալան գաղտնի հեռագրերի մասին խոսելիս ասում էր, թե նրա մտառությունն է եղել «պատժել այն մարդկանց, որոնք հանցանքներ էին գործել հայերի տեղափոխման ժամանակ»:

Այստեղ են ասում ստիք, բայց չափը իմացիր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության տարածքի վրա 2,6 միլիոն հայություն կար: Միայն Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում՝ Վանում, Էրզրումում, Մուշում, նաև Տրապիզոնում, Բիթլիսում, Սղեղում, Տիգրանակերտում, Մալաթիայում և այլուր մեկ ու կես միլիոն հայություն կար: Այդ ո՞ր անհետացան հայոց հին քաղաքակրթության բնակիչները: Չէ՞ որ այսօր հայագրկված են այդ շրջանները: Կ. Պոլսի 200-250 հազար հայության փոխարեն այսօր միայն 40 հազար հայ է մնացել Ստամբուլում:

Խոսելով հայոց տեղահանման մասին՝ ռադիոհաղորդման հեղինակները փորձում են արդարացնել կատարվածն այն պատճառաբանությամբ, թե «փաստաթղթերն սպագոցում են, որ այդ շրջաններից հեռացվող հայերն աշխատանք չունենին և նյութապես էլ լավ վիճակում չէին»: Ուրեմն, չժխտելով կատարվածը, այսօր բուրբակյան պրոպագանդան փորձում է բարերարի դերում տեսնել երիտթուրքական ճիվաղներից, որոնք իբր մտահոգ էին նյութապես փառ վիճակում գտնվող հայերի նկատմամբ: Բայց չէ՞ որ նույն հաղորդման սկզբում կյանքի ճոխ պայմաններ էին վերագրվում Օսմանյան կայսրությունում ապրած հայերին: Պատմության բուրբակյան մեկնաբանությունները հակազիտական են, հակապատմական: Տրամաբանության հետք անգամ չկա նրանցում: Այդ նույն հաղորդման մեջ, վկայակոչելով 1919-ի հոկտեմբերին անգլիական մի պաշտոնյայի պատասխանը բուրբակյան բարբարոսությունները դատապարտող մի գրքի հեղինակ Էմիլի Ռոքինսոնին, առանց այլևայլության ասվում են այսպիսի խոսքեր. «Ճեղք մարդու սազական չէ, որ մտածի, թե հայերը ենթարկվել են սպանդի ու ոչնչացման»: Այդ դեպքում ինչ ո՞ր և ինչպե՞ս անհետացան հայերը Արևմտյան Հայաստանից: Այդ ո՞ւմից ծնունդ առան հայոց Սփյուռքի այսօրվա սերունդները: Չէ՞ որ դրանք շատավիզներ են իրենց տնից, հողից, հայրենիքից արտաքսված, հրաշքով փրկված ու վերապրած հայերի: Ուրեմն ա՞տ են գրել Հենրի Մորգենթաուն ու Յոհան-Լեֆախուսը, Շտոեմերը և Պիանոն, Գիլբրոնը, Թոյնբին ու Մարկվարտը, Անատոլ Ֆրանսը և Մաքսիմ Գորկին: Իհարկե ոչ: Մուտն սկսվում է այսօրվա քուրք կեղծարարների ջանքերով: 1915-ի դեպքերի վրայով հեշտությամբ սահելով՝ հաղորդման հեղինակները ունկնդիրների մոտ շփոթ են առաջացնում արդեն 1918-ի Բաքվի դեպքերի մասին: Իսկույն տեսանելի է դառնում, որ բուրբակյան ռադիոպրոպագանդան իր համար լսարան է վճռորոշ պատմությունից անտեղյակ մարդկանց մոտ՝ փորձելով նրանց մոտ առեղծված սերմանել հայերի նկատմամբ: Փաստերն այնպես են աղավաղվում, որ կարծես բուրբակյան բանակը չէր, որ ինտերվենցիա էր կատարել Անդրկովկաս, հասել Բաքու, իր ճանապարհին մահ ու արյուն սփռելով: Ռադիոնուկլիդներից հիշեցնենք, որ երիտթուրքական կառավարությունը, խախտելով 1917-ի դեկտեմբերի Էրզնցզանի հաշտությունը, իր բանակները շարժեց Անդրկովկասի վրա, իր ճանապարհին կողոպտեց, ոչնչացրեց հայկական գյուղեր, հասավ մինչև Բաքու՝ ամենաս ղեքը կատարելով սովետական իշխանության դեմ: Իսկ այսօր բուրբակյան պրոպագանդան կեղծում է ու ստում, աղավաղում պատմական ճշմարտությունները: Ստեփան Շահումյանը՝ Լեհիմի անվիներ զինակիցը, Անդրկովկասում սովետական իշխանության արտակարգ և լիազոր կոմիսարը, որը մարտնչեց ու զոհվեց աշխատավոր ժողովրդի համար, բուրբակյան զովածքներում բնութագրվում է որպես... տեղորիստ: Թուրքական մամուլը դժգոհում է, որ Բաքվում նրան արձան է կանգնեցված, որ նրա անունով սովետական մավ կա, որը անցնում է Բուժփողով ու Դարդանելով:

Թուրքական պատմաշինության աղավաղումների մեջ խեղդվում են ամենատարբարական ճշմարտությունները:

1983-ի հունիսի 26-ին ռազիո Անկարան նորից եթերը աղտոտում էր ստեղծով: «Հայերի տեղափոխվելու հրամանը չընդգրկեց Ստամբուլը, Թրակիայում և նույնիսկ Անատոլիայի կենտրոնում բնակվող հայերին, ուրեմն՝ ամբողջական տեղափոխում տեղի չի ունեցել, ինչպես՝ ս կարելի է խոսել ամբողջական ոչնչացման մասին»: Նախ, միանգամից մի քանի սուտ: 1915-ի ապրիլի 24-ին առաջին հարվածը հասցվեց հենց Կ.Պոլսի հայ մտավորականությանը: Կ.Պոլսում զանգվածային կոտորած չսարքվեց միմիայն արտասահմանյան դեսպանատների առկայության պատճառով: Ինչ վերաբերում է Ադրիանապոլսին, Ռոդոստոյին, նաև Անկարային ու կենտրոնական Անատոլիայի մնացյալ կենտրոններին, նրանք տեղահանվեցին, արտրվեցին, կոտորվեցին նույնպիսի դաժանությամբ, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակիչները: Թուրքական ռազիոն հայտարարում է, թե «Օսմանյան պետության մարդկային զոհերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ավելի շատ էին, քան հայերի զոհերը: Նա արևելյան շրջաններում ցրտի և իվանդոթյան պատճառով կորցրեց մի ամբողջ քանակ, որի թիվը հասնում էր 90 հազարի»: Այո՛, Սարիղամիշի ճակատամարտում երիտթուրքական արկածախնդիր Էնվերի քթին ռուսաց քանակը գործը հարված հասցրեց: Բայց չէ՞ որ մա պարծենում էր, թե ռուսներին քշելու է Անդրկովկասից:

Հիշեցնենք թուրքական ռազիոյի պարոնայք տնօրեններին, որ Թուրքիան ինքը հարձակվեց Ռուսաստանի վրա: Նա պղծեց էր: Թուրքական պատմաբանները հասարակությունից թաքցնում են 1918-ի ավարտին, 1919-ի սկզբին թուրքական հասարակական-քաղաքական կյանքի փաստերը, մամուլի նյութերի բնույթն ու բովանդակությունը: Չէ՞ որ այն օրերին թուրքական բազմաթիվ թերթեր, պառլամենտի հետադարձ գրեցին ու խոսեցին երիտթուրքերի կատարած հակահայկական շարագործությունների մասին, դատապարտեցին կոնկրետ ռժաբործության հեղինակներին, պահանջեցին և հասան այն քանին, որ հատուկ զինվորական դատարան ստեղծվեց, որը և դատեց ժողովրդասպանության հեղինակներին: Այս մասին այսօր թուրքական ռազիոն ոչ միայն լուսն է, այլև ամբողջապես գլխի վրա է շուռ տալիս փաստերը: 1983-ի հունիսի 19-ին արար ռազիոլուդների համար ժայնաստված միևնույն հաղորդաչարում երիտթուրքական պարագլուխներին արդարացնելու նպատակով ամբողջապես կեղծվում են թուրքական ռազմական դատարանի գործունեությունը, նրա ընդունած դատավճիռները հայ ժողովրդի դահիճների նկատմամբ: 1919-ի Կ.Պոլսի թերթերի էջերը լի են երիտթուրքերի շարագործությունների ասպացուցող, նրանց անարգանքի սյունին գամող բազմաթիվ նյութերով:

Թուրքական ստահող պրոպագանդան գերադասում է իր ունկնդիրներին տանել տախտության արահետներով: Բայց չէ՞ որ արար ժողովրդի հիշողությունից չի անհետացել այն ճշմարտությունը, որ այսօրվա սերունդների

հայրերն ու պապերը ականատես էին կատարված ռժաբործությանը: Այդ նրանք էին, արար ռամիկ, աշխատավոր մարդիկ, որ սրտաբաց ընդունեցին գողգոթայի ճանապարհներով անցած և հրաշքով փրկված հայ մարդկանց խմբերի քեկորներին:

Հայ մարդիկ սնվեցին, ապաքինվեցին, ոտքի կանգնեցին, հետո, շնորհիվ իրենց երկաթյա կամքի ու աշխատասիրության, ամբասան ու ծարձակեցին արաբական հյուրընկալ հողի վրա: Արար Ֆայեզ Էլ Ղուսեյն¹ ժամանակին շատ լավ է նկարագրել թուրքական շարագործության ողջ գազարվությունը: Այդ գիրքը լույս է տեսել աշխարհի շատ լեզուներով, նաև արաբերեն: Այն ըմբերցնել՝ ամեն ոք գաղափար կկազմի այսօրվա թուրքական ստեղծի ու կեղծարարության մասին:

Իսկ 1983-ի հունիսի 12-ին Անկարայի ռազիոն փորձում էր հավատացնել իր ունկնդիրներին, թե «խեղաքյուրելով 1915-ի հայտնի պատճառներով հայերին պատերազմական շրջաններից տեղափոխելու Օսմանյան կայսրության որոշումը՝ այն ներկայացնում են որպես հայերին ոչնչացնելու նպատակ հետապնդող որոշում»:

Այո՛, թուրքական պրոպագանդան շարունակում է ստել ու կեղծել պատմության փաստերը: Հաղորդաչարից պարզ է դառնում, որ այսօր նույնպես, ինչպես երեկ, թուրքական քաղաքական կյանքը տնօրինողները, որոնք իր իսկ՝ թուրք ժողովրդի թշնամիներն են, չեն հանդուրժում հայրենիք ունենալու հայ ժողովրդի իրավունքը: Սրանով են պատճառաբանված թուրքական պրոպագանդայի կողմից Մովսեսական Սոցիալիստական Հայաստանի պետականության անտեսումը, նրա հասցեին վիրավորական ոտնձգությունները, այն պատճառով, որ անդամն է հզոր Մովսեսական Միության, եղբայրական դաշինքով զուգված է ռուս և մյուս ժողովուրդների հետ:

Մովսեսական բոլոր մարդիկ խաղաղություն ու բարեկամություն են ուզում աշխարհի բոլոր ժողովուրդների, այդ փուն՝ թուրք ժողովրդի հետ: Թուրք ժողովրդի ներկա սերունդները պետք է իմանան պատմական ճշմարտությունը: Դա է փոխըմբռնման հասնելու միակ հուսալի ուղին:

23.08.1983 թ.

Պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյան

¹ Ֆայեզ Էլ Ղուսեյն – խարբերող զավաթի մականին կառավարիչ, ազգությամբ արաբ, 1915-ին, ծառայելով Դիարբեքիում, ականատես է եղել երիտթուրքական իշխանությունների հակահայկական գործողություններին, 1917-1918 թթ. ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով հրատարակել է «Մի արար մահմեդականի վկայությունը հայերի անմեղության և կոտորածների վերաբերյալ» գրքույկը - Ա.Կ.:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀՐԱՊՈՐԱԿՈՒՄԸ¹

Սովետական Միության գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը լույս է ընծայել «Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր» ուսումնասիրությունը², որն ստեղծվել է սովետական անվանի բուրժուական Սվետլանա Օրբչևովայի, Մանվել Հասրաթյանի և Յուրի Պետրոսյանի համատեղ ջանքերով:

Սվետլանա Օրբչևովան միջնադարյան Թուրքիայի ճանաչված մասնագետ է: Նրա գրչին է պատկանում ներկա գրքի առաջին բաժինը, որն ընդգրկում է 9-18-րդ դարերը:

Մանվել Հասրաթյանը և Յուրի Պետրոսյանը սովետական բուրժուական գիտության ճանաչված ու անվանի դեմքերից են: Նրանց գրչին են պատկանում բազմաթիվ բուրժուական աշխատություններ՝ գրքեր, հոդվածներ: Յուրի Պետրոսյանը գլխավորում է ՄՍՀՄ ԳԱ-ի Մոսկվայի արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի մասնաճյուղը: Հատկապես հայտնի է նրա «Երիտթուրքական շարժում» (ռուսերեն) աշխատությունը: Մանվել Հասրաթյանը աշխատում է Մոսկվայի նույն ինստիտուտում՝ որպես բաժնի վարիչ: Առանձնապես հետաքրքրություն են ներկայացնում Թուրքիայում ազգային հարցին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները: Ընթերցողներն ուշադրությամբ են հետևում քրդական հարցի շուրջ նրա կատարած հրապարակումներին: Յու. Պետրոսյանը գրել է գրքի երկրորդ բաժինը՝ նոր շրջանին նվիրված մասը (18-րդ դարի ավարտ – 1917 թ.), իսկ Մ. Հասրաթյանը՝ նորագույն շրջանի պատմությունը (1918-1980 թթ.):

Գլխիցը նախատեսված է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ ընթերցող լայն շրջանների համար: Հեղինակներն օգտագործել են Թուրքիայի պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ նոր աղբյուրներ և հրապարակումներ:

Ս. Օրբչևովան հանգամանորեն անդրադարձել է բյուրք թուլորական ցեղերի տեղաշարժերին, Փոքր Ասիայում նրանց հաստատվելու մանրամասներին: Ըստ հեղինակի՝ բյուրք ցեղերն առաջին անգամ Փոքր Ասիայում և

Իրականներում երևացել են ժողովուրդների մեծ վերաբնակեցման ժամանակ (մեր բվարկության առաջին դարերում): Մակայն մինչև 7-րդ դարը այս շրջանները բախանցած բյուրք ցեղերի զանգվածները, որոնք կապված էին հույներին, բուլղարներին, սուվարիներին, խազարներին և այլ տեղանուն միավորումների հետ, արագորեն խառնվում և կուլ էին գնում տեղական էթնոսին և քիչ քե շատ հետք չեն թողել ռեզիդնի էթնիկական պատմության մեջ: 8-10-րդ դդ. Միջին Ասիայից և Խորասանից սկսվում է բյուրքական ավելի նկատելի հոսք դեպի Փոքր Ասիա: Արքաաիդների խալիֆայությունն արդեն նրանց օգտագործում էր որպես զինվորական ուժ իր սահմանների պաշտպանության գործում: 11-12-րդ դդ. նրանք արդեն բյուզանդական տիրույթների վրա բնակություն հաստատելու փորձեր էին անում: 11-րդ դարում Միջին Ասիայում ասպարեզ են իջնում օգուզական ցեղերը (սրանց նաև բուրքներն էին անվանում), որոնցից սերվեցին սելջուկները: 10-11-րդ դդ., դառնալով մուսուլմաններ, սրանք կռիվ տվեցին օգուզների հեթանոս առաջնորդների դեմ և ստեղծեցին «Մեծ սելջուկների» տերությունը, որը տարածվեց Միջին Ասիայից մինչև Միջերկրական ծով:

Հեղինակը հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ բյուրքական ցեղերը կելվորներ էին, որ նրանց թուլորական մակարդակն անհամեմատ ցածր էր Փոքր Ասիայի և Հայաստանի նստակյաց բնակիչների մակարդակից: 13-րդ դարում «թաղարներում և գյուղացիության շրջանում բյուրքերը դեռևս բնակչության վերջնամասնությունն էին կազմում»:

Թուրքական էթնիկական ընդհանրությունը կազմավորվել սկսեց 11-13-րդ դդ.: Գրքում պատկերված է առաջին օսմանների իշխանության հաստատումը, մեկնաբանված են եվրոպայում և Ասիայում նրանց զավթողական քաղաքականության մանրամասները: Երկար ժամանակ ցեղը չունեք ինքնանվանում, միասնական էթնոնիմ:

«Թուրք» (բյուրք) բառը նշանակում էր լոկ հասարակ մարդ: «Օսմանլը» (օսմանցի, օսման) տերմինը էթնոնիմ չէր դարձել, այն նշանակում էր լոկ հպատակությունը կամ պատկանելությունը կառավարող դասակարգին: Փոքր Ասիայում եկվոր բյուրքերը նվաճողներ էին: Կ.Մարսըրը նշել է, որ նրանք օկուպանտներ էին: Օսմանյան կայսրության իշխանությունն իրեն ենթարկեց հին ու քաղաքակիրթ բազմաթիվ ժողովուրդների՝ նրանց նկատմամբ կիրառելով խորականության դաժան քաղաքականություն: 18-րդ դարի ավարտին, պարտություն կրելով եվրոպական տերությունների միացյալ ճակատի հետ բախվումը, «թուրքերի հարձակողական ուժը կտրուվեց» (Ֆ.Էնգելս):

Գրքում բացահայտված են Արևելյան հարցի էությունը, եվրոպական տերությունների մրցապայքարի դրսևորումները Օսմանյան կայսրության ժառանգության համար՝ 18-րդ դարի ընթացքում: Օսմանյան կայսրության ոչ բյուրքական շրջանների ճակատագիրը դառնում էր ոչ միայն ներքին բուրքական, այլև միջազգային քաղաքականության հարց:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Սովետական արևելագետների նոր հրապարակումը // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1983, N 10, էջ 29-30: Նույնը՝ «Արարատ» (Բեյրութ), 25, 28 սեպտեմբերի: «Զարթոնք» (Բեյրութ), 13 նոյեմբերի: «Ազգային մշակույթ» (Բեյրութ), 20 նոյեմբերի: «Լրագիր» (Լ.Ա.), 10 դեկտեմբերի: «Աշխարհ» (Փ.), 1984, 7 հունվարի, 4, 11, 18 փետրվարի: «Մեծ» (Բ.Ա.), 1984, 1 հունվարի: «Հասար» (Փ.), 1984, 3 հունվարի: «Այր» (Թեհրան), 1984, 25 մարտի: «Մալաբար» (Լ.Ա.), 1984, 2 հունիսի: «Երիտասարդ Հայաստան» (Ջեռիկ Սիբի). - 1984, օգոստոս: «Պայքար» (Ռուսոն), 1984, 27 օգոստոսի: «Աղբակ» (Բեյրութ), 1984, 24, 25 օգոստոսի: Տե՛ս նաև՝ Киракосян Дж., Кондакчян Р. Очерки истории Турции, М.: Наука, 1982, 294 с. // Вестник Ереванского университета (Е.), 1983, N 2, с. 263-266:

² Гасратян М.А., Орещкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции, М.: Наука, 1982, 294 с.

Օսմանյան կայսրության սուլթաններն անվերջ նվաճողական պատերազմներ էին մղում աշխարհի տարբեր կողմերում, տարբեր ժողովուրդների ու երկրների դեմ: Հենց որ սպառվեց արտաքին քաղաքականության նվաճումների ուժը, սկսվեց ներքին կոռուպտի, ջարդերի ու կոտորածների շրջանը: Բալկաններում թե Արևելյան ազատագրական կռիվ ալիք բարձրացավ թուրքական տիրապետության դեմ:

Պատմական ճակատագրի բերումով հայ ժողովրդի ամենասովոր հատվածի բազմադարյան կյանքն ընթացել է թուրքական պետականության իշխանության ներքո: Թուրքական իրականության դառնադեմ իրադարձությունները, հետամնացությունը, կառավարական բռնակալական ձևերն ու մեթոդներն իրենց բացասական կնիքն են դրել արևմտահայության կյանքի բոլոր կողմերի վրա: Թուրքիայի պատմությանը ծանոթանալով՝ մենք գաղափար ենք կազմում նաև հայ ժողովրդի հետ կատարվածի մասին:

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունը ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մշտական ապարիզ էր: Գրքում շեշտված է, որ Աբդուլ Համիդ II-ը և նրա շրջապատի վերնախավն այս խնդիրը լուծելու համար բազմազգ երկիրը վերածեց բանտի: Նրանք իրենց տիրապետությունն ապահովում էին կրոնական և ազգային թշնամություն հրահրելու միջոցով: Գրքում հիշատակվում է «ժամիդի» անկաճող հեծելազորը, նրա կատարած սև դերը: «Անզուսպ տեղորից առանձնապես տուժեցին հայ բնակչություն ունեցող շրջանները, - ասված է գրքում: - Աբդուլ Համիդ II-ն ու նրա մերձավորագույն շրջապատն են պատասխանատու 1894-1896 թթ. կազմակերպված հայերի սարսափելի կոտորածի համար, որը ցնցեց աշխարհը»: Հեղինակներն այն կարծիքին են, որ արդեն 80-ական թթ. սուլթանը հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու քաղաքականություն էր իրականացնում, բայց դա վտանգավոր չափեր ընդունեց Սաադին 1894-ի սարսափելի կոտորածից հետո: Այստեղ մատմանուցյց է արվում համիդականության գաղափարաբանության խաղացած սև դերը, քաղաքական մի ուղղություն, որ խրախուսում էր ինքը՝ «ճարպիկ և ճեղք քաղաքագետ» Աբդուլ Համիդ II-ը: Գրքում բացահայտված է արևմտյան տերությունների խաղացած դերը: Բուրժուական դիվանագիտությունն օգտագործում էր կրեոտի հույների ապստամբության փաստը, Մակեդոնիայի ազատագրական պայքարը, նաև Հայկական հարցը կապիտալիստական հզոր տերությունների շահերին համապատասխան: Գրքում որոշակի տեղ է հատկացված Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումներ անցկացնելու անհաջող փորձերին, ցույց են տրված միջազգային դիվանագիտության գործողությունների, տերությունների քաղաքականության նպատակները:

Որոշակի հետաքրքրությանք են կարդացվում երիտօրդական շարժմանը նվիրված էջերը: Հեղինակներից Յ.Պետրոսյանը գրում է, որ «երիտօրդների գաղափարաբանության մեջ «օսմանիզմի» դոկտրինայի տեղ աստիճանաբար բունցեցին «ժակարդականության» և «համիլանականության» հետադիմական կոնցեպցիաները: Երիտօրդները փաստորեն կրիվ հայտարար-

րեցին ազգային-ազատագրական շարժումներին՝ արաբների, հայերի, քրդերի, արքանացիների արդարացի պայքարին: «Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ապա կարելի է որոշակիորեն ասել, որ հեղափոխությունից հետո երիտօրդների ամբողջ քաղաքականությունը հանգում էր այն բանին, որպեսզի թույլ չտային Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի վարչական, տնտեսական և կուլտուրական խնդիրների կարգավորմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացում: Երիտօրդական կառավարողները, շարունակելով Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականությունը, սրում էին ազգամիջյան հարաբերություններն Արևելյան Անատոլիայում, հատկապես թշնամություն սերմանելով քրդերի և հայերի միջև: Համենայնդեպս, այդ տարիներին երիտօրդները շատ բան նախապատրաստեցին հայերի ողբերգական ջարդի համար, որը տեղի ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո»:

Օսմանյան կայսրության արաբական վիլայեթներում երիտօրդական իշխանությունները դաժանորեն ճնշում էին ազգային-ազատագրական ոգությունները, դատական պրոցեսներ կազմակերպում արաբ հայրենասեր-ազգային գործիչների նկատմամբ: Հայրուրավոր մարդիկ մահապատի ենթարկվեցին, արաբ ժողովրդի արդարացի գործի բազմաթիվ ռաիվորաներ բանտերը նետվեցին, արտոլվեցին կամ արտաքսվեցին: Թուրքական տիրապետության վերջին տարիներն իսկական չարիք դարձան արաբ աշխատավորության համար: Գրքի էջերում համոզիկ կերպով ցույց է տրված ազգային հարցում երիտօրդական կառավարության մեծապետական շովինիզմի հակամարդկային, հակաժողովրդական էությունը: Երիտօրդների պարագլուխներն ազգամիջյան երկպառակությունները հրահրում էին նաև սոցիալական սուր պրոլեթններից ժողովրդի ուշադրությունը շեղելու համար:

Գրքում ճշմարտացիորեն է բացահայտված Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտօրդական ազգայնամուտների կատարած շարագործության ողջ զանգվածը: «Զեռնամուխ լինելով հայերի կազմակերպված ոչնչացմանը, - կարդում ենք գրքում, - երիտօրդական կառավարությունը թխեց մի վարկած այն մասին, թե հայկական բնակչությունը «տեղահանվում է իր մշտական բնակության վայրերից դեպի երկրի խորքերը» «ազգական նկատառումներով»: Իրականում «տրիտմվիրատո», որ դարձավ հայ ժողովրդի դաիճը, մշակեց և իրականացրեց հայերի զանգվածային ցեղասպանությունը: Շատ քաղաքներում ու գյուղերում բնակչությունն անձնվիրաբար դիմադրում էր դաիճներին, բայց ուժեղորեն խիստ անհավասար էին: Սեկուկես միլիոն հայ սպանվեց, մոտ 800 հազար հայ գաղթական հանգրվանեց այլ երկրներում»: Հեղինակները ինչուստակում են ֆրանսիացի հրապարակախոս Ռենե Պիմոնի բնութագրիցը: Նա գրել է. «Հայերի՝ կանանց, երեխաների և ծերերի տեղահանությունը լույ ենեցորեն քուլարկված մահավճիտ էր»: Հատկապես մատնացույց են արված Իսթիսիայի և զինվորական իշխանությունների կողմից ստեղծված «Հատուկ կազմակեր-

պության» սև գործերը կոտորածի կազմակերպման, լրտեսության, ոստիկանական պրոպագանդայի կազմակերպման ասպարեզում:

Հեղինակները դատապարտում են երիտթուրքական 1918-ի ինտերվենցիան Անդրկովկաս: Գրքում կարդում ենք. «1918-ի ապրիլին թուրքական զորքերը գրավեցին Կարսը և Բաթումը, մայիսի 15-ին՝ Ալեքսանդրապոլը (այժմ՝ Գյումրի), հետո սկսվեց հարձակումը Բարսիլի վրա, որը գրավվեց սեպտեմբերի 15-ին և կողոպուտվեց թուրքական զորքերի կողմից: Բաքվում օկուպանտները բնակչության իսկական կոտորած սարքեցին: Անտանոյ տերությունները հովանավորեցին երիտթուրքերի այդ զավթողական գործողությունը՝ ենթադրելով, որ թուրքական ինտերվենցիան կխեղդի հեղափոխական շարժումն Անդրկովկասում և կթուլացնի թուրքական զինված ուժերը Միջագետքում: Էնկել-փաշայի անդրկովկասյան արկածախնդրությունը հեշտացրեց անգլիական գաղութարարների մուտքը Մոսուլ, Միջագետք»:

Գրքի ընթերցողը որոշակի գաղափար է կազմում ժամանակակից Թուրքիայի վերջին տասնամյակների պատմության մասին: Վերջին գլուխներում քննարկված են երկրի տնտեսական ու քաղաքական խնդիրները, ցույց է տրված Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության էությունը: Բանվոր դասակարգի պայքարի հարցերը, արտագնացությունը, արհմիութենական գործունեությունը, ագրարային հարցի բնույթը և այլ խնդիրներ պարզաբանված են համոզիչ զօրոյով: Գրքում որոշակի տեղ է հատկացված միջկուսակցական պայքարին, Ժողովրդահանրապետական կուսակցության (Էջևիթ¹) և Արդարության կուսակցության (Դեմիրիշ²) հակամարտության լուսաբանմանը, Էրթականի³ կրոնամոլական քարոզների ու Թուրքեշի համաթուրքականության գաղափարախոսության հակաժողովրդական, հետադիմականության էության քննադատությանը:

Թուրքիայի մասնակցությունը Հյուսիսատլանտյան պակտին, նրա համագործակցությունը ԱՄՆ-ի ռազմամոլական ծրագրերին բացահայտված են խնդրի բազմակողմանի իմացությամբ: Թուրքական պետական գործիչները մշտապես շեշտում են Թուրքիայի հավատարմությունը Հյուսիսատլանտյան պակտին, ԱՄՆ-ի հետ նրա ռազմաքաղաքական դաշինքին: 1982-ի նոյեմբերի 29-ին Բրյուսելում Թուրքիայի ներկայացուցիչներն ստորագրեցին «Վստահության հուշագիր», ըստ որի Արևելյան Ամատոլիայում (Արևմտյան Հայաս-

տանում) կառուցվում կամ վերակառուցվում են մի շարք ռազմական օդանավակայաններ, որոնք պետք է ծառայեն ինպերիալիզմի հակասովետական պլաններին:

Գիրքը գրված է մատչելի, կարդացվում է հետաքրքրությամբ:

¹ Բյուլենտ Էջևիթ (1925-2006), թուրք քաղաքական գործիչ, բանաստեղծ, գրող, քարզմանիչ, 1972-1980 թթ.՝ Ժողովրդահանրապետական կուսակցության, ապա 1989-2004 թթ.՝ Դեմոկրատական ժախ կուսակցության ղեկավար, 1977, 1978-1979, 1999-2002 թթ.՝ ԹՀ վարչապետ - Ա.Կ.:

² Մուլլեման Դեմիրիշ (ծնվ. 1924 թ.), թուրք քաղաքական գործիչ, 1987-ից՝ «Դողրու Տոլ» կուսակցության ղեկավար, 1965-1971, 1975-1977, 1977-1978, 1979-1980, 1991-1993 թթ.՝ ԹՀ վարչապետ, 1993-2000 թթ.՝ նախագահ - Ա.Կ.:

³ Նեջմետտին Էրթական (1926-2011), թուրք քաղաքական գործիչ, «Քաղաքական իսլամի» հիմնադիրներից, 1996-1997 թթ.՝ ԹՀ վարչապետ - Ա.Կ.:

ԿԵՂԵԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է ...¹

Պատմությունը կեղծելու թուրքական արշավանքը շարունակվում է: Վերջերս այն ընդունել է աննկարագրելի ծավալներ, այլանդակ ձևեր: Թուրքական մամուլը լի է հակաստվետական, հակահայկական հեյուրբանքներով: Թուրքական պետական շրջանակները փորձում են 1915-ի Հայոց ցեղասպանության ու կոտորածի մասին իրենց կեղծիքները լայնորեն տարածել աշխարհով մեկ, իրենց «տեսակետները» պարտադրել ամերիկյան, արևմտասկիտական մամուլին: Առանձնապես ակտիվացել են թուրքական դիվանագետները, որոնք չեն խորշում սեծ գունարներ ծախսելով գնել բուրժուական մամուլի ազդեցիկ օրգանները՝ դրանց մեջ հրապարակելու քանիցս մեջտեղ բերված ու ծիծաղ շարժած ստախտության տարբերակները: Ըստ այդ «տեսակետների» հայերը ոչ թե զոհեր էին, այլ «ազդետորներ»: Կա ստախտություն մի նեմոգ տեսակ, որ սուտն անընդհատ կրկնելով կարծում է, թե իրեն կհավատան: Եվ այսպես շարունակ մեր աչքի առաջ սուղը ծնում է մի այլ, ավելի այլանդակ սուտ: Բայց ստի՛ն հավատացողները քիչ են: 1983-ի մարտի 15-ին «*Լուս Անջելս Թայմսի*» մեջ ոմն Նիկոլոս Լուսինկլոսն գրեց, թե «թուրքական պաշտոնական անձինք վախենում են, որ որևէ համրային անկեղծ ու ճիշտ հաստատում կարող է հասուցման առաջարկների տեղիք տալ»:

1983-ի ապրիլի 23-ին «*Նյու Յորք Թայմսը*» տպագրել էր Կ.Մենբի փոքրիկ հոդվածը արևմտահայության ողբերգության մասին: Նրա ձևակերպումներն ընդհանուր առմամբ ճիշտ պատկերացում են տալիս կոտորածի մասին: Թուրքիայի հայկական սեծ համայնքը 1915-ին դարձավ 20-րդ դարի առաջին զենցիղի զոհը: Դա մի սարսափելի միջոցառում էր, որի հետևանքով ոչնչացվեց կամ արքարվեց 1,5 միլիոն արևմտահայ, գրում է նա, դատապարտելով ներկայիս թուրքական կառավարությանն այն բանի համար, որ նա հրամարվում է ընդունել կատարվածը: Այս երևույթը շատ դիպուկ գնահատված է որպես «փշոջության կորուստ»:

Մայիսի 5-ին «*Նյու Յորք Թայմսը*» տպագրեց Վաշինգտոնում Թուրքիայի դեսպան Շուքրու Էլեգյադի² նամակը, որի մասին կարելի է ասել, թե

այնտեղ իհն են սուտ պնդումները կամ սուտ են իին պնդումները: Դեսպանը դժգոհում է, որ ժամանակին (1919-ին) թուրքական զինվորական դատարանը (որին նա «ցուցադրական է անվանում») դատել է երիտթուրք հանցագործներին: Ըստ դեսպանի՝ հայ ապստամբների մեղքն այն էր, որ ուզում էին Ռուսաստանի օգնությամբ ստեղծել «Հայկական պետություն թուրքական տերիտորիայի վրա»: Նա փորձում է հեքքել արևմտահայ բնակչության վերաբերյալ Կ.Մենբիի հիշատակած թիվը՝ 2 միլիոն 3 հարյուր հազար և ցույց է տալիս մեկ այլ թիվ՝ 1 միլիոն 3 հարյուր հազար: Որ ճիշտ չէ դեսպանը, գիտնալ բոլոր նրանք, ովքեր ծանոթ են պատմությանը, ծանոթ են աննետարբական աղբյուրներին: Բայց, այնուամենայնիվ, հարց տանք թուրք դիվանագետին, իսկ ո՞ր անհետացան քեկուզ այդ 1,3 միլիոնը: Չէ՞ որ այդ թիվը վեց տասնամյակի ընթացքում պետք է եռապատկված, նույնիսկ քառապատկված լիներ: Թուրք տակված եղելությունները համարելով ոչ արժանահավատ բաներ: Դեսպան Էլեգյադիի բնութագրությամբ, հայերի «վերաբնակեցման» մասին կատավարության որոշումն «իրականացվել էր հայերի համար լավագույն պայմաններում»: Անավստիկ հայ ժողովրդի ոչնչացման ժամանակակից թուրքական մեկնաբանման ակնհայտ լկտի դրսևորման մի բնորոշ օրինակ: Դեսպանն այսուրվա ամերիկյան հակաստվետիզմի, հակառուսակառույցյան ակտիվ խնկարկուններից է: Նա հիշատակում է «*Նյու Ռիպաբլիկ*» բերթում տպագրված մի ոմն Ջոն Դեռոլիի հույվածն այն մասին, թե «հայերը դավաճանորեն թուրքական քաղաքները համձնում էին ռուս գավթիչներին»: Թե՛ ամերիկապեքիալիզմի, ՆԱՏՕ-ի այսուրվա հակաստվետական պրիզմայի միջով: Նրանց պետք է խորհուրդ տալ՝ դիմելու Վաշինգտոնի ազգային արխիվին, որտեղ հազարավոր փաստաթղթեր կան, ուր պատմական իրողությունն է:

Մայիսի 2-ին Փարիզի «*Մոնթր*»-ը մի ամբողջ էջ նվիրեց արևմտահայության զենցիղի խնդրին: Բուրժուական այս ազդեցիկ բեքքը նախ հիշատակում է Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների մինիստր Կլոդ Շեյսոնի² տեսակետն այն մասին, թե «Օսմանյան կայսրության բնակիչ հայերը զենցիղի զոհ դարձան, ինչը Ֆրանսիան դատապարտում է. փաստերը մնում են փաստեր, և ոչ ոք իրավունք չունի դրանք փոխելու կամ ստիպելու՝ մոռանալ»:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Կեղծարարությունը շարունակվում է ... // «Մովսեսական Հայաստան» (Ե.), 1983, N 11, էջ 23-25: Նույնը՝ «Սևան» (Բ.Ա.), 1984, 22 հունիսի, 6 հուլիսի: «Արմենիա» – 1984, 2 հուլիսի: Տես նաև 1915-ի հայոց կոտորածի մասին թուրքական պատմական խեղաթյուրումները // «Ասպարեզ» (Լ.Ա.), 1983, 17 դեկտեմբերի: Տես նաև՝ Ամենավտանգավոր սուտն աղավաղված ճշմարտությունն է // «Կամ» (Բեյրութ) – 1983, 31 հուլիսի: «Լրաբեր» (Լ.Ա.), 1983, 13, 20 օգոստոսի, 3 սեպտեմբերի: «Աշխարհ» (Փ.), 1983, 3, 10, 17, 24 սեպտեմբերի: «Ջարթրոնք» (Բեյրութ), 1983, 17-19 օգոստոսի: «Արև» (Կահիրե), 1983, 1, 2, 4, 5, 7 նոյեմբերի: ² Շուքրու Էլեգյադ (ծնվ. 1924), թուրք դիվանագետ, քաղաքական գործիչ, քաղաքագետ, ԹՀ դեսպան Եսպրոնիայում (1970-1974), ԱՄՆ-ում (1979-1989), փոխարտգործնախարար (1974-1979), խորհրդարանի անդամ Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունից (2002-2011) - Ա.Կ.:

արտգործնախարար (1974-1979), խորհրդարանի անդամ Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունից (2002-2011) - Ա.Կ.:

¹ Ֆրանց Վիկտոր Վերձիլ (1890-1945) - ավստրիացի գրող, բանաստեղծ, հունամիստ, Մուսա լեռան հայերի ինքնապաշտպանությանը նվիրված «Մուսա լեռան 40 օրը» (1934) վեպի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Կլոդ Շեյսոն (1920-2012), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ, դիվանագետ, Ֆրանսիայի դեսպան Ինդոնեզիայում (1966-1969), արտգործնախարար (1981-1984), եվրոպական կոմիսար (1985-1989), Եվրախորհրդարանի անդամ (1989-1994) - Ա.Կ.:

Ֆրանսիական կառավարությունը ցավ է հայտնում թուրքական կառավարության բռնած դիրքի առթիվ, որը համառոտ է՝ այդ իրադարձությունները դիտելով որպես ռուսական բանակի հարձակման հետևանքով առաջացած ապստամբության ճնշում: Մինչևտուրը միաժամանակ այն կարծիքն է հայտնել, թե այսօրվա թուրքական կառավարությունը չպետք է պատասխանատվություն կրի այն ուրբերգության համար, որին հայ ժողովուրդը ենթարկվել է ավելի քան 60 տարի առաջ:

Նույն էջի վրա «Մոնր»-ը տեղադրել է Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Ադնան Բուլաղի հոդվածը՝ «Անկարայի տեսակետը» վերտառությամբ, «Օտարներկրյա շահերի ծառայության մեջ» վերնագրով: Թուրք դեսպանը երիտասարդ թուրքերի մարդակերական գործողություններն արդարացնող պաշտպան-փաստարանի դերում է: Նա խոսում է ռազմաճակատամերձ շրջաններից հայերին տեղահանելու և նրանց Միդիա տեղափոխելու անհրաժեշտության մասին, բայց փորձում «մոռանալ», Ֆրանսիական ընթերցողից բացքնել, որ Ադաբազարն ու Բուրսան, Անկարան ու Մալաթիան, Խարբեղուն ու Կայսերին, Արաքլիյուն ու Կանը ճակատամերձ չէին, բայց ենթարկվեցին միևնույն ջարդարարական հարվածներին: Ավելորդ է անդրադառնալ նրա բոլոր հիմնագուրկ պնդումներին: Այսօրվա Թուրքիայի զինվորական խումտայի գաղափարախոսներից այլ բան սպասել չի կարելի: Չէ՞ որ այսօր «տեպրեսիաները քուրդ ժողովրդի դեմ որոշ շրջաններում ընդունում են գեներալի մասշտաբներ» (Ֆրանսիական ամսագիր «Վի Ուլրիերի», 1983, մայիս):

Դեսպաններին, նրանց հայրենակիցներին հիշեցնենք նաև 1918, 1919 թթ. ինչպես թուրքական, այնպես էլ արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան բերթերի էջերում տպագրված խոստովանություններ, փաստեր, որոնք ճշմարտության լույս են սփռում անցյալի դառն իրողությունների վրա:

Տակավին 1916-ի սեպտեմբերի ավարտին Կ.Պոլսում տեղի ունեցած իրադարձական համագումարում ոմանք ստիպված եղան անդրադառնալ հայերի տեղահանման և դրա հետ կապված որոշ պաշտոնական անձանց կողմից կատարված չարաշահումների հարցին: Թալեթը և մյուսները փորձում էին ամեն ինչ բացատրել հայերի ռուսական կողմնորոշման, նրանց պատասխանական ելույթներով, ռուսական բանակի հետ համագործակցելու փաստով: Չնայած դրան, կատարված չարագործությունն այնքան ահեղի էր, այնքան մեծ էր արտասահմանում ծայր առած արձագանքը, որ համագումարն ստիպված արձանագրեց հայերի նկատմամբ տեղ գտած չարաշահումները, որոշում ընդունեց անհապաղ հանձնաժողովներ ուղարկել տեղերը՝ կատարվածը «հետաքննելու» նպատակով (Раздел Азиатской Турции по секретным документам министерства иностранных дел, под редакцией Е.А.Аламова. - М. - 1924. - с. 203-204, 246): Դրան անմիջապես հետևեց Թալեթի հանձնարարությանը քիված մի ստահող գրքույկի հրատարակում (Vérité sur le mouvement révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales. - Constantinople. - 1916), որի նպատակն էր չքննդանալ: Սակայն 1918-ի ավարտին պատերազ-

մում Օսմանյան կայսրության պարտությունից անմիջապես հետո, բուն Կ.Պոլսում հրապարակ հանվեցին, մինչ այդ երիտթուրքական զինվորական կրկի տակ ծվարած օսմանյան պառլամենտի անբխոնից ու թուրքական մամուլի էջերում հրապարակվեցին այնպիսի փաստեր, որոնք լույս սփռեցին կատարված հանցագործության մութ ծալքերի վրա: Հետո երիտթուրքական պառլամենտին դատեցին զինվորական դատարանի միջոցով: Արդեն 1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կ.Պոլսի մամուլի էջերը լի էին ճշմարտությունը պարզելուն նպաստող հարուստ վկայություններով: Թերթերի էջերում հրապարակվեցին Թալեթի, Բեհաեդդին Շաքիրի, Նազիմի հակահայական հրամանները, շրջաբերականների պատճենները: Դրանցից մեկում ավան էր. «Կես առ կես գործադրեցեց հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրված հրամանները» («Ժամանակ», 11.12.1918): Այդ թերթի նույն համարում տպագրված էր Բեհաեդդին Շաքիրի մի ծածկազիր շրջաբերականը՝ գրված չափածո և հղված նահանգապետներին՝ որպես ազդանշան: Անավստիկ քարգանաությունը.

Թող գեներ չպայթի,

Թող զինվորը չընէ,

Թող հայ չյնա:

Մեծերը մորթառել,

Գեղոնիներին ընտրել,

Մյուսները տարագրել:

1980-ին Նյու Յորքում լույս տեսավ «Յոզգատի հայասպանության վավերագրական պատմությունը» նյութերի ժողովածուն, որը պատրաստել է Գրիկերը: Այս գրքում չափազանց արժեքավոր փաստաթղթեր, վկայություններ են հրապարակված (թուրքերեն և հայերեն), թաղված 1918-1919 թթ. թուրքական պաշտոնական արքյուրներից, մամուլի էջերից: Այս գրքից տեղեկանում ենք, որ տակավին 1918-ին Կ.Պոլսում սուրբանական հրովարտակով թուրքական կառավարությանը կից ստեղծվել էր մի հարցաքննիչ հանձնախումբ, որը հանձնարարություն էր ստացել հավաքել հայասպանության վերաբերյալ բոլոր պաշտոնական վավերագրերը: Այս հանձնախմբի գլուխ կանգնած էր Մագիար-բեյը (Անկարայի նախկին կուսակալը, որը 1915-ի հուլիսին պաշտոնակն էր արվել հայերի տեղահանության վերաբերյալ Թալեթի հրամանները չկատարելու համար): Մագիար-բեյը երկրի տարբեր կենտրոնները հղած հատուկ հարցաթերթիկների միջոցով հսկայական պաշտոնական և մասնավոր գրավոր վկայություններ հավաքեց, որոնք դրվեցին զինվորական դատարանի տրամադրության տակ:

¹ Գրիկեր (Գրիգոր վարդապետ Կերկերյան) (1911-1988), կրոնական գործիչ, պատմաբան, ուսումնասիրել և բարձրանել է հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող թուրքական պաշտոնական փաստաթղթեր - Ա.Կ.:

1918-ի դեկտեմբերի 12-ին Յոզզատի մյուսեարիֆի Ջեմալ-բեյը հարցաքննիչ հանձնախմբին պաշտոնական վկայություն տվեց՝ կարևոր տեղեկություններ հայտնելով առանձին պաշտոնական դեմքերի հանցավոր արարքների մասին: Այսպես օրինակ, նա պատմեց ոստիկանապետ Թևֆիկ-բեյի կազմակերպած հրոսակների, նրանց կողմից հայերի սպանությունների մասին: Երբ Ջեմալ-բեյին պաշտոնակ անկուց հետո Յոզզատ եկավ Ջեմալ-բեյը, նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Յոզզատի ու նրա շրջակա գյուղերի 35 հազար հայության կոտորածի իրականացմանը:

Թրքոսի Խալիդը Էլիպ խանունը (բանաստեղծուհի, գրական, հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործիչ) 1918-ի հոկտեմբերի 21-ին մի հայտարարություն հրապարակեց թուրքական «*Ասքը*» թերթում, ուր ասված է. «Այն օրերին, երբ մենք գործ էինք, աշխատեցինք քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին միջնադարյան մեթոդներով բնաջնջել...»: «Այսօր մեր ազգային կյանքի ամենից տխուր և ս. օրերն ենք ապրում: Ամերիկան և Անգլիան մեզ նկատում են մի պետություն, որն իր ամենը հպատակներին և զավակներին է կոտորել: Այժմյան կառավարությունը հայտարարում է, թե հայերին պետք է իրենց տեղը վերադարձնենք»: Նա հավատ չէր ընծայում մնա խնդրի հաջող իրականացման հնարավորությանը, մահաճգնների գործադիր իշխանության կարողությանը և արդարադատ թուրքերից, հայերից ու ամերիկացիներից խառը հանձնաժողով կազմելու խնդիր էր հարուցում: Երկու ամիս անց «*Ենի Գյուն*» թերթում Էլիպը դատապարտում էր երիտթուրքերի կուսակցությանն ու կառավարությանը՝ հայերի դեմ կատարված ոճիրների համար՝ եզրակացնելով, թե «թուրքերն ապացույց տվին, որ իրենք անկարող են քաղաքակրթված կառավարություն կազմելու»:

Ձինադարյան հետ օսմանյան պառլամենտի քննարկման ամենակարևոր մյուսը դարձավ հայերի կոտորածի խնդիրը: Հետադարձի ելույթների արձանագրությունները տպագրված են ինչպես զինվորական առյուծի պաշտոնաթերթ «*Մարվիմ-ի վերայի*», այնպես և այլ թերթերի էջերում: «*Մարվիմ-ի վերային*» 1919-1920 թթ. նույնությամբ տպագրում էր զինվորական դատարանի նյութի արձանագրությունները, մյուս թերթերն անդրադառնում էին առանձին փաստերի, ատենագրությունների կարևոր կետերին:

Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մեհմեդ-բեյը պառլամենտի նիստում փաստեցով հաստատել էր, թե հայերի կոտորածը հանգամանորեն կազմակերպված էր երիտթուրքական կառավարության կողմից և գործադրվել էր «Թեշվիլքը մահտատեի» հրոսակապետերի և հրոսակների միջոցով: Թուրքական պառլամենտում խոսք էր գնում այն մասին, թե պետք է դատվեն ոչ միայն կոտորածի կազմակերպիչները, այլև նրա շարքային մասնակիցները: «Այս դասակարգի հանցավորները պետք է դատվեն հասարակ դատարանների միջոցով, արձանագրվում է պառլամենտի որոշման մեջ: Խնդիր էր դրվում դատապարտել այն ոճիրները, որ գործել էր ամբոխը՝ պաշտոնյաների հավանությամբ ու մեղակցությամբ»: Ոմանք մեղադրում էին թուրքական ազգային

ժողովը՝ այն հռչակելով մեղակից կատարված չարագործություններին: Սի քանի խոսքով ընթերցողին հիշեցնենք Թալեաթի կառավարության անկումից հետո (7 հոկտեմբերի, 1918 թ.) թուրքական պետության վերահարկում տեղի ունեցած կարևոր անցողարժի մասին: Ընդհանրապես, սկսած 1918-ի հոկտեմբերից, այն բանից հետո, երբ նույն ամսի 7-ին Թալեաթի երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց, քննադատությունը, վերագնահատումները, դատապարտումները դարձան թուրքական մամուլի գլխավոր գրադմունքը: Հայկական թեման՝ արևմտահայության տեղահանման ու ոչնչացման խնդիրները, Օսմանյան պետության ներսում հայոց խաղաղացած դերի տարբեր կողմերը քննարկվում էին ամենօրեք: Նախապես Հալեպի, ապա Կոնիայի կուսակալ Ջելալ-բեյը «*Ասքը*» թերթում պատմել էր հայոց տեղահանության չափազանց կարևոր մանրամասների, իր բռնած դիրքի մասին: Նա գրել է. «Եթե աշխարհի վրա մեր բոլոր բշնամիները իրար միանային մեր դեմ և ուզեին այսպիսի մեծագույն կորուստ պատճառել մեզ, պիտի չկարողանային հաջողել»: «Հանրային հարստության գրեթե քառորդը հայերի ձեռքին էր, - գրում է նա: - Հայերն իրենց ձեռքում ունեին երկրի վաճառակալության և արդյունագործության գրեթե կեսը: Բնաջնջել հայերին, հասնազոր է կայսրության քանդումին, մի կորուստ, որը կարելի պիտի չլինի վերագտնել դարևի ընթացքում»: Ջելալ-բեյը իր տեսակետները չէր թաքցրել ոչ կուսակցությունից, ոչ երեսփոխաններից: Բայց ոչ ոք ակամջ չէր դրել նրա խորհուրդներին:

«*Ռեհնաման*» թերթը 1918-ի դեկտեմբերի 18-ին տպագրեց «*Մորմինգ պոստ*» անգլիական թերթին թագածառանգ իշխան Աբդուլ Մեջլուի տված հարցազրույցի տեքստը: Թագածառանգ չէր թաքցնում, որ «կոտորածը Թալեաթի և Էնվերի գործն էր», որ «եթե Գեորմանիան ուզեր, կարող էր սպանոց արգելել» և այլև և այլև: Էնվերը թագածառանգից չէր թաքցնել, որ նրանք բնաջնջման վերաբերյալ «վճռական որոշումներ» էին ունեցել: Թագածառանգը պատմում էր, թե իբր ինքը տարբանից աղչել էր միջամտել, բայց ոչինչ չէր ստացվել:

Մամուլի էջերում քացահայտվում էին նոր փաստեր, հրապարակ էին հանվում նոր հանցավորներ: Թուրքական «*Ասքը*» թերթը մի քան մամուլ էր նրան արդարադատության մասխլին մինիստր Փիրիզադի Իբրահիմ-բեյին՝ որպես ուղղելով բազմաթիվ մերկացնող հարցապնդումներ. «Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության հրոսակապետի ժողովատեղի մեջ ընդունված որոշման համաձայն չէի», որ քանտերից ազատ արձակել տվիր ամենից սարսափելի ոճրագործներին, միակ նպատակով՝ հայերին իրենց բացարձակ անմեղության, նրանց արտասքելու համար և, հակառակ նրանց բացարձակ անմեղության, նրանց բնաջնջել տվիր վայրագությանը»: «Մի՞թե դու չէիր, որ հրճվում էիր հայ ժողովրդի սպանողի տեսարանի առջև, որ գործադրում էր կացնի, ուրազի ու բրիչի հարվածներով»:

Մրանք փաստեր են, որոնք շրջանցել նշանակում է փախուստ տալ ճշմարտությունից: Հենց այդպես են վարվում այսօրվա պատմության թուրք կեղծարարները:

Հայաստանության պատասխանատուներին դատելու համար սուլթան Մեհմեդ VI «Կահիդեղիհի կայսերական հրովարտակով 1918-ի դեկտեմբերին նշանակված թուրքական արտակարգ զինվորական դատարանի նիստերում արձարձված թուրք փաստագրությունները հիմնված էին նախ երիտթուրքական կառավարության պաշտոնական վավերագրերի թվանդակության, գանգազան պաշտոնական և մասնավոր վկայությունների վրա: Այդ վավերագրերը հրապարակվեցին ինչպես զինվորական առյանի «Թարվիմ-ի վերայի» պաշտոնաթերթի էջերում, այնպես և բազմաթիվ այլ թերթերի էջերում: Այդ նյութերի հրապարակմանը հատկապես մեծ տեղ էր հատկացնում «Ռենեսանս» ֆրանսերեն թերթը, որը լույս էր տեսնում Կ.Պոլսում:

Թուրք դիվանագետներ, դեսպաններ Էլեգդաղը, Բուլաղը և նրանց մյուս գործընկերները ցանկության դեպքում կարող են ծանոթանալ «Ռենեսանսի» նյութերին:

Երբ 1918-ի դեկտեմբերի 21-ին օսմանյան պառլամենտում քննարկում էին երիտթուրք պարագլուխների հանցանքների հետ կապված խնդիրներ, Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Մուստաֆա Արիֆ-բեյը, ակնարկելով հայ ժողովրդի բնաջնջումը, հայտարարեց. «Լույս է սփռվում հայերի դեմ գործված վայրագությունների վրա, վայրագություններ, որոնք ամբողջ մարդկության զգվանքն առաջացրին. մեր երկիրը մեզ հանձնվեց վերածված մի հսկայական սպանդանոցի»:

1918-ի ավարտին 1919-ի սկզբին, Կ.Պոլսի «Մարահ» թերթի խմբագրապետ Ալի Քեմալը և «Ենի Գյուն» թերթի խմբագրապետ Յունուս Նադիմ մի շարք խմբագրականների մեջ վիճաբանություն էին բացել հայաստանության պատասխանատուներին բացահայտելու, նրանց մեղքը հաստատելու խնդիրների շուրջ: «Մարահի» խմբագրապետը գրեց. «Աշխարհը գիտի և այս ճիմարտությունը, որ հայերի կոտորածները կազմակերպվեցին կենտրոնական կոմիտեի (խոսքը իթքիհայական ղեկավարության մասին է - Ջ.Կ.) հրամաններով: Այս հրամանները հաղորդվեցին մասնավոր պատվիրակների միջոցով և գործարկվեցին իր իսկ հսկողության տակ, ավագակների միջոցով: Այս բանը երևան հանել մի թե թուրքերին և բրթության դատին ծառայել չէ, հարց էր տալիս խմբագիր Ալի Քեմալը: - Ուզո՞ւմ ես, որ հետ կանգնենք այս բանն անելուց և մե՞նք էլ նույն ամբաստանության տակ ընկնենք»:

Թուրքական «Ժրթիքլալ» թերթը խոստովանում էր, որ Համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց անասնության և անբարոյակա-նության ողի: Ուրանալ դառն ճշմարտությունը, նշանակում է ուրանալ արևի լույսը («Ռենեսանս», 1919, N 173, 22 հունիսի):

Երբ 1918-ի նոյեմբերի 4-ին օսմանյան պառլամենտը քննարկում էր հայերի տեղահանության և կոտորածի հարցերը, դեպուտատ Յուդաղ-բեյն իր

կույրում բազմաթիվ մեղադրանքներ առաջադրեց երիտթուրքերի իշխանու-րյանը՝ ապացուցելով, որ նրանք «երկիրը ոճիրների թատերակայր դարձրին»:

Չենք տարակուսում, որ ցանկության դեպում Ստամբուլի թե Անկարա-յի գրադարաններից թուրքական պետական գործիչներին իսկույն կտրանալ-րեն «Ռենեսանս», «Թասվիրե Էլբյար» ու մյուս թերթերի հավաքածուները: Թող կարդան, ուսումնասիրեն իրենց իսկ երկրի պատմությունը... ու չստեն այլևս:

Թուրքական զինվորական դատարանը երիտթուրքական հանցագործ-ներին ներկայացրեց երկու մեղադրանք. ա) Թուրքիայի ներքաշումը պատե-րագմի մեջ և բ) հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Դատարանը մահվան դատա-պարտեց նահանգապետերի, մինիստրների: 1919-ի ապրիլի 8-ին մահապա-տիմ տրվեց Յոզգատի կառավարիչ Քեմալ-բեյին, մայիսի 22-ին՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմի-բեյին և նույն քաղաքի իթքիհայական կազմակերպու-րյան պատասխանատու քարտուղար Նայիվ-բեյին (ի բացակայություն): 1919-ի հուլիսի 5-ին մահավճիռ արձակվեց փախստական Ենվերի, Թալեթի, Ջեմալի և մյուսների դեմ:

Երբ թուրքական զինվորական դատարանն արձակեց առաջին մահա-պատժի վճիռը, Բ.Դեան և սուլթանի պալատի բանբեր, կիսապաշտոնական «Լեմնդար» օրաթերթը հետևյալ կերպ ձևակերպեց հայոց նկատմամբ կա-տարվածի իր բնութագրումները. «Չփորձենք հայերին վերագրել հանցանքը, չկարծենք, թե աշխարհը ապուշ է»: Այս ճշմարիտ գնահատականը կարծես թե մոտ 65 տարի առաջ ասվել է այսօրվա թուրք կեղծարարների համար:

«Լեմնդար» թերթը Ալի Քեմալ-բեյի դատապարտումը քաղդատում էր թուրք ազգի դատապարտության հետ, գտնում էր, որ «մեզ համար փրկության միակ միջոցն է... բարձր աղաղակել քաղաքակրթված աշխարհին, թե իսկա-պես և փաստացի արդարություն պետք է կիրառվեց թուրք նրանց նկատմամբ, ովքեր հանցավոր են: Եթե Բայազետի հրապարակը մեր ոճրագործների կա-խաղանները չտեսնի, Փարիզը (նկատի ունի 1919-ի խաղաղության կոնֆե-րանսը - Ջ.Կ.) մեր պետության և ազգային դատապարտության վայրը պետք է դառնա»: «Լեմնդար»-ը գրեց. «Մենք՝ թուրքերս, ամբաստված ենք մի ոճիրով և վարակված ենք մի անբուժելի հիվանդության, որ ժանտախտից ավելի սու-կալի է... Դրա համար հաստատեցինք մի արտակարգ զինվորական առյան, պատժելու համար հանցավորներին հանուն արդարության» («Ռենեսանս», 1919, 128, 1 մայիսի):

Պատահական չէ, որ 1919-ի Փարիզի կոնֆերանսին հղած իր պաշտո-նական հուշագրի մեջ թուրքական կառավարության վարչապետ Դամադ Յե-լիդ-փաշան ստիպված հայտարարում էր. «Պատերազմի ընթացքում քաղա-քակրթված աշխարհը հուզումով ցնցվեց այն ոճիրների մասին տեղեկանալով, որոնք կատարվեցին թուրքերի կողմից: Իճնճից շատ հեռու է այդ ոճիրները խեղաբյուրելու գաղափարը, ոճիրներ, որոնք մարդկային խիղճը սակմունով ընդմիջու ցնցելու բնույթ ունեն: Դեռ ավելին, ես չեմ կարող մեղմացնել այս մեծ

ողրերգության հեղինակների հանցավորության աստիճանը: Նպատակ ունեն փաստական տվյալներով աշխարհի առաջ պարզելու, թե որոնք են այս սարսափելի ոճիրների իսկական պատասխանատու հեղինակները:

Այսպիսին են պատմության փաստերը: Նրանք հարգանք են պահանջում: Կարծես թե այդ փաստերը չհարգող այսօրվա թուրքական պաշտոնական դեմքերի ու մյուս թուրք հեղինակների մասին էր գրել *«Թյուրքչե Ստամբուլ»* թերթը 1919-ին. «Մեր՝ թուրքերիս կողմից առաջ քաշված պատճառաբանությունները, ըստ որոնց Վանի մեջ հայերը մեզ վրա նախահարձակ եղան, և հետո մենք Անատոլիայում փոխվրեժի դիմեցինք, գոհացում կարող են տալ միայն նրանց, ովքեր «զգացումներով» են դիկավարվում և ոչ թե գիտական ու իրական պատճառներով: Այդպիսի մոտեցումը չի կարող մեր դատը պաշտպանել Եվրոպայի և Ամերիկայի համրային կարծիքի առջև»:

Այո՛, այսպիսին են պատմության փաստերը, պարոնայք քաղաքագետ-դիվանագետներ: Իսկ նրանք, ովքեր այսօր աշխատում են խեղաթյուրել այդ փաստերը և արդարացնել ցեղասպաններին, կրկնակի հանցագործներ են և արժանի են նույն բախտին, ինչ նրանց մատրդոնները:

ՆԱՑԻՈՆԱԼԻՉՄԻ ԱԳՐԵՄԻՎ ԳՈԿՏՐԻՆԱՆ՝

Վերջին տարիներն թուրքական իրականության մեջ զգալի դեր է խաղում թուրքական նեոֆաշիզմը: Այն ներառում է ինչպես դասական ֆաշիզմը, այնպես և ավանդական թուրքական նացիոնալիզմին բնորոշ գծեր: Թուրքական նացիոնալիզմը վերջին հաշվով հանգում է պանթյուրքիզմին՝ ագրեսիվ ազգային-շովինիստական դոկտրինային, որը երբեմն հասնում է քացահայտ ոտակզմի քարոզի: Ըստ պանթյուրքիստների՝ Մեծ Թուրանը իրագործելի գաղափար է: Այն պետք է տարածվի Բալկանյան թերակղզուց մինչև Մանջուրիա:

Պանթյուրքիզմի արմատները հասնում են 19-րդ դարի ավարտին: 1931-ին Մոսկվայում լույս տեսավ Արշարունու² և Գաբիդուլինի համատեղ գրված մի գիրք («Ռուսաստանում պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի ուրվագծեր»), որտեղ տրված են թուրքական այդ մարտաշունչ վարդապետության ծագման հանգամանքները: Ռուսաստանի պանթյուրքիստները՝ Իսմայիլ Գասպրինսկին (Գասպարալի)³, Յուսուֆ Աքչուրինը (Աքչուրա), Հուսեյն Ջադե Ալին, Ահմեդ Ադաևը, Ալիմարդան Թոփչիբաշևը⁴ և ուրիշներ Թուրքիայի գոլքն էին անում, խանգարում համուն սոցիալիզմի ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի պայքարի գործին, ազգային և կրոնական սկզբունքներով սուլթանի իշխանությանը ծառայելու կոչեր էին անում:

Օսմանյան կայսրության պանթյուրքիստները մշտական կապի մեջ էին Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի, Գրիմի ու Կազանի իրենց համախոհների հետ, գաղտնի աշխատանք էին տանում ի նպաստ երիտթուրքերի գալթոդական քաղաքականության: Այս ուղեգիծը հատկապես աշխուժացավ Առաջին հա-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Նացիոնալիզմի ագրեսիվ դոկտրինան // «Կուսակցական խոսք» (Ե.), 1984, N 3, էջ 28-32:

² Արշարույս Արշարունի (1896-1985) - գրականագետ, բանասեր, քառերգագետ, իսլամագետ, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, «Հայ քառերգիտական մտքի պատմությունից», «Հայ ժողովրդական քառերայնադեր», «Մոսկվայի հայ մամուլը», «Մոսկվայի համալսարանը և հայ առաջավոր մտավորականությունը» գրքերի, Արևելքի ժողովուրդների գրականության, բանահյուսության, կրոնական շարժումների մասին ուսումնասիրությունների հեղինակ - Ա.Կ.:

³ Իսմայիլ Գասպրինսկի (1851-1914), Գրիմի բաթար մտավորական, հրատարակիչ և քաղաքական գործիչ, հայտնի էր որպես Ռուսական կայսրության բյուրքական և մահմեդական բնակչության շրջանում կրոնական ու մշակութային քարեհորդությունների իրականացման կողմնակից, պանթյուրքիզմի հիմնադիրներից - Ա.Կ.:

⁴ Ալիմարդան-բեկ Թոփչիբաշև (1862-1934) - աղբյուրագետի հատարակական և պետական գործիչ, իրավաբան, լրագրող, Ռուսաստանի Պետական դումայի պատգամավոր (1906), ԱԴՀ լիազոր ներկայացուցիչ Վրաստանում, Հայաստանում և Օսմանյան կայսրությունում, արագործնախարար (1918), խորհրդարանի նախագահ (1918-1920) - Ա.Կ.:

մաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, երբ թուրքական լրտեսները ողորկեցին Ռուսաստանի տարբեր շրջանները՝ բացահայտ քայքայիչ աշխատանք տանելով հոգուտ Օսմանյան կայսրության: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում Ջիհադի հետ:

Մովեստական արևելագետ Յուրի Պետրոսյանը գրում է, որ «երիտթուրքերի գաղափարաբանության մեջ «օսմանիզմի» դոկտրինայի տեղ աստիճանաբար բռնեցին «ժամաթուրքականության» հետադիմական կոնցեպցիաները»: Փաստորեն կեղիվ հայտարարեցին ազգային-ազատագրական շարժումների՝ արաբների, հայերի, բրդերի, պրանագինների արդարացի պայքարին: «Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ապա կարելի է որոշակիորեն ասել, որ հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերի ամբողջ քաղաքականությունը հանգում էր այն բանին, որպեսզի թույլ չտային Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի վարչական, տնտեսական և կուլտուրական պրոբլեմների կարգավորմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացում: Երիտթուրքական կառավարողները, շարունակելով Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականությունը, սրում էին ազգամիջյան հարաբերություններն Արևելյան Մենտոլիայում, հատկապես բջնամություն սերմանելով քրդերի և հայերի միջև: Համանալն դեպս այդ տարիներին երիտթուրքերը շատ բան նախապատրաստեցին հայերի ողբերգական ջարդի համար, որը տեղի ունեցավ անմիջապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի թունկումից հետո»:

Օսմանյան կայսրության արաբական վիլայեթներում երիտթուրքական իշխանությունները դաժանորեն ճնշում էին ազգային-ազատագրական ոգոլումները, դատական պրոցեսներ կազմակերպում արաբ հայրենասեր-ազգային գործիչների նկատմամբ: Հարյուրավոր մարդիկ մահապատժի ենթարկվեցին, արաբ ժողովուրդի արդարացի գործի բազմաթիվ ռաիվիրաներ բանտեր նետվեցին, քստրվեցին կամ արտաքսվեցին: Թուրքական տիրապետության վերջին տարիներին իսկական չարիք դարձան արաբ աշխատավորության համար: Երիտթուրքական կառավարության մեծապետական շուխիզմը հակամարդկային էր, հակաժողովուրդական: Երիտթուրքերի պարագլուխներն ազգամիջյան երկպառակությունները հրապարակում էին մաս սոցիալական սուր պրոբլեմներից ժողովուրդի ուշադրությունը շեղելու համար: Վերջին հաշվով նրանք անկարող գտնվեցին թուրքական հասարակությանը հուզող որևէ լուրջ խնդիր լուծելու, երկիրն առաջադիմական զարգացման ուղիով առաջնորդելու առումով:

1982 թ. մայիսին Քուվեյթում հրատարակվող «Ալ-Արաբի» հանդեսը հրապարակեց Մուհամեդ Խարրիի հոդվածը՝ նվիրված պանթյուրքիզմի ծագման ակունքներին, նրա հիմնադիր գործիչներին: Հոդվածն ունի ինչպես պատմագիտական արժեք, այնպես էլ հրատապ քաղաքական նշանակություն: Խնդիրն այն է, որ մեր օրերում նեոֆաշիզմի երանգավորում ստացած ժամանակակից պանթյուրքիզմը պակաս վնասակար չէ, քան սրանից մի

քանի տասնամյակ առաջ: Նրա վտանգավորությունն այսօր շեշտում են խնդրին քաջաժանոթ բազմաթիվ քաղաքագետ պատմաբաններ:

Մուհամեդ Խարրը ընթերցողին առաջնորդում է դեպի 19-րդ դարի ավարտը, 20-րդ դարի սկիզբը, երբ ներքին հակասությունների ճիրաններում և արտաքին ինվերիալիստական ուժերի մագիլներում հեղձամահ լինող Օսմանյան կայսրության հասարակական, քաղաքական տարբեր ուժերը ճգնաժամից ելք փնտրելու տարբեր ուղիներ էին առաջարկում: Պանթյուրքիզմն արդեն անկարող էր փաղիչախի շուրջը համախմբված պահել երկրի բոլոր մահմադական ժողովուրդներին: Արաբները թուրքական զարգելի իշխանությունից անջատվելու իրենց պայքարով արդեն ապացուցել էին պանթյուրքիզմի անկարողությունն այդ մարզում: Քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական մարտումները չէին դադարում: 1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմների օրերին Վ.Լենինը մատնացույց էր ամուսն թուրքական միջնադարյան հետամնացությունը Տվրոպայից վերջնականապես փտարելու փաստը: Օսմանյան իսկայանավալ կայսրության փլուզման պրոցեսը կանխելու, բոլոր հպատակ ժողովուրդներին թուրքականությանը ենթարկելու, թուրքալեզու ժողովուրդներին Ստամբուլին ենթարկելու արկածախնդրական մարտաջող քաղաքական կյանքի ասպարեզ նետեց թյուրքիզմի և պանթյուրքիզմի տեսությունն ու պրակտիկան:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ստամբուլում և այլուր սնկն մնալ ժլեցին տասնյակ շարաթաթերթեր ու ամսագրեր, որոնց էջերի վրա թուրքերի բացառիկության քարոզն էր արվում: Գրվում էր այն մասին, որ թուրքերը պետք է միշտ իշխող լինեն, որ նրանք պետք է թուրք սուլթանի իշխանության ասել միտլորեն Կովկասի, Ռուսաստանի, Միջին Ասիայի, Իրանի թուրքալեզու ժողովուրդներին, ստեղծեն մի իսկայանավալ թուրքական հայրենիք՝ Թուրանից մինչև Միջերկրական ծով: Պանթյուրքիզմի առաջին տեսաբաններից մեկը հանդիսացավ Մուհ Բեհեմը (Մյունիս Թերիապիլը): Սա Իրքիիադի քաղաքական կարևոր դեմքերից էր արդեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: 1914-ին լույս տեսավ նրա առաջին գիրքը՝ նվիրված թյուրքիզմին և պանթյուրքիզմին: Այն քարգմանվեց ռուսերին և 1915-ին հրատարակվեց Պետրոգրադում: Ուլիստոն Չերչիլը ծանոթ էր գրքի յուլանդակությանը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասին իր հուշերում գրել է, թե այն պանթյուրքիզմի տոլյունը ընթերցելու համար կարևոր աղբյուր է:

Մուհ Բեհեմը Մալոնիկի ծնունդ էր, դեռնե, կրթությամբ իրավագետ: 1908-ից հետո, երբ իշխանության գլուխ էին անցել երիտթուրքերը, Բեհեմը քաղաքական թեմաներով հոդվածներ էր տպագրում Յունիս Նադիի խմբագրած «Ռումելի» թերթի էջերում: Այն իրքիիադականների խտափողոց էր: Ինքը՝ Բեհեմը, իրքիիադական էր 1905-ից: Շատ ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի ծայրահեղ ազգայնական, թյուրքիստական հայեցակետեր զարգացնող այս սալոնիկցին դառնար «Մենեուրեք թուրքերեն լեզուն մտցնելու» կոմի-

տեխնալոգիաների ճանաչված գաղափարախոսը: Շուտով նրան ընտրեցին թուրքական «Թուրքը և դարաշրջանը» ազդեցիկ ընկերության (կամ կոմիտեի) անդամ: Բացի երրայեռնից ու թուրքերենից, նա գիտեր մի շարք եվրոպական լեզուներ: Թուրք պատմաբան Նիսադի Բերկեսը, որ կանադական հասարակարաններից մեկի պրոֆեսոր է, իր «Թուրքիան և արդիականությունը» գրքում վկայում է եվրոպական մի շարք պատմաբանների, հրապարակագիրների դերը պանթուրքիստական ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման գործում: Նա հիշատակում է հրեական ծագում ունեցող Լուսի Գավիդին, Լեոն Կահուսին և Արմինիուս Վանբերիին, որոնց արտահայտած մտքերը, հարցադրումները փոխանցվում էին բուն թուրք իրականության ներկայացուցիչներին՝ Կարուսին, Քոնեհին, Աբրահամ Գալանտիին և այլոց: Մրանցից ոմանք սուլթան Համիդի միջոցով էին ուզում ապահովել Պաղատիկի վերածումը հրեական ազգային օջախի, մյուսները խնդրի լուծման հնարավորությունը կապեցին իթթիհադական կոմիտեի գործունեության հետ:

Դեռևս 1912-ին Քոնեհը ֆրանսերենով (*«Մերկուր դե ֆրանս»*) հանդեսում) հրապարակեց իր ծրագրային հոդվածը՝ «Թուրքերը ազգային ոգի են փնտրում»:

1914-1918 թթ. Քոնեհը (որ արդեն Թեքինալի էր դարձել) դասախոսում էր Ստամբուլի համալսարանում: Այս տարիներին նա առանձնապես երիտթուրքերի սանձարձակ պանթուրքիստական, ռասիստական քաղաքականության սյուներից մեկն էր: Արաբները Սիրիայում ծառա եղան այդ քարոզների դեմ, բողոքեցին իթթիհադական Ջեմալ-փաշայի նահանգապետության դեմ, քանի որ նա նման քաղաքականության իրականացնողներից մեկն էր:

Իթթիհադի քաղաքական տեսության առաջամարտիկ Քոնեհ-Թեքինալփը երեք գիրք մվիրեց այս խնդիրներին. «Ժ՛նջ կարող են թուրքերը շահել այս պատերազմում», «Թուրան», «Թուրքացման քաղաքականությունը»: Նա համոզված էր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից Օսմանյան կայսրությունը պետք է հաղթանակով ու օգուտով դուրս գար թուրքերի միասնության ու համախմբման շնորհիվ: Գրքի բնաբան նա դարձրել էր թուրք հասարակական-քաղաքական կին գործիչ Խալիդե Լեյլայի խոսքերը. «Ամենից շատ ես ցանկանում եմ, որպեսզի աշխարհի բոլոր թուրքերը միավորվեն և լինեն անկախ՝ ոգու և քաղաքական առումով»: Նա խոսում էր թուրք ազգի ինքնագիտակցման ու ազգային զարթոնքի, ազգ դառնալու մասին: Նա հանդես էր գալիս Արքրեզանի և Կովկասի թուրքերին Ստամբուլի շուրջը համախմբելու անհրաժեշտությունն ընդունելու պահանջով:

Քոնեհը ձգտում էր իր գաղափարները տարածել թուրք երիտասարդության շրջանում, ապացուցել թուրքական նացիոնալիզմի և պանթուրքիզմի առավելությունները պանիսլամիզմի գաղափարների համեմատությամբ: 1912-1913 թթ. քաղկանյան պատերազմում օսմանցիների պարտությունը նա քաջատրում էր ազգայնական զգացումները կորցնելու փաստով, համախմբ-

ման կոչ էր անում, քանզի դրա մեջ էր տեսնում «թուրք ազգի վեհության» ապահովումը: «Եթե այս գաղափարը հետագա զարգացում չստանա, ապա օսմանյան թուրքերին չափազանց դժվար կլինի ստեղծել նոր քաղաքակրթություն», - գրում էր նա: - «Քանի որ այդ քաղաքակրթությունը (կամ պետությունը) չեն կարող ստեղծել 12-15 միլիոն թուրքերը, ապա հարկավոր է այդ գործի մեջ ներառել նաև Թուրքիայի սահմաններից դուրս ապրող թուրքերին, որոնց թիվը հասնում է 40-50 միլիոն մարդու», - շարունակում էր պանթուրքիզմի տեսարանը: Նա համոզված էր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվելու էր Ռուսաստանի պարտությամբ, և պանթուրքիստները Օսմանյան կայսրությանն էին միացնելու նրա լայնարձակ տարածքները:

Պանթուրքիզմին նվիրված իր աշխատության մեջ Քոնեհ-Թեքինալի ընթերցողներին քաջատրում էր. «Թուրանը քաղաքական հասկացություն չէ, այլ աշխարհագրական, օրինակ, ինչպես Իտալիան: Այն կարող է դառնալ ապագա թուրքական պետության անունը, որն իր մեջ կմիավորի աշխարհի բոլոր թուրքերին»: Նա համոզված էր, որ հեռու չէ այն օրը, երբ Ռուսաստանը, որտեղ թուրքեր են բնակվում, կփրվի, և նրա փոխարեն վեր կբարձրանա Չինգիզ խանի «սուկե թագը»: Նա գրում էր, թե Թուրանը ոչ թե պատմական, այլ ռուսալական հասկացություն է, որովհետև ազգայնական Թուրքիան լի է կենսական ուժերով: «Թուրանը մեծ է Ամաստիայից ստան անգամ»: «Թուրանը կենդանի է, այն չինական ճանկերում չէ և ոչ էլ ռուսական սապոզի տակ: Թուրանը դժբախտ գերի է: Թուրանը նվաճված է, ճնշված: Սա հենց թուրք ազգի նվաստացումն է: Յուրաքանչյուր թուրքի առաջնային և սուրբ պարտքն է գիտակցել իր ազգային պարտքը ... Թուրանն ազատել ռուսաց երկզվասանի արժվի ճանկերից»:

«Ալ-Արաբի» հանդեսի հոդվածագիր Մուհամեդ Խարրը հավաստում է, որ այդ գրքի էջերում շարադրված պանթուրքիզմի գաղափարներն ունեցան ամենախոր ազդեցությունը «Իթթիհադ վե Թեքինալի» պարագլուխների՝ Ջեմալի, Էնվերի և մյուսների վրա: Ըստ արաբ հեղինակի՝ 1914-ի աշնանը Էնվերի փորձը՝ իր բանակով մտնելու Անդրկովկասի խորքերը և իրականացնել համաթուրանական ծրագիրը, հենց այդ գաղափարախոսության գործնական դրսևորումն էր: Մարդամիջի ճակատամարտում 80 հազար թուրք զինվորների կորուստը համաթուրանականության ցնդարանության վկայությունն էր նաև:

1916 թ. Կովկասյան ճակատում օսմանյան բանակի վերջնական պարտությունն արդեն փաստ էր: Մակայն 1918-ին երիտթուրքական արկածախնդիր պարագլուխները օսմանյան պետականության ժանգոտած ժանիքը խրեցին Անդրկովկասի մարմնի մեջ՝ նպատակ ունենալով օգտվել հեղափոխական Ռուսաստանի դժվարություններից, իրականացնել համաթուրանականության գաղափարները: Էնվերը Միջին Ասիա հասավ մինևույն պլանն իրականացնելու մարմաջով տարված:

Ազգայնական Թուրքիան ստիպված էր հետ քաշել իր թաքերը, թեև հա-

ջողվեց Հայաստանի նկատմամբ իրականացնել պանթյուրքիզմի ծրագիրը, գավթե հայոց հողերը: Այսօր թուրք պրոպագանդիստները փորձում են ամեն ինչ կեղծելու միջոցով (փոխում են աշխարհագրական քարտեզները, տեքստիները, տեղանունները, գլխի վրա շում տալիս պատմագիտության ամենատարրական ճշմարտությունները) մարսել պանթյուրքիստների կատարած սև գործերը:

Թեքինավիլը հետո տեղափոխվեց (1922-ից) Անկարա, դարձավ թուրք լրագրողների միության գլխավոր քարտուղար: Նա իր պանթյուրքիստական հողվածները հրատարակում էր «*Լաթան*» («*Հայրենիք*») թերթում, որի խմբագիրը Ահմեդ Ալի Յավանն էր: Քոհեներ ակտիվ դեր էր խաղում Ժողովրդահանրապետական կուսակցության Ստամբուլի կոմիտեում:

1928-ին Քոհեն-Թեքինավիլը Ստամբուլում հրատարակեց իր նոր գիրքը, որը վերնագրված էր «Թուրքացման քաղաքականություն»: Ոչ թուրք տարրի թուրքացման խնդիրն այդ գրվածքի առանցքն է: Նա հավացուցում է՝ թուրքացման անհրաժեշտությունը, թուրքացման մեթոդները, թուրքացման վերջնական նպատակն ու ուղիները: Գրքի էջերում քննարկված են բազմաթիվ հարցեր, որոնք բխում են գլխավոր պրոբլեմից. «թուրք» հասկացությունն ի՞նչ է, ինքնագիտակցությունը՝ որպես ազգի էություն, ամունների թուրքացման անհրաժեշտությունը: Հատկանշական է, որ Քոհենը գրքի շարադրանքն սկսում է «Թքքիսաղ վե թերաքքի» հանդեպ իր ծառայությունները շնչտելով: Նա հավանություն էր տալիս երիտթուրքերի կատարած չարագործություններին և հանրապետական իշխանություններին խորհուրդ էր տալիս շարունակել նույն գիծը: Նա հետո էր գնում՝ առաջարկելով նույնիսկ հրեական սինագոգներում կրոնական ծիսակատարությունները, աղոթքը կատարել թուրքերեն:

1936-ին Ստամբուլում լույս տեսավ Քոհեն-Թեքինավիլի «Քենաիզմ» գիրքը: Ըուտով այն քարգնանվեց ֆրանսերեն և հրատարակվեց Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի նախագահ Էրիտյի առաջարկով: Չեխերեն հրատարակությանը առաջարկան էլ գրել է Պրահայի համալսարանի ուկրաիներենի ամենը համապատասխան մեկնաբանություններ: Այս գրքում պանթյուրքիզմի գաղափարախոսը սևով սպիտակի վրա գրում էր. «Թուրք ազգը կտրվել է իր արևելյան արմատներից, որպեսզի ընթանա արևմտյան քաղաքակրթության ուղիով»: Սակայն Արևելքից հրաժարումը համարելով ժամանակավոր երևույթ՝ նա չէր տարակուսում, որ թուրք ազգի մեծապետական տենչերը հաջողությամբ էին պտակվելու, քանզի Մուստաֆա Քեմալը «հասարակ մարդ չէր, այլ գերմարդ»: Սա հենց թուրքական ֆաշիզմի գաղափարախոսությունն էր: Քոհենը պաշտպանում էր Մուստաֆա Քեմալի ուղեգիծը, մահմեդական կրոնը երկրորդ պլան մղելու և ազգայնականությանը առաջնություն տալու քաղաքականությունը:

1944-ին Ստամբուլում լույս ընծայվեց նույն պանթյուրքիստի «Թուրքական ոգի» գիրքը, որը մեծ թուրքանը նվաճելու բացահայտ կոչ էր: Նրանում ամեն ինչ սկսվում է մոնղոլների դարաշրջանից, Միջին Ասիայից, փառաբան-

վում թուրքական ամեն ինչ: Նա զովասանքներ էր շռայլում երիտթուրքերի հասցեին, որոնք օսմանացման միջոցով զարթոնք ապահովեցին թուրքերի ազգային ոգուն: Չինգիզ խանին նա ներկայացնում էր որպես թուրքերի գլխավոր նախնի, որը «չլքեց տափաստանը, ամբողջ երկրագնդով մեկ տարածեց տափաստանների ոգին»: Նրա կարծիքով, նույն միտքն էր հետապնդվում, երբ Թուրքիայի մայրաքաղաքը Ստամբուլից տեղափոխվում էր Անկարա: 1942-1944 թթ. այն տարիներն էին, երբ թուրքական մացիոնալիզմը դարձել էր սանձարձակ, վերածվել էր ֆաշիզմի և հարմար պահ էր փնտրում հարվածելու Մովետական Միությանը, իրականացնելու պանթյուրքիզմի գաղափարները:

Թուրքիայի վարչապետ Սարաջոլումը¹ 1942-ի օգոստոսին Անկարայում Գերմանիայի դեսպան Ֆոն Պապենին² հայտարարում էր. «Որպես թուրք, ես ցանկանում եմ Ռուսաստանի կործանումը: Ռուսաստանի ուչնչացումը ֆյուրերի ներստությունն է, որին հավասարը կայդու է կատարվել հարյուր տարին մեկ: Այն թուրք ժողովրդի դարավոր իղձն է»:

Այդ շրջանում Թուրքիայում սնկի պես աճեցին պանթյուրքիստական գաղտնի կազմակերպությունները: Տոգանը, Կարադաղլին, Թուրքեչը, Ասուզը և ուրիշներ պանթյուրքիզմին հաղորդեցին իսկական ֆաշիստական բուհականություն:

Մեր օրերում պանթյուրքիզմը միրիսած չէ: Ժամանակակից Թուրքիայում պանթյուրքիստական դոկտրինայի քարոզման ամբողջապես կապված է Ալ-Կալիպան Թուրքեչի անվան հետ, որը իմնա բանտում է, դատվում է: Բայց թուրք գեներալները չափազանց ուշադիր են, զգայուն և հոգատար նրա նկատմամբ: 1960-ի թուրքական հեղաշրջմանը ղեկավար մասնակցություն ունեցած Թուրքեչը, այնուհետև, քսան տարի կազմակերպեց մի իսկական ֆաշիստական շարժում, «Ինը ճառագայթ» վերնագրված նրա գրքովը պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության զովաբանությունն է: Տեորոխա Ալի Ադյան³ Թուրքեչի կուսակցության ակտիվ անդամն էր, թրծված ֆաշիստ:

Տասնամյակներ են անցել պանթյուրքիզմի առաջին քայլերից, փոփոխությունների է ենթարկվել այն, պարտություններ է կրել, բայց նրա վերակենդանացումն փորձերը չեն դադարում:

1980-ի սեպտեմբերի զինվորական հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի քաղաքական կյանքում հաստատված էլիթնի դոկտրինան, որ ներքնամալիզմ են անվանում, ներառում է ինչպես սանձարձակ մացիոնալիզմի, այնպես և զանգվածային, ֆաշիստական տեորիզմի տարրեր:

¹ Եուրյու Մարաջոլու (1887-1953), թուրք քաղաքական գործիչ, 1942-1946 թթ.՝ ԹՀ վարչապետ - Ա.Կ.:

² Ֆրանց Ֆոն Պապեն (1879-1969) - գերմանացի ռազմական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, Գերմանիայի դեսպան Ավստրիայում (1934-1938), Թուրքիայում (1939-1944) - Ա.Կ.:

³ Ալի Ադյան (ծնվ. 1958), թուրք տեորոխ, 1981 թ. մահափորձ է կատարել Հռոմի պապ Հովիաննես Պողոս II-ի վրա - Ա.Կ.:

1983-ի հոկտեմբերի 19-ին «Նյու Յորք Թայմսը» տպագրեց Հելսինկիի համաձայնագրերի կատարմանը հետևող հանձնաժողովի գործադիր դիրեկտոր Ջերի Լեյբերի հոդվածը այսօրվա Թուրքիայի իրականության մասին: Հոդվածագիրը ցույց է տվել այն նախանձախնդիր շահագրգռվածությունը, որ դրսևորում է Ռեյզազանի՝ վարչակազմը Թուրքիայի զինվորական դիկտատորների իշխանությունը պահպանելու խնդրում: «ԱՄՆ-ը չի ցանկանում խտտովանել, որ տեռորիզմը և անարխիստիան մտային իրավիճակը, որ գոյություն ունեին 1980-ին, փոխարինված են նոր տեռորիզմով, որ սանձազերծել է կառավարությունը վախեցած ժողովրդի դեմ»: Հոդվածագիրը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի կարևոր ստրատեգիական դիրքը, նրա դերը ՆԱՏՕ-ի հակատվետական ռազմական պլաններում ապահովում են ամերիկյան տարեկան մեկ միլիարդ դոլարի ռազմատնտեսական օգնությունը զինվորական խումտային: Նա ամսմոթ պարոլիա է հռչակում ընտրական կամպանիան, որ թուրքական իշխանություններն իրականացրին 1983 թ. նոյեմբերի 6-ի ընտրությունների նախօրյակին: Չէ՞ որ քաղաքական բանտարկյալների թիվը հասնում է 55 հազարի, որոնց մեծամասնությունը երիտասարդներ են, նույնիսկ 20 տարեկանը դեռ չբուրբած: Տուժում է մտավորականությունը: Իրավաբանների ասոցիացիան, գրողների միությունը, խաղաղության կողմնակիցների ընկերությունը և արհմիութենական գործիչները հետապնդվում են, ենթարկվում դատական պատասխանատվության: Հարյուրավոր պողոտայից հեռացվել են համալսարաններից: Լրագրողները մշտապես սարսափում են բանտարկությունից: Նրանք ինքնագրաբեկության միջոցով փորձում են խորամանկել, շրջանցել իշխանություններին: «Որպեսզի իմանալ ինչ գրել, մենք պետք է մտածենք նրանց մնան, - հայտարարել է մի լրագրող: - Դա հակամարդկային է, ստորացուցիչ և անպատվաբեր»: Թուրք քաղաքացիներից շատ-շատերի կարծիքով այդ ռեպրեսիաների համար պատասխանատվությունը հավասարապես ընկնում է ինչպես թուրք գեներալների, այնպես էլ ԱՄՆ-ի վրա:

Թուրքական կառավարության քաղաքականությունը մարդկային իրավունքների բնագավառում ենթարկվում է դատապարտման Եվրոպական պառլամենտում և Եվրոպական խորհրդում, մինչդեռ ԱՄՆ-ը այն եզակի պետություններից է, որ պաշտպանում է Թուրքիային, իսկ ԱՄՆ-ի մամուլը լուրջան է մատնում թուրքական կառավարության չարագործությունները:

Այս ամենից հետո բուրբովին էլ պատահական չէ, որ այսօր արաբական թերթերի էջերում ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնում են թուրքական ժամանակները, չեն բացառում, որ հարմար պահին պանթուրքիստները նորից կձգտեն տարածել Անկարայի իշխանությունը արաբական հողերի վրա: Թուրքական պետականությունը ուշի ուշով հետևում է իրաքա-իրանյան պատերազմի ելևէջներին՝ երբեք չիրաժարվելով նրանից օգուտ քաղելու մտքից:

¹ Ռոմադ Ռեյզան (1911-2004) - ամերիկացի դերասան և քաղաքական գործիչ, հանրապետական, 1967-1975 թթ.՝ Կալիֆոռնիայի նահանգապետ, 1981-1989 թթ.՝ ԱՄՆ նախագահ - Ա.Ա.:

Կիպրոսի հարցում Անկարայի բռնած դիրքը, Կիպրոսի Հանրապետության տարածքի մեկ երրորդի թուրքական օկուպացիան, որ շարունակվում է 1974-ից սկսած, նույնպես պանթուրքիզմի դրսևորումներից մեկն է: Միավորված ազգերի կազմակերպության անվտանգության խորհուրդը դատապարտեց և հակահարված տվեց «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետության» հռչակման լկու փորձին: Ամբողջ աշխարհը (փոքր բացատության) ոչ ասաց պանթուրքիզմի այդ բացորոշ դրսևորմանը: Այն գնահատվեց որպես ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի բանաձևերի և չմիասնալու շարժման ղեկավարացիաների բացահայտ խախտում: Յրանսիական «Լիբերալիզմ» թերթը թուրքական այդ գործողությունը գնահատեց որպես պրովոկացիա Հունաստանի հանդեպ: Կղզու տրոհումն այսպես անվտանգության խորհրդում հանդես եկած Թուրքիայի ներկայացուցիչը, Կիպրոսի թուրք համայնքի պարագլուխը դատապարտվեցին բոլորի կողմից:

Մեր խնդիրն է մշտապես բացահայտել պանթուրքիզմի վնասակար էությունը, մերկացնել նրա ինչպես երևելի, այնպես է մոտանալ, որ հակատվետիզմի, հակաժողովական պլանները: Երբեք չպետք է մոտանալ, որ հակատվետիզմի, հակակոմունիզմի ամերիկյան զինանոցում կարևոր տեղ է հատկացվում համաթուրանակաճության հետադիմական տեսությանն ու պրակտիկային, որ պանթուրքիստների հակատվետական պրոպագանդան խրախուսվում է ամերիկյան ռազմատվների կողմից:

ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ԱԳՐԵՄԻՎ ԿՈՆՏՐԻՆԱՆ ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ¹

Պանթուրքիզմն ագրեսիվ շովինիստական, բուրժուական գաղափարախոսություն է: Այն բշնամի է աշխատավորների ինտերնացիոնալ միասնությանը, ատելություն է սերմանում ժողովուրդների միջև: Պանթուրքիզմն ագրեսիվաշի դոկտրինա է. դա հաստատված է պատմական փորձով: Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ այն ծառայեց թուրքական ագրեսիվ ուժերին, գերմանական իմպերիալիզմին: Ներկայումս պանթուրքիզմը խրախուսվում է թուրքական արկածախնդիր ուժերի, ՆԱՏՕ-ի, ամերիկյան և մյուս իմպերիալիստական շրջանների կողմից: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները սովետա-թուրքական բարեկամության կատաղի բշնամիներն են:

Սովետական Ադրբեջանի անվանի թուրքագետ Է.Հասանովան գտնում է, որ գաղափարապես ֆաշիզմին ամենամոտ կանգնած են եղել պանթուրքիստները, որ նրանց միավորում են ռասիզմը, շովինիզմը, հակասովետիզմը²:

Հիրալի, վերջին տարիներս թուրքական իրականության մեջ զգալի դեր է խաղում թուրքական մեթաֆաշիզմը: Այն ներառում է ինչպես դասական ֆաշիզմը, այնպես և ավանդական թուրքական մացիոնալիզմին բնորոշ գծեր: Թուրքական մացիոնալիզմը վերջին հաշվով հանգում է պանթուրքիզմին՝ ագրեսիվ ազգային-շովինիստական դոկտրինային, որը երբեմն հասնում է բացահայտ ռասիզմի բարոզի: Ըստ պանթուրքական արկածախնդրության՝ «Մեծ Թուրանը» իրագործելի գաղափար է: Պանթուրքիստական քաղաքական աշխարհագրության համաձայն՝ այն պետք է տարածվի Բալկանյան թերակղզուց մինչև Մանջուրիա: Այն ագրեսիվ, զավթողական պլաններ է փայտայում Սովետական Միության նկատմամբ: Այսօր միջազգային քաղաքականությանը հետաքրքրվող յուրաքանչյուր ոք պետք է ճանաչի իմպերիալիզմի սև ուժերը, միշտ զգաստ լինի՝ պայքարելու Սովետական Միության խաղաղասիրական քաղաքականության հաղթանակի համար:

Կար մի ժամանակ, երբ սուրբան Արդուլ Համիդ II-ը փորձում էր պանիսլամիզմի միջոցով իր իշխանության տիրապետության տակ պահպանել մահմեդական ժողովուրդներին, Օսմանյան կայսրությունն ընդարձակել այլ պետությունների տարածքների հաշվին՝ օգտագործելով իր խալիֆ, փառիշահ (այսինքն՝ բոլոր մուսուլմանների առաջնորդ) լինելու հանգամանքը: Պանիս-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Պանթուրքիզմի ագրեսիվ դոկտրինան երևի և այսօր // «Գաղտն» (Ե.), 1984, N 3, էջ 62-69: «Ազգային մշակույթ» (Բեյրութ), 1984, N 3 – 26 փետրվարի, 4, 11 մարտի: «Զարթոնք» (Բեյրութ), 1984, 22-24 մարտի: «Լրաբեր» (Լ.Ա.), 1984, 7, 14, 21 ապրիլի: «Աշխարհ» (Փ.), 7, 14, 21 ապրիլի: Տպագրվում է կրճատումներով:

² Гасанова Э.Ю. Антикommунизм в Турши // Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба, Баку, 1973, с. 102.

լամիզմի մեջ տեղ էին գտել սրբազան պատերազմի (ջիհադ, գազավաթ), մահմեդականների քաղաքական և կրոնական բացառիկության, խալիֆի, որպես առաջին կրոնավարի և պետական գլխավորի մասին մուսուլմանական ուսմունքներ: Պանիսլամիզմը երբեմն հանդիսանում էր ցարական Ռուսաստանում բուրժուազգայական բազմաթիվ կազմակերպությունների և կուսակցությունների (Իթթիվազ-ուլ-մուսլիմին, Մուսավաթ, Բուխարայի ջաղիլցիներ) ծրագրերի էական մասը:

19-րդ դարում դեպի Արևելք եվրոպական կապիտալի թափանցման ուժեղացմանը զուգահեռ, մուսուլմանական պետությունների շահագործողական գաղափարները պանիսլամիզմի գաղափարներն օգտագործում էին իրենց շահերին համապատասխան ժողովրդական զանգվածների վրա ազդեցություն պահպանելու համար: Ազգային-ազատագրական շարժումներն Ասիայի երկրներում տեղի էին ունենում իսլամի դոքտրինայի (Մաջտրի պատերազմները Հնդկաստանում, վահաբիզմի շարժումներն Արաբիայում, Մախդիի շարժումը Սուդանում և այլն): Հիշենք նաև Կովկասի լեռնականների ազատագրական և հակաֆեոդալական շարժումների ժամանակ Շամիլի՝ կողմից հետադիմական պանիսլամիզմի օգտագործման փաստը: 19-րդ դարի ավարտին՝ 20-րդ դարի սկզբին, սուլթան Համիդը պանիսլամիզմն օգտագործում էր ինչպես երկրի ներքին կյանքում իր իշխանությունն ամրապնդելու, այնպես և արտաքին-քաղաքական խնդիրների լուծումն առաջ մղելու համար: Օսմանյան լծի տակ ճնշված արաբների ու մյուս մուսուլման ժողովուրդների ազգային զարթոնքին զուգորթաց առաջին պլան էր մղվում ազգային և ոչ թե կրոնական պատկանելությունը:

Թուրք բուրժուական ազգի կազմավորման խանձարույրը տեղի էր ունենում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ու ազգությունների այդ կոնգլոմերատի խառնաբաժնում: Հենց սկզբից նրանց բնորոշ էին դառնում մեծապետականության, այլամերժության գծերը: Թուրքականությունն ի սկզբանե միախառնվում էր համաթուրքականությանը կամ պանթուրքիզմին՝ իր առաջ նպատակ դնելով թուրքական պետականության շուրջը համախմբել բոլոր բյուրազեկ ժողովուրդներին: Այս մտտեցումը լայն տարածում գտավ երիտթուրքերի պետական կառավարման տարիներին, երբ թուրքիզմը հռչակվեց որպես պետական գաղափարախոսություն:

Թուրքիզմի գաղափարախոսությունը գործնականում թուրքական իրականության թուրքացումն էր, Օսմանյան կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքականությանը ենթարկելու քաղաքականությունը: Այս տեղեկներն ուժեղացավ 1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թուրքիզմի տեսությունն արդեն

¹ Շամիլ (1797-1871), Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ազգությունների քաղաքական և կրոնական առաջնորդ, Ռուսաստանի դեմ պայքարի ղեկավար, Կովկասյան ինժեներների զորքի ինժեներ - Ա.Կ.:

հանդես եկավ սամճարձակ պանթոնիզմի շտապով: Երիտթուրքերը ձգտում էին Թուրքիան մերթաշել Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ հեծն համաթուրքական, համաթուրանական խնդիրներ լուծելու մարտաջով տարված: Այստեղ դեր էր վերապահված մահ պանթոնիզմի:

Պանթոնիզմն ագրեսիվ առախտական դոկտրինա է, ըստ որի քրքալեզու բոլոր ժողովուրդներն իբր մի ազգ են և պետք է միավորվեն Թուրքիայի իշխանության ներքո մեկ միասնական, Բաղկաններից մինչև Սիբիր տարածվող Թուրան պետության մեջ: Մահ թե ինչու երբեմն պանթոնիզմն անվանում են մահ պանթոնիզմ: Ծագել է 19-20-րդ դարերի սահմանազվիսի Թուրքիայի և Ռուսաստանի թուրքական ժողովուրդներով բնակեցված շրջանների բուրժուակավածատիրական շրջաններում: Պանթոնիզմն ստեղծվել էր ազգայնական պրոպագանդա էին մղում Մյջին Ասիայում և Անդրկովկասում՝ ձգտելով աշխատավորներին հեռու պահել ռուսաստանյան պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարից և Ռուսաստանից կտրել նրա ազգային ծայրամասերը:

Սովետական թուրքագետները (Վ.Կրիսնկի, Ա.Տվերխոնովա, Յու.Մաթուտով, Դ.Երեմև և ուրիշներ) իրենց աշխատություններում ցույց են տվել պանթոնիզմի հետադիմական, հակասոցիալական էությունը: Սովետական արևելագետ Յուրի Պետրոսյանը գրում է, որ «երիտթուրքերի գաղափարաբանության մեջ «օսմանիզմի» դոկտրինայի տեղ աստիճանաբար բռնեցին «համաթուրքականության» հետադիմական կոնցեպցիաները: Երիտթուրքերը փաստորեն կոչվ հայտարարեցին ազգային-ազատագրական շարժումներին՝ արաբների, հայերի, քրդերի, աբխազների արդարացի պայքարին: «Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ապա կարելի է որոշակիորեն ասել, որ հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերի ամբողջ քաղաքականությունը համգում էր այն բանին, որպեսզի թույլ չտային Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի վարչական, տնտեսական և կուլտուրական պրոլեմների կարգավորմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացում: Երիտթուրքական կառավարողները, շարունակելով Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականությունը, սրում էին ազգամիջյան հարաբերություններն Արևմտյան Անատոլիայում, հատկապես քնամություն սերմանելով քրդերի և հայերի միջև: Համենայն դեպս այդ տարիներին երիտթուրքերը չառաքան մայապատրաստեցին հայերի ողբերգական ջարդի համար, որը տեղի ունեցավ անմիջապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից հետո»:

...1920-ի սեպտեմբերին թուրքական թերթերը գրում էին, թե «Արքեթազնը Թուրքիայի օրգանիզմի անբաժանելի անդամն է», թե այն կընկնի նրա մայրական գիրկը»: 1919-ի Սրվազի քեմալական կոնգրեսին մասնակցում էին մահ մուսավաթական Արքեթազնի զինվորական ներկայացուցիչները, որոնք հայտարարել էին, թե իրենց բանակը «մասն է թուրքական ընդհանուր բանակի»: Նախկին երիտթուրքական սպաներ Սաիդ Շամիլը, Յուսուֆ Ջենալ-բեյը

¹ Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А., Гасратян М. А. Указ. соч., с. 154.

և ուրիշներ 1920-ի սկզբին հակասովետական խռովություններ էին երահում սովետական իշխանության դեմ Հյուսիսային Կովկասում: Բարվից Դադատան էր անցել տիբրահույակ Նուրի-փաշան: Բեքիր Սամին, որ նախկին երիտթուրք էր, Լլոյդ Ջորջին խոստումներ էր տալիս հակասովետական պայքարի մեջ ներդաշել Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին: 1920-ի աշնանը Վ.Լենինը մատնացույց էր անում Թուրքիայի կողմից Հայաստանը, Բաքունը, Բաքուն գավաթելու գործնական նպատակները:

Հանրապետական կարգերի հաստատումից հետո Թուրքիայում մայս և ստաջ գրադվեցին ներքին կյանքի քույրբացումով: Օսմանյան կայսրության փլատակները թուրք նացիոնալիստներին չափավորել էին, հեռացրել պանթոնիզմն իրականացնելու գործնականից: Թուրքիզմն էլ փոխարինվել էր «նացիոնալիզմ» տերմինով. Ջենալ Աբաթուրքն ստիպված էր ոչ միայն մերժել պանթոնիզմը, այլ նաև դատապարտել այն՝ որպես հակազգային իտանք: Այդպիսին էր պահը... Սակայն պանթոնիզմի արմատները խորն են: Նրանք ծլարձակում են, երբ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում:

Շուտով պանթոնիզմն սերտ կապեր հաստատեցին գերմանական ֆաշիստների հետ, կատաղի հակասովետական կամպանյա սանձագրեծեցին՝ կոչ անելով գավթել Թուրքիային միացնել Սովետական Միության մի շարք երկրամասեր:

...Մեր օրերում պանթոնիզմը միրիած չէ: Այն հարմարվում է միջազգային իրադրությանը, նոր դրսևորումներ է ասպարեզ հանում: Պատահական չէ, որ այդ խնդրին մեծ ուշադրություն են նվիրում թուրքական իրականությունը քաջաձանթո մասնագետները:

Պատմագիտական հետաքրքրությունը պանթոնիզմի նկատմամբ ուժեղացել է: Հիշարիի տարբեր մասերում մեկը մյուսի հետևից գրքեր, հոդվածներ են իրապարակվում պանթոնիզմի, պանթոնիստների, նրանց կին ու նոր հարցադրումների մասին: Ուշադրության արժանի է Երուսաղեմի Հիբրուի համալսարանի պրոֆեսոր Ջեկոբ Լանդաուի գիրքը՝ «Պանթոնիզմը Թուրքիայում. Իռեդենտիզմի ուսումնասիրություն»¹: Իռեդենտիզմ (իտալերեն՝ irredento – չազատագրված)՝ ազգայնական շարժում Իտալիայում 19-րդ դարի վերջին՝ 20-րդ դարի սկզբին: Այդ շարժման լուզուցն էր իտալական քաղաքականությանը միացնել հարևան իտալախոս հողերը, ավարտել Իտալիայի վերամիավորումը: Իռեդենտիստներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Իտալիայում ազգայնական շարժման ստեղծման գործում, ինչը նախորդեց ֆաշիզմին: Նրանք պաշտպանեցին Իտալիայի գաղութային պատերազմն Աֆրիկայում (1911-1912), հանդես եկան Առաջին համաշխարհային պատերազմին Իտալիայի ակտիվ մասնակցության դիրքերից: 1914-ի նախօրյակին իտալացի-

¹ Landau M. Jacob. Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism, London, 1981, p. 219.

ներն ուզում էին անբարիքի ենթարկել բոլոր ավստրիական այն տարածքները, որտեղ խտրացիներ էին ապրում:

Պրոֆ. Լանդաուն մինչ այդ անդրադարձել էր պանթոքրիզմի խնդիրներին, հատկապես լուսարանելով և բնութագրելով թուրքական ֆաշիզմի պարագլուխ Ալիպարսլան Թյուրքեշի ու նրա գլխավորած Ազգային գործողության կուսակցության գործերը:

Սակայն այդ վերջին հրապարակումն ավելի ընդհուպ է բացահայտում պանթոքրիզմի գաղափարախոսությունը 19-րդ դարի վերջերից սկսած մինչև երիտթուրքերը՝ Յուսուֆ Աքչուրա, Չիա Գոթրալի, մինչև «Թյուրք Յուրդու» և «Թյուրք օչախ» կազմակերպությունները: Լանդաուն նշում է, թե Թուրքիան հանրապետություն հռչակելով, պանթոքրիզմը պաշտոնապես չէր խրախուսվում, բայց այդ չի նշանակում, թե այն ամենուհասակով: «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, - գրում է նա, - պանթոքրիստական մանր խմբերը շատ ավելի պարարտ հող գտան, առանձնապես, երբ Գերմանիան հարձակվեց Ռուսաստանի վրա և նրանց համար բացեց կոմունիստական կառավարումից թուրքերին ազատագրելու հեռանկարը»: Այդ պահին «Բողկուրտ» ամսագիրը բացահայտ ռախիզմ էր քարոզում, բոլոր թուրքերի միասնություն էր պրոպագանդում:

...Դեռևս 1935-ին պանթոքրիստ Նիխա Ատսըզը¹ հրապարակեց մի ասանձարձակ հակակոմունիստական գրքույկ, որը վերնագրված էր այսպես. «Կոմունիստական Դոն Կիխոտին» պրոլետարական-բուրժուական ընկեր Նազիմ Հիքմեթին»², որտեղ ամենակույտի կերպով հարձակումներ էր գործում Թուրքիայի կոմունիստների և բոլոր դեմոկրատական ուժերի վրա, գրապարտում Սովետական Միությանը: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Քեմալ Աթաթուրքն ասել էր, թե «չպետք է մոռանալ, որ թուրքական աշխարհի ամենակատաղի թշնամին կոմունիզմն է»: Այժմ ո՞նքան փորձում են ապացուցել, թե նրան վերագրված են այդ խոսքերը, որ նա այդպիսի բան չի ասել³:

1941-ի հուլիսին թուրքական «Բողկուրտ» («Գորշ գալը») ամսագրի No. 11-ում տպագրվել էր «Թուրքիզմն սպասում է» հոդվածը, ապագա «մեծ Թուրքանի» քարտեզով, որի կազմի մեջ էին մտցված Սովետական Անդրկովկասը և Մյջին Ասիան: «Հինարարի» ամսագրում պանթոքրիստական բանաստեղծները գոչում էին. «Թուրքերը կնվաճեն Կովկասը և Երևանը և կվտնեն թշնամիներին», «Կգա օրը, երբ թուրք ազգը կբանդի Կովկասի, Դրինի և Բուխարայի ամրոցները»:

¹ Նիխա Ատսըզ (1905-1975), թուրք ազգայնամուլ գրող, բանաստեղծ և փիլիսոփա, պանթոքրիզմի և պանթուրանիզմի գաղափարների ցատազով - Ա. Ա.:

² Նազիմ Հիքմեթ (1902-1963), թուրք բանաստեղծ, արձակագիր, սցենարիստ, դրամատուրգ և հասարակական գործիչ, համայնավար, ընդհանուր ամսամբ 17 տարի անց է կացրել թուրքական բանտերում, 1951-ից ապրել է Մոսկվայում - Ա. Ա.:

³ Гасанова Э.Ю. Указ. соч.

«Նովի միր» ամսագրի (1983, N 11) էջերում վերջերս հրապարակած իր վավերագրական վիպակում Սովետական Միության հերոս Վ.Կարպովը ցույց է տալիս պանթոքրիստների ագրեսիվ, թշնամական կեցվածքն այն պահին, երբ գերմանա-ֆաշիստական հորդաները հասել էին կովկասյան նախալեռնային շրջանները, մահացու վտանգ ստեղծելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին համար:

Անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ռոկերը նկարագրում է թուրքական վերնախավի հակասովետական մտմտքները 1941-ի ամռանը: Օգոստոսի 5-ին Անկարայում ֆաշիստական Գերմանիայի դեսպան Ֆոն Պապենը հաղորդում է Բեռլին, թե թուրքական կառավարությունը չափազանց մեծ հետաքրքրություն է դրսևորում արյունակիցների, մասնավորապես Ադրբեջանի թուրքերի նկատմամբ: Դեսպանը գրում էր, թե թուրքերը հիշել ու վերլուծում էին 1918-ի դեպքերը, մտածում էին նորից Ադրբեջանը, Բաքվի նավթահանքերը զավթելու մասին: Նա հաղորդում էր, որ այդ նպատակով մի հատուկ կոմիտե էր ստեղծվել, որը մշակում էր Ադրբեջանը, Իրանի և Կասպից ծովի ափերի քրթակզու շրջանները Թուրքիային կցելու համագնամալի պլանները⁴:

Այդ շրջանում Թուրքիայում սնկի պես աճեցին պանթոքրիստական գաղտնի կազմակերպությունները: Տոգանը, Կարադաղլին, Թյուրքեշը, Ատսըզը և ուրիշներ պանթոքրիզմին հաղորդեցին իսկական ֆաշիստական բովանդակություն: 1942-ի նոյեմբերին պանթոքրիստ Իսմաիլ Ջուլիսյում «Գեկ Քեյլի»-ում ամսագրում բարբաջում էր. «Մեր մայրը մեկն է, հայրը՝ մեկը: Ադրբեջանը մեզ համար հարսգատ եղբայր է: Հիմնականում մենք միասնական ենք, բայց վաղը մենք վերջնականապես կծովկենք»⁵: 1943-ին պանթոքրիստները լույս ընծայեցին «Ժալամա-թուրքական հանրագիտարանը», որը բազմահատորանոց ռասիստական-ազգայնական ցնդարանությունների մի հավաքածու է:

Մեր օրերում պանթոքրիզմը միրիած չէ: Տասնամյակներ են անցել նրա խանձարտրից: Պանթոքրիստները մեկ անգամ չէ, որ ձախողվել են, պարտություններ կրել: Պանթոքրիզմի դոկտրինան փոփոխությունների է ենթարկվել: Իմպերիալիզմի հետ գործակցող թուրքական սև ուժերը փորձում են վերակենդանացնել նրա ագրեսիվ եռյուրը:

Ըստ Լանդաունի՝ պանթոքրիզմը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտով չմահացավ: Այն 1965-ին դարձավ թուրքական քաղաքականության գլխավոր առանցքը, մասնավոր ֆաշիստ Թյուրքեշի Ազգայնական հեռադեմ կուսակցության համար: Նա մատնացույց է անում 70-ական թթ. մի շարք պանթոքրիստական հրապարակումներ: Նրանցում սովորական հարցադրում է. «Ո՞վ ենք մենք: Մենք մարդիկ ենք, որ գալիս ենք Աթայից»: Շիշտ է, պանթոքրիզմը ո՛չ զանգվածային շարժում է, ո՛չ էլ ունիվերսալ գաղափար

⁴ Walker Ch. Op. cit, p. 358.

⁵ Вольфенг, 1944, N 10-11, с. 84.

րախտաբայություն: Այնուամենայնիվ այն արդեն 100 տարի գոյություն ունի: Լանդաուն այն համարում է քաղաքական խեղճնեղիմի տիպիկ դրսևորում:

1966-ի սեպտեմբերի 9-ին Դեմիլրեի «Արդարություն» կառավարող կուսակցության «Նեմի Ստամբուլ» քերթում Մեհմեդ Սադիկ Արանը (նախկին հայտնի մուսավաթական) հրապարակեց մի հոդված, որը վերնագրված էր. «Երկրորդ թուրքական պետությունը, ստեղծված 20-րդ դարում. Աղբրեջանական հանրապետություն»: Վերնագիրն ինքնգրտինքյան վկայությունն է պանթուրքիստական մույն մտայնության, որին խնկարկում էին երեկ և խնկարկում են այսօր Թուրքիայում: Հեղինակը կատարած է, որ կա Սովետական Սոցիալիստական Հայաստան, որ կա Երևան (ըստ հեղինակի՝ առանձնահատուկ խմանքով կառուցված Անաստաս Միկոյանի ջանքերով), որ Հայաստանը խանգարում է Աղբրեջանի անմիջական սահմանային շփմանը եղբայր Թուրքիայի հետ: Նա ռոմում է, որ Բարքվում հուշարձան է կառուցված «չեթթջի» (պարտիզան, հայրուկ) Ս.Շահումյանի հիշատակին, նա ողբում է, որ Բարքվում չկա այնտեղ գտնված անատոլիական թուրքերի (խոսքը 1918-ի երիտթուրքական ինտերվենտների ու մարդասպանների մասին է) հիշատակը հավերժացնող որևէ հուշարձան: Մեհմեդ Սադիկ Արանը պանթուրքիստ է, սանձարձակ հակառուս: Նա չի խորշում ռուս մեծ ժողովրդի հասցեին ամենափողոցային հայտնյանքներից:

«Թուրք կուլտուրա» ամսագրի հարձակումների գլխավոր քիթախը մեր երկրի թրքալեզու ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական կյանքն է, գիտությունն ու կուլտուրան: Պարզունակ ու ծիծաղաշարժ հարցադրումներով ու փաստարկներով պանթուրքիստ հակակոմունիստները փորձում են ստվեր ձգել Սովետական Արևելքի ժողովուրդների հիթալի պատմական նվաճումների վրա: Հակակոմունիստական, հակասովետական ոտնձգություններով աչքի են ընկնում «Աղբրեջանական կուլտուրայի խմբակ», «Աղբրեջան», «Մյուզահիդ» («Մարտիկ», Անկարա) ամսագրերը, «Պայքար կոմունիզմի դեմ» (Էդուարդ) քերթը¹:

Ժամանակակից Թուրքիայում պանթուրքիստական դոկտրինայի քարոզն անմիջապես կապված է Ալփարսլան Թուրքբեշի անվան հետ, որը հիմա բանտում է, դատվում է: Բայց թուրք զենեղալները չափազանց ուշադիր են, զգայուն և հոգատար նրա նկատմամբ: 1980-ի թուրքական հեղաշրջմանը ղեկավար մասնակցություն ունեցած Թուրքբեշ այնուհետև քսան տարի կազմակերպեց մի իսկական ֆաշիստական շարժում: «Ինը ճառագայթ» վերնագրված նրա գրքույկը պանթուրքիզմի գաղափարախոսության գովաբանությունն է: Տեղորիստ Ալի Աղջան Թուրքբեշի կուսակցության ակտիվ անդամն էր, թրժված ֆաշիստ: Գնդապետ Թուրքբեշի գլխավորած ֆաշիստական շարժման (թուրքուրթեր - գոյլ գայլեր) գաղափարախոս Ն.Աստրզըլ հայտա-

արարեց՝ դիմելով Թուրքիայի քրդերին. «Եթե դուք՝ քրդերը, պետք է շարունակեք խոսել ձեր պարզունակ լեզվով, ապա թուրքերը կկատարեն ձեզ, ինչպես եք ժամանակին ոչնչացրին հայերին, վրացիներին ու հույներին: Դուք կարող եք դիմել ՄԱԿ, որպեսզի ձեզ տրամադրեն հայրենիք Աֆրիկայի ինչ-որ մի վայրում, այնպես թուրքական ռասան կվերածվի կատաղած առյուծի, որին ոչ որ չի կարող կանգնեցնել»:

Թուրքբեշի նեոֆաշիստական կազմակերպությունը կոչվում է «Ազգայնական շարժման կուսակցություն»: Նա դեռևս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծայրահեղ աչ ազգայնական գաղափարներ էր քարոզում, ակտիվորեն համագործակցում նացիստական հատուկ ծառայությունների և առաջին հերթին գեստապոյի հետ: 1944-ի նոյեմբերի 9-ին Բեռլինի գեստապոյի պետը գրում էր արտաքին գործերի մինիստրության. «Բոլոր պանթուրքիստական խմբավորումների հետ կապ պահպանելը համապատասխանում է ռայխի շահերին: Առայժմ այդպիսի կապ կա լոկ Թուրքբեշի հետ, որը սպալական ոտսմնաբան է ավարտել և պանթուրքիստական շարժման պարագլուխներից մեկն է»²:

Թուրքբեշի կազմակերպությունը ֆինանսական օժանդակություն է ստանում Ստամբուլի առևտրական և արդյունաբերական պալատներից, խոշոր մոնոպոլիստական «Մարմեջի» տրեստից, ԱՄՆ-ի, Արևմտյան Գերմանիայի և այլ երկրների նեոնացիստական կազմակերպություններից³: 1944-ին Թուրքբեշը ձեռքակալվեց հեղաշրջման փորձ կազմակերպելու համար, որի նպատակն էր Թուրքիայի մուտքը պատերազմի մեջ Գերմանիայի կազմում: 1945-ի ապրիլին նա արդեն ազատ էր արձակված ու շարունակում էր պրոֆաշիստական կազմակերպության շարքերի համախմբման գործը:

1960-ին Թուրքբեշն ասպարեզ իջավ որպես պետական հեղաշրջման ակտիվ մասնակից: Մեհդեբեհի կառավարությունը տապալած 32 սպաներից մեկը նա էր: Մինչ այդ նա աշխատում էր Վաշինգտոնի թուրքական զինվորական միսիայում, հետո միջուկային տեխնիկայի բարձր դպրոցի սան էր Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում: 1968-ից սկսած՝ նա ստեղծեց իր «կոմանդոսներին» կազմակերպությունը: Ստեղծվեցին մի բանի տասնյակ ճամբարներ Անկարայում, Իզմիրում, Ստամբուլի արվարձանում և այլուր, որտեղ գլուխ կտրողներ էին պատրաստում իսկական ֆաշիստական, մարդատյաց մեթոդներով: Շուտով «կոմանդոսներին» «բուզյուրթեր» անվանումը տվեցին: 1967-ին Ա.Թուրքբեշը հայտարարում էր. «Վաղ թե ուշ Թուրքեստանը կդառնա թուրքական»³: Նրա և կրոնականների նախաձեռնությամբ 1968-ից սկսած ամբողջ Թուրքիան պատվեց հիպերուզմենի ման «կոմանդոսներով», որոնք Թուրքբեշին հուշակեցին իրենց ֆյուրեր (քաշուկ): Այդ կոմանդոս-

¹ Заманова Э.Э. Идеология антикоммунизма в современной турецкой буржуазной эстетике // Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба, Баку, 1973.

² «Комсомольская правда» (М.), 1981, 2 июня.

³ «Правда» (М.), 1981, 2 ноября.

⁴ Старченко Г. Терроризм в Турции // Азия и Африка сегодня (М.), 1981, N 11.

ները ռազմական ուսուցում էին ստանում հատուկ զինվորական ճամբարներում և օգտագործում էին դեմոկրատական ուժերի միախմբվածները ջախջախելու, Թուրքիայի առաջադեմ գործիչներին ձեռնելու ու սպանելու համար¹:

Արդեն 1970-ական թթ. սկզբին Թուրքիայի «մահադան խելադրոնները» լավ կազմակերպված զինվորական բանդաներ էին, որոնք սպանություններ կազմակերպելու, այդուհետև որբերու վարպետներ էին դարձել: Մրանք տեղոր էին անում Գերմանիայում ու Ավստրիայում բուրք առաջադեմ բանվորների դեմ²: Այն ժամանակ Թուրքիայի տղերքը ծախելի դեմ կովում էին դաճակներով, փայտերով ու շրթաներով: Իսկ հետո զինվեցին ատրոսմակներով ու նոճակներով: Նրանք խցկվել էին պետական ապարատի՝ ոստիկանության, մինիստրությունների տարբեր օղակները և այդ միջոցով հեշտությամբ մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք էին հայթայթում³: Նրանք կապված էին հատկապես ամերիկյան հատուկ ծառայությունների հետ, օգտվում էին նրանց հովանավորությունից ու օգնությունից: Խաղաղության ու դեմոկրատիայի կողմնակիցների, կոմունիստների ու քրդական ազատագրական պայքարի մարտիկների դշխազումը նեոֆաշիստների առաջնահերթ խնդիրն էր: 587 նեոֆաշիստների դատավարությունն Անկարայում ցույց տվեց, որ թուրքական ֆաշիզմը խոր արմատներ է ձգել նրկում, որ ֆաշիստ-թուրքիստների դեմ պայքարի հաջողության համար անհրաժեշտ է հենվել երկրի դեմոկրատական-առաջադիմական ուժերի լայն ճակատի վրա:

Հռոմի պապի վրա կրակած թուրք աջ տեռորիստ Մեհմեդ Ալի Աղջան 1979-ի աշնանը «Միլլիեթ» թերթի խմբագիր Իփեկչիին (քիչ ժամանակ անց սպանված նույն Աղջայի ձեռքով) գրած սպառնալից նամակում պահանջում էր միջազգային դրոշման հարցերը մեկնաբանել այնպես, ինչպես ինքն էր ուզում: Նա հորջորջում էր. «Ռուս իմպերիալիստները վսիխենում են, որ Թուրքիայի մի նոր պետություն կկազմակերպվի Միջին Արևելքում եղբայրական իսլամական երկրներին»⁴: Այն ժամանակ արդեն նա պապ Հովհաննես Պողոս II-ին համարում էր «խաչակիրների հոգևոր առաջնորդը և պարագլուխը», որին սպանելը համարում էր իր առաջնահերթ խնդիրը⁵:

Ֆրանսիական «Մոնդո» թերթը հատկապես նշել էր Ա.Թուրքիայի ծրագրին ու գործողություններին հատուկ արմատական նացիոնալիզմը և պանիսլամիզմը: «Կերջինս ավելի շատ քաղաքական բնույթի էր, քան կրոնական, ցույց էր տալիս «Մոնդո»:

Թուրք մեկնաբաններ Ալի Բիրանը և Տ.Էրելը հանգամանորեն քաջախոյտեցին Հռոմի պապի վրա կրակած թուրք տեռորիստ Ս.Աղջայի կապը

Թուրքիայի գլխավորած «Ազգայնական շարժման կուսակցության» հետ: Նրանք Աղջային որակեցին որպես թուրքական ֆաշիստ: Աղջան հարցաքննությունների ժամանակ չբացրեց, որ «Միլլիեթ» թերթի խմբագիր Ա.Իփեկչիին սպանել էր Մովսեսյանի Միության նկատմամբ նախատվող դիրքորոշում ունենալու համար: Որոշ թերթեր գրեցին, թե ֆաշիստ Աղջայի ոճրագործությունը միջազգային տեռորիզմի պարագլուխները կազմակերպեցին «մայկական ահաբեկիչների հանցագործություններն արդարացնելու» և «հակակշռելու» համար:

Լոնդոնի «Ֆայնենշլ րայն» թերթը Թուրքիայի մասին հետևյալը գրեց. «Նրա վերաբերմունքը թուրքերի ազգային ժառանգությանը և նրանց նախկին մեծ կայսրություններին գործնականում հանգեցրեց մի այնպիսի ուսիզմի իրահրման, ինչպիսին չէր եղել հայերի և քրդերի կատարածներից ի վեր»:

1980-ի սեպտեմբերի զինվորական հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի քաղաքական կյանքում հատուկապես Էվրենի դոկտրինան ներառում է ինչպես նացիոնալիզմի, այնպես և զանգվածային, ֆաշիստական տեռորի տարրեր:

1983-ի հուլիսի 16-ին Փարիզում լույս տեսնող «Ալ Մուսուկբալ» («Ապագա») արաբերեն թերթը տպագրել էր Ռաիդ Նեջիս ալ Ջեյնի հոդվածը, որը վերնագրված էր «Ծանր ժամանակներ, նոր խաղաղուղի արաբական ծոցում. Թուրքերը գալիս են...»: Հոդվածագիրը վերլուծում է Մերձավոր Արևելքի իրադրությունը, համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս, որ պանթուրքիզմը միրիս էր, որ այն ազդեցիկ ծրագրեր ունի և՛ Սիրիայի, և՛ Իրաքի Կիրկուկի, Մուսուլի շրջանների նկատմամբ: Հեղինակը մատնացույց է անում այն հանգամանքը, որ թուրքացված Թուրքիան թեև արդեն կես դարից ավելի է, ինչ վտարված է արաբական հողից, բայց հնարավոր չի եղել միանգամից ջնջել հինգ դար շարունակված թուրքական տիրապետության, օսմանյան սուլթանության և իսլամական խալիֆայության ազդեցությունը: «Օսմանյան իսլամի հանը դիտել թուրքերի թերմի ջրերն է հոսեցնում», - գրում է նա:

Մերձավոր Արևելքի գործերի մեջ թե՛ Իսրայելին, թե՛ Թուրքիային իր շահերին համապատասխան օգտագործելու ամերիկյան քաղաքականությունը շատ հեռու է գնացել: Երբ 1983-ի հունիսի 2-ին Բրյուսելում Իսրայելի արտաքին գործերի մինիստր Բցհակ Շամիրը՝ Հյուսիսային Իրաք ներխուժած թուրքական զորքերն անվանեց օկուպացիոն բանակ, հանդես եկավ քրդական ինքնավարության «պաշտպանի» դերում, թուրք-իսրայելական հարաբերությունները լարվեցին: ԱՄՆ-ի պետական շրջանակներն անմիջապես ջանքեր գործադրեցին երկու կողմերին հաշտեցնելու համար: Արաք հոդվածագիրը նշում է, որ ամերիկացիները, այնուամենայնիվ, այս շրջանի գործերի մեջ ավելի հաստատուն և հուսալի գործն են համարում Թուրքիային, քան Իսրա-

¹ Караваев Б.М. Пантюркизм как часть идеологии антикоммунизма в Турции // Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба, Баку, 1973, с. 133.

² Гасанова Э.Ю. Указ. соч. с. 108.

³ «Комсомольская правда» (М.), 1981, 2 июня.

⁴ «Time» (New York), 1981, May 25, p. 17.

⁵ Բցհակ Շամիր (1915-2012), իսրայելցի քաղաքական գործիչ, Իսրայելի արտգործնախարար (1980-1986), պաշտպանության նախարար (1990), վարչապետ (1983-1984, 1986-1992) - Ա.Վ.:

յելին: Նրա կարծիքով ամերիկացիք չեն խորշում մտածել «Օսմանյան սուլթանի երկար թուրը» իրենց նպատակներին ծառայեցնելու մասին: «Թուրքերը գալիս են», - բացականչում է արաբ հողվածագիրը:

...Թուրք քաղաքացիներից շատ շատերի կարծիքով, այդ ռեպրեսիաների համար պատասխանատվությունը հավասարապես ընկնում է ինչպես թուրք գեներալների, այնպես և ԱՄՆ-ի վրա: Այն պահին, երբ թուրք կառավարության քաղաքականությունը մարդկային իրավունքների քննադատում են քարկվում է դատապարտման Եվրոպական պառլամենտում և Եվրոպական խորհրդում, ԱՄՆ-ը այն փոքրաթիվ պետություններից է, որ պաշտպանում է Թուրքիային, իսկ ԱՄՆ-ի մամուլը լուրջան է մատնում թուրքական հետադիմության չարագործությունները:

Միայն Վաշինգտոնի վարչակարգի օժանդակությամբ էր հնարավոր այնպիսի չարագործություններ անել, ինչպիսիք կատարվեցին Կիպրոսի անկախ, սուվերեն հանրապետության տարածքի վրա թուրքական զինվորականության կողմից: Աշխարհի բոլոր խաղաղասեր ուժերը պահանջում են թուրքական զորքերը հանել Կիպրոսից:

ԱԼԵՔՍԵՅ ՋԻՎԵԼԵՂՎՈՎ¹

Ինչպես Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին, մշակույթին, այնպես և հայ իրականությանը մեծ գործիչներ, մեծ անուններ է նվիրել Նոր Նախիջևանը: Դրանց շարքում իր ուրույն տեղն ունի Ալեքսեյ Կարապետի Ջիվելեզովը:

Մկրտվելով ռուսաց մշակույթի ու գիտության ավագանուն, դառնալով անվանի գիտնական ու պատմաբան, արվեստագետ ու թատերագետ՝ նա երբեք մեջքով չկանգնեց դեպի իր ժողովրդի ճակատագիրը, միշտ մաս կազմեց նրա հասարակական-քաղաքական կյանքին՝ ընթանալով նրա հետ համաբայի:

Նրա բազմաթիվ տաղանդավոր աշակերտներից մեկը՝ Ա.Անիկտը², հավաստում է Ջիվելեզովի բարձր մարդկային գծերը. «Նա լույս և ջերմություն էր արձակում»: «Նրա հեղինակությունն անսասան էր, էրտոյիցիան՝ անհասանելի, վարպետությունը՝ առաջին կարգի», - վկայում է Գրիգոր Բոյաջիկը³, մեծ գիտնականի մեկ այլ աշակերտն ու գործի շարունակողը:

Նրա հետ շփված մարդիկ առանձնապես շեշտել են մեծ գիտնականի նրբին կուլտուրան, մտավորական բարձր առաքինությունները, քնական կեցվածքը՝ առանց վերամբարձության և ձևանդության: Նա մատչելի էր բոլորին, գեղեցիկ էր իր ջիվելեզովյան ուղղամտությամբ:

***

Ալեքսեյ Ջիվելեզովը ծնվել է Նոր Նախիջևանում 1875-ի մարտի 14-ին: Նա սովորեց ծխական դպրոցում, ապա հայկական ճեմարանում, իսկ 1887-ին ընդունվեց և 1893-ին ավարտեց Մտավորպոլի գիմնազիան: Նա շուտով դարձավ Մոսկվայի համալսարանի ուսանող: Համալսարանը փայլում էր իր պրոֆեսոր պատմաբաններով, այստեղ էր միջնադարյան պատմության մեծա-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Ալեքսեյ Ջիվելեզով // *Մովեսական գրականություն* (Ե.), 1984, N 4, էջ 129-137: Տես նաև՝ Կրակոսյան Ջ. Страницы из жизни А. Дживелегова // *Коммунист* (Ե.), 1985, 23 июля: Կրակոսյան Ջ. Подвизник // *Литературная Армения* (Ե.), 1986, N 11: Կրակոսյան Ջ., Կրակոսյան Ա. Алексей Дживелегов и политическая армистика // *Дживелеговские чтения*, Выпуск 1, Часть 1, Е., 2009, с. 91-113:

² Ալեքսանդր Անիկտ (1910-1988), խորհրդային գրականագետ, արվեստաբանության դ-ր, աշխատությունները նվիրված են արևմտաեվրոպական գրականության, քաղաքների և արվեստի տեսությանն ու պատմությանը - Ա.Կ.:

³ Գրիգոր Բոյաջիկ (1909-1974), քաղաքագետ, արվեստագիտության դ-ր, պրոֆ., դասավանդել է Մոսկվայի թատերական ինստիտուտում, հիմնական աշխատությունները՝ «Արևմտաեվրոպական քաղաքների պատմություն», «Թատրոնի պոեզիան», «Մոլիեր», «Գրիգոր Բոյաջիկը պատմում է քաղաքի մասին» - Ա.Կ.:

գույն մասնագետ Պավել Վինոգրադովը¹, որի ուսումնասիրությունները Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարի, Անգլիայի իրավագիտության պատմության վերաբերյալ նրան բերել էին մեծ փառք, քարգմանվել ու հրատարակվել արտասահմանյան մայրաքաղաքներում: Այստեղ էր հռչակավոր Վադիմիր Գերյեն², որն ավելի քան 40 տարի դասախոսել էր Հեգելի փիլիսոփայության, Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության ու ժողովրդապետության և քաղաքիվ այլ խնդիրների մասին: Մոսկվայի համալսարանի պատմագիտության պատմաբաններից մեկն էր Վասիլի Կոլոչևսկին³, որի գրչին է պատկանում ռուսաց պատմությանը նվիրված քաղաքատար աշխատությունը:

Ահա այսպիսի հեղինակությունների աշակերտեց, գիտելիքներ ամբարեց և 1897-ին գերազանց գնահատականներով ավարտեց Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի պատմագիտական բաժանմունքը Ալեքսեյ Ջիվելեզովը:

Մինչև 1917-ի Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը նա դասավանդեց Նիժնի Նովգորոդի համալսարանում, աշխատեց ռուսական ազդեցիկ բերքերի խմբագրություններում, տպագրեց քաղաքիվ հողվածներ, այդ թվում՝ ցարական ինքնակառավարման դեմ, ձերբակալվեց, դատապարտվեց բանտարկության: Նա գիտահրապարակախոսական լայն գործունեություն ծավալեց «Գրանատ» հանրագիտարանում, որի հատորներում հրապարակեց մի քանի հարյուր հոդված անհնարազմայիսի բեմաներով: Ալեքսեյ Ջիվելեզովի ակտիվ մասնակցությամբ կազմակերպվեց Կարլ Մարքսին նվիրված Վ.Լենինի հոդվածի տպագրությունն այդ հանրագիտարանի 28-րդ հատորում, 1914-ին:

Մեծ է Ալեքսեյ Ջիվելեզովի հիսնամյա գործունեության ծավալը, ծանրակշիռ է նրա ստեղծագործական վաստակը: Մոսկ նրա մեծագործությունների, հոդվածների վերնագրերի թվարկումը պատկերացում կտա նրա գիտաստեղծագործական հույակապ ժառանգության հարստության մասին. «Միջնադարյան քաղաքները Արևմտյան Եվրոպայում», «Առևտուրն Արևմուտքում միջին դարերում», «Ժառանգական վերածնության սկիզբը», «Ժամանակակից Գերմանիայի պատմություն», «Ալեքսանդր I-ին և Նապոլեոն», «Գյուղացիական բուրժուաներն Արևմուտքում», «Գանթե Ալիգերի», «Մարքս», «Սերվանտես», «Օթելլո», «Կարլ Գոլդոնին և նրա կատակերգությունները», «Լեոնարդո դա Վինչի», «Ֆրանսիական քաղաքի ժողովրդական հիմքերը», «Բուլաչո Ջովանի», «Միքելանջելո», «Անգլիական վերածնության պեղծիան», «Նիկոլո Մաքիավելի» և այլ ուսումնասիրություններ, ուրվագծեր, հոդվածներ:

¹ Պավել Վինոգրադով (1854-1925), ռուս պատմաբան, միջնադարագետ, իրավագետ - Ա.Կ.:

² Վադիմիր Գերյեն (1837-1919), ռուս պատմաբան, Պետերբուրգի ԳԱ քոլեկտիվ մունդան, Մոսկվայի համալսարանի ընդհանուր պատմության պրոֆեսոր (1868-1904) - Ա.Կ.:

³ Վասիլի Կոլոչևսկի (1841-1911), ռուս պատմաբան, Պետերբուրգի ԳԱ ակադեմիկոս, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր - Ա.Կ.:

Մինչ արվեստների, քաղաքի պատմության հռչակված հեղինակությունը հաղանալը Ա.Ջիվելեզովն արդեն ծանրակշիռ ուսումնասիրություններ էր կատարել ընդհանուր պատմության բնագավառում: Նրա առաջին հրապարակումները նվիրված էին միջնադարյան Եվրոպայի քաղաքների կյանքի ուսումնասիրությանն ու լուսաբանմանը: Նա քննադատորեն քննարկում է միջնադարյան քաղաքների ծագման տեսությունները, անդրադառնում այդ բնագավառում գերմանացիներ Ջուլի, Կեյսլեյնի, ֆրանսիացի Ֆլակի հայացքներին: Երկխոսաբար հետազոտողն արդեն փայլում էր իր խոր գիտելիքներով, եվրոպական լեզուների իմացությամբ: Նա պատմագիտության ասպարեզ իջավ որպես լիովին ձևավորված հետազոտող-պատմաբան: Պրոբլեմների լայն ընդգրկումը, Եվրոպայի քաղաքների սոցիալ-տնտեսական կյանքի բոլոր կողմերի խոր հետազոտելու հմտությունը զարմացրին այն տարիների հմուտ և քաղաքական պատմաբաններին: Նա քաջատեղյակ էր հոռմեական քաղաքների կյանքին, նկարագրում էր քարքարունների հարծակրումները քաղաքների վրա, սպառիչ պատկերացում էր տալիս Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Անգլիայի քաղաքների վերաբերյալ: Նա գերազանց գիտեր քաղաքների սոցիալական և քաղաքական կյանքի հասարակական հարաբերությունների գլխավոր գծերը, քաղաքային հիմնարկների գործունեության բովանդակությունը, քաղաքացիական իրավունքը, ֆինանսները, ուսումնական սխառնը, կրոնական հաստատությունները և այլն:

1904-ին Պետերբուրգում լույս տեսավ Ա.Ջիվելեզովի մոր ծանրակշիռ մեծագործությունը Եվրոպայի միջնադարյան առևտրի մասին: Նա նկարագրում է Հռոմեական կայսրության և Բյուզանդիայի առևտուրը, պատկերացում տալիս Սկանդինավիայի և Կոլգայի առևտրական ուղիների նշանակության մասին, ընթերցողին ներկայացնում Վենետիկի, Ջենովայի, Ֆլորենցիայի, Եվրոպայի հարավի ու արևմուտքի մյուս առևտրական կենտրոններն ու նրանց նշանակությունը:

1915-ի գարնանը Մոսկվայում լույս տեսավ նրա «Ալեքսանդր I-ին և Նապոլեոն» գիրքը: Դա հոդվածների ժողովածու էր՝ կազմված ամսագրերի էջերում նրա կատարած քաղաքիվ հրապարակումներից. «Ֆրանսիան և Եվրոպան հեղափոխության և կայսրության օրոք», «Հեղափոխությունը և Բոնապարտը», «1812-ի պատերազմը», «Նապոլեոնի անկումը», «Վաթերլո», «Մետերնիխ» և այլն: Ա.Ջիվելեզովը Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության պրոբլեմների խոշոր գիտնական էր, գերազանց գիտեր Նապոլեոնի¹ շրջանի միջազգային հարաբերությունների պատմությունը: Նրա գրչի տակ

¹ Նապոլեոն I Բոնապարտ (1769-1821), 1804-1815 թթ.՝ Ֆրանսիայի կայսր - Ա.Կ.:

վերակենդանացել են Թալեյրանը¹, Դանտոնն² ու Կարնոն³, Պիշեգոյուն⁴ և մաղան Ստալը⁵: «Անգլիայի և Ֆրանսիայի մրցակցությունը տնտեսական հողի վրա որոշում էր հեղափոխության և կայսրության ամբողջ արտաքին քաղաքականությունը»: Ջիվելեգով վարպետներն էր նկարագրում ֆրանսիական իրականությունը: Նա քաջ գիտեր ինչպես ֆրանսիական արքունիքի պարարահանները, այնպես և աղքատ խավերի կյանքի պայմանները: Նա ամեն ինչ ուսումնասիրում էր բազմակողմանիորեն: Ջիվելեգովի կարծիքով Ալեքսանդր I-ն⁶ «իր բռնակալությունը հասցրեց մինչև տրամաբանական վերջին սահմանագիծը», իսկ «Նապոլեոնի երջանկությունը պատմության հանդեպ այն էր, որ նա չհասցրեց տրամաբանական վախճանին հասցնել բռնակալության մեքենայությունները»: Ջիվելեգովի գրեթե անկախ արվեստն այն էր, որ նրան հաջողվում էր առավել ճշմարտագիտորեն բնութագրել և նկարագրել պատմական դեմքերի խոսքի ու գործի էությունը: Նրա գրչից մեկ առ մեկ ըմբռցողի առջև վերակենդանացնում է Մյուրատին⁷, Նեյլին⁸, Մակրոմալոյին⁹, Դավովին¹⁰, Բերայեյին¹¹:

* * *

Ալեքսեյ Ջիվելեգովի բազմամյա գիտամանկավարժական գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի նրա հայագիտական վաստակը: Քաղաքական հայագիտության բնագավառում նրա հրապարակումներն իրենց վրա են կրում գիտականության, ճշմարտագիտության կնիքը: Ընդհանրապես նրա գրեթե անկախ հաստուկ են շարադրանքի լեզվաճանկան մատչել-

¹ Շարլ Մորիս դե Թալեյրան-Պերիգոր (1754-1838), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ, Ֆրանսիայի արտգործնախարար (1797-1799, 1799-1807, 1814-1815, 1815), վարչապետ (1815) - Ա. Կ.:

² Ժորժ Ժակ Դանտոն (1759-1794), ֆրանսիացի հեղափոխական, Առաջին Ֆրանսիական Հանրապետության հիմնադիր - Ա. Կ.:

³ Լազար Կարնո (1753-1823), ֆրանսիացի պետական և զինվորական գործիչ, ինժեներ, գիտնական - Ա. Կ.:

⁴ Շարլ Պիշեգոյուն (1761-1804), ֆրանսիացի զինվորական և քաղաքական գործիչ, գեներալ ամերիկյան հեղափոխության մասնակից - Ա. Կ.:

⁵ Աննա դե Ստալ (1766-1817), ֆրանսիացի գրող, Ֆրանսիական հեղափոխության պատմաբան - Ա. Կ.:

⁶ Ալեքսանդր I (1777-1825), 1801-ից՝ Ռուսաստանի կայսր - Ա. Կ.:

⁷ Բոասին Մյուրատ (1767-1815), Նապոլեոնի մարշալներից, Բերգի մեծ դուքս, Նեապոլիտանական բազալիոթության բազալիո (1808-1815) - Ա. Կ.:

⁸ Միշել Նեյ (1769-1815), Նապոլեոնի մարշալներից, Էլիսինգերի դուքս, Մոսկվայի իշխան - Ա. Կ.:

⁹ Ժակ Մակրոմալո (1765-1840), Նապոլեոնի մարշալներից, Տարնտի դուքս - Ա. Կ.:

¹⁰ Լուի Նիկոլա Դավու (1770-1823), Նապոլեոնի մարշալներից, Աուերշտատի դուքս - Ա. Կ.:

¹¹ Լուի Ալեքսանդր Բերայեյ (1753-1815), Նապոլեոնի մարշալներից, 1799-1807 թթ.՝ Ֆրանսիայի ռազմական նախարար և գլխավոր սպայակույտի պետ - Ա. Կ.:

լությունը, նյութը մատուցելու, ասելիքը տեղ հասցնելու յուրահատուկ շնորհքը: Նա տաղանդավոր հրապարակախոս էր: Նրա այդ բայեմանությունը հասկապես տեսանելի էր Հայկական հարցի շուրջ նրա ստեղծած գրական հարուստ ժառանգությունից:

Երբ 1907-ին Պետերբուրգում հրապարակվեց Գրիգոր Ավետի Ջանջիկի («Իլիկ») «Մեծ ռեֆորմների դարաշրջանը» գիրքը, Ջիվելեգովը գրեց առաջաբանը, որտեղ բազմակողմանիորեն բնութագրեց մեծ հայրենասերին՝ շեշտելով նրա ժառանգությունները սուլթանի զուլումին ենթարկված արևմտահայերի իրավունքների պաշտպանության կարևոր գործում:

Հայ ժողովրդի նոր պատմության սուր խնդիրները, ռուս-հայկական հարաբերությունների անցյալն ու ներկան, Հայկական հարցի շուրջ դիվանագիտական պայքարը, բուրքական պետականության, առանձնապես երիտթուրքական իշխանության հայաստան քաղաքականությունը մշտապես գտնվել են վաստակաշատ գիտնական-պատմաբանի, լրագրող-հրապարակախոսի տեսադաշտում: Ցավոք, այս բնագավառում Ջիվելեգովի ներդրած նկարագրական ավանդը համարյա ուսումնասիրված չէ և անհայտ է մեր ընթերցող լայն շրջաններին: Մինչդեռ քաղաքական հայագիտության մարզում Ալեքսեյ Ջիվելեգովի երախտիքը պետք է իմանան մեր մոր սերունդները, տեսնեն, թե ինչպես համաշխարհային պատմագիտության ու արվեստի պատմության մութ էջերը լուսաբանած, մշտապես բազմագրադ այդ եռանդաշատ մարդը ժամանակ էր գտնում հետևելու հայոց քաղաքական կյանքի խնդիրներին, փորձում միշտ օգտակար լինել հարազատ ժողովրդին: Նա երբեք երես չէր քեց քաղաքականությունից: Արևմտահայության ողբերգության անենակրիտիկական պահին նա ասպարեզ էր իջել իր գրչով ու կազմակերպչական ունակություններով՝ հօգուտ հայության կազմակերպելու Ռուսաստանի ազնիվ մտավորականներին, զգաստացնելու, կյանքի ու պայքարի կոչելու անհոգ քաղքեհներին ու ապագայնացած տարրերին:

Ջիվելեգովն օժտված էր քաղաքացիական վեճն առաքինություններով: Նա հրապարակախոսությունը համարում էր իր հարազատ գործը, ծառայում էր նրան և այն ծառայեցնում հարազատ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությանը: Նա պատկանում էր այն պատմաբանների, գիտնականների, հրապարակախոսների թվին, որոնք մշտապես հետևում էին, ուսումնասիրում բուրքական պետականության հակահայկական գործողությունները, երիտթուրքե-

¹ Ջանջիկի (Դիկ) Գ. Ա. (1851-1900), հրապարակախոս, իրավաբան, Մոսկվայի համալսարանի հայագիտ. սյուներից: 19-րդ դարի 60-ական թթ. ռուսաց բարենորոգումների մասնագետ և ջատագով: Մասունի կոտորածի օրերին (1894), երբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-րդը ձեռնամուխ եղավ իր հայաստան ծրագրի իրականացմանը, Ջանջիկը համոզեց եկավ Արևմտյան Հայաստանի գոհեքի օգնություն կազմակերպելու նախաձեռնությունը: 1897-1898 թթ. խմբագրեց «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» գիրքը: Ջանջիկը մի շարք մեծագործությունների և ռուսաց մամուլի էջերում սփռված հարյուրավոր հոդվածների հեղինակ է:

րի հակաժողովրդական տեսությունները և սև գործերը: Նա նաև միջազգայնագետ էր, լավ գիտեր Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմությունը: Նա թուրքագետ էր, լավ էր ըմբռնել ինչպես սուրբան Համլիի հայաստան քաղաքականության էությունը, այնպես և թուրքիզմի և պանթուրքիզմի հետապնդած նպատակները:

Ալեքսեյ Ջիվելեզովը ռուս ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի անբաժանելի բանակցություն, հայոց ռուսական կողմնորոշման մեծագույն ջատագով էր: Գեռնա 1906-ին Մոսկվայում լույս ընծայած իր «Հայերը Ռուսաստանում» գրքույկի մեջ նա ռուս ընթերցողին ծանոթացնում էր հայ ժողովրդի պատմությանը, Ռուսաստանի հետ նրա պատմական կապերին: Ռուսական առաջին հեղափոխություն (1905-1907) տարիներին Անդրկովկասում ազգային հարցի սրման պայմաններում, երբ ցարական իշխանությունները չէին խորշում ազգամիջյան ներհակությունները հրահրելու քստմենի մեթոդից, Ջիվելեզովը չէր կարող անտարբեր դիտորդի դերում լինել: Նա հասարակությանը հիշեցնում էր 19-րդ դարի սկզբի իրադարձությունները, երբ արևելյան բունկալական տերությունների հետ Ռուսաստանի պատերազմներում հայերը ռուսների ամենագործուն դաշնակիցներն էին: Թուրքմենչայի (1828) և Ադրիանապոլիսի (1829) հաշտության պայմանագրերի կնքումով տասնյակ հազար հայեր կյանքի նոր պայմաններ ունեցան ռուսաց իշխանության հովանու տակ: Մուլթու Էջմիածինը թոթափեց մահմեդական իշխանությունը: Այս անհնի մասին Ջիվելեզովը պատմում էր ռուս ընթերցողներին, հիշեցնում նրան 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների հանգամանքները, Սան Մտեֆանոյի և Բեռլինի կոնգրեսի պայմանագրերը Բիբրոնաֆիլոյի ու Բիստարկի ռուսաստացությունը, որից սուժեց և Հայկական հարցը: Նա ռուսական հասարակությանը պարզում էր 19-րդ դարի 90-ական թթ. թուրքահայ իրականության դժոխքը, 300 հազար հայության կործանումը սուլթանի, քրդական ավազակաբարո բեկերի ձեռքով, միջազգային իմպերիալիզմի թողովության պայմաններում: 1915-ին Ջիվելեզովը Մոսկվայում հրատարակեց իր «Թուրքահայաստանի ապագան» մեծագրությունը: Նա խնդրին քաջատեղյակ և հմուտ հեղինակի ձեռքով գրված Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմության ուրվագիծ է: Գիրքն սկսվում է Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունից, Հայկական հարցի շուրջ եվրոպական դիվանագիտության առաջին քայլերից, լուսաբանում խնդրի կարևոր կողմերը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Խոհուն գիտնականը ճշգրիտ և դիպուկ ձևակերպումներով քացահայտում է եվրոպական գաղութատիրության հետապնդած նպատակները, քացատրում կապիտալի արտահանման իմպերիալիստական քաղաքականության էությունը: Համակրոնակից հայ ժողովրդի նկատմամբ քրիստոնեասիրությունը, խղճմտամբը չէին, որ ուղղություն էին տալիս եվրոպական տերությունների քաղաքականությանը, այլ կապիտալը, շահը, գրում էր նա: Միևնույն ժամանակ նա ուզում էր հավատալ, որ Եվրոպային ձեռնտու չէր թույլ տալ թուրքական պետականությանը՝ շարունակելու 19-րդ դարի 90-ական թթ. հայաստան

ուղեգիծը: Այս անգամ Ջիվելեզովն էր ընկնում ոչնչով չհիմնավորված լավատեսական տրամադրության մեջ՝ կարծելով, թե կապիտալիստական տերությունների տնօրենները կանխելու էին երիտթուրքական չարագործությունները: Ջիվելեզովը քննարկում է Հայաստանի հետ կապված քաղաքական, տնտեսական, ազգագրական, աշխարհագրական հարցեր, բերում րվական տվյալներ, ապացուցում Օսմանյան կայսրության տնտեսական, առևտրական կյանքում հայոց կարևոր դերը: Նա նկարագրում էր Հայաստան երկրի աշխարհագրական պայմանները, վերհանում իր սեփական երկրից հայերի հեռանալու, բնակչության թվի փոփոխության պատճառները: Նա անդրադառնում էր հայկական բարենորոգումների խնդրին (1912-1914), ցույց տալիս կայզերյան Գերմանիայի խաղաղացած բացասական դերը:

Այս գրքում Ջիվելեզովն առանձնապես շեշտում է Ռուսաստանի դերը Հայաստանի ճակատագրում: Նա հայ ժողովրդի ապահովությունը տեսնում էր ողորակող հովանավորության մեջ: Նա գտնում էր, որ ոչ մի տերություն ի վիճակի չէ Հայաստանին տալ պետական գոյության այն երաշխիքը, ինչ կարող էր անել Ռուսաստանը: Նրա կարծիքով ապագա ինքնավար Հայաստանի ռուսական կողմնորոշումը ենթադրում էր Ռուսաստանին վերապահել առավել քարեկապատող տերության իրավունքը:

Մեծ է Ալեքսեյ Ջիվելեզովի ավանդը «Արմյանսկի վեստնիկ» պարբերականի ստեղծման, դրա էջերում ռուս-հայ բարեկամությունը զարգացնելու, հայ ժողովրդի պատմությունը, մշակույթը ռուս ընթերցողին ներկայացնելու գործում: «Արմյանսկի վեստնիկ»-ը լույս էր տեսնում 1916-1918 թթ. Մոսկվայում, Իվան Թովմասի Ամիրովի կողմից, Ա.Ջիվելեզովի ակտիվ համագործակցությամբ: Շնորհիվ Ա.Ջիվելեզովի ջանքերի, ռուս ընթերցողների շրջանում արձատվարվում էր ճշմարտությունը հայ ժողովրդի պատմության, կուլտուրայի մասին, թուրքական դժնի իրականության, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրա ողբերգության հանգամանքների մասին: Ա.Ջիվելեզովի «Արմյանսկի վեստնիկ» շարաբարեքի շուրջը համախմբված գրողների, հրատպարակախոսների շարքում կային ինչպես հայ, այնպես և ռուս անվանի մտավորականներ: Հանդեսի առավել եռանդուն հեղինակներից էր Յուրի Ալեքսեյովսկին: Նա տպագրում էր ինչպես չափածո գործեր, քարգմանություններ, այնպես և պատմագիտական, գրականագիտական ուսումնասիրություններ: Այստեղ է լույս տեսել նրա «Հայ բանասերկայի խոսքեր» պոեմից մի հատված, Ալեքսանդր Շատույանի¹ «Հայրենիք» բանաստեղծության քարգմանությունը, ճկարիչ Եղիշե Թադևոսյանի² նվիրված բանաստեղծությունը, «Ռու-

¹ Ալեքսանդր Շատույան (1865-1917) - բանաստեղծ, քարգմանիչ, «Մուրացկան», «Թշվառներ», «Արքայի երգ մահից առաջ», «Տուր ձեռք», «Ջիվեզովի երգը», «Մերմանցան», «Այ սև ամպեր», «Գիր» բանաստեղծությունների, «Գրչի հանգանակ» երգիծական ժողովածուի հեղինակ - Ա.Կ.:

² Եղիշե Թադևոսյան (1870-1936), նկարիչ, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ,

սական հայափրոյթյան արշալոյսին», «Ռուս գրականությունը և հայ կյանքը», Բաֆֆուն նվիրված հոդվածներն ու այլ նյութեր:

«*Վեստնիկ*»-ի մշտական հեղինակներից էր Վալերի Բրյուսովը, որը հանդես էր գալիս հայ պոեզիայից կատարած իր քարգմանություններով: Պարբերականի էջերում մենք տեսնում ենք հայ ժողովրդի կյանքին իրենց ստեղծագործությունները, գրվածքները նվիրած բազմաթիվ հայասեր մարդկանց անուններ: Ալ.Կամարինը տպագրում է «Հայեր» հուշագրությունը, Ֆ.Սիբիրսկին՝ Վասսուրականին նվիրված իր հուշապատմը, Յու.Վերիտսկին՝ Հովհ. Թումանյանի, Ավ.Խսահակյանի բանաստեղծությունների, Ե.Սիբելիևիովան՝ Պեչիկոսյանի ուսանավորների քարգմանությունները, Սերգեյ Գորդոնցկին՝ Ս. Կրտավոլ՝ Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունները, Սերգեյ Ջարովը՝ «Մի՛ լացիր, աշուղ» բանաստեղծությունը:

Չափազանց լայն էին Ալեքսեյ Ջիվելեզովի գրական, քառերագիտական-արվեստաբանական և հասարակական-քաղաքական հետաքրքրությունների և զբաղմունքների շրջանակները: Ընդհանուր պատմության, իտալական վերածնության խնդիրների հետազոտմանը զուգընթաց նա երբեք չի դադարել հետևելու, ուսումնասիրելու հայկական հասարակական-քաղաքական կյանքի երևույթները: Այդ են վկայում նրա բազմաթիվ հրապարակումները՝ նվիրված հայոց պատմության, հայ-ռուսական հարաբերությունների, հայ-բուլղարական առնչությունների հարցերին:

Ալեքսեյ Ջիվելեզովը խորապես ըմբռնել էր հայ ժողովրդի ճակատագրում Ռուսաստանի վճռական դերն ու նշանակությունը: Նա ամուր բեղերով կապված էր ռուս մտավորականության հետ, ռուսական մշակույթի հորդառատ ակունքից սեփական ժողովրդի զավակներին սնելու եռանդում ջատագով էր:

Մտաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նա իր գիտական, հրապարակախոսական ջանքերը կենտրոնացրել էր ռուս հասարակությանը Հայաստանի մասին պատկերացում տալու խնդրի վրա: Ջիվելեզովը գոհունակություն էր հայտնում, որ ռուսական հասարակական կարծիքը քաջատեղյակ է հայ ժողովրդի տանջանքներին, համակրում և օժանդակության ձեռք է մեկնում նրան: «*Արմյանսկի վեստնիկ*»-ի էջերում նա գրում էր. «Հայ ժողովրդին ռուսական հասարակության համակրանքը անհրաժեշտ է ինչպես օդը. Հայաստանի հետագա ճակատագիրն ուղղակիորեն աղերսվելու է ռուսական հասարակական կարծիքի հետ»: Նա ուրախ էր, որ «կովկասյան բանակի հաջողությունները մտնեցնում են նպատակին, քանի որ նրանք մաքրում են պատմական Հայաստանի տարածքը»: Նա հայտարարում էր, որ «հայ ժողո-

վորդը լի է Ռուսաստանի նկատմամբ ամենախոր երախտագիտությամբ, այն օգնության համար, որ նա ցույց է տալիս հայ զաղթականներին»: Նա լավատես էր, համոզված էր, որ հայ բնակչությունը ռուսաց պետական իովանոները կկարողանա ռտքի կանգնել, նորից շինել իր բույնը: Նա գտնում էր, որ հայրենիքի վերաշինության իրենց մասնակցությունը պետք է բերեն աշխարհի բոլոր կողմերի հայերը՝ ռուսահայերը, պարսկահայերը, հնդկահայերը և մյուսները: Ջիվելեզովը մտովի անցնում էր առաջ, պատկերացումն Հայաստան երկրի վաղվա օրը, «մոր հայրենիքի կառուցում», որը պետք է իր գիրկն առնել շատերին, բուլղարական ստրկությունից ազատվածներին: Նա գտնում էր, որ անթույլատրելի է մոռանալ «հեռու եղբայրներին, որոնք հոգում այդքան լավ հայկական զգացմունքներ են պահպանել և երբեք առիթը բաց չեն բողել դրանք արտահայտելու»:

Ավարտված էր 1915 թվականը: Հայ բնակչության ոչնչացման երիտբուլղարական քաղաքականության ահալոր մանրամասները դառնում էին համաշխարհային հասարակական լայն շրջանակների սեփականությունը: Արդեն պարզ էր դառնում հրեշավոր չարագործության ահասարսուտ պատկերը: Ա.Ջիվելեզովը «*Արմյանսկի վեստնիկ*»-ի էջերում հանգամանորեն քննարկում էր արևմտահայության ողբերգության դրսևպատճառները՝ գործողության մեջ դնելով իր ակադեմիական պատմագիտական, ազգագրական ու քաղաքական գիտելիքները: Նա ցույց էր տալիս, որ ջարդի ծրագիրն ընդգրկել էր Տրապիզոնի, Սեվազի, Էրզրումի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Ադանայի և հանգզների ընդարձակ տարածությունը: «Տեղահանությունն իրականացվում էր այն հաշվով, որպեսզի որքան հնարավոր է ավելի շատ ժողովուրդ սպանվեր քաղցից, ծարավից և գրկանքներից», - եզրակացնում էր նա: «Այս անգամ ոչ ոքի չէին խնայում, - շարունակում է նա, - ոչ հարուստ վաճառականության ներկայացուցիչներին, ոչ հոգևորականության բարձր դեմքերին»: Նա ցույց էր տալիս, որ Կ.Պոլսում տեղ գտած չափավորությունը պայմանավորված էր «չեզոք պետությունների դեպի անցնելու աչքի առաջ կոտորած չարքերու զգացողության»: Արևմտահայության հետ այն տարիներին կատարված դոնադետ իրադարձությունների ճշմարիտ պատկերը տրված է «*Արմյանսկի վեստնիկ*»-ի էջերում: Դրանք և՛ ռուս մարդկանց գրածներն են, և՛ եվրոպական մամուլի էջերում տեղ գտած հավաստի վաստերի բովանդակությունը: Այս ամենը մի-մի ապուսակ են այսօրվա բուլղարական շարամիտ կեղծարարներին և նրանց ամերիկյան ու մյուս հովանավորներին: Ա.Ջիվելեզովն ամենայն քննախնդրությամբ հետևում էր իրադարձությունների զարգացմանը: «*Վեստնիկ*»-ի էջերում նա անդրադառնում էր ինչպես բուլղարագիտության գուտ քաղաքական ասպեկտներին, այնպես և միջազգային հարաբերությունների այն խնդիրներին, որոնք աղերսվում էին Հայկական հարցին, հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրին: Նա հետևում էր համաշխարհային մամուլին, գրում գերմանական կառավարության պատասխանատվության մասին, միաժամանակ դրվատում Իռանեն Լեփսիտիսի հայանպաստ գործերը: Նա քննարկում

Հայ արվեստագետների միության (1916), Վրաստանի Գեղարվեստական ակադեմիայի (1923) հիմնադիրներից - Ա.Կ.:

¹ Յոթի Կերիսովսկի (1878-1956), ռուս խորհրդային բանաստեղծ, քարգմանիչ, գրականության պատմաբան - Ա.Կ.:

² Սերգեյ Գորդոնցկի (1884-1967), ռուս խորհրդային բանաստեղծ - Ա.Կ.:

էր, մեկնարանում 1910 թ. Մալոնիկի երիտրորբական համագումարում Թալիսի արտասանած մարդակերական ճառը, ցույց տալիս երկրի թուրքացման տեսության ու գործնականի բունավոր ակունքները:

Մեկնարանելով գերմանացի ժողովրդագրության հետ Թալիսի գրույցը՝ Ջիվելեզովը քաջահայտում էր արևմտահայության դահիճի երեսպաշտության և ասախտության ողջ քստմենիությունը: Նա ցույց էր տալիս պատմախնամատկությունից խուսափելու երիտրորբ ավազակապետի օժայիճ գալարումները և եզրակացնում. «Հայերի կոտորածը իրականացվել է նախապես մշակված պլանի համաձայն: Այդ ծրագրի գլխավոր կետն այն էր, որ որքան կարելի է ավելի շատ հայ կոտորվեք»: Նա ցույց էր տալիս գերմանական պետականության մեղսակցությունը:

Այդին 1916-ին Ա.Ջիվելեզովը չէր տարակուսում, որ հանցագործները կանգնելու էին դատարանի առջև հարյուր-հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորելու, կանանց ու աղջիկներին վրեժ, մահուկներին ու ծերերին տանջելու մեղադրանքով: Այս փաստերն են այսօր փորձում աղավաղել, հասարակական կարծիքից, մոր սերունդներից թաքցնել պատմության բուրբ կեղծարարները: Թուրքական պետականության ճակատին դաջված այդ խարանդ ու մանր փորձում են վերացնել ժիմտալաշարժ թերևտիկությունը: Մեր օրերի բուրբական մամուլը, ամսագրերը, պատմագիտական գրականությունը թխում է, կեղծիքից հունցում ասախտության նորանոր վարկածներ՝ օրինականացնելու հայ ժողովրդին պատճառված տերիտորիալ, նյութական ու քաղաքական վնասները: 1916-ին Ա.Ջիվելեզովը երիտրորբերի հակահայկական քաղաքականության մեջ արդեն տեսնում էր «խտեն», «մեթոդայնություն»: Հայերի ոչնչացումն «առաջ կատարվում էր բռնկումներով»: «Այժմ դրան դիմում են պլանայնորեն», - եզրակացնում էր նա: Նույն մեթոդներով, պլանավորված ու որշակալի սխտենով ոճրագործների շտապիղները թաքցնում են հանցագործների հետքերը:

Ա.Ջիվելեզովը 1916, 1917 թթ. հանդես էր գալիս հայ գաղթականությանը շտապօգնություն կազմակերպելու կոչով, ծրագրեր էր առաջադրում. «Գաղթականական զանգվածը մեծ է. կատարական օգնությունը չի բավարարում: Մթերքը քիչ է: Բժշկական օգնությունը՝ ասեմանափակ: Հիվանդությունները շատանում են: Միջոցներ են հարկավոր»:

1916-ի ամռանը հայ հասարակական շրջանների ուշադրությունը գրաված էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված հողերի վրա նորմալ կյանքը վերականգնելու, ջարդված ժողովրդի բեկորներին այդ տարածքների վրա հավաքելու, ջերմացնելու, օժանդակելու խնդիրներին: Ա.Ջիվելեզովն իր գլխավոր խոսքն էր նպաստ էր բերել այդ գործին: Նա հայկական կազմակերպություններին գործողությունների դիմելու, գործիանցության կոչ էր անում: Նա իշխանություններից պահանջում էր չխտչընդոտել, այլ խրախուսել ժողովրդի վերադարձը Վանի, Էրզրումի շրջանները: 1916-ի հուլիսին նա գրում էր. «Թուրքերը ոչնչացրել են ամեն ինչ, սկսած մարդկանցից, վերջացրած բեր-

քով: Ռուսաստանը կօգնի հայերին՝ երկրի բնակիչներին՝ վերականգնելու կորցրածը: Քանի որ դա համապատասխանում է ոչ միայն հայերի, այլև Ռուսաստանի շահերին»: Նա կոչ էր անում վերականգնել հայոց դպրոցները, հիշեցնում էր, որ դպրոցական գործին արևմտահայությունը հիքր էր դրել, զարգացրել իր ուժերով, առանց թուրքական զանձարանից դրամական օգնություն ստանալու: Նա հավատում էր հայ առաջիկաներին, բարձր գնահատում նրանց դերը հայ հողեր կյանքում:

1916-ի օգոստոսին Ջիվելեզովը լավատես էր: Նա համոզված էր, որ «թուրքական ուժերի ճնշումը հայկական ճակատում պետք է անպայման թուլանա» «թուրքական քանակն ամբողջ ընդարձակ արևելյան ճակատում պետք է անցնի պաշտպանության»: Դրանում նա տեսնում էր հայ ժողովրդի վիճակի բարելավում: Խոսելով վաղվա օրվա մասին՝ նա հույս էր տածում Եվրոպայի նկատմամբ, որը պետք է հաշվի առներ հայոց գոհերը, ստեղծեր ազատ և ինքնուրույն զարգացման պայմաններ Հայաստանի համար: «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի 1916-ի ամռան և աշնան համարներում նա մի շարք հոդվածներ նվիրեց այս խնդիրներին՝ ռուսաց հասարակությանը քաջատրեղով հայ ժողովրդի կանգնելու դեմ, համերաշխություն արտահայտում դեմոկրատական, առաջադիմական շրջաններին: Ջիվելեզովը բնձարկում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքների վրա հայ բնակչության իրավունքները հարգելու, հողային հարցն արդարացիորեն լուծելու, գաղթականներին ընդունաչելու, նաև Հայաստանի հանքային հարստությունները շահագործելու և քազմաթիվ խնդիրներ:

Դատելով Ա.Ջիվելեզովի մի շարք հրապարակումների բովանդակությունից, նրա հարցադրումներից՝ գալիս ես այն հետևության, որ նա քաջամանր էր թուրքիայի նոր պատմության քաղաքական խնդիրներին, ուսումնասիրել էր այդ պետության ներքին կյանքի առանձնահատկությունները: Նա հանգամանալի պատկերացում ուներ թուրքական իշխանությունների տիրապետության ներքո արևմտահայության ծանր դրության մասին և փորձում էր հասու լինել հայ-թուրքական հարաբերությունների բոլոր կարևոր խնդիրներին: Այս առումով ամբողջությամբ պահպանում է իր արդիականությունը Ա.Ջիվելեզովի հրապարակած Բագրատ Ավագյանի «Նեոթուրանիզմը և Հայաստանը» («Արմյանսկի վեստնիկ», 1916, N 41) հոդվածը: «Նեոթուրանիզմ» ասելով հեղինակը նկատի ունի «պանթուրքիզմի» կամ «Երևանիզմի» դրպես քաղաքական վարդապետությունը: Նա գրում է. «Նեոթուրանիզմը, որպես քաղաքական գաղափար, իր առջև նպատակ է դնում սերտ դաշինք ստեղծել բոլոր թուրքական ցեղերի միջև՝ առանց հավատի ու լեզվի տարբերության, իսկ որպես ազգային գաղափար, ձգտելու է թուրքական ծագում ունեցող բոլոր թուրքական ցեղերի ազգային-կուլտուրական սերտ միության: Դա լինելու է ապագայում այս կամ այն ձևով քաղաքական միավորման առաջին պայմանը»: Նա մատնացույց էր անում այն հանգամանքը, որ հայերը և

տում է այն մեծ հարգանքը, որ տաժում էին մեծ գիտնականի նկատմամբ Սովետական Հայաստանի մտավորականները¹:

Պրոֆ. Ա.Արշարունին նկարագրում է 1945-ին Երևանում Սովետական Հայաստանի 25-ամյակի հանդիսություններին Ա.Ջիվեղովի մասնակցության մանրամասները, շեշտում նրա հայրենասիրությունը: Վերադառնալով Մոսկվա՝ նա Հայաստանի մշակույթի տանը տեղի ունեցած հանդիսավոր ժողովում պատմում էր. «Սովետական Հայաստանի 25-ամյակի հանդիսության շատ ժողովուրդ կար: Հանրապետությունը ցմծում էր: Շատ հյուրեր կային: Շատ և շատ շոգ էր, արևոտ, ուրախալի... Միայն մի բարեկամ էր մոռացված: Նրան չէին հրավիրել: Եվ նա մտայ էր, տխրությամբ էր նայում ցմծող ժողովուրդին: Արաքսից այն կողմ, մյուս ափին, կանգնած էր նա, այդ չհրավիրվածը: Դա Արարատն էր...»²: Ալեքսեյ Ջիվեղովը կյանքից հեռացավ 1952-ի դեկտեմբերի 14-ին: Նա սերունդների բողոք գրական ու գիտական հարուստ ժառանգություն, բողոք հայրենասերի ու քաղաքացու բարի անուն:

ԴՈՒՔ ՍՏՈՒՄ ԵՔ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ¹

Ստամբուլի «Մարմարա» թերթից (18.01.1984 թ.) տեղեկացանք, որ (Թուրքիայում լույս է տեսել հայոց դեմ ուղղված, Թալեաթին պաշտպանության տակ վերցնող ևս մի գիրք (Շինասի Օրել և Սյուրեյա Յունա, «Հայերի կողմից Թալեաթ փաշային վերագրված մի հեռագրի իրական դիմագիծ»): Մատնացույց անելով այս գրքի հեղինակների «ժառայությունը» (Թուրքիային և թուրք ժողովուրդին՝ Անկարայի համալսարանի պատմաբան, պրոֆեսոր Թյուրքբայա Աթալովը² «Նորոտ» շաբաթաթերթի թղթակցի հետ ունեցած էր հարցազրույցում հայտարարում է, թե «Փույք գիտությունը սմանկացուցած է կեղծարարությունը»: «Ակադեմիական չափանիշով պատրաստված, ճշմարտությունները երևան հանելու միջոցով ապրվելու թուրք պրոֆեսորը Աթալովը մեզ հայտնի է իր մի շարք հրապարակումներից: Նա հավակնում է մեկնաբանել Հայոց հարցը, հայ-թուրքական հարաբերությունները: Այսօր արդեն աներկբա ճշմարտություն է, որ Աթալովը պատմության կեղծարար է, ժողովուրդների բարեկամության թշնամի, թալեաթների և մյուս մարդակերների ռճրագործությունների փաստաբան և պաշտպան:

Այս քանոն ընթերցողն անմիջապես համոզվում է, երբ ծանոթանում է հարցազրույցի բովանդակությանը, նրա հեղինակի սմանեջ պնդումներին:

«Եթե սմանյան պետությունը ցեղասպանության որոշում մը չէ տված, առիկա ոչ միայն թուրքերուն, այլև հայերուն համար ուրախալուի իրողություն մըն է», - բացականչում է Աթալովը, իր իսկ անհիմն, անտրամաբանական պնդումներից հրճված: «Կարգ մը հայեր, - շարունակում է նա, - որոնք անտեղի կերպով տեղահանված են, վերադարձված են իրենց տեղերը (»), պատժի ենթարկված են այն անձերը, որոնք այդ սխալները գործած են կամ գեշ վերաբերում ցույց տված են տեղահանված հայերուն, այս կարգին ալ 1397 հոգի հանձնված են գիմկորական դատարաններ, ոմանք մինչև իսկ պատժված են մահապատիժով»:

Աթալովը համերաշխ է Շինասի Օրելին և Սյուրեյա Յունային, որոնք թուրք ընթերցողին փորձում են համոզել, թե իբր Արամ Անտոնյանը³ 1921 թ.

¹ Կիրակոսյան Ջ. Դուք ստում եք, պրոֆեսոր // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1984, N 9, էջ 10-13.

² Թյուրքբայա Աթալով (ծնվ. 1932), թուրք պատմաբան, Անկարայի համալսարանի քաղաքական գիտ. բաժանմունքի նախագահ, միջազգային հարաբերությունների պատմության, Հայկական հարցի մասնագետ - Ա.Կ.:

³ Արամ Անտոնյան (1875-1951), պատմաբան, հրապարակագիր, Կ.Պոլսում հրատարակել և խմբագրել է «Լույս», «Ճաշիկ», «Խարազան» պարբերականները, «Պատմություն Բալկանյան պատերազմներու» ուսումնասիրության հեղինակ, 1914-ին նշանակվել է հայկական մանակների կայսերական գրասենյի, Հայոց

¹ Ղանալանյան Հ. Գիտության երախտավորները, հուշ-դիմանկարներ, Ե, 1982, էջ 43-56:

² Аршаруни А. Встречи с прошлым, М, 1971, с. 147.

իրատարակված «Մեծ ոճիրը. հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա» գրքում կեղծել է Թալեաթի հեռագրերի բովանդակությունը, նրա ստորագրությունը, կնիքը և այլն: Աբալովը մատնացույց է անում Արամ Անտոնյանի հրատարակած հավաքածուի անգլերեն և ֆրանսերեն թարգմանություններին «տարբերությունները», ընթերցողին փորձում է համոզել, թե Ստամբուլի վարչապետական արխիվների, ներքին գործերի նախարարության և զանազան հաստատությունների արխիվների փաստաթղթերի վրա գտնված ստորագրություններն իբր չեն նմանվում «Անտոնյանի կողմն առաջ քաշված կեղծ փաստաթղթերում վրայի ստորագրություններում»:

Վաթսուռուր տարի է անցել Արամ Անտոնյանի գրքի առաջին հրատարակությունից: Մի գիրք, որ լույս է տեսել աշխարհի շատ լեզուներով: Բայց ահա Հայոց դատը վատաբանելու, պատմության փաստերն աղավաղելու մտլոցքով բռնկված թուրք կեղծարարներն այսօր փորձում են համաշխարհային հասարակությանը համոզել, թե իբր Արամ Անտոնյանը կեղծագրեր է հավաքել, սուտ ու մոտ բաներ վերագրել «խեղճ» Թալեաթին: Միայն ճիվղները կարող են թույլ տալ հայտարարելու, թե 1920-ին Լոնդոնում ու Փարիզում անգլերեն ու ֆրանսերեն, 1921-ին Բոստոնում հայերեն տպագրված այդ գրքերը կանխամտածված կեղծիք անելու միտումն ունեին: Հայտնի է, որ Արամ Անտոնյանը, լինելով դեպքերին ակամատես ու քաջատեղյակ, բժախնդիր կերպով հավաքել, մեկնաբանել և 1920-ին հրատարակել էր թուրք պաշտոնյա Նախմբեյի հուշերը, նրա տրամադրած փաստաթղթերը, որոնք կասկած անգամ չեն թողնում Թալեաթի և մյուսների կատարած ոճրագործության կազմակերպական, տեխնոլոգիական այլանդակ խոհանոցի մանրամասների մասին:

Ո՞վ էր Արամ Անտոնյանը: Որտե՞ր և ինչպե՞ս էր նա հայթայթել Թալեաթի և երիտթուրքական մյուս պարագլուխների ժողովրդակրծան կարգադրությունների հիմքերը:

Արամ Անտոնյանը գրող էր, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ: Նրան ձեռքակալեցին մյուս անվանի հայ մարդկանց հետ 1915-ի ապրիլի 24-ին և արտոբեցին Արևելք:

Միս թե ինչպես է նկարագրում խնդիրն ուսումնասիրած բանասեր Վահրանակ Բյուրատը. «Չեթեյի Իսմայիլ Խայրին հնամաշ ապլ մը կրերն (1915-ի օգոստոսի 15-ին) և մեջը կնեստեցնե Վարոժամին, բժիշկ Ռուբեն Սևակին,

պատրիարքարանին տեղեկություններ հաղորդելու պատճառով 1915-ին արտովել էր հայ մտավորականների հետ, Հալեպում բռնագաղթի տնօրինության քարտուղար Նախմբեյից ձեռք է բերել հայերի տեղահանության մասին մի շարք պաշտոնական վավերագրեր, որոնք հրապարակել է «Այն սև օրերում...» (1919) և «Նախմբեյի հուշերը» (1920), «Մեծ ոճիրը» գրքերում, այդ վավերագրերը օգտագործվել են նաև երիտթուրքերի և Ս.Թեհլիրյանի դատավարությունների ժամանակ, «Աբուրի ճամբուն վրա» (1920) հուշագրությունների հեղինակ, 1920-ին ստանձնել է Հայոց ազգային պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնը, 1928-ից՝ Փարիզի Նուբարյան մատենադարանի տնօրեն - Ա.Ա.:

գրող Արամ Անտոնյանին և զեղարվեստագետ կազմարար Հրանտ Մակագանյանին, որպես թե Այաժ, Մարը Ղչլայի տանելու է, հազիվ թե մեկ ու կես ժամվա ճամփա գացած կըլլան, երբ կատրի եզերքը մտած Արամ Անտոնյանը վայր կլինա: Հրոսակը կատապանին կեքսմայե. «Պրաք շու բեուխիյի ետլտա կեպերսին, սիվը արապայը (Չճե այս շունը, թող ճամբուն սատկի, քչե կառքը)»:

Թյունյն գյուղի մոտ, ձորի մեջ իրեշ ոստիկանը մորթում է մնացյալ երեքին: Արամ Անտոնյանին հաջողվում է փրկվել, ապաքինվել և դեպի հարավ թշվոռ հայ տարագիրների հետ միասին անցնել սիրիական անապատներով, հասնել Հալեպ: Նա շատ բան է տեսնում, շատ բան է լսում: 1918-ի դեկտեմբերի 11-ին «Հայ ժայն» թերթը տպագրել էր «Կուշ Հալեպ գտնվող հայ գաղթարի 11-ին «Հայ ժայն» թերթը տպագրել էր «Կուշ Հալեպ ֆրանսիական և անգլիական զինվորական իշխանություններն ուզում էին ունենալ մանրամասն տվյալներ, տեղեկություններ գալիսի ջարդերի մասին:

Կուշի հեղինակները խնդրում էին օգնել հայտնաբերելու իսլամների մոտ գտնվող հայ կանանց, աղջիկներին, տղաներին, նրանք խնդրում էին օգնել՝ պարզելու արտոված մտավորականներ Ալյոնու, Խաժակի՝, Ռուբեն Ջարդարյանի², Մարգիա Մինասյանի³, Բարսեղ Շահբազի, դուկտոր Տաղավարյանի⁴, Ջեհանկյուլյանի սպանության, թաղման վայրը: Կուշի հեղինակները հայտնում էին, որ թուրք ծանոթությունները «ժիթը պիտի կազմեն մասնավոր հայտնում էին, որ թուրք մատուցվի Փարիզի հաշտության կոնգրեսին»: «Ավելորդ է ըսել, թե այդ տեղեկագիրը մեծազույց գորավիզը պիտի ըլլա ամեն անոնց, որոնք համաժողովին մեջ պիտի աշխատին հայկական դատին և մեք ազգապանծուններուն հաջողության»:

¹ Խաժակ (Գարեգին Չազպյան) (1867-1915), հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԿ կուսակցության անդամ, 1906-ից հրատարակել է «Հասոց» (Թ.) և «Կիք» (Թեհրան) թերթերը, 1912-ից՝ Մամարիայի ազգային վարժարանի տնօրեն - Ա.Ա.:

² Ռուբեն Ջարդարյան (1874-1915) - գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, 1909-ին Կ.Պոլսում հիմնել է «Ազատամարտ» թերթը, կազմել և հրատարակել է «Մերագետ» ընթերցարանը, գրել է չափածո և արձակ բանաստեղծություններ, երեխագետ, լեզնդներ, գրականագիտական հոդվածներ - Ա.Ա.:

³ Մարգիա Մինասյան, Արամ Աշուտ (1873-1915), խմբագիր, կրթական գործիչ, եղել է «Դրոշակ» (Ժնև) թերթի «Թուրքիո շուրջը» բաժնի հեղինակ, «Հայրենիք» (Բոստոն) օրաթերթի խմբագիր - Ա.Ա.:

⁴ Նազարեթ Տաղավարյան (Չարոբյան) (1862-1915), հասարակական գործիչ, գյուղատնտես, բնագետ, բժիշկ, 1885 թ. հիմնել է առաջին բնագիտական համընդհանր «Գիտական շարժումը» (Կ.Պոլիս), 1908-ին ընտրվել է պատգամավոր օսմանյան խորհրդարանում Սերաստիայից, խոշոր ավանդ ունի հայ իրականության մեջ բնագիտական, մարդաբանական, առողջապահական գիտելիքների տարածման գործում - Ա.Ա.:

Բոլոր տեղեկությունները պետք է ուղարկվեն Հալեպ, «Հոբե Պարոն», No. 5 սենյակ, պ. Արամ Անտոնյանին:

Արամ Անտոնյանը շփվում է շատ-շատերի հետ, տեղեկանում նորանոր փաստերի մասին: Նա ավելի մոտիկից է ծանոթանում թուրք պաշտոնյա Նախմ-բեյի հետ, որին քանիցս տեսել էր հայ տարագիրների խմբերի խնդիրներով զբաղվելու օգտին: Նախմ-բեյն է, որ նրան տրամադրում է թուրքական ճիվաղի հրամանների հիմքերը:

Արամ Անտոնյանը Նախմ-բեյին առաջին անգամ տեսել էր 1916-ի սկզբին Եփրատի ափերից ոչ հեռու՝ Մեակիննի մեջ, Գեր-Ջորի ջարդի մախթոյակին: Նախմ-բեյը առաջադրանք էր ստացել արագացնելու արտոյալ հայ զանգվածների ջարդը: Նա մի քանի ձևական առաքումներ արեց (սևկիսք) դեպի Գեր-Ջոր: Հուտով նրան պաշտոնակն արին: Նրա փոխարեն նշանակվեց «Հագզը-բեյ անունը կրող գազանը, որը քիչ առեմուն մեջ Եփրատի բովանդակ գիծը մաքրեց Գեր-Ջոր»: Թուրքերի հեռանալուց հետո, երբ Հալեպ մտան անգլիացիները, Արամ Անտոնյանը կազմակերպեց բազմաթիվ հարցազրույցներ՝ հազարավոր ղոթախտ մարդկանց պատմությունը փրկելու համար: Արամ Անտոնյանին օգնում էր Հալեպի Ազգային միությունը: Ցուցմունքներ էր տալիս նաև Նախմ-բեյը, որը շարքաբեր շարունակ մեկիկ-մեկիկ ասպարեզ էր հանում այդ թղթերը: Անտոնյանը իր գրքում նշում է, որ «Նախմ անշուշտ շատ քան ալ ծածկեց, չուվով ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլա սակայն, ազգովն միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն, որ գոնե այդքանը ըրավ»: Նախմ-բեյն անհանգիստ էր, որ «իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասե այդ թողթերը, զորս ինձի կհանձնե»: «Այդ դոկումենտներուն մեկ մասը իր հիշողությանց ընթացքին արտագրած է, և անուցմե ամենեմ կարևորներուն բնագիրները լուսանկարված են ներկա աշխատության մեջ», - շարունակում է Անտոնյանը: Նախմ-բեյը գաղթականների տառապանքը տեսել էր Ռեսուլ Այնում, նրբ դեռ նրանց առաքման գործով չէր զբաղված, այլ միայն՝ Ռեժիի ծխախտի ֆրանսիական կազմակերպության քարտուղարն էր:

Նախմ-բեյը թուրք էր, Հալեպի դեպրտացիոն կոմիտեի գլխավոր քարտուղարը: Այս կոմիտեն էր գլխավորում տեղահանությունները: Երբ կոմիտեն տեսավ, որ մեծ թվով հայեր են կուտակված Մեակիննում և Եփրատի ափերին, գործը արագացնելու համար ուղարկեց Նախմ-բեյին: Սա հայերին խնայում է մինչև անգլիացոց մուտքը Հալեպ: Երբ քարտուղար թողնում են քաղաքը, նա գերադասում է չմիանալ նրանց: Ալյանտեսները վկայում են, որ Նախմ-բեյը Իթթիհադի կոմիտեի, մահանգապետների հղած հեռագրերը, կարգադրությունները պահել էր՝ «վախենալով ապագա պատասխանատվությունից»: Նախմ-բեյի հուշերն տալիս են ճշարիտ նկարագրություններն այն ամենի, ինչ պատահել էր 1916-ից հետո: Ռեսուլ Այնում կոտորվեց 70 հազար մարդ, Իթթիլիում՝ 50 հազար, Գեր-Ջորում՝ 200 000: Մեծ թվով զոհեր եղան քաղցից ու հիվանդություններից: Մեկ միլիոն է հաշվվում զոհերի թիվը Ռեսուլ Այնում և Գեր-Ջորում:

Նախմ-բեյի հուշերի անգլերեն հրատարակության առաջաքանի հեղինակ Գալաթոնն իր խոսքը գրել էր 1919-ի դեկտեմբերի 24-ին: Նա գտնում էր, «որ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների ոչնչացման որոշումն ուղղակիորեն տրված էր թուրքական կառավարության կողմից»: «Մենք գիտենք սարսափելի փաստերը, - գրում է նա: - Լավ կլինի նաև խնամա, թե ինչպես և ում կողմից են կուտրածները կազմակերպվել և իրականացվել»:

Ծածկագիր հեռագրերի հայապահանջով կազմակերպումը ոչ մի կասկածի տեղիք չի տալիս: Գրանք իրական փաստաթղթերի պատճեններ են, ֆաբրիկաներ: Այդ թալեպն էր, որ 1915-ի սեպտեմբերի 16-ին հեռագրում էր Հալեպի մահանգապետին. «Նախապես հաղորդված էր, թե կառավարությունը ձեռնիքի (Իթթիհադի կոմիտեի) հրամանով որոշել է անբողջովին ոչնչացնել սպառնում էր պետական ծառայությունից հեռացնել թուրք նրանց, ովքեր կրեթանային այս գործում: Արամ Անտոնյանը հրապարակել է իր ձեռքն անցած թուրք հավաստի փաստաթղթերը, որ նրան տրամադրել էին Նախմ-բեյն ու մյուս ավանտեսները»:

Նախմ-բեյի հիշատակած թուրք պաշտոնյաներն իրական դեմքեր են, օրինակ՝ Հալեպի կուտակալ Ջելալ-բեյը, որը «ես մահանգիս կուտակում եմ, նրա դահիճը չեմ կարող լինել» ասելով հրաժարական տվեց պաշտոնից: Նրան հաջորդել էր Բեքիր Մամի-բեյը, որը 1920-ին դարձել էր Մուստաֆա Քեմալի արտաքին գործերի մինիստրը, Մուսլվա էր ժամանել ռուս-հայ-թուրքական բանակցություններին մասնակցելու համար: Մա ամեն ինչ արեց, որպեսզի համաձայնություն չկայանա, իսկ հետագայում դավից Մովսեսյան Ռուսաստանի դին:

Հետո ասպարեզը բռնեցին Հալեպի նոր կուտակալ Մուստաֆա Աբդուլ Հալիգ-բեյը, նրա ենթակա մեծաթիվ պաշտոնյաները, որոնք նվիրվեցին արյունոտ գործի իրականացմանը: Այս բոլորնից առաջ քաշվեց, Բ.Պուլտոն նշանակվեց ներքին գործոց մախարարության խորհրդական՝ Թալեպ-փաշայի ձեռքի տակ: 1916-ի փետրվարից Ռեսուլ Այնում էր Ալանայում կուտակալ կարգված Էնվերի մորեթայր, Վանի ջարդի կազմակերպիչ Ջեդեթ-բեյը: Այդ նա հրամայեց ջարդել վրանների տակ ծվարած հայությանը: Եվ, ընդհանրապես, ճշտորեն կատարեց Թալեպի հղած թուրք կարգադրությունները:

Մենք ոչ մի մտայնություն չունենք ընթերցողին հիշեցնելու հայոց կոտորածի ու տեղահանության դրվագները: Հանրահայտ է Թալեպի հեռագիր-կարգադրությունների բովանդակությունը: Առանց երիտթուրքական պետական, վարչական, կազմակերպված միջոցառումների չէին կարող պատահել տեղահանությունները, ջարդը, արյունահեղությունները:

Թուրքական պետականությունը բոլ հրապարակի Թալեպի և մյուսների «փրական» ստորագրությունները, երբ այսօր կեղծիք են համարում 1920-ին հրատարակվածները: Տակավի 1919-ի հունվարին «Հայ ժայն» թերթի խմբագիր Սեդրակ Կեպեղյանը չէր տարակուսում, որ «թուրքեր սուրբերու, մարգա-

րեներու կարգը պիտի դասեն թալեաքներու, Էնվերներու և գործակիցներու ամունները»: Այսօր կատարվել է նրա կամիստեստը:

Այսօր արևմուտքից քիչանոցներն ու «Հյուրիներ»-ի ու «Միլիներ»-ի մյուս գրչակները պաշտպանում են Աբդուլ Համիդին ու նրա ռեժիմը, Թալեաքին, Էնվերին ու երիտթուրքական իշխանությանը, որովհետև թուրքական զինվորական իշխանությունները շարունակում են ավանդույթը, բանտերը վիճել են քաղաքական բանտարկյալներով, նրանց ծեծում են մահակներով, մրցում, թե ում գոհն ավելի ուժեղ և աղոտորոն կհչա: Իսկ թուրք պետական գործիչներն ու դիվանագետները ճառում են, աշխարհին հավատացնում, թե ընտրություններ են անցկացվել, Թուրքիան արդեն դեմոկրատական է, թե օգնեցե՞ք մեզ Վաշինգտոնի ու Բոննի տնօրեններ, մենք պատվարն ենք ընդդեմ Ռուսաստանի, ընդդեմ կոմունիզմի:

Թուրք հեղինակներն իրենց հակասովետիզմը որպես կանոն շողկալում են ավանդական ռուսաստանագրության հետ, ծուռ հայելու մեջ ներկայացնում ռուս-թուրքական հարաբերությունների, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը: «Մովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի մեջ ռուսները երեսուն տարին ի վեր հայելուն «Աբարաուի» գրգռություններարկել կջանան», - այսպես է բարբաբում «Թարջունան» թերթի էջերում ոչ անձանոթ թուրք հեղինակ Անեղ Գապարյանը:

Մինչ Արամ Անտոնյանը 1920-ին Լոնդոնում կերտարակեր իր գիրքը, «Ստամբուլ» թերթն առաջին անգամ 1919-ի հունվարին հրատարակելով 1915-ի նոյեմբերի 10-ին հայերին կոտորելու մասին Թալեաքի հեռագրի պատճենը: Այնուհետև այն տպագրվեց հունական «Անթիլիսիսի» թերթում (No. 666), իսկ Լոնդոնի «Թայմս»-ը տպագրեց փաստաթղթի լուսանկարը և 1919-ի հունվարի 24-ին գրեց. «Բացահայտ կերպով հաստատվում է, որ կոմիտեի (Իթթիհադի) կառավարությունը սխտեմատիկ կերպով ծրագրել էր մի ամբողջ ազգի քննաջնջումը»:

Թալեաքի հեռագրերի բովանդակության բացահայտման ու լուսարանման գործում առաջնությունը պատկանում է ոչ թե Արամ Անտոնյանին, ոչ թե հայերին, այլ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Աբիլ-բեյին: Նրա հրամանով սկիզբ դրվեց Թալեաքի հակահայկական հրամանների քննությանը: «Ենի Ստամբուլ»-ը խնդիրը կարևոր էր գտնում և անհրաժեշտ համարում, որ «քննիչ մարմինն անկողմնակալ ու չեզոք անձերեն կազմվի, որպեսզի այդ արյունալի մեղքին մոդկալի հեղինակները պետք եղածին պես ցուցադրվին»:

Հետո Կ. Պոլսի և այլ քաղաքների թերթերի էջերում մեկը մյուսի հետևից տպագրվում էին Թալեաքի, Էնվերի, Նազիմի, Ջեմալի և մյուսների հանցանքները բացահայտող նյութեր: Փորձենք վերականգնել հայոց ողբերգության շուրջն այն օրերին Կ. Պոլսում տիրապետած հասարակական-քաղաքական մթնոլորտն ի գիտություն Աբալովի: Տեսնենք, թե ինչ էին գրում, ինչ էին խոսում իրենք իսկ՝ թուրք գործիչները հայոց ողբերգության մասին:

1918-ի նոյեմբերի 23-ին թուրքաց պառլամենտում տաք վիճարանություններ տեղի ունեցան ջարդերի շուրջը: Թուրքական հասարակական-քաղաքական միտքը նույնպես պտտվում էր լույս Իթթիհադի պարագլուխների վրա մեղքը բարդելու շուրջը: 1918-ի ավարտին՝ 1919-ի սկզբին, այս սխեման տիրապետող էր թուրքական մամուլի էջերում: Քանիցս այս ոգով էր արտասույթվում նոր սուլթանը՝ Վահաեդդինը: Եվ, ընդհակառակը, հայ քաղաքական գործիչները, թերթերը ապացուցում էին կատարված չարագործության ընդգրկած լայն ծավալները, ցույց էին տալիս հակահայկական քաղաքականության համապարփակ բնույթը, թուրքական հասարակության բոլոր խավերի մասնակցության փաստերը: Ինչ խոսք, ճշմարտության օգտին խոստովանություններ անող թուրք գործիչները, լրագրողները միաժամանակ փորձում էին սիրաշահել հայերին, միանոցացնել, անհոգացնել իրենց քաղցրալեզու կեղծավորություններով: Մրանց շարքերում կային այնպիսիները, որոնք էլին խորշում սպառնալիքներից, թուրքական պետականության անունից, ուժի դիրքերից խոսելուց:

1918-ի նոյեմբերի 23-ին «Հիման» թերթն իր խմբագրականում ընդունում էր, որ «այսօր թրքությունն ու թուրքերը մեծ ամբաստանության տակ կգտնվին, ասիկա ամենքիս ծանոթ է արդեն»: Միաժամանակ թերթի թուրք տնօրեններն անհանգստացած էին, որ «եթե մեր ուներու վրայեն այս ամբաստանությունը թողափելու համար պատրաստություն մը չտեսած հաշտության ժողովին ներկայանանք, շատ մեծ վնասներու պիտի ենթարկվինք: ... Ուրեմն, եթե հիմնականե չպատրաստվինք, մեր բախտը վճեղու ժամանակ հանցապարտի աթոռի վրա պիտի գտնանք ինքզինքնին»:

Թերթը գտնում էր, որ «ոճիրը կա», բայց ոճիրների հեղինակը թուրք ազգը չէ, «այլ սակավաթիվ անձերն են ոճրագործները»:

Թուրքբայա Աբալովն իրեն պատմաբան է համարում: Անկարայի համալսարանի պրոֆեսոր է: Ուզում ենք նրան խորհուրդ տալ ձեռքը վերցնի «Ասարա» թերթի 1918-ի նոյեմբերի 27-ի համարը, կարգա թուրքական պատմամետոն հայոց կոտորածների առիթով Անեղ Ռիզայի քաջերի մասին գրված խմբագրականը: Հեղինակները մշտապես պահանջում են, թե արաբատա կամ օսմանյան թուրքերենից օգտվելը դժվարությունների հետ և կապված, բառերի իմաստը փոխվել է, այդ լեզուն ինացողների թիվը սահմանափակ է դարձել: Այս նպատակով ուզում ենք խորհուրդ տալ՝ ընթերցի «Աղոս-յամարա» թերթի 1918-ի նոյեմբերի 28-ի թիվ 8 (1823)-ը: Խմբագրության հասցեն էր՝ Կ. Պոլսի, Բերա, Գապիիսթան փողոց (ամերիկյան թերթերենից, ֆրանսերեն մաց), թիվ 37: Թերթի ճակատին, բացի արաբատա թուրքերենից, ֆրանսերեն գրված էր՝ Artaramart, journal armenien quotidien: Հիշեցնենք, որ «Ասարա»-ի խմբագիրն Ալի Քեմալ-բեյն էր: Նա, խոսքն ուղղելով այն երեալիսաններին, որոնք փորձում էին հայերին նույնպես մեղադրել, ասում էր. «Ո՛չ, հայերը թուրքերուն այս տեսակ բռնություններ չլրին, հայ վարչապետներ, հայ նախարարներ, կուսակալներ ու պաշտոնյաներ պաշտոնապես և կամոնավորապես

թուրքերը նահանգն նահանգ չքշեցին և ճամբուն բարբարոսաբար չսպանեցին, հասկցար: Դուք թուրքերը ասուշի տեղ դնելով կեղծ ազգասերի ձևեր մի առնեն, ձեր չհավատացած խոսքերը մի ցետք:

Տակավին 1918-ի աշնանը, երբ որսը թուրք հեղինակներ խոսք էին բացում հանք թուրք բնակչության տատապանքների, զրկանքների ու զոհերի մասին, նրանց պատասխանում էին.

«Թուրքերը զանգվածովին ո՞ր տարագրվեցան, ո՞ր շրջաններու մեջ կանոնավորաբար կազմակերպված իշխանությունները բնաջնջեցին թուրքերը: Որո՞նք օգտվեցան ամբողջ զավառներու թալանումնն:

Տղայական ու զգվելի է, ուրեմն, ըսել, թե թուրքերը ոչ իսլամներու չափ տատապած են: Ասանկ անբարո առասպելի մը ոչ որ կրնա հավատալ:

«Սեռզ» բերքի խմբագրապետ Ատաֆ Մուսամները «Ի՞նչ ընելու ենք կարենալ ազատվելու համար» խորագրի տակ գրում էր. «Պետք է մախ անմիջապես Իթքիիսաղ Թերագզը կուսակցության ամբողջ բեկորները պատժել ու բնաջնջ ընել, հետո այդ կուսակցության և իր մարդոց գողությանը հավաքված հարստությունը բաժանելու է որբերուն: Հակառակ պարագային նույն կուսակցության երեսն տատապած տարրերը երբեք մեր օձիգը չպիտի ձգեն, և Եվրոպա ալ մեր բարեկամնեցողության երբեք ականջ չպիտի դնի»:

Ահա թե ինչ էր գրում «Սարսիս» բերքում 1919-ի հունվարի 28-ին ներքին գործերի մինիստր նույն Ալի Էնմալ-բեյը. «Չորս-հինգ տարի առաջ երկրին մեջ գործադրվեց պատմության մեջ եզակի, աշխարհաստան մի ոճիր: Նկատի ունենալով ոճրի հսկայական չափն ու ծավալը, պետք է ընդունել, որ նրա հեղինակները հինգ, տասը հոգի չեն, այլ հազարներ: Ջարդվողները, եթե 600 000-ի վիոխարեն 300 000, նույնիսկ 200 000 կամ 100 000 լինեին, հարյուր, հինգ հարյուր, հազար ոճրագործ անգամ չպիտի կարողանային բնաջնջել այսքան մարդ: Արդեն ապացուցված իրողություն է, որ այս եղեռնը ծրագրվեց Իթքիիսաղի ընդհանուր կենտրոնի որոշումներով ու կարգադրություններով»:

Մինչ Արամ Անտոնյանը Եվրոպայում հրապարակ կհաներ Նախմ-բեյի հուշերը, 1918-ի նոյեմբերի 26-ին «Հայ ծայն» բերքը (No. 5) Կ.Պոլսի «Ժամանակ» բերքից արտատպել էր Թալեաթ-փաշայի մի հրամանը, որն ուղղված էր Անկարայի կուսակալ Աբդֆին, վերաբերում էր հայերի կոտորածը կազմակերպելուն: Հրամանի շարադրանքը տալիս ենք թուրքերեն, բայց հայերեն տառերով, ինչպես այն տպագրված է եղել 1918-ի նոյեմբերի վերջին. «Պիլա թերետ-տվտ վե մեր համեթ պիր այլըզտան տոզսան եաշըմաբատար իթլաֆը, շեհիր տերտմինտե, էհալի հազուրընտա օլմա մաարնա, տիգզար»: Ահա հայերեն թարգմանությունը. «Ասանց տատանումների և խղճահարության մեկ անմալանից մինչև ինճստե տարեկանի սպանությունը: Սակայն ոչ քաղաքում, ոչ էլ ժողովրդի ներկայությամբ, ուշադրություն»:

Գահաժառանգ իշխան Մեճիդ-էֆենդին հետևյալ հայտարարությունն էր արել «Մորմինգ փոստ»-ի Կ.Պոլսի թղթակցին. «Մարտափելի ջարդեր, որոնք հաջորդաբար տեղի ունեցան, սանձացուցին մեր ազգն ու ցեղը: Այս ջարդերը

գործն են Թալեաթի և Էնվերի: Այս կոտորածն սկսելին առաջ հարցուցած էի Էնվերն, թե սպանող ծրագրվա՞ծ էր: Շատ պարզ կերպով պատասխանեց, թե չարդիքը որոշված էին, իրենց ծրագիրն էր սպանողը: Մուլթանի մոտ գազի և խնորեցի, որ միջամտե: Սակայն կայսերական զեղախստանն ու թուրք ժողովուրդը որևէ կերպ պատասխանատու չեն այս կոտորածներուն: Եթե արդի սուլթանը նախագահած ըլլար իշխանությանց, այս ջարդերն ոչ մեկը տեղի կրնար ունենալ»:

Միայնև Նաբանյանը «Վերապրողներու պարտականությունը» հոդվածում գրում էր, որ պետք է մատնացույց անել «վայրագության ճողոններն ու գործիքները», չնոռանալ, պահանջել աեփական իրավունքները:

«Ժողովրդի ծայն»-ը թուրքական իշխանություններից պահանջում էր հայ որբերին հանձնել «հայ ժողովրդին, օրինավոր տիրոջը», «մենք պետք ունինք մեր որբերուն»: Թերքը քննադատում էր «Թասվիր-ի Էվթարի»-ն, որը հայ որբերուն չեզոք տուն հանձնելու խնդիր էր հարուցել:

Թուրքական «Մինսպեր» («Անբին») բերքը, անդրադառնալով իթքի-հաղական հայասպան քաղաքականությանը, գրում էր. «Պատմության հանդեպ մեր պետերուն մեծ ու անճերելի պատասխանատվություններուն մեկն ալ երևան եկավ հայ ազգին նկատմամբ իրենց հոռի ընթացքի մեջ: Եթե նույնիսկ կարելի ըլլար հայությանը վերացնել աշխարհի վրայեն, արդյոք վնասն զատ ի՞նչ շահ կար»: «Մինսպեր» բերքի հոդվածագիրը փաստեր ու բվեր էր արձանագրում, ցույց տալիս հայերի ոչնչացման տմտեսական ծանր հետևանքները երկրի համար: «Ժողովրդի ծայն» խմբագրությունն իր կողմից գրում էր. «Մինսպեր»-ի հոդվածագիրը ուր էր այն թույլին, երբ հայ ժողովուրդը բնաջնջ կըլլար: Այսօրվան ողբը երեկվա գոհունակության ճիշդ չի խլացներ»:

Թուրքական «Հատիսաթ» բերքի խմբագիրը Տիգրանակերտի կուսակալ, դոկտոր Ռեշիդ-բեյին ներկայացրել էր «ժխտմ հազարն ավելի կին, այր, տղա, անմեղ ժողովուրդ», «երեք կայմակամ սպանելու, երեք հարյուր հազար ոսկի և գոհարեղեն կողպատելու մեղադրանք»:

«Փրքի Փարիզին» բերքը հաղորդում էր, որ Կ.Պոլսում հայկական ջարդերու մեղավորներու «քննություն մը բացված է», «խատատված է, որ մեկ միլիոն հինգ հարյուր հազար զոհ կա և այս կոտորածներուն զլխավոր պատասխանատուներն են Էնվեր-փաշա, Թալեաթ-փաշա, Ջեմալ-փաշա և գորավար Լիման ֆոն Սանդերս: Հայ ժողովրդին հարյուրեն ինսուն խողխողված էր»:

Իզմիրում հրատարակված «Ընդլու» բերքը գրեց, թե «ազգը կպասե, որ սովորական ոճրագործ և մարդկության բշմամի դատապարտվին ամեն անոնը, որ պատերազմ հռչակեցին, հայերը և հույները տեղախան ըլին, սպանեցին ու թալանեցին»: «Օսմանյան պետությունը այդ եղանակով միայն պիտի մաքրվի», - եզրակացնում էր բերքը: Թուրքական պատմությունը մաքրելու կողմնակիցները վաղուց պատմության զիրկն են անցել: Նրանց ծառանգներն այսօր այդ պատմությունն ավելի են արդուտում իրենց ստախտություններով, կեղծագրերով ու վայրագ աղավաղումներով:

«Հատիսաթ»-ի մեջ Մուլեյանն Նազիֆ-բեյը չէր ժխտում, որ հայերը մի-լիոնավոր զոհեր տվին 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսից հետո, «վազելով ցմորքի մը ետևեն» («Շողովրդի ձայն», 26.04.1919):

1919-ի ապրիլի 24-ին, 25-ին Կ.Պոլսի թերթերը նշում էին 1915-ի զոհերի հիշատակը: Տիգրան Ջավենը¹ «Շողովրդի ձայն» թերթում գրեց. «Այդ գիշերն է, որ թուրք բռնակալությունը, բռնակալություններուն են վայրագն ու են ար-յունկզակը դավադրեց հայ ժողովրդի մտածող ու գործող ուժերուն դեմ»: Ապ-րիլի 24-ը հռչակված էր սգի օր: «Այսօր հինգերորդ տարեդարձն է այն չարա-շուք թվականին, երբ հայ մտավորականությունը մեկիկ-մեկիկ հավաքվելով դաժան լրտես-պաշտոնյաներու ձեռքով և հետագվելով Պոլսեն, անգամ մըն ալ չվերադառնալու համար: Մեր չքմաղ մտավորականության խողովորձան հի-շատակը հավերժացնելու նպատակով է, որ կազմակերպված են այսօր սգա-հանդեսներ...»:

1919-ի ապրիլին լույս տեսավ «Հուլարձան Ապրիլ տասը մեկի» (նոր տոմարով 24-ի) պատկերազարդ հատորը, որի մեջ հավաքված էին նահա-տակված մտավորականների անտիպ գրվածքները: «Հայ Տրամադիք ընկե-րությունը» «Բերա Օղեոն» թատրոնում կազմակերպեց ազգային մեծ սգա-հանդես:

Աթայովների կարծիքով Կ.Պոլսի 1919-ի սգահանդեսները նույնպես կեղծված բանե՞ր էին:

1919-ի մայիսի 2-ին Լոնդոնի «Թայմս»-ը գրեց. «Ինչ որ ըսվեցավ և կըս-վի հայկական ասրակներու մասին, երբեք չափազանցություններ չեն, հիմն-ված են անգլիական պաշտոնական տեղեկագիրներու վրա»:

«Մարտի» թերթը դատապարտում էր այն ստահակներին, «որոնք ջշե-ցին երկիրը դեպի փորձություններու զարհուրելի խորխորատը»: Այս մարտիկ ի՞նչ պիտի պատասխանեն արդյոք այն ծածկագիր հեռագիրներուն և փա-ստեղուն, որ կզտնվին ամբաստանիչ մարմնի փաստացի որոշման գրի մեջ, և որոնք անհերքելիորեն կհաստատեն, թե Իթքիիաղը անենակարևոր կապ ունե-ցած է «Թեշքիլար-ը մահտասին» և չարդերուն հետ: ... Իթքիիաղն ալ մնա՞ծ է քարոյապես ազգին համար:

Իթքիիաղը միանգամից անձնատուր չեղավ: Նրա տնօրենները «երկիրը մահաներձ վիճակին հասցնելն ետքն անգամ չեն դադրած աշխատելն, տա-կավին վերակենդանացնելու համար իրենց չարաշուք հաստատությունը», - այսպես էր գրում «Հատիսաթ»-ի մեջ Մուլեյանն Նազիֆ-բեյ հեղինակը:

Թերթերը գրում էին, որ «Մի՞նակ է՞նվեր, Թալիսա և Ջեմալ մը չէր կարող չարդել մվիտն մը, եթե իրենց հավատարիմ խնկարկուները չհանդիսանայիք.

թուրքերը թե քիկունք եղան անոնց հայաչինջ կործանարար ծրագրին իրա-գործման և կույր գործիքը անլուր չարդերու»:

Հասարակական կարծիքը նկատում էր, դժգոհում, որ թուրքական պե-տականությունը փորձում է կիսատ-պռատ խտտողանություններով, առան-ձին դեմքերին մեղադրելով թուրքական պետականությունից, թուրքականու-թյունից հեռացնել մեղադրանքը: Մարդիկ չէին բավարարվում Իթքիիաղի տնօրենների հասցեին քննադատությամբ, առաջ էին անցնում, հարվածում թուրք պետականությանը, հիշեցնում նրա արատները դարերից ի վեր:

Իթքիիաղի պարագլուխները իշխանությունից հրաժարվեցին 1918-ի հոկտեմբերի սկզբին: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղոտսի զինադադարը: Օս-մանյան կայսրությունը ճնկի եկավ: Կառավարությունները փոխարինում էին մեկը մյուսին: Թուրքական պետականությունը զարգվում էր, հարմարվում ստեղծված իրադրությանը, ձգտում այն բանին, որպեսզի փրկեր իր անունը, հեղինակությունը, նվազագույնի հասցներ երկրի տարածքային կորուստները:

Ինչ խոսք, որ թուրքական մամուլը մատնված էր «մեծ իրարանցումի»՝ խնդիր ունենալով «փնչպես փրկել Թուրքիոն նավը, որ ջուր կտոնե ամեն կող-մն»: Դրան գուզընթաց թուրք լրագրողները, քաղաքական դեմքերը երեկվա ահեղի արյունահեղության շուրջն իրենց խտտողանություններով ձգտում էին շահել եվրոպական հասարակական կարծիքի համակրանքը, նպաստել թուրքական պետականությունը փրկելու գործին: Ոմանք երբայրության և հա-մերաշխության հուզիչ կոչեր էին անում երեկվա անարգված, իրավագուրկ «յավաղներին», մյուսները (օրինակ՝ Մուլեյանն Նազիֆ-բեյը «Հատիսաթ» թերթի էջերում) սպառնում էին, յաթաղանց ցույց տալիս: Բաղդադի երբեմնի կուսակալը զավեշտական լրջությամբ պնդում էր, թե Հայաստանը «պատմա-կանապես» թուրքական է՝ «Մամտնեն մինչև Կան, այդ ընդարձակ տարա-ծության վրա կարելի չէ ցույց տալ քաղաքակիրթ ձեռակերտ մը, որ հատուկ չլլալ օսմանյան պետությանը»: Ոմանք մոլեգնում էին, սպառնում, թե թույլ չեն տալու, որ այդ հողերի վրա Հայաստան ստեղծվի: Մյուսները, սպասելով Ան-տանտի դատաստանին, անհանգստացած օսմանյան տերության վաղվա ճա-կատագրի համար, «ղոյալ» դիրք էին բռնել:

Արդեն 1918-ի նոյեմբերին Կ.Պոլսի թերթերը գրում էին. «Հայուր հազա-րավոր նահատակներու արյունը՝ սրկված Արարատի ստորոտեն մինչև Դե-Ջորի անապատը, կբորբք այսօր»:

«Մենք կպատենք, այո՛, որ ներկա կառավարությունը իր խորունկ, իր անկեղծ ցավը հայունի իրապարակավ, գործված ահեղի եղեմին համար, ասով գոնե բովանդակ աշխարհի առջև նողկանքով խարամած պիտի ըլլար անիրավություններն ու ոճրագործությունները»:

1918-ի ավարտին այնքան շիկացած էր մթնոլորտը երիտթուրքական ոճրագործների շուրջը, այնքան ակնհայտ էր նրանց կատարած չարագոր-ծությունների ստակալությունը, որ սուլբանի հատուկ հրամանագրով զինվո-րական դատարան գումարելու խնդիր հարուցվեց: Աթայովը նույնպես հիշա-

¹ Տիգրան Ջավեն (Չուգասյան) (1874-1938), հասարակական գործիչ, խմբագիր, Կ.Պոլսի «Մտիսանդակ», «Շողովուրդ», «Շողովրդի ձայն», «Ջարթոնք» պարբե-րականների խմբագիր, 1933-ին ներգաղթել է Հայաստան, ամիսն բռնադատվել և, զնդակահարվել - Ա.Կ.:

տակում է այս փաստը: Նա գրում է, թե 1300 հոգի դատվել են, էլ ինչ եք ուզում: Հետո հեշտությամբ ասեաւմ է այդ փաստի վրայից: Եթե Թաւեաթի «ժրամանները չեն եղել», դրանք սոսկ «կեղծված», հնարալի բոբեր են, ապա ինչո՞ւ էին դատում այդ ոճրագործներին:

Աբայովների խնդիրը եենց այն է, որ այսօրվա թուրքական հասարակությունից բարցկեն իրական փաստերը: Հիշեցնենք զինվորական դատարանի հետ կապված մի քանի փաստեր:

1918-ի ավարտին, 1919-ի սկզբին Կ.Պոլսի թերթերն ամեն օր հաղորդում էին իթքիհադական գործիչների ձերբակալությունների մասին:

«Թյուրքի Ստամբուլ» թերթը գրում էր. «Իթքիհադական պարագլուխներու ձերբակալությունն ամեն կերպ արժանի է գնահատության: Արդարև, ինչ կա ավելի ուրախալի, քան տեսնել արդարության ձեռքը համձնված հայրենիքի այն դավաճանները, որոնք առաջնորդեցին երկիրը դեպի անկումի խորխուրատը, ոսնակոյտ ըրին երկրին արժանապատվությունը, բռնաբարեցին պատիվները, խոշտանգեցին, կողոպտեցին, մեկ խոսքով գործեցին ամեն տեսակի զազանություններ»:

«Ալեմդար»-ի մեջ Ռեֆե Չահդ-բեյը մի խմբագրական էր գրել, որտեղ անդրադարձել էր Իթքիհադի կիրառած բյուրիճուրյան ծանր հետևանքներին: «Այլևս փորճերս կշտացավ այս ազգային ճիսբներն (ազգանականությունից – Ջ.Կ.), - գրում է թուրք հեղինակը: Նա եզրակացնում է, որ եթե իթքիհադականները պետք է շարունակեն հին ընթացքը, «թող իրենց էշերուն բեռցեն իրենց մագի վրանները» ու «վայրկյան մը առաջ կորսվեն ու երթան ասկե... կուզեն թող Թուրան երթան, կուզեն՝ Իրան»:

«Փրքի Փայիզիեն» թերթի Կ.Պոլսի թղթակից Մորիս Պրաքը «Թասֆիրի Էֆիստ» թերթին արել է հետևյալ արտահայտությունը. «Հայկական դեպքերն արտասահմանի մեջ շատ գեշ գաղափար մը կազմել տված են թուրքերուն նկատմամբ: Տարակույս չկա, որ հետապնդություններն ու պատիժները շատ լավ ազդեցություն պիտի գործեն: Թուրքերը պիտի աշխարհին ապացուցեն, թե իրենց հարաբերությունները խզած են Իթքիհադ պարագլուխներուն հետ... ֆրանսիացիներն իրենց թնդանոթներով, գնդացիներով և հրացաններով այնչափ գերման սպանած են, որչափ թուրքերը՝ հայ»:

Փայիզի խաղաղության կոնֆերանսի օրերին «Դեյլի Թելեգրաֆ»-ը հայ ժողովրդին համարում էր «զազանային ջարդերու զոհ դժբախտ ազգ»:

«Ժողովրդի ծայն» թերթի խմբագիր Տիգրան Ջավենը առաջնորդող հոդվածը վերնագրել էր «Բանակաճարման ծայներ»: Հոդվածը նվիրված էր թուրքական «Ալեմդար» թերթին, որը բննադատել էր թուրքական զինվորական դատարանի աշխատանքի դանդաղկոտ ոճը: «Ասոնք այն կարգի ոճիքներ են, - կրեն «Ալեմդար», - որ բնավ պետք չունին գաւ-գաւ բնություններու: Անոնք թե հայտնի են և թե հաստատված: Չիթահիներեն շատ քիչ մարդ կա, որ մեղսակից չլլա տարագրության ու ջարդի: Հավասարապես ոճրագործ են անոնք, որ ձեռք ձեռքի Իթքիհադին հետ՝ մասնակցեցան տարբերուն դեմ կա-

տարված եղեռնին, անոնք, որ գործիք եղան ու անոնք, որ պարտականությունն խոստելու, քայց լեցին»:

«Ոճրագործ են ուրեմն ջարդարար մեծ ու փոքր պաշտոնյաներն ու այդ պաշտոնյաներուն հրամայող բորենիներն ու այդ արկածախնդիրներու գործունեությունը հակակշռելու պարտականություն ունեցող արկածախնդիր, անսիրտ պոլիսիականները, ուրիշ խոսքով՝ մախարարության, պաշտոնեության, խորհրդարան և անոնց գերագույն ղեկավարը՝ Իթքիհադ», - եզրակացնում էր թերթը:

Միս թե ինչպես էր գնահատել «ընդհանուր դատախազը» երիտթուրք շարագործների կատարածը պաշտոնապես հրատարակված իր «ամբաստանագրի» մեջ. «Իթքիհադ վե Թերաքքի»-ի կվերագրվին չարիքներու այն շրթալակցությունը, որ կսկսի սահմանադրության հայտարարութենեն հետո և որ կշարունակի ջարդի, ավերումի, հափշտակության և քալանի մնան սև և արյունոտ իրողություններ:

Օսմանյան պետությունը շատ ավելի վնասվեցավ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին կատարված ներքին ջարդերեն և շահադատություններեն, քան թե պատերազմին դաշտին վրա քափված օսմանցի քաջերու արյունեն: Ջարդի և շահադատության մնան զազանային և ստոր ոճիրները կվերագրվին, դժբախտաբար, Իթքիհադի ընդհանուր կենդրոնին և այդ կուսակցության բոլոր անդամներուն և «Թեշքիլաք-ը մահաուսեն» և այն անձերը, որոնք դատի բշված են այսօր, կգտնվին ոչ թե իբրև նախարարներ ու պաշտոնյաներ, այլ իբրև Իթքիհադի կենդրոնին և ընդհանուր ժողովներուն անդամներ: Արդարություն է միայն, որ պիտի կարենա մաքրել արյունի այն բծերը, որոնք սև խաբան մը եղան օսմանյան ճակտին գարնված: Միս այս բիծը մաքրելու համար է, որ կաշխատվի այժմ»:

Այդ բիծը մաքրելու ուղղությամբ կատարված քայլերին հակառակ, այսօր թուրքական իշխանությունները փորձում են ստել ի հեճուկս այն ժամանակվա դատախազների, պետական պաշտոնյաների, լրագրողների:

«Ժողովրդի ծայն» (01.04.1919) թերթը վկայելուամ էր «պատժական օրինագրքի» 56-րդ հոդվածը, ըստ որի մեղավոր էին ճանաչվում ոճրագործներ Էնմալը և Թևֆիկը: Միավստիկ այդ հոդվածը. «Մահապատիժով կպատժվի այն անձը, որը կհանդգնի զինելով օսմանյան երկրի ժողովուրդը, գրգռել զանոնք իրարու դեմ և պատճառ ըլլալ անոնց զիրար ջարդելուն և կամ ինչ-ինչ տեղերու մեջ կողոպուտներ կրնն, անձեր կսպանեն և երկիրը կավեր»:

Կ.Պոլսի բոլոր թուրքական, հայկական, անգլիական ու ֆրանսիական թերթերը հաստիկ քաժիներ էին առանձնացրել դատավարությունը լուսարանելու համար:

Դատավորը մեղադրյալներ Ջևադի և մյուսների հարցաքննության ընթացքում մեջտեղ էր բերել հեռագրերի հիմքեր, որոնցով ցույց էր տալիս Մուհաու Շյուքրիի, Բեհադդին Շաքիրի և Թաւեաթի կապերն ու համագործակցությունը:

Միս քե ինչ ենք կարդում «ԺԸ դատավարություն Տրապիզոնի ջարդերում» հարդրագրության մեջ: Ընդհանուր դատախազ Ֆեյրիդուն-բեյը ասաց. «Հայոց տարագրության մասին իրֆիհադական կառավարության տված որոշումները Տրապիզոնի և շրջաններու մեջ գործադրված ատեն նախ այրերը և հետո կիներն ու տղաքները տարագրված և ատոնց այրելուն մեծ մասը Տեյիք-մենտերի կողմերը անգութորեն ջարդված են: Ասկե գատ՝ կիներն ու տղաքներն ալ նավակներով ծովուն բացելը տարված և ծով թափված են: Մեկ մասն ալ դարմանելու պատրվակով՝ Կարմիր մահիկի հիվանդանոցը տարված և հոն թունավորած են: Ասկե հետո տարագիրներուն գույքերն ու գոհարեղենը ավարի տրված են: Ամբողջ մարդկությունը անեծքով և զզվանքով պիտի հիշե վերոիշյալ ոճիրները»:

Անգլիական պառլամենտում, պատասխանելով Օրբիչ Հերբերթի հարցապնդմանը, Հարմահորթը կառավարության անունից հավաստիացրեց, քե՛ դաշակիցները որոշել են, որ «հայկական ջարդերուն համար պատասխանատու զերման և թուրք պաշտոնյաները չիտասափին պատժե»:

Իհարկե, ոճրագործներին փրկելու համար հայերի թուրք ընդդիմախոսներն արդեն այն ժամանակ փաստերը բացատրում էին այնպիսի ձևով, որպեսզի նրանց արդարացնեն: Իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք օգտագործում են «փաստարկներ»՝ սովորական ստեր: Ինչ խոսք, որ կարծեցյալ «հակաերիտությունները» ոչ մի տուրջ մտադրություն չունենին մինչև վերջ մերկացնելու «Մյուրթյուն և առաջադիմություն» կուսակցությանը:

Ճշմարտությունը հաստատող փաստերի ու փաստաթղթերի այնպիսի առատություն կա, որ արհանների նման կեղծարարների չի հաջողվի մթագնել պատմական իրողությունների իրական պատկերը:

Ստո՛ւմ եք, պարոն Աբայով, ստո՛ւմ եք, բայց դուք, այնուամենայնիվ, չե՞ որ պրոֆեսոր եք:

ԹՈՒՐԻԿԱՅԻ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՆ՝

Թուրքիայի կոմունիկայի մասին ճշմարիտ պատկերացում կազմելու համար պետք է իմանալ, քե ընդհանրապես ինչ է իրենից ներկայացնում այդ երկիրը այսօր: Հիշեցնենք, որ Թուրքիայի տերիտորիան 781 հազար քառ. կմ (այդ թվում՝ Եվրոպայում Արևելյան Թրակիան 23,7 քառ. կմ), բնակչությունը՝ 45 մլն մարդ (56,1 տոկոսը գյուղական): Բնակչության միջին տարեկան աճը մոտ 2 տոկոս է: Երկրում, բացի թուրքերից (պաշտոնապես 90 տոկոս), ապրում են քրդեր, արաբներ, հույներ, հայեր, լազեր, հրեաներ, վրացիներ, չերքեզներ և ուրիշներ: Թուրքական պաշտոնական աղբյուրները ժխտում են քրդերի առկայությունը, նրանց համարում «լեմնային թուրքեր»: Այսօր Թուրքիայում հաշվվում է 8-ից 10 մլն քրդեր:

Պետական լեզուն թուրքերենն է: Ամենատարածված օտար լեզուն անգլերենն է, ավելի պակաս չափով գիտեն ֆրանսերեն և գերմաներեն: Տիրապետող կրոնը սյուննի աղանդի իսլամն է:

Երկիրը բաժանված է 67 վիլայեթի (նահանգի): Իրենց հերթին վիլայեթները բաժանվում են իլչեների (գավառների), իսկ իլչեները՝ քուջակների (գավառակների): 1980-ի մարդահամարով մեծ քաղաքների բնակչությունն ուներ հետևյալ պատկերը. Անկարա՝ 2,9 մլն, Ստամբուլ՝ 4,5 մլն, Իզմիր՝ 1,2 մլն:

«Ներկայումս Թուրքիայում գաղափարական և քաղաքական կյանքի ասպարեզում տեղի ունեցող պայքարում բյուրեղացել են երկու հակադիր ուղղություններ, - գրում է Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հայդար Քուտլուն: - Մի կողմից, ժողովրդի ազգային շահերին դավաճանող պրոամերիկական, ֆաշիստական, հետադիմական ուժերի ուղեգիծը, որոնք ստիպում են աշխատավորներին ավելի ձգել գոտիները, անդադար դիմում են ռեպրեսիաների և տեռորի, ընդառաջում Պենտագոնին: Մյուս կողմից, Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ուղեգիծը՝ պայքար խաղաղության և ազգային դեմոկրատիայի համար, հանում ազգային դեմոկրատական բոլոր ուժերի շահերի»¹:

Թուրքիան ամբողջապես մերված է ՆԱՏՕ-ին, ամերիկյան իմպերիալիզմի հակաովետական պլաններին: Այն համարվում է Հյուսիսատլանտյան կազմակերպության հարավարևելյան թևի հուսալի պատվարը: Թուրքական բանակը համարվում է այդ կազմակերպության անդամ-տեղությունների ուժեղ բանակներից մեկը: Այսօրվա թուրքական իրականության ամենարմոռչ կողմը ռազմականացումն է: Թուրքիան Հյուսիսատլանտյան ռազմական պակտի

¹ Կիրակոսյան Ջ.Ս. Թուրքիայի կոմունիկան // «Հայաստանի ժողովրդական անձնատարություն» (Ե.), 1984, N 5, էջ 58-65:

² Кутлу Х. Выразитель интересов масс // Проблемы мира и социализма (М.), 1984, N 3, с. 31.

անդամ է 1952-ի փետրվարից: ՆԱՏՕ-ին տրամադրված թուրքական ցամաքային զորքերը (17 դիվիզիա և 21 բրիգադ) ենթարկված են այդ կազմակերպության միացյալ ցամաքային զորքերի հարավ-եվրոպական հրամանատարությանը, որի շտաբը գտնվում է Իզմիրում (Թուրքիա): Իզմիրում է գտնվում նաև ՆԱՏՕ-ի 6-րդ միացյալ տակտիկական ավիացիայի շտաբը: Նրան են ենթարկված Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի 350 մարտական ինքնաթիռներ կամ 17 էսկադրիլիա:

ԱՄ-ը շարունակում է քափանցել Թուրքիայի ռազմատնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառները: Երկրի տարածքում գտնվող ռազմական հենակետերում և կայաններում վեց հազար ամերիկյան զինվոր կա: Հայտնի է, որ Թուրքիայի ամերիկյան պահեստներում միջուկային զենք է ամբարված: Անատոլիայում մշտապես կանոնավոր զինավարժություններ են անում ՆԱՏՕ-ի զորքերը: Ամերիկյան ԱՎԱԿՄ սփռանի ինքնաթիռներն իրենց լրեսական գործերը կատարելիս մշտապես օգտվում են թուրքական օդանավակայաններից:

1980-ի մարտի 29-ին Անկարայում Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված «Պաշտպանության և էկոնոմիկայի ասպարեզում համագործակցության մասին» համաձայնագրով նախատեսվում է հինգ տարով ԱՄՆ-ի տնօրինությանը հանձնել մի շարք թուրքական ռազմական օբյեկտներ: Այս համաձայնագիրը Թուրքիայի կառավարությունը հաստատեց 1981-ի փետրվարի 1-ին: Համաձայնագրի շրջանակներում 1981-ի դեկտեմբերին ստեղծվեց թուրք-ամերիկյան ռազմական համագործակցության մշտական կոնսուլտատիվ օրգան՝ համատեղ պաշտպանության խումբ:

1982-ի նոյեմբերի 29-ին Բյուրասելում կնքվեց ամերիկա-թուրքական «Վաստակության հուշագիրը», որը նախատեսում է մի շարք ռազմական օդանավակայանների կառուցումն ու մոդեռնացումը Թուրքիայում: Ստեղծվելու են ամերիկյան ռազմաօդային ուժերին ծառայող ռազմաթիվ հենակետեր:

Թուրքիայի տարածքի վրա ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի ռազմական հենակետերի թիվը հասնում է 50-ի¹: Տարեցտարի ավելանում են ռազմական նպատակներով բյուջետային հատկացումները: Թուրքիան պաշտպանում է սպառազինությունների մրցավազքի ամերիկյան պլանները: 1984 թ. ապրիլի սկզբին թուրքական Չիչնեք քաղաքում տեղի ունեցավ ՆԱՏՕ-ի միջուկային պլանավորման խմբի հերթական նստաշրջանը, որին մասնակցում էին այդ կազմակերպության 14 անդամ երկրների ներկայացուցիչները: Հնցնարկվում էին հրթիռային հարցեր: Ուայմերբրգերը² թուրքական ներկայացուցիչներին սերտ համագործակցության կոչ էր անում ընդդեմ «սովետական միջուկային սպառ-

նակիք» («Պրավդա», 1984, 5 ապրիլի): Առաջիկա տասը տարում Թուրքիան ԱՄՆ-ից զենք է 160 «Ֆանոմ» ինքնաթիռներ՝ 4,1 միլիարդ դոլարի արժուողությամբ: Թրակիայում (Չորլու), Ստամբուլից արևմուտք, Բուլդարիայի սահմանից 130 կմ տարածության վրա կառուցվող նոր բազայի արժեքը 16,3 մլն դոլար է: Գրանը տրամադրում է Հյուսիսատլանտյան պակտի կազմակերպությունը:

Հրաժարական տալու նախօրյակին զինվորական կառավարության վարչապետ Բ.Ուլուսում ձևակերպեց F-16 ռազմական 160 ինքնաթիռների գնման համաձայնությունն ամերիկյան «Ջեներալ Դայնմենիկս կորպորեյշն» ընկերության հետ: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ Թուրքիայում ստեղծվելու են այդ մարտական ինքնաթիռների հավաքման և ատանձին մասերի արտադրության ձեռնարկություններ: Ամերիկյան ընկերությունը պարտավորություն է ստանձնել ապահովել թուրքական արտահանության սպարանքների իրացում՝ մեկ միլիարդ դոլար գումարով և կորալի հանրաձայնորի հետախույզական աշխատանքների կազմակերպում Թուրքիայի տարածքում: Նույն ընկերությունը 500 մլն դոլար ընդհանուր գումարով կապիտալ ներդրումներ է անել թուրքական էկոնոմիկայի 16 տարբեր ճյուղերում: Թուրքական կառավարությունը նոր փոխառություններ է խնդրում: ԱՄՆ-ը և ՆԱՏՕ-ի մյուս անդամ երկրները պահանջում են ուժեղացնել զինվորական պատրաստությունները, րոյլ տալ կառուցել նոր ռազմական բազաներ Թուրքիայի տեքստիլայում, Թուրքիան դարձնել Վաշինգտոնի ռազմաստրատեգիական պլանների իրականացման կցորդ: Երկրի վարչապետ Օզալն այսօր 1,5 մլրդ դոլարի օգնություն է պահանջում 1985-ի համար:

Թուրքիայի զինվորական և մյուս պարագլուխներն ուշիուշով հետևում են ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներսում տեղի ունեցող անցողյարձին: Ներկայացուցիչների պալատի դեմոկրատ անդամների մի ազդեցիկ խումբ պնդում է Թուրքիային արվելիք օգնության խնդիրը դրականորեն լուծել միայն Կիպրոսից թուրքական զորքերը դուրս բերելու դեպքում: Վրդեն նախատեսված ռազմական օգնության գումարը 755 մլն դոլարից նվազեցված է 715 մլն դոլարի: 175 մլն դոլար նախատեսվում է տնտեսական օգնության նպատակով: Վերջին ամիսներին ամերիկյան օգնության խնդիրը ոճանք պայմանավորում են հայտ գեցնողից Թուրքիայի կողմից ճանաչվելու անհրաժեշտությամբ: 1983-ի նոյեմբերի 18-ին «Միլիթեր» թերթում Բիլլանը խոստովանեց. «Հակաթուրքական ճակատը, որ ծագեց սկզբում Թուրքիայի ներսում քաղաքական իրադրության հետ, հետո՝ հայկական հարցի, ապա՝ Կիպրոսի պրոբլեմի հետ, ավելի կաստակացնի ԱՄՆ-ի դիրքը»:

Վերջերս ԱՄՆ-ի կոնգրեսի սենատը Թուրքիային տրվելիք ֆինանսական օգնության խնդիրը մերժեց Կիպրոսի Համապետության նկատմամբ թուրքական կառավարողների բռնած դիրքի պատճառով:

¹ Старченко Г. Турция: Противоречия развития // *Азия и Африка сегодня* (М.), 1983, N 10, с. 15.

² Կասպար Ուայմերբրգեր (1917-2006) - ամերիկացի քաղաքական գործիչ, հանրապետական, ԱՄՆ առողջապահության, կրթության և բարեկեցության քարտուղար (1973-1975), պաշտպանության քարտուղար (1981-1987) - Ա.Կ.:

ԱՄՆ-ից հետո Թուրքիան ամենամեծ ռազմական և տնտեսական օգնությունն ստանում է Արևմտյան Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունից:

1981-1984 թթ. Թուրքիային Գ-ՖՀ-ի կողմից ցույց տրվելիք ռազմական օգնությունը կազմելու է 600 մլն մարկ: 1982-ին Գ-ՖՀ-ն Բունդեստագի ստիպադեմոկրատական օպոզիցիան խանգարեց Թուրքիայում 460 մլն մարկի օգնություն տրամադրելուն:

Այտիվանում են Թուրքիայի կապերը Պակիստանի, Սաուդյան Արաբիայի, նաև Չինական Ժողովրդական Հանրապետության և մի շարք այլ երկրների հետ:

* * *

Երկրների, ժողովուրդների կյանքից պատմության հին տրադիցիաների հետքերը դժվարությամբ են անհետանում: Օսմանյան կայսրության ժամանակների տնտեսական հետամնացության բազմաթիվ երևույթներ այսօր էլ իրենց զգալ են տալիս բուրբակյան քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Վ.Լենինը ժամանակին Թուրքիայի պատմական ուղին գնահատել է որպես «տևական տանջալից անկում և քայքայում, տանջալից մանավանդ ժողովրդի բոլոր աշխատավոր ու շահագործվող մասսաների համար»¹:

Չնայած հանրապետական Թուրքիայի գոյության տարիներին իրականացված «Էքսպրզմի» (պետական կապիտալիզմի) քաղաքականությանը, առաջադիմական արդյունքներին, երկրի էկոնոմիկայի զարգացմանը հատուկ են խոր հակասական պրոցեսներ, ցնցումներ, որոնք պայմանավորված են բազմաթիվ գործոններով: Այսօր Թուրքիայի պետական սեկտորի հարևանությամբ շատ ավելի ազդեցիկ է մոնոպոլիտական կապիտալիզմի դերը: Այնուամենայնիվ, պետական տնտեսական կազմակերպությունները կարևոր դեր են խաղում արդյունաբերության բնագավառում: Պետական սեկտորի ձեռնարկություններում զբաղված է ավելի քան 750 հազար մարդ: Երկու պետական բանկեր՝ Սուներբանկը և Էքիբանկը (ստեղծվել են 1930-ական թթ. արդյունաբերությունը վարկավորելու նպատակով), իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել լեռնահանքային արդյունաբերության և մետալուրգիայի զգալի մասի կառավարումը: Բանկային գործում տիրապետում են երեք բանկեր, որոնք երկրում ունեն հարյուրավոր բաժանմունքներ և հսկում են երկրի բոլոր բանկերի ֆինանսական գործառնությունների 75 տոկոսը: Ավանդորեն բանկային տուգերը մշտապես հսկել են նաև քաղաքական կյանքի ասպարեզը: Օրինակ, գործարարական բանկի գլուխ ժամանակին կանգնած էր Ջեյալ Բալարը՝ Թուրքիայի նախկին պրեզիդենտը: Այսօր բուրբակյան բանկերը բաժանմունքներ ունեն Կիպրոսում, Ֆեդերատիվ Գերմանիայում, Սաուդյան Արաբիայում,

Լիբիայում, Իրաքում, Պակիստանում, Շվեյցարիայում, Շվեդիայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլուր:

Թուրքիան ինդուստրիալ-ագրարային երկիր է: Արդյունաբերությանը, չինարարությանը և տրանսպորտին բաժին է ընկնում համախառն ազգային արդյունքի 40 տոկոսը: Ազգային արդյունքի 21 տոկոսը տալիս է գյուղատնտեսությունը: Մնացածը բաժին է ընկնում առևտրին, բանկային գործին ու սպասարկման ոլորտին:

1979-ից Թուրքիայում իրագործվում է տնտեսական զարգացման 4-րդ հնգամյա պլանը (1979-1983):

Արդյունաբերության մեջ զբաղված է 2,3 մլն բանվոր (ինքնագործ բնակչության 12 տոկոսը): Ավանդական ճյուղերին (լեռնահանքային, սննդի, տեքստիլ և ծխախոտի) գույզընթաց զարգացում են ստացել նոր՝ մետալուրգիական, քիմիական և էներգետիկ ճյուղերը: Երկրում կա 175,3 հազար ձեռնարկություն, որից՝ 4,8 հազարը խոշոր (2,7 տոկոսը ամբողջի) և 170,5 հազարը մանր (յուրաքանչյուրն ունի 10 կամ ավելի պակաս աշխատող): Ընդ որում, փոքր ձեռնարկությունների բանվորներն ավելի քան չորս անգամ պակաս են վարձատրվում, քան խոշոր ձեռնարկությունների բանվորները²: Մեկ բնակչին ընկնող համախառն արտադրանքը 1976-ին կազմեց 1100 դոլար²: Այժմ այդ գումարն իջել է մինչև 850-900 դոլարի:

Թուրքիան համարվում է միջին մակարդակի զարգացման կապիտալիստական երկիր: Տնտեսության մի շարք ճյուղերում պահպանվում են ծայրահեղ տնտեսական հետամնացություն, կիսագաղութային անցյալի մնացուկներ: Հյուսիսատլանտյան պակտին մասնակցելու և ռազմական մեծ ծախսեր անելու դառն հետևանքները տեսանելի են տնտեսության բոլոր բնագավառներում: Չնայած առանձին ճյուղերի որոշակի զարգացմանը՝ երկրում պահպանվում է բնակչության զանգվածային բշվատություն, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների օգտագործման ցածր մակարդակ:

Այսօր Թուրքիայում շատ են խոսում, շատ են գրում «խառն էկոնոմիկայի» մասին: Այդ տեսությունը «զարգացնում են»՝ ազգային տնտեսության մեջ պետական և մասնավոր կապիտալի պարիտետային մասնակցության հնարավորությունը հիմնավորելու, բուրբակյան հասարակության զարգացման ինչ-որ «երրորդ ուղու» առկայությունն ապացուցելու համար: Այս մարզանքները պետք են՝ հաղթահարելու համար ազգային բուրժուազիայի տարբեր խավերի միջև առկա սուր հակասությունները, պետական սեկտորը վերակառուցելու, Թուրքիան պետական-մոնոպոլիտական կապիտալիզմի երկիր դարձնելու շահերին համապատասխան³:

¹ Розалтев Ю.Н. Крупная буржуазия современной Турции // Народы Азии и Африки (М.), 1983, N 5, с. 83

² Там же, с. 82.

³ Киреев Н.Г. Развитие капитализма в Турции: к критике теории "смешанной экономики", М., 1982.

¹ Լենին Վ.Ի. ԵԼԺ, հ. 10, էջ 373:

մացող ապրանքների արտադրությանը, իսկ մնացածը՝ ներմուծել: Օգտվելու է թուրքիան դարձնել «Ընդհանուր շուկայի» լիիրավ անդամ: Մակայն այս բանը խոչընդոտում են ինչպես տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակը, այնպես և քաղաքական որոշ հանգամանքներ:

1983-ին թուրքիայում արդյունահանվեց 3,6 մլն տոննա քարածուխ (1982-ին՝ 4 մլն) և 19,6 մլն տոննա գորշ ածուխ, 3,7 մլն տոննա երկաթաքար, 418 հազար տոննա բրոնզի հանքաքար, ծովվեց 2,9 տոննա շոգուր, 3,4 մլն տոննա պողպատ: Արտադրվել է 27,1 մլրդ կիլովատ-ժամ էլեկտրաէներգիա, 242 մլն մետր բամբակյա և 6,4 մլն մետր բրդյա գործվածք:

Ավտոմոբիլային գործարանները 1982-ին տվեցին 36,7 հազար մարդատար և 18,5 հազար ապրանքատար ավտոմեքենա, 40,5 հազար տրակտոր:

Երկրի 1983-ի տնտեսական զարգացման պլանը չկատարվեց շատ ցուցանիշներով: 4,8 %-ի փոխարեն, որ նախատեսված էր տնտեսական զարգացման պլանով, ազգային համախառն արդյունքը 1983-ին աճեց 3,2 տոկոսով:

Ստեղծված դրությունից կառավարությունը ելք է փնտրում խառը էկոնոմիկայի մեջ մասնավոր ձեռներեցությունը խթանելու, կապիտալի կուտակման պրոցեսն արագացնելու, արտահանությունը քաջալերելու, երկրի տնտեսության մեջ օտար կապիտալի մուտքը ընդլայնելու, մասնավոր կապիտալին մի շարք ձեռնարկություններ հանձնելու մեջ:

1983-ի արդյունքներով ինֆլյացիայի և քանկության աճի տեմպերը կազմեցին 40 տոկոս («Կոմունիստ», 1984, 24 հունվարի), թեև այն սպասվում էր ավելի 25 տոկոսից: Արտադրության աճի տեմպերը 1982-ի 4,4 տոկոսից կրճատվեցին մինչև 3 տոկոս: Թեև նախատեսված էր 1983-ին արդյունաբերական արտադրանքի աճ 7,4 տոկոսով: Պետական բյուջեի դեֆիցիտը 1983-ին կազմեց 150 մլրդ լիրա: 1984-ին այն սպասվում է մինչև 500 մլրդ լիրա: 1983-ը թուրքիան փակեց 21,5 մլրդ դոլարի ռեկորդային պարտքով: Միայն 1984-1988 թթ. թուրքիան պետք է մարի 17,8 մլրդ դոլար արտաքին պարտք:

Բանն այն է, որ վերջին ժամանակներս թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական դժվարություններն այնքան են սրվել, որ ոչ մի հույս չկա, թե դրանք արդյունավետ կերպով կհաղթահարվեն: Արևմտյան տեղություններից ու նրանց ֆինանսական կազմակերպություններից օգնություն ստանալուն զուգընթաց, մեծ չափով ավելացել է պետական արտաքին պարտքը: Չնայած այն բանին, որ թուրքիան 1981-ին 3,5 մլրդ դոլար, 1982-ին 2,2 մլրդ դոլար պարտք վճարեց, այնուամենայնիվ, իր համրապետության 60-ամյակը դիմավորեց 22 մլրդ դոլար պարտքով: Այս գումարը շատ ավելի մեծ է, քան տիրաառչակ Օսմանյան պարտքը, «Հյուրիեթ» թերթը գրեց, թե արտաքին պարտքը թուրքիան կկարողանա մարել միայն 2022 թ.:

* * *

Թուրքիան գյուղատնտեսական երկիր է, իրեն հատուկ հակասություններով ու պրոբլեմներով: Երկրի ագրարային հարաբերությունների համար բնորոշ է խոշոր կալվածատիրական և մանր գյուղատնտեսական հողօգտագործումը: Խոշոր հողատերերին (գյուղական բնակչության 1,4 տոկոս) և կուլակությանը (9,7 տոկոս) պատկանում է բոլոր մշակվող հողերի 60,7 տոկոսը, մինչդեռ սակավահող գյուղացիներին և միջակներին (76,2 տոկոս) բաժին է ընկնում հողի 39,3 տոկոսը: Գյուղի բնակչության 13 տոկոսը լրիվ հողագործ է: Տարեցտարի հողագործ գյուղացիների թիվն աճում է: Մեծ թիվ են կազմում հողագործ և գործազուրկ ագրարային գործավորները: Մովետական թուրքագետ Յու.Ռոզալիսի կարծիքով կապիտալիզմը բացարձակորեն տիրապետում է թուրքական գյուղում և ամբողջապես իրեն է ենթարկել հողատիրության և հողօգտագործման բոլոր ձևերը:

Թուրքիայի գյուղատնտեսության զարգացման արդյունքներն զգալի են: Գյուղատնտեսական արտադրության մեխանիզացիան, անցումը տնտեսվարման ժամանակակից մեթոդներին հնարավորություն ընձեռեցին բարձրացնելու բեքթատվությունը, ավելացնելու մթերքների քանակը: Մասնագետների կարծիքով մշակվող տարածքների խոլիզացիան և մելիորացիան հեռանկարում կապահովեն տարեկան երեք բերրի ստացում, որի շնորհիվ թուրքիան կարող է դառնալ գյուղատնտեսական բարձր արտադրանք ստացող առաջին տասը պետություններից մեկը:

Գյուղատնտեսության մեջ զբաղված է 10,5 մլն մարդ (19 մլն ինքնագործ բնակչությունից): Մշակվող հողի տարածությունը 25 մլն հեկտար է: Երկրում կա 450 հազար տրակտոր:

1983-ին գյուղատնտեսական հիմնական կուլտուրաների բերքը կազմեց, ցորեն՝ 16,5 մլն տոննա, գարի՝ 5,6 մլն տոննա, վարսակ՝ 365 հազար տոննա, բամբակ՝ 510 հազար տոննա, ծխախոտ՝ 230 հազար տոննա, կադին՝ 392 հազար տոննա:

Երկրում հաշվվում է 19 մլն խոշոր և 70 մլն մանր (ոչխար և այծ) եղջերավոր անասուն:

* * *

Սոցիալական ապահովության դրվածքով, արհմիութենական կազմակերպությունների գործունեության առումով ժամանակակից թուրքիան խոճալի պատկեր է ներկայացնում:

Արհմիություններն ըստ էության օրենքից դուրս են հայտարարված: Չորս մլն գործազուրկներից ապահովագրություն ունեն միայն 18 հազարը: Աշխարհի 24 երկրների շարքում թուրքիան առաջին տեղում է երիտասարդության (24-ից 25 տարեկան) գործազուրկության տոկոսով: Գործազուրկ-

ների ընդհանուր թվի 54 տոկոսը կազմում են 25 տարեկան երիտասարդները: Գործազուրկների թվը տարեկան ավելանում է 30 հազարով («Թերջուման», 17.10.1983):

Բնակչության շեշտակի աճը (1927-ի մարդահամարով 13,6 մլն, այժմ 45 մլն մարդ) իր հետ բերել է ազատ ձեռքերի մեծ կենտրոնացում գյուղական վայրերում (1980-ին մոտ 5 մլն մարդ): Գյուղի երիտասարդությունը բաժանցում է քաղաք (տարեկան 500 հազար մարդ) աշխատանք և բնակարան գտնելու հույսով: Անգործների քանակը ոչ մի նպաստ չի ստանում: Զբաղվածության խնդիրը դարձել է ամենակարևոր սոցիալական հարցը:

Չնայած սննդամթերքի առկայությանը, բժիշկների և տնտեսագետների կարծիքով, բնակչության մեծամասնության սնունդը չի համապատասխանում այսօրվա ստանդարտին: Ըստ «Ֆայնենշնլ թրայնտ»-ի (1982, 17 դեկտեմբերի)՝ բուրբ բանվորը մեկ կիլոգրամ բրինձ ու պանիր գնելու վրա ծախսում էր 1963-ին 6-ժամյա աշխատանք, 1981-ին՝ 9-ժամյա, 1982-ին՝ 14-ժամյա աշխատանք:

1982-ի տարեմուտին կենսամթերքի գները Թուրքիայում աճեցին (այլուր-մակարոն՝ 60 տոկոս, միս-կաթ՝ 75 տոկոս): Կոմունալ ծառայությունների վարձն ավելացավ 30 տոկոսով: Վերջին հինգ տարում աշխատավորների իրական աշխատավարձը նվազել է 51 տոկոսով: Ինֆլյացիան հատկապես հարվածեց բնակչության ցածր վարձատրվող խավերին («Պրավդա», 1983, 22 դեկտեմբերի):

Այսօրվա Թուրքիայի ամենալուրջ պայքերներից մեկը բնակարանային հարցն է: Պետական միջոցներով բնակարանային շինարարությունը շատ դանդաղ է ընթանում: Նույնիսկ տասնյակ տարիներ անց հնարավոր չի լինի լուծել բնակարանային խնդիրը: Մասնավոր ձեռնարկատերերը չափազանց բանկ գնով են վարձակալության տրամադրում բնակարանները (բանվորի աշխատավարձի 40 տոկոսը): Գիշերվա ընթացքում սովորաբար ու թիթեղից կատուցվող հավաքների մեծ շինությունները «գեջեկոնդու» են կոչվում: Եթե 1955-ին նրանցում ապրում էր 50 հազար մարդ (քաղաքային բնակչության 4,8 տոկոսը), ապա 1983-ին՝ 7 մլն մարդ (25 տոկոսը)՝: Մինչև 1980-ի սեպտեմբերի զինվորական հեղաշրջումը պառլամենտը քանիցս անդրադարձել է բնակարանային խնդրին, բայց արմատական լուծման հետք անգամ չկա: Որոշումներից մեկով նույնիսկ օրինականացվել է «գեջեկոնդուների» մի մասի ստատուսը, և որոշ աշխատանքներ են իրականացվում նրանց բարելավման ուղղությամբ:

Թուրք արտագնա բանվորների հոսքը Եվրոպական տնտեսական խորհրդի երկրներ ուժեղացավ հատկապես 1960-ական թթ. սկզբից: Այժմ այդ թիվը հասնում է մեկ միլիոնի: 1970-ական թթ. կեսերից Արևմուտքի պետություններն սկզբում սկսեցին սահմանափակել «գաղտարախտերների» (հյուր

բանվորների) մուտքը, իսկ հետո նաև ձեռք առան նրանց դուրս մղելու միջոցներ: Այս խնդիրն ունի բազմաթիվ ասպեկտներ: Թեև երկրում միլիոնավոր գործազուրկներ կան, բայց թուրքական իշխանությունները քաղաքական, հասկատվական արվարարությամբ Թուրքիայի արևելքում՝ Արևմտյան Հասկատանի հողերի վրա, տեղավորում են Աֆղանստանից փախած, Պակիստան անցած թուրքալեզու գաղթականների հետամնաց խմբերի՝ Արդեն այդպիսի մեքագաղտների թիվը հասնում է 6 հազարի: Զգալի է դարձել թուրք արտագնա բանվորների դերը մակթարայումահանող երկրներում: Այդ բանվորների դոլարային փոխանցումները հայրենիք 1980-ին կազմեցին 2 մլրդ դոլար, 1982-ին՝ 2,6 մլրդ դոլար:

* * *

Չնայած որոշ տեղաշարժերին՝ Թուրքիան այսօր էլ գրագետ, բանիմաց կարդերի պակաս է զգում: Թեև 1973-ից երկրում գործում է միջնակարգ (ուրբանյա) պարտադիր կրթության օրենք, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի բնակչության 33,3 տոկոսն անգրագետ է: Անգրագետների տոկոսն առանձնապես բարձր է արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգներում: Զուրդ բնակչության ուսման խնդիրն անտեսվում է:

Թուրք ուսուցչությունը հատկապես պահվում է զինվորական սապոզի կրնկի տակ: Ուսուցիչների մի մասը բացահայտ խավարամոլ, հակակոմունիստական, պանթուրքիստական գաղափարներ է ներարկում աշակերտությանը: Նրանցից բացցնում են ճշմարտությունը Սովետական Միության մասին: Թուրքիայում կա 46,6 հազար տարրական դպրոց՝ 200 հազար ուսուցչով և 5,6 մլն աշակերտով: 1980-ին կար 6 հազար միջնակարգ դպրոց, լինեց և պրոֆեսիոնալ ուսումնարան՝ 2,2 մլն սովորողով: Երկրի համալսարանների և մյուս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների թիվը 18 է, 350 հազար ուսանողով:

Վերջին տարիներս զգալի է դարձել թուրքական բուրժուազիայի այն խավը, որը բարձրագույն կրթություն է ստացել ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, ԳՖՀ-ում, Անգլիայում և այլ զարգացած կապիտալիստական երկրներում, գիտն արևմտյան լեզուներ: Թուրքական մեծաթիվ գործարար ինժեներներ, տնտեսագետներ ծանոթ են արևմտանվորապական, ամերիկյան տնտեսավարման մեթոդներին, վերապատրաստվել են ամիթեկանորեն զարգացած երկրների ձեռնարկություններում, համապատասխան ընկերություններում, փորձում են ընդօրինակել և կյանքում ներդնել նրանց աշխատանքը:

* * *

Արտաքին առևտրի ասպարեզում Թուրքիայի արտահանության հիմնական հողվածը մշակող արդյունաբերության (ներառյալ սննդի), գյուղատնտեսության և լեռնահանքային արդյունաբերության արտադրանքն է:

¹ Старченко Г. Турция: Противоречия развития... - с. 16.

Ներմուծվում են նավթ և նավթամթերքներ, ինչպես նաև մեքենաներ և սարքավորումներ: Թուրքիան ներմուծում է նաև քիմիական ապրանքներ, պարարտանյութեր, տրանսպորտի միջոցներ:

Արտաքին առևտրի ծավալը 1982-ին կազմեց 14,7 մլրդ դոլար (արտահանություն՝ 5,9 մլրդ դոլար, ներմուծում՝ 8,5 մլրդ դոլար, դեֆիցիտ՝ 2,6 մլրդ դոլար):

Մի քանի տարի առաջ Թուրքիայի հիմնական պարտնյորներն էին Իրաքը, Գ-Ֆ-Հ-ն, Լիբանանը, Շվեյցարիան, ԱՄՆ-ը: Այժմ պատկերը փոխվել է:

Տարիներ շարունակ Թուրքիան փորձում էր իր արդյունաբերական ապրանքների համար (գլխավորապես տեքստիլ արտադրանք) շուկա փնտրել «Ընդհանուր շուկայի» երկրներում: Կապիտալիստական Արևմուտքը նրան զարգացման ուղի էր ցույց տալիս ոչ թե արդյունաբերության, այլ գյուղատնտեսության ասպարեզում: Թուրքիան շահեց, երբ 1970-ական թթ. կեսերից սկսեց առևտրատնտեսական կապերը զարգացնել Արևելքի, առաջին հերթին նավթ արդյունահանող երկրների հետ: Թուրքական մթերքների ու ապրանքների հատկապես մեծ գնորդներ դարձան Իրաքը և Իրանը, որոնք այսօր Թուրքիայի արտաքին առևտրական գլխավոր պարտնյորներն են: Թուրքիան Իրանին վաճառում է զենք, սպառազինություն, կենսամթերք (առևտրի ծավալը կազմեց 2 մլրդ դոլար): Իրաքից մեծ քանակությամբ նավթ է ընդուն: Սեբաստոնում են առևտրատնտեսական կապերը Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Մյազյալ Արաբական Էմիրությունների և արաբական այլ երկրների հետ:

Արտաքին առևտրի ծավալը 1983-ին կազմեց 14,5 մլրդ դոլար (արտահանություն՝ 5,5 մլրդ դոլար, ներմուծում՝ 9,0 մլրդ դոլար, դեֆիցիտ՝ 3,5 մլրդ դոլար): Առևտուրը գլխավորապես իրականացվում է Իրաքի, Իրանի, Գ-Ֆ-Հ-ի, Լիբիայի, Շվեյցարիայի, ԱՄՆ-ի հետ:

Թուրքիայի ջանքերի շնորհիվ վերականգնվում է սերտ համագործակցությունը Իրանի և Պակիստանի հետ: Այս երեք պետությունների կառավարությունները պայմանավորվել են վերականգնել «Հանուն զարգացման ռեզիմնալ համագործակցության» կազմակերպությունը, որ գոյություն ունի քսան տարի առաջ:

«Ատշիեյթի պրես» գործակալությանը Օզալը հայտարարեց, որ Թուրքիան կարող է կամուրջ լինել Արևմուտքի և մուսուլմանական երկրների միջև՝ ակտիվ դեր խաղալով «աշխարհի երկու մասերի միջև պտղելեմները կանոնավորելու մեջ»: Նրա կարծիքով իսլամի պետությունների և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների տնտեսական կապերի զարգացումը նպաստում է այդ ռեզիմնում Թուրքիայի հեղինակության աճին և համապատասխանում է նրա ազգային շահերին:

1982-ին Թուրքիայի արտահանման մեջ արդյունաբերական արտադրանքի քաժինը կազմեց 59,7 տոկոս: Կարճ ժամանակում արտահանությունից ստացած շահույթը կրկնապատկվեց. 1980-ի 2,9 մլրդ դոլարից հասավ 5,7 մլրդ

դոլարի 1982-ին: Արժույթի զգալի հոսքը հնարավորություն ընձեռեց բարձրացնելու երկրի վճարողականությունը:

Առևտուրը 1980-ին ազգային եկամտի մեջ կազմեց 14 տոկոս: 1975-1981 թթ. արտաքին առևտրական գործարքները կազմեցին ազգային արդյունքի 12-18 տոկոսը, կապիտալ ներդրումները՝ 17,8-22,3 տոկոսը, պետական բյուջեին՝ 18-25 տոկոսը:

1983-ի ավարտին կրճատվեց բուրքական արտահանության ծավալը, պակասեց արտասահմանյան արժույթի ներհոսքը: Արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր ծանրաբեռնված էին իրենց հզորության լոկ 50 տոկոսով:

***

Զինվորական իշխանությունը դիմում է բոլոր միջոցներին՝ հաղթահարելու ճգնաժամային երևույթները, կայունացնելու երկրի էկոնոմիկան, հնազանդ պահելու ընդդիմադիր ուժերին: Սակայն այդ ամենին հասնելու ուղին այսօրվա բուրքական դեկավորները տեսնում են ամերիկյան ինվերսիայի գլխավորներին փարվելու մեջ: Թուրքիան շարունակում է աճուրդի հանել իր ստրատեգիական-աշխարհագրական դիրքը՝ դրա դիմաց ստանալով տնտեսական, ռազմական օգնություն, մի պրակտիկա, որ տասնամյակներ շարունակ կիրառվում է՝ կանխելու համար տնտեսական քառան ու փլուզումը, քաղաքական անկայուն վիճակը:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՏ¹

Հայոց պատմությանը հետաքրքրվող ամեն ոք ծանոթ է Լեոյի՝ Առաքել Գրիգորի Բաբախանյանի հարուստ վաստակին: Նա մեծ ժողովրդականություն վայելող պատմաբան է, որովհետև ծանրակշիռ է սերունդներին բողած նրա հայագիտական ժառանգությունը: Չափազանց բազմաբեղուն է Լեոյի գրչիչը, լայն են նրա հետաքրքրությունների, ընդգրկումների շրջանակները: Նրա պատմագիտական ուսումնասիրությունները, փաստաթղթերի ժողովածուները, գեղարվեստական երկերը, գրականագիտական ու հրապարակախոսական հրապարակումներն իրենց ուրույն տեղն ունեն հայ մշակույթի պատմության մեջ: Առանց Լեոյի չի կարելի պատկերացնել 19-րդ և 20-րդ դարերի հայոց պատմագիտությանը:

Լեոյի հասարակական-քաղաքական կյանքի ուղին եղել է բարդ ու հակասական: Նա 19-րդ դարի ավարտի ու 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների իրադարձությունների, հայ ժողովրդի քաղաքական ու հասարակական կյանքի բուռն պտղկումների, հույսերի վերելքի ու գահավիժումների ակնմատենն ու մասնակիցն էր: Լեոն իր ժամանակի ծնունդն էր: Նա գերազանց գիտեր Հայոց հարցի քաղաքական պատմության մանրամասները, եվրոպական քաղաքականության էությունը, նրա մեծերի գործելակերպի բնույթը: Սա է պատճառը, որ նա մասնակից էր դառնում հայոց ազգային գաղափարախոսության մշակմանը, ոչ միայն որպես պատմաբան, այլև քաղաքագետ՝ ասպարեզ իջնելով այս կամ այն գործնական խնդիրը մշակելիս կամ լուծելիս: Նա խորությամբ գիտեր արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման հարցի շուրջը քաղաքական պայքարի բոլոր նրբերանգները, սուլթանիզմի հակաժողովրդական էությունը, միջազգային դիվանագիտության խաղերը: Նա քաջամանոթ էր ցարիզմի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը: Երբ Հայաստանի փոքր տարածքի վրա ցարիզի ու կոտորածից փրկված մեր ժողովրդի բեկորներին հաջողվեց հանգիստ առնել նորոգ Ռուսաստանի պաշտպանության ներքո, երբ սովետական իշխանությունը ջերմացրեց հայոց սատած մարմինը, և Վ.Լենինի գաղափարները նրան տարան ասպարիժման ու վերելքի ուղիով, Լեոն ավելի ծանրակշիռ դիրքերից կշռադատեց հայոց պատմության հանգույցային խնդիրները:

Լեոյի «Հայոց պատմության» ներկա չորրորդ հատորը Երևանում 1966-1973 թթ. արդեն հրատարակված նրա երկերի ժողովածուի 1-3 հատորների շարունակությունն է: Այն ընդգրկում է 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների իրադարձությունները:

Ցավոք, հատորը սույազրկում է մեծ ուշացումով: Հեղինակն այն ավարտել է 1927-ին, գրել առաջաբանը: Բավականին ժամանակ է անցել: Այս մի-

ջոցին սովետահայ պատմագիտությունը (Արգ. Հովհաննիսյան¹, Աշ. Հովհաննիսյան, Մ. Ներսիսյան, Ջ. Գրիգորյան², Վ. Պարսամյան³, Վ. Իլյայան⁴, Հ. Դազարյան, Վ. Ոսկանյան և ուրիշներ) ստեղծել է 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների հայոց պատմության կարևորագույն խնդիրներին նվիրված քաղաքականագիտական և Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման խնդիրը: Տարիների ընթացքում ասպարեզ են հանգել 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների վերաբերյալ քաղաքական գործառնական և փաստաթղթեր, պատմական դեպքերի ու դեմքերի վրա նոր լույս սփռող փաստեր ու դրանցով պայմանավորված նոր եզրահանգումներ: Ինչ խոսք, որ սովետահայ պատմաբանների քննախույզ պրպատումների շնորհիվ այսօր մենք շատ ավելի բան գիտենք 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Անդրկովկասի շուրջը տեղությունների մրցապայքարի, միջազգային հարաբերությունների, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության, հարուստ հարաբերությունների, Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման հանգամանքների, Հայաստանում դեկարիիստների գործունեության, Արևլյանի խոսքի ու գործի, հայ մշակույթի և քաղաքիկ այն խնդիրների ու բնագավառների վերաբերյալ: Հաստատվեց ընդգրկում է ինչպես արդեն ավարտուն ուսումնասիրություններ, այնպես և Երևանի պետական համալսարանում նրա կարդացած որոշ դասախոսություններ: Այն ամբողջական մի գործ է:

¹ Արգար Հովհաննիսյան (1908-1991), պատմաբան, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1947-1953 թթ.՝ ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն, 1949-1960 թթ.՝ ԳԱ հասարակական գիտ. բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, 1960-1991 թթ.՝ ԳԱ փոխնախագահ, հիմնական աշխատությունները՝ «Հովսեփ Էմին», «Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին և միջազգային հարաբերությունները XIX դարի սկզբին», «Վոմունիստական գաղափարները Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության տարիներին» - Ա. Կ.:

² Ջավեն Գրիգորյան (1910-1992), պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ՀԿԿ ԿԿ 2-րդ քարտուղար, «Լենինյան ուղիով» (Ե.) անագրի խմբագիր, ՀԽՍՀ մշակույթի նախարար, հիմնական աշխատությունները՝ «Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դ. սկզբին», «Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր քարկանությունը», «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական մշակույթը» - Ա. Կ.:

³ Վարդան Պարսամյան (1909-1990), պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., հիմնական աշխատությունները՝ «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունը», «Ա.Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները», «Ֆարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում», «Դեկարիիստները Հայաստանում» - Ա. Կ.:

⁴ Վալտեր Իլյայան (1930-2005), պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., հիմնական աշխատությունները՝ «Ազգայնագիտական հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունը», «Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին կիսամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները» - Ա. Կ.:

¹ Կիրակոսյան Ջ. Խմբագրի կողմից // Լեո. Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե, 1984, էջ 557-558:

Չճայած որոշակի բացերին պատմական պրոցեսի այս կամ այն խնդրի շուրջ Լեոյի ոչ միշտ համոզիչ մեկնաբանություններին, այնուամենայնիվ, ներկա հատորը հարուստ է փաստական նյութով, իսկ շարադրանքը մատչելի է ընթերցողին, քանզի գրված է ազանդական լեռական ճոճով:

Լեոն ռուսական կողմնորոշման ցերմեռանդ պաշտպան է: Նա մատնացույց է անում թուրք-պարսկական պատերազմների ավերիչ հետևանքները Հայաստանի համար: Ռուսաստանին միանալու մախօրյակին Երևանի խանությունում կար 521 շեն ու մարդաբնակ և 310 ավերակ գյուղ, այսինքն՝ 3 շեն գյուղի դիմաց 2 ավերակ գյուղ: «Այսպես էր մորթվել երկրի բարոտությունը բռնությունների ու վատ վարչության երեսից», - եզրակացնում է նա: «Համարելով ռուսներին ազատիչներ, հայ ժողովուրդը ձգտում էր դեպի նրանց իր բոլոր ուժերով, մտաբանելով ամեն ինչ»: Լեոն վկայակոչում է ակամատեսին, որն արձանագրում էր. «Հայք միաբան ու համաձայն են ռուսաց»: Հայոց հավատարմությունը Ռուսաստանին նկարագրված է հարուստ փաստերով, վատ գույներով: Միաժամանակ նա շեշտում է Ռուսաստանի գրական-առաջադիմական դերը Անդրկովկասի, մասնավորապես վրաց և հայոց ժողովուրդների քաղաքական ճակատագրում: «Ռուսաստանը, - գրում է Լեոն, - իր նվաճած ասիական երկրները մտցնում էր քաղաքական և քաղաքակրթության մեծ շարժումների մեջ, այնպես որ Ասիայի շրջանների մեջ ծվարած և դիսկոնցած ազգերը հնարավորություն էին ստանում տաքացնելու իրենց ընդարձացած մարմիններն իբրև ռուսական ընդհանուր իրականության մասնակիցներ»: «Ռուսները բերում էին իրենց հետ ֆիզիկական գոյության ապահովություն, խաղաղ աշխատանքի, զարգացման, կարգ ու կանոնի և սեփականատիրական իրավունքի հաստատուն երաշխիքներ», - գրում է Լեոն: Հայոց համար առանձնապես ծանր վիճակ գոյություն ունեի, և «ռուսական հպատակությունը մի շնորհ էր, որին հայերը և միայն նրանք պիտի արժանանային իրենց մեծագույն ջանքերով, իրենց արյունը թափելով...»:

Պատմության մեջ ոչինչ հեշտ ու հանգիստ չի լինում: Պատմաբանը ընթերցողին չի տանում Նևակու պողոտայով, այլ առաջնորդում է կածաններով, պատմության խորությորություններով: Լեոն սուր անկյունները կտրացնելու, համահարթելու կողմնակից չէ: Նա պատմական եղելությունները կոչում է իրենց անոմներով, հանդես է գալիս ճշմարիտ արձանագրողի, նկարագրողի և բնութագրողի դերում: Դրական ու առաջադիմական տենդենցներն իրենց ճանապարհին հանդիպում են խեղճըտների, որոնք երբեմն հնարավոր չի լինում հաղթահարել: Լեոն հանգամանորեն նկարագրում է դրամատիզմով առլեցում իրադարձությունները՝ ցույց տալով հակասություններն ու դժվարությունները Ռուսաստանին փարվելու պատմական պրոցեսում: Խորապես ըմբռնելով հայոց քաղաքական ճակատագրի էությունը, ակամատես լինելով հետագա տասնամյակների բոլոր իրադարձություններին՝ նա մատնացույց է անում խնդրի այն կողմը, որ հայ ժողովուրդը, ձգտելով ազատվել արևելյան բռնակալությունների տիրապետությունից, «այրելով իր ետևից բոլոր նավերը,

անհաշտ թշնամության վիճակ բաց արեց իր և իր հարևանների միջև»: Լեոն քեև գրում է 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների անցուդարձի մասին, մտովի Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կազմակերպած գեմոցիդի, արևմտահայության դառնադետ ողբերգության ծանր հետևանքների ազդեցության տակ է: Նա փորձում է պատասխան գտնել բազմաթիվ ինչուների և այդ նպատակով սուզվում է տասնամյակների քաղաքական պատմության հատակը:

Լեոյի հարուստ գիտելիքները, լայն իմացությունները նրան հնարավորություն են ընձեռել հարցերը շարադրելու համաշխարհային պատմության լայն ֆոնի վրա, հայ ժողովրդի պատմության խնդիրները տեսնելու և լուսաբանելու Եվրոպայի և Արևելքի պատմության հետ սերտ կապակցության մեջ: Նա հանգամանալի պատկերացում է տալիս Յրանսիական մեծ հեղափոխության, Նապոլեոն Բոնապարտի արևելյան քաղաքականության մասին:

Լեոն քննարկում է Իրանի և Թուրքիայի քաղաքական պատմության խնդիրները, բացատրում Արևելյան հարցի էությունը, թուրքական ժառանգության բաժանման համար տերությունների մրցապայքարը, Եվրոպայից թուրքերին դուրս մղելու եվրոպական քաղաքականության ելևէջները: Հատուրում բավականին նյութ կա 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի Վրաստանի մասին: Պետք է սսել նաև, որ ոչ բոլոր խնդիրներն են քննարկված միանման խորությամբ: Մինչդեռ կաթողիկոսության համար Դանիել-Դավիթ եկեղեցականների մրցապայքարը քննարկված է չափից ավելի մանրակրկիտ, այնինչ հայոց մշակույթին նվիրված շարադրանքն աղքատիկ է, չի ընդգրկում ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ փաստերը:

Համոզված ենք, որ մեր ծանոթագրությունները կօգնեն ընթերցողին՝ ավելի հստակ ընկալելու և ճիշտ ըմբռնելու պատմական եղելություններին՝ էությունը, ճանաչելու բազմաթիվ դեմքերի, իմանալու նրանց գործերը:

1983-ի մարտ

О НАШИХ ЗАДАЧАХ В ОБЛАСТИ КОНТРОПРОПАГАНДЫ¹

... сентября 1984 г.

ЦК КП АРМЕНИИ

СЕКРЕТАРЮ тов. К. Л. ДАЛЛАКЯНУ²

Секретно
Экз. No.

Министерство иностранных дел Армянской ССР систематически информирует инстанции о том, что делается на международной арене вокруг Армянского вопроса. С этой целью выпускаются пресс-бюллетени, в которых находят отражение некоторые из огромного числа материалов по этой проблеме, публикующиеся на страницах западноевропейских, американских, турецких изданий, а также в зарубежной армянской печати.

Июньский пленум ЦК КПСС выдвинул задачу усиления идеологической работы, активизации борьбы с нашими идеологическими противниками, усиления контрпропаганды.

Администрация США, открыв «крестовый поход» против СССР и социалистического содружества, использует все формы и методы идеологических диверсий, антисоветизм, антикоммунизм, русофобство. В арсенале антисоветской пропагандистской кампании особое место отводится фальсификации истории. Американская пропаганда ведется извращательно, целенаправленно, конкретно для того или иного региона.

В идеологическом наступлении американских средств массовой информации на армян и Советскую Армению, в научных и политических публикациях основное место занимают вопросы русофобства, армяно-турецких отношений и роли России в них, проблемы армяно-турецкого противоборства.

Американская пропаганда в этих вопросах становится на позиции защиты интересов Турции, пересматривает многие давно известные истины.

¹ ՋԿԱԱ, Կիրակոսյան Ջ. Մեր խնդիրների մասին հակաբարոցադրյան քննազննումը: Նամակ ՀԿԿ ԿԿ բարձրագույն Կ.Լ.Գալարյանին, 1984, սեպտեմբեր, մերժմագիր, ուսեթին:

² Կարլեն Գալարյան (1929-2008) - բանասեր, գրականագետ, պետական գործիչ, բան. գիտ. դ-ր, 1963-1970 թթ.՝ ՀԽՍՀ ՆԽ-ին աղբյուր Հայ եկեղեցու խորհրդի նախագահ, 1976-1985 թթ.՝ ՀԿԿ ԿԿ բարձրագույն, 1985-1991 թթ.՝ Միությունահայության հետ ծշակության կապի կոմիտեի նախագահ, հիմնական աշխատությունները՝ «Լիբանանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից», «Լրջակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը», «Ալմարկենը սփյուռքահայ հասարակական մտքի պատմություն», «Ուսակալար ազատական կուսակցության պատմություն» - Ա.Կ.:

Во многих американских публикациях Османская держава султанов преподносится как рай для подвластных народов.

В Турции проводится широкая антиармянская кампания, основная цель которой – фальсификация истории армянского народа, в частности, отрицание геноцида армянского населения Западной Армении, спланированного и осуществленного турецкими властями в годы 1 мировой войны.

Вся идеологическая, политическая жизнь сегодняшней Турции – активного члена реакционного блока НАТО – насыщена антикоммунизмом, антисоветизмом. Весь пропагандистский, идеологический механизм – пресса, радио, телевидение, книгоиздательство – направлен на то, чтобы извратить принципы внешней политики нашего государства, фальсифицировать историю и в превратном свете представить жизнь многонациональной семьи советских народов. При этом, особый упор делается на извращение братской дружбы народов Закавказья с великим русским народом. Пересматриваются исторические ценности, истина преподносится читателям в кривом зеркале. Эти лживые, антинаучные утверждения распространяются в многочисленных книгах, брошюрах, статьях и т.д., которые переводятся на различные языки и распространяются по всему миру.

В этом плане особый размах приобретает антиармянская пропаганда турецких дипломатических, внешнеполитических служб и организаций. Турецкие публикации выделяются своим развязным русофобством, антисоветизмом, явной фальсификацией исторического процесса. Антисоветизм турецкой пропагандистской машины ничем не слаще американского, и борьба против него – наш первейший долг.

Пользуясь всеми правдами и неправдами, прибегая зачастую к недозволенным методам и формам, турецкая пропаганда стремится не только исказить исторические факты недалекого прошлого, но также распространять лживые сведения об армянском народе, с целью вызвать к нему чувства вражды и ненависти со стороны других народов. Как правило, антиармянская шумиха сопровождается антисоветской, антирусской фразеологией.

На помощь турецким средствам «массовой фальсификации» спешат и влиятельные вашингтонские и ньюйоркские издания, которые, естественно за небольшие деньги, предоставляют свои страницы турецким лжецам, в роли которых нередко выступают министры, чрезвычайные и полномочные послы Турецкой Республики в странах Запада и США.

Распад Османской державы приписывается лишь внешнему фактору – России. В этих писаниях национально-освободительное движение армянского народа рассматривается как результат внешних импульсов. Ради интересов НАТО и присутствия в этой организации Турции, американские историки, журналисты, политологи выступают в роли адвокатов турецких фальсификаторов.

То, что антиармянская кампания получает все большую поддержку со стороны правительств некоторых стран Запада, и в первую очередь США, свидетельствует об их общей с Турцией политике оголтелого антисоветизма. Издаются разного рода «архивные материалы», брошюры, в которых делается попытка овелить черные дела младотурок, отрицать факт геноцида западных армян, представить Османскую империю страной благоденствия, неким «оазисом» для нетурецких народов. Широко используются также радио и телевидение. На турецком, азербайджанском, персидском, арабском, а также ряде европейских языков организуются антиармянские передачи с участием турецких «историков» и других «специалистов» по Армянскому вопросу. Не случайно и то, что в официальном бюллетене Государственного департамента США недавно опубликована статья, в которой также ставился под сомнение сам факт геноцида 1915 г. Очевидно, что мы имеем дело с широкомасштабной, целенаправленной, поддерживаемой (финансово и морально) официальными кругами современной Турции кампанией с целью фальсификации истории Армянского вопроса, дискредитации всего армянского народа.

Активизировалась и деятельность турецких спецслужб в армянских колониях. Пользуясь широкой сетью агентов, методами шантажа и провокации, они пытаются выиграть клин в единство армянских организаций. Они стремятся вызвать недоверие армянских общин к Советскому Союзу, Советской Армении, к советской политике заботы и внимания к армянской диаспоре за рубежом.

В последние годы резко ухудшились условия жизни зарубежных армянских общин в связи с усилением международной напряженности, нестабильностью политической ситуации во многих регионах мира, вызванной, в первую очередь, империалистической политикой США. В частности, трудные времена переживают армянские общины Ливана, Ирана, Кипра, Турции и т.д. Они ведут тяжелую борьбу за физическое существование, сохранение национальной самостоятельности, языка, культуры, за укрепление связей с матерью-Родиной – Советской Арменией. Вместе с тем, вследствие того, что турецкая государственность продолжает отказываться от признания геноцида армян, в последнее время возникли подпольные молодежные организации, которые в своей антигосударственной деятельности, наряду с политической борьбой, прибегают к методам угроз, насилия, террора. В зарубежных армянских общинах происходят бурные процессы, перемены в общественно-политическом сознании людей. Судебные процессы во Франции, США, Швейцарии, Югославии и других странах вызывали и вызывают кривотолки вокруг армянского народа, политических проблем его истории недавнего прошлого.

Вся эта разнузданная антисоветская пропаганда, вне сомнения, оставляет след в сознании радиослушателей, читателей. Извращение исторической действительности вызывает сомнения, колебания политически неопытных, неподготовленных людей. И, наоборот, исторические знания укрепляют убежден-

ность советских людей в правоте нашего дела, развивают у них исторический оптимизм, воспитывают их в духе непримиримости к враждебной идеологии. Ощущается необходимость усиления, совершенствования идеологической, поллитико-воспитательной функции исторической науки.

Для серьезных, стабильных убеждений необходимы серьезные знания, нужна умно разработанная, последовательно проводимая линия контрпропаганды. Ни один враждебный выпад, ни одно извращение в области интерпретации исторического процесса не должно быть оставлено без ответа. Если противник ставит в центр своей враждебной пропаганды историю Армянского вопроса, то наши радиопередачи, литература и другие материалы, посылаемые за рубеж, должны содержать четкие ответы, исчерпывающие объяснения по тем или другим аспектам проблемы. Здесь нам должны помочь профессионализм и компетентность наших выступлений. Не реагирование на острые проблемы, уход от них только вредит нашему делу. Не секрет, что антимарксистские идеологи, фальсификаторы истории становятся особенно активными при приближении каких-либо значительных дат. Нам необходимо уже сейчас приступить к разработке конкретной программы действий, мероприятиям по идеологической, контрпропагандистской работе в связи с 70-летием геноцида армян 1915 г. в Османской империи.

МИД Армянской ССР считает, что в этих условиях перед советскими партийными, государственными и общественными организациями и деятелями, перед историками, пропагандистами Армянской ССР встает задача активизации внешнеполитической антиимпериалистической пропаганды, оперативного и научно обоснованного разоблачения антиармянской пропаганды. Между тем, продвигая в республике работу в этом направлении, на наш взгляд, нельзя считать удовлетворительной, поскольку она во многом носит несистематический характер, зависит от энтузиазма отдельных авторов. К усилению идеологического, политической и пропагандистской работы с целью отпора всякого рода антисоветским, антикоммунистическим измышлениям нас призывают постановления июньского (1983 г.) пленума КПСС и идеологического (1983 г.) пленума ЦК КП Армении.

Недостаточно глубоко изучаются сложные социально-политические процессы, происходящие в зарубежных армянских общинах. А они то как раз и требуют серьезного научного подхода, политического анализа и оперативного публицистического отношения. Излишне отмечать, что для эффективной деятельности в этом плане необходимы профессиональные знания, оперативность и информированность.

Пленум ЦК КПСС привлек особое внимание к вопросам более гибкого и оперативного реагирования научных коллективов на проблемы современности. Пора покончить с тенденцией замыкания в диссертационных проблемах и мелкотемьем. Пора привлечь историков, всех политологов к активной историко-

публицистической деятельности. Говоря о роли советской исторической науки в наши дни, следует выделить прежде всего ее идеологическую, политико-воспитательную функцию.

Без глубокого, всестороннего знания вопросов международной политики общественно-политических процессов в армянских общинах в США и Франции, стран Ближнего и Среднего Востока, без постоянного изучения международной политики, истории Армянского вопроса, сегодняшней динамики армяно-турецкого противоборства, нельзя на требуемом уровне обеспечить успешную контрпропаганду.

Противник и в эфире, и на страницах газет и журналов свою враждебную пропаганду строит на конкретных фактах с учетом конкретных проблем.

В момент, когда все силы турецкой пропагандистской машины: подкупы, шантаж, радио, телевидение брошены на то, чтобы представить в извращенном свете события конца XIX века, первых десятилетий XX века, обелить правителей Турции, совершивших геноцид армянского народа в Османской империи, когда в зарубежной печати, подкупленные агентами нынешней Турции авторы пишут многочисленные статьи в газетах и журналах Турции и других стран, монографии, в которых пытаются отрицать исторические реалии, - нашим святым долгом должно быть реформирование этих материалов в республиканской печати, ознакомление научной общественности республики с этими писаниями, критический разбор их и объективная, марксистско-ленинская оценка.

В последние годы за рубежом издано большое количество книг армянских, французских, английских, американских историков по арменоведению, в которых объективно излагаются факты истории армянского народа, рассказывается о его вкладе в развитие мировой цивилизации, на основе многочисленных фактов и подлинных документов неопровержимо доказывается вина турок в истреблении западных армян. Мы должны тщательно изучать эти книги и знакомить научную общественность республики, партийные и советские органы с этими книгами и их авторами: переводить их на армянский и русский языки, либо делать о них в печати реферативные сообщения. Представляется абсолютно необходимым, чтобы работники идеологических и внешнеполитических учреждений республики, наряду со знанием перипетий антисоветской кампании, развернутой международным империализмом во главе с США, были хорошо информированы в вопросах армяно-турецкого противоборства, антиармянской, антисоветской, антикоммунистической политики современной Турции с тем, чтобы вести более предметную контрпропаганду.

Часть наших ученых слабо ориентируется в зарубежной историографии, не знает ее активных направлений, основных публикаций на страницах периодической печати, дискуссий между американскими, французскими, турецкими и зарубежными армянскими авторами вокруг проблем политики султанов и младотурок по уничтожению западных армян. Для улучшения положения дел в

этой области, усиления наступательности нашей критики, ее оперативности и опережающего характера необходимо коренным образом улучшить дело организации информации (обзоры печати, реферативные издания и т.д.).

Необходимо организовать издание ежегодника «Арменистика за рубежом» (объем 20-25 печатных листов) на базе отдела информации и отдела истории и культуры зарубежных армянских общин АН Арм. ССР.

Для организации оперативной контрпропаганды необходимо принять действенные меры для своевременного, регулярного получения в служебных целях зарубежных армянских газет, журналов, книг и других материалов. Необходимо приступить к изданию популярных брошюр по самым актуальным проблемам на русском и иностранном языках для зарубежных армянских общин.

Подобными изданиями и другого рода материалами должны систематически обеспечиваться соответствующие партийные и советские органы, ведущие работу с зарубежными армянами и направляющие пропаганду в области внешней политики.

Представляется целесообразным также создание на базе соответствующих подразделений Института востоковедения, Института истории, Отдела истории и культуры зарубежных армянских общин АН Армянской ССР, а также МИД Армянской ССР и др. проблемного совета с целью организации и координации работ по изучению актуальных проблем новой и новейшей истории армянского народа, критики фальсификаций турецких историков и др..

Подготовленные материалы должны, на наш взгляд, публиковаться как в виде отдельных сборников, так и на страницах таких журналов, как «Армения сегодня» (издание АОКС-а), «Советская Армения» (издание Комитета по культурным связям с армянами за рубежом), которые распространяются за рубежом, а также издаваться по каналам АПН и «Арменпресс». Представляется необходимым предпринять ряд конкретных мер по коренному улучшению деятельности соответствующих партийных, советских, общественных и научных учреждений и организаций (АОКС, Комитет по культурным связям с армянами за рубежом, Комитет по делам армянской церкви, МИД Армянской ССР, Институт истории, Институт востоковедения, Отдел истории и культуры зарубежных армянских общин АН Армянской ССР) и их печатных органов.

В частности, Комитет по культурным связям с армянами за рубежом должен активно использовать имеющиеся у него каналы для постоянного обеспечения научных учреждений, органов печати, радио нашей республики необходимыми справочными и другого рода материалами по указанным вопросам. Отдел истории и культуры зарубежных армянских общин, помимо сугубо научной разработки истории армянской диаспоры, должен вести работу по оперативному освещению процессов, происходящих сегодня в различных армянских об-

щинах. Особое внимание при этом следует уделить позиции армянских зарубежных партий и общественных организаций по Армянскому вопросу в целом.

Необходимо серьезно заняться повышением уровня кадров редакций иновещания Комитета по телевидению и радиовещанию. Без серьезных знаний в области политической арменистики нельзя организовать меткие, убедительные передачи по разоблачению измышлений американской и турецкой пропаганды, которую осуществляют хитрые, знающие свое дело буржуазные политологи.

Необходимо обеспечить редакции иновещания зарубежной армянской печатью, организовать солидную информативную базу для ведения передач на уровне современных стандартов.

Пассивная позиция в этих вопросах может иметь ряд негативных последствий как у нас в стране, так и за рубежом, в частности, в армянской диаспоре. Голос Советской Армении должен быть основным источником для правильной ориентации зарубежных армянских трудовых масс в сложных проблемах международной политики, в антисоветской, антиармянской враждебной кампании империалистической пропагандистской машины.

Министр иностранных дел.
чл. ЦК КП Армении
Дж.С.Киракосян

(подпись)

ЦК КП АРМЕНИИ¹

11 октября 1984 г.

Секретно
Экз. No. 1

В последние годы резко ухудшились условия жизни зарубежных армянских овшин в связи с усилением международной напряженности, нестабильностью политической ситуации во многих регионах мира, вызванной, в первую очередь, империалистической политикой США. В частности, трудные времена переживают армянские овшины Ливана, Ирана, Ирака, Кипра, Турции. Они ведут тяжелую борьбу за физическое существование, сохранение национальной самостоятельности, языка, культуры, за укрепление связей с матерью-Родиной – Советской Арменией.

Вместе с тем, вследствие того, что турецкое государство продолжает отказываться от признания геноцида армян, в последнее время, не без влияния мирового национально-освободительного движения, в особенности, борьбы палестинского народа, возникли подпольные молодежные организации, которые в своей антитурецкой деятельности, наряду с политической борьбой, прибегают и к насильственным мерам. В зарубежных армянских овщинах происходят бурные процессы, перемены в общественно-политическом сознании людей. Третье поколение армян – жертв геноцида, прибегают к разным формам борьбы (манifestации, конференции, симпозиумы с активным привлечением западно-европейских, американских политиков и ученых, публикации, петиции и т.д., включая вооруженную борьбу). Судебные процессы во Франции, США, Швейцарии, Югославии и других странах, материалы буржуазной прессы, радиопередачи вызывали и вызывают кривотолки вокруг Армянского вопроса, политических проблем его истории недавнего прошлого и настоящей жизни.

Все это резко обеспокоило руководящие круги НАТО, прежде всего, США и Турции, т.к. в Европейском парламенте, так и в других организациях европейского содружества возникли трения между членами НАТО и Турцией. С заявлениями о необходимости признания геноцида армян выступили генеральный секретарь Коммунистической партии Франции (Французской коммунистической партии – А.К.) Марше², президент Митте-

¹ ՀՀ ԳՄՄ, ֆ. 1, ց. 73, գ. 26, Կիրակոսյան Ջ. Նամակ Հայաստանի ՀԿԿ ԿԿ, 1984, 11 հոկտեմբերի:

² ժողով Մարշե (1920-1997), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, ֆրանսիայի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար (1972-1994), ֆրանսիայի ԱԺ պատգամավոր - Ա.Կ.:

ран¹, представители других стран Европы. В этих условиях администрация и руководящие круги США, обеспокоенные нарушением монолитности в рядах НАТО, сделали одной из своих главных задач переключение армянского активизма на конфронтацию с СССР и Советской Арменией с целью привлечь армянскую диаспору на свою сторону, ослабить узы зарубежных армян с Советским Союзом с целью отрицания исторической роли России и идеи Великого Октября в политических судьбах армянского народа.

В последнее время еще более усилилась антиармянская кампания турецких государственных органов и средств массовой информации. Поднялась новая волна восхваления турецкого государственного терроризма Абдул Гамида II, младотурецких палачей против подвластных народов и национальностей.

Вся идеологическая, политическая жизнь сегодняшней Турции – активного члена реакционного блока НАТО – насыщена антикоммунизмом, антисоветизмом. Весь пропагандистский, идеологический механизм – пресса, радио, телевидение, книгоиздательство – направлен на то, чтобы фальсифицировать историю и в превратном свете представить жизнь многонациональной семьи советских народов. При этом особый упор делается на извращение братской дружбы народов Закавказья с великим русским народом.

Примечательны высказывания турецких правителей о том, что в Турции нет и не было Армянского вопроса и что он имеется, якобы, в Советском Союзе.

На помощь турецким средствам «массовой фальсификации» спешат и влиятельные вашингтонские и нью-йоркские издания, которые, естественно, за немалые деньги предоставляют свои страницы турецким лжецам, в роли которых нередко выступают министры, послы Турции в США и странах Запада. Ради антисоветских интересов НАТО, американские историки, журналисты, политологи выступают в роли адвокатов турецких фальсификаторов.

Нет конца фарисейству и двуличию правителей США. Со стороны правящих кругов США, Турции, некоторых западноевропейских стран предпринимаются усиленные попытки направить в антисоветское, антирусское русло антитурецкий активизм армянских политических организаций диаспоры. Наиболее ярким свидетельством было предвыборное заявление Рейгана с призывом «освобождения» армян от советского господства. Администрация США, организовав «крестовый поход» против СССР и социалистического сотрудничества, использует все формы и методы идеологических диверсий, антисоветизм, антикоммунизм, русофобство. Американская пропаганда ведется извращательно, целенаправленно, конкретно для того или иного региона. В идеологическом наступлении американских средств массовой информации на армян и Советс-

кую Армению, в научных и политических публикациях основное место занимают вопросы русофобства, армяно-турецкого противоборства и роли России в них. Делаются попытки играть на патристических чувствах армян, завоевать их симпатии и доверие. Вопрос признания геноцида армян также используется в этих целях. Вслед за многочисленными выступлениями членов Конгресса США (в том числе О'Нила, Мондейла, Ферраро и др.) о позиции подержки Армянского вопроса 10 сентября 1984 г. палата представителей Конгресса США приняла решение о проведении 24 апреля 1985 г. «Международного дня памяти жертв бесчеловечного обращения и армянской резни».

Представитель Великобритании, которому поручено пересмотреть доклад ООН, принятый в 1978 г. и посвященный «изучению вопроса о предупреждении и наказании за преступление геноцида», заявил, что геноцид 1915 г. будет включен в новый текст этого доклада (по настоянию турецкого делегата упоминание об армянском геноциде в свое время было изъято из текста).

В нынешней Турции издаются разного рода сборники архивных материалов, брошюры, в которых делаются попытки обелить черные дела младотурок, отрицать факт геноцида армян, представить Османскую империю страной благоденствия, неким «оазисом» для нетурецких народов с целью «оправдания» политики буржуазных правительств Европы и США в Армянском вопросе.

Распад османской державы приписывается лишь внешнему фактору – России. В этих писаниях национально-освободительное движение армянского народа рассматривается как результат внешних импульсов. Широко используются радио и телевидение. На турецком, азербайджанском, персидском, арабском, а также ряде европейских языков организуются антиармянские передачи, которые свободно принимаются во всем регионе. На днях турецкая пресса, радио и телевидение подняли шум вокруг поездки в Эчмиадзин армянского патриарха Стамбула Шнорка Галустяна¹. Турецкие газеты оскорбили Каптолкоса всех армян Вагзена I², назвав его главным вдохновителем «армянского терроризма», «врагом No. 1» Турции. А президент Турции генерал Эврен в своем выступлении в Карсе допустил оскорбительные выпады в адрес армянского народа.

¹ Տնօրինք Գաղափարային (1913-1990) - եկեղեցական գործիչ, գրականագետ, 1961-1990 թթ.՝ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք, հիմնական աշխատությունները՝ «Աստվածաշնչական տարրեր», «Համարիստոնեական տարրեր», «Հայագի տարրեր» - Ա.Կ.:

² Վազգեն Ա Պապեյան (1908-1994), 1955-ից՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս, ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր անդամ, հիմնական աշխատությունները՝ «Մուսա լեռան հայերը Ֆրանց Վերիեի վեպին մեջ», «Ժոհիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ», «Մեր հայրենիքի մասին», «Մեր Պատարագը» - Ա.Կ.:

¹ Ֆրանսուա Միտտերան (1916-1996), ֆրանսիացի քաղաքական և պետական գործիչ, սոցիալիստական շարժման ղեկավարներից, Ֆրանսիայի նախագահ (1981-1995) - Ա.Կ.:

Извращение исторической действительности, псевдоарменофильские заявления «поворников» армянского дела вызывает сомнения, колебания политически неискушенных, неподготовленных людей. И, наоборот, исторические знания укрепляют убежденность советских людей в правоте нашего дела, развивают у них исторический оптимизм, воспитывают в духе непримиримости к враждебной идеологии.

К активизации идеологической и политической работы с целью отпора всякого рода антисоветским, антикоммунистическим измышлениям нас призывают постановления июньского (1983 г.) пленума ЦК КПСС.

Создавшаяся напряженная обстановка вокруг зарубежных армян, процессы, происходящие внутри армянских общин, идеологическая активность империалистических кругов, их спецслужб и радиостанций, делают необходимым проведение целенаправленной, компетентной и гибкой политической линии в этой области. Активности нужно противопоставить активность, продуманную наступательную контрпропаганду; следует всемерно и аргументированно разовлачивать позицию администрации США, турецкой военной хунты в Армянском вопросе.

В условиях, когда западные государственные деятели, печать коммунистических партий выступают с публичными заявлениями в поддержку требований зарубежных армян, когда в Конгрессе США принимается резолюция, объявляющая 24 апреля днем армянской рези, молчание советской общественности по данному вопросу становится непонятным для зарубежных армян и может быть использовано враждебными нам кругами для раздувания антисоветизма, извращения ленинской национальной политики. Уход от активной, политической защиты интересов, от моральной поддержки справедливого дела зарубежных армян нанесет ущерб авторитету Советского государства. И, наоборот, проявление симпатии, понимания и солидарности к армянскому народу будет иметь огромный международный эффект, будет способствовать укреплению вратской дружбы народов СССР. Естественно, нельзя не учитывать также факт возможного ухудшения отношений между США и Турцией из-за решения Палаты представителей и возможности использования этого ухудшения во внешнеполитических целях Советского государства. По причине и ряда других факторов (греко-турецкие отношения, Кипр и т.д.) создается сложная, запутанная политическая обстановка внутри НАТО.

Проблема признания геноцида армян – это принципиальный вопрос, требующий четкой и ясной позиции. Известно, что еще 24 мая 1915 г. в коллективной ноте правительств держав Антанты (по инициативе Петрограда) уничтожение армян младотурками было расценено как «преступление против человечества». Заседавшая с 5 по 8 сентября 1915 г. в Циммервальде (Швейцария) международная Социалистическая конференция приняла специальную резолюцию, выразив в ней «свое сочувствие многочисленным жертвам войны»,

«цольскому и вельгийскому народам, преследуемым еврейской и армянским нациям, всем тем миллионам человеческих существ, которые страдают под гнетом безграничных бедствий, которые вынуждены претерпевать неслыханные ужасы». Под резолюцией стоит подпись В.И.Ленина.

Известно, что Советский Союз в 1954 г. присоединился к Конвенции ООН 1948 г. об осуждении геноцида.

Указ Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 г. «О наказании лиц, виновных в преступлениях, независимо от времени совершения преступлений» относится не только к преступлениям фашистов, совершенных в годы Второй мировой войны. Известно также, что в 1965 г., 1975 г. в Советском Союзе пресса, радио, телевидение отмечали дату уничтожения армян в 1915 г. в Османской империи. Этой теме посвящены сворники архивных документов, создана богатая литература, воздвигнуты памятники жертвам геноцида 1915 г.

С признанием геноцида армян, разумеется, имеется в виду подчеркивать также приверженность СССР гуманитарным принципам Заключительного акта Хельсинки, в частности, принципу нерушимости границ, к обязательствам советско-турецких договоров и соглашений, дабы не давать повода для ухудшения добрососедских отношений с Турцией.

На наш взгляд, в целях решительного противодействия антисоветской линии империалистических кругов США, а также Турции, было бы целесообразно к 70-летию геноцида армян придерживаться следующей линии:

- Расширить рамки публикаций статей и материалов на страницах газет и журналов республики, книг об исторических судьбах армянского народа, государственной политике Османской империи по уничтожению армян (1895-1896, 1909, 1914-1922 гг.), положительной роли России, идей Великого Октября в деле спасения и социалистического возрождения армянского народа. Организовать целенаправленные радиопередачи, лекции. Созвать научно-политические конференции и симпозиумы в АН Армянской ССР, Гос.университете Еревана. Краткие отчеты, информацию об этих мероприятиях опубликовать в центральной печати (*Правда, Известия, Литературная газета* и др.). А в апреле 1985 г. созвать собрание представителей общественности как в столице нашей родины Москве, так и в Ереване, опубликовать статьи в центральной печати, организовать передачи по Центральному телевидению и радио. Организовать соответствующие мероприятия по линии ССОД, Общества «Родина», Агентства печати «Новости» в зарубежных странах.

- Учитывая, что в рамках ООН ведется подготовительная работа по осуждению вопроса о признании геноцида армян, а также заявления государственных деятелей США, Франции и др. стран, представляется целесообразным

дать директиву советской делегации придерживаться четкой позиции признания геноцида армян 1915 г. Желательно участие в обсуждении вопроса представителя Армянской ССР.

Прошу рассмотреть.

МИНИСТР ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ,
член ЦК КП АРМЕНИИ

(подпись)

Дж.КИРАКОСЯН

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ С РЕДАКТОРОМ ГАЗЕТЫ
«АРМЕНИЕН РИПОРТЕР» Э.ПОГОСЯНОМ¹

ЦК КП АРМЕНИИ

22 ноября 1984 г. No. 1/176

Секретно
Экз. No. 1

В порядке информации направляем запись беседы с редактором американской армянской газеты «Арменнен Рипортер» Э.Погосяном.

Приложение: по тексту на 6 листах

(подпись) Дж.КИРАКОСЯН

Из дневника Дж.Киракосяна

Приложение
Вход. No. 7189

19 ноября 1984 г.
Экз. No. 1

Принял в Министерстве редактора американской армянской газеты «Арменнан Рипортер» Эдварда Погосяна по его просьбе.

В ходе беседы Э.Погосян рассказал о положении дел в армянской общине США. В частности, относительно резолюции, принятой Палатой представителей Конгресса США о провозглашении 24 апреля 1985 г. «Днем памяти жертв армянского геноцида», Э.Погосян высказал мнение, что эта резолюция вскоре будет одобрена и в Сенате, и что это лишь вопрос времени. Полобный оптимизм он объясняет тем, что эта инициатива, будто бы, исходит от президента Р.Рейгана, который после встречи с губернатором штата Калифорния Джорджем Докмеджяном² неофициально призвал Конгресс не противиться

¹ ԳԱԱ, ֆ. 1, ց. 73, գ. 33, էջ 7-13, Կիրակոսյան Ջ. «Արմինիան Բիպորտեր» բերրի խմբագիր Է.Պողոսյանի հետ գրույցի գրառում, Ջ.Կիրակոսյանի օրագրից, 1984, 19 նոյեմբերի: Տպագրվում է կրճատումներով:

² Ջորջ Դոքմեջյան (ծնվ. 1928) - ԱՄՆ պետական և քաղաքական գործիչ, հանրապետական, 1979-1983 թթ.՝ Կալիֆոռնիա նահանգի ընդհանուր դատախազ, 1982-1991 թթ.՝ նահանգապետ - Ա.Կ.:

действия армян. Относительно личности Дж. Докмеджяна Э.Погосян заявил, что он является самым вероятным кандидатом на пост председателя республиканской партии и президента США на выборах 1988 г.. Ожидается, что его конкурентом от демократов станет губернатор Нью-Йорка Куомо¹. Другой вероятный кандидат на выборах 1988 г. – республиканец Дол², который очень в-лагоджелательно относится к армянам. Он это объясняет тем, что в свое время Дола вылечил известный доктор-ортопед, ныне покойный Келикян, армянин по происхождению.

Э.Погосян рассказал о проблемах, которые существуют в Армянском Всеобщем Благотворительном Союзе. Там сейчас произошел раскол между председателем Союза А.Манукяном³ и председателем Северо-американского отделения Союза Э.Мартиняном. Последний вышел из Союза по настоянию А.Манукяна. Э.Погосян отметил, что Благотворительный Союз владеет капиталом в 70 млн долларов. Ожидается, что после того, как 83-летний А.Манукян отойдет от дел, его место займет дочь. Сын А.Манукяна, будучи занятым чисто финансовыми делами и бизнесом, в армянских делах участия не принимает. Э.Погосян сказал, что сейчас вокруг Союза собрались представители рамкаварской партии, но к сожалению они больше думают о выгоде для себя, а не о задачах Союза. В отличие от отца, дочь А.Манукяна неодобрительно относится к активности рамкаваров.

Э.Погосян сказал, что в последнее время в США все большим влиянием начинает пользоваться Киликийский (Антилиас) католикосат. Он лучше организован, имеет хорошо подготовленные кадры. Пополняется в основном за счет армян, эмигрировавших в США из стран Ближнего Востока. По словам Э.Погосяна, антилиасский католикос Гарегин⁴ – сильная, активная натура, хороший оратор и умело использует каждый свой приезд в США для привлечения на свою сторону все больше и больше армян. Как говорит Э.Погосян,

представитель Эчмнадзина патриарх Торгом Манукян¹ личность слабая и не может противостоять этим действиям.

Э.Погосян сказал, что в последнее время одним из самых преуспевающих армян США в мире бизнеса стал некий Саркис Соганалиян², который заработал многомиллионный капитал, продавая американское и французское вооружение правительству Ирака для его нужд в войне с Ираном. С.Соганалиян, который по словам Э.Погосяна путешествует на борту собственного лайнера, имеет широкие связи среди политических и деловых кругов США, только за прошлый год продал оружия Ираку на 5 млрд. долларов.

Касаясь проблем армянской общины Нью-Йорка, Э.Погосян сказал, что она не имеет единого, четкого руководства и все нити правления постепенно переходят в руки молодых, неопытных людей.

...Э.Погосян много говорил об армяно-турецком противоречии во многих частях мира, о терроризме, причем повторял американские версии и интерпретации этой проблемы.

Счел нужным коротко разъяснить ему отношение марксистов-ленинцев к тактике терроризма, указав на неидентичность терроризма с национально-освободительным движением. Напомнил ему, что на страницах газеты «Арменит Рипортер» неоднократно вопросы осуждения геноцида 1915 г. отождествлялись с деятельностью зарубежных армянских воинов. Э.Погосян пытался объяснить недостатки в деятельности своей газеты отсутствием в редакции хороших работников. Счел необходимым также указать ему на некоторые принципиальные отступления от правильного толкования исторического процесса на страницах его газеты.

Э.Погосян выразил уверенность, что скоро наступит время, когда США больше не будет нуждаться в Турции и станут активно поддерживать армян в их антитурецкой борьбе. Он это объясняет огромным прогрессом в освоении космоса. В связи с этим, в качестве примера, он привел недавний случай, когда по американскому телевидению, через спутник, с высоты 100 миль, показали не только советский корабль у берегов Никарагуа, но и то, чем он грузен и даже - название судна. Он сказал, что Турция потеряет свое военно-стратегическое значение и отодвинется на задний план.

Э.Погосян рассказал о своих встречах и интервью с бывшим премьер-министром Турции Б.Эджевитом и министром иностранных дел И.Тюркменом. Он

¹ Մարիո Կուոմո (ծնվ. 1932) - ամերիկացի քաղաքական և պետական գործիչ, դեմոկրատ, Նյու Յորք նահանգի նահանգապետ (1983-1994) - Ա.Կ.:

² Ռոբերտ Դոլ (ծնվ. 1923) - ամերիկացի քաղաքական և պետական գործիչ, հանրապետական, սենատոր Կանզասից, հանրապետականների առաջնորդ սենատում (1969-1996), ԱՄՆ նախագահի թեկնածու (1996) - Ա.Կ.:

³ Ալեք Մանուկյան (1901-1996), հասարակական գործիչ, մեծահարուստ բարերար, ճարտարագետ, արդյունաբերող, Հայաստանի ազգային հերոս (1994), 1953-1989 թթ.՝ ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչության ժողովի նախագահ, 1989-ից՝ ցլյանս պատվոք նախագահ - Ա.Կ.:

⁴ Գարեգին Ա Մարգարյան (1932-1999), 1983-1995 թթ.՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոս, 1995-ից՝ Ամենայն հայոց Գարեգին Ա կաթողիկոս, հիմնական աշխատությունները՝ «Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների վկայությունը», «Հայ եկեղեցին այժմ», «Իրանը և հայերը», «Հայկական քրիստոնեական պահանջարկը», «Հարություն և հայություն», «Չեռնարկ հովվական աստվածաբանության» - Ա.Կ.:

¹ Թորգոմ Մանուկյան (1919-2012), 1990-ից՝ երևույթների հայոց պատրիարք - Ա.Կ.:

² Սարգիս Սողամալյան (1929-2011), ծնվել է Թուրքիայում, գեների վաճառական, հայտնի է որպես Ստոր պատերազմի ժամանակ աշխարհի ամենախոշոր գեների գործարքներ իրականացրած անհատ վաճառական, ԱՄՆ արտադրության գեներ վաճառել Լիբանանին, Իրաքին, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներին, 1984-1991 թթ. բանտարկվել է ԱՄՆ իշխամությունների կողմից, 1995-ից շարունակվել է իր գործունեությունը Ֆրանսիայում և Հոլլանդիայում - Ա.Կ.:

сказал, что во время встречи с ним И.Тюркмен держался неуверенно, по его словам, дрожал. Э.Погосян сказал, что у него имела договоренность о встрече и интервью с президентом Турции К.Эвреном, однако встреча не состоялась вследствие задержки турецкого самолета и он не смог вовремя вылететь в Анкару. По его словам, посол США в Турции Штраус-Хьюппе был весьма удивлен, что президент К.Эврен согласился принять его. Э.Погосян сказал, что при желании можно договориться о новой встрече с президентом Турции. Он отметил, что в последнее время большую активность развили турецкие организации США. Например, они предоставляют стипендии в некоторых колледжах и университетах США молодым американцам, желающим изучать историю и культуру Турции, таким образом, готовя будущие кадры среди научных кругов США, которые бы интерпретировали историю в том духе, который необходим Турции. Это важный момент и он может в будущем сказаться. Он сказал, что армянская овшина США неготова вести активную борьбу с подовыми действиями и антиармянской пропагандой Турции из-за отсутствия единого руководящего центра. Э.Погосян отметил и другой факт, когда воспользовавшись приездом в США армянского патриарха Стамбула Ш.Галустяна, местные турецкие круги устроили в честь его прием. Инициатором явился посол Турции в Вашингтоне Ш.Элегдаг, известный своей активной антиармянской деятельностью. Э.Погосян считает, что турецкая сторона сумела использовать пребывание патриарха в США, который был вынужден сделать заявление в пользу Турции, в частности, что «турецкие армяне живут в мире и дружбе с турками и никаких проблем между ними не существует».

Э.Погосян сказал, что они внимательно следят за турецкой прессой. Из нее ясно, что основными организаторами антитурецкой пропаганды Турция считает Католикоса Вазгена I, проф. Дж.Киракосяна и профессора Калифорнийского университета Ричарда Оганесяна, чьи публикации, статьи и книги пользуются большим влиянием. Он отметил, что турецкая печать активно комментировала Постановление ЦК КПСС «О ходе выполнения решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС в армянской республиканской партийной организации». В частности, газета «Хорриет» в связи с этим писала, что в Армении скоро произойдет чистка и смена руководства.

Э.Погосян сообщил, что в июле 1985 г. в Севре намечается проведение III Армянского конгресса, в ознаменование 65-летия подписания Севрского договора, по которому армяне получали право иметь независимую родину и президенту США В.Вильсону было поручено определить границу между Арменией и Турцией.

Касаясь советско-американских отношений, Э.Погосян выразил мнение, что они должны улучшиться, так как оба народа хотят мира.

Э.Погосян затронул вопросы отношений Родина – спюрк. Он пожаловался на то, что не всегда зарубежные армяне получают необходимую помощь и

содействие со стороны Комитета по культурным связям с армянами за рубежом, отметив, что это не только его личное мнение.

...Э.Погосян выразил недовольство тем, что издания Комитета и другие армянские газеты поступают в США с большим опозданием, а в последнее время и вовсе перестали поступать. Телетайп на армянском языке в Нью-Йорке работает плохо, буквы вышли из строя, текст разбирается с трудом. Все это мешает своевременному и полному освещению новостей с родины в армянской прессе США.

В конце беседы Э.Погосян в корректной форме дал понять, что недоволен отношением к нему со стороны республиканских властей. Он пожаловался, что его еще ни разу не приглашали в Армению по линии Комитета... Он сказал, что его материальное положение позволяет ему приезжать в Ереван за свой счет, но это вопрос престижа. ...Он очень просил, чтобы ему поверили, доверили, предоставили бы свободу приезда и встреч с представителями интеллигенции республики, общественно-политическими кругами для лучшего освещения жизни Армении на страницах своей газеты.

(подпись)

Дж.Киракосян
Министр иностранных дел Арм. ССР

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ԱՐԵՎԵԼԷԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ¹**

Արևելքի երկրների պատմության ամբիոնի նիստերում քննարկվել են ուսումնական, գիտահետազոտական, միջազգային-քաղաքական հարցեր, պաշտպանության են երաշխավորվել թեկնածուական դիսերտացիաներ, տպագրության են հանձնվել ամբիոնի անդամների հոդվածներ:

Ամբիոնի հանձնարարությամբ թարգմանվել, խմբագրվել և տպագրության են իջեցվել «Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր» գիրքը, «Արևելագիտության հարցեր» ժողովածուի ք. 3-4 պրակը:

Ամբիոնի անդամները հաջողությամբ են կատարում ուսումնական ծրագրերով նախատեսված իրենց պարտականությունները:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Հակոբ Փափազյանը² այս ուսումնական տարում իրանական բաժնի 2-րդ կուրսում կարդում է «Ժրանի հին և միջին դարերի պատմություն», իրանական և արաբական 4-րդ կուրսերում՝ «Պալեոգրաֆիա»: Համալսարանի տարեկան գիտական նստաշրջանում զեկուցում է կարդացել «Ժամանակակիցները 1735 թ. Եղվարդի ճակատամարտի մասին և նորահայտ թուրքերեն վիճակի արձանագրությունը» թեմայով: Այնուհետև նա խմբագրել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ.Նավրանդյանի³ կատարած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» պարսկերեն թարգմանությունը և ներկայումս սրբագրում է մանուկներն ու հետևում տպագրությանը: Նա չորս հոդված է տպագրում ՀՍՄՀ ԳԱ «Լրագրեր»-ում, «Բանբեր Մատենադարանի»-ում և Մոսկվայում տպագրվող ժողովածուներում: Նա ամենայն պատասխանատվությամբ և կատարում ամբիոնի հանձնարարությունները:

¹ ԶԿԱԱ, ԵՊՀ արևելագիտական ֆակուլտետի Արևելքի երկրների պատմության ամբիոնի աշխատանքների մասին հաշվետվություն, 1985, 19 փետրվարի, մերենագիր:

² Հակոբ Փափազյան (1919-1997) - արևելագետ, պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ուսումնասիրությունները վերաբերում են XV-XVIII դդ. Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությանը, հրատարակել է պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն պատմական վավերագրերի բնագրեր - Ա.Կ.:

³ Գեորգի Նավրանդյան (1926-1998) - քանադե-բելգարան, արևելագետ, մանկավարժ, բան. գիտ. դ-ր, պրոֆ., ուսումնասիրությունները վերաբերում են պարսկերենի հին, միջին և նոր շրջաններին, պարսկերենի և հայերենի առնչություններին, պարսկերեն-հայերեն բառարանի հեղինակ - Ա.Կ.:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Համլետ Եգանյանը¹ 1983-1984 ուսումնական տարում վարում է «Իրանի արդի քաղաքական և տնտեսական վիճակը», «Ազգային հարցը Իրանում», «Մովսեղա-իրանական հարաբերությունների պատմությունը», «Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում» հասուկ կուրսերը: Նա 2-րդ կուրսում դասավանդում է նաև Իրանի պատմությունը 19-20-րդ դարերում: Բացի դասախոսական աշխատանքից, նա մի հոդված է ներկայացրել մեր ֆակուլտետի հեթոթական ժողովածուի համար, մեկ հոդված տպագրում է Մոսկվայում և ՀՍՄՀ ԳԱ-ի հրատարակչության է ներկայացրել «Հոգևորականության դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում 1960-1970 թթ.» աշխատությունը, որը խմբագրված է մեր կողմից: Ընկ. Հ.Եգանյանը ակտիվ մասնակցություն է ունենում ֆակուլտետի հասարակական-քաղաքական կյանքին, քաղաքապետությունում հանդես է եկել երեք անգամ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ակտուալ քաղաքական հարցերի շուրջ զեկուցումներով:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Շ.Սիոյանը² 1983-1984 թթ. ուսումնական տարում Պետհամալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի արաբական բաժնում ուսումնական պլանով նախատեսված դասախոսությունների, կոնսուլտացիաների և քննությունների ժամանակին անցկացման հետ մեկտեղ կազմել է արտասահման մեկնող մեր ուսանողներից երեքի աշխատանքային պլանները (թեմայի ընտրություն, աշխատանքային մտավոր պլան, գիտական կոնսուլտացիա և այլն): Պատրաստել և ամբիոնի ղեկավարությանն է հանձնել մեկ հոդված «Արևելագիտության հարցեր» ժողովածուի հեթոթական համարների համար, քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների արդի փուլի մասին մեկ հոդված ուղարկվել է Մոսկվա, որը լույս կտեսնի «Հատուկ բյուլետեն»-ում (ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտ), կարդացել է երկու զեկուցում՝ համալսարանի գիտական կոնֆերանսում և մեր ֆակուլտետի դասախոսների և ուսանողության համար: «Իրանա-իրաքյան կոնֆլիկտը և Մերձավոր Արևելքի դրությունը» թեմայով զեկուցում է կարդացել ՀԿԿ Կենտկոմի կազմակերպած կուսաշխատողների որակավորման քարտեզագրելու դասընթացներում: Ընկ. Սիոյանը ՀԿԿ Կենտկոմի և Երբաղ-կոմի դասախոսական խմբի անդամ է և այդ գծով բազմաթիվ անգամներ դասախոսություններ է կարդացել հանրապետության տարբեր ինժեներ-ձեռնարկություններում:

¹ Համլետ Եգանյան (ծնվ. 1925), պատմ. գիտ. դ-ր, պրոֆ., աշխատությունները վերաբերում են Իրանի նոր և նորագույն պատմության ու պատմագրության հարցերին - Ա.Կ.:

² Շաքրո Սիոյան (1930-2007), քրդագետ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Եվդեղիայի քրդական գիտ. և արվեստի ակադեմիայի անդամ, Մոսկվայի քրդագիտական ուսումնասիրությունների տնօրեն, ուսումնասիրությունները վերաբերում են քրդի ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության հարցերին - Ա.Կ.:

Դոցենտ Ռ. Կորիսմազյանը վերջին երկու տարիներին կարդում է դասախոսություն «Ժամանակակից Թուրքիայի հասարակական մտքի պատմություն» հատուկ կուրսը, ղեկավարում է դիպլոմային աշխատանքներ: Իոհաննես Լեփսիուսի արխիվի նյութերի հիման վրա դասախոսություն է կարդացել «Գերմանիայում հայասիրական շարժման պատմությունից – 1896-1897 թթ.» թեմայով: Հ. Կորիսմազյանը հրապարակել է հոդված «Թուրքիայի բալկանյան քաղաքականության որոշ ասպեկտները (1939-1940)» վերնագրով «Արևելագիտության հարցեր» մեր ժողովածուի թ. 1-2 պրակում: Ժողովածուի հաջորդ համարում լույս է տեսնում նրա մատենագիտական հոդվածը «*Գեո Խրիստիյիս Օրիենտ*» ամսագրում Իոհաննես Լեփսիուսի՝ Հայաստանին և Հայկական հարցին նվիրված հրապարակումների մասին: Հոդվածը պատրաստված է դոկտոր Գոլցի՝ հետ համատեղ (Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն): Դոցենտ Կորիսմազյանը ավարտում է աշխատանքը «Հայասիրական շարժումը Գերմանիայում. 1896-1897 թթ.» նյութերի մշակման վրա, որն իրականացվում է ՀՍՄՀ ԳԱ-ի, Երևանի Պետական Լայպրանի և Գ.Գ.Հ Մարտին Լյուքսերի անվան համալսարանի հետ համատեղ:

Արևելքի երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյանը 2-րդ կուրսում կարդում է «Թուրքիայի նոր և նորագույն պատմություն», իսկ 3-րդ կուրսում «Արևելքի երկրների նոր և նորագույն պատմություն» առարկաները: Մասնակցել է «Արևելագիտության հարցեր» հեթոթական պյակի նյութերի հավաքմանը և խմբագրմանը: Պրակում ունի մի հրապարակում: Խմբագրել է «Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր» գրքի հայերեն թարգմանությունը, Հ. Եզանյանի «Հոգևորականության դերը ժամանակակից Իրանում» աշխատանքը, խմբագրել, ծանոթագրել է Լեոյի երկերի 4-րդ հատորը, որի համար գրել է վերջաբան: Պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյանը հրապարակել է «Երիտթուրքերը պատմության դասատանի առաջ» երկհատորանոց աշխատությունը, որը թարգմանվել է ռուսերեն: Աշխատությունը թարգմանվում է մաս անգլերեն և իսպաներեն: Այս աշխատությունը արժանացել է կենտրոնական ամսագրերի («*Լուպրոսի իստորիի*», «*Նարոդի Ազիի ի Ալիի*») ուշադրությանը: Գրքի վերաբերյալ գրախոսականներ են հրապարակվել հանրապետության թերթերի և ամսագրերի էջերում: Պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյանը մի շարք հոդվածներ է հրապարակել ընդդեմ պատմության թուրքական կեղծարարության: Ավարտել է և ԳԱ-ի հրատարակչության միջոցով այս տարի տպագրելու է «Ջիվեղեղով» աշխատությունը, որտեղ մասնավորապես բացահայտված է քաղաքական հայագիտության ասպարեզում մեծ գիտնականի ծառայությունը:

¹ Հերման Գոլց (1946-2012) - գերմանացի աստվածաբան, արևելագետ, հայագետ, Յոհաննես Լեփսիուսի արխիվի, Հայլե-Վիտենբերգի Մարտին Լյուքսերի անվ. համալսարանի հայագիտական կենտրոնի հիմնադիր և տնօրեն, ԵՊՀ պատվավոր դոկտոր, հիմնական աշխատությունները՝ «Գերմանիան, Հայաստանը և Թուրքիան 1895-1925 թթ.», «Կիլիկիայի փրկված գանձերը» - Ա.Կ.:

Պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյանը մշտապես համոզես է գալիս գեկուցումներով և դասախոսություններով միջազգային կյանքի, հայ-թուրքական առնչությունների և այլ խնդիրների շուրջ:

19.02.1985 թ.

Ամբիոնի վարիչ
Ջ.Կիրակոսյան

(ստորագրություն)

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ¹

Փարիզի Նուբարյան մատենաշարում մենք հայտնաբերեցինք Նիկողայոս Աղոնցի² Հայկական հարցին նվիրված հոդվածների մի ժողովածու, որը լույս է տեսել 1920-ին Լոնդոնում: Այս հրատարակումը Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմությանը նվիրված, ըստ էության, նրա միակ աշխատությունն է:

Գիրքը բաղկացած է երեք մասից՝ «Հայկական հարցը Սևրում» (24 հոկտեմբերի, 1920 թ., Լոնդոն), «Հայկական հարցի պատմական հիմքերը և Թուրքիայի անկումը» («Ցարիզը Փոքր Ասիայում. Հայկական հարցի ծագումը» հոդվածի առթիվ, տպագրված «Ռկյու պոլիտիկ ինտեռնացիոնալ», 1917 թ., մարտ-ապրիլ), «Թուրքիայի բաժանումը»: Վերջին մասը հեղինակը գրել է 1918 թ., բայց ոչ ուշ անառվա վերջից: Ժողովածուի բոլոր բաժիններն էլ գրված են գիտաքաղաքական, հայրենասիրական բարձր մակարդակով, ոչ միայն պատմաաշխարհագրական նյութի, այլև միջազգային հարաբերությունների, իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականության խնդիրների փայլուն խնամությամբ: Ժողովածուն այսօր էլ չի կորցրել իր աղիակալությունը: Մեծ գիտնականը ճշմարիտ դիրքերից է քննարկում և քննադատում Սերի պայմանագրի (10 օգոստոսի, 1920 թ.) բովանդակությունը, Վերսալյան ամբողջ համակարգը: Չէ՞ որ, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Մ.Տիխվինսկին, «միջազգային հարաբերությունների պատմության բնագավառում հետաքրքրություն է ներկայացնում Վերսալյան համակարգի էության հետազոտումը, որը ներկայումս իդեալականացնում են կապիտալիստական երկրների գիտնականները և քաղաքագետները»:

Պրոֆ. Նիկողայոս Աղոնցը պատմագիտությանը, ընթերցողներին հայտնի է նախ և առաջ հին և միջին դարերի պատմության բնագավառում

կատարած իր խորաքափանց և արժեքավոր հետազոտություններով և հրատարակումներով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, գիտահետազոտական, մանկավարժական աշխույժ գործունեությանը զուգընթաց (1916-ին նրան շնորհվեցին գիտության դոկտորի աստիճան և Պետրոգրադի համալսարանի պրոֆեսորի կոչում), նա ուշիուշով հետևում էր Հայաստանի շուրջն ստեղծված քաղաքական մթնոլորտին, համոզեա գալիս գիտահրատարակախոսական հոդվածներով, ամբողջ աշխարհին ապացուցում իր ժողովրդի ապրելու, գոյատևելու, ինքնուրույն ազգային կյանքը կառուցելու անբախտելի իրավունքը: Նա կոտ տրամաբանությամբ պատմաքաղաքական, ազգագրական հարուստ նյութի հիման վրա ապացուցում, հիմնավորում էր Հայաստանի ապագա սահմանները, մերժում էր ինքնից գուրկ, հակագիտական, միտումնալուս պնդումները: Բյուզանդագետ-գիտնական Նիկողայոս Աղոնցն ընթերցողի առաջ հանում է և՛ որպես բազմաշնորհ քաղաքագետ, և՛ որպես պատմաբան-արևելագետ, տնտեսագետ-աշխարհագրագետ: Ժողովածուի բովանդակությունից ակնբախ է դառնում, թե ինչպես բազմակողմանիորեն նա գիտեր թուրքաց պատմության ու իրականության խնդիրները:

Ն.Աղոնցը քննադատորեն վերլուծում է Անտանտի տերությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում, ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի հետ զինադադարից (30 հոկտեմբերի, 1918 թ.) մինչև Սերի պայմանագիրը (10 օգոստոսի, 1920 թ.) նրանք «անգործության էին մատնված», «ոչ մի միջոց ձեռք չառան այն բանի համար, որպեսզի հնարավորություն տային հրով ու սրով աշխարհով մեկ գրված հայերին վերադառնալ դեռևս ծխացող իրենց տների ավերակները»: Նա մատնացույց է անում այն հանգամանքը, որ ինչպես իրախտները չէին ցանկանում ստիպել «ավազակների հորդաներին»՝ «ձեռքանալ Հայաստանից և գաղթականներին ճանապարհ տալ վերադառնալու իրենց հարազատ վայրերը»:

Դրա հետ մեկտեղ նա բացահայտում է իրական նպատակները անգլիական և ֆրանսիական գաղութարարների, որոնց գործերը պատմիչ մարտական գործողություններ էին ծավալել արաբ հայրենասերների դեմ, ձգտում էին իրենց տիրապետությունը ցանցառել Միջագետքում, Սիրիայում, Լիբանանում և այլուր: Ն.Աղոնցը առաջիններից մեկն էր, որ մատնացույց արեց ֆրանսիական իմպերիալիստների սիրախաղերը թուրք ազգայնականների հետ: Դատապարտելով Սերի պայմանագրի հոդվածները, ըստ որի Հայաստանը Անտանտի տերությունների և մի շարք այլ պետությունների կողմից ճանաչվում էր որպես ազատ և անկախ պետություն, նա նշում էր այն հանգամանքը, որ «այդ ակտն անտարակույս կունենար մեծ նշանակություն, եթե գործնականում բաց մնացած Հայաստանի սահմանների խնդիրը չնսնանցներ այն տպավորությունը, որ բողոնում է այն»: Սերի պայմանագիրը Միջագետքը, Սիրիան, Արաբիան, Հունական Անատոլիան ազատ էր հռչակում քուրդական լծից: Ընդամենը, հաղթանակած տերությունների ներկայացուցիչ-

¹ Կիրակոսյան Ջ. Նիկողայոս Աղոնցը Հայկական հարցի մասին // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1985, N 3, էջ 12-13: Նույնը՝ Предисловие // Из истории Армянского вопроса (Книга Никоголоса Алонца «К разрешению Армянского вопроса»), Е.: Центр научной информации по общественным наукам Арм. ССР, 1984, N 7, 75 с.: «Լարբեր» (Լ.Ա.), 1985, 29 հունիսի, 6-13 հուլիսի: «Տոփրերդային Հայաստան» (Ե.), 1989, 20 ապրիլ:

² Նիկողայոս Աղոնց (1871-1942), պատմաբան, բյուզանդագետ, բանասեր, բան. գիտ. դ-ր, պրոֆ., 1916-1917 թթ. մասնակցել է Վանի, Մուշի ու Էրզրումի հնագիտական արշավանքների աշխատանքներին, 1920-ից ապրել է Լոնդոնում, Փարիզում, 1931-1942 թթ. դասավանդել է Բրյուսելի համալսարանում, ղեկավարել է հայագիտության ամբիոնը, հիմնական աշխատությունները՝ «Պատմական ուսումնասիրություններ», «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները», «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», «Հայ հին շինակառուցությունը», «Քաղաքական հուսանքները հին Հայաստանում», «Հայոց առաքելությունը Հունաց աշխարհում», «Հայաստան ստավածաշունչն ու նրա պատմական տարրաբաշխումը», «Հայկական հարց» - Լ.Ա.:

դրությանը»: Նա հարկ էր համարում հիշեցնել դարերով անձեռնմխելի մնացած բնական ռեսուրսների գործոնները և այն, որ Թուրքիան արդեն դարձել է «կապիտալի ներդրման շահավետ ոլորտ»:

Ն.Ադոնցի հայացքից չի վրիպում և ոչ մի նուրբ հանգամանք: «Թուրքական կառավարության գլուխ կանգնած մարդիկ, - գրում է նա, - անընդունակ էին զնահատելու թուրքական պետության լինելիության գործում քրիստոնյաների խաղաղացած հսկայական դերը»: Նա գտնում է, որ ով չի գնահատել նրանց կարևոր դերը թուրքական հարցում, նա «երբեք չի ընթրնի սուրբանների կայսրության բարգավաճման և անկման իսկական պատճառները»: Այդպիսի հարցադրումը նա բացահայտում է հետևյալ կերպ. թուրքական ռազմաճակատական պետությանը միշտ էլ նյութական ռեսուրսներ էին հարկավոր: «Բայց ի վիճակի՞ էին արդյոք ցայսօր քոչվորական կյանք վարող օսմանյան հոտադները ստեղծել նյութական և հոգևոր այն արժեքները, որոնց կարիքն ունեն պետությունը: Օգտվելով մյուս ժողովուրդների աշխատանքի արդյունքներից և հարստություններից, որ կուտակվել էին դարերով, նրանք ամամտաբար յուրացնում էին նրանց ժառանգությունը, ուրեք կատուցել են քաղաքակրթության այն անգին տաճարը, որը կոչվում է Բյուզանդիա»:

Ն.Ադոնցը բյուզանդական քաղաքակրթության պատմության հեղինակավոր գիտնականներից է և ճշտորեն է բնորոշում նրա տեղը թուրքական պետականության հետագա զարգացման մեջ: Թուրքերը միշտ էլ արտոնյալ զինվորական դաս են եղել և հանդիսացել են պետության զինվորական իշխանության հիմքը: Իսկ քանվորական ուժի գլխավոր միջուկը կազմված էր քրիստոնյա ժողովուրդներից: Դա էլ հենց կայսրության տնտեսական և ֆինանսական հզորության հիմնավոր աղբյուրն էր:

Գրքում հանգամանալի պատկերացում է տրված օսմանյան պետության տնտեսական դրության, հարկային քաղաքականության մասին, բերված են համեմատական թվեր և տվյալներ տնտեսական զարգացման մակարդակի վերաբերյալ: Առանձնապես դիպուկ են մասնեղականներով և քրիստոնյաներով բնակեցված մահանգների եկամուտների մասին հեղինակի բերած համեմատական թվերը: Ըստ այդ հաշվարկների՝ մահմեդական մահանգների համեմատությամբ երեք անգամ փոքր տարածություն զբաղեցնող քրիստոնեական մահանգները երկու անգամ ավելի հարկ էին վճարում թուրքաց պետությանը:

Ն.Ադոնցը հատկապես ուսումնասիրել էր սուլթանների քաղաքականությունը քրիստոնյաների նկատմամբ, գիտելու հայ ազդեցիկ արյունաբերողների, ֆինանսիստների և առևտրականների գործունեության դերն ու նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում:

Այնուհետև նա անդրադառնում է հայ Սփյուռքի աշխարհագրությանը, բնութագրում հայերի տնտեսական գործունեությունը Ջենովայայում և Վենետիկում, Գրինում՝ Կլիվիայի թագավորության անկումից հետո: Նա մատնացույց է անում այն առանձնահատուկ ակտիվ դերը, որ խաղում էին հայերը

Ասիայի և Եվրոպայի, Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրական ճանապարհների վրա: Ն.Ադոնցը նշում է, որ 16-17-րդ դդ. հայկական բնակավայրերի մի ամբողջ ցանց էր ստեղծված աշխարհի հիմնական կենտրոններում՝ Վալաից և նույնիսկ Ֆիլիպիններից մինչև Մարսել, Ամստերդամ և Մանչեստր: «Այդ ցանցի բոլոր թելերը միանում էին Հայաստանում, մի հանգույցի մեջ, Ջուլֆա քաղաքում, Արաք գետի ափին»:

Ն.Ադոնցը նկարագրում է միջնադարյան հայկական Սփյուռքը՝ Սպահանից մինչև Մադրաս, տալիս հայ վաճառականների, արհեստավորների գործունեության բնութագրությունը: Նա վկայակոչում է բազմաթիվ ճանապարհորդների նկարագրություններն ու վկայությունները, որոնցից մեկը, նկատի ունենալով հայ վաճառականների բարձր հեղինակությունը, նրանց անվանել է «ջենտլմեններ ամեն առումով»: Դրանք առևտրի հենց այն ջենտլմեններն էին, որոնց փտարել էին արտասահման, և ստիպված էին եղել այնտեղ ստեղծել «կուլտուրական նոր արժեքներ, դրանով իսկ հիմք դնելով հայերի հոգևոր վերածննդին»:

Ն.Ադոնցի աշխատությունը չի կորցրել իր արդիական նշանակությունը: Այն մի գործը պատասխան է պատմության այսօրվա թուրք կեղծարարներին, որոնք փորձում են ժխտել «Հայաստանի գոյությունն իսկ»: Ադոնցը գիտակառնրեն, համոզիչ կերպով ցուցադրում է, որ «թուրքաց բանտի պատերը հայ ժողովրդին մեկուսացրել էին աստծո լույսից», «թուրքական սուրբ... նրանց մատնել էր ստրկության»: Ցույց է տալիս, որ Եվրոպայի հետ հարաբերությունների հարյուրամյակները Թուրքիային չեն տվել առաջադիմության քիչ թե շատ շնչավիելի արդյունքներ: Ընդհակառակը, Օսմանյան կայսրության այն մասերը, որ ազատագրվել են, անմիջապես յուրացրել են եվրոպական կուլտուրան, տեխնիկան, քաղաքակրթությունը: Այս առումով նա մատնացույց է անում Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների և երկրների օրինակը: 1918-ին նա հավատում էր, որ «ժառանգ է պահել, երբ իր որդիների արյունով օծված Հայաստանը հաստատում պահանջի իր պատմական ուղու ամբողջ ընթացքում կրած տառապանքների ու փորձությունների դիմաց, դառնա իր սեփական ճակատագրի տերը»: «Հայաստանը, - գրում էր նա, - չի կարող հրաժարվել ոչ իր անցյալից, ոչ ապագայից: Նա գուցե և վերջինից արյունաքամ է լինում, բայց մեռած չէ: Նրա քաղաքական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վերքերը և հիվանդությունները, տալ նրան հնարավորություն բարձրանալու մոխրից դեպի նոր կյանք»:

Մովետական իշխանությունը հանդիսացավ այն սպեղանին, որն ապաքինեց հայ ժողովրդին, նրան տարավ փրկության, վերելքի և սոցիալիստական վերածնության ուղիով:

Մեծ գիտնականը երջանիկ կյանք՝ տեսնելով իր հայրենի երկրի հզոր թռիչքը, նրա զավակների ձեռքերով ու տաղանդով, Մովետական Միության բոլոր ժողովուրդների օգնությամբ կառուցված այսօրվա Մովետական Սոցիալիստական Հայաստանը:

ВЕЛИКИЕ ДЕРЖАВЫ, ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ И АРМЯНЕ ПО ФРАНЦУЗСКИМ АРХИВАМ (1914-1918)¹

В Париже, в издании Сорбоннского университета в 1983 г., вышел в свет сборник документов на французском языке: «Великие державы, Османская империя и армяне по французским архивам (1914-1918)». Составитель – Артур Бейлерян. Сборник содержит 757 архивных документов и состоит из 792 страниц. Он охватывает период времени с сентября 1914 по апрель 1919 г.. Введение написано членом Академии наук Франции, профессором Сорбоннского университета Жаном Батистом Дюрозелем. Артуру Бейлеряну принадлежит обширное предисловие (64 с.), объяснения к текстам (архивы и фонды Франции), им составлены хронологическая таблица «Армяне и мировая война», именной и предметный указатели. Уже эти разделы сами по себе представляют определенный интерес.

Значение сборника материалов французских архивов заключается в том, что он дополняет наши знания проблем Первой мировой войны и политических судеб западных армян. Помещенные в нем документы дают в руки исследователей источники, позволяющие глубже и многостороннее осветить важные вопросы международной политики, черных дел младотурецких уний, уточнить позицию официальной Франции в Армянском вопросе, составить всестороннее представление о внешнеполитических акциях правительств других государств.

Ценность издания и в том, что французские архивные материалы дополняют советские², немецкие¹, английские², американские³ публикации. Сборник

¹ Киракосян Дж.С. Симонян С.П. Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans des Archives Françaises (1914-1918). Documents réunis et présentés par Arthur Beylerian. Préface de Jean-Baptiste Duroselle, Paris: Publication de la Sorbonne, 1983, 792 p. // Вестник Ереванского университета (Е.), 1985, N 1, с. 222-233: Նոյնը «Լըրիեր» (Լ.Ս.), 1984, 17, 24 նոյնբերի: «Ազալիի մշակութ» (Բյրյուր), 1984, 16 դեկտեմբերի: «Աշխարհ» (Փ.), 1985, 26 հունվարի: «Շրխ» (Վախիր), 1985, 2-4 մայիսի: Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР, Серия «Арменоведение за рубежом», 1985, N 3, 44с.

² Ключников А., Саванин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях, т. 3, М, 1927-1931; Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917, серия 1-3, М.-Л, 1931-1940; Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел (под редакцией Е.А.Адамова, М, 1924; Сборник договоров царской России с другими государствами, М, 1952: Документы внешней политики СССР, т. 1-4, М, 1957-1960: Геноцид армян в Османской империи (Сборник документов и материалов под ред. М.Г.Нерсисяна), Е, 1966; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) / Պրոֆ. Ջուր Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե, 1972.

полностью опровергает лишние всякого основания измышления современных турецких авторов – фальсификаторов истории, их стремления овелить кровавые дела Энвера, Талаата, Джемала и других главарей младотурецкого режима.

В Париже, вопреки утверждениям апологетов французской политики на Ближнем Востоке, отнюдь не бескорыстно критиковали младшую союзницу Германии – Турцию и ее авантюристов правителей-младотурок, «поддерживали» освободительную борьбу армянского народа. Колониальная политика Франции преследовала конкретные экспансионистские цели на Аравском Востоке, в Армении, Киликии. А.Бейлерян пишет: «Наши исследования позволяют категорически утверждать, что союзники после перемирия 11 ноября 1918 г. никогда не имели серьезного намерения создать независимую Армению в Малой Азии» (с. LXIII). Он считает, что Севрский договор от 10 августа 1920 г., признавший независимость Армении, явился «зловещей комедией» и державы-поведительницы не относились к нему серьезно.

Исследователь может почерпнуть из публикации данные о положении дел в Закавказье в 1917-1918 гг. В издании немало документов по различным вопросам младотурецкой агрессивной, пантюркистской политики в Закавказье.

Как утверждает составитель, сборник содержит все важные материалы, содержащиеся во французских архивах и относящиеся к указанному периоду истории армянского народа. А.Бейлерян в своем предисловии дает обзор содержания основных документов сборника: это политика держав Антанты в отношении Османской империи, Армянского вопроса, депортации и истребления армян, деятельность национальной делегации во главе с Погосом Нуваром-пашой, Восточный легион, участие армян в боях на Кавказском фронте, пантюркизм младотурок и т. д..

А.Бейлерян пишет, что «резня – не игра воображения», и категорически отвергает турецкие утверждения, что «все обусловлено было войной, сочувствием армян к союзникам», а это угрожало целостности Османской империи. Он напоминает слова Саида-пашы, сказанные в 1881 г.: «Для ликвидации армянского вопроса нужно ликвидировать армян». А.Бейлерян показывает, что младотурецкие лидеры сочли 1915 год наиболее благоприятным моментом для осуществления своей кощунственной программы уничтожения армян.

¹ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn, Bartholdy, Friedrich Thimme 1927 38, Band Neue Gefahren zonen im Orient 1913-1914, Kapitel CCLXXXIX, Die Frage der Armenischen Reformen, Januar 1913 bis April 1914, Berlin, 1927.

² Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Vol. I-IV, VIII, XIII-XVII, London, 1947-1970.

³ Kloian R.D. The Armenian Genocide – First 20th Century Holocaust, Berkeley, California, 1981, 304 p.

А.Бейлерян ссылается на доклад представителя Руанды Рухашанкико в подкомиссии по правам человека ООН в 1973 г., когда турецкому делегату удалось снять из доклада параграф 30, характеризующий резню армян в Турции как первый геноцид XX века.

В предисловии А.Бейлерян дает читателю ясное представление о геноциде армян. Он оперирует огромным количеством первоисточников, убедительно показывает долговременную, целенаправленную антиармянскую линию турецкого государства.

Автор предисловия убедительно показывает, что уничтожение армянского народа было заранее спланировано турецким государством, раскрывает многие тайные стороны этого плана. По его мнению, одним из очевидных фактов младотурецкой революции 1908 г. является целеустремленная и активная роль определенных представителей влиятельной еврейской общины г. Салоник в делах турецкого государства. Приводя имена известных дене-евреев – д-ра Назыма, Мидхата Шюкри-бея, Джавида-бея, Рахми-бея, Ремзи-бея и других, он пишет, что с первого же часа они явились главными действующими лицами в деле младотурецкого переворота, дальнейшего развития событий, пользовались полным доверием младотурок. Так, адвокат Карасо (депутат меджлиса от евреев Салоник) был широко известен во фримасонских кругах Запада, считался одной из центральных фигур Конституционного периода Турции с 1908 по 1918 гг. (с. XVI). Благодаря поддержке младотурок Карасо основал даже несколько новых масонских лож в Константинополе, вербовал членов для Иттихада. Бейлерян, ссылаясь на архивы МИД Франции (Бомпар сообщал из Константинополя в МИД 26 апреля 1911 г., документ No. 210, Архив МИД Франции, новая серия, Турция, том 8), показывает, что даже шейх-уль-ислам (второе лицо в религиозной иерархии Османской империи после падишаха-султана) состоял в фримасонской ложе «Constitution», во главе которой стоял Джавид-бей. Салоники оставались центром младотурецкого движения до 1912 г. В результате Балканских войн (1912-1913 гг.) город отошел к Греции.

Еще 16 апреля 1909 г. арабская газета «*La Reveil Arabe*» писала: «...Страна, которая верила, что старый деспотизм заменен либеральным режимом, оказалась перед режимом более тираническим, чем предыдущий». А. Бейлерян показывает, что Зия Гекальп, Юсуф Акчура, Ахмед Агаоглу явились главными идеологами младотурецкого шовинизма, неустанно вдохновлявшими младотурецкое националистическое движение.

Автор приводит выдержки из речи Талаата, произнесенной им в узком кругу на секретном собрании в Салониках 10 августа 1910 г. о необходимости оттоманизации (османизации) всех национальностей страны (Архив МИД Франции, новая серия, том 7, «Discours de Talaad bey prononce a Salonique»).

Далее А.Бейлерян приводит архивные данные об ассимиляторской политике младотурок на Балканах, где земли христиан захватывались и передавались мусульманам-туркам.

На основании богатого фактического материала он раскрывает всю гнусную технологию организации уничтожения армян, приводит данные о численности населения западных армян, таким образом разоблачая турецких и американских фальсификаторов истории, которые огульно, вопреки реальным фактам, занижают эти цифры. Вне сомнения, весом вклад А.Бейлеряна в освещение младотурецкой политики уничтожения армянского народа. Прав он, когда указывает на ничем не обоснованные депортации и выселения армянского населения центральной Малой Азии и Фракии.

Введение сборника, как отмечалось, принадлежит перу известного французского историка, профессора Сорбоннского университета Ж.Б.Дюрозеля. Прав Дюрозель, когда подчеркивает «крайние меры», «гнусность» главарей Комитета «Единение и прогресс» в деле уничтожения армянского народа в Османской империи, ставит грань между ними и турецким народом. Профессор Дюрозель дает высокую оценку труду Артура Бейлеряна, называет его «одним из лучших специалистов в мире по армянскому вопросу». Французский профессор обращает внимание на добросовестность и компетентность составителя, тщательно изучившего огромное количество документов в архивах Европы, США и Советского Союза.

Хотя проф. Дюрозель совершенно справедливо замечает, что «армяне Турции ждали русских освободителей», что «ни на Берлинском конгрессе, ни в 1920 г. чаяния армян не были осуществлены», подтверждает факт истребления народа, геноцида, совершенного младотурками, однако проявляет явную тенденциозность в оценке значения проблемы. Его натянутые, исторически неверные аналогии явно не к месту.

Вне сомнения сборник нуждался в более компетентном, профессионально более глубоком предисловии, и оно написано самим составителем – А.Бейлеряном.

Книга получила широкий резонанс в армянских общинах Франции, США, Аргентины и других стран и удостоилась высокой оценки, одобрительных рецензий на страницах зарубежной армянской прогрессивной печати. Отмечая ее своевременность и актуальность, газета «*Ашхар*» 30 июля 1983 г. писала, что еще несколько недель назад посол Турции в Париже Аднан Булаг на страницах газеты «*Монд*» многозначительно призывал обратиться к архивам Франции, дабы объективно осветить события истории, и «мы подумали, что там найдутся бумаги в пользу турецкой точки зрения. Во всей книге Бейлеряна мы не нашли никакого следа, ни одного документа, который оправдал бы турецкие злодеяния». Бейрутская газета «*Зартонк*» (29 июля 1983 г.) так оценивала

сворник: «Каждый историк или правовед, кто занимается изучением армянского вопроса, будет иметь исключительно полезный источник».

Можно смело утверждать, что сворник Артура Бейлера, вышедший в «Публикациях Сорбонны» является значительным вкладом в политическую арменистику. Он содержит богатый справочный материал, необходимый для глобального изучения и понимания Армянского вопроса в международных отношениях периода Первой мировой войны.

Документы раскрывают страшные картины страданий армянского народа. Самая главная ценность сворника в том, что включенные в него документы со всей убедительностью подтверждают факт планомерной, преднамеренной программы уничтожения армянского народа младотурецким правительством. Сворник лишний раз показывает всю низость турецких фальсификаторов истории, старавшихся обелить черные дела, представить в ложном свете историческую действительность. В него вошли новые, доселе неизвестные свидетельства, сообщения, рассказы очевидцев, осведомленных дипломатических функционеров, агентов разведки, журналистов, подтверждающие зверства, мерзости, совершенные турками в отношении армянского народа.

Данные и французской, и английской разведки дают обстоятельное представление о широкой антиармянской программе младотурецкого правительства. Она осуществлялась последовательно и с неслыханной жестокостью. Еще в сентябре 1914 г. младотурецкое руководство отправляло на русскую границу специальные банды, происходило передислокация турецких регулярных частей. Об этом сообщал своему послу в Константинополе вице-консул Франции в Ване Барт (№ 3, 19 сентября, 1914 г.).

25 апреля 1915 г. (№ 21) драгоман посольства Франции в Константинополе г-н Леду сообщал в Париж министру иностранных дел Делькассе о том, что 24 апреля ночью турецкая полиция арестовала большое число армян-интеллигентов – писателей, врачей, адвокатов, журналистов, преподавателей. Среди арестованных он упоминает «хорошо известного музыканта» Комитаса. Он пишет о том гнетущем впечатлении, которое производили эти аресты на армянскую общину. 25 апреля аресты видных, авторитетных представителей армянской общины продолжались. По сообщению драгомана, в городе распространились слухи о том, что эта ответная мера на выступление армян в Зейтуне и Ване и на сотрудничестве армян с русскими на Кавказском фронте. Драгоман все это объяснял тем, что турки боялись как бы снова не возник Армянский вопрос.

В другом документе (№ 23, 05.05.1915) говорится, что в Константинополе было арестовано 1800 человек, в их числе упоминались Вардкес, Зограва и другие. Согласно этому сообщению была распространена версия, что их подозревали в «антантофильстве» и «шпionaже». Правдоподобным считалось также предположение, что младотурецкие власти хотели присвоить имущество армян, их богатства.

28 апреля 1915 г. из Вана сообщали об ужасах, резне армян (было убито 6 тыс. человек в районе Вана и Шатаха). Обо всем этом русское посольство в Париже ставило в известность МИД Франции (№ 31). Сазонов сообщал (№ 32) своим послам в Париже и Лондоне (15 мая 1915 г.), что в Ване вооруженное сопротивление армян младотурецким властям было следствием и ответом на насилие и резню со стороны турецких вандалов и курдских орд.

Многие документы дают полное представление о массовой депортации армян, их тяжелом положении в Мосуле, Дейр-Зоре, Конии, о событиях в Зейтуне, Дерт-Еле, Хасан-Бейли, Адане, Битглисе. «Младотурки не обратили никакого внимания на угрозу Антанты» (№ 51). В документах отмечается, что большое число уголовных элементов было специально выпущено из турецких тюрем с целью их использования для бандитских нападений на армян (№ 53). 11 июля 1915 г. представитель английской разведки сообщал в военное министерство о резне и преследованиях армян в Мардине, Эрзеруме. Он обращал внимание на то, что в младотурецкой антиармянской политике чувствовалась поддержка Германии, однако младотурецкое правительство само действовало нагло, пользуясь тем, что все его преступления против армян оставались без наказания (№ 54).

В другой депеше (№ 57) английская разведка давала представление о плачевном положении армян в глубинных районах Малой Азии. Все армяне высланы из своих домов в Эрзеруме, Диарбекире, Битглисе, Харпуте, Марзване. Караваны обездоленных армян отправляются в аравские пустыни. В пути многих убивают, женщин уводят в гаремы. Кажется, что младотурки преследуют одну единственную цель – уничтожение армян. Армяне Зейтуна уничтожены.

Один из французских дипломатов дал обстоятельное описание (№ 58) гибели Зограва и Варлеса. Он подтверждает, что преследование армян происходило во всех районах страны, собственными глазами видел караваны тысяч армян, проходивших через Алеппо, жестокости и издевательства турецких властей. Французский дипломат говорит о рвачих батальонах, куда были собраны армяне, призванные в османскую армию. Голодные, оборванные, изможденные, они использовались на принудительных работах.

В своих сообщениях (от 12, 13, 20 августа 1915 г., № 59, 60, 64) английская разведка давала полное представление о внутреннем положении турецкого государства, о жестокостях против армян в Сивасе, Кайсери, Эрзинджане, Харпуте и других местах. «Турки приступают к жестокому и методическому искоренению всей армянской расы» – сообщалось 20 августа 1915 г. (№ 64).

Содержание документа № 69 – настоящая пощечина сегодняшним турецким фальсификаторам. Хранители архива посольства Франции в Константинополе Роберт Дюгардиэ и Бодун 11 сентября 1915 г. передавали ценную информацию Делькассе обо всем том, что происходило во внутренних областях

страны. Они сообщали о новых фактах антиармянских акций: в Харпите было убито 40 тыс., в Ангоре – 10 тыс. человек, убитые имелись в Измире, Брусе. В документе точно описана технология уничтожения армянского населения. В Константинополе все армяне – русскоподданные были арестованы, 700 тыс. армян изгнано из внутренних районов, 400 тыс. уже погивли.

В сообщении, отправленном послом Франции в Каире Дефрансом своему министру иностранных дел Делькассе¹ (No. 66, 3 сентября 1915 г.), дана обстоятельная картина депортации и уничтожения армян Эрзерума, Киликии, Трапезунда, Самсуна, Кесарии, Диарбекира, Урфы, Сиваса, Харпута, Битлиса, Вана. «Армения без армян» – это и есть программа османского правительства», – говорится в депеше.

Дурян (религиозный глава армян Болгарии) 12 августа 1915 г. в Филиппополе (Пловдив) составил обстоятельный документ о происходившем в Западной Армении кровавом геноциде (No. 131). Этот документ премьер-министр и министр иностранных дел Франции Вивьяни² переслал послу Франции в Вашингтоне Юсерану. Он соообщал: «Сегодня подтверждается, что больше не осталось ни одного армянина в провинциях Эрзерум, Трапезунд, Сивас, Харпуд, Битлис и Диарбекир. Армяне этих провинций депортированы и высланы из своих родных мест по направлению на юг. На дорогах многие армянские женщины предпочитали врасах в Евфрат и Тигр вместе со своими грудными детьми, нежели терпеть позор, удовлетворяя животные прихоти турецких палачей». Автор документа высказывает убеждение, что младотурецкое правительство решило раз и навсегда покончить с Армянским вопросом, выслав и уничтожив армянское население в шести вилайетах и Киликии.

По сведениям английской разведки, в октябре 1915 г. младотурецкие власти готовили расправу над армянским населением Константинополя. Но яковы в результате того, что это стало достоянием гласности и ожидалось вмешательство Германии, приказ, отданный полицейским участкам, был аннулирован (No. 132).

Посол Франции в Нидерландах конфиденциально сообщал (9 сентября 1915 г.) премьер-министру, министру иностранных дел Аристиду Бриану: голландский агент, прямо из Константинополя, заявил, что уничтожение армян в Османской империи носит систематический характер и что оно продолжается (No. 139).

Посол Франции в Копенгагене Бопст (No. 154, 22 декабря 1915 г.) писал Аристиду Бриану, что посланник Дании в Константинополе Вандел направил своему правительству депешу, в которой говорилось о мерах младотурецких властей по присвоению имущества, богатства армян, подвергшихся депортации.

В одном английском документе говорилось, что к весне 1916 г. уже было уничтожено один миллион армян (No. 208, 16 августа 1916 г.). Там же, со ссылкой на полученную из Каира информацию, отмечалось: «теперешняя политика – поголовное истребление».

Во многих документах подчеркивается, что именно немцы «позволили своим союзникам младотуркам совершить жестокости» по отношению к армянам (No. 289). Путешествовавший по Кавказскому фронту французский генерал Лавери соообщал (No. 416, 9 сентября 1917 г.) в центр о своих впечатлениях. Он рассказывал с чужих слов о резне армян в Трапезунде и приводил слова турок: «уничтожение армян организовали немцы, ибо мы – турки, не способны так по-научному и безупречно организовать это дело».

Посол Франции в Каире в письме к тому же Аристиду Бриану писал о том, что он беседовал с маронитским священником, который в Дамаске 15 апреля 1916 г. лично присутствовал при продаже на площади 300–400 армян-девушек и молодых женщин. Он приводит слова Энвер-пашы, сказанные им публично: «Империя должна быть очищена от армян и ливанцев. Первых мы уничтожили мечом, вторых – голодом» (No. 223). В приложении к документу (No. 257) сенатор департамента Вар Луи Мартен соообщает Бриану (12 сентября 1916 г.) подробности истребления армян. Со времени прихода к власти младотурок, в особенности с началом войны, страдания армян дошли до апогея: кровь армян текла рекой, никогда еще варварство не достигало такой степени ужаса. «Младотурки в своем неистовстве поклялись уничтожить этот народ столь древней цивилизации». «Все население тысячами было оторвано от своих гор и долин их родной страны, переселено в пустыни Месопотамии, где жара превышает иногда 60 градусов, где их гнали беспрепятственно с места на место, как животных. Жены были отделены от своих мужей, матери каждый день сотнями, в то время как рядом с ними те, кто был еще жив, как это явствует из последнего доклада Американского комитета помощи армянам, были доведены до такого состояния, что ели трупы своих товарищей, умерших от истощения». Швейцарский комитет помощи армянам соообщает: Теперь установлено, что поведение турок по отношению к армянам никоим образом не вызывалось необходимостью их военного положения, речь шла исключительно о том, чтобы уничтожить эту вездную нацию». «Таким образом, – это есть ничем не оправданное преступление, неслыханное в истории, против которого должны подняться все нации, которым не чуждо чувство мести и человечности. Разрешить совершать»

¹ Յուզիմ Դելկասե (1852-1923), ֆրանսիացի դիվանագետ, պետական գործիչ, Ֆրանսիայի գաղութների (1894-1895), արտգործ (1898-1905, 1914-1915), ծովային (1911-1913) նախարար, դեսպան Ռուսաստանում (1913-1914) - Ա.Կ.:

² Ռենե Վիվյանի (1863-1925), ֆրանսիացի քաղաքական և պետական գործիչ, իրավաբան, Ֆրանսիայի աշխատանքի (1906-1909, 1909-1910), լուսավորության (1913-1914), արտգործ (1914) նախարար, վարչապետ (1914-1915), արքայադաշտային նախարար (1915-1917) - Ա.Կ.:

ся подобному преступлению, не делая все возможное, чтобы ему помешать, равносильно сообщничеству».

Ватикан располагал обстоятельными сведениями об истреблении армян. Представители католической церкви в Константинополе систематически передавали в центр депеши о кровавых событиях внутри Османской империи (No. 346).

Очевидцы сообщали в Париж Погосу Нувару (No. 363) о ведавшем положении армян, высланных в Месопотамию. Большое их число умирает от голода, болезней, неслыханные преступления совершаются против женщин и девушек, многие из них кончают жизнь самоубийством. Дети продаются на рынках как простой товар. 9 мая 1917 г. военный атташе посольства Франции в Лондоне сообщал (No. 356) военному министру Франции Пенлеве¹ о фактах геноцида армян, содержащихся в докладной записке бывшего консула США в Александrette Брювстера. Брювстер имел отличную информацию касательно этой беспрецедентной резни. В документе читаем: «Он приблизительно подсчитал 200.000 армян убитых, умерших от голода, тифа и других болезней. В Катме, близ Алеппо, трупы около 250.000 человек были свалены в кучу. Большинство их вероятно было убито или погнубло». Далее, в документе говорится, что тысячи трупов были сброшены в воды Евфрата. Брювстер сам путешествовал из Алеппо в Александретту и за один день насчитал 300 трупов на обочинах дороги, только что погивших, поедаемых стервятниками и собаками. Недалеко от Катмы были вырыты большие ямы, в которых наспех и небрежно были захоронены трупы умерщвленных армян. В одном французском дипломатическом документе (No. 393, 24 сентября 1917 г.) на основании достоверных данных дана обширная картина уничтожения армянского населения, раскрыты мотивы антиармянских акций младотурецких извергов: «Более одного миллиона этих несчастных было убито. Нельзя себе представить, каких масштабов достигли истязания и резня. Турки, очевидно, решили покончить с армянской нацией и систематически они осуществляли этот свой план. Молодые люди призывного возраста были мобилизованы вместе с турками. Их использовали на работах по строительству дорог и пр. Турки свирали их в группы, уводили в горы и там хладнокровно расстреливали».

Посол Франции в Берне Бо сообщал (No. 482) министру иностранных дел Стефану Пишону² (10 января 1918 г.), что Кемаль Мидхат-бей организовал новую группу османов «Мир и освобождение» Кемаль Мидхат-бей опубликовал на страницах швейцарской печати заявление о целях и задачах созданного им нового комитета. Он также опубликовал воззвание, адресованное армянам, где

¹ Փոլ Փենլեւ (1863-1933), ֆրանսիացի նարեմատիկոս և պետական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ և ռազմական նախարար (1917, 1925) - Ա.Կ.:

² Մոնթան Պիշոն (1857-1933), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, Ֆրանսիայի արտգործնախարար (1913, 1917-1920) - Ա.Կ.:

«осуждал преследования», жертвами которых стали армяне. Он честно протягивал свою руку армянам. По этому поводу было много откликов на страницах «Газетт де Лозанн» и «Трибюн де Женев». Армянские круги инициативу Кемаль Мидхата расценивали как уловку перед мирной конференцией. Армяне отказывались подавать руку турку. В подписанной Кемалем Мидхат-беем статье в «Журналь де Женев» (1 января 1918 г.), озаглавленной «Ливеральная Турция к своим армянским соотечественникам», говорилось: «В настоящее время банда авантюристов, называющая себя «младотурками» держит в своих руках власть в Константинополе и, чтобы ее отстоять, они ежедневно прибегают к самым кровавым средствам, невиданным доселе даже во времена правления Абдул Гамида.

Мы были беспомощными свидетелями этого подлого уничтожения наших братьев – армян, которых эти бандиты депортировали и истребили сотнями тысяч». Далее, обращаясь к армянам, он писал: «Армяне! Вас преследовали и уничтожали потому, что вы требовали справедливости, потому что вы требовали права на безопасную жизнь и гарантии для вашей собственности. ... Армяне! До сих пор вас несправедливо мучали» (No. 482, приложение).

Итальянский католический деятель в Травзоне отец Лоренцо подробно описал резню армян в этом городе: «Искоренение армян было подготовлено заранее по тщательному и детальному плану центральным комитетом «Единение и прогресс» в Константинополе» (No., 11 января 1918 г.). В документе дано точное описание варварского уничтожения армянского населения. Говоря о депортированных армянах, итальянец пишет: «Судьба каждой группы мужчин, женщин и детей предопределялась заранее. Кто отставал от группы, того убивали штыками».

16 января 1918 г. руководитель французского консульства в Месопотамии Ру переслал министру иностранных дел Франции Пишону (No. 492) документ, составленный ассирийским религиозным деятелем: «Жертвы нации халдеев во время резни в Армении». В этом документе дано правдивое описание кровавых событий в Ване, Эрзеруме, Харпуте, Биглиссе, Сгерте, Дварекире, Мардвинне, Дездеире. В документе показано, что приказ о депортации и уничтожении армян был получен из Константинополя. Местные власти восприняли его только как приказ об искоренении.

Авторы документа No. 508 военно-морской разведки указывают на шифру 2 млн. Столько армян проживало в Османской империи перед войной. А теперь осталось 100 тыс., не считая армян Константинополя и Смирны. 200 тыс. армян были вынуждены принять ислам. От 30 до 40 тыс. молодых женщины было в гаремах, 20-25 тыс. детей в сиротских приютах.

Французская военная разведка (21 февраля 1918 г.) сообщала (No. 531), что по решению турецкого комитета «Единение и прогресс» и с согласия Германии (по этому пункту мы располагаем серьезными доказательствами) прави-

тельство санкционировало депортацию армян. Далее в документе дана обстоятельная картина технологии депортации, уничтожения армянского населения: «Ни язык, ни перо не в состоянии описать уничтожение армян в Турции. Ни одна трагедия в анналах народов не может сравниться с этой катастрофой. Нет слова в языках человечества для того, чтобы описать это» (No. 508). Вот что мы читаем в документе, составленном в военно-морском ведомстве Франции (No. 545, 3 марта 1918 г.): «Война оказалась катастрофой для всего человечества, но особенно тяжелой для армян. В течение 1915 г. целые районы, населенные армянами, были опустошены и разрушены. Тысячи вдов и сирот были посланы в Месопотамию и пустыни Сирии». В документе дана характеристика злодеяний младотурок, описана всеобъемлющая трагедия Западной Армении.

Посол Османской империи в Берне Фуад Селим-вей, когда увидел на карте Малой Азии название «Армения» (помещенное в No. 8 «*Revue de Turquie*»), воскликнул: неуместно называть «Армений» территории, где вообще нет армян (No. 562, 18 марта 1918 г.).

* * *

Многие документы соратника подтверждают известный факт активности русского правительства в деле организации совместного выступления союзников с осуждением политики истребления армян в Османской империи (No. 27, 28, 29, 32). Посольство Великобритании в Париже констатировало (No. 33, 19 мая 1915 г.), что Петербург настаивает на коллективном протесте по поводу массовой резни армян во многих местах Западной Армении. Русское правительство считало членов младотурецкого правительства лично ответственными за антиармянские деяния. Французские дипломаты вносили редакционные коррективы в проект текста ноты Сазонова по совместному осуждению младотурок, имея целью не вызвать недовольство мусульман, подвластных Англии и Франции (No. 34, 35, 36).

Агентство печати *Гавас* опубликовало (No. 41, 24 мая 1915 г.) текст совместного заявления протеста против младотурецких злодеяний «против человечества и цивилизации». Многие документы свидетельствуют об официальном признании факта геноцида армян уже в 1915 г. Франция не только официально признала факт уничтожения армянского населения младотурками, но и ставила вопрос о репарациях, которые следовало получить армянскому народу. Об этом писал министр иностранных дел г-н Рибо своему послу в Каире (No. 389, 17 сентября 1917 г.).

Документы внешней политики Франции свидетельствуют об империалистических целях держав Антанты в годы Первой мировой войны. Содержание многих документов дает представление об экспансионистском, колониальном характере политики Парижа на Ближнем Востоке. Некоторые документы

выявляют новые аспекты позиции французского правительства по отношению к Армении, Армянскому вопросу, проливают свет на конкретные моменты соперничества между государствами-членами Антанты, их взаимоотношений, политики Германии и Турции. Конечно, содержание некоторых дипломатических документов известно и по советским публикациям.

Уже с марта 1915 г., посол Франции в Петрограде Палеолог писал министру иностранных дел России Сазонову о планах своего правительства в отношении Сирии, Александретты и т.д. (No. 12, 13, 14). Генеральный директор департамента школ Востока, француз Феликс Шарметан в своем письме (12 апреля 1915 г.) на имя генерального секретаря МИД Франции Ююля Комбона излагал свою программу экспансионистской политики Франции в отношении Османской империи. Он – рьяный сторонник жесткой политики, недопущения уступок России, Англии. Указанный документ – красноречивое свидетельство империалистической сути восточной политики Кэ д'Орсе (No. 15).

Некоторые документы свидетельствуют об экспансионистских намерениях французского правительства в Сирии, Киликии. Киликию французы считали естественным продолжением Сирии и каждый раз упоминали об этом (No. 20). Когда армяне Киликии нужны были союзникам в их борьбе против османского государства, французские дипломаты бойко обсуждали все подробности их целенаправленного использования (No. 16-I, II).

Напомним читателю, что иным стало отношение французских дипломатов к армянам в 1919, 1920, 1921 гг., когда Франция пошла на сговор с турецкими националистами за счет жизненных интересов армян и в Киликии, и в Армении вообще.

Представляют интерес те материалы, которые освещают вопросы взаимодействия государств Антанты в организации военных действий против Османской империи на Кавказском, Аравском и Галлипольском фронтах, а также противоречия между ними в этих вопросах.

Империалистические круги Великобритании и Франции были заняты установлением своих зон влияния на Кавказе, в Армении, Грузии, Бессарабии, на Украине, в Крыму (No. 463). Многие документы свидетельствуют о соперничестве Англии и Франции в Передней Азии в 1918 г..

Французские государственные деятели вели переписку между собой о зонах английского, французского влияния на Кавказе (No. 475).

Об активных действиях французских военных, дипломатических представителей в Петрограде и на Кавказе свидетельствуют многие архивные документы (No. 421, 440, 441, 447, 449, 458, 459). В этот критический для Закавказья и армянского народа момент французы старались везде и всюду обеспечить и распространить свое присутствие и влияние. В отличие от политики советского правительства французских руководителей и дипломатов мало интересовало политическое решение армянского вопроса.

Правительство Советской России уже в декабре 1917 г. признало автономию Турецкой Армении, приняв «Декрет о Турецкой Армении» (№ 473). А Погос Нубар, идя навстречу западным державам, в своей телеграмме на имя католикоса Эчмнадзина, Армянского Национального Совета (в Тифлисе), Андраника, д-ра Завриева соглашался с точкой зрения, что провозглашение автономии Турецкой Армении в данной ситуации политически неуместно и может скомпрометировать эту идею (№ 474). Погос Нубар ссылался на обещание проармянские заявления Бальфура, Ллойда Джорджа, Пишона, а на деле выступал против ленинского декрета об автономии Турецкой Армении.

Клемансо давал указание (№ 496, 18 января 1918 г.) главе французской военной миссии в Петрограде Нисселю: «Первое: согласно мнению полковника Шардьяна, которое Вы мне передали, правительство считает, что при теперешних обстоятельствах провозглашение автономии Армении было бы политически неверным, осложнило бы соглашение с грузинами и вызвало бы оппозицию мусульман. Второе: Армянская национальная делегация в Париже разделяет эту точку зрения и его глава Погос Нубар-паша только что такого содержания телеграмму отправил в Тифлис, Армянскому Национальному Совету» (№ 470, 473). Ст. Пишон в своей депеше от 17 января 1918 г. на имя президента Клемансо соглашался с мнением военного представителя Франции в Петрограде, генерала Нисселя не поддерживать идею провозглашения автономии Армении.

* * *

Определенный интерес представляет документ № 318. Это сообщение французского посла в Берне Бо премьер-министру и министру иностранных дел Аристиду Бриану (17 января 1917 г.). Документ содержит турецкую точку зрения на армяно-турецкие отношения. С целью нейтрализовать, рассеять среди европейского общественного мнения антитурецкие настроения, редактор газеты «*Blatter für Diplomatie*» (Цюрих) М.Вейнгер предложил туркам выступить со статьями. Статью редактировал турецкий дипломат Фуад Селим-вей. Ее содержание стало достоянием французской разведки, что и сообщалось в Париж. Ниже мы представляем эту статью почти целиком. Она свидетельствует о первых попытках турецких властей представить трагические события в превратном виде, оправдать антиармянские акции младотурецких извергов. Конечно, эти первые зачаточные извращения – детские упражнения по сравнению с сегодняшней программой фальсификации исторического процесса турецкой государственностью. Автор документа пишет: «Мы не допустим смехотворную оплошность отрицания прискорвных фактов, которые никто не может опровергать. Напротив, мы хотим осветить вопрос во всей его грубой действительности, опираться на самые прискорвные события...». Автор по своему объясняет вопрос о том, что «могло толкнуть на вестничества, которые прибавились к прави-

тельственным мерам и вызвали ужасную трагедию, развернувшуюся в Восточной Анатолии».

Далее говорится, что режим, которым пользовались армяне в Турции в последней половине 19-го и в начале 20-го века, был якобы идеальным, если не говорить о конвульсиях 1896 и 1909 гг., причины которых следует искать везде, но только не в антиармянской политике турецкого государства. «Армянское население, нужно это признать, очень сильно страдало от плохого управления провинциями и от бюрократической анархии, которая господствовала всегда в Турции. Мы говорим армянское население страдало, чтобы употребить любимую фразу западных публицистов. На самом деле, все население Турции, без различия религии и расы, страдало от плохого управления и даже от отсутствия такового. Турки, курды, армяне, мусульмане и христиане, они страдали от несправедливых решений судов, отсутствия безопасности» и т.д. Что касается резни 1896 г., то автор связывает ее с «моралью политических деятелей Европы», которые сыграли «печальную роль в резне». По мнению турецкого деятеля, нужно также отказаться от «упрямого» утверждения, что время этих кризисов была часть виновная и другая часть – жертва. Статья отсылает читателя к докладу русского генерала Маевского, из которого следует, что армяне позволили себе революционные действия крайней важности. Абдул Гамид воспользовался этим, чтобы повернуть против армян мусульманское население, отчаявшееся от злоупотреблений его администрации. Он нашел вандалов, готовые учинить резню, их можно найти в любой стране. Достоинно сожаления то, что он нашел европейских дипломатов, которые поддерживали и поощряли его политику резни, потому что они ворвались за сферы влияния.

Несмотря на эту резню и трудные условия, созданные для армян при Абдул Гамиде, затем якобы создались нормальные условия до наступления печальных событий. «Армянский народ безусловно был выше всех народов империи с точки зрения индивидуального развития. Их школы были наилучшими, превосходящими греческие школы и несравненно лучше организованными, чем правительственные школы, обслуживающие интеллектуальные нужды мусульманского населения. Армяне имели свой национальный театр, свои больницы. Армянская торговля процветала, армянские крестьяне умели лучше обрабатывать землю, армянское население соперничало по богатству с греческим населением, в то время как турецкий народ прозябал в нищете». Говоря о годах войны, автор считает, что «правительство вынуждено было депортировать армян». «Остается вопрос жестокостей, резни, гравежа, и других злоупотреблений, жертвой которых стали армяне в ходе депортации. Вот здесь нужно набраться храбрости и посмотреть правде в глаза, не пугаясь жестокой реальности. Мы не будем следовать примеру наивных людей, которые считают, что защищают дело турок, отрицают начисто эти факты. Мы даже не будем приуменьшать значение этих фактов».

***

Известно, что в годы Первой мировой войны в составе французской армии действовал «Восточный легион», который принимал активное участие в боях против турецких войск в арабских странах. В состав «Восточного легиона» были включены многие военнослужащие армянского происхождения. Это были в основном выходцы из Киликии, защитники горы Муса, которые на французских кораблях были доставлены в Порт-Саид. В сворник включено большое число документов, относящихся именно к этим событиям. Обратимся к некоторым из них. О героическом сопротивлении 6 тыс. армян горы Муса впервые в Париж, министру иностранных дел Франции сообщал француз Дефранс с Кипра 10 сентября 1915 г. (№. 67). Посол Великобритании в Париже (№. 73) 14 сентября 1915 г. высказывал сомнения по поводу целесообразности переброски мусадатцев на Кипр или Египет, мотивируя это «настоящим состоянием настроений в обоих этих местах». Он считал «нежелательным» выход на берег «жертв» «повстанческой битвы между турками и христианами» (с. 67). Английская сторона для приюта армян предлагала либо остров Родос, либо Алжир (№. 73). Вокруг этого вопроса переписка между французскими и английскими официальными лицами продолжалась еще долго (см. №. 74-77, 80-82). В документах №. 99, 100 французский контр-адмирал Дарие подробно докладывает морскому министру Франции об обстоятельствах самозащиты армян горы Муса.

Во многих документах английские и французские официальные лица оспариваются мнениями по поводу использования молодых трудоспособных армян, сидевших без занятий в Порт-Саиде. Контр-адмирал Дарие, командующий 3-й эскадрой французского флота подтверждал, что армяне горы Муса «очень воинственны и горят желанием обрушиться на векового врага и отомстить за все гравежи, насилия и убийства» (с. 126). Первоначально военный министр Франции наметил создание рабочего батальона из армян Порт-Саида. Однако, идя навстречу предложению министра военно-морских сил, он согласился на создание добровольческого отряда из числа армян – выходцев из Киликии (№. 127). Военные, военно-морские власти, дипломаты Великобритании войко обсуждали вопросы использования армян-беженцев, пребывавших на острове Мудрос в качестве чернорабочих (№. 133, 134, 142). В приложении к документу №. 135 речь идет уже об использовании всех антитурецких сил в борьбе против германо-турецкой коалиции. С этой целью обсуждался вопрос вооружения армян-беженцев, создания из их числа отряда, хотя постоянно проявлялось и недоверие к ним.

Во многих документах (№. 232-234, 237-241) говорится о вариантах возможного использования взятых в плен армян в рабочих батальонах или на

фронтах против турок. Это переписка П. Камбона¹, военного министра Жоффра², премьера Бриана, генерала Рока и других.

Включенные в сворник многочисленные документы подтверждают, что честные представители западноевропейской, американской общественности осуждали злодеяния младотурецких палачей, требовали от своих правительств осуществления действенных мер по спасению осколков подвергнувшегося геноциду армянского народа.

Один из основателей Коммунистической партии Франции, депутат от департамента Сены Марсель Кашен³ 19 декабря 1915 г. поднял свой голос протеста против младотурецкой политики уничтожения армян, выразил свою интернациональную солидарность с жертвами террора. В своем письме на имя председателя Совета Министров, министра иностранных дел Аристиде Бриана он писал (№. 153): «По рассказам достойных доверия свидетелей резня, превосходящая по ужасу резню 1894 и 1895 гг., снова залила кровью Армению в текущем 1915 г. Двадцать лет тому назад при Абдул Гамиде, который был протеже Вильгельма 2-го, 300.000 армян – беззащитных мужчин, женщин, детей – были умерщвлены их соседями, оттоманцами, черкесами и курдами. Французская Палата единодушно заклеила палачей после красноречивых выступлений г-на Дениса Кошена⁴ и покойного Жана Жореса. Утверждают, что в 1915 г. под руководством Энвер-паши, бывшего слушателя Берлинской военной академии, один миллион этих несчастных были уничтожены при явном пособничестве немецких консулов и офицеров... Никто не может остаться безразличным к страданиям этого народа, обреченного на уничтожение.

...Для всех этих несчастных жертв мы просим материальной помощи и эффективной поддержки правительства Республики. Армяне рассчитывают на Францию в их огромном бедствии, они связывают с ней большие надежды для того, чтобы развить вековые цепи и окончательно освободиться от ига угнетателей».

Посол Франции в Вашингтоне Юсеран (№. 126, 14 октября 1915 г.) писал премьер-министру и министру иностранных дел Вивьяни, что по призыву

¹ Փոլ Կամբոն - ֆրանսիացի դիվանագետ, 1886-1891 թթ.՝ դեսպան Իսպանիայում, 1891-1898 թթ.՝ Օսմանյան կայսրությունում, 1898-1920 թթ.՝ Մեծ Բրիտանիայում - Ա.Ա.:

² ժոզեֆ ժոֆֆր (1852-1931), ֆրանսիացի ռազմական գործիչ, մարշալ, ֆրանսիական բանակի գլխավոր սպայակոչսի պետ (1911-1914), գլխավոր հրամանատար (1914-1916) - Ա.Ա.:

³ Մարսել Կաշեն (1869-1958), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, համայնավար, «Յունանիտե» (Փարիզ) բերրի խմբակիր (1918-1968), Սոցիետեռնի և Կոմինտեռնի գործիչ - Ա.Ա.:

⁴ Դենիս Կոշեն (1851-1922), ֆրանսիացի գրող, քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, Յրանսիայի Աժ պատգամավոր Կարդիլ կուսակցությունից (1893-1919) - Ա.Ա.:

Моргентау в Нью-Йорке создан комитет из числа известных американских общественно-политических деятелей, цель которого выступить в поддержку армянского народа. В докладной записке, опубликованной этим комитетом, говорилось об «однородности, принятых по отношению к армянам в течение нескольких месяцев мер, преследующих цель систематического уничтожения». Посол не сомневался в честности и правдивости информации, поступившей от этих лиц. В докладе дано описание преступлений и зверств, совершенных младотурками по отношению к армянскому народу.

29 марта 1917 г. под председательством социалиста Линдгадена в Стокгольме состоялся митинг в пользу армян. Социалист Брантинг выступил перед 2 тыс. собравшихся, в том числе всеми послами Антанты. Он разоблачил массовые истребления армян. Единогласно была принята резолюция протеста против систематического угнетения турками армян с призывом к шведскому правительству вмешаться, добиваясь права армян на защиту их жизни, имущества и религии (№. 345).

В защиту интересов армянского народа активно выступил известный французский социалист, ученый и сподвижник Жана Жореса Альбер Тома¹. В своих статьях, лекциях он выступал со справедливых принципиальных позиций и требовал от французских властей уважать право армян на жизнь и самостоятельность (№. 465).

В своем выступлении в Рейхстаге 19 марта 1918 г. социалист Герр Лебедур, касаясь передачи Турции районов Карса, Ардагана и Батума, заявил: «Большинство населения – армяне и грузины. Они и сейчас находятся под угрозой уничтожения турками, которые уже истребили более 1 млн. христианских армян в Турецкой Армении. Для германского правительства пресечение новой резни является вопросом чести» (№. 589).

В своем письме от 19 февраля 1916 г. на имя Погоса Нувара председатель Совета министров Аристид Бриан заверял армянский народ в глубокой симпатии и сочувствии правительства Франции. «Когда настанет час законного возмещения, оно не забудет тягчайшие напасты, которому были подвергнуты ваши соотечественники», - писал он (№. 179). В другом документе (№. 469) Погос Нувар благодарил Пишона за его выступление с трибуны французского парламента в защиту интересов Армении. В то же время в армянских кругах представления не имели о дипломатических хитростях и коварстве своих «союзников» и продолжали писать прошения, выражали благодарность по тем или другим поводам.

8 декабря 1917 г. консул Франции в Тифлисе Николь писал в Париж своему министру Пишону и послу в Петрограде Нулансу, что опубликование

¹ Ալբեր Թոմա (1878-1932), ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ, Ֆրանսիայի սպառազինուորյունների միախառն (1916), 1919-ից՝ Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության գլխավոր անդամ - Ա.Կ.:

секретных документов вызвало волнение армян, по их мнению, «союзники им изменили» (№. 441).

Содержание многих документов подтверждает тот огромный резонанс, который имел ленинский декрет «О Турецкой Армении» среди всех слоев армян. По мнению центрального комитета армян России, «Декрет большевиков, если он будет осуществлен во всех вилайетах Турецкой Армении, в том числе Киликии, полностью ответит нашим национальным чаяниям...». Об этом с тревогой сообщал министр иностранных дел Франции Пишон своему премьеру Клемансо (31 января 1918 г.).

Богат интересными материалами раздел сворника, который относится к 1918 г. В нем приводятся сведения о турецкой интервенции в Закавказье, пантюркистских экспансионистских амбициях младотурок, политике Германии и держав Антанты в этом регионе, а также попытке патриотических сил края организовать фронт против интервентов (№. 5, 37, 538-542, 549).

Документы французских архивов проливают свет на практические планы младотурок по осуществлению идеи пантюркизма (№. 512, 525, 535, 591, 602). Уже 7 февраля 1918 г. французские власти отмечали большую активность пантюркистской пропаганды младотурецких главарей на предмет установления тюркско-татарской власти над Кавказом. То же самое отмечали английские военные власти. Французская армейская разведка сообщала (№. 535, 23 марта 1918 г.), что комитет «Единение и прогресс» с согласия Германии намеревается создать мусульманское государство на Кавказе, которое охватило бы огромную территорию, включительно Крым. Выдворение русских из этих мест турки считали практически осуществимым делом. По их плану, Кавказ должен был стать составной частью Турецкой империи. В те дни турецкие газеты демагогически писали, что турки не могут быть равнодушными к «просьбам» своих собратьев из Крыма (№. 602).

16 апреля 1918 г. Дюласта, посол Франции в Берне писал Стефану Пишону (№. 591): «Мы уже Вам сообщали о больших надеждах, которые питала Османская империя после распада России и о попытках присоединить к Константинополю тюркские народы, проживающие ранее под царским игом». «В России, - писала в номере от 20 февраля газета «Терджиман-и Хакикат», - существует тюркский мир, который простирается до границ Китая и Афганистана, огненная Каспийское море, и население которого на 90% принадлежит к тюркской расе. Эти планы на данном этапе более конкретно касаются Кавказа и Крыма. Уступка Турции районов Карса, Ардагана и Батума стала для Турции первым шагом на пути осуществления ее целей и этот реальный успех воодушевил ее на дальнейшее развитие своих честолюбивых планов...»

Вот уже два месяца турецкая пресса активно освещает этот вопрос... Во всех этих статьях ясно отмечается твердая решимость турецкого правительства доказать, что большинство народов Кавказа – мусульмане, что они, в основном,

принадлежат к тюркской расе и что в этих условиях Османская империя имеет все основания вмешаться в дела этих районов.

Большой интерес представляют сообщения турецкого посла в Берне. По заявлению Фуада Селим-бея, Османская империя желала бы, чтобы Кавказ стал буферным государством с Россией и одновременно служил бы связующим звеном с Крымом. Турецкому правительству импонировало бы и то, чтобы Кавказу была предоставлена широкая административная автономия, но все усилия были бы направлены на создание некоей конфедерации с Крымом и Османской империей, которая обеспечила бы превосходство на Черном море, превратив его в Туранское озеро.

И другие источники подтверждают, что план отделения Закавказья от России, его подчинение турецкой деспотической государственности в 1918 г. в Константинополе считался вполне осуществимым. В своем донесении государственному департаменту посол США в Париже Уильям Шарп (№ 603, 25 апреля 1918 г.) сообщал, что турки решили завоевать Кавказ. Он описывал положение в крае как критическое. По мнению американского посла, армяне находились на грани полного уничтожения турками. Шардиньи (военный представитель Франции на Кавказе) сообщал (№ 606, 29 апреля 1918 г.), что турки вместе с немцами готовят посылку войск в Красноводск, Туркестан, Мерв для осуществления своих пантюркистских, панисламистских планов. 24 июля 1918 г. французская разведка сообщала (№ 658) об активных акциях Германии в Закавказье, панисламистских, пантюркистских планах младотурок не только на Кавказе, но и в Туркестане и Афганистане. Младотурецкие офицеры в Елизаветполе сразу приступили к организации военных частей из военнопленных турок. В своей телеграмме из Эзелли французский военный представитель, подполковник Шарль Диньи сообщал (№ 697, 5 октября 1918 г.) президенту Клемансо, что после взятия Баку турки с армянским населением Закавказья поступают также, как в 1915 г. в Османской империи.

Некоторые документы содержат данные о героическом сопротивлении турецким интервентам под Сардаравадом, в Карахлисе, в Баш-Апаране и других местах. В частности, отмечалось, что самую последовательную принципиальную позицию против турецкого нашествия занимали армяне. Хотя отмечалась малочисленность их военных отрядов (№ 568, 26 марта 1918 г.).

По своему содержанию определенный интерес представляет документ № 705. Посол Франции в России Нуланс передал министру иностранных дел Ст.Пишону (из Архангельска, 13 октября 1918 г.) докладную записку полковника Торгома (глава армянской военной миссии в России). Второй раздел документа (5 июля 1918 г.) — это письмо Торгома на имя Варлама Аванесова (комиссар по делам Армении Наркомата национальностей Советской России), в котором дан всеобъемлющий политический анализ положения дел в Закавказье, Армении и вокруг нее. Характеризуя ситуацию в Армении, автор документа

подвергает суровой критике вредную позицию партии Дашнакцутюн, Армянского Национального Совета (Тифлис) по отношению к Советской России, ее полномочному представителю Ст.Шаумяну. В ноябре-декабре 1918 г. Национальный Совет отказался от советской помощи, которая предлагалась Ст.Шаумяном.

Автор документа доказывает, что Ав.Агаронян, возглавлявший делегацию Армянской республики на Парижской мирной конференции, не проявил должного внимания к интересам западных армян, понимания необходимости сплочения их рядов для создания Армении, восстановления армянского государства. Торгом считает Армению в границах Батумского договора якарманым платком». Он подвергает уничтожающей критике действия дашнакских руководителей. Ими были выдвинуты на должности бездельники и посредственные теоретики партии Дашнакцутюн. В документе высмеиваются эти «испытанные» стратеги, писаксы пятого разряда, которые стали заниматься высшей политикой. И наоборот, лучшие военные специалисты отодвинуты на задний план. В документе указывается на предательский характер союза с мусаватистской партией и помещиками-аристократами Грузии, которые опирались на султана и кайзера Германии. Автор осуждает антирусское поведение мусаватистов, которые организовывали диверсии против русских.

По мнению Торгома, независимость Армении была эфемерной, она осталась игрушкой в руках младотурецкого правительства. Торгом хорошо знал положение дел в Турецкой Армении. Он все видел своими глазами, уже несколько месяцев был очевидцем ее голофы. Он говорит о сиротах, о 1,5 млн. жертв геноцида. «Армения мертва», — заключал он, протестуя против политики Германии и Турции по окончательному уничтожению Армении.

Сворник Артура Бейлеряна представляет большой интерес для историков нашей страны и для всех, кто интересуется политическими судьбами западных армян, вопросами истории Ближнего Востока, Первой мировой войны, политики держав, их дипломатической деятельности.

Сворник дает в руки исследователя многие ценные, оригинальные документы из архивов Франции, которые вводятся в научный оборот впервые и служат объективной оценки и изложению исторических фактов.

Сворник полностью опровергает лживые домыслы турецких фальсификаторов истории.

Думается, что было бы полезно издать сворник документов А.Бейлеряна на русском языке.

Հայ շինարար ժողովուրդն արդեն վաթսուհինգերորդ տարին է, ինչ խաղաղ և ապահով պայմաններում, Սովետական Միության ժողովուրդների համերաշխ բնույթով, ուստի մեծ ժողովրդի օգնությամբ կառուցում է, ստեղծագործում... Սովետական Հայաստանն այսօր բարձր զարգացած սոցիալիստական երկիր է. նա ունի ժամանակակից անաջնակարգ արդյունաբերություն և գյուղատնտեսություն, գիտական խոշոր կենտրոններ, դպրոցական ու համալսարանական կրթության լայն ցանց: Ամեն տարի Հայաստանում ծնվում է 60 հազար մանուկ...

Հայ ժողովուրդը հպարտ է իր սոցիալիստական հայրենիքով, իր գավակների համար ստեղծված նորոգ և երջանիկ կյանքով: Սովետական Հայաստանով հպարտ են արտասահմանյան երկրներում ապրող մեր սփյուռքահայ եղբայրներն ու քույրերը: Նրանք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայությանը վիճակված ահավոր ուղբերգության բեկորների շառավիղներն են, բազմաթիվ թելերով կապված են մայր Հայրենիքի հետ, ուրախանում են նրա յուրաքանչյուր առաջիադասումով, նրա ամեն մի նոր նվաճումով:

Ժամանակը ոչինչ է անարդարությունը դատապարտելու, ճշմարտությունը ճանաչել տալու անհրաժեշտության նկատմամբ: Սփյուռքահայությունը պայքարում է հայրենիք ունենալու, իր իրավունքը հաստատելու համար:

Ոչինչ չի մոտացվել:

1915-ի ապրիլի 24...

Թուրքական պետականությունն օգտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի նպաստավոր իրադրությունից՝ ոչնչացնելու համար արևմտահայությանը, հայ ժողովրդին զրկելու իր երկիրը, իր հայրենիքն ունենալու իրավունքից:

Հայ ժողովուրդը, նրա ազգային-ազատագրական ոգորումները երիտթուրքական ոճրագործներին ներկայանում էին մի խոչընդոտ պահանջարկով իրականացման ճանապարհին: Արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականությունն ուներ իր շարունակությունը. արշավանքը Անդրկովկաս, Բաքու: Համաթուրանականության ցնդարանական տեսության գործնական իրականացումը պետք է ընդգրկեր Անդրկովկասը, Ղրիզը, Մյջին Ախան... Արևմտահայությունը հանդիսացավ պահանջարկովի առաջին գոհը:

Իսկ այսօր թուրքական պետականությունը փորձում է չքննդացնել երիտթուրքական ոճրագործներին, ուրանալ Օսմանյան կայսրությունից հայ բնակչության անհետացման փաստը: Նրանք փորձում են ուրանալ, որ Հայաստան երկիրը պատկանել է հայերին, որոնք իրենց սեփական պապենա-

կան հողերի վրա ապրել են, պայքարել ու ստեղծագործել հազարամյակներ շարունակ:

Թուրքական պետական պրոպագանդան ձեռք ձեռքի տված պատմության կեղծարարների հետ փորձում է նոր սերունդներին համոզել, թե 1915-ին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության հետ ոչ մի վատ բան էլ չի կատարվել: Նրանց ուղղակի «ազնիվ ու բարի նպատակով» հեռացրել են պատերազմաներձ շրջաններից ավելի ապահով, ավելի տաք երկրամասեր: Նման շաղկատանությունը ահռելի չափեր է ընդունել: Այն դուրս է եկել Թուրքիայի սահմաններից, տարածվել Արևմտյան Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, արարական երկրներում և այլուր: Թուրքական բուրժուական կառավարական կառավարող շրջաններն անմիջականորեն մասնակցում են նման ստահող քաղաքական պրոպագանդայի արմատավորմանը, հսկայական միջոցներ են ծախսում այս նպատակով: Այդ սև գործին մասնակցում են թուրքական ռազիոն և հեռուստատեսությունը, դեսպաններ, Ստամբուլի և Անկարայի համալսարանների պրոֆեսորներ: Կազմակերպվում են սիմպոզիումներ: Հրապարակ են հանվում ստահող գրքեր և կեղծագրեր: Նպատակն է ներազդել աներիկյան և արևմտաեվրոպական հասարակական կարծիքի վրա, ապացուցել թուրքական պետականության նախորդ վարիչների՝ սուլթանների, էնկիթ-բախթարների ու ազգայնականների «բարի» գործերը: Թուրքական պրոպագանդան այնքան է վտիպացել, որ փորձում է ապացուցել, թե հայերի ոչնչացման մասին Թալեաթի հեռագիր-հրամանները ուրիշ ոչինչ չեն, քան հայկական հորինվածք: 1984-ի հոկտեմբերի 8-ից 11-ը հայազիտական «սիմպոզիում» էր գումարվել Էրզրումում: Հոստոսները ամբիոնի վրա փոխարինում էին մեկը մյուսին: «Աբաբյուրք» համալսարանի ռեկտոր, պրոֆ. Խուրշիդ Էրթոլյուն թե դեկան Ահմեդ Չաքըրը խոսում էին Հայկական հարցում «այլաբանի գրգռությունների», «հայոց պնդումների» անսխիճության մասին: Մեկ այլ հոստոս ներկաներին կոչ էր անում Հայկական հարցի «արմատները դուրս փնտրել»՝ ձգտելով վարկաբեկել ռուս-հայ բարեկամությունը: Էրզրումի նահանգապետ Ֆեզի Տոթիները իր խոսքն սկսեց «հայոց սարքած» զուլումի նկարագրությամբ: Իսկ քաղաքապետ Նեմաթի Կյուլյուղուն ճամաքտակում էր, թե «պատմության ընթացքում թուրքերը փոքրամասնությունների հետ միշտ հասկացողությամբ և քաղաքավարությամբ են վարվել: Հայերը փորձած են թուրքերին կոնակեն զարմել և ջարդելու հետևանքով հարյուր հազարավոր թուրքեր սպանած են»: Ամբիոն բարձրացավ նաև հանգստի կոչված Քյանուրան Գյուլումի՝ դեսպանը, «Հայկական դուայե» հակահայկական աղտոտ գրքի հեղինակը: Մյուս սիրած խոսքն էլ Հայկական հարցը «երևակայական» կոչելն է:

¹ Քյանուրան Գյուլում (ծնվ. 1924), բուրք դիվանագետ, Թուրքիայի պատմության ընկերության անդամ, 1983-ին հրատարակել է «Հայկական դուայե» գիրքը, որտեղ փորձել է «հիմնավորել» Հայկական հարցի պատմության և հայերի ցեղապանության կեղծ վարկածը - Ա.Կ.:

² ԶԿԱԱ, Ջոն Կիրակոսյանի կողմից ստորագրված անվերնագիր հոդված, որն առ այսօր մնացել էր անտիպ, 1985, 23 մարտի, մեքենագիր:

Երիտթուրքերի պատմության մասնագետ Աննոյ Բեդլի Զուրանի որդին՝ պոփ. Էրճումեթ Զուրանը, հռչակեց, թե իբր Թուրքիայի դեմ «հայերն են, որ Եվրոպայի և Ամերիկայի համրային կարծիքին ուղղություն տված են»: Մեկը հայերին մեղադրում է Բյուզանդիայի հետ համատեղ գործելու, մյուսը՝ Ռուսաստանին համակրելու մեջ: Թուրք ժամանակակից պատմաբանների ընկերության նախագահ Բիլալ Շիմշիրն էլ փորձում էր ունկնդիրներին լուսանկարներ և գրքեր ցուցադրելու միջոցով ապացուցել, թե «հայերն են կազմակերպել ջարդերն ու զոլումները»: Մյուս հետևեց դոցենտ Ֆահրեդդին Քըր-գոլումը՝ խոսելով «Կարսի և նրա շրջակայքի մեջ հայերի կատարած ջարդերի մասին»: Ահավասիկ թուրքական պետական «ժայագիտության» ամենավերջին նվաճումները:

Ըստ թուրքական ընթերցման՝ չի եղել Հայկական հարցի ներքին ազդակ: «Չուլումը» հայերի սարքած գործ էր: Իսկ թուրքական տուլթանները չեն կտտոյել բուլղարներին ու սերբերին, հույներին ու հայերին, Օսմանյան պետության մյուս ոչ թուրք բնակիչներին:

Յոթանասուն տարի է անցել հայոց ոչնչացման դժնդակ ժամանակներից: Բայց ահա Հայոց դատը վատարանելու, պատմության փաստերն աղավաղելու մոլուցցրով բռնված թուրք կեղծարարներն այսօր փորձում են համաշխարհային հասարակությանը շլկացնել իրենց անպարտություններով: Նրանք մոռացության են տալիս թուրք մարդկանց խոստովանությունները, իրենց իսկ հրապարակած փաստաթղթերը: Տակավին 1930-ին թուրք եղիմնակ Յալմանը ԱՄՆ-ում հրապարակած իր «Թուրքիան համաշխարհային պատերազմում» գրքում գրում էր. «Աբսուրդ սկզբում նկատի էր առնվել իբրև ժամանակավոր միջոցառում: Բայց մի շարք ազդեցիկ թուրք քաղաքագետների վկայությամբ այն նկատի էին ունեցել իբրև հայ փոքրամասնության բնաջնջում Թուրքիայում այն մտքով, թե դա պետք է իվնք ստեղծեր Փոքր Ասիայում միայն մի ցեղի գոյության համար»:

Թուրք Ջելալ Նուրի-բեյը, որ պատերազմի պահին Մայիլ Հալիմ, Թալեաթ փաշաների կառավարության քաղաքականության մոլի պաշտպանն ու երկրպագուն էր, թուրքական «Ժգղամ» թերթում 1918-ի նոյեմբերի 3-ին գրեց. «Հայերուն և հույներուն դեմ անիմաստ խիստ քաղաքականության մը հետևեցանք: Խոհեմությամբ չգործվեցավ»: Իր ընթերցողներին թարգմանաբար հաղորդելով այս խոսքերը, Կ.Պուլսի «Շողոմուրդ» թերթը հաջորդ օրը՝ 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, նկատում էր, թե Ջելալ Նուրի-բեյը «վերջերս հաջողեցավ վաստղել հայագետի դասին»:

1918-ի նոյեմբերի սկզբին թուրքական «Հաթիսաթ» թերթում ճննալ Ծահաբեդդինը գրեց. «Ձգայուն թուրք և արաբ իսլամներն իսկ չկրցան իրենց արուստուրք գտպել, երբ իրենց առջև պարզվեցան հսկողության տակ քաղաքներն անցնող հայերու խմբերուն նդերական տեսարանը» («Շողոմուրդ», 1918, 7 նոյեմբերի):

Մտորև հրապարակում ենք մի նամակ, որի բովանդակությունը բնորոշ է հազարավոր և տասնյակ հազարավոր հայ ընտանիքների համար: 1926-ին, երբ հաջողվում է պարզել մորաքրոջ որդի Մովսեսի՝ Երևանում հաստատված լինելու փաստը, ջարդից հրաշքով ազատված և Բաղդադ ընկած Ջատիկն իր հարազատին պատմում է իրենց ընտանիքի գողգորայի մանրամասները.

«1926, 12 ապրիլի, Բաղդադ

Ամնոռանայի, սիրելի մորաքրոջ որդիս

պ. Մովսես Թորոսյան

ի Երևան

Ահա կուգամ գրիչովս ձեզի այքերիս արցունքից գրիչս արյուն և մեկ կողմանից ուրախություն տիրեց մեր վրա այնքան, որ այսօր գրեթե 15 տարին ի վեր կորուստ մը գտնել: Այսքան տարին ի վեր, որ քեզ պտտում էի, զի կառողացա մեկ կողմանե լուր մը ստանալ, երբ որ 1920 թվականն մեր երկրացի Չանասանենց Մարգիւր Պուլկարիայեն դեպի երկիր վերադարձավ, գացի անոնց քով, քու մասիդ հարցնելու: Իր տղան Պուրոսը, աստված ողորմե անոր հոգին, պատասխանեց, որ երկու տարին ի վեր չեն տեսած, բայց քովս ունիմ անոր նկարը, տամ քեզի, որ կարոտդ առնիս, ըսավ: Երբ որ նկարդ հանձնեց անոր նկարը, տամ քեզի, որ կարոտդ առնիս, ըսավ: Երբ որ նկարդ հանձնեց ինձի, այնտեղից դուրս գալով այքերս արցունք և վիզս կտորած հետ վերադարձա մինչև միտքյան արճարանը: Այնտեղ տեսակցություն եղավ հորաքրոջ որդիդ պ. Մովսեսի հետ, ան ալ նկարդ տեսնելուն պես սկսավ այքերն արցունք թափել, անկե հետո քու մասիդ տեսակցություն ունեցա Մաղմայենց Մարտիրոսին հետ, որ պատասխանեց՝ մեկ տարի է, որ բաժնված եմ իրեն, չեն գիտեր, թե ուր մնաց: Այն ժամանակ բոլորովին հույսս կտրեցի, որ չի պիտի կարենամ հաջողիլ գտնիլ քեզ, բայց ինչպես եղավ այսօր ապրիլի 10, 1926 թվականին նամակ մը ստացա Մելանիկեն Հովհաննես եղբոր մասին: Նամակն առանց կարդալու վերևի ծայրը տեսա մեկ հասցե մը կարդալով Մովսես Թորոսյան մորաքրոջ որդին այսօր Երևանի մեջ կը գտնվի ըսած էր: Այդ կարողուստ պես օֆիսը վրաս դարձավ, և այքերս մքնեց, ինձզիմքս կորսունցուցի, ընկերս զիս ապտակով այքերս քացի և սկսա լալ. ես կորուստ մը գտա ըսելով և հիմա ինչ պիտի պատասխանեմ ըսելով հայրիմ ու մայրիմ, եղբայրներուն ու քույրերուն մասին: Բայց ի՞նչ ընենք, միմիայն մեզի չի պատահեցավ այդ դեպքերը, ընդհանուր հայերուն ալ պատահեցավ ըսելով կը մխիթարվենք:

Միտելիս, հիմա կուգամ քեզի ինչպես եղած էօն, պարզեմ քեզի, երբ որ երկրեն գաղթվեցանք, եկանք հասանք Ռես-ուլ-այն ըսած տեղը. հոն չուրս հինգ ամիս մնալե հետո այնտեղից գաղթեցին մեզի դեպի Մեսլիմե ըսած տեղը: Իր գերեզմանը քացիք, մեջը դիրքը, վրան առանց հողը ծածկելու, որովհետև դեռ հոգին վերջացած չէր, անոր այնպես թողուցինք ու հեռացանք: Դեռ մեր մեջեն ուրիշ կորուստ չունեինք, այն տեղեն անցանք, երկու օրը վերջ եղբայրդ՝ Գևորգը, քույրդ՝ Մարին, հիվանդացան, չկարողացան քալել: Այնտեղ սկսանք լալ ու անոնց ալ այսպես թողուցինք ու հեռացանք, իսկ եթե չի հեռանալիք.

նասիկանները կգնդակահարեին մեզ: Չորս-հինգ օր քալեի հետո եղբայրդ՝ Հովհաննեսը, ոտքեն վիրավորվեցավ, գնդակով անիկա դեռ կը քալեր: Ասկե մեկ քամի օր վերջ հայրիկդ հիվանդացավ, ան ալ այնպես ձգեցիմք, հաջորդ օրը պզտիկ բույրդ՝ Մբրտիին, ձգեցիմք, իսկ հաջորդ օրը Հովհաննես եղբայրդ մնաց, չի կարողացավ քալել, միայն մնաց մայրիկդ, աստված ողորմե՛ հոգին, երկու բույրը ձեռք ձեռքի բռնելով, այսինքն՝ մայրիկդ և մայրիկս մինչև Մոսուլ քերինք հասցուցինք: Մայրդ մշտական մտածելեն չի կարողացավ դիմանալ, Մոսուլ գալեն մեկ ամիս վերջ մահացավ և սուրբ գերեզմանի արժանացավ և անոր մարմինը հանգեց: Երկու ամիս վերջ մայրս ալ գիշեր-ցերեկ լալեն չի կարողացավ դիմանալ իր քրոջ և զավակներուն ցավեն, ան ալ մտածելեն հիվանդացավ ու մեռավ այդտեղ: Մնացիմք մեր ազգականներեն եղբայրս, ես և Խաչիկը, քեռիեն Օրբանճոց տղան՝ Մարտիրոսը, և մեծ քեռիեն աղջիկը, Թաֆուլիկը, մյուս մնացածներեն ամբողջը մեռան, բացի Պարսան քեռիեն դուրս, որովհետև ինքը զինվոր գացած էր, և իր ընտանիքը գոնե մնացած էր այդ Մոսուլ, նրանով ամենքը ողջ մնացած են: Մենք այդ քաղաքին մեջ երեք տարի մնալիս հետո փախանք դեպի Հալեպ, գացինք և անտեղից անցանք Պոլիս»:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Մովսեսի շառավիղներն այսօր ապրում են Երևանում: Սակայն որքան շառավիղներ անհետացան անապատների ավազների մեջ, ընկան յաթաղանից, ծարավից, քաղցից... Պաշտպանելով Թալեաքին ու նրա մարդասպան հանցակիցներին՝ այսօր բուրբական պետականությունը, կեղծարար լրագրողներն ու պատմաբանները պաշտպանում են մարդատյացությունը, կատարում են նոր հանցանք մարդկության դեմ, ժողովուրդների բարեկամության ու խաղաղ գոյակցության դեմ:

Միայն թալեաքներին, ենվերներին, հիալերներին ու նրանց սև գործերը դատապարտելով է հնարավոր անարգանքի սյունին գամել Թուրքիայում առաջադիմության ու դեմոկրատիայի մարտիկներին, թուրք ժողովրդի իսկական հայրենասերներին գնդաններում ոչնչացնող դաշիններին: Ֆաշիզմի դեմ մարդկությունը պայքարում էր երեկ, պայքարում է այսօր, որովհետև այն մարդատյացություն է: Ֆաշիզմը կոպիտ ուժի պաշտամունք է: Ֆաշիզմը մի գաղափարախոսություն է, որի միջոցով մեկն ուզում է իր ոտքը դնել մյուսի վզին, նրան դարձնել իր ստրուկը, - ասում էր Կոմստանտին Սիմոնովը¹: Պատմության դասերը թեպետում են կանգուն պահել մարդկության հիշողությունը: Թուրքական հետադիմական ուժերն ուզում են, որ գեմոցիդի վերջին գոնը դառնա ճշմարտությունը: Այդ բանը նրանց չի հաջողվի: «Ժխտել գեմոցիդի փաստը, - ասում է ֆրանսիացի բժիշկ, պատմաբան Իվ Տերմոնը², - նշանակում է վիճարկել ընդհանրապես հայերի գոյությունը»:

¹ Կոմստանտին Սիմոնով (1915-1979), խորհրդային գրող, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ - Ա.Կ.:
² Իվ Տերմոն (ծնվ. 1932), ֆրանսիացի բժիշկ, պատմաբան, հայերի ցեղասպանության մասնագետ, հիմնական աշխատությունները՝ «Հայեր. մի ցեղասպանության

Այլպես դժվար կլինի պայքարել չարիքի դեմ: Հիտլերին ձեռնառու էր, որ մարդկությունը չիլիշեր հայոց կոտորածները: Չէ՞ որ նա նոր չարագործությունների կոչ էր անում իր համախոհներին: Մովսեսական ժողովուրդն իր հերոսական կռիվով պատմության արականոյտի մեջ նետեց Հիտլերին:

Մեր մոլորակի վրա պայքարը չար ուժերի դեմ շարունակվում է: Չարիքը հաղթահարելու համար պահանջվում է մշտական պայքար: Մովսեսական Միությունն այսօր գլխավորում է չարիքի, պատերազմի սպանդի, միջուկային աղետի դեմ աշխարհի ժողովուրդների պայքարը: Սոցիալիզմի առաջին երկիրը խաղաղության քաղաքականության իր ծրագրով ուղի է ցույց տալիս դեպի վաղվա օրը, դեպի մարդկության երջանիկ ապագան:

23.03.1985

Պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյան
(ստորագրություն)

պատմություն», «Հայկական հարց», «Մի ցեղասպանության ժխտման քննություն» - Ա.Կ.:

ԱՆԿԱՐԵԼԻ Է ՄՅՈՒՆԵԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Հազարամյակների իր պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն անցել է դաժան պայքարի ու ծանր փորձությունների բովով: Իր քաջարիության ու տոկոմունության, իր բարձր մշակույթի շնորհիվ նա դիմակայել է օտարերկրյա զավթիչների քազմաքիվ արշավանքներին, արևելյան բռնապետություններին: Դարեր շարունակ Հայաստանը հեծել է շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի լծի տակ:

1828 թ. Արևելյան Հայաստանի վրա ծագեց ազատագրության արշալույսը: Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ ժողովուրդի առջև բացվեցին զարգացման ու առաջադիմության նոր հորիզոններ:

Ռուսաստանի՝ որպես մեծ պետության դերի ու միջազգային կյանքում նրա նշանակության աճի հետ, հայ ժողովուրդի իրատեսորեն մտածող ներկայացուցիչներն իրավացիորեն իրենց ժողովուրդի ֆիզիկական ու հոգևոր ազատագրությունը տեսնում էին հենց Ռուսաստանի հետ դաշինքի մեջ: Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ռուսական զենքի յուրաքանչյուր հաղթանակ, ռուսական դիվանագիտության յուրաքանչյուր միջազգային պայմանագիր նույնպես էր հույների և սերբերի, բուլղարների ու չեռնոգորցիների, վրացիների ու հայերի ազատագրության օրը: Ամեն անգամ բուրբերի դեմ ռուսների մղած յուրաքանչյուր հաղթական պատերազմից հետո հայ ժողովուրդը ողջունում էր ռուսներին՝ լինի դա Կարսում կամ Էրզրումում, Վանում, Ալաշկերտում կամ Բայազետում, Արևմտահայաստանի մյուս մարզերում՝ նրանց համարելով իրենց ազատարարներ բուրբական ճնշումից:

Եվ, ընդհակառակը, եվրոպական տերությունների ամեն մի քաղաքական ու դիվանագիտական գործողությամբ, որն ուղղված էր Ռուսաստանի տարածքային ձեռքբերումները առավելագույն սահմանափակելու նպատակին, գոհաբերվում էին հայ ժողովուրդի կենսական շահերը: Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Մոլթերին 1878 թ. հազվադեպ անպատկառությամբ հայտարարում էր, որ «ֆրիստոնյաների փրկության որևէ մարդասիրական նկատառումով իմ ձեռքը կանգ չի առնի՝ ռուսների հետագա առաջխաղացումը կանխելու համար»: Եվ սրանք դատարկ խոսքեր չէին: Այսպես, Սան Ստեֆանոյի՝ 1878 թ. պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ Արևմտահայաստանի նշանակալի մասը պետք է անցնեի Ռուսաստանին: Սակայն անգլիական, գերմանական և այլ քաղաքագետներն ու դիվանագետները միասնական ճակատով հանդես եկան դրա դեմ, որի հետևանքով «Բեռ-

¹ Կիրակոսյան Ջ., Միրանյան Ա. Անկարի է մրագնել պատմության ճշմարտությունը // «Նեինյան ուղիով» (Ե.), 1985, N 4, էջ 84-96: Տե՛ս նաև՝ 1915 թ. արևմտահայության ցեղասպանությունը արևմտյան քաղաքագիտության լուսաբանմանը // «Լրաբեր» (Լ.Ա.), 1985, 24 օգոստոսի: «Արև» (Կահիրե), 1985, 9, 10, 14, 15, 17, 19, 29, 30 օգոստոսի, 2 սեպտեմբերի:

լինի տրակտատը հայ ժողովուրդի մի նշանակալի մասին, - կարդում ենք «Դիվանագիտական պատմության» մեջ, - բողեց բուրբական լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական երկրների այդ որոշումը ճակատագրական եղավ բուրբահայերի համար, այն նրանց դատապարտեց ֆիզիկական բնաջնջման» (История дипломатии, М., 1963, Т. 2, с. 333):

Մովեսական բուրբագետ Ա.Ս.Տվերիտիովյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում Օսմանյան կայսրությանը ենթակա ժողովուրդների դրությունը. «Թուրքական արշավանքներն ուղեկցվում էին քաղաքների ու գյուղերի անողոր ավերածությամբ, նյութական և մշակութային արժեքների կորուստով, հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչների գերեզմարությամբ: Այդ արշավանքները բուրբական լծի տակ ընկած բալկանյան, կովկասյան, արաբ և այլ ժողովուրդների համար պատմական աղետ էին, որոնք երկար ժամանակով կասեցրին նրանց տնտեսական ու մշակութային զարգացման պլոցեքը» (Вестник истории, Т. 4, с. 544):

Օսմանյան կայսրությունը պատմությունը համոզիչ կերպով վկայում է, որ տիպիկ բռնակալական այդ պետության կառավարողները դարեր շարունակ իրենց արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը կառուցում էին իրենց իշխանության տակ ընկած բոլոր ժողովուրդների անողոր ճնշման, ռասայական ու կրոնական հակամարտության, ազգային ինքնագիտակցության նվաստացման, ազգային-ազատագրական շարժումների բարբարոսական ճնշման վրա: Թուրքական կառավարող շրջանների ռասայականությունն արտահայտվում էր բուրբ ազգի բացառիկության քարոզի մեջ, որն իբր կոչված էր կառավարելու և իշխելու մյուս ազգերի վրա: Գործնականորեն դա դառնում էր վայրենի հալածանքների ու բռնությունների քաղաքականություն բազմաթիվ ժողովուրդների՝ հույների, ալբանացիների, արաբների, բուլղարների, սերբերի, մակեդոնացիների, կիպրացիների, քրդերի և այլոց նկատմամբ:

Արևմտահայաստանի բնակչության համար խավար գիշերը շարունակվեց: Արևմտահայությունը դարձավ ավերիչ, մահաբեր քաղաքականության զոհը: Արդյուլ Համիդ II սուլթանի օրոք 19-րդ դարի 90-ական թթ. դրվեց հայերի զանգվածային բնաջնջման պլանավորված քաղաքականության իրականացման սկիզբը: Օսմանյան պետության ռազմաֆեոդալական վերնախավի այդ քաղաքականությունն առանձնապես դաժանորեն սկսեց իրականացվել 19-րդ դարի ավարտին և իր զագաթնակետին հասավ երիտթուրքերի հետադիմական դիկտատորայի ժամանակաշրջանում, երբ պանթուրքիզմը հռչակվեց որպես պետական քաղաքականություն:

1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքական կուսակցությունը («Միություն և առաջադիմություն»), ղեկավարվելով երկրի բռնի բուրբացման շուլինիստական ծրագրով, նախապատրաստեց և Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրականացրեց Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության բնաջնջման համապարփակ ծրագիր: Երիտթուրքական շարժումը մի ուշացած, կիսակատար բուրժուական

«հեղափոխություն» էր, որը իբրև ժառանգություն էր ստացել բուրբակյան ռազմաֆեոդալական բյուրոկրատիայի բոլոր հետադիմական գծերը: Ինչպես «Պրավդան» էր գրում, երիտթուրքերի ձգտումը՝ «թուրքացնելու Օսմանյան կայսրությունում ապրող սլավոններին, հայերին, հրեաներին և այլոց, էլ ավելի կոպիտ ու հետևողական բնույթ ստացավ, քան Արդուլ Համիդի օրոք էր» (*Иранца* (M.), 1912, N 76):

19-րդ և 20-րդ դարերի սահմանագծում Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի դրության օրյեկտիվ ուսումնասիրումը բացահայտում է ողբերգական այն իրադարձությունների իսկական պատճառները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում երեք անգամ՝ 1894-1896, 1909 և 1915-1916 թթ. հանգեցրին Արևմտահայաստանի բնակչության մեծ մասի՝ ոչնչով չարդարացված բնաջնջման: Ուշագրավ է, որ հայերի առաջին զանգվածային կոտորածը իրականացվել էր Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին «սահմանադրական» միակետ Արդուլ Համիդ II-ի ցուցումով: Ոչ պակաս ուշագրավ է նաև այն, որ երիտթուրքերը, որոնք իրենց դոգմին գրել էին Արդուլ Համիդի դեմ պայքարի նշանաբանը և ազատության, հավասարության ու եղբայրության կոչ էին անում «օսմանցի հայրենակիցներին», որդեգրեցին թուրքերի ազգային բացառիկության ռասիստական գաղափարները և իրենց շովինիստական քաղաքականության մեջ հասան հայ ժողովրդի ցեղապատմության կազմակերպման:

«Турецкая республика» տեղեկագրում (Մոսկվա, 1975, էջ 32) ասված է. «Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրած 2 միլիոն հայերից 1965 թ., պաշտոնական տվյալներով, մնացել է 33 հազար»:

Աշխարհի վերաբաժանման համար Առաջին համաշխարհային պատերազմը սանձազերծել էին ինպերիալիստական տեղությունները, առաջին հերթին՝ Գերմանիան: Օսմանյան կայսրության նվաճողական պլանները, որոնք պետք է իրականացվեին պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի դրոշմ ներքո, նույնպես կրում էին գաղթողական բնույթ: Թուրքական «բոգոբուրդ» («գորշ գայլը») այդ պլանների խորհրդանշանն էր: Հենվելով Գերմանիայի հետ կնքած դաշինքի վրա՝ երիտթուրք կառավարողները մտադիր էին բացել Թուրանի ճանապարհը, տիրել Կովկասին, Թուրքեստանին...

«Հայկական սեպը», երիտթուրքերի պլաններին համապատասխան, պետք է մեջտեղից վերացվեր դեպի Թուրան տանող նրանց ճանապարհից: Համաշխարհային պատերազմը երիտթուրքերի համար քարենպաստ հնարավորություն եղավ այդ պրոբլեմը փոքր աղմուկով և մեծ «հաջողությամբ» լուծելու համար:

Եվ արևմտահայերը ոչնչացվեցին վանդալներին հատուկ անբողջ անմարդկայնությամբ: Թուրքիայի հայ բնակչության վերաբնակեցման անվան տակ երիտթուրքերը գերմանական ինպերիալիստների հետ միասին իրականացրին հայ ժողովրդի մի նշանակալի մասի մասսայական բնաջնջման պլանը: «...Տխրահուչակ վերաբնակեցումը այլ բան չէր, քան հայերի զանգվածա-

յին սպանություն» (Новая история стран зарубежного Востока, М, 1952, т. 2, с. 399): Ալեգրեմիկոս Ե.Վ.Տառնեն գրում էր, որ Թալբար-վաշան և Էնվեր-վաշան «որոշել էին ի կատար ածել հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման ընդարձակ պլանը... Ցանկալի էր համարվել հայերին կոտորել հնարավորին չափ մինչև վերջին մարդը» (Тарле Е.В. Европа в эпоху империализма, 1871-1919, М, 1958, Соч., Т. 5, с. 398):

Ալեքսեյ հայկական օջախը: Հայերի պատմական հայրենիքը, որտեղ դարերով ստեղծվել էր մեծ քաղաքակրթություններից մեկը, անայացավ:

Ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, Վանից մինչև Կիլիկիա, Եփրատից մինչև Արաքս, այսօր էլ դեռ պահպանել է քաղաքների, ամրոցների, եկեղեցիների, վանքերի, կամուրջների, ջրանցքների ու խաչքարերի՝ հայ ժողովրդի ստեղծարար աշխատանքի այդ պերճախոս վկաների ավերակները:

Եվ այսօր արխիվային նորանոր նյութերը հաստատում են երիտթուրքական դահիճների կողմից հայ ժողովրդի բնաջնջման պլանաչափ, կամխանածոված ծրագրի այդ փաստը:

«Յեղատպանություն» («զենցոյղ») հասկացությունը դեռ չէր մտել ժամանակակից միջազգային լեքսիկոնի մեջ ու տխուր համբավ չէր ստացել աշխարհում, երիտթուրքական կլիկն այն արդեն կիրառել էր հայ ժողովրդի նկատմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ կազդերական Գերմանիայի անմիջական մասնակցությամբ:

Ճշմարտացի ու հանգամանալից պատասխանն այն հարցի, թե Օսմանյան կայսրության բռնակալական լծի տակ հեծող ավելի քան երկուսիլիոնանոց արևմտահայությունը ինչու բռնի կերպով տեղահանվեց հարազատ երկրից, ու նրա մեծագույն մասը սրի քաշվեց կամ սովի ու համաճարակի գոհ դարձավ Մերձավոր Արևելքի անապատներում, այսօր էլ ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական հրատապ նշանակություն:

Բանն այն է, որ ժամանակին ուսումնասիրված ու ապացուցված իրողություններն այսօր սկսել են վերանայվել ու կեղծվել: Բուրժուական քաղաքակրթությունը փակում է աչքերը շատ ճշմարտությունների հանդեպ և հրանցնում համաշխարհային այս կամ այն խնդրի «լուծման» իր մեկնաբանությունն ու գնահատականը:

Հայ ժողովրդի բնաջնջման օսմանյան պետական քաղաքականության հարցերը պատմաբանների, քաղաքագետների մի քանի սերունդների են գրադեցրել ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ արտասահմանում: Գոյություն ունի 1915 թ. հայ ողբերգության պատմությանը նվիրված աղբյուրագիտական ու պատմագիտական ընդարձակամակալ գրականություն:

Յիմերվալդյան կոնֆերանսի փաստաթղթերում, որ ստորագրել է Վ.Լե-նինը, սոցիալիստներն ընթրոնումով վերաբերվեցին հայ ժողովրդին, որի դրությունը կրիտիկական էր դարձել ինպերիալիստական պատերազմի հետևանքով: «Միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսը Յիմերվալդում, - ասված է կոնֆերանսի մասնակիցների կողմից միահամուռ ընդունված քանակման, - իր

ամենախոր համակրանքն է հայտնում պատերազմի բազմաթիվ զոհերին, լին և բեկզական ժողովուրդներին, հալածանքների ենթարկվող իրեա և հայ ազգերին, բոլոր այն միլիոնավոր մարդկային էակներին, որոնք տառապում են անհամար աղետների ճնշման տակ, ստիպված են կրել անլուր տարափներ» (Первая Циммервальдская конференция. Официальные документы, П.-д., 1915, с. 16):

Երկրորդ Ցիմերվալդյան կոնֆերանսը, որը կայացավ Կինտավ գյուղում (Շվեյցարիա) 1916 թ. ապրիլի 24-30-ը, իր ընդունած բանաձևերից մեկում գրել էր. «Ինչպես ակնառու կերպով ցույց է տալիս Բալկանյան պետությունների օրինակը և հատկապես Սերբիայի ու Հայաստանի ողբերգական ճակատագիրը, փոքր պետություններն ու ճնշված ազգերը լույ շախմատային ֆիգուրներ են մեծ տերությունների ինպերիալիստական խաղում» (Циммервальдская и Кинтальская конференции, Л.-М., 1924, с. 27):

Մերգն Կիրովը և Մաքսիմ Գորկին, Յուրի Վեսելովսկին և Վալերի Բրյուսովը, Նիկոլայ Մառը¹ և Ռուսաստանի առաջադեմ ուրիշ շատ գործիչներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին երիտրուբերի հրեշտավոր ոճրագործությունների դեմ: Ռուսաստանի հասարակայնությունը կոչ էր անում օգնության ձեռք մեկնել հայ ժողովրդին:

Արխիվային շատ փաստաթղթեր հաստատում են ռուսական կառավարության ակտիվության հայտնի փաստը, որպեսզի դաշնակիցները համատեղ ելույթ կազմակերպեն Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման քաղաքականության դատապարտմամբ:

Ռուսական կառավարությունը դիմել էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին՝ առաջարկելով համատեղ հանդես գալ հայերի նկատմամբ բուրբերի կատարած ոճրագործությունների դեմ: Արդեն այն ժամանակ դրված էր երիտրուբական կառավարության անդամների, քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների պատասխանատվության հարցը՝ հայերի նկատմամբ իրականացված ջարդերի համար նրանց դատապարտելու խնդիրը:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանությունը Փարիզում հավաստում էր, որ Պետրոգրադը համառորեն պահանջում է կոլեկտիվ բողոք հայտնել Արևմտահայաստանի շատ վայրերում հայերի զանգվածային կոտորածի առթիվ:

1915 թ. մայիսի 24-ին մանուշի Հավաս գործակալությունը հրապարակել էր համատեղ բողոք-հայտարարության տեքստը Էրզրումում, Ակնում, Բիբլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեյթունում, Վանում և այլ վայրերում «մարդ-

¹ Նիկոլայ Մառ (1865-1936), վրացի խորհրդային արևելագետ, կովկասագետ, հայագետ, քանասեր, պատմաբան, հնագետ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, փոխնախագահ, մեծ ներդրում ունի Վրաստանի և Հայաստանի պատմության, հնագիտության և ազգագրության մեջ, հայկական և վրացական ազգային արևելագիտական դպրոցների հիմնադիր, իրականացրել է Անի քաղաքի պեղումները - Ա.Վ.:

կության ու քաղաքակրթության դեմ» երիտրուբերի կատարած ոճրագործությունների դեմ:

Պրոֆեսոր Մ.Մ.Վովալևսկին¹ նշում է, որ դեռ դարակզրին Փարիզում երիտրուբերը չէին բարցնում իրենց մտադրությունները. ենթակա ազգերը կամ պետք է կուլ գնան բռնի կերպով և կամ, եթե դրան համաձայն չեն, ոչնչացվեն (սեյս Կовалевский М.М. Демократия и ее политическая доктрина, СПб., 1913, с. 90-91): Հայ ժողովրդի համար նրանք նախապատրաստել էին հենց երկրորդ ուղին:

«Թուրքերը փայվալում են Թուրքիայի ողջ հայ բնակչության բնաջնջման հրեշտավոր երազանքը, - 1916 թ. գրում էր Ս.Կիրովը, - ...գուցե հետագայում միայն, երբ կանգ կառնեն մարդկային արյան գետերը, մի նոր Դանթե կնկարագրի միլիոնավոր մարդկանց անասելի տառապանքների պատկերը» (Киров С.М. Народ страдающий // Терек (Владикавказ), 1916, 14 февраля):

«Նոր պատմության մեջ քիչ կան այնպիսի ժողովուրդներ, - գրում էր Գ.Օրջոնիկիձեն, - որոնք այնքան մեծ զոհեր տված լինեն, որքան հայերը, և քիչ կան այնպիսի երկրներ, որոնցում այնքան արյուն թափված լինի, որքան Հայաստանում» (Орджоникидзе Г.К. Статьи и речи, М., 1956, Т. 1, с. 412):

Կ.Լ.Իրկենիստը դատապարտում էր կայսերական Գերմանիային, «Թուրքիայի դաշնակցին, որն այս պատերազմի ժամանակ իս իր ձեռքերը ներկել է հայերի արյունով, անչափ մեծացնելով իր մեղքը, իրականացնելով տարաբախտ հայ ժողովրդի դժնդակ ջարդը...» (Ливкнехт К. Мой процесс по документам, П.-д, 1918, с. 5):

«Թուրքերը և հայերը» գրքում, որը լույս է տեսել 1919 թ. Փարիզում, կան այսպիսի տողեր. «Այլևս ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ խոսքը ամբողջ հայ ազգը ոչնչացնելու բուրբական կառավարության հաստատ արտահայտված կամքի մասին է» (Tahmazian K. Turcs et Arméniens. Plaidoyer et requisoire, Paris, 1919, pp. 113-117):

Հայերին ոչնչացնելու քաղաքականությունը պլանավորված է եղել մեթոդիկորեն ու միանգամայն ստոնարյուն կերպով, հավաստում է ղեպերի ակնամատես, ամերիկացի դիվանագետ Լ.Էյնշտեյնը (Einstein L. Inside Constantinople. Former Minister Plenipotentiary of US Diplomatic Service, New York, 1918, p. VII):

Համաշխարհային համրավ վայելող ֆրանսիացի լեզվաբան Անտուան Մեյնե 1919 թ. սկզբին հայտարարել է, որ «հայերի դժբախտությունն անասելի է»: Գերմանացի հայտնի արևելագետ Յոզեֆ Մարկվարտը 1919 թ. հունվարին արտասանած մի ճառում իր կառավարությունից պահանջեց ջանքեր գործադրել՝ երիտրուբերի պարագլուխներին գտնելու և նրանց միջազգային

¹ Մաքսիմ Վովալևսկի (1851-1916), ռուս պատմաբան, իրավաբան, հասարակական գործիչ, ռուսական մատմության ղեկավարներից, Ս.Պետերբուրգի ԳԱ ակադեմիկոս, Ռուսաստանի Պետական խորհրդի անդամ - Ա.Վ.:

տրիքումային հանձնելու համար: Առնող թույլերին հանձնված էր, որ հայկական կուտորածների ժամանակաշրջանում երիտթուրքերի քաղաքականությանն էին ծառայում ինչպես սովետական պանիսլավոնները, այնպես էլ թուրքիզմն ու պանթուրքիզմը:

Ամերիկյան հեղինակ Կլեյ Պայսի կարծիքով, այն, ինչ հայերի հետ տեղի ունեցավ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում, վերջին 25 տարիների ընթացքում նրանց դեմ իրագործված արյունահեղ ու ողբերգական դեպքերի տրամաբանական ավարտն էր: 1915 թ. ողբերգության գլխավոր սեղավորը նա համարում է Օսմանյան կայսրությանը:

Սովետական արևելագետները, թուրքագետները իրենց աշխատություններում ցույց են տվել պանթուրքիստական գաղափարախոսության ողջ հետադիմականությունը: Իրենց ռասիստական, շովինիստական և հակասովետական հայացքներով պանթուրքիստները ֆաշիստների գաղափարական ամենահարազատ դաշնակիցներն են (Гасанова Э.Ю. Антикоммунизм в Турции // Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба, Баку, 1973, с. 102):

Չնայած այն բանին, որ թուրքական պետականությունն ու հասարակայնությունը ակնհայտորեն չէին ցանկանում ընդունել հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված ոճրագործությունը, 1918 թ. հոկտեմբերից սկսած (երիտթուրքական վարչակարգի անկումից հետո), Էնվերի, թալեաթի, Ջեմալի և այլոց կործանարար գործունեության քննադատությունը դարձել էր Կոստանդնուպոլսի մամուլի գլխավոր թեման:

1918 թ. վերջին և 1919 թ. սկզբին Կ.Պոլսի «Սարսի» և «Ենի գյուն» թերթերի խմբագիրները բանավեճ էին սկսել հայկական կուտորածների մեղավորներին հայտնաբերելու հարցի շուրջ: «Ամբողջ աշխարհը գիտե, որ հայկական կուտորածը կազմակերպված է եղել Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի կողմից», - հայտարարում էր «Սարսի» թերթի խմբագիր Ալի Քեմալը (*La Renaissance* (Constantinople), 1918, 15 Decembre):

«Սարսի» թերթը (27.11.1918) գրում էր. «Այսօր գոյություն ունի արևի մեծ պարզ մի իրողություն, աղետ, դժբախտություն, որն ուրանալ անհնարին է: Սաիդ Հալիմի և Թալեաթի կառավարություններն իրենց անիշյակ հոգում նյութում էին մի գարնարելի պլան՝ պատերազմի պատրվակով քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, արտաքսել մի նահանգից մեկ ուրիշը, ընդհուպ մինչև արաբական անապատը, և այդ տեղահանության ընթացքում զազանաբար, միջնադարում և նոր ժամանակներում չտեսնված տմարդի մեթոդներով սպանել ոչ միայն տղամարդկանց ու երիտասարդներին, այլև ծովեր երեխաներին, կանանց, ծերունիներին, որպեսզի իսպառ կուտորեն, արժատախիտ անեն ողջ հայ ազգը»:

Այդ օրերին թուրք ժողովրդի շատ ներկայացուցիչներ համոզեց եկան թուրքիայի հայ բնակչության դեմ ուղղված տմարդի գործողությունների դատապարտմամբ: Այսպես, Ջեյալ Նուրի-բեյը, որը պատերազմի ժամանակ

Սաիդ Հալիմի և Թալեաթի կառավարությունների քաղաքականության մոլի երկրպագուն էր, «Իզգան» թերթի 1918 թ. նոյեմբերի 3-ի համարում խոստովանում էր. «Ամխոհեն դաժան քաղաքականությունը հայերի և հույների նկատմամբ կիրառվել է անմիաստ կերպով»:

Թուրքիայի հասարակական մեկ այլ գործիչ՝ Շահաբեդդինը, «Հաղի-ասթ» թերթում (1918 թ. նոյեմբերի սկզբին) գրում էր. «Ձգալուն թուրք և արաբ մուսուլմաններն անգամ չէին կարողանում զսպել արցունքները, երբ իրենց աչքերի առաջ տեսնում էին հայերի կուտորածի աստնկեցուցիչ տեսարանը»:

Թուրք բանաստեղծուհի, այն ժամանակ հասարակական ակտիվ գործիչ Խալիդե Էդիպ խանումը «Վակիթ» թերթում հրապարակել էր մի հայտարարություն. «Այն օրերին, երբ մենք գործել էինք, աշխատում էինք միջնադարյան մեթոդներով ոչնչացնել քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին... Այսօր մենք ապրում ենք մեր կյանքի ամենաոխտուր ու ամենամալ օրերը: Ամերիկյան և Անգլիան մեր մեջ տեսնում են մի պետություն, որը ոչնչացրել է իր ամենը հպատակներին ու զավակներին: Ներկայիս կառավարությունը հայտարարում է, որ հայերին հարկավոր է վերադարձնել նրանց բնակչության վայրերը...»: Էդիպը երիտթուրքերի դեկավորներին մեղադրում էր հայերի դեմ կատարած ոճրագործության համար (*La Renaissance* (Constantinople), 1918, 22 Decembre):

Թուրքական զինվորական տրիքումալը, որի կազմի մեջ կային թուրքական բանակի զեներալներ ու սպաներ, իր միտերում լյուվին ընդունեց երիտթուրքական պարագլուխների մեղավորությունը և նրանց դատապարտեց մահվան:

Երիտթուրքական պարագլուխների դատավարության օրերին մահվին մեծ վեզիր Թևֆիկ-փաշան խոսակալում մի թերթի տված հարցազրույցում պահանջեց ստեղծել միջազգային հանձնաժողով՝ հայերի բնաջնջման փաստերը ուսումնասիրելու համար: «Այդ միջոցով միայն Եվրոպան կկարողանա իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի ծանր փաստը, այլև խորապես պիտոսում ենք դրանց համար: Մենք այժմ դատում ենք նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում»:

Դեռ 1919 թ. թուրքական պառլամենտը Կոստանդնուպոլսում անցվեին լեզվով հրապարակել էր «Թուրք-հայկական հարցը» (թուրքական տեսակետ) գիրքը: Չնայած Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի «թուրքական տեսակետ» անկասկած ավելի մոտ էր պատմական ճշմարտությանը, քան այժմ ջանում են ներկայացնել թուրք պատմաբանները:

Թուրք աշխատավոր ժողովրդի ամենաճշմարտացի վերաբերմունքը իր բանաստեղծության մեջ արտահայտել է կոմունիստ, ինտերնացիոնալիստ բանաստեղծ Նազիմ Հիքմեթը.

«Լաուվեցին լույսերը Մուրենի նպարեղնիմ խանութում:

Նա չի մոռացել կուտորածը հայկական:

Մինչև վերջ, մինչ մահ, գերեզման

Նա չի ների իր հոր սպանողներին:

Բայց նա սիրում է թեզ,

Քանզի դու ևս չես ներել նրանց, ովքեր օգնել են,

Որ Թուրքիայի ճակատին դրվի այդ խարանճ ամրալի» (Назым Х. Из-
ваяное, М., 1953, с. 226-227):

Ժամանակի ընթացքում թուրքական բուրժուական քաղաքացիատու-
նը գրավեց խիստ շեշտված միտումնավոր դիրք, գնաց պատմական իրակա-
նությունը կեղծելու ճանապարհով:

Չնայած հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ պատմագիտական ըն-
դարձակ գրականության և աղբյուրագիտական հիմնարար հրապարակումնե-
րի առկայությանը, ժամանակակից թուրք բուրժուական հեղինակները փոր-
ձում են աշխարհին ներկայացնել Առաջին համաշխարհային պատերազմի
ժամանակների այդ դեպքերի իրենց նոր «մեկնաբանությունը»: Նրանց այն-
պես է թվում, թե աշխարհում ոչ մի օրինակ չի մնացել այն վավերագրերից,
որոնցում պահպանված լինեն իրենց ցեղակիցների ոճրագործությունների
հետքերը: Կարճ ասած, այսօրվա թուրք հեղինակները հանդես են գալիս
իրենց երեկվա նախորդների տեսակետի դեմ:

Թուրք հեղինակ Հասան Փուլադը «Հյուրիյեթ» թերթի էջերում դեռ վեր-
ջերս գրում էր. «...Այսօր 50 տարին չլրացած և անգամ հինամայա մարդիկ բո-
լորովին չգիտեն, թե 1915 թ. ինչ է տեղի ունեցել արևելյան և հարավարևելյան
Անատոլիայում: Ճայլամի նման մենք մեր գլուխը թաքցրել ենք ավազի մեջ, 50
տարի մի խոսք անգամ չենք ասել Հայկական հարցի մասին»:

Իսկ վերջին ժամանակներս Թուրքիայում մեկը մյուսի հետևից Հայկա-
կան հարցի վերաբերյալ կազմակերպվում են սիմպոզիումներ, սեմինարներ,
լուսանկարների ցուցահանդեսներ: Թուրքական պոլիտոլոգների հետ միասին
որպես հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմության «գիտակներ», որ-
պես նաև համընդամենների «ամփոփուի դերակատարներ» համոզես են գալիս
ամերիկյան գեներալներ, լրտեսներ, դրանց թվում՝ ԱՄՆ-ի ազգային պաշտ-
պանության խորհրդի նախկին անդամ Փ.Հենզեն, արագ ծավալման ուժերի
օգտագործման ստրատեգիայի տեսաբաններից մեկը, պրոֆեսոր Ռուլտեթ-
թերը և ուրիշներ: Նման համաժողովներում քննարկվող գլխավոր թեման է ա-
մերիկյան համընդամենուր հակասովետիզմի պաշտպանությունը, ավանդա-
կան ռուսատյացության ու հակակոմունիզմի պրոպագանդան:

Թուրք պատմաբանների ու քաղաքագետների՝ 70-80-ական թթ. լույս
ընծայած հրատարակությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ
թուրքական բուրժուական պատմագիտության «ստորկուտուր» ընդհանուր
առմամբ չի փոխվել: Այն դարձել է ավելի քաղաքականացված, ավելի միաս-
նականացված: Ռուսատյացությունն ու հակասովետիզմը իրենց բերորշ աղ-
տացություն են գտել թուրք հեղինակների աշխատությունների մեծ մասում:
Այսպես, Ռեշիդ Իլեթին պնդում է. «Հայերին առաջին սաղորդը եղել է Պետրոս
Մեծը: Նշանակում է Հայկական և հարցը ծնվել է 1720 թ.»:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում հայրենաքաղոնության նո-
տաներ են լսվում Օսմանյան կայսրության կորուստների նկատմամբ: Այդ
ուրբն ամրոջ Մերձավոր Արևելքում, Կովկասում, Բալկաններում թուրքական
պետության կորցրած դիրքերի մասին է: Նրանք խեղաթյուրված ձևով են մեկ-
նաբանում սուլթանին հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական
շարժումների պրոբլեմը, ծայրահեղ պահպանողականություն ցուցաբերում
նոր և նորագույն ժամանակների պատմության բազմաթիվ կարևոր պրոբլեմ-
ների լուսաբանման գործում:

Ներկայումս Թուրքիայում տեղի ունեցող գաղափարախոսական և քա-
ղաքական պայքարի բնագավառում գնալով հստակորեն գատվում է երկու
հակադիր զիմ: Մի կողմից, ամերիկյան, ֆաշիստական, հետադիմական
ուժերի կուրսն է, որոնք դավաճանում են ժողովրդի ազգային շահերին, ստի-
պում են աշխատավորներին ավելի պինդ սեղմել գոտիները, շարունակ դիմում
են ռեպրեսիաների ու տեռորի և աջակցում Պենտագոնին: Մյուս կողմից,
Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության վարած զինն է խաղաղության և
ազգային դեմոկրատիայի համար, բոլոր ազգային դեմոկրատական ուժերի
շահերի համար մղվող պայքարի զիմը (Кутлу Х. Выразитель интерес масс // *Проблемы мира и социализма* (М.), 1984, с. 31):

Բուրժուական թուրք հեղինակներն արդարացնում են սուլթանական
կամ երիտթուրքական պետական քաղաքականությունը, որն ուղղված է երկրի
ոչ թուրք ժողովուրդների շահերի դեմ: Նրանք որպես կանոն ժամանակակից
թուրք ընթերցողից քաջցնում են իրական փաստերը Օսմանյան կայսրության
հայ բնակչության մասին: Նրանք մասնավորապես, մոտացության են մատ-
նում այն փաստը, որ «պայծառափայլ իշխան Սաիդ Հալիմ-փաշան, Օսման-
յան կայսրության մեծ վեզիրն ու արտաքին գործերի մինիստրը» 1914 թ.
փետրվարի 8-ին իր ստորագրությունն է դրել հայկական քարենդոզումների
մասին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված համաձայնագրի տակ
(Сворник договоров России с другими государствами, 1856-1917, М., 1917):
Հետևաբար, հայեր ինչ են և այն էլ մեծ քանակությամբ Արևելյան Անատո-
լիայի վիլայեթներում՝ Էրզրումում, Վանում, Տրապիզոնում, Խարբերդում և
Դիարբեքիում: Եթե համաձայնագրով նախատեսված էր երկու գլխավոր տե-
սույներ նշանակել օտարերկրացիներից՝ երկու սեկտորների համար, նախա-
տեսվում էին ռեֆորմներ, նշանակում է եղել է՝ և պրոբլեմը: Այսօր Թուրքիա-
յում չեն ցանկանում հաշվի նստել այդ փաստերի հետ:

Ներկայումս թուրք հեղինակները կոպիտ կերպով կեղծում են Առաջին
համաշխարհային պատերազմի, հայ ժողովրդի, հայ-թուրքական հարաբե-
րությունների պատմությունը, 1915 թ. դեպքերի էությունը: Կեղծարարական
այդ կամպանիան հասել է այնտեղ, որ նրանք լկտիաբար ժխտում են
արևմտահայության բնաջնջման բուն փաստն անգամ: Մեկը մյուսի հետևից
լույս են տեսնում գրքեր, որոնցում փաստերի ու դրանց էության խեղաթյուր-
ման աստիճանը աննախադեպ է համաշխարհային պատմագիտության մեջ:

Նույն այդ պարսավելի նպատակներին են նվիրված նաև թուրքական մամուլում լույս տեսնող բազմաթիվ հոդվածները:

Պրոֆեսիոնալ պատմաբանների աշխատություններից բացի, Թուրքիայի գրական շուկան ողողված է բավարարյալ այնպիսի հրապարակումներով, որոնք լի են առարկայագուրկ, սանձարձակ ամեն կարգի պնդումներով: Եվ կեղծ հեղուրանքներով ու կիսագիտական զրպարտանքների այդ հեղեղն ամբողջապես տեղում է ընթերցողի գլխին:

Փաստերի խեղաթյուրումների ու տարրական ճշմարտությունների կեղծիքների մի հավաքածու է Քյանուրան Գյուրումի «Հայկական դոսյե» գիրքը: Նախկին դիվանագետը, դեսպանը, Թուրքիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղարը խնդիր է ստանձնել՝ արդարացել օսմանյան պետության հակաժողովրդական քաղաքականությունը: Ընդ որում բնորոշ է այն, որ Գյուրումը ոչ միայն ինքն է աղճատում փաստերը, այլև հարձակվում է բոլոր այն հեղինակների վրա, որոնք թեկուզ մի նվազագույն կշտամբանք են հղում Օսմանյան կայսրության հասցեին:

Թուրք հեղինակներն այսօր, աղճատելով փաստերը, ջանում են ընթերցողին համոզել, որ «ընդունելով տեղահանության որոշումը, թուրքական իշխանությունները ելնում էին ոչ թե էքսպանսիայի քաղաքականության շահերից, այլ նրանից, որ ռազմաճակատի գծից հեռացնեն օկուպանտների հետ համագործակցող էթնիկական խումբը»: Իր հրապարակումներում այդ նույն - դիրքն է պաշտպանում նաև կիպրացի թուրք Սալախի Սոնիելը:

Չանալով արդարացնել երիտթուրքերին ու նրանց գործողությունները՝ Սոնիելը ամբողջ պատասխանատվությունը իշխանությունների վրայից բարդում է այն մարդկանց վրա, որոնց վստահված են եղել քնակչության վերաբերման կեցումն ու նրանց պահպանությունը: Եվ քանի որ թուրքերը ռազմաճակատներում էին, ապա, իբր այդ պատճառով նրանց պահպանությունը հանձնարարել էին քրդերին, իհարկե միանգամայն անմեղորեն և առանց որևէ դիտավորության, իսկ վերջինները, ինչպես Սոնիելն է գրում, լինելով «ժայերի ավանդական քշմամիները, դատարարներ էին վարվում նրանց հետ»:

Հայերի անկախության ձգտումն անվանելով պատրանք, ռուսներին ու մյուսներին մեղադրելով հայերին ազատության առջերկու մեջ, կեղծելով հայերի թվաքանակը Արևմտահայաստանում և այդ հիման վրա նրանց մերժելով ինքնորոշման իրավունքը՝ թուրք պատմաբաններն ու հասարակական գործիչներն առանց այդ բանը ցանկանալու իրենց դնում են շատ անհարմար դրության մեջ: 1984 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնի «Ժամակետ» հանդեսը հրապարակել է Սոնիելի գրախոսությունը «Բրիտանական վավերագրերը օսմանյան հայերի մասին» երկհատոր ժողովածուի մասին: Գրախոսության հեղինակն այսօր ընդգրկվում է իրավիճակն այնպես է ներկայացված, թե իբր «Թուրքիայում ոչ մուսուլման ժողովուրդներն ավելի լավ են ապրել, քան մուսուլմանները, եղել են ավելի հարուստ, ունեցել ավելի շատ իրավունքներ ու հնարավորություններ, և զարմանալ միայն կարելի է, թե ինչպես դրանք՝ բոլոր այդ հույները,

ընդ, հայերն ու արաբները և մյուսները կարող էին մտածել անկախության և ազատության մասին»: Այստեղ ակնհայտորեն ծայրը ծայրին չի հասնում: Եթե դա ինքը այդպես լինեք, սպա, ինչպես պնդում են իրենք՝ թուրքերը, ինչպես էին անխուսափելի կործանման մատնում ժողովրդի մեծագույն մասին՝ համոն այդ «ազատության պատրանքի»:

Օգտվելով «ժուռ հայելու» միամիտ մեթոդներից՝ նրանք ամեն ինչ գլխավայր են շտտ տալիս և փաստերի նենգափոխման միջոցով ջանում են ցույց տալ, որ կոտորածի գոն են դարձել ոչ թե հայերը, այլ թուրքերը: Մեթոդը նոր է, քայց դա կարող է ազդել երիտասարդ ընթերցողների թեկուզև ոչ մեծ ու անփորձ մասի գիտակցության վրա և նրանց աչքում արդարացնել երիտթուրքերին և մասնավորապես թուրքական ամբողջ պետականությունը: Իսկ եթե ինչ-որ մեկը Եվրոպայում, Ամերիկայում ինչ-որ բանով, ինչ-որ ձևով հիշեցնում է երիտթուրքերի չարագործությունների իսկական փաստերի մասին, ապա թուրքական պաշտոնական պրոպագանդան անմիջապես վիթխարի աղմուկ է բարձրացնում:

Բոլոր նրանք, ովքեր փորձում են կեղծել հայ ժողովրդի պատմությունը, պետք է իրենց համար պարզ պատկերացնեն՝ հայերի ողբերգությունը չի կարելի ոչ ջնջել, ոչ էլ մոռացության տալ, ճիշտ այնպես, ինչպես չի կարելի մոռանալ ֆաշիստների ռճագործությունները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Կասկած չկա, որ թուրքական հակազիտական, հակապատմական հրապարակումները կարող են հաջողություն ունենալ միայն անիրագվել քաղաքների մոտ: Դրանք նպատակ ունեն խեղաթյուրել պատմական ճշմարտությունը, արդարացնել երիտթուրքական դահիճների հակահայկական չարագործությունները:

Պատմության կեղծարարներին հակահարված են տալիս թուրք դեմոկրատները, կոմունիստները: Ն. Գյուրելը Թուրքիայի կոմկուսակցության Կենտկոմի «Արքղըմ» թերթում (No. 8, 1983) գրել է. «Գերմանամետ Իսթիսիալ կուսակցության պարագլուխների ցուցումով 1915 թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող մեկ միլիոնից ավելի հայեր քարքարոսաբար ոչնչացվեցին, իսկ հայրերը հազարավոր հայեր և ստիպված եղան հեռանալ իրենց հարազատ հողերից և ցրվել գալ ամբողջ աշխարհով մեկ»: Հեղինակը 1915 թ. ցեղասպանությունը համարում է «Թուրքիայի պատմության ամենաամոքալի էջերից մեկը»:

70-ական թթ. երկրորդ կեսից՝ 1915 թ. ողբերգական դեպքերից տասնամյակներ անց, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների, ԱՄՆ-ի պատմաբանները, քաղաքագետները վերստին որոշակի հետաքրքրություն են ցուցաբերել հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության պրոբլեմների նկատմամբ: Բազմաթիվ մեծագործություններ, ժողովածուներ, ամսագրային ու լրագրական հոդվածներ են լույս տեսնում Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Գ.Ֆ.-ում, Հունաստանում, Լիբանանում և ուրիշ շատ երկրներում: Խնդիրը լուսաբանելու գործում

ողոշակյի հետաքրքրություն են ներկայացնում արխիվային և այլ փաստաթղթերի նոր հրատարակումները Արևմուտքի մի շարք երկրներում:

Հիշատակելի է Մորթոնի համալսարանի հրատարակությամբ ֆրանսերեն լույս տեսած «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ըստ ֆրանսիական արխիվների (1914-1918)» ժողովածուն, որը 757 արխիվային արժեթավոր փաստաթուղթ է պարունակում: Ժողովածուի նյութերն ամբողջապես հերքում են ժամանակակից թուրք հեղինակների հիմնագուրկ պնդումները, հայ ժողովրդի դահիճների արյունոտ գործերն արդարացնելու նրանց ջանքերը:

Ամերիկյան ազգային արխիվների բազմաթիվ վավերագրերի բովանդակությունն ամբողջովին ու լիովին հաստատում է այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ Օսմանյան կայսրության կառավարողները վարել են հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականություն, հերքում են թուրք հեղինակների: ու նրանց օտարերկրյա փաստաբանների ամենայն հիմքերից զուրկ պնդումները: Այդ բանում կարող է համոզվել ամեն ոք, ով կցանկանա ծանոթանալ Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանության այն հետազոտիչին, որոնք 1915 թ. և հետագա տարիներին ուղարկված են եղել «Վաշինգտոն» պետական դեպարտամենտ (United States National Archives, General Records of the Department of State, Record Group 59, Decimal File, 1910-1929): Հայերի կուտորածի մասին իր առաջին հեռագիրը դեսպանությունն ուղարկել էր 1915 թ. ապրիլի 30-ին: 1915 թ. մայիսի 25-ին ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն պետական քարտուղարին հաղորդում էր հայերի նկատմամբ ստեղծված սարսափելի իրավիճակի մասին: 1915 թ. մայիսի 28-ի հեռագրում հաղորդվում էր այն մասնաշաղկապ կուտորածի մասին, որին մասնակցել էին օսմանյան պետական իշխանությունները: Նույն թվականի հուլիսի 10-ին ամերիկյան դեսպանը գրում էր արդեն չտեսնված սարսափների, մասնաշաղկապ ձեռքբերումների ու տեղահանությունների մասին: «Ինչպես երևում է, - նշում է նա, առկա է հայ ազգի սիստեմատիկ ոչնչացման պլան» (նույն տեղում, էջ 77):

Այս վավերագրերից ամեն մեկի մեջ հաստատվում է երիտթուրքերի կողմից հայերի մասնաշաղկապ ոչնչացման փաստը:

Ժամանակի ընթացքում երիտթուրքերի տմարդի ոճրագործությունների դատապարտումը, ցեղասպանության պաշտոնական ընդունումն ավելի ու ավելի էր դառնում Թուրքիային ներկայացվող պահանջ:

Բերնարդ Լևինը «Թրայան» թերթի էջերում (1981 թ. մարտի 26-ին) «Ի՞նչ են հիշում հայերը» հոդվածում գրում է. «Անհնարին է ստույգ պարզել զոհերի թիվը, քայքայ կատարված չկա, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և հետպատերազմյան Առաջին տարիներին սպանվել է 1,5 մլն հայ»: Նա նշում է, որ սկսած Աբդուլ Համիդի ժամանակներից՝ հայկական կոտորածները չեն դադարել մինչև մեր դարի 20-ական թթ.:

Ամերիկացի լրագրող Ջ.Մեյերը «Հայերի հիշողությունը և թուրքերի հիշողության մրցակցումը» հոդվածում հիշեցնում է, որ 1915 թ. «Թուրքիայի մեծ

ու բարգավաճող հայ համայնքը դարձավ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհը» (*The New York Times*, 1983, April 23):

«Իսկական ցեղասպանություն»՝ այսպես է վերնագրված Ժան Գարզուի գիրքը: Հեղինակը բանավեճի մեջ է մտնում այս կամ այն թուրք պատմաբանի հետ, քանի որ այդ հեղինակների կատարած նեոգափոխությունները համարում է ոչ թե առանձին հեղինակների ձեռքի գործ, ոչ թե նրանց սուբյեկտիվիզմի կամ սխալների արդյունք, այլ մի պաշտոնական «տեսություն» և այդ տեսությունն ապացուցելու անբարեոք գործով է զբաղված այժմ թուրքական գրեթե ամբողջ պատմագիտությունը:

Բելգիական մի թերթ մեծ հոդված էր նվիրել պատմության թուրքական կեղծարարություններին՝ այն վերնագրելով՝ «Մահացածներ, որոնց նորից են սպանում»: Իսկ շվեդացի դիվանագետ Ռենն դե Ռեկը գտնում է, որ հայերի սպանությունները «ցնցեցին եվրոպացիների խիղճը» (*Humanité* (Paris), 09.01.1984):

Ջարմանայի ոչինչ չկա, որ չնայած թուրքական պատմագրության հուսահատական փորձերին, պատմական ճշմարտությունը Թուրքիայի անցյալ դարի 90-ական թթ. և 1915 թ. դեպքերի մասին իր համար ուղի է հարթում դեպի Արևմուտքի միլիտանտ մարդկանց մտքերը: Ավելի ու ավելի հաճախ են լսվում արևմտյան հրատարակատեսիլի ու քաղաքական գործիչների կոչերը թուրքական իշխանություններին և միջազգային հասարակայնությանը՝ ընդունելու Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության փաստը, ինչպես որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ընդունվեց ու դատապարտվեց Ֆաշիզմի կողմից հրեաների, սլավոնների և այլ ազգությունների զանգվածային բնաջնջման փաստը:

Վերջերս արևմտագերմանական «*Süddeutsche*» հանդեսը մեծ հոդված էր նվիրել հայկական պորթլեմին: Հոդվածի հեղինակներն անհերքելի են համարում թուրքական իշխանությունների մեղքը 1915 թ. ցեղասպանության համար և իրենց տարակուսանքն են հայտնում, որ ներկայիս թուրքական իշխանությունները չեն ընդունում ցեղասպանության փաստը: Նրանք նշում են, որ հայկական ազգային-ազատագրական շարժման հանդեպ թուրքական իշխանությունների ունեցած վախը հանգեցրեց այն բանին, որ «կառավարությունն Անկարայում գրավել է ժխտելու (ցեղասպանությունը - Ջ.Կ., Ա.Մ.) համար ու անխոհեմ դիրք»: Ըստ հանդեսի, թուրքական պաշտոնական իշխանությունների մեծ վերաբերմունքը հայ ժողովրդի ուրբերությանը ցուցադրում է «բավականապես վերաբերմունքը հայ ժողովրդի պատմությանը և ձեռք մեկնելու հաշտության համար»: Այս խիստ պատասխանատվությունը և ձեռք մեկնելու հաշտության համար»: Այս խիստ բացասական դիրքը ներկայիս Թուրքիայի պրեզիդենտ, գեներալ Էրլինը արտահայտել է հետևյալ կերպ. «Մեզանում հայկական ոչ մի պորթլեմ չկա, այն մեզ մոտ երբեք չի եղել, այն երբեք էլ չի կնի»:

Լուրջ հրապարակումների հետ միասին Արևմուտքի գրքերի շուկան ողողված է ամեն տեսակ բուլվարային հրատարակություններով: Թուրք կեղ-

ծարարներին օգնության են շտապում Արևմուտքի երկրների որոշ քաղաքագետներ ու ամեն կարգի գրչակներ, որոնք շահագրգռված են Թուրքիայի հակատվեռական դիրքի ուժեղացմանը:

Պատմության փաստերի վերլուծման ժամանակ արևմտյան հետազոտողների մեծ մասը, որպես կանոն, անընդունակ է անաչառ լինելու, քանի որ Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է, և այդ հարցը նրանք ավտոմատ կերպով փոխադրում են ՄԱՀՄ-ԱՄՆ, Արևմուտք-Արևելք դիմակայության համաձայնստի մեջ: Հաշվի առնելով ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի մասնակցության փաստը՝ շատ հետազոտողներ կանգնում են Թուրքիայի դիրքերի վրա, թեպետև ընդունում են ցեղասպանության փաստը: Տվյալ դեպքում անաչառությունն ու գիտական օբյեկտիվությունը տեղը զիջում են բրկային համերաշխությանն ու այն անհամագտորյանը, որ, ընդունելով օսմանական Թուրքիայի իշխանությունների հանցանքը և պաշտպանելով հայերի պահանջները, նրանք դառնով իրր կնկատեն ՄԱՀՄ-ի դիրքերի ուժեղացման:

Ելնելով աշխարհում ստեղծված նոր իրավիճակից, գեոպոլիտիկական գործոններից՝ շատ հեղինակներ ընդգծում են Թուրքիայի կարևոր դերը ՆԱՏՕ-ի համար: Քանի որ մերձավորարևելյան մավրը «գնալով ավելի ու ավելի կենսականորեն անհրաժեշտ է դառնում Արևմուտքի երկրների համար և որ իրր մեծանում է ՄԱՀՄ-ի սպառնալիքը այդ ռեգիոնին, ապա այդ ամենը առանձնահատուկ դեր է հատկացնում Թուրքիայի՝ Եվրոպայի պաշտպանության գործում և զգալիորեն ուժեղացնում է նրա դերը Մերձավոր Արևելքի ու Պարսից ծոցի անվտանգության հարցում»: Այս տեսակետն է զարգացնում Բրյուտը «Օրբիս» հանդեսում (1983, ամառ, էջ 421):

Ուսանք խոստովանում են, որ ԱՄՆ-ի համար ձեռնտու չէ սահմանել դեպքերի պատմական առույգ վավերականությունը. Թուրքիան նրան պետք է որպես դաշնակից: ԱՄՆ-ը անչափ մեծ միջոցներ է տվել Թուրքիային և, բնականաբար, պաշտպանում է թուրքական վարկածը 1915 թ. դեպքերի մասին: ԱՄՆ-ի վարչակազմը «մեծ պատկառանքով է» վերաբերվում Թուրքիայի պաշտոնական մերկայացուցիչներին, որոնք թույլատրվում է Բեռլինի համալսարանական գրադարանի ամբիոնից հայտարարելու, որ «հայերի ցեղասպանություն պատմության մեջ երբեք չի եղել»:

Թուրքական սուլթանների նորահայտ փաստաբանները միամիտ դիրքերից աշխատում են իրենց ընթերցողներին համոզել, որ «ուսանքի աջակցությամբ, որոնք հույս ունենին տիրել թուրքական հողերին», հայերը «խաչակրաց արշավանք» ձեռնարկեցին իրենց թուրք կառավարիչների դեմ»: Արդպիսին է «Հաշիմզադու թայյան» թերթից ամերիկյան ոճն «փորձագետ» Ռասսել Ուորրեն Հաուի «կարծիքը» (02.08.1983):

Ամերիկյան և արևմտաեվրոպական շատ հեղինակներ քննադատաբար են վերաբերվում օտարերկրյա միջամտությանը հայ ժողովրդի գործերին: Ամերիկացի Ջեյմս Գլոյնելը «անօգուտ» է համարում «հայերի բարեկամությունը եվրոպացիների և ամերիկացիների հետ»: Էռնեստ Ռամսոթը

պնդում է, որ երիտթուրքերը Հայկական հարցը դիտում էին որպես Թուրքիայի նկատմամբ եվրոպական տերությունների անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառ: Մյուս կողմից, հայտնի պատմաբան Ռ.Անտոն-Վատսոնը գտնում էր, որ հենց Եվրոպայի անվճարականությունն էր, որ տատապանքներ բերեց հայերին: Որոշ ամերիկացիներ պարզապես կրկնում են թուրքական կեղծ վարկածը հայ հեղափոխական կազմակերպությունների գործունեության «վճասակար» հետևանքների մասին:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, հակառակ Մոմիելի, Շուրի, Լանժերի ու դրանց նմանների պնդումներին, թե իրր այդ շարժումն ունեցել է «Ֆանատստիկ» ցանկություններ (ազգային-պետական ինքնուրույնություն ձեռք բերել իր նախնիների հազարամյա հայրենիքում), հենվում էր միջազգային հարաբերություններում արդեն արսիոնատիկ դարձած ազգի ինքնորոշման իրավունքի վրա: Վ.Լենինի և սովետական կառավարության դիրքորոշումը ելնում էր հենց այդ սկզբունքից, երբ սովետական իշխանության առաջին ղեկնեմների թվում Լենինը ստորագրեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը: Այնպես որ Ն.Ռավիչը իր «Հայկական ողբերգություն» հոդվածում միանգամայն արդարացիորեն է պատասխանում Կարդիներին, Կարպատներին, Մոնիելներին ու դրանց նմաններին, որ «հայերը Օսմանյան կայսրության շրջանակներում ունեին «ազգային ազատագրության» նույնպիսի իրավունք, ինչպես և Թուրքիայի կամ եվրոպական երկրների ճնշման տակ գտնված ամեն մի այլ ժողովուրդ: Ազգային-ազատագրական պատերազմից հետո: Հայկական շարժումը ևս այն շարժումներից մեկն էր, որոնք հանդես էին գալիս «ազգային ազատագրության համար» (*Encounter (London)*, 1981, December, p. 77):

Անտանտի երկրները, որոնք տարված էին ավարի բաժանմամբ, որն ամմիջապես բազմաթիվ բարդություններ առաջացրեց նրանց հարաբերություններում ինչպես Վերսալի հաշտության կոնֆերանսում, այնպես էլ հետագայում, և կուրացած էին Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ առաջին ատելությունից, փորձեցին անել հնարավոր ամեն բան՝ Ռուսաստանը թուլացնելու, հարևան ժողովուրդների վրա Հոկտեմբերի գաղափարների ազդեցությունը սահմանափակելու համար: Այդ նպատակով նրանք փորձեցին օգտագործել նաև թուրքական ազգայնական շարժումը: Դավաճանելով հայկական դատին, մոտանալով բոլոր խոստումներն ու գոհերին՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք տարվել էին Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները սրելու ցանկությամբ, երկուստեք մեծագույն ջանքեր գործադրեցին՝ վերանայելու Սևրի պայմանագիրը, և կնքեցին Լոզանի համաձայնագիրը Թուրքիայի հետ: Ինչպես գրում է Արեղիսի համալսարանի միջազգային հարաբերությունների անգլիացի պրոֆեսոր Պոլ Ուիլկինսոնը, «Լոզանում 1923 թ. Արևմուտքը ուրաջավ իր նախնական խոստումները հայերի նկատմամբ և դավաճանեց նրան»:

ճանաչելով Թուրքիայի վերահսկողությունը Արևմտահայաստանի նկատմամբ»:

Պատերազմից հոգնած, համաշխարհային պատերազմում տված կորուստներից ցնցված, սոցիալական և ազգային հեղափոխությունների քափից սարսափած եվրոպական հասարակայնությունն ընկել էր կատարյալ շփոթության մեջ: Որպես միակ իրողություն և համաշխարհային պատերազմի արդյունք մա գիտակցել էր նոր, հեղափոխական Ռուսաստանի առաջացումը, որը կլանե, իր վրա էր բեռնել համաշխարհային հասարակայնության ուշադրությունը ինչպես տեղի ունեցած բուն փաստի ու մասշտաբների վիթխարիությանը, այնպես էլ հետագա զարմանալի նվաճումներով:

Համաշխարհային տմեստական ճգնաժամը, ոտքի կանգնող ֆաշիզմը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, «ատրը պատերազմը» մարդկությանը հնարավորություն չտվեցին հանգիստ իրադրության մեջ խորապես ըմբռնելու վերջին մեկ դարում տեղի ունեցածը: Այդ բոլոր տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգությունը դուրս էր մնացել միջազգային քաղաքականության ոլորտից, իսկ պատմագիտական և սոցիալ-քաղաքական գրականության մեջ մոլվել էր հետին պլան:

Պ.Ռիչկինսոնը վճռակամորեն առարկում է թուրքերի այն պնդումների դեմ, թե ոչ մի ցեղասպանություն չի եղել՝ Նշելով, որ «պատմաբանների միջազգային ընկերակցությունը իր մեծամասնությամբ այն կարծիքին է, որ ցեղասպանություն եղել է»: Նրա կարծիքով, «եթի այտուհետ ևս ՄԱԿ-ում կասեցվի հայկական ցեղասպանության ճանաչման գործը, անհրաժեշտ է ՄԱԿ-ում *ad hoc* (հատկապես այդ դեպքի համար – Ջ.Կ. Ա.Մ.) ստեղծել կոմիտե՝ տվյալ հարցը հետաքննելու համար: Եթե դա տեղի չունենա, ապա հարկավոր է Հայկական հարցը բարձրացնել Հելսինկիի կոնֆերանսի որոշումների կատարումների ստուգման հերթական հանդիպումներում...»:

1984-ի ապրիլի 13-16-ին Փարիզում տեղի ունեցավ Հայոց զենցիղիյն նվիրված Ժողովուրդների մշտական դատարանի նստաշրջան: Տվյալ հարցում առավել բացասական մտնետներինց մեկը տրիբունալը համարում է այն փաստը, որ շատ պետություններ գեոպոլիտիկական նկատառումներով պաշտպանում են թուրքական կառավարությանը՝ տվյալ հարցի վերաբերյալ որևէ օբյեկտիվ հետազոտություն թույլ չտալու և պրոքրեմի իրավաբանական լուծումը խոչընդոտելու նրա ջանքերում:

Այն, որ ներկայիս թուրքական պոլիտոլոգիան կեղծում է փաստերը և անտեսում հայ ժողովրդի շահերը, աղաղակող անալոգիա քաղաքական մի ակտ է երկու ժողովուրդների միջև եղած հարաբերություններում և խիստ դատապարտման է արժանի միջազգային ընկերակցության կողմից, որը փորձում է ՄԱԿ-ի շրջանակներում, առաջին հերթին ՄԱԿ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների ջանքերի շնորհիվ ղեկն արդարացի աշխարհակարգի հիմքերը: Այնպիսի գործոններ, ինչպիսին համաշխարհային պատերազմների ու համապարփակ ցնցումների բացակայությունն է Երկրորդ համաշխարհային պա-

տերազմը ավարտվելուց հետո, նախկինում ճնշված քաղաքակրթականների ազատագրումը գաղութային լծից, համաշխարհային քաղաքականության վրա ՄԱԿ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների ազդեցության ուժեղացումը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին, որպեսզի միջազգային հարաբերություններում ուժի քաղաքականությանը փոխարինելու գա արդարության սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականությունը: Անկասկած է, որ դա կարող է որոշակի նախադրյալներ ստեղծել արդարացիորեն գնահատելու նաև հայկական զենցիղիյն պրոբլեմը: Այդպիսով համաշխարհային ընկերակցությունը կհաստատի իր վճռակամությունը պաշարելու այն բանի համար, որ Օսմանյան կայսրության՝ հայերի ցեղասպանության նման ոչ մի հանցագործություն անպատիժ չմնա:

Մովեստական Մյուրյան և Թուրքիայի միջև ներկայումս հաստատված հարաբերությունները խարսխված են երկու երկրների շահերը փոխադարձորեն հարգելու, փոխշահավետ համագործակցությունը երկուստեք զարգացնելու հիմքի վրա: Հարևան երկրների ու ժողովուրդների և Թուրքիայի ու թուրք ժողովրդի միջև բարենպաստ, գործարար հարաբերությունների ողջ կունպլեքսի հաստատման պրոցեսի հետագա խորացմանը կարող էին մեծապես նպաստել անցյալից եկող և մեր օրերում էլ դեռ այդ հարաբերությունների վրա ստվեր նետող պատմական անարդարությունների օբյեկտիվ գնահատումը, դրանից արվող ճշմարիտ և անկանխակալ հետևությունները:

Պատմության դասերը պետք է ծառայեն ժողովուրդների միջև բարեկամության ու համագործակցության զարգացմանը:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԻ 1915-1916 ԹԹ.
ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՊԼՏԱԿՐՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ՛՛

Ժողովուրդների խիղճը միշտ էլ ընդվզել է ցեղասպանության հանցագործությունների դեմ: Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեան 1948 թ. հատուկ կոմիտեցիա ընդունեց «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և այդ հանցագործությունը պատժելու մասին»: Փաստաթղթում ասված է, որ ցեղասպանությունը «որևէ ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական խումբ որպես այդպիսին ամբողջապես կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու միտումով կատարված գործողություն է»²:

20-րդ դարի պատմության ամենամտայ էջերից մեկն է 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը: Ինչպես նշել է «Պրավդա» թերթը, «փմպերիալիզմի ծնած ցեղասպանության խոշորագույն գործողություն հանդիսացավ Օսմանյան Թուրքիայի կառավարիչների հաշվեհարդարը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ, որ կազմակերպվեց յոթամստուն տարի առաջ»³:

Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը օսմանյան դարավոր լծի տակ շարունակաբար ենթարկվել է բռնադատության ու հալածանքի, դրանք անցյալ դարի վերջին տասնամյակի ժողովրդի զանգվածային ոչնչացման քաղաքականության քննյր: 1894-1896 թթ. հայերի զանգվածային քարոզչական տարան ավելի քան 300 հազար կյանք, 1909 թ. ավելացավ ևս մի քանի տասնյակ հազար գոծ:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, որը հայերի պատմական հայրենիքն է, և որտեղ նրանք բնակվել են հազարամյակներ շարունակ, ինքնուրույն հայկական պետություն տեսնելուն խանգարելու նպատակով, և օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած պայմաններից, երիտթուրքերն իրականացրին Օսմանյան կայսրության հետադիմական շրջաններում վաղուց ի վեր ծրագրված՝ հայ ժողովրդի ցարդը: Այդ հրեշավոր ծրագիրն իրականացվեց մեթոդիկ կերպով և չլաված դաժանությամբ: Հետևանքը եղավ այն, որ Օսմանյան կայսրության մեջ Առաջին համաշխարհային պատերազմի

տարիներին զանգվածաբար կոտորվեցին ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր, իսկ մնախնիների հողից հարյուր հազարավոր տեղահանվածներ էլ դարձան փախստական ու փոփոցված աշխարհով մեկ⁴:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակը և նրանց կոտորելու օսմանյան քաղաքականությունը գրավել է ինչպես մեր երկրի, այնպես էլ օտարերկրյա պատմաբանների ուշադրությունը: Այդ հարցերին նվիրված հարուստ և համապարփակ գրականություն գոյություն ունի: Հայերի ցեղասպանության խնդիրը լայնորեն լուսաբանվել է մեր երկրում հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներում և հետազոտություններում⁵: Խորհրդային գիտնականները վերականգնել են Թուրքիայում 1915-1916 թթ. հայ ազգաբնակչության ողբերգության փաստականագրված պատկերը: Արտասահմանում նույնպես գոյություն ունի այդ խնդրի ընդարձակ պատմագրություն: Մույն տեսության հեղինակները չհավակնելով Արևմուտքում լույս տեսած և այս հարցին նվիրված հրատարակությունների համապարփակ քննության կատարելուն, իրենց առաջ խնդիր են դրել ստակ ընդհանուր պատկերացում տալ դրանց մասին, ինչպես նաև, քննադատել արտասահմանյան արխիվային և խնդրող առարկա այլ փաստաթղթերի նոր հրատարակումները⁶:

Ամերիկյան ազգային արխիվների բազմաթիվ փաստաթղթերի բովանդակությունը լիովին հաստատում է, որ Օսմանյան կայսրության կառավարողները վարել են հայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականություն: Այդ

¹ Генциал армян в Османской империи, Е, 1982, с. III

² Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915-1916 гг. // Известия АН АрмССР (Е.), 1965, N3: Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ե, 1972: Генциал армян в Османской империи, Е, 1982: АКОЯН С.М. Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Е, 1967: Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны, Е, 1971: его же. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ., 1914 թ.), Ե, 1982: Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915 թ. մինչև մեր օրերը), Ե, 1983.

³ Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918). Recueil de Documents, Paris, 1983: BOYAJIAN D.H. Armenia: The Case for a Forgotten Genocide. New Jersey, 1972: The Armenian Genocide - First 20th Century Holocaust. The Events in Turkish Armenia (1914-1916) as reported in the New York Times and various Periodicals of the Time, Berkeley, CA, 1981: Documents: The State Department File: The United States Inquiry and the Armenian Question, 1917-1919 // The Armenian Review, 1984, vol. 37: TORIGUJAN Sh. The Armenian Question and International Law, Beirut, 1973: Justicier du Génocide Arménien, Paris, 1981: An Anthology of Historical Writings on the Armenian Massacres of 1915 (Viscount J. Bryce, A.L. Toynbee, H.A. Gibbons, H. Morgenthau, F. Nansen), Beirut, 1971: Hovannissian R.G. The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923, Cambridge, 1980.

¹ Կիրակոսյան Ջ., Միհրանյան Ա., Կիրակոսյան Ա. Օսմանյան կայսրության հայերի 1915-1916 թթ. ողբերգությունը արևմտյան պատմագրության լույսի ներքո // «Սովետական Հայաստան» (Ե.), 1986, Վ. 11, էջ 27-30: Տե՛ս նաև՝ Կիրակոսյան Դ.Ս., Միրանյան Ա.Մ., Կիրակոսյան Ա.Ջ., Трагедия армян Османской империи в 1915-1916 гг. в освещении буржуазной историографии // Вопросы истории (М.), 1986, N 5, с. 147-154.

² Официальный отчет первой части третьей сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 21 сентября - 12 декабря 1948 г., Париж, 1948, с. 90: «Известия» (М.), 17.11.1985.

³ «Правда» (М.), 24.04.1985.

են վկայում մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանության գեներալները, որոնք հասցեագրված են պետական դեսպարտամենտին՝ 1915 և հետագա թվականներին¹: Հայկական ջարդերի մասին եղած տեղեկություններով այդպիսի առաջին փաստաթուղթը ամերիկյան դեսպանությունն ուղարկել է 1915 թ. ապրիլի 30-ին: ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն 1915 թ. մայիսի 25-ին պետական քարտուղարին հայտնել է Օսմանյան կայսրությունում հայերի շուրջ ստեղծված իրավիճակի մասին: Նույն թվականի մայիսի 28-ի հեռագրում հաղորդվում էր զանգվածային կոտորածների մասին, որոնց մասնակցում էին պետական իշխանությունները: Հուլիսի 10-ին դեսպանը գրում էր զանգվածային ձերբակալությունների և տեղահանությունների մասին: «Այն-հայտ է, որ գոյություն ունի հայկական ցեղը հետևողականորեն ոչնչացնելու ծրագիր»,- նշել է նա²:

Կալիֆոռնիայի համալսարանի մարդասիրական և սոցիալական գիտությունների բաժնի ղեկավար, պատմության պրոֆեսոր Ն.Ռավիչը նշում է, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության հանցագործությունն այսօր համարվում է մոռացված և խումբացած՝ համեմատաբար վերջերս տեղի ունեցած ավերածությունների և կոտորածների հետևանքով: Ոմանք նույնիսկ կասկածի տակ են դնում ցեղասպանության պատմական իրողությունը: Ընդ որում, եթե հայերի ճակատագիրը «բաղցր» չի եղել, ապա շատ ավելի դառն է կատարված հանցագործության պատմական մեկնաբանությունը: Հեղինակի կարծիքով ժամանակակից ամերիկյան պատմագրության համար հայերի ցեղասպանությունը մնում է որպես երկրորդական նշանակություն ունեցող իրադարձություն: Ըստ Ն.Ռավիչի՝ արևմտյան պատմաբանների կողմից Հայկական հարցի թուրքասիրական մեկնաբանությունը գլխավորապես սկզբնավորվում է Օսմանյան կայսրության մեջ գործած ամերիկացի միախնդրողներից և նպատակ ունի թուրքիան օգտագործել ի շահ արևմտյան և ամերիկյան գլոբալ նկրտումների³:

1915-1916 թթ. իրադարձությունները լուսաբանելու միտումնավոր, հաճախ էլ պայրապես զեղծարարության օրինակներ կարող են ծառայել ամերիկացի քաղաքագետներ Մ.Գյունտերի և Ռ.Ու.Հաուի հոդվածները: Մ.Գյունտերը գրում է, թե «19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության մեջ ոչ մասնեղական ազգային փոքրամասնությունների ինքնավարության բացառիկ համակարգը հայերին այնքան էր գոհացնում, որ թուրքերը նրանց համարում էին «ոչյալ ազգ»: 19-րդ դարի կեսերին իրադարձությունը սկսեց փոխվել ազգայնականության վերելքի և Օսմանյան բազմազգ կայսրության տրոհման հետևանքով: Քրիստոնյա տարբեր ազգեր Արևմուտքում մեկը մյուսի հետևից սկսեցին անջատվել կայսրությունից: Արևելքում Ռուսաստանը նվաճեց Կովկասը, և թուր-

¹ United States National Archives, General Records of the Department of State, Record Group 59 (Decimal File, 1910-1929) // *The Armenian Review*, 1984, Spring, vol. 37.

² Ibid, p. 77.

³ Ravitch N. The Armenian Catastrophe // *Encounter* (London), 1981, December.

քիայի հետ ունեցած սահմանի վրա Ռուսաստանի գոյությունը հանդիսացավ ևս մի մղիչ ուժ... Թուրքերի համար հայերի անկախությունը տրամաբանական անհեթեթություն էր և սպառնալիք էր ներկայացնում կայսրության գոյությանը»: Գյունտերը հենց սրանով էլ բացատրում է 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերի պատճառները, այդպիսով մեղքը բարդելով հենց իրենց՝ հայերի և Ռուսաստանի վրա¹:

Փաստերն աղավաղելով՝ Արևմուտքի որոշ քաղաքագետներ ձգտում են կեղծել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի բնույթը, բորբոքել ռուսաստանյան տրամադրությունները: Հանուն այս միտումի, ամերիկացի և արևմտաեվրոպացի պատմաբաններից ոմանք, որոնք հանդես են գալիս ի պաշտպանություն երիտթուրքերի, աստարում են թուրք իշխանությունների պաշտոնական վարկածը, թե միայն ու միայն ռուսաստանը կողմնորոշումն էր պատճառը, որ նրանք Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայտարարվեցին Ռուսաստանի գործակալներ և Օսմանյան կայսրության թշնամիներ: «Ռուսական կայսրությունը փոփոխական հաջողությամբ փորձում էր Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչությանն օգտագործել որպես ինքզնուրոշ շարասյուն», - գրում է Մ.Գյունտերը: Նա պնդում է, թե հայերի ցեղասպանությունն իրականացվել է որպես պատասխան այն օգնության, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքահայերը դրսևորել են ռուսական բանակի ներխուժման համար: Այս պնդումով նա անտեսում է նույնիսկ ամերիկացի դիվանագետների՝ երիտթուրքական սև գործերի սկսման տեսների վկայությունները: Հենց թեկուզ այն, որ Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպան Հ.Մորգենթաուն որևէ կասկած չի ունեցել, թե երիտթուրքական առաջնորդներ Էնվերի ու Թալեաթի իրական նպատակը եղել է հայերին կոտորելը²:

«Կաշինգտոն քայան» թերթը 1983 թ. երեք համարներում զետեղել է Ռ.Ու.Հաուի հոդվածաչափը՝ հետապնդելով Հայկական հարցի եուրյունը «բացահայտելու» նպատակ: Հեղինակը պնդում է, թե Արևելյան Անատոլիայում ստեղծվում էին հայկական մարտատեղի խմբավորումներ, որոնք ահաբեկում էին թուրք և մասնեղական հարևաններին: Ռուսաստանն էլ, իբր, այդ խմբավորումներին զենք էր տալիս ու նաև ուղարկում էր զինվորական հրահանգիչներ՝ ամենայն կերպ գորավիզ կանգնելով հայ անջատողականներին: Հռոփ ստեղծվ, հայերը, որոնց աստարում էին թուրքական հողերը նվաճելու հույս փայփայող ռուսները, «խաչակրաց արշավանք» էին ձեռնարկել թուրքական կառավարողների դեմ: Հեղինակը ցուցաբերում է իր տարրական անգիտությունը պատմության մարզում: Նա 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը շվիթում է 1853-1856 թթ. Գրինի պատերազմի հետ, դաշնակցական

¹ Gunter M.M. The Armenian Terrorist Campaign against Turkey // *Orbis*, 1983, Summer.

² Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918, p. 318.

կուսակցության հիմնադիր Ք.Միքայելյանի¹ համարում է Կ.Մարքսի «ժալա-տարին աշակերտ»-ը, գրում է, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ազգաբնակչությանը տեղահանելու մասին որոշումը կայացրել է սուբբան Արյուկ Համիդը և ոչ թե երիտթուրքական կառավարությունը: Այնուհետև Հունս պնդում է, թե իբր Ազգերի վիզայի տվյալների համաձայն՝ կոռուստները եղել են ընդամենը 15 հազար հոգի, բայց հիմա այդ թվին գրոմեր ավելացնելով գոհերի թվը հասցնում են մեկուկես միլիոնի, այսինքն՝ ամբողջ աշխարհում ապրող հայերի քանակությանը²:

Նույնիսկ Միացյալ Նահանգներում այսպիսի դիքորոշումն արժանա-նում է դատապարտման: «Ուղ Սթրիթ Ջորնլում» հրատարակվել է հայկա-կան ծագումով ամերիկացի մի խումբ գիտնականների հայտարարությունը, որտեղ ասվում է. «ԱՄՆ-ում բնակվող հայերը երկու սերնդի կյանքի ընթաց-քում պահանջել են Թուրքիայի պատճառած վնասների համապատասխան փոխհատուցում, բայց չեն կարողացել նույնիսկ պատմական փաստերի խտ-տովաճանաչումը պատասխան ստանալ Թուրքիայի կողմից: ԱՄՆ-ի կառավա-րությունը գորակից չի եղել հայերի պահանջներին... Հայոց պատմությունը լուսաբանելու գործում ԱՄՆ-ի դերը կարելի է համարել եթե ոչ սև, ապա, լս-վագույն դեպքում, մուգ մոխրագույն»³:

Հայկական սփյուռքի տարբեր կենտրոններում այժմ որոշակի աշխա-տանք է կատարվում Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանության խնդիրը լուսաբանելու ուղղությամբ: Լույս են տեսնում փաստական նոր նյու-թերի կիրառումով հետազոտություններ, վերահրատարակվում են եվրոպա-կան, ամերիկյան և այլ հեղինակների՝ իրադարձությունների ականատեսների աշխատությունները, որոնք վաղուց ի վեր համարվում են հավաստյալ գրքեր: Առանձնակի ուշադրության են արժանի փաստաթղթերի ժողովածուների և արխիվային նյութերի հրատարակությունները: Քննարկվում լույս է տեսել Ռի-չարդ Հովհաննիսյանի համապարփակ մատենագիտությունը, որի առաջին մատուց թվարկված են տարբեր երկրների (Անգլիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Ավստ-րիա և այլն) արխիվները, որ պահպանվում են համապատասխան նյութերը:

¹ **Քրիստափոր Միքայելյան** (1859-1905), հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության հիմնադիր, առաջնորդ և տեսաբան, մշակել է հայ հեղա-փոխական ուժերը մեկ միասնական կուսակցության մեջ միավորելու ծրագիր, 1890 թ. օգոստոսին՝ կուսակցության հիմնադիր ժողովի ժամանակ, կարողացել է հաղթահարել գաղափարախտական տարածայնությունները և միավորել տարբեր հայացքներ ունեցող գործիչների, Փարիզում հրատարակել է «*Պրո Արմենիա*» քերթը, նախապարտատել է սուբբան Արյուկ Համիդի մահափորձը, գտնվել է ուսմի փորձարկման ժամանակ - Ա.Կ.:

² «*Washington Times*» (Washington DC), 1983, 1-3 August.

³ «*Wall Street Journal*» (New York), 1982, 1 November.

Երկրորդ մասը իրենից ներկայացնում է հայերի ցեղասպանության մասին արտասահմանյան հիմնական հրատարակությունների ցուցակը⁴:

Գրանցից է «Հայերի ցեղասպանությունը» ժողովածուն, որն իրենից ներկայացնում է 1913-ից մինչև 1922 թվականը ԱՄՆ թերթերում և անսպաս-րում հրատարակված մի քանի հարյուր հաղորդակցությունների ու հոդվածնե-րի հավաքածու: Ժողովածուն կազմող Ռիչարդ Քոլյանի ասելով՝ իր տրամադ-րության տակ գտնվող բնավ էլ ոչ բոլոր նյութերը: Երիտթուրքերի զագանու-թյունների մասին ամերիկյան մամուլի վկայությունները լիովին հերքում են այն ստահող պնդումները, թե ցեղասպանությունն իբր հայ և հայերին կարել-գող հեղինակների երևակայության պտուղն է սոսկ: Ժողովածուի նյութերը վկայում են, որ Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած սարսափների մասին ամերիկյան մամուլը հաղորդագրություններ է տպագրել գրեթե ամեն օր, և գրեթե բոլոր հոդվածներում էլ բացահայտվել է երիտթուրքերի վերջնական մպատակը՝ հայերի ջարդը որպես «Հայկական հարցի» լուծում:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ժողովածուի մեջ զետեղ-ված մի շարք նյութեր, որոնք հավելյալ լույս են սփռում 1915 թ. իրադարձու-թյունների նկատմամբ կազմակերպական Գեորգևիայի աշխույժ դերի վրա: «Գե-որգևիան և հայերի տառապանքը», «Գեորգևիան և հայկական ջարդերը», «Գեորգևիայի մեղքը հայկական արյունահեղության մեջ». այս և ուրիշ հոդ-վածներ վկայում են երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության ծրագրման ու իրականացման գործում գերմանական իմպերիալիզմի ուղղակի մեղսակցության մասին: «Գեորգևիայի մեղքերը մի գերմանացու ներկայաց-րած մեղադրանքի համաձայն»՝ այսպես էր վերնագրված «*Լիբերալի Դայ-ջեստ*» (հոկտեմբեր, 1917 թ.) հանդեսում զետեղված գրախոսությունը գերմա-նական բանակի սպա և թղթակից Գ.Շտոեբերի «Պատերազմական երկու տարի Կոստանդնուպոլսում» գրքի մասին: Գ.Շտոեբերի բնորոշմամբ, Հա-յաստանում կազմակերպված զանգվածային սպանությունների պատասխա-նատվությունն ընկնում է գերմանական իշխանությունների կողմից խրախուս-վող «երիտթուրքերի հանցագործ բանդայի» վրա⁵:

Մեծ այժմեակաճանություն ունեն ժողովածուի այն նյութերը, որոնք պատ-մում են 1918-1919 թթ. թուրքական իշխանությունների կողմից երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը դատապարտելու փորձերի մասին: «*Նյու Յորք թրայս*» թերթը 1918 թ. դեկտեմբերի 27-ին հաղորդել է, որ թուրքա-կան խորհրդարանը արձակվել է, և ներքին գործերի նախարարը կառավարա-կան հայտարարություն է հրատարակել հայերի կոտորածների համար պա-տասխանատու բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց պատժելու նպա-

⁴ **Hovannisian R.G.** The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacre, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923, Cambridge, 1980.

⁵ The Armenian Genocide - First 20th Century Holocaust, Berkeley, CA, 1981, p. 181.

տակով Գերագույն ռազմական ատյան ստեղծելու մասին: Մուլքան Մոհամմեդ Կոստանդնուպոլսում բրիտանական թրթակցի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ դատապարտել է երիտթուրքերի կարիքների քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, միաժամանակ ցավակցություն հայտնել կատարվածի առիթով (*New York Times*, 1918, December 7): 1919 թ. հուլիսի 13-ին նույն բերթը հաղորդել է, որ Թուրքիան դատապարտում է պատերազմական ժամանակների իր առաջնորդներին, և որ ռազմական ատյանը մահապատժի է դատապարտել երիտթուրքական պարագլուխներին՝ Էնվերին, Թալեթին, Ջեմալին և այլոց¹:

Իրադարձություններն անաչառ կերպով լուսաբանելու ձգտումը հատկանշական է անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ջ. Ուոկերին: Նա գրում է, թե 1910 թ. երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններ: Կենտրոնի կազմի մեջ մտան ծայրահեղ ազգայնական հայացքների տեր մարդիկ: Ջիա Գյուրալիցի դրանցից մեկն էր: Հետագայում նա դարձավ կոմիտեի գլխավոր տեսաբանը, և քաղաքական փիլիսոփայությունը, որ նա զարգացնում էր, տխուր դեր ունեցավ հայերի կյանքում: Գյուրալիի գաղափարները 1910-1914 թթ. քացառում էին Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների համախմբվածության հնարավորությունը երիտթուրքերի քաղաքական ծրագրի շուրջ: Նրա համոզմամբ «ապագայի թուրք ազգը» պետք է քաղկացած լիներ միայն ու միայն թուրքերեն խոսող մահմեդականներից: Հույները, հայերն ու մյուս փոքր ժողովուրդները կարող էին թուրք համարվել հպատակության առումով, քայքայ ոչ ազգության: Գյուրալիցը, Էլիպը և սրանց համախոհները երազում էին բոլոր թուրքերի միավորումը միասնական իշխանության ներքո, գրում է Ուոքերը: Մակայն նույն քաղաքականությունն անհնարին էր կիրառել լիակատար ու կրոնական դարավոր ավանդություններ և շատ որոշակի ազգային ինքնություն ունեցող հայերի նկատմամբ²:

Համաթուրքական (պանթուրքական) ցեղապաշտական ծրագրի իրականացումը, ճշում է նույն հեղինակը, պետք է անցներ մի քանի փուլ: Մկզբում օսմանցի թուրքերը պետք է իրենց դիրքերն ամրապնդեին երկրի ներքսում, իսկ հետո Թուրքիայի կազմում պետք է ընդգրկեին Ասիայի բոլոր թրքախոս ժողովուրդներին: Մինչ այդ, 1914 թ., Ռուսաստանին հաջողվեց համաձայնության գալ երիտթուրքերի հետ Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու մասին, և ստորագրել քարեմորզումների մի ծրագիր: Այդ ծրագրի համաձայն, հայկական վեց վիլայեթները վերակազմվելու էին երկու վարչական մարզերի՝ եմլուպական երկրներից ժամանած գլխավոր տեսուչների գլխավորությամբ: Բայց սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և քարեմորզումների ծրագիրը մնաց թրթի վրա³: Ուոքերը գալիս է մի եզրակացության,

թե հայերին ոչնչացնելու մասին վերջնական որոշումը թուրքական իշխանությունները կայացրել են 1915 թ. փետրվարի կեսերին: Այդ որոշումը նա համարում է նախորդ տարիների ընթացքում թուրքական ցեղապաշտության զարգացման ուղղակի հետևանք: 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբին Մուշում, օսմանյան 34-րդ դիվիզիայի շտաբում գտնվում էր Բեհաեդդին Շաքիրը, որը երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնի անդամ էր և գաղափարախոսներից մեկը: Նրա ներկայությամբ, ըստ Ուոքերի, վկայում է, թե հատկապես Շաքիրն է հանդիսացել ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը⁴:

Երիտթուրքական կառավարության համար պատերազմը ծառայեց որպես մի վարագույր, որի հետևում նա կարող էր գործել միանգամայն անպատիժ կերպով: Ուոքերը ժամանակավոր կարգով է շարադրում Էրզինջանի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Խարբերդի, Սվասի, Անգորայի, Դիարբեքլիի, Մուսա լեռան, Ջեյրոմի իրադարձությունները: Հեղինակն ընթերցողին տառնում է Եփեսոս գետի ափերով՝ ասես ստիպելով ակնհաստես լինել այն հրեշավոր պայմաններին, որոնց մեջ գտնվում էին տեղահանված հայերը: Նա մեջբերումներ է կատարում քաղաքական գործիչների, դիվանագետների, ակնհաստեսների խոսքերից, հայտարարություններից, հիշողություններից: Որոշակի փաստերի հիման վրա Ուոքերը քննադատության է ենթարկում ամերիկացիներ Ս.Շոուի և նրա կնոջ՝ Ե.Վ.Շոուի գրքում պարունակվող պնդումները, որոնց համաձայն հայերի տեղահանությունն իրր եղել է քրդերի և մյուս մահմեդական ավազակախմբերի կողմից դրսևորվող բռնություններից նրանց պաշտպանելու միջոց⁵:

Թուրքական իշխանությունների հակահայկական գործողությունները 1916 թ. վերջին հիմնականում արդեն ավարտված էին: Ուոքերի կարծիքով, մինչև պատերազմը Օսմանյան կայսրությունում ապրում էին երկու միլիոնից ավելի հայեր: Նրանցից 250 հազարին հաջողվեց փախչել, շուրջ մեկ միլիոնը սպանվեց, ընդ որում զոհերի կեսը եղել են կանայք ու երեխաներ: Մնացյալ 600 հազարից շուրջ 200 հազարը բոցի մահմեդականացվել են, իսկ 400 հազարը սպանված ու բռնաբարված են երկրով մեկ: 50-100 հազար հայեր սպանվել են թուրքերի՝ Կովկաս ներխուժելու ժամանակ՝ 1918 թ. մայիս-սեպտեմբերին, շուրջ 250 հազար ոչնչացվել են 1919-1920 թթ., երբ ողջ մնացած հայ արսուրյալները վերադարձան Արևմտյան Հայաստանում գտնվող իրենց տները, որտեղ, սակայն, կազմակերպվեց մի նոր եղեռն⁶:

Ֆրանսիայում լույս տեսած աշխատությունները նույնպես պարունակում են հայերի ցեղասպանության ընդարձակ և հաճախ նոր դրվագներով լցված պատմությունը: Ժան Մարի Գարզուն իր հոդվածում գրում է, թե պա-

¹ Ibid, p. 200.

² Ibid, p. 229-331.

³ Ibid, p. 241-243.

¹ Ibid, p. 258.

² Walker Ch. Op. cit, p. 190.

³ Ibid, p. 192-193.

տերազմի նախօրյակին Թուրքիայում հայերի թիվը եղել է 2 միլիոն 100 հազար մարդ: Այդ թիվն արդեն 100 հազար էր 1923 թ., երբ Լոզանի պայմանագիրը արհեստականորեն փակեց հարցը: Նախքան Թուրքիան կնոսներ Լոաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, նշում է Գարզում, օտարերկրյա տեսուչները, որոնց վրա դրված էր հայկական մարզերում բարենորոգումների իրականացման հսկողությունը, երկրից արտարավեցին այն պատրվակով, թե թուրքական կառավարությունն «ի վիճակի չի լինի գրադվել ներքին բարենորոգչությանը՝ երկարատև ու ծանր պատերազմական տարիների ընթացքում»: Այսպես էր հայտարարել Ջեմալը, որը Թալեթի ու Էնվերի հետ միասին հանդիսանում էր երիտթուրքական առաջնորդներից մեկը: 1915-ի մարտին դաշնակիցների՝ Գարդանեյան արշավանքի պարտությունը լիովին ազատ արձակեց թուրքական կառավարության ձեռքերը: Ապրիլի 24-ին սկսվեցին հայության մշակութային ու հասարակական նշանավոր գործիչների ձերբակալությունները¹:

Ժերար Ծալիանի² և Իվ Տերնոնի գիրքը³ գրված է Գերմանիայում, Մեծ Բրիտանիայում, ԱՄՆ-ում և ուրիշ երկրներում հրատարակված փաստագրական ժողովածուների հիման վրա: Գրքի առաջին մասի հեղինակ, նույն նյութին վերաբերող մեկ այլ աշխատությանը⁴ հայտնի Տերնոնը իրադարձությունների շարադրանքը սկսում է 1915 թ. մայիսից: Անտանտայի երկրների արտաքին գործոց նախարարների մեղադրական հեռագրին ի պատասխան թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հայտնեց այն միջոցառումների մասին, որպիսիք ձեռնարկել էր հայերի նկատմամբ, որոնք, իբր, «խախտել են հասարակական կարգը և վտանգի տակ դրել երկրի պաշտպանությունը»: Մայիսի 30-ին երիտթուրքական կառավարությունը հրապարակեց հայկական ազգաբնակչությանը տեղահանելու դեկրետը: Մակայն հյուպատոսների գեկուցագրերի, զինվորական թղթակիցների և ողջ մնացած հայերի պատմածների, թուրք դեկավարների հետ դիվանագետների գրույցների շնորհիվ պարզվեց, որ խոսքը ոչ թե տեղահանության, այլ ոչնչացման մասին է: Արդյունքում 1 միլիոն 500 հազար զոհ, քանի որ Թուրքիայում հայերի թիվը, վիճակագրության համաձայն, տատանվում էր 1 միլիոն 800 հազարից և 2 միլիոն 100 հազարի միջև: Այսպիսով, շարունակում է Տերնոնը, հայերն ամենուսացան Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու քաղաքական կյանքից⁵:

Գարզում նույնպես բերում է ակամատեսների՝ գերմանական սպաների, Կարմիր խաչի գործյան բույրերի, ամերիկյան հյուպատոսների բազում վկայությունները հայերի տեղահանության ու ցարդերի մասին: Տեղական իշխանություններին եղված Թալեթի հրամանները բացահայտում են երիտթուրքերի մտադրությունները: Տեղահանության մասին դեկրետից հետո կառավարությունը 1915 թ. սեպտեմբերին հրապարակեց «Տեղահանվող մարդկանց ունեցվածքին, տներին ու վարկին վերաբերող» օրենքը, որն օրինականացնում էր արտրվող հայերին կորստանալը: Բայց տեղահանված ոչ բոլոր հայերը կոտորվեցին: Չճայած չարարանքներին ու զրկանքներին, ջրի ու ուտելիքի շարունակական պակասին՝ մարդկանց մի փոքր քանակությամբ այնուհանդերձ հասավ Սիրիա: Եփրատի ափերով մեկ հողմացրիվ արված հայ ազգից մնացին հատուկներու ձերեր, կանայք ու մանուկներ⁶:

Ըստ Գարզուի՝ ցեղասպանության պատասխանատվությունն անկասկած կրում են Թալեթը, Էնվերը և Ջեմալը: Բայց այդ մարդիկ, թեև նրանք միաժամանակ հանդիսանում էին թե՛ կառավարության և թե՛ երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարները, չէին կարող ոչինչ անել առանց տեղական կոմիտեների անդամների, պաշտոնական ու վարչական ներկայացուցիչների, քանակի ու հատուկ այդ նպատակով տեղեփված ժանդարմերիայի սպաների, կալանավայրից այդ առիթով ազատ արձակված քրեական հանցագործների ընդհանուր համագործակցության: ԱՄՆ դեսպան Հ.Մորգենթաուի հետ ունեցած գրույցի ընթացքում Թալեթը ասել էր. «Մեզ կտրականապես չեն անհանգստացնում տնտեսական վնասները, մենք խոստովանում ենք այդ վնասները և կարծում ենք, թե դրանք չեն անցնի 5 միլիոն լիրայից: Մեզ այդ չի անհանգստացնում: Ես Չեզ հրավիրել եմ այստեղ, որպեսզի գիտենաք, որ այդ հարցի վերաբերյալ մեր վճիռը հաստատում է և ոչինչ չի կարող այն փոխել: Մենք այլևս չենք ուզում հայ տեսնել Անատոլիայում, նրանք կարող են ապրել անապատում և ուրիշ ոչ մի տեղ»⁷:

Սոքրոնի համալսարանի հայ քանասիրության անբիռնի վարիչ Ժան Փիեր Մեյեն իր հոդվածում ընդգծում է, որ պանթուրքիստները քարոզում էին Թուրքիայից մինչև Սիբիր ձգվող տարածքի միավորման գաղափարը: Հայերը որպես արգելք էին դիտվում այդ ծրագրի իրականացման ճանապարհին: 1914 թ. դեկտեմբերից ի վեր թուրքական կառավարությունն այն պատրվակով, որ ռուսական հպատակություն ունեցող հայ կամավորականները կոկոս էին ռուսական բանակի կողմից, սկսեց մահմեդական քնակությանը լարել հայերի դեմ՝ գործելու անսանձ թռնադատություններ: Սեկ մայիս անց իշխանությունները հրամայեցին զինաթափել բոլոր հայազգի զինվորներին և նրանց ուղարկել քանվորական զունարտակներ: Նրանց մեծ մասը հետագայում քշվեց հեռավոր վայրեր և 50-100 հոգանոց խմբերով կոտորածի ենթարկվեց:

¹ Carzou J.M. Premiere, 1915. Le Genocide des Arméniens // *Historia*, 1980, N 405, p. 94-96.

² Ժերար Ծալիանի (ծնվ. 1930), ֆրանսիացի հրապարակախոս, հրատարակության է պատրաստել Ժողովուրդների մշտական ատլանի՝ 1984 թ. ապրիլի 13-16-ին Փարիզում անցկացրած հայերի ցեղասպանությանը նվիրված հատուկ ցուցաբացի նյութերը, Իվ Թերնոնի հետ գրել է «Հայերի ցեղասպանությունը» գիրքը - Ա.Կ.:

³ Chaliand G., Ternon Y. 1915-17. La mémoire du siècle. Le Genocide des Arméniens, Bruxelles, 1980.

⁴ Ternon Y. Les Arméniens, Histoire d'un Génocide, Paris, 1977.

⁵ Ibid, p. 5-14.

¹ Carzou J.M. Op.cit, p. 97-102.

² Ibid, p. 105.

Այնուհետև իշխանությունները հարկադրեցին, որպեսզի քաղաքացիական ազգաբնակչությունը զենքերը հանձնի: Դրան հաջորդեցին ակամավոր հասարակական գործիչների, մտավորականների, հոգևորականների ձերբակալություններն ու սպանող, որից հետո արդեն հնարավոր եղավ անցնել գործողության եզրավակիչ փուլին՝ տեղահանությանը, որպես պաշտոնական նպատակ հրապարակելով ռազմական գործողությունների թատերաբեմից հայերին «հեռացնելը»:

Իրականում, գրում է Մեյնե, նախատեսված էր, որ տեղահանվածների անճշան մի խումբ միայն պետք է հասնի նշված վայրը: «Ճանապարհորդություն» ինքը պետք է վերացներ ծերունիներին, կանանց ու մանուկներին, քանի որ տեղահանվածներին ուտելիք չէին տալիս: Նախատեսված էր նաև, որ ճանապարհին նրանց կտուրելու են ուղեկցող ժանդարմներն ու տեղի մահմեդական բնակչությունը: Տավրոսի լեռներում ծվարած Ձեյթունի ազգաբնակչությունը փորձեց դիմադրել, սակայն այդ դիմադրությունը ճնշվեց, և բնակչությանը աքաղեցին Միրիա: Մատուցիները նույնպես ուժեղան այդ ճակատագիրը: Մուսա լեռան հայերը թուրքերի դեմ կռվեցին քառասուն օր շարունակ, այնուհետև փրկվեցին Ալեքսանդրեթին մտնեցած դաշնակիցների նավերով: Միակ դիմադրությունը, որի շնորհիվ հայ ազգաբնակչությանը հաջողվեց փրկել, Վանի և շրջակա շեների հերոսական պայքարն էր: Հողվածում ավում է, որ այդ պայքարն էլ պարտությանը կավարտվեց, եթե չլիներ ռուսական զորքի առաջխաղացումը, որը և անխուսափելի կտուրածից փրկեց շուրջ 300 հազար հոգու¹:

Սորբոնի համալսարանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն² պարունակում է արխիվային 757 փաստաթուղթ: Դրանք ընդգրկում են 1914-ի սեպտեմբերից մինչև 1917-ի ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանը: Ներածությունը գրել է Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ժ.Բ. Դյուրոզելը: Արքայ Բեյլեյանը հեղինակն է առաջաբանի ու ծանոթագրությունների (Ֆրանսիայի արխիվներն ու ֆոնդերը), ինչպես նաև կազմված են «Հայերը և համաշխարհային պատերազմը» ժամանակագրական տախտակը, անվանական ու առարկայական ցանկերը: Այդ բաժինները նույնպես ներկայացնում են որոշակի հետաքրքրություն:

Ժողովածուն հերքում է բոլոր նրանց պնդումները, ովքեր ձգտում են ներմակացնել երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը: Վանի ֆրանսիական փոխխուպատոսի՝ 1914 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանին ուղարկած գեկուցագրից հայտնի է դառնում, որ երիտթուրքական ղեկավարները հատուկ ավազակախմբեր են ուղարկել ռուս-թուրքական սահման, կատարվել է կանոնավոր գործառնների վերատեղափոխ-

խում¹: 1915 թ. ապրիլի 25-ին Ֆրանսիայի դեսպանության թարգման Մ.Լեդուլլ արտաքին գործերի նախարար Դեկլասսեին տեղեկացնում էր, թե ապրիլի 24-ի գիշերը թուրքական ոստիկանությունը ձերբակալել է մեծ թվով հայ գրողների, բժիշկների, փաստաբանների, երաժիշտների, կազմողների, ուսուցիչների: Թուրքական իշխանություններն իրենց գործողություններն արդարացնում էին Արևելյան Հայաստանում և հայկական 6 վիլայեթներում հայերի դիքորտում²՝ հայտարարելով, թե ակամավոր հայ գործիչների ձերբակալությունը իր կամից էլ է հեղաշրջման հնարավոր փորձը³:

Ապրիլի 28-ին Վանից հաղորդեցին հայկական ջարդերի մասին (6 հազար սպանված): Մայիսի 15-ին Ֆրանսիայում ռուսական դեսպանությունը հաղորդեց, թե Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս.Գ.Սազոնովը հերքել է Սալոնիկում ֆրանսիական հյուպատոսի կարծիքն այն մասին, թե հայերի ջարդը կազմակերպված է եղել ի պատասխան Վանի և Ձեյթունի ապստամբությունների: Ընդհակառակը, հայերի զինված դիմադրությունը եղել է թուրքական բռնությունների ու կոտորածների բնական պատասխանը: Մեծ թվով քրեական տարրեր հատկապես արձակվել էին բանտերից, որպեսզի օգտագործվեն հայերի վրա հարձակումներ կատարելու համար⁴:

Գրքում գետնեղված անգլիական հետախուզության հաղորդագրության մեջ նշվում է հայերի ողբերգական վիճակը: Էրզրումում, Դիարբեքլիում, Բիթլիսում, Խարբեքլում, Մարզվանում բոլոր հայերը դուրս են քշվել իրենց տներից: Պահակախմբերի հսկողությանը նրանք ուղարկվել են անապատ: Ըստ ամենայնի բացահայտ էր, որ երիտթուրքերը հետապնդել են մի նպատակ միայն՝ ոչնչացնել հայերին: Ֆրանսիացի դիվանագետը հաստատում է, որ հայերի նկատմամբ հալածանքը կազմակերպված է եղել ամբողջ երկրով մեկ: Նա սեփական աչքով է տեսել հազարավոր հայերի, որոնք անցել են Հալեպով, ակամատեսն է եղել նրանց նկատմամբ թուրքական իշխանությունների դաժանություններին և ծանակումներին⁵: Եզրվատումս Ֆրանսիայի դեսպան Դեֆրանսի՝ արտաքին գործերի նախարարին հղված գեկուցագրի մեջ ներկայացված է Էրզրումի, Կիլիկիայի, Տրապիզոնի, Սամսունի, Կեսարիայի, Դիարբեքլիի, Ուրֆայի, Սըլվազի, Խարբեքլի, Բիթլիսի, Վանի հայերի տեղահանության և կոտորածի պատկերը: «Հայաստանն առանց հայերի. հենց այս է թուրքական կառավարության ծրագիրը», - ավամ է փաստաթուղթում⁶:

Բուլղարիայի հայերի հոգևոր առաջնորդ Կուրյանը 1915 թ. օգոստոսին Ֆիլիպոպոլսում կազմել է փաստաթուղթ Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցածի մասին, որը գետնեղված է ժողովածուի մեջ: Փաստաթղթի հավելվածում բերված է սպանվածների, անհետ կորածների, բռնի մահնեղակամաց-

¹ Ibid, p. 4.

² Ibid, p. 16-17.

³ Ibid, p. 43.

⁴ Ibid, p. 47-48.

⁵ Ibid, p. 60-63.

¹ *Spectacle du Monde*, 1979, Avril, N 206.

² Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918). Recueil de Documents, Paris, 1983.

վածների կամ տեղահանության ընթացքում առևանգվածների ընդհանուր քիվը: 1915 թ. օգոստոսի 25-ին սպանվածների քիվն արդեն հասել է 835 հազար 600-ի: Փաստաթղթում ներկայացված է ողբերգական իրադարձությունների աշխարհագրությունը¹: Ժողովածուի մեկ ուրիշ, անգլիական փաստաթղթում նշված է, որ մինչև 1916 թ. զարմանալի արդեն մեկ միլիոն հայ էր կոտորված: Նույն փաստաթղթում Կահիրեից ստացված լուրերի հղմամբ՝ ասված է. «Այժմյան քաղաքականությունը աջակցելով կոտորածներն է, որոնց համար «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի դահիճներին ոչ միայն չեն դատապարտել, այլև ոգևորել են, ինչպես այդ արեց գերմանական մամուլը»²:

Ժողովածուի մեջ գետնոված են փաստաթղթեր, որոնք առնչվում են 1915 թ. ապրիլին Իտալիայի բազմաթիվ ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի ուղերձին՝ Արևմտյան Հայաստանի ցեղասպանության գոհերին օգնելու խնդրանքով: ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի և Իտալիայի դեսպաններին հանձնարարված էր գորավիզ լինել կաթողիկոսի ուղերձին: Սազոնովը հետագրեց Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում ռուսական դեսպաններին այն մասին, թե տեղեկություններ է ստացել հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարիչների կազմակերպած չարագործությունների մասին: Ռուսաստանի կառավարությունը դիմեց Անգլիային և Ֆրանսիային նշված գործողությունների դեմ համատեղ ելույթների առաջարկով և կատարված չարագործությունների անբողջ պատասխանատվությունը դրեց երիտթուրքական կառավարության, թուրքական քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությունների վրա³:

Եվրոպական հասարակական կարծիքի հակաթուրքական տրամադրությունները չեզոքացնելու նպատակով «*Blätter für Diplomatie*» (Յյուրիխ) թերթի խմբագիր Մ.Վեյզինգերը հրատարակեց հատուկ մի հոդված: Այդ հոդվածը խմբագրել էր թուրք դիվանագետ Ֆուադ Մելիմ-բեյը: Հոդվածը վկայում է թուրքական իշխանությունների կողմից հակահայկական գործողություններն արդարացնելու մտադրությունը⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո Թուրքիայի պետական մարմիններն ընդունեցին և դատապարտեցին հայերի տեղահանության և կոտորածների փաստը: Այդ իր արտացոլումն ունեցավ Մտամբուլի գլխավոր զինվորական առյանի՝ Թուրքիայի նախկին կառավարողների գործով մեղադրական եզրակացության մեջ (1919 թ. փետրվար-հուլիս): Հանդես գալով այդ առյանում՝ Թուրքիայի Հանրապետության ապագա հիմնադիր Մուստաֆա Քեմալն ասաց. «Մեր հայրենակիցները կատարել են չլաված հանցագործություններ, ձեռնարկել են բռնադատության բոլոր հնարավոր միջոցները, կազմակերպել են աստուր ու կոտորած, վրաները նախ ցցնելով այրել են կրծքի երեխաներին, ոտքերն ու ձեռքերը կապած ծնողների

առաջ բռնաբարել են կանանց, երիտասարդ աղջիկների, հայրերից ու մայրերից խլել են մանկամարդ աղջիկներին, հալչուտակել են շարժական ու անշարժ կայքը, դեպի Միջագետք են քշել խեղճ ու թշվառ մարդկանց՝ ճանապարհին անմարդկային ծաղրածանակի ենթարկելով նրանց... Հազարավոր անմեղների նավակներ են նստեցրել ու հետո խեղդել ծովում...»¹: 1918 թ. հուլիսի 3-ին գլխավոր զինվորական առյանը մահապատժի դատապարտեց երկրից փախած ռազմական հանցագործներ Թալեաթին, Էմվերին, Նազիմին և հայերի ցեղասպանության մյուս կազմակերպիչներին²:

¹ Ibid, p. 128-134.

² Ibid, p. 195.

³ Ibid, p. 14-15.

⁴ Ibid, p. 310-317.

¹ Цит. по: Арутюнов Г.А., Епископосов Г.А. Похитители памяти // *Новое время* (М.), 1981, N 49, с. 23.

² Chaliand G., Ternon Y. Op. cit, p. 121-134.

ՀԱՍՏԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԳՆ - արտաքին գործերի նախարարություն
 ԱԳՀ - Աղյբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն
 ԱԳՖՀ - Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն
 ԱԺ - Ազգային ժողով
 ԱՆՍՀ - Աղբրեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
 Ա.Կ. - Արման Կիրակոսյան
 Աճերկուն - Ամերիկյան կոմիտե
 ԱՄՆ - Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
 Անդրերկրկում - Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտե
 ԱՄՍՀ - Աղբրեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն
 Արտգործկոմիսար - արտաքին գործերի կոմիսար
 Արտգործնախարար - արտաքին գործերի նախարար

Բ.Ա. - Բուենոս Այրես
 Բան. - քանասիրական
 Բժշկ. - բժշկական
 ԲՆՍՀ - Բելոռուսիայի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն

ԳԱ - գիտությունների ակադեմիա
 ԳԱԱ - գիտությունների ազգային ակադեմիա
 ԳԴՀ - Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն
 Գիտ. - գիտությունների
 ԳԽ - Գերագույն խորհուրդ
 Գործկոմ - գործադիր կոմիտե
 ԳՖՀ - Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետություն

Դ-ը - դոկտոր

Ե. - Երևան
 ԵԱՀԿ - Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն
 ԵԼԺ - երկերի լիակատար ժողովածու
 ԵՊՀ - Երևանի պետական համալսարան
 Երբաղխորհուրդ - Երևանի քաղաքային խորհուրդ

Թ. - Թիֆլիս
 ԹՀ - Թուրքիայի Հանրապետություն

ԽՍԿԿ - Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցություն
 ԽՍՀ - Խորհրդային Սովետական Հանրապետություն
 ԽՍՀՄ - Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն

ԺԱՖ - Ֆրանսահայ երիտասարդական միություն
 Ժողկոմ - ժողովրդական կոմիսար
 Ժողկոմատ - ժողովրդական կոմիսարիատ
 Ժողկոմխորհ - ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ
 Ժողտնտխորհ - ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ

Լ.Ա. - Լուս Անջելես
 ԼԴԽՄ - Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ

ԿԲ - կենտրոնական բանկ
 Կենտգործկոմ - կենտրոնական գործադիր կոմիտե
 ԿԵՆԿՈՄ - կենտրոնական կոմիտե
 ԿԿ - կենտրոնական կոմիտե
 կմ - կիլոմետր
 Կոմկուս - կոմունիստական կուսակցություն
 Կ.Պոլիս - Կոստանդնուպոլիս
 Կուսիրատ - կուսակցական հրատարակչություն

ՀԱԱ - Հայաստանի ազգային արխիվ
 ՀԱԽ - Հայոց Ազգային խորհուրդ
 Հայպետհրատ - Հայաստանի պետական հրատարակչություն
 ՀԲԸՄ - Հայ քարեգործական ընդհանուր միություն
 ՀԳՄ - Հայաստանի գրողների միություն
 Հեղկոմ - հեղափոխական կոմիտե
 Հեռուստառադիոպետկոմ - հեռուստատեսության և ռադիոյի պետական կոմիտե
 ՀԼԿԵՄ - Հայաստանի լեռնային կոմունիստական երիտասարդական միություն
 ՀԽՍՀ - Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
 ՀԿԿ - Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն
 ՀԿ(բ)Կ - Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն
 ՀՀԳ - Հայ հեղափոխական դաշնակցություն
 ՀՆՄ - Հայաստանի նկարիչների միություն
 ՀՍՍՀ - Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն
 ՀՍՍՌ - Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա
 ՀՕՄ - Հայ օգնության միություն

Մ. – Մոսկվա

ՄԱԿ – Միավորված ազգերի կազմակերպություն

Մարզխորհուրդ - մարզային խորհուրդ

Մարզկոմ – մարզային կոմիտե

ՄԼԻ – մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտ

Մլն – միլիոն

Մլրդ - միլիարդ

ՄՊՀ – Մոսկվայի պետական համալսարան

ՆԱՏՕ – Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն

ՆԽ – Նախարարների խորհուրդ

Ն.Յ. – Նյու Յորք

ՅԱՖՀ - Յուգոսլավիայի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն

ՅՈՒՆԵՍԿՈ – Միավորված ազգերի կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն

Պատմ. – պատմական

ՊԿՊԱ - պետական կենտրոնական պատմության արխիվ

Պրոֆ. – պրոֆեսոր

Ջ.Կ. – Ջոն Կիրակոսյան

ՋԿԱԱ - Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվ

ՍՄԿԿ - Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն

ՍՄԿՊ - Սովետական Միության կոմունիստական պարտիա

ՍՄՀՄ - Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն

ՍՍՈՄ - Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն

ՌԴ - Ռուսաստանի Դաշնություն

ՌԽՖՍՀ – Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն

ՌԿ(Բ)Կ – Ռուսաստանյան կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն

ՌՄԴԲԿ – Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն

ՌՍՖՍՀ - Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն

Քաղքյուրտ – քաղաքական բյուրո

Քաղկոմ – քաղաքային կոմիտե

ՎԳՀ – Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն

ՎԽՍՀ – Վրաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն

ՎՍՍՀ - Վրաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն

Փ. – Փարիզ

Փիլ. - փիլիսոփայական

ԱՈ – Академия наук

АОКС – Армянское общество культурной связи

Арм. – Армянская

А.С. – Авел Симонян

Госкомиздат – Государственный комитет по делам издательств, полиграфии и книжной торговли

ДВП – документы внешней политики

Дж. К. – Джон Киракосян

Е. - Ереван

ЕГУ – Ереванский государственный университет

ИМЛ – Институт марксизма-ленинизма

КП – Коммунистическая партия

КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза

Л-д - Ленинград

М. – Москва

МВД – министерство внутренних дел

МГУ – Московский государственный университет

МИД – министерство иностранных дел

Млн – миллион

НАН – Национальная академия наук

ООН – Организация Объединенных Наций

П-д - Петроград

ПСС – полное собрание сочинений

РА – Республика Армения
 Р.С. – Рувен Саакян
 РСДРП – Российская социал-демократическая рабочая партия

САР – Сирийская Аравская Республика
 СПб – Санкт-Петербург
 ССОД – Союз советских обществ дружбы
 СССР – Союз Советских Социалистических Республик

Т. – Тифлис
 т. - том

ЦК – центральный комитет

ЮНЕСКО – Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры

ԱՆՉԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արաղան, Յավուզ / Явуз Авалан - 189
 Արթուր - 396
 Արդու Համիդ II / Авдул-Гамид II - 13, 29, 47, 53, 59, 62-65, 67, 73, 82, 85, 89, 98, 117, 172-175, 186, 189, 190, 193, 226, 249, 267, 307, 316, 322, 356, 364, 432, 433, 503, 534, 535, 548, 556, 558, 571, 572, 586, 620, 649, 653, 655, 667, 668, 678, 688
 Արդու Մեջիդ - 543
 Արեղյան, Մանուկ - 416
 Արուսյան, Խաչատուր / Авосян, Хачатур - 5, 45, 148, 367, 383, 403, 609
 Արթուրյան, Արամ - 450
 Աղամյանց, Հ. - 318
 Աղամով, Ե.Ա. / Адамов, Е.А. - 81, 210
 Աղոնց, Նիկողայոս - 13, 634-639
 Ազիզյան Հատիկ - 148
 Ազնի-բեյ, Ջեմալ - 481, 545
 Արարուրթ կամ Ջեմալ, Մուստաֆա - 37, 115, 155, 159, 160, 163, 180, 181, 187, 195, 200, 204, 239, 266, 267, 271, 273, 279, 281-284, 290, 292, 413, 434, 478, 479, 552, 559, 560, 585, 600, 696
 Աթալով, Թյուրքբայա - 581, 586, 587, 591, 594,
 Աթանեսյան - 148
 Աթաբեկյան, Լիպարիտ - 148
 Աբրի - 588
 Աբիլլա / Абулла - 120
 Ալեքսանդր I - 568-570
 Ալեքսանդր II - 307, 309, 311, 325, 329, 346
 Ալեքսանյան, Ավետիս - 507
 Ալեքսեև, Դմիտրի - 446
 Ալիզիերի, Դանթե - 568
 Ալիմով - 168
 Ալիջան, Ղանդ - 402
 Ալին, Գ.Ջ. / Алеев, Г.З. - 186, 188, 189
 Ակմունի - 583
 Ահարոնյան, Ավետիս / Агаронян, Аветис - 112, 141, 179, 184, 205, 206, 238, 240, 260, 264, 265, 270, 281, 659
 Աղամալով, Մուրեն - 438
 Աղայան, Ծատուր / Агаян, Цатур - 9, 52, 56
 Աղաև, Սիմեդ / Агаев, Ахмед - 76, 120, 121, 547

Աղաօղլու, Ահմեդ / Ахмед Агаоглу - 642
 Աղբալյան, Նիկոլ - 142, 144
 Աղջա, Մեհմեդ Ալի - 553, 562, 563, 565,
 Աճառյան, Հրաչյա - 462
 Ամիրյան, Արսեն / Амрян, Арсен - 221
 Ամիրով, Իվան - 573
 Այ, Բեխզատ / Ай, Бехзат - 115
 Ալվազովսկի, Հովհաննես - 449
 Անդերս - 81
 Անդերսոն, Մ. - 342
 Անդրանիկ *տես* Օզանյան, Անդրանիկ - 137, 138, 225, 432, 434-437, 652
 Անդրաշի, Դյուլա - 335
 Անդրիասով, Մ. / Андриасов, М. - 242
 Անիկստ, Ալեքսանդր - 567
 Անտոնյան, Արամ - 581-586, 588
 Անտոն-Վառտոն Ռ. - 681
 Առաքելյան, Արտաշես - 440
 Առլեն Կրտսեր, Մայրլ - 422
 Առնո, Կորդ - 467
 Ասլանյան, Ստեփան-փաշա - 319
 Ավագյան, Բագրատ - 577
 Ավանեսով, Վառլամ / Аванесов, Варлама - 256, 658
 Ատնան-պեյ - 482
 Ատարզ, Նիխալ - 553, 560, 561, 562
 Արան, Մեհմեդ Սադիկ - 562
 Արգայլ, Ջորջ - 358
 Արզումանյան, Մակիչ / Арзуманян, Макич - 210
 Արիֆ-բեյ, Մուստաֆա - 544, 586
 Արծրունի, Գրիգոր - 303, 313, 317, 325, 326, 329-331
 Արշալուռնի, Արշալույս - 69, 547, 580
 Արփիարյան, Արփիար - 306, 325, 351
 Արիքրիդյան, Ստրեն Էրլա - 447
 Արշալուրա, Յուսուֆ / Акчура, Юсуф - 76, 78, 120, 547, 560, 642
 Բաբալյան, Արտաշես - 142, 278
 Բաղալյան, Խաչատուր / Бадалян, Хачатур - 213, 234, 236
 Բալվերավ - 359
 Բալֆուր, Արթուր / Бальфур, Артур - 652
 Բակունց, Ալեսի - 148
 Բաղրամյան, Հովհաննես - 148, 450, 451
 Բայար, Ջելալ - 598

Բաշգիլ, Ֆուադ / Башгиль, Фуад - 115
 Բատիկյան, Բատիկ - 148
 Բարրի, Հանրի - 467
 Բարթեոնոն - 194
 Բարսեղյան, Խիկար - 504
 Բարս / Барт - 644
 Բեբեկ, Ավգուստ - 419
 Բելյան, Ն. - 344
 Բեկզադյան, Ալեքսանդր - 289, 291
 Բեկզադյան, Տիգրան - 137, 276, 278
 Բեկկեր / Беккер - 236
 Բելլերյան, Արթուր / Бейлерян, Артур - 524, 640-644, 659, 694
 Բերար, Վիկտոր - 82
 Բերկես, Նիխալ / Беркес, Нихан - 115, 550
 Բերնարդի - 150, 259, 388
 Բերտելո, Անրի - 179, 267
 Բերտյե, Լուի Ալեքսանդր - 570
 Բիթար, Սալահեդդին - 18
 Բիյեքլիօղլու, Թեֆիկ - 33
 Բիսմարկ, Օտտո - 335, 341, 342, 572
 Բիլանդ, Մեհմեդ Ալի - 460, 563, 597
 Բիքունսֆիլդ, *տես* Դիգրայելի, Բենջամին
 Բյուլով, Բերնհարդ Էրնստ ֆոն - 341
 Բո / Бо - 648, 652
 Բորրիկով, Գեորգի - 309
 Բողոյի / Бодун - 645
 Բոկաչո, Ջովաննի - 568
 Բոնպար / Бомпар - 642
 Բոյաջիև, Գրիգոր - 567, 579
 Բուպստ / Бопст - 647
 Բրաչյա, Ջեյմս / Брайс, Джеймс - 191, 317, 353, 354, 356, 359, 464
 Բրանսլինգ / Брантинг - 656
 Բրեմեն, Լեոնիդ / Брежнев, Леонид - 88, 240, 245, 299, 368, 380, 499
 Բրեյտանան, Շուրա - 438
 Բրիան, Արիստիդ / Бриан, Аристид - 160, 197, 201, 212, 263, 646, 647,
 652, 655, 656
 Բրիստոլ, Մարկ - 282
 Բրյուսով, Վալերի / Брюсов, Валерий - 48, 54, 106, 107, 230, 574, 670
 Բրուվստեր / Брювстер - 648
 Բուլադ, Ադնան / Булаг, Аднан - 540, 544, 643
 Բուլուրյան, Նապոլեոն - 469

Բուշու, Ս. - 301

Գարիդուլին Ջ. / Гавидуллин, Х. - 547
 Գալանտի, Արրահան - 550
 Գալիլեյ, Գալիլեո / Галилей, Галилео - 229
 Գալուստյան, Շնորհք / Галустян, Шнорк - 426, 621, 628
 Գապարը, Սմնդ - 586
 Գազու (Գառնիկ Ջուլումյան) - 474
 Գասպրինսկի, Իսմայիլ - 547
 Գարդաշյան, Արտաշես - 508
 Գարեգին Ա Սարգիսյան / Гарегин I Саркисян - 626
 Գարզու, Ժամ - 679, 691-693
 Գառկ, Արթին - 447
 Գեգեչկորի, Եվգենի - 137
 Գեմբարսկի, Բոդլան / Гембарский, Богдан - 40, 41, 42
 Գերյե, Վլադիմիր - 568
 Գերցեն, Ալեքսանդր / Герцен, Александр - 228, 367, 382, 389
 Գիրրոնս, Հերրերտ / Гиввонс, Герверт - 191, 529
 Գիգինեյշվիլի Օ. / Гигинейшвили О. - 119
 Գիդնեյ, Ջեյնս - 680
 Գիպպիտա, Վասիլի / Гиппиус, Василий - 230
 Գիրս, Միխայիլ - 69, 70, 74, 228, 234
 Գլադստոն, Ուիլյամ / Гладстон, Уильям - 189, 340, 358, 585
 Գլորալի, Ջիյա / Гекальп, Зня - 75, 78, 119, 120, 560, 642, 690
 Գյունաներ, Մ. - 686, 687
 Գյուրեյ, Ն. - 677
 Գյուրուս, Քյանուրան - 661, 676
 Գոբինո, Ժոզեֆ Արթուր դե - 84
 Գոլ, Շառլ դը - 505
 Գոլոմնի, Կարլո - 568
 Գոլիցին, Նիկոլայ / Голицын, Николай - 231
 Գոլց, Հերման - 632
 Գորկի, Մարսին / Горький, Максим - 48, 54, 529, 670
 Գորոդեցկի, Սերգեյ - 574
 Գորչակով, Ալեքսանդր - 312, 325, 335, 338
 Գորս, Ժորժ - 505
 Գրանվեյ, Մ. Էդգար - 636
 Գրեյ, Էդուարդ / Грей, Эдуард - 189
 Գրիգորյան, Ջավեն - 609
 Գրիկեր - 541
 Գրոմիկո, Անդրեյ / Громыко, Андрей - 211, 374, 451

Գուարիլիա - 194
 Գուչկով, Ալեքսանդր - 93, 109, 250
 Գուսյան / Гусян - 210
 Գուրկո, Յոսիֆ - 300
 Գևորգ Ե - 696
 Գևորգյան Վ. / Геворкян, В. - 241, 242

Դավլարյան, Կարլեն / Даллакян, Карлен - 612
 Դավես, Ջոն Ֆոստեր - 21-25
 Դանտոն, Ժորժ Ժակ - 570
 Դավթյան, Վարսենիկ / Давтян, Варсеник - 126
 Դավիդ, Լուսի - 550
 Դավու, Լուի Նիկոլա - 570
 Դարբինյան, Ռուբեն / Дарбинян, Рубен - 43
 Դարին / Дарне - 654
 Դե Պերետտի դե լա Ռոկկա - 194
 Դեյլորման - 421, 483
 Դելկասսե, Թեոֆիլ / Делькассе, Теофил - 644-646, 695
 Դեմիր, Մոսավիմի Բահայր - 421
 Դեմիր, Նեշիդե - 421, 423
 Դեմիրել, Սուլեյման - 536, 562
 Դեմիրճյան, Կարեն / Демирчян, Карен - 298
 Դեմիկին, Անտոն / Демикин, Антон - 238, 263, 272
 Դերբի, Էդուարդ - 312, 335, 337, 342, 343, 356
 Դերժավին, Նիկոլայ / Державин, Николай - 230
 Դեռավի, Ջոն - 539
 Դեֆրանս / Дефранс - 646, 654, 695
 Դիգրայելի, Բենջամին - 301, 302, 312, 335-346, 349, 358, 572
 Դիլոյան, Վալտեր - 609
 Դիմիտրով, Գեորգի - 322
 Դինյի, Շարլ / Диньи, Шарль - 658
 Դյուգարդիե, Ռոբերտ / Дюгардиэ, Роберт - 645
 Դյուտաստա / Дютаста - 657
 Դյուրոզել, Ժամ Բատիստ / Жан Батист Дюрозель - 640, 643, 694
 Դոլ, Ռոբերտ / Дол, Роберт - 626
 Դուգով - 509
 Դուրլիսանյան - 148
 Դոքմեջյան, Ջորջ / Докмеджян, Джордж - 625, 626
 Դրաբխակոր, Կ. - 501
 Դուռնովո, Պյոտր / Дурново, Петр - 231
 Դուրյան, Գևորգ / Дурян, Гевонд - 695

Դուրյան, Պետրոս – 402, 579

Եզանյան, Համլետ – 631, 632

Եժով, Բգոր – 426

Եկատերինա II – 396

Եղիյան, Արամ / Егян, Арам – 127

Եսայան / Есян – 210

Երեմեն, Դմիտրի / Еремеев, Дмитрий – 161, 167, 175, 224, 558

Զավեն, Տիգրան – 590, 592

Զավրիև / Завриев – 652

Զարաֆյան, Լևոն – 275

Զարդարյան, Ռուբեն – 583

Զարով, Սերգեյ – 574

Զարուբին, Գեորգի – 445

Զարուբյան, Յակով / Заровян, Яков – 9, 39, 45

Զյուլխաջու, Իսմայիլ – 561

Չոհրապ, Գրիգոր / Зограб, Григор – 73, 74, 90, 101, 644, 645

Չոմ – 569

Չուրարյան, Արշակ / Зуравян, Аршак – 65, 225, 258, 261, 390, 392

Էդիպ, Խալիդ / Эдип, Халиде – 115, 119-121, 542, 550, 673, 690

Էլեգյաղ, Շուրբու / Элегдаг, Шюкря – 538, 539, 544, 628

Էլիտտ, Հենրի – 336, 337

Էլլիս, Ուիլյամ S. – 487

Էլչիրեյ, Արուֆազ – 121

Էմին, Գևորգ – 450

Էմին, Սեհմեդ (Յավան) / Мехмед Эмин (Ялман) – 119-121

Էյնզտեյն, Լ. – 671

Էնգելս, Ֆրիդրիխ / Энгельс, Фридрих – 172, 223-225, 323, 334, 367, 390, 533

Էյզենհաուեր, Գուայթ – 17, 18, 21, 25

Էնվեր-փաշա – 27, 31, 32, 62, 83, 90, 100, 101, 130, 136, 150, 159, 252, 253, 255, 258, 260, 266, 388, 391, 477, 478, 488, 494, 496, 530, 536, 543, 545, 551, 586, 589, 590, 641, 647, 655, 672, 690, 692, 693, 697

Էջևիր, Բյուլենու / Эджевит, Бюлент – 536, 627

Էսմեր, Շ. – 20

Էվրեն, Քենան – 459, 553, 565, 601, 621, 628

Էրեյ, Տ. – 564

Էրթողլու, Խուրշիդ – 661

Էֆենդիևս, Ն.Յ. – 156

Թազվորյան, Սերովբե – 418

Թաղևոսյան, Եղիշե – 573

Թալեաթ-փաշա, Սեհմեդ / Талаат-паша, Мехмед – 27, 28, 47, 62, 63, 83, 90, 100, 101, 104, 120, 150, 187, 189, 252, 253, 255, 260, 261, 387, 392, 424, 464, 477, 478, 480, 488, 490, 491, 494-496, 504, 512, 527, 528, 540, 541, 543, 545, 576, 578, 581, 582, 585, 586, 589, 590, 592, 593, 641, 642, 661, 662, 664, 672, 673, 687, 690, 692, 693, 697

Թալեաթ, Բյուլենու – 478

Թալեյրան-Պերիգոր, Շարլ Մորիս դե – 570

Թահսին-փաշա / Тахсин-паша – 490, 491,

Թաշչյան – 144

Թեմաֆերլի – 345

Թեկիլյան, Սողոմոն – 28, 31, 464, 480, 582

Թեքլինազի Մյունիս կամ Քոնեն, Մոիզ – 75, 79, 549-552

Թերզյան, Կարա / Терзян, Клара – 127

Թիմուրյան, Մ. – 306

Թյուրքեշ, Ալփարալան / Тюркеш, Алпарслан – 121, 536, 553, 560-565

Թյուրքմեն, Իսլեթ / Тюркмен, Ильгет – 459, 475, 510, 511, 627, 628

Թոմա, Ալբեր / Тома, Альбер – 656

Թոյնրի, Ամնոլդ / Тойны, Арнольд – 191, 464, 493, 529, 672,

Թովմասյան, Ստեփան / Товмасын, Степан – 207, 213-216, 217, 220-222, 225, 229, 231-247

Թորգոմ / Торгом – 658, 659

Թորոսյան, Մովսես – 663

Թովչիրաշև, Ալիմարդան – 547

Թոռցիկ Հովսեփ – 148

Թումանյան, Հովհաննես / Туманян, Ованес – 219, 384, 390, 402, 451, 574, 579

Թուրչյան, Հարություն – 513, 515

Թևեքեյան, Վարդգես – 450

Թևֆիկ-փաշա, Սեհմեդ – 267, 270, 478, 488, 542, 593, 673

ժամկոյան – 401

ժելտյակով, Ա.Գ. / Желтяков, А.Г. – 156, 178

ժորդանիա, Նոյ – 136

ժորես, ժան / Жорес, Жан – 428, 467, 655, 656

ժորթ-Պիկո, Ֆրանսուա – 160

ժոֆֆր, ժոզեֆ / Жоффе, Жозеф – 655

Իբրահիմ-բեյ, Փիրիզադի – 543

- Իգնիբիանյան, Խորեն - 148
 Իզմաստ, Նիկոլայ / Игнатъев, Николай - 229, 307, 310, 318-321, 323, 324, 326, 336
 Իլերի, Ռեշիդ - 673
 Ինենյու, Իաներ - 239, 413, 457, 458
 Ինճիկյան, Հովհաննես / Инджикян, Ованнес - 9, 52, 56, 412, 413
 Իոֆֆե, Ադոլֆ - 261
 Իսահակյան, Ավետիք - 383, 574, 579
 Իփեկչի, Ա. - 565
- Լարրյուեր, Ժան դե / Лаврюер, Жан де - 221
 Լազարև, Իվան - 304
 Լազյան, Գարրիել / Лазян, Гавриел - 219
 Լալայանց, Իսահակ - 390
 Լանդաու, Ջեկոր - 559-562
 Լանժեր - 681
 Լասալ, Ֆերդինանդ - 419
 Լավերն / Лаверн - 647
 Լավրով, Վլադիմիր - 509, 510
 Լեբեդու, Գեո / Лебедур, Герр - 656
 Լեզրան, Բորիս - 277, 278
 Լեդու / Леду - 644
 Լեդու, Մ. - 695
 Լեյարո, Օստին Հենրի - 302, 307, 312, 314, 317, 341, 343-346, 352, 356-358
 Լեյբեր, Ջերի - 554
 Լեյզ - 282
 Լեմզ, Գեյվիլի Մարշալ / Лемг, Дейвид Маршалл - 459, 460, 497, 498
 Լեմին, Վլադիմիր / Ленин, Владимир - 30, 46, 49, 54, 57, 58, 60, 62, 75, 93-95, 103, 109, 110, 113, 129, 157, 173, 177, 188, 190, 192, 196, 208, 210, 212, 218, 220-223, 225, 226, 228, 231, 233-236, 242, 247, 249-252, 256, 264, 273, 274, 277, 284-289, 293-295, 373, 382, 389, 390, 393, 429, 464, 472, 529, 549, 559, 568, 598, 608, 623, 669, 681
 Լեո (Առաքել Բարախանյան) - 69, 608, 610-612, 632
 Լեոպոլդ I - 381
 Լետտով, Պետեր - 122
 Լերմոնտով, Միխայիլ - 419
 Լեփախու, Յոհաննես - 464, 529, 575, 632
 Լիրկենխու, Վարլ / Ливкнехт, Карл - 48, 54, 92, 105, 264, 671
 Լինդգադեն / Линдгаден - 656
 Լյոդ, Սելվին - 23

- Լյոդ Ջորջ, Գեյվիլ / Ллойд Джордж, Дейвид - 91, 105, 179, 180, 182-184, 197, 212, 214, 217, 236, 263, 265, 267-270, 290, 389, 559, 652
 Լյուկ - 278
 Լյուքսեմբուրգ, Ռոզա - 175, 223, 362
 Լոնգե, Էդգար - 107
 Լորենցո / Лоренцо - 649
 Լորիս-Մելիքով, Միրայել / Лорис-Меликов, Микаел - 228, 304, 312
 Լոֆտուս, Օգոստոս - 312
 Լուտինկտոն, Նիկոլա - 538
 Լևին, Բերնարդ - 678
- Խաժակ կամ Չազալյան, Գարեգին - 583
 Խալիլ-փաշա, Քոթ - 140, 144, 150, 273, 387
 Խայրի, Իսմայիլ - 582
 Խանգաղյան, Սերո - 432, 434, 437
 Խանջյան, Աղասի / Ханджян, Агаси - 243
 Խաչատրյան, Անահիտ - 5
 Խաչատրյան, Արամ - 407
 Խաչատրյան, Ռոբերտ / Хачатрян, Роберт - 241
 Խաչիկյան, Վահան - 436
 Խատիսյան (Խատիսով), Ալեքսանդր - 36, 112, 144, 150, 237, 238, 260, 282, 515, 518
 Խարազյան, Երո - 436
 Խարր, Մուհամեդ - 548, 549, 551,
 Խեչոյան, Վարդուխի - 122
 Խորախանյան, Ներսես - 70
 Խորենացի, Մովսես - 630
 Խոստով, Վլադիմիր / Хостов, Владимир - 208
 Խրիմյան, Արմենակ - 450
 Խրիմյան, Սկրուդի կամ Խրիմյան Հայրիկ - 313, 332, 352, 353, 357-360, 423, 572, 621
 Խրուշչով, Նիկիտա / Хрушев, Никита - 20, 42
- Ծատուրյան, Ալեքսանդր - 573
- Վադիլև / Кальшев - 208
 Վահուց, Լեոն - 550
 Վամարին, Ալ. - 574
 Վամբոն, Փոլ / Камбон, Поль - 655
 Վամո - 390
 Վամարական, Վոնստանտին - 436

Կաշին, Մարսել / Кашен, Марсель - 655
 Կապայան, Վասպուր / Капаян, Веспур - 127
 Կասյան, Սարգիս / Касян, Саркис - 94, 111, 112, 130, 221, 223, 392
 Կատուն, Յու. - 502
 Կարաբեքիյր, Քյազըմ - 37
 Կարադաղլի - 553, 561
 Կարախան, Լևոն - 258, 275, 277
 Կարաստ / Карасо - 550, 642
 Կարաօսմանօղլի, Յակոբ Կադրի - 444
 Կարնո, Լազար - 570
 Կարպատ, Քենալ / Карпат, Кемаль - 115
 Կարպով, Վ. - 561
 Կեննպներ, Ռոբերտ / Кемпнер, Роберт - 493
 Կելյոզգին / Կելյոզգին - 569
 Կեպենյան, Սեդրակ - 585
 Կերեսեյիձե - 136
 Կերեցյան, Նազիկ / Назик Керециян - 126
 Կիրակոսյան, Արման - 7, 14
 Կիրակոսյան, Նոնա - 7
 Կիրակոսյան, Ջոն / Киракосян, Джон - 5-14, 39, 44, 52, 56, 122, 152, 207, 214, 218-221, 226, 245, 246, 248, 293, 299, 369, 405, 426, 437, 462, 471, 499, 512, 519, 520, 531, 618, 624, 625, 628, 629, 632, 633, 665
 Կիրակոսյան, Մահակ - 5, 214
 Կիրով, Մ. - 318, 319
 Կիրով, Սերգեյ / Киров, Сергей - 48, 54, 92, 108, 230, 273, 670, 671
 Կլեմանտ, Ժորժ / Клемансо, Жорж - 182, 184, 212, 217, 263, 265, 268, 269, 467, 652, 657, 658
 Կլիլ - 148
 Կլյուչնիկով, Յուրի / Ключников, Юрий - 210
 Կլյուչևսկի, Վասիլի - 568
 Կյուլյողու, Նենաթի - 661
 Կնունյանց, Բոգդան / Кнунянц, Богдан - 223, 390
 Կոլարով, Վասիլ Պետրով - 106
 Կոլչակ, Ալեքսանդր - 263
 Կոմբոն, Յուլ / Комбон, Ююль - 651
 Կոմիտաս / Комитас - 41, 90, 101, 219
 Կոնդակչյան, Բաֆֆի - 412, 414, 415
 Կոշեն, Դենիս / Кошен, Денис - 655
 Կոսիզին, Ալեքսեյ - 451
 Կոստանյան, Արամ - 148
 Կովալևսկի, Մարսիմ - 671

Կորբել - 278
 Կորգանով, Գավրիլիլ - 138
 Կորիմանգյան, Հոխիսիմն - 412, 413, 632
 Կորտի, Կոնստե Լուիջի - 342
 Կրիմսկի, Վ. - 558
 Կրոտով, Ս. - 574
 Կուզնեցով, Վասիլի - 451
 Կոտուն, Մարիո / Куомо, Марио - 626
 Կուպոլամի, Սլազի - 502

 Հագգարդ, Ֆրեդ Պ. - 486, 487
 Հալիգ-բեյ, Մուստաֆա Արթուլ - 585
 Հալիմ-փաշա, Սաիդ - 478, 662, 672, 673, 675
 Հակոբյան, Արշավիր / Акопян, Аршавир - 214
 Հակոբյան, Կարապետ - 384
 Հասանովա, Է. / Гасанова, Э. - 115, 118, 119, 121, 168, 556
 Հասկել, Ռիլյամ / Гаскель, Уильям - 235
 Հասարթյան, Մանվել - 532
 Հարրորդ, Ջեյմս / Харборд, Джеймс - 235
 Հարությունյան, Համազասպ - 13, 438-441, 443-452
 Հարությունյան, Նազուլ / Арутюнян, Нагуш - 214
 Հարությունյան, Մամոն / Арутюнян, Самсон - 224
 Հատ, Ռասսել Ուորրեն - 680, 686, 687
 Հատու, Էդվարդ / Хауз, Эдуард - 236
 Հեզել - 568
 Հենզել, Փ. - 674
 Հերբերթ, Օրրեյ - 594
 Հիլմի-բեյ - 81
 Հիտլեր, Ադոլֆ / Гитлер, Адольф - 48, 53, 86, 102, 466, 665
 Հիրմեր, Վիմեդ / Хикмет, Ахмед - 119, 121
 Հիրմեր, Նազիմ - 560, 673
 Հյուգո, Վիկտոր - 428
 Հովհաննես Պողոս II - 563
 Հովհաննիսյան, Աբգար - 609
 Հովհաննիսյան, Աշոտ - 13, 149, 285, 294-297, 513, 609
 Հովհաննիսյան, Հրաչյա - 451
 Հովհաննիսյան, Ռիչարդ / Оганесян, Ричард - 218, 628, 688
 Հովսեփյան, Գարեգին - 516
 Հորմի - 312
 Հրանտ-Մամոնել / Грант-Самуель - 218
 Հոսեյն-զադե, Ալի - 547

Հունյու-փաշա, Սուլեյման - 300

Ղազախեցյան, Էմիլ - 7

Ղազախեցյան, Լիա - 7

Ղազարյան, Հայկ / Казарян, Гаик - 212, 241, 416-419, 609

Ղանալանյան, Հովհաննես - 579

Ղարաջյան, Գևորգ - 132

Ղարիբջանյան, Բագրատ / Гаривджанян, Багра́т - 134, 225

Ղափանցյան, Գրիգոր - 148

Ղոսեյն, Ֆայեզ էլ / Хосейн, Фаиз эль - 493, 531

Ճափազյան, Ստ. - 324

Մազհար-բեյ - 541

Մաթունով, Յու. - 558

Մախարաձե, Գեորգի - 289

Մաղալով - 136

Մախախանյան, Ստեփան - 435

Մալցև, Վիկտոր - 426

Մալումյան, Խաչատուր / Малумян, Хачатур - 193

Մակազաճյան, Հրանտ - 583

Մակեդոն - 148

Մակլեր, Ֆրեդերիկ - 107

Մակդոնալդ, Ժակ - 570

Մակ-Քոլ - 350

Մամիկոնյան, Մանվել - 517

Մամուրյան, Մատթեոս - 416, 418, 419

Մանդելշտամ, Անդրեյ - 69, 72, 352, 388

Մանթաշյան (Մանթաշև) Ա. - 319, 401

Մանուկյան, Ալեք / Манукян, Алек - 626

Մանուկյան, Արամ - 514

Մանուկյան, Թորգոմ / Манукян, Торгом - 627

Մառ, Նիկոլայ - 670

Մարգարյան, Արշալույս / Маргарян, Аршалуйс - 127

Մարգարյան, Գր. / Маргарян Гр. - 242

Մարկվարտ, Յոզեֆ - 107, 264, 476, 529, 671

Մարշե, Ժորժ / Марше, Жорж - 619,

Մարտել դե - 278

Մարտեն, Լուի / Мартен, Луи - 647

Մարտենս, Ֆյոդոր - 303, 326, 336, 337

Մարտիկյան - 74

Մարտիկյան, Է. - 626

Մարտիրոսյան, Հակոբ - 167

Մարքս, Կարլ / Маркс, Карл - 65, 163, 208, 216, 221, 223, 225, 307, 310, 333, 363, 419, 533, 568, 688

Մացուի - 179, 267

Մաքիավելի, Նիկոլո - 568

Մասակի / Маевский - 653

Մեյվանի, Բուրյու - 288

Մեյլիկոս - 341

Մեծարենց - 402

Մեհմեդ VI Վահիդեդդին - 465, 487, 544, 587

Մեհմեդ-բեյ, Հաֆիզ - 542

Մեծիղ-Էֆենդի - 588

Մեյն, Անտուան - 107, 264, 671

Մեյն, Ժան Փիեր - 693, 694

Մեյեր, Կ. - 538, 539

Մեյեր, Մ. - 601

Մեյեր, Ք. - 678

Մեդդերես, Ադնան - 22

Միդիատ-բեյ, Քեմալ / Мидхат-бей, Кемаль - 648, 649

Միդիատ-փաշա, Մեհմեդ Շեֆիկ / Мидхат-паша, Ахмед Шефих - 171, 192, 385

Միլլեր, Անատոլի / Миллер, Анатолий - 115, 156, 168, 239

Միլլերան, Ալեքսանդր - 179, 182, 200, 267, 268

Միլյուկով, Պավել - 93, 109, 250

Միկոյան, Անաստաս / Микоян, Анастас - 221, 451, 562

Մինասյան, Մխիթար / Минасян, Мхитар - 127

Մինասյան, Սարգիս - 583

Միտտերան, Ֆրանսուա / Миттеран, Франсуа - 620

Միրայեյան, Քրիստափոր - 688

Միրելանջելո, Բուռնարտուսի - 568

Մկրտչյան, Լևոն / Мкртчян, Левон - 219

Մոդյան, Շարրո - 631

Մյասնիկյան, Ալեքսանդր / Мясникян, Александр - 224, 256, 390, 439, 450

Մյուրատ, Իոահիմ - 570

Մնացականյան, Արամայիս / Мнацаканян, Арамис - 210, 450

Մոլանով, Ա. - 316, 321

Մոնդելյ / Мондейл - 621

Մոնտեսըրո, Շարլ-Լուի դե Սեկնոն - 172

Մորգան, Ժակ դե / Морган, Жак де - 476, 493

Մորգենթաու, Հենրի / Моргентау, Генри – 104, 388, 493, 529, 656, 678, 686, 687, 693,
 Մորոզով – 124
 Մուսկյան, Ասրանազ – 288
 Մուսմեդ, Ատաֆ – 588
 Մուխթար-փաշա, Ամենդ – 290, 300
 Մուշեղ – 356
 Մուստլինի, Բենիտո – 205
 Մուստրուս-փաշա – 302
 Մուտաֆյան, Հարություն – 509
 Մուրադ – 148
 Մուրադ-բեյ, Միզանցի – 174-176
 Մուրադով, Խալիլ / Мурадов, Халил – 127
 Մուրսա-բեյ – 486, 486

Յալման, Ամենդ Ալի – 552, 662
 Յալչըն – 421, 483
 Յանան – 483
 Յանիկյան, Գուրգեն – 421
 Յուդենիչ, Նիկոլայ – 263
 Յուրուջյան, Կ. – 306
 Յունա, Մյուրեյա – 581
 Յուսերան / Юсеран – 646, 655

Նադի, Յունուս – 544
 Նազարբեկով (Նազարբեկյան), Թովմաս – 138, 143, 144, 146, 515, 517
 Նազարյանց, Ստեփանոս – 383
 Նազի-բեյ, Հաջի Բաղդ Ջադե Մեհմեդ – 480
 Նազիմ-բեյ, Ռեսնի – 480, 481
 Նազիմ-բեյ Սեկանիկլի – 32, 77, 79-81, 90, 494, 541, 586, 642, 697
 Նազիֆ-բեյ, Մուլեյման – 590, 591
 Նաբանյան, Միրայել – 589
 Նախմ-բեյ – 527, 582, 584, 585
 Նալբանդյան, Գեորգի – 630
 Նալբանդյան, Միրայել / Налбандян, Микаел – 46, 242, 297, 318, 367, 390, 419, 420
 Նամն, Քյազըմ / Кзым Намэ – 119
 Նամիկ-փաշա – 309
 Նայիլ-բեյ – 545
 Նանսեն, Ֆրիտլոֆ – 7, 82, 105
 Նապոլեոն I Բոնապարտ – 568-570

Նասրեդդին, Հոջա – 123
 Նարասա Ռեդլի Գ. – 501
 Նար-Պեյ, Խորեն – 313, 326
 Նելիդով, Ալեքսանդր – 307, 310, 320
 Նեյ, Միշել – 570
 Ներատով, Ամատոլի – 74
 Ներսիսյան, Սլրուիչ / Нерсисян, Мкртчич – 51, 191, 210, 608
 Ներու, Ջավահարլալ / Неру, Джавахарлал – 42
 Նիկոլ / Николь – 656
 Նիկոլայ II – 93, 353
 Նիկոլայ Նիկոլակիչ – 307-309, 320, 325, 326, 329
 Նիկոլան, Ն. – 578
 Նիկոլսոն, Գ. / Никольсон, Г. – 236
 Նիկողոսյան, Գր. – 329
 Նիկողոսյան, Նիկողայոս – 449
 Նիսսել / Ниссель – 652
 Նիստոի, Ֆրանչեսկո – 179, 267
 Նովիչև, Արոն – 65, 71, 168, 208
 Նորատունկյան, Գարրիել / Норатунгян, Гавриел – 193
 Նուբար-փաշա, Պողոս / Нубар-паша, Погос – 179, 184, 193, 202, 205, 217, 239, 240, 264, 265, 358, 401, 641, 648, 652, 656
 Նուլանս / Нуланс – 656, 658
 Նուրի-բեյ, Ջելալ – 76, 274, 559, 662, 672
 Նուրյան, Հովհաննես-էֆենդի – 319, 324

Շալիան, Ժերար – 692
 Շահաբեդդին, Ճենապ – 662, 673
 Շահբազ, Բարսեղ – 583
 Շահխաբունի, Արշավիր – 144
 Շահումյան, Ստեփան / Шаумян, Степан – 49, 54, 92, 108, 111, 130, 132, 134-136, 216, 221, 222, 252, 295, 390, 424, 434, 529, 562, 659
 Շահումյան, Սուրեն – 438
 Շամիլ – 557
 Շամիլ, Սաիդ – 558
 Շամիր, Բցիակ – 565
 Շանտուդինով, Ա.Մ. – 156
 Շանթ, Լևոն – 275, 277, 278, 280, 281
 Շանցեր, Կարլո – 194
 Շատունովսկայա, Օլգա – 438
 Շարդինյի / Шардиньи – 652, 658
 Շարմետան, Ֆելիքս / Шарметан, Феликс – 650

Շարպ, Ուիլյամ / Шарп, Уильям - 658
 Շարիր-բեյ, Բենհադդին - 480, 481, 528, 541, 593, 691
 Շաֆուրյուրի - 348
 Շելկովնիկով, Բենքուտ - 304
 Շեյսուն, Կոլո - 539
 Շիլլեր, Ֆրիդրիխ - 517
 Շիմշիր, Բիլալ - 662
 Շիրազ, Հովհաննես - 405
 Շիրվանզադե, Ալեքսանդր - 205
 Շյուքրի-բեյ, Միլիսար / Шюкри-бей, Милхат - 478, 481, 593, 642
 Շոու, Էզել - 691
 Շոու, Սթենֆորդ - 681, 691
 Շարաուս-Հյուպպե - 628
 Շտոներմեր, Հարրի - 388, 529, 689
 Շարիտտեր - 68
 Շվարբերգ, Գյունթեր - 122
 Շովալյով, Պյոտր - 336, 346, 347, 349
 Շևրի-փաշա, Յաղուր - 143, 144, 146, 150

Ոսկանյան, Վ. - 609

Չարենց, Եղիշե - 405, 450
 Չաքըր, Ամնո - 661
 Չեռնիշևսկի, Նիկոլայ / Чернышевский, Николай - 228, 382, 389
 Չեռնով, Ս. - 311, 324
 Չերազ, Մյնաս - 325, 345, 359
 Չերչի, Ուինստոն - 477, 549
 Չիլինկիրյան, Գրիգոր - 416, 418
 Չիխաչով, Պյոտր / Чихачев, Петр - 223
 Չինգիզ խան / Чингиз-хан - 120, 551, 553
 Չիչերին, Գեորգի / Чичерин, Георгий - 49, 54, 196, 253, 257, 258, 260, 272-277, 279-281, 285, 288-292, 424
 Չիսնկելի, Ալակի - 136
 Չոլախյան, Գուրգեն - 450
 Չոպանյան, Արշակ - 357

Պալասանյան, Ստեփան / Паласанян, Степан - 217
 Պալեոլոգ / Палеолог - 651
 Պայս, Կլեր - 672
 Պաշկով, Անատոլի - 440
 Պապեն, Ֆրանց ֆոն - 553, 561

Պապիկյան, Հակոբ-Էֆենդի - 68
 Պատկանյան, Ռաֆայել - 306, 318
 Պարոնյան, Հակոբ - 310, 402
 Պարսամյան, Վարդան - 609
 Պենտոն - 345
 Պեշկեբաշյան, Սյրտիլ - 402, 574, 579
 Պետրոս I - 381, 396, 673
 Պետրոսյան, Յուրի / Петросян, Юрий - 168, 170-172, 174, 177, 178, 224, 532, 534, 548, 558
 Պետրոսյան, Տիգրան - 407
 Պերեկրյուստով - 148
 Պինո, Ռենե - 467, 535
 Պինոն, Ռ. / Пинон Р. - 493, 529
 Պիշեգրյու, Շարլ - 570
 Պիշոն, Ստեֆան / Пиншон, Стефан - 648, 649, 652, 656-658
 Պիտոբովսկի, Բորիս - 502
 Պլատոն / Платон - 237
 Պլեխանով, Գեորգի - 389
 Պոլ Պոտ / Пол Пот - 498
 Պոկրովսկի, Սիլասիլ / Покровский, Михаил - 210
 Պոդոսյան, Էդվարդ / Подосян, Эдвард - 625-629
 Պրասս, Մորիս - 592
 Պրեսանսե, Ֆրանսիս դե - 467
 Պրուսայան - 384
 Պուսանկարե, Ռայմոն / Пуанкаре, Раймонд - 194, 199-205, 212
 Պուշկին, Ալեքսանդր - 419
 Պուրիշկելի, Վլադիմիր / Пуришкевич, Владимир - 109, 228

Ջամալյան, Արշակ - 278
 Ջանշև, Գրիգոր - 571
 Ջավիդ-բեյ / Джавил-бей - 488, 494, 642
 Ջեքեսոյ, Ալի Ֆուադ - 284, 424
 Ջեհանկյուլյան - 583
 Ջելալ-բեյ - 542, 543, 585
 Ջելալեդդին - 303
 Ջենալ-բեյ, Յուսուֆ - 558
 Ջենալ-փաշա, Ամնո - 27, 62, 63, 83, 90, 100, 189, 478, 488, 545, 550, 551, 586, 589, 641, 672, 690, 692, 693
 Ջիվկելզով, Ալեքսեյ - 6, 13, 567-580
 Ջիադ-բեյ, Ռենե - 592
 Ջոնսոն, Հյուլեր / Джонсон, Хьюлетт - 40

Ջևադ-բեյ – 478, 593
Ջևադ-բեյ - 585

Ռարլե, Ֆրանսուա - 568
Ռալի Նեջիս ալ Ջեյն - 565
Ռախմի-բեյ / Рахми-бей - 642
Ռամիշվիլի, Նոյ - 133
Ռամսոր, Էոնեստ – 680
Ռասսել, Բերտրան – 264
Ռասուլ-զադե, Մեհմեդ Էմին / Расул-заде, Мехмеда Эмина - 392
Ռավիչ, Նորման – 681, 686
Ռեկյու, Էլիզե - 422
Ռենզի-բեյ / Ремзи-бей - 642
Ռեյզան, Ռոնալդ - 554, 620, 625
Ռեշիդ-բեյ - 589
Ռեշիդ, Մահմուդ - 174
Ռեֆեթ-պեյ - 482
Ռիբո / Риво – 201, 650
Ռիդ, Ջոն – 463
Ռիզա, Վահեդ - 174-177, 587
Ռիֆաթ, Մելան-զադե - 77, 191
Ռոբինսոն, Էմիլի / Робинсон, Эмили – 492, 529
Ռոդիչև / Родичев - 230
Ռոզալիս, Յու. - 603
Ռոլլան, Ռոմեն / Роллан, Ромен – 49, 54
Ռոկ / Рок - 655
Ռոչտեյն, Ֆյոդոր - 350
Ռորբախ, Պաուլ - 30
Ռոբին, Ռիլյան - 486
Ռուլինսոն, Հենրի – 359
Ռու / Ру - 649
Ռուբենյան, Հարություն / Рубенян, Арутюн - 127
Ռուբինյան, Ն.Լ. – 197
Ռուզվելտ, Թեոդոր - 104
Ռուխաշխանկիկ / Рухашанкико – 642
Ռուչուզյան, Գևորգ - 318-321, 324

Սարանին, Ա. / Саранин А. – 210
Սարիթ, Ֆուադ - 280
Սարիթ-բեյ - 481
Սազրզ, Հովհաննես - 316

Սազոնով, Սերգեյ / Сазонов, Сергей – 645, 651, 696
Սաթուր – 200
Սախա, Ալի - 481
Սալախյան, Հակոբ - 450
Սալիմ, Թևֆիթ - 482
Սալիլյարի - 148
Սահակյան, Հակոբ / Саакян, Акоп - 127
Սահակյան, Ռուբեն / Саакян, Рувен – 9, 155, 158, 207, 219, 412, 450,
Սամի-բեյ - 72
Սամի-բեյ, Բերիթ / Сами-бей, Бекир – 187, 196, 197, 279-281, 289, 290,
424, 559, 585
Սամունճյան, Գևորգ - 316
Սայբա, Մարկ - 160
Սանդերո, Լիման Ֆոն – 31, 589
Սապահեդդին – 176, 177
Սավֆետ-փաշա, Մեհմեդ - 309, 320, 324
Սարաջոլլու, Շուքրյու - 553
Սարգսյան, Երվանդ / Саркисян, Ерванд – 26, 27, 30, 35, 38, 412
Սարգսյան, Վարդան / Саргсян, Вардан – 125
Սարյան, Մարտիրոս – 407, 448, 449
Սարոյան, Ռիլյան – 469
Սարոխան, Առաքել – 319
Սելանտովն-պեյ - 482
Սելիմ Ա - 637
Սելիմ-բեյ, Ֆուադ / Селим-бей, Фуад – 650, 652, 658, 696
Սերվանտես – 475, 568
Սերվեր-փաշա - 302, 309
Սերվիչեն - 316
Սեֆա-բեյ / Сефа-бей - 239
Սիամանթո – 82, 90, 101
Սիբիրակի, Ֆ. - 574
Սիլիկով (Սիլիկյան), Մովսես – 145, 149, 514
Սիլիմ – 148
Սիմոնով, Եվգենի – 448, 449
Սիմոնով, Կոնստանտին – 664
Սիմոնով, Ռուբեն – 448
Սիրեշիկովա, Ե. - 574
Սկալովսկի, Կ. – 349
Սոլսերի, Ռոբերտ – 335, 336, 342-347, 349, 357-360
Սողանյան, Սարգիս / Соганалян, Саркис – 627
Սոյսալ, Մյոմբազ - 460

Սոնիել, Սալահի / Соннель, Салахи – 459, 490-492, 494, 498, 676, 681
 Սոննինո, Սիդնեյ – 265
 Սպանդարյան, Սուրեն / Спандарян, Сурен – 108, 222, 224, 390
 Սպերանսկի, Միխայիլ / Сперанский, Михаил – 230
 Սվազյան, Միքիան – 384
 Սվաճյան, Հարություն – 418
 Ստալ, Աննա դե – 570
 Ստալին, Իոսիֆ – 218, 274, 286, 287, 289
 Ստամբուլյան, Արտակ – 134
 Ստամբուլյան, Ռաֆայել – 499, 502
 Ստարշենկով, Գ. – 600
 Ստեբնիցկի, Ի. – 311
 Ստոքս – 278
 Ստովակին, Վիկտոր – 426
 Սցիալոյա – 179, 267
 Սուավի, Ալի – 170, 171, 172
 Սուատ, Համտի – 482
 Սուբխի, Մուստաֆա – 391
 Սուրբուլաձե – 136
 Սևակ, Ռուբեն – 101, 582

Վազգեն Ա Պալճյան / Вагген I Палджян – 621, 628
 Վալդյակի – 168
 Վահանյան, Ռաֆայել – 407
 Վամբերի, Արմին / Вамбери, Армин – 189, 550
 Վանգենիայն, Հանս – 388, 464
 Վանսիտարր – 194
 Վարանդյան, Միքայել / Варандян, Микаел – 224
 Վարդանյան, Ստեփան – 438
 Վարդանյան, Վահան / Варганян, Ваган – 127
 Վարդգես / Вардес – 644, 645
 Վարժապետյան, Ներսես – 306, 307, 314, 316, 318, 319, 320, 324, 326, 327, 330, 331, 352, 353, 356, 360, 436
 Վարուժան, Դանիել – 90, 101, 402, 579, 582
 Վերեր – 301
 Վեիլր-ֆալա, Սեմնդ – 136, 140, 150, 151, 252, 478, 481
 Վեյզինգեր, Մ. / Вейзингер, М. – 652, 696
 Վեշապելի – 136
 Վեսելովսկի, Յուրի – 305, 573
 Վերբաուեր, Յոհաննես – 480
 Վերխովսկի, Յուրի – 574

Վերհարն, Լմիլ – 107
 Վերֆել, Ֆրանց – 539, 621
 Վիլհելմ I – 310
 Վիլհելմ II – 655
 Վիլսոն, Վուդրո / Вильсон, Вудро – 104, 203, 212, 263, 265, 268, 282, 384, 389, 628
 Վիկտորիա – 335
 Վինոգրատով, Պավել – 568
 Վինչի, Լեոնարդո դա – 568
 Վիշինսկի, Անդրեյ / Вышинский, Андрей – 43
 Վիսկոնտի-Վինոստա – 194
 Վիվիանի, Ռենե / Вивиани, Рене – 646, 655
 Վիտտե, Սերգեյ / Витте, Сергей – 231
 Վլադիմիրով – 143
 Վորոնցով-Դաշկով, Իլյարիոն – 46, 237, 432
 Վրանգել, Պյոտր – 273
 Վրացյան, Միսոն – 37, 134, 205, 291, 515

Տաղավարյան (Չատրճյան), Նազարեթ – 583
 Տատուրյան, Շահն / Татурян, Шаге – 127
 Տառն, Եվգենի / Тарле, Евгений – 208, 669
 Տաուեր, Յարոսլավ – 446, 447
 Տեմո, Իբրահիմ – 174
 Տեր-Գաբրիելյան, Սահակ – 277, 288
 Տեր-Լուկասով, Արշակ – 304
 Տեր-Մինասյան, Ռուբեն – 140
 Տեր-Ներսիսյան, Սիրարիի – 474
 Տերյան, Վահան / Терян, Ваан – 66, 94, 100, 136, 222, 224, 225, 256, 257, 579
 Տերմոն, Իվ – 664, 692
 Տերտերյան, Համբարձում / Тертерян, Амбарцум – 41, 275, 277
 Տիվալիսկի, Սերգեյ – 442, 445, 446, 634
 Տոզան – 553, 560
 Տվերիտինովա, Ա.Ս. – 558, 669
 Տրոցկի, Լև – 253
 Տուրգենև, Իվան – 419

Րաֆֆի – 315, 574

Յիցերոն / Цицерон – 490
 Յխակայա, Միխայիլ – 132

Ուրիշինի - 422
 Ու թան / У Тан - 42
 Ուայթ, Ջորջ - 486
 Ուայնբերգեր, Կասպար - 596
 Ուեկ, Ռենն դե - 679
 Ուիլկինսոն, Փոլ - 681, 682
 Ուիլյամս, Անդրիո - 199
 Ուլենշպիգել, Թիլ - 123
 Ուլտրարյան, Բագրատ - 513, 515, 516, 518, 519,
 Ուլտաու, Սախմ Բյուխնտ - 460, 597
 Ունայրեխթ, Պերնար - 520
 Ուոլտերթեր - 674
 Ուոքեր, Քրիստոֆեր / Уокер, Кристофер - 497, 561, 690, 691
 Ուրաս, Էսադ - 422
 Ուրգուլյու - 20

Փալանճյան, Նշան - 37, 142
 Փալմերսթոն, Հենրի Ջոն - 338
 Փափազյան - 360
 Փափազյան, Արիս - 404
 Փափազյան, Հակոբ - 630
 Փենկևե, Փոլ / Пенлеве, Поль - 648
 Փիրումյան, Դանիել-բեկ - 147, 514, 516, 517
 Փիրումյան, Պավել (Պողոս-բեկ) - 147, 514, 516
 Փորթուգալ, Միքայել-փաշա - 316
 Փորթուգալյան, Սլրտիչ - 385
 Փուլուր, Հասան - 674

Քանանյան, Գ. - 306
 Քաջագնդունի, Հովհաննես - 144, 150, 193, 518
 Քարալ - 483
 Քապարլ, Աննետ - 460
 Քենալ-բեյ - 488, 545, 542
 Քենալ-բեյ, Ալի - 476, 544, 587, 588, 672
 Քենալ-բեյ, Յուսուֆ - 202, 280
 Քենալ, Նամիկ - 170-172
 Քենթ, Ռոբերտ - 123
 Քերզոն, Ջորջ / Керзон, Джордж - 179, 182, 183, 194, 199-205, 212, 236,
 238, 263, 267-269, 273, 290, 457

Քեփրուլու-զադե, Մեհմեդ Ֆուադ / Кеprюлю-заде, Мехмед Фуад - 119,
 120
 Քըրզոլլու, Ֆահրեդդին - 662
 Քիշմիշե, Ստեփան - 302
 Քոյան, Ռիչարդ - 484, 524, 689
 Քյաթիլյան, Հովհաննես - 316
 Քյանմիլ-փաշա, Մուհամմեդ - 481
 Քոչար, Մերի - 412
 Քոչինյան, Անտոն / Кочиян, Антон - 210, 213-215, 240, 245-247
 Քուրան, Ամմեդ Բեդլի - 662
 Քուրան, Էրնյունթեր - 662
 Քուտլու, Հայդար - 595

Օգուզ-խան / Огуз-хан - 120
 Օդիշելիզե, Իլյա - 135, 136, 137
 Օզալ, Թուրգուտ - 453, 459, 597, 60
 Օհանջանյան, Համո - 131, 147, 258, 260
 Օնիաշվիլի - 133
 ՕՆիլ / ОНил - 621
 Օշերովսկի, Լ. / Ошеровский, Л. - 72, 107, 230
 Օսկանյան, Ստեփան - 418
 Օսման-փաշա, Նուրի-Գազի / Осман-паша, Нурн-Гази - 190
 Օտյան, Ալիսա - 394
 Օտյան, Գրիգոր - 315, 325, 385
 Օտյան, Երվանդ - 63, 124, 402
 Օրել, Շինասի - 581
 Օրեշկովա, Ալեքսանա - 532
 Օրի, Իսրայել - 294, 381
 Օրջոնիկիձե, Գրիգորի (Սերգո) / Орджоникидзе, Григорий (Серго) - 49,
 54, 272, 273, 285, 287, 292, 671
 Օրթանթ, Սեզաի - 460

Ֆավր, Լեոպոլդ - 107, 464
 Ֆենիլ, Ջոն - 488
 Ֆեռոստո / Ферраро - 621
 Ֆեստի-բեյ - 200
 Ֆերիդ-փաշա, Դամադ - 476, 545
 Ֆերիդուն-բեյ - 594
 Ֆիլիպենկո, Գ.Ն. - 156
 Ֆիշեր - 33
 Ֆլակ - 569

Ֆոշ - 183
 Ֆորբս, Ադամ - 194
 Ֆորստեր - 359
 Ֆրանկ-Ֆոլկ - 389
 Ֆրանկլեն-Բույոն - 198, 204
 Ֆրանս, Անատոլ / Франс, Анатоль - 48, 49, 54, 106, 264, 428, 467
 Ֆրանց-Իոսիֆ I - 310
 Ֆուադ, Մինեդ / Фуад, Ахмед - 496
 Ֆուադ-բեյ - 544
 Ֆուտ - 486
 Ֆեզլի, Ալի / Февзи, Али - 490, 491
 Ֆեզլի-փաշա, Քեմալ - 291

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ 5
 ԱՌԱՋԱԲԱՆ 8
 ԱՅԳՊԵՍ ԷԼ ՍՊԱՍԵԼԻ ԷՐ 17
 ԿԱՐԵՎՈՐ ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ 26
 СПРАВКА 39
 ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ՋԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ
 ԲՆԱՋՆՋՍԱՆ 50-ԱՍՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄ ՍԻՋՈՑԱՌՈՒՄ-
 ՆԵՐԻ ԱՆՑԿԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (ՀԱՄԱՀԵՐՆԻՆԱԿՆԵՐ՝
 ՇԱՏՈՒՐ ԱՂԱՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻՆՃԻԿՅԱՆ) 53
 О МЕРОПРИЯТИЯХ В СВЯЗИ С 50-ЛЕТИЕМ МАССОВОГО
 ИСТРЕБЛЕНИЯ АРМЯН (СОАВТОРЫ – ПАТУР АГАЯН,
 ОВАННЕС ИНДЖИКЯН) 57
 ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ, ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ 57
 ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՎԻՆԵՍ ԱՌԱՋԻՆ
 ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵՍԱԿԻՆ 62
 ԳԵՆՈՑԻԴԸ ՇԱՆՐԱԳՈՒԹՅՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ Է 84
 ԱՐՀԱԿԻՔԻՑ՝ ՎԵՐԱՇՆՈՒՄԻ (ՀԱՄԱՀԵՐՆԻՆԱԿ՝
 ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԱԼՈՅԱՆ) 89
 ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ
 ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 98
 ГАСАНОВА Э.Ю. ИДЕОЛОГИЯ БУРЖУАЗНОГО НАЦИОНАЛИЗМА
 В ТУРЦИИ В ПЕРИОД МЛАДОТУРОК (1908-1914 гг.) 115
 ՀԱՐՑ ՓՈՐՉԱԳԵՏԻՆ, ՀԱՐՑԱՋՐՈՒՅՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
 ՌԱԿԻՈՅԻ ԵՎ ՀԵՌՈՒՍԱՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏՆՕՐԵՆ
 ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ 122
 СВОБОДНЫЙ ДОМ ЗОВЕТ 125
 ՀԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ (ՍԱՐԳՍՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ
 ԱՌԻԹՈՎ) 129
 ԵՐԵՎԱՆԻ ՉԱՅՆԸ 152
 ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՓԱՏԵՐՈՎ 155
 ԹՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՐՋ ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ 162
 ԵՐԻՏԹՈՒՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ. ՇԱԳՈՒՄԸ, ԸՆԹԱՑՔԸ 168
 ՍԱՆ-ՈՆԵՍՈՅԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
 (ՀԱՄԱՀԵՐՆԻՆԱԿ՝ ՌՈՒՐԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ) 179
 АЛИЕВ Г.З. ТУРЦИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МЛАДОТУРОК
 (1908-1918 гг.) (СОАВТОР – АБЕЛ СИМОНЯН) 186
 ՔԵՂ՝ ՕՐՍԵԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ (1922 թ., ՍԱՐՏ) 194

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА ПО ПОВОДУ СПРАВКИ
СЕКРЕТАРЯ ЦК КП АРМЕНИИ ТОВА. С.С.ТОВМАСЯНА
«О СБОРНИКЕ «АРМЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ МЕЖДУНАРОДНОЙ
ДИПЛОМАТИИ И СОВЕТСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ» 207

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1917-1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ԶԱՄԱՔԱԿԱՆ ԵՎ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՆԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ 249

ՄԱՐԴԸ, ԳՈՐԾԻՉԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ 294

В БЮРО ЦК КП АРМЕНИИ 298

1878 Թ. ՄԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 300

1878 Թ. ՄԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ
ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 333

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՌՈՒՄԱՍԱՆԵՆԸ 362

СЕВЕРНАЯ РАДУГА 363

ԻՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄԻՆՉՊԵՍ
ԴԱՍ ԱՌՆԵԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅՆԵՆ 369

ՌԱՍԻՍՏՆԵՐԻ ՀԱՆՑԱԿԻՅՆԵՐԸ 372

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՄ ԹԵԼԱԴՐՎԱԾ 381

ԵԼՈՒՅԹ ԲՈՍՏՈՆԻ ՀԱՅ ՀԱՍԱՅՆՔԻ ԱՌՁԵՎ 394

ԵԼՈՒՅԹ ՉԻԿԱԳՈՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԿՐՈՅՈՎ 405

ՀԱՋՈՂՎԱԾ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ 410

ՀԱՋՈՂՎԱԾ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 416

ՆԵՇԻԴԵ ՔԵՐԵՄ ԴԵՄԻՐ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.
ՍՊԱՆՎԱՅԻ ՊԱՏՄԱՆԵՐԸ ԻՐ ՍՈՐԸ
(ՀԱՄԱՀԵՆԻՆԱԿ՝ ՄԵՐԻ ՔՈՉԱՐ) 421

ПИСЬМО ЗАМЕСТИТЕЛЮ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ
СОЮЗА ССР ТОВА. В.Ф.СТУКАЛИНУ 426

ԵԼՈՒՅԹ ՓԱՐԻՋՈՒՄ ԱՌՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
60-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՉԻ ԱՌԻԹՈՎ 428

ԿԱՐԾԻՔ-ԳՐԱՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԵՐՈՂ ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻ «ԱՆԴՐԱՆԻԿ»
ՎԵՊԻ ՄԱՍԻՆ 432

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՎԵԼԻ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ 438

ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐՎՈՒՆՔԸ 453

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՑ ՄԻ... «ԱՆՏԻՊ» ՄԱՍՈՒՆՔ 462

ԱՆՅՅԱԼ... ՀԱՅՐԱՋՐՈՒԹՅ 471

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՃԱՌԸ 475

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ («la ture») 484

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՓԱՍՏԵՐԸ
(ՀԱՄԱՀԵՆԻՆԱԿ՝ ԷՐԱՎՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ) 484

Д-р САЛАХИ Р. СОНИЕЛЬ. ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН. ДОКУМЕНТЫ
(СОАВТОР – ВЛАДИМИР КАРМИРШАЛЯН) 490

ՏԱՆՈՐ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 499

ԵԼՈՒՅԹ ՀԵՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՎԱԴԵՄԱՅՈՒՄ 503

ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ, ԽՈՂԵՐ, ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՖՐԱՆՍԻԱ, ԱՆԳԼԻԱ, ԸՎԵՑՅԱՐԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ 505

ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 513

ԲԱԳՐԱՏ ՌԵԼՈՒԲՐԱՅԱՆԻ «ՄԱՐԴԱՐԱՊԱՏ» ՎԵՊԸ 520

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ 520

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԵՂՏԱՐԱՆԵՐԻ
ՌԱԿՐՈՍՏԵՐԸ 524

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄԸ 532

ԿԵՂՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄԸ... 538

ՆԱՅԻՆԱԽՁՄԻ ԱԳՐԵՄԻՎ ԴՈՎՏՐԻՆԱՆ 547

ՊԱՆԹՈՒՐՔԻՋՄԻ ԱԳՐԵՄԻՎ ԴՈՎՏՐԻՆԱՆ ԵՐԵՎ ԵՎ ԱՅՍՈՐ ...
ԱԼԵՔՍԵՅ ՋԻՎԵԼԵԳՈՎ 556

ԴՈՒՔ ՍՏՈՒՄ ԵՔ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ 567

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԵԿՈՆՈՍԻԿԱՆ 581

ԽՍՐԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ 595

О НАШИХ ЗАДАЧАХ В ОБЛАСТИ КОНТРИПРОПАГАНДЫ 608

ЦК КП АРМЕНИИ 612

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ С РЕДАКТОРОМ ГАЗЕТЫ
«АРМЕНИЕН РИПОРТЕР» Э ПОГОСЯНОМ 619

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ԱՐԵՎԵԼԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՍԻՐՈՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ 625

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՈՆՅԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԱՍԻՆ 630

ВЕЛИКИЕ ДЕРЖАВЫ, ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ И АРМЯНЕ ПО
ФРАНЦУЗСКИМ АРХИВАМ (1914-1918) 634

(СОАВТОР – СЕРГЕЙ СИМОНЯН) 640

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ 660

ԱՆԿԱՐԵԼԻ Է ՄՅԱԳՆԵԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՀԱՄԱՀԵՆԻՆԱԿ՝
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԻՀՐԱՆՅԱՆ) 666

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԻ 1915-1916 ԹԹ.
ՈՐԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ (ՀԱՄԱՀԵՆԻՆԱԿՆԵՐ
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԻՀՐԱՆՅԱՆ, ԱՐԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ) 684

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ՀՊԱՎՈՒՄՆԵՐ 698

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 703

ՋՈՆ ՍԱՀԱՎԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԸՆՏՐԱՆԻ

ДЖОН СААКОВИЧ КИРАКОСЯН

ИЗБРАННОЕ

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա. Սահակյան, Ն. Նանասյան
Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր N 500
Ստորագրված է տպագրության 10.04.2014 թ.:
Չափսը՝ 70 x 100^{1/16}:
Օֆսեթ տպագրություն:
45,75 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 400:
Գինը՝ պայմանագրային:

ԴԴ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան 19, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24